

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME ONE HUNDRED AND ONE

अमरकोशः

दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः

AMARAKOŚA

[II]

WITH THE UNPUBLISHED SOUTH INDIAN COMMENTARIES

AMARAPADĀVIVṚTI OF LIṄGAYASŪRIN
AMARAPADAPĀRIJĀTA OF MALLINĀTHA
AND THE
AMARAPADAVIVARAṆA OF APPAYĀRYA

Critically edited with Introduction by
PROFESSOR A. A. RAMANATHAN

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

© 1978 The Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 600 020, India

SBN 0-7229-7455-8
ISBN 0-8356-7455-4

Agents

Americas and Japan:

The Theosophical Publishing House,
P. O. Box 270, Wheaton,
Illinois 60187, U S A

Australia, New Zealand, Indonesia and Fiji

The Theosophical Society in Australia
121 Walker Street,
North Sydney, New South Wales 2060,
Australia.

Europe and the United Kingdom:

The Theosophical Publishing House Ltd ,
68 Great Russell Street,
London W C 1B 3 BU, England

India and Other Countries

The Theosophical Publishing House,
The Theosophical Society,
Adyar, Madras 600 020, India

PRINTED IN INDIA

At the Vasanta Press, The Theosophical Society,
Adyar, Madras 600 020

ADDITIONAL ABBREVIATIONS

अनर्थ	अनर्थराघवम्	ब्र सू	ब्रह्मसूत्रम्
अ स	अनेकार्यसंग्रह	भ का	भट्टिकाव्यम्
उ च	उत्तररामचरितम्	भ गो	भगवद्गीता
कठ	कठोपनिषत्	मनु	मनुस्मृति
का आ	काव्यादर्श	म भाष्य	महाभाष्यम्
का प्र	काव्यप्रकाशिका	महावीर	महावीरचरितम्
काव्या सू	काव्यालंकारसूत्रवृत्ति	महोदधि	गणरत्नमहोदधि
कौ अर्थ	कौटिल्यायंशास्त्रम्	मा धा	माधवीयधातुवृत्ति
गण महो	} गणरत्नमहोदधि	मालती	मालतीमाधवम्
गणरत्न		मालविका	मालविकाग्निमित्रम्
ग सू	गणसूत्रम्	मा सू	माहेश्वरसूत्राणि
गीता	भगवद्गीता	मु ग्र	मुद्रितग्रन्थे
छ म	छन्दोमञ्जरी	मुद्रारा	मुद्राराक्षसम्
जै ब्रा	जैमिनीयब्राह्मणम्	योगसू	योगसूत्रम्
तर्कस	तर्कसंग्रह	रत्ना	रत्नावली
ताण्ड्य	ताण्ड्यब्राह्मणम्	लिङ्गानु	लिङ्गानुशासनम्
तै आ	तैत्तिरीयारण्यकम्	वरद उप	वरदतापिन्युपनिषत्
तै उ	तैत्तिरीयोपनिषत्	वाज स	वाजसनेयिसंहिता
तै प्रा	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्	वायुपु	वायुपुराणम्
तै ब्रा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	वि प्र	विश्वप्रकाशिका
तै स	तैत्तिरीयसंहिता	वृत्ति	काशिकावृत्ति
द रू	दशरूपकम्	वेणी	वेणीसहारम्
दे माहा	देवीमाहात्म्यम्	वै सू	वैशेषिकसूत्रम्
नागा	नागानन्दम्	श द्रु	शब्दकल्पद्रुम
नाना स	नानार्थार्णवसंक्षेप	श ब्रा	शतपथब्राह्मणम्
ना शा	नाट्यशास्त्रम्	शा भा	शाबरभाष्यम्
नृसिंह उ	नृसिंहोपनिषत्	शु नी	शुक्लीति
पदम	पदमञ्जरी	सर कण्ठा	सरस्वतीकण्ठाभरणम्
प }	परिभाषा	सर्व सग्र	सर्वदर्शनसंग्रह
परि		सि कौ	सिद्धान्तकौमुदी

PREFACE

PART two of the *Amarakosa* with the critical edition of South Indian commentaries now presented here contains the third Kānda of the text and the following commentaries *Amarapadavivṛti* of Langayasurin, *Amarapadapārijata* of Mallinātha and *Amarapadavivarana* of Bommaganti Appayārya. The MSS used for the critical edition of the first two commentaries have already been described in the Preface to the first part. The MSS collated for the edition of Bommaganti Appayārya's *Amarapadavivarana* are described below

- 1 B₆ Adyar Library Palm-leaf No 74046 162 fo
42.5 × 2.8 cm 5 lines in a page Grantha
Old Injured Good writing Third Kānda
complete
- 2 B₈ Adyar Library Palm-leaf No 75662 156 fo
48.75 × 4.4 cm 7 lines in a page Telugu
Old Much injured Illegible writing
Third Kānda complete except for the first
leaf
- 3 B₇ Adyar Library Visvabharati Collection
Palm leaf No 655 221 fo 40 × 3.2 cm 8 lines
in a page Grantha Old Injured Third
Kānda complete
- 4 Gm₁ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No R 1170 205 fo 41.25 × 3.45
cm 6 lines in a page Telugu Old Slightly
injured Good writing Third Kānda in-
complete, wants the first six leaves

- 5 Gm₂ Government Oriental MSS Library, Madras
Paper No R 1401 266 fo 28 1×21 6 cm
19 lines in a page Telugu Good condition
Good writing Third Kānda incomplete
- 6 Gm₃ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No R 4557 161 fo 48 75×3 2
cm 7 lines in a page Telugu Old
Slightly injured Good writing Third
Kānda complete
- 7 Tj₁ Tanjavur Palm-leaf No 4976 246 fo
45×4 4 cm 5 to 6 lines in a page Grantha
Old Good writing Third Kānda complete
- 8 Tj₂ Tanjavur Palm-leaf No 4977 158 fo
42 5×3 75 cm 8 to 12 lines in a page
Grantha Old Good writing Third Kānda
complete
- 9 Tv Trivandrum Paper No 1581 (T 539) 596
pages 35×20 cm 19 lines in a page
23 letters in a line Devanāgarī No of
Grantha-s 5350 Third Kānda complete

Bommaganti's commentary is the most important among the South Indian commentaries, but unfortunately only the commentary of the third Kānda is available. The special features of this commentary as well as its importance have been discussed by Prof A A Ramanathan in his introduction. Details about the other two commentaries and their authors have already been given in the Introduction to the first part.

A word index, index of quotations, etc will be issued as Part III of the *Amarakośa* edition.

We are thankful to the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Education), Government of India, for their grant-in-aid towards the publication of this volume.

We are also thankful to the authorities of the Government Oriental MSS Library, Madras, the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library and the Oriental Research Institute and MSS Library, University of Kerala, Trivandrum, for the use of their Manuscripts Dr V Raghavan and Dr K Kunjunn Raja, Advisers to the Adyar Library and Research Centre, rendered help in the preparation of this work in various ways which we gratefully acknowledge

1 January 1978

RADHA BURNIER

Director,

Adyar Library and Research Centre

CONTENTS

ABBREVIATIONS	...	v
PREFACE	...	vii
INTRODUCTION	...	xiii

तृतीयकाण्डः

१	विशेष्यनिघ्नवर्गः	१-१५६
२.	सकीर्णवर्ग.	१५६-२१६
३	नातार्यवर्ग.	२२०-६१०
४	अव्ययवर्ग.	६१०-६५२
५	लिङ्गादिसग्रहवर्ग.	६५२-७६२

INTRODUCTION

THE *Amarapadaivivarana* of Bommaganti Appayārya, the third South Indian commentary now published, may be considered as one of the best among the commentaries on the *Amarakośa*. Whereas the ancient commentary of Kṣīrasvāmin is well known for its brevity and expressiveness, that of Bhānuji Dīkṣita for its comprehensive grammatical derivations and that of Lingayasūrin for its lucid explanation, the commentary of Bommaganti shows all these desirable qualities with discrimination.

Appayarya, also called Appayācārya, hailed from the Telugu country and flourished in the court of King Simha-bhupāla of the Recarla dynasty in Āndhradeśa and he also occasionally gave Telugu equivalents for Sanskrit words. The concluding verses of the commentary describe him as an omniscient Brahmin who performed many Vedic sacrifices. The title Sarvajña¹ used seems to be justified in view of his 1925 citations from numerous works from the *Rgveda* down to those of his contemporaries. He quotes profusely from the *Tait Sam*. His inclination towards Śaivism is seen in his reference to Haradatta as *Śivabhakto Haradattacaryah* (p. 714). His knowledge of the Śrauta literature, as well as its practical application in rituals, especially of Āpastamba, is often in evidence. He was also a grammarian of outstanding ability. The concluding verses also say that he wrote commentaries on Nyāya, Vaiśeṣika, Śārabhaṣya and the *Mahabhaṣya*.

¹ जैवातृक बुधगुरु निलय कलाना सवज्ञमूढगणिमाश्रितशुद्धपलम् ।

श्रीबोम्मकण्ठचुपपदाङ्कितमप्ययार्यं सर्वेष्टितोषितसुर द्विजराजमाहु ॥ (p. 760)

Appayārya's date can be fixed with some definiteness. It is clear that he flourished in the court of King Simhabhūpāla. Bommaganti eulogizes him as unrivalled in literary criticism,

ख्यात साहित्यविद्याया केवल शिङ्गभूपति । (p 511)

कुमारशिङ्गभूपेन लक्ष्यलक्षणवेदिना ।

शोधितश्चेदय ग्रन्थ किं शोध्य शोधकान्तरै ॥ (p 760)

and proudly asserts that this work was gone through by the king when he was a prince. This king is identified with the author of the *Rasarnavasudhakara* who flourished in the latter half of the 14th century, hence the same date can be assigned to Bommaganti.¹

He seems to have been the teacher of Harihara, son of Narasimha of the Bhāradvājagotra who wrote commentaries on the *Anargharāghava* and the *Tārkikaraksāsara-samgraha*.² T Venkatacharya says that Bommaganti probably wrote a commentary on the *Rasārnavasudhakara*.³

Comprehensive explanation not only of Amara, but also of additions made by later reviewers like Śesakāra is a striking feature of Bommaganti's commentary. *Karman* and *kriyā* are mentioned by Amara in the sense of action, but Śesakāra gives five additional words, all of which are derived and explained by Bommaganti (p 158). Similarly eleven additional meanings given to *kālīka* are explained by him.

Amara does not exhaust all the synonyms. Bommaganti shows how additional synonyms are intended, though not expressly stated by Amara. The terms *nirvesa* and *upabhoga* also imply *nirveśana* and *upabhukti* (p 189).

¹ V Raghavan, (*IHQ*, XIX, p 74) assigns him to A D 1385-1410

² *ibid*

³ Int to his ed of the *Rasarnavasudhakara*, Adyar Library

Bommaganti's explanation of meanings is clear and full. *Paridhi* (a twig of holy tree) is explained with an apt citation from Āpastamba, referring to the seven sacred trees *palasa*, *bilva*, etc (p 359). Of the preposition *an* he illustrates 53 meanings (pp 570-2), revealing the richness of the Sanskrit language. For the word *naigama* (p 415) given in the sense of a citizen and a merchant, Bommaganti adds the etymological meaning, 'One who accepts the Veda as authoritative.'

Fullness of derivation, quoting the relevant *sūtra*s of Panini, is another noteworthy feature of this commentary. The word *lalasa* (eager) is derived from the root *lasi* (to embrace) with the suffix *yan* and consequential changes for which several *sūtra*s are quoted (p 552). The derivation of *ksīra* (milk) from *ghṣi* is also given fully (p 477). Four rules are quoted to explain the derivation of *stambaghna* (p 209).

In the case of *sikataḥ* (sand), Vamana's *Linganusāsana* says that it should be plural, while Paṇḍitā allows the singular as well (*kaseh sikata*, *Bhāṣya*, p 87). Bommaganti allows the singular when the word means sugar, and is derived from the root *sic*, but suggests the plural when it means a sandy bank (*sikatūla*), this term *sikataḥ* is formed by adding to the word *sikā* the possessive suffix *an* which is dropped by the *sūtra* *dese lup-*.

The word *dunah* is derived from the root *tu du upatape*, with the lengthening of the vowel, and the changing of *ta* to *na* by the Varttika *dugvordirghasca*. Bommaganti gives an alternative derivation from *du upatape*, which is a *svadī* root. Perhaps it is to meet the criticism that in the first derivation the Varttika which refers to the root *du* may not apply to the root *tu du* (p 143).

The term *lalatika* (p 245) is explained as a servant with no initiative who looks at the forehead of his master to know whether he is angry or pleased. Bommaganti also explains it

as indicating an incompetent person who is resigned to the idea that whatever is written on his forehead is inevitable, and does not raise a finger to do anything

The word *kakud* (p 352) is explained as a regular compound *kam sukham kum bhūmim ca dadati* (that which gives happiness and the lordship of the earth) He also notes that the word can be *kakudah* as well Apt quotations are also given from Kālidāsa, Bhāravī and Rudra

The subtle shades of meaning of *kaukkutika* (p 243) are explained clearly It means a pretender or one who walks slowly (pompously?) The other meaning is 'a wandering mendicant who, like a cock, walks slowly, his vision restricted to a little space in front of him'

Kimpacāna (a miser) It is derived in two ways

- (1) by adding *cānas* to the root *pacā* by *tācchilya-* and explaining the absence of *mumagama* by the general rule that no rule relating to augments is strict
- (2) by forming the word *pacā* by adding suffix *an*, and explaining the form as *pacayā amti*

Purana The explanation *pura anyate* (narrated in bygone days) is rejected on the ground that the feminine form then will be *puranā*, instead of the correct form *purani* He derives it from *purātana*, dropping the augment *tut* and having the consequent *natva*, and depends on Panini's usage (*nīpatana*) *purana-proktesu-*

Vyala The *Amara* statement *pumsī* is explained as excluding only the neuter, and Kālidāsa is quoted in support of the feminine usage

Dhusnya Since both masculine and neuter genders are in usage, the term *dhusnyam* is explained as a *dvandvairukasesa* compound (*dhusnyasca dhusnyam ca*) (p 437)

Medura is explained by Amara as *sandra-snigdha* (thickly unctuous) Derived from *nī mīda snehane*, it means unctuous only, Bommaganti notes Amara's suggestion that only things closely knut will be unctuous (p 12)

Asvara (harsh voiced) Bommaganti points out that the negative particle *nañ* here does not imply total negation but only 'bad' (*atra nañ viruddharthah*, p 52)

Bommaganti also revels in discussing subtle points of grammar

Nighna (dependent) is from the root *han*, since the elided *a* has *sthanivadbhava*, *h* cannot become *gh*, to solve this problem Bommaganti says that the elided *a* will not have *sthanivadbhava* because of the rule *ho hanteh* The word *stambaghna* (p 209) is also explained in the same way

Grhayalu is from *grha grahane* with *aluc* added by *sprhi grhi*- Bommaganti says that the *sutra* shows that the *curadi* root *grhi* is meant here and not the *kryadi* (*grahi*), hence the reading *grhayalu* is wrong (p 39)

Bommaganti discusses the correct form of the words whenever needed He accepts the form *jathara* (hard) (p 107) and rejects *jaratha* accepted by Bhānuji and Svamin, he also points out Amara's usage in the *Nanarthavarga* (p 487) The use of the long form *koti* used by Amara is defended by referring to the exigency of metre and to the optional *nī* sanctioned by the *Ganasutra Kṛdīkarad aktinaḥ* (p 276)

The illustrations furnished by Bommaganti in explaining Amara's words are apt and telling The example given for *śloka* (verse) from the *Ramayana* is *ma nīśada pratistham tvam*, etc, the first verse uttered by Valmiki (p 223)

In explaining *asamsa* (fond hope) he gives illustrations such as ' *prajavan bhuyasam, pasuman bhuyasam* ' (p 550) which

have an appeal all their own with a familiar ring in the well-known prayer recited during worship. योऽपां पुष्पं वेद पुष्पवान् प्रजावान् पशुमान् भवति. The particle *ca* in the Nānārthāvyaya-varga has the meaning of *samuccaya* to illustrate which he gives the familiar and pleasing lines from the Camaka section of *Taittirīyasamhitā*, श च मे मयश्च मे प्रियं च मे (p. 576).

For *svit* having the meaning of interrogation and doubt, it is hardly possible to find better examples than those found in the *Taittirīyasamhitā* and *R̥gveda*. प्रश्ने यथा—कः स्वित्देकाकी चरति (तै. सं. ७. ४. १८. ३); वितर्के यथा—अथः स्वित्दासीदुपरिस्वित्दासीत् (ऋग्वेदे १०. १२६. ५).

When illustrating *svāhā*, etc. in the Avyaya section he cites from the Vedic and *Śrauta* literature. अग्नये स्वाहा (तै. सं.), अस्तु श्रीषद् (तै. सं.), सोमस्याग्ने वीहि वीषद् (ऐ. ब्रा.), इन्द्राय वषद् (तै. सं.).

For *hum*, expressive of contemptuous anger, the highly ironical outburst in the *Uttararāmacarita*, is given as an example.

वृद्धास्ते . . . हुं वर्तते इति भवभूतिः (उत्तर. ५. ३५) (p. 635).

His illustrative verses are not only apt in meaning but occasionally have the merit of pleasing sounds matching the word to be illustrated. Thus for *bhaṅgi* (p. 676) the citation is:

चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुस्ते स्म भृङ्गी (p. 676).

To illustrate the point that the word *lakṣa* (a hundred thousand) can also be in the fem. gender optionally, he gives a very fine verse:

कियती पञ्चसहस्री कियती लक्षाधिकोदिरपि कियती ।

औदार्योन्नतमनसा रत्नवती वसुमती कियती ॥ (p. 709)

A distinctive feature of this commentary is the lucid and elaborate introduction to the five Varga-s of this Kāṇḍa

which Bommaganti furnishes. In the first place this Kānda is called *sāmānya* as all words in common usage are dealt with here in regard to meaning and gender in the five Varga-s. The first Varga is called *Viśeṣyaṇighna* as it deals with words whose gender and number are dependent on the nouns which they qualify. The second Varga is called 'mixed' or 'scattered' (*Samkīrṇa*) as the words explained here cannot fit in the previous Kānda-s, nor in the other sections of this Kānda, such as the first one, nor in the next one, the section on homonymous words. The third section enumerates words which have a number of meanings, beginning with words that end in *ka* (*nāka*) and ending with words that end in *ha* (*paribarha*). The fourth section contains words (*avyaya-s*) which are devoid of gender, number and case terminations. The fifth and last section gives briefly the rules for determining the gender of words in general, such as *a*, *i*, *u* ending, to recognize the feminine ones.

Bommaganti gives a succinct gist of the various kinds of words dealt with in the various sections. The nature of the words in the first varga has been dealt with, they being *Viśeṣyaṇighna-s*, beginning with words such as *sukṛti* and *puṇyavat* (fortunate) and ending with *hrasīṣṭha* (very short) and *vrndīṣṭha* (very charming). The second varga, he says, cannot claim newness as its characteristic, as words like *jvara* (fever) *khyāti* (fame) have been mentioned before. Nor are the words exclusively of an abstract nature, as words like *upaghna* (contiguous support) and *stambaghna* (tool for cutting corn) are also mentioned. They cannot be considered as *āvastalinga* (those words which always retain their gender in every situation) as *aparaspara* and others which are *Viśeṣyaṇighna* are also given. Neither can the words here be considered as totally unconnected with those in *Svargādivarga*, as words like *rājaka* (assembly of kings) and *gāṇikya* (bevy of dancing

the majority. He has treated these elaborately, adding a good number to Amara's text and also found additional meanings undreamt of in the original. These additions, both of words and meanings, are based on good authorities, the Śesakāra being the principal one. For instance, the first indeclinable, the particle *a* (*ān*) is explained with 56 illustrations showing the different senses brought on by *a* when added to different roots. Similarly the indeclinable *prati* is dealt with 34 illustrations (pp. 584-5). These and many others when handled by Bommaganti cannot but excite wonder in the reader of the richness of the Sanskrit language.

The fifth and final Varga is the most important contribution made by Amara for determining the gender of all words of current usage in Sanskrit. The introduction to this Varga discusses first the necessity for this Varga at all, as rules for determining gender have been given at the very beginning and in the course of the previous Varga-s. Bommaganti poses the question thus: *The name of the work is nāma-linga-anuśāsaṇa*, as it deals with nouns, both synonymous and homonymous and the determination of gender by various rules. When explaining the words in the previous Varga-s, the gender too has been determined. What then is the necessity for the final Varga called 'the synopsis of gender determination, etc. (*lingadisamgrahavarga*)?

As it is an impossible task to enumerate individually all words of the language and state their gender, some ways of grouping words must be found and thus our purpose achieved. This has not been done before. In the Samkīrtnavarga, for instance, the determination of gender was confined to a few suffixes alone. But the grammatical rules on the formation of these words were not distinctly set forth. Hence the rules enunciated in the previous Varga-s are incomplete. Now the formation of words by different *kṛt* suffixes is given,

as also a few samples by way of illustration. Thus the suffix *ka* which brings no change of meaning to the basic word is mentioned in examples like *balaka*, *sasaka*, etc., where no change of gender also takes place. When the suffix is one which definitely pertains to the fem. gender, such suffixes as *an* in *siddhidadibhyo'n*, *mp*, etc. are added. Other suffixes based on *sutra-s* such as 'स्त्रिया वित्' 'अवागेत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्यते', 'घञन्ता पुंसि', नपुमके भावे क्त ' 'परबल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ' etc. clearly denote the particular gender to the class of words mentioned (p. 653).

Sometimes conflict in gender is seen due to the previous and later rules. Thus *patram* is said to be neuter in *patrāmatram ca bhayanam* (vol. I, p. 573) and in this Varga it is said that *pātra* can take all the three genders in *trisu pātri* (p. 744). Bommaganti's answer is that there is no real conflict, as what is said here is only an additional attribution of the other two genders. It is then argued that the previous mention of *pātram* as neuter is redundant as all the three genders are mentioned in the later rule. Bommaganti's answer is that the gender most commonly used is given in the other Varga and full and complete information is furnished here. Thus there is no real conflict at all. In other places, if there appears to be a conflict, the special rule cancels the general rule.

Homely and captivating illustrations are added by Bommaganti so as to bring home the exact concept intended by Amara. The word *channa* (screened) is paraphrased as *acchaditaya* by Bhīṇuyi (p. 410) and ignored by Svīmm, whereas Bommaganti gives attractive examples such as the sun screened by clouds, etc. मयच्छन्ना दिनकरः, मितच्छन्नं वृक्षद्वयं इत्यादि (p. 138). Again he gives an illustrative meaning to the word *ardram* (wet), such as clothes, etc. which are compact, as the water element in them has not yet evaporated.

by breeze or sunshine, whereas Bhānuji merely says *klinnasya* आतपवातादिभिरनपाकृतजलावयवसुश्लेषस्य वस्त्रादेर्नामानि (p 147) The word *paritrānam* is described as वध्यधातुकयोर्मध्येऽनुप्रविश्य धातुकहस्तस्य धारण कृत्वा यद् वध्यस्य परिरक्षणं तत् (p 156) *Anukārah* (imitation) is brought true to life when he says परकृतचेष्टावेपभायादिसदृशचेष्टादियोगित्वस्य नामनी (p 186) *Pulāka* (cooked rice) is भक्तसिक्कक नाम स्थाल्या पाकवशेन विक्लिन्नो महत्वमापन्न तण्डुलपरिणाम ओदनरूप (p 227) *Kalikā*, the price of an article to be paid by instalments, is वस्तुन क्रयकालेऽस्य पण्यस्य क्रयमेतावदियता कालन दिनक्रमेण मासक्रमेण दास्यामीति क्रयिकेण सप्रतिपद्य देय मूल्यम् (p 242) An appealing example from everyday life is the description of *kāca* as the special material which is the basis of bangles and rings worn by poor women मृद्भेदस्तु दरिद्रयोषिदादिधारणीयाना वलयाङ्गुलीयकादीना प्रकृतिभूतो मृत्तिकाविशेष (p 263) The description of *vāluka* (sand) is apt and unmistakable बालुकाशब्देन शुष्कनदीमध्यगत सर्पपादप्यल्पपरिमाण पापाणप्रायो मृद्विशेष उच्यते (p 324) Words, well known but difficult to explain, are put in a clear, simple and appealing way *Indrajala* (magic) is इन्द्रजाल नाम असदर्यप्रकाशनसमर्थो मन्त्रोपधादिप्रयोगः । (p 506) *Patala*, an eye-defect, is नेत्ररोग पटलाख्य नेत्रगोलकयोस्तिरोघायक सूक्ष्म श्लष्मादि-धातुविकार (p 508)

Misplaced enthusiasm of some admirers of Amara to justify some of his statements in the wrong way, due to insufficient grasp of the intricacies of grammar, is set right by Bommaganṭi by pointing out the correct way of interpretation. The word *bhratrūya* (p 424) means both one's brother's son and also an enemy. One admirer¹ says that a brother's son sometimes quarrels seriously with his paternal uncle in regard to division of ancestral property and on account of the similarity of this overbearing attitude to that of an enemy, the latter is

¹ Bommaganṭi rarely mentions the name of the commentator when serious errors are made, out of generosity and objectivity

called *bhrātrya*, a *rudha* sense being equivalent to the primary sense of the word. This says Bommaganti is unfair. *Bhrātrya* formed with the suffix *vyat* and meaning a brother's son has the circumflex accent (*svarita*), whereas the other formed of *vyan* suffix and meaning an enemy has the acute accent (*udatta*) on the first syllable and hence the two words are not identical. It is like the famous *indrasatrur vardhasva* discussed by Patañjali. भ्रातुरपत्यमिति विग्रहे 'भ्रातुर्व्यञ्च' इति व्यत्प्रत्यये भ्रातृव्य । व्यन् सपत्ने' इति शत्रावभिधेये व्यन्प्रत्यये भ्रातृव्य । अत्र कश्चिदाह-भ्रातृपुत्र कदाचिद् दायहरत्वन तदनुपपन्नम् । स्वरवैलक्षण्यानुपपत्ते (pp 425-6)

The brevity practised in some places by the other principal commentators is such that, far from elucidating Amara, only greater obscurity results. In explaining *rodasi* (heaven and earth) Svāmī says, 'that which obstructs everything is *rodah*' (*runaddhi sarvam rodah*) and Bhānujī, 'that wherein everyone cries' (*roditi sarvam asmin, asun*). Bommaganti fully elucidates this word with apt quotations from the *Rgveda* and *Vikramorvasiya*. This word, he says, can be interpreted both as a *sakārānta* word, neuter in gender, as *rodasi* in the dual and as an *īkarānta* word in the feminine, expressed in the dual as *rodasyau*, the peculiarity here being that this word is always used in the dual alone. He gives the example for the former '*vedantesu yamāhurekapurusam*' from Kalidāsa and for the latter '*hotaram rodasyoh*' from the *Rgveda* (4 3 1). He derives the word fully, the root being *rudh*, the suffix *asun* and with the explanation for the change of *dh* of the root to *d* in *rodasi*. He also adds that the word can be recognized as neuter by its very appearance (*rupabheda*) and that the feminine form is possible by the rule '*ugitas ca*'. Finally he adds that this word may be treated as an indeclinable as well, as the authoritative *Ganaratnamahodadhi* sanctions it in its chapter on the indeclinables.

पृथिव्यन्तरिक्षे द्वे अपि सकृदुच्चरितेन जीवन्तत्वेन द्विवचनान्तेन रोदसी-
 शब्देन, सकारान्तेन च नपुसकलिङ्गेन यथा ' होतार सत्ययज रोदस्यो '
 इति (ऋग्वेदे ४. ३. १), तथा ' वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुष रोदसी '
 इति विक्रमोर्वशीये (१ १) रूपभदादेव नपुसकत्वम् । ' उगितश्च '
 इति ङीप् रोदस्यौ । गणरत्नमहादधौ अव्ययगणेशमिहितम् (p 552)

In conformity with his deep religious orthodoxy and sacerdotal learning, Bommaganti's humour, though delightful, is subdued and not boisterous like that of Malli Vagaries of commentators in giving contradictory meanings to the same word is subtly hinted at by Bommaganti when he simply quotes them, leaving the appropriate conclusion to the reader *Pulāka* is chaff to Subhūticandra, but *syamāka* grain to Subodhi nikāra तुच्छधान्य तण्डुलशून्य पलालमिति सुभूतिचन्द्र क्षुद्रधान्यमिति सुबोधिनीकार (p 227) The word *kausika* means an owl because Indra once assumed the form of an owl इन्द्रेण उलूकवेष परिगृहीत इति घकोऽपि कौशिक (p 233) There are persons whose faith in fate is so strong and satisfying that they see no need to work at all 'यथा ललाटे लिखितं तत्तथा न तदन्यथा' इति सर्वदा स्वललाटेव पश्यति (p 245) *Rista* has two diametrically opposite meanings of good and bad, and what is more, its opposite *arista* too keeps company with it मिथो विरुद्धशुभाशुभवचनस्य रिष्टशब्दस्य नृसमासे सति अरिष्टशब्दस्यापि शुभाशुभवचनत्वम् (p 275) *Nagara* is a kind of coitus, he is not acquainted with details and may look elsewhere सुरतकाले स्त्रीपुंसयोरवयवमनिवेशविशेषे सुरतवन्धे नागर नपुसकम् । नागरलक्षणमुक्तं ग्रन्थान्तरे (p 486) *Krvala* means 'all' for which the illustration is 'In this village all are beggars' इह ग्रामे केवला भिक्षव (p 511) A double-tongued person is one, who, knowing that words need not enjoy the monopoly of a situation, uses them in one way when facing a person and another way when his back is turned' अत्र वचनस्य च द्वैविध्यं समक्षपरोक्षयोरेव रूपत्वाभावादवसयम् (p 406)

Bommagantri's style is simple and lucid. He is a master in adapting it to suit the subject matter. In the introduction to all the five *Vaiga-s* his style is high flown and dignified as he has to defend Amara in the choice of words in them, and has the majesty of Bāna's style without the use of very long compounds. Expressions like 'इहेदमनुसधेयम्' (p 2), 'इदानीं तथाविधानि पदान्यनुक्रमति' (p 5) इत्यादिना क्षिप्रकारिणो नामान्युक्तानि, 'इह तु कृतबुद्धेरिति नार्यपौनरक्त्यम्, इदमिदानीं निरूप्यते' (p 644), 'लिङ्गानि जानीयात्, कथं जानीयात्? ननु किमनेन इत्यत आह, लक्षणचिह्नं ज्ञापकमिति यावत्' are characteristics of his style. The enthusiasm of the writer bubbles out of every one of the sentences, as the style is in conformity with the subject.

Often his style is reminiscent of the way that the *Śāstra-kāra-s* adopt, for instance, explaining *saparyāyāh* in the text he says 'कथं भूता सपर्याया? अमरनिजंरादिभिः पर्यायै सहिता । पुनः कथं भूता? सभेदानुचरा' (p 683). Sometimes his style is distinctly that of the grammarians when he discusses some points of etymology 'कपादिग्रहणं किम्? कुण्डलं बलम् इत्यादौ मा भूत् । अदन्ता इति किम्? कंका भूषा इत्यादौ मा भूत्' (p 689). This adoption of the style so as to conform to the nature of the subject works wonders by its appealing character. Thus in a purely grammatical discussion his style is that of the *Kāśikā* 'एकाच् एकस्वरं पदं च स्त्रिया भवति एकाजिति किम्? ग्रामणी, प्रतिभ् । ईदद्विरामेति किम्? क, स्वमिति' (p 656).

When deriving words he sees to it that only the most essential *sūtra-s* are quoted and at the same time sees that the crucial ones are not omitted or taken for granted. He has a specially appealing style when discussing the philosophy underlying the meaning of some words 'ननु-अज्ञापि सम्याशब्देन स्यादिति चेत्, सत्यम् । तत्र इति सर्वं सुस्थम्' (p 749). When explaining words denoting everyday simple things of

life, his style reflects that simplicity. When explaining terms pertaining to Śrauta sacrifices, his style has a grandeur all its own. Thus when explaining the word *upasayah* the holy atmosphere and the picturesque setting of the Vedic scholars in a sacrificial session is presented before our vision : यज्ञेषु द्विजन्मना (p 208). His style is also tinged with humour when he comments on the conflicting views presented by some commentators.

Bommaganti is a scholar of profound learning. He is at home in all the subjects dealt with by Amara, whether it is Vedic learning, Śrauta ritual, the six systems of Hindu philosophy, epic grandeur, Purāṇic etymology and anecdotes, primary sciences like arithmetic and *ganita*, medical literature, politics of the Arthaśāstra, Alamkāraśāstra, and above all the artistic Kavya-s of the classical poets.

अमरकोशः

द्राक्षिणात्यव्याख्योपेतः

तृतीयकाण्डः

१. विशेप्यनिघ्नवर्गः

अथ ¹सामान्य ²तृतीय ³काण्डमारभते—

विशेप्यनिघ्नः संकोर्णनानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

(वि) विशेप्यनिघ्नैरिति—⁴विशेप्यनिघ्नैर्विशिष्टं ⁵सकीर्णैरस्मिन् काण्डे काण्डान्तरे च प्रकीर्णं. नानार्थैरनेकार्थं ⁶, अव्ययैरलिङ्गं, लिङ्गादिसंग्रहैः. स्त्री-लिङ्गादिलिङ्गसंग्रहैर्वाक्यं ⁷ हेतुभूतं शब्दैः सामान्ये तृतीयकाण्डे वर्गसंश्रयाः, नानार्थैः कान्ताखान्तादिवर्गः, अव्ययवर्गं ⁸ नानार्थाव्ययवर्गं, ⁹ एकार्थतया ¹⁰ अव्ययवर्गश्च, लिङ्गसंग्रहवर्गं ¹¹ स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गादिवर्गः । एतान् वर्गान् मश्रयन्त इति वर्गसंश्रयाः । एव पञ्च वर्गा नमोऽप्युच्यन्ते ॥१॥

¹ K₅ omits.

² तृतीय K₅.

³ काण्ड K₅.

⁴ आरभ्यते

J₂, K₅, Z₁.

⁵ J₂, K₃, K₅, Z₁ add अस्यार्थं

⁶ K₃, Z₁ add विशेषे ;

विशेषणं K₆.

⁷ J₁, K₅ omit

⁸ संग्रहवाक्यं K₃.

⁹ वर्ग K₂.

¹⁰ एकार्थाव्ययं K₂.

¹¹ K₅ omits वर्गे

(वि) सर्वज्ञं सर्वगतं भजत सदा शैलनार्थसंकीर्णम् ।

नानार्थप्रदमध्ययमनेकलिङ्गैः प्रकाशितस्फूर्तिम् ॥

एवं काण्डद्वयेन ¹तत्तल्लोवप्रतिनियतार्थानि नामान्यनुशिष्य संप्रति साधारणं काण्डान्तरमारभमाणः प्रेक्षावत्प्रवृत्तिसिद्धये वक्ष्यमाणं संगृह्य दर्शयति ²विशेप्यनिघ्नैरिति ।

विशेष्यनिघ्नैः—वर्गसंश्रयाः । सकललोकसाधारणार्थनिरूपणादस्य काण्डस्य सामान्यत्वम् । तथाहि—वक्ष्यमाणाः सुकृतिप्रभृतयः ^३शब्दाः प्रागुक्तमनुष्यादिविशेषणतया साधारणाः, संकीर्णवर्गोपाः कर्मादयस्तु ^४नरसुरादिसाधारणा एव । नाकलोकादिशब्दाश्च तत्तदर्थवाचकत्वेन, आडादीन्यप्यव्ययानि तु ^५प्रागुक्तानामेवावध्यवधिमद्भावादिप्रतिपादकत्वेन, स्त्रियामीदृवादयस्तु तेषामेव पूर्वोक्तशब्दानां लिङ्गप्रतिपादकत्वेन—इत्येवं द्रष्टव्यम् । तत्र गुणकर्मादिभिरवच्छेद्यं यद्वस्तु तद्विशेष्यम् । तल्लिङ्गवचनायस्ते लिङ्गवचने येषां पदानां तानि विशेष्यनिघ्नानि । इह संकीर्णशब्देन यानि नामानि पूर्वस्मिन् ^६काण्डद्वयेऽपि साक्षादसंगतानि नाप्यस्मिन् काण्डे विशेष्यनिघ्नत्वादितत्तदुपाधिवंधुर्येण प्रथमतृतीयादिवर्गेष्वसंगतानि विप्रकीर्णरूपाणि तान्युच्यन्ते । यानि पदान्यनेकार्थवाचकानि तानि नानार्थानि । यानि च लिङ्गविभक्तिहीनानि शब्दरूपाणि तान्यव्ययानि । यानि च ^७प्रत्ययतदर्थार्थधुपसंग्राहकमुखेन शब्दानां लिङ्गसंग्राहकवाक्यानि स्त्रियामीदृद् इत्यादीनि—आदिशब्देन लङ्काशेफालिकेत्यादीनि ^८स्वरूपतो लिङ्गसंग्राहकवाक्यानि गृह्यन्ते—तान्युभयानि लिङ्गादिसंग्रहशब्देन उच्यन्ते । तैः ^९पञ्चप्रकारभिर्भिः शब्दैः ^{१०}पञ्चवर्गा इह सामान्यकाण्डे उक्ताः । पूर्वकाण्डप्रथमश्लोकात्* मण्डूकप्लुतिन्यायेन उदिता इति पदमनुपज्यते, ^{११}वक्तुं समारब्धा इत्यर्थः ।

इहेदमनुसंधेयम् । इह सामान्यकाण्डे श्रूयमाणसुपो लुप्तसुपश्चेति द्विविधाः शब्दाः प्रतिपादयिष्यन्ते । अत्र प्रस्तावादनन्तरम् आदौ सुबन्ता एव वक्तव्याः । ते च पर्यायरूपा नानार्थाश्चेति द्विप्रकाराः । काण्डद्वये पर्यायनिरूपणप्रस्तावादनानार्थेभ्यः प्राक् पर्याया एव वक्तव्याः । तत्रापि विशेष्यनिघ्नत्वरूपोपसंग्राहकक्रोडीकृतत्वाद् विशेष्यनिघ्नपदानामतथाभूतेभ्यः प्रागुद्देशः ^{१२}कृतः । ^{१३}तदनन्तरं विप्रकीर्णार्थपर्यायजातस्य, अनन्तरं श्रूयमाणसुबन्तत्वसाधर्म्याद् नानार्थशब्दानामतथाभूतेभ्योऽव्ययेभ्यः प्राङ्निरूपणम् । ^{१४}अनन्तरमव्ययानाम् । अनन्तरं सर्वशेषितत्वात् ^{१५}लिङ्गसंग्रहस्य इत्युद्देशक्रमनियमः । किंभूता वर्गा वर्गसंश्रया अवान्तरवर्गाणामाश्रयभूताः । तथा हि—नानार्थवर्गे कान्तखान्तादयोऽपि बहवो वर्गाः । अव्ययवर्गे च नानार्थपर्यायभेदेन द्वौ वर्गौ । लिङ्गादिसंग्रहे ^{१६}त्रिलिङ्गवर्गादयो बहवः । प्रथमद्वितीययोर्वर्गयोः अवान्तरवर्गसंश्रयत्वाभावेऽपि 'बाहुल्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन ^{१७}तथात्वव्यपदेश उपपन्नः । सामान्यः वर्गसंग्रहः इति केचित् पठन्ति । तत्र ^{१८}प्रथमोद्दिष्टानां विशेष्यनिघ्नशब्दानां स्वरूपं तेषामीत्सर्गिकं लिङ्गमनुशास्ति ॥१॥

¹ प्रीति° for प्रति° Tv, °नियतनामानि T₁₂ ¹¹ Gm₃ omits ³ B₅,
T₁₂ omit ⁴ B₆, Gm₃ omit तु, B₅, T₁₁, T₁₂ add तद्व्यापारतया. ⁵ B₆,
Gm₃ add अर्थानां ⁶ B₆, Gm₃ omit द्वये ⁷ प्रत्ययेन B₅ ⁸ प्रत्येकसदर्थ-
निरूपक° B₆, Gm₃ ⁹ B₅, T₁₂ add अवयवस्थानीये ¹⁰ अवयवस्थानीया B₅, T₁₂
¹¹ वदितु (गदितु T₁₂) मारब्धा B₆, Gm₃ ¹² उपदेश Tv ¹³ B₅, Tv omit तद्.
¹⁴ B₅ adds प्रथमतो नानार्थानाम् ¹⁵ ° शेष° B₆, Gm₃, T₁₁ ¹⁶ स्त्रीलिङ्ग°
Gm₃, T₁₂ ¹⁷ B₅, T₁₂ add छविणो गच्छन्तीतिवत् ¹⁸ अभिधित्सिताना Gm₃

* वर्गा पृथ्वी इहोदिता. (२. १. १).

(पा) अरालकुरलावलीवलदलीकपालीमिल-
त्कलातरलपालिकायमललाल्यमानाननाम् ।
वरालवरमोटिकानटनचातुरीवल्लित-
स्तनोपरिसरा परा नमत धेनुवागम्बिकाम् ॥
पुराण करिण देव पुरारातितनूभवम् ।
वराकारमह वन्दे सुराधिपनमस्कृतम् ॥

विशेष्य—सश्रया । सामान्ये साधारणकाण्डे विशेष्यनिघ्नादिभि वर्ग-
सश्रया । वर्गा क्रियन्त इति शेष ॥ १ ॥

¹ स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं ² यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

(वि) स्त्रीति—अत्राद्यशब्देन कलत्रशब्दो ³ गृह्यते । यादृशै पदैः
स्त्रीदाराद्य यद् विशय्य प्रस्तुत तेन⁴ गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तस्य तथा⁵ भेदका स्यु ।
विशेष्य विशेषयितुमिष्ट, यादृशै ⁶ यद्रूपभेदादिभि, प्रस्तुतमुपस्थित वक्तुमिष्टम् ।
पदै सुवर्त्त, गुणद्रव्यक्रियाशब्दा ⁷ प्रवीणदन्तिपाठकादिशब्दा, तथा विशेष्य-
रूपधारिण स्यु भवन्ति । तस्य विशेष्यस्य भेदका विशेषणानि । तात्पर्यार्थस्तु—
यस्य विशेष्यस्य यानि विशेषणानि⁸ तानि तल्लिङ्गान्येव भवन्तीत्यर्थ ॥ २ ॥

¹ स्त्रीदाराद्यमिति यादृशमिति च 'विवृती' पाठ ² लक्ष्यते K₂. ³ ते Z₁
⁴ K₅ omits ⁵ यादृग्° K₅ ⁶ प्रवणदिग्घपाचकादिशब्दा K₅ ⁷ J₁ adds
उक्तानि तानि विशेषणानि

(विब) स्त्रीदाराद्यैः—भेदकाः । ¹इह स्त्रीशब्देन ²योपानदीवलाकादयः सर्वेऽपि स्त्रीलिङ्गशब्दाः विवक्षिताः । पुलिङ्गेन दारशब्देन च वृक्षप्लक्षादयः पुलिङ्गशब्दाः सर्वेऽपि संगृहीताः । आद्यशब्देन च कलत्रमित्रादयो³ नपुंसकलिङ्गाः⁴ । तथा⁵ चायमर्थः—यादृशैः यादृग्भूपलिङ्गवचनविभक्तियुक्तैः स्त्रीदारकलत्रादिभिः सुबन्तशब्दैः यद्विशेष्य ⁶कर्तृत्वकरणत्वाद्यर्थविशेषलिङ्गसंख्यावच्छिन्नमर्थस्वरूपं⁷ भार्यादिकं प्रस्तुतमुपस्थापितं⁸ तस्य तादृशपदोपस्थापितस्य तथाभूतविशेष्यरूपार्थस्य भेदकाः ⁹गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिलक्षणस्वार्थद्वारेणावच्छेदकाः शब्दाः तथा स्युः । विशेष्यवाचकस्त्रीदारादिशब्दवलिङ्गसंख्योपाधिकरूपविशेषभाजो भवन्तीत्यर्थः । लिङ्गसंग्रहेऽपि वक्ष्यति—‘गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः¹⁰ परगामिनः’ (३. ५. ४४) इति । तत्र गुणयोगवचना यथा—सुकृतिनो दाराः । सुकृतिनी स्त्री । सुकृति कलत्रम् इत्यादि । द्रव्ययोगवचना यथा—धनी श्रीमान् इत्याद्याः¹¹ । क्रियायोगवचनास्तु चलनं कम्पनं पाचकवाचकादयः । इह गुणद्रव्यक्रियाशब्दा इत्यनेन जातिसंज्ञाव्यतिरिक्ताः शब्दा एवोक्ताः¹² । तेनाभावविशिष्टवचना निर्धननिर्गुणकानमूकादिशब्दाश्च लिङ्गत्रयेऽप्युदाहार्याः । इह ¹³ग्रन्थादौ प्रायशो रूपभेदेन¹⁴ (१. १. ३) लिङ्गनिर्णयः परिभाषितः । तथैवात्रापि वर्गे लिङ्गनिर्णयो भूयादिति दर्शयितुं स्त्रीदाराद्यैरित्यारब्धम्¹⁵ ।

केचित्तु स्त्रीदाराद्यं यद्विशेष्यम् इति प्रथमान्तं पठन्ति । तत्र स्त्रीदारादि-कमर्थरूपं यादृशैः¹⁶ पदैः प्रस्तुतमिति व्याख्येयम्¹⁷ ॥ २ ॥

¹ अत्र स्त्रीलिङ्गेन B₅, T₁₁, T₁₂

² B₂, T₁₁ omit योपानदी°

³ °छत्रादयः

B₅, T₁₁, मित्राद्या T₁₂

⁴ B₅, T_v add संगृह्यन्ते

⁵ ततश्चाय T₁₂, T_v.

⁶ विभक्त्यर्थ° B₅, T₁₂

⁷ B₅, T₁₂ omit स्व.

⁸ उपस्थित T₁₁, T₁₂.

⁹ °क्रियाशब्दा शुक्लादिभिर्गुणैः, दण्डादिभिर्द्रव्यैः, चलनादिक्रियाया B₅, T₁₁.

¹⁰ °उपाधिभिः

B₅, T₁₂

¹¹ B₅, T₁₁, T₁₂ add जल्पाको वाचाट इत्याद्या .

¹² विवक्षिताः

Gm₃, T₁₁, T₁₂

¹³ शास्त्रे T₁₂, T_v.

¹⁴ ततश्चात्रापि रूपभेदादेव लिङ्गनिर्णय

इति भ्रान्ति निराकर्तुं B₅, Gm₃, T₁₂

¹⁵ T₁₁, T_v add इति वेदितव्यम्

¹⁶ B₅, T₁₁ add स्त्रीदारादिरूपं सुबन्तं पदै

¹⁷ विज्ञेयम् T_v.

(पा) स्त्रीदाराद्यैः—भेदका । ¹स्त्रीदाराद्येतादृशशब्दैः यद् यादृश विशेष्य प्रस्तुतं स्यात्, तस्य विशेष्यस्य² गुणद्रव्यक्रियाशब्दा तथैव विशेषकाः स्युः । ³सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दारा, सुकृति कलत्रम् । भुक्तमोदनम् । भुक्त ओदनः⁴ ।

सुज्ञा गिरिस्टटी । तुङ्गो गिरिस्टटः । तुङ्गं गिरिस्टटम्^६ । प्रधानं ब्राह्मण इत्यादावा-
विष्टलिङ्गत्वाद् विशेष्याधीनलिङ्गता न भवति । अल्पं स हन्तीत्यादौ^७ क्रिया-
विशेषणत्वान्नपुसकत्वम् ॥ २ ॥

^१ स्त्रीदाराद्यैर्दृशे. पदे यद्विशेष्य प्रस्तुतमभिहितम् C₁.

^२ विशेषस्य A₁.

^३ C₁ omits.

^४ B₂ omits.

^५ B₂, C₁ add इत्यादि.

^६ विस्फुलिङ्गी न

भवति A₁.

^७ तिद्विशेष्य^० A₁.

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।

हृदयालुः सहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

(वि.) सुकृतीति—सुकृतमस्यास्तीति सुकृती । पुण्यमस्यास्तीति पुण्य-
वान् । धने धर्मे साधुः धन्यः । सुकृतिनामानि ॥ महती इच्छा अस्यास्तीति^१ महेच्छः ।
महानाशयोऽभिलाषो यस्य^२ सः महाशयः । अधिकेच्छावतो नामनी ॥ प्रशस्तं
हृदयमस्यास्तीति हृदयालुः । प्रशस्तहृदयेन सह वर्तत इति^३ सहृदयः । प्रशस्तमनसो
नामनी ॥ महानुत्साहो यस्येति महोत्साहः ।^४ महानुद्यमो यस्येति महोद्यमः ।^५ दु.सा-
ध्यकार्योद्योगवतो नामनी ॥ ३ ॥

^१ सहृदय इति पाठभेद .

^२ महेच्छु J₂, P.

^३ अस्यास्ति J₁, K₂.

^४ सहृदय K₂; सहृदय इति विवृत्यादृत पाठ .

^५ K₂ adds महानुभाव .

^६ मन-

साधनकार्येऽपि K₂, दु साध^० K₂; कार्येषु J₂.

(विव) इदानीं तथाविधानि पदान्यनुक्रामति—सुकृती—धन्यः । पुण्य-
शीलस्य नामानि । आद्यौ व्यक्तयोगी^१ ।^२ पुरपार्यसाधनत्वाद्^३ इह धनशब्देन
पुण्यमभिप्रेतम् । 'तत्र साधुः' (४. ४. ६८) इति यत्प्रत्यये धन्यः^४ ॥ महेच्छस्तु
महाशयः । पुरपार्यकर्मारम्भणेच्छावतो^५ नामनी ॥ हृदयालुः सहृदयः^६ । स्वच्छान्तः-
करणस्य नामनी । प्रशस्तं हृदयमस्येति हृदयालुः । 'हृदयाच्चातुरन्यतरस्याम्'^७
(वा. ५.२.१२२) इति प्रशंसायामालुच्^८ । हृदयेन सह वर्तत इति सहृदयः ।
'व्योपसर्जनस्य' (६. ३. ८२) इति सहृदयस्य सभावः^९ ॥ महोत्साहो महोद्यमः ।
कृच्छसाध्यायेऽपि उद्योगवतो नामनी । व्यक्तयोगे च ॥ ३ ॥

¹ व्यक्तो B₅ ² T_{J1}, T_{J2} add घनस्य, घनवत्पुरपार्थं° B₅ ³ अत्र B₅, T_{J1}, T_{J2} ⁴ विवक्षितम् B₅, Gm₃ T_{J2} ⁵ 'घनगण लब्धा' (४ ४ ८४) इति यदिति भानुजीदीक्षित (पृ. ४०७) ⁶ ईहावत् Tv ⁷ सुहृदय Gm₃, T_{J1} ⁸ Gm₃ adds इति वक्तव्यम्, वक्तव्येन B₅, T_{J1} ⁹ T_{J1} adds प्रत्यय . ¹⁰ B₅ adds बहुव्रीहिसमासे, 'तेन सहेति' (२ २ २८) समास Tv, शोभनहृदयत्वेन सुहृदय इति केचित् पठन्ति B₅, T_{J1}, T_{J2}

(पा) सुकृती—घन्य । भाग्यवतो नामानि ॥ 'क्षेमकरोऽरिष्टतातिः शिवताति शिवकर (वैज पृ २०५, श्लो ५५) । शुभकरस्य नामानि ॥ महेच्छस्तु महाशय । अधिकाभिप्रायस्य पुसो¹ नामनी । 'यनमैनयच्छगलवाहु' ॥ अनुक्तम्² —'उदीर्णे उद्वलोदारावुदात्तश्च महामना' । उन्नतचित्तस्य नामानि ॥ हृदयालु सुहृदय । ³प्रशस्तहृदयनामनी ॥ महोत्साहो महोद्यम । ⁴महद्भूतकार्यारम्भवतो नामनी ॥ ३ ॥

¹ C₁ omits.

² B₃, C₁ add the half verse

³ °हृदयस्य B₃, C₁.

⁴ C₁ omits महत्

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

(वि) प्रवीण इति—¹प्रकृष्टा वीणास्यास्तीति प्रवीण । निपुणति शुभकर्म करोतीति निपुण । 'पुण कर्मणि शुभे'² । अभित सर्वत³ सुवर्णादिपरीक्षा जानातीति अभिज्ञ । विशेषेण जानीत इति विज्ञ⁴ । 'ज्ञा अवबोधने' । निष्णाति नितरा कौशल⁵ स्नाति प्रकटयतीति⁶ निष्णात । 'ष्णा शौचे' । शिक्षा सजातास्येति शिक्षित । विज्ञान⁷ शिल्पबुद्धि⁸ प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिक । कृत⁹ सस्कृत मुख मुख्यकर्मनिनेति कृतमुख । प्रशस्त¹⁰ कृतमस्यास्तीति कृती । तीक्ष्णान् कुशान् लात्युपादत्ते प्रौढिम्नेति कुशल । 'ला आदाने' । प्रवीणनामानि ॥ ४ ॥

¹ प्रशस्ता K₅

² शुभकर्मणि J₁, K₄, P, Pt₂

³ J₁ adds परीक्षा

⁴ K₆, P omit the word, जानाति Pt₂

⁵ J₁ omits

⁶ प्रकटयन् स्नाति

J₂, K₅ ⁷ K₅ omits शिल्प°.

⁸ विज्ञान शिल्प तेन चरतीति Pt₂

⁹ कृतमभ्यस्त

मखमुपायोऽनेन Pt₂ ¹⁰ Pt₂ adds कृत्य

(विब) प्रवीणे—इत्यपि । प्रवीणादयो दश लौकिके वैदिके ^१वा कर्मणि

कृतबुद्धेर्नामानि । प्रकृष्टा वीणास्येति^२ योगवशात् प्रवीणशब्दो यद्यपि ^३वीणावादन-
शीले वर्तितुमर्हति, तथापि 'रुद्धिर्योगमपहरति' इति न्यायाद्, उद्गातृशब्दो यथा
छन्दोगे महर्त्विजि वर्तते, न तु यस्मिन् कास्मिश्चिद्^४ उच्चैर्गातरि, तथा बुद्धिर्वैशद्य-
साधर्म्यात् प्रवीणशब्दोऽपि निपुणपर्यायत्वेनानुशिष्ट इत्यवधेयम् । तदुक्तम्^५—

‘निरुद्धलक्षणाः^६ काश्चित् सामर्थ्यादिभिधानवत् ।

क्रियन्तेऽद्यतनैः^७ काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥’

इति । नितरां पुणति स्वकृतं कर्म शुभं करोतीति निपुणः । ‘पुण ^८शुभकर्मणि’ ।
^९इगुपधलक्षणार्थः कप्रत्ययः (३ १ १३५) । अभितः साकल्पेन वस्तुतत्त्वं जानातीति
अभिज्ञः । विज्ञश्च^{१०} । नितरा कौशलं प्रकाशयन् स्नातीति निष्णातः । ‘ष्णा शौचे’ ।
‘निनवीम्यां स्नातेः कौशले’ (८ ३ ८६) इति^{११} वत्वम् । अत्रापि रुद्ध्या योग-
स्यापहारो द्रष्टव्यः । शिक्षा सजातास्येति शिक्षितः । ‘तदस्य संजातं ..’ इति
इतच् (५ २ ३६) । विज्ञान शिल्पशास्त्रं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । ^{१२}तदस्य
‘प्रयोजनम्’ (५ १ १०६) इति ठक् । कलाभिर्विद्याभिः कृत संस्कृतं मुखमस्येति
कृतमुखः । ^{१३}कृतमनेनेति कृती । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५ २ ८८) इति इनिप्रत्ययः ।
कुशान् लातीति कुशलः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (३ २ ३) । अत्रापि कण्टकप्रचु-
राणां कुशानां हस्तेनादानं ^{१४}कृतबुद्धिर्नैव कर्तुं शक्यत इति कुशलशब्दः प्रौढप्रज्ञे
निरुद्धः । शूद्रवर्गे तु ‘दक्षे तु चतुरपेशल .’ (२ १० १६) इत्यादिना क्षिप्र-
कारिणो नामान्युक्तानि । इह तु कृतबुद्धेरिति नार्थपौनरूप्यम् ॥ ४ ॥

^१ च B₅, Tv.

^२ T₁ adds प्रवीण .

^३ वीणावादे B₅, ^४वादके Gm₃.

^४ T₁, T₂ add गायति

^५ तन्त्रवार्तिके (पृ ६८३)

^६ निरुद्धा लक्षणा .

साप्रतम् इति च मुद्रितग्रन्थे

^७ कर्मणि शुभे Tv

^८ ‘इगुपधज्ञाप्रीकिर क’.

^९ विशेषेण जानातीति Tv

^{१०} इति स्नातिसकारस्य मूर्धन्यादेश B₅.

^{११} “चरति”

(४ ४. ८) इति ठक्’ इति टीकाश्वेत्से (पृ ३), ‘उक्त नियुक्त’ (४ ४ ६६) इति

^{१२} B₅, T₂ add प्रशस्त

^{१३} बुद्धिमर्तव

ठगिति भानुजीदीक्षित (पृ ४०८)

^{१४} B₅, T₂ add प्रशस्त

^{१५} बुद्धिमर्तव

B₅, T₂, इतिमर्तव Gm₃.

(पा) प्रवीणे—कुशल इत्यपि । ^१कार्यज्ञानाभावि । अनुक्तम्—‘चतुरः

कृतहस्तश्च कृतकर्मा नदीष्णवत्’^२ । एतानि चत्वारि च ॥ ४ ॥

¹ प्रवीण° C₁² ततो नदीष्णान पथिकान गिरिज्ञान् ' इति भट्टि (२ ४३) C₁

पूज्य. प्रतीक्ष्य. साशयिकः सशयापन्नमानसः ।

दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

(वि) पूज्य इति—पूजामर्हतीति¹ पूज्य ^२ । यावता कालेनागच्छति तावत् प्रतीक्षणीय^३ इति प्रतीक्ष्य ^४ । ' ईक्ष दशने ' । पूज्यस्य^५ नामनी ॥ सशय प्राप्त साशयिक । सशयापन्नमानसस्य^७ नाम ॥ पटुत्वादिना ^८ दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीय । दक्षिण्यश्च । दक्षिणार्हस्य नामनी ॥ ५ ॥

¹ अहते J₂, P^२ पूजयितु योग्य Pt₂^३ Pt₂ adds विवाहयज्ञादिषु^४ ' भक्ति प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते इति रघुवशे (५ १४) Pt₂ ^५ दशनाङ्कनयो J₂^६ मान्यस्य K₅, J₂ ^७ सशयमापन्न सशयापन्न मानस यस्य स K₅, सदेहवतो नाम K₅^८ यागादौ ऋत्विगादीनामानतिद्वारा कमसादगुण्यार्थ तेभ्यो दीयमान गोहिरण्यादिक दक्षिणा Pt₂

(विव) पूज्य प्रतीक्ष्य । गुर्वादिमान्यस्य नामनी । पूजामर्हति पूज्य । विवाहमहोत्सवादिषु^१ ' सनिधानार्थं प्रतीक्षितुमर्हतीति प्रतीक्ष्य । ' अहं कृत्य-तृचश्च ' (३ ३ १६६) इति ^२ यत् । ' भक्ति प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते ' इति रघुवशे प्रयोग (५ १४)

साशयिक — मानस । सशयमापन्न^४ सदेहयुक्तमित्यर्थ । तथाभूत^५ मनो यस्मिन् ग्राह्ये स्थाण्वादिविषये^६ स विषय साशयिक । ' सशयमापन्न ' (५ १ ७३) इति ठक्प्रत्यय । अत्र^७ न्यासकार — ' द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारण-मिष्टविषये^८ यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि द्वे कर्तृकर्मणी सशयमापन्ने तथापि यद्विषये सशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाण्वादिके प्रत्ययो भवति । न तु सशयस्य कर्तरि पुरुषे ^९ इति । अनम्यासदशाया साशयिकत्वादिति सशयकर्मण्येव उदयना-चार्यस्य^{१०} प्रयोग । ' सशयकर्तुरिद नाम ' इति सुभूतिचन्द्र । अनुष्टुप्चन्द्रोमध्ये ' पूज्य प्रतीक्ष्य साशयिक सशयापन्नमानस ' इति नवाक्षरपाद प्रमादात् पठित । मिश्रवृत्तप्रभेदेन^{११} वा समाधेय^{१२} ॥

दक्षिणीयो—इत्यपि । यागादौ ऋत्विगादीनामानतिद्वारा कमसादगुण्यार्थ तेभ्यो दीयमान ^{१३} गोहिरण्यादिक दक्षिणा, ता योर्हति तस्य ते नामनी । तदर्हती-

त्यर्थे 'कडगरदक्षिणाच्छ च' (५ १ ६६) इति छप्रत्यये दक्षिणीय । चकाराद् यत्प्रत्यये दक्षिण्यः ॥ ५ ॥

- ¹ यज्ञादिषु Gm₃, Tv ² B₅, T₁₂ add दैवादनागतश्चेद् आगमनपर्यन्त
³ यत्प्रत्यय T₁₂, 'ऋहलोष्णत्' (३ १ १२४) इति भानुजीदीक्षित (पृ ४०८).
⁴ B₅, T₁₂ add सशयापन्न ⁵ तादृश मानस B₅, T₁₂ ⁶ स्थाण्वादी T₁₁, T₁₂
⁷ B₅, T₁₂ add सूत्रे ⁸ अत्रापि, ⁹ द्वितीयास्तात्, ¹⁰ अनभिधानात् इति च
मुद्रितग्रन्थे (पृ ३५) ¹¹ B₅, T₁₂ omit आचार्यस्य ¹² प्रभेदत्वेन Gm₃
¹³ समाधानं कथंचिद् विधेयम् B₅, Tv ¹⁴ यद्विरण्यादिक दीयते सा B₅, T₁₂

(पा) पूज्य प्रतीक्ष्य । पूजयितुमर्हं¹ प्रतीक्ष्य स्यात् । 'प्रतिपाल्य² प्रतीक्ष्य स्यात्' । 'प्रतीक्ष्यौ प्रतिपाल्यार्च्या³' इति वैजयन्ती (पृ २५५, श्लो १७) । साशयिक—मानस । सशयापन्न मानस यस्येति⁴ सशयकर्ता साशयिक स्यात् । 'जनमाकलय्य भुवि साशयिकम्' इति प्रयोगात् सशयविषये प्रत्ययविधिरिति⁵ वृत्ति-कारादयः । साशयिक स्याणु ॥ दक्षिणीयो—इत्यपि । दक्षिणदेयभेदे (१) स्त्रीति व्याडि । दक्षिणाया अर्हो नर⁶ दक्षिणीयो दक्षिण्यश्च स्यात् ॥ ५ ॥

- ¹ B₃, C₁ add पूजाहं ² प्रतिपाद्य A₁ ³ अर्हो B₃ ⁴ B₃, C₁
add व्युत्पत्त्या ⁵ काशिका (२, पृ १७) ⁶ C₁ omits नर

स्युर्वदान्यस्यूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे ।

जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

(वि) स्युरिति—मदीयं अन्तर्मिदमर्थिभ्यो¹ दीयतामिति² वदतीति वदान्य ।

³ अर्थिभ्यो दातु स्यूल बहुल ⁴ लक्षयतीति स्यूललक्ष । 'लक्ष दर्शनाडकनयो' । स्यूललक्ष्य⁵ इति वा पाठ । दाने शौण्ड ⁶ सक्त इति दानशौण्ड । बहु प्रददातीति बहुप्रद । 'हुदात्र दाने' । ⁷ बहुप्रदस्य नामानि ॥ चिरकाल जीवतीति जैवातृक । 'जीव प्राणधारणे' । ⁸ दीर्घमायुरस्यास्तीति आयुष्मान् । दीर्घायुपो नामनी ॥ अस्य शास्त्ररूपा वाणी शिष्याणाम् अन्तश्चित्ते⁹ वर्तत इति अन्तर्वाणि¹⁰ । शास्त्र वेत्तीति शास्त्रवित्¹¹ । शास्त्रज्ञस्य¹² नामनी ॥ ६ ॥

- ¹ अतिविभ्य K₅ ² 'वद व्यक्ताया वाचि' J₁, J₂, K₂, उच्यते स्तूयत इति वदान्य Pt₂ ³ K₂, K₃, P add पश्यति ⁴ स्थूल लक्ष्यमस्य J₂ ⁵ शक्त J₂ K₂ ⁶ बहुद्रव्यस्य प्रदातुं J₁ ⁷ अधिक Pt₂ ⁸ अन्त शरीरे Pt₂ ⁹ Pt₂ adds अन्त सभामध्ये प्रसरन्ती वाणी यस्य ¹⁰ J₁, K₄ add 'विद ज्ञाने' ¹¹ K₄ omits °स्य

(विष) स्यु — बहुप्रदे । प्रभूतद्रव्यवितरणशीलस्य नामानि । अर्थम्य-
 प्रार्थित दीयतामिति यो वदति स वदान्य ¹ । 'वदेरान्य' (उ ३ १०४) इति आन्य-
 प्रत्यय । स्थूल बहुल देयत्वेन ² लक्षयतीति स्थूललक्ष । ³ 'शुण्डा पानभूमि' इति
 द्वितीयकाण्डे ⁴ (२ १० ४०) अभिहितम् । शाश्वतकोशे ⁵ तु 'शुण्डा कादम्बरी
 मता' (पृ ३०, श्लो ३४५) इत्युक्तम् । शुण्डाया भव शौण्ड, तत्रैवासक्त ⁶
 इत्यर्थः । इह तु शौण्डशब्देन सामान्यतः प्रसक्तिमात्रं लक्ष्यते । वाने शौण्ड ⁷, दान-
 प्रसक्त इत्यर्थः । 'सप्तमी शौण्डः' (२ १ ४०) इति समासः ॥ जैवातुक —
 आयुष्मान् । ⁸ चिरजीविनो नामनी । चिरकाल जीवतीति जैवातुक । 'जीव प्राण-
 धारणे' । ⁹ 'जीवेरातुकन् वृद्धिश्च' (उ १ ८३) इति आतुकन् प्रत्यय, घातो-
 वृद्धिश्च । दीर्घमायुरस्यास्तीति आयुष्मान् ॥ अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् । अन्त
 सभामध्ये प्रसरन्ती वाणी वागस्येति अन्तर्वाणि । समासान्तस्यानित्यत्वात्,
 'नद्युतश्च' (५ ४ १५३) इति कप् न भवति । 'गोस्त्रियोदपसजंनस्य'
 (१ २ ४८) इति ह्रस्वत्वम् ¹¹ । द्वितीयो व्यक्तयोगः । ¹² अभ्यस्तशास्त्रस्य
 नामनी ॥ ६ ॥

- ¹ T₁, T₂ omit °शील ² देय B₅, T₁ ³ 'शुण्डा पान मदस्थानम्'
 इत्यस्मिन् मुद्रितग्रन्थे ⁴ शूद्रवर्गे B₅, T₁ ⁵ शाश्वतेन B₆, T₁ ⁶ तथा B₅,
 मुद्रितग्रन्थे च ⁷ Tv adds भवति ⁸ Gm₃ adds दानशौण्ड ⁹ चिरजीविन
 Gm₃ ¹⁰ 'जीवेरातु' (१ ८२), 'आतुकन् वृद्धिश्च' (१ ८३) इति कौमुद्याम्
 (पृ ४६८) ¹¹ क्लेशय परिभाषा । महाकविप्रयोगाद् वाणिशब्दो ह्रस्वान्तोऽपि दृश्यते
¹² स्वभ्यस्त° B₅ Gm₃

(पा) स्यु — बहुप्रदे । बहुप्रदनामानि । स्थूललक्षशब्दो बहुव्ययेऽपि स्यात् ।
 'स्थूललक्षो ¹ बहुव्ययी ²' इति हलायुध (अ मा २ २१०) । जैवातुक — आयु-
 ष्मान् । दीर्घायुष्मान् जैवातुक स्यात् ॥ अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् । शास्त्रज्ञो ³ अन्त-

वाणि स्यात् । 'शास्त्रार्थविदन्तर्वाणि' इति वैजयन्तीकार^४ (पृ २०३, श्लो ३१) । अनुक्तम्—'व्युत्पन्न प्रहित क्षुण्ण सस्कृतश्च समार्थका' । व्युत्पन्ननामानि ॥ ६ ॥

^१ लक्ष्य B₃

^२ बहुव्यय B₃, C₁

^३ विज्ञ A₁

^४ B₃ omits

*कार, 'अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित्' इत्येव मुद्रितग्रन्थे

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थकः ।

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

(वि) परीक्षक इति—ब्राह्मणादीन्^१ परीक्षते^२ परीक्षक । 'ईक्ष दर्शने' । परीक्षाकारण प्रयोजनमस्येति कारणिक^३ । यो दाने 'पात्रज्ञानार्थं ब्राह्मणादीन् परीक्षते तस्य नामनी ॥ वर श्रेष्ठ^४भाग पुत्रेभ्यो ददातीति वरद । ^५'हुदाञ् दाने' । 'समृद्ध्योति श्रेष्ठभागेन^६ समर्थक । 'ऋधु वृद्धौ' । श्रेष्ठभागदस्य पित्रादेर्नामनी ॥ हृष्यति सुखमनुभवतीति^७ हर्षमाण । 'हृष तुष्टौ' । विकरोति^८ हर्षविशात् शरीर^९ विकारयतीति विकुर्वाण^{१०} । प्रकृष्ट मनोऽस्येति प्रमना । हृष्ट मानस मस्येति हृष्टमानस । तुष्टचित्तस्य नामानि ॥ ७ ॥

^१ आदि J₁

^२ अवधारयति Pt₂, पात्रापात्रज्ञानार्थं J₂, K₅

^३ तत्त्वनिर्णये

कारणानि वेत्ति Pt₂

^४ J₁ adds हेतु^०

^५ वाञ्छित पशुपुत्रादिक Pt₂

^६ दान्

J₁, K₂, K₄

^७ समर्थयति समर्थक J₁, K₂

^८ वर्धयति अग्नीष्टदानेन Pt₂

^९ Pt₂ adds ताच्छोत्येन

^{१०} मुखावेशात् K₄

^{११} विनार नयति J₁, J₂, K₂, K₄

^{१२} J₂, Pt₂ add 'हुक्नु करणे'

(विध) परीक्षकः कारणिकः । जिज्ञासितमर्थं प्रमाणमुखेन परीक्षते निर्धारयति च परीक्षकः^१ । तत्त्वनिर्णये कारणानि हेतून् वेत्तीति कारणिक^२ । अथवा हानोपादानहेतवो विषयगता दोषाश्च कारणानि, तैर्व्यवहरतीति कारणिकः^३ । अथ सदेहे निर्णयार्थं^४ राजाधिकृतस्य नामनी ॥ वरदस्तु समर्थकः । वर वाञ्छितं पशुपुत्रादिक ददातीति वरदः । 'आतोऽनुपसर्गे क.' (३ २ ३) । सम्यगर्थयति याचमानं वाञ्छितेन योजयतीति समर्थकः । 'ऋधु वृद्धौ' । प्वुल् (३ १ १३३) । इष्टार्थंदायकस्य देवतादेर्नामनी ॥ हर्षमाणो—हृष्टमानस ।

हृष्यति ताच्छीत्येनेति हर्षमाण । 'हृष तुष्टौ' । 'ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३ २ १२६) । विकरोति पूर्वावस्थातो विकृतो भवतीति विकुर्वाण । पूर्ववच्चानश् । अथवा 'अकर्मकाच्च' (१ ३ ३५) इत्यात्मनेपदे^६ शानच्^७ । प्रमुदित^८ मनो यस्य प्रमना^९ । हृष्टान्त करणस्य नामानि ॥ ७ ॥

^१ 'ष्वुलतृचौ (३. १ १३३) इति ष्वुल ^२ 'तदघीत तद्वेद' (४ २ ५६) B₅

^३ B₅, Gm₃ add गुणा ^४ चरति (४ ४ ८) इति ठक ^५ राज्ञा^० B₆

^६ आत्मनपदत्व Gm₃ ^७ B₅, Tj₂ add विकुर्वाण ^८ प्रमुदीभूत B₅ ^९ Tj₁

adds हृष्ट मानसमस्येति

(पा) परीक्षक कारणिक । परीक्षकनामनी ॥ वरदस्तु समर्धक^१ । तवर्गतृतीयमध्य^२ । वरप्रदनामनी ॥ हर्षमाणा—चेतन ।^३ हृष्टचित्तनामानि ॥ ७ ॥

^१ समर्धक B₃ ^२ A₁ omits °मध्य ^३ सतुष्ट^० B₃

दुर्मना विमना अन्तर्मना. स्यादुत्क उन्मना ।

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

(वि) दुर्मना इति—^१दुष्ट मनो यस्येति दुर्मना । ^२विदुद्ध मनो यस्यति विमना । ^३अन्तर्लीन मनो यस्येति अन्तर्मना । महाखेदाद् दुष्टचित्तस्य नामानि ॥ उद्गत मनो यस्यति उत्क^४ । उन्मनाश्च । ^५सोत्कण्ठस्य नामनी ॥ दक्षते परकार्यं शीघ्रं करोतीति दक्षिण । 'दक्ष 'वृद्धौ शीघ्राथे च' । सरति परेच्छामनुसरतीति सरल । 'सृ गतौ' । उदिर्यति परकार्यं कर्तुमेतीति उदार । 'ऋ गतौ' । परेच्छानुसारिणो नामनी ॥ ^६शोभना ^७कलास्येति सुकल । त्यागभोगवलासु^{१०} कुशलस्य नाम ॥ ८ ॥

^१ दु खित K₄ Pt₂ ^२ K₂ omits ^३ J₁, Pt₂ add चिन्तावशात्

^४ अन्तर्धीर J₁, K₂ P ^५ K₄ omits ^६ उत्कण्ठस्य J₁ ^७ प्रवृद्धौ J₁, K₅

^८ K₅ omits 4 lines ^९ Pt₂ adds त्यागभोगयो ^{१०} 'कलाकुशल' J₁

(विव) दुर्मना—स्यात् । दुरवस्थमनस्कत्वेन दुर्मना । विमुख मनो यस्येति विमना । अन्तरेव^१ लीन मनो यस्येति अन्तर्मना । शोकरोषादिना धमनस्य-युक्तस्य नामानि ॥ उत्क उन्मना । प्रियदर्शनार्थमुद्गत मनो यस्येति उत्क । 'उत्क

उन्मना ' इति ^२सूत्रे (५ २ ८०) उच्छब्दाद्स्वार्थे कन् प्रत्यय इति काशिकाकारः।
उत्कण्ठासहितस्य नामनी ॥ दक्षिणे सरलोदारौ । दक्षिणे दाक्षिण्यवति परेच्छानु-
वर्तनशीले शब्दद्वय स्यात् । दक्षते शीघ्र करोतीति दक्षिण० । दक्षते शीघ्रार्थे औणा-
दिक इन्न्^३ प्रत्यय. (उ २ ५२) । सरति परेच्छामनुसरतीति सरल. । 'सृ गतौ' ।
अलच् प्रत्यय^४ (उ १ १११) । उदिर्यति परकीय^५ प्रयोजनेषु इत्युदारः । 'अ-
गतिप्रापणयो.' । घञ् ॥ सुकलो—भोक्तरि । त्यागभोगशीलयुक्तस्य नाम ।
शोभना कला त्यागभोगयोर्यस्येति सुकल ॥ ८ ॥

^१ B₅ Gm₃ add बहिरप्यावृत्

^२ इत्यत्र सूत्रे काशिका—उच्छब्दात् ससाधन-

क्रियावचनात् तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते Iv, मुद्रितग्रन्थे च (पृ ४५) ^३ 'दुदक्षिभ्या-
नितन्' ^४ 'दृयादिभ्यश्चित्' (उ १ १११) ^५ परक्रिया° B₆

(पा) दुर्मना—स्यात् । ^१दुष्टचित्तनामानि । उत्क उन्मना । उत्क-
ण्ठितचित्तनामनी ॥ अनुक्तम्—'वैहासिक केलिकील' । वैहासिकपुमान्^२ केलि-
कील स्यात् । 'नविचेवाडु' । दक्षिणे सरलोदारौ । ^३दक्षिणनायकनामानि ।
'जाणैनवाडु' । 'अग्राम्ये सरलोदारविदग्धच्छेकदक्षिणा' इति वैजयन्ती (पृ २०२,
श्लो २०) । सुकलो—भोक्तरि । दाता^४ भोक्ता च य स सुकल स्यात् ॥ ८ ॥

^१ दूत° B₃, दु छ° C₁

^२ नाम for पुमान् C₁.

^३ B₃ omits नायक°.

^४ B₃ adds च after दाता

तत्परं प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुता. ॥ ९ ॥

(वि) तत्पर इति—^१तस्याभिमतवस्तुन परोक्षीन तत्पर । प्रसिनोति
अभिमतविषये चित्तमिति प्रसित । 'पित्र् वन्धने' । ^२इष्टवस्तुनि आसजति ^३सग-
च्छत इति आसक्त । 'पञ्च सङ्गे' । अभिमतविषयतत्परस्य नामनी ॥ अति-
शयेनोद्योगोऽस्त्यस्येति उत्सुक । ^४इष्टार्थे उद्युक्तस्य नाम ॥ स्वजन प्रत्येतीति
प्रतीत । 'इण् गतौ' । प्रथत इति प्रथित । 'प्रथ' ^५प्रख्याने । ख्यायत इति ख्यात ^६ ।
विद्यते^७ ज्ञायत इति वित्त । 'विद ज्ञाने' । विशेषेण ज्ञायत इति विज्ञात ।

‘ज्ञा अवबोधने’ । विशेषेण श्रूयत^४ इति विश्रुतः । ‘श्रु श्रवणे’ । प्रसिद्धस्य नामानि ॥ ६ ॥

^१ J1, K5 omit तत्पर

^२ अभिमतविषये J1, J2, K4

^३ सगच्छति J2, K6.

^४ इष्टायाम् K5

^५ ख्यातौ J1, K4

^६ J1, K2 add ‘ख्या प्रकयने’.

^७ J1, K2

add अयमसाविति

^८ J2, K2, K5 add विज्ञायते.

^९ J1 omits ‘स्य

(विब) तत्परे—आसक्तौ । यदभिमतं तत्रैव वस्तुनि पर एकाग्रचित्तः तत्परः । ^१ तस्य नामनी । अभिमतवस्तुनि प्रकर्षेण चित्तं सिनोति^२ बध्नातीति प्रसितः । ‘यिब् बन्धने’ । अभिमतविषये सितो बद्ध इति वा । आसजति क्वचिदतिशयेन सक्तो भवतीत्यासक्तः । ‘षञ्ज सङ्गे’ । कर्तरि क्तः (३. ४. ७२) ॥ इष्टार्थ—उत्सुकः । अभिमतवस्तुन्युद्योगयुक्तः इष्टार्थोद्युक्तः^३ । उच्छब्द उद्योगार्थः । सुशब्दोऽतिशयार्थः । कशब्दः सुखवचनः । उद्योगेनातिशयितं सुखमस्येति उत्सुकः । भोजराजस्तु^४—

‘उदित्युद्योगमाचष्टे स्वित्याधिक्यमभीप्सिते ।

तदस्यास्तीति मत्वर्थे कनि स्यादुत्सुको मतः ॥’

इति । स्वेप्सितमर्थं प्राप्तुमयं प्रचलितावस्थ इति पूर्वस्मादस्य भेदः ॥ प्रतीते—विश्रुता : गुणेन दोषेण वा येन केनचित् प्रसिद्धस्य नामानि । यथा प्रथितपराक्रमः । प्रख्यातपातकः^५ । विश्रुतचरितः इत्यादि । ‘इण् गतौ’ इति धातोर्निष्ठायां इत इति रूपम् । प्रतीत्युपसर्गस्य व्याप्तिरर्थः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् प्रतिपुष्ट्यम् इतः^६ जातः प्रतीतः । प्रयते प्रसिद्धो भवतीति प्रथितः । ‘प्रथ प्रख्याने’ । क्तः (३. ४. ७२) । ख्यायते सर्वेरिति ख्यातः । ‘ख्या प्रकयने’ । क्तः (३. २. १०२) । विद्यते ज्ञायत इति वित्तः । ‘विद ज्ञाने’ । क्तप्रत्ययः (३. २. १०२) । ‘वित्तो भोगप्रत्यययोः’ (८. २. ५८) इति निपातनसूत्रे काशिकाकारेण (२, पृ. ४१०) ‘वित्तोऽयं मनुष्यः’ इत्युदाहृत्य प्रतीत^७ इति व्याख्यातम् । न्यासकारेणापि (भाग २, पृ. १००१) ‘प्रतीतो जात इत्यर्थः’^८ इति विवृतम् । अतश्च ‘विद ज्ञाने’ इति धातोर्वित्त इति निपातित इति ज्ञायते । विदेर्लाभार्थाद् वित्त इति निष्ठानत्वाभावो निपातित इति सर्वानन्दः^९ (४, पृ. ५) । ‘नुदविदोन्दग्रा . . .’ इत्यादिसूत्रे (८. २. ५६) वार्त्तिककारोऽप्याह—

‘वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वित्तोर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे¹¹ विन्नश्च विन्दतेः ॥’

इति (काशिका २, पृ. ४१०) । विशेषेण ज्ञायते विज्ञातः । विशेषेण श्रूयते विद्युतः ॥ ६ ॥

¹ तत्र शब्दद्वय स्यात् B₅, T₁₂

² Gm₃ adds स्म

³ अभिमते वस्तुनि

उद्योगवान् उद्युक्त । इष्टार्थे उद्युक्त B₅, T₁₁, Tv

⁴ B₆, B₈ add आह

⁵ पाठक B₅, T₁₂

⁶ B₅ adds अस्मात्

⁷ इतो गतोऽवगतो ज्ञात इति यावत्

T₁₁, T₁₂

⁸ प्रतीत इत्यर्थे B₅, मुद्रितग्रन्थे च

⁹ ‘प्रतीत आख्यात इत्यर्थे’ इति

मुद्रितग्रन्थे

¹⁰ ‘विदितार्थे’ । ‘वित्तो भोगप्रत्यययो’ इति निपातनात् नत्वम् इति

मुद्रितग्रन्थे

¹¹ लाभे Gm₃, Tv

(पा) तत्परे—आसक्तौ । ¹आसक्तनामानि ॥ इष्टार्थ—उत्सुक ।

इष्टार्थे उद्युक्त उत्सुक. स्यात् ॥ प्रतीते—विश्रुता । ²प्रसिद्धनामानि ॥ ६ ॥

¹ तत्परनामनी B₃, C₁

² विख्यातस्य B₃

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरोशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

(वि) गुणैरिति—¹कृता सत्कृता लक्षणरूपा गुणा यस्य स कृतलक्षण ।

आहतास्ताडिता² उद्धोपिता लक्षणरूपा³ गुणा यस्य स ⁴आहतलक्षण । ⁵प्रख्या-

तस्य नामनी ॥ ⁶इभवन्नीराजनादिपूजामर्हतीति इभ्य । आध्यायन्ति तदुपजीविन

एन स्मरन्तीति आढ्य । ‘ध्यं चिन्तायाम्’ । धनमस्यास्तीति धनी । धनिनो

नामानि ॥ स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी⁷ । ईष्ट⁸ इतीश्वर । ईशिता च । ‘ईश

ऐश्वर्ये’ । पाति⁹ सेवकानिति पति । ‘पा रक्षणे’ । अधि ¹⁰सेवकानामुपरि

भवतीत्यधिभू । नयति स्वसेवकान् ¹¹नियुङ्कत इति नायक । नेता च । ‘णीञ्

प्रापणे’ । प्रभवति समर्थो भवतीति प्रभु । ‘भू सत्तायाम्’ । ¹²परिवृढति सेवकान्

पोषयतीति परिवृढ । ‘वृहि वृद्धौ’ । अधि¹³ पातीत्यधिप । स्वामिनो

नामानि ॥ १० ॥

¹ कृतमभ्यस्त लक्षण नाम . 'लक्षण नामचिह्नयो' Pt₂ ² आहत गुणितमसकृ-
 दुच्चरित लक्षण Pt₂ ³ रूपगुणा J₁ ⁴ आहितलक्षण इति वा पाठ K₅,
 'इक्ष्वाकुवश्य . इत्याहितलक्षणोऽभूत्' (रघु ६ ७१) Pt₂ ⁵ K₅ adds गुणै ; J₁, K₂
 omit °स्य. ⁶ इभमर्हति Pt₂. ⁷ K₂, Pt₃ add नान्त ⁸ Pt₂ adds
 ताच्छीत्येन ⁹ K₄, Pt₂ add स्वानुजीविन ¹⁰ Pt₂ omits सेवकानाम्.
¹¹ विनिपुडक्ते J₂, Pt₂ ¹² परिवहयति K₅ ¹³ Pt₂ omits °क

(विव.) गुणैः—लक्षणौ । ¹त्यागशौर्यादिगुणैः प्रसिद्धस्य नामनी । कृतं

मुहुरभ्यस्तं लक्षणं नामास्येति कृतलक्षणः । 'गुणिताहते' (श्लो. ८६) इत्यत्रैव
 वर्गे वक्ष्यति । आहता गुणिता असकृदुच्चारिता इत्यर्थः । लक्षणशब्देन च व्या-
 वृत्तिजनकतया² शौर्यधैर्यादयो गुणा उक्ताः । आहितानि लक्षणान्यस्येति आहित-
 लक्षण इति संप्रदायविदः । अन्ये त्वन्यया व्याचक्रुः । आहितं निहितं जनमुखे स्था-
 पितं लक्षणं गुणजातमस्येत्याहितलक्षण इति । अत्र ³गुणैरिति पदस्यात्यन्तव्यवहित-
 पूर्वार्धगतप्रतीतिपदेन (श्लो. ६) संबन्धे कारणाभावादव्यवहितानन्तरपठित-
 प्रतीतिपदेनाकाङ्क्षितार्थप्रतिपादकत्वाद् गुणप्रतीतिपदयोरुभयोरपि एकपदप्रायत्वेन
 'त्वंताथादि न पूर्वभाक्' (१. १. ५) इति परिभाषया विरोधाभावो निर्बोद्धव्यः ।
 'इक्ष्वाकुवश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्' इति रघुवंशे प्रयोगः
 (६. ७१) ॥ इभ्यः—धनी । बहुधनस्य नामानि । इभं गजमर्हतीति इभ्यः ।
 'दण्डादिभ्यो यत्' (५. १. ६६) इति यत्प्रत्ययः । आध्यायन्त्येनं सेवका इत्याढ्यः ।
 'ध्वं चिन्तायाम्' । पुषोदरादिः । अन्यो व्यक्तयोगः⁴ ॥ स्वामी—अधिपः । जीवन-
 प्रदानादिना⁵ रक्षकस्य नामानि । स्वमैश्वर्यं प्राधान्यमस्येति स्वामी । 'स्वामिर्न-
 श्वर्ये' (५. २. १२६) इति स्वशब्दाद् ऐश्वर्यवचनाद् मत्वर्थे आभिन्प्रत्ययो
 निपातितः । ईषटे ताच्छीत्येन ईश्वरः । 'ईश ऐश्वर्ये' । 'स्येशभासपितकसो वरच्'
 (३. २. १७५) इति वरच् । स्त्रियां टापि ईश्वरा⁶ । 'विन्यस्तमङ्गलमहोपधि-
 रीश्वरायाः' इति भारविप्रयोगः (किरा. ५. ३३) । सर्वानन्दस्त्वाह— "अश्नोते-
 राशुकर्मणि वरट् च" (उ. ५. ५८) इति वरट् प्रत्ययः । धातोरादेरकारस्य च
 ईकारादेशः' (टो. स. ४, पृ. ५) । तन्मते स्त्रियां टित्वेन ङीप् ईश्वरी⁷ । 'ईश्वरीं
 सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्' इति प्रयोगः (तै. आ. १०. १. १०) ॥ पाति
 स्वानुजीविन इति पतिः । 'पातेर्ङितिः' (उ. ४. ५८) इति ङितिप्रत्ययः । स्त्री-
 लिङ्गे ⁸शुचिशब्दवत्, नपुंसके वारिशब्दवद् रूपमुन्नेयम् । 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्मादेव

ताच्छील्यायै तून् प्रत्यये (३. २. १३५) ईशिता ॥ अधि ^{१०}स्वानुजीविनामुपरि
भवतीति अधिभूः । भवतेः विवृत् ^{११} (३. २. १७६) ॥ नयति स्वजनं प्रापयतीति
नायकः । 'णीञ् प्रापणे' । ण्वल् (३. १. १३३) ॥ तृच्प्रत्यये नेता ॥ इतरापेक्षया
प्रकर्षेण भवतीति प्रभुः । 'विप्रसंभ्यो ड्वसज्ञायाम्' (३. २. १८०) इति भवतेर्डु-
प्रत्ययः । डित्वेन टिलोपः ॥ परिवृहति वर्धत इति परिवृढः । ^{१२}'बृहि वृद्धौ' ।
'प्रभौ परिवृढः' (७. २. २१) इति षतप्रत्ययः, इडागमाभावः प्रत्ययतकारस्य
ढत्व च, नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते ॥ अधि पातीत्यधिपः । कप्रत्ययः
(३. १. १३६) ॥ १० ॥

^१ 'औदार्यं' Tv

^२ 'जनकत्वेन' B₅, Tj₂

^३ B₅, Tv omit 5 lines.

^४ घनिशब्द । बहु घनमस्येति । इति (५ २ ११५)

^५ B₅, Tj₁ omit.

^६ 'पुयोगविवक्षाभावात् ङीप्' इति घण्टापये मल्लिनाथ (पृ ११०)

^७ केचि-

त्तदन्यथा व्याचक्षते—'आतो मनिन् वनिन्वनिपश्च' (३ २. ७४) । 'अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
(३ २ ७५) इति सूत्रेण अनाकारान्तस्यापि । 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्मादेव वनिष्प्रत्यये 'वनो

र च' (४ १ ७) इति ङीपि रेफादेशे च ईश्वरीति B₅

^८ Tv omits the line

^९ इति B₅

^{१०} स्वसेवकजनस्य B₅, Gm₃

^{११} 'भुव सज्ञान्तरयो .'

^{१२} बृहवृहि Gm₃

(पा) गुणै—लक्षणौ । ^१गुणप्रसिद्धनामनी ॥ इभ्य—धनी । ^२धनि-
नामानि । 'अर्थवानस्तिमानपि' ^३ । एते द्वे च । स्वामी—अधिप । प्रभु-
नामानि ॥ १० ॥

^१ गुणै C₁

^२ धनिव C₁

^३ अशुमान B₃, C₁

अधिकर्धिः समृद्धः स्यात् कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

(वि) अधिकर्धिरिति—अधिकः ऋद्धियं स्येति अधिकर्धि । सम्यग् ^१ऋद्धि-
यस्येति समृद्ध । समृद्धिरिति पाठे सपूर्णा ऋद्धियं स्येति ^२समृद्धि । अधिकः सपत्ननामनी ॥
अभि अभित ^३आगारे ^४भव वर्तमान ^५अभ्यागारिक । अस्य उप समीपे रक्षणाय
मुटुम्ब निधीयत इत्युपाधि ^६ । कलत्रादिपोषणे व्यापारवृत्तो नामनी ॥ ११ ॥

¹ ऋद्धि Pt₂. ² K₃, K₅ add 'ऋधु वृद्धौ' ³ अगारे K₅. ⁴ J₁ omits.

॥ अगार भक्तिरस्येत्यागारिक्, अभि अधिक आगारिक् Pt₂ ⁶ उपदधाति कुटुम्बमिति, 'दुधाब्. ', नियतपुलिङ्गश्च Pt₂

(विव.) अधिकर्धिः—स्यात् । अतिशयेन ¹धनधान्यसमृद्धस्य नामनी । 'ऋधु वृद्धौ' इत्यस्मात् संपूर्वान्निष्ठायां (३.४.७२) समृद्धः । कुटुम्ब—पुमानयम् । अत्र कुटुम्बशब्देन पुत्रकलत्रादिवर्गः² उच्यते । तत्र ³ध्याप्तः पोषणादिव्यग्रः, तस्यैते नामनी । अत्र अगारशब्दः कुटुम्बोपलक्षकः । अगारं भक्तिरस्येत्यस्येति आगारिक् । भक्तिरित्यनुवृत्तौ 'अचित्ताददेशकालाट्ठक्' (४. ३. ६६) इति ठक्⁴ । अभ्यधिक आगारिक्ः अभ्यागारिक्ः ॥ उपेत्युगसर्गः समीपवचनः । सर्वदा उप गृहसमीप एवाधीयत इत्युपाधिः । 'दुधाब् धारणपोषणयोः' । 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ६२) इति किप्रत्ययः । कित्वादाकारलोपः⁵ (६. ४. ६४) । अयमुपाधिशब्दो योक्त्वादिविशेषणत्वेऽपि आविष्टलिङ्गत्वात् पुलिङ्ग एवेति दर्शयितुं पुमानित्युक्तम् ॥ ११ ॥

¹ धान्यादि° B₅, T₁1.

² पोष्यवर्ग B₆, T₁2

³ B₅ adds पोषणादि°

⁴ ठक्प्रत्यय B₅, T₁2

⁵ 'आतो लोप इटि च'.

(पा) अधिकर्द्धि—स्यात् । अधिकसपद्धतो¹ नाम ॥ कुटुम्ब—पुमानयम् । कुटुम्बपोषणरतनामनी² ॥ ११ ॥

¹ ऋद्धिमत् C₁

² निरत° B₃, C₁

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ।

अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

(वि) वराङ्गेति—सिंहस्येव सहनन शरीरमस्येति ¹सिंहसहननः । वराङ्गरूपोपेतस्य नाम ॥ निर्धार्यंते जनेभ्य ²सत्त्वसपत्त्या ³पृथगुपदिश्यत इति निर्धार्यः । 'धृञ् धारणे' । निर्धार्य इति वा पाठः । कार्यस्य कर्ता कार्यकर्ता । चित्तोत्कर्ष-सपन्नस्य कार्यकर्तुर्नामनी ॥ मूयते⁴ वाक्प्रवृत्तिरस्येति मूकः । 'मूञ् वन्धने' ।

वागिन्द्रियविकलस्य नाम ॥ मनोऽस्मिन् पितृबुद्ध्या ^५जवते धावतीति मनोजवस ।
'जु गतौ' । पितृमनोजेऽभिलाषे वसतीति वा मनोजवस ^६ । पितृसनिभस्य
नाम ॥ १२-१३ ॥

^१ श्रेष्ठव्यवसौ दयसहितो य पुरस स सिंहसहनन इत्युच्यते Pt₂ ^२ K₄, P omit
^३ उपदिश्यते Pt₂ ^४ दध्यते K₄, Pt₂ ^५ जवति K₄ K₅, जुरिति सौत्रो धातु
K₃ P ^६ J₂ K₂ add 'वस निवासे'

(विव) वराङ्ग—हि स । वरं ^१स्वोचितसस्थानविशेषतया ^२श्रेष्ठैरङ्गः
अवयवं रूपेण सौन्दर्येण च य सहित, सिंहस्येव सहनन शरीरमस्येति कृत्वा, स
सिंहसहनन उच्यते ॥ निर्घायं—सपदा । सत्यपि बुद्ध्यादिकारणे विकाररहित
मन सत्त्वम् । तथाभूतया मनोबुद्ध्या सपदो युक्त एव य कार्यं करोति स निर्घायं ।
कोचित्तु 'सपतन् सत्त्वसपदा' इति पठन्ति । तत्रापि सपतन् सगच्छमान इत्यर्थः ।
निर्घायंते सत्त्वसपत्त्या ^३ जनेभ्य पृथगपदिश्यत ^४ इति निर्घायं ॥ अवाचि मूक ।
^५अविद्यमान वागिन्द्रियमस्येति अवाक् । तत्र ^६मूकशब्द । मूयते प्रतिबध्यते भाषण-
त्रियायामिति मूक' । 'मूक् बन्धने' ॥ अथ—सनिभ । अवयवसनिवेश-
सारूप्यात् गुणसाधर्म्याद् वा य पित्रा सदृश स पितृसनिभ । ^७तस्येव नाम ।
पितृवायमिति जनाना मनो जवतेऽस्मिन्निति मनोजवस । जु इति सौत्रो धातु ।
^८औणादिकोऽस्यप्रत्यय इति स्वामी (पृ २३८) ॥ १२-१३ ॥

^१ स्वस्वोचित° B₅ T₂ ^२ विशिष्ट B₅, T₁ ^३ सपदतिशयेन B₅
^४ उपदिश्यते B₅, T₂ ^५ अविद्यमाना वागस्यति B₅ Tv ^६ B₅ omits शब्द
^७ 'मू' इति कायति, 'आतोऽनुपसर्गे क' इति भानुजीदीक्षित (पृ ४१०) ^८ स मनोजवस
इत्युच्यते B₅, T₂ ^९ 'औणादिकोऽस्य —चमसादिवत् इति मुद्रितग्रन्थे (पृ २३८)

(पा) वराङ्ग—हि स । य सर्वाङ्गसुन्दर स सिंहसहनन स्यात् ॥
निर्घायं—सयुक्त ^१ सत्त्वसपदा । य सत्त्वसपत्त्या ^२सयुक्त सन् कार्यकर्ता स
निर्घायं स्यात् ॥ अवाचि मूक । वागिन्द्रियविकलो मूक स्यात् ॥ अथ—
पितृसनिभ । पितृसमान पुत्रो मनोजवस स्यात् ॥ ^३'मनोजवस पितृसधर्माणम्'
इत्यमरमालावार ॥ अनुवृत्तम्—'आमुष्यायण उत्पन्नो य 'प्रसिद्धकुलात् पितु' ।

प्रसिद्धकुलात् पितुरुत्पन्नः पुत्र आमुष्यायण. स्यात् ॥ 'स तु स्यादर्जुनो यस्तु मातुरेकतनूभव.' । मातुरेक ^१एव सुतोऽर्जुन स्यात् ॥ १२-१३ ॥

^१ सपन्न B₃, C₁.

^२ B₃ omits सम्

^३ 'मनोजवपितृसघर्माण.' इति

नाममालेति भानुजीदीक्षित (पृ ४११).

^४ विख्यात° A₁, C₁.

^५ B₃ omits एव.

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

लक्ष्मीवांलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

(वि.) सत्कृत्येति—कूकु कन्या ददातीति कूकुदः । 'डुदाञ् दाने' । कोकते महत् पुण्यमादत्त इति वा । 'कुक् आदाने' । कूपद इति वा पाठः । तदा कूप ^१सत्कृत्यालंकृता कन्या ^२ददातीति कूपदः । ग्राह्यविवाहकर्तुर्नाम ॥ लक्ष्मीः सपदस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । लक्ष्मणश्च । श्रियं लात्यादत्त इति श्रीलः ^३ । 'ला आदाने' । श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । सपद्युक्तस्य नामानि ॥ स्निह्यतीति स्निग्धः । 'ष्णिह् प्रीती' । स्नेहेन युक्तः स्निग्धो वा । वत्सः स्नेहः, ^४सोऽस्यास्तीति वत्सलः । स्नेहयुक्तस्य नामनी ॥ १४ ॥

^१ सत्कृत्य J₂.

^२ यो ददाति स K₅

^३ श्लील इति वा पाठ P₁;

^४ J₁, K₂ omit स.

(विच.) सत्कृत्य—कूकुदः । यः स्वसंपदनुसारेण यस्त्राभरणालंकृतां कन्यां कुलशीलाय वराय विधिवद् ददाति स कूकुदः स्यात् । स्मृतिरपि—'कूकुरि-स्युच्यते कन्या तदाता कूकुदः स्मृतः' इति ॥ लक्ष्मीवान्—श्रीमान् । एतानि धनधान्यदासोदासादिसमृद्धियुक्तस्य ^१चत्वारि नामानि । पूर्वोक्त इम्यादिशब्दवाच्यस्तु ^२केवलधनयुक्त इत्यनयोर्भेदः । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः । 'लक्ष्म्या अच्च' (वा. ५. २. १००) इति ^३पामादिसूत्रेण (५. २. १००) लक्ष्मीशब्दात् मत्वर्थोपो नप्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः । श्रियं लात्यादत्ते श्रीलः । 'आतोऽनुपसारो कः' (३. २. ३) । सिष्मादित्येन (५. २. ६७) वा श्रीशब्दाद् मत्वर्थोपो सच्प्रत्ययः । रत्नयोरभेदत्येन श्लील इति लकारद्वययानिति सुबोधिनो ^४ । 'रपित-वादित्वाद् (वा. ८. २. १८) रेफस्य सत्यमिति सुभूतिचन्द्रः । रेफमहितस्तु अप-

पाठः^१ ॥ स्निग्धस्तु वत्सलः । स्नेहयुक्तस्य नामनी । वयस्ये स्निग्धशब्दः ^१प्रागुक्तः
(२. ८. १२) । वत्सः स्नेहोऽस्यास्तीति वत्सलः । 'वत्सांताभ्यां कामबले'
(५. २. ६८) इति लच्प्रत्ययः । अत्र सूत्रे ^२वत्सशब्दस्य कामपदेनार्थाभिधानाद्
वत्सलः स्नेहवानिति ^{१०}काशिकाकारेण (२, पृ. ४६) व्याख्यातत्वाच्च वत्सशब्दः
स्नेहवचन इति गम्यते^{११} ॥ १४ ॥

^१ कुकु Gm3, Tj1.

^२ वाचकानि B5, Tv.

^३ श्लो. १०, देवलघ्निकादस्य

भेद B3, Tj2.

^४ 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच'.

^५ Tv adds 'कार

^६ 'वपिलकादीनां सज्ञाच्छन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्'.

^७ श्वीर इति.

^८ 'णिह प्रीतो', क्त.

^९ B5, Tv add लच्प्रत्ययप्रकृतिभूतस्य.

^{१०} अत एव काशिका

'वत्सल इति स्नेहवानुच्यते' इति B5, मुद्रितग्रन्थे च (२, पृ. ४६). ^{११} क्षत्रियवर्गे
वयस्यपर्यायत्वेन स्निग्धशब्द उक्तः । अत्र तु स्नेहवन्मात्रे पित्रादावपीति न पौनरक्त्यम् B5

(पा) सत्कृत्य—कूकुद । ^१अलकारसहिता कन्या वरं सत्कृत्य प्रदाता
पिता कूकुद स्यात् ॥ लक्ष्मीवान्—श्रीमान् । श्रीमतो नामानि ॥ स्निग्धस्तु
वत्सल । ^२वात्सल्यवतो नाम ॥ १४ ॥

^१ सालकारण्यकाप्रदाता B3, C1.

^२ स्नेहवत् B3, C1.

स्याद् दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

(वि) स्यादिति—दयास्यास्तीति दयालु । दयते ताच्छील्येनेति ^१वा ।
^२करणास्यास्तीति कारुणिकः । कृपास्यास्तीति कृपालु । कृपा लातीति वा । 'ला
आदाने' । ^३सूरवत् दयालुमंहिम्ना तपति प्रकाशत इति सूरतः^४ । सूरत इति पाठे
सुष्ठु रमते दययेति सूरतः । कृपावतो नामानि ॥ ^५स्व आत्मा तन्त्र प्रधानमस्येति
स्वतन्त्रः । अपगतभावृतम् आवरण नियामकपुरुषान्तरमस्येति अपावृत । स्वेन
स्वेच्छयैव ^६इयति चरतीति स्वैरी । 'अ गती' । स्वकीय एव छन्दोऽमितापो-
ऽस्येति स्वच्छन्दः । निष्प्रान्तोऽवग्रहः ^७परप्रेरणमस्येति निरवग्रहः । स्वतन्त्र-
नामानि ॥ १५ ॥

¹ 'देह' रक्षणे' J₂, Pt₂.² कारुण्य Pt₂³ सूर्यवत् K₃, P; सूर्य इव Pt₂.⁴ K₃, Pt₂ add 'तप संतापे'⁵ स्वम् P, Pt₂.⁶ ईरितु शीलमस्य Pt₂.⁷ परग्रहण K₄, P, करग्रहण J₁; अवग्रहात् Pt₂.

(विव.) स्याद् दयालुः—समाः । आपन्नरक्षणेच्छया तदुपायप्रवृत्तिशी-
लस्य नामानि । दयते दयालुः¹ । 'स्पृहिगृहिपतिदयि² ...' (३. २. १५८)
इत्यदिना आलुच् । ³कारुण्यशब्दाद् 'अत इनिठनौ' (५. २. ११५) इति मत्व-
र्थोये ठनि 'हलस्तद्धितस्य' (६. ४. १५०) इति यकारलोपे कारुणिकः । कृपां
लातीति कृपालुः । 'डुप्रकरणे मितद्र्वादिस्य उपसंख्यानम्' (वा. ३. २. १८०)
इति डुप्रत्ययः । सूरः सूर्य इव तपति प्रसिद्धतया प्रकाशत इति सूरतः । 'तप
संतापे' । 'अन्येऽपि दृश्यते' (३. २. १०१) इति डः ॥ स्वतन्त्रो—निरवग्रहः ।
⁴'स्वेच्छावृत्तेर्नामानि । स्वमेव तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रः । अपगतमावृतं प्रावरणं
प्रतिबन्धः पुरुषान्तरकृतमस्येति अपावृतः । स्वेन स्वचित्तवशेन ईर्ते प्रवर्तत इति
स्वैरो⁵ । 'सुप्यजातो णिनिः ...' ⁶(३. २. ७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः
...'⁷ (वा. ६. १. ८६) इति वृद्धिः । स्वकीय एव छन्दोऽभिप्रायः प्रवृत्तिहेतुरस्येति
स्यच्छन्दः । निष्क्रान्तः पुरुषान्तरकृतोऽवग्रहः⁸ प्रतिबन्धोऽस्मादिति निरवग्रहः ॥१५॥

¹ Gm₃, Tv add 'देह' रक्षणे'.² 'निद्रातन्द्राग्रदाभ्य आलुच्' इत्यालुच्प्रत्ययःB₅, Tj₂.³ दुर्घटेय वृत्ति । करुणा शीलमस्य, 'शीलम्' (४. ४. ६१) इति ठगिति

सुवचत्वात्.

⁴ स्वतन्त्रस्य B₅, Tv.⁵ Tv adds 'ईर गती वम्पने च'.⁶ ताच्छीत्ये Tj₁, Tj₂.⁷ Gm₃ adds वृद्धिर्वक्त्रव्या.⁸ प्रतिषेधः B₅, Tj₂

(पा.) स्याद् दयालुः—समाः । ¹दयावतो नामानि ॥ स्वतन्त्रो—निर-
वग्रहः । स्वाधीननामानि । 'स्वैरः स्वाधीन. स्वरुचि. ²पयगामी निरङ्कुशः ।'
एतानि च ॥ १५ ॥

¹ कारुण्यवत् B₃.² पयागामी G₁.

परतन्त्रः पराधीनः परवान् नायवानपि ।

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

(वि) परतन्त्र इति—^१पर तन्त्र प्रधानमस्यति परतन्त्र । ^२परस्मिन्
^३अधीन पराधीन । परो ^४नियन्तास्येति परवान् । नाथोऽस्यास्तीति नाथवान् ।
^५अध्युपरि इन स्वामी यस्य अधीन । नियम्यते प्रभुणा तिरस्क्रियते^६ इति निघ्न ।
 आयत्यते ^७एककमसु नियुज्यते^८ इत्यायत्त । 'यतो प्रयत्ने' । ^९स्वच्छन्दो न भव-
 तीति अस्वच्छन्द । गृह्यत पुरुषार्थनियोगनेति^{१०} गृह्यक । 'ग्रह उपादाने' ।
 परतन्त्रनामानि ॥ १६ ॥

^१ स्वस्मादन्य Pt₂ ^२ परस्य K₅ ^३ गुणभूत Pt₂ ^४ नियामक
 J₂, K₄ ^५ अधिगत Pt₂ ^६ निहन्यते पीडयते J₁ Pt₂ ^७ J₂ omits एक
^८ J₁, K₄ P omits ^९ न स्वच्छन्द J₁, K₂ ^{१०} निरोधन J₁, J₂
^{११} स्वीक्रियते व्यापारेषु Pt₂

(विब) परतन्त्र—गृह्यकोऽप्यसौ । परतन्त्रादयो नव ^१परायत्तवृत्ते-
 र्नामानि । पर स्वस्मादन्य श्रेष्ठो वा तन्त्र प्रधानमस्येति परतन्त्र । परस्मिन्
 आत्मनोऽन्यस्मिन् अधि गुणभूत पराधीन । 'सप्तमी शौण्डे' (२ १ ४०) इति
 समास । 'अपडध' ^२इत्यादिना (५ ४ ७) ख । अत्र काशिका—'अध्युत्तर-
 पदस्तत्पुरुष । अधिशब्द शौण्डादिषु पठ्यते । उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् नित्य
^३एषाय प्रत्यय' (२, पृ ८१) । पराधीन परमधिकृत्य गुणीभूत इत्यर्थः । पर-
 श्रेष्ठो नियामकोऽस्यास्तीति परवान्, नाथवानपि । अधि स्वस्योपरि इन प्रभुरस्येति^४
 अधीन ॥ निहन्यते प्रतिकलमाचरन् बाध्यत इति निघ्न । 'घञ्यै कविधान
 स्यात्स्नापाव्यधिहनियुध्ययम्' (वा ३ ३ ५८) इति^५ घञ्यर्थभूते कर्मणि हन्ते
 कप्रत्यय । 'गमहनजन' (६ ४ ६८) इत्यादिना हन्तेरपघालोप । यद्यप्यत्र
 लोपाजादेशस्य स्यानिवद्भावप्राप्तिरस्ति तथापि 'हो हन्ते . ' (७ ३ ५४)
 इत्यादिसूत्रे काशिकाकारेणैव (२, पृ ३४१) 'स्यानिवद्भावकृत' यदानन्तर्यं तद-
 विघातक 'वचनारम्भसामर्थ्यत्' इत्युक्तत्वाद् नकारपरतया हकारस्य कृत्वम् ॥
 आपत्यते निपुज्यते स्वामिनेति आयत्त । 'यतो प्रयत्ने' । 'आडित्युपसर्ग पार-
 तन्त्र्यार्थे' इति उपसर्गवृत्तो आपत्त इत्युदाहृतम् । न स्व छन्दोऽस्येति अस्वच्छन्द ।
 गृह्यते स्वीक्रियते व्यापारेषु स्वामिनेति गृह्य । 'पदास्त्वेरिवाह्यापक्ष्येषु च' (३ १.
 ११६) इति गृहेरस्त्वेरिरपार्थे क्यप्प्रत्यय । ^६गुणगृह्या वचने विपश्चित्'

इति भारविप्रयोगः (किरा. २ ५) । ततः^१ स्वार्थे कन्प्रत्ययः (ज्ञापित ५. ४. ५) ॥ १६ ॥

^१ वृत्तो वर्तन्ते Tv

^२ 'अपडक्षाशितद्वम्बलकर्मलिपुरुषाध्युत्तरपदात् य ' इति

खप्रत्यय B₅

^३ नित्यश्चाय प्रत्यय इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ८१).

^४ B₅, T₁₂ add

बहुव्रीहि

^५ B₅, Tv add वक्तव्येन

^६ 'शास्त्रकृतमिति मुद्रितग्रन्थे

^७ Printed text omits 'आरम्भ'

^८ B₅, Tv omit the line

^९ ततोऽनुवन्मायो

B₅, Tv

(पा) परतन्त्र — नाथवानपि । ^१ परतन्त्रनामानि ॥ अधीनो—गृह्य-

कोऽप्यसौ । अधीननामानि ॥ १६ ॥

^१ स्वाधीन° A₁, C₂

खलपूः स्याद् बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्, कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

(वि) खलपूरिति—खल^१ पुनाति शोधयतीति खलपू । 'पूञ् पवने' ।

^२ कृष्यादिधान्यं^३ बहु करोतीति^४ बहुकर । बहुधान्याजकस्य नामनी ॥ दीर्घेण कालेन^५ सूत्रयते कार्यं वधनातीति दीर्घसूत्र । 'सूत्र वेष्टने' । चिरेण त्रियते कार्यमनेनेति चिरत्रिय । विमृश्य कार्यं^६ कुर्वन्तो नामनी ॥ जडति जडीभवतीति जाल्म । 'जड शून्ये' । अविमृश्य^७ कुर्वन्तो नाम ॥ कुण्ठस्यालस्येन^८ कार्यं हन्तीति कुण्ठ । 'कुठि प्रतिघाते' । कार्येषु मन्दस्य नाम ॥ १७ ॥

^१ J₂, Pt₂ add खलस्यघाय

^२ कृष्यादिना J₂, K₅

^३ घायसप्रह

J₁, K₃, P

^४ 'कुट्ठञ् करणे' J₁

^५ सूत्र विचारोऽस्य Pt₂

^६ 'गूत्र

विमोचने', विमोचन मोचनाभाय J₂, K₄, K₅

^७ चिर त्रियास्येति Pt₂

^८ K₄ adds प्रमण

^९ घातने J₁, K₄

^{१०} भारिण J₁, K₅

^{११} क्रियासु मन्दो

भवति Pt₂.

(विय) खलपू—करः । यः शस्ते समार्जनादिना निर्वृतं धान्यं राशी-

भायेन सगृह्णाति तस्येते नामनी । खल पुनातीति खलस्यं धान्य निर्वृतं 'गृह्णाति

खलपूः । 'पूच् पवने' । क्विप् (३. २. ७६) ॥ क्षेत्रसंस्कारधान्यसंग्रहणराशी-
करणादिरूपाणि^१ बहूनि कर्माणि करोतीति बहुकरः । 'कियत्तद्...' इत्यादिना^३
(वा. ३. २. २१) अच्प्रत्ययः । स्त्रियां तु टापि बहुकरा ॥ दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
'कर्तव्यार्थविषये विलम्बकरणशोलस्य नामनी । चिरेण^५कालेन सूत्रयते क्रमबद्धानि
कर्माणि 'करोतीति दीर्घसूत्रः । 'सूत्र विमोचने' । चुरादिः । विमोचनं
मोचनाभावो 'ग्रन्थनमिति धातुवृत्तौ' (पृ. ५७१) । पचादिः । चिरकालेन
क्रियास्येति चिरक्रियः । चिरशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । ^८अत एव 'सायंचिरं प्राहे
...' इति सूत्रे (४. ३. २३) काशिका— '^९सायादयः शब्दा अनव्यया अपि'
इति ॥ जाल्मो—स्यात् । अविमृश्य करणशोलस्य नामनी । ^{१०}जाल्मः पामरे व्यु-
त्पादितः (२. १०. १६) । असमीक्ष्य गुणदोषानविमृश्य करोतीति असमीक्ष्यकारी ।
'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (३. २. ७८) इति णिनिः ॥ कुण्ठो—यः । क्रिया-
मुपक्रम्य कृतविलम्बः कुण्ठ उच्यते । प्रक्रान्त कर्म कुण्ठति आलस्येन प्रतिहन्तीति
कुण्ठः^{११} 'कुठि प्रतिघाते' । 'पचाद्यच्' (३. १. १३४) ॥ १७ ॥

^१ B₅, Tv add पुनाति

^२ राशीकरणानि Tv

^३ 'कियत्तद्बहुपु कृओ-

ऽज्विधानम्' B₅, Gm₃, Tv

^४ अविलम्बेन कर्तव्यमप्यर्थं विलम्बेन चिरकालेन य

करोति तस्यैते नामनी Tv

^५ विलम्बालेन Tv.

^६ ग्रन्थाति Tv

^७ ग्रन्थनमिति

मुद्रितग्रन्थे

^८ Tv omits अत एव

^९ 'यस्तु स्यतेरन्तर्कर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येद-

मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्निधौ न निपात्यते । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते' इति मुद्रित-

काशिकायाम् (१, पृ ३३७)

^{१०} शूद्रवर्गे B₅, Tv; जालयति हिताहितज्ञान दूरी-

करोतीति जाल्म । बाहुलकात् भ इति शब्दकल्पद्रुमकोश (पृ ५३३)

^{११} 'मन्दस्तुन्द-

परिमृज...' (२ १० १८) इत्यादिना शूद्रवर्गे आलस्यवतो नामानुशासन कृतम् । इह तु

क्रियामुपक्रम्य कृतविलम्बस्य नामेत्यपीनस्कृतधम् B₅, Tv

(पा.) खलपू —कर. । बहुकर. खलपू. स्यात् ॥ दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

^१ विलम्ब्य कार्यकारिणो नामनी ॥ जाल्मो—स्यात् । पूर्वमपर चासमीक्ष्य^२ करोति

य. स जाल्म स्यात् ॥ कुण्ठो—यः । ^३ योजुद्योगाद् मन्द मन्द करोति स कुण्ठ

स्यात् ॥ १७ ॥

^१ विलम्बकनाम् A₁, C₁.

^२ असमीक्ष्यकारी A₁.

^३ कर्मसु मन्द कुण्ठ-

स्यात् B₃, C₁.

कर्मक्षमोऽलंकर्मोणः क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

स कामः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

(वि) कर्मक्षम इति—^१कर्मणे अलं समर्थो भवतीति अलंकर्मोणः । ^२कर्मणि

शक्तस्य^३ नाम ॥ क्रियास्यास्तीति क्रियावान् । कार्योद्युक्तस्य नाम ॥ कर्मकरणं
शीलमस्येति ^४कामं । कर्मकरणस्वभावस्य नाम ॥ कर्मणि शूरः कर्मशूरः । कर्मणि
^५घटते चेष्टत इति कर्मठः । 'घट चेष्टायाम्' । कर्मणि शूरस्य नाम ॥ १८ ॥

^१ कर्मसु K₂, K₅.

^२ Pt₂ adds कर्मणि क्षम कर्मक्षम

^३ कर्मक्षमस्य K₅.

^४ Pt₂ adds कर्मशीलश्च.

^५ मठति, 'मठ मदनिवासो' K₅

(विव.) कर्मक्षमोऽलंकर्मोणः । ^१यः कृपिकार्येण भारवहनादिकं कर्म कर्तुं क्षमः

शक्तः स प्रारम्भात् प्राग् अलंकर्मोण इत्युच्यते । अलं कर्मणे कर्तुं समर्थ इत्यलंकर्मोणः ।

'अपडक्ष...' इत्यादिना (५. ४. ७) अलंकर्मशब्दात् स्वार्थे सप्तप्रत्ययः ॥ क्रिया-

वान्—उद्यतः । यः कर्मणि कृतोद्योगः स क्रियावान् उच्यते । क्रियास्यास्तीति ।

मनुष्य^२ (५. २. ६४) ॥ स कामः—यः । ^३सर्वदा यत्किञ्चित्करणस्वभावस्य नाम ।

कर्मकरणं शीलमस्येति कामः । 'छत्रादिभ्यो णः' (४. ४. ६२) इति णप्रत्यये

'कामस्ताच्छील्ये' (६. ४. १७२) इति टिलोपो निपातितः ॥ कर्म—कर्मठः ।

यः प्रयाससहो भूत्वा कृच्छ्रसाध्यमपि^४ यागादिकं वैदिकं लौकिकं वा कर्म फलपर्यन्तं

निर्वोदुं समर्थः ^५स कर्मठः । कर्मणि घटते 'चेष्टत इति कर्मठः । 'कर्मणि घटोऽठच्'

(५. २. ३५) इति कर्मशब्दात् सप्तमीसमर्थान् अठच्प्रत्ययः^६ । 'नस्तद्धिते'

(६. ४. १४४) इति टिलोपः । अनायासेन कर्मकरणसामर्थ्यात् 'पूर्वोक्तादलं-

कर्मोणाद् अस्य कर्मठस्य प्रयाससहत्वेन भेदोऽगवन्तव्यः ॥ १८ ॥

^१ प्रयासमन्तरेणैव विधीयितं यमं वक्तुं क्षमः B₅, Tv.

^२ 'तदस्यास्त्यस्मिन्निनि

मनुष्य', 'मादुपयायाश्च मतोर्वो...' इति मतोर्व इत्यादेशः Tj₂.

^३ प्रारब्धकर्मनिर्वहणस्य-

भावयुक्तं कामं इत्युच्यते B₅, Tv.

^४ Gm₁, Gm₂ add यमं.

^५ Gm₂ omits

स .

^६ चेष्टामत्यर्थं करोति Gm₁, Gm₂.

^७ Gm₁ omits प्रत्यय .

^८ पूर्वस्मात् Gm₁.

(पा) कर्मक्षमोऽलकर्मणि । कर्मणि ^१दक्षोऽलकर्मणि स्यात् ॥ त्रियावान्
—उद्यत । ^२कर्मण्युद्युक्त त्रियावान् स्यात् ॥ स कर्म—य । त्रियाशील कर्मः
स्यात् ॥ कर्म—कर्मठ । त्रियाशूर कर्मठ स्यात् ॥ १८ ॥

^१ समर्थं C₁

^२ कर्मसु B₃

भरण्यभुक् कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

(वि) भरण्यभुगिति—भरण्य वेतन भुङ्क्त इति भरण्यभुक्^१ । कर्मण्यभुगिति
वा पाठ । परार्थं कर्म^२ करोतीति कर्मकर । भृति गृहीत्वा^३ क्रियाकारिणो नामनी ॥
कर्म^४ करोति वेतन विना कर्मकार । ‘हुकुञ् करणे’ । कर्मकरत्रियावतो वेतनाग्राह-
कस्य नाम ॥ अमङ्गलस्नानेन सस्कृत इत्यपस्नात^५ । मृते मरणे स्नातो मृतस्नात ।
पुत्रादिना उपचारात् स्नापितस्य मतस्य नामनी ॥ आमिषमश्नातीति आमिषाशी ।
^६शुष्कल शुष्कमासमतीति शौष्कल । शाष्कुल इति पाठे शष्कुलीवद् दुर्जरमास-
मश्नातीति शाष्कुल । आमिषाशिनो नाम ॥ १९ ॥

^१ K₃ adds ‘भुज पातनाभ्यवहारयो’

^२ Pt₂ adds भृत्यर्थं

^३ कर्म^० J₂

^४ कारयति K₃, J₂

^५ अप निकृष्ट स्नात Pt₂

^६ शुष्काणा मासखण्डाना समूहो

शौष्कम् । तल्लति Pt₂

(विव) भरण्यभुक् कर्मकरः । भरण्यशब्दो भृतिपर्यायत्वेन प्रागुक्तः
(२. १०. ३८) । भरण्य^१ भुङ्क्तेऽनुभवतीति भरण्यभुक् । यो भृतिग्रहणेन कर्म
करोति, न पुनरात्मार्यं परोपकारार्थं वा, स कर्मकर । ‘कर्मणि भृत्तो’ (३. २. २२)
इति टः । ^२ ‘भृतको भृतिभुक् कर्मकरः’ (२. १०. १५) इति ^३शूद्रवर्गोक्तस्य कर्म-
करस्येहापि पुनरभिधानं प्रागनुक्तस्य भरण्यभुग्^४ इति कथनार्थमिति कश्चित्
पौनरुक्त्य^५ परिजहार । तदनुपपन्नम् । तत्रैव भरण्यशब्दस्य भृतिपर्यायत्वेनाभि-
धानात् । शूद्रवर्गोक्तभृतिभुक्पदेनैव भरण्यभुगित्यस्याप्युक्तप्रायत्वात्^६ । अन्यथा
चेतनभुग् इत्यादिपदानामपि वक्तव्यताप्रसङ्गः । अन्ये त्वन्यथा समादधते । कर्म-
करकर्मकारशब्दयोरेकप्रकरणपाठे कृते तयोरर्थभेदः सुव्यक्तो भवतीति ‘प्रागुक्त-

स्याप्यत्र निरूपणमिति । स्वामी तु 'कर्मण्यभुक् कर्मकर' इति पाठमाश्रित्य पौन-
रवतचदोष परिहृतवान्^१ । तथा हि—'कर्मण्या तु विधा भूत्या' (२ १० ३८)
इति स्त्रीलिङ्ग कर्मण्यशब्द उवत । इदानीं कर्मण्यशब्दो नपुसकलिङ्गोऽप्यस्तीति
ध्याजेन दर्शयितु कर्मण्यभुगित्युवतमिति । अपरे तु शूद्रस्य भृतिवृत्तितया तत्प्रस्ता-
वेन कर्मकर^{१०} प्रागुवत । इदानीं तु त्रियावचनत्वेन^{११} विशेष्यनिघ्नत्वादुच्यते^{१२}
इत्याहु ॥ कर्मकारस्तु तत्त्रिय । यो हि भृतिमगृहीत्वैव^{१३} कर्मकर इव त्रिया
करोति^{१४} शिष्यगर्भदासादि स कर्मकार उच्यते । 'कर्मण्यन्' (३ २ १) इत्यण्-
प्रत्यये कर्मकार ॥ अपस्नातो मृतस्नात । य पित्रादौ मृते सति कृतस्नान सोऽप-
स्नात । अपेत्युपसर्गो विरुद्धार्थः । मङ्गलस्नानविरुद्धेन स्नानेन सस्कृतोऽपस्नात
इत्यर्थः । सुबोधिनीकारस्तु व्याचष्टे^{१५}—'यो मृत पश्चात् पुत्रादिना सरकारार्थं
स्नात स्नापित सोऽपस्नात इति ॥ आमिषाशी तु शौष्कल । आमिषमश्नाती-
त्यामिषाशी । 'सुष्यजातौ' (३ २ ७८) इति णिनि । शुष्काणा मास-
खण्डाना^{१६} समूहः शौष्कम् । वल्लूरसघात इत्यर्थः । तल्लाति आवत्त इति शौष्कल ।
'आतोऽनुपसर्गो क' (३ २ ३) । यो हि यत्र प्रियो भवति स तद्वस्तु चतफलर-
सादिक^{१७} दुर्लभमिति मत्वा शुष्क विधाय कालान्तरे भक्षयति तद्वन्मासप्रियोऽपि
कश्चित् वल्लूराणि सगृह्य भक्षयतीति शौष्कल इत्युवत^{१८} । सुबोधिनीकारस्तु
शाष्कुल इति पठित्वा ध्याचष्ट । शाष्कुलीशब्दोऽत्र दुर्जरत्वगुणयोगाद् आमिषे
वर्तते । तमश्नातीत्यर्थे 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४ १. ८३) इति अण्प्रत्यये शाष्कुल
इति ॥ १६ ॥

^१ वृत्ति करोति Gm₁, Gm^०

^२ शूद्रवर्गे Gm₁

^३ अनेनैवोक्तस्य Gm₁

^४ Gm₁ adds पदस्य ^५ पौनरवतचदोष B₅, Gm₂ ^६ अस्यापि सगृहीतत्वात् B₅, B₆

^७ Gm₁, Tv add वमवरणशब्दस्य ^८ समाघात B₆, समाधानात् Gm₂ ^९ नपुसर्ग

B₆ Gm₁ ^{१०} प्राग्दर्शित Gm₁, Tv ^{११} 'वचनेन Gm₁, Tv ^{१२} उक्त

B₅ Tv ^{१३} 'ग्रहणाभावात् Gm₁, Tv ^{१४} शिष्यवर्ग Tj₂ ^{१५} आहु

Gm₁, Tv ^{१६} मासाना Gm₂, Tv ^{१७} Gm₁ adds वानान्तरे ^{१८} उच्यते

B₆, Tv

(पा) ^१कर्मण्यभुक्— तत्त्रिय । मृत्योपाधिकर्मकर्ता वमवर स्यात् ।
निरपाधिवमर्मकर्ता वमंकार स्यात् ॥ अनुवतम्—'उत्तात वमंशु व्यग्र' ।

कर्मसु ^२व्यग्र. उत्ताल. स्यात् । 'विस्रब्ध कर्मणि स्थिर ।' कर्मणि स्थिरो विस्रब्ध. स्यात् ॥ अपस्नातो मृतस्नात । मृताना स्नात अपस्नात । अपस्नातो देवदत्त । अपस्नात देवदत्तेन^३ ॥ आमिपाशी तु शौष्कल । मासभोजी शौष्कल स्यात् ॥ १९ ॥

^१ मरण्यमृत् C₁

^२ द्रुत B₃

^३ A₁ adds अपस्नान देवदत्तस्य

बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

पराश्रः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽधरः ॥ २० ॥

(वि) बुभुक्षित इति—बुभुक्षा सजातास्येति बुभुक्षित । क्षुध्यतीति क्षुधित, क्षुदस्य सजाता वा । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' । अत्तुमिच्छु जिघत्सु । 'अद भक्षणे' । अशनाया सजातास्येति अशनायित । अशनमात्मन इच्छतीति वा । भोजनेच्छावतो नामानि ॥ ^१परस्मादेवाश्र भोजनमस्यास्तीति पराश्र । परपिण्ड ^२पराश्रमत्तीति परपिण्डाद । 'अद भक्षणे' । सर्वदा पराश्रभोक्तुर्नामनी ॥ सर्वमपि भक्षयतीति भक्षक^३ । 'भक्ष अदने' । वसति ताच्छील्येनेति घस्मर^४ । 'घस्लु अदने' । अत्ति ताच्छील्येनेत्यधर^५ । भक्षणस्वभावस्य नामानि ॥ २० ॥

^१ परस्यानमस्येति J₂, P₁₂

^२ परस्मादत्रपिण्ड J₁, K₃

^३ भक्षयत्यधिक

J₁, P₁₂, अतिभक्षयति K₂

^४ घसनशील K₃, K₅

^५ अदनशील, 'अद भक्षणे'

J₁, K₃, K₅

(विव.) बुभुक्षित —अशनायितः । भोजनेच्छावतो नामानि । अशनाया-बुभुक्षाशब्दौ वंशयवर्गे व्युत्पादितौ (२. ६. ५४) । ताम्या 'तदस्य सजातम्' (५. २. ३६) इत्यर्थे तारकादित्वाद् इतच्प्रत्यये अशनायितः, बुभुक्षित ॥ ^१क्षुध्यतीति क्षुधितः । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' । ^२कर्तरि क्त. (३. ४. ७२) । 'वसतिक्षुधोरिट्' (७. २. ५२) इति निष्ठायामिडागमः ॥ अत्तुमिच्छु जिघत्सु । 'अद भक्षणे' । इच्छायाम् सनि^३ घस्लादेशे च तदन्तात् ताच्छील्ये 'सनाशसभिक्ष उः' (३. २. १६८) इत्युप्रत्ययः ॥ पराश्रः परपिण्डादः । यः सर्वदा परकीयमेवाश्रममश्नाति स्वगृहे तु प्रायेण न भुङ्क्षते^४, तस्य नामनी । पराश्रमत्तीति विग्रहे प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे णिचि 'पचाद्यचि' (३. १. १३४) पराश्रः । परस्याश्रमस्येति व्यधिकरणो बहु-योहिः ॥ परस्मात् लब्धमेव पिण्डमश्रममत्तीति^५ परपिण्डादः । 'कर्मण्यण्'

(३. २. १) ॥ भक्षको—अधरः । यः प्रायेण ^१शङ्कुलिकुल्माषफलादिभक्षणस्वभावो^२ भवति तस्य नामानि । भक्षयतीति भक्षकः^३ । ण्वुल् (३. १- १३३) ॥ घसति ताच्छीत्येन घस्मरः । 'घस्तु अदने' । 'सूघस्यदः कमरच्' (३. २. १६०) इति कमरच् ॥ अदनशीलोऽधरः^४ । पूर्वसूत्रेण^५ कमरच् ॥ २० ॥

^१ क्षुध्यत इति Gm1

^२ 'गत्यर्थार्कर्मकेति' Gm3.

^३ 'लुहसनोघंस्नु'.

^४ Gm1 adds स परान्न

^५ B5 adds अश्नाति

^६ अपूर्व° Tv, अपूप° B5.

^७ °भक्षणशीले भक्षकादित्यम् Tj1, Tv, °शील Gm1

^८ Tv adds 'भक्ष अदने'

^९ B5, B6 add अपि

^{१०} पूर्ववत् B5

(पा) बुभुक्षित—अशनायित । ^१भोक्तुमिच्छावतो नामानि ॥ परान्न परपिण्डाद । परै सततदत्तान्नस्य ^२पुसो नामनी । 'कृषिकापरिवाडु' ॥ भक्षको—अधरः^३ । ^४सर्वभक्षकनामानि । 'तिडिपोतु' ॥ २० ॥

^१ क्षुधितस्य B3, C1.

^२ B3 omits पुस .

^३ चर्वरो .. इति पाठान्तरम् A1.

^४ A1 adds उत्पन्न°.

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविर्वाजिते ।

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

(वि) आद्यून इति—आ ईपद् दीव्यति त्रीडत्यन्यत्रासक्तत्वाद् आद्यून । 'दिवु ^१त्रीडादौ' । उदरे आसक्त ^२औदरिक । उदरासक्तत्वाद् ^३अनुद्योगवतो नामनी ॥ आत्मान ^४स्वदेहमेव विभति ^५पोपयतीति आत्मभरि । स्वकुक्षिमेव विभर्तीति^६ कुक्षिभरिः । 'डुभृञ् धारणपोपणयो' । भृत्यपोपण विनेव स्वकीयोदर-^७पूरकस्य नामनी^८ ॥ २१ ॥

^१ त्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोदमदस्वप्नवान्तिगतिषु K3, P.

^२ प्रसित J1.

^३ अनुत्साहस्य K5

^४ स्वमेव J2, Pt2

^५ K4 omits पोपयति

^६ K4 adds पोपयति

^७ पोपवस्य J2

^८ Pt2 adds स्वोदरमेव पूरयतीति स्वोदरपूरक° .

(विव.) आद्यून—विर्वाजिते । ऐहिकामुष्मिकोपयोगिध्यापारपरित्यागेन^१ यथाकथञ्चित् स्वोदरपूरणमात्रपरितुष्टस्य नामनी । आदीव्यति ईपत्त्रीडत्यन्यत्रा-सक्तत्वादिति आद्यूनः । 'दिवु ^२त्रीडादौ' । क्तप्रत्ययः (३. ४. ७२) । 'च्छ्वोः

शूडनुनासिके च' (६. ४. १६) इति वकारस्य ऊडादेशे, इकारस्य यणादेशः (६. १. ७७) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८. २. ४६) इत्यविजिगीषाविषयत्वाद् निष्ठातकारस्य नत्वम् ॥ उदरे प्रसित औदरिकः । प्रसित इत्यनुवृत्तौ^३ 'उदराट्टगाद्यूने' (५. २. ६७) इति ठक् प्रत्ययः ॥ उभौ—पूरके । 'कलत्रादिकमुपेक्ष्य^५ स्वोदरपूरणमात्रनिरतस्य नामनी । आत्मानं स्वमेव विभर्तीत्यात्मभरिः । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३. २. २६) इति निपात्यते । 'अत्र सूत्रे चकारेण उपपदस्य मुमागमे भूञ्ज इन्प्रत्यये कुक्षिभरिशब्दः'^७ ॥ २१ ॥

^१ व्यापार परित्यज्य य वेवलमुदरपूरण (पोषण Gm1) मात्रपरितुष्टस्तस्यैते नामनी B5, Tv. ^२ Tv gives the full Sutra ^३ B5, Gm1 add उदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् ^४ Gm1, Tv add पोष्यजन ^५ स्वोदरमेव पूरयति तस्यैते नामनी Gm1, Tv. ^६ 'आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागमे इन् प्रत्ययश्च भूञो निपात्यते । अनुक्त-समुच्चयार्थचकार । कुक्षिभरि । उदरभरि ।' काशिका (१, पृ १७६). ^७ B5, Gm1, Tv add साधुरित्युक्त .

(पा) आद्यून—विवर्जिते । पौरुषशून्यस्य^१ नामानि ॥ उभौ—पूरके । स्वकीयोदरमात्रपूरणे^२ निरतस्य नामानि । 'आत्मोदरकुक्षिषु भूञ्ज विः' (४. ३. २६) इति वातन्त्रसूत्राद् उदरभरिरपि स्यात् ॥ २१ ॥

^१ क्षुधयातिपीडितस्य A2

^२ स्वोदरपूरणमात्रे B3

सर्वाग्नीनस्तु सर्वाग्निभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

(वि) सर्वाग्नीन इति—^१सर्वमग्न ^२भक्षयतीति सर्वाग्नीन । ^३सर्वाग्नि-भोक्तुर्नाम । गृध्नाति भृशमभिकाङ्क्षतीति^४ गृध्नु । गर्धनश्च । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । विषयेषु सस्पृहस्य नामनी ॥ लुभ्यति भृशमभिकाङ्क्षतीति लुब्ध । 'लुभ गाध्यै' । भृशमभिलपतीति^५ अभिलाषुक । 'लप कान्ती' । तृष्णातुल्या इच्छास्यास्तीति^६ तृष्णक् । जान्त. । विषयेऽत्यन्तसस्पृहस्य^७ नामनी ॥ भृश लोलुप्यते^८ विमुह्यतीति लोलुपः । 'लप विमोहने' । भृश लोलुभ्यते गृध्नातीति लोलुभ. । 'लुभ गाध्यै' । 'विषयलम्पटवतो नामनी ॥ २२ ॥

¹ सर्वान्नं J1, Pt2.² भुङ्क्ते K3, K5.³ Pt2 adds सर्वान्नं भुङ्क्ते

सर्वान्नभोजी.

⁴ ताच्छीत्येन Pt2⁵ तृप्यति ताच्छीत्येनेति Pt2.⁶ सुख-

स्पर्शस्य K5.

⁷ J1, Pt2 add विषये.(विव.) सर्वन्नीनः—¹भोजी । ²यः सर्वेषां वर्णानां संबन्धि मृष्टम-मृष्टं वा उष्णमनुष्णं वा भिक्षाटनेन लब्धं सर्वमन्नं भक्षयति स सर्वान्नीनः । 'अनुपद-
सर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु' (५. २. ६) इति खप्रत्ययः ॥ गृध्नुस्तु—तृष्णक् । गृध्यतीति गृध्नुः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । दिवादिः । 'असिगृधि-
धृषिक्षिपेः क्तुः' (३. २. १४०) इति क्तुप्रत्ययः ॥ 'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधि...'

इत्यादिना (३. २. १५०) युचि गर्धनः ॥ लुम्यतीति लुब्धः । 'लुभ गार्ध्यं' ।

दिवादिः । 'गार्ध्यमभिकाङ्क्षा' ⁵ इति धातुवृत्तिः (पृ. ४४१) । कर्तरि क्तः ॥

अभिलषतीत्यभिलाषुकः । 'लष कान्तौ' । कान्तिरिच्छा । 'लषपतपदस्या...'

इत्यादिना (३. २. १५४) उक्त्व ॥ तृप्यतीति तृष्णक् । 'त्रितृषा पिपासायाम्' ।

दिवादिः । पिपासाशब्देन इच्छामात्रं लक्ष्यते । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३. २. १७२) ।

ङित्वाद् गुणाभावः । 'गत्वकुत्वे च । पञ्चापि लोभात्यगुणयुक्तस्य नामानि ।

⁸केचित्तु—आद्यं द्वयं परद्रव्यविषयेच्छायुक्ते, लुब्धादित्रयं तु ⁹यस्तिचिन्मात्रविष-

येच्छायुक्त इत्याहुः ॥ समी—लोलुभी । तृष्णातिशययुक्तस्य नामनी । लोलुप्यते

भृशं ¹⁰भुह्यतीति लोलुपः । 'लुप विमोहने' । लोलुम्यते भृशमभिकाङ्क्षतीति

लोलुभः । 'लुभ गार्ध्यं' । अत्रोभयत्रापि उभाभ्यां धातुभ्यां 'धातोरेकाचो हलादे...'

इत्यादिना (३. १. २२) यङ्प्रत्ययः ¹¹ । तदन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च'(२. ४. ७४) इति यङो लुक् । 'न धातुलोप...' ¹² इत्यादिना (१. १. ४)

गुणप्रतिषेधः ॥ २२ ॥

¹ Gm1 omits 4 lines.² यदन्न . . तत्सर्वं Bs, Tv.³ सर्वान्नशब्दात्

खप्रत्यय । द्वितीयो व्यक्तयोग. B6, Tv.

⁴ Gm1 omits प्रत्ययः.⁵ आवादात्

इति मुद्रितमाधवीयधातुवृत्तौ (पृ. ४४२).

⁶ १. १. ५.⁷ ८. ४. १; ८. २. ३०.⁸ अन्ये तु B5, Gm1.⁹ Gm1 omits 'मात्र'.¹⁰ विमुह्यति Gm1, Tv.¹¹ 'लुपसद...' (३. १. २४) इति यङन्तादजिनि भानुजीदीक्षितः (पृ. ४१३).¹² Gm1,

adds आधधातुवे.

(पा.) सर्वान्नीनः—भोजी । सर्वेषामन्नभोजी सर्वप्रकारान्नभोजी च यः

स सर्वान्नीनः स्यात् ॥ गृध्नुस्तु—तृष्णक् । तृपिधातोर्नजिङ् ¹ तृष्णक् ² । जान्तत्वात्

तृष्णजी तृष्णज इत्यादि । लब्धनामानि ॥ समौ—लोलुभौ । लम्पटनामनी ।
'लोलुपं लोलुभं लोलं लम्पटं लालसं विदुः' इति हलायुधः (२. १६८) ॥ २२ ॥

¹ B3 adds 'स्वपितृपोर्नजिह्व' (३. २. १७२) इति नजिह्वप्रत्ययः. ² A1 adds
तृपिघातोः 'तत् करोति' (वा. ३. १. २६) इति ष्यन्ताद् ष्वुति तृष्णक इति अजन्तोऽपि स्यात्.

सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ।

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्प्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

(वि.) सोन्माद इति—उन्मादेन सह ¹वर्तत इति सोन्मादः । सून्माद इति
वा पाठः । उन्मदश्च । ²उन्माद्यति ताच्छीत्येनेति उन्मदिष्णुः । 'मदी ह्यंग्लपनयोः' ।³
भूतावेशादिकृतचित्तविभ्रमस्य नामनी ॥ न 'विनीतोऽशिक्षितोऽविनीतः । समुद्धन्यते
सर्वैरपि ताड्यत इति समुद्धतः । 'हन हिंसागत्योः' । अशिक्षितस्य नामनी ॥
⁴भाद्यतीति मत्तः । 'मदी ह्ये' । ⁵शुण्डा सुरा मदहेतुत्वेनास्यास्तीति शौण्डः ।
उत्क्रान्तः कटिवसनादिति ⁶उत्कटः । क्षीवते माद्यतीति क्षीवः । 'क्षीवृ मदे' ।
सुरापानमत्तस्य नामानि ॥ कामयते परस्त्रियमिति ⁷कामुकः । 'कमु कान्तौ' ।
कमिता च । अनु कामयत इत्यनुकः । कम्प्रः । कामयिता च । अभिकामयते अभीकः,
अभिकश्च । कमनः कामनश्च । 'कमु कान्तौ' । कामुकनामानि ॥ २३ ॥

¹ सहितः J2, Pt2. ² उन्मादशीलः Pt2. ³ ग्लेपनयो Pt2. ⁴ विनीतो
न भवतीति K4. ⁵ K5 omits 3 lines. ⁶ शुण्डा पातागार सुरा वा Pt2.
⁷ उद्भूतः प्रकाशितः कट शोणिभाषोऽस्य Pt2. ⁸ अपि for इति K5.

(वि.) सोन्मादः—स्यात् । भूतावेशादिकृतचित्तविभ्रमस्य नामनी । उन्मादेन
सह वर्तत इति सोन्मादः । उन्माद्यति ताच्छीत्येनेति उन्मदिष्णुः । 'अलंकृब्ध
निराकृब्ध...' इत्यादिना (३. २. १३६) 'मदी ह्यंग्लेपनयोः' इत्यस्मादुत्पूर्वाद्
इष्णुच् । 'उन्मत्त उन्मादवति' (२. ६. ६०) इत्यत्र मनुष्यवर्गे उन्मादाद्यप्यरोग-
युक्तस्य नामकयनम् । इह तु भूतावेशादिकृतचित्तविभ्रमसहितस्य नामानुशासनमिति ¹न
पौनरुक्त्यम् ॥ अविनीतः समुद्धतः । वाचा कर्मणा वा ²परदुःखजनकस्वभाववतो

नामनी^३ । सम्यगुद्धतः गर्वितः समुद्धतः । हन्तेः क्तः ॥ मत्ते—क्षीवाः । मद्यपान-
कृतचित्तविभ्रमस्य^४ नामानि । माद्यति स्म मत्तः । 'न ध्याख्यापमूर्च्छिमदाम्'
(८. २. ५७) इति निष्ठानत्वप्रतिषेधः ॥ 'शुण्डा कादम्बरी मता' इति
^५शाश्वतोक्तेः (पृ. ३०, श्लो. ३४५) शुण्डाशब्देन^६ सुरोच्यते । पानागारं वा । तत्र
भवः शौण्डः । शैषिकोऽण् (४. २. ६२) ॥ उद्भूतः प्रकाशितः कटः श्रोणीभागोऽस्य^७
उत्कटः । 'क्षीवदशायां कदाचिन्नग्नतया^८ कटिभागः प्रकाशितो भवति । अथवा
'संप्रोदश्च कटच्' (५. २. २६) इति कटच्प्रत्यये उत्कटः ॥ क्षीवते माद्यति
स्मेति क्षीवः । 'क्षीव् मदे' । क्तप्रत्ययः । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः'
(८. २. ५५) इति ^९निष्ठातकारलोपः इडभावश्च निपातितः ॥ कामुके—
अभिकः । ^{१०}स्त्रीजनासक्तचित्तस्वभावस्य नामानि । कामयते ताच्छीत्येनेति
कामुकः । 'कमु कान्तौ' । 'लघपतपद...' इत्यादिना (३. २. १५४) उक्त्वा ।
तस्मादेव धातोस्ताच्छीत्यर्थे^{११} तृन्प्रत्यये इडागमे च कमिता ॥ 'कर्मणिङ्'
(३. १. ३०), 'आपादय आर्धधातुके वा' (३. १. ३१) इति पाक्षिके णिङ्प्रत्यये
कामयिता^{१२} ॥ 'अनुकामिकाभीकः कमिता' (५. २. ७४) इति निपातनात्
कमितेत्यर्थे अनुकः, अभिकः, अभीकः इति त्रयः शब्दाः कन्प्रत्ययान्ताः साधवः ॥
'नमिफम्पिस्म्यजसकर्महिंसदीपो रः' (३. २. १६७) इति रप्रत्यये कन्नः ॥
'अनुदात्तैश्च हलादेः' (३. २. १४६) इति युचि कम्नः । ^{१३}त एव
^{१४}धातोर्वैकल्पिके णिङ्प्रत्यये (३. १. ३०) पूर्वयद् युचि कामनः ॥ २३ ॥

^१ Gm1, Tv add अर्थभेदात्. ^२ जननस्वभावस्य B3, B4. ^३ ध्यक्नयोगे च
B5, Gm1. ^४ चित्तविभ्रमे मत्तादिचतुष्टयम् B6, Gm1. ^५ शाश्वताभिधानात्
B5, Gm1. ^६ Gm1 omits शब्देन. ^७ मत्तेति B5, Tv. ^८ वत्तरसने
कटिप्रदेशे B6, Tv. ^९ B5, Tj2 omit निष्ठा. ^{१०} कामुकादिनव स्त्रीप्रगङ्गा-
यत्तस्वभावे वर्तते Gm1, Tv. ^{११} ताच्छीत्येन B5, Gm1. ^{१२} Gm1, Tv add तदन्तान्
सनादित्वेन धातुमज्ञाया तृन्प्रत्यये ^{१३} अत एव Tv. ^{१४} Gm1 adds कर्मणिङ्गोच्चे(?)

(पा.) मोन्माद —^१म्यात् । उन्मत्तनामनी ॥ अचिनीत. समुद्धतः ।
अशिक्षितनामनी ॥ मत्ते—क्षीवाः । मत्तनामानि ॥ कामुके—अभिकः । कामु-
नामानि । अनुकनम्—'भुजङ्गी नर्मठो मिष्ट पिद्गः पल्लविको विटः ।' ^२विट-
नामानि ॥ २३ ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

धृष्टे धृष्णग् वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

(वि) विधेय इति—‘सत्य वद’ (तै. उ. १. ११) इत्यादिवाक्यविधात-

व्यत्वाद् विधेय^१ । ‘डुधाञ् धारणपोषणयो’ ।^२ विनयग्राहिणो नाम ॥ आशृ-
णोति^३ मान्यवाक्यमित्याश्रव । ‘श्रु श्रवणे’ । मान्यवाक्यानुल्लङ्घकस्य नाम ॥
वश गतो वश्य ।^४ प्रकर्षेण वश नेतु शक्यत्वात् प्रणेय । ‘णीञ् प्रापणे’ । औप-
धादिना वशीकर्तृवैशगत्स्य नामनी ॥ नितरा सर्वोभ्रयत इति निभृतः ।^५ भृञ्
भरणे’ । निश्चलवाग्निन्द्रियत्वाद् विनेतु योग्यो विनीत^६ । प्रश्रयते नतो^७ भव-
तीति प्रश्रितः । ‘श्रिञ् सेवयाम्’ । अचपलस्य नामानि ॥ धर्षयतीति धृष्टः ।
धृष्णुश्च । ‘धृष प्रसहने’ । धृष्णगिति वा पाठः । विशेषेण^८ यातो वियातः । धृष्ट-
नामानि ॥^{१०} प्रगल्भत इति प्रगल्भः । ‘गल्भ घाष्टर्चे’ ।^{११} प्रतिभान्वितस्य नाम ॥
२४-५ ॥

^१ विधातु नियोक्तु योग्य Pt2

^२ J2, Pt2 add विनय गृह्णाति विनयग्राही.

^३ गुर्वादिभिरादिष्ट Pt2

^४ प्रणेतु शक्य K4, Pt2

^५ ‘डुभृञ् धारणपोषणयो’

Pt2.

^६ विनीतेन्द्रियत्वात् K5, विनीयते शिष्यते Pt2

^७ सज्ज K5

^८ भजति J1

^९ आभिमुष्य याति Pt2

^{१०} प्रौढिमातनोति K4

^{११} उन्नेपशालिम्पा धिमान्वितस्य

नाम J2, K4

(धिव.) विधेयो—आश्रवः ।^१ वचने गुर्वादिभिरुक्तवाक्ये कर्तव्याकर्तव्य-

विषये स्थितोऽविचलितः, तत्र विधेयादधस्तमः शब्दा भवन्ति । विधिनियेधवाक्यं-
रप्रभततया विधातु योग्यो विधेयः । ‘अचो यत्’ (३. १. ६७) इति यत् । ‘ईद्यति’
(६. ४. ६५) ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ (७. ३. ८४) इति गुणः । ‘स्यादाश्रवो
विधेयः स्यात्’ इति रत्नकोशाभिधाने त्रयाणां पर्यायत्वावगमात् । इदं कार्यमिदमका-
र्यमिति गुर्वाद्युपदेशो विनयः । तं गृह्णातीति विनयग्राही । ‘नन्दिग्रहि...’
इत्यादिना (३. १. १३४) णिनिः ॥ गुर्वादिभिरादिष्टमयमाशृणोति अङ्गीकरोती-
त्याश्रवः^२ । पचाद्यच् (३. १. १३४) । ‘आश्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः’ इति
माघकाव्ये (शिशु १४. ११) प्रयोगः ॥ वश्यः प्रणेयः । वश्येत्यादि परचित्तानु-

सरणशीलस्य नामनी । 'वशं गतः' (४. ४. ८६) इति वशशब्दात् यत्प्रत्यये वश्यः । परानुसरण प्रकर्षेण नेतुमर्हः प्रणेत्यः । 'अचो यत्' (३. १. ६७) ॥ निभूत—समा । विनययुक्तवाचकत्वेन त्रयोऽपि शब्दाः समास्तुल्या इत्यर्थः । 'भूक् भरणे' 'णीक् प्रापणे' 'श्रिक् सेवयाम्' । एतेभ्यः सोपसर्गभ्यो धातुभ्यः क्तप्रत्यये ऋमेण निभूतः, विनीतः, प्रथितश्च । विनययुक्तस्य नामानि ॥ धृष्टे—वियातश्च । 'गुरुराजादिसमक्षमात्मइत्यादिपूर्वक' त्वक्तसंकोचतया घ्यापारवतो नामानि । धृष्टोति राजविद्वत्सभासु निर्लज्जतया प्रगल्भत इति धृष्टः । 'व्यिधूया प्रागल्भ्ये' । स्वादिः । क्तः (३. ४. ७२) । यद्यपि 'आदितश्च' (७. २. १६) इति निष्ठाया इडागमः प्रतिषिद्ध एव, तथापि 'धृपिशसो वैयात्ये' (७. २. १६) इत्यर्थविषये नियम्यते ॥ 'अतिगृध्रिधृपिशिपेः क्तुः' (३. २. १४०) इति क्तुप्रत्यये धृष्णुः । धृष्णक् इति पाठे 'धृयेश्चेति वक्तव्यम्' (वा. ३. २. १७२) इति नजिह्रप्रत्ययः, नकारस्य णत्वे^६ च धृष्णक् । जकारान्तः ॥ विशेषेणाभिमुख्यं यातो वियातः । 'वैयात्यमविनीतत्वमिति ॥ प्रगल्भः प्रतिभान्विते । प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । तदुक्तम्—'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता'^१ । लौकिके वैदिके वा कर्मणि प्रतिभया युक्ते प्रगल्भशब्दः । प्रगल्भते प्रौढिमातनोतीति प्रगल्भः । 'गल्भ धाष्ट्ये' । स्वादिः । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ २४-५ ॥

१ 'सत्य वद, धर्मं चर, निषिद्धं परिहर' इत्यादिव पित्तादिद्विषयमुपदेशं हितबुद्ध्या यः शृणोति तस्य नामानि Gm1, Tv २ यो हि तिष्ठेति स्वाम्यादिवाक्ये स्थित तदनतिश्रम्य करणशीलं तन्नाश्वशब्द B5, Gm1 ३ क्तान्तास्त्रय शब्दा Tv ४ 'राजादे Tv. ५ Gm1, Tv have समीपे for समक्ष ६ णत्व च Gm3 ७ Gm1 omits the sentence ८ इति रद्ग इति भानुजीदीक्षित (पृ ४१४)

(पा) विधेयो विनयग्राही । विनयग्रहीता^१ विधेयः स्यात् । वचनेस्थित आश्रयः । वचनानुल्लङ्घी आश्रयः स्यात् । वश्यं प्रणेत्य । वशगतनामनी ॥ निभूत—समा । विनीतनामानि ॥ धृष्टे—वियातश्च । धृष्टनामानि । धृष्णुवियातश्चेति पाठान्तरम् ॥ प्रगल्भ प्रतिभान्विते । प्रतिभावान्^२ प्रगल्भः स्यात् । अनुक्तम्—'यसूचि स्यान्निप्रतिभ' । प्रतिभाहीनं यसूचि स्यात् । यसूचिरिति मूर्धन्यमध्यश्च ॥ २४-५ ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।

अधोरे कातरस्त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

(वि) स्यादिति—शाला स्वगृहमेव प्रवेष्टुमर्हतीति^१ शालीन । अधृष्ट-
नाम ॥ विगत लक्ष^२ प्रस्तुतार्थविषयज्ञानमस्येति^३ विलक्ष^४ । 'विस्मयान्वितस्य'^५
नाम ॥ भयवशात्^७ का ईपत्तरतीति कातर^८ । 'तु प्लवनतरणयो' । तस्यति
विभेति ताच्छीत्येनेति त्रस्तु । 'वसी उद्वेगे'^९ । त्रस्त इति वा पाठ ।
विभेतीति भीरु । भीरुक । भीलुकश्च । 'त्रिभी भये' । भयशीलस्य नामानि
॥ २६ ॥

^१ शीलमस्य O, P ^२ प्रकृत° Pt2 ^३ विज्ञय K5 ^४ Pt2 adds 'लक्ष
दशनाडकनयो' ^५ विस्मित° J1 ^६ विस्मयान्वितो विस्मयान्वित Pt2
^७ भयावेशेन K5 ^८ केन सुखेन न तीर्ण प्राप्तो न भवतीति Pt2 ^९ 'त्रसु उद्वेजने
K3, K8

(विब) स्यात्—शालीन । अधृष्टे प्रागुक्तधृष्टत्वरहिते^१ शालीनशब्द ।
सलज्जत्वेन सभासु स्थातुमसमर्थतया स्वशालामेव प्रवेष्टुमर्हतीति शालीन ।
'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो' (५ २ २०) इति शालाशब्दात् खब्प्रत्यय,
उत्तरपदलोपश्च^३ निपात्यते ॥ विलक्षो विस्मयान्विते । कदाचित् केनचिद् 'रहसि
कृतेऽप्यनुचितव्यापारे^५ कयचित् प्रकटीभूते सति 'रहसि भया कृतमिदं कर्म 'प्रकाश-
मभूदिति कर्तुमनसि विस्मयो भवति लज्जा च जायते, तदुभयमप्यत्र विस्मयशब्देन
लक्ष्यते, तद्युक्ते विलक्षशब्दो वर्तत इत्यर्थः । तदुक्तभालकारिकै —

'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञाते ऽन्यैर्यस्य जायते ।

अपत्रपातिमहती स विलक्ष इति स्मृत ॥'

इति । प्रतिपत्तिमूढतया विगत लक्ष ज्ञानविषयोऽस्येति विलक्ष ॥ अधोरे—
भीलुका । भयशीलस्य नामानि । घोराद् 'धैर्ययुक्तादन्योऽधोर । कुशब्द ईय-
दर्थः । ईपत् तरति भयस्यानमिति कातर^९ (६ ३ १०५) । केन सुखेन न तीर्ण,
प्राप्तो न भवतीति वा कातर ॥ त्रस्यतीति त्रस्तु । 'त्रसी उद्वेजने' । उद्वेजन
भयम् । 'त्रसिगृधि...' इत्यादिना (३ २ १४०) ताच्छीत्ये क्तु ॥ विभेतीति
भीरु । 'त्रिभी भये' । 'भिय ऋवलकनौ' (३ २ १७४) इति कृप्रत्यये भीरु ।

¹⁰कित्वाद् गुणाभाव (१. १ ५) ॥ क्लुकन्प्रत्यये भीलुकः । भिय. 'क्रुकन्नपि वक्तव्य.' (वा ३ २ १७४) इति क्रुकन्प्रत्यये भीरुकः ॥ अस्मिन् प्रकरणे शब्दा प्रायेण ताच्छीलिकप्रत्ययान्ता ॥ २६ ॥

¹ प्रागल्भ्यरहिते Gm1.

² शालाया B5, B6

³ प्रवेशनमित्युत्तरपदम् ।

शालाप्रवेशनमर्हति, खञ् Tv

⁴ गूढतया Gm1, Tv

⁵ अकार्ये B5, स्वकार्ये Tv.

⁶ रह कृत Tv, रहस्यकृत B5

⁷ Gm1, Tv add कथ वा, कथ B5

⁸ धैर्यवतः

Gm1, Tv

⁹ 'ईपदर्थे' इति को कादेश

¹⁰ B5, Gm1 omit the sentence.

(पा) स्यात्—शालीन । अधृष्टनामनी ॥ विलक्षो विस्मयान्विते । विस्मयेनान्वितो¹ विलक्ष स्यात् । ²लज्जयान्वितोऽपि भवति ।

'आत्मनश्चरिते सम्यग्गीतेऽन्तर्यस्य जायते ।

³अपत्तपातिमहती स विलक्ष इति स्मृत ॥'

अधीरे—भीलुका । ⁴भयशीलस्य नामानि । अनुक्तम्—'⁵दरिते भीतचकितत्र-स्तान्तरितशङ्किता' । भीतवतो⁶ नामानि । 'वेरचिनवाडु' ॥ २६ ॥

¹ अन्विते B3

² लज्जान्वित B3

³ अङ्गे तपा B3, C1

⁴ विभ्यत A1.

⁵ दलिते A1

⁶ A1 omits 'वत

आशंसुराशसितरि गृह्यालुग्रंहीतरि ।

श्रद्धालुः श्रद्धया युयते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥

(वि) आशसुरिति—आशसते प्रियमाकाङ्क्षतीति¹ आशसु, आशसिता च ।

'शसु स्तुतौ' । अप्राप्तप्रियकामस्य नामनी ॥ गृह्यते ताच्छील्येन गृह्यालु । 'गृह् ग्रहणे' । ग्रहीतु शीलमस्यास्तीति ग्रहीता । 'ग्रह उपादाने' । ग्रहणशीलस्य नामनी ॥

श्रद्धते² श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धालु । 'डुघात्रं धारणपोषणयो' । श्रद्धायुक्तस्य नाम ॥

³पतितु शीलमस्यास्तीति पतयालु । पातुक्श्च । 'पत्लु गतो' । पतनशीलस्य नामनी ॥ २७ ॥

¹ अभिवाहयति K3

² J1, K2, K3 omit

³ पतति ताच्छील्येन Pt2.

(विव.) आशंसुराशंसितरि । स्वप्रियार्थविषयेच्छाद्युक्तस्य नामनी ।

‘आडः शसि इच्छायाम्’^१ इति घातोः ‘सनाशसमिध उः’ (३. २. १६८) इति उप्रत्यये आशंसुः । तृन्प्रत्यये (३. २. १३५) आशसिता ॥ गृह्यालुर्ग्रहीतरि । ग्रहणशीलस्य नामनी । ‘गृह् ग्रहणे’ इति घातुरदन्तश्चौरादिकः^३ । तत्र ‘स्पृहि-गृहि . . .’ इत्यादिना (३. २. १५८) आलुच्प्रत्यये ‘अयामन्तात्वाप्येतन्विष्णुषु’ (६. ४. ५५) इति णेरयादेशे गृह्यालुः । ग्रह्यालुरिति रेफसहितः^४ पाठो भ्रान्ति-मूलः ॥ ‘ग्रह उपादाने’^५ इत्यतः तृन् प्रत्यये (३. २. १३५) ग्रहीता^६ (७. २. ३७) ॥ श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते । आस्तित्वबुद्धिः श्रद्धा । तद्युक्तः श्रद्धालुः । श्रद्धत्ते ता-च्छीत्येनेति । ‘श्रवन्तरोरुपसंगवद्बुद्धित्वं बतध्या’ इति श्रुपूर्वाद् दधातेः ‘स्पृहिगृहि . . .’ इत्यादिना^७ (३. २. १५८) आलुच् ॥ पतयालुस्तु पातुके । गुरुत्वादिना पतनशीलस्य नामनी । ‘पत गतो’ इत्यबन्तात् चौरादिकात् पूर्ववदालुचि (३. २. १५८) पतयालुः ॥ ‘लषपत . . .’ इत्यादिना (३. २. १५४) उकञ्प्रत्यये पातुकः ॥ २७ ॥

^१ ‘शसु स्तुतो’ B₅, G_{m1}, ‘आडः शसि इच्छायामित्यस्य ग्रहण, न शसे स्तुत्यर्थस्य’ काशिका (पृ २०३) ^२ G_{m1}, Tv add स्वप्रियार्थं ^३ चौरादि G_{m3}.
^४ सरेफपाठ G_{m1}, B₅ ^५ इत्यस्मात् G_{m1}, G_{m3} ^६ ‘ग्रहोऽलिति दीर्घं’.
^७ काशिका (१, पृ २२३) ^८ B₅, G_{m2}, G_{m3} give the full *sutra* ‘स्पृहिगृहिपति-द्विनिघ्नान्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्’

(पा.) आशंसुराशंसितरि । ^१ आशसनशीलनामनी ॥ गृह्यालुर्ग्रहीतरि । ग्रहणशीलनामनी ॥ श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते । श्रद्धायुक्तः श्रद्धालुः स्यात् । श्रद्धोऽपि स्यात् । ‘श्रद्धा श्रद्धालुरास्तिक’ इति वैजयन्ती (पृ २०४, श्लो ३७) । पत-यालुश्च पातुके । पतनशीलनामनी ॥ २७ ॥

^१ आशीर्वादशीलनाम A₁

^२ श्रद्धायुक्ते B₃

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।

शरारुघातुको हिंस्रः स्याद् वर्द्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥

(वि.) लज्जाशील इति—^१ अपत्रपितु शीलमस्यास्तीति अपत्रपिष्णुः । तृप् लज्जायाम्’ । ^२ लज्जाशीलस्य नाम ॥ ^३ बन्दनशीलो वन्दारु । ^४ अभि-

वादकश्च । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । अभिवादनशीलस्य नामनी ॥ शृणाति ताच्छील्येनेति शराहः । 'शृ हिंसायाम्' । ^५हन्तु शीलमस्यास्तीति धातुकः । 'हन हिंसागत्योः' । हिनस्ति ताच्छील्येनेति हिंस्रः । 'हिसि हिंसायाम्' । हिंसन-शीलस्य नामानि ॥ ^६वर्धितु शीलमस्यास्तीति वर्धिष्णुः । वर्धनश्च । 'वृधु वृद्धौ' । वृद्धिशीलस्य नामनी ॥ २८ ॥

^१ अपत्रपते ताच्छील्येन Pt2. ^२ सज्जा शीलमस्येति सज्जाशील. Pt2. ^३ वन्दते ताच्छील्येन K6. ^४ अभिवादयत इत्यभिवादक. Pt2. ^५ हन्ति ताच्छील्येन Pt2. ^६ वर्धते ताच्छील्येन Pt2.

(बिब.) सज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुः । ^१श्रीढायुक्तस्वभावस्य नामनी । अप-त्रपते अपत्रपिष्णुः । 'त्रपू सज्जायाम्' । 'अलंकृब्न्तिराकृब्जप्रजनोत्पचोत्पतोन्म-वरुच्यपत्रप...' इत्यादिना (३. २. १३६) इष्णुच् ॥ वन्दाररभिवादके^३ । अभि-वादनशब्देन स्वस्तिवादप्रयोजको नमस्कार उच्यते । तस्य कर्ता वन्दारः । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । वन्दते । 'शृवन्दोरारः' (३. २. १७३) इत्यारः ॥ 'यव व्यक्तायां वाचि' इत्यतः सोपसर्गाद् औणादिके बाहुलक उक्त्वाप्रत्यये अभि-वादुकः । 'अभिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति' इति श्रुतौ प्रयोगः^२ । ण्युत्प्रत्यये अभि-वादक इति केचित् ॥ शरार्घ्यातुको हिंस्रः । 'शृ हिंसायाम्' इत्यतो धातोः पूर्वयद् आरप्रत्यये (३. २. १७३) शराहः ॥ हन्तीति धातुकः । 'सपपतपद...' इत्यादिना (३. २. १५४) उक्त्वा । 'हो हन्तेऽङ्गिभ्येषु' (७. ३. ५४) इति कृत्यम् । 'हनस्तोऽचिष्णलोः' (७. ३. ३२) इति तकारः ॥ हिनस्तीति हिंस्रः । 'हिसि हिंसायाम्' । 'नमिकम्पि...' इत्यादिना (३. २. १६७) रः । हननशीलस्य नामानि ॥ स्यात्—वर्धनः । वृद्धिशीलस्य नामनी । 'वृधु वृद्धौ' । वर्धते ताच्छील्ये-नेति वर्धिष्णुः । 'अलंकृब्...' (३. २. १३६) इत्यादिना इष्णुच् ॥ तत एव धातोः 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३. २. १४६) इति युचि वर्धनः ॥ २८ ॥

^१ सज्जमानस्वभावस्य Gm1, Tv. ^२ अभिवादुर इति उरप्रत्ययानपाठ. चित्त Tv. ^३ दर्शनान् Gm2.

(पा) सज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुः । सज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः स्यात्^१ ॥ वन्दाररभिवादके । वन्दनशीलनाम ॥ शरार्घ्यातुको हिंस्रः । हिंसाशीलनामानि ॥ स्याद्वर्धिष्णुः वर्धनः । वृद्धिशीलनामनी ॥ २८ ॥

¹ लज्जाशीलनाम B₃² व दना° A₁³ हिंसन° B₃

उत्पत्तिष्णुस्तूत्पत्तितालकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तन. समौ ॥ २६ ॥

(वि) उत्पत्तिष्णुरिति— ¹उत्पत्तितु शीलमस्यास्तीति उत्पत्तिष्णु ² ।
 उत्पत्तिता च । ³उत्पत्तनशीलस्य नामनी ॥ ⁴अलकर्तुं शीलमस्यास्तीति अलकरिष्णु ⁵ ।
 मण्डयति ताच्छीत्येनेति मण्डन । 'मडि भूपायाम्' । अलकरणशीलस्य नामनी ॥
⁶भवितु शीलमस्यास्तीति भूष्णु । भविष्णु । भविता च । 'भू सत्तायाम्' । पुन
 पुनर्भवनशीलस्य केशादेर्नामानि ॥ ⁷वर्तितु शीलमस्यास्तीति वर्तिष्णु । वर्तन-
 नश्च । 'वृतु वर्तने' । वर्तनशीलस्य कालादेर्नामनी ॥ २६ ॥

¹ उत्पत्ततीति Pt₂² 'पल्लु गती' K₃ K₄³ उध्वगमन° K₄⁴ अलकरोति Pt₂⁵ K₄, Pt₂ add 'डुकुज करण⁶ भवति Pt₂⁷ वर्ततेताच्छीत्येन Pt₂

(विब) उत्पत्तिष्णुस्तूत्पत्तिता । उत्पत्तनशीलस्य विहगादेर्नामनी । ऊर्ध्व
 पतति गच्छतीत्युत्पत्तिष्णु ¹ । इष्णुच् (३ २ १३६) । तृन्प्रत्यये उत्पत्तिता (३ २
 १३५) ॥ अलकरिष्णुस्तु मण्डन । 'गृहाद्यलकरणशीलस्य नामनी । पूर्ववद्
 इष्णुच्प्रत्यये अलकरिष्णु ² ॥ 'मडि भूपायाम्' । 'ऋधमण्डायैम्यश्च' । (३ २
 १५१) इति युचि मण्डन ॥ भूष्णु—भविता । पुन पुनर्भवनशीलस्य 'केशन-
 खादेर्नामानि । 'ताच्छीत्येन भवतीति भूष्णु । 'ग्लोजिस्वश्च म्नु' (३ २ १३६)
 इति सूत्रे चकरात् भवतेरपि म्नुप्रत्यये भूष्णु ॥ 'भुवश्च' (३ २ १३८) इति
 इष्णुचि भविष्णु ॥ तृन्प्रत्यये (३ २ १३५) भविता ॥ वर्तिष्णु—समौ ।
 वर्तनशीलस्य नामनी । ³वर्तते ताच्छीत्येनेति वर्तिष्णु । ⁴इष्णुच् (३ २ १३६) ॥
 'अनुदात्तेतश्च हलादे' (३. २ १४६) इति युचि वर्तन ॥ २६ ॥

¹ T₃, T_v add 'पल्लु गती'² देहादि° Gm₃³ अलपूर्वात् करोते T₃, T_v⁴ राजादे B₃⁵ पुन पुन B₃⁶ 'वृतु वर्तने' Gm₃⁷ B₃ adds

'अलट्' इत्यादिना

(पा.) उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता । उत्पतनशीलनामनी ॥ अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।
अलकरणशीलनामनी ॥ भूष्णुः—भविता । ^१भवनशीलनामानि ॥ वर्तिष्णुः—
समौ । ^२वर्तनशीलनामनी ॥ २६ ॥

^१ B3 adds पुन पुनः. ^२ वृत्त° A1.

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात् सान्द्रस्निग्धस्तु भेदुरः ।
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

(वि.) निराकरिष्णुरिति—^१निराकर्तुं शीलमस्यास्तीति निराकरिष्णुः ।
क्षिपति प्रतिपक्षमिति क्षिप्नुः । 'क्षिप प्रेरणे' । परपक्षनिराकरणशीलस्य नामनी ॥
सान्द्रमत्पन्त स्निग्धः सान्द्रस्निग्धः । भेद्यति स्निह्यतीति भेदुरः । 'त्रिमिदा स्नेहने' ।
वनश्रेष्ठस्य ^२शादादेर्नामनी ॥ ज्ञातुः ^३शीलमस्यास्तीति ज्ञाता । 'ज्ञा अवबोधने' ।
वेदितुः ^४शीलमस्यास्तीति विदुरः । विन्दुश्च । 'विद ज्ञाने' । पण्डित-
स्य नामानि ॥ विकसति ताच्छीत्येनेति विकासी ^५ । 'कस गतौ' । विकस्वरश्च ।
विकसनशीलस्य पुष्पादेर्नामनी ॥ ३० ॥

^१ निराकरोति Pt2; K4 adds तिरस्कर्तुं, 'दुष्टम् करणे'.

^२ शादो बालतृणम्.

^३ जानाति ताच्छीत्येन Pt2.

^४ वेति ताच्छीत्येन Pt2.

^५ K4, Pt2 add नात्.

(विच.) निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात् । ^१अधिक्षेपकरणशीलस्य नामनी ।
निराकरोतीति निराकरिष्णुः । ^२इष्णुच्प्रत्ययः (३. २. १३६) । क्षिपति ^३अधि-
क्षिपति क्षिप्नुः । 'क्षिप प्रेरणे' । 'असिगृध्रिषिषिषेः वनुः' (३. २. १४०)
इति वनुः ^४ ॥ सान्द्रस्निग्धस्तु भेदुरः । सान्द्रो निविडावयवारब्धः, स्नेहाल्य-
गुणयोगेन फार्कश्वरहितः स्निग्धः, सान्द्रश्चासौ स्निग्धश्च सान्द्रस्निग्धः, ^५तथा-
विषः तरणवृषभनवजलधरादिभेदुर उच्यते । भेद्यतीति भेदुरः । 'त्रिमिदा स्ने-
हने' । 'अभ्यजभासमिदो धुरच्' (३. २. १६१) इति धुरच् । अत्र धात्वयंपर्या-
लोचनायां स्नेहनमाश्रयेय भेदुरशब्दप्रयुक्तिनिमित्तम् । ततश्च स्निग्धत्वं निरन्तरा-
वयवसंश्लेषे सत्येय भवतीति सान्द्रस्निग्धत्वयोः द्वयोरपि कथनम् ॥ ज्ञाता विन्दुः ।
^६यस्तुविषयपापार्थ्यज्ञानयुक्तस्य नामानि । 'ज्ञा अवबोधने' । तृनृप्रत्यये (३. २.

१३५) ज्ञाता ॥ सम्यग् वेत्तीति विदुरः । 'विद ज्ञाने' । 'विदिभिदिछिदेः कुरच्' (३. २ १६२) इति कुरच् ॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३. २. १६६) इति निपातनात् तत एव ^१धातोर्विन्दुः ॥ विकासी तु विकस्वरः । विकसनशीलस्य कुसुमादेर्नामनी । विविध कसति गच्छतीति विकासी । 'कस गतो' । 'सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये' (३. २ ७८) इति णिनिप्रत्ययः । अत्र सूत्रे^{१०} 'सुव्यहणमुपसर्गनिवृत्यर्थम्' इति यद्यपि वृत्तादुक्त (काशिका १, पृ. १८८) तथापि क्वचिदुपसर्गपूर्वकत्वेऽपि णिनिर्भवति । तथा च न्यासकारः (पृ. ६२२)—'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३. २. ७५) इत्यत्र अपिशब्दः सर्वोपाधिग्यभिचारार्थोऽनुवर्तते । तेन^{११} उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इत्याद्युपसर्गोऽपि णिनिर्भवति' इति^{१२} ॥ 'स्येशभासपित्तकसो वरच्' (३. २ १७५) इति वरच्प्रत्यये विकस्वरः ॥ ३० ॥

^१ निरसनशीलस्य B₅, Tv

^२ B₆ adds पूर्ववत्

^३ आक्षिपति प्रतिपक्ष Tv.

^४ Gm₃ adds कित्वाद् न गुण

^५ तदुभयविध B₆, Tv

^६ मेघादि B₅

^७ योमे B₅

^८ लौकिक वैदिक वा कार्यतत्त्व यो जानाति तस्य ज्ञातादय इत्येव शब्दाः स्युः

Gm₁, Tv

^९ विदेर्ज्ञानार्थत्वात् T₁, Tv.

^{१०} सुपीत्यनुवृत्तौ B₅, सुपीति वर्तमाने

इति मुद्रितग्रन्थे (पृ. १८८)

^{११} न प्रसारणीत्यादौ Tv, 'तेनोदासारिण्य इत्यत्रोपसर्गो

णिनिर्भवति' इति मुद्रितग्रन्थे (पृ. ६२२)

^{१२} 'वो वपलस' इत्यादिसूत्र

(३. २ १४३) वो कसेत्यादि पठित्वा धिनुणि विकासीत्युक्त टीकासर्वस्वे (पृ. १५) एवमेव भानुजीदीक्षित (पृ. ४१६).

(पा) निराकरिणु क्षिप्नु स्यात् । निराकरणशीलनामनी ॥ ^१सान्द्र-
स्निग्धस्तु मेदुर । स्नेहशीलनामनी ॥ ज्ञाता—विन्दु । ज्ञानशीलनामानि ॥ विकासी
तु विकस्वर । ^२विकसनशीलनामनी ॥ ३० ॥

^१ सान्द्र A₁

^२ विकास° A₁

विसृत्तवरो विसृमरः प्रसारो च विसारिणि ।

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

(वि) विसृत्वर इति—^१विसर्तुं शीलमस्यास्तीति विसृत्वर । विसृमर ।

प्रसारो च । 'सृ गतो' । विसर्पणशीलस्य जलोपरिस्थितस्य^२ तैलविन्दादेर्नामानि ॥

(पा.) विसृत्वरो—विसारिणि.¹ विसरणशीलनामानि ॥ सहिष्णु.—
क्षमी । क्षमाशीलनामानि² ॥ ३१ ॥

¹ प्रसरण^० B₃, C₁.

² सहनशील^० C₁.

क्रोधनोऽमर्षणः कोपो चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

(वि) क्रोधन इति—बुध्यति¹ ताच्छील्येनेति क्रोधन । 'बुध² कोपे' ।
न मृप्यति³ न सहत इत्यमर्षणः । 'मृप⁴ तितिक्षायाम्' । कोपो ऽस्यास्तीति कोपी⁵ ।
कोपनशीलस्य नामानि ॥ 'चण्डतेजोव कुप्यतीति चण्ड । 'चडि⁶ कोपने' ।
अत्यन्तकोपनस्य नामनी ॥ जागर्ति ताच्छील्येनेति जागरूक । जागरिता च ।
'जागृ निद्राक्षये' । जागरणशीलस्य नामनी ॥ घूर्णते इतस्ततो डोलयत इति
घूर्णित । 'घृण घूर्ण भ्रमणे' । प्रचल इवाचरतीति प्रचलायित । क उपविश्यैव
निद्रा गतस्य नामनी ॥ ३२ ॥

¹ Pt₂ omits

² क्रोधे Pt₂

³ Pt₂ adds ताच्छील्येन

⁴ सहने

K₆, Pt₂.

⁵ K₂ adds कुप क्रोधे, कोपे Pt₂

⁶ चण्डति K₆, Pt₂

⁷ कोपे

K₂, Pt₂

⁸ K₃ omits घुण

(बिब) क्रोधनो—कोपी । क्रोधशीलस्य नामानि । बुध्यतीति क्रोधनः¹ ।
'बुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३. २. १५१) इति युच् ॥ ²'मृप सहने' इति धातोः
'अनुदात्तेतश्च . . .' (३. २. १४६) इति युचि मर्षणशब्देन सहनशील उच्यते,
तादृशो न भवतीत्यमर्षणः ॥ 'कुप कोपे' इत्यस्मादावश्यक³ णिनिप्रत्यये (३. ३.
१७०) कोपी ॥ चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः । 'चडि कोपे' इत्यस्मात् षचाद्यचि (३. १.
१३४) चण्डः ॥ 'बुधमण्ड . . .' (३. २. १५१) इत्यादिना युचि कोपनः ॥
अतिशयेन 'कोपनशीलोऽत्यन्तकोपनः'⁴ ॥ जागरूको जागरिता । निद्रारहितस्य
नामनी । जागर्तीति जागरूकः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जागुरूकः' (३. २. १६५)
इति ऊकप्रत्ययः ॥ तृप्प्रत्यये (३. २. १३५) जागरिता ॥ घूर्णितः प्रचलायितः ।
स्वप्नावस्थायतः पूर्वं मनसो निमीलनावस्थामापन्नस्य नामनी । घूर्ण्यते इतस्ततो

डोलायते स्म घूर्णितः । 'घुण घूर्ण भ्रमणे' । वनः ॥ प्रचल इवाचरतीति प्रचलायितः ।
 ६ उपमानादाचार इत्यर्थे कर्तुः क्यङ (३. १. ११) । सनाद्यन्तत्वेन धातुसंज्ञाया
 वतप्रत्यय. ॥ ३२ ॥

¹ Tj1, Tj2 add 'बुध कोपे' ² मृष्यत इति मर्षण Gm3, Tv ³ 'आवश्य-
 काधमर्ष्ययोर्णिनि' ⁴ कोपशील B6 ⁵ Tv adds 'क्रुधातिशयवतो नामनी'
 ६ उपमानादाचारे' (३ १ १०)

(पा) नाधनो—कोपो । कोपनशीलनामानि ॥ चण्डस्त्वत्यन्तकोपन. ।

¹ अतिकोपशीलनामनी ॥ अनुक्तम्—'गोष्ठश्चस्तु स यो द्वेष्टि स्थान एव स्थित
 परान्' । स्थान एव स्थित सन् परान् यो द्वेष्टि स गोष्ठश्च. स्यात् । ² 'गेहेनदीं
 गृहेश्वर' । स्वगृहे शौर्यवतो नामनी ॥ जागरूको जागरिता । जागरणशीलनामनी ॥
घूर्णित प्रचलायित । तन्द्रीवशात् पुन पुन पतनशीलनामनी³ ॥ ३२ ॥

¹ अतिकोपन° C1 ² गेहेश्वर B3 ³ A1 adds 'बुनिक्वेटिवाङ्'

स्वप्नक् शयालुनिद्रालुनिद्राणशयितौ समौ ।

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

(वि) स्वप्नगति—स्वपिति ताच्छील्येनेति स्वप्नक् । 'त्रिष्वप् शये' ।
 शेते ताच्छील्येनेति शयालु । 'शीङ् स्वप्ने' । निद्राति ताच्छील्येनेति निद्रालु ।
 'द्रा वृत्ताया गती' । निद्राणशीलस्य¹ नामानि ॥ ² निद्रातीति निद्राण । शेते स्म
 शयित³ । सुप्तस्य नामनी ॥ परमञ्चतीति पराक् । पराङ् मुख यस्य पराङ्मुख ।
 पराक् एव पराचीन⁴ । 'अञ्चु गतिपूजनयो' । पराङ्मुखस्य नामनी ॥ अव
 अञ्चति⁵ मुपमिति अवाङ् । अपिशब्दाद् अवाचीनश्च । अधोमुखस्य नामनी ॥ ३३ ॥

¹ शीनवत K5 ² निद्रा गच्छति K4 ³ K5, Pt2 add 'शीङ् स्वप्ने'
⁴ पराञ्चति मुपमिति पराचीन K2, K4, K6 ⁵ Pt2 omits मुख and adds अधो
 मुख मस्येत्यधोमुख

(विध) स्वप्नक्—निद्रालु । निद्राशीलस्य¹ नामानि । स्वपितीति
 स्वप्नक् । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३ २ १७२) ॥ शेते इति शयालु । 'शीङ् स्वप्ने' ।

‘आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्’ (वा. ३. २. १५८) इत्यालुच् ॥ नितरां द्रातीति निद्रालुः । ‘द्रा कुत्सायां गतो’ । ‘कुत्सिता गतिः पलायनं स्वप्नश्च’ इति धातु-वृत्तिः^२ (मा. घा पृ. ३६३) । ‘स्पृहृहि...’ इत्यादिना (३. २. १५८) आलुच् ॥ निद्राणशयितो समौ । निद्रावस्यापन्नस्य नामनी । निद्राति स्मेति निद्राणः । ‘द्रा कुत्सा-यां गतो’ । क्तः । ‘संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः’ (८ २ ४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ शेते स्म शयितः । इडागमः । ‘निष्ठा शीङ...’ इत्यादिना (१. २ १६) कित्त्व-प्रतिषेधाद् गुणायदेशौ ॥ पराङ्मुखः पराचीनः । पार्श्वतः पश्चाद्वा भुग्नशिरसो नामनी । पराञ्चति^३ पुरस्तादप्यर्थाद् अन्यतो मुखं प्रसारयतीति पराङ् । ‘अञ्चु गतो’ । ‘ऋत्विग्दधृक्त्विगुण्णिगञ्चुयुजिकुञ्चा च’ (३. २ ५६) इति क्विन्-प्रत्ययः । तवन्तात् प्रातिपदिकाद् ‘विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्’ (५ ४. ८) इति स्वायिके लप्रत्यये पराचीनः । परागभूतं मुखमस्येति पराङ्मुखः । स्यादवाङ्प्य-धोमुखः । पुरोभागनमितशिरस्कस्य नामनी । अवेति निपातोऽधोदेशे वर्तते । अवाञ्चतीति अवाङ् । ‘पूर्ववदेव क्विन्’ (३. २. ५६) । स्त्रियां तु ङीप् अवाची । अपिशब्दात् पूर्ववदेव विकल्पेन स्वायिके लप्रत्यये (५. ४. ८) अवाचीनश्च ॥ ३३ ॥

^१ निद्रावस्यापन्नस्य T₁₁, T₁₂^२ स्वापश्च इति स्वामी इति मुद्रितग्रन्थे.^३ Tv adds परावर्तते^४ T₁₁, Tv add ऋत्विगादिना

(पा) स्वप्नक्—निद्रालु । निद्राशीलनामानि^१ ॥ निद्राण—समौ । कृत-निद्रस्य^२ नामनी ॥ पराङ्मुख पराचीन । परावृत्तमुखनामनी^४ ॥ स्यादवाङ्प्य-धोमुख । अधोमुखनामनी ॥ अनुक्तम्—‘उत्पश्य उन्मुखस्तुल्यो’ । उपरि पश्यतो नामनी ॥ ३३ ॥

^१ B₃ adds स्वप्नक् स्वप्नञी स्वप्नज^२ निद्रावत B₃^३ मुखस्य A₁^४ A₁ adds ‘देवस्यनुदैनवाङ्’

देवानञ्चति देवद्रचङ् विष्वद्रचङ् विष्वगञ्चति ।

यः सहाञ्चति सध्रचङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

(वि) देवानिति—देवान् प्रति अञ्चति गच्छतीति देवद्रचङ् । देवा-नुद्दिष्टाभिमुख्येन गच्छतो नाम ॥ विष्वक् सर्वतोऽञ्चतीति^३ विष्वद्रचङ् । य यमेण

सर्वतो गच्छति तस्य नाम ॥ सहाञ्चतीति सध्रचड् । योज्येन सह गच्छति तस्य नाम ॥ तिरोऽञ्चति गच्छतीति तिर्यङ्^३ । यस्तिरो गच्छति तस्य नाम ॥ ३४ ॥

^१ K₂, Pt₂ add पूजयतीति वा, 'अञ्चु गतिपूजनयोः'. ^२ K₂, K₄ add गच्छति.

^३ स्त्रीलिङ्गे सध्रीची, तिरश्ची Pt₂.

(विब.) देवा—देवद्रघड् । यः सेवार्यं^१ हरिहरादीन् गच्छति तत्र देवद्रघड् शब्दः ॥ विष्वद्रघड् विष्वगञ्चति । यः क्रमेण विष्वक् सर्वत्राञ्चति गच्छति तत्र विष्वद्रघड्शब्दः । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्रघञ्चतौ वप्रत्यये' (६. ३. ६२) इति^२ अग्निः । देवशब्दस्य टेरद्रघादेशो देवद्रघड्शब्दोऽपि तद्वदेव ॥ यः सहा—सः ।^३ सहस्य सध्रिः' (६. ३. ६५) इति सहशब्दस्य सध्रघादेशः । स्त्रियां तु देवद्रीची, विष्वद्रीची, सध्रीचीत्यादयो ङीप्प्रत्ययान्ताः ॥ स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति । तिर्यंगच्छति^४ तिर्यङ् । तिरोऽञ्चति । 'तिरसस्तिर्यलोपे' (६. ३. ६४) इति तिरःशब्दस्य तिर्यदेशः ॥ ३४ ॥

^१ शिवलिङ्गशिवप्रतिमादीनां प्रति यो गच्छति तत्र Tj₁, Tv. ^२ B₅, Gm₃ add वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परतः. ^३ Gm₁, Tv add अन्येन सह योजञ्चति गच्छति अत्रापि अञ्चतौ परतः. ^४ Tv adds वयः गच्छति.

(पा.) देवा—देवद्रघड् । देवान् प्रति यो याति^१ स देवद्रघड् । स्त्री चेद् देवद्रीची ॥ विष्वद्रघड् विष्वगञ्चति । सर्वतो^२ यो गच्छति स विष्वद्रघड् स्यात् । स्त्री चेद् विष्वद्रीची ॥ यः सहा—सः । यः सह गच्छति स सध्रघड् स्यात्, स्त्री चेत् सध्रीची ॥ स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति । तिर्यग् यो गच्छति स तिर्यङ् स्यात् । स्त्री चेत् तिरश्ची ॥ ३४ ॥

^१ B₃ adds पूजयति. ^२ सर्वत्र At.

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वाचोमुवतिपटुर्वाग्मी वाक्दूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

(वि.) वद इति—वदतीति वदः । वदावदश्च । 'वद व्ययनाया वाचि' । वदतीति वक्ता^१ । 'वच परिभाषणे' । मुख्यवक्तुर्नामानि ॥ वाचामीशो वागीशः ।

वाचा पतिः वाक्पतिः । ^२प्रबन्धादिकरणसमर्थस्य वाग्युक्तस्य नामनी ॥ ^३वाचा युक्तौ प्रयोगे पटुः वाचोयुक्तिपटुः । प्रशस्ता वागस्येति वाग्मी । वावद्यते भृश ^४वदतीति वावदूकः । विवक्षितार्थकथनप्रवीणस्य नामानि ॥ ३५ ॥

^१ Pt₂ adds कृकारान्त

^२ K₄, Pt₂ add गद्यपद्यादि*

^३ वाचोयुक्तिर्वचसा

प्रयोग, तत्र Pt₂

^४ वदतीति K₃; वदतेति K₅; K₂, Pt₂ add 'वद व्यक्ताया वाचि'

(विब.) वदो—वक्ता । राजब्रह्मसभादौ निर्भीकत्वेनाभिवदनशीलस्य नामानि । वदतीति वदः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ 'चरिचलिपतिवदोनां द्वित्वमध्याक् चाम्यासस्य' ^१ (वा. ६. १. १२) इति वदेः पचाद्यच्चि^२ विकल्पेन द्विवंचने आगागमे धवावदः । अम्यासस्याग्विधानादेव 'ह्लादिः शेषः' (७. ४. ६०) अग्र^३न भवति ॥ तृचि वक्ता (३. १. १३३) ॥ वागीशो—समी । गद्यपद्यादिप्रबन्धनिर्माणपाटवसंपन्नस्य नामनी^४ ॥ वाचोयुक्ति—वक्तरि । वाचोयुक्तिर्वचसां प्रयोगः । 'वाग्विषयस्यो युक्तिवण्डहरेषु' (वा. ६. ३. २१) ^५इत्यलुक् । तत्र पटुः चतुरो वाचोयुक्तिपटुः ॥ ^६युक्तियुक्तवचसामभिधानशीलतया प्रशस्ता वागस्येति वाग्मी । 'वाचो ग्मिनिः' (५. २. १२४) इति प्रशंसारूपे मत्वर्थे ग्मिनिः ॥ वावद्यते साधु वदतीति वावदूकः । 'यजजपवशां यडः' (३. २. १६६) इति सूत्रे वदेरनुप्रवेशः कार्यः इति ^७पदकारवाक्याद् ऊकप्रत्ययः इति क्षीरस्वामी (पृ. २४३) । ^८यडन्तानां, 'यजिजपिवंशिववामूकः' इति कालापाः इति सर्वानन्दः (टी. स. पृ. १८) । 'उलूकादयश्च' (उ. ४. ४१) इति वदेयडन्ताद् ऊकप्रत्यये^९ वावदूकः, इति सुभूतिचन्द्रः ॥ तृनि वक्ता (३. २. १३५) ॥ ३५ ॥

^१ Tj₁, Tv add वेति वक्तव्यम्

^२ Gm₃ adds परत

^३ B₅ adds

अम्यासस्य परलोप

^४ Tj₂, Tv add वाचामीशो वागीश, वाचा पति वाक्पति

^५ Tv adds यथासध्यमलुग्वक्तव्य इति पठ्या. अलुक्.

^६ Gm₃, Tv add विद्वन्मध्ये

^७ वृत्तिकार* Tv

^८ चेन्नीयीतान्तानामिति मुद्रितग्रन्थे

^९ Tv adds एव वा

(पा.) वदो—वक्ता । ^१भाषणाभिज्ञनामानि ॥ वागीशो—समी ।

^२निपुणभाषिणो नामनी ॥ वाचोयुक्ति—वक्तरि । समञ्जसभाषिणो नामानि^३ ॥ ३५ ॥

¹ वक्तुनामानि B₃² A₁ adds अत्यन्तभाषण*³ 'मञ्जिमाटलाडिवाडु' A₁+

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

(वि) स्यादिति—बहु जल्पतीति जल्पाक¹ । 'जप जल्प व्यक्ताया वाचि' । कुत्सिता वागस्येति² वाचाल । वाचाटश्च । बहुनिन्दायुक्तवचसो नामानि³ ॥ ⁴मुपनिर्गतं दुष्टं वचनमस्येति मुखर । अबद्धमनियन्त्रित⁵ मुखनि सृत वचनमस्येति अबद्धमुख । दुर्वचसो नामानि ॥ शक्नोति प्रियमेव वक्तुमिति शक्ल । ⁶श्लक्ष्ण इति वा पाठ । 'शक्लृ शक्तौ' । ⁷प्रियवदस्य नामनी ॥ ३६ ॥

¹ जल्पति कुत्सित वदति Pt₂² वाच सन्ति K₄³ Pt₂ adds बहुव्य.

गर्हा वाचो यस्येति बहुगर्हवाक्

⁴ K₃, Pt₂ add दुष्टं मुख वचनमस्येति दुर्मुख⁵ मुखमस्येति Pt₂.⁶ श्लिष्यते सर्वैरिति श्लक्ष्ण Pt₂⁷ प्रिय वदतीति प्रियवद,'वद व्यक्ताया वाचि' Pt₂

(धिव.) स्यात्—बहुगर्हवाक् । यः बहूनि प्रवृत्तानुपयुक्तानि गर्हाणि निन्द्यानि च वाक्पानि वक्ति तस्य¹ जल्पाकादयः शब्दाः । जल्पतीति जल्पाकः । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' । 'जल्पभिक्षवृद्धलुण्टयूडः पावन्' (३. २. १५५) इति पाकानुप्रययः । स्त्रियां तु यित्याद् ङीप् जल्पाको ॥ बह्वी कुत्सिता वागस्येति वाचालः । वाचाटश्च । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि'² (५. २. १२५) इति सूत्रस्य पदसामर्थ्यादेव वाचा गर्हात्ममपि लभ्यते । न्याययुक्तपर.सहस्रयादिन्यपि बहुभाषित्वव्यपदेशाभावात् ॥ दुर्मुखे—मुखौ । मुखशब्देनात्र वचनं लक्ष्यते । दुर्मुखे दुर्वचसि देशजातिपुलाद्याश्लेषकनिष्ठुरवचने³ मुखरादिशब्दद्वयम् । दुष्टं मुखं वचनमस्येति दुर्मुखः । 'समुखवृज्जेभ्यो र इति यक्तव्यम्' (या. ५. २. १०७) इति निन्दारूपे मत्वर्थे रप्रत्यये मुखरः ॥ अबद्धम् असंबद्धम् अनियन्त्रितं मुखमस्येति अबद्धमुखः हृस्पादिः ॥ शक्लः प्रियंवदे । शक्नोति प्रियमेव वक्तुमिति शक्लः । 'ओणादिषो लप्रत्ययः'⁴ षल्प्य इति सुत्रोधिनीकारः । प्रायेण प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवदो वदः सच्' (३. २. ३८) इति सच्, मुमागमश्च ॥ ३६ ॥

¹ तत B₅, Gm₁ ² Gm₃, Tv add कुत्सित इति वक्तव्यम् ³ B₆, Gm₃
omit मुखरादि°. ⁴ Tv adds 'शक्नु शक्तौ' ⁵ 'मूशक्यादिभ्य क्व'
(उ ४. ११०)

(पा) स्यात्—वटुगर्हवाक् । ¹ बहुभाषिणो नामानि ॥ दुर्मुखे—मुखौ ।
असवद्वचोवक्तृनामानि । 'वठर स्यान्मातृमुख.' । 'वराकवठरैरहो जगदिदं
महद्वञ्चितम्' । इत्येते द्वे च ॥ श्लक्ष्ण प्रियवदे । ² प्रियवादिनामनी ³ ॥ ३६ ॥

¹ B₃ adds निन्ध°. ² प्रियवद° A₁ ³ शक्ल इति वा पाठ A₁.

लोहलः स्यादस्फुटवाग् गह्यंवादी तु कद्वदः ।

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

(वि) लोहल इति—लोहति स्थानप्रयत्नवैकल्य ¹ करोतीति लोहल ।
'लुह कत्यनादौ' ² । अस्फुटवचसो नाम ॥ कुत्सित वदतीति कद्वद । 'वद व्यक्ताया
वाचि' । ³ निन्धवादिनो नाम ॥ कुत्सित परदोषप्रख्यापनशीलो वादो भाषण
यस्येति कुवाद ॥ कुत्सित वदतीति कुवद इति वा पाठ ⁴ । कुत्सित चरतीति कुचर ⁵ ।
'चर गतौ' । कुत्सित चरति भाषते कुचर । 'चर गतिभक्षणयो' । परदोषप्रख्यापन-
शीलस्य नामनी ॥ विरुद्ध श्रवणकटु स्वरो यम्येत्यस्वर ⁶ । असौम्यस्वरवतो
नाम ॥ ३७ ॥

¹ K₂, K₃ omit करोति ² 'लुह गार्घ्ये' इति बोपदेव इति मानुजीदीक्षित
(पृ ४१७) ³ P₁₂ adds गर्ह्यं वदतीति गर्ह्यंवादी ⁴ K₃, K₅ add 'वद
व्यक्ताया वाचि' ⁵ K₄, K₅, K₆ add सम्यग्गमनासमर्थस्य नाम ⁶ मुखविरुद्ध
स्वरोऽमेत्यस्वर K₂, K₄

(विव.) लोहलः स्यादस्फुटवाक् । स्थानप्रयत्नवैकल्याद् अव्यक्तवचनस्य
नाम । ¹ लोहति । 'लुह' गार्घ्ये' इत्यस्माद् भौवादिकाद् अलप्रत्यये लोहलः इति
केचित् । लुनाति वाक्यं मध्ये भिनत्तीति लोहल इत्यन्ये ² । लोहम् अतिमासलतया
काठिन्येन लोहसदृशं रसनातात्वादिकर्मं लातीति लोहलः (३. २. ३) इत्यपरे ॥
गह्यंवादी तु कद्वदः । यो गह्यं कुत्सित वचनमल्पमेव वदति ताच्छीत्येन स गह्यं-
वादी कद्वदः । ³ वाचाटस्तु बहुभाषीति कद्वदाद् भिन्नः । कुत्सितं वदतीति कद्वदः ।

‘रयवदयोश्च’ (६. ३. १०२) इति कोः कदादेशः ॥ समौ कुवादकुचरो । कुत्सितः परदोषप्रख्यापनशीलो वादो भाषण यस्येति कुवादः इति सर्वानन्दः^६ । सुबोधिनी-कारस्तु द्वितीयमक्षरमोष्ठ्यवर्गप्रयमयुक्त^६ पठित्वा कुत्सितः पदः पादसाध्यं गमन-मस्येति व्याख्याय तत्संवादत्वेन ‘कुपदे कुचरः’ इति वैजयन्तीसंवादं (पृ. २०५, श्लो. ४८) दर्शितवान् । कुत्सितं चरति भाषते गच्छति वा कुचरः । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः । असौम्यः काकस्वरघर्घरादिरश्राव्य-स्वरो यस्येति असौम्यस्वरः । विरुद्धः श्रवणकटुः स्वरो यस्येति अस्वरः । अत्र नञ् विरुद्धार्थः^८ ॥ ३७ ॥

^१ लुहते B₅, Gm₁ ^२ लुह कत्यनादो इति स्वामी Tv, कपनादो Gm₃
^३ ‘लूञ् छेदेने’ T_{J1} ^४ प्रागुक्ताद् बहुभाषिणो वाचाटादस्य भेद Tv, Gm₃ ^५ परदोष-
 कथनशीले कुवादद्वयम् । कर्मण्यणि कुवाद इति मुद्रितग्रन्थे (टी स पृ २८) ^६ कुपाद
 इति Tv ^७ कुपथे B₅, T_{J1}, कुवदे इत्येव मुद्रितग्रन्थे ^८ तद्विरोधार्थं Gm₁, Tv

(पा) लोहल म्यादम्फुटवाक् । ^१म्लिष्टवचननामनी । ^२‘तोक्किमाट लाडिवाडु’ । ‘लोहलोऽव्यक्तवाग् भवेत्’ इति हलायुध (अ मा २ २३२) ॥ गर्हवादी तु वद्वद । ^३गर्हवादी कद्वद म्यात् ॥ समौ कुवादकुचरो । ‘निकृष्ट-वाचिनो नामनी’^५ ॥ स्यात्—अस्वर । ^६हीनवण्ठस्य नामनी । ‘ओरलुकुत्ति-कवाडु’ ॥ ३७ ॥

^१ स्खलद्वचन° A₁ ^२ B₃ omits ^३ गर्हवादिनाम B₃ ^४ म्लेच्छभाषण-
 वङ्गापिण A₁ ^५ ‘नेसचमाटलवाडु’ A₁ ^६ श्रोत्रध्वनिनामनी A₁

रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

जडोऽज एडमूकस्तु ध्वतुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

(वि.) रवण इति—रोति ताच्छीत्येन ^१शब्दायते रवण । ‘र शब्दे’ । शब्दयत इति शब्दन । ‘शब्द शब्दत्रियायाम्’^२ । ध्वनिवरणशीलस्य नामनी ॥ नान्दी मङ्गलवाद्य वदतीति नान्दीवादी । नान्दी मङ्गलपाठ करोतीति नान्दीकर । मङ्गलपाठवस्य नामनी ॥ जडति जडोभवतीति जड । ‘जल^३ घातने’ । न जाना-तीत्यज । ‘ज्ञा अवबोधने’ । जडस्य^४ नामनी ॥ एडो बधिर, स चासौ मूकश्च

एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे, एडमूको मूकसदृशो भवतीति *अनेडमूकः ।
अव्युत्पन्नदशायां^५ वक्तुं श्रोतुं वा ^६शिक्षितस्य नाम ॥ ३८ ॥

^१ K₂, Pt₂ omit शब्दायते. ^२ शब्दे K₂, K₄, K₅; आविष्कारे K₆. ^३ जड
जाड्ये K₅; शून्ये K₂. ^४ अज्ञनामनी K₂, K₃, K₄ ^५ भाषाया K₅. ^६ च
अशिक्षितस्य K₄, K₅ * अन्नजशब्दः सादृश्याय.

(चिद.) रवणः शब्दनः । नरतिर्यंगादिकारणभेदाविवक्षया ^१श्रोतृग्राह्य-
शब्दप्रवृत्तिहेतोः करितुरगसमुद्भवेरीवीणादेर्नामनी । रौति शब्दायते ताच्छील्पेन
रवणः । 'रु शब्दे' ॥ शब्दयतीति शब्दनः । 'शब्द शब्दे' ^२ । चुरादिः । शब्दः
शब्दनमिति तद्वृत्तौ । 'चलनशब्दार्थाविकर्मकाद् युच्' (३. २. १४८) इत्युभ-
यत्र^३ युच् । नान्दीवादी—समौ ।

'देवद्विजनूपादीनां 'स्तुतिर्यत्र प्रवर्तते ।

आशीर्षचनसंयुक्ता ^४सा नान्दी नन्दिनो मुदे ॥' (ना. शा. ५. २४)

'नाटपादौ पठ्यते यत् सा नान्दी कथिता बुधैः ।

सा स्यात् पदद्विर्वाचशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृता ॥'

इत्यादिना कोह्लादिभिरुक्तलक्षणः पद्यविशेषो नान्दीत्युच्यते । यत्किञ्चिन्मङ्गल-
सूचकं वाक्यमात्रं वा । तथा च 'नान्दीमुखं कर्म' इति मङ्गलमुखमित्यर्थः । तथा च
'मदकलकलयिदकीकाकुनान्दीकरेभ्यः' इति मुरारिप्रयोगश्च (अ. रा. २. ४५) ।
नान्दीं वदति 'ताच्छील्पेनेति नान्दीवादी । 'सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छील्पे'
(३. २. ७८) इति णिनिः । नान्दीं मङ्गलं करोति वदतीति नान्दीकरः ।
'दिवाविभानिशा . . . बहूनान्दी . . .' इत्यादिना (३. २. २) करोतेष्टप्रत्ययः ॥
जडोऽज्ञे । अज्ञे मन्दबुद्धौ जडशब्दः ।

'इष्टं यानिष्टं वा ^२सुखमितरद्वा न वेत्ति यो मोहात् ।

तूष्णीकः परवशगः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ॥'

इति । जलतीति जडः । 'जल 'घान्ये' । घान्यं तीक्ष्णत्वाभावः । पचाद्यच्
(३. १. १३४) । इत्योरभेदः ॥ एडमूकस्तु—अशिक्षिते । 'संस्कृतभाषादौ कृतबुद्धिपु

व्यवहरत्सु य स्वयमव्युत्पन्नतया तदीयवाक्यानि श्रोतुं प्रतिवक्तुं च समर्था न भवति स एडम्क उच्यते । एडो बधिरो मूको वागिन्द्रियरहित , एडश्चासौ मूकश्चेति ¹⁰विशेषणसमास । श्रुतावधारणशक्तिग्राहित्यप्रतिवचनशक्तिराहित्यलक्षणोभय सादृश्याल्लक्षणाशब्दोऽयम् एडमूक इति । केचित्तु—जडो ऽनेऽनेडमूक इति पठित्वा व्याचक्षते । एडमूक इव भवतीति अनेडमूक । अत्र नञ्शब्द इवार्ये । तदुक्तम्—
'नञ्चि व द्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थावगते ' इति । अयमर्थ —नञ्द्युक्त-
मिह द्युक्त घान्यास्मिन् सदृशे वर्तते लोके तथैवार्यसप्रत्ययादिति । ' न खल्वनेडमूक
वा सर्व एते महर्षय ' इति सुभूतिचन्द्रेण हर्षप्रयोगो दर्शितः ॥ ३८ ॥

¹ अवर्णात्मक° Tv

² शब्दक्रियायाम T_{J1}, T_{J2}

³ B₅, B₈ omit उभयत्र

⁴ नित्य यस्मात् प्रयुज्यते तस्मान्नान्दीति नीतिता in the printed text (p 70)

⁶ Gm₁ B₈ omit ताच्छील्येन ⁷ सुखदुःखे वा इति टीकासवस्वे (पृ १६) ⁸ घान्ने T₁

⁹ असंस्कृत° Tv

¹⁰ विशेषेण° Gm₃

(पा) रवण शब्दन । क्रोशनशीलनामनी ॥ नान्दीवादी—समो । ¹आशी
वादिनामनी ॥ दवद्विजनृपादीनामाशीर्नान्दीति 'कीर्यते' इति रभसकोश ।
³खेलिवादकनामन्यपि स्याताम् । 'दुन्दुभिस्त्वानको भेरी भभा⁴ नासूश्च नान्दपि'
इति वैजयन्ती (पृ १४६ श्लो १३३) ॥ जलोऽज्ञ । अज्ञनामनी ॥ अनेडमूकस्तु
—अशिक्षित । सम्यगुक्त वक्तुं श्रोतुं चाशिक्षित स न स्ववन्निमाण यो न जहाति
सोऽनेडमूक स्यात् । ⁵वाक्छोत्रेन्द्रियविकलश्चेद् एडमूक स्यात् । 'एडमूकस्त्ववा
क्छुति' इति वैजयन्ती (पृ २०२, श्लो १३) ॥ ३८ ॥

¹ प्रयोक्तुं for वादक in B₃

² नान्दी प्रकीर्तिता B₈

³ A₁ reads ताडय

for वादक

⁴ बभा A₁

⁵ वागिन्द्रियश्रोत्रेन्द्रिय° A₁

तूष्णीशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे ।

निष्कासितोऽयकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

(वि) तूष्णीमिति—तूष्णी शीलमस्यास्तीति ¹तूष्णीय । तूष्णी-²
स्वभावस्य नामनी ॥ न लज्जते योऽप्यतीति नग्न । 'ओ नस्त्री' 'श्रीडने' । अविद्य-
मान वासोऽप्येति अवासा । दिश एवाम्बर यस्य स दिगम्बर । यस्त्रहीनस्य

नामानि ॥ निष्कास्यते निर्वास्यत^१ इति निष्कासितः । 'कस गती' । अवकृष्यते
चलात्कारेणेति अवकृष्टः । 'कृप विलेखने' । गृहाद्विर्वासितस्य नामनी ॥ अप-
ध्वस्यत इत्यपध्वस्तः । 'ध्वंसु भ्रंसु' अवससने' । 'धिककृतं तव वर्तनम्' इत्येव-
मुक्तो धिक्कृतः । न्यक्कृतस्य नामनी ॥ ३६ ॥

^१ Pt₂ adds तूष्णीशील . ^२ K₅, Pt₂ omit व्रीडयति ^३ व्रीडे K₃; नजते
नग्न', 'नज व्रीडने' K₆; ओनजी' K₅. ^४ K₅ omits. ^५ अघ पतने K₄; गती K₅.
^६ धिगिति कृत. उच्चारित', 'डुडुक् करणे', करोतिरत्र उच्चारणे P₆₂.

(विव.) तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः । तूष्णीमित्यव्ययं बाङ्मुद्रणे वर्तते ।
तदेव शीलं यस्य सः तूष्णींशीलः । 'तूष्णीमः शीले को मलोपश्च' (वा. ५. ३. ७१)
इति ताच्छील्ये कप्रत्यये तूष्णीकः । मौनशीलस्य नामनी ॥ नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।
परिधानप्रावारोभयवस्त्ररहितः पुरुषो नग्नविशब्दं लभ्यते^१ । परिधानराहित्येन
सभामध्ये लज्जत इति^२ नग्नः । 'ओलस्जी व्रीडे' । क्तप्रत्ययः (३. ४. ७२) ।
'ओलितश्च' (म. २. ४५) इति निष्ठानात्वम् । कुत्वे सति गकारः । 'वर्णव्यत्ययाद्
नग्न इति सर्वानन्दः । 'नजिघातोरेवेति सुबोधनीकारः । अथवा 'छन्दांसि धै
नगना' इति श्रुतेः नग्नशब्देन वेदा उच्यन्ते । 'तस्माद् यज्ञोपवीत्येवाधीयीत' इति
श्रुतेः धिवसस्य वेदाध्ययनाधिकाराभावाद् अविद्यमानबेदत्वेन नग्न इति ॥
अविद्यमानयस्त्रत्वाद् अवामाः ॥ दिश एवाम्बरं वस्त्रसदृशमस्येति दिगम्बरः ॥
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात् । गृहप्रामादिभ्यो बहिर्निःसारितस्य नामनी । निरित्यु-
पसर्गो नियेधे । 'तत्पूर्वात् 'कस गती' इति धातोर्णिचि निष्ठायाम् 'इसुतोः
सामर्थ्ये' (म. ३. ४४) इति पत्वे च निष्कासितः । समीपस्थितिं निषिध्य बहिर्निः-
सारित इत्यर्थः ॥ अवज्ञया कृष्यते बहिः क्रियते इत्यवकृष्टः^३ ॥ 'अपध्वस्तस्तु
धिक्कृतः । अल्पापराधेषु राजादिभिः 'तव चरितं धिक्' इति प्राप्तवाग्दण्डो
धिक्कृतः । धिगिति कृत उक्त इत्यर्थः । सः अपध्वस्तः, अपध्वस्यते स्म धिक्कारेण
न्यक्क्रियते स्म अपध्वस्तः । क्तः^४ ॥ ३६ ॥

^१ कृष्यते B₃, T₁, T₂. ^२ इव Tv. ^३ नग्न एव वर्णव्यत्ययाग्रन इति
मुद्रितग्रन्थे (टी. स. पृ. २०). ^४ 'ओनजी व्रीडे,' क्त (३ ४ ७२). ^५ नि-पूर्वात् Tv.
^६ B₃ adds 'कृप विलेखने', क्त. ^७ Tv omits the word. ^८ T₁ adds 'ध्वम्
अघःनगने गती च'.

(पा) तूष्णीशीलस्तु तूष्णीक । तूष्णीस्वभावमापन्न तूष्णीक ^१स्यात् ॥
नग्नोऽवासा दिगम्बर । अवसननामानि । जिनमुनिनामान्यपि स्युः । ^२'क्षपण-
 श्रमणो नग्नो नग्नाटश्च दिगम्बर' इति वैजयन्ती (पृ २०२, श्लो १५) ॥
निष्कासितोऽवकृष्ट स्यात् । ^३गृहात् परिहृतस्य नामनी ॥ अपध्वस्तस्तु धिक्कृत ।
 निर्भर्त्सनेन ^४वहिष्कृतस्य नामनी ॥ ३६ ॥

^१ मौनिनामनी B₃ ^२ क्षपणश्रमणौ इति मुद्रितग्रन्थे ^३ अर्धचन्द्रहस्तप्रहारगृहा-
 दिनिष्कासितोऽवकृष्ट स्यात् A₁ ^४ A₁ omits निर्भर्त्सनेन

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद् दापितः साधितः समौ ।

^१प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

निकृतः स्याद् विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च स' ॥ ४१ ॥

(वि) आत्तगर्वं इति—नृपादिना आत्तो ^२हृतो गर्वो यस्येत्यात्तगर्वं ।
 आत्तगन्ध इति वा पाठ । अभिभूयत इत्यभिभूत । राज्ञा हृताभिमानस्य नामनी ॥
 राज्ञा दाप्यत इति दापित । 'डुदाञ् दाने' । साध्यते ^३साध्यादिनेति साधित ।
 'साध ससिद्धौ' । ^४राज्ञा विवादेऽपराजितस्य नामनी ॥ प्रत्यादिश्यते निरा-
 प्रियते प्रत्यादिष्ट । 'दिश अतिसर्जने' । निराकृतस्य नाम । निरस्यते स्म
 निरस्त । 'असु क्षेपणे' । प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात । 'ख्या प्रकथने' । निरा-
 प्रियते स्म निराकृत । 'डुवृञ् वरणे' । विप्रकृतश्च । विप्रलभ्यते स्म विप्रलब्ध ।
 यञ्चयते स्म वञ्चित । 'डुलभप् प्राप्ती' । 'वञ्च् प्रलम्भने' । मनसि हतः
 मनोहत । मनसि प्रतिहन्यते स्म प्रतिहत । 'हन हिंसागत्यो' । मनसि प्रतिबध्यते
 स्म प्रतिबद्ध । 'वन्ध वन्धने' । हन्यते स्म हत । 'हन हिंसागत्यो' ॥ ४०-१ ॥

^१ Most of the MSS consider the three hemistichs beginning with
 प्रत्यादिष्ट as interpolations and omit them. ^२ K₃, K₅ omit ^३ साधि-
 वाख्यादिना K₅ ^४ K₅ adds राघ ^५ K₃ adds 'आदि'

(पिप) आत्तगर्वोऽभिभूत स्यात् । महापुष्टेषु पलायनेन, जल्पयितुंशब्दो
 पर्यादिष्टतनिप्रहप्रापणेन, महापराधेषु घनदण्डमुण्डादिना वा ^१हृताभिमानोऽभि-

भूत^२ । अभिभयते तिरस्क्रियते स्म अभिभूत । क्त । आत्तगन्ध इति केचित् पठन्ति । 'गन्ध अर्दने' इति धातो पीडावचनात् पचाद्यचि (३ १ १३४) गन्ध । आत्त स्वीकृतो गन्धो दुःख येनेति आत्तगन्ध ॥ दापित साधित समौ । अर्थविवादेषु पराजितस्म्येते नामनी । विवादास्पदीभूत धन धनिने दाप्यते स्मेति दापित । ददातेर्णिचि पुगागमे (७ ३ ३६) च निष्ठा । सुभूतिचन्द्रस्तु^३—द्वितीयमक्षर प्रथमास्तस्य पठित्वा व्याचष्ट, 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' इति धातोरिव रूपमिति पुरुषोत्तम इति । सर्वानन्दस्तु^४ पाठद्वयेनापि व्याख्यातवान् ॥ प्रतिवादिना साक्षिलेख्यादिभिः साध्यते स्मेति साधित । अत्राह सुभूतिचन्द्र—'साधिता-धिक्लिप्तशब्दयो (श्लो ४०, ४२) मध्ये क्वचित् पुस्तके,

“प्रत्यादिष्टो निरस्त स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृत ।

निकृत स्याद् विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चित ।

मनोहत प्रतिहत प्रतिबद्धो हृतश्च स ॥'

इति सार्धश्लोकस्य पाठो दृश्यते । स त्ववान्नरे^५ प्रक्षिप्त । पुरातनव्याख्यातृभिः अव्याख्यातत्वाद् इति । इशाटोकासर्वस्वकार सर्वानन्दोऽपि प्रत्यादिष्टादिकमर्धनय परित्यक्तवानेष । तथापि इदानीं तनपुस्तकेषु केषुचिद् विद्यमानत्वात् सुबोधिनी-कारेण^६ व्याख्यातत्वान्च अस्माभिरपि तद्व्याख्यानुसारेण^७ विविच्यते^८ । तत्र प्रत्यादिष्टादिचतुष्टय प्रागेकदा पराभूते पुनरपि प्राङ्ग्यायादिना पराभूते वर्तते इति^९ । प्रतीत्युपसर्ग पौन पुन्ये, निरिति निश्चये यथामथम् उपसर्गवशात् पूर्वोक्त एवार्थं वर्तमानेभ्य 'दिश अतिसर्जने', 'अमु क्षेपणे', 'रया प्रकथने', 'डुकृष् करणे' इत्येतेभ्यो धातुभ्य कर्मणि क्तप्रत्यये व्रमेण प्रत्यादिष्ट, निरस्त, प्रत्याख्यात, निराकृत इत्येते चत्वार शब्दा भवन्ति । निराकृताद्विद्य परकृततिरस्कार-द्वयार्थं वर्तते । निपूर्वो विप्रपूर्वो वा करोतिधातु शत्रुकृततिरस्कारसजाते दुःख-विशेषे वर्तते । तथा च 'नवीकरिष्यत्युपशुण्यदादं स त्वद्विना मे हृदय निष्कार इति भारवि (किरा ३ ४४) । 'तस्मिन् विप्रकृता काले तारकेण दिवोक्त इति कालिदासश्च (कु स २ १) । तत कर्मणि निष्ठाया निकृतो विप्रकृतश्च ॥ विप्रलब्धाद्विद्यम् अनाप्तवचनादिना प्रमाणाभासेन विस्वादिज्ञानयुक्ते । उपसर्ग-द्वयवशेन वञ्चनार्थात् लभने कर्मणि निष्ठाया विप्रलब्ध । वञ्चयते स्म वञ्चित । 'वञ्च प्रलम्बने' । प्रलम्बन मिय्याज्ञानमिति ^{१०}धातुवृत्ती (भा धा पृ ६३) ।

मनोहतादिचतुष्कं प्रतिकूलार्थप्राप्त्या निरुत्साहे मनसि हतः ताडित इव भवतीति मनोहतः । प्रतिहन्यते स्म प्रतिहतः । प्रतिबध्यते स्म निरुद्धः¹¹ त्रियत इति प्रतिबद्धः¹² । निश्चेष्टत्येन हतसदृशतया हतः ॥ ४०-१ ॥

¹ अपहृत° Tv

² Tv adds इत्युच्यते

³ Gm₁ omits सुभति°.

⁴ आत्तगन्ध इति पाठ इत्यन्य (टी स पृ २०)

⁵ अवान्तर B₅, B₆

⁶ T₂, T₃

add साधितपदानन्तर

⁷ B₆ adds किञ्चिदस्माभि

⁸ Gm₁ omits 3 lines

⁹ Tv adds सुबोधिनी

¹⁰ वृत्ति Tv, प्रलम्भन भिष्याफलाख्यानम् इति मुद्रितग्रन्थे

¹¹ निरुद्धोद्योग Tv.

¹² Tv adds 'वध सयमने'

(पा) आत्तगन्धोऽभिमत स्यात् । तिरस्कृतनामनी ॥ दापित साधित समी । अत्यन्तनिबन्धेन क्लेशितनामनी¹ ॥ प्रत्यादिष्टो—निराकृत । निराकृतनामानि ॥ निवृत्त स्याद् विप्रकृत । अपकृतस्य नामनी ॥ विप्रलब्धस्तु वञ्चित । प्रतारितस्य नामनी ॥ मनोहत —हतश्च स । हतमनस्कस्य नामानि ॥ ४०-१ ॥

¹ 'कुरकुरपङ्कवाहु' A₁.

² A₁ omits the three hemistichs

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ।

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

(वि) अधिक्षिप्त इति—अधिक्षिप्यते तिरस्क्रियत इत्यधिक्षिप्त । 'प्रतिक्षिप्यत इति प्रतिक्षिप्त । 'क्षिप प्रेरणे' । सभाया जितस्य वृटसाक्ष्यादेर्नामनी ॥ वीत्यते स्मेति कीलित । 'वील वन्धने' । सयम्यते वध्यते स्म सयत । 'यम उपरमे' । ²रज्ज्वादिना बद्धचोरादेर्नामानि ॥ आपद्यते आपद³ प्राप्नोतीति आपन्न । 'पद गती' । आपद प्राप्तस्य नाम⁴ ॥ वा दिशं यजामीति विह्वलो⁵ भवतीति कान्दिशीव⁶ । ⁷भयद्रुतस्य नाम ॥ ४२ ॥

¹ K₂, K₃ omit

² K₄ adds वध्यते स्म बद्ध

³ आपद K₃

⁴ Pt₂ adds आपद प्राप्न आपत्प्राप्त, 'आप्नू व्याप्तो'

⁵ K₅ omits भवति

⁶ वा

दिशं गच्छामोनि चिन्तयन् पन्नायिन Pt₂

⁷ Pt₂ adds भयेन द्रुत भयद्रुत 'द्रु गती'

(यिय.) अधिक्षिप्त. प्रतिक्षिप्तः । सनामध्ये वृटसाक्षित्वादियोपेण सम्भ्यं परेण वा निन्दितस्य नामनी । 'क्षिप प्रेरणे' इत्यस्माद् उपसर्गवशेन¹ निन्दारूपार्थ-

त्वाद् धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये (३. २. १०२) अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तश्च ॥ वद्धे
 कीलितसंयतौ । चौर्ध्वपराधेषु रज्जुशृङ्खलादिना ^२ वद्धस्य नामनी । कील्यते बध्यते
 स्म कीलितः । 'कील बन्धने' । क्तः । रज्ज्वादिना संयम्यते स्म संयतः । 'यमु
 उपरमे' । क्तप्रत्यये सति अनुनासिकलोपः^३ (६. ४. ३७) ॥ आपन्न आपत्प्राप्तः
 स्यात् । राज्यभ्रंशसर्वस्वनाशादिदुर्दशां प्राप्तस्य नामनी । पद्यतिरत्र आङ्पूर्वो 'विप-
 त्तिवचनः । तथा चोक्तम्—'विपत्त्या^५ विपदापदौ' इति (२. ८. ८२) । आपद्यते
 स्म आपन्नः । 'पद^६ गतौ' । 'रदाम्याम् . . .' इत्यादिना (८. २. ४२)
 निष्ठात्वम् ॥ आपदं प्राप्तः आपत्प्राप्तः । 'द्वितीया^७ श्रित . . .' इत्यादिना
 (२. १. २४) समासः ॥ कान्दिशीको भयद्रुतः । शात्रवादिनिमित्ताद् भयात् ^८कां
 दिशं व्रजामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः । पूषोदगविन्वात् (६. ३. १०६)
 साधुः ॥ ४२ ॥

^१ अधिप्रत्युपसर्गवशात् Gm₁, Gm₃ ^२ वद्धे कीलितद्वयम् B₅, B₆ ^३ अनुदातो-
 पदेश इति किङ्कितः ^४ Tv adds उपसर्गमहिम्ना ^५ 'विपत्ती' इत्यस्मिन् प्रत्ये
^६ पदत् B₅, B₆ ^७ 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' (२. २. ४) इति क्षीरस्वामी
 (पृ. २४४) ^८ T₁₁, T₁₂, Tv omit the five words का, etc

(पा) अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः । ^१आरोपितदोषस्य नामनी ॥ वद्धे कीलित-
 सयतौ । ^२शृङ्खलादिना वद्धस्य नामनी ॥ आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् । ^३विपदा-
 विष्टनामनी ॥ कान्दिशीको भयद्रुतः । भयात् पलायितस्य नामनी^४ ॥ ४२ ॥

^१ चौर्ध्वदिदोषेणारोपित^० A₁ ^२ कृतदाहमयादबन्धनस्य A₁ ^३ नष्ट^० B₃
^४ यो नष्टः सन् दिग्गन्तानभिद्रवति स कान्दिशीकः स्यात्, 'चङ्गिपरिणवाङ्' A₁

आक्षारितः क्षारितोऽभिशास्ते संकसुकोऽस्थिरे ।

व्यसनार्तोपरवर्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

(वि) आक्षारितः इति—आक्षार्यते ^१व्याकुल्यते आक्षारितः । क्षारितश्च ।
^२'क्षर सचलने ।' अभिशम्यते ^३वाक्यसायकं प्रतुचत इत्यभिशास्तः । 'शमु हिंसा-
 याम्' । वाक्यपारुष्यात् ब्रह्महत्यादिना^४ दूषितस्य नामनी ॥ ^५सर्वसति इतस्ततो
 गच्छतीति सर्वसुव । 'वस गतौ' । ^६'अस्थिरस्य ब्रूटसाह्यादेर्नाम ॥ ^७व्यसनमिष्यति

प्राप्नोतीति व्यसनार्तं । 'अ गतो' । दुराग्रहेण मुखमुपरज्यतेऽस्येति उपरक्त । 'रञ्ज रागे' । प्राप्तव्यसनस्य नामनी ॥ ^४विगतव्यापारौ हृन्तौ यस्येति विहस्त । व्याकुल्यते मनोऽस्येति व्याकुल । 'कुल सस्त्याने' । विकर्तव्यतामूढस्य नामनी ॥ ४३ ॥

^१ स्वरूपाच्चात्यते Pt₂

^२ K₂, K₃, I₅ omit

^३ वाग्वाणं Pt₂

^४ K₅ omits 'ना'

^५ सम्यक् कसति Pt₂

^६ Pt₂ adds स्थिरो न भवतीति

अस्थिर

^७ व्यसनेन कृत Pt₂

^८ व्यापाररहिताविव K₅, J₁ omits two lines

(विब) आक्षारित — अभिशस्ते । अगम्यागमनमुद्धोष्य^१ दूषिते ^२आक्षारितद्वयम् । आक्षार्यते^३ दु सहवाक्ये सचात्यते स्म आक्षारित, क्षारितश्च । णिचि कर्मणि क्त । अभिशस्यते तीव्रवाक्यैरित्यभिज्ञस्त । 'शसु हिंसायाम्' । क्त ^४ ॥ सकसुकोऽस्थिरे । असदिग्धेऽप्यर्थे य सदा सदिग्धे तत्र चलप्रकृतौ सकसुकशब्द इति ^५सर्वान्व-सुभूतिचन्द्रौ (टी स पृ २१) । सम्यक् कसति चलतीति सकसुक । 'कस गतो' । 'समि कस उकन्' (उ २ ३२) इति उकन्प्रत्यय ॥ व्यसनार्तपर-
क्तौ द्वौ । समावित्यर्थः । द्यूतमृगयादावत्यस्ताग्रहो व्यसनम् । तेन कृतं प्राप्तौ व्यसनार्तं । 'आते च तृतीयासमासेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या (वा ६ १ ८६) इति पूर्वपरयोर्वृद्धिः । व्यसनेनार्तं इति वा ॥ द्यूतादिविषयदुराग्रहेणोपरज्यत इति उपरक्त । अथवा राहुणा ग्रस्तोऽर्कश्चन्द्रो वा । अयमपि दुस्त्यजदुराग्रहग्रह-
ग्रस्तत्वेन तत्सादृश्यादुपरक्त इत्युक्त । विहस्तव्याकुलौ समौ । शोकादिना विकर्त-
व्यतामूढवाचकत्वेन^६ समावित्यर्थः । निर्व्यापारतया विगताविव हस्तावस्येति विहस्त ॥ विशेषेणाकोर्णं कुलमस्येति व्याकुल ॥ ४३ ॥

^१ उदघाटय T₃₁, T₃₂

^२ शब्दद्वयम् Gm₁, Gm₃

^३ Tv adds 'क्षर

सचलन

^४ Gm₃ adds 'घृषिणशी वैयात्ये' (उ २ १६) इति नट

^५ असदह

विषयसि ॥ सदहकृत इति मुद्रितग्रन्थे

^६ 'मूढस्य पर्यायो Gm₃, Tv

(पा) आक्षारित — अभिशस्ते । अभिशस्तनामानि । 'बीडिपवडिन-
वाडु' ॥ अनुक्तम् — 'आक्षिप्तो हतक समौ' । ^१ सर्वेनष्ट इत्युक्तस्य^२ नामनी ।
^३ 'चहुमामाटलपाडवाडु ॥ सकसुकोऽस्थिर । क्षणिकप्रकृतिक सकसुक स्यात् ॥

व्यसनातोपरक्ती द्वौ । ^१दण्डपीडितस्य नामनी ॥ विहस्तव्याकुलौ समौ । अस्वस्थ-
हृदयनामनी ॥ ४३ ॥

^१ सर्वेपि A₁. ^२ A₁ adds पुस ^३ B₃ omits ^४ दण्डपीडया स्पष्टस्य A₁.

विकलवो विह्वलः स्यात् तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

कश्यः कशार्हं सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

(वि.) विकलव इति—विकलवते ^१कातरीभवतीति विकलव । 'क्लव कातर्ये' । विरुद्धलक्षणया ह्वलतीति विह्वल.^२ । 'ह्वल संचलने' । ^३भयावेशादुत्पन्न-
प्रतिभयस्य नामनी ॥ विरुद्ध चिर ^४जीवित वष्टि कामयत इति विवश । 'वश कान्तौ' । अरिष्टैरत्यासन्नमरणचिह्नैर्दुष्टबुद्धेर्नाम ॥ कशामर्हतीति कश्यः.^५ । ^६कशा-
ताडनार्हस्य नाम ॥ आतत विस्तृतमधिकमपराधमेति^७ इत्याततायी^८ । 'इण् गतौ' । यो वधोद्यतः आसन्नद्धः तस्य नाम ॥ ४४ ॥

^१ शक्तो न भवति K₂, Pt₂ ^२ विरुद्ध ह्वलति K₃, K₅ ^३ संचलने Pt₂
^४ आवेशेन J₁, K₅ ^५ Pt₂ omits चिर जीवित ^६ Pt₂ adds कशार्हश्च
^७ कश् J₁. ^८ पाप° for अपराध° in Pt₂ ^९ Pt₂ adds आत पलायमान तयते
जिघासया गच्छतीति, 'तय गतौ'

(वि.) विकलवो विह्वलः । भयादिनिमित्तेन स्वशरीरधारणेऽपि अस-
मर्थस्य^१ नामनी । विकलवते शक्तो न भवतीति विकलवः । 'धालुपारायणेऽपठि-
तोऽपि क्लबिधातुरुन्नेयः, पाठस्य प्रदर्शनार्थत्वात्' इति सुबोधिनीकारः。^२ । विकलव
इत्युत्पन्नं पदमिति केचित् ॥ विशेषेण ह्वलति चलतीति विह्वलः । 'ह्वल संच-
लने' । अच् (३. १. १३४) ॥ स्यात्तु—दुष्टधीः । अरिष्टम् आसन्नमहाध्यापत्ति-
लिङ्गदर्शनम् । तेन दुष्टा कातरा धोर्बुद्धिः यस्य स विवश इत्युच्यते । विविधमरिष्ट-
निरसनोपायं वष्टि कामयते विवशः । 'वश कान्तौ' । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥
कश्यः कशार्हः । कृतापराधस्य चोरादेर्नामनी । 'अश्वादेस्ताडनी कशा' इति
प्रागुक्तां (२. १०. ३१) तामर्हतीति कश्यः । 'दण्डादिभ्यो यः' (५. १. ६६)
इति यः ॥ संनद्धे—वधोद्यते । अत्र वधोद्यतपदेन—

'अग्निवो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पृष्ठेते आततायिनः ॥' (शु. नी. ३. ४२)

इति स्मृत्युक्ताः परानिष्टकारिणो गृह्यन्ते । संनद्धे कृतसंनाहे गृह्वाहाद्यनिष्ट-
कारिणि आततायिशब्दः । आडपूर्वाद् 'अत सातत्यगमने' इति धातोः पचाद्यच्
(३. १. १३४) । आतशब्देन समन्ततः पलायमानः उक्तः, तं तयते जिघासया
गच्छतीति आततायी । 'तय गतो' । 'सुप्यजातो णिनिः' (३. २. ७८) । आततं
यथा भवति तथा अयति ताच्छीत्येन गच्छतीति वा ॥ ४४ ॥

^१ असमर्थे विक्लवादिद्वयम् Gm₃, Tv

^२ 'विक्लवते नातरीभवतीति विक्लव'

क्लविधातुर्येचपि धातुपाठेऽनुक्तः, तथापि धातुपाठो धातूनां प्रदर्शनार्थः, न पुनरपठिता न धातव
इति, परिसंख्यानार्थे इति प्रयोगबाहुल्यादुत्तरेऽपि धातुरेव' Subodhini MS Adyar
Library, Visvabhārati MS 657

^{३, ४, ५} शस्त्रोन्मत्तः, चैतान्, पद् विद्यात् इति

मुद्रितग्रन्थे

(पा) विक्लवो विह्वल । विह्वलनामनी ॥ स्यात्तु—दुष्टधी । ^१अशु-
भेन मतिभ्रष्टो विवशः स्यात् ॥ कश्य कशाहं । कशाघाताहं कश्य स्यात्^२ ॥
सनद्ध—वधोद्यते । वधोद्यतनामनी ॥ ४४ ॥

^१ शस्त्रधातादिभिः A₁

^२ A₁ adds प्रघणधाताहं प्रघण्य । अश्वचोदनदण्डघः

द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

(वि) द्वेष्य इति—द्वेषमर्हतीति द्वेष्य ^१ । 'द्विष अप्रीतो' । अक्षिगत-
शूकादिवत्^२ पीडाकरत्वाद् अक्षिगतः । ^३द्वेष्यनामनी ॥ वधमर्हतीति वध्यः ।
शीर्षच्छेदमर्हतीति शीर्षच्छेद्यः । वधार्हस्य नामनी ॥ विषेण वध्यो विष्यः ।
^४विषवध्यस्य नाम ॥ ^५मुसलेन ^६वधमर्हतीति मुसल्यः । मुसलवध्यस्य नाम ॥ ४५ ॥

^१ द्वेष्टु योग्य Pt₂

^२ J₃, Pt₂ add 'सिकत'

^३ द्वेष्यस्य K₅

^४ विषेण K₅-

^५ J₁, J₂ omit the word

^६ वध्य Pt₂

(वि.) द्वेष्ये त्वक्षिगतः । द्वेषविषयमहानिष्टकारिणि अक्षिगतः । नेत्र-
मध्यपतिततृणसिकतादिवद् दुःखकारित्वसादृश्याद् अक्षिगत इति ह्रस्वलक्षणा ॥
वध्यः—इमौ समौ । ब्रह्महत्यादिमहापराधकरणेन वधरूपदण्डार्हस्य वाचका-

वित्यर्थः । वधमर्हतीति वध्यः । 'दण्डादिभ्यो य' (५. १. ६६) ॥ ^१शीर्षच्छेद शिरस-
श्छेदनमर्हतीति शीर्षच्छेद्यः । 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' (५. १. ६५) इति यत् ॥ विष्यो
—वध्यः । यो निगूढापकारकारी^२ विषप्रयोग्यतिरिक्तोपायासभवाद् विषप्रयोगे-
णैव वध्यो भवति महामान्यादि स विष्य उच्यते । 'नौवयोधर्मविषमूल . . ' इत्या-
दिना (४. ४. ६१) विषशब्दात् तृतीयासमर्थाद् वध्यार्थे यत्प्रत्ययः ॥ मुसल्यो
मुसलेन य । वध्यत इत्यनुवर्तते । य. सुवर्णस्तेयादिप्रायश्चित्ताद्यर्थे मुसलेनैव
वध्यः स मुसल्य' । 'दण्डादिभ्यो य' (५. १. ६६) ^३इति यः ॥ ४५ ॥

^१ शीर्षस्य शिरस छेद, तमर्हतीति Gm3, Tv

^२ 'अपराध' B5, B6

^३ Tj1, Tj2 omit इति य

(पा) द्वेप्ये त्वक्षिगत । ^१द्वेष्टु ^२योग्यनामनी । 'अनिष्टो दुर्भंगोऽपि
स' । एते द्वे च ॥ वध्य — इमौ समौ । शिरश्छेत्तु योग्यस्य नामनी ॥ विष्यो—
वध्य । विषेण हन्तु ^३योग्या विष्य स्यात् ॥ मुसल्यो मुसलेन य । मुसलेन ^४वध्यस्य
नाम ॥ अनुवर्तम्—'स त्वाय शूलिको यस्तु साध्य स्यान् तीक्ष्णसाधनं' । तीक्ष्ण-
साधनं साधयितु योग्य आय शूलिक स्यान् ॥ ४५ ॥

^१ विद्वेष्टु A1

^२ योग्यस्य B3

^३ योग्यस्य नाम B3

^४ हन्तु योग्यो

मुसल्य स्यात् A1, C1

शिश्वदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।

दोर्पकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनूजुः शठः ॥ ४६ ॥

(वि) शिश्वदान इति—श्वन्दते ^१वर्मणि शुद्धत्व प्राप्नोतीति शिश्व-
दान । 'श्विदि श्वत्ये' । अकृष्ण शुद्ध कम यस्येति ^२अकृष्णकर्मा । शुद्धवर्मणो
नामनी ॥ ^३चपति मानसस्य प्रीतिमापादयतीति चपल । 'चप' सान्त्वने । ^४चरित्रे
चयते प्रीणातीति चिकुर । 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' । चञ्चलस्य विद्युत्प्रवाणा-
देर्नामनी ॥ पुर ताच्छीत्येन दोष भजति शूद्धातीति पुरोभागी । 'भज सेवायाम्' ।
^५दोर्पेवग्राहिणो नामनी ॥ आशा निवृणोति हिनस्तीति निवृत्त । 'वृत्र् हिंसायाम्' ।
मुटिलहृदयत्वाद् अनूजु । शठतीति शठ । 'शठ वृत्तवे' ^६ । मुटिलहृदयस्य
नामानि ॥ ४६ ॥

^१ कर्मणा शुद्धो भवति K₃, Pt₂.

^२ शुद्ध J₁, J₂.

^३ Pt₂ adds नान्त .

^४ चोपति, 'चुप मन्दाया गती' Pt₂

^५ सचलने K₅.

^६ चरिते K₅.

^७ Pt₂ adds

दोपमेक पश्यति दोषैकदृक्, 'दृशिर् प्रेक्षणे'.

^८ हिंसासक्लेशनकृतवेपु J₁, J₂

(विच.) शिशिवतानः कृष्णकर्मा । कृष्णं पापं तथाभूतं कर्म यस्य सः कृष्णकर्मा पापाचरणशीलः । शिशिवदान इति सर्वानन्दसुभूतिचन्द्रौ (टी. स. पृ. २२) । सुबोधिनीकारस्तु शिशिवतानोऽकृष्णकर्मा इति पठित्वा पापादन्यद् अकृष्णं निष्पापं कर्म यस्यासौ अकृष्णकर्मेति व्याख्यातवान् । अत्र च व्याख्याने 'सुकृती पुण्यवान्' (श्लो. ३) इत्यनेनास्य पौनरुक्त्यं परिहरणीयम् । ^१कापुरुषनामानुशासनप्रस्तावे तद्विलक्षणस्यास्य प्रायपाठोऽपि सोढव्यः । चिरंतनप्रयोगदर्शनाद् निघण्टुन्तरगवेष्टणान्च शब्दार्थनिर्णयोऽधिगन्तव्यः । अथवा अरिष्टशब्दस्य मिथो-विरुद्धशुभाशुभार्थद्वयवत्, शिशिवतानशब्दोऽपि पुण्यापुण्यकृत्लक्षणोभयार्थवाचक इत्यवधातव्यम् । इधेतत्ते पापविशेषाद् वैचर्यं ^२प्राप्नोतीति शिवतेः 'छन्दसि लिट्' (३. २. १०५) इति लिट् । 'लिटः कानज्वा' (३. २. १०६) इति कानजादेशः । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६. १. ८) इति द्विर्वचनम् । कानच्प्रत्ययस्य भाषायामप्यस्ति प्रयोगः । तथा च 'लिटः कानज्वा' इति सूत्रे न्यासकारः (पञ्जिका पृ. ६३२) — 'असंयोगान्तेभ्यो ^३हि "असंयोगाल्लिट् कित्" (१. २. ५) इत्येव कित्त्वं सिद्धं, संयोगान्ता अपि भाषायामेव प्रयोजयन्ति "न छन्दसि" इत्यादिना महता सदर्थेण भाषायामेव कित्त्वमर्थवद्भवति' इति प्रत्यपीपदत् ॥ चपलश्चिकुरः समौ । समौ इत्यनवस्थितचित्तस्य वाचकावित्यर्थः । ^४प्रागुक्तः संकसुकः संहिहानस्वभावः^५ (श्लो. ४३) । अयं तु नित्यचञ्चलनिश्चयस्वभाव इति ततोऽस्य भेदः । 'चुप मन्दायां गती' । चोपति । 'चुपेरच्चोपधायाः' (उ. १. ११६) इति कलप्रत्यये उपधाया अकारश्च । अथवा 'चप सान्त्वने' इति धातोः पचाद्यचि (३. १. १३४) ^६चपः प्रियवादी, तं लात्यात्मसात्करोतीति चपलः (३. २. ३) । चिकुरः केशेषु व्युत्पादितः^७ (२. ६. ६५) ॥ दोषैकदृक् पुरोभागी । एकस्मिन्नेव दृढ मनो यस्येत्येकदृक् । दोष एव एकदृक् दोषैकदृक् । न तु चस्तुगतं गुणमाद्रियत इत्यर्थः ॥ पुरोऽग्रतो दोषमेव भजति जानातीति पुरोभागी । 'भज सेवायाम्' । 'संपूजानुरधा...' इत्यादिना (३. २. १४२) ताच्छोल्ये घिनुण् । 'चजोः कु घिण्यतोः' (७. ३. ५२) इति कृत्वम् ॥ निकृतस्त्वनुजुः शठः । निगूढापकारकारिणो नामानि । निगूढं कृणोति हिनस्तीति निकृतः । 'कृब् हिंसायाम्' । वतः । निकृष्टं

कृतमस्येति वा निकृतः ॥ ऋजो० कपटरहितादन्योऽनृजु० । अथवा 'अनुदरा कन्या' इतिवत् नञि ईयदर्थे मनोवाक्कायकर्मणा मध्ये वाडमात्रेणैवार्जवप्रकाशनाद् ईपद्भावाज्जवस्य । 'शठ कंतवे' इति घातो० पचाद्यचि (३. १. १३४) शठ । 'गूढविप्रियकुच्छठ' इत्यालकारिका^१ ॥ ४६ ॥

^१ कुपुरुषं Be, Tjz ^२ प्राप्त इति निष्पापतया नैमन्येन शुद्धो जात इति 'स्थिता वर्णे', 'शिवदि श्वेत्ये च' इति Gms, Tjs ^३ ^४ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते ^५ प्रागुक्तात् Tv
^६ 'स्वभावात् सवसुवात निरन्तरचञ्चलनिश्चयरूपज्ञानयुक्तत्वेनास्य भेद Tv ^७ चपतीति चप Gm1, Gm3 ^८ 'चिनाति चिकुर, चकैर्वा रूपम्' इति क्षीरस्वामी (पृ २४५), 'चि' इति व्यत्यक्त कुरति । 'कुर शब्दे' । 'इगुपध' इति क इति भा दी (पृ ४२०), टीकासर्वस्वे (पृ २२) चपलद्वय चपले—

'अविमृश्य तु य काय पुरुषो वधवन्धनाद्यमाचरति ।
अविनिश्चितकारित्वात् स तु खलु चपलो बुधैर्ज्ञेय ॥' इति

^२ दशरूपकम् (२ ७)

(पा) शिशिवदानोऽष्टपणकमां । दुराचारनामनी । 'शिशिवदानो दुरा-
चारो^१ निषेधंकरचि खर^२ इति वैजयन्ती (पृ ८४, श्लो १२) ॥ चपलश्चि-
कुर समी । चपलनामनी ॥ ^३दोषैकदृक् पुरोभागी । सदा दोषान्वेषी पुरोभागी
स्यात् ॥ निकृतस्त्वनृजु शठ । शठनामनी । 'जालिको^४ दण्डुकश्चायम्' । एते
द्वे च ॥ ४६ ॥

^१ निषिद्धं इति मुद्रितग्रन्थे ^२ ककु A1 ^३ A1 adds 'दोषमुने वेदुकुवानि
येत्सु' ^४ दुण्डुक A1

कर्णजप. सूचकः स्यात् पिशुनो दुर्जनः खलः ।

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो घूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

(वि) कर्णजप इति—वर्णे जपति सूचयतीति कर्णजप । 'जप^१ व्यक्ताया
वाचि' । सूचयति परकीयदोषानिति सूचक । 'सूच यैशुन्ये' । पिशति^२ अनृ-
तस्यावयवो भवतीति पिशुन । 'पिश अवयवे' । दुष्टो जनो दुर्जन^३ । खलति
'स्वदत्तभापाविषये चलतीति खल । 'खल^४ सचलने' । दुर्जननामानि ॥ नृन्

परपीडाकरान्^६ शसतीति^७ नृशसः । 'शसु स्तुती' । प्राणिनं हन्तीति घातुकः ।
 'हन हिंसागत्यो' । कृणोति हिंसयति प्राणिनमिति नूर^८ । 'कृञ् हिंसायाम्' ।
 महत् पापमस्यास्तीति पापः । परपीडारतस्य नामानि ॥ धूर्वन्ति हिनस्तीति धूर्तः ।
 'धुर्वी हिंसायाम्' । 'वञ्चयतीति वञ्चक' । 'वञ्चु प्रलम्भने' । यः पराधिक्य
 न प्रकाशयति तस्य नामनी ॥ ४७ ॥

^१ K₂, K₄, K₅ add जल्प

^२ K₂ adds आस्यत, भाषाविषये K₆; K₄, K₅

add य परदोष राज्ञे कथयति तस्य नामानि

^३ दुष्ट जनयतीति, 'जनी प्रादुर्भावे'

K₃, K₄.

^४ K₄ adds राज्ञे.

^५ सचये J₁, J₂.

^६ पीडारतान् K₂, K₄.

^७ Pt₂ adds शसति च, 'शसु हिंसायाम्'.

^८ कृन्ततीति क्रूर, 'कृती छेदने' Pt₂.

^९ वञ्चयते J₂.

(विध.) कर्णेजपः सूचकः स्यात् । राजादीनां कर्णे जपति व्यक्तं 'वदति'
 परकीयदोषानिति कर्णेजपः । 'जप व्यक्तायां वाचि' । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः'
 (३. २. १३) इत्यत्र 'हस्तिः सूचकयोरिति वक्षतव्यम्' इत्यच् । 'हलवन्तात् सप्तम्याः
 संज्ञायाम्' (६. ३. ६) इति सप्तम्या अलुक् ॥ सूचयति परदोषानिति सूचकः ।
 'सूच पेशुन्ये' । ण्वल् (३. १. १३३) । तदुक्तम् (शुक्र. ४. ५. ६६)—

'राजादिभिर्नियुक्तो यः परदोषानवेक्षितुम्' ।

'तदग्रे सूचयन् ज्ञात्वा सूचकोऽयमुवाहृतः' ॥'

इति ॥ पिशुनो दुर्जनः खलः । संहतेषु मिथो भेदकारिणो नामानीति सुभूतिचन्द्रः ।
 पिशति दोषकारिणमङ्गुल्यादिना सूचयतीति पिशुनः । 'पिश अवषये' । अवय-
 वोऽङ्गुल्यादिना सूचनमिति धातुवृत्तो^६ (मा. धा. पृ. ७४) । उनन् प्रत्ययः^७
 (उ. ३. ५५) ॥ दुष्टो जनो दुर्जनः ॥ खलति^८ धर्मादिति खलः । 'खल संचलने' ।
 पचाद्यच् (३. १. १३४) । खं रन्ध्रस्यानं सात्यादत्त इति वा । 'आतोऽनुपसर्गे कः'
 इति कः (३. २. ३) । कर्णेजपपञ्चकं^९ परदोषख्यापकमात्र इति केचित् ॥
नृशंसो—पापः । परदोहाचरणशीलस्य^{१०} नामानि । नृन् प्राणिनः शसति हिनस्तीति
 नृशंसः । 'शसु हिंसायाम्' । पचाद्यच्^{१२} (३. १. १३४) । नृशंसो वर्णागमः ॥
 हन्ति ताच्छील्येनेति घातुकः । 'लपपतपद . . .' (३. २. १५४) इत्यादिना
 हन्तेःकव्यप्रत्ययः । 'हो हन्तेः . . .' इत्यादिना (७. ३. ५४) कुत्वम्, वृद्धिश्च ॥

कृन्ततीति क्रूरः । 'कृती छेदने' । 'कृतेश्छ' कू च' (उ. २. २३) इति रक् ।
 घातोश्च कू इत्यादेशः ॥ पापमस्यास्तीति पापः । अशंआद्यच् (५. २. १२७) ॥
धूर्तस्तु वञ्चकः । प्रतारणशीलस्य नामनी । धूर्तशब्दोऽक्षदेविनि व्युत्पादितः^{१३}
 (२. १०. ४३) । वञ्चकः सुमाले (२. ५. ५) ॥ ४७ ॥

^१ वक्ति Tv. ^{२ ३ ४ ५} नृपेण विनियुक्त, 'अनुवीक्षणे, नृप समूचयेत्, स इति
 मुद्रितग्रन्थे ^६ 'अवयव इति अवयवक्रियोच्यते' इति मु ग्र (पृ ७४) ^७ 'क्षुधिपि-
 शिमियिभ्य कित्' ^८ स्यति ज्ञातार्यान् Tv, स्वप्रतिज्ञातार्यात् Tj1, Tj2
^९ एकार्यमिति Tj1. ^{१०} शीले नृशसादिचतुष्टयम् Tj1 ^{११} 'शसु स्तुती', अय
 हिसायामपीति दुर्ग (मा घा पृ १८०) ^{१२} कर्मण्यण्, अजन्त इति मुकुटोक्त न सम्भक्
 अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् भा दी (पृ ४२१) ^{१३} धूर्वति हिनस्तीति धूर्तः ।
 'धूर्वा हिसायाम्' । 'हिसमृग्निष्' . ' (उ ३ ८६) इति तन् । 'रल्लोप' इति भा दी.
 (पृ. ४२१)

(पा) कर्णेजप — पिशुन । द्विजिह्वनामानि^१ ॥ दुर्जन खल । दुष्ट-
 जननामनी ॥ नृशसो — पाप । ^२ हिसकनामानि ॥ धूर्तस्तु वञ्चक । धूर्तस्तु
 ध्यसक इति पाठान्तरम् ।

'अदनीव प्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम् ।

न 'छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरय ॥'

इति सरस्वतीकण्ठाभरणवचनाद् (१ १२३) अक्ष श्लथोच्चारणम् । वञ्चक-
 नामनी^५ ॥ अनुक्तम् — 'समी दुर्वृत्तदुरटी' । दुर्वृत्तनामनी ॥ 'ठक्के मायावि-
 मायिनी' । ठक्कनामनी ॥ ४७ ॥

^१ 'कोड मुजपुवानिपेत्तु' A1 ^२ मनुष्यहिसाकर^० A1. ^३ यदा तीव्र^० इति
 मुद्रितग्रन्थे (पृ १०२) ^४ 'भङ्गमप्याहु' A1, 'भञ्जक B3 ^५ 'अटमदिचेवाहु' A1.

अज्ञे मूढययाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिपचानमितपंचाः ॥ ४८ ॥

(वि) अज्ञ इति — ^१ किमपि न जानातीत्यज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' ।
 मुह्यति कार्षेप्विति मूढ । 'मुह वैचित्ये' । मूर्खश्च । बुद्धिहीनतया यथाजाता

वृद्धिरस्येति यथाजातः ^२ । अज्ञत्वेन विधातव्यत्वाद् विधेयः ^३ । स एव वैधेयः । बालते आप्लवते मनसि बालिशः ^४ । 'बाह् आप्लाव्ये' । मूर्खनामानि ॥ कुत्सितोऽयं स्वामी कदर्यः । अल्पमेव व्यय कर्तुं कल्पते समर्थो भवतीति कृपणः ^५ । 'कृपू सामर्थ्ये' । क्षुण्ति यवाग्वादि कर्तुं तण्डुलादीन् पिनष्टीति क्षुद्रः ^६ । 'क्षुदिर् सपेपणे' । किञ्चिदेवान्न पचतीति किपचान् । 'मितमेवान्न पचतीति मितपच' । 'दृपचप् पाके' । लोभिन्नो नामानि ॥ ४८ ॥

^१ Pt₂ omits किमपि ^२ जात इव विवेकजन्यत्वात् Pt₂. ^३ विधातु योग्य J₂, Pt₂. ^४ परदत्त बलि पूजा श्रयतीति Pt₂ ^५ कल्पते कुटुम्बपीडनेनापि जीवनाय समर्थो भवति Pt₂ ^६ क्षुद्नाति K₃, K₆, Pt₂ ^७ Pt₂ adds अत्यल्प

(विध.) अज्ञे—बालिशः । विवेकरहितस्य ^१ नामानि । जानातीति ज्ञः, विद्वान् । ^२ ततोऽन्योऽज्ञः ॥ मुह्यति कार्येषु व्यामोहं गच्छतीति 'मूढः' । 'मुह वैधित्ये' । वृत्तप्रत्यये (३. ४. ७२) 'हो ङः' (८. २. ३१) इति ङत्वं ण्ङुत्वं (८. ४. ४१), ङलोपे दीर्घश्च (६. ३. १११) ॥ ^३ उत्पत्त्यवस्थायां यथा मन्दबुद्धिस्तथैव सर्वदापीति यथाजातः ॥ मुह्यतीति मूर्खः । 'मुहेः खो मुचं' (उ. ५. २२) इति खप्रत्ययः, घातोर्मुदादेशश्च । 'हलि च' (८. २. ७७) इत्युपधादीर्घः ॥ स्वयं 'ज्ञानरहितत्वेन स्वयेवं कर्माचरणमित्यं कर्तव्यमिति परैर्विधातुं योग्यो विधेयः । ततः स्वार्थिकेऽण्-प्रत्यये वैधेयः । 'देवतार्थं दत्तमपूपादिबलिं श्रयति भक्षणेन तनूकरोतीति बलिशः । 'शो तनूकरणे' । ततः स्वार्थेऽण्प्रत्यये बालिशः ॥ कदर्ये—मितपचाः । ^४ लोभातिशयेन कुटुम्बभरणं कुर्वाणस्य नामानि । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः—

'आत्मान धर्मकृत्य च पुत्रदाराश्च षोडयेत् ।

लोभाद् यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥'

इति । ^५ अयंशब्दः स्वामिन्यर्थे निपातितः (३. १. १०३) । कुत्सितोऽयं कदर्यः । 'कोः कत्तपुरुषेऽचि' (६. ३. १०१) इति कुशब्दस्य कदादेशः ॥ ^६ कुटुम्बपीडनेनापि जीवनाय कल्पते समर्थो भवतीति कृपणः । 'कृपू सामर्थ्ये' । बाहुलकः व्युत्पत्त्ययः । 'कृपो रो ल' (८. २. १८) इति प्राप्तस्य ^७ लत्वस्याभावश्च । अन्यस्त्वाह—कुत्सितं पणते व्यवहरति कृपणः । 'पण व्यवहारे स्तुतो च' । पृषोदरादित्वाद् आद्यवर्णस्यान्यथाभाव इति ॥ क्षुण्ति कुटुम्बं पिनष्टि षोडयतीति क्षुद्रः ।

‘क्षुदिर् संपेपणे’ । ‘स्फायितञ्चि...’ (उ. २. १३) इति रक्प्रत्यय ॥ किञ्चि-
 देव पचानः किंपचानः । ‘ताच्छीत्यवयोवचनशक्तियु चानश्’ (३. २. १२६) ।
 आगमशासनस्यानित्यत्वाद् मुमागमो नास्ति । अथवा पचतेर्घातो. ‘यिद्भिदा-
 दिभ्योऽड्’ (३. ३. १०४) इत्यड्प्रत्यये टापि पचाशब्देन पाक उक्त । किमित्येत-
 दव्यय किञ्चिदर्थे^{१२} । अत्यल्पया पचया पाकेन अनिति प्राणितीति किंपचानः ।
 ‘अन प्राणने’ । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ मितम् अत्यल्पमेव पचतीति मितं-
 पचः । ‘मितनखे च’ (३. २. ३४) इति खश् । मुमागमश्च (६. ३. ६७) ।
 मितशब्देनार्थग्रहणाद् अल्पपचोऽप्यस्त्योति रक्षितः इति सर्वानन्द.^{१३} (टी. स.
 पृ. २४) ॥ ४८ ॥

^१ रहिते T_{J1}, T_{J2} ^२ अज्ञादिपट्क् Tv. ^३ तस्मात् T_{J1} ^४ प्राप्नोति
 T_{J1}, T_{J2}. ^५ जनन° T_{J1}. ^६ T_{J1}, Tv add लौकिकवैदिककर्मकरणकाले
^७ गृहद्वारादौ दत्त T_{J1}, Tv. ^८ कदर्यादिपञ्चक् कुटुम्बभरणमकुर्वाण° T_{J1}, T_{J2}, Tv
^९ ‘अयं स्वामिवैश्ययो’ (३. १. १०३) इति निपातनाद् अयंशब्देन स्वामी कथ्यते T_{J1}.
^{१०} कुटुम्ब पीडयित्वा T_{J1}, T_{J2}, Tv. ^{११} B₆ adds बाहुलकत्वात् ^{१२} Gms, Tv
 add यथा—किंनर, निपुण्य इति ^{१३} ‘पान्तावल्पपचान् मुनीन’ इति भट्टिरिति
 (भ वा ६ ६६) रक्षित इति मुद्रितग्रन्थे (पृ २४)

(पा) अज्ञे—चालिशा । ^१भूर्खनामानि । ‘यो देवानाप्रियोऽनेड’ । एते
 द्वे च ॥ कदर्थे—मितपचा । ^२कार्पण्यवतो नामानि । ^३‘लोभि’ ॥ ४८ ॥

^१ A₁ adds ‘येद्वेपातु’

^२ कदर्थं B₃

^३ ‘विनासिवाडु’ A₁

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गंतोऽपि सः ।

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्यिनौ ॥ ४९ ॥

(वि) नि स्व इति—न विद्यते स्व घनमस्येति ^१निम्ब । ^२दुष्टा विधा
 प्रवारोऽस्येति दुर्विध । दीयते क्षीयत इति दीन । ‘दीड क्षये’ । दरिद्राति दुर्गति
 प्राप्नोतीति दरिद्र । ‘दरिद्रा दुर्गंतौ’ । दुरवस्था गतो दुर्गंत ^३ । दरिद्रनामानि ॥
 वनति याचत इति वनीयक ^४ । ‘वनु याचने’ । ^५याचतीति याचनक । याचकश्च ।
 ‘दुयाच याच्नायाम्’ । ^६दातारमेव मार्गयतीति मार्गण । ‘मार्गे अन्वेपणे’ । अर्थ-
 यत इत्यर्थः । ‘अर्थ उपयाच्नायाम्’ । याचकनामानि ॥ ४९ ॥

¹ निर्गतं स्वादिति Pt₂.

² Pt₂ adds जीर्णवस्त्रधारणकदन्नभोजनादिरूपा

³ K₄ adds 'गम्लु गतो'

⁴ K₅ adds वनीपक इति पाठे वनी पातीति विग्रह

⁵ याचते J₂, K₃, K₅.

⁶ द्वारमेव K₄, K₅.

⁷ K₃, K₆ omit उप; याचने J₂.

(विव.) निःस्वस्तु—दुर्गतोऽपि सः । घनधान्यादिजीवनोपायरहितस्य नामानि¹ । निष्क्रान्तः स्वाद् घनादिति निःस्वः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा. १. ४. ७६) इति समासः ॥ दुष्टा जीर्णवस्त्रधारणकदन्नभोजनादिरूपा विधा प्रकारा यस्येति दुर्विधः ॥ दीयते क्षीयत इति दीनः । 'दीष्ट क्षये' । कर्तरि क्तप्रत्यये स्वादीनामोदित्वपरिभाषया² निष्ठानत्वम् (८. २. ४५)³ ॥ दरिद्राति दुर्गतो भवतीति दरिद्रः । 'दरिद्रा दुर्गतौ' । पचादिः (३. १. १३४) ॥ दुःखं गतो दुर्गतः ॥ वनीपको—याचकार्थिनौ । 'याच्ञालब्धमात्रजीवनोपायस्य नामानि । 'घनु याचने' इत्यस्मादिन्प्रत्यये⁴ (उ. ४. ११६) वा ङीप् वनी । घनिशब्देन याच्ञाभिधीयते । तां पाति रक्षति सर्वदादतीति वनीपकः । 'संज्ञायां कन्' (५. ३. ७५) । 'नयकबन्धकदम्बकसन्ततप्रसवनीपवनीपकपट्पदः' इति कफिणाम्युदये⁵ । सर्वा-
नन्वस्तु (टी. स. पृ. २४) वनीयक इति तालव्यान्तस्थमध्याक्षरपाठेन व्याचष्ट । वनीं याच्ञां आत्मन इच्छतीति 'वयचि' (३. १. ८) ण्वुलि वनीयक इति ॥
⁶ याचते याचनः । 'दुयाधु याच्ञायाम्' । अनुदात्तेतश्च ह्रस्वादेः' (३. २. १४६) इति युच् । तदन्तात् सज्ञायां कनि (५. ३. ७५) याचनकः ॥ याचति । ण्वुलि (३. १. १३३) याचकः ॥ मार्गति अन्वेयते दातारमिति मार्गणः । 'मार्ग अन्वेयणे' । नन्धादिः (३. १. १३४) ॥ 'अर्थाच्चासंनिहिते' (वा. ५. २. १३५) इत्यर्थशब्दाद् इतिप्रत्यये अर्थो ॥ ४६ ॥

¹ नि स्वाद्या पञ्च निर्धने स्यु Tv.

² 'स्वादय ओदित'—*ganasūtra*.

³ 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् T₁l.

⁴ वनीयकादिपञ्चक याच्ञाप्राप्तमात्रजीवनोपाये Tv.

⁵ 'सर्वधातुभ्य इन्'.

⁶ यमककाव्ये प्रयोग Tv.

⁷ 'सुप् आत्मन. वयच्'.

⁸ याच्यते ज्ञेनेति याचनशब्देन देहीत्यादिक पदमभिधीयते । याचन कायति वरयतीति याचनक ।

'आतोऽनुपसर्गे क' Tv.

(पा.) नि स्वस्तु—दुर्गतश्च सः । दरिद्रनामानि ॥ 'कठेरोऽकिचनो-
दु.म्य' । एनानि द्वीणि च ॥ वनीपको—याचकार्थिनौ । याचकनामानि ॥ अनु-
क्तम्—'यद्भुविष्यो दैवपर' । 'स्वप्रयत्नशून्यस्य नामनी'³ ॥ 'वराको नाम-
वर्जितः' । अनामधेयनाम ॥ ४६ ॥

^१ कण्ठेद A₁, B₃^२ मुखगतमक्षिकानिवारणासमर्थनामनीA₁^३ 'येभ्यराशि,अदु' A₁^१अहंकारवानहंयुः शुभयुस्तु शुभान्वितः ।

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

(वि) अहमिति—अहकारोऽस्यास्तीत्यह्यु^२ । अहकारवतो नाम ॥^३शुभमस्यास्तीति शुभयु । शुभान्वितस्य नाम ॥ दिवि भवा दिव्या । उपपादुका अधोनिजशरीरिण^४ । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च दिव्योपपादुका देवा । ^५देवाना नाम ॥ जरायोर्गर्भाशयात् ^६जाता जरायुजा । मनुष्यगवादीना नाम ॥ ५० ॥^१ अह्यु स्यादहकारी इति वा पाठ^२ P₂ adds अहमिति मान्तमव्ययम्,

अहकारी च

^३ शुभमिति मान्तमव्ययम् P₂^४ P₂ adds मात्रादिनिरपेक्षेण^५ देवादे^० L₅^६ L₄ adds उत्पत्तिसमय

(विच) अह्यु स्यादहकारी । अहमिति निपातोऽहकारार्थं । अहकारो

गर्भोऽस्यास्तीति अह्यु । 'अहशुभमोर्पुस्' (५. २ १४०) । अत्र सकारानु-
बन्ध 'सिति च' (१ ४ १६) इति पदसङ्गार्थं । ततश्च 'वा पदान्तस्य'
(८ ४ ५६) इति^१ परसवर्णविकल्प ॥ शुभयुस्तु शुभान्विते । अहशुभमोरिति
(५ २ १४०) सूत्रनिर्देशादेव शुभमिति^२ मकारान्तमव्ययमस्तीति सूचितम् । शुभ
मङ्गलम् अस्यास्तीति शुभयु । पूर्ववद् युसप्रत्यय (५ २ १४०) ॥ दिव्योपपादुका
देवा । इन्द्रादयो देवा, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते । दिवि स्वर्गे भवा दिव्या ।^३ 'धुप्रागपागुवक्प्रतीचो यत्' (४ २ १०१) । शुक्लशोणितादिकारणमनपेक्ष्य
धर्मविशेषादेवोपपद्यन्ते इत्युपपादुका । 'लयपतपद . 'इत्यादिना (३ २ १५५)
उक्तम् । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्चेति कर्मधारय । नारकाणामपि 'योग्यादिवमन-
पेक्ष्यैव धर्मवशादुपपादुक्तत्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदम् । अत एव 'स्वर्गोपपा-
दुका देवा' इति त्रिकाण्डे स्वर्गपद^५ व्यावर्तकतयोक्तम् । नृगवाद्या जरायुजा ।
^६ 'उत्पत्तिसमये जरायोर्निर्गत्य जाता जरायुजा' । आद्यशब्देन अश्वमहिषादयो^८
गृह्यन्ते ॥ ५० ॥^१ B₃, Gm₃ add अनुस्वारस्य^२ निर्देशेन शुभमित्यव्ययमन्त मङ्गलवाचकमस्तीति गम्यते T_{J1}, T_v^३ दिवादिभ्यो यत् (४ ३ १४) B₃, Gm₃, T_J^०

⁴ योन्यादिकारण Tj1, Tv.⁵ व्यावर्तवत्त्वेन Tv.⁶ गर्भंवाससमये Gm3, Tj1, Tv.⁷ 'पञ्चम्यामजातो' (३ २ ६८) इति जनेडं Gm3.⁸ महिषाद्या Gm1, Tj1, Tv.

(पा) अह्यु. स्यादहकारी । ¹अहकारिणो नामनी । 'गविकः स्तब्ध उद्ग्रीव. शौण्डीरो दृप्त इत्यपि' । एतानि पञ्च च ॥ शुभंयुस्तु शुभान्विते । शुभ-युक्तनाम ॥ अनुक्तम्—'नीलीरागः स्थिरप्रेमा'² । स्थिरस्नेहः नीलीरागः स्यात् ॥ 'हरिद्वारागकोऽन्यथा' । अस्थिरस्नेह. हरिद्वारागकः स्यात् ॥ दिव्योपपादुका देवाः । देवता. दिव्योपपादकारणत्वाद् दिव्योपपादुका. ॥ नृगवाद्या जरायुजाः । नृगवाद्या जरायुकारणत्वान् जरायुजाः ॥ ५० ॥

¹ अहकारयुक्त° A1.² स्थिरस्नेह B3.

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

उद्भिदस्तर्गुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

(वि) स्वेदजा इति—स्वेदसंगृहीतेभ्य ¹ पार्थिवपरमाणुभ्यो जाताः स्वेदजाः² । कृमिदंशादीनां नाम ॥ अण्डाज्जायन्त इत्यण्डजाः³ । पक्षिसर्पादीनां नाम ॥ भुवमुद्भिन्नतीति उद्भिद् । उद्भिद च । 'भिदिर् विदारणे' । उद्भिद्य उद्भिदो जायन्त इति उद्भिज्जा⁴ । अडकुरजाताना वृक्षगुल्मादीनां नामानि ॥ ५१ ॥

¹ स्वेदपरमाणुभ्य K5.² स्वेदाद् भौमोष्मण. Pt2.³ K3, K5 add 'जनी प्रादुर्भावि'.⁴ भूमेरुद्भेदनमुद्भिद् ततो जातमुद्भिज्जम् Pt2.

(विध.) स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । अत्र धर्मवाचिना स्वेदशब्देन भौमोष्म-विशेषो विवक्षितः । कृमिदंशादीनां पार्थिवपरमाणुजन्यत्वेऽपि स्वेदोपग्रहमन्तराणा-नुत्पत्तेः । ¹तदभिसंधाय स्वेदजत्वमुक्तम् । स्वेदात् जाताः स्वेदजाः । 'पञ्चम्याम-जातो' (३. २. ६८) इति डः । आद्यशब्देन मशकमत्कुणादीनां ग्रहणम् । पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । गर्भस्थानान्निर्गतम् ²उत्पत्त्यमानप्राण्यावारकं शुक्लवर्णं गोलाकारमण्डमिति प्रागुक्तम् (२. ५. ३७) । अण्डाज्जाता अण्डजाः । डः (३. २. ६८) । आदिशब्देन पिपीलिकादीनां ग्रहणम् ॥ उद्भिज्जास्तर्गुल्माद्याः । 'भिदिर् विदारणे'³ । 'सपदादिभ्यः विवप्' (वा. ३. ३. ६४) इति विवपि

भिच्छब्देन भेदनमुच्यते । भूमौ आलवालादिगतदेशाद् ऊर्ध्वभागभेदनात् जाता उद्भिज्जाः । उः । आद्यशब्देनात्र तृणौषधादीनां ग्रहणम् । एवं च^१ केषांचित् प्राणिनाम् अयोनिजत्वम्, इतरेषां च जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जनिरूपणात् चातुर्विध्यं चेति दर्शितम् । एषां^२ चतुर्विधानामपि एकत्र प्रकरणे स्वर्गादावितः पूर्व सांगत्याभावाद्^३ बालबुद्धिर्वैशद्यार्थमेकत्रैव चातुर्विध्यनिरूपणीयतायां विशेष्यनिघ्नप्रस्तावाच्च कथनमित्यवगन्तव्यम् ॥ उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् । उद्भिज्जप्रसङ्गात् तत्पर्यायानाह । भुवमुद्भिन्नसीति उद्भिः । कर्तरि विवप् (३. १. ६१) । इगुपथलक्षणे कप्रत्यये (३. १. १३५) उद्भिदम् । विशेष्यनिघ्नशब्दे निर्देशकामचाराच्च^४ नपुंसकत्वम् ॥ ५१ ॥

^१ तत्प्राधान्येन स्वेदजत्वम् Gm1, Tj1, Tv. ^२ 'पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डम्' (पृ ३५७) इत्यत्र जनिष्यमाणं Gm3, Tj2. ^३ Gm3, Tv add इत्यस्मात् ^४ Tv adds दिव्योपपादुका इत्यादिना ^५ सर्वेषां Tv. ^६ शब्दं for बालबुद्धिं Tj1, Tj2. ^७ नपुंसकनिर्देशं Tv.

(पा) स्वेदजा कृमिदशाद्या । स्वेदकारणत्वात्^१ स्वेदजा । ॥ पक्षिसर्पादयोऽण्डजा । पक्षिसर्पाद्या^२ अण्डकारणत्वाद्^३ अण्डजा ॥ उद्भिदस्तत्सगुल्माद्या । तत्सगुल्माद्या^४ भूम्युद्भेदकारणत्वाद्^५ उद्भिदः ॥ उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ।^६ एतानि त्रीण्यपि एकार्थकानि ॥ ५१ ॥

^१ B3 adds कृमिदशाद्या ^२ आदय B3 ^३ कारणकं B3. ^४ अमूनि उद्भिदुद्भिज्जोद्भिदानि A1

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

(रम्यं मनोहरं सौम्यं भद्रकं रामणीयकम् ।)

(वि) सुन्दरमिति—सुष्ठु नन्दयतीति सुन्दरम्^१ । 'टुनदि समृद्धौ' । रुचि मनःप्रीतिं राति ददातीति रुचिरम्^२ । 'रु दाने' । चरति मनोऽस्मिन्निति चारु । 'चर गती' । सुष्ठु समन्वमत्रास्तीति सुषमम् । साध्नोति सिध्यतीति साधु । 'साध ससिद्धौ' । शोभत इति शोभनम् । 'शुभ दीप्तौ' । काम्यत इति

कान्तम् । 'कमु कान्तौ' । मनो रमयतीति मनोरमम् । 'रमु व्रीडायाम्' । मनो
हरतीति मनोहरमिति वा पाठ । रोचत इति रुच्यम् । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ^६ च' ।
मनसा ज्ञेय मनोज्ञम्^७ । 'ज्ञा अवबोधने' । सर्वैर्मन्यत इति मञ्जु । मञ्जुल च ।
'मन ज्ञाने' । ^८मनोहरवस्तुनामानि ॥ ५२ ॥

^१ सुतरामाद्रियते, 'दृङ् आदरे' Pt₂ ^२ रोचत इति Pt₂ ^३ गतिभक्षणयो
J₂, K₆. ^४ K₃, K₅ add राघ ^५ 'शुभ शुभ्य शोभायै' K₃, K₆. ^६ K₃, K₆
omit अभिप्रीतौ ^७ मनोरूपमिन्द्रिय जातुभूतमवेति K₄, K₅ ^८ मनोहरस्य वस्तुन
K₅, K₆

(विच.) सुन्दरं—मञ्जुलम् । सुन्दरादयो द्वादश शब्दाः सर्वेषामनुकूल-
वेदनीयस्य^१ वस्तुनो वाचकाः । सुष्ठु आदरो यत्रेति सुन्दरम् । गौरादिपाठात्
(४. १. ४१) साधुः । अत एव स्त्रियां डीप्^२ (४. १. ४१) ॥ रुचिं प्रीतिं राति
ददातीति रुचिरम्^३ ॥ चरति मनोऽस्मिन्निति चारु । 'चर 'गती' । 'दृसनिजनि
घरिचटिभ्यो चुण्' (उ. १. ३) इति चुण् । अत्र द्वघनुबन्धग्रहण 'जनिबध्योश्च'
(७. ३. ३५) इति वृद्धिप्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थं कृतम् ॥ सर्वेषामप्यभिलाष-
विषयत्वेन तुल्यतया सुष्ठु समं सुखमम् । 'सुयिनिर्वुर्म्यः सुपिसूतिसमाः' (८. ३.
८८) इति षत्वम् ॥ साध्नोति सुखसाधनतयेति साधु । 'साध ससिद्धौ । 'कृचा-
पाजि...' इत्यादिना (उ. १. १) उण्प्रत्ययः ॥ शोभतु इति शोभनम् । 'शुभ
वीप्ता'^४ । 'अनुदात्तेतश्च हलावेः' (३. २. १४६) इति युच् ॥ कान्त्यत इति
कान्तम् । 'कमु कान्तौ' । क्तः (३. २. १०२) । कस्य सुखस्य अन्तो निश्चयो
ऽत्रेति वा ॥ मनो हरत्याकर्षति स्वाधीन करोतीति मनोहरम् । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्'
(३. २. ६) इत्यच् । केचित् मनो रमयतीति व्युत्पत्त्या मनोरममिति पठन्ति ॥
'रोचत इति रुच्यम् । 'रुच दीप्ता'^५ । 'राजसूयसूर्यमृषोश्चरुच्य...' (३. १. ११४)
इत्यादिनिपातनात् साधुत्वम् ॥ मनसा ज्ञायत इति मनोज्ञम्^७ । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य-
श्च' (५. १. १३३) इति निदेशात् साधुत्वम् ॥ द्रव्यवचनाद् मञ्जुशब्दाद्
भावमात्रविवक्षायां भत्वर्थीये लच्प्रत्यये सति श्यामश्यामलमृदुमृदुलशब्दवद्^८ मञ्जु
मञ्जुलमिति शब्दद्वयमपि समार्थम् ॥ ५२ ॥

^१ वेदनीये वस्तुनि वर्तन्ते Tv. ^२ 'पिद्गौरादिभ्यश्च' ^३ Tv adds
आतोऽनुपसर्गे क' ^४ गतिभक्षणयो Gm₃, गती औणादिव उपत्यय Tv ^५ शोभायै

T₁, T₂ ६ B₅, B₆ add अभिप्रीतो च ७ 'जा अवबोधने' T₂. ८ 'शब्दवदिहापि
मञ्जुमञ्जुलशब्दावेकार्थाविति स्थिति Tv

(पा) सुन्दर—मञ्जुलम् । ^१शोभननामानि^२ । 'चक्षुष्य सुभग रम्य
सटह^३ हारि वल्गु च' । एतानि पट् च ॥ ५२ ॥

^१ सुन्दर^० B₃ ^२ A₁ adds 'चक्षकदनम्' ^३ लडहम् A₁

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

(वि) तदिति—आसिच्यते आप्यायते ^१दृग्निद्रियमनेनेति आसेचनकम् ।
^२'पिच क्षरणे' । यस्य दर्शनात् तृप्तेरन्तो नास्ति तस्य चन्द्रमण्डलादेर्नाम ॥ आभि-
मुख्येनेप्यते प्राप्यत इति अभीष्टम् । 'इय गती' ^३ । आभिमुख्येनाप्नुमिष्टम् अभी-
प्सितम् । 'आप्नु व्याप्ती' । हृदयस्य प्रिय हृद्यम् । दयते चित्तमादत्त इति दयितम् ।
'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । ^४वल्लभे प्रीणातीति वल्लभम् । 'वल्ल प्रीती' ^५ ।
प्रीणातीति प्रियम् । 'प्रीत् ^६तर्पणे वान्ती च' । प्रियवस्तुनो नामानि ॥ ५३ ॥

^१ त्वग्निद्रियम् K₄ ^२ पिचिर् K₃, K₆, Pt₂ ^३ इच्छायाम् Pt₂, K₃ omits
^४ वल्लति K₃, K₄, Pt₂ ^५ सवरणे J₂ ^६ प्रीणने K₃, K₆

(चिब.) तदासेचनक—दर्शनात् । यस्य चन्द्रमण्डलादे दर्शनात्^१ चक्षुरा-
दीना तृप्तेरन्तो नास्ति, किंतु पुन पुन दिदृक्षाद्यतिशय एव भवति तच्चन्द्रमण्ड-
लादिकम् आसेचनकमुच्यते । आसिच्यते आपूर्यते दृग्निद्रियादिकम् अनेनेति आसे-
चनकम् । ^२'पिच क्षरणे' । आडपूर्व. । ल्युट्^३ (३. ३. ११७) । 'सज्ञाया कन्'
(५. ३. ७५) । सुभूतिचन्द्रस्तु ह्रस्वादिमाह । न सिञ्चन्ति न क्षरन्ति चक्षुरादी-
न्यस्यादिति असेचनकमिति । ^४'सर्वानन्तोऽपि ह्रस्वत्वमेवाह (टी. स पृ. २५,
श्लो. ५१) ॥ अभीष्टे—प्रियम् । ^५इच्छाविषयस्य वस्तुनो नामानि । आभि-
मुख्येन इष्यत इत्यभीष्टम् । 'इषु इच्छायाम्' । वतः (३. २. १०२) । आभि-
मुख्येनाप्नुमिष्टम् अभीप्सितम् । 'आप्नु व्याप्ती' । सन् (३. १. ७) । 'आप्नु-
प्यधामोत् (७. ४. ५५) । वत (३. २. १०२) ॥ 'हृदयस्य प्रिय' (४. ४. ६५)

इति हृदयशब्दात् यत् । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेपु' (६. ३. ५०) इति हृदा-
देशः ॥ दय्यते याच्यत इति दयितम् । 'दय दानगतिरक्षणयाचनेपु' । क्तः ॥
वल्लते प्रीणयतीति वल्लभम्^६ । वल्लिः सौत्रो धातुः । 'रासिबल्लिभ्या च'
(उ. ३. १२५) इत्यभच्प्रत्ययः ॥ प्रीणातीति प्रियम् । 'प्रीञ् तर्पणे' ।
^७इगुपधेत्यादिना (३. १. १३५) कः ॥ ५३ ॥

^१ Gm3 adds ज्ञानात्

^२ पिचिर् B5, B6, Tj2

^३ 'करणाधिकरणयोश्च'

^४ B5 omits the sentence

^५ अभीष्टादिपट्कमिच्छाविषये वस्तुनि Tv.

^६ Tj1, Tj2 add 'वल्ल सवरणे'

^७ 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क'.

(पा.) तदासेचनक—दर्शनात् । यस्य वस्तुनो दर्शनात् तृप्तेरन्तो नास्ति
तत् आसेचनक स्यात् ॥ अभीष्टे—प्रियम् । ^१प्रियवस्तुनामानि^२ ॥ 'हृदिस्पृग्धृदय-
गमम्' । एते द्वे च ॥ ५३ ॥

^१ अभीष्टवस्तु* B3

^२ A1 adds 'पिप्पितमुपेह'

निकृष्टप्रतिकृष्टार्चरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगहर्घाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

(वि) निकृष्टेति—निकृष्यते तिरस्क्रियत इति निकृष्ट । ^१प्रतिकृष्टश्च ।
'कृप विलेखने' । अर्चति ^२श्रेयोलवमनुगच्छतीति अर्चा । नान्तोऽयम् । 'अर्च गतौ' ।
^३रिफति हिनस्ति द्रूपयतीति रेफ । 'रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' । याप्यन्ते
गुणा यस्माद् द्रूप्यन्ते इति याप्य^४ । 'या ^५प्रापणे' । अवमत्वाद् अधमत्वाद्
अवम^६ । अधमत्वाद् अधम । कुत्सित यथा भवति तथा पूयते विशीर्यत इति
कुपूय । 'पूयी विशरणे' । कुत्स्यते सभ्यैरिति कुत्सित^७ । 'कुत्स अवक्षेपणे' ।
न उद्यते नोच्यत इत्यवय । 'वद व्यक्ताया वाचि' । ^८खेटति सभ्यैराक्षिप्यत इति
खेट । 'खिट दासे' । सभ्यैर्गह्यत इति गह्यं^९ । 'गहं कुत्सायाम्' । अणति बहु
जल्पतीत्यणक । 'अण शब्दे' । जात्या हीनस्य नामानि ॥ ५४ ॥

^१ Pt2 adds प्रतिकृष्यते स्म

^२ ध्येयास K4, K6, अपकर्षं Pt2

^३ रेफति

J1, K5, Pt2, Pt2 adds वर्तन

^४ यापनीयो याप्य Pt2

^५ जुगुप्सायाम् K5, K6

^६ अवस् अधस् इत्येतौ निपातौ । अव अस्यास्तीति अवम Pt2

^७ कुत्सास्य संजाता Pt2

^८ खिद्यते K5

^९ गहितु योग्य Pt2

(विव.) निकृष्ट—अणकाः समाः । ^१निकृष्यते निकृष्टः । प्रतिकृष्यते
 प्रतिकृष्टः । 'कृष विलेखने' । उपसर्गद्वयं न्यग्भावे वर्तत इति उपसर्गवृत्तौ । यथा
 —निकृतः प्रतिकृष्ट इति ॥ अवति ^२सेवायम् अन्यमुपगच्छतीति अर्वा । 'अर्व
 गतो' । ^३वनिप्प्रत्ययः (३. २. ७५) । 'अर्वणस्त्रसावनवः' (६. ४. १२७)
 इति प्राप्तस्त्रादेशस्तु अश्ववचनस्यैव नान्यस्य, प्रयोगाणामदर्शनात् इति वैजयन्ती-
व्याख्यायामुक्तम् ॥ ^४रिफति सर्वत्र कलहं करोतीति रेफः । 'रिफ' कत्यनयुद्धनिन्दा-
 हिंसादानेषु । पचाद्यच् (३. १. १३४) । अकारान्तः । 'रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्
 कुत्सिते वाच्यलिङ्गवत्' इति फकारान्तेषु मार्तण्डेनाभिधानात् ॥ याप्यन्ते गुणा
 अस्मादिति याप्यः । 'याप्ये पाशप्' (५. ३. ४७) इति निर्देशात् साधुः । यापयत्या-
 त्मानं कृच्छ्रजीवनेनेति वा याप्यः । निचि पुगागमे' (७. ३. ३६) 'अचो यत्'
 (३. १. ६७) इति यत् ॥ अवस् अधस् इत्येतौ द्व्युपसर्गौ निकर्षार्थौ^५ ।
 'निकर्षोऽस्यास्तीति अवमः, अधमश्च । 'अवोऽघसोलोपश्च'^६ इति वक्तव्या-
 दुभाष्यामपि निपाताभ्यां मत्वर्थीयो भक्प्रत्ययः । सलोपश्च ॥ कुत्सितं पूयते
 विशीर्णो भवतीति कुपूयः । 'पूयी विशरणे' । पचाद्यच् (३. १. १३४) ।
 सधूपधत्वाभावाद् गुणाभावः (७. ३. ८६) ॥ कुत्सा संजाता अस्मेति
 कुत्सितः । तारकादित्वादितच् (५. २. ३६) ॥ नोद्यते नोच्यते न प्रशस्यत
 इत्यवद्यः । 'वद ध्यवतायां वाचि' । 'अवद्यपण्यवर्या गह्यपणितव्यानिरोधेषु'
 (३. १. १०१) इति नञ्पूर्वात् वदेयत्प्रत्ययान्तो गह्यरूपार्थे निपातितः ॥
 खेटति सत्पुरुषानिति खेटः । 'खिट उत्त्रासने' । ^{१०}उत्त्रासनं भयजननमिति
धातुवृत्तौ^{११} (मा. धा. पृ. १०६) । अच् ॥ सम्येगंह्यंत इति गह्यः । 'गहं
 कुत्सायाम्' । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) ॥ अणति बहु जल्पतीति
 अणः । अच् (३. १. १३४) । 'अणतेः ववुन्, ह्रस्वादिः' इति सर्वानन्दः
 (टी. स. पृ. २६) ॥ ५४ ॥

^१ नीत्युपसर्गश्च न्यग्भावे Tv.^२ जीवनायं Gm3, Tv.^३ वदन्तो निपात.Tj1, Tj2. ^४ रेफति B5, B6, Gm1.^५ युद्धादौ Gm3.^६ मार्तण्डेन Gm1, Gm3;

रमसेनेति टी स. (पृ. २६)

^७ 'अतिह्रील्लीरीकनूयीदमाय्याता पुट्ठणौ'^८ निकर्षवाचको

Tj1, Tv.

^९ मुद्रितोणादौ तु 'अवद्यावमाधमावरेफा' इत्येव दृश्यते (उ ५ ५४).^{१०} "खिट ज्ञाते", इह ज्ञातो भयोत्सादनम्' इत्येव मुद्रितग्रन्थे (पृ १०६)^{११} वृत्तिवार

Gm1, Gm3.

(पा.) निकृष्टे—अधमा । ‘खेट पाप च रेफ^१ च सप्राहु.’ इति हलायुध (अ मा २ १८२) । कुपूय—अणका समा । निकृष्टनामानि^२ । अनुक्तम्—‘स स्यादलज किजश्च यस्य जन्म निरर्थकम्’ । ^३ यस्य पुंसो जन्म व्यर्थं स अलज किजश्च स्यात् ॥ ५४ ॥

^१ रेफस प्राहु इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ३७)
कजन्मतो नामानि B३.

^२ A₁ adds ‘किडु’.

^३ निरर्थ-

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

(वि) मलीमसमिति—^१मलोऽस्यास्तीति मलीमसम् । मलिनं च । कुत्सितं चरतीति कच्चरम् । ‘चर^२ गतौ । ^३ मलदूषितस्य नामानि ॥ पुनाति देहादिकमिति पूतम् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । ‘पूञ् पवने’ । मेधनीयं देहशोधकत्वात् सगमनीयं मेध्यम् । ‘मेधु सगमने’^४ । शुद्धिहेतुभूतस्य वस्तुनो नामानि ॥ विशेषेण हन्धे दीप्यत^५ इति वीध्रम् । ‘त्रिडन्धी दीप्तौ’ । निर्मलस्फटिकादेर्नामि ॥ ५५ ॥

^१ मलम् J₂, Pt₂.

^२ गतिभक्षणयो K₆, Pt₂.

^३ Pt₂ adds मलेन दूषित

मलदूषितम्

^४ सगमे Pt₂.

^५ J₁, Pt₂ omit.

(विध.) मलीमस—मलदूषितम् । यत् सहजेन आगन्तुकेन वा किट्टादिना मलेन दूषितं सत् वैवर्ण्यं प्रापितं कास्यताम्रपात्रादिकं ^१तस्य नामानि । मलोऽस्यास्तीति मलीमसम् । मलिनं च । ‘ज्योत्स्नातमित्वा...’ इत्यादिसूत्रे (५. २. ११४) मलशब्दाद् ईमसच्चङ्गनचप्रत्ययान्तौ मलीमसमलिनशब्दौ द्वावपि भव्ये निपातितौ ॥ कुत्सितं चरतीति कच्चरम् । चरतेः पचाद्यच् (३. १. १३४) ‘रथवदयोश्च’ (६. ३. १०२) इति चकारात् कोः कदादेशः ^२(६. ३. १०१) । केचिदाहुः^३—काशब्दः कुत्सितार्थः । ततश्च काचर इति दीर्घादिरिति ॥ पूतं पवित्रं मेध्यश्च । पूतपवित्रशब्दौ द्वावपि ब्रह्मवर्णे स्वभावशुद्धपरिव्राजकादिवचनावुक्तौ (२. ७. ४५) । इह तु द्रव्यान्तरशुद्धिहेतुवस्तुवचनादित्यपीनरवत्यम् । पुनाति देहादिकमिति पूतम् । पूयतेऽनेन देहादिकमिति पवित्रम् । ‘पूञ् पवने’ । इत्यप्रत्ययः^४ (३. २. १८६) । शोधनद्रव्येण सङ्गमनाय योग्यो^५ मेध्यः । ‘मेधु

सङ्गमे' । ण्यप्रत्ययः^६ (३. १. १२४) ॥ वीध्र तु विमलार्थकम् । स्वभावशुद्धस्फटिकाविवचन विमलशब्दसमानार्थमित्यर्थः । विशेषेण इन्वे वीध्रम् । 'विइन्धी दीप्तो' । औणादिक. ऋन् प्रत्ययः (उ. २. २६) । कित्वाद् उपधानकारस्य लोपः^७ (६. ४. २४) ॥ ५५ ॥

^१ तत्र मलीमसादिचतुष्क स्यात् Tj1, Gms. ^२ 'को वस्तुस्येऽचि' ^३ केचित्तु कौ भूमी चरतीत्याहु Tv. ^४ 'कर्तरि चपिदेवतयो' ^५ योग्य मेध्यम् Tv. ^६ 'ऋहृनोर्णन्त' ^७ 'अनिदिता हल उपधाया विङिति'

(पा) मलीमस—मलदूषितम् । ^१ मलवतो नामानि ॥ पूत—मेध्य च । पवित्रनामानि । 'शिव पुण्य च पावनम्' । एतानि वीणि च ॥ वीध्र तु विमलार्थकम् । 'विमले वीध्र मलिने द्वौ कच्चरमलीमसौ' इति वैजयन्ती (पृ २०६, श्लो ६६) । ^२ निर्मलनामानि ॥ ५५ ॥

^१ बहुमलयुक्त° A1, ^२ विमल° B3

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

(वि) निर्णिक्तमिति—निर्णिज्यते शोध्यत^१ इति निर्णिक्तम् । 'णिजिर् शौचपोषणयो' । शोध्यत इति शोधितम् । 'शुध शौचे' । ^२ मृज्यत इति मृष्टम् । ^३ 'मृजूप् शुद्धी' । निगंत शोध्यात् परित्याग्यादिति नि शोध्यम् । अविद्यमानोऽवम्बरोऽप्येति अनवस्करम् । शोधितद्रव्यनामानि ॥ ^४ न ^५ सारोऽप्येत्यसारम् । शोध्रमेव फलतीति फल्गु । 'त्रिफला विशरणे' । नि सारस्य तूलादेर्नामनी ॥ ^६ बाधवाभावेन^७ शुने हित शून्यम् । वश्यते वाम्यते उपवेशनायेति वशिकम् । 'वश वान्ती' । तुदति शून्यत्वात् मन क्लेशयतीति तुच्छम् । 'तुद व्ययने' । रिच्यते वस्तुभिर्हीयत इति रिक्तम् । 'रिचिर् विरेचने' । ^८ वस्तुविरहितस्य गृहादेर्नामानि ॥ ५६ ॥

^१ K5, Pt2 omit.

^२ माज्यते स्म K4, K5, Pt2

^३ मृजू K2, K4, K5.

^४ न विद्यते Pt2

^५ परित्यागाशोऽत्र K3, K5; परित्याग्याश Pt2

^६ निवारवाभावात्

Pt2.

^७ रहितम् K5.

^८ मृतादिभि Pt2.

(विव.) निर्णिवत्—अनवस्करम् । वस्त्रगालनप्रक्षालनादिभिरपसारित-
 हेयभागस्य द्रव्यस्य नामानि । निर्णय्यते शोध्यत इति निर्णिवत्तम् । 'णिजिर् शौच-
 पोषणयोः'^१ । क्तः (३. २. १०२) । 'उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८. ४. १४)
 इति णत्वम् ॥ शोध्यत इति शोधितम् । 'शुध शौचे' । णिचि क्तप्रत्ययः ।
^२मृज्यते मृष्टम् । 'मृजूष् शुद्धौ' । 'वश्चभ्रस्जसृजमृज...' इत्यादिना (८. २. ३६)
 घटत्वम् ॥ निष्क्रान्तं शोध्यात् परिहरणीयभागाद् इति नि.शोध्यम् ॥ इह अवस्कर-
 शब्देन वर्चस्कवाचिना त्याज्यं वस्तुमात्रं लक्ष्यते । अविद्यमानोऽवस्करो यत्र इत्यन-
 वस्करम्^३ ॥ असार फल्गु । यत् सारभागरहितं शिपुकाष्ठादिकम्, यच्च ततोऽन्य-
 वपि उपादेयाशरहितं वाषयादिकं तत्सर्वं फल्गुशब्देनोच्यते । फलति निःसारत्वेन शीघ्र
 विशीर्यत इति फल्गु । 'त्रिफला विशरणे' । औणादिक उप्रत्ययः गुगागमश्च^४
 (उ. १. १८) । शून्य तु—रिक्तके । 'स्वसमुचितमनुष्याद्याधेयरहितस्य गृहादे-
 र्नामानि'^५ । यथा—शून्य गृहम्, शून्यो घट इत्यादि । शुने हित शून्यम् । 'उगवादिभ्यो
 यत्' इत्यत्र 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग. सू. ५. १. २) इति गणसूत्रे
 श्वन्शब्दस्य यत्प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति, विकल्पेन दीर्घश्च ॥ जनान्तरानव-
 रद्धत्वेन वशः स्वाधीनत्वमत्रास्तौति वशिकम् । 'वश कान्तौ' । मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः ॥
 'मुद व्यथने' इत्यस्मात् संपदादिविविपि (वा. ३. ३. ६४) तुच्छब्दो दुःखवचनः ।
 -तुदं इयति संबन्धरहितत्वेन 'तनूकरोति, छपति छिनत्तीति, तुच्छम् । 'शो तनूकरणे'
 'छो छेदने' इति वा घातुः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) । रिच्यते^६ पूयगवस्थि-
 तवस्तुभिविपुज्यत इति रिक्तम् । 'रिचिर् विरेचने' । क्तप्रत्ययः (३. २. १०२) ।
 कुत्वं च (८. २. ३०) । स्वार्थे कन् (५. ४. ५) ॥ ५६ ॥

^१ B₃, B₆ omit पोषणयो^२ माज्यंते B₅, Gm₃^३ अनवस्कर Tv^४ 'कलिपाटिनमिमनिजना गुक्षटिनाविघ्नतश्च'^५ T₁₁, Tv add शून्यादिचतुष्कम्^६ गृहादौ T₂, Tv^७ Tv adds प्रलेपादिव्यवहारयोग्यत्वेन^८ अवस्थितं Gm₃, T₁

(पा) निर्णिवत्—अनवस्करम् ।^१क्षालनादिक्रिया निर्मलवस्तुनामानि ।
 असार फल्गु । असारनामनी । शून्य तु—रिक्तके । शून्यनामानि ॥
 'वशिकविशिखाविहारिणीवभिसारिवासु' इति हर्षचरितप्रयोगात्^२ वशिक ताल-
 व्यशवारम् ॥ ५६ ॥

^१ क्षालनादिना B₃, C₁^२ सागरानुप्रासात् A₁.

क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यवत् ॥ ५७ ॥

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

(वि) क्लीब इति—प्रघत्ते^१ स्वोपसर्जनीभूत^२ धारयतीति प्रधानम् । प्रकृष्ट मुखमिव प्रियमानसत्वमस्येति प्रमुख । प्रकृष्टो वेक^३ पृथक्त्वमस्ति असा-
मान्यमस्येति प्रवेक^४ । अस्मादुत्तमो^५ नास्तीत्यनुत्तम । उद्गतानाम् उत्कृष्टानाम-
यम् अतिशयेनोन्नत^६ इति उत्तम । मुखमिव प्रधान प्रियमानसत्वमस्येति मुख्य ।
वरणीयो^७ वर्यः । वरेण्याश्च । 'वृत्र वरणे' । प्रकर्षेण वृहति स्वशेषभूतानुद्धरतीति
^८प्रवर्हं । 'वृह उद्यमने' । गणस्यानपराधं मुख्यभागे भवो वर्तमानोऽनपराध्यं ।
पराध्यंश्च । ^९अनवराध्यं इति वा पाठ । गणकार्यमकृत्वा न गच्छतीत्यग्र^{१०} । प्राग्र
सभाया मुख्यस्थान^{११} हरतीति प्राग्रहर । प्राग्रे मुख्यस्थाने भवो वर्तमान प्राग्र्य ।
अग्रे मुख्यस्थाने भवो वर्तमानोऽग्र्य । अग्रिय, अग्रीयश्च । मुख्यनामानि ॥ ५७ ॥

^१ K₅, K₆ add अस्य ^२ भूतान् K₅ ^३ विशेषज्ञानम् K₅ ^४ K₄ adds
'विचित्रं पृथग्भावे' ^५ K₅ adds अधिक ^६ अतीवोन्नत K₅, अतिशयेनोत्कृष्ट Pt₂
^७ Pt₂ adds स्वाश्रितैर्भजनीय ^८ प्रकृष्टो बर्ह उद्यमो यस्य Pt₂ ^९ अवराधो भवोऽव-
राध्यं जघन्य । स न भवतीति अनवराध्यं Pt₂ ^{१०} अङ्गत्युत्कर्षमित्यग्र । 'अगि गतौ'
Pt₂ ^{११} श्रेष्ठ रत्नगुण्डलादिक Pt₂

(विब.) पत्नीबे—अग्रियम् । सार्धश्लोकेन प्रधानाद्याः सप्तवश शब्दाः
तत्तज्जातीयसमूहापेक्षया गुणातिशययुक्तस्य^१ वाचकाः । प्रकर्षेण घत्ते स्वोपसर्जनी-
भूतान् ^२पुष्पातीति प्रधानम् । ल्युट् (३. ३. ११३) । अस्य प्राकरणिक विशेष्यनि-
घ्नत्व नास्तीति दर्शयितुं क्लीब इत्युक्तम् । ^३ततश्च गुणेषु विनयः प्रधानम्, विद्वत्सु
वैयाकरणः प्रधानम् इत्येव भवति । अतश्च 'न जाने सप्रधानो मे शूरो हस्ती
सदामदः' इति देवोमाहृत्येऽपि (१. १४) प्रधानेन सह वर्तत इति बहुयोहिरेवेति
सर्वानन्दः^४ (टो. स. पृ २८) ॥ प्रकृष्टं मुखं वागाग्म्भोऽस्येति प्रमुखः ॥ प्रकृष्टो
वेकः पृथक्त्वम् इतरापेक्षमुत्कर्षलक्षणं वैलक्षण्यमस्येति प्रवेकः ॥ नास्त्युत्तमोऽस्मा-
दित्यनुत्तमः ॥ उदिति निपातः उत्कर्षार्थं^५ । अतिशयेन उत्कृष्टः उत्तमः ।
अतिशयने तमप्रत्ययः (५. ३. ५५) ॥ मुखमिव प्राधान्येन^६ प्रतीयमानत्वेन

मुख्यः । इवायं 'शाखादिभ्यो यः' (५. ३. १०३) इति यः ॥ वरणीयः स्वशेषभू-
तर्भजनीय इति वर्यः । 'वर ईप्सायाम्'^१ । चुरादौ अदन्ताद् 'अवो यत्'
(३. १. ६७) इति यत् ॥ व्रियते सेव्यत इति वरेण्यः । 'वृञ् वरणे' । 'वृञ्
एण्यः' (उ. ३. ६८) इत्यौणादिकण्यप्रत्ययः ॥ प्रकर्षेण बृंहति वर्धते प्रबहः । 'बृह
बृहि बृद्धौ' । पचादिः (३. १. १३४) । वरः श्रेष्ठः, ततोऽन्योऽवरः । अवराधे
निकृष्टभावे भवः अवराध्यः^२ । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' (४. ३. ५) इति यत्-
प्रत्ययः । ततो नञ्समासे (२. २. ६) सति अनवराध्यः ॥ प्रधानादिशब्दानां
प्रवर्हादिशब्दसाम्यप्रतिपादको घतिप्रत्ययः पादपूरणार्थः ॥ परार्धे श्रेष्ठभागे भयः
परार्ध्यः । पूर्ववदेव यत्प्रत्ययः (४. ३. ५) ॥ अङ्गति पुरो गच्छतीत्यप्रः ।
'अगि गती' । 'अग्राद्यत्' (४. ४. ११६) इति निर्देशाद् बाहुलको
रक्प्रत्ययः नकारलोपश्च ॥ प्रकर्षेण अग्रं श्रेष्ठं रत्नकुण्डलपट्टांशुकादिकं हरति
स्वीकर्तुमर्हतीति प्राग्रहरः । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३. २. ६) इति अच्प्रत्ययः ॥
प्राप्ते^३ पुरःप्रदेशे भवः प्राप्यः । अग्रस्थाने भवोऽप्यः । 'अग्राद्यत्' (४. ४. ११६)
इति यत्प्रत्ययः ॥ 'घच्छौ च' (४. ४. ११७) इति छप्रत्यये अप्रीयः । घप्रत्यये
अग्रियः (७. १. २) ॥ ५७ ॥

^१ 'युनने भवन्ति Tj1, Tv.

^२ धारयति Tj2, Gm1

^३ अत Gm1.

^४ 'इति चण्डीपाठ सह प्रधानेन वर्तते इति साधु' इति मुद्रितग्रन्थे.

^५ उत्तरे वर्तते

Gm3, Tj2.

^६ प्राधान्ये Tv.

^७ इच्छायाम् B3, B6, Gm1

^८ परः श्रेष्ठ,

ततोऽन्योऽवरः । अपराधे निकृष्टभावे भव अपराध्यं Tv.

^९ प्रवर्हादिशब्दस्तुन्याः

प्रधानादयः शब्दा Tj1, Tv.

^{१०} पुरत Gm1, Gm3

(पा.) वलीत्रे—अग्रयाग्रीयम् । दीर्घादि । अग्रियम् । मुख्यवन्मु-
नामानि ॥ ५७ ॥

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्मरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

(वि.) श्रेयानिति—अतिगणेन प्रशम्यन् इति श्रेयान् । श्रेष्ठश्च ।

'शमु म्नुतो' । महिम्ना 'पुष्यतीति पुष्पन् । 'गुप गुप्टो' । अतिगणेन

सन् सत्तम । ^३अतिशोभनस्य नामानि ॥ व्याघ्र पुगव, रूपभ^३, कुञ्जर, सिंह, शार्दूल, नाग, आद्यग्रहणात् चन्द्रादयश्च । एत व्याघ्रादय शब्दा उत्तर-पदानि सन्त पुंसि पुष्पे^५ श्रेष्ठार्थवाचका ^६श्रेष्ठार्थप्रतिपादनपरा स्यु भवेयु । अवोदाहरणानि—पुरुषव्याघ्र, मुनिपुगव, राजर्षभ, नृपकुञ्जर पुरुषसिंह,^६ मुनिशार्दूल, गोनाग, मुखचन्द्र इत्यादि ॥ ५८-६ ॥

^१ पुष्पाति Pt₂

^२ Pt₂ adds अत्यन्त शोभनोऽतिशोभन

^३ वृषभ J₂, K₆

^४ उत्तरपद वतमाना K₅

^५ पुरुषविषय K₅

^६ गोचरा K₅

^७ K₅ has

श्रेष्ठार्थ^७ for श्रेष्ठार्थ^७

^८ पुरुषपभ J₂

(विच) श्रेयान्—अतिशोभने । ^१अत्यन्तप्रशसाविषयस्य नामानि । अन्त्यापेक्षया अतिशयेन प्रशस्य श्रेयान् । ‘द्विवचनविभज्य’ इत्यादिना (५ ३ ५७) ईदसुनप्रत्यय ॥ ^२‘अतिशयने तमबिष्ठनौ’ (५ ३ ५५) इति प्रशस्यशब्दादेव इष्ठन्प्रत्यये श्रेष्ठ । उभयत्रापि प्रशस्यशब्दस्य आदेश^३ (५ ३ ६०) ॥ पुष्यति पुन पुनराधिक्य प्राप्नोतीति पुष्कल । ‘पुष पुष्टौ’ । ‘पुष कित्’ ‘कलश्च’ (उ ४ ४-५) इति कलन्प्रत्यय^४ ॥ अतिशयनार्थे सत्-शब्दात् तमप्प्रत्यये सत्तम^५ । ‘अग्र प्राग्रहर श्रेष्ठ मुख्य वर्यं प्रबर्हणम्’ इति ^६त्रिकाण्डशेषे पाठात्, ‘श्रेष्ठ प्रधान युक्तमनुत्तम सत्तम प्रबर्हण च’ इति नाममालाया पाठाच्च प्रधानाद्या एकाविशति शब्दा एकार्था इति केचित् ॥ स्युत्तरपदे—श्रेष्ठार्थगोचरा । अस्यार्थ—पुरुषमुनिराजादीनामुपमितशब्दाना पूर्वपदत्वे सति उत्तरपदत्वेन समस्यमाना उपमानवचना व्याघ्रादयो नागान्ता शब्दा आद्यशब्दसमूहीता वृषभवृषचन्द्रवराहादयोऽपि महाकविप्रयोगेषु परिदृश्य-माना शब्दाश्च श्रेष्ठार्थगोचरा, स्वार्थव्याघ्रादिगतसजातीयगुणयुक्तेषु पुर्यादियु पूर्वपदाद्येषु गुणातिशयप्रतिपादनपरा भवन्तीति । यथा—पुरुषव्याघ्र, मुनिपुगव, पुरुषर्षभ, वार्दिसिंह, गोनाग, राजचन्द्र इत्यादय प्रयोगानुरोधद् अवगन्तव्या । ‘उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे’ (२ १ ५६) इति समास । व्याघ्रादिश्चा-कृतिगण । पुमीत्यनेन व्याघ्राद्युत्तरपदानामाविष्टलिङ्गत्वमिति दर्शितम् । तेन योपिद्व्याघ्र, कलशशार्दूल, ^८अपर्त्यासह इत्यादिनमव भवति ॥ ५८-६ ॥

^१ अतिशोभनमतिप्रशसाविषय तत्र श्रेयवाचा शब्दा स्यु Gm₃, T₁₁

^२ Tv adds

अन एव

^३ प्रशस्यस्य अ

^४ कलप्रत्यय B₆, Gm₁

^५ अतिशयेन

सन् सत्तम T₁, T₂

⁶ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, त्रिकाण्डे इति टी स (पृ २८)

⁷ वर्यमिति पाठ भा दी (पृ ४२५)

⁸ अपत्यव्याघ्र T₁, T₂

(पा) श्रेयान—अतिशोभने । ¹अत्यन्तमुख्यभूतवस्तुनामानि ॥ स्युक्त-
रपदे—श्रेष्ठार्थगोचरा । उत्तरपदीभूता व्याघ्रादिशब्दा पूर्वपदार्थश्रेष्ठचगमका ।
पुरुषव्याघ्र, गजपुगव, ह्यकुञ्जर, द्राह्मणर्षभ, राजपुण्डरीक, गोवृषभ,
कविवराह । पुनिदेश पूर्वपदसापेक्ष । ²तेन स्त्रीसत्तमा, कुमारीश्रेष्ठा
इत्यादि ॥ ५८-६ ॥

¹ अतिमुख्यवस्तु° B₃

² A₁ omits तेन

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

विशङ्कटं पृथु बृहद् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

रुन्दोरुविपुल पीनपीव्री तु स्थूलपीवरः ।

(वि) अप्राग्र्यमिति—न प्राग्र्यं ¹भवतीत्यप्राग्र्यम् । प्रधानं न ²भवतीत्य-
प्रधानम् । उपसृज्यते प्रधानीभूतेनेति³ उपसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' । अमुख्यस्य
नामानि ॥ ⁴विस्तीर्यत इति विशङ्कटम् । विशालं च । प्रथत इति पृथु ।
पृथुलं च । 'प्रथ प्रथ्याने' ⁵ । बर्हति सर्वतो वर्तत इति बृहत् । 'बृह⁶ बृद्धौ' ।
महति पूजयतीति महत् । 'मह पूजायाम्' । रवनेऽजयवद्वारंगच्छतीति रुद्रम् ।
'रुद्र गतिरेपणयो' । ऊर्णोति आच्छादयतीति उर्ग । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' ।
विपोलति महत्त्वमाप्नोतीति विपुलम् । 'पुल महत्त्वे' । महत्त्वमापन्नस्य
जलादेर्नामानि ॥ प्यायते वर्धत इति पीनम् । पीवरं च । 'ओप्यायी बृद्धौ' । स्थूल-
यते स्थूलम् । 'स्थूल परिवृहणे' । पीनस्य वृषभस्वन्धादेर्नामानि ॥ ६० ॥

¹ J₂, K₆ omit भवति

² P₁₂ adds नियुज्यते

³ विशीर्यते J₂, K₄, K₅

⁴ प्रथ्यानी K₅

⁵ K₅, K₆ add बृहि

(विय) अप्राग्र्य—उपसर्जने । ¹गुणभूतस्य नामानि । प्राग्र्याद् मुख्या-
दन्यद् अप्राग्र्यम् । प्रधानादन्यदप्रधानम् । उपसृज्यते नियुज्यते प्रधानभूतेनेति

उपमर्जनम् । 'सृज विसर्गे' । ल्युट् (३ ३ ११३) । अप्रधानम् उपसर्जनं^१ चेति द्वे पदे नपुसकलिङ्गे इत्यर्थः ॥ विशङ्कवट—विपुलम् ।^२ 'द्रव्यान्तरापेक्षया महत्त्वाधिकरणपरिमाणयुक्तस्य नामानि । गूहादङ्गण विशालम् । कुवलादामलक महत् । दर्पणाद् रथाङ्ग महद् इत्यादि । विस्तारार्थात् 'वे शालच्छङ्कटचौ' (५ २ २८) इति शालच्प्रत्यये विशालम् । शङ्कटचि विशङ्कटम् ॥ प्रथत इति पृथु । 'प्रथ प्रत्याने' । 'प्रथिन्नदिभ्रस्त्रा सप्रसारण सलोपश्च' (उ १ २८) इति कुप्रत्यय सप्रसारण च । 'पृथुल च ॥ वर्धन्ति वर्धत इति बृहत् । 'बृह वृद्धौ' । उणादौ निपातनात् (उ २ ८४) अतिप्रत्यय ॥ महति पूजयति श्रेय स्यान्मिति महत् । 'मह पूजायाम्' । 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ २ ८४) इति अतिप्रत्ययान्तत्वेन शब्दद्वयमपि निपातितं शतृवच्च कार्यं भवति ॥ पृथुशब्दाद् भावमाश्रयिविक्षया मत्वर्थोऽप्ये लच्प्रत्यये^३ (५ २ ६७) श्यामलमञ्जुलादिशब्दवत् पृथुलशब्दः । पृथुत्व लात्यादत्त इति वा पृथुलम् (३ २ ३) ॥ भूयोऽवयवत्वेन परितो रुन्धन् द्राति कुटिल गच्छतीति रुन्ध । 'द्रा कुत्साया गतौ' । मूलविभुजादि । पृषोदरादित्वात् साधु । रुन्ध प्रातिपदिकमध्युत्पन्नमिति केचित् ॥ ऊर्णोति स्वाधारदेशमाच्छादयतीति उर । 'ऊर्णञ् आच्छादने' । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' इत्यनुवृत्तौ 'महति ह्रस्वश्च' (उ १ ३२) इति कुप्रत्यय ॥ विशेषेण पीलति महद् भवतीति विपुलम् । 'पुल महत्त्वे' । इगुपधलक्षण क (३ १ १३५) ॥ पीनपीघ्नी तु स्थूलपीवरे ।^४ 'वेणुदण्डाद्यपेक्षया परिणाहातिशयवत् स्तम्भादेर्नामानि । यथा—तृणकाण्डाद् इक्षुदण्ड पीवरः, ततोऽपि कौचरुः, ततोऽपि स्तम्भ इत्यादि । प्यायते वर्धत इति पीनम् । 'ओप्यायी वृद्धौ' । क्तप्रत्यय (३ ४ ७२) 'प्याय पी' (६ १ २८) इति धातो पीभावः, 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति निष्ठातत्त्वम् ॥ तत एव धातो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३ २ ७५) इति क्वनिप्प्रत्यये वृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसग्रहायत्वेन सप्रसारणे च पीवा । स्त्रिया तु 'वनो र च' (४ १ ७) इति ङीप् रेफे च पीवरो । 'छिस्वरलृत्वरधोवरपीवर' इत्याद्युणादिसूत्रे (उ ३ १) प्यायते पिवतेर्वा पीभावः प्वरच्प्रत्ययश्च निपात्यत इति वृत्तिकारः^५ । स्थूलयत इति स्थूलम् । 'स्थूल परिवृहणे' । पचाद्यच् (३ १ १३४) ॥ ६० ॥

^१ अप्राप्रधादित्रय गुणीभूते Tj1, Tj^o Tv
पुनिङ्गाभ्या रहित नपुसक इत्यर्थ Gm3, Tj1
राभ्या तुच्यरूप रथचत्रादौ स्यात् Gm1, Tj^o

^२ इति शब्दद्वय द्विहीने द्वाभ्या स्त्रीलिङ्ग-

^३ विशङ्कवटादिनिघ्नवक् भाषामविस्ता-

^४ निघ्मादिभ्यश्च ^५ Gm3, Tv

add स्वसदृशं^६ मुद्रितमाधवीयवृत्ती न दृश्यते, कोमुदीव्याख्याया तु (पृ ५१३) पा
पाने त्रयाणामीत्वमन्तस्य निपात्यत इत्युक्ते । अन्ये तु पीव . स्थौल्ये । एभ्य ष्वरचि
'लोपो व्यो - इति लोपमाह

(पा) अग्राग्रथ—उपसर्जन । अमुख्यभूतवस्तुनामानि । द्वयहीने नपुसके ।
'उपाग्र^१ तु गुण पुंसि बलीवे स्यादुपसर्जनम्' इति वैजयन्ती (पृ २०६, श्लो.
६४) ॥ विशद्वकट—विपुलम् । ^२विपुलनामानि । 'विस्तीर्ण विकराल च व्यद्वद्वित-
तमाततम्' । इमानि पञ्च च ॥ पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे । स्थूलस्य नामानि ॥६०॥

^१ उपाग्र इति मुद्रितग्रन्थे

^२ विशालभूतवस्तु^० A₁

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्म दध्नं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रिया मात्रा वृटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ।

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

(वि) स्तोकेति—^१स्तूयत इति स्तोब । 'टुग्र स्तुती' । अल्पने महद्व-
स्तुपु निवार्यत इत्यल्प । 'अल निवारणे'^२ । क्षुद्यत सपिप्यत इति क्षुल्लक ।
'क्षुदिर् मपेपणे' । सुष्ठु उद्यते सिच्यत इति सूक्ष्मम् । 'उक्ष सेचने' । स्वरन्ध्रेषु
श्लिप्यतीति श्लक्ष्णम् । 'श्लिप आलिङ्गने' । दभ्यते शिलादौ सपिप्यत इति
दध्नम् । 'दग्भु विक्षेपे'^३ । कृश्यत इति कृशम् । 'कृश तनूकरणे' । तन्यत इति तनु ।
'तनु धिस्तारे' । सूक्ष्मस्य तन्त्वादेर्नामानि ॥ ^४मीयत इति मात्रा । 'माद् माने' ।
वृट्पते छिद्यत इति वृटि । 'वृट छेदने' । लूयत इति लव । 'लून् छेदने' ।
लिणति^५ अल्पीभवतीति लेश । 'लिश अल्पीभावे' । कणति^६ मूढमत्वात् कण ।
'कण निमीलने' । अणति वाम्यादौ ^७पतित शब्दायत इयणु । 'अण शब्दे' ।
स्वल्पनामानि ॥ ^८अतिशयेनाल्पम् अत्यल्पम् । अल्पिष्ठम् । अल्पीय । कनीयश्च ।
अतिशयेनाणु अणीय । अपिशब्दात् वनिष्ठाणिष्ठशब्दावप्युह्यौ । अत्यल्पस्य
नामानि ॥ ६१-२ ॥

^१ एव स्तोत्रि K₆, ०न J₂, K₂
आज्ञापने' K₂, दीर्घे K₄, रोधने P₁₂

^२ भूयणार्थाजिवास्तेषु K₅

^३ 'दग्भु

^४ मानि P₁₂

^५ भेदने K₃, K₆

^६ लिख्यति K₆, Pt₂^७ Pt₂ adds निमीलति^८ अणयति कास्यादिकम् Pt₂^९ K₅ omits 3 lines

(विव) स्तोकाल्प—कृश तनु । ^१बह्ववयवारब्धापेक्षया न्यूनावयवार-
 ब्धस्य नामानि । स्तयत इति स्तोके । ‘स्तोकान्तिक ’ (२ १ ३६) इति
 निर्देशात् साधु । अल्पते निवार्यत इत्यल्पम् । ‘अल भूषणादौ’ । ‘बह्वल्पायात् ’
 (५ ४ ४२) इति निर्देशात् साधु ॥ क्षुल्लकशब्द पामरे निरुक्त * (२ १०
 १६) ॥ सूच्यत इति सूक्ष्मम् । ‘सूच पैशुन्ये’ । ‘सूचे स्मन्’ (उ ४ १७८) इति
 ‘स्मन्’ ॥ श्लिष्यति सर्वत्र लग्नो भवतीति श्लक्ष्णम् । ‘श्लिषेरच्छोपधाया ’ (उ ३
 १६) इति क्त्वंप्रत्यय उपधाया अकारादेशश्च । ‘षढो क सि’ (८ २ ४१) इति
 पकारस्य ककार । ‘इण् को’ इत्यादिना (८ ३ ५६) णत्व, णत्व च (८ ४ १) ॥
 दम्प्यते क्षिप्यत इति दभ्रम् । ‘दम्भु क्षेपे’ । रक्^३ (उ २ १३) ॥ कृशतीति
 कृशम् । ‘कृश तनूकरणे’ । इगुपधलक्षण क (३ १ १३५) । अथवा क्तप्रत्यये
 सति ‘अनुपसर्गात् फुल्लक्षोबकृशोल्लाघा ’ (८ २ ५५) इति निपातनात्
 साधुत्वम् । निष्ठातकारस्य लोप, इडागमाभावश्च ॥ तनुशब्द शरीरे व्युत्पा-
 दित^४ (२ ६ ७१) ॥ स्त्रिया मात्रा—कणाणव । ^५परिमाणाल्पविश्रान्ति-
 स्थानस्य परमाण्वादेर्नामानि । मात्रा च त्रुटिश्चेति कृतद्वन्द्वसमासाभ्यामपि
 ‘स्त्रियाम्’ इति पद सबध्यते । ‘पुसि’ इति पद तु लवादिभिश्चतुभिरिति
 षण्णामपि विशेष्यनिघ्नत्व नास्तीति दर्शितम् ॥ स्वगतगुरुत्वज्ञानाय तुलया मीयते
 परिच्छिद्यत इति मात्रा । ‘मा माने’ । त्रन् (उ ४ १६६) ॥ त्रुटयते छिद्यत इति
 त्रुटि । ‘त्रुट छेदने’ । ‘इगुपधात कि’ (उ ४ १२०) इत्यौणादिक कि ॥
 सूयते छिद्यत इति लय (३ ३ ५७) ॥ लिशति अल्पादल्प्यल्पीभवतीति लेश ।
 ‘लिश अल्पीभावे’ । तुदादि । अच् (३ १ १३४) ॥ कणति स्वल्पपरिमाणत्वेन
 सकुचितो भवतीति कण । ‘कण निमीलने’ । ‘निमीलन सकोचनम्’ इति
धातुवृत्ति^७ (मा घा ष १४७) । अच् (३ १ १३४) ॥ गुरुत्वातिशयाभावाद्
 नोदनाभिधातयोरसम्भवेन शब्दोत्पत्तौ कारणाभावाद् विरुद्धलक्षणया अणति शब्दायत
 इत्यणु । ‘अण शब्दे’ । ‘अणश्च’ (उ १ ८) इत्यौणादिक उप्रत्यय ॥
अत्यल्पे—अणीय इत्यपि । स्वल्पपरिमाणद्वयान्तरापेक्षया न्यूनपरिमाणद्वयस्य
 नामानि । अतिशयेनाल्पम् अल्पिष्ठम् । ‘अतिशयने तमविष्टनौ’ (५ ३ ५५)
 इत्यल्पशब्दाद् इष्टन्प्रत्यय । ^८द्विवचनविभज्य इत्यादिना (५ ३ ५७)

ईयसुन्प्रत्यये अल्पीयः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५. ३. ६४) इत्यल्पशब्दस्य विकल्पेन कन् इत्यादेशे कनीयः । कनिष्ठशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ अणुशब्दादोयसुन्प्रत्यये (५. ३. ५७) अणीयः । अपिशब्दाद् अणिष्ठमपि ॥ ६१-२ ॥

उत्तरश्लोकपठिताः प्रभूतादयो द्वादश शब्दाः प्रकृतकार्योपयुक्तापेक्षया अधिकपरिमाणे वर्तन्ते ॥

^१ स्तोकाद्यष्टक भूयोऽवयवारब्धकूश्माण्डफलाद्यपेक्षया न्यूनावयवारब्धे मातुलुङ्गफलादौ स्यात् Gm₁, Tj₁, Tv. ^२ णिलोपे कुत्वपत्वे. ^३ स्फायितञ्चि... दम्भि... शुभिभ्यो रक्. ^४ तन्यत इति तनु । 'तनु विस्तारे' । 'भृमृशी... तनि... मस्त्रिभ्य उ.' (उ. १. ७). ^५ मात्रादिपट्क... परमाण्वादौ वर्तते Tj₂. ^६ 'कित् । केचित्तु इगुपधात् किरिति पठित्वा इणोऽपवाद विप्रत्यय इति व्याचष्टु. । तत्र । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्ततापत्ते । न चेष्टापत्ति ' इत्यादि कौमुदीव्याख्या (पृ. ५३१). ^७ निमेषण सकोचः इति मुद्रितग्रन्थे. * क्षुदिद् सपेपणे । 'सपदादिभ्यः क्विप्' । क्षुद साति । 'आतोऽनुपसर्गे क', 'तोलि', स्वायं कन् इति भा. दी. (पृ. ४२६).

(पा.) स्तोकाल्प—कणाणव. ^१ अल्पनामानि । मात्रादयो धर्मिधर्मवचनाः । तव लेशोऽपि न विद्यते प्रियम् । सुयस्य लेशोऽपि न विद्यते भवे ॥ अत्यल्पे—अणीय इत्यपि । अत्यल्पनामानि ॥ ६१-२ ॥

^१ सूक्ष्म° B₃; स्वल्प° C₁.

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहूलं बहु ।

पुरुभूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

(वि.) प्रभूतमिति—स्वकार्यमापादयितुं^१ प्रभवतीति प्रभूतम्^२ । ^३ प्रचीयते बहुभिरवयवैरिति प्रचुरम् । 'चिञ् चयने' । बहूकर्तुमेकत्र 'प्राज्यमे क्षिप्यत इति प्राज्यम् । 'अज गतिक्षेपणयो.' । न दध्नमदध्नम्^४ । बंहते सग्रहणेन बधंत इति बहु । बहूलं^५ च । 'बहि महि वृद्धौ' । पुविग्यनया संज्ञया भूयते ऽनुभूयत इति पुरुभूः । पुरुहूरिति वा पाठः । पूर्यत इति पुर । 'पूरं आप्यायने' । अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् । भूयश्च । स्फायते बधंत इति स्फारम्^७ । 'स्फायी वृद्धौ' । ^८ अनल्पतया भवतीति भूरि । 'भू भूतायाम्' । अनल्पस्य नामानि ॥ ६३ ॥

¹ आसादयितुं K₅.² K₅, Pt₂ add 'भू सत्तायाम्'.³ प्रकर्षेण चीयते J₂.⁴ प्रकर्षेण अज्यते Pt₂.⁵ दध्नमल्प न भवतीति Pt₂.⁶ बहु बहुत्वमस्त्यस्येति Pt₂.⁷ स्फीतम् K₂, K₄.⁸ भवत्यनल्पमिति Pt₂.

(विव.) प्रभूतं—भूरि च । प्रभवति समर्थो भवतीति प्रभूतम् । वतः (३. ४. ७२) । प्रकर्षेण चीयते उपचीयत इति प्रचुरम्¹ ॥ प्रकर्षेण अज्यते व्यक्ती-क्रियत इति प्राज्यम् । 'अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु' । क्यप्प्रत्यये² (घा. ३. १. १०६) 'अनिदितां...' (६. ४. २४) इत्यनुनासिकलोपः ॥ बभ्रावल्पाद् अन्यद् अदध्नम् ॥ बंहते वर्धत इति बहु । 'बहि महि वृद्धौ' । 'लङिघबंहोर्नलोपश्च' (उ. १. २६) इति उप्रत्ययः नलोपश्च³ ॥ ततो भावमात्रवचनाद् सत्वर्थोये लच्-प्रत्यये श्यामलादिशब्दवद्⁴ बहुलम्⁵ ॥ पिपति पूर्यते वा पुरु । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'पृभिदिव्यधिगूधिधूम्यः' (उ. १. २३) इति कुप्रत्ययः । 'उबोष्ठघपूर्वस्य' (७. २. १०२) इत्युत्थम्⁶ ॥ पुरुभिरवयवैर्भवतीति पुरुभूः । भवतेः क्विप् (३. २. ७६) ॥ 'पुरु इत्यनया संज्ञया हूयत इति पुरुहूः' इति सुबोधिनोकारः ऊष्मोपधा-माह । सर्वानन्दस्तु (टी. स. पृ. २६) पुरुन् 'हरति हन्ति वा पुरुहम् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३. २. १०१) इति इप्रत्ययः, इत्यकारान्तमूष्मोपध चाह ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् । इष्ठन्प्रत्यये (५. ३. ५५) 'इष्ठस्य यिट् च' (६. ४. १५६) इति यिडागमः, बहोर्भूभावश्च⁷ (६. ४. १५८) ॥ स्फायते वर्धत इति स्फारम् । 'स्फायी वृद्धौ' । 'स्फायितञ्च...' (उ. २. १३) इति रक् । स्फिरमिति पाठे 'अजिरशिशिरशिविरशिविलस्थिरस्फिरस्मविरखदिराः' (उ. १. ५६) इत्यौ-णादिकनिपातनात् स्फायतेः किरच्प्रत्ययः, आकारयकारयोर्लोपश्च ॥ बहुशब्दाद् अतिशायनविवक्षायाम् ईयसुन्प्रत्यये (५. ३. ५७) 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६. ४. १५८) इति बहोर्लोपे भूभावे च भूयःशब्दः । सकारान्तः ॥ अनल्पत्वेन भवतीति भूरि । त्रिन्प्रत्ययः⁸ (उ. ४. ६५) ॥ ६३ ॥

¹ B₅, T₂ add 'चित्र चयने'.² 'आइपूर्वादिञ्जे मञ्जयामुपसक्त्यानाम्'³ Gm₃, T₂ add 'बहुन्पार्श्व' . . (५. ४. ४२) इति निर्देशान् माधु .⁴ श्यामल-पृषनगन्दयद् यदुनगन्द B₅, T₂.⁵ निध्यादिषु (५. २. ६७) यदुगन्दो न दृश्यते ।

बहून्पार्श्वं सतीति सर्वानन्द (टी. स. पृ. २६).

⁶ रपरत्वं च⁷ हरतिशब्दा

मुद्रितपन्थे न दृश्यते

⁸ 'बहोर्लोपो भू च बहो' .⁹ 'अदिरशिशुभूमिभ्य

त्रिन्'.

(पा) प्रभत—प्राज्य ^१बहुल बहुल वह् । अदभ्र बहुलमिति पाठान्तरम् ।

^२पुरुह पुर—भूरि च । बहुलनामानि ॥ 'समग्र पुष्कल स्फारमदभ्रमति-
मात्रकम्' । एतानि पञ्च च ॥ ६३ ॥

^१बहुल B₃

^२पुरुह B₃

परःशताद्यास्ते येषा परा संख्या शतादिकात् ।

गणनीये तु गणयेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

(वि) परशताद्या इति—^१येषा सङ्ख्येयानां शतादिकात् शतसहस्रादि-
कात् परा अधिका संख्या या विद्यते तया ^२परशताद्या भवन्ति । आदिग्रहणेन
परसहस्रादयः । ^३गणितव्यं गणनीयम् । गणयेयं च । 'गणं सट्याने' । सङ्ख्येयस्य
तारकादेर्नामानि ॥ गण्यते सट्यायत इति गणितम् । ^४सट्यातस्य ^५त्रमुकादेर्नामि ॥
समति न्यूनत्वं न प्राप्नोतीति समम् । 'पम अवैकल्ये' । सर्वेति स्वसबन्धिवर्गोपेत
गच्छतीति सर्वम्^६ । 'पवं गतां' । ^७विशत्यशेन सह सविशतीति विश्वम् । 'विश
प्रवेशने' । नास्ति शेषोऽप्येत्यशेषम् । कृत्यते व्याप्यते स्थानादि कर्म वानेनेति
कृत्स्नम् । 'कृती वेष्टने' । समस्यते ऊरीत्रियत^८ इति समस्तम् । 'अगु
क्षेपणे' । खिलादुपेक्षिताशाद्^९ निवृत्तं निखिलम् । नास्ति खिलमुपेक्षिताशोऽत्रेति
अखिलम् । ^{१०}शेषान्निष्क्रान्तमिति निःशेषम् । सगतमग्रमग्राशोऽत्रेति^{११} नमग्रम् ।
बलाभि^{१२} महं वर्तत इति सबलम् । पूर्णत इति पूर्णम् । 'पूर्णे आप्यायने' ।
न खण्डमखण्डम् । न विद्यते ऊनत्वमत्रेति अनूनवम्^{१३} । ^{१४}अभिन्नस्य घुटादेर्ना-
मानि ॥ ६४-५ ॥

^१जनान् परा येषा ते पर जना Pt₂

^२सङ्ख्येया पर जना भवन्ति K₄, K₅•

^३गणयितुं शक्यं गणनीयम् Pt₂

^४J₂ adds सट्यायते स्म सट्यायतम्

^५वामुताः K₅•

^६धो[वि]पने सजानीयैरिति Pt₂

^७विशतिं गर्वत्र Pt₂

^८एकीत्रियने J₂

^९खिलान् घट्यान् Pt₂

^{१०}निगतम् J₂

^{११}अग्रेण Pt₂

^{१२}K₅ adds भारे .

^{१३}अनून J₂, K₄

^{१४}सपूर्णम्याग्रादर्नामानि K₅

(विब) पर शताद्या — शतादिकात् । अत्र 'शतादिकाद् इत्यादिशब्देन सहस्रादीनां ग्रहणम् । ततश्च येषां सख्यानां गजतुरगादीनां सख्या शतसहस्रादे परा अधिका भवति ते पर शतपर सहस्रादिशब्दैरुच्यन्ते । शतात् परा इति विग्रहे 'पञ्चमो' (२ १ ३७) इति योगविभागात् समासे राजदन्तादित्वात् (२ २ ३१) परशब्दस्य पूर्वनिपाते पारस्करादित्वात् (६ १ १५७) मुडागमे च पर शता अश्वा, पर शतान्यश्वीयानि, पर कोटयो गजता इत्यादि भवति । 'आलोकयामास हरिमंहीधरानधिभ्रयन्तीर्गजता पर शता' इति माघ (शिशु १२ ५०) । 'ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा पर सहस्र शरवस्तपासि' इति भवभूतिश्च (उ च १ १५) । अत्र सर्वानन्द (टी स पृ ३०) — 'गवा पर शत, गवा पर सहस्र-मित्यादि सख्यानामात्रेऽपि' नपुसकलिङ्गत्वेन प्रयोगोऽस्ति' इति ॥ गणनीय तु गण्यम् । गणनाहं ब्रव्यस्यंते नामनी । 'गण सख्याने' इति चौरादिकाददन्ताद् धातो 'तद्यत्तध्यानीयर' (३ १ ६६) इत्यनीयरप्रत्यये गणनीयम् । तत एव धातो 'अचो यत्' (३ १ ६७) इति यत्प्रत्यये 'क्यस्य विभाषा' (६ ४ ५०) इत्यनुवर्तमानस्य विभाषाग्रहणस्य ध्यवस्थितविभाषात्वात् 'णेरनिटि' (६ ४ ५१) इति णिलोपाभावे गण्यमिति भवति इति धातुप्रदीपिकायामुक्तम् । 'गण्यमिति तु चिन्त्यम्' इति सर्वानन्द (टी स पृ ३०) । 'गणरेय' इति औणादिकसूत्रेण^३ एयप्रत्यये गण्यमिति सुबोधिनीकार ॥ सख्याते गणितम् । निश्चितसख्याविशेषस्य क्रमुकादिब्रव्यस्य गणितमिति क्तप्रत्ययान्त (३ २ १०२) नाम ॥ अथ सम सर्वमित्यादि यस्य^४ वस्तुन सर्वाधिनो लोके वेदे वा प्रसिद्धा याधन्तोऽवयवगुणकर्मा वय सन्ति मात्रयापि वैकल्यरहिता भवन्ति तावत्सबन्ध तद् द्रव्यगुणकर्मादिकमन-नमुच्यते । तत्र समादय पूर्णान्तास्त्रयोदश शब्दा स्यु ॥ अथ समम—स्यादनुनके । समतीति समम् । 'यम ष्टम वैकल्ये' । अच् (३ १ १३४) । वैकल्याभावात्त्रि-भक्तित्वेन विरुद्धलक्षणया वैकल्य द्रष्टव्यम् । सर्वादिगणेषु यत्तदस्य सर्वनामसङ्गा ॥ सूतमनेनेति सर्वम्^६ । 'सु गतो' । 'सर्वनिघृण्व' इत्यादिना (उ १ १५६) औणादिकसूत्रेण कर्तुंव्यतिरिक्तार्थे वनप्रत्ययान्त सर्वशब्दो निपातित ॥ विशतीति विशम् । 'विश प्रवेशने' । 'अशूपि' इत्यादिना (उ १ १५७) क्व-प्रत्यय ॥ अविद्यमान शेषोऽप्येति अशेषम् ॥ कृत्यते तिरोधीयते' स्वाधारोऽने-नेति कृत्स्नम् । 'कृतो वेष्टने' । 'कृत्यशूभ्या वस्न' (उ ३ १७) इति वस्न ॥ समस्यते^७ स्वगुणीभूत एकीक्रियत इति समस्तम् । 'अमु क्षेपणे' । क्त ॥

निवृत्त ¹⁰खिलमाहृतमस्मादिति निखिलम् ॥ अविद्यमान खिलमत्रेत्यखिलम् ॥ निष्क्रान्त शेषादिति नि शेषम् ॥ सगतमग्रम् अग्रभागोऽस्येति समग्रम् ॥ कलाभिरवयवैः सह वर्तत इति सकलम् ॥ विकलावयवभागो हि खण्डमुच्यते । नास्त्यस्य खण्डमित्यखण्डम् ॥ पूर्यते स्वावयवैरिति पूर्णम् । 'पूरो आप्पायने' । वतः (७. २. २७)¹¹ । पूरितपर्यायोऽपि पूर्णशब्दोऽवगम्यते । आदिशब्देन पुष्कलाविकलाभिन्नादीना ग्रहणम् ॥ 'ऊन परिहाणे' इत्यस्मात् चौरादिकात् पचाद्याचि (३. १. १३४), स्वार्थिके कप्रत्ययः (५. ४. ५) । ततो नव्समासे (२. २. ६) सति अनूनकम् ॥ ६४-५ ॥

¹ शतादिशब्देन Tj₂, Tv ² शतादिकं वर्तत इति मुद्रितग्रन्थे ³ कौमुद्या न दृश्यते तादृश सूत्रमुणादिषु ⁴ Tv adds घटादे ⁵ पम प्टम अवैकल्ये इत्यपि घातुपाठः ।
⁶ सरति वस्तुमान इति सर्वं । गणपाठादेव प्रवर्तते Gm₃, Tv ⁷ भिद्यते Gm₁, छाद्यते Tv ⁸ छेदने B₅, B₆ ⁹ Gm₁, Tj₂, Tv add स्वावयवाद्यं ¹⁰ अप्रहृत Tv
¹¹ 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता'

(पा) पर शताद्या — शतादिकात् । ¹येषा सप्येयानां ²शतादिकात् परा सख्या ते पर शताद्या ।

‘स जवेन पतन् पर शताना

पतता भ्रात इवारव वितेने’ । (किरा १३ २६)

इति । वैयधिरूपेणापि प्रयोगः ^३, ‘पर सहस्र वरिणा ममारं’ इति ॥ गणनीय तु गणयेम् । सट्यातु योग्यस्य नामनी ॥ सट्याते गणितम् । सट्यातनाम ॥ अयं सम—स्यादनुनके । समस्तनामानि । ‘सम समी समे । समम् । समेपाम् । सम सर्वार्थे इति नियमादितराद्येषु सर्वनामसना न भवति । तेन समाय समानायेत्यर्थः । ^४समाना सवत्सरणामित्यर्थः । समे साध्याचित्यर्थः । ‘समा स्त्री वत्सरे साधुसर्वतुल्येषु वाच्यवत्’ इति वैजयन्ती (पृ २३७, श्लो ६५) ॥ अनुवनम्—‘ग्रण्डनेमोन-विबन्वा’ । असमस्तनामानि ॥ ६४-५ ॥

¹ येषा वेषा A₁ ² शताद्यर्था A₁ ³ वक्तुं गुररम् A₁, C₁ ⁴ A₁ omits
 4 words ⁵ B₃ omits ॥ words.

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ।

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

(वि) घनमिति—वायुजलादिना हन्यत इति घनम् । 'हन हिंसागत्यो' । निगंतमन्तरमेवेति^१ निरन्तरम् । सह अन्त्यते^२ बध्यत इति सान्द्रम् । 'अदि बन्धने' । निविडसयोगावयवस्य^३ गांध्यादेर्नामानि ॥ 'पेल्यते क्षिप्यते शिथिल-मयोगावयवेष्विति पेलवम् । 'पिल क्षेपे' । विशेषेणावयवानामन्तरं^४ रातीति विरलम् । 'रा दाने' । तन्यते विस्तीर्यत इति तनु । 'तनु विस्तारे' । शिथिलसयो-गावयवस्य पटादेर्नामानि ॥ गगता आपोज्ज्ञेति^५ समीप । निकटति^६ निबध्नातीति निकट । 'कटे वर्षाविरणयो' । आसीदन्त्यत्वेत्यासन्न । 'पद्म^७ विशरणे' । सनिकृष्यतेऽस्मादिति^८ सनिकृष्ट । 'कृष विलेखने' । समान नीडमस्येति सनीड । समानो देशोज्ज्ञेति सदेशः ।^९ अभ्यक्ष्यते व्याप्यत इति अभ्याश । 'अशू व्याप्ती' । समाना विधा अस्येति सविध । समाना मर्यादा अन्नेति समर्याद । समानो वेश प्रवेशोज्ज्ञेति सवेश । उपगत^{१०} कण्ठमित्युपकण्ठ । अन्तोऽस्यास्तीति अन्तिक । अभ्यर्द्यते गम्यत इत्यभ्यर्ण । 'अर्द गती' । अभिमुपमग्रमन्नेत्यभ्यग्र ।^{११} अभित इत्यव्ययम् । समीपस्य नामानि ॥ ६६-७ ॥

^१ अस्येति J2, Pt2 ^२ सबध्यते K4, K6 ^३ सयोगावयवस्य K6 ^४ पिल्यते Pt2
^५ साति, 'ला दाने' K6 ^६ अस्मिन्निति Pt2 ^७ बध्नाति, 'कट बन्धने' K6
^८ विशरणपादौ J2, K4 ^९ Pt2 omits अस्मात् ^{१०} अभित अक्ष्यते Pt2, अभ्यक्ष्यत इति अभ्याश इति वा पाठ K5 ^{११} कण्ठस्य समीपे उपकण्ठम् J2, K4 ^{१२} अभि-गच्छनीत्यभित Pt2.

(विव.) घनं निरन्तरं सान्द्रम् । दृढावयवसयोगस्य प्राकाराद्यवयविनो नामानि । निविडावयवतया वाय्वादिभिर्हन्यत इति घनम् । 'हन हिंसागत्योः' । 'मूर्तौ घन.' (३. ३. ७७) इत्यप्प्रत्यय, धातोर्धनादेशश्च ॥ निगंतमन्तरम् अवयवव्यवधानमस्येति निरन्तरम् ॥ स्वावयवैः सह अन्त्यते बध्यत इति सान्द्रम् । 'अदि बन्धने' । रक्प्रत्ययः ॥ पेलव विरल तनु । प्रशिथिलावयवसयोगस्य

तूलपटादेर्नामानि । 'पिल क्षेपे' इति धातोर्घञ् (३. ३. १८) । पेलशब्देन शिथिलत्वमुच्यते । पेलं वाति गच्छतीति पेलवम् । कः ॥ स्वगतशैथिल्येन तृणशलाकादिद्रव्यान्तरस्य प्रवेशं विशेषेण रान्ति ददतीति विराः अवयवाः, तान् लातीति विरलम् ॥ तनुशब्दः शरीरे व्युत्पादितः* (२. ६. ७१) ॥ समीपे—अभितोऽव्ययम् । ^१निकटादयश्चतुर्दशशब्दाः समीपे देशतः कालतो वा प्रत्यासन्ने वर्तन्ते । उपकण्ठादिशब्दानां निकटसदृशादिभिरेकार्थत्वलक्षणसादृश्य-प्रतिपादकौ वृत्तिप्रत्ययौ । संगता आपोऽत्र समीपम् । ऋक्पूरब्धू... (५. ४. ७४) इत्यादिना अकारः समासान्तः । 'द्व्यन्तरपसर्गोऽप्य ईत्' (६. ३. ६७) इतीत्वम् ॥ ^२नीत्युपसर्गात् कटच्प्रत्यये (५. २. २६) निकटः । अथवा निश्चयेन कटति स्वानन्तरदेशमावृणोतीति निकटः । 'कटे वर्षाविरणयोः' । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ आसीदति स्म आसन्नम् । क्तः ॥ संनिकृष्यते स्म संनिकृष्टम् ॥ समानमेकं नीडं स्थानमस्येति सनीडः । 'वोपसर्जनस्य' (६. ३. ८२) इति समानस्य^३ सभावः । एवं सदेशसंविधसमर्पादसंवेशशब्दाः 'वक्तव्याः ॥ अभितोऽव्ययते व्याप्यते इत्यभ्याशः । 'अशू व्याप्ती' । घञ् । तालव्योपध इति केचित् । 'समीपेऽभ्यसनेऽभ्यासः' इति दन्त्योपधेषु रभसधाक्याद् दन्त्योपधोऽप्यम् । तालव्योपधस्तु चिन्त्य इति सुभूतिचन्द्र-सर्वानन्दौ (टी. स. पृ. ३१) ॥ उपगतः कण्ठमित्युपकण्ठः । ^४'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (वा. २. २. १८) इति समासः ॥ अन्तोऽस्यास्तीति अन्तिकः । मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः^० (५. २. ११५) ॥ ^७अभ्यर्दतीति अभ्यर्णः । 'अर्दं गतौ' । क्तः । 'अभेदचाधिदूयै' (७. २. २५) इति निष्ठायामिडभावः । 'रदाम्याम्...' इत्यादिना (८. २. ४२) निष्ठानत्वम्, पूर्वदकारस्य च नकारः । 'हलो यमां यमि लोपः' (८. ४. ६४) इति धातुनकारस्य लोपः । 'रयाम्यां...' (८. ४. १) इति णत्वम् ॥ अभिमुखमग्रम् अस्य अभ्यग्रः ॥ अभीत्युपसर्गात् ^८तसित्प्रत्यये (५. ३. ६) अभित इत्येतदव्ययम् ॥ ६६-७ ॥

^१ निकटादिशब्दचतुष्टयेन तुल्यतया गदेशादिपञ्चकेन च तुल्यतया चत्वारः शब्दा उपकण्ठादयः * Gm3, Tj1. ^२ 'सप्रोदश्च वटच्' (५. २. २६) इति सूत्रे चाद्विकटमित्येव वाणिनाया (पृ. ३४) कौमुद्या च (पृ. २८३). स्वामी तु 'निवट्, सप्रोदश्चेति वटच्' इत्याह (पृ. २४०) । तदनुगत्य इतरे व्याख्यातारो भानुजीदीक्षितनादयः (पृ. ४२८). ^३ समा- नशब्दस्य Tj1, Tj2. ^४ निर्वक्तव्या Tj1. ^५ 'अत्यादयः श्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा. २. २. १८) इति भा. टी. (पृ. ८०६) ^६ 'अन इतिठनी'. ^७ अभ्यर्दने Tj1.

^१ तसिप्रयये B₅, Gm₁ * तन्यते आहारेणेति तनु । 'तन विस्तारे' । 'भूमृशी' ।
तनि मस्जिभ्य उ' (उ १ ७) इति उ ।

(पा) घन निरन्तर सान्द्रम् । निर्गतान्तरनामानि । ^१'दट्टमैनदानिपेल्ल' ।
'निविड निविरीस च' । एते द्वे च ॥ पेलव विरल तनु । विरलनामानि ।
^२'पलुचनिदानि पेल्लु' ॥ समीपे—अभितोऽव्ययम् । समीपनामानि । 'समीपाद्या ।
धर्मे कनी तद्वति त्रिषु' इति वैजयन्तीवचनात् (पृ २१२, श्लो १४३) धर्मिणि
त्रिलिङ्गा, ^३धर्मे नपुसकलिङ्गा । समीप पर्वत । पर्वतस्य समीपम् । अभित शब्दो
धर्मधर्मिणोरप्यलिङ्ग । अभितो नगरी । नगरीमभित ॥ ६६-७ ॥

^१ 'ओत्तैनदि A₁

^२ 'पलचैनैनदि' A₁

^३ A₁ adds भवन्ति

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

नेदिष्ठमन्तिकतम स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

(वि) संसक्त इति—ससज्यत इति मसक्तम् । 'पञ्ज सङ्गे' । न
व्यवधीयत इति अव्यवहितम् । 'दुधाम् धारणपोषणयो' । नास्ति तिररकरणार्थेन
^१पदेनान्तरमिति अपदान्तरम् । अपटान्तरमिति वा पाठ । तदा अपगत पटनान्तर-
मिति विग्रह । अन्यन्तश्चिष्टस्य नामनी ॥ अतिशयेनान्तिक नेदिष्ठम् । समीप-
तमस्य नाम ॥ दु खेनयत^२ इति दूरम् । इण् गतो' । विप्रकृष्यते समीपादिति
विप्रकृष्टम्^३ । दूरनामनी ॥ ६८ ॥

^१ व्यवधानमस्येति Pt₂

^२ Pt₂ adds प्राप्यत

^३ J₂ adds 'कृप विलेखन'

(चिव) संसक्ते—अपदान्तरमित्यपि । अव्यवहितलघ्नस्य नामानि ।
सज्यते स्म सक्तम् । 'पञ्ज सङ्गे' । क्त । सम्यक् सक्त ससक्तम् । सलग्न-
मित्यर्थ । ^२वस्त्वन्तरेण यद् व्यवधीयते तद् व्यवहितम् । ^३ततोऽन्यद् अव्यवहितम् ।
पद पदमात्रपरिमितम् अन्तर मध्यभागोऽस्य नास्तीति अपदान्तरम् । केचित्तु—
नास्ति पटेन वस्त्रेणान्तर व्यवधानमस्येति अपटान्तरमिति पठित्वा व्याचक्षते ॥
नेदिष्ठमन्तिकतमम् । अन्यापेक्षया अतिशयेनान्तिक सनिकृष्टम् अन्तिकतमम् ।

अतिशयेनान्तिक नैदिष्ठम्^५ । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५. ३. ६३) 'इति अन्तिकशब्दस्य 'इष्ठनि' परतो नेदादेशः । तमप्रत्यये अन्तिकतमम् (५. ३. ५५) ॥ स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् । दुःखेन ईयते गम्यत इति दूरम् । 'इण् गतौ' । 'दुरीणो लोपश्च' (उ. २. २२) इति रन्प्रत्ययः । घातोर्लोपश्च । 'रो रि' (ऋ. ३. १४) इत्युपसर्गरेफलोपः । 'ढ्रलोपे...' (६. ३. १११) इति दीर्घः^६ ॥ द्रव्यान्तरापेक्षया संयुक्तासयोगभूयस्त्वं विप्रकर्षः । तद्युक्तं विप्रकृष्टम्^७ ॥ ६८ ॥

- ^१ परिष्वङ्गे Tj1 ^२ द्रव्यान्तरेण Gm1, Tj1, Tv ^३ तस्मात् Tj1, Tv
^४ नञ्समास Tj1, Tv ^५ इतरापेक्षयात्यन्तसनिष्ठं Tj1, Tj2. ^६ Tj2 adds
 'अतिशयेन तमविष्ठनौ' ^७ इष्टन्प्रत्यये Gm3, Tj2 ^८ Tj2 adds उपसर्गं.
^९ समीपात् विप्रकृष्ट्यते स्म विप्रकृष्टम् Tj1, Tj2. स्वार्थे ञ् विप्रकृष्टकम्

(पा) ससक्ते—अपदान्तरमित्यपि । ^१ससक्तनामानि ॥ नैदिष्ठमन्तिक-
तमम् । ^२अत्यन्तसमीपनामनी ॥ स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् । दूरनामनी ॥ ६८ ॥

- ^१ अव्यवहितस्य° B3 ^२ अतिसमीप° B3

' दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे दीर्घमायतम् ।
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

(वि) दवीय इति—अतिशयेन दूर दवीयः । दविष्ठं च । सुतरा दूरं सुदूरम् । अत्यन्तदूरनामानि ॥ ^१दृणाति दूरम्यत^२ विदारयतीति दीर्घम् । 'दृ विदारणे' । आयग्यते विस्तीर्यत इत्यायतम् । 'यम उपरमे' । दीर्घस्य नामनी ॥ वर्तते भुवि परिवर्तत इति वर्तुलम् । वृत्तं च । 'वृत्तु वर्तने' । निर्गणं तलमत्रेति निस्तलम् । वर्तुलस्य बन्धुनादेर्नामानि ॥ बध्नात्युन्नतत्वेन सहावनतत्वमिति^३ बन्धुरम् । 'बन्ध बन्धने' । उन्नतानतस्य ^४स्तनादेर्नाम ॥ ६९ ॥

- ^१ दृणानि K5, K6 ^२ दूरस्थितत्वादिनि Pt3 ^३ अवनत K5 ^४ स्थानादे J3

(यिय) दवीयश्च—सुदूरे । इतरापेक्षया अतिशयेन दूरमिति विग्रहे
 'द्वियचनविभज्य...' इत्यादिना (५. ३. ५७) ईयसुन्प्रत्यये 'स्यूलदूर...'

इत्यादिना (६. ४. १५६) दूरशब्दस्य यणादिलोपे पूर्वस्य च गुणे^१ दवीयः ।
 इष्ठन्प्रत्यये^२ (५. ३. ५५) पूर्ववदेव दविष्ठम् । अतिशयेन दूरं^३ सुदूरम् ॥
दीर्घमायतम् । 'आयामाख्यपरिमाणयुक्तस्य वेणुदण्डादेर्नामनी । दृणाति दूरं
 वारयतीति दीर्घम् । 'दृ विदारणे' । बाहुलकात् घड्^४ ॥ दूरदेशमभिव्याप्य
 यम्यते नियम्यत इति आयतम् । 'यम उपरमे' । क्तप्रत्ययः । आडोऽभिव्या-
 प्तिरर्थः ॥ वर्तुलं निस्तलं वृत्तम् । 'कुत्रापि समप्रदेशरहितस्य' कन्दुककपित्य-
 फलादेर्नामानि । भुवि^५ वर्तते नैकत्र तिष्ठतीति वर्तुलम् । 'वृत्तु वर्तने' । बाहुलक
 उलङ्घप्रत्ययः ॥ तलति प्रतितिष्ठतीति तलशब्देन समदेशो विवक्षितः । 'तल
 प्रतिष्ठायाम्' । निर्गतं तलमस्मादिति निस्तलम् ॥ क्तप्रत्यये वृत्तम् (३. ४. ७२) ।
^६बिम्बग्रहणभागस्य तलयुक्तत्वेऽपि दर्पणादावधिरहितत्वसादृश्याद् वृत्तशब्द-
 प्रयोगः ॥ बन्धुरं तृप्तानतम् । यदेकमेव स्वभावादुन्नतम् उपाधिवशात् प्रदेशान्तरे
 चानतम् ईषन्नन्नं लज्जानतमस्तकादि तद् बन्धुरम्^{१०} । बध्नाति स्वैकदेशमव-
 स्यान्तरं प्रापयतीति बन्धुरम् । 'बधि संयमने' । उरच्प्रत्ययः (उ. १. ४३) ।
 बन्धुरमिति दीर्घमध्योऽप्यस्ति । तथा च रभसः—'बन्धुरबन्धुरौ रम्ये नन्ने हंसे
 च बन्धुरः' इति ॥ ६६ ॥

^१ Tj2, Tv add अवादेशे च^२ Tj1, Tj2 add सति^३ इतरापेक्षयाTj2, Tv ^४ स्वगतपृथुत्वापेक्षया भूप्रदेशस्य सम्योगातिशयोपलक्षितव्यापामाख्यपरिमाणयु-
 क्तस्य नामनी Tj1, Tj2 ^५ 'अतो दीर्घो यत्रि' इति सूत्रनिर्देशात् साधु Tj1.^६ Gm1, Tj2 add समन्ततस्तुत्यारोहपरिणाहे ^७ बिल्वफलादौ वर्तुलादित्रयम् Gm1,Tj1, Tj2 ^८ विवर्तते Tj2 ^९ ऊर्ध्वाधोभागयो समप्रदेशरहिते दर्पणादौ अधिरहितत्व-
 साम्याद् वर्तुलवृत्तशब्दयो प्रयोग Tj1, Tv. ^{१०} Gm1, Tj1 add स्यात् । फलमार-

बन्धुरसाक्षात्तरव इति । सज्जाया—बन्धुरवदना इत्यादि

(पा) दवीयश्च । सान्तोऽयम् । दविष्ठ च सुदूरे । अतिदूरनामानि ॥
दीर्घमायनम् । दीर्घनामनी । 'निडुवु'^१ ॥ वर्तुलं निस्तलं वृत्तम् । वर्तुलनामानि ॥
 अनुक्तम्—'मुवृत्त परिमण्डलम्' ।^२ अतिवर्तुलनामनी ।^३ बन्धुरं तृप्तानतम् ।
 मध्योन्नत पार्श्वोन्नत च यत् तद्वन्धुर स्यात् । अनुक्तम्—'स्थपुट विपमोन्नतम्' ।
 मध्योन्नत पार्श्वोन्नत स्थपुट स्यात्^४ ॥ ६६ ॥

^१ B3 omits^२ जनतिलनवद् वृत्त° A1^३ A1 adds चन्द्रवत्.^४ यदस्ति

यस्तु तत् A1

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ।

न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥

(वि.) उच्चेति—उच्चीयत ऊर्ध्वमपचीयत इत्युच्चः । ‘चिञ् चयने’ ॥ प्राशनुते प्रकपेणोर्ध्वमिति प्राशुः । ‘अशू व्याप्तौ’ । ^१उन्नमत्यूर्ध्वमित्युन्नतः^२ । ‘णम प्रह्वत्वे शब्दे च’ । उदगतमग्रमस्येत्युदग्रः । उच्छ्रीयत ऊर्ध्वं श्रयत इत्युच्छ्रितः । ‘श्चिञ् सेवायाम्’ । तुञ्ज्यते वाय्वादिना भज्यत इति तुङ्गः । ‘तुजि हिंसायाम्’ । उन्नतस्य प्रासादादेर्नामानि ॥ वामो ^३बलगुत्वमस्यास्तीति वामनः । निम्नमञ्चति गच्छतीति न्यक् । ‘अञ्चु गतौ’ । ^४नीचैस्त्व विद्यतेऽस्येति नीचः । खर्वत्यवयव-
दाढर्धेन ^५दुप्यतीति खर्वः । ‘खर्व दपे’ । दैर्घ्याभावाद् ह्रसतीति ह्रस्वः । ‘ह्रस शब्दे अल्पत्वे च’ । अनुन्नतस्य नामानि ॥ अवनतमग्रमस्येत्यवाग्रम् । अधो-
नमतीत्यवनतम्^६ । आ ईपन्नतम् आनतम् । अधोमुखस्य नामानि ॥ ७० ॥

^१ उन्नम्यते J₂, K₂, K₅

^२ K₅ adds उच्चीयते

^३ बलुत्वम् K₂.

^४ नीचत्व K₆.

^५ तुप्यति J₂, K₂.

^६ अवाङ्मनतम् K₅.

(वि.) उच्चप्रांशू—तुङ्गे । ^१उत्सेधाख्यपरिमाणयुक्ते^२ ^३तालसालादौ उच्चादिषट्कं वर्तते । उच्चीयते ऊर्ध्वं चीयत इत्युच्चः । ‘चिञ् चयने’ । ^४‘अन्येष्वपि दृश्यते’ (३. २. १०२) इति उप्रत्ययः ॥ प्रकृष्टा उन्नतत्वेन प्रकाशमाना अंशवोऽवयवा अस्म्येति प्रांशुः ॥ उन्नमति स्म उन्नतः । ‘णम प्रह्वत्वे शब्दे’ । कर्तरि क्तः (३. ४. ७२) । ^५उद् ऊर्ध्वं गतमग्रमस्येत्युदग्रः । ऊर्ध्वदेशं श्रयति स्म उच्छ्रितः । ‘श्चिञ् सेवायाम्’ । क्तः ॥ तुञ्जघते वाय्वादिना हिंस्यत^६ इति तुङ्गः । ‘तुजि हिंसायाम्’ । कर्मणि घञ्प्रत्यये (३. ३. १६) ‘चजोः कु घिण्यतोः’ (७. ३. ५२) इति कुत्वम् । विशेष्यनिध्नेषु कामचारात् पुलिङ्गनिर्देशः^७ कृतः ॥ अथ वामने—ह्रस्वाः स्युः । ^८द्रव्यान्तरापेक्षया स्वल्पोच्छ्राययुक्तस्य नामानि । नीत्युपसर्गो निकर्षवचनः । ‘अञ्चु गतौ’ । निकृष्टं अञ्चतीति न्यङ् । ‘ऋत्विग्दधृक्...’ इत्यादिना (३. २. ५६) अञ्चतेः विवन् प्रत्ययः । ‘विवन्प्रत्ययस्य कुः’ (८. २. ६२) इति कुत्वम् । चकारान्तः । स्त्रियां तु डीपि नीची^९ ॥ नीचैःशब्देन स्वल्पपरिमाणमुच्यते । तद्योगाद् अशंआद्यचि (५. २. १२७) अव्ययानां भमाग्रे टिलोपे (वा. ६. ४. १४४) नीचः ।

नीचशब्दोऽकारान्तः पामरेऽपि व्युत्पादितः (२. १०. १६) । यथा हिरण्यलोह-
वाहिनीलतादयः शब्दाः सामान्यविशेषोभयरूपार्थाः तद्वदिहापि ॥ मनुष्यवर्गे 'खर्वो
ह्रस्वश्च वामनः' इति मनुष्यविशेषे (२. ६. ४६) दर्शिताः । तत्रैव कृतनिर्व-
चनादच^{१०} । इह तु स्वल्पोच्छ्राययुक्तद्रव्यमात्रवचनत्वेनोच्यन्त इति ज्ञेयम् ॥
अवाग्रेऽवनतानतम् । अवाग्रेऽधोमुखे द्वयम् । अवनतमग्रमस्येति अवाग्रम् । अवनमति
स्म अवनतम् । वतः । ईषन्नमति स्म आनतम् । आइ, ईषदर्थः । अवनतम् आननं
मुखमस्येति अवनताननमिति सुभुतिचन्द्रः ॥ ७० ॥

^१ उत्तेघ्रायं° Gm1, Tv ^२ Tj1, Tj2 add द्रव्ये ^३ *सालवृक्षादौ Tj2 Tv.
^४ अन्येभ्योऽपि B5, Tv. ^५ उदित्युपसर्गं ऊर्ध्वशब्दार्थे वर्तत इति घातुवृत्तौ Tv ^६ Gm1,
Tj1, Tj2 add भज्यते ^७ पुलिङ्गत्वेनानुशासन कृतम् Gm1, Tj2 ^८ अन्न वामन-
खर्वह्रस्वशब्दास्त्रयोऽपि द्रव्यमात्रवचना तद्विशेषवचनाश्च Tj2, Tv ^९ नीचाहस्तेन
निमृष्यात् इत्यादौ प्रयोगान्तरेऽपि Tj1, Tj2 ^{१०} खर्वति । 'खर्वं गतौ' । पचाद्यच् ॥
ह्रमति । 'ह्रस शब्दे' । बाहुलकाद्वन् ॥ वामयति । 'दुवम उद्गिरणे' । ल्युट्

(पा) उच्चप्राश—तुङ्गे । तुङ्गनामानि ॥ अथ वामने—ह्रस्वा स्युः ।
वामननामानि^१ ॥ अवाग्रेऽवनतानतम् । ^२अवनतागनामानि^३ ॥ ७० ॥

^१ A1 adds 'पोट्टिवाडु'. ^२ अवागताग्र° A1 ^३ A1 adds 'वगिनदि'

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत् कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

(घि) अरालमिति—अरा वेष्टनान्यस्य सन्तीत्यरालम् । ^१वर्ज्यते आर्जव-
मनेनेति वृजिनम् । 'वृजी वर्जने' । जहात्यार्जवमिति जिह्मम् । 'ओहाक् त्यागे' ।
ऊर्मयो ^२वक्रभावा सन्त्यस्यति ऊर्मिमत् । कुञ्चति वक्रतया^३ अल्पीभवतीति
कुञ्चितम् । 'कुच गतिकोटिल्यान्पीभावयो.' । नमतीति नतम् । 'गम प्रह्वत्वे
शब्दे' । ईषद्विद्धमाविद्धम्^४ । 'व्यघ ताडने' । कुटात कौटिल्य^५ प्राप्नोतीति कुटि-
लम् । 'कुट कौटिल्ये' । भुजतीति भुग्नम् । 'भुज कौटिल्ये' । वेल्लति ^६श्लक्ष्ण-
तया चरतीति^७ तिष्ठतीति वेल्लितम् । 'वेल्ल चलने' । वञ्चति कौटिल्य प्राप्नो-
तीति ^८वक्रम् । 'वञ्चु गतौ' । कुटिलम्य वेशादेर्नामानि ॥ ७१ ॥

^१ वृज्यते K₅, Pt₂ ^२ भङ्गा Pt₂ ^३ कुटिलतया J₂, K₅ ^४ आविध्यत
इति K₃, K₄ ^५ K₄, Pt₂ omit. ^६ चलति कुटिलतया Pt₂ ^७ K₄ omits
॥ वडकनाद् वक्रम् । 'वकि कौटिल्ये गतो च' K₃, K₆.

(विव.) अरालं—वक्रमित्यपि । अरालमित्यादिश्लोकेन एकादशना-
मानि आर्जवविरुद्धावयवसंस्थाने^१ वक्रनाम्ना प्रसिद्धे आन्दोलिकादण्डादौ वर्तन्ते ।
अरमत्यर्थमल्पते कार्यानुपयोगित्वेन निवार्यत इत्यरालम् । 'अल भूषणपर्याप्ति-
चारणेषु' ॥ इह घृजिनशब्देन पापवाचिना तद्गत हेयत्व लक्ष्यते । तद्योगाद् अश-
आद्यच्^२ (५. २. १२७) । वृजिनम् ॥ जहाति त्यजत्यार्जवमिति जिह्यम् । 'ओहाक्
त्यागे' । मन्प्रत्ययः^३ (उ. १. १४६) ॥ अवयवसंकोचनिबन्धनास्त्वक्संकोच-
रूपावलय एव सादृश्यात् ऊर्मिशब्देन विवक्षिताः । तद्योगाद् ऊर्मिमत् । मतुप्
(५. २. ६४) ॥ कुञ्चति अवयवसंकोचेनाल्पीभवतीति कुञ्चितम् । 'कुञ्च कुञ्च
गतिकौटिल्याल्पीभावयोः' । क्तः ॥ नमति प्रह्वीभवतीति नतम् । कर्तरि क्तः
(३. ४. ७२) ॥ शरादिभिरीषद्विद्धः आविद्धः । 'व्यध ताडने' । क्तः^४ । सहि दुःसह-
व्यथाभराद् ईषत्सकुचितावयवो भवति । तत्सादृश्यादिदमपि^५ आविद्धमित्युच्यते ॥
अत्र कुटशब्देन गृहवाचिना सादृश्यात् सकुचितावयवभागे^६ विवक्षितः । 'कुट
कौटिल्ये' । ततो मत्वर्थे पिच्छादित्वाद्^७ इलचि (५. २. १००) कुटिलम् ॥
भुजति कुटिलो भवतीति भुग्नम् । 'भुजो कौटिल्ये' । 'ओवितश्च' (८. २. ४५)
इति निष्ठानतश्च ॥ वेलति स्वसनिवेशात् चलतीति वेलितम् । 'वेल चलने' ।
क्तः ॥ वञ्चति अप्रावयवैर्मूलभाग गच्छतीति वक्रम् । 'वञ्चु गतो' । 'स्फायि-
तञ्चिवञ्चि...' इत्यादिना (उ. २. १३) रक्प्रत्ययः । अनुनासिकलोपः^८ ।
न्यङ्क्वादिः (७. ३. ५३) ॥ ७१ ॥

^१ संस्थानयोगे Tj₁ ^२ अवि Gm₁, Tj₁ ^३ 'जहाते सन्वदालोपश्च' ।
^४ 'प्रहिज्या...' (६. १. १६) इति सप्रसारणम् ^५ Tj₁ adds कुटिलमपि ^६ 'माय
उच्यते Gm₁, Tj₁. ^७ नाशिकाया वीमुद्या च पिच्छादिपाठे कुटशब्दस्यादर्शनात् 'सलि-
वलि भूम्य इलच्' (उ. १. ५७) इत्यनेन बाहुलकात् कुटिलमिति सुवचम् ^८ Gm₁
omits

(पा) अराल—वक्रमित्यपि । कुटिलनामानि । ^१ 'ढोक्नदि' । अनु-
नतम्—'विकट तु विरूपकम्' । ^२ अतिवक्रनामनी ॥ ७१ ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

(वि) ऋजाविति—ऋज्यते आदरेण^१ सपाद्यत इति ऋजु । ‘ऋज गति-
स्थानार्जनेनोपार्जनेषु’ । न जिह्वा इत्यजिह्वा^२ । प्रकृष्टोऽवन्त्वगुणोऽस्येति प्रगुण ।
ऋजुनामानि ॥ व्यस्यते विपर्यस्यत^३ इति व्यस्त । ‘प्रकृष्टगुणयोगाभावाद् अप्रगुण ।
आकोलति^४ एकोभवतीत्याकुल । ‘कुल सस्त्याने बन्धुषु च’ । व्याकीर्णस्य नामानि ॥
शाश्वद् वर्तमान शाश्वत । ध्रुवतीति ध्रुव । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ । नियत भवो^५ नित्य ।
सदा भव सदातन । सनातनश्च । विनाशरहितस्य नामानि ॥ ७२ ॥

^१ आधारेण उपयुज्यते K₅, आदरेण वाज्यते J₂ ^२ न जिह्वायति K₄, जिह्वो न
भवति Pt₂ ^३ Pt₂ omits, but adds ‘असु क्षेपणे’ ^४ न विद्यते प्रकृष्टगुणोऽस्य
J₂, Pt₂ ^५ ईषत् सस्त्यानो भवति Pt₂ ^६ भवतीति J₂

(विब) ऋजावजिह्मप्रगुणौ । वक्रविरुद्धस्य^१ दीर्घवेणुवण्डादेर्नामानि ।
^२ऋज्यते कार्योपयोगित्वेन सपाद्यत इति ऋजु । ‘ऋज गतिस्थानार्जनेनोपार्जनेषु’ ।
औणादिक कुप्रत्यय (उ १. २७) ॥ जिह्वाद् भिन्नोऽजिह्वा ॥ प्रकृष्टो गुण
उपादेयत्वलक्षणेऽस्येति प्रगुण ॥ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ । ‘विप्रकीर्णसन्निवेशस्य’
नामानि । व्यस्यते विरुद्ध क्षिप्यत इति व्यस्तम् । ‘असु क्षेपणे’ । कर्मणि क्त. ॥
रमणीयत्वाभावेन प्रकृष्टगुणाभावाद् अप्रगुण ॥ आ समन्तात् कोलति सस्त्यानो
भवतीति आकुल । ‘कुल सस्त्याने’^३ । मूलविभुजादि^४ (वा. ३. २ ५) ॥
शाश्वतस्तु—सनातना । विनाशरहितस्य नामानि^५ । शाश्वदिति कालत्रयवाचक-
मव्ययम् । तत्र भवो वर्तमान शाश्वत । ‘तत्र भव’ (४. ३. ५३) इत्यण् ।
‘आराच्छश्वतोर्नेष्यते’ इति निषेधात् ‘अव्ययाना भमात्रे—’ (वा. ६. ४. १४४)
इति टितोपस्याभाव ॥ ^६ध्रुवनित्यशब्दौ प्रथमकाण्डे व्युत्पादितौ (१. ३. २०,
१. १. ६७) ॥ सदासनाशब्दौ कालत्रयवचनाव्ययेषु वक्ष्येते (३ ४ २२, १७) ।
ताभ्यामुभाभ्यामपि भवार्ये ‘सायचिरप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टचुटध्रुलौ तुट् च’
(४. ३. २३) इति टच्प्रत्यये तुडागमे च सदातन, सनातनश्च । शाश्वतिक-
शब्दोऽप्यत्र ॥ ७२ ॥

¹ °दण्डादौ ऋज्वादितय वक्रव्यतिरिक्ते Tj1, Tv ² कौमुद्या तु (पृ. ४६४)—
 ‘अर्जं अर्जने’, अस्य ऋजिरादेश । अर्जयति गुणान् ऋजु । ‘अर्जिदृशि...’ इत्यादिना कु
 (उ १ २७) ³ व्याकीर्णं Gm1, Tj1 ⁴ ‘सनिवेशे केशवेशादौ व्यस्तादितयम्
 Gm1, Tj1. ⁵ Tv adds वन्धुषु च ⁶ इगुपधज्ञाप्रीकिर क (३ १ १३५) इति
 भा दी (पृ ४३०) ⁷ शाश्वतादिपञ्चक विनाशरहिते परमाण्वादी वर्तते Tv.
⁸ ध्रुवति । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ । ‘इगुपध’ इति क, नियत भव । ‘त्यब् नेर्ध्रुवे’ (वा.
 ४ २ १०४)

(पा) ऋजावजिह्वाप्रगुणौ । ऋजुनामानि । ¹ ‘चक्कनिदि’ । व्यस्ते
त्वप्रगुणाकुलौ । व्यस्तनामानि । ¹ ‘वेरे वुडेदि’ । अनुक्तम्—‘करम्ब कम्बरो
 मिश्र.’ । मिश्रनामानि । ¹ ‘कलशिनदि’ । शाश्वतस्तु—सनातनाः । ² स्थिरना-
 मानि ॥ ७२ ॥

¹ B3 omits. ² ध्रुवस्य° A1.

स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

(वि) स्थास्त्ररिति—तिष्ठति ¹ चिरकाल ताच्छील्येनेति स्थास्तु । ‘ष्ठा
 गतिनिवृत्तौ’ । अतिशयेन स्थिरः स्थिरतरः । स्थेयाश्च । ² चिरकाले वर्तमानस्य
 नामानि ॥ कूटेन निश्चलत्वेन तिष्ठतीति कूटस्थः ³ । वाल्याद्यवस्थारहितत्वेन⁴
 भूतभाविव्यवर्तमानकालव्यापितम्यात्मादेर्नाम ॥ तिष्ठति ताच्छील्येनेति स्थावरः ।
 जङ्गमादितरस्य नाम ॥ ७३ ॥

¹ चिर काल K5, K6 ² स्थिरकाले K2, K4; स्थिरकालेन K6. ³ J2, K2,
 K5 add ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ . ⁴ °राहित्येन J2, K4.

(विव.) स्थास्तुः—स्थेयान् ¹ आशुयिनाशिजलबुद्बुदापेक्षया चिरकाला-
 वस्थापिनः पापाणादेर्नामानि । चिरं² तिष्ठतीति स्थास्तुः । ‘ग्लानित्यश्च
 स्तुः’ ³ (३. २. १३६) इति ‘ताच्छील्यार्थे स्तुप्रत्ययः ॥ इतरापेक्षया अतिशयेन
 स्थिर इति विग्रहे ‘द्विवचनविभज्य...’ इत्यादिना (५. ३. ५७) तरप्प्रत्यये
 स्थिरतरः ॥ ईयस्तुप्रत्यये (५. ३. ५७) ‘प्रियस्थिर...’ इत्यादिना (६. ४.
 १५७) स्थिरशब्दस्य स्यादेशे च स्थेयान् ॥ एकरूपतया—कूटस्थः । एकेनैव

स्वभावेन निरवधिकालत्रयव्यापको^१ नित्यचैतन्यादिः कूटस्थ इत्युच्यते । 'कूटं निश्चलम्' इति नानार्थे वक्ष्यते (३. ३. ३७) । नैश्चल्येन स्वभावान्तरराहित्येन तिष्ठतीति कूटस्थः (३. २. ४)^२ ॥ स्यावरो जङ्गमेतर. । ^३जङ्गमात् चलनस्व-
भावात् मनुष्यादेरन्य पर्वतादि. स्यावरः स्यात् । तिष्ठति ताच्छील्येनेति स्यावरः ।
'स्येशभास ...' इत्यादिना (३. २. १७५) वरच् ॥ ७३ ॥

^१ घटपटाद्यपेक्षया चिरकालस्यायिनि पापाणादौ स्थासुप्रभृतित्रयम् Gm1, Tv.
^२ चिरकाल Gm1 ^३ कम्पु B०, Tj३ ^४ ताच्छील्ये Gm1, Gm3 ^५ व्यापके
नित्यचैतन्यादौ B०, Gm1 ^६ 'सुपि स्थ' इति क ^७ मनुष्यपश्यादेरन्य पार्थिव
पर्वतादि स्यावर स्यात् B०, Tv

(पा) म्यासु—स्थेयान । अतिस्थिरनामानि ॥ एकरूपतया—
कूटस्थ । एकस्वरूपतया ^१कालव्यापि आकाशादिद्रव्य कूटस्थ स्यात् ॥ स्यावरो
जङ्गमेतर । ^२जङ्गमादिनर शैलवृक्षादि स्यावर स्यात् ॥ ७३ ॥

^१ सकलकालेषु वर्तमान B० ^२ वृक्षादिद्रव्यनाम A1, C1

चरिष्णु जङ्गमचरं व्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

(वि) चरिण्वति—चरति ताच्छील्येनेति चरिष्णु । चरम् । चराचर
च । 'चर गतिभक्षणयो' । कदाचित् ^१कुटिल गच्छतीति जङ्गमम् । 'गम्लु गतौ' ।
व्रस्यति ^२चिरचलत्वादिति व्रसम् । 'व्रमु उद्वेगे' ^३ । इङ्गति चलतीति इङ्गम् ^४ ।
'इगि गतौ' । गमनशीलस्य नामानि ॥ चलति ताच्छील्येनेति चलनम् । 'चल
कम्पने' । कम्पते ताच्छील्येनेति कम्पनम् । कम्प च । 'वपि चलने' । चलन-
शीलस्य नामानि ॥ चलतीति चलम् । चलाचल च । 'लोडति चलतीति लोलम् ।
'लुड विलोडने' । चञ्चतीति चञ्चलम् । 'चञ्चु गतौ' । तरतीति ^५ तरलम् ।
'तृ प्लवनतरणयो.' । परिप्लवते गच्छन्तीनि पारिप्लवम् । परिप्लव च । 'प्लुट
गतौ' । चलतो वृक्षादेर्नामानि ॥ ७४ ॥

¹ भृश Pts.² भीतवत् Ks.³ उद्वेजने J2, K6.⁴ Pt2 adds भृश

चरतीति चराचरम् । 'चर गतिभक्षणयो' ।

⁵ लुडघते वाम्बादिनेति लोलम् । डलपोरे-

वत्वात् Pt2.

⁶ Ks adds चरति.

(विव.) चरिष्णु—चराचरम् । चलनस्वभावस्य ¹मनुष्यपशवादेर्नामानि । चरतीति चरिष्णुः² । 'अलकृब्न्निराकृब्... ' इत्यादिना (३. २. १३६) इष्णुच् ॥ कुटिलं गच्छतीति जङ्गमम् । 'गम्बु गतो'³ । 'नित्यं कौटिल्ये गतो' (३. १. २३) इति यङ् । 'सन्त्यङोः' (६. १. ६) इति द्विवचनम्⁴ । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (७. ४. ८५) इति नुक् । अस्य चानुस्वारपरसवर्णौ । पचाद्यच् (३. १. १३४) । 'यङोऽचि च' (२. ४. ७४) इति यङो लुक् ॥ चरतीति चरम् । पचाद्यच् (३. १. १३४) । त्रस्यतीति त्रसम् । 'त्रसी उद्वेगे' । अच् ॥ इङ्गति गच्छतीति इङ्गम् । 'इगि गतो' । अच् ॥ चरतीति चराचरम् । 'चरिचलिपति...' (वा. ६. १. १२) इति पचाद्यचि विकल्पेन द्विवचनागागमयोः चराचरम् । ⁵द्विवचनाभावपक्षे चरम् ॥ चलनं—कम्प्रम् । ⁶चलनस्वभावस्य नामानि । 'चल गतो', 'कपि चलने' इत्याभ्यां धातुभ्यां 'चलनशब्दार्थादिकर्मकाद्युच्' (३. २. १४८) इति ताच्छील्यायै कर्तरि युच्प्रत्यये चलनम्, कम्पनम् । 'नमिकम्पि...' इत्यादिना (३. २. १६७) रप्रत्यये कम्प्रम् ॥ चलं—परिप्लवे । ⁷कादाचित्कचलनयुक्तस्य हस्तादेर्नामानि । 'चल गतो' इति धातोः पचाद्यचि (३. १. १३४) चलम् ॥ ⁸लोलति लोलम् । लुड इत्येके पठन्ति । धातोः पचाद्यचि लङ्योरभेदः । लुडतिरपठितो धातुरिति माघ-व्याख्याने वल्लभाचार्यः⁹ (शिशु. ३. ७२) ॥ चलतीति चलाचलम् । ¹⁰चराचर-शब्दवत् ॥ चञ्चतीति चञ्चलम् । 'चञ्चु गतो' । औणादिकः कलच्प्रत्ययः । तरति ¹¹देशान्तरं प्रति प्लवत इति तरलम् । 'तृ प्लवनतरणयोः' । अलच्प्रत्ययः ॥ ¹²परिप्लवते, 'प्लुङ्ग गतो' इति धातोः परिपूर्वात् पचाद्यचि (३. १. १३४) परिप्ल-वम् । ततः स्वार्थिके अण्प्रत्यये (५. ४. ३८) पारिप्लवम् ॥ ७४ ॥

¹ पशवादी चरिष्णादिपट्कम् B5, Gm1.² B5, Gm1 add 'चर गतो'.³ Gm1 adds सुप्लृ⁴ द्विवच् Tv, 'स्वाम्यादिस्तु भृशार्थे एव यङमिच्छति' इति⁵ भानुजीदीक्षित (पृ ४३१); 'अकौटिल्येऽप्यभिधानाद् यङ्' इति मुद्रितस्वामिव्याख्याने (पृ २५२)⁶ द्विवचनादि⁷ B5, Gm1.⁸ चलनादित्रय चलनस्वभावे Tv⁹ चलादिपट्क

हस्तादौ B5

¹⁰ लोडति B5, B6.¹¹ काश्मीरमुद्रितवल्लभव्याख्याने

(३ ७१) न दृश्यते

¹² चराचरवत् शब्दनिर्वाह B5¹³ प्रदेश¹⁴ B5.¹⁵ परित

प्लवते गच्छतीति B5, Tv.

(पा.) चरिण् जङ्गमचरम् । ^१एकवद्भावाद् नपुंसकत्वम् । त्समिङ्गम् ।
 संचरणशीलस्य मनुष्यादेर्नामानि ॥ चराचरं । स्यावरजङ्गमोभयनाम^२ । 'उभयं
^३तच्चराचरम्' इति वैजयन्ती (पृ. २०६, श्लो. ६२) ॥ चलनं—परिप्लवे ।
^४चलननामानि ॥ ७४ ॥

^१ अत्रैकवद्भावाद् विभाषा A₁.
 ग्रन्थे. ^४ चल^४ A₁, C₁.

^२ 'उभयद्वय' A₁.

^३ 'उभय तु' इति मुद्रित-

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

ककंशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

(वि.) अतिरिक्त इति—अतिरिच्यत इत्यतिरिक्तः । 'रिचिर्' विरेचने^१ ।
 सम्यगधिकः समधिकः । वलुप्ताधिकस्य नामनी ॥ सहन्यते^२ संधिप्रदेशेषु सश्लिष्यत
 इति महतः । 'हन हिंसागत्योः' । दृढमधिहस्तपादाद्यवयवस्य नामनी ॥
 कृणोति पीडयतीति ककंशम्, ^३अर च । 'कृञ् हिंसायाम्' । ककषट इति वा पाठः ।
 तदा 'कषे ह्मने' इति धातुः । कठति अनेकक्लेशेन^४ जीवतीति कठिनम् । कठोर
 च । 'कठ कृच्छ्रजीवने' । निन्दितमिव तिष्ठतीति निष्ठुरम्^५ । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ।
 दृहतीति दृढम् । 'दृहि वृद्धौ' । जीर्यतेऽनेनेति जठरम् । जरठमिति वा पाठः ।
 'जूप् वयोहानी' । मूर्ति. ^६काठिन्यमभ्यास्तीति मूर्तिमत् । मूर्तं च । कठिनद्रव्यस्य
 नामानि ॥ ^७प्रवर्धत इति प्रवृद्धम् । 'वृधु वृद्धौ' । प्रकर्षेण ^८वृद्धिं वहतीति प्रौढम् ।
 'बह प्रापणे' । एधन इत्येधितम् । 'एध वृद्धौ' । प्रवृद्धस्य^९ नामानि ॥ ७५-६ ॥

^१ रेचने K₅. ^२ Pt₂ omits. ^३ वृन्ततीति, 'वृत्ती छेदने' Pt₂ ^४ K₅, Pt₂
 omit अनेक. ^५ निशि न तिष्ठति K₅; नितरा Pt₂. ^६ कायम् K₅. ^७ प्रवर्धयति
 K₅, K₅ ^८ ऊढ Pt₂. ^९ J₂, K₅ add पैच्यादे .

(विब.) अतिरिक्तः समधिकः । ^१स्वापेक्षितपरिमाणादभ्यधिकपरिमाण-
 द्रव्यस्य^२ नामनी । अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तः । 'रिचिर् विरेचने'^३ । वतः (३. २.
 १०२) । अपेक्षितादपि सम्यगधिकः समधिकः ॥ दृढसंधिस्तु संहतः । दृढावयव-
 संधानस्य शरीरादेर्नामनी । दृढः संधिर्यस्य दृढसंधिः । सहन्यते स्म संहतः । 'हन

हिंसागत्योः' । वतः ॥ कर्कश—जठर मूर्तिमन्मूर्तम् । 'कर्कशादिनवकम् अति-
निविडावयवसंयोगारब्धे दारुपाषाणादौ वर्तते । कर्को नाम दृढगात्रोऽश्वविशेषः ।
तमपि श्यति तनूकरोति स्वावयवसंयोगेनेति कर्कशम् । 'शो तनूकरणे' । कप्रत्ययः
(३. २. ३) । कठति क्लेशेन जीवति, दुःखकरत्वादस्येति कठिनम् । 'कठ
कृच्छ्रजीवने' । इनच्प्रत्ययः (उ. २. ५१) । तत एव घातोः 'कठिचकिभ्यामोरन्'
(उ. १. ६७) इत्योरन्प्रत्यये कठोरम् । घातुके कूर उक्तः (श्लो. ४७) ।
परपोडाया निष्ठां तात्पर्यं रातीति निष्ठुरम् । पृषोदरादिः ॥ 'दृढ, स्थूलबलयोः'
(७. २. २०) इति निपातनाद् बलवति दृढशब्दो निपातितः^६ ॥^७ जठरशब्दः कुक्षौ
व्युत्पादितः (२. ६. ७७) ॥ रेफोपधोऽय शब्दः । अत एव 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्'
इति नानार्थवर्गे रेफान्तेषु वक्ष्यते (३. ३. १८६) ॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्तीति
मूर्तिमत् । मतुप् (५. २. ६४) ॥ अर्शआद्यचि (५. २. १२७) मूर्तम्^८ ॥ प्रवृद्धं
प्रौढमेधितम् । पूर्वावस्थातो महत्त्वमापन्ने प्रवृद्धादित्रयम् । प्रकर्षेण वर्धते स्म
प्रवृद्धम् । 'वृधु वृद्धौ' । वतः ॥ प्रकर्षेणोह्यते स्म प्रौढम् । 'वह प्रापणे' ।
क्तप्रत्ययः । 'प्राबूहोढोढधेयैष्येषु वृद्धिर्यवत्तया' (वा. ६. १. ८६) इति वृद्धिः ॥
एध्यते स्म एधितम् । 'एध वृद्धौ' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । ७५-६ ॥

^१ 'अप्यधिक' B₅, T_v ^२ 'पारमाणस्य दावदिरेते द्वे B₅, B₆ ^३ रिक्तीकरणे
B₅, G_m3 ^४ B₅, T_v add अत त्रिपाद्या ^५ B₅, B₆ omit ^६ किमत्र
निपात्यते । दृहे क्तप्रत्यये इडभाव । हकारनकारयोर्लोप । परस्य ढस्वम्' इति काशिका
(पृ ३०३) ^७ जरठ इति पाठे 'जीर्यति, "जृप् वयोहानी," बाहुलकादठच्' इति
आ दी (पृ ४३२) ^८ मृच्छंति मूर्तम् इति स्वामी (पृ २५२), मृच्छंति स्म । क्त ।
'राल्लोप' (६. ४. २१) इति छलोप । 'न ध्याध्यापमूर्च्छिमदाम्' (८. २. ५७) इति
निष्ठातकारस्य न नकारादेश

(पा) अतिरिक्त समधिक । अत्यधिकनामनी । ^१ 'वेगलमैनदि' ।
'उत्त्वण चोत्कटोद्भेदी' । एतानि त्रीणि च ॥ दृढसधिस्तु सहत । दृढसयोगवतो^२
नामनी । 'विगिलाकट्टिनदि' । अनुक्तम्—'श्लथ शिथिलमित्यपि' ^३ ।
तद्विपरीतनामनी ॥ कर्कश—मूर्तम् । कठिननामानि ॥ प्रवृद्ध—एधितम् ।
^४ प्रवृद्धनामानि ॥ ७५-६ ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

(वि) पुराण इति—पुरा ^१भव पुराण । पुरातनश्च । पुराणार्थ-
त्वात् प्रतन ^२ । प्रत्नश्च । चिर भवतीति चिरतन । पूर्वभूतस्य कालादेर्नामानि ॥
^३प्रतिगतमग्रमस्येति प्रत्यग्र । अभिनूयत इत्यभिनव । नवश्च । 'शु स्तुतो' । नव
एव नव्य । नवीन । नूतन । नूतनश्च । अभिनवस्य नामानि ॥ ^४अल्पाभिघातादि-
क्तेन ^५सुष्ठु कुत्सित म्रियत इति सुकुमारम् । 'मृदु प्राणत्यागे' ॥ 'कम्यते जनैरिति
कोमलम् । 'कमु कान्तौ' । मृद्यते वाय्वादिनेति मृदुलम् । मृदु च । 'मृद क्षोदे' ।
कोमलस्य पुष्पादेर्नामानि ॥ ७७ ॥

^१ भवतीति Pt₂ ^२ प्राग्भव इति Pt₂ ^३ अग्रजत्वम् K₄, K₆ ^४ अभि-
घातन° K₄ ^५ आदिनैव J₂, K₅ ^६ सुष्ठु कुमारयत्यनेनैवेति, 'कुमार प्रीडयाम्'
Pt₂ ^७ काम्यते K₄, K₅, Pt₂ ^८ मृदु मृदुत्वमस्यास्तीति Pt₂

(विव.) पुराणप्रतन—चिरंतनाः । अतिविप्रकृष्टभूतकालसंबन्धिमात्रस्य^१
नामानि । पुरेत्यव्यय चिरविप्रकृष्टं भूतकालमाह । अत एव वक्ष्यति— 'स्यात्
प्रबन्धे चिरातीते' (३. ४. २५३) इत्यादि । ^२पुराशब्दात्^३ तत्र भव इत्यर्थे 'सायं
चिरं...' इत्यादिना (४. ३. २३) द्युप्रत्यये तस्य तुडागमे च पुरातनम् । 'पुराण-
प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (४. ३. १०५) इति निर्देशसामर्थ्यात् तुडागमाभावे
पुराणम् । स्त्रियां तु ङीप् पुराणी । पुरा 'पूर्वकालेऽण्यते शन्यत इति विप्रहस्तु
स्त्रियामनिष्टः । टाबन्तत्वं 'प्रापयेदिति परिहरणीयः । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा.
५. ४. २५) इति वार्तिकचकारवचनेन पुराणार्थे वर्तमानार्थात् प्रशब्दात् तनप्
प्रत्यये प्रतनः । तनप्प्रत्यये प्रतनः । चिरमित्यव्ययात् पूर्ववदेव (४. ३. २३) द्यु-
प्रत्यये चिरंतनः ॥ प्रत्यग्रो—नूतनश्च । 'सनिष्कृष्टभूतकालसंबन्धिनो नामानि ।
प्रतिगतमग्रमस्येति प्रत्यग्रः ॥ अभिनूयते स्तूयते इत्यभिनवः । 'शु स्तुतो' ।
'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्प्रत्ययः ॥ 'पादार्घ्याभ्या च' (५. ४. २५) इति सूत्रे
काशिकाकारः (२, पृ. ८५)—'अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन यथादर्शन-
मन्यत्रापि यत्प्रत्ययो भवति' इति । ततश्च नवशब्दात् यत्प्रत्यये नव्य ॥ नव एव

नवीनः । 'नवस्य नू आदेशस्तनपत्तनपखाश्च प्रत्ययाः' (वा. ५. ४. २५) इति^७ नवशब्दात् स्वार्थे त्प्रत्यये नवशब्दस्य नू इत्यादेशे नूतनः । तनप्प्रत्यये नूतनः । खप्रत्यये नवीनः ॥ सुकुमारं—मृदु । एतानि^८ कुसुमादेः कोमलद्रव्यस्य नामानि । सुष्ठु कुत्सितेनापि अभिघातेन^९ भार्यते विनाश्यत इति सुकुमारम् ॥ काम्यत इति कोमलम् । 'कमु कान्तौ' इति धातोः अलच्प्रत्यये उपधाया ओकारादेशे च कोमलम् इति धातुवृत्तावुक्तम् ॥ मृद्यते स्वल्पाभिघातेनापि क्षुद्यत इति मृदु । 'मृद क्षोदे' । औणादिकः कुप्रत्ययः^{१०} । ततो भावमात्रविवक्षायां मत्वर्थीये लच्प्रत्यये^{११} (५. २. ६७) श्यामश्यामलशब्दवत्^{१२} मृदुलम् ॥ ७७ ॥

^१मात्रे पुराणादिपञ्चकम् B₅, Tv. ^२पुरेत्येतत् B₅. ^३B₅, B₆ add अव्ययात् ^४B₅ omits ^५आपद्येतेति B₅, Tv. ^६प्रत्यग्रादिसप्तक... सवन्धिनि वर्तते B₅, Tv. ^७B₅, B₆ add वार्तिककारवचनेन. ^८B₅, Tv add सुकुमारादीनि. ^९म्रियते नश्यति T₁₁, Tv. ^{१०}'प्रथिमृदि...' इति कु (उ १ २८). ^{११}'सिद्धमादिभ्यश्च'. ^{१२}पृथुपृथुलशब्दवत् B₅.

(पा) पुराणप्रतन—चिरतना । चिरत्नमपि स्यात् । 'चिरत्नरत्नाधि-कमुच्चित चिरात्' इति नैपद्यः (१. १०७) । ^१पुरातननामानि ॥ प्रत्यग्रो—नूतनश्च । ^२नूतननामानि ॥ सुकुमार—मृदु । कोमलनामानि^३ ॥ ७७ ॥

^१B₃ omits. ^२नूतनवस्तु^० A₁. ^३सुकुमार^० B₃.

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

(वि.) अन्वगिति—अनुगच्छन्त पश्चादञ्चते^१ गच्छतीति अन्वक् । 'अञ्चु गती' । अत्राव्ययमिति सवध्यते । अक्षस्य पुरोगामिनः अनु पश्चाद् गच्छतीति अन्वक्षम् । ^२पदस्य पुरोगामिनः अनु पश्चाद् गच्छतीति अनुपदम् । यो गच्छन्तमनु पश्चाद् गच्छति तस्य नामानि^३ ॥ प्रत्यक्ष्णोति पुरो व्याप्नोतीति प्रत्यक्षम् । 'अक्षू व्याप्ती' । इन्द्रियैर्ग्राह्यम् ऐन्द्रियकम् । इन्द्रियग्राह्यस्य रूपरसादेर्नामनी ॥ प्रत्यक्षं न भवतीत्यप्रत्यक्षम् । अधिगतमक्षमिन्द्रियम्^४ अध्यक्षम्^५ । तदतिनान्तम् अत्यध्यक्षमिति वा पाठः । इन्द्रियाण्यतित्रान्तमतीन्द्रियम् । इन्द्रियैरग्राह्यस्य नामनी ॥ ७८ ॥

¹ अञ्चति K₄, K₅.² K₄ omits two lines³ अनुगन्तुर्नामानि K₅.⁴ K₅ omits इन्द्रियम्.⁵ अक्षमतिशान्तमत्यक्षम् K₄, K₅

(विध.) अन्वक्—अव्ययम् । यो गच्छन्तमनुगच्छति ¹तस्य नामानि । अनु पश्चाद् अञ्चति गच्छतीति अन्वक् । 'अञ्चु ²गतिपूजनपोः' । 'ऋत्विग् ...' ³ इत्यादिना (३. २. ५६) वियन् प्रत्ययः । चकारान्तः । 'आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः' इति माघः ⁴ (शिशु. १२. ३४) । स्त्रियां तु ⁵ ङीप् अनूची ॥ अनुगतमक्षं पादस्पर्षं कर्मेन्द्रियमस्येति अन्वक्षम् ॥ पुरोगतापेक्षया अनुगतं ⁶पश्चाद्भूतं पदमस्येति अनुपदम् । बहुव्रीहित्योपाधिकवक्ष्यमाणपरोपगत्यप्युदासाय क्लीबमित्युक्तम् । 'अतश्च गुरोरनुपदमन्तेवासो भर्तुरनुपदं पत्नी इत्याद्येयं भवति । यदा तु पदस्य पुरोगतस्य ⁷पश्चादिति विग्रहो विधायितः, तदा 'अव्ययं विभक्ति ...' इत्यादिना (२. १. ६) पश्चादर्थेऽव्ययोभावादध्ययत्वम् । केचित्तु 'क्लीबमव्ययम्' इति शब्दद्वयस्य प्रागुक्तगत्या अन्वक्षशब्देनापि संबन्धमाहुः ⁸ ॥ प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम् । बुद्धीन्द्रियप्राप्त्यस्य ⁹रूपरसादेर्नामनी । प्रतिगतम् अक्षमिन्द्रियमिति प्रत्यक्षम् । प्रतीतमक्षेणेति वा । यया प्रत्यक्षा बुद्धिः । प्रत्यक्षो घटः । प्रत्यक्षं रूपमित्यादि । अप्यक्षमिति केषांचित् पाठः । ¹⁰तत्रापि पूर्ववदेव निरुक्तिक्रमः । इन्द्रियादागतम् ऐन्द्रियकम् । ¹¹कुलालादेः (४. ३. ११८) आकृतिगणत्वाद् वृत् ॥ अप्रत्यक्ष-मतीन्द्रियम् । पूर्वोक्तात् प्रत्यक्षादन्यद् अप्रत्यक्षम् । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ¹²अत्यध्य-क्षम् इति केचित् । इन्द्रियमतिक्रान्तम् अतीन्द्रियम् ॥ ७८ ॥

¹ तस्मिन् अन्वगादिचतुष्टयम् B₅, Tv.² गती वाचने च T₁, T₂³ B₅

adds दधृक्

⁴ माषकाख्ये प्रयोग B₅, B₆⁵ B₅, Tv add 'अञ्चते ...'

(वा. ४ १ ६)

⁶ पश्चादगत Gm₃, Tv⁷ ततश्च B₅⁸ B₅ omits⁹ इच्छन्ति Tv¹⁰ रसादेरेते Tv.¹¹ अत्रापि B₅¹² 'कुलालादिभ्योवृत्' इति वृत् B₅, B₆¹³ अतिक्रान्तमक्षम् अत्यक्षम् B₅, Tv.

(पा) अन्वक्—अव्ययम् । ¹अनुगतनामानि । 'वेनुसनिनदि' ² । अनु-क्तम्—'सहित सहित युक्तयुतमन्वीत'मन्वितम्' । युतनामानि । ³'कूडिनदि' ॥ प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम् । चक्षुरादीन्द्रियविषयनामनी । अध्यक्षसमक्षशब्दावपि स्त । 'अध्यक्षप्रत्यक्षौ तु समक्षवन्' इति वैजयन्ती (पृ २१२, श्लो १३३) ॥ अप्रत्यक्ष-

मतीन्द्रियम् । अप्रत्यक्षनामनी । परोक्षशब्दोऽप्यस्ति । 'परोक्षेऽतीन्द्रियः'^४ इति वैजयन्ती (पृ २१२, श्लो १३३) ॥ ७८ ॥

अनुगमनं^१ A₁. ^२ B₃ omits. ^३ A₁ adds दीर्घमध्यम्. ^४ अतीन्द्रियम् B₃.

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि च ।

(वि) एकतान इति—एकस्मिन्नेव^१ विषये तानो बुद्धिविस्तारोऽस्येति एकतान । अन्यस्मिन्नेव विषये वृत्तिर्यस्येति अन्यवृत्ति^२ । न अन्यवृत्तिरनन्यवृत्ति^३ । एकमग्रम्^४ एकदेशस्थ ज्ञेयमस्येति एकाग्रः ।^५ एकमेवायन गतिरस्येति एकायन । एकविषय सर्गो निश्चयोऽस्य एकसर्गः । एकाग्र एव एकाग्र्यः । एकाग्र्य इति वा पाठ । एकमेवायन गति गत प्राप्त एकायनगत । एकाग्रचित्तस्य^६ नामानि ॥ ७९ ॥

^१ तानो विषयो J₂, K₆ ^२ न विद्यतेऽप्या वृत्तिर्व्यापारो यस्य Pt₂. ^३ अग्रदेश-
ज्ञज्ञेयम् K₅, Pt₂ ^४ एकस्मिन्नेव विषयेऽयन ज्ञान J₂, Pt₂. ^५ एकविषयकस्य K₅.

(विब.) एकतानो—गतोऽपि च । एकतानादिसप्तकं तदेकायनचित्ते । 'तनु'^१ श्रद्धोपकरणयोः' इति चुरादिः, ण्यन्तात्^२ 'एरच्' (३. ३. ५६) तानो विस्तारः । एकस्मिन्नेव विषये तानोऽस्यास्तीति एकतानः ॥ एकमग्रम् अग्रस्थं ज्ञेयमस्येति एकाग्रः । स्वाधिकेऽण्प्रत्यये सति एकाग्रः । एकस्मिन्नेव विषयेऽयनमिन्द्रियगतिरस्येति एकायनः । एकस्मिन्नेव विषये सर्गो निश्चयोऽस्येति एकसर्गः । एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य एकाग्र्यः । एकमयनं विषयस्थानं गतः एकायनगतः ॥ ७९ ॥

^१ 'तनु यज्ञोप' B₅, B₆. ^२ 'एरच्' T₁₁, T₁₂

(पा) एकतानो—गतोऽपि च । एकाग्रनामानि ॥ ७९ ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

(वि) पुंसीति—आदीयते^१ प्रथममुपादीयत इत्यादिः । ^२ 'दा दाने' । पुंवेतीति पूर्व । ^३ पूर्व पूरणे^४ । ^५ पुर पूर्वस्मिन् काले देशे वा भवः पौरस्त्यः ।

प्रथतेऽनेनाद्वितीयेनेति^५ प्रथमः । 'प्रथ प्रथ्या' । आदौ भवः आद्यः । प्रथम-
भाविनः पदार्थस्य नामानि ॥^७अमति उपान्त्यपडिक्तपदार्थमतित्रम्य गच्छतीति अन्तः ।
'अम गत्यादिपु' । जघने पश्चाद् भवं जघन्यम् । चरति उपान्तं^८ पर्यन्तमतित्रम्य
तदनन्तरस्थानं गच्छतीति चरमम्^९ । अन्ते भवमन्त्यम् । पश्चाद् भवं पाश्चात्यम् ।
पश्चिम च ।^{१०}अन्तिमस्य पदार्थस्य नामानि ॥ ८० ॥

^१ प्रारम्भसमय एव व्यवहियते Pt2 ^२ 'हुदान् दाने' J2, Pt2. ^३ 'पूर्वं पूर्व
मवं पूरणे' K3, K5. ^४ पूर्व K6 ^५ सद्द्वितीयेन K5; सहद्वि J2 ^६ व्याप्तौ
K3, K6 ^७ अमति पुनानि J2 ^८ K5 omits पर्यन्तम्. ^९ 'चर गतिभक्षणयो'
Pt2 ^{१०} अन्त्यम् K2.

(विव.) पुंस्यादिः—प्रथमाद्याः ।^१यत्किंचिदपेक्षया प्राक्कालसंबन्धिनः
पञ्च नामानि । आदीयते प्रारम्भसमय^२ एव व्यवहियत इत्यादिः^३ । 'उपसर्गो
घोः किः' (३. ३. ६२) । 'भार्याकलत्रादिविशेषणत्वेऽपि आदिशब्दः पुंलिङ्ग
एवेति नियम्यते ॥ 'पुरं वाति गच्छति श्रेष्ठत्वेनेति पूर्वः । 'वा गतिगन्धनयोः' ।
'आतोऽनुपसर्गो कः' (३. २. ३) ॥ पुरः पूर्वस्मिन् काले देशे वा भवः पौरस्त्यः ।
^४'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४. २. ६८) इति त्यक्प्रत्ययः । 'किति च' (७. २.
११८) इति वृद्धिः ॥ प्रथते द्वितीयादिभिः सहेति प्रथमः । 'प्रथ प्रथ्याने' ।
'प्रथेरमच्' (उ. ५. ६८) इत्यमच्प्रत्ययः ॥ आदौ देशे काले वा भवः आद्यः ।
'दिगादिभ्यो यत्' (४. ३. ५४) इति यत्प्रत्ययः ॥ अथास्त्रियाम्—पश्चिमम् ।
पडेतानि 'वानादानादित्रियामु गणनासमाप्तिस्थानस्य नामानि । अमति समाप्ति
गच्छतीत्यन्तः । 'अम गत्यादिपु' । कर्तरि क्तः (३. ४. ७२) । अन्तशब्दस्य
योपिदादौ विशेष्यभूतेऽपि पुंनपुंसकलिङ्गयोरन्यतरत्वमेवेति दर्शयितुम् अस्त्रिया-
मित्युच्यते । जघन्यादयस्तु शब्दा लिङ्गत्रयेऽपि भवन्ति । जघने पश्चाद्भागे भवतीति
जघन्यम् । दिगादित्वाद् (४. ३. ५४) यत् ॥ प्रथमप्रतीतिस्थानमुपक्रम्य^५
चरतीति चरमम् । 'चर गती' । 'प्रथेरमच्' इत्यनुवृत्तौ 'चरेश्च' (उ. ५. ६६)
इत्यमच् ॥ अन्तेऽवसाने भवम् अन्त्यम् । दिगादित्वाद् (४. ३. ५४) यत् । पश्चाद्
देशे काले वा भवं पाश्चात्यम् । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४. २. ६८) इति
त्यक् ॥ पश्चाद् भवं पश्चिमम् । 'अग्रपश्चाद्भिमच्' (वा. ४. ३. २३) इति
भिमच् ।^६डित्वात् टिलोपः ॥ ८० ॥

^१ पञ्चैते शब्दा B5, Gm3, Tv ^२ B5 omits समये. ^३ B5, Tv add 'हुदाञ् दाने'.
^४ स्त्रीलिङ्गपदार्थे विशेष्येऽपि B5, Gm1, Tv. ^५ पूर्वति, 'पूर्वे पूरणे,' अच् (३. १ १३४) इति स्वामिभानुजीदीक्षितौ. ^६ दिगादित्वात् B5. ^७ दाना-दानक्रमसमाप्ति* B5, Tv. ^८ अतिक्रम्य B5, B6. ^९ Gm1, Gm3 omit the sentence

(पा) पस्यादि — प्रथमाद्या । आदिनामानि ॥ अथास्त्रियाम्—पश्चि-
मम् । अन्त्यनामानि ॥ ८० ॥

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

साधारणं तु सामान्यं एकाकी त्वेक एककः ।

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

(वि) मोघमिति—^१मुह्यत्यस्मिन्निति मोघम् । 'मुह वैचित्ये' । निर्ग-
 तोऽर्थः प्रयोजनमस्मादिति निरर्थकम् । निरर्थकस्य ^२वस्तुनो नामनी ॥ अज्ञान
 स्पशते बाधत इति स्पष्टम् । 'स्पश बाधनस्पशंनयो' । स्फुटति प्रकाशत इति
 स्फुटम् । 'स्फुट विकसने' ^३ । अतिव्यक्तस्य नामनी ॥ ^४प्रकृष्ट व्यज्यत इति
 प्रव्यक्तम् । 'अञ्चू व्यक्तिभ्रक्षण^५कान्तिगतिषु' । उल्वणति हठात् दर्शनं गच्छतीति
 उल्वणम् ^६ । 'वण गती' । हठाद्दर्शनेन ^७ज्ञायमानवस्तुनो नामनी ॥ समानमाधारणम्
 एकस्थानमस्येति साधारणम् । समानस्य भावः सामान्यम् । अप्रातिस्विकपदार्थस्य
 नामनी ॥ एति कार्यं कर्तुं स्वयमेव गच्छतीत्येकः । ^८एकाकी । एककश्च । 'इण्
 गती' । सहायरहितस्य नामानि ॥ अनिति पृथगेव प्राणितीति अन्यः । 'अन
 प्राणने' । अन्य एवान्यतर । एति पृथग्गच्छतीत्येकः । त्विपति पृथग् भासत इति
 त्वः । 'त्विप दीप्ती' । एकतर इति वा पाठः । स्वयमेतीति इतरः ^९ । प्रकृतादन्या-
 र्थस्य ^{१०} नामानि ॥ ८१-२ ॥

^१ मुह्यत्यत्र पुरुषो भ्रान्तिवशात् Pt2 ^२ J2, K6 omit. ^३ विदलने K5.
^४ प्रकर्षेण K3, K5 ^५ 'हलक्षण' K3, K6, Pt2 ^६ उत्कृष्टरत्नेन वण्यते शब्दते,
 'वण शब्दे' Pt2 ^७ जायमान* K6. ^८ K2, Pt2 add एक एव ^९ एति
 पृथगेव गच्छति स्वयमेव K5 ^{१०} K5 omits अर्थ

(विव) मोघं निरर्थकम् । स्वगतधर्मवैकल्यवशात् निरर्थकस्येते नामनी ।
 मुह्यत्यत्र ^१ पुरुषो कार्यसाधकत्वभ्रान्त्येति ^२ मोघम् । 'मुह वैचित्ये' । 'हलश्च'

(३. ३. १२१) इति घञ् । ^१न्यद्भववादि कुत्वम् (७. ३. ५३) ॥ निष्क्रान्तोऽर्थः प्रयोजनमस्मादिति निरर्थकम् ॥ स्पष्टं स्फुटम् ॥ ^२स्वगतजातिगुणादिवंशिष्टघेन प्रतीयमानस्येते नामनी । स्पशते स्वविषयमज्ञानं बाधत इति स्पष्टम् । 'स्पश बाधन-स्पर्शनयोः' । कर्तरि क्तः^३ (३. ४. ७२) । ^४यत्वष्टुत्वे^५ ॥ स्फुटति विकासितमिव प्रकाशत इति स्फुटम् । 'स्फुट विकसने' । इगुपधलक्षणः कः (३. १. १३५) । व्यक्तशब्दोऽप्यत्र ॥ प्रव्यक्तमुत्क्षणम् । अतिदूरत्वादिविषयसंभवेऽपि स्वगतसकल-धर्मवैशिष्ट्येन ^६प्रतीयमानस्येते नामनी । प्रकर्षेण व्यज्यत इति प्रव्यक्तम् । 'अञ्जू व्यक्तौ' । क्तः । अथवा 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः । कर्मणि क्तः (३. २. १०२) । 'यस्य विभाषा' (७. २. १५) इति निष्ठाया-मिडभावः । ^७कुवलादामलकं व्यक्तम् इत्यपादानविषयत्वाद् 'अञ्चोऽनपादाने' (८. २. ४८) इति निष्ठानत्यं न भवति ॥ उत्कृष्टत्वेन वण्यते शब्धत इति उत्वणम् । 'वण शब्दे' । पूषोदरादिस्त्वाद् वर्णव्यत्ययः^८ ॥ स्पष्टादयश्चत्वारोऽप्ये-कार्या इति केचित्^९ ॥ साधारणं तु सामान्यम् । यो ^{१०}ह्यनेकव्यक्तीनां तुल्यरूपो गुणकर्मादिः, यश्चानेकानुभवयोग्यो ग्रामादिः, तस्य द्विविधस्यापि नामनी । साधारण-समानशब्दौ सवृशपर्यायेषु शूद्रवर्गे व्युत्पादितौ^{११} (२. १०. ३७) । समान एव सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा. ५. १. १२४) स्वार्थिकः^{१२} व्यञ् । 'सामा-न्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणाम्' इति प्रयोगः । धर्मयोरेव साधारण्यम्, सावृश्यं तु धर्मा-श्रययोरिति साधारणसदृशयोर्भेदः ॥ एकाको त्वेक एककः । असाह्यस्य नामानि । एति पृथगेव गच्छतीति एकः । 'इण् गतौ' । 'इण्भीकापाश . . .' इत्यादिना (उ. ३. ४३) कन्प्रत्ययः ॥ एक एव एकाकी । 'कन्लुकी च' (४. ३. ५१) इति वर्तमाने 'एकादाकिनिच्चासहाये' (५. ३. ५२) इत्याकिनिच्प्रत्यये एकाको । चकारात् कन्प्रत्यये एककः । तस्य वैकल्पिके लुकि एकः ॥ भिन्नार्थका—इतरा-वपि । भिन्नशब्दस्य योऽर्थः प्रकृतादन्यत्वलक्षणः, तदर्थं अन्यतरादयः पञ्च शब्दा इत्यर्थः । अनिति प्राणिति जीवति प्रतियोगिसद्भावेनेति अन्यः । 'अन प्राणने' । अघ्न्यादिगणपाठात् (उ. ४. ११२) साधुः ॥ अल्पाक्षतरमिति (२. २. ३४) नापकाद् अन्यशब्दादपि स्वार्थ एव तरप्प्रत्यये अन्यतरः । एकशब्दो व्युत्पादितः ॥ त्वशब्दस्त्वलण्ड एव भिन्नार्थ इति सुबोधिनीकारः । 'उतो त्वस्मै तन्वं विसत्त्रे' (अ. १०. ७१. ४) इति श्रुतौ प्रयोगः ॥ एति पृथगेव गच्छतीति इतरः । 'इण् गतौ' । स्वार्थोपतरप्प्रत्ययः । इतं रातीति वा^{१३} ॥ ८१-२ ॥

- ¹ अस्मिन् B5, Tv ² भ्रान्तिवशात् Tj1, Tj2 ³ B5, B6, Gm3 add 'वरणा-
धिकरणयोश्च' ⁴ °आदित्वात् B5 ⁵ °जात्यादि° B5, B6 ⁶ क्ताप्रत्यय B5
⁷ व्रश्च (८ २ ३६) ⁸ घ्टुना घ्टु (८ ४ ४१) ⁹ प्रकाशमानस्य Tj1, Tj2
¹⁰ कोलात् Tv ¹¹ पक्षे ल इति स्वामी (पृ २५३) ¹² टी स (पृ ३७)
¹³ स्थाणुपुरुषादि° B5, Gm1, Tv ¹⁴ सह आधारणेन वर्तते । 'कोपसर्जनस्य' इति
सभाव, साधारण, समान मानमस्येति समान । 'समानस्य छन्दसि . ' इति स इति
भा. दी (पृ ४०३) ¹⁵ स्वार्थे Gm3, Tv ¹⁶ 'आतोऽनुपसर्गे क' (३ २ ३)

(पा) भोघ निरर्थकम् । 'व्यर्थेनामनी । 'अन्तर्गङ्गु निरर्थकम्' इत्य-
स्मिन्नर्थे हूलायध (अ मा ४ ८६) ॥ स्पष्ट—उत्त्वणम् । व्यक्तनामानि । 'प्रकट
विशर चापि' । एते द्वे च ॥ साधारण तु सामान्यम् । 'अनेकसवन्धकार्यनामनी ।
'चतुर्मुखकुटुम्बिनी द्विडमात्रसाधारणी' । 'विश्रमव्यतिहारेण सामान्याभृद्
द्वयोरपि' (रघु १२ ६३) ॥ एकाकी—एकक । असहायनामानि ॥ भिन्नार्थका
—इतरावपि । भिन्ननामानि । 'वेरैनवानि ३पेरु' । 'अन्यतगदीनि सर्वनामानि'
इत्येतानि सर्वनामानि । अन्यतरस्मात् । एकस्मात् । 'त्वत्त्वपदाव-ग्यार्थकाविति
त्यच्छब्दोऽपि त्वशब्दार्थ एव ॥ ८१-२ ॥

- ¹ निरर्थकम् A1 ² °सबन्धिभूतकार्य° A1 ³ B3 omits ⁴ B3 adds
अस्मात्

उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ।

अरंतुदं तु मर्मस्पृगबाध तु निरगलम् ॥ ८३ ॥

(वि) उच्चावचमिति—¹उच्च च तदवाक् च उच्चावचम् । नैकेऽनेके
भेदा अस्य सन्तीति नैकभेदम् । अनेकप्रवारस्य ²चित्रादेर्नामनी ॥ उच्चण्डति कोपे-
नाशु भवतीत्युच्चण्डम् । 'चडि कोपे' । न विद्यते विलम्बितमस्येन्यविलम्बितम् ।
कोपन क्रियमाणापकारवद् आशुकृतस्य नामनी ॥ अरूपि³ व्रणानि³ तुदतीत्य-
रंतुदम् । 'तुद व्यथने' । मर्माणि स्पृशतीति मर्मस्पृक् । 'स्पृश सस्पृशने' । मर्म-
व्यथाकरम्य⁴ वचनादेर्नामनी ॥ न विद्यते बाधा⁵ अस्येत्यबाधम् । निष्प्रान्तमर्गलाद्
निग्रामवादिति निरगलम् । उच्छृङ्खलशीलस्य नामनी ॥ ८३ ॥

¹ उच्चमवचञ्चति, 'चञ्चु गती' J₂, K₆ ² विश्वादे K₅ ³ K₅ adds
इव. ⁴ व्यथाकारस्य K₂ ⁵ Pt₂ adds निरोध .

(धिव.) उच्चावचं नैकभेदम् । अविद्यमान एको भेदः¹ स्वगतावान्तर-
विशेषोऽस्येति नैकभेदम् । स्थावरजङ्गमात्मकं जगदादि तदुच्चावचमुच्यते । उदक्-
चावाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यंसकादिपाठात् साधुः । 'उच्चावचैरुपगतेषु सह-
स्रसंख्याम्' इति माघकाव्ये प्रयोगः (शिशु. ४. ४६) ॥ उच्चण्डमविलम्बितम् ।
'चण्डस्तवत्यन्तकोपनः' इति प्रागुक्तम् (श्लो. ३२) । त्वरायाः कोपकार्यत्वात्
त्वरायुक्त एव कारणप्राधान्येन² उच्चण्ड इत्युक्तः । स्वर्गवर्गोक्तस्यापि (पृ. ४४)
अविलम्बितपर्यायान्तरकथनार्थमत्राभिधानमिति ज्ञेयम्³ ॥ अरुंतुदं तु मर्मस्पृक् ।
⁴ अतिदुःखजनकस्य शस्त्रप्रहारमिश्रसंज्ञादेर्नामनी । अरुंयि व्रणानि तत्सदृशानि
मर्माणि वा तुदतीति अरुंतुदम् । 'तुद व्ययने' । 'विध्वरुपोस्तुदः' (३. २. ३५)
इति खश् । 'अर्वाद्धिपत् ...' इत्यादिना (६. ३. ६७) मुमागमः । संयोगान्तलोपः
(८. २. २३) ॥ 'स्पृश 'स्पृशने' । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (३. २. ५८) इति
क्विन्प्रत्यये कृत्वे च⁵ (८. २. ६२) मर्मस्पृक् ॥ अबाधं तु निरर्गलम् । अनिवारि-
तोद्योगस्य नामनी । अविद्यमानो बाधः प्रतिरोधोऽस्येति अबाधम् ॥ निष्क्रान्तोर्जा-
लात् प्रतिबन्धकाविति निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

¹ Tv adds प्रकार ² व्यपदेशेन Tv ³ न पौनस्त्यम् Tv ⁴ मर्म-
पीडाकरस्येति नामनी Gm₃, Tv. ⁵ उपताये Tj₁, Tj₂ ⁶ 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'

(पा) उच्चावचं नैकभेदम् । 'नत्रो नलोपो य प्रोक्तो न स मध्यपदे
परे' इति नलोपो न भवति । ¹ बहुप्रकारकनामनी ॥ उच्चण्डमविलम्बितम् ।
² विलम्बश्चान्यस्य नामनी ॥ अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक् । मर्मस्थानव्यवहकनामनी ॥ अबाध
तु निरर्गलम् । अप्रतिरोधकनामनी । 'अपि निर्यन्तणोद्दामोच्छृङ्खलानर्गलादि
च' । एतान्यपि । ³ स्यादनर्गलमुद्दाममच्छृङ्खलमयन्ति तम्' इति ⁴ वैजयन्ती
(पृ २१२, श्लो. १३२) ॥ ८३ ॥

¹ प्रकारभूते A₁, C₁. ² अवालक्षेप* A₁ ³ वशे इति मुद्रितग्रन्थे
⁴ A₁ adds एतस्मिन्नर्थे

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ।

वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे । ८४ ॥

(वि.) प्रसव्यमिति—प्रगत सव्याद् वामभागाद् दक्षिण^१ प्राप्तमिति प्रसव्यम् । प्रतिस्पर्धि कूलमस्येति प्रतिकूलम्^२ । अपगत सव्याद् ^३वामभागादिति अपसव्यम् । ^४अपतिष्ठत्यनुकूलमपाम्येति^५ अपष्ठु । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । प्रति-कूलस्य नामानि ॥ ^६वमयति यज्ञसूत्रमनेनेति^७ वामम् । ‘टुवमु उद्गिरणे’ । सूयते यज्ञसूत्रमनेनेति^८ सव्यम् । ‘पृञ् अभिपवे’ । शरीरस्य वामभागस्य नामनी ॥ अपनान्त सव्यभागादिति अपसव्यम् । दक्षते वलवत्तया वर्धत इति दक्षिणम् । ‘दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च’ । शरीरस्य ^९दक्षिणभागार्धस्य नामनी ॥ ८४ ॥

^१ Ks adds भाग

^२ Ks omits

^३ Pt2 omits.

^४ आनुकूल्य

वर्जयित्वा Pt2

^५ Ks adds तिष्ठति

^६ वमति J2, Ks, Pt2

^७ Pt2 omits

अनेन

^८ अत्र Pt2

^९ दक्षिणार्धभागस्य Ks

(विब.) प्रसव्यं—अपष्ठु च । ^१प्रस्तुतार्थविरोधिनाऽर्थस्य ^२नामानि ।

^३लोतस. स्वारसिकगमनविरोधिकूलाभिमुखवचनः प्रतिकूलशब्दः स्याभाविकार्य-विरोधिकमानसाधर्म्येण विरुद्धमाने वर्तते । प्रगतमपसृतं सव्यादिति दक्षिणभाग-स्थितं प्राचीनावीताख्यं ब्रह्मसूत्रं प्रसव्यापसव्याभ्यामुच्यते । तत्साधर्म्येण ‘शुभ-कार्यविरुद्धमात्रेणान्यदपि प्रकृतकार्यविरोधि’ प्रसव्यापसव्यशब्दाभ्यामुक्तम् । अपेत्यु-पसर्गो वर्जने । अपतिष्ठत्यानुकूल्यं वर्जयित्वा तिष्ठतीति अपष्ठु । ‘अपटु.सुपु स्थः’ (उ. १. २५) इति तिष्ठतेः कुप्रत्ययः । किच्वादाकारलोपः (६. ४. ६४) ।

‘अम्बाम्ब . . .’ इत्यादिना (द. ३. ६७) पत्वम् । ‘तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपष्ठु पठ्यते’ इति इति माधकाव्ये प्रयोगः (शिशु. १५. १७) ॥ वामं—

सव्यं स्यात् । शरीरस्य वामार्धं सव्यं स्यात् । वमतीति वामम् । ‘टुवमु उद्गिरणे’ ।

^४ज्वलादित्वाद् णप्रत्ययः (३. १. १४०) ॥ सूयते सव्यम् । ‘पृञ् अभिपवे’ ।

‘अचो यत्’ (३. १. ६७) । ‘सव्यं वामे च दक्षिणे’ इत्यजयः ॥ अपसव्यं

तु दक्षिणम् । ‘शरीरस्य दक्षिणमर्धम् अपसव्यम् । अपनान्तं सव्यादित्यपसव्यम् ।

दक्षते धीर्ययुषतत्वेनेति दक्षिणम् । ‘तस्माद् दक्षिणोऽर्थ आत्मनो धीर्ययत्तरः’ इति

श्रुतेः । ‘दक्ष वृद्धौ’ । इनन्प्रत्ययः^५ (उ. २. ५०) ॥ ८४ ॥

¹ प्रवृत्तकार्यं Gm3, Tv ² Gm1, Tv add एतानि चत्वारि ³ प्रवाहस्य
स्वच्छन्दगमनं Gm3, Tv ⁴ विरोधित्वं Tj1, Tv ⁵ प्रसव्य भवति । एवमप-
सव्यमपि Gm3, Tv ⁶ घञ्प्रत्यय (३ ३ १६), मुनोतीति सव्यम् Gm3, Tv
⁷ Tv adds शरीर इत्यनुवर्तते ⁸ B5, Tv add 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्'

(पा) प्रसव्य—अपष्टु च । प्रतिक्लनामानि ॥ वाम—स्यात् । वाम¹
दक्षिणेतरत् । तत् शरीरे सव्य² स्यात् ॥ अपसव्य तु दक्षिणम् । दक्षिण नाम वामेत-
रत् । तत् शरीरेऽपसव्य स्यात् । सव्यमपि स्यात्³ । ⁴ 'मध्यवामे च दक्षिणे' इति
जयकोश । 'सव्यहस्त च खड्ग' इति पुरातनप्रयोग ॥ ८४ ॥

¹ A1 adds नाम ² सव्यत A1, C1 ³ C1 omits ⁴ सव्यम् C1,
'सव्यसव्यहस्तकखड्ग' A1

संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

(वि) संकटमिति—¹संकटन्त्यन्योन्यमन्नेति संकटम् । 'कटे वर्यावरणयो' ।
अस्मिन् परस्पर सबाध्यन्ते² इति संबाध । 'बाधू लोडने'³ । सकोचस्थलनामनी ॥
कल्प्यते क्षिप्यते मतिरन्नेति कलिलम् । 'कल किल क्षेपे' । गाहते मतिरन्नेति गह
नम् । 'गाहू विलोडने' । दुर्विज्ञेयस्य नामनी ॥ सकीर्यते नैरन्तर्येणेति संकीर्णम् ।
'कृ विक्षेपे' । सकोलति निरन्तरीभवतीति संकुलम् । 'कुल सस्त्याने' । आकीर्यत
इत्याकीर्णम् । सकीणस्य नामानि ॥ ⁴मुण्डयते खण्डयत इति मुण्डितम् । 'मुडि
खण्डने' । परिवाप्यते खण्डयते परिवापितम्⁵ । 'डुवप् बीजसताने' । ⁶क्षरा-
दिनापसारितकेशश्मश्रुशिरसो नामनी ॥ ८५ ॥

¹ संकुचति Pt2 ² सम्यक् बाध्यन्ते K5, Pt2 adds जना ³ विलोडने
J2, K6 ⁴ Pt2 adds स्म ⁵ परित शिरसि वाप केशखण्डन जातोऽस्य Pt2
⁶ क्षुरोत्सारितं K5

(विव) संकट—संबाध । ¹बहुद्वयसंकीर्णस्यात्पीयस आधारस्य नामनी ।
सकोचरूपार्यात् समित्युपसर्गात् 'सप्रोदश्च कटच्' (५ २ २६) इति कटच्-
प्रत्यये संकटम् ॥ ²अन्योन्यसमर्देन³ बाध्यन्तेऽत्र जना इति संबाध । 'बाधू विलो-
डने' । अधिकरणे घञ् (३. ३ १२१) । ⁴संबाधशब्दस्य विशेष्यायसल्लिङ्गत्वाप-

वादार्यं नेत्युक्तम् । ततश्च विप्रसंबाधः सभा, जनसंबाधो राजद्वारम् इत्येव भवति ॥
कलिलं—समे । दुष्प्रवेशस्यैते नामनी । कलिं विवादं लात्यादत्त इति कलिलम् ।
 'कल किल क्षेपे' इति वा घातोः इलच्प्रत्यये^६ (उ. १. ५४) कलिलम् ॥ गहनं
 वने व्युत्पादितम्^७ (२. ४. १) ॥ संकीर्णं संकुलाकीर्णम् । नैरन्तर्येण बहुविधद्रव्यं-
 रधिष्ठितस्य हृद्वादेर्नामानि । संकीर्यते नैरन्तर्येण क्षिप्यत इति संकीर्णम् । आकीर्णं
 च । 'कृ विक्षेपे' । 'ऋत इद्धातोः' (७. १. १००) इति इत्वम् । कतः । 'वोरूप-
 धाया . . .' (८. २. ७६) इति दीर्घः । 'रवाम्याम् . . .' इत्यादिना (८. २. ४२)
 निष्ठानत्वम् ॥ सम्यक् कोलति संस्त्यानं भवतीति संकुलम् । 'कुल संस्त्याने' ।
 मूलविभुजादिः (वा. ३. २. ५) । 'शकि शङ्कायाम्' इत्यस्माद् उलच्प्रत्यये
 शङ्कुलमिति तालव्यादिरिति गोवर्धनः ॥ मुण्डितं परिवापितम् । क्षुरेण मूलपर्यन्तं
 कृत्तकेशश्मश्रोः पुरुषस्य नामनी । मुण्डयते स्म मुण्डितम् । 'मुडि खण्डने' । कतः ॥
 धातूनामनेकार्थत्वाद् वपिमुण्डनार्थः^८ । 'केशश्मश्रु वपते', 'केशश्मश्रुनखानि वाप-
 यित्वा' इत्यादयः प्रयोगाः । परितः शिरसि वापः केशखण्डनं संजातोऽस्येति
 परिवापितम् ॥ ८५ ॥

^१ प्रचुरं Gm3, Tv.

^२ परस्परं B5, B6, Tv.

^३ सक्त्वेन Tv.

^४ स्त्रीनपुंसकयोरपि विशेष्ययोस्तस्य पुलिङ्ग एवेति दर्शयितुं नेत्युक्तम् Gm3, Tv. ^५ कल्पते
 क्षिप्यतेऽत्र बुद्धिरिति Gm1, Tv. ^६ Tv adds 'सलि कलि . . ' इत्यादिना. ^७ 'गाहू
 विलोडने' । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ २ ७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात् 'ह्रस्व' इति
 भानुजीवीक्षित (पृ. ४३५). ^८ 'तथा च भाष्यम्—'वपि प्रविरणे दृष्टो मुण्डने
 चापि दृश्यते' इति । स्वायिवर्णिचि परिवापितम्' इति टी स. (पृ ३८).

(पा.) सकट—सबाधः । ^१सकटनामनी ॥ 'इद्धाडिम्बिदि'^२ वलिलं—
समे । प्रजेष्टुमशक्यनामनी । 'चोररानिदि' ॥ सकीर्णं सकुलाकीर्णम् । सकीर्ण-
 नामानि । 'सर्दाडिचिदि' ॥ मुण्डितं परिवापितम् । परितः छिन्ननामनी ।
^३लोमच्छेदननामनी अपि । 'वपि. प्रविरणेऽजीष्टः केशच्छेदेऽपि दृश्यते' इति
धातुप्रदीप ॥ ८५ ॥

^१ निर्वन्धं A1

^२ B3, C1 omit.

^३ A1 adds निजवरणदृक्लोमच्छेदनाम.

ग्रथितं ग्रन्थितं दृढ्यं विसृतं विस्तृतं ततम् ।

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात् प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

(वि) ग्रथितमिति—^१ग्रथ्यते वध्यत इति ग्रथितम् । ‘ग्रन्थ सदर्थे’ । ग्रन्थित च । ‘ग्रथि कौटिल्ये’ । दृश्यत ग्रथ्यत इति दृध्यम् । ‘दृभी ^२ग्रन्थे’ । ग्रथितस्य पुष्पादेर्नामनी ॥ विस्त्रियत इति विसृतम् । ‘सृ गतौ’ । विस्तीर्यत इति विस्तृतम् । ‘स्तृञ् आच्छादने’ । तन्यत इति ततम् । ‘तनु विस्तारे’ । विस्तृतस्य नामानि ॥ ‘अन्तर्गतवद् न प्रकाशत इति अन्तर्गतम् । विस्मयत इति विस्मृतम् । ‘स्मृ आध्याने’ । विस्मृतस्य नामनी ॥ प्राप्यत इति प्राप्तम् । ‘आप् लृ व्याप्तौ’ । प्रणिधीयत इति प्रणिहितम् । प्राप्तस्य वस्तुनो नामनी ॥ ८६ ॥

^१ ग्रथ्यते K₅ K₆

^२ ग्रन्थे K₃, K₆

^३ पुष्पमाल्यादे J₂, K₅

^४ अन्तरेव गच्छति स्म Pt₂

(विच) ग्रथित—दृश्यम् । आनुपूर्वोविशेषेणैवावयवकृतस्य पुष्पमालादे कविनिबद्धश्लोकादेश्च ^१नामानि । ग्रथ्यते सदर्थ्यते कुसुमादिभिरिति ग्रथितम् । ‘ग्रन्थ सदर्थे’ । व्यादि । ‘सदर्थो निबन्धनम्’ इत्युक्तं धातुवृत्तौ^२ । क्तप्रत्यये ‘अनिदिताम्’^३ । (६ ४ २४) इत्युपधानकारलोप ॥ ‘ग्रथि कौटिल्ये’ इति भौवादिक । ‘कौटिल्य कुसुतिर्बन्धश्च’ इति धातुवृत्तौ (पु ६४) । क्त । ‘इदितो नुम्धातो’ (७ १ ५८) इति नुम् । सर्वानन्दस्त्वाह—धातूनामनेकार्थत्वेन ग्रन्थरूपार्थे वर्तमानाद् ‘मृव क्षोदे’ इति धातोर्धन्तात् स्वार्थे मदितम् इति^४ । अन्ये तु सवीयते सहतत्वेन सूच्यादिना सच्छिद्र क्रियत इति सदितम् इत्याहु ॥ दृश्यत इति दृध्यम् । ‘दृभी ग्रन्थे’ । क्त (३ २ १०२) । ग्रन्थो ग्रन्थनम् ॥ विसृत—ततम् । परिणाहवत प्रसारितस्य कटकम्बलादेर्नामानि । विस्त्रियते प्रसार्यते स्म विसृतम् । ‘सृ गतौ’ । क्त (३ ४ ७२) ॥ विस्तीर्यते स्म विस्तृतम् । ‘स्तृञ् आच्छादने’ । क्त । ‘तायते स्म ततम् । तनोते क्तप्रत्यय । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोति’ इत्यादिना (६ ४ ३७) नकारलोप ॥ अन्तर्गत—स्यात् । पूर्वकालोपलब्धस्य सत्कारप्रमोपाद् बुद्धयनारुद्धस्य नामनी । ‘अन्तर्गतवदप्रकाशमानत्वाद अन्तर्गतम् ॥ अत्र वीत्युपसर्गो निषेधे । तत्पूर्वात् ‘स्मृ चिन्तायाम्’ इति धातो कर्मणि क्तप्रत्यये (३ २ १०२) विस्मृतम् ॥ प्राप्तप्रणिहिते समे । प्रत्यासन्नवस्तुवाचकत्वेन तुल्ये इत्यर्थः । ‘प्रकर्षेण आप्यत इति प्राप्तम्’^५ । प्रकर्षेण निधीयते सनिधौ स्थाप्यत इति प्रणिहितम् । उपसर्गद्वयपूर्वाद् दधाते क्तप्रत्यय । दधातोहिरादेश (७ ४ ४२) । ‘नेर्गदनदपतपदधुमास्यति’ इत्यादिना (८ ४ १७) णत्वम् ॥ ८६ ॥

¹ B5, Fv add 'हीणि' ² मुद्रितमाघवीयघातुवृत्तौ न दृश्यते ³ 'अनिदिता
हल उपधाया विडति' ⁴ 'ग्रयनेऽपि वृत्ति इति मु ग्र (पृ ३६) ⁵ 'तन्यते स्म,
'तनु विस्तारे Tj1, Tj2 ⁶ 'अप्रकाशमानत्वसादृश्यात् B8, Tj2 ⁷ 'स्मृ स्मरणे'
Gm1, Gm3 ⁸ प्राप्यते स्म Tv ⁹ Tj1, Tv add 'आप्लु व्याप्तौ'

(पा) ग्रथित—दृग्धम् । तन्त्वादिना ¹गुम्फितस्य नामानि ॥ विसृत—
ततम् । ²विस्तृतनामानि ॥ अन्तर्गत—स्यात् । ³अनाध्यातनामनी । ⁴'मरवपड्ढदि' ॥
प्राप्त—समे । प्राप्तनामनी । ⁵'दोरकपड्ढदि' । अनुक्तम्—उपस्थित तृपनतम-
पपन्नमिति त्रयम् । उपस्थितनामानि ॥ 'उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रो
सुरभि सुरविमुक्त पुष्पवर्षं पपात' इति रघवश (१२ १०२) । ⁶तत्र मणिवन्ध
पट्टाभिपेक्षसमय ॥ ८६ ॥

¹ रचित° A1 ² तत° A1 ³ विस्मृतस्य° B3 ⁴ B3 omits
⁵ C1 omits

वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धृते ।

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठधूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

(वि) वेल्लितेति—¹वेल्लति चलतीति वेल्लित । 'वेल्ल चलने' ।
²प्रेङ्खति चलतीति प्रेङ्खित । 'इखि गतो' । आधूनुने कम्पत इति आधूत ³ ।
धुतरच । 'धूञ् कम्पने' । 'चलतीति चनित । 'चल कम्पने' । आकम्पत इति
आकम्पित ⁴ । 'कपि चलने' । कम्पितस्य शाखादेर्नामानि ॥ नुद्यते प्रेर्यत इति
नुत्त । नुनश्च । 'नुद प्रेरणे' । अस्यत इत्यस्त । 'असु क्षेपणे' । निष्ठीव्यत इति
निष्ठघृत ⁵ । 'प्ठिव निरसने' । आविभ्यत इत्याविद्ध । 'व्यध ताडने' । क्षिप्यत
इति क्षिप्त । 'क्षिप प्रेरणे' । ईर्यत इतीरित । 'ईर प्रेरणे' । प्रेरितस्य
शरादेर्नामानि ॥ ८७ ॥

¹ वेल्लघते स्म Pt2 ² प्रेङ्खने स्म Pt2. ³ आधूयते स्म Pt2. ⁴ चाल्यते
स्म Pt2 ⁵ आवम्प्यते स्म Pt2 ⁶ निष्ठीव्यते स्म Pt2

(विव) वेल्लित—धृते । ¹वाय्वभिघातादिनिमित्तेन ²चलनप्रियायुक्तस्य
नामानि । वेल्लति स्म वेल्लितम् । 'वेल्ल चलने' । अत्र घातुयुक्तिरार —'पातो-
रसयोगान्तत्वेऽपि प्रयोगवशाद् द्विव्यंढो लकार' इति । प्रयत्नेन इहति स्म प्रेङ्खित ।

‘इखि गतो’ । आधूनूते स्म आधूतः । ‘धूब् कम्पने’ । आडपूर्वः । चलति स्म चलितः^३ ॥ ‘कपि चलने’ इत्यस्माद् आडपूर्वात् वतः आकम्पितः । ‘धूब् कम्पने’ इत्यतो ह्रस्वान्तात् धुतः ॥ नुत्त—समा । ‘नोदनाख्यसयोगादिना प्रेरितस्य शरादेर्नामानि । ‘णुद प्रेरणे’ इत्यतो धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये ‘नुदविदोन्दत्राघ्राहोम्योऽन्यतरस्याम्’ (८. २. ५६) इति वैकल्पिके निष्ठातत्वे नुन्नः । तदभाषपक्षे नुत्तः ॥ ‘असु क्षेपणे’ इत्यस्माद् अस्तः ॥ ‘ष्ठिव निरसने’ इत्यस्माद्धातो-निष्ठाया ‘च्छ्वोः झूडनुनासिके च’ (६. ४. १६) इत्पूठादेशे^५ निष्ठचूलः । रुढ्या घृत्त्या मुखबाधभिघातेन मुखकुहराद् बहिः प्रेरिते श्लेष्मलालादिके वर्तमानोऽपि निष्ठघूतशब्दः प्रेरितत्वसादृश्याद्^६ अन्यत्रापि शरादौ वर्तते ॥ आधिध्यते स्म आधिद्धः । ‘द्यध ताडने’ । क्तप्रत्यये ‘प्रहिज्यावयिव्यधि . . .’ इत्यादिना (६. १. १६) संप्रसारणम् । ‘क्षिप्तयोर्धोऽधः’ (८. २. ४०) इति निष्ठातकारस्य धत्वम् ॥ ‘क्षिप प्रेरणे’ इति धातोः क्षिप्तः ॥ ईर्यते स्म ईरितः । ‘ईर प्रेरणे’ । चुरादिः । क्तप्रत्यये इडागमः । ‘निष्ठाया सेटि’ (६. ४. ५२) इति णिलोपः ॥ ८७ ॥

^१ वाक्यादि° Gm₃, Tv
गती’, ‘चल कम्पने’ Tj₁, Tj₂
B₈, Gm₃

^२ °निमित्तान्तरेण B₅, B₆.

^३ Tv adds ‘चलि

^४ Gm₁, Tv add सप्तैते

^५ °आदेशे कृते

^६ साम्यात् Tv

(पा) वेल्लित—धुते । चलितनामानि^१ । करेण कम्पित खड्ग । ‘प्रेह्लोलितस्तरलितो लोलितान्दोलितावपि’ । आन्दोलितनामानि । ^२ ‘अल्लाडि-पडुदि’ ॥ ‘आन्दोलिता करतले^३ नवशक्तिकेयम्’ । ‘पृथुलजघनभार मन्दमान्दोलयन्ती’ इति दाण ॥ नुत्त—समा । क्षिप्तनामानि । ^४ ‘दोब्बलवडुदि’ । अनुक्तम्—^५ ‘आवहितोच्छृतोत्खातोत्पाटितोन्मूलिता समा’ । ^६ उत्पाटितनामानि । ‘पेरक-पडुदि’ ॥ ८७ ॥

^१ कम्पित° B₃, C₁

^२ B₃ omits

^३ °शक्तिका° C₁

^४ °उत्पात° A₁

^५ उन्मूलित° B₃ C₁

परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ।

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥

(वि) परिक्षिप्तमिति—^१परिक्षिप्यते समन्ताद् वष्ट्यत इति परिक्षिप्तम् । 'क्षिप प्रेरणे' । नितरा त्रियते निवृतम् । 'वृञ् वरणे' । नियत त्रियते^२ निभृतमिति वा पाठ । ^३कण्टकादिपरिवेष्टितस्य क्षेत्रादेर्नामनी ॥ मूष्यत इति मूषितम् । मूष स्तेये' । मूष्यत इति मुषितम् । 'मुष स्तेये' । तत्स्करितस्य नामनी ॥ ^४प्रकर्षेण वर्धत इति प्रवृद्धम् । 'वृधु वृद्धौ' । प्रसरतीति प्रसृतम् । 'सृ गती' । ^५प्रसृतस्य जङ्घादेर्नामनी ॥ व्ययादौ न्यस्यते स्वामिनेति न्यस्त । 'असु क्षेपणे' । निसृज्यते स्वामिनेति निसृष्ट^६ । कार्येषु स्वामिना नियुक्तस्य ग्रामाधिपादेर्नामनी^७ ॥ गुण्यत इति गुणितम् । 'गुण अभ्यासे' । आहन्यतेऽभ्यस्यत^८ इति आहतम् । अभ्यस्त-वेदादेर्नामनी ॥ ८८ ॥

^१ परित क्षिप्यते Pt2

^२ 'वृञ् वरणे' K2

^३ कण्टकादि° J2, K5

^४ प्रवर्धते स्म Pt2

^५ वर्धितस्य K5

^६ 'सृज विसर्गे' K2, J5

^७ भूमौ

निहितस्य वस्तुन K5

^८ सख्यानतरेण Pt2

(विष) परिक्षिप्त तु निवृतम् । ^१यद्वृच्छागतपशवादिसचारपरिहाराय कण्टकशाखादिभिरावृतस्थाराभादेर्नामनी । परित क्षिप्यते बहिः सचाराद् निरस्यत इति परिक्षिप्तम् ॥ नितरा त्रियते कण्टकशाखादिभिरिति निवृतम् । 'वृञ् वरणे' । वत ॥ मुषित मुषितार्थकम् । स्तेनापहृतवचनो मुषितशब्द , तत्समानार्थो मूषित-शब्द इत्यर्थः । 'मुष स्तेये' इत्यतो लघूपधाद् धातो कृपादे वतप्रत्यये मुषितम् । दीर्घोपधात्तु^३ भौवादिकाद् मूषितम् ॥ प्रवृद्धप्रसृते । एतदादिश्लोकद्वयान्तस्थित^४ समे (श्लो ६०) इति पदम् एतदादिभिर्द्विदशभिर्विषयैः सवर्ष्यते । प्रपूर्वो मूषि प्रसरणे वर्तते । तथा च—'तस्मादयं प्रववृधे पृथिवीपतीनामुद्गीतपुण्यचरितो भुवनेषु यशः'^५ इति भवभूतिप्रयोगः । प्रौढेऽपि प्रवृद्धमुक्तम्^६ (श्लो ७६) । प्रसरति स्म प्रसृतम् । 'सृ गती' । वत ॥ न्यस्तनिसृष्टे । चोरादिपरिहाराय^७ परहस्ते स्थापितस्य सुवर्णादेर्नामनी । दानोपभोगादिभ्यो निवार्य अस्यते क्षिप्यत इति न्यस्तम् । नियमेन सृज्यते दीयत इति निसृष्टम् । 'सृज विसर्गे' । वतप्रत्ययः । ^८पत्य प्यत्व^९ च ॥ गुणिताहते । य वचिदेकादिसख्याप्यञ्जबमङ्क फलवादी^{१०} वचिच्-धिन्त्यस्य सोऽङ्को यत्सख्यागुणितो विधित्सित तत्सख्याद्वयमथो धिन्त्यस्य गणित-शास्त्रोक्तक्रमेण उपरितनमङ्कमाहत्य अङ्कान्तरं निधायाम्यस्त सत् गुणिताहृत-

शब्दाम्यामुच्यते । गुण्यतेऽभ्यस्यते स्म गुणितम् । 'गुण अभ्यासे' ॥ ¹¹गणकै-
रङ्गान्तरेणाहन्यत इति आहतम् । 'हन हिंसागत्योः' । क्तः ॥ ८८ ॥

¹ चोरादि° for पश्वादि Tv

² T_{II} adds 'क्षिप प्रेरणे'

³ Tv adds

'मूप स्तेये'

⁴ °द्वयान्ते श्रूयमाण B₈, Tv.

⁵ रुद्ध Gm₁, Gm₃

⁶ Tv adds

अस्मिन्नेव वर्गे

⁷ परिहाराय Gm₃, Tv.

⁸ 'ब्रश्च' (८ २ ३५)

⁹ ८ ४ ४१

¹⁰ उपरिपङ्क्तो निधाय Gm₁, Gm₃.

¹¹ Tv adds य कश्चिदङ्क

(पा) परिक्षिप्त तु निवृतम् । परित वेष्टितस्य¹ नामनी । ²'मुसुरुको-
पङ्कदि' ॥ मुपित मुपितार्यकम् । चोरित मुपित स्यात्³ ॥ प्रवद्धप्रसृते । प्रसृतना-
मनी । ⁴'प्रसरेपङ्कदि' । 'तस्मादय प्रववृधे पृथिवीपतीनामुद्गीतपुण्यचरितो'⁵
भुवनेषु वश' इति धर्मशर्माभ्युदय⁶ ॥ न्यस्तनिसृष्टे । समर्पितनामनी । 'ग्रामेष्वात्म-
निसृष्टेषु'⁷ (रघु १ ४४) ॥ गणिताहते । द्वे चत्वारि अष्टावित्यावर्तना-
मनी ॥ ८८ ॥

¹ छादित° B₃, C₁

² B₃ omits

³ मुपितनाम B₃, C₁

⁴ उन्नित°

for उद्गीत° in B₃

⁵ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

⁶ °निसृष्टेषु इति मु य (पृ १४)

निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूपिते ।

द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते कारितशिक्षिते ॥ ८९ ॥

(वि) निदिग्धेति—निदिह्यत उपचीयत इति निदिग्धम् । 'दिह उपचये' ।

उपचीयत इति उपचितम् । 'चिञ् चयने' । उपचितस्य धान्यादेर्नामनी ॥

गुह्यत इति गूढम् । 'गुह सवरणे' । ¹गुप्यत इति गुप्तम् । 'गुप् रक्षणे' । गुप्तस्य

²धान्यादेर्नामनी ॥ गुण्ठयते ³माल्यादिनेति गुण्ठितम् । 'गुठि वेष्टने' । रूप्यत

इति रूपितम् । 'रूप हिंसायाम्'⁴ । माल्यादिना रूपितस्तनादेर्नामनी ॥ द्रूयत

इति द्रुतम् । 'द्रु गतौ' । अवदीर्यत इति अवदीर्णम् । 'दृ विदारणे' । विदारितस्य

नामनी ॥ उद्गूर्यत इति उद्गूर्णम् । 'गुरी उद्यमने' । उद्यम्यत इति उद्यतम्⁵ ।

उद्युक्तस्य नामनी ॥ कार्यते शिक्ष्यत इति कारितम्⁶ । शिक्ष्यत इति शिक्षितम् ।

'शिक्ष विद्योपादाने' । शिक्षितस्य ⁷विद्यादेर्नामनी ॥ ८९ ॥

^१ गायते J₂, K₃, K₆.^२ घनादे K₄, K₅.^३ घून्पादिना K₅, P₁₂.^४ 'रूप व्याप्ती' P₁₂.^५ 'यम उपरमे' K₄, K₅.^६ 'वाचमारोपित वाचिनम्',शिवयमारोपित शिवियतम् P₁₂^७ शिष्यादे K₅

(यिय.) निदिग्धोपचिते । हरितालसुधाहिङ्गुलादिलिप्तस्य कुडघादेर्नामनी । नितरां दिह्यते^१ स्म निदिग्धम् । 'दिह उपचये' । वतः^२ ॥ उपचीयते द्रव्यान्तरेण यध्यते इति उपचितम् । 'चिब् चयने' । वतः । उपसर्गवशादत्र वृद्धिर्यः ॥ गुह्यगुप्ते । यस्य कस्यचिदप्रकटीभूतस्य^३ वस्तुनो नामनी । गुह्यते स्म गूढम् । 'गूह संवरणे' । वतःप्रत्यये^४ ङित्य^५ ष्टुवढलोपाः^६ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् । 'गुप् रक्षणे' । वतः ॥ गुण्ठितरूपिते । द्रव्यान्तरेणाच्छादितस्य^७ नामनी । यथा—उत्तरीयायगुण्ठितं कुचमण्डलम् । रेणुरूपितं शिरः^{१०} इत्यादि । 'गुठि घेठने' इति धातोः कर्मणि वतःप्रत्यये गुण्ठितम् ॥ रूपिः लौकिको धातुः व्याप्यर्यो भूवादियु यिज्ञेयः । ततः कर्मणि निष्ठायां रूपितम् ॥ द्रुतावदीर्णं । द्रव्योभूतस्य मांसादेर्नामनी । द्रूयते स्म द्रुतम् । 'द्रु गती' ॥ अवदीर्यते स्म प्रशिथिलावयवत्वेनैत्यवदीर्णम् । 'द्रु विदारणे' । कर्मणि वतःप्रत्यये ऋत इत्वं^{११} निष्ठानत्वं च ॥ उद्गूर्णोद्यते । ऊर्ध्वदेशसंयोगं प्राप्तस्य^{१२} खड्गलगुहादेर्नामनी । ^{१३}उद्गूर्यते स्म उद्गूर्णम् । 'गुरी उद्यमने' । निष्ठानत्वम् (न. २. ४२), उपधादीर्घश्च (न. २. ७७) ॥ 'यम उपरमे' इत्यस्माद् निष्ठायामनुनासिकलोपे (६. ४. ३७) उद्यतः । उद्गूर्णोच्छिद्यते इति केचित् पठन्ति । 'धिब् सेवायाम्' इत्यतः उत्पूर्यात् वतःप्रत्यये उच्छिद्यतम् ॥ कारितशिक्षिते । समे इत्येव । लौकिके वैदिके वा कर्मणि^{१४} कृताभ्यासस्य नामनी । यथा कारितो युद्धकर्मणि, शिक्षित इत्यर्थः । शिक्षां कार्यते स्मेति कारितम् । कृञो णिचि निष्ठा ॥ शिक्ष्यते स्म शिक्षितम् । 'शिक्ष विद्योपादाने' । वतः । सुभूतिचन्द्रस्तु काचितशिवियते इति पठित्वा व्याचष्ट । काचवद् अञ्चितं कृतं काचितम् । शिष्यवत् कृतं शिवियतम् । संहतमित्यर्थः इति । टीकासर्वस्वकारोऽपि तमेव पाठं मनसि निधाय व्याकृत । 'काचितादिद्वयं शिष्या-रोपिते वर्तते । "प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च" (ग. सू. ७. ४. ६७) इति काचशब्दात् शिष्यशब्दाच्च णिचि तदन्ताद् धातुद्वयादपि वतःप्रत्यये काचितं शिवियत चेति' (पृ. ४०) ॥ ८६ ॥

^१ Tv adds उपचीयते^२ 'ज्ञपस्तथो

' इति धत्वम् ।

^३ 'अप्रकटीकृतस्य

TJL, Tv

^४ 'हो ङ'^५ 'ष्टुना ष्टु'^६ 'ढो ढे लोप'^७ 'दूलोप' . इति

दीर्घश्च. ^७ गोप्यते स्म B₅, B₆ ^८ 'गुप गोपने' Gm₁, Gm₃ ^९ अभिभूत-
 रूपस्य Tv. ^{१०} षटः Tj₁, Tv. ^{११} 'हलि च' इति दीर्घः ^{१२} प्रापितस्य Tv.
^{१३} उद्गुस्ते उद्गुस्ते स्म Tv. ^{१४} लोनिक्पु वैदिक्पु वा वमंमु Tv.

(पा.) निदिग्धोपचिते^१ । अवचितनामनी । ^२ 'पेपवट्टिदि' ॥ गूढगुप्ते ।

गुप्तनामनी । 'दाचवट्टिदि' । गुण्ठितरूपिते । परागादिना छन्ननामनी ॥
 द्रुतावदीर्णे । स्वयं विदीर्णनामनी । 'द्रुत शीघ्रे^३ शीघ्रगतेऽप्यवदीर्णविलीनयोः' इति
 वैजयन्ती (पृ. २२८, श्लो. ८) । 'द्रु गतौ' इत्यर्थपाठो^४ निदर्शनम् । तदुक्तम्—

'निपाताश्चोपसर्गाश्च घातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्या. स्मृता लोके पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥'

उद्गुणोद्यते । उत्क्षिप्तनामनी । उद्गुणः करवालः ॥ काचित्शिक्षिते । ^५ कारडि-
 कायन्त्रे वृत्तस्य नामनी ॥ ८६ ॥

^१ 3 pages break in A₁. ^२ C₁ omits. ^३ शीघ्रम् B₃, C₁. ^४ अर्ध-
 पाठ C₁. ^५ 'कारडिवा' C₁.

घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदयतोद्धृते समे ।

वेष्टितं स्याद् बलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ६० ॥

(वि) घ्राणेति—घ्रायत^१ इति घ्राणम् । घ्रात च । 'घ्रा गन्धोपादाने' ।
 घ्रातस्य पुष्पादेर्नामनी ॥ दिह्यत इति दिग्धम् । 'दिह उपचये' । लिप्यत इति
 लिप्तम् । 'लिप उपदेहे' । लिप्तस्य भित्त्यादेर्नामनी ॥ समुदयत इति समुदयतम् ।
 'अञ्चु गतिपूजनयो' । उद्ध्रियत इति उद्धृतम् । 'हृन् हरणे' । उद्धृतस्य शल्यादे-
 र्नामनी ॥ वेष्टयत इति वेष्टितम् । 'वेष्ट वेष्टने' । बलयाफार^२ सजातोऽस्येति
 बलयितम् । वेष्टितस्य वस्त्रादेर्नामनी । म्वीयत^३ इति संवीतम् । 'व्येज् सवरणे' ।
 रुध्यते आव्रियत इति रुद्धम् । 'रुधिर् आवरणे' । आव्रियत इत्यावृतम् । 'वृज्
 वरणे' । वस्त्रादिना आवृतस्य देहादेर्नामनी ॥ ६० ॥

(विव.) घ्राणघ्राते । घ्राणेन्द्रियानुभूतगन्धस्य कुसुमादेर्नामनी । घ्रायते स्म घ्रातम् । 'घ्रा गन्धोपादाने' । कर्मणि क्तप्रत्ययः । 'नुदविदोन्द...' इत्यादिना (८. २. ५६) वैकल्पिके निष्ठान्तत्वे घ्राणम्^१ ॥ दिग्धलिप्ते । चन्दनादिना लिप्तस्य नामनी । दिह्यते स्म दिग्धम् । 'दिह उपचये' । उपचयो लेप इति धातुवृत्तौ^२ । क्तप्रत्यये 'दादेर्धातोर्धः' (८. २. ३२) इति घत्वे 'झषस्तयोर्धोऽधः' (८. २. ४०) इति घत्वम् ॥ लिप्यते स्म लिप्तम् । 'लिप उपदेहे' । क्तः ॥ समुदक्तोद्धृते समे । कूपादेरधःप्रवेशाद्^३ ऊर्ध्वप्रवेशमात्रं नीतस्य जलादेर्नामनी । सम्यग् उदच्यते उद्ध्रियते स्म समुदक्तम् । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । अत्राञ्चतेः पूजार्थत्वाभावाद् 'अञ्चेः पूजायाम्' (७. २. ५३) इति प्राप्तस्य 'इडागमस्याभावः' । 'उदितो घा' (७. २. ५६) इति इडागमस्य क्त्वाप्रत्यये वैकलिपकत्वाद् 'यस्य विभाया' (७. २. १५) इति निष्ठायामिडभावः । 'उदक्तमुदकं कूपात्' इत्यादिवद् अञ्चनस्यापि अपादानविषयत्वाद् 'अञ्चोऽनपादाने' (८. २. ४८) इति निषेधाद् निष्ठान्तत्वस्याभावः^४ ॥ समुदक्तेति क्वाचित्के पाठे सोपसर्गद्वयात् 'असु क्षेपणे' इति धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥ उद्ध्रियते स्मेति उद्धृतम् । 'ह्व् हरणे' । क्तः । प्रागुक्तम्^५ उद्गूर्णमुद्यतं चेति^६ शब्दद्वयं तु स्वशरीरापेक्षया उपरिप्रवेशं नीते लगुडादौ वर्तत इति न पौनरुक्त्यम् । 'क्वचिद् अर्थसाकर्यप्रयोगो लक्षणया निर्वोढव्यः ॥ वेष्टितं स्याद् वलयितम् । लतादिना वेष्टितस्य वृक्षप्रकाण्डादेर्नामनी । 'वेष्ट वेष्टने' इति धातोर्निष्ठायां वेष्टितम् ॥ वलयो वलयाकारोऽस्य संजात इति वलयितम् (५. २. ३६) ॥ संवीतं रद्धमावृतम् ॥ हिमधूमाद्यावरकद्रव्यव्याप्तसर्वावयवस्य पर्वतादेर्नामानि । समन्ततो धीयते उद्यत इति संवीतम् । 'व्येव् संवरणे' । क्तप्रत्यये यज्जादित्वात् (६. १. १५) संप्रसारणे परपूर्वत्वे^{१०} च (६. १. १०८) 'हलः' (६. ४. २) इति दीर्घः ॥ 'रुधिर् आवरणे' इत्यतः क्तप्रत्यये रुद्धम् ॥ 'वृव् वरणे' इत्यस्माद् आडपूर्वाद् आवृतम् ॥ वेष्टितादयः पञ्चैकार्या इति केचित् ॥ ६० ॥

^१ Gm₃, Tv add तदभावे घ्रातम्^२ दिह्यते उपलिप्यते इति मा धा वृत्तौ

दृश्यते (पृ ३२३)

^३ Tv adds भूतलात्^४ अवकाशाभावात् B₈, Tv.^५ काशिका (पृ ४०८)^६ निष्ठान्तत्वं न भवति Tv.^७ T₁₁, Tv add उदाहरणम्^८ श्लो ८६^९ Gm₁, Gm₃, Tv omit the sentence^{१०} 'संप्रसारणाच्च' इति

पूर्वं एवादेश

(पा.) घ्राणघ्राते । ^१आघ्रातनामनी ॥ दिग्घलिप्ते । पद्धकादिना लिप्त-
नामनी ॥ समुदवतोद्धृते समे । ^२उद्धृतस्य जलादेर्नामनी ॥ वेष्टितं—रद्धमावृतम् ।
^३परिवेष्टितनामनी ॥ ६० ॥

^१ आघ्रातस्य पुष्पादेः C₁. ^२ C₁ adds नूपात्. ^३ B₂ adds नद्यादिना.

रुणं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

स्याद् विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतो तु लज्जिते ॥ ६१ ॥

(वि.) रुणमिति—रुज्यत इति रुणम् । 'रजो भङ्गे' । भुज्यत इति
भुग्नम् । ^१ 'भुजो कौटिल्ये' । भुग्नस्य रयादेर्नामनी ॥ निशायते तनूत्रियत इति
निशितम् । शात च । 'शो तनूकरणे' । क्षणूयते तनूत्रियत इति क्ष्णुतम् । 'क्ष्णु
तेजने' । ^२तेज्यते निशायत^३ इति तेजितम् । 'तिज निशातने' । शाणादिना लीक्षणी-
कृतस्य खड्गादेर्नामानि ॥ पच्यते स्मेति पक्वम् । 'डुपचप् पाकं' । 'पतनोन्मुखस्य
^४फलादेर्नाम ॥ जिह्वेतीति ह्रीणः । ह्रीतश्च^५ । 'ह्री लज्जायाम्' । लज्जास्य
सजातेति लज्जितः । क्रीडितस्य नामानि^६ । ६१ ॥

^१ मुज J₂, K₄, K₆. ^२ तिज्यते Pt₂. ^३ Pt₂ omits ^४ विनाश^० K₅.
^५ सत्यादे K₄, K₅ ^६ ह्रीरस्य सजाता K₅ ^७ लज्जायुक्तस्य वधादे K₅.

(विव.) रुणं भुग्ने । ^१आनताग्रभागस्य नामनी । यया—फलभारभुग्ना-
स्तरवः इति । 'रजो भङ्गे' 'भुजो कौटिल्ये' । आस्यां धातुभ्यां कर्मणि क्तप्रत्यये
'ओदितश्च' (न. २. ४५) इति निष्ठातत्वेन रुणम् । भुग्नं च ॥ अथ—तेजिते ।
शाणादिनिघर्षणेन लीक्षणीकृतधाराप्रदेशस्य ^२खड्गादेर्नामानि । 'शो तनूकरणे'
इत्यतो निपूर्वात् कर्मणि क्तप्रत्यये 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७. ४. ४१) इति विक-
ल्पेन इत्वे निशितम् । ^३तदभावपक्षे शातम् । क्षणूयत इति क्ष्णुतम् । 'क्ष्णु तेजने' ।
तेजर्नं तनूकरणम् । 'तिज निशाने' इत्यतः चौरादिकात् तेजितम्^४ ॥ स्यात्—
पक्वम् । विनाशः विलयनम्, तत्र उन्मुखम् । आसन्नविनाशमित्यर्थः । यथा—पक्वो
ज्वरः । पक्वः प्रतिश्यायः इत्यादि । परिणतेऽपि पक्वं वक्ष्यते^५ । पच्यते स्म पक्वम्^६ ।
'पचो वः' (न. २. ५२) इति निष्ठातकारस्य वकारः ॥ ह्रीणह्रीतो तु लज्जिते ।
व्रीडायुक्तस्य नामनी । जिह्वेति स्म ह्रीणः । ह्रीतश्च । 'ह्री लज्जायाम्' ।

‘मुदविद...’ इत्यादिना (८. २. ५६) विकल्पेन निष्ठानत्वम् ॥ सज्जास्य सजाता^१ लज्जित. । तारकादि. (५. २. ३६) ॥ ६१ ॥

^१ Gm₃, Tv add स्वकीयमूल प्रति ^२ क्षुरिका^० T₁₁, T₁₂ ^३ इत्वाभाव^० B₅, B₆
^४ ७ ३ ८६ ^५ श्लो ६६ ^६ B₆ adds ‘दुपचप् पाके’ ^७ इति विग्रहे तारका
 दित्वाद् इतच्प्रत्यये लज्जित Gm₁, Gm₃, Tv

(पा) रण भुग्ने । ^१भुग्नामनी ॥ अथ—तेजिते । उत्तेजितनामानि ॥
स्यात्—पक्वम् । आसन्नविनाशनाम^२ । ‘पक्वो मानज्वर स्त्रीणाम्’ ॥ ह्रीण—
लज्जिते । लज्जितनामानि ॥ ६१ ॥

^१ वरुस्य^० C₁ ^२ आसन्नविनाश पक्व स्यात् C₁

वृते तु वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ।

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतं स्नुते ॥ ६२ ॥

(वि) वृत इति—व्रियते^१ कन्यादिनेति वृत । ‘वृञ् वरणे’ । वृत्यते स्मेति वृत । ‘वृत्तु वर्तने’ । वावृत्यते व्रियते स्मेति वावृत्त । ‘वावृत्तु वरणे’ । कन्यादिना वृतस्य वरादेर्नामानि ॥ संयोज्यते^२ युगादिनेति संयोजित । ‘युजिर् योगे’ । उप समीपे आधीयते स्थाप्यत इत्युपाहित । युगादिना संयोजितस्य वलीवर्दादेर्नामनी ॥ प्राप्तु योग्य प्राप्यम् । ‘आप्तु व्याप्ता’ । गन्तु ^३योग्य गम्यम् । समासादितु प्राप्तु योग्य समासाद्यम् । ‘पद् लु विशरणादौ’ । प्राप्तव्यस्य वस्तुनो नामानि ॥ स्यन्दते स्मेति स्यन्नम् । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । रीयते ^४प्रस्रवतीति रीणम् । ‘रीड ^५स्रवणे’ । स्रवतीति स्तुतम् । ‘स्तु गतौ’ । स्नोति स्रवतीति^६ स्नुतम् । ‘ष्णु प्रस्रवणे’ । ^७सुषिरद्वाराणि स्तुतस्य जलादेर्नामानि ॥ ६२ ॥

^१ Pt₂ adds स्म ^२ संयुज्यते K₅, Pt₂ ^३ J₂ K₄, K₆ add प्राप्तु
^४ स्रवति J₂, K₆ ^५ प्रस्रवणे K₃, K₄, K₆ ^६ K₅ omits ^७ K₃, K₄
 omit द्वारात

(विव) वृते—वावृत्तौ । ^१प्रसन्नदेवता प्रति प्रार्थितार्थस्य नामानि । व्रियते स्म वृतम् । ‘वृञ् वरणे’ । वतः । यथा वृत. पुत्र इति ॥ ‘तप ऐश्वर्ये’ इत्यानन्तर

दिवादिषु 'वावृतु वर्तने' इति पठ्यते । तत्र वाग्रहणं पूर्वस्य धातोः देवादिकवि-
कल्पनार्थमिति ^२व्याख्याने 'वृतु वर्तने' इत्यस्मादेव धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये वृत्तम् ।
अपरे तु—वाशब्दमप्युत्तरधात्ववयवमाहुः । तन्मते वावृत्यते स्मेति वावृत्तम् ।
'वावृतु वर्तने' । वर्तनं वरणमिति धातुवृत्तिः^३ । कर्मणि क्तप्रत्ययः । तथा च—
'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः (४. २८) । अत्र वावृत्य-
माना वृष्वतोत्यर्थः ॥ संयोजित उपाहितः । द्रव्यान्तरेण सह प्रापितसंयोगस्य वस्तुनो
नामनी । सम्यग् योजितः संयोजितः ॥ 'उप समीपे आधीयते स्म उपाहितः'^४ ।
'उपाहिता वक्षसि योवरस्तने' इति भारविः^५ (किरा. ८. ३७) ॥ प्राप्यं—
समासाद्यम् । प्राप्तुं शक्यं ग्रामादिकं प्राप्यम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३. १. १२४) ॥
'गम्नु गतौ' इत्यतः 'पोरदुपधात्' (३. १. ६८) इति यत्प्रत्यये गम्पम् ॥
^६आडि सदिः पद्यर्थे इति चौरादिकाद्धातोः शक्यार्थे ण्यत्प्रत्यये (३. १. १२४)
समासाद्यम् ॥ स्यन्नं—स्नुतम् । प्रशिथिलावयावारण्यतटाकसेतुघटादेः बहिर्निः-
सृतजलक्षीरावेर्नामानि । 'स्यन्नु प्रलवणे' इत्यतः कर्तरि क्तप्रत्यये (३. ४. ७२)
'रवाम्नाम्...' इत्यादिना (८. २. ४२) निष्ठानत्वे स्यन्नम् । रीयते स्म रोणम् ।
'रीड गतौ' देवादिकाद्धातोः 'स्वादय ओदितः' (ग. सू.) इत्यतिबेशाद्
'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ लयति स्म लुतम् । 'लु लवणे'^७ ॥
लौति स्म स्नुतम् । 'लु प्रलवणे' ॥ ६२ ॥

^१ स्वेच्छया प्रायितार्थे वृतादित्यम् । यथा—वृतो वर, वृत राज्यमित्यादि Gm₃, Tv

^२ इति केचिद् व्याचक्षते । तन्मते Gm₁, Ks, Tv ^३मा घा वृत्ती न दृश्यते ^४उपपूर्वात्
'अह व्याप्ता' इत्यस्मात् क्त Tv ^५Gm₃ adds दधाते क्त । 'दधातेहि' (७. ४. ४२)

^६ माघ Tj₁; एव सति 'उपाहितैवंपुषि निवातवर्मभि' (१७. ५१) ^७Gm₃, Tv
add 'आप्नु व्याप्ता' ^८'आड' वद पद्यर्थे इति मा घा (१. ५६५). ^९Gm₃ adds
'जालपेठ'

(पा) वते—वावृत्तौ^१ । वृतनामानि । 'ततो वावृत्तमाना सा राम-
शाला न्यविक्षत' इति भट्टिः (४. २८) ॥ संयोजित उपाहितः । द्रव्यान्तरेण
मिश्रितस्य नामनी । क्षोरेणोपाहित नीरम् ॥ प्राप्य—समासाद्यम् । प्राप्तुं योग्य-
नामानि ॥ स्यन्नं—स्नुतम् । स्यन्ननामानि^२ ॥ ६२ ॥

संगूढः स्यात् संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ।

विविधः स्याद् बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ६३ ॥

(वि) संगूढ इति—सगुह्यते^१ सकल्यत इति संगूढ । 'गुह सवरण' । सकल्यत^२ इति सकलित । सकलितस्य भारतमञ्जयादिनामिनी ॥ ^३अवगीयते पापिष्ठोऽसाविति शब्दयतेऽवगीत । 'गै शब्दे' । ख्यात गर्हण यस्येति ख्यातगर्हण । प्रख्यातनिन्दस्य नामिनी ॥ विचित्रा विधा प्रकारोऽस्येति विविध । बहुषो विधा प्रकारा अस्येति बहुविध । पृथग्विधश्च^४ । नानाविधानि रूपाण्यस्येति नानारूपः । वहु रूपस्य मयूरादेर्नामानि ॥ ६३ ॥

^१ सगुह्यते J₂, K₆, Pt₂.

^२ Pt₂ adds सक्षेप्य गण्यते स्म

^३ अव निबृष्ट

गीयते स्म Pt₂

^४ J₂ adds पृथग्विधा यस्येति

(बिब.) संगूढः स्यात् संकलितः । ^१बहुविधोऽप्यर्थः क्वचिदेकत्र सक्षिप्तः संगूढादिशब्दद्वयेनोच्यते । यथा—श्रीमहाभारतार्थो बालभारताख्ये काव्ये^२ । यथा था—श्रीरामायणार्थः संक्षेपरामायणे इत्यादि । गणितज्ञैरप्युक्तम्—

'यद्वस्तु भिन्नकृत्येषु विभज्य विनियोजितम् ।

अङ्गैरेफीष्टाङ्गं चेत् संकलोकृतमुच्यते ॥'

इति । ^३संक्षेपेण गुह्यते संक्षिप्यत इति संगूढः । 'गुह सवरणे' । वतः । गुप्तेऽपि गूढ उच्यते ॥ सकल्यते संक्षिप्यत इति संकलितः । कलतिः 'सर्पायौ धातुः ॥ अवगीतः ख्यातगर्हणे । लोकप्रसिद्धमहापातपादिदोषदूषितस्य^४ नामिनी । अवगीयते 'सगर्ह शब्दयत इति अवगीतः । 'गै शब्दे' । वतः^५ । अवत्युपसर्गो गर्हायः ॥ विविधः—पृथग्विधः । विचित्ररूपस्य मयूरादेः बालभेदेन वा नानाप्रकारस्य मेघमण्डलादेर्नामानि । विचित्रा विधा प्रकारो यस्येति विविधः । अन्ये व्यक्तयोगाः ॥ ६३ ॥

^१ भूमाप्यर्थ Gm₃, Tv

^२ Tj₁, Tj₂ add सक्षिप्तः .

^३ सगुह्यते B₃, B₆.

^४ सवसार्थ B₃, Gm₁

^५ निन्दाप्रगम्य Gm₃, Tv.

^६ सगर्ह Tv.

^७ 'भूमाप्या—'

(६ ८ १६) इतीत्वम्

(पा) संगूढ म्यान गानिन । भूगतत्वेन शृण्वस्य नामिनी ॥ अवगीत ख्यातगर्हण । प्रवटनिन्दायुक्ता^१ ऽवगीत म्यात् । पुनः पुन प्रेक्षितमपि । 'अव-

गीत मृदुदृष्टम्' इति हलायध (अ मा ४ ७०) ॥ विविध—पृथग्विध ।
नानाविधनामानि ॥ ६३ ॥

^१ 'निन्दायुक्तस्य नामनी C₁

अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यपध्वस्तोऽवचूर्णित ।

अनायासकृत फाण्ट स्वनित ध्वनित समे ॥ ६४ ॥

(वि) अवरीण इति—अवगीयते भृश पीडयत इति अवरीण । 'री गतिरेपणयो' ^१ । धिक्त्रियते तिरस्त्रियत इति धिक्कृत । अपध्वस्यते पीडयत इति अपध्वस्त । 'ध्वसु भ्रसु अवससने' ^२ । अवचूर्ण्यते सपिप्यत ^३ इति अवचूर्णित । चूर्णं सपेपणे' । परैरन्यन्तपीडितस्य नामानि ॥ फणति 'द्रवत्वाद् गच्छतीति फाण्टम् । 'फण गतो' । आयास विनैव कृतस्य ^४ सोमकपायादिविशेष- नाम ॥ स्वन्यत इति म्वनितम् । स्वन शब्दे' ^५ । ध्वन्यत इति ध्वनितम् । 'ध्वन शब्द' । कृतनिनदम्य भर्वादेर्नामिनी ॥ ६४ ॥

^१ रीड स्रवण J₂, K₆

^२ अधपतने K₄, Pt₂ omits भ्रसु

^३ पीडयते Pt₂

^४ द्रवरूपत्वान्नैव त्रावतिष्ठत Pt₂

^५ सौण्यस्य कपाय° K₂

^६ K₂, K₃, K₅ add

अव्यक्ते

(विब) अवरीणो—अवचूर्णित । 'परैरन्यन्त पीडितस्य चत्वार्येतानि नामानि' इति सुबोधिनीकार । अवर्गाहृत यथा भवति तथा रीयते भृश पीडयत इति अवरीण । 'री गतिरेपणयो' । रेपण हिसेति धातुवृत्ति ^१ । क्त । 'ल्लादिभ्य' (८ २ ४४) इति निष्ठातन्त्रम् । अत्र केचित्—अधरीण इति द्वितीयाक्षर दन्त्यवर्गचतुर्थं पठन्ति । तत्राधरशब्दात् खप्रत्ययोपपत्तिश्चिन्तनीया ॥ धिक् इत्यव्यय ^२ भर्त्सनशब्दस्य विषय । ^३ कुतो धिक्कृत ॥ ध्वसि धातुपारायणे गत्यर्थं पठित । प्रयोगे तु हिंसाया वर्तते । तत् कर्मणि क्तप्रत्यये ऽपध्वस्त ॥ दु खजनकत्वसादृश्यात् चूर्णशब्देन परकृतस्तिरस्कारो विवक्षित । अवकीर्णं चूर्णमस्मिन्निति, अवचूर्णं कृतोऽवचूर्णित । टीकासर्वस्वकारस्तु अपध्वस्ताविद्वय क्षिप्तचूर्णं वतत इति व्याचष्ट ^४ (पृ ४२) । अवचूर्णयतीति णिचि (३ १ २५) क्तप्रत्यये अवचूर्णित ॥ अनायासकृत फाण्टम् । आयास प्रयत्नाधिक्यम् । तदन्तरेणैव स्वल्पव्यापारमात्रात्

कषायरूपं यद्भवति तत् फाण्टमित्युच्यते । फणति गच्छति द्रवरूपत्वाद्^५ नैकत्रा-
वतिष्ठत इति फाण्टम् । 'फण गतौ' । क्तप्रत्यये सति 'क्षुब्धस्वान्त...
फाण्टबाढानि...' इत्यादिना (७. २. १८) निपातनाद् इडागमाभावः । ष्टुत्वं
च । अत्र सूत्रे काशिका—'यदपक्वम्^६ अपिष्टं कषायम् उदकसंपर्कमात्राद् विभक्त-
रसम् ईषदुष्णं भवति तत्फाण्टमुच्यते । अल्पप्रयाससाध्यत्वाद् अनायासेन लक्ष्यते' इति
(पृ. ३०३) । अत्र टीकासर्वस्वकारोऽपि—

७ 'द्रव्यादर्चूणितात् तोये प्रतप्ते विनिवेशिते ।

रसो निर्याति यः सद्यः स फाण्ट इति संस्तुतः ॥'

इति । ^८सुभूतिरप्याह—'यदुदकनिमज्जममात्रेण तस्मिन्नेवाहनि निर्यासविनिर्ग-
मात् संपन्नमौषधं कषायद्रव्यात्मकं तदनायासकृतं फाण्टमिति' ॥ स्वनितध्वनिते
समे । ताडयमानस्य भेयदिर्नामनी । व्यक्तयोगे च ॥ ६४ ॥

^१ रेपण वृक्शब्द इति मा घा (पृ ५२६)

^२ भत्सने धिगिति B₅, Gm₁, Tj₁.

^३ कृत Gm₃ ^४ मुद्रितग्रन्थे तु 'दृप्तचूर्णे(?) लेखादौ' इति दृश्यते ^५ 'रूपत्वेन Gm₃

^६ 'यदभूत अल्पप्रयत्न' इति मुद्रितग्रन्थे ^७ 'द्रव्यादायोत्थितात् चैव सस्थिते...
संस्तुत' इति मु ग्रन्थे ^८ सुभूतिचन्द्रोऽपि Tj₁, Tj₂

(पा) अवरीणो धिक्कृत । निन्दितनामनी^१ ॥ अवध्वस्तोऽवर्चणित ।
चूर्णीकृतनामनी । अनुक्तम्—'अवजातोऽपहस्तित' । करविसृष्टनामनी ॥ अना-
यासकृत फाण्टम् । आयासेन विना रचित फाण्ट स्यात्^२ । फाण्टमौषधम् ॥ स्वनित
ध्वनित समे । शब्दितनामनी ॥ ६४ ॥

^१ धिक्कृत* C₁.

^२ अनायासकृतनाम C₁

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

निष्पक्वं क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ६५ ॥

(वि) वद्ध इति—वध्यते स्म वद्धम् । 'वध समयने' । सदान्यते वध्यत
इति सदानितम्^१ । 'दान खण्डने' । मूयत इति मूतम्^२ । 'मृञ् वन्धने' । उद्दीयत^३
इति उद्दितम् । सदीयत इति सदितम् । 'दो ज्वलण्डने' । मीयन इति सितम् । 'पिञ्
वन्धने' । रज्ज्वादिना बद्धस्य 'पश्वादेर्नामानि ॥ नि.ग्रेपेण^४ पक्वं^५ निष्पक्वम् ।

वच्यते 'नि.शेषेण पच्यते वचयितम् । 'वचये निष्पाके' । अष्टभागावशिष्टस्य
 'कपायादेर्नामनी ॥ आयते पच्यत इति श्रुतम् । 'आ पाके' । क्षीराज्यहविषां
 पात्रस्य नाम ॥ ६५ ॥

¹ सदान बन्धनमस्य गजानम् Pt₂

add बन्धने ⁴ अत्रादे. K₄

⁷ निष्पच्यते Pt₂

⁸ कपायिन* K₆

² Pt₂ adds मूर्णमिनि या पाठ ³ J₂, Pt₂

⁵ नितरा Pt₂

⁶ पच्यते K₃, Pt₂

(विध.) बद्धे—सितम् । रज्ज्यादिना निगलितावयवस्य बलीवर्दादेर्ना-
 मानि । 'यद्य सयमने' ¹ इत्यतः कर्मणि वतप्रत्यये बद्धम् । ² 'वाम संदानम्' इति पूर्व-
 मुक्तम् ³ (१, पृ. ५६६) । तत् संजातमस्येति संदानितम् । तारकादिः (५. २. ३६) ।
 'मूढ बन्धने' इति धातोर्मूतम् । टीकासर्वस्वकार अह (पृ. ४३)—'मूर्ध्ना बन्धने'
 इत्यतः कर्मणि वतप्रत्यये ⁴ 'यकारलोपे' 'योरुपधाया दीर्घं इकः' (८. २. ७६)
 इत्युपधादीर्घं च मूर्णम् इति ॥ ⁵ 'उत्पूर्वः संपूर्वश्च छतिधातुः बन्धने घर्तते । अत
 एव प्रागुक्तम् (१, पृ. ४६६) 'समे तूद्दानबन्धने' इति । ततः वतप्रत्यये सति
 उद्दितम् । संदितं च । 'छतिस्यति...' इत्यादिना (७. ४. ४०) इत्यम् ॥ 'पिष्ट
 बन्धने' इत्यतः वतप्रत्यये धात्यादिसत्ये (६. १. ६४) च सितम् ॥ निष्पक्यं वचयितम् ।
 अग्निसंयोगेनाष्टमभागावशेषितस्य त्रिफलाकपायादेर्नामनी । निःशेषेण पच्यते
 स्म निष्पक्यम् ॥ 'वचये निष्पाके' इत्यतः कर्मणि वतप्रत्यये वचयितम् ॥ पाके—
 श्रुतम् । पच्येषु ⁶ पुरोडाशाज्यक्षीरेषु प्रत्येकं श्रुतशब्दो घर्तत इत्यर्थः । 'श्रुतं मयि
 श्रयताम्' (लं. भा. ३. ७. ६ १२) इति क्षीरे प्रयोगः । 'आग्नीध्रो हवींषि सुश्रुतानि
 करोति' इति हविर्मात्रे इत्यादि । हविर्ग्रहणेनैव क्षीरस्यापि ग्रहणे 'श्रुतं पाके'
 (६. १. २७) इति सूत्रे ⁷ 'क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्' इति धात्तिकच्छाया
 पृथग्रहणम् । 'घृतमाज्यं हविः' (१, पृ. ५८५) इत्यादौ हविःशब्दस्य घृतमात्रे
 रुढत्वात् तस्यैव ग्रहणं मा भूदित्याज्यस्याप्युपादानं कृतम् । क्वचित्तु 'पाके स्यात्
 क्षीरहविषोः श्रुतम्' इत्येव पाठः । आयत इति श्रुतम् । 'आ पाके' इति
 क्षीरहविषोरर्थयोः ⁸ श्रुभावो निपातितः ॥ ६५ ॥

¹ 'बन्ध बन्धने' T₁, T₂

² Gm₃, Tv add वैश्ववर्गे

³ प्रागुक्तम् Gm₃

⁴ बलोपदीर्घनत्वानि इति मु ग्रन्थे

⁵ 'राल्लोप' (६ ४ २१)

⁶ 'दो अवलण्डने'

इति धातु Gm₃, Tv

⁷ 'पचो व' (८ २ ५२)

⁸ अत हवि शब्देन चरुपुरोडा-

शादिक विवक्षितम् Gm₃, Tv

पोरेव' इति काशिकायाम् (पृ १२०)

१ 'पाकग्रहण निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहवि-

१० 'शृत पाके' इति सूत्रेण

(पा) वद्धे—सितम् । वद्धनामानि ॥ निष्पक्व^१ क्वथितम् । नितरा-
मग्निना ^२सतप्तनामनी ॥ पाके—शृतम् । क्षीरादीना पाके शृत स्यात् । शृत
क्षीरामाज्य हविर्वा । अन्यत्र श्राणा यवागू ॥ ६५ ॥

^१ निष्पक्वे B₃^२ क्वथितस्य C₁

निर्वाणो मुनिवह्मद्यादौ निर्वातस्तु गतानिले ।

पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ६६ ॥

(वि) निर्वाण इति—निर्वाति शाम्यति स्मेति निर्वाणः । 'वा गति-
गन्धनयो' । शान्तमुनिवह्मद्योर्मोक्षादेर्नाम ॥ निर्गतो वातोऽस्येति निर्वात^१ ।
निवृत्तसचारस्य वायोर्नाम ॥ पच्यते ^२कालऋणेनेति पक्वम् । 'हुपचप् पाके' ।
परिणमति अवस्थान्तरमापद्यत इति परिणतम् । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च' । कालेन
परिणाम^३ गतस्य ^४बुद्ध्यादेर्नामनी ॥ गूयते गुदेनोत्सृज्यते गनम् । 'गु पुरीषोत्सर्ग' ।
हृद्यते गुदेनेति हृद्यम् । 'हृद पुरीषोत्सर्ग' । गुदाग्नि सूतस्य^५ पुरीषादेर्नामनी ॥
मिह्यते ^६सिच्यतेऽनेनेति मीढम् । 'मिह सेचने' । मूष्यते प्रसूयत इति मूत्रितम्^७ ।
'मूत्र प्रस्रवणे' । मेहेनोत्सृष्टस्य मूत्रस्य नामनी ॥ ६६ ॥

^१ निर्वाति स्म Pt₂^२ J₂ omits काल^३ परिपाक K₃, K₅^४ पणंमूलादेJ₂, K₅, Pt₂ adds पक्वा बुद्धि, पक्व फलम्^५ निर्गतस्य K₅^६ परिपिच्यते K₅^७ मूत्रम् K₃, K₄, K₅

(वि.व.) निर्वाणो मुनिवह्मद्यादौ । निर्वाति स्म निर्वाणः । 'वा गतिगन्ध-
नयो' । वक्त. । 'निर्वाणोऽवाते' (द. २. ५०) इति वातव्यतिरिक्तार्थे निष्ठानत्वेन
निपातितः । यथा—निर्वाणो मुनिः, मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो गजः, भग्न इत्यर्थः ।
निर्वाणो मोक्ष इत्यादि ॥ निर्वातस्तु गतेऽनिले । ^१वातरहित इत्यर्थः । निर्वाति
स्म निर्वातः । निर्वातो देश । निर्वाता शाला । निर्वाति ^२मन्दिरमित्यादि ॥ पक्व
परिणते । कालयज्ञेन परिपाक गते^३ अवस्थान्तरापन्नत्वेन पक्वसादृश्यात् पक्वम् ।
यथा—पक्वा बुद्धिः, पक्व कार्यम् इत्यादि । पक्वशब्दोऽत्रैव यगं ध्युत्पादितः^४

(श्लो. ६१) ॥ परिणमति स्म परिणतम् । पूर्वैरुपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः । 'उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य' (न. ४. १४) इति णत्वम् ॥ गूनं हन्ने । गुदमुत्ताद् बहिस्तसृष्टस्य पुरीषादेर्नामनी । यथा—गूनं पुरीषम् । गूना यवागूः इत्यादिमनुष्यवर्गोक्तानि उत्सृष्टानुत्सृष्टसाधारणपुरीषस्येति न पीनरुक्तधम् । 'गूयते स्मेति गूनम् । 'गु पुरीषोत्सर्गे' । 'दुग्धोदीर्घश्चेति वक्तव्यम्' (वा. न. २. ४४) इति निष्ठातत्वं दीर्घश्च । हृद्यते पायुदेशादिति हन्ने । 'हृद पुरीषोत्सर्गे' । 'रदान्याम् ...' (न. २. ४२) इति निष्ठातत्वम्^६ । केचित्तु शब्दद्वयमपि कर्तरि निष्ठायां कृतपुरीषोत्सर्गे प्राणिनि वर्तत इत्याहुः^७ ॥ मीढं तु मूत्रिते । बहिस्तसृष्टस्य मूत्रस्य नामनी । मिह्यते सिध्यते स्म मीढम् । 'मिह सेचने' । वतप्रत्यये 'हो ङः' (न. २. ३१) इति ङत्वे 'क्षपस्तयोर्घोऽघः' (न. २. ४०) इति निष्ठातकारस्य घत्वे, ष्टुत्वे (न. ४. ४१) ङलोपे^८ (न. ३. १३) दीर्घश्च (६. ३. १११) ॥ मूत्र्यते प्रलूयत इति मूत्रितम् । 'मूत्र प्रलूयणे' । शब्दद्वयमपि पूर्ववत् कर्तरि निष्ठायाम् उत्सृष्टमूत्रे प्राणिनि वर्तत इति केचित् । यथा मूत्रितो बाल इत्यादि ॥ ६६ ॥

^१ भ्रान्तवायो निवात , वायुरहितो भवतीति निर्वात Gm3, Tv. ^२ गृहम् B5, B6.

^३ बुद्धधादौ पक्वशब्द Tj1, Tj2. ^४ विनाशोन्मुखे पक्वशब्दो निरुक्त Tv. ^५ Gm3 adds उत्सृज्यते ^६ Tv adds गून पुरीष, गूना विष्ठा, हन्ने पुरीष, हन्ना विष्ठा. ^७ इति पूर्ववत् पीनरुक्तधपरिहार Gm3, Tv ^८ 'ढो ङे लोप' इति लोपे 'ङलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति दीर्घ T.

(पा.) निर्वाणो मुनिवह्निधादौ । मुनिवह्निप्रभृती निर्वाण स्यात् । निर्वाणो मुनि । मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो वह्निः, दीपो वा । विनश्वरतया^१ स्थित इत्यर्थः । निर्वाणो हस्ती । जले निमग्न इत्यर्थः । 'निर्वाण निर्वृत्तो भोक्षे विनाशे गजमञ्जने' इति विश्वप्रकाशिका^२ (पृ. ५२, श्लो. ५६) ॥ निर्वातस्तु गतेऽनिले । वायावपि निर्वात स्यात् । निर्वातो वायुः । स्थिर इत्यर्थः ॥ पक्व परिणते । परिपक्वनामनी ॥ गून हन्ने । कृतपुरीषस्य नामनी ॥ मीढं तु मूत्रिते । कृतमूत्रस्य नाम ॥ ६६ ॥

पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ।

दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेर्दितः ॥ ६७ ॥

(वि.) पुष्ट इति—पुष्यत इति पुष्टम् । पुषित च । ‘पुष पुष्टी’ । पुष्टावयवस्य नामनी ॥ सह्यते मृष्यते स्मेति सोढम् । ‘पह मर्षणे’ । क्षम्यत इति क्षान्तम् । ‘क्षमूप् सहने’ । ^१सहनादेर्नामनी ॥ ^२उद्धम्यते उद्धान्तम् । ‘दुवमु उद्गिरणे’ । ^३उद्गम्यते स्म उद्गतम् । त्वगादिक भित्त्वोद्गतस्य ‘लोहितादेर्नामनी ॥ दम्यते शिक्ष्यत इति दान्तः । दमितश्च । ‘दमु ^४उपशमने’ । आचार्यादिशिक्षया शिक्षितस्य नामनी^५ ॥ शम्यते स्मेति शान्तः । शमितश्च । ‘शमु उपशमने’ । शान्तस्य मुन्यादेर्नामनी ॥ ^६प्रार्थ्यत इति प्रार्थितः । ‘अर्थ उपयाच्यायाम्’ । अर्थते स्म अर्दितः । ‘अर्दं गतौ याचने च’ । यार्चितस्य पदार्थस्य नामनी ॥ ६७ ॥

^१ मर्षितस्य शपनादे K5; क्षमादे. K4; K2 omits.

^२ उद्धमति स्म Pt2

^३ उद्गच्छति स्म Pt2; K6 omits.

^४ ‘रोहित’ K2, K6.

^५ उपशमे K4.

^६ ‘पूर्व’ तप क्लेशसह उक्तम् । इदानी सामान्येन बहूनादिक्लेशसहे दान्तद्वयम्’ इति टी. स (पृ ४४). ^७ अर्ध्यत इति K6.

(विब.) पुष्टे तु पुषितम् । मृष्टाहारादिभिः उपचितावयवस्य नामनी । ^१पुष्यते स्म पुष्टम् । ‘पुष पुष्टी’ । दिवादिः । अनिद्कारिकासु पुष्यति शुष्यतीति दैवादिकस्य ग्रहणात् इडागमो नास्ति । भौवादिकास्तु कर्मकर्तरि क्तप्रत्यये भवत्येव । स्वयमेव पुष्यते स्म पुषितम् ॥ सोढे क्षान्तम् । ^२अनादृतस्य वाक्पारुष्यादेरपराधस्य नामनी । यथा—सोढाः परपालापाः, सोढः कशाघातः इति । सह्यते स्म सोढम् । ‘पह मर्षणे’ । क्तप्रत्ययः । ङत्वघत्वप्ढत्वढलोपेषु ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ (६. ३. ११२) ^३इत्योकारादेशः ॥ क्षम्यते स्म क्षान्तम् । ‘क्षमूप् सहने’ । कर्मणि क्तप्रत्यये सति ‘अनुनासिकस्य विघ्नलोः कृडिति’ (६. ४. १५) इत्युपधादीर्घः, अनुनासिकस्य परसवर्णादेशश्च (८. ४. ५८) ॥ उद्धान्तमुद्गते । यत्नीककुहुरादे-रुद्गच्छतो^४ दन्तशूकादेर्नामनी । उद्धम्यते बहिरुद्गोर्धते स्मेति उद्धान्तम् । क्तप्रत्ययः । उपधादीर्घः (६. ४. १५), परसवर्णादेशश्च (८. ४. ५८) ॥ ‘ओहाद् गतौ’ इति घातोः उत्पूर्वात् ‘ओदितश्च’ (८. २. ४४) इति निष्ठान्तत्वे सति उद्धानमिति सुभूतिचन्द्रादयः । ^५गमेरत्पूर्वात् कर्तरि क्तप्रत्यये (३. ४. ७२) उद्गतः ॥ दान्तस्तु दमिते । कर्मकरणभारवहनादिक्लेशसहत्येन कृतशिक्षस्य ^६भृत्यवली-

वददिर्नामनी । ^१ब्रह्मवर्गोक्तस्यापि दान्तस्य (१, पृ. ४७४) विशेष्यनिघ्नप्रस्तावे
चैकल्पिकरूपान्तरप्रदर्शनार्थमभिधानमित्यपौनरुक्त्यम् । दम्यते स्वामिना नियम्यत
इति दमितः । 'दमु उपशमे' । हेतुमणिजन्तात् कर्मणि क्तप्रत्यये इडागमे 'निष्ठायां
सेटि' (६.४.५२) इति णिलोपः । 'वा दान्तशान्त...' इत्यादिना (७.२.२७)
विकल्पेन निपातनाद् इडागमाभावे दान्तः ॥ शान्तः शमिते । ^२प्रतिक्रिया-
निर्वातितस्य^३ रोगादेर्नामनी । 'शमु उपशमे' इत्यतो हेतुमणिश्च पूर्ववदेव शमितः,
शान्त इति रूपद्वयसिद्धिः ॥ प्रार्थितोऽदितः । याचितस्य ^४धनादेर्नामनी । 'अर्थं
उपयाच्चायाम्' इत्यस्मात् चुरादिष्यन्तात् कर्मणि क्तप्रत्यये प्रार्थितः ॥ 'अर्द्धं
गतौ याचने च' इत्यतः कर्मणि क्तप्रत्यये इडागमे च अर्दितः ॥ ६७ ॥

^१ पुष्यति B₅, T₃₁ ^२ यथाक्षयविदापादितगुर्वादित्तविक्षेपशिष्यादिकृतापराधस्य
नामनी Tv ^३ Gm₃, Tv add दलोपे ^४ अदृश्यप्रदेशादूर्ध्वमुद्गच्छता T₃₁, Tv
^५ 'गम्बू गतौ' इत्यस्मात् B₅, T₃₂ ^६ Tv adds शिष्य* ^७ ब्रह्मवर्गं तप क्लेशसहो
दान्त उक्त । इदानीं तु सामान्येन Tv ^८ चिकित्सादिकरणेन Gm₁, Gm₃
^९ निवृत्तस्य Tv ^{१०} पदार्थस्य Gm₃, Tv

(पा) पुष्टे तु पुषितम् । पुष्टनामनी ॥ सोढे क्षान्तम् । ^१सोढनामनी ॥
उद्गन्तमद्गते । उद्गतनामनी । दान्तस्तु दमिते । दमितनामनी । दान्तोऽश्व ^२ ॥
शान्तः शमिते । शमितनामनी । शान्तो गेय ॥ प्रार्थितोऽदितः ^३ । याचित-
नामनी ॥ ६७ ॥

^१ क्षान्तस्य C₂ ^२ C₂ adds बलीवर्द इत्यादि ^३ अर्थित B₃

ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः ।

पूर्णस्तु पूरिते विलष्टः विलशितेऽवसिते सितः ॥ ६८ ॥

(वि) जप्त इति—ज्ञाप्यत इति जप्त । ज्ञापितश्च । 'ज्ञा अवबो-
धने' । उपाध्यायादिना^१ ज्ञापितस्य पदार्थस्य नामनी ॥ छद्यत इति छन्न । 'छद
अपवारणे' । छादितश्च । ^२छादितस्य ^३पङ्कजादेर्नामनी ॥ पूज्यत इति पूजित ।
'पूज पूजायाम्' । अञ्चयते पूज्यत इति अञ्चित । 'अञ्चु गतिपूजनयो' ^४ ।
पूजितस्य देवादेर्नामनी । पूर्यत इति पूर्ण । पूरितश्च । 'पूरी आप्यायने' । जलादिना
पूरितस्य कुम्भादेर्नामनी ॥ विलश्यते^५ वाध्यत इति विलष्ट । विलशितश्च^६ ।

‘क्लिशू विवाधने’ । दारिद्र्यादिना ^१पोडितस्य नामनी ॥ अवस्यति पर्यवस्यति स्मेति अवसितः । सितश्च । ‘पोञ्त्कर्मणि’ । ^२समाप्तस्य कार्यदिर्नामनी ॥ ६८ ॥

^१ उपाध्यायेन J2, K6 ^२ आच्छादितस्य K5 ^३ पञ्जरादे. K5. ^४ पूजायाम् K3, K6. ^५ दुःखादिना K5 ^६ व्लेशित. K4 ^७ बाधितस्य J5.
^८ सक्तस्य J2, K4, K6

(विब.) ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते । गुरूपदेशादिना प्रकाशितस्यार्थस्य नामनी । यथा—^१ज्ञप्तोऽयमर्थः । ज्ञापितोऽयमर्थः । ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्यस्माद् हेतुमण्यन्ताद् ‘वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः’ (७. २. २७) इति सर्वार्थसाधारण्येन निपातनादिडागमाभावे ज्ञप्तः । इडागमपक्षे ज्ञापितः । केचित्तु—ज्ञपित इति ह्रस्वादि पठित्वा ज्ञपिते संज्ञपिते छायादौ वर्तत इति व्याचक्षते । तत्र ‘ज्ञा मारण-तोषणनिशामनेषु’ इति धातुसूत्रेण भित्सज्ञायां सत्यां ‘मितां ह्रस्वः’ (६. ४. ६२) इति ह्रस्वत्वे च ज्ञपितमिति भवति । ज्ञप्तशब्दस्य तु सर्वार्थसाधारण्येन निपातनाद् मारिताद्यर्थत्रयेऽपि साधुत्वम् । यथा—‘संज्ञप्तहोमं’ जुहोति’ (आप. श्रौ. ७. १७. ३) इत्यादि ॥ छन्नश्छादिते । आवरणकद्रव्येणाप्रकाशितरूपस्य नामनी । यथा—मेघच्छन्नो दिनकरः, ^२सिचयच्छन्नं कुचयुगम् इत्यादि । छाद्यते स्म छन्नः । छादितश्च । ‘छद अपवारणे’ । अप्रापि पूर्वबद् विकल्पेन निपातनात् शब्दद्वय-सिद्धिः ॥ पूजितेऽञ्चितः । ‘पूज पूजायाम्’ इत्यतः कर्मणि क्तप्रत्यये पूजितः । ‘अञ्चु गतिपूजनयोः’ । ‘अञ्चेः पूजायाम्’ (७. २. ५३) इति नियमाद् ‘यस्य विभाषा’ (७. २. १५) इतीडागमप्रतिषेधो^४ नास्ति । ‘नाञ्चेः पूजायाम्’ (६. ४. ३०) इत्युपधानकारलोपाभावे सति अञ्चितः । ‘स्यादहिते नमस्यत . . .’ (श्लो. १०१) इत्यादिना वक्ष्यमाणाद् गुर्वादिरूपात् पूजिताद् अन्यादृश एवायं पूजितः केनचिद्विशेषेण प्राप्तोत्कर्षलक्षणः । ^५तत्राञ्चितशब्दः । यथा—‘हासाञ्चिता वचोभङ्गी बलनाञ्चितमोक्षणम्’ इति ॥ पुणस्तु पूरिते । उदकादिना^६ पूरितस्य कटाकादिर्नामनी । ^७पूर्यते स्म पूर्णः । पूर्ववन्निपातनात् (७. २. २७) साधुः । वैकल्पिक इडागमे सति पूरितः ॥ क्लिष्टः क्लिशिते । पुत्रशोकादिना पोडितस्य नामनी । क्लिश्यते स्म क्लिष्टः । ^८‘क्लिशू विवाधने’ । क्तः । क्लिशितश्च, ‘क्लिशः कत्वानिष्ठयोः’ (७. २. ५०) इति विकल्पेनेडागमः ॥ अवसिते सितः । समाप्तस्य^९ नामनी । अवस्यति अन्तं गच्छति स्म अवसितः । सितश्च ।

‘पोऽन्तकर्मणि’ । वक्तप्रत्ययः । ‘द्यतिस्यतिमास्यामिति किति’ (७. ४. ४०) इति धातोराकारस्येत्वम् ॥ ६८ ॥

१ विज्ञप्त Tv २ होमान् B₅, B₆ ३ वस्तच्छन्न Gm₃, Tv ४ अभाव
Tj₁, Tj₂ ५ तथाञ्चित् Gm₁, Tv ६ उदकादिभि Tv ७ Gm₃, Tv
add ‘पूरी आप्यायने’ ८ निलश B₅, B₆ ९ Gm₃, Tv add शास्त्रव्याख्यानादे

(पा) जप्तस्तु जापिते । घटादिपाठाद् बोधितनामनी । चुरादिपाठाद् बुद्धनामनी ॥ छन्नश्छादिते । ^१आच्छादितनामनी ॥ पूजितेऽञ्चित । पूजार्थेऽञ्चित स्यात् । सेट् । अन्यत्रानिट् । उदक्तमुदक् कृपात् ॥ पूर्णस्तु पूरिते । पूरितनामनी ॥ क्लिष्ट क्लिशिते^२ । क्लेशितनामनी । ^३‘उदिकिपपङ्गुवाडु’ । अवसिते सित । निश्चितनामनी ॥ ६८ ॥

^१ छादित° A₁, C₁ ^२ क्लेशिते B₃, C₁ ^३ B₃ omits

प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विघ्नवित्तौ विचारिते ॥ ६९ ॥

(वि) प्रुष्टेति—^१प्रुष्यत इति प्रुष्ट । ‘प्रुष दाहे’^२ । प्लुष्यते प्लुष्ट । ‘प्लुष दाहे’ । उष्यत इत्युपित । ‘उष दाहे’ । दह्यत इति दग्ध । ‘दह भस्मीकरणे’ । दग्धस्य तृणादेर्नामानि ॥ तक्ष्यत इति तष्ट । ‘तक्षू तनूकरण’ । त्वक्ष्यत इति त्वष्ट । ‘त्वक्षू तनूकरणे’ । ^३वर्धक्यादिना तन्कृतस्य काष्ठादेर्नामनी ॥ वेध्यते स्मेति वेधित^४ । ‘विध विधाने’ । छिद्र सजातमस्येति छिद्रित । विद्धयत इति विद्ध । ‘व्यध ताडने’ । सूच्यादिना विद्धस्य ^५कर्णमूलादेर्नामानि ॥ विद्यत विचार्यते विघ्न । वित्तश्च । ‘विद विचारणे’ । विचार्यत इति विचारित । ‘चर गतिभक्षणयो’^६ । विचारितस्य कार्यादेर्नामानि ॥ ६९ ॥

^१ प्रोष्यते K₅ ^२ प्रुष प्लुष दाहे K₅, Pt₂ ^३ वास्यादिना K₅ ^४ वेधोऽस्य
सजात Pt₂ ^५ K₅ omits मूल ^६ ‘विचिर पृथग्भावे’ K₃, K₄, K₆

(विव) प्रुष्ट—दग्धे । भस्माङ्गारावशेषितस्य काष्ठादेर्नामानि । ‘प्रुष प्लुष दाहे’ । ‘उष दाहे’ । ‘दह भस्मीकरणे’ । एतेभ्य कर्मणि वक्तप्रत्यये ^१प्रुष्ट, प्लुष्ट, उषित, दग्धश्चेति चत्वार शब्दा क्रमेण निर्वक्तव्या ॥ तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

^१वाश्यादिव्यापारकृतेन बहिरवयवापसारणेन स्वल्पपरिमाणीकृतस्य स्तम्भादेर्नामानि । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । आभ्या धातुभ्यां कर्मणि क्तप्रत्यये 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (८. २. २६) इति संयोगादिभूतस्य ककारस्य लोपे निष्ठातकारस्य ष्टुत्वे तष्टं त्वष्टं च ॥ वेधितच्छिद्रितौ विद्धे । सूच्यादिना सरन्ध्रीकृतस्य नामानि । वेधः सूच्यादिकृतं रन्ध्रं संजातोऽस्येति वेधितः । 'विघ विधाने' इत्यस्माद्वा चुरादिष्यन्तात् कर्मणि निष्ठा ॥ छिद्रं रन्ध्रं संजातमस्येति छिद्रितः ॥ विद्धम् इहं वगै^३ व्युत्पादितम् (श्लो. ८७) ॥ विन्नवित्तौ विचारिते । उभयत्र गुणदोषतारतम्यचिन्तया ग्राह्यत्वेन निर्धारितार्थस्य नामानि । 'विद विचारणे' इति धातोः कर्मणि निष्ठायां 'नुदविद...' इत्यादिना (८. २. ५६) विकल्पेन निष्ठान्तवे विन्नः, वित्तश्च ॥ ६६ ॥

^१ 'यस्य विभाषा' (७. २. १५) इति नेट् ^२ तक्षणादिना Gm3, T'v. ^३ Tj1, Tj2 add प्राक्

(पा) प्रुष्ट—दग्धे । दग्धनामानि ॥ तष्ट—तनूकृते । ^१वास्यादिनाल्पीकृतनामानि । ^२'चक्कपडुदि' । वेधित—विद्धे । विद्धनामानि । ^२'कोरयपडुदि' ॥ विन्न—विचारिते । विचारितनामनी ॥ ६६ ॥

^१ वाश्यादिना स्वल्पीकृत* B3, C1 ^२ B3 omits

निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

(वि) निष्प्रभ इति—निर्गता प्रभा अस्मादिति ^१निष्प्रभ. । विशेषेण गता प्रभा अस्मादिति विगत^२ । न विद्यते रोको दीप्तिर्यस्येति अरोकः^३ । दिवा निष्प्रभस्य चन्द्रमण्डलादेर्नामानि ॥ विलीयतेऽनाविति विलीन. । 'ली द्रवीकरणे'^४ । विद्रवत्यग्निसयोगादिति विद्रुत । द्रुतश्च । 'द्रु गतो' । अग्निसयोगाद् विलीनस्य घृतादेर्नामानि ॥ सिद्धयतीति सिद्ध । 'पिधु सराद्धौ' । निर्वृत्त इति निर्वृत्त^५ । 'वृत्तु वर्तने' । निष्प्रद्यत इति निष्प्रन्न । 'पद गतो' । पाकादिना सिद्धस्योदनादेर्नामानि । दार्यत^६ इति दारित । 'दृ विदारणे' । भिद्यत इति भिन्न । भेदितश्च । 'भिदिर् विदारणे' । प्रहारादिना भिन्नस्य घटादेर्नामानि ॥ १०० ॥

^१ निगंत प्रभाया Pt₂. ^२ विशेषेण रत उपरत विरत Pt₂ ^३ विशेषेण गत आरोक आरोचन दीप्तिरस्येति विगतारोक, 'रच दीप्ती' K₅ ^४ 'लीड श्लेषणे' K₅
^५ निर्वर्तते स्म Pt₂ ^६ K₁, K₅ add विदार्यते

(विव.) निष्प्रभे विरतारोको^१ । कान्तिहीनस्य दिवातनचन्द्रादेर्नामानि ।

निगंता प्रभा कान्तिरस्मादिति निष्प्रभः । विरतश्च अरोकश्चेति द्वन्द्वः । सतोऽप्यर्थक्रियाकारित्वाभावाद् विरतः उपरतसदृश इत्यर्थः^२ । 'रच दीप्ती' इत्यस्माद्धातोः घञि (३. ३. १८) रोको दीप्तिः । स नास्त्यत्रेति अरोकः । एष चिरंतनव्याख्यातुसंमतः पाठः । कश्चित्तु—विगतः आलोकः प्रकाशोऽस्येति विगतालोक इति पाठेन व्याचष्ट ॥ विलीने विद्रुतद्रुतो । अग्निसंयोगादिना द्रवीभूतस्य सौर्पजंतुमुवर्णादेर्नामानि । विलीयत इति विलीनम् । 'लीड द्रवीकरणे' । क्तः । 'आज्य विलाप्य' इत्यादिप्रयोगः ॥ द्रवत्वगुणयोगाद् द्रवति गच्छति नैकत्रावतिष्ठत इति द्रुतम् । विद्रुतं च । 'द्रु गतौ' । क्तः (३. ४. ७२) ॥ सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ । पाकादिसत्कारनिष्प्रभस्य भक्तव्यञ्जनादेर्नामानि । यथा—^३सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् इति । 'पिधु संराद्धौ' इत्यतः^४ सिद्धम् । निर्वृत्तनिष्प्रभशब्दावपि उपसर्गवशात् तदर्थविवेकः^५ ॥ दारिते भिन्नभेदितौ । कुठारादिभिराप्राबामूल द्विधाकृतस्य वेणुदलादेर्नामानि । दार्यते स्म दारितम् । 'दृ विदारणे' । क्तः । भिद्यते स्म भिन्नः । 'भिदिद् विदारणे' । रुधादिः । चुरादावप्यप्य घातुः पठ्यते । ततोऽप्यन्तात् कर्मणि क्तप्रत्यये भेदितः ॥ १०० ॥

^१ विगतालोको Gm₁, Gm₃ ^२ अविद्यमानसादृश्याद् विगत Gm₃ ^३ सिद्ध-
मोदनम् । 'अथ सायप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् Tv' ^४ इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये
Tj₂, Tv ^५ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' । क्त । निष्प्रभते स्म । 'पद गतौ' । क्त

(५१) निष्प्रभे विगतारोको^१ । अग्रतिभस्य नामानि । ^२विनतोऽपि स्यात् ।
'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्र ॥ विलीने विद्रुतद्रुतो । वल्ल्यादिना द्रवीभूतस्य^३
नामानि । ^४'करगपडुदि' ॥ सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभौ । परिसमाप्तनामानि^५ ॥ दारिते
भिन्नभेदितौ । द्वेधाकृतनामानि^६ ॥ १०० ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

स्यादर्हिते नमस्यतनमसितमपचायिताचितापचितम् ॥ १०१ ॥

(त्रि) ऊतमिति—ऊय्यते तन्तुभिः सतन्यत इति ऊतम् । 'ऊयी तन्तु-
सताने' ^१ । सीव्यत इति स्यूतम् । 'पिवु तन्तुसताने' । ऊयते तन्तुभिः सतन्यत
इति उतम् । 'वेञ् तन्तुसताने' ^२ । बहुतन्तुसमूहस्य कन्यादेर्नामानि ॥ अर्हंत
इत्यर्हितम् । 'अहं पूजायाम्' ॥ ^३ नम ब्रूत नमस्यतम् । नमसित च । 'णमु
प्रह्वत्वे शब्दे च' । अपचाय्यते पूज्यत इत्यपचायितम् । अपचित च । 'चाय्
पूजानिशामनयोः' । अच्यंत इत्यर्चितम् । 'अचं पूजायाम्' । अचितस्य ^४ देवगृहा-
देर्नामानि ॥ १०१ ॥

^१ K₃ adds इति प्रथमो धातु ^२ इति द्वितीयो धातु K₆. ^३ नमस्यत इति
K₃, K₆, P₁₂ ^४ गुवादि K₅; गृहादे K₄

(चिब.) ऊतं—तन्तुसंताने । तन्तुभिः संतन्यते सूचीमूलस्थरश्मिप्रवेशितैः
सूक्ष्मसूत्रैर्व्याप्यत इति तन्तुसंततः कन्याकूर्पासादिः तत्रैत्यर्थः ^१ । 'ऊयी तन्तुसंताने'
इत्यतः क्तप्रत्यये ऊतम् । स्यूतशब्दो वैश्यवर्गे व्युत्पावितः ^२ (पृ. ५६६) ॥ ^३ 'वेञ्
तन्तुसंताने' इत्यतः क्तप्रत्ययसंप्रसारणपूर्वरूपत्वेपु ^४ उतम् ॥ स्यादर्हिते—अपचितम् ।
इतो धर्गसमाप्तिपर्यन्तं वृत्तद्वादशकार्याच्छन्दः । पूजितो हरिहरगुर्वादिः, तत्रैते
शब्दा वर्तन्ते । अर्हन्ते स्म अर्हितम् । 'अहं पूजायाम्' । हरिहरगुर्वादिः नमस्यते
पूज्यते स्मेति नमस्यतः । 'नमो वरिवश्चित्रदः क्यच्' (३. १. १६) इत्यत्र
नमसः पूजायाम् इति धवत्वव्येन पूजाकरणार्थे क्यच्प्रत्यये सति सनाद्यन्तत्वेन धातु-
संज्ञाया कर्मणि क्तप्रत्यये इडागमश्च ॥ 'क्यस्य विभाया' (६. ४. ५०) इति
वैकल्पिके यकारलोपे नमसितः ॥ अपचाय्यते पूज्यते स्म अपचायितः । 'चाय्
पूजानिशामनयोः' इति कर्मणि क्तप्रत्यये इडागमश्च ॥ तत एव धातोः 'अपचितं
च' (७. २. ३०) इति सूत्रेण निष्ठायां निट्त्वस्य चिभावस्य च निपातनाद्
अपचितम् ॥ अच्यते स्मेति अचितम् । 'अचं पूजायाम्' ॥ १०१ ॥

^१ Tv adds क्य एते शब्दा स्यु ^२ सीव्यते स्म । 'पिवु तन्तुसताने' क्त ।
च्छ्रो (६. ४. १६) इति ऊट् ^३ T₁₁, T₁₂ add ऊयते स्म ^४ 'ग्रहिज्या ..'
इति संप्रसारणम् ^५ 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्

(पा.) उत—तन्तुमतते । ^१तन्तुसतानितनामानि । ^२‘कुट्टपट्टदि’ ॥

स्यादर्हिते—अपचितम् । पूजितनामानि^३ ॥ १०१ ॥

^१ तन्तुभि. सवेष्टितस्य^० B₃ . ^२ B₃ omits. ^३ A₁ adds कर्मणि वान्ता सर्वे.

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च ।

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

(वि.) वरिवसित इति—वरिवस्थित उपास्यत^१ इति वरिवसितम् । वरिवस्थित च । उपास्यते सैव्यत इति उपासितम् । ‘आम उपवेशने’^२ । उपचर्यते सैव्यत इति उपचरितम् । ‘चर गता’^३ । शिष्यादिभिः मसेवितस्य उपाध्यायादेर्नामानि ॥ सतप्यते स्म संतापितः । सतप्तश्च । ‘सप संतापे’ । ‘धूप्यते सतप्यत इति धूपित । धूपायितश्च । ‘धूप संतापे’ ॥ दूयत इति दून । ‘दृढ परितापे’ । ^४अग्न्यादिसतप्तस्य^४ नामानि ॥ १०२ ॥

^१ K₄ omits. ^२ Pt₂ adds उपपूर्वं सेवायाम् ^३ J₂, Pt₂ add भक्षणयो .
^४ Pt₂ adds धूपाय्यते स्म ^५ अग्न्यादिना K₄. ^६ K₄ adds पीडितस्य.

(वि.) वरिवसिते—चोपचरितं च । पुत्रशिष्यादिभिः कृतपरिचर्याविशेषस्य^१ पितृगुर्वादेर्नामानि । ‘नमो वरिवसिचन्द्रः कपच्’ (३. १. १६) इत्यत्र वरिवसः ^२परिचर्याकरणरूपेऽर्थे क्यच्प्रत्यये^३ पूर्ववदेव वैभाषिके यलोपे वरिवसितम्, वरिवस्थितं च^४ ॥ उपास्यते स्म उपासितम् । ‘आम उपवेशने’ ॥ उपचर्यते स्म उपचरितम् । ‘चर गता’^५ । उपपूर्वंः सेवार्यं इति धातुवृत्तौ^६ ॥ संतापित—दूनश्च । निदायक्षुत्तृष्णादिभिः पीडितस्य नामानि । ‘सप संतापे’ इत्यस्मात् चौरादिकात् संपूर्वात् कर्मणि वतप्रत्यये संतापितः । भौवादिकात् संतप्तः ॥ धूप्यते स्म धूपितः । ‘धूप संतापे’ । ‘गुपुधूप . . .’ (३. १. २८) इत्यादिसूत्रे ‘आयादय आर्धधातुके वा’ (३. १. ३१) इति विकल्पेनायप्रत्यये धूपायितः ॥ ‘दृढ उपतापे’ इत्यस्माद् ‘दुग्धोर्दोर्धश्च’ (वा. द. २. ४४) इति ‘निष्ठानत्वे दूनः’^७ । यद्वा ‘दृढ परितापे’ इत्यस्मात् स्वादय ओदित इति प्रतिज्ञानाद् ‘ओदितश्च’ (द. २. ४५) इति निष्ठानत्वे दूनः ॥ १०२ ॥

¹ परिचयस्य Tv ² परिचर्यायामिति वक्तव्यबलेन Gm₃, Tv ³ B₅, B₆
 add सति ⁴ Gm₃, Tv add इति रूपद्वयम् ⁵ यतिभक्षणयो T_{J1}, T_{J2}
⁶ माघवीयधातुवृत्तौ न दृश्यते ⁷ इति दीर्घनिष्ठानत्वयो Gm₃, Tv ⁸ कौमुद्या तु
 (पृ ४७६) 'दुदु उपतापे' इत्ययं न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघ (६ ५६)
 इति । अत्र मल्लिनाथ — 'दुतया पीडितया । "दुदु उपतापे" इति धातो सौवादिकत्वात्
 कर्मणि क्त' (पृ १५८)

(पा) वरिवसिते—चोपचरित च । ¹मेवितनामानि ॥ सतापित—
दूनश्च । ²सतप्तनामानि ॥ १०२ ॥

¹ B₃ adds गुर्वदि ² अग्न्यादिना C₁

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥

(वि) हृष्ट इति—हृष्यतीति हृष्ट । 'हृष तुष्टौ' । माद्यति तुष्यतीति
 मत्तः । 'मदी हर्षे'¹ । तृष्यतीति तृप्त । 'तृष तृप्ती'² । प्रह्लादते स्म प्रह्लन्नः ।
 'ह्लादी सुखे अव्यक्तशब्दे च'³ । प्रमोदत इति प्रमुदित । 'मुद हर्षे' । प्रीयते
 स्म प्रीत । 'प्रीड प्रीणने' । 'हृष्टस्य नामानि ॥ छिद्यते स्म छिन्नम् । 'छिदिर्
 द्विधीकरणे' । छायते स्म छातम् । छित च । 'छो छेदने' । लूयते स्म लूनम् ।
 'लूञ् छेदने'⁴ । कृयते स्म कृत्तम् । 'कृती छेदने' । 'दायते स्म दातम् । 'दाप्
 लवने' । दीयत इति दितम् । 'दो अवखण्डने' । वृश्च्यते स्म वृक्णम् । 'ओव्रश्चू
 छेदने' । लवित्रादिना छिन्नस्य वस्त्रादेर्नामानि ॥ १०३ ॥

¹ 'मदी हर्षलेपनयो' K₂, K₄, K₆ ² प्रीणने J₂, Pt₂ ³ K₃, K₄ om:
 अव्यक्तशब्दे ⁴ सतुष्टस्य J₁, J₂ ⁵ भेदने K₂ ⁶ K₆ adds छिद्यते

(विव.) हृष्टो—प्रीतः । ¹इष्टप्राप्तिजनितानन्दयुक्तस्य नामानि ।
 हृष्यति स्म हृष्टः² । सर्व एते कर्तरि क्तप्रत्ययान्ताः ॥ माद्यति स्म मत्तः । 'मदी
 हर्षे' । 'न ध्यास्यापुमूर्च्छमदाम्' (च. २. ५७) इति निष्ठानत्वप्रतिषेधः ।
 क्षीबेऽपि मत्त उक्तः (श्लो. २३) । तृष्यति स्म तृप्तः । ³तृषिदिवादिः ॥ प्रह्लादते
 स्म प्रह्लन्नः । 'ह्लादी सुखे च' । 'ह्लादो निष्ठायाम्' (६. ४. ६५) इति
 ह्रस्वत्वम् । रदाम्यामिति (च. २. ४२) निष्ठानत्वम् ॥ 'मुद हर्षे' इत्यस्माद्

मुदितः । प्रीयते स्म प्रीतः^१ ॥ छिन्नं—वृषणम् । सवित्रादिना छिन्नस्य तृणादेर्नामानि । ^२सर्वाण्यपि कर्मणि क्तप्रत्ययान्तानि^३ । छिद्यते स्म छिन्नम् । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' । निष्ठान्तत्वे (८. २. ४२) छिन्नम् ॥ 'छो छेदने' । क्तः । छातम् । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७. ४. ४१) इति विकल्पेनेत्वे छितम् ॥ 'लूक् छेदने' लूनम् । 'त्वादिभ्यः' (८. २. ४४) इति निष्ठान्तत्वम् ॥ कृत्यते छिद्यते स्म कृतम् । 'कृतो छेदने' । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७. २. १४) इति इडागमप्रतिषेधः ॥ दायते स्म दातम् । 'दाप् लवने' ॥ दीयते खण्डयते स्म दितम् । 'दो भवखण्डने' । 'द्यतिस्त्यतिमास्थामिति किति' (७. ४. ४०) इति इत्वम् ॥ वृश्च्यते स्म वृषणम् । 'ओवश्चू छेदने' इत्यस्मात् 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (८. २. २६) इति संयोगादिभूतस्य ^४सकारस्य लोपः । 'ग्रहिज्या . . .' इत्यादिना (६. १. १६) संप्रसारणम्^५ ॥ १०३ ॥

^१प्रापित^० Tv. ^२Tj₁, Tj₂ add 'हृप तुष्टी' ^३'तृप प्रीणने' दिवादि Tv
^४Bs, Bs add 'प्रीद् प्रीणने' ^५सर्व एते Gm₃, Tv. ^६'प्रत्ययान्ता Gm₃, Tv.
^७Tv adds छायते स्म ^८धातुपाठे वृश्चू इत्यत्र वृश् च् इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकार-
निर्देश इति बालमनोरमायाम् (पृ १५८). ^९'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति निष्ठान्तत्वम्.

(पा) ^१हृष्टो—प्रीत । हृष्टनामानि^२ ॥ छिन्नं—वृषणम् । छिन्न-
नामानि ॥ १०३ ॥

^१हृष्ट इति पारिजातपाठ ^२सतुष्ट^० C₁

स्रस्तं ध्वस्तं अष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

(वि) स्रस्तमिति—^१स्रस्यते स्रस्तम् । 'समु अवस्रसने' । ध्वस्यते ध्वस्तम् । 'ध्वसु अवस्रसने' । अश्रयत इति अष्टम् । 'अशु अवस्रसने' । स्कन्धत इति स्कन्नम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयो.' । पद्यते स्रस्यते पन्नम् । 'पद' गतौ । ^२च्युत इति च्युतम् । 'च्युद्ध गतौ' । गल्यत इति गलितम् । ^३'गल स्रवणे' । स्रस्तस्य वस्त्रादेर्नामानि ॥ लभ्यत इति लब्धम् । 'हुलभष् प्राप्ती' । प्राप्यत इति प्राप्तम् । 'आप्ल व्याप्ती' । विद्यत इति विन्नम् । 'विद्ल लाभे' । भाव्यत इति भावितम्, भूत च । 'भू प्राप्ती' । आसाद्यते प्राप्यत इति आसादितम् । 'पद्लू विशरणादौ' । ^४लब्धस्य दानादेर्नामानि ॥ १०४ ॥

- ^१ स्रसते स्म, ध्वसते स्म, 'स्रसु ध्वसु अवससने' Pt₂. ^२ अध पतने Pt₂.
^३ स्कन्दति स्म Pt₂ ^४ पद्लु J₁, J₂, Pt₂ ^५ व्यवते स्म Pt₂ ^६ गतति स्म,
 'गल स्रवणे' Pt₂ ^७ विशरणपत्यवसादनेषु K₃, K₈. ^८ प्राप्तस्य वस्तुन. K₅

(वि.) स्रस्तं—गलितम् । ^१नूतनघटादेरघःप्रसृतस्य ^२तैलजलादेर्नामानि ।
 'स्रंसु अवस्रंसने' 'ध्वंसु गतौ', 'भ्रंसु अधःपतने', 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः',
 'पव गतौ', 'च्युङ् गतौ', 'गल स्रवणे' । एतेभ्यः सप्तम्भ्यो धातुभ्यः कर्तरि
 क्तान्ताः स्रस्तादयः सप्त शब्दा वेदितव्याः । चतुर्यपञ्चमयोस्तु रवाभ्यामिति
 (८. २. ४२) निष्ठानत्वम् ॥ लब्धं—भूतं च । यथेष्टविनियोगत्वेन प्राप्तस्य
 नामानि । 'डुलभ्य प्राप्तौ' इत्यतः लब्धम् । प्रपूर्वाद् आप्नोतेः 'प्राप्तम् ।
 'विद्लु लाभे' इत्यतो निष्ठानत्वे विन्नम् ॥ 'भू प्राप्तौ' इत्यात्मनेपदी ^५धृषादौ
 पठितः । तस्माद् 'आधृषाद्वा' ^६इति विकल्पेन णिचि भावितम् । तदभावपक्षे
 भूतम् । 'आङः सविः पद्यं' इति चौराविकाद् आङ्पूर्वाद् आसादितम् । सर्व एते
 कर्मणि निष्ठान्ताः ॥ १०४ ॥

- ^१ शरावादे T₁₁, Tv. ^२पृतादे Gm₃, Tv. ^३अवस्रसने B₈ ^४T₁₁, T₁₂
 add 'आन्त्य व्याप्तौ'. ^५Gm₃ adds चौरादिको धातु ^६गणसूत्रम् (७ ४ २).
^७पद्लु विशरणादौ

(पा) स्रस्तं—गलितम् । ^१व्युतनामानि ॥ लब्धं—भूतं च । ^२लब्ध-
 नामानि ॥ १०४ ॥

- ^१ गलित° B₃ ^२ प्राप्त° C₁

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

(वि) अन्वेषितमिति—अन्वेष्यत^१ इत्यन्वेषितम् । 'एणु^२ गतौ' ।
 गवेष्यत इति गवेषितम् । 'गवेष मार्गणे' । अन्विष्यत इत्यन्विष्टम् । 'इषु
 इच्छायाम्'^३ । मार्ग्यत इति मार्गितम् । 'मार्गं अन्वेषणे' । मृग्यत इति मृगितम् ।
 'मृग अन्वेषणे' । आदराद् विचेतव्यस्य वस्तुनो नामानि ॥ अर्घत पीडयत
 इत्यार्द्रम् । 'अर्द्रं हिंसायाम्' । आर्द्रेण^४ सह वर्तत इति सार्द्रम् । क्लिद्यत इति क्लिन्नम् ।
 'क्लिद्रू आर्द्राभावे' । तिम्यत^५ इति तिमितम् । 'तिम आर्द्राभावे' । स्तिम्यन इति

स्तिमितम् । 'ष्टिम आर्द्रोभावे' । 'समुद्यत आर्द्रोत्रियत इति समुद्रम् । उत्तं च ।
'उन्दी क्लेदने' । आर्द्रोभृतस्य नामानि ॥ १०५ ॥

¹ अन्विष्यते Pt₂ ² इय K₃, K₄. ³ Pt₂ adds अनुपूर्वोऽन्वेषणे ⁴ आर्द्र-
माद्रंत्वम् Pt₂. ⁵ तिम्यति, स्तिम्यति Pt₂ ⁶ सम्यग् उत्ततीति Pt₂

(विब.) अन्वेपितं—मृगितम् । आदरातिशयेन जिज्ञासितार्थस्य नामानि ।
¹ 'एय गती', अनुपूर्वः, 'गवेय मार्गणे', 'इय इच्छायाम्' । 'मार्ग अन्वेषणे'
'मृग अन्वेषणे'; एतेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि निष्ठान्ता अन्वेपितादयः पञ्च शब्दाः ॥
आर्द्र—उत्तं च । आतपवातादिभिरनपाकृतजलावयवसुश्लेषस्य² वस्त्रावेर्नामानि ।
अद्यते रसग्रहणार्थं पीडयते स्म आर्द्रम् । 'अर्धं हिंसायाम्' । आर्द्रपूर्वः, रक्प्रत्ययः³
(उ. २. १८) ॥ आर्द्रशब्देन धर्ममात्रविषयायाम् आर्द्रत्वेन सह धर्तत इति
साद्वोऽपि⁴ ॥ विलद्यते स्म विलम्बम् । 'विलब् आर्द्रोभावे' । निष्ठान्तत्वं च
(ऋ. २. ४२) ॥ 'तिम ष्टिम आर्द्रोभावे' इत्याभ्यां धातुभ्यां कर्मणि क्तप्रत्यये
इडागमे च क्रमेण तिमितं स्तिमितं च ॥ 'उन्दी क्लेदने' इत्यतः 'नुवविदोन्दन्ना...'
इत्यादिना (ऋ. २. ५६) विकल्पेन निष्ठान्तत्वे समुद्रम् । अभावपक्षे उत्तं
च ॥ १०५ ॥

¹ इय Tv ² सक्लेशस्य पङ्कटादे Tv ³ Gm₃, Tv add 'अर्द्धोर्ध्वश्च'.
⁴ B₅, B₆ omit अपि

(पा) अन्वेपितं—मृगितम् । ¹अन्वेपितनामानि । ²'वेतकपङ्कदि' ॥
आर्द्र—उत्तं च । आर्द्रनामानि ॥ १०५ ॥

¹ मृगित° A₁ ² B₃ omits

व्रातं व्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

अवगणितमवमतावजाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

(वि) व्रातमिति—व्रायत इति व्रातम् । व्राणं च । 'वैद पालने' ।
रक्षयत इति रक्षितम् । 'रक्ष पालने' । अव्यत इत्यवितम् । 'अव रक्षणे'¹ ।
गोप्यन्² इति गोपायितम् । गुप्तं च । 'गुप् रक्षणे' । रक्षितस्य नामानि ॥
अवगण्यते नाद्रियत³ इत्यवगणितम् । 'गण सव्याने' । अवमन्यतेऽवश्लाघ्यत

इत्यवमतम् । 'मन ज्ञाने' । अवज्ञायते तिरस्क्रियत इति अवज्ञातम्^४ । अवमान्यत
इत्यवमानितम् । 'मान पूजायाम्' । परिभूयत इति परिभूतम् । 'भू सत्तायाम्'^५ ।
तिरस्कृतस्य नामानि ॥ १०६ ॥

^१ रक्षणादौ Pt₂ ^२ गोपाय्यते J₁, K₃, K₄ ^३ J₂, K₆ omit ^४ J₁, J₂
add 'ज्ञा अवबोधने' ^५ Pt₂ adds परिपूर्वस्तिरस्कारे

(विव.) ज्ञातं—गुप्तं च । घोरव्याघ्रादिभयाद्यपाकरणेन^१ रक्षितस्य
नामानि । षडमी शब्दाः कर्मणि निष्ठान्ताः । त्रायते स्म ज्ञातम् । 'ग्रँड पालने' ।
'नुदविदोन्वधा . . .' इत्यादिना (८. २. ५६) विकल्पेन निष्ठान्तत्वे ज्ञातं त्राणं च ।
'रक्ष पालने'^२, रक्षितम् । 'अव रक्षणे'^३, अवितम् । 'गुप्ता रक्षणे' इत्यस्माद्
गुप्तम् । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३. १. ३१) इत्याद्यप्रत्यये तदन्ताद्धातोः
क्तप्रत्यये 'गोपायितम् ॥ अवगणितं—परिभूते । परिभूयते^४ आदरविषयतया न
स्वीक्रियते स्मेति परिभूतम् । तत्र अवगणितादयः शब्दाः घटन्ते^५ । 'गण संख्याने'^६,
'मन ज्ञाने' दैवादिकः, 'ज्ञा अवबोधने', 'मान पूजायाम्'; अवेत्युपसर्गवशाद्
अवज्ञालक्षणेऽर्थे वर्तमानेभ्यः चतुर्थ्यां धातुभ्यः प्रमेण अवगणितम्, अवमतम्^७,
अवज्ञातम्, अवमानितं चेति चत्वारः शब्दाः स्युः ॥ १०६ ॥

^१ आदिनिमित्तभयनिरसनेन Gm₃, Tv ^२ ^३ Tj₁, Tj₂ add इत्यतो, इत्यस्मात्
^४ B₅, B₆ omit नतप्रत्यये ^५ अनादरं Tj₂ ^६ स्यु Tv. ^७ B₆ adds चुरादौ अदन्त
^८ Gm₁, Gm₃ add यच्च श्यनि पठ्यते मनिरिति [काशिका] पाठादत्रेहागमो नास्ति

(पा) ज्ञातं—गुप्तं च । रक्षितनामानि ॥ अवगणितं—परिभूते । 'परि-
भूतनामानि ॥ १०६ ॥

^१ अवमानितं B₂; तिरस्कृतं C₂

त्यक्तं हीनं विधृतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

उषतं भापितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥ १०७ ॥

(वि) त्यक्तमिति—^१त्यज्यत इति त्यक्तम् । 'त्यज हानी' । 'हीयत
इति हीनम् । 'ओहाक् त्यागे' । विधूयत इति विधृतम् । 'धृश् चम्पने' ।
समुज्झ्यत इति समुज्झितम् । 'उज्झ उत्सर्गे' । धूयत इति धूतम् । 'धृ विधूनने' ।

उत्सृज्यत इति उत्सृष्टम् । 'सृज विसर्गे' । ^३त्यक्तस्य नामानि ॥ उच्यत इत्युक्तम् । 'वच परिभाषणे' । भाष्यत इति भाषितम् । 'भाष व्यक्ताया वाचि' । उच्यत इति उदितम् । 'वद व्यक्ताया वाचि' । जल्प्यत इति जल्पितम् । ^४'जल्प व्यक्ताया वाचि' । आख्यायत इति आख्यातम् । 'ख्या प्रकथने' । अभिधीयत इत्यभिहितम् । 'दुधात्र धारणपोषणयोः' । लप्यत इति लपितम् । 'लप व्यक्ताया वाचि' । भाषितस्य नामानि ॥ १०७ ॥

^१ Pt₂ adds स्म.^२ K₅ omits two lines^३ K₅ adds अन्योद्देश विना.^४ जप जल्प° K₂, K₃

(विघ.) त्यक्तं—उत्सृष्टम् । दृष्टावृष्टोपकारकोद्देशं विनैव वरराग्येण परिहृतस्य नामानि । सर्व एते कर्मणि क्तप्रत्ययान्ताः । 'त्यज हानौ' । ^१त्यक्तम् ॥ हीयते स्म हीनम् । क्तः । 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६. ४. ६६) इति ईकारादेशो हीनम्^२ ॥ 'घञ् कम्पने' ^३इत्यतो ह्रस्वार्देवपूर्वाद् विधुतम् ॥ 'उज्जत् त्यागे' संपूर्वः । उज्जितम्^४ ॥ 'धू विधूनने' । तौवादिकाद् दीर्घार्धेर्धूतम् ॥ 'सृज विसर्गे' इत्यतः उत्पूर्वाद् उत्सृष्टम्^५ ॥ उक्तं—लपितम् । ^६कण्ठरवेण व्यक्ततया प्रकाशितस्य वचसस्तदर्थस्य च नामानि । 'वच परिभाषणे' । 'वचिस्वपि...' इत्यादिना (६. १. १५) संप्रसारणे उक्तम् ॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' इत्यतो भाषितम् ॥ 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यतो यजादिसंप्रसारणे (६. १. १५) सति उदितम् ॥ 'जल्प व्यक्तायां वाचि' इत्यतो जल्पितम् ॥ 'ख्या प्रकथने' इत्याह-पूर्वतः आख्यातम् ॥ अभि इत्युपसर्गवशाद् ^७अर्थान्तरेण वर्तमानात् कर्मणि क्तप्रत्यये 'दघातोहिः' (७. ४. ४२) इति हिरादेशो सति अभिहितम् ॥ ^८'लप व्यक्तायां वाचि' इत्यतो^९ लपितम् ॥ १०७ ॥

^१ Tv adds त्यज्यते स्म^२ Gm₃, Tv add ओदितश्च इति निष्ठानत्वम्;

ओहाक् त्यागे इति घातु .

^३ विधुयते स्म Gm₃, Tv.^४ समुज्ज्यते स्म Gm₃, Tv.^५ उत्सृज्यते स्म Gm₃, Tv.^६ यद् व्यक्तमुक्त Tv^७ उक्ते अर्थे Tj₁, Tj₂.^८ एष लप Tj₁, Tj₂.^९ इत्यस्मात् B₅, B₆

(पा) त्यक्त—उत्सृष्टम् । त्यक्तनामानि ॥ उक्त—लपितम् । ^१उक्त-नामानि ॥ १०७ ॥

^१ भाषित° B₃, C₁.

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥

संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

(वि) बुद्धमिति—बुध्यत इति बुद्धम् । 'बुध अवगमने' ^१। बुध्यत इति बुधितम् । 'बुध बोधने' । मन्यते स्म मनितम् । 'मन अवबोधने' । विद्यत इति विदितम् । 'विद ज्ञाने' । प्रतिपद्यते ज्ञायत इति प्रतिपन्नम् । 'पद गतौ' ^२ । अवसीयत ^३ इत्यवसितम् । 'पोऽन्तकर्मणि' । अवगम्यत इत्यवगतम् ^४ । 'गम्लू गतौ' । ज्ञातस्य नामानि ॥ ऊरीक्रियतेऽङ्गीक्रियत इति ऊरीकृतम् । उररीन्रियत इति ^५उररीकृतम् । अङ्गीक्रियत इत्यङ्गीकृतम् ^६ । आश्रूयतेऽङ्गीन्रियत इत्याश्रुतम् । सश्रुतम् उपश्रुत च । 'श्रु श्रवणे' । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञातम् । संगीर्यतेऽङ्गीक्रियत इति संगीर्णम् । 'गृ णब्दे' ^७ । विद्यत इति विदितम् । 'विद ज्ञाने' । समाधीयतेऽङ्गीन्रियत इति समाहितम् । 'बुधाञ् धारणपोषणयो' । उपगम्यत इत्युपगतम् । अङ्गीकृतस्य नामानि ॥ १०८ ॥

^१ बुध्यते J₁, K₈

^२ Pt₂ adds सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था

^३ J₂, K₂, K₅

add ज्ञायते

^४ Pt₂ adds अवपूर्वो ज्ञानार्थ

^५ ऊररीकृतमिति वा पाठ Pt₂

^६ J₂, K₂, K₅ add 'बुधञ् करणे'

^७ निगरणे K₅

(विब.) बुद्ध—अवगते । ^१ज्ञातार्थस्य नामानि । ^२'बुध अवगमने' । अनिर्दकारिकासु शुध्यति बुध्यतीति पाठाद् अस्य बुध्यतेर्देवादिकत्वेन इडागमाभावे बुद्धम् ^३ । 'बुध बोधने' इति तु भौवादिकाद् इडागमे सति बुधितम् ॥ 'मन अय-बोधने' इति स्वादेरिडागमे मनितम् । 'मन ज्ञाने' इत्यस्य तु देवादिकत्वेन 'यश्च इयनि पठ्यते मनिः' (काशिका २, पृ. २६६) इति पाठाद् इडागमो नास्ति । अयवा—मनःशब्दात् 'तत्करोति' (ग. सू.) इति णिचि टिलोपे मनिन्तम् ॥ 'विद ज्ञाने' इत्यतो ^४ विदितम् ॥ ^५'पद गतौ', प्रतिपूर्वो ज्ञानार्थः । निष्ठान्त्ये (च. २. ४२) प्रतिपन्नम् ॥ 'पोऽन्तकर्मणि' । घातुरयपूर्वो ज्ञानार्थः । ^६'घटितस्यति...' इत्यादिना (७. ४. ४०) इत्येवसितम् ॥ अवगम्यते स्म अवगतम् ॥ सर्वे शब्दाः कर्मणि निष्ठान्ताः ॥ ऊरीकृत—उपगतम् । ऊरीकृतमित्यादिश्लोकेनैकादशशब्दाः अभ्युपगतायवाचकाः । ऊरी-उररीतिशब्दयोः अङ्गीकरणार्थे यतमानयोः 'ऊर्यादि-च्चिडाचश्च' (१. ४. ६१) इति गतिसंज्ञायां 'श्रुगतिप्रादयः' (२. २. १८) इति

कृदन्तेनोत्तरपदेन समासे ऊरीकृतम् उररीकृतं च । अत्र आद्यो दीर्घादिः । द्वितीयो ह्रस्वाविः । आपावृत्तानुरोधात् । नैषधकाव्ये तु 'अथिषु स्वयमुरीकृतकाम्या' (५. ११७) इति प्रथमो ह्रस्वादिरपि प्रयुक्तः^८ । द्वितीयस्तु दीर्घादिरप्यस्तीति *अव्ययवर्गे (३. ३. २५४) वक्ष्यते^९ ॥ अङ्गीक्रियते स्म अङ्गीकृतम् ॥ आश्रूयते स्म आश्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' । उपसर्गवशाद् अङ्गीकारार्थत्वम् । अत एव संश्रुतम् उपश्रुतं च ॥ प्रतिपूर्वत्वेनाङ्गीकारार्थात् जानातेः प्रतिज्ञातम्^{१०} ॥ संपूर्वस्य 'गु निगरणे' इति धातोरङ्गीकारार्थत्वं प्रसिद्धम् । 'ऋत इद्धातोः' (७. १. १००) इति इत्वम् । 'रवाम्या . . .' (८. २. ४२) इति निष्ठानत्वे च सगोर्णम्^{११} ॥ धातूनामने-कार्यत्वाद् 'धिब ज्ञाने' इत्यस्माद् इडागमप्रतिषेधाभावाद् विदितम् ॥ सम्यगाधी-यते स्म समाहितम् । 'दधातेहिः' (७. ४. ४२) ॥ उपगम्यते स्म उपगतम् ॥ सर्वत्रोपसर्गवशादत्र धातूनामङ्गीकारार्थत्वं^{१२} विज्ञेयम् ॥ १०८ ॥

^१ ज्ञातस्य Tv.^२ Tv adds बुध्यते स्म^३ 'अपस्तथोर्धोऽग्र' इति धत्वम् ।

'क्षला जश् क्षशि' इति जशादेश

^४ Gms, Tv add प्रतिषेधाभावादिडागमे.^५ प्रतिपद्यते स्म प्रतिपन्नम् Tv^६ अवसीयते स्म Tv^७ अभ्युपगतार्थस्य एतान्येकादश

नामानि Tv.

^८ पठित Tj₁, Tj₂^९ 'ऊर्यूरी चोररी च' इति Tv^{१०} Gm₃, Tv add 'सम प्रतिज्ञाने' (१ ३ ५२) इति सूत्रे प्रतिज्ञानमङ्गीकार इति (अभ्यु-

पगम इति मु ग्रन्थे पृ ५४) वाशिकापार

^{११} 'हलि च' इति इको दीर्घ .^{१२} अने-कार्यत्वम् B₅, B₆

* नानार्थाव्ययवर्गे

(पा.) बुद्ध—अवगते । ^१अवगतनामानि ॥ ऊरीकृत—उपगतम् । अङ्गी-

कृतनामानि ॥ १०८ ॥

^१ विदित° B₃, C₁

ईडितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥

अवगोर्णवर्णताभिष्टुतेलितानि स्तुतार्थानि ।

(वि) ईडितेति—ईडयत इतीडितम् । ईलित च । 'ईड स्तुती' ।

शस्यत इति शस्नम् । 'शसु स्तुती' । ^१पणाय्यते स्तूयते पणायितम् । पणित च ।'पण व्यवहारे स्तुती च' । ^२पनाय्यते पनायित पनित च । ^३'पन स्तुती' ।प्रणूयत इति प्रणूतम् । 'णु स्तुती' । ^४अवगीर्यते स्तूयत इत्यवगीर्णम् । 'गृ शब्दे' ।

वर्ण्येन इति वर्णितम् । 'वर्णं^१ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' । अभिष्टूयत इत्यभिष्टुतम् । स्तुत च । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । स्तुतस्य नामानि ॥ १०६ ॥

^१ पण्यते J₂, K₆, Pt₂ ^२ पन्यते स्म Pt₂ ^३ पन च J₂ ^४ अपि-
गीर्णं इति भानुजीदीक्षितेये पाठ, अभिगीर्णं इति टीकासर्वस्वे ^५ वर्णं स्तुतौ
Pt₂, J₂ adds वर्णं वर्णक्रियायाम्, वर्णं स्तुतौ इति धातु K₃

(विब.) ईडित—स्तुतार्थानि । ईडितादयः शब्दा एकादश स्तुतशब्द-
समानार्थाः । ईडधत्ते स्तूयते स्म ईडितम् । 'ईड स्तुतौ' । लङ्योरेकत्वे ईडितं च ॥
शस्यते स्म शस्तम् । 'शसु स्तुतौ' ॥ पण्यते स्म पणितम् । 'पण व्यवहारे स्तुतौ
च' । मूर्धन्यपञ्चम-मध्यम् । 'पन च' इति धातोस्तु पनितमिति दन्त्यपञ्चम-
मध्यम् । आभ्यामेव धातुभ्याम् 'आयादय आर्धधातुके वा' (३. १. ३१) इति
धिकल्पेन आयावेशे पणायित पनायित च ॥ 'णु स्तुतौ' इत्यस्मात् प्रपूर्वात्
प्रणुतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि...' (न. ४. १४) इति णत्वम् । 'गृ शब्दे'
इत्यस्माद् ^१अवपूर्वाद् अवगीर्णम् ॥ 'वर्णं स्तुतौ'^२ इत्यस्माद् वर्णितम् ॥ 'ष्टुञ्
स्तुतौ' इत्यस्मात् स्तुतम् । तत एवाभिपूर्वाद् अभिष्टुतम्^३ ॥ १०६ ॥

^१ अभिपूर्वाद् अभिगीर्णम् B₅, B₆ ^२ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु J₁, T₂
^३ उपसर्गात् मुनोति इति पत्वम्

(पा) ईडित—स्तुतार्थानि । स्तुतनामानि ॥ १०६ ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।

(वि) भक्षितेति—भक्षयत इति भक्षितम् । 'भक्ष अदने' । ^१चर्व्यंत इति
चर्वितम् । 'चर्व अदने' । लिप्यते भक्षयत इति लिप्तम् । 'लिप उपदेहे' । लोढमिति
वा पाठ^२ । प्रत्यवसीयत^३ इति प्रत्यवसितम् । 'पोऽन्तवर्मेणि' । 'गिल्यत इति
गिलितम् । 'गिल अदने' । पाचत इति खादितम् । 'याद् भक्षणे' । प्सायत इति
प्सातम् । ^४'प्सा रक्षणभक्षणयो' । अभ्यवह्रियते भक्षयत इति अभ्यवहृतम्^५ । अद्यत
इत्यग्रम् । जग्ग्र च । 'अद भक्षणे' । ग्रस्यत इति ग्रस्तम् । ग्लस्यत इति ग्लस्तम् ।
'ग्रसु ग्लमु अदने' । अशयत इत्यशितम् । 'अश भोजने'^६ । भुज्यत इति भुजतम् ।
'भुज पालनाभ्यवहारयो' । भुवनस्य^७ नामानि ॥ ११० ॥

¹ K3 omits 4 lines.² लोढमिति पाठे लिह्यते भक्ष्यते इति लोढम् । 'लिह

आस्वादने' K2.

³ K3, K6 add भक्ष्यते⁴ गीर्यते इति गिलितम् । 'गृ निगरणे'

K4, K6

⁵ 'प्सा भक्षणे' K5, K6⁶ J2, K2 add 'हृञ् हरणे'⁷ भक्षणे K5⁸ K2, K5 add अनादे(विच.) भक्षित—भुक्ते । भुक्तस्यान्नादेर्नामानि । 'भक्ष अदने'इत्यस्माद् भक्षितम्¹ ॥ 'चवं अदने' इत्यस्मात् चवितम् ॥ धातूनामनेकार्यत्वाद्भक्षणरूपार्थे वर्तमानात् 'लिप उपदेहे' इत्यस्मात् लिप्तम् ॥ ²उपसर्गद्वयवशाद्³भक्षणे वर्तमानात् स्यतेः प्रत्यवसितम् ॥ 'गिल अदने' इत्यतो⁴ गिलितम् ॥

'खाद् भक्षणे' इत्यतः खावितम् ॥ 'प्सा भक्षणे' इत्यस्मात् प्सातम् ॥ अम्यव-

पूर्वाद्⁵ 'हृञ् हरणे' इत्यस्माद् अम्यवहृतम् ॥ अद्यते स्म जग्धम् । 'अद भक्षणे' ।

'अदो जग्धिर्यप्ति किति' (२. ४. ३६) इति जग्धादेशः । अस्मादेव धातोः

'अन्नाणः' (४. ४. ८५) इति निर्देशसामर्थ्याद् अन्नम् ॥ 'ग्रसु ग्लसु अदने'

इत्याभ्या धातुभ्यां ग्रस्तं ग्लस्त च ॥ अश्यते स्म अशितम् । 'अन्न भोजने' ।

भुज्यते स्म भुक्तम्⁶ ॥ ११० ॥¹ Tj1, Tj2 add सर्वत्र क्त² B5, B6 add 'पोज्तकर्मणि'³ वशेन Tv⁴ इत्यस्मात् Tv⁵ हरते Gm3, Tv⁶ Gm1, Gm3 add 'भुज पालनाभ्य

वहारयो'.

(पा.) भक्षित—भुक्ते । भुक्तनामानि ॥ ११० ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

(वि) क्षेपिष्ठेति—अतिशयेन क्षिप्र क्षेपिष्ठ । अतिशयेन क्षुद्र

क्षोदिष्ठ । अतिशयेन श्रिय प्रेष्ठ । अतिशयेन उरु वरिष्ठ । अतिशयेन स्थूल

स्थविष्ठ । अतिशयेन बहुल¹ बहिष्ठ । एते² शब्दा क्रमात् क्षिप्रक्षुद्राभीप्सित-

पृथुपीवरबहुना प्रकर्षार्था अतिशयार्था भवन्ति ॥ १११ ॥

¹ बहु J2, K4² एतेषा K6(विच.) क्षेपिष्ठ—प्रकर्षार्थाः । क्षिप्रादीना बह्वन्ताना¹ यणा मध्ये येपदार्थाः क्षिप्रत्वादितत्तद्व्यभंकर्यवन्तो भवन्ति तथाभूतायंवचना इष्टन्प्रत्ययान्ताः²

क्षेपिष्ठादयः षडपि शब्दाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । अतिशयेन क्षिप्र इति विग्रहे 'अति-
शायने तमविष्ठनौ' (५. ३. ५५) इतीष्ठन्प्रत्यये, 'स्थूलदूरयुवहृस्वक्षिप्रक्षुद्राणा-
यणादिपर पूर्वस्य च गुणः' (६. ४. १५६) इति यणादिपरस्य लोपे पूर्वस्य च गुणे
क्षेपिष्ठः । एव क्षुद्रशब्दादपि क्षोदिष्ठः ॥ द्वितीयार्धे वृत्तानुरोधात् प्रयुक्तेन अभीप्सि-
तपदेन तत्पर्यायः प्रियशब्दो लक्षितः । ततश्च अतिशयेन प्रिय इति विग्रहे 'प्रिय-
स्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वापित्रन्द्राधिवृन्दा.'
(६. ४. १५७) इति सूत्रेण प्रियशब्दस्य ^३प्रादेशे प्रेष्ठः ॥ पृथुशब्देन तत्पर्यायः^४
उरुशब्दो लक्ष्यते । ततश्च अतिशयेन उरुरिति विग्रहे उरुशब्दस्य 'प्रियस्थिर...'
इत्यादिना (६. ४. १५७) वरादेशे च वरिष्ठः ॥ पीवरशब्देन तत्समानार्थः
स्थूलशब्दोऽभिप्रेतः । ततश्च अतिशयेन स्थूल इति विग्रहे इष्ठनि यणादिलोपे गुणे
च स्थविष्ठः ॥ बहुशब्देन बहुलशब्दोऽभिप्रेतः । तस्य 'प्रियस्थिर...' इत्यादिना
(६. ४. १५७) बहादेशे बहिष्ठः ॥ १११ ॥

^१ षड्विधाना B६^२ Tv adds प्रथमार्धे द्वन्द्वसमास^३ प्र इत्यादेशे TJ1, TJ2^४ तत्पर्यायमूलं Gms, Tv

(पा) क्षेपिष्ठ—प्रवर्पर्यायः । क्षेपिष्ठादयः शब्दा क्षिप्रादीनां प्रवर्पा-
र्थकाः । अतिशयेन क्षिप्र क्षेपिष्ठः । अतिशयेन क्षुद्र क्षोदिष्ठः । अतिशयेन
प्रिय प्रेष्ठः । अतिशयेन उरु वरिष्ठः । अतिशयेन स्थूल स्थविष्ठः । अनिशयेन
बहुलो बहिष्ठः^१ ॥ १११ ॥

^१ प्रिपोरस्थूलशब्दानां अभीप्सितपृथुपीवरशब्दा उन्दाभङ्गभयात् B3

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहृसिष्ठवृन्दिष्ठः ॥ ११२ ॥

वाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने विशेष्यनिघ्नवर्गः

(वि) साधिष्ठेति—अतिशयेन वाढ^१ साधिष्ठः । अतिशयेन दीर्घो
द्राधिष्ठः । अतिशयेन स्फिरः स्फेष्ठः । अनिशयेन गुरु गरिष्ठः । ^२अतिशयेन
हृम्नो हृमिष्ठः । अतिशयेन वृन्दारको मनोजो^३ वृन्दिष्ठः । एते शब्दाः क्रमेण
वाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकाणाम् अनिशयार्था भवन्ति ॥ ११२ ॥

इति वगलभट्टोपाध्यायसूत्रिसुतलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ
विशेष्यनिघ्नवर्ग समाप्त

¹ साधु K5

² K5 adds स्फीत

³ K3 omits

⁴ मनोज्ञतया J2

(विव.) साधिष्ठ—अतिशये । अत्रातिशयशब्दोऽतिशयवति¹ वर्तते । बाढादीनां मध्ये तत्तद्धर्मातिशययोगिनि² प्रथमार्थे द्वन्द्वसमाससंगृहीता इष्टप्रत्ययान्ताः साधिष्ठादयः शब्दा वर्तन्ते । अतिशयेन बाढ इति विग्रहे 'अन्तिकबाढयोर्नव-साधौ' (५. ३. ६३) इति साध्यादेशे सति साधिष्ठः ॥ अत्रापि³ वृत्तानुरोधात् प्रयुक्तेन व्यायतशब्देन तत्पर्यायो दीर्घशब्दोऽभिप्रेतः । अतिशयेन दीर्घ इति विग्रहे 'प्रियस्थिर...' इत्यादिना (६. ४. १५७) दीर्घशब्दस्य द्राध्यादेशे द्राधिष्ठः ॥ बहुशब्देन तत्पर्यायस्फिरशब्दो गृह्यते । तस्य स्फ इत्यादेशो स्फेष्ठः ॥ गुरुशब्दस्य 'गरादेशे गरिष्ठः ॥ इह वामनशब्देन ह्रस्वशब्दो विवक्षितः । तस्य 'स्थूलवूर...' इत्यादिना (६. ४. १५६) यणादिलोपे ह्रसिष्ठः ॥ 'वृन्दारके सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे वाच्यलिङ्गवत्' इति⁴ प्रतापमार्तण्डेनाभिधानाद् इह वृन्दारक-शब्देन मनोज्ञः श्रेष्ठश्च विवक्षितः । तत्र अतिशयविवक्षाया वृन्दादेशो वृन्दिष्ठः ॥ उपलक्षणमेतत् । एवमेव क्षुद्रादिशब्देभ्यः तत्तदतिशयविवक्षाया समप्रत्ययान्ता अप्युदाहार्याः । यथा—क्षिप्रतमः, प्रियतम इत्यादयः । तथा 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५. ३. ५७) इति सूत्रेण तरप्रत्ययान्ता ईयसुप्रत्ययान्ताश्च विशेष्य-निघ्नत्वेन विज्ञेया इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ११२ ॥

बोम्मगण्टचप्पयार्येण नामलिङ्गानुशासने ।

विशेष्यनिघ्नवर्गस्य संक्षिप्य व्याकृतिः कृता ॥

इह यस्यवत्तमज्ञानादालस्याद् यदुपेक्षितम् ।

प्रमादादन्यथोक्तं यत् तद्विद्वद्भिर्विशोध्यताम् ॥

इति विशेष्यनिघ्नविवरणं समाप्तम्

¹ अतिशये B6

² 'योगिन्यर्थे Tj1, Tj2

³ छन्दोऽनुरोधात् Gm3

⁴ गर

इत्यादेशे T1

⁵ प्रतापमार्तण्ड^a Gm3, Tv

(पा.) साधिष्ठ—अतिशये । साधिष्ठादयो बाढादीनामतिशयार्थकाः । अतिशयेन बाढ साधिष्ठ । अतिशयेन दीर्घो द्राधिष्ठ । अतिशयेन स्फिरः

स्फेष्ठः । अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः । अतिशयेन ह्रस्वो ह्रसिष्ठः । अतिशयेन वृन्दारको वृन्दिष्ठः^१ ॥ ११२ ॥

इति ^२श्रीवत्सन्सहस्ररिसुतमल्लिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते
विशेष्यनिघ्नवर्ग

^१ B₃ adds दीर्घस्फिरह्रस्वशब्दाना व्यायतबहुवामनशब्दा पूर्ववत् ^२ "नरसिंह" A₁

२. संकीर्णवर्गः

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ।

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

(वि) अथ संकीर्णवर्गमुपक्रमते^१ प्रकृतीति—प्रत्ययेतरभागः प्रकृतिः ।
^२प्रकृतेरितर' प्रत्यय' । प्रकृतिभागस्य अभिधेयमर्थः । ^३आद्यशब्देन रूपभेद-
^४साहचर्यं च । एतैः प्रकृत्यादिभिः संकीर्णैस्मिन् वर्गे लिङ्गं स्त्रीपुनपुसकमुन्नयेत्
उत्प्रेक्षेत ॥ पुन पुनः क्रियत इति कर्म क्रिया च । 'ङुक्ञ् करणे' । एतैः^५
व्यापारस्य नामनी ॥ अपरे च परे च अपरस्परा । बहुभिरविच्छेदेन क्रियमाणाया
गत्यादेर्नाम ॥ १ ॥

^१ उच्यते J₂

^२ प्रकृतीतर K₅, K₆

^३ आदि° J₂.

^४ गहचर्या J₂

^५ एतौ K₄

(विव.) प्रकृति—लिङ्गमुन्नयेत् । उद्देशक्रमानुरोधेन (श्लो. ३. १. १)
संकीर्णवर्गं वक्षतुमुपक्रमते । प्रकृतिः प्रातिपदिकम् । प्रत्ययः कृत्तद्धितदृष्टः ।
अर्थोऽभिधेयरूपः । ^१इह संकीर्णवर्गं विधेयशब्दस्य लिङ्गसंदेहे तत्तल्लिङ्गविशेष-
नियतः प्रकृत्यादिभिः ययासंभवं लिङ्गमुत्प्रेक्षेतेत्यर्थः । अस्म्य च घर्गस्य संकीर्ण-
पदाभितल्यत्वमिह वक्ष्यमाणार्यानामुपसंग्रहकनिगमाभावात् । तथा हि—न तावत्
तेषामर्यानां प्रागनुक्तत्वं^२ समानो घर्गः । उक्तानामपि ज्वरहृतिष्यातिसंग्रहादीना-
मभिधानात् । नापि घर्गमात्रत्वम् । धर्मिणामपि उपघ्नस्तम्बघ्नादीनामपि

(श्लो. १६, ३५) वक्ष्यमाणत्वात् । नाप्याविष्टलिङ्गत्वम् । अपरस्परस्तम्ब-
घ्नादीनामपि कथनात् । नापि प्रागुक्तस्वर्गव्योमादिसंबन्धित्वादिलक्षणसर्वोप-
संग्राहकात्पन्ताभावः । राजकगाणिक्यादिवद् (२. ८. ३, २. ६. २२) मानुष्यक-
कारीयादीनां (श्लो. ४२, ४३) सत्यपि मनुष्यसंबन्धे तत्तत्प्रकरणपाठपरिहाणे-
नात्रैव^३ निरूपणाद्^४ भूविशेषस्य संस्तावस्यापि (श्लो. ३४) अत्रैव प्रस्तुतत्वात् ।
अग्यस्यापि कस्यचित् समानधर्मस्य दुर्निरूपत्वेनानन्तरवर्गस्य लूनविशीर्णप्रायार्थ-
संकुलत्वेन सकीर्णसंज्ञया व्यवहारः उपपद्यते ।

तत्र प्रकृत्या लिङ्गोन्नयनं यथा—अपरे च परे चेति द्वन्द्वसमासे अपरस्पराः ।
क्रियासातत्ये सुडागमो निपातितः । अत्र परवर्तिलिङ्गतानियमात् परशब्दस्य च सर्व-
नामत्वेन वाच्यलिङ्गतानियमाद् अपरस्परप्रातिपदिकस्यापि वाच्यलिङ्गत्वं निश्ची-
यते । अपरस्पराः सार्था यान्ति । अपरस्पराणि ब्राह्मणकुलानि इत्यादि ।
* तथा 'तद्युक्तात् कर्मणोऽण्' (५. ४. ३६) इति सूत्रेण नपुंसकलिङ्गात् कर्मशब्दात्
स्वार्थ एव उत्पन्नतद्वितान्तस्य कर्मणशब्दस्यापि प्रकृतिवदेव नपुंसकलिङ्गत्वम् ।
अत एव बालो बालकः । शारी शारिका । स्थानमेव स्थानकम् इत्यादिस्वार्थिक-
प्रत्ययान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वमेव । चातुर्वर्ण्यादियु तु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिङ्गवचनान्यतिवतन्ते' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गातिवृत्तिः तत्र तत्र विशेष-
विधानादवगन्तव्या । दान्तिः शान्तिः कान्तिः इत्यादीनां स्थ्यधिकारविहितप्रत्य-
यान्तानां (३. ३. ६४) प्रत्ययवशेनैव स्त्रीत्वनिश्चयः । प्लोपश्लेषग्रहजयादिशब्दाना-
मत्र सप्तमीविभक्तघन्तत्वेन पाठात् लिङ्गसंदेहे 'घञन्ताः पुंसि' (श्लो. ३. ५. १५)
इति पुंलिङ्गत्वं प्रत्ययरेषावगम्यते । गतम् इत्यादौ नपुंसकत्वं भावविहितक्तप्रत्ययेन
(३. ३. ११४) निश्चीयते इत्यादि । अथैनं यथा—त्राणशब्दो (श्लो. ८)
निष्ठान्तो वाच्यलिङ्गः । स्पुडन्तश्चेद् नपुंसकलिङ्गः (३. ३. ११५) । एवं च
'रक्षणत्राणे' (श्लो. ८) इत्यत्र भाववचनरक्षणशब्दसमभिव्याहृतत्राणशब्दस्य
नपुंसकलिङ्गत्वं रक्षणरूपभावार्थेन^८ निर्णयते । 'गौर्णं गिरौ' (श्लो. ११) इत्यत्र
गिरिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोस्तुत्यरूपत्वेऽपि पर्वतवाचकस्य पुंलिङ्गत्वावधार-
णाद् इह तद्विलक्षणगरणरूपभावार्थेन स्त्रीलिङ्गत्वमवसोयते । प्रत्ययार्थाम्यां
समुच्चिताभ्यां यथा—सहस्रमस्यास्तीत्यर्थे 'सपःसहस्राभ्यां विनीनी' 'अण् च'
(५. २. १०२-३) इति मत्वर्थीयेऽण्प्रत्यये साहस्राः सामन्ता इत्यादिरूपेण
साहस्रशब्दो वाच्यलिङ्गः । समूहायै तु भिक्षादिषु (४. २. ३८) पाठाद् अण्प्रत्यये
सति नपुंसकलिङ्गः । एवं च सति साहस्रकारीय... (श्लो. ४३) इत्यत्र द्वन्द्व-

समासमध्यवर्तितया साहस्रशब्दस्य लिङ्गसंदेहे सति अण्प्रत्ययस्य समूहार्थावलम्बनेन भैक्षादिशब्दवत् (४. २. ३८) नपुंसकत्वनिर्णयिकत्वमित्यादि यथासंभवमुदाहार्यम् ।

आद्यशब्दगृहीतेन रूपभेदेन यथा—शमथः, दमथः (श्लो. ३) ; छिदा, भिदा (श्लो. ५) ; विधूननं, विधुवनम् (श्लो. ४) इत्यादि । विशेषविधिना यथा—‘वेदना न ना’ (श्लो. ६) । ‘अथास्त्रियां तु निष्ठेयः’ (श्लो. ३७) इत्यादि । ‘डिम्बे उमरविप्लवौ’ (श्लो. १४) इत्यादौ साहचर्यात् समासाच्च लिङ्गनिश्चय इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र संकीर्णं इत्युपलक्षणम् । तथा चेह ग्रन्थे सर्वत्रापि नाम्नामेष एव लिङ्गनिर्णयोपायो बोद्धव्यः । ननु यद्येवं ग्रन्थादावेदेवं वक्तव्यमिति चेत् सत्यम् । प्रागुक्ते स्वर्गादिवृन्दिष्ठान्ते (श्लो. ३. १. ११२) शब्दप्रपञ्चे परिचित-निरुक्तभागस्य प्रकृतिप्रत्ययविवेकः सुकरः इत्यत्रैवेदमुक्तम् । अत एव लिङ्गसंग्रह-वर्गादावप्ययमर्थः कथयिष्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥

कर्म क्रिया इत्येते व्यापारस्य नामनी । क्रियत इति कर्म । औणादिको मनिन्-प्रत्ययः (उ. ४. १४५) । ‘कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्’ इति रुद्रवचनात् कर्मशब्दः पुंनपुंसकलिङ्ग इति वशटोकासर्वस्वकारः (३, पृ. ५१) । ‘क्षपत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभम्’ इति प्रयोगश्च तेनैव दर्शितः । ‘कृष्ः ॥ च’ (३. ३. १००) इति भावार्थे शप्रत्यये तस्य डिङ्ङित्वेन गुणाभावे सति ‘रिङ् शयग्लिङ्क्षु’ (७. ४. २८) इति रिङादेशे च क्रियाशब्दः । अत्र शेयकारः—‘कारः कृत्यं न ना कारिः प्रश्नोक्तयोः कारिका कृतिः’ इति । ‘डुकृञ् करणे’ इत्यतो भावे घञि कारः । ‘विभाषा कृष्णोः’ (३. १. १२०) इति भावार्थे क्यप्प्रत्यये कृत्यम् । न ना; पुलिङ्गं न भवतीत्यर्थः । ‘कृष्ः श च’ (३. ३. १००) इति चकारेण क्यप्प्रत्यये कृत्याशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ‘विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोर्बि च’ (३. ३. ११०) इति इव्प्रत्यये कारिशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ‘कां कारिमकार्योः’ इत्यादि-प्रश्नोत्तरयोरेव कारिशब्दस्य साधुत्वम् । धात्वर्थनिर्देशे ण्युलि (३. १. १३३) कारिका । स्त्रिपां कितानि (३. ३. ६४) कृतिः ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः । संततस्य भाव इति संततशब्देन विप्रहेर्जि ‘अधिरविकन्यायेन’ सततशब्दात् तद्वितोत्पत्तौ सातत्यमिति रूपम् । तस्या अध्ययन-गत्यादिकायाः त्रियायाः सातत्ये अपरैः परैः संघीभूय बहुभिरविक्षेपेन क्रियमाणायाः प्रचण्डे विवक्षिते सति अपरस्तरा इत्ययं शब्दः प्रवर्तत इत्यर्थः । अपरे च परे

चेति द्वन्द्वसमासे 'अपरस्परः क्रियासातत्ये' (६. १. १४४) इति सूत्रेण सुडागमो निपातितः । अत्र काशिकाकारेण 'अपरस्परः सार्था यान्ति'^८ इत्युदाहरणं प्रदर्श्य, तस्यार्थोऽपि दर्शितः^९ 'सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः' इति (२, पृ. १४७) । अत्र द्वन्द्वसमासे परवर्त्तिङ्गत्तानियमात् (२. ४. २६) परशब्दस्य च सर्वनामत्वेन वाच्यलिङ्गत्वाद् 'अपरस्पराणि ब्राह्मणकुलानि वहन्ति' इत्युदाहार्यम्^{१०} । क्रिया-प्रबन्धविवक्षाया अभावे तु अपरस्परा सुडागमरहित एव प्रयोज्यः^{११} । अत्र सुभूतिचन्द्रः—'तत्सातत्य इत्यत्र सातत्य क्रियावता क्रियायाश्च विशेषणम् । तथा च यत्र क्रियावता तत्र वाच्यलिङ्गत्वम् अपरस्परशब्दस्य । यत्र क्रियायास्तत्र नपुंसकत्वमिति पूर्णचन्द्र' । अत एव "निदिष्ट कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्" इति भागुरिः । क्रियाविशेषणत्वे यथा—अपरस्परमधीयन्ते माणवका.' इति ॥ १ ॥

^१ Tv adds आद्यशब्देन प्रायशो रूपभेदेन साहचर्यविशेषविधीना ग्रहणम् । तथा चात्र शेषकार — 'रूपेणोक्त्या साहचर्याल्लिङ्गोत्प्रेक्षा प्रकीर्णके' इति ^२ *क्तार्यत्व Gm3, Tv
^३ 'प्रकरणाविपातेनार्त्तैव Tj1, Tj2 ^४ कययिष्यमाणत्वात् Tv ^५ 'यजयाच नद्' भावार्थे विधीयते ^६ निश्चीयते B5, B6 ^७ युज्यते Gm3, Tv ^८ गच्छन्तीति मुद्रितग्रन्थे ^९ विवृत B5, B6 ^{१०} Tv adds दर्शयितु तत्सातत्य इत्युक्तम् * Tv adds तथा आनन्दनसभाजने (श्लो ७) इत्यत्र समासे सुपो लुकि कृते निर्देशसाधारण्याद् आनन्दनशब्दस्य पुनपुसकत्वसंदेह । सभाजनशब्दस्य द्विवचनान्तस्य स्त्रीनपुसकविषय संदेह एव ।
^{११} अपरपरा इति

(पा) ^१ प्रकृति—अपरस्पर । प्रस्तावभावाद्युपाधिभि पूर्वोक्तप्रकीर्ण-शब्दसंग्रहार्थेऽस्मिन् सकीर्णवर्गे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थरूपभेदैर्लिङ्ग तर्कयेत् । अपरस्परः इत्यत्र प्रकृत्यर्थो लिङ्गगमकः^२ । 'स्फातिर्वृद्धौ' (श्लो ६) इत्यत्र प्रत्ययार्थः । कर्म निया इत्यत्र रूपभेदः । ^३ भ्रमिभ्रमे इत्यत्र साहचर्यमगोचरम् । विशेषविधेरनुक्तत्वात् तदनुपादानम् । गीर्णगिरी (श्लो ११) इत्यत्र साहचर्यम् । 'सवेदो वेदना न ना' (श्लो ६) इति क्वचिद् विशेषविधिः ॥ क्रियामातत्ये विषये निया-वत्सु त्रिलिङ्गोपरस्परशब्दः स्यात् । अपरे च परे च अपरस्परे । अपरस्परा बाह-नार्थं गच्छन्ति । क्रियाया नपुसक एव । अपरस्पर गच्छन्ति । 'निदिष्ट कर्मसातत्य सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरि ॥ १ ॥

^१ A1 adds an invocatory verse

वृषाशीला बाला विपुलगुणशाला भ्रमरर्व-
 मंसत्साला बालान्तर[सु]कुलपाला शिवकलाम् ।

वयीमूलाजाला दरुचिरडोलान्तरगता

चिदुद्वेला [का]लाडकुरनिकुरलीला हृदि भजे ॥

धेनुवागीश्वर्ये नमः ।

^२ 'परवलिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' (२४ २६) इति परशब्दस्य सर्वनामत्वात् त्रिलिङ्गता

^३ 'भ्रमो भ्रमो' इति ६ श्लोके.

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

(वि) साकल्येति—पार साकल्यमयन्ते प्राप्नुवन्ति येनेति पारायणम् ।

'अय पय गतौ' । साकल्यवचनस्य वेदपारायणादेर्नाम । तुरया त्वरया अयन्ते येन तुरायणम् । पारायणमिति वा पाठः । धर्ममेव परमित्ययन्ते^१ येन पारायणम् ।

^२ आसक्तिवचनस्य ^३ धर्मपरायणादेर्नाम ॥ स्वयमृच्छा^४ इच्छा यदृच्छा । स्वैरिणः स्वतन्त्रस्य भावः स्वैरिता । स्वेच्छानामनी ॥ हेतुशून्या^५ आस्था अकारणस्थितिः विलक्षणमुच्यते । विगतं^६ लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम् । ^७ विलक्षणनाम ॥ २ ॥

^१ K₂, K₄ add नियत गच्छन्ति.

^२ आसङ्ग° K₅

^३ पारायणादेः K₄, K₈.

^४ K₅ omits ऋच्छा

^५ प्रयोजनशून्या Pt₂

^६ कारण for आलोचन Pt₂

^७ अकारण° K₂, K₃, K₄.

(विष.) साकल्य—तुरायणे । वेदसंहितादेः यस्य कस्यचिद् ग्रन्थस्य

साकल्येन कथनं साकल्यवचनम् । सङ्गः स्खालित्यम् । तद्वाहित्येन कथनम् असङ्ग-
वचनम् । तयोदभयोरर्थयोः भ्रमेण द्वायपि शब्दो भवतः^१ । पारं साकल्यम् अयन्ते प्राप्नुवन्ति येन तत् पारायणम् । त्वरणं तूः । 'भित्वरा संभ्रमे' । भावे विषयः । 'ज्यरत्वर...' इत्यादिना (६. ४. २०) ऋत् । तुरा त्वरया असक्तमयन्ते गच्छन्ति येन तत् तुरायणम् । 'पारायणतुरायणचान्द्रायण...' (५. १. ७२) इति निर्देशात् साधुत्यम् । 'चिरंतनव्याख्यातारस्तु—'पारायणपरायणे' इति पठित्या व्याचक्रुः—
'साकल्यमासङ्गश्च तौ यदतः' इति । अत्र साकल्यायः पारायणशब्दः । तथा च भट्टिकाव्ये—'रत्नपारायणं नाम^२ सदृशं मम भविति' इति (५. ८६) । अत्र साकल्यायो गम्यत इति साकल्यवचनत्वम् । आसङ्ग आसक्तिः । तद्वाचकः पारायणशब्दः । यथा—'अथ मोहपरायणा सती' (शु. सं. ४. १) इति । मोहासक्तिमतीत्यर्थः । यदृच्छा स्वैरिता । 'स्वैरो स्वतन्त्रः । तस्य भावः स्वैरिता ।

स्वेच्छाकृतव्यापारो यदृच्छेत्यर्थः । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेऽपु' इति गत्यर्थाद्
धातोरकारप्रत्यये (३. ३. १०३) ऋच्छा । स्वयमृच्छा स्वेच्छा । 'ऋलृक्' (मा.
सू. २) इति सूत्रे 'लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः' इति वार्तिक-
कारोच्चारणात् साधुत्वम् । 'स्वय विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया'
इति माघश्लोकव्याख्याने (शिशु. १. ७१) वल्लभाचार्यः^५ । 'यदृच्छाशब्दो
स्वेच्छार्थो व्युत्पत्तिरहितः । न ह्यप्राययवार्थानुसारिणी व्युत्पत्तिरस्तीति' ॥ हेतु-
शून्या त्वास्या^१ विलक्षणम् । प्रयोजनरहिता यत्र कुत्रचिदास्या स्थितिर्विलक्षण-
मुच्यते । विगतं लक्षण स्थितिज्ञापकं प्रयोजनमत्रेति विलक्षणम् ॥ २ ॥

^१ Gm3, Tv add इत्यर्थं ^२ मुभूतिचन्द्रसर्वानन्दादयस्तु Gm3, Tv. ^३ नाम्ना
इति मुद्रितग्रन्थे ^४ 'मन्दस्वच्छन्दयो स्वर' इति वक्ष्यते (३. ३. १६२) । स्वतन्त्रप्रवृत्तिमान्
स्वैरी । तस्य भावः स्वरिता । स्वेच्छाकृतव्यापारो यदृच्छेत्यर्थं Tj1, Tj2, Tv. ^५ काश्मी-
रीपबलभदेवव्याख्याने न दृश्यते ^६ आस्या B5, B6

(पा) साकल्य—परायणे^१ । परायणशब्दः साकल्यवचनः । साकल्य-
वात्सल्यम् । ^२ परायणशब्दः आसङ्गवचनः । आसङ्ग आश्रयः । 'त्रिषु स्यात्
तत्परेऽभीष्टेऽप्याश्रये क्ली परायणम्' इति रभसः । 'अय मोहपरायणा सती'
(कु. स. ४. १) इत्यत्र बहुव्रीहिवशात् स्त्रीलिङ्गः ॥ यदृच्छा स्वरिता । नियमत्या-
गनामनी । 'यदृच्छा नियमोज्जिति' इति वैजयन्ती (पृ. १६२, श्लो. ६) ॥
हेतु—विलक्षणम् । ^३ हेतुशून्य विलक्षणः स्यात् ॥ २ ॥

^१ पुरायणे C1 ^२ पुरायणशब्दः C1 ^३ हेतुशून्या A1

शमयस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमयो दमः ।

अपदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

(वि) शमय इति—शमनः शमयः । शम, शान्तिश्च । 'शम उपशमे' ।
त्रोधाद्युपरमस्य नामानि ॥ दमनः दान्तिः । दमय, दमश्च । 'दमु उपशमे'^२ ।
क्लेशसहनस्य नामानि ॥ अपदायते शोध्यते^३ इति अपदानम् । 'दैप् शोधने' ।
अवदानमिति वा पाठः । वृत्तस्य 'शुद्धकर्मणो नाम ॥ ^४ प्रवार्यतेऽश्रमादिब्रह्मनेनेति
प्रवारणम् । 'वृत्र वरणे' । ऐच्छिवदानस्य नाम^५ ॥ ३ ॥

^१ उपशमने J₂, K₂, ^२ उपशमने J₂, K₅ ^३ शुध्यते Pt₂ ^४ शुद्धस्य
K₄, K₆. ^५ K₅, K₆ omit ^६ J₂ adds काम्येन काम्यस्य वा दान काम्यदानम्.

(विब.) शमय —शान्तिः । कामश्रोधाद्युपरमस्य नामानि । 'शमु उप-
शमे' इत्यस्मात् 'शमिदमिभ्यामथच्' इत्यादिनादिके^१ अथच्प्रत्यये शमयः ॥ घञि
(३. ३. १८) 'नोदात्तोपदेशस्य...' (७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधे शमः ॥
स्त्रिया वित्ति (३. ३. ६४) 'अनुनासिकस्य विवक्षलोः क्ङिति' (६. ४. १५)
इति दीर्घे शान्तिः ॥ दान्ति —दमः । मनसः प्रत्याहारादिवलेशसहिष्णुताया
नामानि । 'दमु उपशमे' इति घातोः पूर्ववदेव शब्दन्य व्युत्पादनीयम् ॥ अपदान
कर्मवृत्तम् । ^२ वृत्तं दृढ शुद्धमित्यर्थः । निर्व्यूढमित्येके । तथाभूत कर्म अपदानम् ।
अप इति निपातो वर्जनार्थः । पुरुषोऽपदायते शुध्यते इतरसाधारण्यपरिहारेण^३
सोत्कर्षः प्रतीयतेऽनेनेति अपदानम् । 'दंप् शोधने' । करणे ल्युट् (३. ३. ११५) ॥
काम्यदान प्रधारणम् । ^४ काम्यस्य कमनीयस्य कनकरत्नादेर्वस्तुनः कामनापूर्वकं च
वान^५ प्रधारणमिति सुभूतिचन्द्रः । दातृप्रतिप्रहोत्रो. प्रकृष्टं मनसो धारणमत्रेति
प्रधारणम् । अन्ये तु पाठान्तरेण निर्बुवते—प्रभूतधनप्राप्त्या याचकैरलंबुद्धघा
कृत प्रकृष्ट धारण निवारणम्^७ अत्रेति ^८प्रवारणमिति ॥ ३ ॥

^१ 'बाहुलवाच्छमिदमिभ्याम्' [अथ] इति वीमुद्याम् (उ ३ ११३). ^२ वृद्धप-
भाव Gm₃, Tv ^३ Gm₁, Gm₃ add वृत्त शुद्ध ^४ इतरसाधारण्येन Tj₁, Tj₂
^५ कामस्य वमितु Tv ^६ दान प्रदानमित्यर्थ इति सुभूति. Tv ^७ Tj₁, Tj₂ add
प्रतिषेधवचनम्. ^८ प्रवारणमिति दीवासर्वस्वे (३, पृ ५२)

(पा) शमय —शान्तिः । ^१ श्रोधरागादिराहित्यनामानि ॥ दान्ति —
दमः । वलेशसहिष्णुतानामानि ॥ अपदान कर्मवृत्तम् । अन्तस्यद्वितीय ^२पवर्गद्वितीय
च स्यात् । वृत्त कर्म ^३अपदान स्यात् ॥ काम्यदान प्रवारणम् । काम्यवस्तुप्रदान
प्रवारण स्यात् ॥ ३ ॥

^१ कामश्रोधादि° B₂, C₁ ^२ B₃ omits ^३ अवदान A₁, C₁

यशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कामेणम् ।

विधननं विधुवन तपण प्रीणनायनम् ॥ ४ ॥

(वि) वञ्चक्रियेति—सवन्यते वशीक्रियतेऽनेनेति सवननम्^१ । 'वन सभक्तो'^२ । वशीकरणस्य नाम ॥ कर्मव कामंणम् । मूलैरौपधादिमूलैर्यत् क्रियते तस्य कर्मणो नाम ॥ विधूयतेऽनेनेति विधूननम्^३ । 'धञ् कम्पने' । विधुवन च । 'ध विधनने' । व्यजनादेश्चाननस्य^४ नामनी ॥ 'तृप्यतेऽनेनेति तर्पणम् । 'तृप प्रीणने' । प्रीयतेऽनेनेति प्रीणनम् । 'प्रीञ् तर्पणे' । अव्यतेऽनेनत्यवनम् । 'अव रक्षणादौ'^५ । ब्राह्मणादीनाम् अध्वादितर्पणस्य नामानि ॥ ४ ॥

^१ सम्यग्वनन व्यापार Pt₂

^२ वनु व्यावृत्तो' Pt₂

^३ विधूति Pt₂

^४ J₂ add वृत्तस्तत्

^५ J₂ Pt₂ add तृप्यति भोक्ता

^६ प्रीङ् प्रीणन I₂ O

^७ अव प्रीतो I₂

(विब) वञ्चक्रिया सवननम् । मणिमन्त्रादिभिर्वशीकरणस्य नामनी । वञ्चस्य स्वानुवृत्ते^१ क्रिया करण वञ्चक्रिया । सम्यग् वनन सवननम् (३ ३ ११५) । वनु^२ इति धातु । अस्यायमर्थः । वनुधातुरस्मिन्नर्थे वर्तते इति शृङ्गप्राहिकया नोच्यते । किंतु सर्वेऽप्यर्था अस्य धातोरिति । अतोऽत्र वशीकरणमर्थः ॥ मूलकर्म तु कामंणम् । 'तस्येवम्' (४ ३ १२०) इत्यण् । 'अन्' (६ ४ १६७) इति प्रकृतिभावः । 'कामंण मन्त्रतन्त्रादियोजने 'कर्मणि स्मृतम्' इति विश्वप्रकाश (पृ ५२, श्लो ५६) । तथा च मुरारिनाटके (अनर्थ ३ १६) प्रयोग —

‘निर्मायिकामंणमुच्चायमयंणीना-

मुग्मार्जनिर्जगदधानि तवाद्य वाच' ।

इति । अधमर्पणमन्त्राणां वशीकरण विधाय तन्मन्त्रनिर्वर्त्यसकलदुरितविध्वसन-कार्यस्य स्वयमेव विधायकास्तव वाच इत्यर्थः । अथवा इह प्रवृत्तिहेतुभूत वाचिक मूलशब्देनोच्यते । 'यद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' इति श्रुते (नृसिंह उ १) । वाचिक श्रुत्वा यत्कर्मणा क्रियते तत् कामंणमित्यर्थः । तथा च 'तद्युक्तात् कर्मणोऽण्' (५ ४ ३६) इत्यत्र काशिकाकार (२, पृ ८६)—'व्याहृतायं वाचा यत्कर्म युक्त तदभिधायिन कर्मशब्दात् स्वार्थोऽण्प्रत्ययो भवति । कर्मव कामंणम् । वाचिक श्रुत्वा तयैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते' इति । काट्योऽपि—'श्रुत्वा तु वाचिक कर्म क्रियमाणं तु कामंणम्' इति । अत्रापि व्याख्याने प्राक्प्रदर्शित एव प्रयोगः । 'निर्मायिकं तवरहितम् । तच्च तत्कर्मणं चेति निर्माय-

कामर्णमित्येकं पदम् । अघमर्षणमन्त्रव्याहृतायंयुक्तकर्मरूपत्वात् कामर्णमिति वाचा-
माविष्टलिङ्गं विशेषणम् । अत एव जगदधानामुन्मार्जनशीला इति स्वार्थिक-
प्रत्ययान्तानां प्रकृतिलिङ्गकत्वं स्यात् । वर्गसिद्धत्वाद् इह रूपभेदेन कामर्णशब्दस्य
नपुंसकलिङ्गत्वं प्रकाशयते ॥ विधूननं विधुवनम् । वक्ष्यमाणशेषकारोक्तशब्दसहिता
विधूननादयो द्वादशशब्दा व्यजनपादपादिचलनप्रयोजकव्यापारस्य वाचकाः ।
विधूयते व्यजनादिकमनेन प्रयोजकव्यापारेणेति विधूननम् । 'धूब् कम्पने' । विपूर्वो
हेतुमण्णिचि (३. १. २७) 'धूब्प्रोञ्चोर्नुग्वक्तव्यः' (घा. ७. ३. ३७) इति करणे
ल्युटि (३. ३. ११५) 'णेरनिटि' (६. ४. ५१) इति णिलोपः ॥ विपूर्वाद्
'धू विधूनने' इत्यतो ल्युटि (३. ३. ११५) ^१कुटादित्वेन (१. २. १) गुणाभावाद्
उवडादेशो विधुवनम् । शेषे—

‘विधूनना विधवनं विधूतिविधुतिः स्त्रियाँ ।

विधून्यं च विधव्यं च विधूयं च विधाप्यवत् ॥

विधुवो विधवस्तुल्यौ’ ।

इति । 'धूब् कम्पने' इत्यस्मात् णिचि नुकि (घा. ७. ३. ३७) 'ण्यासध्न्यो युच्'
(३. ३. १०७) इति युचि विधूननाशब्दो रूपभेदात् स्त्रीलिङ्गः ॥ ऋघादेः स्वादेर्वा
'धूब् कम्पने' इत्यतो ह्रस्वात् ल्युटि गुणे विधवनम् ॥ 'धूब् कम्पने' इत्यतो
दीर्घान्तात् ऋघादेः स्वादेर्वा 'धू विधूनने' इत्यतः लौढादिकाद्वा स्त्रियां वित्ति
(३. ३. ६४) विधूतिः । 'धूब् कम्पने' इत्यतो ह्रस्वान्ताद् विधुतिः ॥ विपूर्वाद्
धूनयतेः 'अचो यत्' (३. १. ६७) इति यत्प्रत्यये विधून्यम् । 'धू विधूनने' इत्यस्मात्
कुटादेर्यति विधूयम् । 'ओरावश्यके' (३. १. १२५) इति घुनातेर्धुनोतेर्वा ण्यति
चूढौ 'घान्तो यि प्रत्यये' (६. १. ७६) इति घान्तादेशे च विधाप्यम् । धुवतेः
कुटादेरप्रत्यये उवडादेशो विधुवः । स्वादेः ऋघादेर्वा अप्रत्यये गुणे च विधवः ।
अन्तिमयोर्द्वयोः लिङ्गतः समत्वमिति शेषकारीयतुल्यशब्दस्यार्थः ॥ तर्पणं
प्रीणनावने । अन्नादिना यत् परस्य तृप्तिजननं तस्य नामानि । तृप्यति भोक्ता
अनेनेति तर्पणम् । 'तृष प्रीणने' (३. ३. ११५) ॥ ^२प्रीयतेऽनेनेति प्रीणनम् ।
णिचि 'धूब्प्रोञ्चोर्नुग्वक्तव्यः' (घा. ७. ३. ३७) इति नुगागमः ॥ अव्यतेऽनेन पुमानिति
अवनम् (३. ३. ११५) । 'अव रक्षणगतिप्रीतियु' ॥ ४ ॥

इति मु ग्र ^४ मुरारिश्लोके ^५ 'गाडबुटादिभ्योऽञ्जिण्डित्' इति ङित्वाद् गुणाभाव
^६ Tv adds 'प्रीञ् तर्पणे'. ^७ Tv gives the full sūtra, 'अव रक्षणगतिकान्तिप्रीति-
 तृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वात्म्ययथाचनक्रियेच्छावाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु'.

(पा) वशीक्रिया सवननम् । वश्यकर्म ^१सवनन स्यात् । 'सवनन समा-
 लोचे वशीकारे प्रकीर्तितम्' इति विश्वप्रकाशिका (पृ ६८, श्लो १५६) । मूलकर्म
 तु वार्मणम् । मन्त्रतन्त्रादियोजनानाम् । 'कर्मण मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मकारके'
 इति विश्व (पृ. ५२, श्लो. ५६) ॥ मूलकर्म च कर्मणम्, इति पाठोऽप्युपपन्न ।
 'सवनन कर्मण वशीकरणम्' इति हलायुध (अ मा ४ ३१) ॥ विधूनन
 विधुवनम् । ^२विधुतिनामनी । 'विदिरिचुट' ^३ ॥ तर्पण प्रीणनावनम् । 'तृप्ति-
 नामानि । 'तनिवि' ^३ ॥ ४ ॥

^१ सवदन A₁, C₁

^२ विधूति° C₁

^३ B₃ omits

^४ तृप्तजन° B₃

पर्याप्तिः स्यात् परिखाणं हस्तधारणमित्यपि ।

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

(वि) पर्याप्तिरिति—^१परिरक्षितुमाप्ति पर्याप्ति । 'आप्लू व्याप्तौ' ।
 परित्वायतेऽनेनेति परित्वाणम्^२ । 'लैङ् पालने' । वधोद्यतस्य हस्तस्य धारणमन्त्रास्तीति
 हस्तधारणम् । वध्यरक्षणस्य^३ नामानि ॥ सीव्यते तन्तुभि सतन्यत इति सीवनम् ।
 सेवनम् । स्यूतिश्च । 'पिवु तन्तुसताने' । छिन्नवस्त्रादे सूच्यादिना सीवनस्य^४
 नामानि ॥ विदीर्यत इति विदर । 'वृ विदारणे' । स्फुटयत इति स्फुटनम् ।
 'स्फुटिर् विशरणे'^५ । भिद्यत इति भिदा । 'भिदिर् विदारणे' । घटादिच्छेदनस्य^६
 नामानि ॥ ५ ॥

^१ रक्षितु परित् आप्यतं K₂

^२ परित् त्राणन J₂, K₃

^३ रक्ष्यस्य K₄, K₈

^४ सेवनस्य K₅

^५ विदारणे K₆

^६ भेदनस्य J₂

(वि.व.) पर्याप्तिः—इत्यपि । वध्यधातुकयोर्मध्येऽनुप्रविश्य धातुकहस्तस्य
 धारणं कृत्वा यद् वध्यस्य परिरक्षणं तस्यैतानि^१ नामानीति मुबोधिनीकारः ।
 त्रायस्व त्रायस्वेति विश्रोशमुपभृत्य मारणोद्यतस्य निषेधः^२ पर्याप्त्यादित्रयमिति
 मुभूतिचन्द्रश्च । 'पर्याप्नोतु^३ मुहदं महाभागः' इति महावीरनाटके प्रयोगश्च ।

पर्याप्नोतु वासिना हव्यमानं सुग्रीवं रक्षतु रामः^४ इत्यर्थः । परिरक्षितुमाप्तिः पर्याप्तिः । क्तिन् (३. ३. ६४) । भावे ल्युटि (३. ३. ११५) परित्राणम् । मारक-हस्तस्य धारणं निर्व्यापारीकरणमत्रेति हस्तधारणम् । रक्षकहस्तेन वध्यस्य धारणं रक्षणमिति वा हस्तधारणम् । ^५घातकहस्तस्य ^६वारणं निवारणमत्रेति निरुच्य^७ हस्तवारणमिति केचित् पठन्ति ॥ सेवनं—स्पृतिः । छिन्नवस्त्रादेः सूच्यादिसंघान-करणस्य नामानि । 'पिवु तन्तुसंताने' इति घातोर्ल्युटि (३. ३. ११५) सघूपधगुणे (७. ३. ८६) च सेवनम् । 'ष्टिवुसिब्योर्दोर्घश्च' (सर. कण्ठा. २. ४. १६७) इति^८ विकल्पेन दीर्घे सीवनम् ॥ तस्मादेव स्त्रियां क्तिनि (३. ३. ६४) 'च्छवोः शूडनु-नासिके च' (६. ४. १६) इति ऊठि यणादेशे च स्पृतिः ॥ विदरः स्फुटनं भिदा । वेणुदण्डादीनामप्रादामूलं द्विधाकरणस्य नामानि । 'दृ विदारणे' इति घातोः 'ऋद्वोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्प्रत्यये विदरः ॥ 'स्फुट विशरणे' इति घातोर्ल्युटि कुटादित्वेन डित्वाद् (१. २. १) गुणाभावे स्फुटनम् ॥ अत एव घातोर्घञि डित्वा-भावेन गुणे स्फोटश्च ॥ 'भिदिर् विदारणे' इत्यतः 'पिड्दिदादिभ्योऽड्' (३. ३. १०४) इति अड्प्रत्यये भिदा^९ । घञि भेदः, ल्युटि भेदनं च ॥ ५ ॥

^१ Tj₂ omits एतानि. ^२ निषेधे Tj₂. ^३ 'पर्याप्तो नु' इति टीकासर्वस्वे (३. ५. ५३). ^४ Tj₂ omits. ^५ मारक^० B₅, B₆ ^६ धारण B₅, Gm₁.
^७ इत्वा Tj₂ ^८ पूषोदरादित्वाद् वा दीर्घ. इति आ. दी. (५. ४४७). ^९ Tv adds 'शेषे—स्फोटभेदो च भेदने' इति, डित्वाभावेन गुणे घञि स्फोट.

(पा.) पर्याप्तिः—^१इत्यपि । अलमिति ^२वचननामानि । ^३'चालुनु अट्ट'^४ । सेवनं—स्पृतिः । सूच्यादिना स्पृतिनामानि । 'बुट्टुट्ट' । विदरः^५—भिदा । विदारणनामानि^६ । 'चीरट' ॥ ५ ॥

^१ हस्तवारणमिति पाठ A₁, C₁. ^२ बुट्टि^० B₃. ^३ B₃ omits. ^४ विदारः A₁
^५ द्विवरण^० B₃

आक्रोशनमभीषद्भः संवेदो वेदना न ना ।

संमूच्छनमभिव्याप्तिर्याच्छा भिक्षार्यनादना ॥ ६ ॥

(वि) आक्रोशनमिति—आक्रोशति अनेनेत्याक्रोशनम् । 'ऋण आह्वाने रोदने च' । अभिषज्यत इत्यभीषद्भः^१ । 'पञ्च गङ्गे' । शपनस्य नामनी ॥

मविद्यत^२ इति संवेदः । वेदना च । 'विद ज्ञाने' । मिथः संवित्तेनामिनी ॥
 समूच्छयते^३ व्याप्यत इति समूच्छनम् । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । अभिव्याप्यत
 इत्यभिव्याप्तिः^४ । 'आप्ल् व्याप्ती' । धूपगन्धादेः समन्ताद् व्याप्तेर्नामिनी^५ ॥
 याच्यत इति याच्ना । 'टुयाच् याच्नायाम्' । भिक्ष्यत इति भिक्षा । 'भिक्ष
 भिक्षायाम्'^६ । अर्थ्यत इत्यर्थेना । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' । अर्द्यते^७ याच्यत
 इत्यर्दना । 'अर्द गतौ याचने च' । याचनानामानि ॥ ६ ॥

^१ अभिपङ्क्तः K६. ^२ संवेदन Pt२ ^३ समन्ताद् मूर्च्छन व्याप्ति Pt२ ^४ अभितो
 व्याप्तिः J२ ^५ व्यापन° K५. ^६ याच्नायाम् K३, K६ ^७ अर्दन Pt२

(विब.) आक्रोशनमभीषङ्गः । दुरात्मनानेन गर्हितं कर्माचरितमित्या-
 विरूपेण निष्ठुरभाषणस्य नामनी । आक्रोशन्ति जना अनेनेत्याक्रोशनम् । 'क्रुश
 आह्वाने रोदने च' । करणे ल्युट् (३. ३. ११५) ॥ आभिमुख्येन शापवचनानां
 सञ्जनं करणमभीषङ्गः । 'पञ्ज सङ्गे'^१ । अभिपूर्वं आक्रोशने । ^२ 'उपसर्गात्
 सुनोति...' इति (८. ३. ६५) पत्वम् । 'उपसर्गस्य घञि...' (६. ३. १२२)
 इति दीर्घः ॥ संवेदो वेदना न ना । ^३ ययोः कयोश्चित् मिथः संप्रतिपत्तेर्नामिनी इति
 केचित् । ज्ञानविशेषस्यानुभवस्य नामनी इति सर्वानन्दः^४ । 'विद ज्ञाने' इत्यतः
 संपूर्वाद् घञि (३. ३. १८) संवेदः ॥ 'घट्टिवन्दिविदिम्य उपसंख्यानम् (वा. ३. ३.
 १०७) इति युचि वेदना ॥ न ना इति । पुलिङ्गो न भवतीत्यर्थः । ल्युटि (३. ३. ११५)
 वेदनम् ॥ समूच्छनमभिव्याप्तिः । ^५ धूमादीनामन्ततः प्रसरणस्य नामनी । समन्ततो
 मूर्च्छनं समूच्छनम् । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । ल्युट् (३. ३. ११५) । अभितः
 समन्ततो व्याप्तिः अभिव्याप्तिः । कित् (वा. ३. ३. ६४)^६ ॥ याच्ना भिक्षार्थ-
 नार्दना । 'दातारं प्रति स्वाभीष्टवस्तुविषयवाञ्छाविष्करणस्य नामानि । 'टुयाच्
 याच्नायाम्' इति घातोः 'यजयाच...' इत्यादिना (३. ३. ६०) नडप्रत्यये
 षचुत्वेन च याच्ना ॥ 'भिक्ष याच्नायाम्' इत्यस्माद् 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३)
 इत्यकारप्रत्यये भिक्षा^७ । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' इति चौरादिकाद्युचि (३. ३. १०७)^८
 अर्थेना ॥ 'अर्द गतौ याचने च' इति घातोः 'हेतुमति च' (३. १. २६) इति
 चकारेण स्वार्थे णिच्प्रत्यये युचि च अर्दना ॥ ब्रह्मवर्गोक्ताया अपि (पृ. ४६६)
 याच्नायाः प्रागनुक्तपर्यायान्तरप्रदर्शनार्थं पुनरिहानुक्रमणमिति^९ ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

¹ घञ् (३ ३ १८), 'नोदात्त' इति (७ ३ ३४) वृद्धयभाव ² Tv gives the full Sūtra— उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तोतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्ज-
स्वञ्जाम् ॥ एते वादिप्रतिवादिनो अन्ययोर्वा मिथ Tv ⁴ 'सवेदद्वयमनुभवे' इति मु ग्र
(३ ५ ५४) ⁵ Gm3, Tv add सर्जरस° ⁶ 'वितताबादिभ्यश्च वक्तव्य' .
⁷ वाचा कर्मणा वा परकीयवस्तुविषयवाञ्छा° Gm3, Tv ⁸ स्त्रियामप्रत्यय (३ ३ १०२)
⁹ 'प्यासश्चन्यो युच्' ¹⁰ नपौनस्त्वत् Gm3, Tj2

(पा) आनोशनमभीषद्भु । निर्भर्त्सननामनी । 'तित्दृट्' ¹ । सवेदो
वेदना न ना । ज्ञाननामनी । 'तेलिवि' ॥ समर्च्छनमभिव्याप्ति । सर्वत
प्रसरणनामनी । 'शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य' इति (रघु २ ३४) ॥ याच्ना
भिक्षार्थनादना । ² याच्नानामानि ॥ ६ ॥

¹ B3 omits

² याचना° B3, C1

वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छनमथाम्नायः सप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

(वि) वर्धनमिति—¹वर्धयते छिद्यत इति वर्धनम् । 'वर्धं छेदनपूरणयो' ।
छिद्यत इति छेदनम् । 'छिदिर् द्विधीकरणे' । छेदननामनी ॥ ²आनन्द्यत
इत्यानन्दनम् । 'टुनदि समृद्धी' । सभाज्यते प्रीयतेऽनेनेति सभाजनम् । 'सभाज
प्रीतिसवनयो' । ³आपृच्छयत इत्याप्रच्छनम् । 'प्रच्छ जीप्सायाम्' । सुहृदाद्या-
लिङ्गनसभापणादिमुखावहस्य ⁴ नामानि ॥ आम्नायते गुरुभारपर्येणाभ्यस्यत इत्या-
म्नाय । 'म्ना अभ्यासे' । सम्यक् सरहस्य ⁵ प्रदीयत इति सप्रदाय । 'हुदाश्रु
दाने' । गुरुपरपरायातस्य विद्यास्थानस्य नामनी ॥ क्षीयत इति क्षय । क्षिया च ।
'क्षि क्षये' ⁶ । आचारादिनाशस्य नामनी ॥ ७ ॥

¹ वर्धो वर्धनम् Pt2

² आनन्द Pt2

³ प्रीतिदशन J2, प्रीतिदर्शनयो K5, J6

⁴ आपृच्छा Pt2

⁵ जयसुखस्य K5

⁶ K6 adds अस्मै, शिष्याय J2

⁷ 'क्षीप्

हितायाम्' K4, K8

(विव) वर्धनं छेदने । घटपटादिवस्तूना ¹ शकलीकरणस्य नामनी ।
'वर्धं छेदनपूरणयो' इत्यत चौरादिकात् ल्युटि (३. ३ ११५) वर्धनम् ॥ 'छिदिर्
द्विधीकरणे' इत्यस्मात् छेदनम् । ² वर्धनसाहचर्यात् प्रत्ययार्थवशेन च नपुसकत्वम् ।

युच्प्रत्ययान्तत्वे तु शब्दद्वयस्यापि स्त्रीलिङ्गः । एवमुत्तरत्रापि तत्र तत्र प्रत्ययवशेन लिङ्गविशेषनिर्णयः कार्यः ॥ अथ द्वे—आप्रच्छनम् । ^३प्रयाणादिसमये सुहृद्वान्धवादीनामालिङ्गनसंलापादिसंजातसुखानुभवस्य^४ नामानि । ‘टुनदि समृद्धौ’ इति घातोः आडपूर्वात् ल्युटि^५ (३. ३. ११५) आनन्दनम् । ‘मत्रि गुप्तभाषणे’ इत्यत आडपूर्वात् ल्युटि आमन्त्रणमिति केचित् पाठान्तरेण^६ व्याचक्रुः ॥ ‘सभाज प्रीतिसेवनयोः’ इत्यतः चौरादिकात् ल्युटि सभाजनम् । ‘सभाजनायोपगतान् मुनोन्द्रान्’ इति रघुवंशे (१४. १८) प्रयोगः ॥ ‘प्रच्छ झीप्तायाम्’ इति घातुः आडपूर्वं^७ आनन्दनार्थः । यथा—‘आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम्’ इति कालिदासः (मेघ. १. १२) । ततो ल्युटि आप्रच्छनम् ॥ अथाम्नायः संप्रदायः । सद्गुरुपरंपरोपदेशप्राप्तस्य वेदव्याकरणादेः विद्यास्थानस्य नामनी । वेदमात्रेऽपि आम्नाय उक्तः । आम्नायते गुरुपरंपर्येणाभ्यस्यत इत्याम्नायः । ‘म्ना अभ्यासे’ । सम्यक् सरहस्यं शिष्याय प्रदीयत इति संप्रदायः । उभयत्रापि कर्मणि घञि (३. ३. १८) ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ (७. ३. ३३) इति युगागमः । शब्दद्वयमपि ^८भावविहितघञन्तत्वेन सद्गुरुपरंपरागतसरहस्योपदेशमात्रवचनमिति केचित् ॥ क्षये क्षिया । क्षये आचारनाशलक्षणक्षयविशेषे क्षियाशब्दो वर्तत इत्यर्थः । अत एव ‘क्षियाशीः प्रियेपु तिडाकाडक्षम्’ (८. २. १०४) इति सूत्रे काशिकाकारः (२, पृ. ४२०)—‘क्षिया आचारभेदः,’ धर्मव्यतिक्रम इति । ‘क्षि क्षये’ इत्यस्माद् ‘एरचि’ (३. ३. ५६)^९ क्षयः । ‘क्षीप् हिंसायाम्’ । ‘विद्विवादिभ्योऽङ्’ (३. ३. १०४) इत्यङि क्षिया । एरचः पुलिङ्गविषयः । अङ्स्तु स्त्रीलिङ्गः । अतो विषयभेदाद् न बाध्यबाधकभावः । यथा बाधाबाध इति गणद्वत्तावप्युक्तम् । ^{१०}स्यय रयेन याति उपाध्यायं पदार्ति गमयति इत्याद्याचारभेदः क्षियेति । शब्दद्वयमपि ^{११}अपचयमात्रवचनमिति केचित् ॥ ७ ॥

१ Tv adds अनेक*

२ B5, B6 omit वर्धन°

३ गमनादि Gm3

४ सभाषण° for सलाप° Gm3, Tv

५ पाठान्तरमाह Gm1, Gm3.

६ स दिव्यान्

इति मु घ (पृ २८१)

७ साधो यामीत्यामन्त्रणेन सभाजय इति मल्लिनाथ

८ घञ्प्रत्ययस्य भावार्थतया Tv

९ Gm3, Tv add ‘क्षि क्षये’ इत्यस्माद् अच्प्रत्यये क्षय .

१० स्वयमोदन भुङ्क्ते, उपाध्याय सक्तून् पाययति Tv

११ नाशमात्रमिति Tj1, Tj2

(पा.) वर्धनं छेदने । छेदननामनी । ^{१२}नरकुट । अथ द्वे—आप्रच्छनम् ।

यात्रादिषु ^{१३}बन्धुमित्रादीनाम् अनुज्ञावाप्तिनामानि । ‘आपृच्छस्व प्रियसखममुम्’

इति (मेघ १ १२) । अयाम्नाय सप्रदाय । वशपारपर्यनामनी ॥ क्षय क्षिया ।^४
क्षयनामनी ॥ ७ ॥

^१ B₃ omits^२ आमन्त्रण° B₃, C₁^३ B₃ omits मित्र^४ A₁, C₁

add भय भियेति पाठ—भीतिनामनी

ग्रहे ग्राहो वश° कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः कवणे ।
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतो वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

(वि) ग्रह इति—^१गृह्यत इति ग्रह । ग्राहश्च । 'ग्रह उपादान' ।
पत्राद्युपादानस्य नामनी ॥ ^२उश्यते काम्यत इति वश । 'वश कान्तौ' । काम्यत
इति कान्ति । 'वमु कान्तौ' । इच्छानामनी ॥ ^३रक्ष्यत इति रक्षण । 'रक्ष इति
वा पाठ' ^४ । त्रायत इति त्राणम् । 'त्रैड पालने' । रक्षणस्य नामनी ॥ रण्यत^५
इति रण । 'रण शब्दे' । कवणन कवण । 'कवण शब्दे' । वीणादिववाणनामनी ॥
विध्यत इति व्यध । वेधश्च । 'व्यध ताडन' 'विध विधाने' । मणिमुक्नादिच्छिन्ननि-
यानामनी ॥ पच्यत इति पचा । पाकश्च । 'डुपचप् पाके' । शाकादिपक्तिनामनी^७ ॥
हूयत इति हव । हूतिश्च । ह्वन्न स्पर्धया शब्द च । आह्वानस्य नामनी ॥ त्रियत
इति वर । वृत्तिश्च । 'वृत् वरणे' । कन्यादिवरस्य^८ नामनी ॥ ८ ॥

^१ ग्रहण Pt₂^२ वशन Pt₄^३ रक्षण Pt₂^४ रक्षा J° K₂^५ K° K₃

add रक्ष पानन

^६ J₂ adds शब्दत^७ पचन° K₃^८ वरणस्य K₄ K₆

(विध) ग्रहे ग्राह । प्राप्तार्थस्य स्वीकरणस्य नामनी । 'ग्रह उपादाने'
इति धातो भावायें 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च' (३ ३ ५८) इत्यप्रत्यये ग्रह । घञि
ग्राह ॥ वश कान्तौ । इच्छाया नामनी । 'वश कान्तौ' । कान्तिरिच्छा इति
धातुवृत्तौ^१ । 'वशिरण्योरपसख्यानम्' (वा ३ ३ ५८) इत्यपि वश ॥ कमे स्त्रिया
क्तिनि' (३ ३ ६४) कान्ति ॥ रक्षणस्त्राणे । रक्षणस्य नामनी । 'रक्ष पालने'
इति धातो 'यजयाच' इत्यादिना (३ ३ ६०) नङप्रत्यये रक्षण ॥ 'त्रैड
पालने' इत्यतो भावे ल्युटि त्राणम् ॥ अत एव प्रत्ययवशाद नपुसकत्वम् ॥ रण कवणे ।
शब्दकरणस्य नामनी । 'रण शब्दे' । 'वशिरण्योरपसख्यानम्' (वा ३ ३ ५८)
इत्यप्रत्यये रण ॥ 'कवण शब्दे' । 'कवणो वीणाया च' (३ ३ ६५) इत्यपि

वधः । घञि वधाणः ॥ व्यधो वेधे । मणिमुक्तादौ छिद्रकरणस्य नामनी । 'व्यध ताडने' । 'व्यधजपोरनुपसर्गे' (३. ३. ६१) इत्यपि व्यधः ॥ 'विध विधाने' इत्यतो भावे घञि (३. ३. १८) वेधः ॥ पचा पाके । ओदनपचनक्रियाया नामनी । 'दुपचप् पाके' । चित्त्वादडि^३ (३. ३. १०४) पचा ॥ घञि पाकः । पुलिङ्गः । 'स्यागापापचो भावे' (३. ३. ६५) इति क्तिनि पक्वित्तरपि ॥ हवो हतौ । आह्वानस्य नामनी । 'ह्वेष् स्पर्धाया शब्दे च' । 'ह्वः संप्रसारणम्...' (३. ३. ७२) इत्यनुवृत्तौ 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३. ३. ७५) इत्यपि हवः । स्त्रिया क्तिनि (३. ३. ६४) 'यजादिसप्रसारणे' (६. १. १५) पूर्वरूपत्वे^५ (६. १. १०८) दीर्घे हतिः । शब्दादि-वर्गोक्ताया (१, पृ. १०६) अपि हतेः पर्यायान्तरप्रदर्शनार्थमिहाभिधानम्^६ ॥ वरो वृत्तौ । वृत्तिर्वरणम् इष्टवस्तुविषयः । प्रार्थनाविशेषः । तत्र वरशब्दो वर्तते । 'वृष् वरणे' । 'ग्रहवृत्तिश्चिचमश्च' (३. ३. ५८) इति अप्रत्यये वरः । स्त्रिया क्तिनि वृत्तिः । अत्र सुभूतिचन्द्रः—वृत्तिप्रामादिवेष्टनम् । तत्र वरशब्दो वर्तत इति । यस्तु प्रसन्नदेवताद्यनुग्रहलभ्यः पुत्रपश्वादिरूपो वरः सोऽत्र न विवक्षितः, 'भावाथ-वचनशब्दप्रस्ताधाद् वृत्तिशब्दस्य तत्र प्रयोगाभावाच्च ॥ ८ ॥

^१ मुद्रितमाधवीयघातुवृत्तौ न दृश्यते ^२ 'आयादय' (३. १. ३१) इति णिङ्भावे क्तिन् इति भा दी (पृ. ४४८); अनुनासिकस्य इति उपधाया दीर्घं
^३ 'यिदमिवादिभ्योऽट्' ^४ 'वचित्स्वपियजादीना किति' ^५ 'सप्रसारणाच्च'
^६ Tv adds इति ज्ञेयम् ^७ भाववचनसमभिव्याहारात् Gm, Tv

(पा) ग्रहो ग्राह । ग्रहणनामनी । 'ग्रहिच्'^१ ॥ वश कान्तौ । अभि-
 लापनामनी । 'कोरिक'^२ ॥ रक्षणस्त्राणे । रक्षा^३ त्राणे इति पाठान्तरम् । रक्षण-
 नामनी ॥ रण वधणे । ध्वनिनामनी ॥ व्यधो वेधे । वेधननामनी । 'कोरसुट्' ॥
 पचा पाके । पाकनामनी । अनुक्तम्—'मास्याक् स्यान्मास्वचनम्' । मासपचन-
 नामनी ॥ हवो हतौ । आह्वाननामनी ॥ वरो वृत्तौ । वरणनामनी ॥ ८ ॥

^१ B₃ omits^२ रक्षेति B₃, C₁^३ रक्ष° Ar

ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णां भ्रमो भ्रमौ ।

स्फातिर्वृद्धौ प्रया एयातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः खवे ॥ ६ ॥

(वि) ओष इति—^१उप्यत इति ओष । 'उप दाहे' । ^२प्लुप्यत इति प्लोप । 'प्लुप दाहे' ^३ । दाहस्य नामनी ॥ नीयते प्राप्यते नयः । नायश्च । 'णीञ् प्रापणे' । प्राप्तिनामनी ॥ जिनाति वयोहानिमापद्यते ययेति ज्यानि । 'ज्या वयोहानौ' । जीर्यत इति जीर्णि । 'जूप् वयोहानौ' । वयोहानेर्नामनी ॥ भ्रमण भ्रम । भ्रमिश्च । 'भ्रमु अनवस्थाने' । भ्रान्तिनामनी ॥ स्फाय्यत इति स्फातिः । 'स्फायी वृद्धौ' ॥ वर्धत इति वृद्धिः । 'वृधु वृद्धौ' । वृद्धिनामनी ॥ 'प्रथ्यत इति प्रथा । 'प्रथ प्रथ्याने' । ख्यायत इति ख्यातिः । 'र्या प्रकथने' । 'प्रर्याति-नामनी ॥ स्पृश्यत इति स्पृष्टिः । 'स्पृश सस्पर्शने' । पृष्टिरिति वा पाठः । तदा 'पृची मपर्के' इति धातुः । पृच्यत इति पृक्तिः । पूर्वोक्त एव धातुः । सपर्कस्य नामनी ॥ स्तूयत इति स्तव । 'ष्णु प्रस्रवणे' । स्तूयत इति स्तवः^७ । 'स्तु गतौ' । जलादिस्रवणस्य नामनी ॥ ६ ॥

^१ ओषण Pt2.^२ प्लोषण Pt2.^३ 'उप प्लुप दाहे' K5.^४ प्रथन Pt2.^५ ख्यापने K3, K6, ख्याने Pt2.^६ ख्याति° J2.^७ K5, K6 add कृतिश्च.

(विघ.) ओषः प्लोपे । ^१वह्निसंयोगजस्य तृणादेर्भस्मीभावस्य नामनी । 'उष दाहे' 'प्लुप दाहे' इति धातुद्वयाद् घञि (३. ३. १८) ऋमेण ओषः प्लोषश्च । 'प्रुष दाहे' इति धातोः प्रोष इति रेफादिर्वा ॥ नयो नाये । प्रापणस्य नामनी । 'णीञ् प्रापणे' । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति बहुलग्रहणाद् अचि नयः (३. ३. ५६) । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' (३. ३. २४) इति घञि नायः ॥ ज्यानि-जीर्णौ । 'शरीरादेः कालविशेषापादितनिःसारत्वरूपावस्थाविशेषनामनी । 'ज्या वयोहानौ' इति धातोः 'ग्लाम्लाज्याहाम्यो निर्वक्तव्यः' (वा. ३. ३. ६४) इति क्तिन्प्रत्ययापवादत्वेन निप्रत्यये ज्यानिः । 'जूप् वयोहानौ' । क्तिनि 'ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्' (वा. ८. २. ४४) इति नत्वे^३ जीर्णिः । शब्दद्वयमपि स्त्रीलिङ्गम् ॥ भ्रमो भ्रमौ । भ्रमणरूपक्रियाविशेषस्य नामनी । 'भ्रमु अनवस्थाने' । भावे घञि नोदात्तोपदेशाद् (७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधे भ्रमः ॥ 'इक् कृष्यादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा. ३. ३. १०८) इति भावे स्त्रियामिक्-प्रत्यये भ्रमिः । वा डीपि भ्रमौ^४ च ॥ स्फातिवृद्धौ । शरीरादीनामवयोपचयस्य नामनी । 'स्फायी वृद्धौ' इत्यतः स्त्रियां क्तिनि 'लोपो व्योर्बलि' (६. १. ६६) इति यकारलोपे स्फातिः ॥ 'वृधु वृद्धौ' इत्यतो क्तिनि वृद्धिः । द्वयमपि प्रत्ययतः

स्त्रीलिङ्गम् ॥ प्रया ख्यातो । कुलशीलविद्याशुत्कर्षजनितायाः प्रसिद्धेर्नामनी । 'प्रथ
 प्रख्याने' इति धातोः 'घटादयः पितः' (ग. सू.)^५ इति परिभाषया 'पितृदा-
 दिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) इत्यङि प्रथा ॥ 'ख्या प्रकथने' इत्यतः स्त्रिया क्तिनि
 ख्यातिः ॥ स्पृष्टिः पक्तौ । हस्तादिना घटादिस्पर्शनस्य नामनी । 'स्पृश सस्पर्शने' ।
 स्त्रिया क्तिनि वक्ष्येत्यादिना^६ (८. २. ३६) पत्वे स्पृष्टिः । 'पृची संपर्के' इति
 धातोः स्त्रिया क्तिनि (३. ३. ६४) पृक्तिः । प्रत्ययतो द्वावपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ स्नवः
स्नवे । अपक्वघटादेर्बहिर्भागे^७ जलादिप्रस्त्रवणस्य नामनी । 'ष्णु प्रस्त्रवणे' । 'स्तु
 गतो' । आन्या धातुभ्याम् 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्रत्यये स्नवः स्नवश्च ।
 बाहुलके घञि त्नावोऽप्यस्ति ॥ ६ ॥

^१ बह्विसबन्धजननेन काष्ठादे Gm1, Tv ^२ शरीरस्य वा अन्यस्य वा घटपटादे
 Tj1, Tj2. ^३ B6 adds रदाभ्यामिति, णत्वे च ^४ तत्र भ्रमी गौरादिरपि इति टी
 स (पृ ५६). ^५ कौमुदी (पृ ३५६) ^६ 'वक्ष्यभ्रस्त्रसृजमृजयजराजभ्राजच्छशा
 य' ^७ अथ पार्श्वभागे वा Gm3, Tv ^८ स्त्रवणे B6, B6

(पा) ओष प्लोषे । ^१दाहनामनी ॥ नयो न्याये । नीतिनामनी ॥
ज्यानिर्जीणा । जरानामनी ॥ भ्रमो भ्रमौ । भ्रमणनामनी ॥ अत्र भ्रमिशब्दस्य
^२पूर्वापरसाहचर्यं लिङ्गजापकम् । वैजयन्त्या तु (पृ १६२, श्लो १०) 'चक्रावर्तो
 भ्रमो भ्रान्तिभ्रमिर्धूणिश्च घूर्णनम्' इति स्वपर्यायसाहचर्यं एव । स्फातिवृद्धौ ।
^३शरीराद्यभिवृद्धिनामनी ॥ प्रथा ख्याती । ^४प्रसिद्धिनामनी ॥ स्पृष्टि पक्तौ ।
 स्पर्शननामनी ॥ स्नव स्नवे । स्त्रवणनामनी ॥ ६ ॥

^१ दहन° B3, C1. ^२ न्याये A1 ^३ पूर्वपर्याय° A1. ^४ शरीरोपचय° B3.
^५ प्रसिद्ध° A1.

एधा समृद्धौ स्फुरणं स्फुरणे प्रमितौ प्रमा ।

प्रसूतिः प्रसवे श्रियोते प्राधारः क्लमयः क्लमे ॥ १० ॥

(वि) एधेति—एध्यत इत्येधा^१ । 'एध वृद्धौ' । समृध्यत इति समृद्धि ।
 'ऋप् वृद्धौ' । समृद्धिनामनी ॥ स्फुर्यत इति स्फुरणम् । स्फुर्यत इति स्फुरणम् ।
 'स्फुर स्फुर स्फुरणे'^२ । स्फुरणेति वा पाठ । ओष्टादिचलनस्य नामनी ॥ प्रमीयते

सम्यगनुभूयत^४ इति प्रमिति । प्रमा च । 'माड माने' । सम्यगनुभवस्य^५ नामनी ॥ प्रसूयत इति प्रसूतिः । प्रसवश्च । 'पूड प्राणिप्रसवे'^६ । 'पू प्रेरणे' इति वा धातुः । प्राणिप्रसवस्य नामनी ॥ श्च्युत्यत^७ इति श्च्योतिः । 'श्च्युतिर् क्षरणे' । प्रकर्षेण जिघत्स्येनेनेति प्राधार । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । क्षरणस्य नामनी ॥ क्लाम्यत इति क्लमय^८ । क्लमश्च । 'क्लमु ग्लानौ' । क्लान्तिनामनी ॥ १० ॥

१ विधा इति भानुजीदीक्षिते पाठः । तदा विपूर्वाद् 'डुधाञ् धारणपोषणयो' इत्यतः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यट् २ चलने K३, K६. ३ 'स्वार्थेष्वन्ताद्युच्' (३. ३. १०७) । सजापूर्वकत्वाच्च गुण' इति भा. दी. (पृ. ४४६). ४ अनुमीयते K६. ५ अनुभूतसाधनस्य J२, K६. ६ प्राणिगर्भविमोचने K६. ७ श्च्योत्यते K६. ८ क्लमयु J२, K२.

(विव.) एधा समृद्धौ । धनधान्याद्यतिशयस्य नामनी । 'एध वृद्धौ'^१ इत्यतः 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यकारप्रत्यये एधा । सुभूतिचन्द्रस्तु— विपूर्वाद् दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यडि विधेति पाठान्तरेण व्याख्यातवान्^१ । तत्संवादत्वेन^२ 'विधानाद्विप्रकारेषु गजाश्चेतेने विधा' इति रुद्राभिधानमप्युदाजहार ।

'उत्तिक्षप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड-

स्नेहलुतिस्नपितबाहुरिभाधिराजम्' ।

इति माघकाव्ये (शिशु. ५. ५१) प्रयोगः ॥ 'अधु वृद्धौ' । संपूर्वस्य वित्तिनि समृद्धिः ॥ स्फुरणं स्फुरणे । ओष्ठनयनपक्षमादिस्पन्दनस्य^३ नामनी । 'स्फुर स्फुर स्फुरणे' । तत्र प्रथमाद्धातोः कण्ठघस्वरोपधात् ल्युटि स्फुरणम् । द्वितीयाद् ओष्ठघस्वरोपधात् कुटादित्वेन (१. २. १) गुणप्रतिषेधे ल्युटि स्फुरणम् । स्पन्दनशब्दोऽप्यत्र^४ ॥ प्रमितिः । प्रमा । सम्यगनुभवस्य नामनी । 'माड माने' इत्यस्माद् धातोः सोपसर्गाद् भावे वित्तिनि 'द्यतिस्यतिमास्या...' इत्यादिना (७. ४. ४०) धातोरित्वे वित्तिनि प्रमितिः ॥ 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यडि प्रमा ॥ प्रसूतिः प्रसवे । गर्भविमोचनस्य नामनी । 'पूड प्राणिप्रसवे' 'पू प्रेरणे'^५ इति वा धातोः स्त्रियां वित्तिनि प्रसूतिः ॥ 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्रत्यये प्रसवः ॥ श्च्योते प्राधारः ।^६ घटादिगतस्य^७ क्षीरघृतादेरुपरिप्रवेशादुच्चलनेनाधोदेशे क्षरणस्य नामनी ।

‘श्च्युतिर् क्षरणे’ । घञि श्च्योतः ॥ ‘घृ क्षरणदीप्त्योः’ इत्यस्मात् प्रपूर्वाद् घञि
 ‘उपसर्गस्य घञि . . .’ (६. ३. १२२) इति दीर्घे प्राघारः ॥ क्लमथः क्लमे ।
 व्यायामादिना मनसः निःसहृत्वनामनी । ‘क्लमु ग्लानी’ । ¹⁰औणादिकोऽयच्-
 प्रत्ययः¹¹ ॥ घञि क्लमः¹² (७. ३. ३४) ॥ १० ॥

¹ व्याख्याय Gm₁, Tv.

² विधानार्थे Tv.

³ चलनस्य Tj₁, Tj₂.

⁴ उकारोपधात् B₆, Tv.

⁵ Tv adds केचित् स्पन्दने इति पठित्वा ‘स्पन्द किञ्चिच्चलने’

इति धातो स्पन्दनमित्याहुः

⁶ गर्भविमोचने Tv.

⁷ प्रसवैश्वर्ययो Tv

⁸ पूर्णस्य

Tv. ⁹ जल° Tj₁, Tj₂.

¹⁰ शमादिभ्यो ऽयच् इति भा दी (पृ ४५०).

¹¹ उका-

रान्तस्त्वपपाठ Tv.

¹² ‘नोदात्तोपदेश . ’ इति न वृद्धि .

(पा) एधा समुद्धौ । ‘घनघान्यसमृद्धिनामनी । ‘एधा ऋद्धिप्रकारेण
 गजाना वेतने विधा’ इति रुद्र.² ॥ स्फुलन स्फुरणे । स्फुरणनामनी । ‘निग-
 निगसेरसुट’ । ‘स्फर सचलने’ इति केषाचित् सकारसहितफकारोपधम् ॥ प्रमिती
प्रमा । यथार्थज्ञाननामनी⁵ ॥ प्रसूति प्रसवे । गर्भमोचननामनी ॥ श्च्योत प्राघारे ।
 धारानामनी । ‘व्यक्तस्कन्धकवन्धवन्धरधिरप्राधार⁶निष्यन्दिना’ इति भवभति .
 (मालती. ५ २६) ॥ क्लमथ. क्लमे । ग्लानिनामनी ॥ १० ॥

¹ घनादि° B₃.

² ‘विधा गजाग्रे ऋद्धौ च’ इति मेदिनी (भा दी पृ ४४६).

³ स्फुरणम् A₁.

⁴ B₃ omits.

⁵ प्रमाणसाध्यनामनी A₁

⁶ ‘प्राग्भार’ इति

निर्णयसा मु ग्र

उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ।

क्षिपायां क्षेपणं गीर्णगिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

(वि) उत्कर्ष इति—¹उत्कृष्यतेऽतिशय्यत इति उत्कर्षं । ‘वृष विले-
 यने’ । अतिशय्यत² इत्यतिशयः । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ³आभिमुख्यनामनी ॥ ⁴सधीयत
 इति सधिः । ‘दुधात्र धारणपोषणयो’ । श्लिष्यते सवध्यत इति श्लेषः । ‘श्लिष
 आलिङ्गने’ । सवन्धनामनी ॥ ⁵विसीयत इति विषयः । ‘पित्र् वन्धने’ । आ
 समन्तात् ⁶श्रीयत इत्याश्रयः । ‘धित्र् सेवयाम्’ । स्थानस्य नामनी ॥ क्षिप्यत
 इति क्षिपा । क्षेपणं च । ‘क्षिप प्रेरणे’ । क्षेपणस्य नामनी ॥ गीर्यत इति गीर्णः ।
 गिरिश्च । ‘गृ निगरणे’ । निगरणस्य नामनी ॥ गूर्यत इति गुरणम्⁷ । ‘गुरी

उद्यमने' । उद्यम्यत इत्युद्यम' । 'यम उपरमे' । उपसर्गवशाद् घातोऽद्योगार्थः ।
उद्योगस्य नामनी ॥ ११ ॥

^१ उद् ऊर्ध्वं कर्षणम् Pt₂.
J₂, K₃.

^२ अतिशयनम् Pt₂; अतिशयित K₆.

^३ आधिक्य'

^४ सद्यन् Pt₂.

^५ विशेषेण सीयन्ते वस्तून्त्यतेति Pt₂.

^६ श्रयते K₆.

^७ गूरणमिति वा पाठ K₃, K₄.

(विद्य.) उत्कर्षोऽतिशये । ^१विद्याशौर्यधनादीनां पराकाष्ठाविभ्रान्तेर्नामनी ।
'कृप विलेखने' इत्यतः उत्पूर्वाद् घञि (३. ३. १८) उत्कर्षः ॥ 'शीङ् स्वप्ने'
इत्यतः सोपसर्गादेरचि (३. ३. ५६) अतिशयः ॥ संधिः श्लेषे । संबन्धस्य नामनी ।
संपूर्वाद् दधातेः 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ६२) इति किप्रत्यये ^२आकारलोपे
च संधिः ॥ 'श्लिष आलिङ्गने' इत्यतो घञि श्लेषः ॥ विषय आश्रये । आलम्ब-
नस्य नामनी । यथा घटादिविषयं ज्ञानं संग्रामाश्रयोऽयमभिनिवेश इति विशेषेण
सीयते बन्ध इव तिष्ठत्यत्रेति विषयः । 'यिष् बन्धने' । ^३अधिकरणे 'एरच्'
(३. ३. ५६) । 'परिनिविम्यः सेवसितसय...' इत्यादिना (८. ३. ७०) पठम् ।
'विषयो गोचरे देशे रूपादौ नित्यसेविते' इत्यजयः ॥ आ समन्तात् श्रीयत इत्याश्रयः ।
'श्रिब् सेवायाम्' । 'एरच्' (३. ३. ५६) । सर्वानन्दस्तु (पृ. ५७) 'शीङ् स्वप्ने'
इति धातोर्विपूर्वाद् एरचि विशयः, आशय इति शब्दद्वयमपि तालव्योऽन्तमध्यं
रेफरहितं चाह । यथा—आमाशयः, पक्वाशयः, जलाशय इति ॥ क्षिपायां क्षेपणम् ।
प्रेरणाया नामनी । 'क्षिप प्रेरणे' । भिदादित्वाद् अङि (३. ३. १०४) क्षिपा ।
ल्युटि क्षेपणम् ॥ गोर्णिगिरी । निगरणस्य नामनी । 'गृ निगरणे' इत्यतः क्तिन्-
प्रत्यये (३. ३. ६४) ऋत इकारादेशे (७. १. १००) 'ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्'
निष्ठावद्भवति' (वा. ८. २. ४४) इति वक्तव्यान्निष्ठावद्भावेन तकारस्य नत्वे
'गोर्णिः ॥ 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. ३. ३. १०८) इति इक्प्रत्यये गिरिः । क्षेपे—
'स्यादुद्गिरणमुद्गिरी' । 'टुवमु उद्गिरणे' इति धातुनिर्देशाद् उद्गिरणशब्दः
साधुः । तथा च निगरणावगरणादावस्त्येव गुणः ॥ गूरणमुद्यमे । ^४ताडनादिहेतो-
र्लङ्गुडादेरुद्यमनस्य नामनी । 'गुरी उद्यमने' । ल्युटि कुटादित्वाद् (१. २. १)
गुणाभावे गुरणम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३. ३. ६३) इति नियमाद् उत्पूर्वाद्
यमिधातोर्प्रत्ययो नास्त्येव । किंतु 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञा
भाव्यम् । तथापि 'गुरी उद्यमे' इति धातुनिर्देशसामर्थ्यादुद्यमशब्दः साधुः ।

चौरादिकास्तु 'गुरो उद्यमे' इति धातोर्युचि (३. ३. १०७) गोरणा । ल्युटि गोरणं च ॥ ११ ॥

^१ विद्यागुणादीना Tv ^२ 'आतो लोप इटि च' ^३ 'एरच्' इति सूत्रे अकर्तरि सज्ञाया भावे इत्येवानुवृत्ते भावे इत्येव सुवचम् । 'भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्देशनेन अधिकरणार्थस्यानोवित्यात् । ल्युट्प्रसङ्गाच्च' इति भा दी (पृ ४५०) ^४ 'हलि च' इति दीर्घं ^५ ताडनादिसाधनं K5, K6. ^६ Tv adds 'गुरणे गोरण न ना' । स्त्रीनपुंसकयोरित्यर्थं

(पा) उत्कर्षोऽतिशये । अतिशयनामनी । ^१प्राग्भारोऽतिशय स्मृत' इत्यस्मिन्नर्थे हलायुध ^२ ॥ सधि श्लेषे । ^३सयोगनामनी । 'सभेदसनिपात-सश्लेषादीनि अस्मिन्नर्थे इति वैजयन्ती (पृ १६४, श्लो २६) ॥ विषय आश्रये । ^५नित्यसेवितनिद्राहारादीना नामनी । 'विषयो गोचरे देशे रूपादौ नित्यसेविते' इत्यजयकोश ॥ क्षिपाया क्षेपणम् । प्रेरणनामनी । 'नूकुट' ॥ गीर्णिगिरौ । गिलननामनी । 'मृगुट' ॥ ^६गुरणमुद्यमे । उद्यमनामनी । 'येत्तुट' ॥ ११ ॥

^१ A1 omits ^२ हलायुधकोशे न दृश्यते । वैजयन्त्या तु 'प्राग्भारोऽतिशयो भर' (पृ १६२, श्लो ३) इति दृश्यते ^३ कूट° A1 ^४ 'सभेद सनिपातसश्लेषी' C1, मुद्रितग्रन्थे च ^५ B3 omits निद्राहारादीना ^६ गुरणम् A1.

उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ।

निगाढो निगदे मादो मद उद्देग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

(वि) उन्नाय इति—(उद्) ऊर्ध्वं नीयत^१ इत्युन्नाय । उन्नयश्च । 'णीञ् प्रापणे' । ^२ऊर्ध्वनयनस्य वा उत्प्रेक्षाया वा नामनी ॥ श्रीयत इति श्राय । श्रयणं च । 'थिञ् सेवायाम्' । सेवाया नामनी ॥ 'श्राव^३ श्रवणे' इति पाठे 'श्रु श्रवणं' इति धातु । श्रतेनामनी ॥ जीयत इति जयनम् । जयश्च । 'जि अभिभवे' इति प्रथमो^४ धातु । 'जि जय' इति द्वितीयो धातु । ^५पराभिभवस्य नामनी ॥ निगद्यत इति निगाद । निगदश्च । 'गद व्यन्ताया वाचि' । स्फुटक-यनस्य नामनी ॥ माद्यत इति माद । मदश्च । 'मदी 'हर्षे' । विद्याधनाधिषय-निबन्धनहर्षस्य नामनी ॥ उद्दिज्यते ऊर्ध्वं चाल्यत इत्युद्देग । 'ओविजी भय-चलनयो.' । उद्भ्राम्यत इत्युद्भ्रम । 'भ्रमु चलने' । ऊर्ध्वचननस्य नामनी ॥ १२ ॥

¹ ऊर्ध्वं नयन Pt2² K2, K6 add अनुसरणस्य वा, ऊर्ध्वप्रेरणस्य K5

■ थव K4

⁴ K5 omits.⁵ परामवस्य K4, परामवनस्य K5.⁶ K2, K4,

K5 add ग्लपनयो

(विव.) उन्नाय उन्नये । यस्य कस्यचिद् द्रव्यस्य¹ ऊर्ध्वदेश प्रति प्रापणस्य नामनी । मुसलमुन्नयति । ²ऊहस्य नामनी इत्यपरे । यथा—‘भावि-कार्यमुन्नयेत्’³ इति । ‘अवोदोर्नयः’ (३. ३. २६) इति घञि उन्नायः । बाहुलकाद् एरचि (३. ३. ५६) उन्नयः ॥ आयः श्रयणे । आश्रयस्य नामनी । ‘श्रिञ् सैवायाम्’ । ‘धिणीभुवोऽनुपसर्गे’ (३. ३. २४) इति घञि आयः । ल्युटि श्रयणम् ॥ जयने जयः । सर्वोत्कर्षेण वृत्ते. पराभिभवनस्य नामनी । ‘जि अभिभवने’ । ल्युटि जयनम् । एरचि (३. ३. ५६) जयः । ‘जि जये’ इति वा ॥ निगादो निगदे । व्यवतभाषणस्य नामनी । ‘गद व्यवताया वाचि’ इत्यतो घेति वर्तमाने ‘नौ गदनदपठस्वत.’ (३. ३. ६४) इति पाक्षिके अप्प्रत्यये निगदः । पक्षे ‘हलश्च’ (३. ३. १२१) इति घञि निगादः ॥ मादो मदे । ‘विद्याभिजनघनाविसमृद्धिजनितहर्षातिशयस्य नामनी । ‘मदी हर्षे’ इत्यतः ‘सध मादस्ययोश्छन्वसि’ (६. ३. ६६) इति सूत्रे घञ्-प्रत्ययान्तत्वेन निर्देशाद् मादशब्दः साधुः⁵ ॥ ‘मवोऽनुपसर्गे’ (३. ३. ६७) इत्यप्प्रत्यये मदः ॥ उद्भेग उद्भ्रमे । ऊर्ध्वचलनस्य नामनी इति सुबोधिनी । उद्भ्रमः चमत्कार इति ‘सर्वानन्दसुभूतिचन्द्रौ । अनवस्थितचित्तत्वमित्यपरे । ‘ओविजी भयचलनयोः’ । भावे घञ् । ‘चजोः . . .’ (७. ३. ५२) इति ‘कुत्वे गुणे च उद्भेगः ॥ ‘भ्रमु चलने’ इत्यतो घञि भ्रमः⁶ ॥ १२ ॥

¹ Tv adds अधोदेशावस्थितस्य² तस्मात् सकृदुच्चीय नापरमुन्नयते इत्याद्यूहस्य

नामनी Gms, Tv.

³ उन्नयेते Tj1, Tj2⁴ Tv omits अभिजन⁵

पवाद इति न्यायाद्वा घञ् इति भा दी (पृ ४५०)

⁶ उद्भेगद्वय चमत्कारे इति

सर्वानन्द (पृ ५८)

⁷ ‘चजो कु पिण्यतो’ इति कुत्वम्⁸ ‘नोदात्तोपदेशस्य

भान्तस्यानाचमे’ इति न वृद्धि

(पा) उन्नाय उन्नये । ¹निमग्नादेरुद्धरणनामनी । ²‘पोडवुगापेट्टट्ट’ ॥ आयः श्रयणे । ³श्रयणनामनी ॥ जयने जय । विजयनामनी । ‘गेलुचुटनु’ । सर्वोत्कर्षनामापि स्यात् । ⁴‘सा जयति सरस्वतीदेवी’ । ‘स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृत-नामा किल भीमभूपति.’ इति नैपघ. (२. १६) ॥ निगादो निगदे । ⁵व्यक्तोक्ति-

नामनी । 'पल्लुकुट' ॥ मादो मदे । मदनामनी ॥ उद्वेग उदभ्रमे । ^६उद्भ्रमनामनी ।
उव्वचेसुट' ॥ १२ ॥

^१ A₁ omits^२ B₃ omits^३ आश्रयण^० A₁^४ वासवदत्ता १^५ 'भाषित' C₁^६ उदभ्रमण^० C₁

विमर्दनं परिमलेऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

निग्रहस्तु निरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

(वि) विमर्दनमिति—^१विमर्द्यत इति विमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' । मिथ-
परिमर्त्यत इति परिमल ^२ । 'मल मल्ल धारणे' । द्रव्ययोरन्योन्यघट्टनस्य^३ नामनी ॥
^४अभ्युपपद्यत इत्यभ्युपपत्ति । 'पद गतौ' । अनुगृह्यते स्वीक्रियत इत्यनुग्रह ।
'ग्रह उपादाने' । उपकारस्य नामनी ॥ ^५नियमेन गृह्यत इति निग्रह । निरुध्यत
इति निरोध । 'रुधिर आवरण' । तद्विरुद्धस्यानुग्रहविरुद्धस्य^६ नामनी ॥ (अभि)
आभिमुख्येन युज्यत इत्यभियोग । 'युजिर् योगे' । आभिमुख्येन गृह्यत इत्यभि-
ग्रह । 'ग्रह उपादाने' । आभिमुख्येनोद्यमनस्य नामनी ॥ १३ ॥

^१ विग्रहेण मर्दन Pt₂^२ परिमर्त्यते घायतऽनेनति Pt₂^३ 'सघट्टनस्य K₄^४ अभ्युपपादन Pt₂^५ नियमनाय ग्रहण J₂ Pt₂^६ K₅ adds अपकारस्य

(विव) विमर्दन परिमल । कुडकुमकर्पूरादिद्रव्ययो परस्परसघट्टनस्य
नामनी । 'मृद क्षोदे' । क्षोद सपेयणम् । भावे ल्युटि (३ ३ ११५) विमर्दनम् ॥
'मल मल्ल धारणे' इत्यतो भावे घञि (३ ३ १८) वृद्धिविधे सज्ञापूर्वकत्वात्
'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति परिभाषया ^१वृद्धिरत्र न भवति ॥ अभ्युपपत्ति-
रनुग्रह । ^२मन प्रसादपूर्वकस्य समाननाविशेषस्य नामनी । 'पद गतौ' । अभ्यु-
पपूर्वोऽनुग्रहे यतर्त । तथा च—'रतिमभ्युपपत्तुमादरात्' ^३इति कालिदास (कु स
४ २५) । तत स्त्रिया वितनि अभ्युपपत्ति ^४ ॥ 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च' (३ ३ ५८)
इति गृह्णातेरनुपूर्वाद् अपप्रत्यये अनुग्रह ॥ निग्रहस्तु निरोध स्यात् । अपकार-
करणस्य नामनी । नियमनाय ग्रहण निग्रह । निपूर्वस्य गृह्णातेरप् (३. ३ ५८) ॥
नितरा रोष ^५ निरोध । विशेषेण रोषो विरोध इति केचित् पठन्ति । सुबोधिनी-
कारस्तु—'निग्रहस्तद्विरुद्ध स्यात्', तद्विरुद्धोऽनुग्रहविरुद्धोऽपकारक इति व्याचष्ट ॥

अभियोगस्त्वभिग्रहः । अपचिकीर्षया प्रबलेन दुर्बलस्याक्रमणम् अभियोगः^६ इति सुभूतिचन्द्रः । अभियोगाद्विद्वयम् उद्योगे वर्तत इति सर्वानन्दः (पृ. ५६) । बहुश्रुत-
स्वादिना जातस्योत्कर्षस्य^७ नामनी इति भोजराजः^८ । 'अभियुक्ताः पुनरेवमाहुः'
इति प्रयोगश्च ॥ १३ ॥

^१ 'अत उपधाया ' (७ २ ११६) इति वृद्धि ^२ Gm₃, Tv add दानभानादि
पूर्वक^३ आतुराम् इति मुद्रितग्रन्थे ^४ 'खरि च' ^५ 'रुधिर आवरणे' यञ्
^६ अभिपूर्वस्य 'युजिर् योगे' इति धातो घञ्, गृह्णाते अप् (३ ३ ५८) अभिग्रह
^७ परिचयातिशयस्य Gm₁, Tv ^८ नाचिराज T₁₁, T₁₂

(पा.) विमर्दन परिमल । ^१कुडकुमचन्दनादिभि समर्दननामनी ।
^२कस्तूरिकादे पेपणनामापि ॥ अभ्युपपत्तिरनुग्रह । अनुग्रहनामनी ॥ निग्रहस्तु
निरोधः स्यात् । निग्रहनामनी ॥ अभियोगस्त्वभिग्रह । अभिगम्याक्रमनामनी^३ ।
'अभिपूर्वां ग्रहियुजी अभिगम्याक्रमे स्मृतौ' इति उपसर्गमञ्जरी । अनुक्तम्—
'परस्पर स्यादन्योन्यमितरेतरमित्यपि' । परस्परनामनी^४ । एते अमन्ते । ^५इमे
सख्यौ परस्पर प्रयच्छत । इमा सख्य परस्पराद् विभ्यति । शाकटायनमते पुलिङ्ग-
कवचने स्याताम् । इमे सख्यौ परस्परस्ते प्रयच्छत । इमा. सख्य. परस्पराद्
विभ्यति ॥ १३ ॥

^१ B₃ omits कुडकुम^२ कस्तूरिका वित्त्वमध्ये निक्षिप्य A₁ ^३ 'आक्रमण'
B₃, C₁ ^४ A₁ adds 'तमलो तमर अनुट'. ^५ B₃ omits the four lines.

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ।

बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

(वि) मुष्टीति—मुष्टेर्बन्ध मुष्टिवन्ध^१ । सगृह्यते मुष्टिरत्रेति संग्राह ।
'ग्रह उपादाने' । मल्लयोरन्योन्यमुष्टिवन्धनस्य नामनी ॥ डीयते जनोज्जेनेति
डिम्ब । 'डीड विहायसा गती' । दाम्यत इति डमर । 'दमु उपशमे'^३ । विप्लाव्यते
^४विद्राव्यते जनोज्जेनेति विप्लव । 'प्लुड गती' । उपद्रवनामानि ॥ बध्यत इति
बन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' । प्रमोयते ^५बध्यत इति प्रसिति । 'पिञ् बन्धने' ।
चरति मन्दमनेनेति चार । 'चर गती' । बन्धनस्य नामानि ॥ स्पृशत्युपतापयतीति

स्पर्श । स्पृष्टा च । 'स्पृश उपतापे' । उपतापयतीति उपतप्ता । 'तप सताप' ।
 'उपतापकारिणो वैर्यादर्नामानि ॥ १४ ॥

¹ J₂ K₆ omit

² K₃ K₄ omit विहायसा

³ उपशमन K₃ K₄ K₆

⁴ द्राव्यते K₄

⁵ षोडशत K₄ K₆

⁶ स्वारयति उपतापयति स्वार । स्वृ शब्दे
 पतापयो ' K₂ K₄, K₆

(विव) मुष्टिबन्धस्तु सग्राह । सगृह्यत इति कर्मणि घञन्तत्वेन फल-

कस्य मुष्टिग्राह्यो भाग क्षत्रियवर्गं (पृ ५३७) सग्राह उक्त । इह तु सगृह्यन्ते
 सक्षिप्यन्तेऽङ्गुलयोऽत्रेति अधिकरणव्युत्पत्त्या भल्लावेरङ्गुलिसनिवेशविशेष सग्राह
 उच्यत इत्यपौनरुक्तधम् । ¹ 'समि मुष्टौ' (३ ३ ३६) इति घञ् । तथा च

'खटको मुष्टि स्त्रिया च सग्राह' इति खोपालितेन मुष्टिपर्याप्तत्वेन कथित ।

'खाद्यन्त फलरस मुष्टिसग्राहपीडितम्' इति भट्टि ² (भ का ७ ४०) ॥ डिम्बे

डमरविप्लवौ । परचक्राग्रमणनिमित्तस्य ³ प्रजापलायनग्रामदाहधनधान्याविनाश-

रूपस्य क्षोभस्य नामानि । ड्यन्ते पलायन्ते प्रजा अत्रेति डिम्ब ⁴ । 'डोड विहायसा

गती' । अतो डिम्बप्रत्यये टिलोपे च डिम्ब इति पवर्गंतृतीयोपध । अस्मादेव घातो

डमरप्रत्यये पूर्ववत् टिलोपे च डमर ⁵ ॥ स्वदेश विहाय प्लव पलायन विप्लव ।

'प्लुङ्ग गती' । 'ऋबोरप्' (३ ३ ५७) ॥ बन्धन प्रसितिश्चार । येन निगडादिना

बध्यते तत्र बन्धनादित्रयमिति टीकासर्वस्वकारेण व्याख्याय चारशब्दस्य बन्ध-

नबन्धनत्वे 'बन्धापसर्पयोगश्चार' इति ख्याभिधान दर्शितम् (पृ ५६) । अपरे तु

'समे तूद्धानबन्धने' इति प्रागुक्तस्यैव (पृ ४६६) बन्धनस्य पर्यायान्तरप्रदर्शनमि-

त्याह । 'इदं किल तस्याश्चारजनदु सचार चारागारम्' इति ययातिचरित-

नाटके प्रयोगश्च । चारागार बन्धनशालेत्यर्थ ॥ 'पिबू बन्धने' । स्त्रिया क्तिनि

प्रसिति ॥ मन्द चरत्यनेनेति चार । 'चर गती' । करणे घञ् । चारा गूढचारिण

सन्त्ययेति या । अज्ञांशब्द (५ २ १२७) ॥ स्पर्श स्पृष्टोपतप्तरि । उपताप-

जनकरीणस्य नामानि । स्पृशति उपताप जनयतीति स्पर्श । 'स्पृश उपतापे' ।

'पदरजविशस्पृशो घञ्' (३ ३ १६) इत्यत्र 'स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्'

इति ⁶ वचनात् कर्तरि घञ् । 'रजायां स्पर्शके स्पर्शो दानस्पृशनयोरपि' इति रद्र ।

यासरूपविधिना' (३ १ ६४) च तूच्प्रत्यये 'अनुदासस्य चर्दुपथस्यान्यतरस्याम्'

(६ १ ५६) इत्यमागमे स्पृष्टा ॥ उपपूर्वात् तपते तृचि (३ १ १३३) उपतप्ता ।

अत्र शेषकारः—‘स्पष्टा च स्वरिता स्वर्ता’ इति स्पृशेरेव तृचि अमागमाभावपक्षे गुणे सति स्पष्टा । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ इत्यस्मात् कर्तरि तृचि ‘स्वरतिसूतिसूयति . . .’ इत्यादिना (७ २. ४४) इडागमस्य वैकल्पिकत्वात् स्वरिता स्वर्ता च इति रूपद्वयम् । केचित्तु—पूर्ववाक्ये बन्धनादिपदद्वयमेव पर्यायत्वेन व्याख्याय, समनन्तरपद स्पार इति पठित्वा तदादिचतुष्कमपि उपतापजनकरोगवाचकमाहुः । तत एव धातोः स्वार्थण्यन्ताद् अच्प्रत्यये स्पार इति निर्बुवते । अपरे तु—‘बन्धन प्रसिति. स्पर्श. स्परस्प्रष्टोपतप्तरि’ इति पठित्वा स्परतेः पचाद्यचि स्पर इत्याहुः ॥ १४ ॥

¹ Tv adds सपूर्वस्य गृह्णाते ² भट्टिकाव्ये प्रयोग Tv ³ प्रज्ञापरिपाल-
नधर्मनाशादिरूपक्षोभस्य Tv ⁴ डयन विद्रवो डिम्ब, ‘डीङ् गती’ इति स्वामी, डिम्बनम ।
‘डि विनोदे’ । घञ इति भा दी ⁵ डयन डमर इति स्वामी, ‘डम’ इति शब्दस्य
राणम् । ‘रा दाने’ । बाहुलकात् घञर्थे क इति भा दी ⁶ वा ३ ३ १६ ⁷ ‘वासरूपो
ऽस्त्रियाम्’.

(पा) मुष्टिवन्धस्तु सग्राह । मुष्टिवन्ध सग्राह स्यात् । ¹ अक्लीबौ
मुष्टिमुस्तू द्वौ सग्राहौ ² मुचुटि स्त्रियाम्’ इति मुष्टिमात्रे वैजयन्ती (पृ १७६,
श्लो ७६) ॥ डिम्ब डमरविप्लवौ । मुष्टिप्रहारादीना नामानि । ³ पिडिकिटि-
पोद्गु’ ॥ ‘उपलिङ्गमुपद्रव’ । एते द्वे च ॥ वन्धन प्रसतिश्चार । वन्धननामानि ।
‘बन्धोपसर्पयोश्चार’ इति रुद्र ॥ स्पर्श स्प्रष्टोपतप्तरि । रागनामानि । ‘रजाया
स्पर्शके स्पर्शो दानस्पर्शनयोरपि’ इति रुद्र ॥ १४ ॥

¹ अस्त्रिया A1, C1

² मुचिटु A1

³ B3 omits.

निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्रिज्ज इङ्गितम् ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

(वि) निकार इति—¹निकृष्ट करण निकार । ²विरुद्धप्रकारण करण
विप्रकार । ³अक्लीकरणस्य नामनी ॥ आक्रियते आविष्क्रियतेऽभिप्रायोऽनेनेत्या-
कार । ‘डुकृञ् करणे’ । ⁴इङ्गति जानाति निगूढमभिप्रायमनेनेति इङ्गितम् ।
इङ्गश्च । ‘इङ्गि गती’ । चेष्टितस्य नामानि ॥ ⁵परिणमति कालेनेति परिणाम ।

‘णमु प्रह्वत्वे शब्दे च’^१ । विक्रियत इति विकारः । विकृतिश्च ।^२ विक्रिया च ।
विकारस्य नामानि ॥ १५ ॥

^१ निकृष्टकरण Pt₂ ^२ विरुद्धकरण Pt₂ ^३ दुर्जनोकरणस्य K₄, K₆ ^४ इङ्गयते
जायतेऽभिप्रायेणेन Pt₂ ^५ परिणति. चालेनान्ययेति Pt₂ ^६ J₂, K₂, K₄ omit
शब्दे च ^७ विरुद्धा क्रिया Pt₂

(विव.) निकारो विप्रकारः स्यात् । अकृत्यार्थकरणोद्घाटनेन दुर्जनो-
करणस्य नामनी । अपकारमात्रस्य नामनी इत्यपरे । निकृष्टं करणं निकारः ।
विरुद्धप्रकारेण करणं विप्रकारः । भावे घञ्^१ (३. ३. १८) ॥ आकारस्त्वङ्ग
इङ्गितम् । यद्यप्यत्र, ^२ ‘आकारैरिङ्गितैर्गत्या जायतेऽन्तर्गतं मनः’ इति स्मृतौ
(म. स्मृ. ८. २६); ‘तस्य संबृतमन्त्रस्य गूढाकारेऽङ्गितस्य च’ इत्याविमहाकवि-
प्रयोगे च (रघु. १. २०) इङ्गिताकारयोरस्त्येव भेदः । आलंकारिका अप्याहुः^३—
‘आकारशब्दस्य द्वावर्थौ, इङ्गितम् आकृतिश्च’ इति । अत एव वक्ष्यति—
‘आकाराविङ्गिताकृतौ’ (३. ३. १६२) इति । तथा चात्र इङ्गितपर्यायेनोक्त इति ।
इङ्गति जानाति गूढमर्थमनेनेति इङ्गः । ‘इगि गतौ’ । गतिर्ज्ञानम् । करणे घञ् ॥
^४ ‘नपुंसके भावे षतः’ (३. ३. ११४) इति षतप्रत्यये इङ्गितम् । उपचारात् करणे
तस्य वृत्तिः ॥ परिणामो विकारे । पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिलक्षणे विकार-
विशेषे परिणामशब्दः स्यात् । यथा क्षीरस्य परिणामो दधि । मृत्पिण्डस्य घटः ।
काष्ठस्य भस्म इत्यादि । ‘णम प्रह्वत्वे शब्दे च’ इत्यस्मात् परिपूर्वात् भावे घञि
‘उपसर्गादसमासेऽपि . . .’ (८. ४. १४) इति णत्वे परिणामः^५ । ‘घोडशकश्च
विकारः’ (साध्य. ३) इत्यादावुपचाराद् भाववचनयोरपि परिणामविकारशब्दयोः
प्रयोगः ॥ द्वे समे विकृतिविक्रिये । परिणामरूपस्यान्यस्य वा प्रकृतेरन्यथात्वमात्रस्य
नामनी । यथा—भ्रूविकृतिः, स्वरविक्रिया इत्यादि । स्त्रिया वितति (३. ३. ६४)
विकृतिः ॥ ‘कृञ् श च’ (३. ३. १००) इति शप्रत्यये^६ विक्रिया । इमे द्वे
उपपदेऽर्थतो लिङ्गतश्च समे तुल्ये इत्यर्थः ॥ १५ ॥

^१ ‘अचो ङ्गिति’ (७ २ ११५) इति वृद्धिः. ^२ मनुस्मृतौ पूर्णश्लोकस्तु—
‘आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नैववचनविकारेण च गूह्यतेऽन्तर्गतं मनः’ इति.
^३ Gm₃, Tv add ‘चेष्टा निगूढभावा च बोधिका वयितेऽङ्गितम् । ध्रुवटीमुधरागादि-
राकार इति शब्दने’ इति. ^४ T₁₁, T₁₂ add अस्मादेव घातो.. ^५ B₅, B₆ add

भावे घञि विकार

° Tv adds सावंधातुके यक् (३ १ ६७), 'रिड शयग्लिडक्षु'

(७ ४ २८) इति रिडादेशे च

(पा) निकारो विप्रकार स्यात् । ^१दन्तनिष्पीडनादिजनितमुखविकारादि-
नामनी ॥ आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् । ^२भ्रुकुटिवन्धाद्यङ्गविकारनामनी ॥ परिणामो
विकार । प्रकृत्यन्यथाभावनामनी ॥ द्वे—विक्रिये । अमार्गनामनी । 'अमार्गो
विक्रिया स्त्रियाम्' इत्यमरमाला । अनुक्तम्—'भङ्गिस्तु व्याकृतिर्भवेत्' । पृथ-
क्प्रकारनामनी । ^३'वेरेवोवयैनदि' ॥ १५ ॥

^१ B₃ omits "आदि".^२ भ्रुकुट्यादि° B₃, C₁^३ B₃ omits

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

(वि) अपहार इति—^१अपह्रियत इत्यपहार । 'हृष् हरणे' । अप-
चीयते हीयत^२ इति अपचय । 'चिञ् चयने' । ^३हानेर्नामनी ॥ एकत्र समाह्रियत
इति समाहार^४ । एकत्र समुच्चीयत इति समुच्चय । अनेकस्य एकत्र समावेशस्य
नामनी ॥ प्रत्याह्रियत इति प्रत्याहार । उपादीयत इति उपादानम्^५ । 'डुदाञ्
दाने' । अङ्गनादिविषयेभ्य इन्द्रियादीनामाकर्षणस्य नामनी ॥ विशेषेण चित्त-
माह्रियत इति ^६विहार । परित क्रम्यत इति परिक्रम । 'नमु पादविक्षेपे' ।
श्रीडासचारनामनी ॥ १६ ॥

^१ अपहरण Pt₂^२ क्षीयते K₅^३ हरणादे J₂^४ समाहरण Pt₂^५ उप समीपे आदान Pt₂^६ विहरण Pt₂

(विव.) अपहारस्त्वपचयः । पूर्वविस्थापेक्षया जातह्रस्वत्वस्य^१ नामनी ।
यथा—आचारापहारः, विद्यापहार इति । अपेत्युपसर्गो ह्रस्वार्थः । तथा हि—
'अपान्ययात्वे विश्लेषे ह्रस्वोद्धाटनवारणे' इति उपसर्गवृत्तौ । ततश्च 'हृष् हरणे'
इत्यस्माद् भावे घञि (३. ३. १८) अपहारः ॥ 'चिञ् चयने' इत्यस्माद् एरञि
(३. ३. ५६) अपचयः ॥ समाहारः समुच्चयः । अनेकेषामेकत्र समावेशस्य
नामनी । यथा—स्मृतिसमुच्चयः, शब्दसमुच्चयः^२ इति ॥ प्रत्याहार उपादानम् ।

इन्द्रियायैर्म्यो^३ रूपादिभ्य आकृष्य^४ चक्षुरादीनामुपादानं स्वायत्तताकरणम्, स प्रत्याहार इत्युच्यते । प्रत्याहारं प्रत्याहारः । भावे घञ् । दाञो ल्युटि (३. ३. ११५) उपादानम् ॥ विहारस्तु परिक्रमः । क्रोडार्थमुद्यानादौ संचरणस्य नामनी । 'क्रमुपादविक्षेपे' । भावे घञ् । 'नोदात्त...' इति (७. ३. ३४) न वृद्धिः ॥ १६ ॥

^१ होनत्वस्य Gm₁, Tv ^२ Gm₃, Tv add प्रमाणसमुच्चय, समा इत्युपसर्ग-
द्वयाद् ह्रस्वातो यञि समाहार, समुदित उपसर्गद्वयात् चिनोते एरञि समुच्चय-
^३ इन्द्रियार्थं B₅, B₆ ^४ चक्षुरादिना B₆

(पा) अपहारस्त्वपचय । ^१ बहुन्यल्पाहरणनामनी । ^२ अधिकमदु अल्प-मुदिनुट' ॥ समाहार समुच्चय । भिन्नानामेकत्र समावेशनामनी । 'बोद्धादिवकुन गूडुट'^२ ॥ प्रत्याहार उपादानम् । प्रवहत्करणप्रत्याहारणनामनी^३ ॥ विहारस्तु परिक्रम । विलाससंचारनामनी । ^२ 'नटपाहु' ॥ १६ ॥

^१ बहुलेष्वापहारनामनी A₁, C₁ ^२ B₃ omits ^३ 'स्वाधीनकरण' C₁

अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्थापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

(वि) अभिहार इति—आभिमुख्येन ह्लियत^१ इति अभिहार । आभिमुख्येन ग्रहणमभिग्रहणम्^२ । आभिमुख्येन^३ ग्रहणस्य नामनी ॥ 'निह्लियत इति निर्हार । अभ्यववृष्यत इति अभ्यवकर्षणम् । 'वृष विलेखने' । यन्त्रयुक्त्या शल्पादीना वहिष्करणस्य नामनी ॥ अनुह्लियत इत्यनुहार^४ । अनुत्रियत इत्यनुकार^५ । 'रूपाद्यनुकरणस्य नामनी ॥ ^६ व्यय्यते येन व्यय । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' । अर्थापगमस्य^७ नामनी ॥ १७ ॥

^१ हरणम् 'हन् हरणे' Pt₂ ^२ J₂, Pt₂ add 'ग्रह उपादाने' ^३ अभिमु
ग्रहणस्य K₅ ^४ नितरा हरण Pt₂ ^५ Pt₂ adds अनुपूर्वो हरणि सादृश्ये
^६ अनुकरण, 'दुष्टञ् वरणे' Pt₂ ^७ K₆ omits आदि ^८ व्ययनि K₄, K₆
^९ अपगमनस्य K₄, K₅

(विव) अभिहारोऽभिग्रहणम् । चौर्येणाभिमुख्यस्य ग्रहणस्य नामनी । अत एव वक्ष्यति—'अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सनहनेऽपि च' (३. ३. १६८)

इति^१ ॥ निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् । शरीरादौ प्रविष्टस्य शल्यादेर्बहिराकर्षणस्य नामनी ।
 'कृष निष्कर्षे' इत्यस्मादभ्यवपूर्वात् ल्युटि अभ्यवकर्षणम् ॥ अनुहारोऽनुकारः
स्यात् । परकृतचेष्टावेषभाषादिसदृशचेष्टादियोगित्वस्य नामनी । अनु सादृश्ये,
 तद्योगाद् धातुद्वयस्यापि तादर्थ्यम् ॥ अर्थस्यापगमे व्ययः । दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा
 साधनादिवियोगस्य नामनी । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' इति चौरादिकाद् धातोर्चि
 'अतो लोपः' (६. ४. ४८) इत्यकारलोपे व्ययः^२ ॥ १७ ॥

^१ ह्रस्व हरणे । अभिपूर्वाद् यञि अभिहार , 'ग्रह उपादाने' । अभिपूर्वात् ल्युटि अभि-
 ग्रहणम् ^२ व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' । अदन्त । यञ् । एरच् (३ ३ ५६) वा
 इति भा दी

(पा) अभिहारोऽभिग्रहणम् । मार्गग्रहरणनामनी । ^१ 'तेरवाटुगोठ्टुट' ॥
निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् । ^२ 'सस्योपधातुक' तृणाद्युत्पादननामनी । 'कलप्रतिचुट' ^१ ॥
अनुहारोऽनुकारः स्यात् । अनुकरणनामनी । ^१ 'पोविके' ॥ अर्थस्यापगमे व्ययः ।
 अर्थापिगमनामनी^४ । 'वेच्यम्' ^१ ॥ १७ ॥

^१ B3 omits ^२ 'अपहारक' A1. ^३ C1 omits 'तृण' ^४ 'अपगम
 व्यय स्यात् A1.

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् प्रवहो गमनं बहिः ।

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

(वि) प्रवाह इति—^१प्रवाह्यत इति प्रवाहः । 'बह प्रापणे' । प्रवर्त्यते
 प्रवाह्यत इति प्रवृत्तिः^२ । 'वृत्तु वर्तने' । ^३उदवादेरविच्छेदेन प्रवर्तनस्य नामनी ॥
 प्रवर्णेन बहून् गमनं प्रवह । वहिर्गमनस्य नाम ॥ विविधो यामो वियामः^४ । वियमश्च ।
 'यम उपरमे' । ^५परिपीडाद्युपशमस्य^६ नामनी ॥ यमनं यामः । यमश्च । उपरति-
 मात्रस्य नामनी ॥ सयम्यत इति सयामः । सयमश्च^७ । अत्यन्तोपरमस्य
 नामनी ॥ १८ ॥

^१ प्रापणेनाविच्छेदेन बहूनीति P12. ^२ प्रवर्तनं इति P12. ^३ उत्वादे. J2.
^४ विविधेण यमन P12. ^५ परिपीडा° J2 ^६ 'गमनस्य K3, K5 ^७ K2 adds
 'यम उपरम', उपशमने J2.

(विच.) प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् । जलादेरन्यस्य वा विच्छेदरहितानु-
वृत्तेर्नामनी । यथा—नदीप्रवाहः, विद्याप्रवाह इति । प्रकर्षेण वाहो वहनं विष-
यान्तरप्राप्तिः प्रवाहः^१ । प्रकृष्टा विच्छेदरहिता वृत्तिः प्रवृत्तिः^२ ॥ प्रवहो गमनं
वहिः । गृहनगरादेर्बहिर्गमनस्य नाम । 'प्रवहः स्याद् बहिर्यात्रा' इति भागुरिः^३ ।
प्रकृष्टो वहः प्रवहः । 'गोचरसंचरवह...' इत्यादिना (३. ३. ११६) साधुः ।
बहुलप्रहणावचप्रत्ययो वा ॥ वियामो—संयमौ । परोपद्रवादिभ्य उपरतेर्नामानि ।
चेत्यनुवृत्तौ 'यमः समुपनिविषु च' (३. ३. ६३) इति सोपसर्गाद् अनुपसर्गादपि
पाक्षिकेऽप्यप्रत्यये यमः, वियमः, संयमः इति त्रयः शब्दाः । तदभाषपक्षे 'हलश्च'
(३. ३. १२१) इति घञि वियामः, संयामः, यामः इति शब्दत्रयम् । केचिदत्र
व्याकुर्वन्ते—वियामाविद्वयं मनोवाक्कायपूर्वकविरोधोपरतिवाचकम् । यामाविद्वयम्
उपरतिमात्रवचनम् । संयामाविद्वयम् आत्यन्तिकोपरतिवाचकमिति ॥ १८ ॥

^१ 'वह प्रापणे', घञ् ^२ 'वृत्तु वर्तने', क्तिन् (३. ३. ६४) ^३ इति [भागु-
रिनिमित्त] त्रिकाण्ड इति टी स (पृ ६२)

(पा) प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् । ^१परपरानामनी । 'प्रवाहस्तु परपरा'
इति वैजयन्ती (पृ १६५, श्लो ३६) ॥ प्रवहो गमनं वहिः । 'प्रवामो गमनं
वहिः' इति पाठान्तरम् । वहिर्गमनं प्रवहः^२ स्यात् ॥ वियामो—संयमौ । हिंसाद्यु-
परतिनामानि ॥ १८ ॥

^१ अविच्छेदगमनं C₁

^२ B₃ adds प्रवासश्च

हिंसाकर्माभिचारः स्याद् जागर्या जागरा द्वयोः ।

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

(वि) हिंसाकर्मणि—^१परमभिभवितु चार ^२चरणम् अभिचार । हिंसा-
कर्मणो नाम ॥ जागरणं जागर्या । जागरा च । 'जागृ निद्राक्षये' । निद्रामङ्गस्य^३
नामनी ॥ कार्याणां विहननं^४ विघ्नः । अन्तरा मध्येऽयं^५ विच्छेदोऽन्तरायः । 'अयं
पय गतो' । प्रतिकूलमूहनं प्रत्यहः । 'ऊह वितर्के' । प्रारब्धकार्याणां प्रतिकूलस्य
नामानि ॥ ^६उपहन्यत इत्युपघ्नः । 'हन हिंसागत्यो' । अत्र घातोर्गत्यर्थः ।
अन्तिवाश्रयणस्य नामनी ॥ १९ ॥

¹ परान् Pt₂ ² J₂, K₂ omit चार . ³ निद्राभावस्य J₂, K₆. ⁴ हनन
कार्यस्य Pt₂ ⁵ K₃, K₆ omit विच्छेद ⁶ उप समीपे हन्यते गम्यते K₄, K₅

(विव.) हिंसाकर्माभिचारः स्यात् । परमारणार्थमनुष्ठेयं श्येनादिकर्म अभिचार उच्यते । परमभिचरितुं चरणमभिचारः । 'चर गतिभक्षणयोः' । अभिपूर्वो हिंसायां वर्तते¹ । यथा—'प्रत्यगेनमभिचारः स्तृणुते', 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति ॥ जागर्या जागरा द्वयोः । निद्रानाशस्य नामनी । 'कृञ् श च' (३. ३. १००) इत्यत्र 'जागर्तेरकारो वा'² (वा. ३. ३. १०१) इत्यकारप्रत्ययश-प्रत्ययौ । तत्र शप्रत्ययपक्षे 'सार्वधातुके यक्' (३. १. ६७) इति यक् । उभयत्र 'जाग्रोऽविचिण्णलिङ्त्सु' (७. ३. ८५) इति गुणे जागर्या जागरेति शब्दद्वयम् इति सुबोधिनोकारः । 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' (७. ४. २८) इति रिङादेशे जाग्रिया इति धातुपारायणम् इति सर्वानन्दः (पृ. ६२) । अकारप्रत्ययबलेन केवलस्य स्त्रीलिङ्गस्यैव उन्नयनं मा भूदिति द्वयोरित्युक्तम् । तेन घञ्प्रत्यये पुंलिङ्गोऽप्यस्तीति दर्शितम् ॥ विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः । कार्यसिद्धिप्रतिबन्धनस्य नामानि । यथा—घटसिद्धेश्चक्रचीबराद्यभावः । अर्थसिद्धेः पिशुनव्यापार इति । विहन्त्यनेन पुरयः कार्यसिद्धिमिति विघ्नः । 'हन हिंसागत्योः' । 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनि-मुध्यर्थम्' (वा. ३. ३. ५८) इति घञर्थे कप्रत्ययः । 'गमहनजन...' इत्यादिना उपधालोपः, 'हो हन्तेः' (७. ३. ५४) इति कुत्वम् ॥ अन्तरा मध्ये आयः³ अयनं कार्यव्यवधानमत्रेति अन्तरायः ॥ प्रतिकूलम् ऊह्यतेऽनेनेति प्रत्यूहः । 'ऊह धितकं'⁴ ॥ स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये । समीपभूत आश्रये उपघ्नशब्दः । उप समीपे हन्यते गम्यत इत्युपघ्नः । 'हन हिंसागत्योः' । 'उपघ्न आश्रये' (३. ३. ८५) इति निपातितः । 'आश्रयशब्दः 'सामीप्यं प्रत्यासर्त्ति' लक्षयति' इति काशिका (१, पृ. २२०) ॥ १६ ॥

¹ Tv adds तनो घञ् ² B₅, B₆ add इनि वस्त्रव्यम् ³ 'अय गती' पञ्च.
⁴ T₁₁, T₁₂ add धञि प्रत्यूहः . ⁵ Gm₃, Tv omit. ⁶ उपनक्षयति Gm₁, Tv.

(पा) हिंसाकर्माभिचारः स्यात् । हिंसानामनी ॥ जागर्या जागरा द्वयोः ।

¹ निद्राशयनामनी ॥ विघ्नो—प्रत्यूहः । विघ्ननामानि ॥ स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये । समीपाश्रयनाम² । 'छेदादियोपघ्नतरोऽन्तत्यौ' इति रघवजे³ (१४. १) ॥ १६ ॥

¹ 'नाश' A₁, C₁.² A₁ adds 'अदर'.³ A₁ omits रघुवशे.

निर्वेश उपभोगः स्यात् परिसर्पः परिक्रिया ।

विधुरं तु प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

(वि.) निर्वेश इति—¹निर्विश्यते उपभुज्यत इति निर्वेश । 'विश प्रवेशने' । ²उपभुज्यत इति उपभोग । 'भुज पालनाभ्यवहारयो.' । सुखदुःखसाक्षात्कारस्य नामनी ॥ परितः ³सर्पणं परिसर्पं । 'सृप्लु गती' । परितः सर्पणक्रिया⁴ परिक्रिया । समन्तात् सर्पणस्य नामनी ॥ विगता धू कार्यभारोऽत्रेति विधुरम् । प्रविश्लिष्यते ⁵कार्यभारोऽत्रेति प्रविश्लेष । 'श्लिष आलिङ्गने' । विरहस्य नामनी ॥ अभिप्रयन्ति पदार्था अस्मिन्निति अभिप्राय । 'इण् गती' । छन्दयन्ति आच्छादयन्त्यत्रेति छन्द । 'छदि सवरणे'⁶ । आशेरते पदार्था अत्रेत्याशय । 'शीड स्वप्ने' । अभिप्रायस्य नामानि ॥ २० ॥

¹ निर्वेशन Pt₂² उपभुक्ति Pt₂³ सर्पते K₅, सृप्यते J₂⁴ सर्पणम्K₅, K₆⁵ K₅ omits भार⁶ आच्छादने दीप्तौ च K₃, K₆, 'छदि आह्लादने' Pt₂

(विब) निर्वेश उपभोगः स्यात् । सुखदुःखसाक्षात्कारस्य नामनी । निरुपसर्गपूर्वाद् 'विश प्रवेशने' इत्यतो भावे घञि (३. ३. १८) निर्वेशः ॥ 'भुज परिपालनाभ्यवहारयो.' इत्यस्माद् उपपूर्वाद् भावे घञि उपभोगः । एषमादौ तदर्थंविहितप्रत्ययान्तरान्तानि निर्वेशनमुपभुक्तिरित्यादीनि पर्यायतया द्रष्टव्यानि ॥ परिसर्पः परिक्रिया । समन्तात् सर्पणस्य नामनी । परितः सर्पणं परिसर्पं । 'सृप्लु गती' । घञ् ॥ परितः सर्पणरूपा क्रिया परिक्रिया¹ ॥ विधुरं तु प्रविश्लेष । प्रकर्षेण विश्लेषो दूरभूतत्व वा विधुरमुच्यते । विगता धू. कार्यभारोऽत्रेति विधुरम्² । 'वैफल्येऽपि च विश्लेषे विधुर विक्लवे त्रिषु' इति रभसः । 'विधुर किमतः परं' इति भारविप्रयोगः (किरा. २. ७)³ ॥ अभिप्रायश्छन्द आशयः । मनोगतार्थस्य नामानि । अभिप्रायः 'इण् गती' । पचाद्यच् (३. १. १३४) । अभिप्रीणाति श्रोतृन् इति वा । 'प्रोच् तर्पणे कान्तौ च' । घञ् ॥ छन्दयति आह्लादयति । 'छदि⁴ आह्लादने' । घञ् । साहचर्येण पुलिङ्गत्वाद् अकारान्तत्वम् । 'छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः' इति प्रयोगः (शिशु. २. १०५) ॥ आसमन्ताच्छेते मानसमिति आशयः । 'शीड स्वप्ने'⁵ ॥ २० ॥

१ 'कृञ् ञ च' इति ञ । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्, क्रिया २ 'ऋक्पूरब्धू पयामानक्षे' इत्यकारप्रत्यय ३ परे इति मु ग्रन्थे ४ प्रविपूर्वात् 'श्लिप आलिङ्गने' इत्यतो भावे घञि प्रविश्लेप ५ प्रीणने B5, B6 ६ छदिधातु भिन्नाभिप्रायो दृश्यते विविधग्रन्थेषु ७ Gm1 adds माघ° ८ एरञि (३ ३ ५६) आशय .

(पा) निर्वेश उपभोग स्यात् । उपभोगनामनी ॥ परिसर्पं परित्रिया ।
१ परिजनपरिवेष्टननामनी ॥ विधुर तु प्रविश्लेपे । विकलत्वनामनी^२ । 'वैकल्येऽपि च विश्लेपे विधुर' तद्वति त्रिपु' इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३३, श्लो ६२५) ॥ अभिप्रायश्छन्द आशय । भावार्थनामानि । 'आक्तिमतमाकृत भावोऽभिप्राय आशय' इति वैजयन्ती (पृ ६७, श्लो १७४) ॥ २० ॥

१°परिवेष्ट° A1 २ C1 adds विश्लिष्टे तु त्रिलिङ्गकम् ३ विकले इति मुद्रितग्रन्थे

सक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

(वि) सक्षेपणमिति—^१बह्व एकत्र सक्षिप्यन्त इति सक्षेपणम्^२ । 'क्षिप क्षेपणे' । समस्यन्तेऽत्रेति^३ समसनम् । 'असु क्षेपणे' । प्रवीर्णाना पदार्थानामेवत्र स्थापनस्य नामनी ॥ पर्यवस्थीयत इति पर्यवस्था^४ । 'पठा गतिनिवृत्ती' । विरध्यत इति विरोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' । सहानवस्थानादिलक्षणविरोधस्य नामनी ॥ परित सरण परिसर्या । परीसारश्च^५ । 'सृ गतो' । परित सचारस्य नामनी ॥ आसनमास्या^६ । आसना च । 'आस उपवेशने' । स्थीयत इति स्थिति । 'पठा गतिनिवृत्ती' । उपवेशनस्य नामानि ॥ २१ ॥

१ बहुरेवत्र सक्षिप्यते K8 २ सक्षेप सक्षेपणम् Pt2 ३ J2 adds क्षिप्यन्ते°
४ परित नागादेशेण अवस्थानम् Pt2 ५ K5 adds परिगारश्च ६ घले बलीवर्दाद्य-
टनत्रिमानामनी J2, K8, Z1 ७ आस्यत इति, आसन च K5 ८ सत्स्थान Pt2

(विव) सक्षेपण समसनम् । विप्रवीर्णाना पदार्थानामेवत्र राशोवरणस्य नामनी । सहततया क्षेपण सक्षेपणम्^१ ॥ 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् ल्युटि (३. ३. ११५) असनम् । समुय असन समसनम् । 'सक्षेप सहारः^२ समाससप्रहः समाहारः'

इति श्लोकार्थपर्यायेषु बोपालितः ॥ पर्यवस्था विरोधनम् । सहानवस्थानादि-
लक्षणविरोधस्य नामनो । मिथो विरोधेन परितो नानादेशेषु अवस्थानं पर्यवस्था ।
'पठा गतिनिवृत्तो' । 'आतश्चोपसर्गो' (३. ३. १०६) इत्यङ् ॥^३ परिसर्या परीसारः ।
सर्वतो भ्रमणशीलस्य नामनी । परितः सरणं परिसर्या । 'सू गतो' । 'परिचर्यापरि-
सर्यामृगयाटाटधानामुपसंख्यानम्' (वा. ३. ३. १०१) इति साधुः ॥ सरतेर्धञ् ।
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (६. ३. १२२) इति दीर्घे परीसारः ॥ स्यादास्या
त्वासना स्थितिः । उपवेशस्य नामानि^४ । 'आस उपवेशने' । 'ऋहलोर्ण्यत्'
(३. १. १२४) आस्या वासरूपपरिभाषया^५ (३. १. ६४) ॥ 'ण्यासश्चो युच्'
(३. ३. १०७) इति युचि आसना ॥ 'स्थागतापचो भावे' (३. ३. ६५)
इति क्तिन् । 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' (७. ४. ४०) इति इकारादेशे
स्थितिः ॥ २१ ॥

^१ सपूर्वस्य क्षिपेर्ल्युटि सक्षेपणम्
विपूर्वस्य ल्युटि विरोधनम्
असमानरूप प्रत्ययोपवादो वा भवति

^२ सभाव Tj1, Tj3.

^३ 'वधिर् आवरणे' ।

^४ Gm1 omits 4 lines

^५ 'वासरूपोऽस्तिष्याम्'

(पा) सक्षेपण समसनम् ।^१ बहुना ग्रन्थेन वक्तव्यस्थाल्पेन कथननामनी ॥
पर्यवस्था विरोधनम् । शत्रुत्वस्वीकरणनामनी ।^२ 'पगवट्टट' ॥ परिसर्या परीसार ।
^३ गिरिनगरादीना ^४ समीपस्थ मार्गमनुसृत्य गमननामनी ।^५ 'पर्वतादुलबोत्तुपट्टिपोवुट' ॥
स्यादास्या त्वासना स्थिति । उपवेशनामानि ॥ २१ ॥

^१ बहुलग्रन्थेनोच्यमानमर्थम् A1

^२ B3, C1 omit.

^३ गिरादीना B3.

^४ समीपमार्ग B3

विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः ।

स्यान्मर्दनं संहननं विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

(वि) विस्तार इति—विस्तीर्यत इति विस्तार^१ । 'स्तृञ् आच्छादने' ।
विविच्य ग्रहण विग्रह^२ । विविच्य असन क्षेपो व्यास^३ । 'असु क्षेपणे' । विस्तारस्य
नामानि ॥ विस्तीर्यत इति विस्तरः । शब्दविस्तरस्य नाम ॥ मृद्यतेऽङ्गमनेनेति
मर्दनम् ।^४ 'मृद मर्दने' । सहन्यते मृद्यत इति सहननम् । सबाहनमिति पाठे सबाह्यन्ते

ऽङ्गान्यत्रेति सवाहनम् । ^५‘वह प्रापणे’ । अङ्गमर्दनस्य नामनी ॥ विनश्यत इति विनाश । ‘णश अदर्शने’ । ^६‘अदर्शनस्य नाम ॥ २२ ॥

^१ विस्तृति विस्तार Pt2 ^२ J2, K2 add ‘ग्रह उपादाने’ . ^३ विविधमासन,
‘आस उपवेशने’ Pt2 ^४ ‘मृद क्षोदे’ Pt2 ^५ ‘वाह प्रयत्ने’ Pt2 ^६ दर्शना-
भावस्य K5

(विब.) विस्तारो विग्रहो व्यासः । कटकम्बलादिसंबन्धिनो विस्तीर्णत्वस्य नामानि । ‘स्तृष्^१ आच्छादने’ विपूर्वः, ‘प्रथने वावशब्दे’ (३. ३. ३३) इति घब्प्रत्ययः ॥ विविच्य ग्रहणं विग्रहः^२ ॥ विविधं विविच्य वा ^३असनं व्यासः । ‘असु क्षपेणे’ । भावे घब् ॥ स तु शब्दस्य विस्तरः । स व्यासः शब्दसंबन्धी घेद् विस्तर उच्यते । ‘प्रथने वावशब्दे’ (३. ३. ३३) इति शब्दविषये घब्प्रत्ययेषाद् ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्यये विस्तरः । स्यान्मर्दनं संहननम् । करचरणादिसुलकरस्य संपीडनस्य नामनी । मृद्यतेऽङ्गान्यनेनेति मर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ । ल्युट् ॥ संहन्यते निपीडयतेऽङ्गमनेनेति संहननम् । ‘संवाहनं संहननम्’ इति सुभूतिचन्द्रस्य पाठः । ‘वाह प्रयत्ने संमर्दने च’ । अस्माद् भावे ल्युटि संवाहनम् ।

‘कान्ताजनं सुरतखेदनिम्रीलिताक्षं
संवाहितं समुपयानियमन्दमन्दम् ।’

इति भारविः (किरा. ६. ७६) । ‘संवाहयामि चरणाद्युत पद्यताम्रौ’ इति कालिदासश्च (शाकु. ३. २०) । ‘थान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम्’ इति स्मृती^४ (या. स्मृ. १. ६. २०६) । ‘संवाहनं संवहने भारादेरङ्गमर्दने’ इति यिद्वप्रकाशश्च (पृ. ६८, इलो. १६४) ॥ यिनाशः स्याददर्शनम् ।^५ ध्वंसनिमित्त-
स्तिरोभायनिमित्तो वा ज्ञानविषयत्वाभावो वा यिनाश उच्यते । ‘ध्रुवं प्रणाशो’ प्रहितस्य पत्रिणः शिलोच्चये तस्य यिमागणं नयः’ इति तिरोधाननियन्धने भारवि-
प्रयोगः (किरा. १४. ६) । घटनाशः पटनाशः इत्यादौ अन्यत्र प्रसिद्ध एव ।
‘णश अदर्शने’ इत्यतो विपूर्वाद् भावे घञि (३. ३. १८) यिनाशः ॥ २२ ॥

^१ ‘स्तृष् आच्छादने’ B3, B6 ^२ ‘ग्रह उपादाने’ । ‘ग्रहवद्...’ इत्युपसर्गस्य .
^३ भागा Tj1, Tj2. ^४ स्मृतिश्च Gm1. ^५ भारादेरिति इति मुद्रितग्रन्थे ^६ दर्शनं
Gm1, Tv. ^७ प्रणाश इति मु. घ.

(पा) विस्तारो विग्रहो व्यासः । स्वल्पस्यानल्पीकरणनामानि । ^१ 'पिन्नदि पेद्वचेनुट' ॥ स च शब्दस्य विस्तरः । अनल्पशब्देन कथन विस्तरः स्यात् ^२ । शब्द-प्रपञ्चनाम इत्यर्थः ॥ सवाहन मर्दनं स्यात् । ^३ पादाद्यङ्गमर्दननामनी । 'सवाहयामि चरणावुत पद्मताम्री' (शाकु ३. २०), किञ्च 'सभोगान्ते भम समुचितो हस्त-सवाहनानाम्' ^४ इति मेघसदेशे (२. ३६) ॥ विनाशः स्याददर्शनम् । अदर्शननाम ^५ । 'अणुगुटि' ^६ ॥ २२ ॥

^१ B₃ omits. ^२ अनल्पत्व शब्दस्य चेद् विस्तर B₃ ^३ B₃, C₁ omit पादादि

^४ A₁ adds 'यास्यस्यैव सरसपदलीस्तम्भगौरवचलत्वम्' ^५ तोपनाम A₁ ^६ B₃, C₁ add 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ'.

संस्तवः स्यात् परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

निवाकस्तु प्रयामः स्यात् संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

(वि) संस्तव इति—सस्तूयते परिचीयत ^१ इति संस्तवः ^२ । 'प्लुत्रं स्तुतौ' । परिचीयत इति परिचयः । 'चित्रं चयने' । परिचयनामनी ॥ प्रकर्षेण सरण प्रसर ^३ । 'सृ गतौ' । विशेषेण सर्पण विसर्पणम् । 'सुप्लु गतौ' । तैलविन्दादेः प्रसरणस्य ^४ नामनी ॥ नियत वचन निवाक । निवाकश्च । 'वच परिभाषणे' । प्रकर्षेण यमन प्रयामः । 'यम उपरमे' । न्यूनाधिक्यरहितप्रमाणवचनस्य नामनी ॥ ^५ संनिधीयत इति संनिधिः । 'दुधात्र धारणपोषणयो' । संनिकृष्यत ^६ इति संनिकर्षणम् । 'कृष विलेखने' । प्रत्यासत्तेर्नामनी ॥ २३ ॥

^१ K₅ omits परिचीयते.

^२ संस्तवन Pt₂

^३ प्रसार्यत इति K₅

^४ प्रसरस्य J₂

^५ संनिधान Pt₂

^६ संनिकर्ष J₂, K₂

(विव.) संस्तवः स्यात् परिचयः । स्नेहपूर्वकस्य विलम्बस्य नामनी । 'प्लुत्रं स्तुतौ' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) ॥ 'चित्रं चयने' । 'एरच्' (३. ३. ५६) । उपसर्गवशाद् धातुद्वयस्य परिचयार्थत्वम् ॥ प्रसरस्तु विसर्पणम् । स्वल्पलता-विटपादेः समन्ताद् व्यापनस्य नामनी । 'सृ गतौ' । ^१ बहुलग्रहणात् स्वार्थे प्रपूर्वा-दप्रत्यये प्रसरः ॥ विशेषेण सर्पणं विसर्पणम् ^२ । परिसर्पः परिक्रिया (श्लो २०) परिसर्पा परोसारः (श्लो. २१) प्रसरस्तु विसर्पणम् (श्लो. २३) इति विप्रकीर्ण-पठितस्य पादत्रयस्यावान्तरभेदभयणोऽर्थभेदोऽनुसंधेयः ^३ । पर्यायान्तरदर्शनाभिप्रायेण ^४

वा पौनस्वत्य परिहरणीयम् ॥ निवाकस्तु प्रयामः स्यात् । न्यूनाधिकभावरहितस्य प्रमाणभूतवचनस्य नामनी । वाको वचनम् । नियत वाको निवाकः । 'वच परिभाषणे' । भावे घञ् (३. ३. १८) । ^५कुत्वम् (७. ३. ५२), ^६'उपसर्गस्य ...' इत्यादिना (६. ३. १२२) दीर्घे च नीवाकः ॥ प्रकर्षेण यमो^७ न्यूनाधिकभावाभ्यामुपरमणमत्रेति, 'हलश्च' (३. ३. १२१) इति घञि प्रयामः । सनिधिः सनिकर्षणम् । प्रत्यासत्तेर्नामनी । दधाते सनिपूर्वाद् 'उपसर्गो घो कि' (३. ३. ६२) इति पुलिङ्गः^८ । ^९कृषेर्ल्युटि सनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

^१'कृत्यल्लुटो बहुलम्' (३. ३. ११३) ^२'सृष्ट् गतो', ल्युट् ^३'आश्रयणेन' B₅
^४'प्रदर्शन' B₅. ^५'चजो कु घिण्यतो' ^६'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'
^७यमन Gm1 ^८'आतो लोप इति च इत्याकारलोप' ^९B₆ adds 'दृप विलेखने'.

(पा) सस्तव स्यात् परिचय । ^१अभ्यासनामनी । 'अभ्यास स्यात् परिचय' इति वैजयन्ती (पृ १२०, श्लो १६५) ॥ प्रसरस्तु विसर्पणम् । ^२कण्डूत्यादिविसर्पणनामनी । 'शिष्यमुत्तिपट्टट' ॥ नीवाकस्तु प्रयाम स्यात् । जयघण्टिकादिमुखेन धान्याद्यर्घप्रत्यापननामनी । 'धान्यादुलघुवचेसुट' ॥ सनिधि सनिकर्षणम् । ^३समीपनामनी । 'पोदुट'^४ ॥ २३ ॥

^१परिचय° C₁ ^२सिद्धल्लिवावण्डूतिप्रसृति° A₁ ^३प्राप्तिनाम A₁
^४B₃ omits

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्वसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

(वि) लव इति—ल्यप्^१ इति लव । अभिलाव । लवन च । 'लृञ् छेदने' । लृणादिच्छेदनस्य नामानि ॥ नितरा भूयते धान्यमत्रेति निष्पाव । पवन च । पवश्च । 'लृञ् पवने' । धान्यादेर्निस्तुषीवरणस्य नामानि ॥ प्रसङ्गेन^२ चार्थमत्र स्तपत इति प्रस्ताव । 'लृञ् स्तुतो' । नार्थं कर्तुमवसरतीति अवसर । 'लृ गतो' । 'अवसरस्य नामनी ॥ त्रम्यति^३ भीतप्रदितस्ततश्चलतीति तगर । 'तसी उद्वेगे'^४ । 'मूत्राणा वेष्टन सूत्रवेष्टनम् । 'वेष्ट वेष्टने' । मूत्रम्य^५ वेष्टन-त्रियाया नामनी ॥ २४ ॥

¹ J₂ adds छिद्यते ² पवन Pt₂ ³ स्तवन K₆, Pt₂ ⁴ J₂, K₂ add राजादे . ⁵ K₃, K₄ add सूत्रमवेदयते ⁶ उद्देजने K₂, K₃, K₅ ⁷ सूत्र वेष्टयतेऽत्र J₂, K₂, K₅ ⁸ K₅ adds यन्त्रवहनार्थम्

(विब.) लवोऽभिलावो लवने । लवित्रादिना व्रीह्यादिस्तम्बच्छेदनस्य¹ नामानि । 'लूष् छेदने' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यपि लवः । 'निरम्योः पुल्वोः' (३. ३. २८) इति घञि अभिलावः² ॥ निष्पावः पवने पवः । धान्यादीना निस्तुपीकरणस्य बहुलोरणस्य नामानि । 'पूष् पवने' । 'निरम्योः पुल्वोः' (३. ३. २८) इति घञि निष्पावः ॥ ल्युटि पवनम् । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यपि पवः ॥ प्रस्तावः स्यादवसरः । कर्तव्यार्थोचितकालस्य³ नामनी । प्रस्तूयते कार्यमस्मिन्निति प्रस्तावः । 'ध्वस् स्तुतो' । 'प्रे द्रुस्तुलुवः' (३. ३. २७) इत्यधिकरणे घञ् ॥ अवसरन्ति कार्यं कर्तुमवनता गच्छन्त्यत्रेत्यवसरः । 'सु गतौ' । 'पुसि सज्ञाया घः प्रायेण' (३. ३. ११८) इति घ.⁴ ॥ असरः सूत्रवेष्टनम् । तन्तुवायैः⁵ पटवासायं कल्पितस्य दीर्घतन्तुवेष्टितस्य नामनी । त्रस्यति भीतवद् इतस्तत्तश्चलतीति त्रसरः । 'त्रसी उद्देगे'⁶ । औणादिकोऽनृप्रत्ययः । सर्वानन्दस्तु (टी. स. पृ ६५) तसर⁷ इति प्रथमाक्षर रेफरहितमाह ॥ सूत्रं वेष्टयतेऽत्रेति सूत्रवेष्टनम् । रूपभेदाद् नपुसकत्वम् ॥ २४ ॥

¹ छेदस्य Gm₂ ² B₈ adds ल्युटि लवनम् ³ उचितस्य B₅ ⁴ बाहुलकावप् इति मा दी (पृ ४५४) ⁵ पटार्थं T₁ ⁶ उद्देजने Tj₁, Tj₂ ⁷ Sarvānanda adds—'तन्तुपिण्या कसरन्' (उ ३. ७५)

(पा) लवोऽभिलावो लवने ।¹ सस्यादीना² छेदननामानि ।³ 'चेनुको-सुट' ॥ निष्पाव पवने पव । वायुना धान्यनिस्तुपीकरणनामानि ।⁴ 'तपेंतुट'⁵ ॥ प्रस्ताव स्यादवसर । वेला⁶ नामनी । 'प्रस्तावोऽवसरो वेला' इति वेजयन्ती⁷ ॥ त्रसर सूत्रवेष्टनम् । तन्तुवायोपकरणनामनी⁸ । 'परटे' ॥ २४ ॥

¹ क्षेत्रे व्रीह्यादीना C₁ ² A₁ adds शावटादिना ³ B₃ omits ⁴ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते ⁵ 'सूत्रवेष्टन' A₁

प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरप्रणयो समौ ।

धीशक्तिनिष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गतसंचरः ॥ २५ ॥

(वि) प्रजन इति—प्रजायन्ते पशवोऽस्मिन्निति^१ प्रजनः । 'जनी प्रादु-
र्भावे' । उपसरति वृषोऽस्मिन्निति उपसर^२ । 'सु गतौ' । पशूनां गर्भग्रहणस्य^३
नामनी ॥ प्रीत्या प्रसार्यत इति प्रसर^४ । प्रश्रय इति वा पाठः । प्रणीयते प्रार्थ्यत
इति प्रणयः । 'णीञ् प्रापणे' । प्रीत्या प्रार्थनस्य नामनी ॥ निष्क्रम्यते वहिष्क्र-
यतेऽज्ञानमनेनेति निष्क्रम । 'क्रमु पादविक्षेपे' । ^५धीशक्तेः प्रज्ञासामर्थ्यस्य नाम ॥
सनामन्ति 'सक्लेशेन गच्छन्त्यलेति सन्मः । दुर्गे दुर्गमे प्रवाहादौ सचरन्त्यनेनेति
दुर्गसचर' । 'चर गतौ' । दुस्तरप्रवाहादौ काष्ठादिभिर्वद्धस्य सेत्वादेर्नामनी ॥ २५ ॥

^१ अनेन Pt₂ ^२ उपसरणम् Pt₂ ^३ ग्रहणकालस्य K₈ ^४ J₂, K₅ add
'सु गतौ'. ^५ J₂ adds धिय शक्ति धीशक्ति ^६ K₅ omits स, सचरन्ति Pt₂
^७ गतिभक्षणयो J₂, K₂, Pt₂

(चिव.) प्रजनः स्यादुपसरः । ^१पुंगवादीनां मैथुनोपसर्पणस्य नामनी ।
गर्भग्रहणस्य कालस्येत्यन्ये । प्रजायन्ते पशवोऽग्रेति प्रजनः । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
अधिकरणे घञ्प्रत्यये 'जनिवध्योश्च' (७. ३. ३५) इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ उपसरति^२
वृषभो गां गर्भमाधातुमग्रेति उपसरः । 'प्रजने सतः' (३. ३. ७१) इत्यप् ॥ प्रसर-
प्रणयो सन्मो । प्रीतिपूर्वकप्रार्थनानामनी इति केचित् । विनयस्य नामनी इत्यपरे^३ ।
प्रीतिप्रकर्षेण सरणं प्रसरः । 'ऋदोरप्' ^४ ॥ प्रीत्यानयनं प्रणयः^५ । 'उपसर्गादि-
समासेऽपि...' (८. ४. १४) इति णत्वम् ॥ धीशक्तिनिष्क्रमः । धियो युद्धेः
शक्तिः सामर्थ्यविशेषः ।

'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहार्यविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥'

इत्युपतलक्षणः^६; स निष्क्रमः । निष्क्रम्यते वहिः क्रियते तत्त्वज्ञानजननद्वारेणा-
ज्ञानमनेनेति^७ निष्क्रमः^८ । 'निष्क्रमो युद्धिसंपत्तो निर्गमे दुष्कुलेऽपि च' इति
विद्वयप्रकाशः (पृ. ११३, इतो. ३८) ॥ अस्थी—दुर्गसंचरः । जलपट्टकादिप्रायदेगे
शकटादीनां गमनागमनसौलभ्यार्थं पाषाणादिभिर्वद्धस्य सेत्वादेर्नामनी । संश्रामन्ति
सुखेन गच्छन्ति अनेनेति संश्रमः । करणे घञ् ॥ ^९दुर्गेऽपि मार्गे सम्यक् चरन्त्यनेनेति
दुर्गसंचरः । 'गोचरसंचर...' इत्यादिना (३. ३. ११६) सायुः ॥ २५ ॥

^१पुगवाना स्त्रीगवीषु गर्भाधानाय मैथुनाभयोगस्य नामनी B₅, T₁₁, T_v ^२T₁₂
 adds उपभोगेषु ^३अन्ये T₁₂ ^४बहुलग्रहणात् स्वार्थे प्रपूर्वादिप्रत्यये प्रसर
 इति पूर्वमुक्तम् (श्लो २४) ^५‘णीञ् प्रापणे’ ‘एरच्’, प्रथय इति पाठे ‘भिञ् सेवायाम्’
 ‘एरच्’ ^६B₅ adds इति अष्टलक्षणस्य ^७द्वारा for द्वारेण B₅, T₁₂ ^८‘क्रम
 पादविक्षेपे’, घञ्, नोदात्तेति (७ ३ ३४) न वृद्धि ^९दुर्गमे पयि पङ्कादिना विपमे
 मार्गे सचरन्ति B₅, T₁₂

(पा) प्रजन स्यादुपसर । गोमहिष्यादिवालगर्भनामनी । ^१‘लेत-
 च्लुतान’ । उपसर इति पाठान्तरम् । प्रसादप्रणयो समौ । प्रसन्नतानामनी ।
 ‘प्रसाद प्रणयो ^२मत’ इति हलायुध (अ मा ४ ८८) ॥ धीशक्तिनिष्क्रम ।
^३बुद्धिशक्ति निष्क्रम म्यात् ॥ अस्त्री—दुर्गसचर । दुर्गपथनामनी ॥ २५ ॥

^१B₅ omits ^२प्रसर इति पाठान्तरम् C₁ ^३स्मृत इति मुद्रितग्रन्थे
^४बुद्धिसप्तत् A₁

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः सञ्क्रमस्त्वेरा ॥ २६ ॥

(वि) प्रत्युत्क्रम इति—प्रत्युत्क्रमणमुद्योग प्रत्युत्क्रम । प्रयोगोऽर्थो
 यस्येति प्रयोगार्थः । प्रयोगस्य कर्म कर्तुमुत्पन्नप्रयत्नस्य नामनी । प्रत्युद्गम प्रयोगार्थ-
 मिति पाठे प्रकृष्टयुद्धार्थं भटनिर्गमनस्य नाम ॥ प्रक्रम्यत इति प्रक्रम । उपक्रम्यत
 इत्युपक्रम । ‘नमु पादविक्षेपे’ । कर्मण प्रथमयोगस्य^१ नामनी ॥ आभिमुख्ये-
 नादान स्वीकरणमभ्यादानम् । ‘दा दाने’ । उद्घन्यत प्रारम्भते त्रियमाण कर्मानेनेति
 उद्घात^२ । ‘हन हिमागत्यो’ । आरम्भ्यत इत्यारम्भ । ‘रभ राभस्ये’^३ । बीजा-
 वापार्थं व्यापारोपक्रमस्य नामानि । सञ्क्रमण सञ्क्रम । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ ।
 त्वर्यत इति त्वरा । ‘जित्वरा सञ्क्रमे’ । ^४व्यग्रतानामनी^५ ॥ २६ ॥

^१प्रयोगस्य K₅ ^२उद् हनन भगनमुद्घात Pt₂ ^३J₂, K₂ omit
^४सञ्क्रम° J₂ ^५K₄ has a break of one page

(विव) प्रत्युत्क्रम प्रयोगार्थः । यस्य कस्यचिदर्थस्य स्वयमाचरणेन
 परेषा पुर. प्रकाशन प्रयोग । तदुक्तम्—

‘सत्त्वेनाङ्गेन वा वाचा वस्तुनस्तद्विदां पुरः ।

प्रकाशनं प्रयोगः स्यात् ॥’

इति । यथा ^१नाट्यप्रयोगः, यज्ञप्रयोगः, शब्दप्रयोगः । तेन प्रयोगशब्देन समानार्थः प्रत्युत्क्रमशब्द इत्यर्थः । कर्तव्यार्थं प्रति उत्क्रम उद्योगः प्रत्युत्क्रमः^२ । सुबोधिनी-
कारस्त्वाह—प्रकृष्टो योगः प्रयोगः, युद्धमिति यावत् । तदर्थस्तत्प्रयोजनो भटनि-
र्गमः प्रत्युत्क्रम इति ॥ प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥ क्रियायाः प्रारम्भस्य नामनी ।
यथा—अध्ययनस्य प्रणवोच्चारणम्, पाकक्रियायाः चुल्हीसंमार्जनमित्यादि ।
‘क्रमु पादविक्षेपे’ । प्रोपेत्युपसर्गद्वयम् आरम्भाय^३ । घञ्^४ (३. ३. १८) ॥
स्यात्—आरम्भः । कर्मप्रारम्भस्य नामानि । यथा—स्थाल्यां ^५क्षालिततण्डुल-
प्रक्षेपणं पाककर्मणि^६ आरम्भः । एकाहाध्ययनं ^७स्वाध्यायाध्ययनस्यारम्भः ।
द्वितीयदिनाध्ययनमन्वारम्भः इत्यादि । स्मृतावपि—

‘प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसञ्चयोः ।

नान्दीमुखं’ विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥’

इति । आभिमुख्येनादानं स्वीकरणम् अभ्यादानम्^८ । ‘ओमभ्यावाने’ (म. २. ८७) ।
अभ्यादानमारम्भ^९ इति काशिकाकारः (पृ. ४१७) । उद्गतस्य घातो^{१०} गमन-
मत्रेति उद्घातः । अत्र हन्तिगंत्यर्थः ॥ आरम्भणमारम्भः । ‘रभ राभस्ये’ । घञ्^{११} ।
राभस्यं^{१२} कार्योपक्रम इति धातुवृत्तौ (मा. धा. पृ. २७२) । अन्ये तु व्याचक्षते—
प्रत्युत्क्रमादयः पञ्चकार्या इति । तथा च शेषे—‘उद्घातः स्यादुपोद्घातः’
इति । उपोद्घातो नाम भविष्यदर्थस्योपयुक्तस्यार्थस्य उपक्षेप^{१३} इति । तदुक्तम्—
‘चिन्तां प्रकृतिसिद्धयर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति । संभ्रमस्तत्त्वर । व्यप्रताया
नामनी । संभ्रमणं संभ्रमः । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ । घञ् ॥ ‘जित्वरा संभ्रमे’
इति धातोर्घटादित्वेन ^{१४}पित्परिभाषया ‘पिङ्गुदादिभ्योऽड्’ (३. ३. १०४)
इति अड्प्रत्यये त्वरा ॥ २६ ॥

^१ नाट्ये Tjz

^२ ‘प्रत्युत्क्रम. प्रयुद्धार्यम्’ इति भागुरि (टी. स. ३, पृ. ६६).

^३ नोदातेति न वृद्धि Bz.

^४ प्रक्षालितं Tjz

^५ कर्मण. Bz.

^६ स्वाध्यायस्य Tjz

^७ मुखे Tjz.

^८ भावे ल्युट्.

^९ प्रारम्भ इति मुद्रितग्रन्थे.

^{१०} हन्, घञ्;

‘हनस्त्वोऽधिष्णनो’ इति तवागदेश

^{११} ‘रभेरगान्धितो’ इति नुम् (मा. धी. p. 454 fn.).

¹² राभस्यमुपत्रम इति मुद्रितग्रन्थे
(गणसूत्रम्).

¹³ आरम्भ B5, Tj2

¹⁴ घटादयः पित

(पा) प्रत्युत्क्रम प्रयोगार्थ । प्रयोगनामनी ॥ प्रक्रम स्यादुपक्रम ।
ज्ञात्वारम्भनामनी ॥ स्यात्—आरम्भ । आरम्भनामानि । 'दोरक्कोट' ¹ ॥
सध्रमस्त्वेरा । सध्रमनामनी । ²सरम्भपाठोऽपि । 'आवेश सवेगं सरम्भ सध्र-
मस्त्वेराटोप' ³ इति हलायुध (अ भा ४. ३७) ॥ २६ ॥

¹ B3 omits
पाटोप इति मुद्रितग्रन्थे

² 'सरम्भ सध्रमस्त्वेरा' इति पाठोऽप्युपपन्न A1

³ सध्रमस्त-

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ।

उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

(वि) प्रतिबन्ध इति—¹प्रतिबध्यते ह्येत इति प्रतिबन्ध । 'बन्ध
²बन्धने' । प्रातिकूल्येन स्तम्भन प्रतिष्ठम्भ ³ । 'स्तम्भु' 'रोधनस्तम्भनयो' ।
निरोधस्य नामनी ॥ अवनीयते अध प्राप्यत इति अवनाय । 'णीञ् प्रापणे' ।
नियात्यते ⁴अध नियत इति निपातनम् ⁵ । 'यत' 'निराकारोपस्कारयो' । निपा-
तनमिति वा पाठ । अध पातनस्य नामनी ॥ ⁶उपलभ्यते ज्ञायत इति उपलम्भ ।
'डुलभप् प्राप्नी' । अनुभूयते ज्ञायत इत्यनुभव । 'भृ सत्तायाम्' । स्मृतिव्यति-
रिक्तज्ञानस्य नामनी ॥ ⁷समालभ्यते लिप्यत इति समालम्भ । विलिप्यत इति
विलेपनम् । 'लिप उपदहे' । विलेपनस्य नामनी ॥ २७ ॥

¹ प्रातिकूल्येन बन्धन Pt2

² समयने K2, K6

³ प्रतिष्ठभ्यत इति J2, K6

⁴ प्रतिबन्धने K4

⁵ अध पात्यते K5

⁶ नितरा यातनम् Pt2

⁷ नियमाव-

स्कन्दतयो K6

⁸ उपलब्धि Pt2

⁹ K5 omits 4 lines

(विव.) प्रतिबन्ध. प्रतिष्ठम्भ । कार्यप्रतिबन्धनस्य ¹ नामनी । प्रातिकूल्येन
बन्धन प्रतिबन्धः । 'बन्ध बन्धने' । घञ् ² । प्रातिकूल्येन स्तम्भन प्रतिष्ठम्भः ।
स्तम्भेः सौत्राद् घातो. 'स्तम्भे.' (८ ३. ६७) इति सूत्रन्यादेशः ॥ अवनायस्तु
निपातनम् । अधोनयननामनी । अवनयनम् अध. पातनम् अवनाय । 'णीञ्
प्रापणे' । 'अवोदोर्निय' (३ ३. २६) इति घञ् ॥ निकृष्ट पातन निपातनम् ³ ।

नियातनमिति पाठे 'यत 'निकारोपस्कारयोः' इत्यतो ष्यन्तात् ल्युट् (३.३.११५) ।
उपलम्भस्त्वनुभवः । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानस्य नामनी । 'डुलभष् प्राप्तौ' । भावे
 घञ् । 'उपसर्गात् खल्वञोः' (७. १. ६७) इति नुमागमः ॥ 'भू सत्तायाम्' ।
 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्प्रत्यये अनुभवः ॥ समालम्भो विलेपनम् ।
 चन्दनादिना गात्रघर्षणस्य नामनी । आङपूर्वो लभिः स्पर्शो वर्तते । समित्युपसर्गस्य
 सम्यक्त्वमर्थः । सम्यक् चासौ आलम्भश्चेति समालम्भः^५ । आलम्भनस्य सम्यक्त्व
 चन्दनादिसहितहस्तकृतत्वेन भवतीति 'समालम्भनेनानुलेपनमुच्यते ॥ 'लिप
 उपदेहे' इत्यस्मात् ल्युटि विलेपनम् ॥ २७ ॥

^१ प्रतिघातस्य Tj2^२ 'हलश्च' (३ ३ १२१)^३ पततेष्यन्तात् ल्युट्^४ निराकारं Tj2^५ भावे घञ् । 'उपसर्गात् खल्वञो' इति नुम्^६ समालम्भ-

शब्देन Tj2.

(पा) प्रतिबन्ध प्रतिष्टम्भ । प्रतिहतिनामनी । ^१'तडसुव' ॥
अवनायस्तु निपातनम् । ^२पातननामनी । ^३'पडदोब्बुट' ॥ उपलम्भस्त्वनुभव ।
^४स्खलितभिन्नज्ञाननामनी । 'तेत्स्निनदितिरुगतेत्सुट' ॥ समालम्भो विलेपनम् ।
 चन्दनाद्यनुलेपननामनी ॥ २७ ॥

^१ B3 omits^२ निपातनस्य° C1^३ ज्ञातस्य पुनर्ज्ञाननामनी A1.

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विश्वावस्तु प्रविख्यातिरवैक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

(वि) विप्रलम्भ इति—^१विप्रलभ्यते वियुज्यत इति विप्रलम्भ^२ ।

विप्रयुज्यत इति विप्रयोग^३ । 'यजिर् योगे' । दम्पत्यो वरस्पर विरहस्य विस-
 वादस्य वा नामनी ॥ विलभ्यते दीयत इति विलम्भ । 'डुलभष् प्राप्तौ' । अति-
 सुज्यते दीयत इति अतिसर्जनम् । ^४'सृज विसर्गे' । दानम्य नामनी ॥ विभ्रूयते
 दिगन्तेष्विति विश्वाव^५ । प्रविख्यायते प्रव्ययते दिगन्तेष्विति प्रविख्याति^६ । 'प्या
 प्रवयने' । प्रतिप्यातिरिति वा पाठ । ^७प्यातेर्नामनी ॥ अवैक्षत इत्यवैक्षा ।
 'ईक्ष दर्शने' । प्रतिजागरण प्रतिजागर । 'जागृ निद्राक्षये' । अवधानस्य
 नामनी ॥ २८ ॥

- ^१ विप्रवर्णे लम्ब Pt₂ ^२ J₂, Pt₂ add 'दुलभप् प्राप्तो' ^३ विप्रयुक्ति Pt₂
^४ K₃, K₄ omit ^५ J₂, K₂ add 'श्रु श्रवणे' ^६ प्रतिध्यायते प्रतिध्याति K₅
^७ प्रसिद्धे K₅

(विब.) विप्रलम्भो विप्रयोगः । विप्रकृष्टः प्रलम्भः प्राप्तिरत्रेति
विप्रलम्भः^१ ॥ विप्रयोगोऽपि^२ तद्वत् । यत्र पुनर्नायिकानायकयोः मिथः संबन्धो भावी
 ॥ एव विश्लेषः पूर्वानुरागादिरूपः शृङ्गारविशेषो विप्रलम्भ उच्यते । न तु विश्लेष-
 मात्रम् ॥ विलम्भस्त्वतिसर्जनम् । 'विपूर्वो लम्भमिति वर्तते' इत्युपसर्गवृत्तौ ।

'स्तुमः कं धामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान् रणमलमुखे यं मृगयसे' ।

इति काव्यप्रकाशिकोदाहरणश्लोके (पृ. ७२, श्लो. ४८) दानार्थत्वेनास्य प्रयोगः ॥
 'सृज विसर्ग' । ^३त्युटि अतिसर्जनम् । ब्रह्मवर्गोक्तस्यापि दानार्थस्य^४ (पृ. ४६७)
 पर्यायान्तरप्रदर्शनार्थमिहापि वचनमिति ज्ञेयम्^५ ॥ विश्वावस्तु प्रविध्यातिः । विशिष्टं
 श्रवणं विगन्तरेषु प्रसिद्धिविधावः । 'श्रु श्रवणे' । 'वो क्षुधुवः' (३. ३. २५)
 इति घञ् । प्रकृष्टा^६ विध्यातिः प्रविध्यातिः^७ ॥ अवेक्षा प्रतिजागरः । पूर्वानु-
 भूतार्थप्रत्यक्षस्य नामनी । प्रागनुभूतस्य पुनरनुसंधानम् अवेक्षा^८ । ^९'गुरोश्च हलः'
 (३. ३. १०३) इत्यप्रत्ययः । अत एव स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥ पूर्ववृत्तमर्थं प्रति जागरणम्
 ऐकाग्र्यं प्रतिजागरः^{१०} ॥ २८ ॥

- ^१ विप्रपूर्वस्य लभेर्भावे षट्ति 'उपसर्गात् खल्वजो' इति नुम् ^२ 'युजिर् योगे' षञ्
^३ B₅ adds इत्यस्मात् ^४ 'दानमृत्सर्जनविसर्जने' इति ब्रह्मवर्गे ^५ Tv adds एव
 सर्वत्र वीजकृत्य परिहायम् (परिहरणीयम् B₅) ^६ अतिव्यतिता B₅, Gm₃, Tv
^७ 'व्या प्रकयने' क्तिन् (३. ३. ६४) ^८ प्रत्यवेक्षा B₅, B₆. ^९ 'ईक्ष दर्शने'
^{१०} 'जागृ निद्राक्षये' । धञ् । 'आग्रोऽविचिण्णलिट्स्तु' (७. ३. ८५) इति गुण

(पा) विप्रलम्भो विप्रयोगः । ^१सानुरागयो स्त्रीपुरुषयोरसंप्राप्तिनामनी ॥
विलम्भस्त्वतिसर्जनम् । वितरणनामनी ॥ विश्रावस्तु परिध्याति^२ । प्रसिद्धि-
 नामनी ॥ अवेक्षा प्रतिजागरः । सरक्षणनामनी । ^३'अरयकपेठे' ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।

आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २६ ॥

(वि.) निपाठेति—निपठयत^१ इति निपाठ । निपठ । पाठश्च । 'पठ व्यक्ताया वाचि' । स्तुत्यादिपठनस्य नामानि ॥ ^२तिम्यत इति तेमः । 'तिम आर्द्राभावे' । स्तिम्यत इति स्तेम । 'स्तिम आर्द्राभावे' । समुद्यते सिच्यत इति समुन्दनम् । 'उन्दी क्लेदने' । सेचनस्य नामानि ॥ ^३आदीन परिक्षीण वाति गच्छतीति आदीनव । 'वा गतिगन्धनयो' । आस्रवन्ति इन्द्रियाण्यनेनेति आस्रवः । 'सु गतौ' । क्लेशस्य^४ नामनी ॥ मेल्यते सेव्यत इति मेलनम् । 'मिल मगमे' । सज्यत इति सङ्ग । 'पञ्ज सङ्गे' । सगम्यत इति संगम^५ । सश्लेषणस्य नामानि ॥ २६ ॥

^१ निपठन Pt2 ^२ तेमन तेम, स्तेमन स्तेम Pt2 ^३ आ समन्ताद् दीनान्
वाति गच्छति Pt2 ^४ J2 adds क्लेशन क्लेश, 'क्लिशू विबाधने' ^५ संगमने
J2, K2, K4 ^६ K4, K5 add 'गम्ल (सृष्ट J2) गतौ'.

(विध.) निपाठनिपठौ पाठे । गद्यपद्यादिपठनस्य नामानि । 'पठ व्यक्ताया वाचि' इति धातोः 'नौ गदनदपठस्वनः' (३. ३. ६४) इति पाक्षिके अप्रत्यये निपठः । तदभावपक्षे घञि निपाठः । पाठश्च (३. ३. १८) ॥ तेमस्तेमौ समुन्दने । ^१वस्त्रशरीरादीनामार्द्राभवनस्य^२ नामानि । 'तिम ष्टिम आर्द्राभावे' इति धातुभ्यां घञि क्रमेण तेमः स्तेमश्च ॥ 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्मात् ल्युटि (३. ३. ११५) समुन्दनम् ॥ आदीनवास्रवौ क्लेशे । रागद्वेषादिलक्षणक्लेशस्य नामानि । आ समन्ताद् दीना^३ अत्यन्तपरिक्षीणाः, तान् वातीति आदीनवः । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २. ३) ॥ आस्रवति शिथिलीभवत्यनेनेति आस्रवः^४ । 'यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमोरितम्' इति माघः^५ (शिशु. २. २२) ॥

'जीवाजीवास्रवा बन्धसवरावपि निर्जरः ।

मोक्षश्चेतीह तत्त्वानि सप्त स्युर्जिनशासने ॥'

इति क्लेशपदार्थे जैनानामास्रवशब्दः प्रसिद्धः^६ ॥ मेलके सङ्गसंगमौ । संश्लेषणस्य नामानि । मिलधातुलौकिकः संश्लेषणार्थः । घञि मेलः । स्वार्थे कप्रत्यये (५. ४. ५)

मेलकः । 'द्रव्यादिषट्कविच्छेदमेलकेन विवर्जिताः' इति लीलावत्यां वल्लभाचार्य-
प्रयोगः । ल्युटि मेलनमिति केचित् पठन्ति ॥ 'पञ्ज सङ्गे' इति घातोः भावे
घञ्प्रत्यये कुत्वे च' (७. ३. ५२) सङ्गः ॥ 'गम्ल गतौ' । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च'
(३. ३. ५८) इत्यप्प्रत्यये गमः । सम्यग् गमः संगमः ॥ २६ ॥

¹ B₅, Gm₃, Tv add जलादिना ² आर्द्रोभावस्य B₅, Gm₃, Tv
³ 'दीप्त क्षये', भावे क्त, 'स्वादय ओदित' (गणसूत्र), 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति
नत्वम् इति भा दी ⁴ 'स्तु गतौ', 'अदोरप्' ⁵ माधकाव्ये प्रयोग B₅
⁶ 'जीवाजीवास्त्रवन्धसचरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानि' (तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् १ ४) इति सर्वदशन्-
सग्रहे (पृ ७३) ⁷ 'चजो कृ विष्ण्यतो'

(पा) निपाठनिपटी पाठे । ¹पाठनामानि ॥ ²तेभस्तोमौ समुन्वने । सेचन-
नामानि । 'तडुपुट' ³ ॥ आदीनवास्त्रवौ क्लेशे । क्लेशनामानि । ⁴ 'दोषे त्वादीन-
वास्त्रवौ' इति दोषार्थे वैजयन्ती (पृ १६२, श्लो ४) ॥ मेलके सङ्गसगमौ ।
⁵मेलननामानि । 'मेलमु' ³ ॥ २६ ॥

¹ पठनस्य C₁ ² A₁ adds सान्तोऽयम् ³ B₃ omits ⁴ 'रोषे
त्वादीनवास्त्रवौ' इति मुद्रितग्रन्थे ⁵ मेल° A₁, C₁

अन्वीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

(वि) अन्वीक्षणमिति—¹अन्वीक्ष्यते मृग्यत इत्यन्वीक्षणम्² । 'ईक्ष
दर्शने' । उपसर्गवशाद् धातूनामनेकार्था भवन्ति । ³विचीयते मृग्यत इति विचयनम् ।
'चित्र चयने' ⁴ । मार्ग्यत इति मार्गणम् । 'मार्गं अन्वेपणे' । मृग्यत इति मृगणा ।
मृगश्च । 'मृगं अन्वेपणे' । अन्वेपणस्य नामानि ॥ ⁵परिरम्भ्यते आलिङ्ग्यत इति
परिरम्भ । 'रभ राभस्ये' । ⁶परिष्वज्यत इति परिष्वङ्ग । 'ष्वज्ज परिष्वङ्गे' ।
मशिलष्यत इति संश्लेष । 'श्लिष आलिङ्गने' । उपगूह्यते आलिङ्ग्यत इति
उपगूहनम्⁷ । आलिङ्गनस्य नामानि ॥ ३० ॥

¹ अनुसृत्य ईक्षणम् Pt₂ ² K₅ adds सवीक्षणमिति वा पाठ ³ विचिति-
विचयनम् Pt₂ ⁴ K₃, K₅ add विपूर्वं अन्वेपणे ⁵ परिरम्भण परिरम्भ Pt₂
⁶ परित स्वञ्जन Pt₂ ⁷ K₅ adds 'गुह सवरणे', 'ऊदुपधाय गोह' इति ऊकारादेश

(विव.) अन्वीक्षणं—मृगः । प्रियवस्तुविषयस्यान्वेषणस्य नामानि ।

मुहुरीक्षणम् अन्वीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' । ल्युट् । ^१सम्यग् ईक्षणं समीक्षणमिति पाठान्तरेण केचित् प्रचलन्ते ॥ 'चिच् चयने' इति धातोरुपसर्गवशाद् अर्थान्तरे वर्तमानात् ल्युटि विचयनम् ॥ 'मार्गं अन्वेषणे' ^२इत्यतो ल्युटि मार्गणम् ॥ 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्मात् चौरादिकाद् अदन्ताद् युचि^३ (३. ३. १०७) मृगणा । अदन्तत्वाद् गुणाभावः ॥ 'तत् एष धातोः 'एरजण्यन्तानाम्'^४ इति ण्यन्तनिषेधस्य प्राप्ति-
कत्वाद् अचि प्रत्यये णिलोपे च मृगः । घञि वा मृगः ॥ शेषे—'अथ मार्गणा । मृगणं विचयोऽन्वीक्षाप्यन्वेषणगवेषणे स्त्रीक्लीबयोः' इति । ब्रह्मवर्गे तु (पृ. ४६६) अन्वेषणागवेषणाशब्दौ स्त्रीलिङ्गावुक्तौ^५ । अतः शब्दद्वयमपि स्त्रीनपुंसकोभय-
लिङ्गम् ॥ परिरम्भः—उपगूहनम् । आलिङ्गनस्य नामानि । 'रभ राभस्ये'
इति धातोः परिपूर्वाद् घञि 'रभेरशब्दलिटोः' (७. १. ६३) इति नृमागमे परिरम्भः ॥
'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' इत्यतो घञि कृत्वे^६ च (७. ३. ५२) 'उपसर्गात् सुनोति ...'
इत्यादिना (८. ३. ६५) पत्वे च परिष्वङ्गः ॥ 'श्लिष आलिङ्गने' इत्यतो घञि
संश्लेषः ॥ 'गूह संवरणे' इत्यस्मादुपपूर्वात्^७ ल्युट्प्रत्यये लघूपधगुणे (७. ३. ८६)
'ऊवुपधाया गोहः' (६. ४. ८६) इत्यूकारादेशे^८ सति उपगूहनम् ॥ ३० ॥

^१ कश्चित् समीक्षणमिति पाठमाह B₆.

^२ इति धातो. Tv.

^३ 'ण्यासथन्वो

युच्' इति युच्

^४ तस्मात् Tv.

^५ स्वामिटीकायामपि एव दृश्यते (पृ. २६६);

^६ Gm₃, Tv add 'लीलावत्याम् अन्वेषणगवेषणशब्दौ स्त्रीनपुंसकोर्वन्तौ' इत्यर्थः. ^७ 'चजो

कु णिण्यतो'.

^८ Tv add: आलिङ्गनार्थात्

^९ B₆ adds कृते

(पा) अन्वीक्षणं—मृग । मृगयेति वा पाठः । अन्वेषणनामानि ॥

'परिरम्भः—उपगूहनम् । आलिङ्गननामानि । 'आलिङ्गनं^१ तथा ऋडीकरण
चाडकपाल्यपि' । एतानि त्रीणि च ॥ ३० ॥

^१ परिरम्भ CI.

^२ A₁ omits तथा.

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

(वि) निर्वर्णनमिति—^१निर्वर्ण्यते दृश्यत इति निर्वर्णनम् । ^२'वर्णं वर्ण-

क्रियाविस्तारगुणवचनेषु' । ^३निधयायते दृश्यत इति निध्यानम् । 'ध्यै चिन्तायाम्' ।

दृश्यत इति दर्शनम्^१ । आलोक्यत इति आलोकनम् । 'लोक दशने' । ईक्ष्यत इति ईक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' । ईक्षणस्य नामानि ॥ ^२प्रत्याख्यायते निराक्रियत इति प्रत्याख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' । निरस्यत इति निरसनम् । 'असु क्षेपणे' । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेशः । 'दिश अतिसर्जने' । ^३निराक्रियत इति निराकृति । निराकरणस्य नामानि ॥ ३१ ॥

^१ नितरा वर्णन Pt₂ ^२ वर्णं स्तुतौ K₅. ^३ नितरा ध्यान Pt₂. ^४ J₂, K₂
add 'वृशिर् प्रेक्षणे'. ^५ प्रतिविरुद्धमाख्यान Pt₃ ^६ निकृष्टम् आ समन्तात् करण Pt₂

(विब.) निर्वर्णनम्—ईक्षणम् । ^१चाक्षुषज्ञानविषयीकरणस्य नामानि । 'वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' । 'ध्यं चिन्तायाम्' । एतावुपसर्गवशाद् ईक्षणार्थं । 'वृशिर् प्रेक्षणे' 'लोक दशने' 'ईक्ष दर्शने' । एतेभ्यः क्रमेण ल्युङन्ताः निर्वर्णनादयः ^२शब्दाः ॥ प्रत्याख्यानम्—निराकृतिः । निराकरणस्य नामानि । 'ख्या प्रकथने' । 'असु क्षेपणे' । आभ्यां ल्युटि क्रमेण प्रत्याख्यानं निरसन च । 'दिश अतिसर्जने' ^३इत्यतो घञि प्रत्यादेशः । करोतेः स्त्रियां क्तिनि (३. ३. ६४) निराकृतिः । उपसर्गवशाद् धातुचतुष्टयस्यापि एकार्यत्वम् ॥ ३१ ॥

^१ चक्षुरिन्द्रियविषयीकरणनामानि Gm₁, Tv ^२ T₁, T₂ add पठ्य ^३ इति घातो Tv.

(पा) निर्देशनम्—ईक्षणम् । अवैकवद्भाव । दर्शननामानि । ^१ 'निभालननिशामने' । एते द्वे च ॥ प्रत्याख्यानम्—निराकृतिः । निराकरणनामानि^२ ॥ ३१ ॥

^१ निफलन° A₁ ^२ उपसर्गवशादर्थविशेष C₁

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

(वि) उपशाय इति—^१उपशय्यते पर्यायेण निद्रायत इति उपशाय । विशायश्च । 'शीघ्र स्वप्ने' । पर्यायशयनस्य नामनी ॥ ऋत्यत इति अर्तनम् । ऋतीया च । ^२'ऋति घृणायाम्' ^३इति सौत्वो घातु । हृणीयत इति हृणीया । 'हृणीङ रोपणे लज्जाया च' । ^४घृणानामानि ॥ ३२ ॥

१ उपशाय्यते K₈; उपशयन Pt₂ २ 'ऋति सौत्रो धातु घृणाया वर्तते' (वाशिवा
पृ १५३) ३ जुगुप्तायाम् Pt₂ ४ 'घृ सेचने'। बाहुलकाश्रक्। घृणा। इति भा
दी (पृ ८८)

(विव.) उपशायो—अर्थको । नगरप्राकारादिरक्षणे^१ नियुक्तानां^२ मध्ये
केयुचित् जाग्रत्सु केवाचित् शयनम्, शयितेषु जाग्रत्सु पूर्वं जाग्रतां शयनम् । एवंक्रमेण
स्वेच्छापरिकल्पितप्रहरमुहूर्ताद्यवच्छेदेन शयनं पर्यायशयनम् । तत्र उपशायविशाय-
शब्दौ भवतः । जाग्रतामुप समीपे शयनमुपशायः ॥ वैपरीत्येन विपर्यासेन वा शयनं
विशायः । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३. ३. ३६) इति धव् ॥ अतनं—घृणार्थकाः ।
ऋतिः सौत्रो धातुः । घृणार्थं इति काशिका (पृ. १५३) । अत्र न्यासकारः
(१, पृ. ५२१)—'सूत्र एव पठितत्वात् सूत्रे भवः सौत्रः । घृणा जुगुप्ता, तस्यामय
धातुर्वर्तते' इति । तथा च अतनावयस्त्रयः शब्दा जुगुप्तावचना इत्यर्थः । ततश्च
ऋतेर्धातोर्भावे ल्युटि (३. ३. ११५) गुणे च अतनम् ॥ तस्मादेव धातोः 'आयादय
आर्धधातुके वा' (३. १. ३१) इति 'ऋतेरीयङ्' (३. १. २६) इति ईयङ्प्रत्यये
सति तवन्तस्य धातुसंज्ञायाम् (३. १. ३२) 'अप्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इति
भावे स्त्रियामकारप्रत्यये 'टापि च ऋतीया ॥ हृणीङ्' इति कण्ड्यादौ पठ्यते ।
ततः 'कण्ड्यादिभ्यो यक्' (३. १. २७) इति यकि पूर्ववदकारप्रत्यये (३. ३.
१०२) हृणीया ॥ ३२ ॥

१ रक्षणार्थम् Tv २ Gm₃, Tv add भृत्यादीना. ३ स्वभावत एव वर्तते इति
मुद्रितग्रन्थे. ४ Tj₁, Tj₂ omit टापि ५ Tv adds 'हृणीङ् रोपे लज्जामा च

(पा.) उपशायो—अर्थको । उपशायविशायशब्दौ पर्यायशयनार्थकौ
स्याताम् । पर्यायार्थमात्रवाविति ह्लाद्यध्.^२ (अ. मा ४. ५४) ।

'परिपाटयानुपूर्वी स्यादुपशायोजुपात्ययः ।

अनुक्रमश्च पर्यायो विशाय परिवर्तितः ॥'

इति । अतनं—घृणार्थकाः । ३ जुगुप्तानामानि ॥ ३० ॥

१ पर्यायशयननामनी B₃. २ इति केचित् B₃ ३ घृणा C₁

स्याद् व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययस्तु विपर्ययः ।

पर्ययोऽतिश्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

(वि) स्यादिति—व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास । ^१विपरीत्येनासन विपर्यास । 'असु क्षेपणे' । व्यतिनम्यायन व्यत्यय । विपर्ययश्च । 'इण् गतो' । ^२कर्मणो व्यत्ययादेर्नामानि ॥ क्रम परित्यज्यायन पर्यय । अतिक्रमणमतिक्रम । अतिनम्य पतनमतिपातः । 'पल्लु गतो' । उपपन्नस्य अत्यय ^३उपात्यय ^४। ^५आचारव्यतिक्रमस्य नामानि ॥ ३३ ॥

^१ विपरीतमसन K3, Pt2

^२ कर्मणा व्यतिक्रमस्य K5

^३ अत्ययन Pt2

^४ J2, K5 add 'इण् गतो'

^५ आचाराद्यतिक्रमस्य J2, K5

(विब.) स्याद्—विपर्यासः । नियतस्थानस्य सतः स्थानान्तरापत्तेर्नामनो । यथा—व्यत्यस्तपदान्वयः श्लोकः । मन्त्रविपर्यासः । तन्त्रविपर्यास इति । प्राप्तस्थान-मतिक्रम्य तद्विरोधेनासन क्षेपण व्यत्यासः ॥ उचित स्थान परिहाय विरोधेनास क्षेपण विपर्यासः । 'असु क्षेपणे' । घञ् ॥ व्यत्ययस्तु विपर्ययः । प्रतिलोमक्रमस्य नामनो । यथा—'विपरीतौ परिग्रहावेके समामनन्ति । एतद्वा विपरीतम्' इति । सहजसिद्धस्य पूर्वापरभयस्य व्यतिलङ्घनेन तद्विपरीतस्य अपन प्राप्तिः व्यत्ययः ॥ ^१पर्ययो नाम क्रमातिक्रमः । विरुद्धश्चासौ पर्ययश्चेति विपर्ययः ॥ पर्ययो—उपात्ययः । तस्मिन्नतिक्रम इत्यर्थः । ततश्च पर्ययादयश्चत्वारः शब्दाः पर्याया इत्युक्त भवति । ब्रह्मवर्गे पूर्वमानुपूर्वप्रसङ्गाद् अतिक्रमे बुद्धिस्थे तद्वाचकत्वेन पर्ययातिपातोपात्यय-शब्दास्त्रयोऽप्युक्ताः ^२ (पृ. ४७१), व्युत्पादिताश्च । इह तु व्युत्क्रमालकारादौ प्रतिलोमक्रमातिक्रमणेऽप्येषा शब्दाना प्रवृत्तिरस्तीति दर्शयितुं त एव शब्दा उच्यन्ते इति न पौनरुक्त्यम् । अतिक्रमस्य उपात्ययरूपत्वेन 'इण् गतो' इति धातोः 'परा-वनुपात्यय इणः' (३. ३. ३८) इति घञ्प्रतिषेधे ^३'एरच्' (३. ३. ५६) इत्येरेचि पर्ययः ॥ क्रमस्यातिलङ्घनमतिक्रमः । अति क्रमस्य पतन प्राप्तिरतिपातः । उपपन्नस्य क्रमस्यात्ययः उपात्ययः । 'इण् गतो' । एरच् ^४ ॥ ३३ ॥

^१ विपर्ययोऽतिक्रम । तस्मिन्नतिक्रमात् क्रमविपर्यय इत्युक्तम् Tv

^२ Tv adds

'पर्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय', आनुलोम्यविरुद्धश्च पर्ययश्च विपर्यय

^३ Tj1,

Tj2 add सति

^४ एते शब्दा प्रायपि व्युत्पादिता Tv

(पा) स्याद्—व्यत्ययश्च विपर्यये । विपर्यासनामानि । 'नडमडुट' ॥

पर्ययो—उपात्यय । अतिक्रमणनामानि ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत् समाहूय तत्र स्यात् प्रतिशासनम् ।

स संस्तावः ऋतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

(वि) प्रेषणमिति—^१प्रतिशास्यत इति प्रतिशासनम् । 'शामु अनुशिष्टौ' । भृत्यादिक समाहूय यत्प्रेषण तस्य नाम ॥ सस्तुवन्ति ^२इन्द्रादीन् उद्गात्रादयोऽत्रेति सस्ताव । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । ^३द्विजन्मना ऋतुषु या स्तुतिभूमि. तस्या नाम ॥ ३४ ॥

^१ भृत्यान् प्रति शासन Pt2 ^२ इन्द्रादयः सस्तुयन्तेऽत्रेति J2, K3 ^३ द्विजन्मना
ऋतुभूमिषु या स्तुति स संस्ताव K6

(विव.) प्रेषणं—प्रतिशासनम् । आह्वानेन अभिमुखीभूतानां शिष्य-
पुत्रादीनां कर्तव्यार्थं यत् प्रेषणं नियोजनं तत्र प्रतिशासनशब्दः । ^१कार्यमर्थं प्रति
शासनं प्रतिशासनम् । 'शामु अनुशिष्टौ' । ल्युट् । यथा—आग्नीध्र द्रौहिणौ
पुरोडाशौ अधिभ्रष्टेत्यादि ॥ स संस्तावः—द्विजन्मनाम् । ऋतुषु अग्निष्टोमादि-
यज्ञेषु द्विजन्मनाम् ^२उद्गात्रादीनां ^३स्तोत्रकरणार्थमुपविष्टानामधिकरणभूता सौमि-
कवेद्या उत्तरासप्तमीपस्था वा सवःशालायामौदुम्बर्यन्तरा^४ वा या भूमिः स संस्ताव
उच्यते । सस्तुवन्त्यत्र उद्गात्रादय इति संस्तावः । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'यज्ञे समि
स्तुवः' (३. ३. ३१) इत्यधिकरणे घञ् ॥ ३४ ॥

^१ कर्तव्य° Gm1, Tv ^२ छन्दोगानां Tv ^३ Gm3, Tv add बहिष्पवमा-
नादि°. ^४ मध्यमस्थूणासमीपे TJ1, TJ2

(पा) प्रेषणं—प्रतिशासनम् । समाहूय^१ प्रेषण ^२प्रतिशासनं स्यात् ॥
संस्तावस्तु—द्विजन्मनाम् । यज्ञेषु ब्राह्मणानामुक्पाठभूमि^३ संस्ताव स्यात् ।
वचिदर्थसंस्तावमपलभ्य स्थिता इति पाठत्रमेऽपि स्यात् ॥ ३४ ॥

^१ C1 adds भृत्यान् ^२ A1 adds यन् तत् ^३ स्तुतिभूमि C1

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघ्नः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

(वि) निघायेति—उद्धन्यते तनूत्रियते ^१तक्षणीय काष्ठमन्त्रेत्युद्धन ।
'हन हिंसागत्यो.' ^२तक्षणाश्रयदाहनाम ॥ स्तम्बो ^३हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः ।
स्तम्बघ्नश्च । स्तम्बो येन हन्यते तस्य ^४नामनी ॥ ३५ ॥

^१ Ks omits ^२ यत्र काष्ठे काष्ठ निघाय तक्ष्यते तस्याधिकरणीभूतस्य काष्ठस्य
नाम J2, K2, K4 ^३ निहन्यते Ks ^४ J2, K2, K4 add नविन्नादेः ।

(धिव.) निघाय—उद्धनः । ^१तक्ष्यमाणकाष्ठस्याधारभूतं काष्ठमुद्धन
इत्युच्यते । उद्धन्यते ^२तक्षणीयकाष्ठमत्र तनूत्रियत इति उद्धनः । 'उद्धनोऽप्या-
धानम्' (३. ३. ८०) इति निपातनात् साधुः ॥ स्तम्बघ्नस्तु—निहन्यते । येन
खनित्रादिना वीरुत्तुणादिस्तम्बः समूलं निहन्यते छिद्यते स स्तम्बघ्नः । 'करणे
हनः' इति पदद्वयस्यानुवृत्तौ 'स्तम्बे क च' (३. ३. ८३) इति कप्रत्यये 'गमहन...' ^३
इत्यादिना (६. ४. ६८) उपधालोपे 'हो हन्तेः' ^४(७. ३. ५४) इति कुत्वे च
स्तम्बघ्नः । अत्र उपधालोपस्य स्थानिवद्भावो नास्ति । तथा च काशिकाकारः
(पृ. ३४१)—'ऽङिणत्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य । नकारे परतो
हन्तेर्हकारस्य इति संनिपातकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवद्भावकृतं तु यदनानन्तर्यं
तदविधातकं वचनसामर्थ्यात्' इति । महाभाष्यकारस्तु (१. १. ५८, पृ. १५३)—
'विद्वलुगुपधात्वचडपरनिर्हासिकुत्वेपूपसंस्थानम्' इति नपदान्तसूत्रस्थवार्तिक-
माश्रित्य स्थानिवद्भावं परिजहार । सूत्रस्थचकारादप्यप्रत्यये घनावेशे च स्तम्बघ्नः ।
यया 'इपीकया स्तम्बो हन्यते । तत्र स्त्रीलिङ्गविषये कप्रत्ययस्य सर्वापवादत्वात्
स्तम्बघ्नेति केचित् । 'अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (३. ३. ६७) इति
निपातनस्य सर्वापवादत्वात् स्तम्बहा इति भवितव्यमित्यपरे । सूत्रस्य चकारादप्य-
प्रत्यये घनावेशे च स्तम्बघ्नः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु—'अजम्भा स्त्रील्लनाः स्त्रियाः
ल्लनां विप्रतिपेधेन' (वा. ३. ३. १२६) इति वार्तिककारवचनाद् अप्रत्ययबाध-
कत्वेन प्रसक्तः स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वा सकतुधानो तिलपीडनो इतिवत् स्तम्बहननीति
भवितव्यमिति । तदेतन्महाभाष्ये 'स्तम्बे क च' (३. ३. ८३, पृ. १५१) इति सूत्रे
स्पष्टमुक्तम् ॥ ३५ ॥

^१ काष्ठस्य तक्षणार्थं तदथ स्थापितमाधारभूत Tv
हन्तेऽङिणत्तेषु । ^४ एपीकयेति महाभाष्ये (३. ३. ८३)

^२ तक्षणा Tv

^३ हो

(पा) निधाय—उद्धन । यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य तक्ष्यते स तक्ष्य-
माणस्तर्ह उद्धन म्यात् । अनुक्तम्—‘यत्र निक्षिप्य कूटेन हन्यते सा निघातिका’ ।
यत्र निक्षिप्यायसमुद्गरेण निहन्यते सा निघातिका^१ स्यात् । ^२‘विनुमुकोट्टिदागलि’ ॥
स्तम्बघ्नस्तु—निहन्यते । शाल्यादिस्तम्बो येन निहन्यते ^३छिद्यते ^४तादृशो लवि-
त्रादि स्तम्बघ्न स्तम्बघनश्च स्यात् । ^५‘वडिवाडवलि’ ॥ ३५ ॥

^१ निघातिका इति वैजयन्त्याम् (पृ १३७, श्लो २६).

^२ B₃ omits

^३ छिद्यते A₁. ^४ तादृश शब्दलवित्र K₁

आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः ।

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

(वि) आविध इति—आ ^१समन्ताद् ^२विध्यतेऽनेनेति आविधः । ‘व्यध
ताडने’ । सूच्यादिनाम् ॥ ^३नियत हन्यते ^४ताडयत इति निघः^५ । समन्तात् समस्य
वेदिकादेर्नामि ॥ उत्कीर्यते धान्यमिति^६ उत्कारः । निकीर्यत इति निवारः । ‘क्
विक्षेपे’ । धान्योत्क्षेपणस्य नामनी ॥ ३६ ॥

^१ K₄, K₅ omit

^२ K₄, K₅ add वर्णादिव.

^३ निहन्यते K₆

^४ दीर्यते K₅

^५ ‘हन हिंसागत्यो.’ J₂

^६ धान्यमवेति K₆.

(विष.) आविधो विध्यते येन तत्र । येन सूच्यादिना मणिमुक्तादिकं
विध्यते सरन्ध्रं त्रियते तत्र ^१आविधशब्दः । आविध्यतेऽनेनेति आविधः । ‘व्यध
ताडने’ । ‘घष्ये’ कविधानम् स्यात्स्नापाव्यधिहनिमुध्ययम्’ (वा. ३. ३. ५८)
इति फप्रत्ययः^२ । अत्र शेषकारः^३—

‘आविधो मणिदार्वादिः सरन्ध्रीकृतिसाधनम् ।

पापाणम्रेरकं यत्र चाविद्धं केचिदूचिरे ॥’

इति ॥ विष्वक्समे निघः । समन्ततः समे तुल्यारोहपरिणाहे द्व्ये निघशब्दः ।
यथा—निघाः युक्षाः । निघाः शालयः । निघो धान्यराशिरित्यादि । नियतं हन्यते
समन्ततः सम्यक्प्राप्त्यर्थं ताडयत इति निघः^४ । ‘निघो निमित्तम्’ (३. ३. ८७)
इति निपातनाद् अप्रत्ययः, टिलोपः, घत्वं च ॥ उत्कारश्च—उत्क्षेपणार्थकौ ।
पलाततृणशेषापगमार्थं^५ धान्यस्य शूर्पादिभिरुध्यंक्षेपणं राशोत्करणं वा धान्योत्क्षे-
पणम्, तदभिधायकावित्यर्थः । ^६‘उन्नयोः’ इत्यनूयत्तो, ‘क् धान्ये’ (३. ३. ३०)
इति सूत्रेण ‘क् विक्षेपे’ इति घातोर्घञि उत्कारः, निवारश्च ॥ ३६ ॥

^१ आविद्ध° Tj1, Tj2^२ 'ग्रहिण्या . . ' इत्यादिना सप्रसारणम्^३ घनजय° Tv.^४ Gm1, Tv add 'हन हिंसागत्यो '.^५ अपसरणार्थम् B5, B6.^६ 'उन्मयोर्ग्र.'°

(३. ३. २६)

(पा) आविधो विध्यते येन तत्र । येन विध्यते स ^१आविधः स्यात्^२ ॥
विष्वक्समे निघः । निघ इति पाठ एव साधु । सदृशारोहपरिणाहवान्निघः
 स्यात् । ^३'बडिशलमुदलैनदि' । अनुक्तम्—'स्नेहे तिलाना तैलं स्याद् अन्येषा-
 मन्यपूर्वकम्' । तिलाना स्नेहः तैलं स्यात् । अन्येषा स्नेहः अन्यवाचकवद् एरण्ड-
 नैलमित्यादि । 'अविसोढाविद्वसाविमरीसानि पयस्यवे' । अवे पयसि अविसोढादि-
 शब्दत्रय^४ स्यात् ॥ उत्कारश्च—उत्क्षेपणार्थकौ । उत्कारनिकारशब्दौ द्वौ धान्या-
 नामुत्क्षेपणार्थकौ स्याताम् ॥ ३६ ॥

^१ आविद्ध A1, C1.^२ A1 adds शशयष्ट्यादिनाम् । 'बडिकोलमोदलैनदि'.^३ B2 omits.^४ 'आदित्य शब्दा स्यु A1

निगारोद्गारविक्षाबोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

आरत्यवरतिविरतय उपरान्नेऽधास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठधूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिधानि ।

(वि.) निगार इति—निगीर्यत इति निगार^१ । 'गृ निगरणे' । निगर-
 णस्य नाम ॥ उद्गीर्यत इत्युद्गार^२ । वमननाम ॥ विक्ष्यत इति विक्षाव^३ ।
 'दुक्षु शब्दे' । वासस्य नाम ॥ उद्गृह्यत इत्युद्ग्राह । 'ग्रह उपादाने' । उद्ग्रह-
 णस्य नाम ॥ आरम्यत उपरम्यत^४ इत्यारतिः । अवरति । विरति^५ । उपरामश्च ।
 'रमु व्रीडायाम्' । कायादिनिवृत्तिनामानि ॥ निष्ठीव्यत इति निष्ठीव । निष्ठेव^६ ।
 निष्ठधूतिः । निष्ठेवनम् । निष्ठीवनं च । 'ष्ठिवु निरसने' । आस्यगतश्लेष्मादि-
 निरसनस्य नामानि ॥ ३७ ॥

^१ निगरण निगार Pt2^२ उद्गरणम् Pt2.^३ विद्ध सव Pt2^४ K5

adds उपरम्यत इत्युपरति

^५ विरम्यत इति K5^६ नितरा ष्ठेव Pt2

'(विब.) निगार—तु गरणादिषु । निगारादयश्चत्वारः शब्दा यथाक्रमं
 निगरणोद्गिरणक्षवनोद्ग्रहणरूपेभ्योऽप्यु वर्तन्त इत्यर्थः । तत्र निगारोऽभ्यवहरणम् ।
^१'गोर्णिगिरी' इत्युक्तम् (श्लो. ११) । तथापि शब्दान्यत्वाद् उद्गारशब्दप्रसङ्गाच्च

निगारोऽप्युच्यत इति न पीनखत्यम् । उदानवायोः सशब्दमास्यमुलान्निगमनं
 घमनं वा उद्गारः । 'उन्नयोर्ग्रः' (३. ३. २६) 'इत्युभयत्रापि घब्' ॥ विक्षावः
 कासः । 'दुक्षु शब्दे' इति घातोः 'वो सुश्रुवः' (३. ३. २५) इति घब् ॥ कस्यचि-
 दूर्ध्वोऽकृत्य ग्रहणम् उद्ग्राहः । यथा—^३'पदवीमुदगृहोतालकान्ताः' इति कालिदासः
 (मेघ. १. ८) । 'उदि ग्रहः' (३. ३. ३५) इति घब् ॥ अयार्यावृत्तद्वयम् । आरति—
उपरामे । निवृत्तिनामानि । 'रमु श्रीडायाम्' इति घातोः स्त्रियां क्तिनि (३. ३. ६४)
 'अनुदात्तोपदेश...' इत्यादिना (६. ४. ३७) अनुनासिकलोपे च आरतिः, अवरतिः
 विरतिश्च । तस्मादेव घातोऽनुदात्तोपदेशाभावाद् 'नोदात्तोपदेश...' इत्यादिना
 (७. ३. ३४) वृद्धिप्रतिषेधो नास्ति । 'यम उपरमे' इति वृद्धिरहितत्वेन सत्यपि
 निर्देशे 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति वचनाद् वृद्धिबाधो नास्ति । किं तु
 उपरामशब्दोऽप्यस्ति । अत एव 'नोदात्तोपदेशस्य...' (७. ३. ३४) इति सूत्रे
काशिकाकारः (पृ. ३३५)—'यमु उपरमे' इति निपातनाद् उपरमशब्दोऽप्यनु-
 सर्तव्यः^४ इति ॥ अथास्त्रियां—अभिज्ञानि । आस्यगतश्लेष्मादिनिरसनरूपार्या-
 भिधायकत्वेन चत्वारः शब्दा 'एकार्या इत्यर्थः । 'ष्ठिवु निरसने' । ह्रस्वोपधाद्
 घातोर्भावे घञि (३. ३. १८) लघूपधगुणे च (७. ३. ८६) निष्ठेवः । 'सुब्धा-
 तुष्ठिवुष्ण्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा. १. ३. ५) इति वचनाद् धात्वादेः
 सत्त्वं न भवति । तु शब्दः पादपूरणार्थः इति सुबोधिनीकारः । सर्वानन्दस्तु (पृ. ७०)
 'वा स्त्रियाम्' इति पठित्वा निष्ठेवशब्दो रूपभेदात् पुंलिङ्गः । विकल्पेन स्त्रीत्व-
 विधानात् स्त्रियां टापि निष्ठेवेत्याह । सुभूतिचन्द्रस्तु तमेव पाठमाश्रित्य आकार-
 प्रश्लेषेण व्याचष्ट । 'अस्त्रियामित्यत्र नञ् सावृक्ष्यार्थत्वाद् अस्त्रीशब्देन स्त्रीसवृक्षनपुं-
 सकव्यक्तप्रभिधानाद् निष्ठेवशब्दो विकल्पेन नपुंसकलिङ्गः, रूपभेदात् पुंलिङ्गश्च'
 इति ॥ तत एव घातोः क्तिनि 'च्छ्वोः शूठनुनासिके च' (६. ४. १६) इत्युठि
 निष्ठचूतिः । 'ष्ठिवुसिष्योर्ल्युटि वा दीर्घः' (सर. कण्ठा. २. ४. १६७)
 इति ल्युटि विकल्पेन दीर्घे च निष्ठीवनम् । पक्षे लघूपधगुणे (७. ३. ८६)
 निष्ठेवनम् ॥ ३७ ॥

^१ Tv adds यद्यपि^२ इति 'गु निगरणे' इति घातो^३ Gm₃, Tv add

त्वामारूढ पवनं

^४ मुद्रितग्रन्थे 'निपातनादनुगन्तव्य' इति दृश्यते^५ एकार्या-

भिधायका Tv

(पा) निगार—तु भरणादिषु । निगारादयः शब्दा गरणादिष्वर्थेषु
स्युः । निगारो निगरण भोजनम् । उद्गार उद्गरण वमनम् । विक्षावो विक्षवण
ध्वनि । ^१ 'विक्षावस्तत्त लोकाणां जामदग्न्यमिहाह्वयत्' इति भट्टिः । उद्ग्राह
उद्ग्रहण च धाराणार्थं ^२ 'कलशादिकण्ठवद्धरज्जुनामनी' ॥ आरति—उपरामे ।
^४ 'विश्रान्तिनामानि ॥ अथास्त्रिया—अभिन्नानि । निष्ठीवननामानि । ^५ 'नाशि-
उमुयिट' ॥ ३७ ॥

^१ विक्षावस्तोयविश्राव तर्जयन्तो महोदधे ' इति भट्टिकाव्ये (७. ३६) दृश्यते ^२ कल-
शाननवद्ध° A1, C1 ^३ C1 adds 'उगमु' ^४ विराम° B3 ^५ B3 omits

जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादयं ज्वरे जूतिः ॥ ३८ ॥

उवजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ।

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

(वि) जवन इति—जवतेऽनेनेति जवनम्^१ । जूतिश्च । 'जु गतो' ।
^२ 'वेगगतिनामनी ॥ सीयत इति साति । 'षोऽन्तकर्मणि' । अवसानस्य नाम ॥
ज्वर्यत इति ज्वर^३ । जूतिश्च । 'ज्वर रोगे' । ज्वरस्य नामनी ॥ उदज्यते पशवो-
ज्जेनेति उदज । 'अज गतिक्षेपणयो' । पशुप्रेरणस्य नाम ॥ अकरणिरित्यादयः
शापे वर्तन्ते । न क्रियत इत्यकरणि । आदिग्रहणाद् अजननि, ^४ 'अवग्रह', निग्रह-
इत्यादयः शापे वर्तन्ते । शापस्य नामानि ॥ ^५ 'गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः तस्य समूह
इत्यम्मिन्नर्थे औपगवकम् इत्यादयः शब्दा ^६ 'वर्तन्ते' । उपगोरपत्यानि औपगवा ।
तेषां समूह औपगवकम् । आदिग्रहणाद् गार्गकम् । दाक्षकमित्यादि^७ ॥ ३८-९ ॥

^१ जवो जवनम् Pt2 ^२ वेगवत् K6 ^३ ज्वरण Pt2 ^४ निग्रह, अवग्रहः
J2, K6 ^५ J2, K2, K4 omit प्रत्यय ^६ प्रवर्तन्ते J2 ^७ J2, K2 add
दात्सकम्

(विव.) जवने जूतिः । वेगगतेर्नामनी । जु इति सौत्रो धातुर्गन्त्यर्थः ।
'अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (३. ३. ६७) इति निपातनात् क्तिन्प्रत्ययो
दीर्घश्च । ^१ 'लृटि जवनम् ॥ सातिस्त्ववसाने स्यात् । अवसान क्रियापाः समाप्तिः ।
'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोः पूर्ववद् निपातनात् (३. ३. ६७) सातिशब्दः साधुः ।

अथ ज्वरो जूतिः । ज्वराख्यरोगविशेषस्य नामनी । 'ज्वर रोगे' इति धातोर्घञि घटादित्वेन मित्त्वपरिभाषया^१ (६. ४. ६२) वृद्ध्यभावे ज्वरः ॥ 'स्त्रिया कितन्' (३. ३. ६४) । 'ज्वरत्वर...' इत्यादिना (६. ४. २०) वकारस्योपधायाश्च ऊडादेशे जूतिः ॥ उदजस्तु पशुप्रेरणम् । गवादिपशूना प्रदेशान्तरं प्रति चालनमुदजः । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मात् 'समुदोरजः पशुषु' (३. ३. ६६) इत्यप्प्रत्यये उदजः ॥ अकरणिरित्यादयः शापे । ^३शाप आक्रोशः । 'आक्रोशे नञ्यनि.' इत्याक्रोशरूपार्थे गम्यमाने करोतेः अनिप्रत्ययः । अकरणिस्ते वृषल भूयात्, कृष्यादिकर्मणः फलं मा भूद् इत्यर्थः । 'तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिण' इति माधकाव्ये (शिशु. २. ४५) । जन्मफलस्य पौरुषस्याभावे जन्मैव^४ मा भूदित्यर्थः । तथा 'आक्रोशेऽञ्चन्योर्ग्रहः' (३. ३. ४५) इत्याक्रोशरूपार्थे भावे घञि अवग्राहो निग्राहश्च । 'अवग्राहोऽञ्च वृषल ते भूयात्, निग्राहस्ते वृषल भूयात्' इत्यादयः प्रयोगा अवसेयाः ॥ गोत्रान्तेभ्यः—आविकम् । तस्य वृन्वम् इत्या वगंपरिसमाप्तेरधिकारः । गोत्रमपत्यम् । गोत्रान्तेभ्यः 'तस्यापत्यम्' (४. १. ६२) इत्यादिना ^५ये विहिता अणादिप्रत्ययाः तदन्तेभ्य औपगवगार्ग्यदाक्ष्यादिशब्देभ्यः 'तस्य समूहः' इत्यर्थे (४. २. ३७) औपगकम् । गार्गकम् । दाक्षकम् इत्यादीनि शब्दरूपाणि भवन्ति । 'गोत्रोक्षोष्टोरञ्च...' इत्यादिना (४. २. ३६) वुव्प्रत्ययः, अकादेशश्च^६ (७. १. १) ॥ ३८-६ ॥

^१ B5, B6 omit^२ 'मिता ह्रस्व' ; सप्तापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभाव इति

मा दी (पृ ४५७)

^३ शापे आक्रोशे Tj1, Tj2^४ जननमेव Gms, Tv^५ इत्यादयो ग्राह्या Tv^६ विहिताणादिप्रत्ययान्तेभ्य Tj1, Tj2^७ 'सुवोत्तावी'

(पा) ज्वने जूति । वेगनामनी ॥ सातिस्त्ववसाने स्यात् । अवसान-
नामनी । ^१'तिक्काणि' ॥ अथ ज्वरे जति । ज्वरनामनी ॥ उदजस्तु पशुप्रेरणम् ।
^२गवादीना पश्चाच्चोदननामनी । ^१'पसुलवन्नाडुट' ॥ अकरणिरित्यादयः शापे ।
आत्रोशेऽकरण्यादयः शब्दा स्युः । अकरणिस्ते भूयात्^३ । 'आत्रोशे नञ्यनि'
(३. ३. ११२) इति अनिप्रत्ययः । निग्राहस्ते भूयात् । अवग्राहस्ते भूयात् । 'आत्रो-
शेऽञ्चन्योर्ग्रह' (३. ३. ४५) इति घञ् । अनुक्तम्—'विधिर्नियोगः संप्रेष' । नियो-
गनामानि ॥ 'निर्वन्धोऽभिनवेशवत्' । निर्वन्धनामनी ॥ 'परभागो गुणोत्कर्ष' ।
गुणोत्कर्षनामनी ॥ 'प्रभवन्ती प्रभाविता' । प्रभावनामनी ॥ 'अस्तुकारोऽभ्यु-

पगम.' । अङ्गीकारनामनी ॥ 'तत्परत्वं तु तत्पग' । तात्पर्यनामनी ॥ 'प्रणाम
प्रणिपात स्यात्' । प्रणामनामनी ॥ 'प्रश्नयोऽनुनय समौ' । अनुनयनामनी ॥
'अभ्युत्थान गौरव स्यात्' । गौरवनामनी ॥ 'प्रतिपत्ति प्रगल्भता' । प्रागल्भ्य-
नामनी ॥ गोत्रान्तेभ्य — आदिकम् । औपगवाद्यपत्यप्रत्ययान्तेभ्य शब्देभ्यस्तस्य
समूह इत्यर्थे औपगवकादिशब्दा स्युः । औपगवकम् । कापटकम् । गार्गकम्
इत्यादि ॥ ३८-६ ॥

¹ B₃ omits² गवादपश्चादटननाम A₁³ B₃, C₁ add अजीवनिस्तेऽस्तु⁴ गुणोत्कर A₁, C₁⁵ अभ्युत्थान^o A₁⁶ B₃ adds गोत्रोक्तोऽप्येत्यादिना (४ २

३६) वृज्प्रत्यये

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

(वि) आपूपिकमिति—अपूपाना समूह आपूपिकम् । अपूपसमूहस्य नाम ।
शाष्कुलीना समूह शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीसमूहस्य नाम । अचेतनाना पर्वतादी-
नामेवमादीनि ¹समूहनामानि भवन्ति । माणवाना समूहो माणव्यम्² । सहायाना
समूह सहायता ॥ ४० ॥

¹ आदिसमूह^o K₅² माणवा बालास्तेषा समूह Pt₂, K₄ omits 3 lines

(धिव.) आपूपिक—अचेतसाम् । अचेतसा चेतनरहिताना प्राणिव्यति-
रिक्तानामिति यावत् । तेषामपूपपादीना समूहा. ¹यथातथं ठक्प्रत्ययान्तैः
शब्दैरुच्यन्ते । अपूपाना समूह आपूपिकम् । शाष्कुलीना समूह शाष्कुलिकम् ।
आद्यशब्देन² पर्वताना समूहः पार्वतिकम् । इत्यादय उदाहर्तव्याः । अत्र सर्वत्र
'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४. २. ४७) इति ठक्प्रत्यय ॥ माणवाना तु माणव्यम् ।
माणवाना बालाना समूहो माणव्यम् । 'ब्राह्मणमाणवबाडवाद्यन्' (४. २. ४२)
इति यन्प्रत्ययः ॥ सहायाना सहायता । ³सहायाना साहाय्यकारिणा समूहः
सहायता । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (४. २. ४३) ॥ ४० ॥

¹ यथात्र B₃, T₁² T₃ adds अन्येषामप्यचेतनाना³ सहायारिवचनात्सहायशब्दात् समूहार्यं तत्प्रत्यये सति सहायता T₂, T_v

(पा) आपूपिक—अचेतसाम् । अपूपाद्यचित्तानां समूह आपूपिकशाष्कुलिकादिशब्दाः स्युः । अपूप भक्ष्यम् । 'औगुलु' । तेषां समूह आपूपिकम् । ^१शाष्कुलिः ^२कर्णाकारभक्ष्यम् । 'चक्किलमु' । तेषां समूहः शाष्कुलिक स्यात् । लड्डुका भक्ष्यविशेषा । तेषां समूहो लाड्डुकिकम् । ककुन्दा मोदकाः । 'टंटकुडमुलु' । तेषां समूहः ककुन्दिकम् ॥ माणवानां तु माणव्यम् । माणवकसमूहो माणव्यं स्यात् ॥ सहायानां सहायता । सहायसमूहः सहायता स्यात् । ^३साहायकमपि ॥ ४० ॥

^१ शाष्कुली B₃^२ A₁ adds नाम^३ साहाय्यकम् A₁.

हल्या हलानां ब्राह्मण्यबाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठयमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

(वि) हल्येति—हलानां समूहो हल्या । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । बाडवानां ^१विप्राणां समूहो बाडव्यम् । ^२पशुकानां समूहः पार्श्वम् । ^३पृष्ठानां समूहः पृष्ठयम् ॥ ४१ ॥

^१ K₅ omits^२ पशुका पार्श्वस्थीनि तेषां समूह P₁₂^३ पृष्ठानां यज्ञ-सबन्धिस्तोत्रविशेषाणां समूह P₁₂

(विब.) हल्या हलानाम् । हलानां सीराणां समूहो हल्या । 'पाशादिभ्यो यः' (४. २. ४६) इति ^१यप्रत्ययः ॥ ब्राह्मण्य—द्विजन्मनाम् । ब्राह्मणपर्यायेषु बाडवशब्दोऽप्युक्तः^२ । तेषां समूहो ब्राह्मण्यं बाडव्यं च । 'ब्राह्मणमाणवबाडवाद्यन्' (४. २. ४२) इति यन् ॥ द्वे पशुकानां—अनुक्रमात्^३ । 'पार्श्वस्थानि तु पशुका' इति प्रागुक्तम् (पृ. ४०६) । पशुरेव पशुका । स्वार्थे कप्रत्ययः पादपूरणार्थः । 'अश्वपशुमनडुत्पशुं वा दत्तः' इति प्रयोगदर्शनात् । पशूनां समूहः पार्श्वम् । 'पश्वा णस् वक्तव्यः' (वा. ४. २. ४२) इति णस्प्रत्ययः । अत्र 'सिति च' (१. ४. १६) इति पशुशब्दस्य पदसंज्ञायाम् ^४आकडारपरिभाषया (१. ४. १) ^५भसंज्ञानिमित्तगुणाभावेन यणादेशे पार्श्वम् ॥ अत्र पृष्ठशब्दो यज्ञसंबन्धिस्तोत्रविशेषवचनः । न शरीरावयववचनः । तथा च रथन्तरबृहद्वैरूपवराजशाक्यररंवतरूपाणि षट् पृष्ठानि, तेषां पृष्ठानां समूहः पृष्ठयम् । 'पृष्ठादुपसंख्यानम्' (वा. ४. २. ४२) इति यन्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

^१ इति य T₂^२ २ ७ ४ (पृ ८५२)^३ इति क्रमात् इति वा पाठT₁, T₂^४ आ कशरादेकसन्नया T₂^५ असन्नानिवृत्तेर्गुणाभावेन T₂^६ ततश्च T₂

(पा) हत्या हलानाम् । हलसमूहो हत्या स्यात् ॥ ब्राह्मण्य—द्विजन्म-
नाम् । द्विजसमूहो ब्राह्मण्य वाडव्य च स्यात् ॥ द्वे पर्शुकाना—अनृन्मातृ । ^१पर्शना
 समूह पाश्वं स्यात् । पृष्ठाना समूह पृष्ठश्च ^२स्यात् ॥ ४१ ॥

^१ पर्शुकाना B₃^२ B₃ adds च

खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ।

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गत्या पृथक् पृथक् ॥ ४२ ॥

अपि साहस्रकारीषचर्मणाथर्वणादिकम् ।

इति संकीर्णवर्गः ।

(वि) खलानामिति—खलाना समूह खलिनी । खल्या च । मनुष्याणा
 समूहो ^१मानुष्यकम् । ग्रामाणा समूहो ग्रामता । जनाना समूहो जनता । धूमना
 समूहो धूम्या । पाशाना समूह पाश्या । गलाना समूहो गत्या । सहस्राणा समूह
 साहस्रम्^२ । वरीषाणा समूह कारीपम् । चर्मणा समूह चर्मणम् । वार्मणमिति
 पाठे वर्मणा कवचाना समूह । अथर्वाणा समूह आपर्वणम् । आदिशब्दाद् आङ्गारम् ।
 पादात्तम् । दाक्षिणमित्यादि । एतानि क्रमात् तत्तत्समूहनामानि ॥ ४२ ॥

इति श्रीवङ्गलकामयभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिरचितायाममरकोश-
 पदविवृतौ संकीर्णवर्ग

^१ मानुष्यम् J₂^२ साहस्रकम् J₂

(विव.) खलाना खलिनी खल्यापि । खलो धान्यकणिशशततन्त्यानम् ।
 तेषा समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' (४.२.५०) इति खलशब्दाद् यप्रत्यये खल्या ।
 'इतिव्रकट्यचश्च' (४.२.५१) इति इतिप्रत्यये खलिनी ॥ अथ मानुष्यकं नृणाम् ।
 नृणा मनुष्याणां समूह इत्यर्थे नृशब्दपर्यायभूताद् मनुष्यशब्दाद् 'गोत्रोक्षोष्ट्र ...'
 इत्यादिना (४.२.३६) बृष्प्रत्यये मानुष्यकम् । 'प्रकृत्याफे राजन्यमनुष्ययुवान्'

(वा ६ ४ १६३) इति प्रकृतिभावाद् 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६ ४ १५१) इति यलोपस्याभावः ॥ ग्रामता—आयर्वणादिकम् । ग्रामादयः पञ्च शब्दाः सहस्रकरीषवर्माथर्वशब्दाश्चत्वारः इत्येव नवम्यः शब्देभ्यः प्रत्येकः तेषां ग्रामादीनां समूहेऽर्थे विवक्षिते ग्रामताजनतादयो नवः शब्दाः प्रत्येकः वर्तन्ते । ग्रामतादिशब्दानां^१ पर्यायत्वमाभूदिति पृथक्पृथगित्युक्तम् । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (४ २ ४३) इति समहार्थे ग्रामता जनता च । पाशादित्वेन यप्रत्यये (४ २ ४६) धूम्यादयस्त्रयः शब्दाः । धूमानां समूहो धूम्याः । पाशानां समूहः पाश्याः । गलानां समूहो गल्याः । पाशादौ पोटगल इति पठ्यते^२ । तत्र पोटगलो बृहत्काश इति वृत्तिकारेण विवरणं कृतम् । ततश्च गल्येति शब्देन पोटगल्येति शब्दः उपलक्षित इति केचित् । अपरे तु गणपाठे पोटशब्दो गलशब्दश्चेति शब्दद्वयं मत्वा गलानां कण्ठानां समूहो गल्येत्याहुः । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां शुष्कगोमयानां समूहः कारीषम् । धर्मणां कवचानां समूहो धर्मणम् । अथर्वनामा कश्चिद् ऋषिः । 'तमथर्वान्विन्दत्' 'अथर्वा त्वा ऋष्यमो निरमन्यत्' (तं स ४ १ ३ २^३) इति श्रुतौ दर्शनात् । तेन दृष्टो वेदभागोऽपि अभेदोपचाराद् अथर्वशब्देनोच्यते । तथा च स्मृतिः—^४'वेदायर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तित' (याज्ञ १ ५ १०१) इति । 'अयायर्वनिधेस्तस्य' इति कालिदासश्च (रघु १ ५६) । अथर्वणां समूहः आयर्वणम् । अथवा अथर्वमन्त्राध्येतारः अथर्वणां तेषां समूहः आयर्वणम् । सर्वत्र 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) इत्यण् । अन्ये त्वाहुः—अथर्वणां प्रोक्तम् आयर्वणम् । तदधीयत इत्याथर्वणिका । तेषां समूहः आयर्वणम् । 'आयर्वणिकस्येकलोपश्च' (४ ३ १३३) इत्यणि इकलोप इति ॥ आदिशब्देन अङ्गाराणां समूहः आङ्गारम् । धर्मणाम्जिनानां समूहश्चार्मणम् इत्यादीनि भिक्षादिगणपठितानि सर्वाण्यपि प्रातिपदिकानि अण्प्रत्ययान्तत्वेनोदाहृतव्यानि । 'इह भूतग्रन्थकारेणापठिता केचन शब्दाः शेषकारेण दर्शिताः । यथा—'परभागो गुणोत्कर्षः' । गुणातिशयनामनी । 'प्रतिपत्तिः प्रगल्भता' । दाढ्यस्य नामनी । 'अन्यत्र' ग्रन्थः गुम्फः सदर्थो रचना न ना' । गद्यपद्यादिनिर्माणस्य नामानि । 'प्रणिपातस्त्वनुनयः प्रणयः सान्त्वना न ना' । सामवादस्य नामानि । 'श्रीडा विनोदः' । श्रीडाया नामनी । 'खेदस्तु निर्वेदश्चावसन्नता' । नेष्फल्ययुद्धेर्नामानि । 'स्वप्नश्चपातिः परिप्यङ्गः' । आलिङ्गनस्य नामनी । 'विगानः वचनीयता' । निन्दाया नामनी । 'विद्युतिः पञ्चिका टीका' । व्याख्यानग्रन्थस्य नामानि । 'भूतमाभूतमाशयः' । अभिप्राय-

नामानि । 'आभाणकः प्रवादः स्यादतिह्यं लोकविश्रुतिः' । अनिशितमूलस्य^१
लोकप्रवादस्य नामानि ॥ ४२ ॥

बोम्मगण्ट्यप्पयाचार्यः पदवाक्यप्रमाणवित् ।
संकीर्णवर्गं व्याचष्ट नामलिङ्गानुशासने ॥
इह यत्त्यक्तमज्ञानादालस्याद्यदुपेक्षितम् ।
प्रमादावन्यथोक्तं यद् विद्वद्भिस्तद्विशोध्यताम् ॥
श्लोकाः ^१संकीर्णवर्गे स्याद्वचत्वारिंशदीरिताः ।

इति संकीर्णविवरणं समाप्तम् ।

^१ प्रत्येक प्रतिनियतार्थवचनत्वमेव । न तु पर्यायत्वम् Gm3, Tv ^२ मुद्रितकौमु-
दीगणपाठे गल इति शब्दो दृश्यते (पृ ६५१) ^३ त्वाङ्गिरसो निरमन्यत् Tv ^४ बाज
स ११ ३२ ^५ Gm3, Tv add ऋचो यजूपि सामानि अथर्वाङ्गिरसश्च ये ^६ अत्र
ग्रन्थकारेणानुक्तानां केषांचिदर्थानां पर्याया ° Tv ^७ ग्रथन B6, E6 ^८ Tj3 adds
लोकविश्रुतस्य वा ^९ संकीर्णगा सार्धा द्वि° Tv

(पा) खलानां खलिनी खल्यापि । खला दुर्जना । खला कुलटा । 'खलो
नीच खलेत्वंरी' इति वैजयन्ती (पृ २३२, श्लो २५) । तपा तामा च समूह
खलिनी खल्या च स्यात् ॥ अथ मानुष्यक नृणाम् । मनुष्यसमूहो मानुष्यक स्यात् ॥
ग्रामता—पृथक् । ग्रामनादयो ग्रामादिसमूहवचना । गल्याशब्द ^१ पोटगलसमूह-
वचन । पाशादिषु गल इति पोटगलस्य सघातविगृहीतस्य ग्रहणमिति गणकोश-
टीकाकारः ॥ अवि साहस्र—आयर्वणादिकम् । माहस्र वारीप वारमणम् आयर्वण
भारमणम् आङ्गारमित्येतानि सर्वाण्यपि तत्तत्समूहवचनानि ॥ ६० ॥

इति श्रीवत्सन्तृप्तिहसूरिमुत्तमल्लिनाथमुष्ठीविरचिते
अमरपदपारिजाते संकीर्णवर्गं

^१ A1 adds पृथक्पृथक्

^२ °नरसिंह° A1

३. नानार्थवर्गः

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

(वि) अथ नानार्थवर्गमुपक्रमे—

नानार्थवर्गविवृतिवृत्तरूपेण कथ्यते ।

^१ अनुक्ता ग्रन्थकारेण ग्रन्थगौरवभोरणा ॥ १ ॥

तन्त्रान्तरस्थो नानार्थपदम्यार्थो यथामति ।

चापित्वादपदाधाराद्विस्तरेणैह कथ्यते ॥ २ ॥

अस्यार्थ — अत्र कान्तखान्तादिवर्गेषु^२ ये केऽपि कतिचिन्नानार्था शब्दा कीर्तिता ।
येषु पर्यायेष्वपि ये भूरिप्रयोगा तेषु पर्यायेषु^३ त एव भूरिप्रयोगा शब्दा वक्ष्यन्ते^४ ।
अत्र ^५कान्ता पूर्वमुच्यन्ते ॥ १ ॥

^१ अनुक्त J₂ ^२ वर्गेष्वेव K₆ ^३ K₅ omits ^४ पठ्यन्ते J₂ ^५ कान्त
उच्यते J₂

(धिव) ^१ एकार्थानेकपर्यायाः प्रथमं प्रतिपादिताः ।

यदमेकमनेकार्थं संप्रति प्रतिपाद्यते ॥

ननु इतः प्रागेव तत्तत्पर्यायप्रस्तावेषु अनेकार्थशब्दानामप्युक्तत्वेन^२ तेषामनेकार्थत्व-
स्यापि व्यक्तत्वाद् व्यक्तव्यान्तराभावेन व्यर्थोऽयं वर्गान्तरारम्भः । ^३अयं मतम्—
यद्यप्यमाणानां नाकादिशब्दानां प्रागाकाशादिपर्यायशब्देष्वेवाभिहितत्वाभावात् ता-
दर्थ्यप्रतिपत्तये वर्गान्तरारम्भ इति । तर्हि तेषां स्वर्गादिरूपार्थत्वस्य कथितत्वाद्
इह तादर्थ्याभिधानं व्यर्थमेव स्यात् । यदि शब्दश्रवणसमनन्तरमेव तेषामनेकार्थ-
प्रतिपत्तये युगपदेव संगृह्य सर्वार्थाभिधानमित्युच्यते^४ तर्हि श्लोकसालावृकादि-
शब्दानामिव (श्लो. २, १२) नाकादिशब्दानामपि नानार्थवर्गं एव प्रयत्नमात्रेण
यद्व्यर्थताप्रतीतेः पर्यायिकाण्डे तत्कथनप्रयासो^५ निरर्थक एव स्यात् । किंच—इह
कतिपयानामेव नानार्थशब्दानामभिधानं श्रियते, न सर्वेषाम् । तेषामपि न सर्वेऽप्यर्था
‘पठ्यन्ते । किमनेनाभिधानरूपेणेत्यत्राह—नानार्थाः—पर्यायेष्वपि तेषु ते ।

अस्यार्थः—शब्दानामर्थभिधाने विरलप्रयोगत्वं प्रचुरप्रयोगत्वं चेति द्वैरूप्यम् । तत्र कतिपयशब्दा अत्र नानार्थवर्गान्तर्गतकान्तखान्ताद्यवान्तरवर्गेष्वेव तत्तदर्थवाचकत्वेन कीर्तिताः, न तु तत्पर्यायप्रस्तावे । कुतः? तत्प्रयोगस्य क्वाचित्कत्वेन यत्र क्वापि तदुक्तिमात्र एव तात्पर्यात् । यथा—‘भारते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः’ (श्लो. ५) इत्यादि । ये तु शब्दा येष्वर्थविशेषेषु भूरिप्रयोगाः प्राचुर्येण प्रयुक्ताः ते शब्दाः तेषु तदर्थवाचकेषु पर्यायेषु अपिशब्दात् कान्तादिवर्गेष्वपि कीर्तिता इत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः—नाकाशब्दस्य स्वर्गरूपार्थ एव प्रचुरप्रयोगत्वाद् उभयत्राभिधानम् (१. १. ६, ३. ३. २) । आकाशरूपार्थे तु प्रयोगस्य क्वाचित्कत्वाद् नानार्थवर्ग एवाभिधानम् । गोशब्दस्य सौरभेय्यां प्रयोगप्राचुर्याद् उभयत्र कथनम् (२. ६. ६६, ३. ३. २५) । इष्वाद्यर्थेषु विरलप्रयोगत्वाद् नानार्थवर्ग एव निरूपणम् । सातावृकादिशब्दानां (श्लो. १२) तु धानराद्यर्थत्रयेऽपि क्वाचित्कप्रयोगत्वाद् अनेकार्थमध्य एव कथनम् । धित्रभानुभानुहंसादीनां त्वार्थेषु प्रतिद्वसान्स्याद् उभयत्राभिधानमित्यादि सर्वत्र विवेचनीयम् ।

अत्र कोऽपीत्यनेनायमर्थः सूचितः । नाकादिशब्दानां प्रदर्शनमात्रपरत्वाद-
प्राणुक्ता अपि सर्वज्ञेश्वरनादेयोऽप्रभृतयोऽपि शब्दाः पर्यायिकाण्डे तत्पर्यायप्रत्यवेक्ष-
णाद् अभिधानान्तरपरिशीलनाच्च नानार्थत्वेनोद्घेया इति कान्तदिवर्गेष्वित्यनेनैतत्
सूचितम् । स्वग्रन्थे नानार्थकाण्डोऽशब्देऽन्तिमव्यञ्जननियम एव । न तु ग्रन्थान्तरे
इव द्व्यक्षरत्रयक्षरादिनियम इति । अस्य च नियमस्याकरणे ‘प्रतिष्ठा कृत्यमा-
स्पदम्’ (श्लो. ६४) ‘उत्सेधः कार्य उन्नतिः’ (श्लो. ६६) ‘संज्ञा स्यात् घेतना
नाम’ (श्लो. ३३) इत्यादी विधेयशब्दसंवेहः स्यात् ॥ १ ॥

¹ Gms adds अथ नानार्थवर्गरम्भ

² ‘उत्तरेनानेकार्थ’ Gms Tv.

³ कथमत्र वक्ष्यमाणाना Tv

⁴ उच्येत Gms Tv.

⁵ कथनप्रयोजन निरर्थकम् Tv.

⁶ वक्ष्यन्ते Tv

⁷ Gms, Tv add अथवा अस्य श्लोकस्यायमर्थः । नानार्थ इति

पदद्वयम्, वर्मधारयो वा । इह धर्मं नाकादिशब्दानां नानाभूता धित्रप्रवारा. केचिदर्थ-
कान्तादिवर्गेष्वेव कीर्तिता । न पर्यायिकाण्डे । तेष्वानाशादिरूपायैषु तेषां नाकादिशब्दानां
प्रयोगः ।

(पा.) पदनतविद्युधालि प्रोल्लसद्गण्डपाली

मुमग्णवृत्तली बाह्वञ्चन्मृणाली ।

गुरुरकुलपाली धामसिन्धुप्रणाली

हृतदितिभुतमोलिभ्राजते भद्रवाली ॥

नानार्था—तेषु ते । पूर्वमकम्मिन्नर्थे अनेके शब्दा उक्ता । इदानीमनेकेष्वर्थेषु एक शब्द कथ्यते । तत् कन पकारेणेति चेदत्रैव कान्तादिवर्गेषु केऽपि कीर्तिता । अस्मिन् वर्गे कान्ताखान्तादिप्रवरणेषु केचन प्रदर्शिता । 'शरे खड्गे च सायक' (श्लो २) इति ये केऽपि भरिप्रयोगा त केऽपि पर्यायष्वपि प्रदर्शिता । किंच येष्वर्थेषु ये केचन शब्दा भूरिश कान्यनाटकादिप्रयुक्ता तेष्वर्थेषु त एव शब्दा केचन पर्यायेषूक्ता । अपिशब्दो नियमप्रतीत्यर्थः । 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे' (१, पृ ६), 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामध्रम्' (पृ ५०) इति पर्यायेषूक्ता अत्रापि वचन वृथिता । 'आशुगां वायुविशिखौ' (श्लो १६) इत्येकतरस्य पर्यायोक्तावपि । 'जम्बुवौ त्रोटुवरुणौ' (श्लो ३) इति मिलिता अपि केचन कीर्तिता ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।

पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

(वि) १ अम्बरे सुरलोके च नाकशब्द २ प्रकीर्तित ।

३ न विद्यतेऽक दु खमत्रेति नाक ।

ग्रहलोकादिके लोके जन लोक उदाहृत ॥ ३ ॥

लोक्यते आलोक्यत ४ इति लोक । 'लोक दर्शने' ।

समाख्यावृत्तयोश्चैन श्लोकशब्द उदाहृत ।

श्लोक्यत इति श्लोक । 'श्लोक सघाते' ५ ।

वाणे ६ षड्जान्तरे क्षीणे सायक परिकीर्तित ॥ ४ ॥

स्यति सायतीति वा सायक । 'पोऽन्तकर्मणि', 'पै क्षये' ॥ २ ॥

१ आकाशे J₂

२ नाकलोके K₃

३ J₂ omits the sentence

४ J₂ omits

५ शब्दसघाते K₅

६ षड्जान्तरे J₃, K₅

(विय) अय नानार्थशब्दा उच्यन्ते—आकाशे त्रिदिवे नाक । स्वर्ग-
वदन्तरिक्षस्यापि पुण्यपत्तप्राप्यत्वाद् नास्ति अक दु खमत्रेति नाक ।

शब्दा नानार्थवर्गीया पूर्वं कृतनिरवतप ।

केचिन्नात्र निरुच्यन्ते ग्रन्थविस्तरतो भयात् ॥

लोकस्तु भुवने जने । भुवनशब्देन ^१त्रीणि ^२सप्त ^३चतुर्दश वा भुवनानि विवक्षितानि । जनशब्देन च शिरःपाण्याद्यङ्गसंस्थानविशेषयुक्तं तिर्यग्व्यतिरिक्तं मनुष्यादिप्राणिमात्रमुच्यते । यथा—‘अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने’ (कु. सं. ५. ४०), ‘जनाय शुद्धान्तचराय शंसते’ (रघु. ३. १६), सुजनो दुर्जनः इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । यच्चित्तु समुदायेऽपि प्रयुज्यते । यथा—‘सखोजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्’ ^४(रघु. ३. १), ‘अप्सरोजनसंकीर्णं विमाने’ इत्यादि । इह तु जनशब्दः समूहार्थः । तत्र लोकशब्दो यथा—^५‘स्त्रीलोकः परिकलयांचकार तुल्यम्’, राजलोक इति ॥ पद्ये यशसि च श्लोकः । पद्ये पादबद्धे । यथा—‘मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः’ (रामा. १. २. १५) इत्यादौ । श्लोबधत इति श्लोकः । ‘श्लोकं संघाते’ । घञ् । यशसि च यथा—पुण्यश्लोकः इत्यादि ॥ शरे खड्गे च सायकः । स्यति ^६‘प्रतिपक्षं नाशयतीति सायकः । ‘षोऽन्तकर्मणि’ । कर्तरि ण्वुल् (३. १. १३३) । ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ (७. ३. ३३) इति युगागमः । चकारसूचितमर्थान्तरं शेषकारेण वक्षितम् । ‘सायको क्षेतृसातारो त्रिलिङ्गौ’ इति । ‘क्षि क्षये’ इत्यस्मात् तृजन्तेन क्षेतृशब्देन क्षित उच्यते । सातृशब्देन नाशकरः । अस्मिन्नेवार्थद्वये त्रिलिङ्गौ वाच्यलिङ्गौ इत्यर्थः ॥ २ ॥

^१ भू, भुवस्, स्वर.

^२ भू, भुवस्, स्वर, महर्, जनस्, तपस्, सत्यम्.

^३ भू -

सत्यम्, अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल पाताला

^४ मुखमिति मुद्रितग्रन्थे.

^५ त्रिलोक Tv

^६ परपक्ष Tj1, Tj2

^७ त्रिलिङ्गाविति निश्चितौ Gm3, Tv

(पा.) आकाशे—सायक । [नाक] भूम्यामपि स्यात् । ^१‘स्वर्गं भूम्यम्बरे नाकः’ इति हलायुध. (अ मा ५ १५) । ग्रन्थविस्तरभीत्या ^२अत्र दुर्बोधाशमात्रस्यैव ^३विवरणम् ॥ २ ॥

^१ ‘वक्ष्यतेऽम्बरे नाकः’ इत्येव मुद्रितग्रन्थे दृश्यते (पृ ८५)

^२ भयात् B3

^३ भात्रविवरणम् B3, C1

जम्बुको श्रोष्टुवरुणौ पृथुको क्षिपिर्धर्मको ।

आलोको दर्शनोद्योती भेरीपटहमानको ॥ ३ ॥

(वि.) वरणे फेरवे नीचे जम्बुकोऽयमुदाहृतः ।

जमतीति जम्बुकः । ‘जमु अदने’ ।

^१भृष्टे तिलकृते भक्ष्ये शिशां च पृथुको मत ॥ ५ ॥

पृथु अत्यर्थं कायतीति पृथुक् । कं शब्दे ' ॥

आलोको वर्तते दीप्तावीक्षणे बन्दिभाषणे ।

आलोक्यतेऽवधार्यते^२ इत्यालोक ।

आनको मुरजे मेर्यां पटहे भृजदम्बुदे ॥ ६ ॥

आ समन्तादनितीत्यानक्^४ । 'अन प्राणने' । 'अण शब्दे' इत्यस्माद् आणक इति वा पाठ ॥ ३ ॥

^१ भृष्टग्रीहिहृते भक्षे J2 K2, K5

^२ K5 omits

^३ स्वनदम्बुदे K3, K5

^४ अनकमिति वा पाठ K4

(विष) जम्बुकौ फोष्टुचरुणौ । जम्बुकश्च जम्बुकश्च जम्बुकौ इत्येकशेषः । सुगालोऽपि जम्बुक, पश्चिमदिक्पतिरपि जम्बुक इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्विवचनबहुवचनान्तानां विधेयशब्दानामेकशेषार्थोऽनुसंधेयः । जमतीति जम्बुक^१ । 'जमु अवने' । शेषे—'अथ जम्बुक । नीचे स्याज्जम्बुकस्तद्वत्' । जम्बुकोऽपि तद्वत् जम्बुकशब्दवद् अर्थत्रयेऽपि वर्तते इत्यर्थः ॥ पृथुको चिपिटार्भको । भृष्टा-वहतबीह्यादिकृतो भक्ष्यविशेष चिपिट । अर्भकं शिशु । तयोरुभयोः प्रत्येकं^२ पृथुकशब्दः ॥ आलोको दर्शनोद्योती । चक्षुर्जन्य ज्ञान दर्शनम् । सौरादिकप्रकाश उद्योत । तयोरर्थयोः क्रमेण भावे करणे च घञि आलोक । शेषे—'बन्दिभाषण आलोक' । अवधारय आलोकयेत्यादिरूपे बन्दिभाषणे आलोकशब्दो वर्तते इत्यर्थः । आलोक्यते राजादिरनेनेत्यालोक । करणे घञ् । ^३ 'आलोकशब्द वयसा विराव' इति कालिदास (रघु २ ६) । अन्यत्रापि—

^१ स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पाशैर्वर्तीभिः ।

यमावुदीरितालोक' ^४ ॥

इति (रघु १७ २७) ॥ मेरीपटहमानको । मेरी च पटहश्च बाद्यविशेषौ । तत्र प्रत्येकम् आनकशब्दो वर्तते । आनको दन्त्यपञ्चममध्याक्षर । केचित्तु 'अण शब्दे' इत्यस्माद् अणति शब्दायत इति द्वितीयाक्षर भूधन्यपञ्चममाहुः । मेरी पटहम् इत्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' (२ ४ ६) इत्येकवद्भावः । तूर्याङ्गिके तु

मार्दङ्गिकापाणविकम् इत्यादि द्वन्द्व^५ एवोदाहरणम् । शेषे—‘मृदङ्गे स्वनदम्बुद आनकः’ इति । विश्वप्रकाशोऽपि—‘आनकः पटहे भेयां मृदङ्गे स्वनदम्बुदे’ इति (पृ. ८, श्लो. ६६) ॥ ३ ॥

^१ मृगध्वादि (उ १ ३७) । ‘मितद्रादयश्च’ (वा ३ २ १८०) इति साधु इति भाषी (पृ २१५, ४५८) । ^२ पृथुरेव [पृथुक] । सत्ताया कन् (५ ३ ७५) । प्रयते । ‘प्रय प्रख्याने’ । ‘अर्मकपृथुकपाका वयसि’ (उ ५ ५३) इति साधुर्वा (भा दी पृ ४५८) । ^३ ‘आलोको जयशब्द स्यात्’ इति विश्व (रघु पृ ३०), ^४ इति हलायुध (रघु पृ ३४१) इति मल्लिनाथव्याख्या । उभयत्र मुद्रितग्रन्थयो न दृश्यते ^५ वाशिका (१, पृ १२७) ।

(पा) जम्बुकाविति—वरुण पश्चिमदिक्पाल । ^१ नीचोऽपि । ‘जम्बुक. ^२ फेरवे नीचे प्रतीचोदिक्पतावपि’ इति विश्व (पृ १३, श्लो १४१) ॥ चिपिट इति घाना । ‘अटकुलु’ ॥ (आलोक) वन्दिभाषणेऽपि स्यात् । ‘आलोको दर्शने चोते आलोको वन्दिभाषणे’ इति विश्व (पृ १०, श्लो १०३) ॥ भेरीपटहम् । अत्र तूर्याङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ आनको । ^३ मृदङ्गस्वनदम्बुदावपि स्याताम्^४ । ‘आनक. पटहे भेयां मृदङ्गे स्वनदम्बुदे’ इति विश्व (पृ ८, श्लो ६६) ॥ ३ ॥

^१ A1 omits

^२ स्वापदे इति मुद्रितग्रन्थे

^३ A1 adds मृदु

^४ B3 omits

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

तक्षको नागवर्धयोरङ्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

(वि) स्थानान्तिकोऽविह्लेप् ^१ कोपे रूपकभूययो ।

नाटकादिपरिच्छेदे चित्रे मुष्टेऽङ्क उच्यते ॥ ७ ॥

अमन्ति ^२ बाला अस्मिन्निति अङ्कः । ‘अम मत्पादिषु’ ॥

सिंहाणनिन्दयोश्चिह्ने वलङ्कः परिकीर्तितः ।

^३ वल्यतेऽङ्कः प्रत^४ इति वलङ्कः । ‘वल शब्दसंख्यानयो’ ^५ ॥

तक्षको वृक्षभेदे स्याच्चक्षु श्रवसि तक्षणि ॥ ८ ॥

तक्षणीतीति तक्षव । ‘तक्षु त्वक्ष तनूवरणे’ ॥

अर्कं शत्रेऽर्कपणे स्यात् ताम्रे स्फटिकसूर्ययोः ।

अर्च्यत इत्यर्कः । 'अर्चं पूजायाम्' ॥ ४ ॥

¹ क्रोडे J₂

² वाक्यानि K₅.

³ काल्यते J₂, K₆

⁴ K₅ adds अनेन

" सस्त्याने K₃, K₄.

⁶ J₂ omits त्वक्षू.

(विव.) उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः । उत्सङ्ग ऊरुप्रदेशः । 'वामोत्सङ्गता देवी' इत्यादिप्रयोगात् । चिह्नं लाञ्छनम् । ज्ञापकमिति यावत् । अङ्कयत इत्यङ्कः । 'अकि लक्षणे' । क्रमात् कर्मणि करणे च घञ् । शेषे—'अङ्कश्चित्रयुद्धे भूषान्तिक-परिच्छिदि । स्थाने च रूपके क्रोडे' इति । चित्रयुद्धं द्वन्द्वयुद्धम् । अत्र भूषाशब्देन गोपालस्त्रीभिः प्रकोष्ठे धारणीयो देशभाषायाम् अङ्गाख्ययैव प्रसिद्ध आभरणविशेषो विवक्षितः । परिच्छिदीति षलीघनशब्देन परिच्छेद उक्तः । स च नाटकादावे-काहचरितरूपकः शब्दसंबन्धः । रूपकं तु नाटिकादिषु प्रसिद्धम्¹ । क्रोडं भुजान्तरम् । विश्वप्रकाशोऽपि—

'अङ्कः स्थानेऽन्तिके² भन्तौ रूपकोत्सङ्गलक्षमगु ।

नाटिकादिपरिच्छेदे चित्रयुद्धे च भूषणे' ॥ (पृ. ५, श्लो. ३८)

इति ॥ कलङ्कोऽङ्कापवादयोः । अङ्ककोऽत्र चिह्नम् । कल्यते क्षिप्यत इति कलः । 'कल किल क्षेपे' ।³ अङ्कयतेऽनेनेत्यङ्कः । कलश्चासावङ्कश्च कलङ्कः । शकन्ध्वा-दित्वात् पररूपन् (वा. १. १. ६४) । शेषे—'कलङ्को लोहकिट्टकः' इति ॥ तक्षको नागवर्धकयोः । नागः सर्पविशेषः तक्षकनाम्ना प्रसिद्धः । तक्ष्णोति त्वगादि-कमिति तक्षकः । 'तक्षू त्वक्षू⁴ तनूकरणे' ॥ अर्कः स्फटिकसूर्ययोः । अर्च्यत इत्यर्कः । 'अर्चं पूजायाम्' । कर्मणि घञ् । विश्वप्रकाशे—'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पती' इति (पृ. ४, श्लो. २७) ॥ ४ ॥

¹ B₅, B₆ add नवममङ्कसङ्गयैव प्रसिद्ध करुणरसप्रायम्.

² क्रोडे Tj₁, Tj₂.

³ Tv omits अनेन.

⁴ Gm₁ omits त्वक्षू.

(पा.) उत्सङ्ग—अङ्कापवादयोः । उत्सङ्गशब्देन¹ उपरिदेशोरूपरिदेशयोरत्र ग्रहणम् । 'अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः' इति उरोदेशे माघः (शिशु. २. ५३) । 'कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्ती'

इति ऊरूपरिदेशे^२ बाण. (काद. पृ. २६०) ॥ अट्टकश्चिह्नम् । नागः सर्पविशेषः ।
[अर्कः.] ज्येष्ठभ्रातर्यपि स्यात् । 'अर्कोऽर्कपणो^३ स्फटिके ज्येष्ठभ्रातरि भास्वति'
इति वैजयन्ती (पृ. २१४, श्लो. ४) ॥ ४ ॥

^१ उरोदेशोऽर्मागयो A1.

^२ ऊरुभागे A1

^३ अर्कवर्णो B3, C1

मारुते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

स्यात् पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

(वि) ब्रह्मात्मानिलवहर्धनि कृतान्ताकंपु पुंसि कः ॥ ७ ॥

क^१ शीर्षजलसौख्येषु सर्वनाम्नि लिपु स्मृतः ।

कायते स्तूयत इति क । 'कै शब्दे' ॥

पुलाक क्षुद्रधान्ये स्यात् क्षिप्रे^२ भक्तकणोऽपि च ॥ १० ॥

पुलति पाकेन महत्त्वमापद्यत इति पुलाक । 'पुल महत्त्वे'^३ ॥ ५ ॥

^१ शिर J2

^२ क्षिप्ते K5, K6

^३ J2 adds क्षिप्रे च, क्षिप्तत्वे च

K2, K3, K4

(वि.) मारुते—शिरोऽम्बुनोः । पुंसि आत्मनीत्यर्थः । 'वायौ ब्रह्मणि
सूर्ये आत्मनि इत्येवमर्थचतुष्टये रूपभेदादेव कशब्दः पुंलिङ्गः । मूर्धनि जले च
नपुंसकलिङ्गः । कनति प्रकाशत इति कम् । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' । 'अन्येष्वपि
वृश्यते^३ (३. २. १०१) इति डप्रत्ययः । 'अत्र विश्वप्रकाशः (पृ. ४, श्लो. २४)—
'को ब्रह्मात्मानिलाकंपु . . . सुखशीर्षजलेषु कम्' इति । शिरोजलवाचकं कमित्यव्यय-
धर्गे वक्ष्यते (श्लो. २५०) ॥ स्यात् पुलाकः—सिक्थके । 'तुच्छधान्यं तण्डुलशून्यं
पलालम्' इति सुभूतिचन्द्रः । 'प्रियङ्गुश्यामाकादिक्षुद्रधान्यम्' इति सुद्योधिनीकारः ।
संक्षेपो नाम विस्तरविरोधिसंकोच इति प्रसिद्धः । तथा च 'बुद्धचरिते प्रयोगः—
'निबोध किंचित्तु पुलाकमात्रं वाक्यं मुनेर्वाक्यविदां वरस्य' इति । भक्तसिक्थकं
नाम स्यात्पाकापाकवशेन विक्लिप्तो महत्त्वमापन्नः तण्डुलपरिणाम ओदनरूपः ।
यथा—'स्यात्पुलाकान्यायः' इति । पुलति महत्त्वमापद्यत इति पुलाकः । 'पुल
महत्त्वे' । 'पिनाकावयश्च' इति उणादिषु (४. १५) निपातितः । अययाङ्गुपपलक्षणो

कप्रत्यये (३. १. १३५) पुलशब्देन महत्त्वपरिणामवद् द्रव्यं तण्डुलादिकमुच्यते । तदकतीति पुलाकः । 'अक अग कुटिलाया गतो' । भावार्थे विवपि पुलं महत्त्वम् अकतीति वा ॥ ५ ॥

^१ वायुब्रह्मसूर्यात्मरूपचतुष्टये Tv ^२ 'कन दीप्ती' B₅, B₆ ^३ अन्येभ्योऽपि Gm₁, Tv ^४ Tv adds अत्र शाश्वतकोश — 'क प्रजापतिर्दृष्टि को वायुरिति शब्दत । कश्चात्मनि समाख्यात क प्रकाश उदाहृत' इति । मुद्रितग्रन्थे तु 'क वारिशिरसो कश्च प्रजापत्यात्मवायुपु' (पृ १८, श्लो १६६), 'क सुखेऽपि विजानीयात्' (पृ ६६, श्लो ७७१) इति दृश्यते ^५ एव टीकासर्वस्वे (पृ ७४), असपूर्णमुद्रितग्रन्थे श्लोकोऽय न दृश्यते

(पा) मास्ते—शिरोऽम्बुनो । [क] पुस्यात्मन्यपि^१ । 'प्रजापत्यात्म-
वाताकं क शिरोऽम्बुसुखेषु कम्' इति रभसकोश । स्यात् पुलाक—सिक्थके ।
^२ भक्तसिक्थकमन्नकण । ^३ 'पट्टक मेतुक्' । ^४ 'प्रासोद्गलितसिक्थेन किं न्यून करिणो
भवेत्' ॥ ५ ॥

^१ A₁ omits अपि ^२ भक्तसिक्थ नामान्नाश A₁. ^३ B₃ omits
^४ प्रासाद् गलित° B₃, C₁

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

(वि) पेचको गजलाङ्गूलमूले वायसवैरिणि ।

पचति स्वेन नेत्रज्योतिषा काकानिति पेचक । 'डुपचष् पाके' ॥

कुण्डिदाडिमवर्षाश्मपक्षिभेदकरेषु^१ च ॥ ११ ॥

वीकसे^२ मस्तके चापि करक परिकीर्तितः ।

कीर्यत इति करक । 'कू विक्षेपे' ॥

विनायकस्तार्क्ष्यविष्णुविघ्नेशेषु गुरी जिने^३ ॥ १२ ॥

चीना पक्षिणा नायको विनायक । 'णीञ् प्रापणे' ॥ ६ ॥

^१ जेदे J₂ ^२ मस्तकस्यापि K₄, K₆. ^३ जने K₆

(विव.) उलूके—पेचकः ॥ पुच्छमूलस्य अधः समीपे गुदाच्छादकमांस-
पिण्ड इति सुभूतिचन्द्रः । 'पेचको गजलाङ्गूलमूलपर्यन्तधूकयोः' इति विश्वप्रकाशः

(पृ. ६, श्लो. ८६) । केचित्तु^१ पुच्छमूले पुच्छप्रान्ते चेत्यर्थद्वयपरत्वेन व्याचक्षते ।
तथा च प्रतापः—'उलूके गजलाडगूले मूलपर्यन्तयोरपि' इति । अयं शब्दः प्रागेव
व्युत्पादितः (२. ५. १५) । कमण्डलौ च करकः । कमण्डलुः कुण्डिका । चकारा-
दन्यत्रापि । तथा च प्रतापः—

करकः पक्षिभेदे स्यात् कमण्डलुकरडकयोः ।

करदाडिमयोः पुंसि स्त्रियामपि धनोपले ॥

इति । पक्षिभेदः कृकराख्यः । 'करडको भस्तके शस्यनारिकेलफलास्थनि'
इति विश्वप्रकाशवचनात्^१ (पृ. १४, श्लो. १४८) ॥ सुगते च विनायकः ।
चकारसमुच्चितोऽर्थः शेषे—'विनायकस्तु हेरम्बे गरुडमति गुरावपि' इति । यीना
पक्षिणा नायकत्वाद् विनायको गरुडमान् । गुरावपि । विनेतृत्वाद् विनायकः ॥ ६ ॥

^१ Tj1, Tj2 omi केचित्तु ^२ पचति सतपति, पच्यते वा दुःखेन । 'हुपचप
पाके' । 'पश्चिमच्चोरिष्णोपघाया' (उ ५ ३७) इति वृत् । अत इत्वम् । 'पुगन्त' इति
गुण इति भा वी (पृ २१६) ^३ मस्तकास्थि स्यात् Bs, Gm ^४ Tv adds
प्रताप एव वपंस्तत्तावे वपंशब्दस्य वपोंपलवचनस्य द्वितिकृत्वमाह—वपंश्रवाण करका इवोपिति

(पा) उलूके—पेचक^१ । कमण्डलौ च करक । वपोंपलदाडिमयोरपि
स्यात् । तशब्द उक्तसमुच्चये जुक्तसमुच्चये च, अनुवलयचन लिखितम् ॥
सुगते च विनायक । हेरम्बादयोऽपि । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यं विज्ञे^२ जिने^३
गुरौ' इति विश्व (पृ १७, श्लो १८८) ॥ ६ ॥

^१ उलूकादिषु पेचकशब्द स्यात् Cj

^२ विघ्ने A1

^३ जिने A1, B2

किष्कुर्हस्ते वितस्ती च शूककोटे च वृश्चिकः ।

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

(वि) वितस्ती कुत्सिते विष्कुर्मानि^१ हस्तप्रकोष्ठके^२ ।

किमपि वृषतेजनेनेति किष्कु । 'कु' शब्दे ॥

वृश्चिको भेषजे^३ राशौ शूकवीटे^४ विपश्चिमी ॥ १३ ॥

वृश्चतीति वृश्चिकः । 'ओत्रश्चू छेदने' ॥

प्रतीकं प्रतिकूले स्यादङ्गे^५ वैलोम्यभाविणि ।

[प्रत्येति] प्रतिकूलमेतीति प्रतीक. । 'इण् गती' ॥ ७ ॥

^१ याने Z1; महा^० K5. ^२ प्रकोष्ठयो K2, K4 ^३ कायते K8; कौतीति J2, K5 ^४ वृषभे K6 ^५ कीले K3, K6 ^६ अग्ने J2. ^७ अङ्गवेलोम्य^० Z1.

(विब.) किष्कुहंस्ते वितस्तौ च । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । वितस्तिः
द्वादशाङ्गुलः । ^१अत्र रुद्रोऽपि—'किष्कुहंस्ते वितस्तौ च'^२ प्रकोष्ठेऽप्यनपुंसकम् ^३
इति । किंचिदिति कूपते शब्दत इति किष्कुः । 'कु शब्दे' । बहुलग्रहणात् कर्मणि
डुप्रत्ययः । 'अविहितलक्षणः सुट् पारस्करादिषु द्रष्टव्यः' इति सुडागमः ॥ शूककीटे
च वृश्चिकः । 'पुच्छाग्रे शूकवान् कीटः शूककीटः । रक्तभ्रमर इत्यन्ये । चकाराद्
द्रोणे इति प्रागुक्तः (१, पृ. ३३६) । शोषे—'वृश्चिकस्त्वौषधे राशौ' इति ।
औषधम् ^४औषधिविशेषः । वृश्चिको राशिस्तुलाराशोरनन्तरः ॥ प्रतिकूले—
पुंस्ययम् । ^५प्रतीकः प्रतिकूलार्थश्चेद् विशेष्यानुरोधात् त्रिलिङ्गः । एकदे-
शोऽव्ययः । तत्र पुलिङ्गः ॥ ७ ॥

^१ Gm3, Tv add शोषे—प्रकोष्ठे कुत्सिते किष्कुद्विचत्वारिंशदङ्गुल . ^२ ना B5, B6. ^३ पुनपुसकम् Tj1, Tj2 ^४ पुच्छाग्रेपरि Tv. ^५ गुल्मविशेषः ।
आन्ध्रभाषाया 'तेलुमणिचेट्टपेरु' Gm1. ^६ प्रत्येति, प्रतीयते वा । 'इण् गती' । 'अली-
कादयश्च' (उ ४ २५) इति साधु इति भा. दी (पृ २५८).

(पा) किष्कुहंस्ते—वृश्चिकः । ^१वृश्चिकेऽपि स्यात् ॥ प्रतिकूले—
पुंस्ययम् । अनुकूलेऽपि त्रिलिङ्ग ^२ । 'नाङ्गे' ^३प्रतीकस्तिषु तु प्रतिकूलानुकूलयोः ^४
इति वीजयन्ती (पृ २६१, श्लो ५४) ॥ ७ ॥

^१ राशौ भासे वा. ^२ B3 omits ^३ मुखे इति मुद्रितग्रन्थे ^४ अनुरूपयो
इति मुद्रितग्रन्थे.

स्याद् भतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च ।
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥

(वि.) भूनिम्बे भूतिकः ^१ध्यामे दीप्यके भूस्तृणे मतम् ॥ १४ ॥

भुवि ऊतियंस्येति भूतिकम् । 'ऊयी तन्तुसताने' ॥

कोशातकी कचे^२ ज्योत्स्नाघण्टालीघोपके^३ च ।

मृदङ्गफलवाक्षवेडादेवतालीपु^४ वर्तते ॥ १५ ॥

कोशमतति कोशातकी । 'अत सातत्यगमने' ॥ ८ ॥

^१ ध्याने J₂, नाम K₅

^२ करे J₂

^३ 'घण्टारी' K₅.

^४ देवदाडिपु J₂, K₅.

(विच) स्याद् भूतिक—भूस्तुणेऽपि च । भूनिम्ब किराततिवत् । कतूण देवजगन्धाल्य सौगन्धिकम् । भूस्तुणमपि प्रागुक्तम् (१, पृ. ३१६) । भुवि ऊतिरस्येति भूतिकम् । 'अन्येषामपि वृश्यते' (६. ३. १३७) इति दीर्घे^१ भूतीकमपि । तथा च विश्वप्रकाशे—'भूतीकमपि ^२भूनिम्बे कर्पूरतृणदीप्ययो.' इति (पृ. ११, श्लो. ११०) । कर्पूरतृण भूस्तुणम्^३ । स्वामो तु (पृ. २७०)—कतूणमित्यस्य स्थाने कट्फल इति पठित्वा कट्फल ^४श्रीपर्णीति व्याचष्ट ॥ ज्योत्स्निकाया—कोशा-
तकी । ज्योत्स्निका यटोलिका । धोयोऽत्र धामार्गवाख्यस्तिवत्फलं लताविशेष ।
^५तथा च माधव.—'धोयो धामार्गवे पल्ल्या कोशातक्या ध्वनावपि' इति ।
कोशाख्य जालाकार बीजपिधानम् अतति ध्याप्नोतीति कोशातकी ।
हरोतक्यावि^६ (४. ३. १६७) ॥ ८ ॥

^१ दीर्घविकल्प Tv

^२ भूनिम्बदीप्यकर्पूरकतूणे इति मु ग्र

^३ Gm₃, Tv

add तथा च वामन प्रदीपे— स्याद् भूतिक गन्धतृण मालाकर्पूरनाम च इति

^४ श्रीफल

Tj₁, Tj₂

^५ अत एव Gm₁, Tv

^६ गौरादि Tv

(पा) स्याद् भूतिक—भूस्तुणेऽपि च । भूतीकमिति दीर्घमध्यमपि ।
'भूतीकमपि^१ ^२भूनिम्बदीप्यकर्पूरकतूणे' इति विश्व (पृ. ११, श्लो. ११०) ॥
ज्योत्स्निकाया—कोशातकी । कोशातक्या त्रय ॥ ८ ॥

^१ इति B₃, C₁

^२ भूनिम्बे दिव्य° B₃

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्लके ।

तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीक रामठेऽपि च ॥ ६ ॥

(वि) ^१कैटयं ^२खदिरे सोमवल्कशब्दोऽभिधीयते ।

सोमवत् श्वेत ^३वल्कमस्येति सोमवल्क ।

पिण्याकस्तिलकल्के स्यात् कुडकुमे चैव ^४सिल्हके ॥ १६ ॥

पिण्डवदकतीति पिण्याकः । 'अक अग कुटिलायां गतौ' । सिल्हः^५ सल्लकी-
त्वगादिना कृतो धूपः ॥

याजकाडकुशवीरेषु हिङ्गवश्वविषयेषु च ।

बाह्लीक बाह्लिक चापि कुडकुमे च प्रकीर्तितम् ॥ १७ ॥

वीरमुशीरम् । ^६प्रायेण बाह्लिकदेशभवत्वाद् बाह्लिकम् ॥ १६ ॥

^१ ईड्ये K₂, K₅. ^२ कदरे K₄, K₆ ^३ वल्कलम् K₃, K₆. ^४ हिङ्गुनि
K₄, K₆. ^५ सिल्हः K₅, K₆. ^६ प्रायः J₂

(विब.) अयं कट्फले—सोमवल्कः स्यात् । कट्फलः श्रीपर्णी । सित इति
खदिरविशेषणम् । ^१कदराख्यो वृक्षविशेष इत्ययं । सोमस्य ^२यज्ञियलताविशेषस्य
वल्कमिव वल्कं त्वगस्येति सोमवल्कः ॥ अयं सिल्हके—पिण्याकः । ^३सल्लकीत्वक्-
सुगन्धादिकृतो धूपस्तु सिल्हक इत्युषतलक्षणः (१, पृ. ४४३) ॥ तिलकल्कं चात्र
यन्त्रनिष्पीडनेनोद्धृतं कल्कम् । पिण्डं पिण्डाकारमकतीति पिण्याकः । वर्ण-
व्यत्ययः । शोपे—'पिण्याको हिङ्गुकुडकुमे' । हिङ्गु च कुडकुमं चेति समाहार-
द्वन्द्वः । विश्वप्रकाशेऽपि—'पिण्याकः सिल्हके^४ हिङ्गौ तिलचूर्णे च^५ कुडकुमे'
(पृ. ६, श्लो. ८३) ॥ बाह्लीकं रामठेऽपि च । रामठं हिङ्गु । तत्र रूपभेदाद्
नपुंसकलिङ्गः । प्रायेण बाह्लीकदेशे भवत्वाद्^६ बाह्लीकम् । शोपे—'बाह्लीको
विषयाश्चयोः । नप् कुडकुमे च वीरे च बाह्लीकं बाह्लिकं समम्' इति ।
विषयो बाह्लीकाख्यो देशः । अश्वः तद्देशप्रभवः । तत्र उभयत्र रूपभेदात्
पुंलिङ्गः । वीरम् उशीरम् । तत्र नप् नपुंसकलिङ्गमित्ययं । ^७बाह्लीकमिति मध्य-
दीर्घोऽप्यस्ति । तथा च शब्दभेदप्रकाशे—'बाह्लीको बाह्लिकश्चापि गाण्डीयो
गाण्डिवोऽपि च' इति ॥ १६ ॥

^१ खदिराख्यः B₃. ^२ यज्ञीय* Tv. ^३ Tv omits मन्मथीत्वक्. ^४ गिङ्गुने
इति म. प्र. ^५ अपीनि म. प्र. ^६ जातत्वात् B₃, B₆. ^७ बाह्लीकशब्दो मध्य-
दीर्घो मध्यह्रस्वश्च । द्वयमेवार्थम् । कुडकुमवीरहिङ्गुषु नपुमाम्, अन्यत्र पुनिङ्ग. Tv.

(पा) अथ कट्फले—^१रामठेऽपि च । चशब्देन पिण्याकेऽपि । 'पिण्याकः
^२सिल्हके हिङ्गौ तिलचूर्णं ^३च कुडकुमे' इति विश्व (पृ ६, श्लो ८३) ॥ ६ ॥

^१ बाल्लिक A₁

^२ सिल्हके इति मु ग्र

^३ अपि इति मु ग्र.

महेन्द्रगुग्गुलूलकव्यालप्राहिषु कौशिकः ।

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

(वि) विश्वामित्रमुनौ शक्ने गुग्गुलावाहितुण्डिके ।
 चण्डिकाया नदीभेदे कुशाख्यग्रन्थवेतरि ॥ १८ ॥
 उलूके नकुले चैव ^१खनके कौशिको भवेत् ।

कुशिकस्यापत्य कौशिक । अन्यत्र व्युत्पत्तिर्यथाहंमूह्या^२ ॥

रोगातञ्चनशङ्कासु तापे चातङ्क इष्यते^३ ॥ १९ ॥

आतञ्चन ^४क्षीरादिद्रव्यपरिणमनम् । आतङ्कत्यनेन कृच्छ्रेण जीवतीति आतङ्कः ।
 'तकि कृच्छ्रजीवने गतौ च'^५ ॥

स्वल्पघातुकनि स्वेषु क्षुल्लक परिकीर्तित ।

^६क्षुभ्र लातीति क्षुल्लक । 'ला आदाने' ॥ १० ॥

^१ कनके K₅ ^२ यथाकथञ्चित् J₂ ^३ उच्यते K₂, K₄, K₅ ^४ K₅ omits
 इव्य* ^५ K₂, K₄ omits गतौ च ^६ क्षुभ्र क्षोद K₅, क्षुत K₅

(विच.) महेन्द्र—कौशिकः । कोशो धनसमृद्धिः प्रयोजनमस्येति कौशिकः
 इन्द्रः, स एवात्र महेन्द्रशब्देनोक्तः । 'महान् वा अयमभूद्यो वृत्रमवधोदिति तन्म-
 हेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्' इति श्रुते (ऐ. ब्रा. ३. २१) । इन्द्रेण केनचित् कारणवशेन
 कदाचिद् उलूकवेषः परिगृहीत इति ^१घूकोऽपि कौशिकः । कोशेन ^२सर्पग्रहणपेटिकया
 व्यवहरतीति कौशिकः व्यालप्राही । गुग्गुलुवृक्षे प्रागुक्तः (१, पृ. २३६) । शेषे—

'कौशिको मुनिभेदे च नकुले कोशवत्यपि ।

उद्गातरि कुशाजीवे गोरीनद्योस्तु कौशिकी ॥'

इति । मुनिभेदः विश्वामित्रः । नकुलो बभ्रुः । कोशो घनस्य समूहः^३ । पुराणादि-
ग्रन्थसंदर्भो वा । सोऽस्यास्तीति वा कोशवान् । कोशं वेत्तीति वा कौशिकः^४ ।
त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोत्रियेषु^५ गणनायौदुम्बराः शङ्कवः कुशा उच्यन्ते । ताभिर्व्यव-
हरतीति कौशिकः । उद्गाता प्रथमः छन्दोगेषु । कुशो दर्भः, कुशं जलं, कुशीत्य-
योविकारश्च । तेन जीवतीति कौशिकः । पार्वत्यां नदीभेदे च कौशिकीति डीबन्त-
स्त्रोलिङ्गः । कुशिकात् जाता कौशिकी ॥ रुक्—आतङ्कः । आतङ्कति कृच्छ्रेण
जीवत्यनेनेति आतङ्कः । 'तकि कृच्छ्रजीवने' । अधिकरणे करणे वा (३. ३. १२१)
घञ् । रुग् रोगः । तापः पीडा । शङ्का भयम् । शेषे—'आतञ्चने स्यादातङ्कः' ।
क्षीरस्य 'रूपपरिणामहेतुभूतं' दध्यादिकमातञ्चनमुच्यते ॥ स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ।
स्वल्पं सूक्ष्मम् । शेषे—'दरिद्रे क्षुल्लकस्त्रिषु' । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' । क्षुधं लातीति
क्षुल्लकः ॥ १० ॥

^१ उलूकोऽपि Tv ^२ 'वारण' Gms, Tv ^३ Tj1 adds तद्वान्. ^४ सोऽपि
कौशिक उच्यते Tv ^५ 'स्तोत्रेषु' Bs, Bg ^६ Tv adds दधि^७ ^७ Tj1, Tj2
add क्षीरावाप्य

(पा) महेन्द्र—कौशिक । कौशिकस्य एते चत्वारः । रुक्—आतङ्कः ।
मुरजध्वनावपि स्यात् । 'आतङ्को रोगसतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' इति विश्वः
(पृ. १४, श्लो १५१) ॥ स्वल्पेऽपि^१ क्षुल्लकस्त्रिषु । क्षुद्रशङ्खेऽपि^२ । 'शम्बूकास्ते
क्षुल्लका क्षुद्रशङ्खा' इति हलायुध (अ मा. ३. ४२) ॥ १० ॥

^१ तु A1. ^२ A1 adds पुलिङ्ग .

जंवातृकः शशाङ्कोऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

(वि) जंवातृक^१ पुनजलभेपज्यायुप्मदिन्दुषु ॥ २० ॥

^२ जीवतीति जंवातृकः । 'जीव प्राणधारणे' ॥

^३ वर्तका पक्षिभेदे स्याद् वर्तकोऽश्वपुगे मतः ।

भुवि वर्तत इति वर्तकः । 'वृत्तु वर्तने'^४ ॥

व्याघ्रदिग्गजभैषज्यसितच्छतसिताम्बुजे ॥ २१ ॥

कोशकृज्जन्तुभेदे च पुण्डरीकोऽभिधीयते ।

पुणतीति पुण्डरीकः । 'पुण कर्मणि शुभे' ॥

मयूरस्य शिखाया च भूषणे जीरके तथा ॥ २२ ॥

प्रदीपेऽप्यजमोदाया दीपक. परिकीर्तितः ।

दीपयतीति दीपक. । 'दीप दीप्तौ'^५ ॥ ११ ॥

^१ जैवातूक J₂.

^२ जीवयति J₂, K₃, K₄

^३ वर्तक K₅.

^४ K₅ omits.

^५ कान्तो J₂

(विव.) जैवातूकः शशाङ्कोऽपि । अपिशब्दाद् आयुष्मति प्रागुक्तः
(२. १. ६) । विश्वप्रकाशे—'जैवातूकः' ^१कृषे चन्द्रे भैषज्यायुष्मतोरपि'
(पृ. १८, श्लो. २०४) इति । कृषः कृषकः^२ । 'जैवातूकः कुडुम्बी च क्षेत्रकृत् कृष
इत्यपि' इति शेषकारेण^३ पर्यायकाण्डेऽभिधानात् ॥ खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः । अपि-
शब्दात् पक्षिभेदे प्रागुक्तः (१, पृ. ३५५) ॥ व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना । पुण्डरीक-
पत्राकारचर्मगतरेखासादृश्यात्^४ पुण्डरीकशब्देनोच्यते । तद्योगाद् अशंआद्यच्चि
(५. २. १२७) पुण्डरीको व्याघ्रः । अत्र विशेषाद् व्याघ्रवाचकः पुंलिङ्गः ।
सिताम्भोजे तु नपुंसकं प्रागुक्तम् (१, पृ. १८१) 'पुण्डरीकं 'सिताम्भोजम्' इति ।
'पुण्डरीको व्याघ्रभेदे दिग्गजेक्षुप्रभेदयोः' इत्यजयः । यवान्यामपि दीपकः । यवानी
अजमोवा । शेषे—'दीपकः स्यादलंकारे यवानीर्बहिचूडयोः' इति । अलंकारे
दीपकाख्यः प्रसिद्धः^५ । शेषस्थेन यवानीशब्देन जीरको विवक्षितः । 'दीपनीया
दीपनी च यवानी जीरकोऽपि च'^६ इति नामावल्यामभिधानात् । विश्वप्रकाशेऽपि—
^७'दीपकस्त्वजमोदायां यवानीर्बहिचूडयोः' (पृ. १२, श्लो. १२१) इति । बहिचूडा
मयूरशिखाख्य ओषधिविशेषः ॥ ११ ॥

^१ कृषे इति मु. य

^२ कषं Tv

^३ 'जैवातूक' कृजे चन्द्रे दीर्घायुपि च स

त्रिपु' इति त्रिकाण्डशेषे (पृ. २३, श्लो ५७५).

^४ युक्तत्वात् Gm₃, Tv

^५ Bs adds शब्दालवारेपु

^६ Tv adds

सितच्छत्रेऽपि कीर्तितम् Gm₃, Tv

अजाजी चैव जीवा च दीपको दीप्यकस्तथा.

^७ 'दीप्यकः चाजमोदे स्याद् यवानीर्बहिचूडयो.'

इति (पृ. १२, श्लो १२१), 'दीपक चागलवारे दीपको दीप्तिवारके' (पृ १०, श्लो. १००)

इति च मुद्रितग्रन्थे.

(पा) जैवातृक शशाङ्केऽपि । 'जैवातृकश्चन्द्रभिषगायुग्मत्सु कृषीवले'
इति वैजयन्ती (पृ २७७, श्लो ६) । खुरेऽप्यश्वस्य वर्तक । वृत्तिकर्तरि त्रिलिङ्ग ॥
व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना । व्याघ्रो व्याघ्रभेद ।

'पुण्डरीक सितच्छले सिताम्भोजे च कीर्तितम् ।

पुण्डरीको व्याघ्रभेद दिग्गजे क्षुद्रभेकयो ॥'

इति जयकोश । यवान्यामपि दीपक^१ । जीरकेऽपि स्यात्^२ । 'अजाजी तु जया
दीप्यो जीरको जीरण^३सित' इति वैजयन्ती (पृ १२६, श्लो ८३) ॥ ११ ॥

^१ दीप्यक इति पारिजाते पाठ

^२ B₃, C₁ omit स्यात्

^३ शित A₁

सालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

(वि) वपी शुनि च गोमायौ सालावृक् उदाहृत ॥ २३ ॥

स्यति वर्तते चेति सालावृक् । 'षोऽन्तकर्मणि' । 'वृक् आदाने' ॥

पर्वतोद्भवधात्वादौ गैरिकं कनकेऽपि च ।

गिरी भव गैरिकम् ॥

^१ व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडने ॥ २४ ॥

शुभ व्यलति^२ निवारयतीति व्यलीकम् । 'अल^३ आरणे' ॥

अलीकमनृते प्रोक्तं ललाटाप्रिययोरपि ।

अलतीत्यलीकम् । 'अल^४ भूषणपर्याप्तिवारणेषु' ॥ १२ ॥

^१ वैलक्षण्यं K₃

^२ K₅ omits नि

^३ निवारण K₂, K₃, K₄

^४ भूषण K₂, K₆

(विव) सालावृका —श्चान । सालान् वृक्षादिर्वर्तितो जीवान् आवर्कन्ते
भक्षयन्तीति सालावृका । ^१ 'वृक् आदाने' । दन्त्यादि । वैजयन्त्या नानार्थकाण्डे
दन्त्यादिप्रकरणेऽभिधानात्^२ । 'इन्द्रो यतीन् सालावृकस्य प्रायच्छत्' इति ध्रुते-

(ताण्ड्य. ८. १. ४) । ^३तालव्यादिरिति सुभुक्तिचन्द्रः । स्वर्णेऽपि गैरिकम् । अपि शब्दाद् 'गैरिकं तु विशेषतः'^४ इति प्रागुक्तधातुविशेषे (१, पृ. २१३) । गिरौ भवं गैरिकमिति अविरक्कन्यायेन गिरिशब्देन^५ विगृह्य गिरिकशब्दात् तद्धितोत्पत्तिः ॥ पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात् । विशेषेण सौमुख्यमलति वारयतीति व्यलीकम् । 'अल भूयणपर्याप्तिवारणेषु' । 'अलीकादयश्च' (उ. ४. २५) इतीकनप्रत्ययान्तो निपातितः । पीडा दुःखमिति टोकासर्वस्वकारेण व्याख्यातम्^६ (पृ. ७३) । दक्षिणा-वर्तस्तु—'व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज' इति कुमारसंभवश्लोकव्याख्याने (३. २५) व्यलीकं लज्जेति व्याख्याय तत्संमतिवत्वेन 'पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्' इत्यमरसिंहा-भिधानं पपाठ । तथा च 'सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्त्रियाभिर्गुर्वीभिः शमितपराजय-व्यलीकान्' इति कालिदासप्रयोगः (रघु. ४. ८७) । 'शोये'—'व्यलीकमप्रिया-कार्यवैलक्ष्यानृतकामजे' इति । कामजः कामावेशकृतोऽपराधः ॥ अलीकं त्वप्रियेऽनृते । अप्रियमनिष्टम् । शोये—'अलीकं तु ललाटे स्यात्' इति ॥ १२ ॥

^१ Tj₁, Tj₂ add कुक् ^२ मुद्रितग्रन्थे तु (पृ. २६८, श्लो. ४६) 'सालावृको वृके' इति शेषकाण्डे पुलिङ्गाध्याये दृश्यते ^३ शालावृक इति ^४ विशेषकम् B₅, B₆. ^५ गिरिणा Tv ^६ मुद्रितग्रन्थे 'अप्रियाकारविलोष्वपि व्यलीकम् । दीर्घमध्यम्' इत्येव दृश्यते. ^७ अपिशब्दार्थं शेषे Tv.

(पा.) सालावृका—गैरिकम् । जाजिन्यपि स्यात् । पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात् । प्रतारणेऽपि स्यात्^१ । 'व्यलीकं स्यात् प्रतारणम्' इति हलायुधः (अ. मा. ४. ६३) । 'पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्' इति पाठे^२ पीडनेऽपि स्यात्^३ ॥ अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

^१ B₃ omits स्यात् ^२ पाठेन A₁ ^३ C₁ omits.

शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले ।
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारेऽपि च निष्कोऽत्री

(वि.) ^१ गतजन्मन्यनूकः^२ स्यादनूकं शीलवशयोः ॥ १३ ॥

अनूच्यत इत्यनूकम् । 'उच्च समावाये' ॥

शकले वल्कले चैव शल्कशब्द उदाहृतः ।

^३शलतीति शल्कम् । 'शल ^४आशुगमने' ॥

सुवर्णाष्टोत्तरशते वक्षोभूषणकर्षयोः ॥ २६ ॥

^५स्वर्णदीनारपलयोर्निष्कः स्यात् पुनपुसकम् ।

नितरा कायते स्तूयत इति निष्कः । 'कै शब्दे' ॥ १३ ॥

^१ गजतन्वनि(?) K₅, K₆. ^२ अनूक K₂ ^३ J₂ omits the line. ^४ चलन-
सवरणयोः इति मुद्रितग्रन्थेषु. ^५ स्वर्णे K₄, K₅

(विव.) शीलान्वयावनूके । शीलं स्वभावः । अन्वयः वंशः । उभयत्र^१
हपभेवाद् नपुंसकम् । अनूच्यति प्रजासु समवति इत्यनूकम् । 'उच्च समवाये' ।
कप्रत्ययः^२ (३. १. १३५) । न्यङ्प्रत्ययः (७. ३. ५३) । शेषे—'अनूकं
गतजन्मनि' इति । शेषस्थं केचित् पुंलिङ्गं पठन्ति ॥ द्वे शल्के शकलवल्कले । शकलं
खण्डम् । वल्कं वृक्षादित्वक् । ते उभे शल्कवाच्ये । 'साम्यं गतेनाशनिना मघोनः
'शशाङ्कशल्काकृतिपाण्डुरेण' इति शल्कशब्दस्य खण्डवाचकत्वे भारविप्रयोगः
(किरा. १७. ५१) । 'शल्कैस्तां रात्रिमग्निमिन्धते' इति श्रुतिश्च^४ । अथवा
शकलं मत्स्यानां कवचप्राया त्वक् । तद्योगाद् मत्स्यः शकलीत्युच्यते । 'तथा
पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः' इति प्रयोगः (या. स्मृ. १. ७. १७७) ।
शलन् गच्छन् कायति शल्कम् । 'शल ^५आशुगमने' । 'कै शब्दे ॥ साष्टे शते—
निष्कोऽस्त्री । अष्टाभिः सह वर्तत इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (२. २. २८)
इति बहुव्रीहिसमासे सति साष्टन्शब्दात् सप्तम्येकवचने आत्वे नपुंसकह्रस्वत्वे च
साष्टे इति भवति । नकारान्तमिदम् । अत्र 'बहुव्रीहौ संख्येये ङ्ज् . . .' इत्यादिना
(५. ४. ७३) ङ्चप्रत्यये साष्टमित्यकारान्तमिति केचित्^६ । तदुक्तम्—'संख्याया-
व्यय . . .' (२. २. २५) इति यो बहुव्रीहिः तस्येदं ग्रहणमिति काशिकाकारेण
(१, पृ. ६५) ङ्चप्रत्ययविधायकसूत्रे व्याख्यातत्वात् प्रत्येकं कर्षपरिमितानां सुवर्णानां
साष्टे अष्टोत्तरशत इत्यर्थः । हेमिन् पलषोडशांशपरिमिते हेमनीत्यर्थः । 'गवामभावे
निष्कः स्यात्' इत्यादौ तथाभूते प्रयोगदर्शनात् परिमाणविशेषमनादृत्य हेममात्र एवेति
केचित् । उरोभूषणमिह पदकसंज्ञया लोके प्रसिद्धो वक्षोभूषणविशेषः । 'हरिचप्रेण
तनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम्' इति कालिदासप्रयोगः (कु. सं. २. ४६) । अत्र

पलशब्देन राजतं पलं विवक्षितम् । 'द्वे कृष्णले रूप्यमायः' (या. स्मृ. १. १३. ३६४)
 इत्यादिरजतपरिमाणाधिकारे 'निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः' (या. स्मृ. १. १३. ३६५)
 इति याज्ञवल्क्येनाभिधानात् । तत्रैव विज्ञानेश्वरेणापि 'पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा
 एको 'राजतनिष्को भवति' इति व्याख्यातत्वाच्च । दोनारो देशान्तरे स्वनाम्नैव^९
 प्रसिद्धः इति सर्वानन्दः (टी. स. पृ. ७७) । 'दोनारमाहतं हेमसप्तत्या कृष्णलैर्मतम्'
 इत्यपरे । अत्रार्थपञ्चके प्रत्येक निष्कशब्दो वर्तते । अपिशब्दात् पलचतुर्यांशोऽपि ।
 तथा च वैजयन्त्याम् (पृ. २३३, श्लो. ४५) —

निष्कोऽस्त्री हेमि दोनारे^९ साष्टकयंशते पले ।

वक्षोविभूषणे कयं ॥

इति । निश्चयेन कायति स्तूयत^{१०} इति निष्कः । क. ^{११} (३. १. १३६) ॥ १३ ॥

^१ उभयत्रापि Tv ^२ 'इगुपघज्ञाग्रीविर क' ^३ शशाङ्कखण्डेति मु ग्र
 (पृ ३६५) ^४ 'शल्करग्निमिन्धान' इति तै ब्रा (१ २ १ १५) ^५ 'शल गती'
 Tv ^६ केनचिदुक्तम् । तदनुपपन्नम् Tv. ^७ राजतो निष्क इति मु ग्र (पृ १११)
^८ स्वनामप्रसिद्धे इति मु ग्र (पृ ७७) ^९ साष्टे इति मु ग्र ^{१०} काम्यत इति स्वामी
 (पृ २७१) ^{११} 'आतश्चोपसर्गे'

(पा) शीलान्वयावनूके द्वे । गतजन्मनि पुलिङ्ग^१ । 'अनूक् तु कुले
 शीलेऽयनूको गतजन्मनि' इति विश्व (पृ ११, श्लो ११४) ॥ शल्के शकल-
 वल्कले । वल्केऽपि स्याताम् । 'वल्क तु वल्कले खण्डे शल्क^२ शकलवल्कयो'
 इति विश्व (पृ ६, श्लो ४३) ॥ साष्टे शते—निष्कोऽस्त्री ॥ १३ ॥

^१ B₃, C₁ add एव

^२ शल्क वल्कलखण्डयो C₁

कल्कोऽस्त्री शमलेनसोः ।

दम्भेऽप्यय पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

(वि) विट्किट्टेभदम्भेपु^१ वल्क.^२ शमलपापयो ॥ २७ ॥

शमल विनीयाध्य^३ द्रवचूर्णम् । पाप वलयतीति वल्क. । 'वन सय्याने' ॥

त्रिशूले पासुवर्षे स्यात् पिनाको हरकामुके ।

अपि नाकतीनि पिनाक । 'अक अग^१ कुटिलाया गती' ॥ १४ ॥

^१ इमदन्तेषु इति भा दी (पृ ४६०) ^२ कल्क Ks ^३ हडाख्यद्रव्यचूर्णम् Ks

^४ J2 omits अय

(विव.) कल्कोऽस्त्री—दम्भेऽपि । ^१कयायपानकादिद्रव्ये वस्त्रनिष्पीडनेन निःस्त्राविते सति यद्वस्त्रलग्नमवशिष्टं ^२सद्रवमौषधचूर्णं शमलशब्देन विवक्षितम् । पुरोय च । एनः पापम् । स्वभावतो दोषयुक्तस्य सम्यवेपाभिनयो दम्भः । सर्वानन्दस्तु—मलेन पापेन सह वर्तत इति 'समलः पापाशयः' इति दन्त्यादि पठित्वा व्याचष्ट (टी. स. पृ. ७७) । तथा च रुद्रः—'त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विद् किट्टेभदम्भयोः' इति ॥ कल्पते क्षिप्यते निरस्यत इति कल्कः । 'कल किल क्षेपे' । 'मुञ्जकल्कहलिषु' (३. १. ११७) इति निर्देशात् साधुः ॥ अय पिनाको—धन्वनोः । शूलम् आयुधविशेषः । साहचर्यात् तदपि शांकरमेवेति स्वामी^३ (पृ. २७२) ॥ १४ ॥

^१ कापाय° Gms ^२ सद्रस° Tv ^३ त्रिशूल शांकरमेवान्न इति स्वामी, Tv adds 'सुबोधनीकारौ, पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ ४ १५) इति पातेराक इव नम् च इति भा दी (पृ १७)

(पा) कल्कोऽस्त्री—शांकरधन्वनो । धन्वसाहचर्यात्^१ शूलमायुधविशेष^२ । 'पिनाको हरकोदण्डे^३ पासुवर्षंतिशूलयो' इति विश्व (पृ. ६, श्लो ८३) ॥ १४ ॥

^१ सामानाधिकरण्य स्यात् A1 ^२ A1 omits विशेष . ^३ पाशुवर्षं इति मु व

धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका ।

कारिका यातनावृत्योः* कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूतरे ।

(वि) करेणुगौर्योर्धन्वा च कृपाण्या धेनुका मता ॥ २८ ॥

^१ वत्सो धयत्येनामिति धेनु । 'घेट् पाने' । धेनुरेव धेनुका ॥

मेघवृन्दे श्यामिकाया योगिन्या च मलीमसे ।

बुद्धाभिधान्या धूमात्या वृष्णाया नववारिदे ॥ २९ ॥

रोमालिवृश्चिकावल्यो सुराया काकयोपिति ।

अमदेयद्वयमूल्ये ^२काकमूलीपटोलयोः ॥ ३० ॥

^३ज्वालामालाख्यभैषज्ये कालिका परिकीर्तिता ।

कालवर्णत्वात् कालिका ॥

क्रियाविवरणश्लोकशिल्पेषु नटयोपिति ॥ ३१ ॥

^४नारकीवेदनाया च कारिकाशब्द उच्यते ।

क्रियत इति कारिका^५ ॥

नमुकादिजटाशे च ^६कुट्टिन्या कर्णभूषणे ॥ ३२ ॥

पद्मकोश्या हस्तिहस्ते मध्याङ्गुल्या च कर्णिका ।

कृणाति स्त्रीमस्तकादि यया सा कर्णिका^७ ॥ १५ ॥

^१ K₃, K₄ omit the derivation of धेनु ^२काकमाची^३ J₂. ^३चटामासा^४ J₂, K₅ ^४नारके K₃, नारक्या K₅ ^५J₂ adds 'बुक्कु करणे'. ^६कुट्टिन्या K₅. ^७J₂ adds मता *कृत्यो इति पाठान्तरम्

(विच.) धेनुका तु करेणां च । धयत्येनां यत्स इति धेनुका । 'धेद् पाने' । शोपे—'धेनुका त्वश्वयोपिति । भवान्यां च कृपाण्यां च प्रसूतायां पशौ गवि' इति । अश्वयोपिद् यडवा ॥ मेघजाले च कालिका । मेघजालं मेघसंघः । कृष्णवर्णत्वात् कालिका । जानपदादिसूत्रेण (४. १. ४२) कालशब्दाद् 'वर्णरूपार्थे ङीप् तदन्तादेव 'प्रातिपदिकस्य ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (परिभाषा ४. १. १) इति न्यायेन 'कालाच्च' (५. ४. ३३) इति स्वार्थिके कन्-प्रत्यये 'कैऽणः' (७. ४. १३) इति ह्रस्वे च कालिका । न च घाच्च विप्रतिषेधात् तद्धितबलीयस्त्वम् इति ङीप् बाधित्वा तद्धित एव प्राप्नोतीति । 'ङघाप्प्रातिपदिकात्' (४. १. १) इत्यत्र ङीप्ग्रहणसामर्थ्याद् डचन्तादेव तद्धितोत्पत्त्युपपत्तेः । ङघाप्प्रातिपदिकाद् इत्यत्र ङीप्ग्रहणं प्रत्याख्यातवतो महाभाष्यकारस्य मते तु कालशब्दाद् वर्णवचनाद् अशंभाद्यचि (५. २. १२७) द्रव्यवचनात् 'कालाच्च' (५. ४. ३३) इति स्वार्थिके कन्प्रत्यये सति ततः स्त्रीत्यविवक्षायां टापि 'प्रत्ययस्यात्...' (७. ३. ४४) इति इत्वे च कालिकाशब्दसिद्धिः^८ । *कालितरेत्यादौ तु ङीपोऽन्तरङ्गस्य बहिरङ्गेण तरपा सह नास्ति विप्रतिषेधः ।

परनित्यान्तरङ्गेति न्यायात् (परिभाषा १ ३ ११) । ततश्च छिप्युत्पन्ने 'लिङ्ग-
विशिष्टादपि प्रातिपदिकात् प्रातिपदिकत्वनिबन्धनात् तद्धितोत्पत्तिरित्यलमेतावता ।
चशब्दार्थे शेषे—

‘दोषे स्वर्णादिधातूना कृष्णावृद्धिसुरासु च ।

ध्रुमदेये वस्तुमूल्ये योगिन्यम्बिकयोरपि ॥

‘पटोलशाखारोमालीमासीकाकोपु कालिका ॥’

इति । धातुदोष इयामिकाय ६ । कृष्णा कृष्णवर्णा काचित् मयीमृदादिका ।
ऋणग्रहणकाले धनिकाधमर्णसप्रतिपत्त्या कृतकाले देया वृद्धि कालिकेति स्मृतिषु
प्रसिद्धा । सुरा मद्यम् । वस्तुन नयकालेऽस्य पण्यस्य क्रयमेतावदियता कालेन
दिनक्रमेण मासक्रमेण दास्यामीति ऋयिकेण सप्रतिपद्य देय मूल्यम् । योगिनी
चतु पष्टिसल्यासु योगिनीषु ७ कालिका नाम महाकालस्याने प्रसिद्धा । अम्बिका
पार्वती । रोमाली नाभिदेशादूर्ध्वस्था रोमराजि । धूमालिरिति क्वचित्पाठ ८ ।
तत्र धूमरेखेत्यर्थः । मासी जटामासी । काको काकस्त्री । काकमाची नाम गुल्मविशेष
इति केचित् ॥ कारिका यातनावृत्तघो । यातना नरकदुःखम् । कारिका श्लोक-
रूपेण कृता व्याख्यावृत्ति । यथा—शावरभाष्ये प्रथमपादस्य भट्टपादै कृता ।
यथा वा आपस्तम्बीयकल्पसूत्रस्य त्रिकाण्डो । ‘कृ हिंसायाम्’ ‘डुकृब् करणे’ ।
क्रमेण धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा ३ ३ १०८) कारिका । शेषे—‘कारिका नट-
योपाया दिवाकीर्त्यादिशिल्पके’ इति ९ । इमभ्रुकर्मचेलधावनादिरूप शिल्पम्, दिवा-
कीर्त्यादिशिल्पकरण च कारिका ॥ कर्णिका—बीजकोश्याम् । १० कर्णिका तालपत्रे
पूर्वमुक्ता (१, पृ ४२८) । अङ्गुलिरग्रभाग । तत्र तु किरति जलमिति कर्णिका ।
‘कृ विलेपे’ । नप्रत्यये (उ ३ १०) स्वार्थे क (५ ४ ५) । पद्मबीजकोशी
वराटकाय्या कर्णिकासदृशाकारत्वात् कर्णिका ॥ १५ ॥

१ वणवचनाद अशञ्जचि Tv

२ निष्पत्ति Gm1, Gm3

३ परनित्यान्त

रङ्गापवादानामुत्तरोत्तर बलीयः

४ प्रातिपदिकग्रहण लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्

५ ‘रोमानि’ B5, B6

६ कालिकाख्य TJ1, TJ2

७ योगिनी कालिकानाम्बय Tv

८ पुस्तकपाठ B5 B6

९ Tv adds विश्वप्रकाशऽपि—कारिका नटयोपिति । इतो

विवरणश्लोक यातनाया च कारिका । नापितादिकशिल्पऽपि (पृ १५ श्लो १६०-२)

१० कर्णभूषण तालपत्रम् । तत्र व्युत्पत्तिरुक्ता Tv

* धस्येति ह्रस्व

(पा) धेनुका तु करेण्वा च । ^१सद्यः सूतगवादिकेऽपि स्यात् ॥ मेघजाले च कालिका । ^२स्वर्णदोषे सुराया च काल्या कालीत्वे च स्यात् ॥ कारिका यातना-वृत्त्यो । वृत्तिर्नाम विवरणश्लोक । ^३वृत्तौ विवरणश्लोके यातनाया च कारिका । नापितादिकशिल्पेऽपि इति विश्व (पृ १५, श्लो १६०) ॥ कर्णिका—बीज-कोश्याम् । 'पद्मबीजकोश्या पुलिङ्गश्च स्यात् । 'कर्णिका ^४कर्णिकश्चाथ पद्माक्ष पद्मककंटी' इति वैजयन्ती (पृ १५७, श्लो ४६) । अन्यत्र स्त्रीलिङ्ग एव । 'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । ऋमुकादिच्छटाशे च कर्णिका^५ कर्ण-भूषणे' इति विश्व (पृ १५, श्लो १५७-८) ॥ १५ ॥

^१ A1 adds धेनुवामपि स्यात्

^२ A1 omits the two words

^३ वृत्तौ इति

मु ग्र

^४ C1 omits "बीज"

^५ कर्णिकम् इत्येव मु ग्र

वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्याद् दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चाद्वरेरितेक्षणः ।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

(भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ।

रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टकः ॥)

इति कान्तवर्गः.

(वि) मनोज्ञमुप्यदवेपु वृन्दारक उदाहृत ॥ ३३ ॥

प्रशस्त वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारक ॥

सख्यासरयेयमुख्यान्यासहायेष्वेक उच्यते ।

स्वयमेव एतीत्येक । 'इण् गतो' ॥

^१ दाम्भिकोऽत्यन्तविक्षिप्तदृष्टौ कौक्कुटिकेऽपि च ॥ ३४ ॥

दम्भ प्रयोजनमस्येति दाम्भिक । कौक्कुटिको मायावी ॥

कार्याशक्ते स्वामिभावदर्शी लालाटिक स्मृत ।

कोपप्रसादचिह्नं प्रभुललाट पश्यतीति लालाटिकः ॥

कटकः कडकणे शैलनितम्बे राष्ट्रकेऽपि च ॥ ३५ ॥

कटतीति कटकः । 'कटे वर्षाविरणयोः' ॥

द्रुमस्य ^१तीक्ष्णावयवे ^२सूच्यग्रक्षुद्रवैरिणोः ।

रोमाञ्चे परुषालापे कण्टकः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

कणत्यनेन ^३ताडित इति कण्टकः । 'कण शब्दे' ॥ १६-१७ ॥ ॥

इति कान्तवर्गः

^१अधिक° K₂, K₃, K₄; ^२अन्तिक° K₅. ^३सूक्ष्म° K₃, K₆. ^४सूच्यग्रे
K₄, K₅. ^५तापित. K₂.

(विव.) वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ । रूपी सुरूपः । मुख्यः श्रेष्ठः । प्रशस्तं
वृन्दं स्वोपसर्जनीभूतमस्यास्तीति वृन्दारकः । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः'
(वा. ५. २. १२२) । लिङ्गत्रयेऽप्युदाहार्यम् । स्त्रीत्वविवक्षायां तु 'न यासयोः'
(७. ३. ४५) इति सूत्रे 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्' (वा. ७. ३. ४५)
इति वचनादापि परतः इत्वप्रतिषेधेऽस्य वैकल्पिकत्वादत्र स्त्रीलिङ्गे वृन्दारका
वृन्दारिकेति रूपद्वयमस्ति^१ । देवतापर्यायेषु प्रागुक्तः (१, पृ. ६) ॥ एको मुख्यान्-
केवलाः । मुख्ये यथा—सर्वसत्त्वैकबन्धुः । अन्यार्थे यथा—^२इत्येके प्राहुः^३ ।
केवलः सहायरहितः । तत्र यथा—'एकोऽजयद् रिपुपुराणि हरः क्षरादीन्' इति^४ ।
एति गच्छति इत्येकः । 'इण् गतौ' । औणादिकः कन् । (उ. ३. ४३) । द्वये—
'एकः संख्येयभेदे स्यात्' इति । एको घटः^५ । इत्यादि ॥ स्याद् दाम्भिकः—
ईक्षणः । दम्भः प्रयोजनमस्येति दाम्भिकः^६ । तदुक्तम्—

'मृषं व यायजूकादिवेषमालम्ब्य जीवति ।

आत्मस्तुतिपरो यश्च स हि दाम्भिक उच्यते ॥'

इति^७ । यश्च परिव्राजकादिर्गमनसमये कुक्कुटवत् चक्षुःसंयमनेन किञ्चित्
किञ्चित् पुरोदेशं पश्यन् शनैर्गच्छति स अदूरेरितेक्षणः । तावुभौ कोक्कुटिकशब्दे-
नोच्येते । 'मिथ्याचर्या कल्पना स्यात् कुक्कुटिः कुहना तथा' इति रत्नकोशे ।

कुक्कुटि कुहनां पश्यतीति कौक्कुटिकः । 'संज्ञाया ललाटकुक्कुटघो पश्यति' (४. ४. ४६) इति ठकि कौक्कुटिको दाम्भिकः । कुक्कुटवन्मन्दं मन्दं चरतीति कौक्कुटिको द्वितीयः । एष स्वाभाविकचेष्टायुक्तः, प्रथमस्तु प्रतारक इत्यनयोर्भेद इति सुभूतिवन्द्रः ॥ लालाटिकः—कार्याक्षमश्च यः । भालं ललाटम् । प्रभोः कोपप्रसादाभिव्यञ्जकभ्रूकुटिरेखादिपरिज्ञानाय ^१भाल ललाटं यः पश्यति स लालाटिकः । भावदर्शोति पाठे भावोऽभिप्रायः, तदर्थमिति ^२ललाटमेव पश्यतीति लालाटिकः । 'संज्ञाया ललाटकुक्कुटघो पश्यति' (४. ४. ४६) इति ठक्प्रत्ययः । यश्च स्वकोयमन्यदोष वा कर्तुं न शक्नोति, किं तु 'यथा ललाटे लिखितं तत्तथा न तदन्वया' इति सर्वदा स्वललाटमेव पश्यति, न तु क्वचिदप्युद्ब्रूते, सोऽपि लालाटिकः ॥ 'भूभूभित्तम्यवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम्' । भूभूतः पर्वतस्य त्रितम्बो मध्यभागः इत्येकमभिधेयम्, वलयः करभूषण, चक्र सैन्यम् । एषु कटकद्वयसारविच्चक्र राष्ट्रम् इत्यपरे । यथा—आन्ध्रकटकं, कर्णाटककटकम् इति । सुभूतिचन्द्र-सर्वानन्दो तु—भूभूभित्तम्येत्यादिकं श्लोकार्थं प्रक्षिप्तं मन्यमानो न व्याचक्रतुः । अत एव त्रिपुत्तरे इत्यत्र कान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्ता शब्दाः वाच्यलिङ्गा इति व्याचक्रतुश्च । सुयोधिनोकारादयस्तु—पठित्वा व्याख्यातवन्तः । ^{१०}'रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे ^{११}च कष्टकः' । क मुख टडकयति ^{१२}बध्नातीति कष्टकः । 'टकि बन्धने' । एतदपि श्लोकार्थं प्रक्षिप्तमेव नामरसिहीयमिति सप्रदाय ॥ १६-१७ ॥

इति कान्तवर्गः

^१ Tv adds भोपिद्वन्द्वारका, वलतवन्द्वारकम् इत्यादि । ^२ एके आचार्या Gms, Tv ^३ Tj1, Tj2 add अन्य इत्यर्थं ^४ Tv adds 'चकितमनस क्षुद्रस्य-वाकिनोऽपि कुतो भयम्' इति ^५ पठ B6 ^६ 'प्रयोजनम्' (५ १ १०६) इति टन्, 'चरति' इति टन् वा ^७ B3 adds इत्युक्तलक्षण ^८ पाल Tj1 ^९ तदर्थमिव Tj1 ^{१०} सूच्यते Tv ^{११} रोयह्ये Tv ^{१२} प्रतिबध्नाति Tj1

(पा) वन्दारको रूपिमुख्यो । त्रिपुत्तरे इत्यधिकारात् त्रिलिङ्ग । वन्दारि-वा वन्त्या वन्दारक कुलमिति वरयितुर्भाग्यम् । एके मुख्यान्येवला । 'देवेष्वेको महादेवो देवानेषां मन्महे' ॥ स्याद दाम्भिक—ईक्षण । दाम्भिको दूरेरितेक्षणो पुरषो कौक्कुटिघो स्याताम् ॥ लालाटिक—अक्षमश्च य । य प्रभोर्भावदर्शी^१, भावजिज्ञासु प्रभो, कार्याक्षम कार्यान्त स लालाटिक स्यात् ॥ १६-१७ ॥

अनुक्तम्—

कृपायामपि शूक. स्यादपयाने सृगालिका ।

अपयान पलायनम् ॥

द्रावकस्तु विदग्धेऽपि भातुल्यामपि चाम्बिका ॥
वा द्रोण्या कविवेढः स्यान्मृणालेऽपि च क्रोरकम् ।
कवाटकुटवेऽपि स्यात् कूचिकाथ कनीनिका ॥
स्वल्पाङ्गुली चालिस्ते वस्त्रभङ्गेऽपि चोर्मिका ।

स्वल्पाङ्गुलिः कनिष्ठिका । वस्त्रभङ्गः 'नेरि' ।

करिण्या चापि गणिका वन्धकी नर्तकी तथा ॥
म्याद् रत्नकङ्कणाङ्गारशकटचोरपि पुष्पकम् ।
भयानकस्तु शार्दूले सिंहीकातनयेऽपि च ॥

सिंहीकातनयो राहुः ॥

कौतुक हस्तसूत्रे स्यान्नर्मण्यपि च विस्मये ।
भवेज्जलकरङ्कस्तु नारिकेलफलेऽम्बुदे ॥
लोचकस्त्वक्षितारे स्याद् भुवि रक्ताशुके जने ।
पुलको हस्तिकवले रोमाञ्चे सूदमजन्तुषु ॥
घोलको भग्नभाण्डे स्याद् भटाना च शिरस्तके ।
नालीक स्यात् पद्मपण्डे पक्षे च विशिखे पुमान् ॥
नालिको ग्रामकूटे स्याद् विधवाया तु जालिका ।
रुण्डिका दूतिकाया स्याद् रणभूमौ च रुण्डिका ॥
रक्तको रक्तवस्त्रे स्यादनुरक्तेऽपि रक्तकः ।
अनुरागे स्त्रीजिते स्यात् बाकरुकश्च निर्धने ॥
रुचको भूषणरखौ खङ्गिखङ्गौ करालिकौ ।
खनकौ चोरवित्तज्ञौ कर्कौ कुलिरदपङ्गौ ॥

भवेद् गुणनिका नृत्ये पाठस्यावर्तनेऽपि च ।
 स्यात्तु घर्घरिका क्षुद्रघण्टिकाभृष्टघान्ययोः ॥
 खद्योते चिलिमिलिका कण्ठिका विद्युति स्रजि ।

कण्ठिका कण्ठमाला ॥

इति कान्ताः

¹ भालदर्शो B₃. ² कुञ्चिका 'कुञ्चकोल' A₁. ³ जालिक, ग्रामकूटो
 ग्रामग्रन्थि A₁. ⁴ रक्तकम् C₁ ⁵ कुलक^o A₁.

अथ खान्तवर्गः—

मयूखस्त्विट्करज्वालास्त्वलिबाणौ शिलीमुखौ ।
 शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपि शिखे ।

इति खान्ताः

(वि) रश्मिकान्तयोर्मयूखः स्याज्ज्वालाया ज्वलनस्य च ।

मिनोत्पन्धकारमिति मयूखः । 'डुमिम् प्रक्षेपणे' ॥

मधुव्रते ¹रणे बाणे शिलीमुख उदाहृतः ॥ ३७ ॥

शिली शल्य मुखे यस्य शिलीमुख ॥

शङ्खः कम्बौ ललाटास्थिनिधिसंख्यापघ्नेष्वपि² ।

श सुख खनति ³जनयतीति शङ्खः । 'यनु अवदारणे'⁴ ।

इन्द्रियस्वर्गनगरमुखद्योताम्बरेषु च ॥ ३८ ॥

सवेदने शून्यविन्दो खशब्दः परिकीर्तितः⁵ ।

यन्यत इति यम् ।

ज्वालाकिरणचूडासु शिफाया च शिखा स्मृता ॥ ३९ ॥

शाखतीति शिखा । 'शाखृ व्याप्ती' । १८ ॥

इति खान्तवर्ग^६

^१ शरे K5, K6 ^२ निधौ नाम्नघोपघेऽपि च J2, K5 ^३ K4 omits जनयति
^४ K2, K4, K6 add जननार्थे च ^५ परिभाषित K2, K3, K4 ^६ K3 K5
ad dxान्तशब्दसंख्या—५

(विव.) मयूख—ज्वालासु । त्विट् कान्तिमात्रम् । करः किरणः । ज्वाला वह्निशिखा ॥ अलिबाणौ शिलीमुखौ । अलिः भ्रमरः^१ ॥ शङ्खो—न स्त्री । निधि शङ्खाख्यो निधिविशेषः । ललाटास्थि ललाटस्य प्रान्तभागस्यमस्थि । 'ललाटास्थिनिस्तोदशङ्खयोस्तथा' इति वाग्भटः । रूपभेदादर्थद्वयेऽपि पुलिङ्गः । कम्बुवाचकश्चेत् पुनपुसकलिङ्गः । शं मुख खनति^२ जनयतीति शङ्खः । 'खनु अवदारणे' । उप्रत्ययः (३. २. १०१)^३ ॥ इन्द्रियेऽपि खम् । इन्द्रियं चक्षुरादिकं खन्यत इति खम् । व्याडिशच—'ख क्लीबे शून्यविन्दौ^४ च स्वर्गाकाशेन्द्रियेषु च' इति । 'तस्मिन् गते^५ ख सुकृतोपपन्नम्' इति स्वर्गे प्रयोगो रघुवशे (१८. २२) ॥ घृणिज्वाले अपि शिखे । घृणिः मरीचिः । ज्वाला वह्निसवन्धिनी । 'कचबन्धे^६ शिफारश्म्योश्चूडाग्निज्वालयोः शिखा' इत्यजयः ॥ १८ ॥

इति खान्तवर्ग^७

^१ Tj1 adds बाण सायक ^२ जन्यते Tj1. ^३ 'अन्येष्वपि दृश्यते'
^४ 'विश्वे Tv ^५ वा सुकृतोपलब्धम्, स्व सुकृतोपलब्धम् इति च मु श्र ^६ शिखा'
B6, Gm1 ^७ इति खान्ता शब्दा Tj1.

(पा) मयूख—ज्वालासु । त्विट् प्रभा । कर^१ किरण ॥ अलिबाणौ—इन्द्रियेऽपि^२ खम् । 'खमिन्द्रियमुखे स्वर्गे शून्ये विन्दो विहायमि' इति विश्व (पृ २२, श्लो १) ॥ घृणि—शिखे । 'शिखा ज्वालाकेकिमौल्यो शिखा^३ शाखाग्रमौलिषु' इति वैजयन्ती (पृ २२३, श्लो ४०) ॥ अनुवृत्तम्—

उपलेपे च गोमुञ्चम् ।

मुप्योपायद्वयं मुख सुखमानन्दतोयंघो ।

नपुसक तु पाताले ^१पुस्त्यौर्वे वडवामुख् ॥—

विशिख ^२शेखरे शूले प्रेह्याश्वगतिनृत्तयो ^३ ॥ १८ ॥

इति खान्ता

^१ B₃ adds ज्वाला वह्निशिखा ^२ B₃, C₁ add अपिशब्दात् ^३ शिफा इति
मु प्र ^४ पुस्त्यौ C₁ ^५ शेखरे A₁.

अथ गान्तवर्गः—

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

(वि) गिरिद्रुमार्कसर्पेषु नगागौ परिभाषितौ^१ ।

न गच्छतीति नग । ^२अगश्च । ^३‘गम्लं सृष्ट गतौ’ ॥

जडघाले मारुते बाणेऽप्याशुगः परिकीर्तित ॥ ४० ॥

आशु गच्छतीत्याशुगः ॥

बाणार्कपक्षिदेवेषु ग्रहेषु च ^४खगो मत ।

खे गच्छतीति खगः ॥ १९ ॥

^१ परिकीर्तितौ J₂, K₈ ^२ K₄ omits ^३ K₅ omits सृष्ट ^४ खगा
मता K₅

(चिब.) शैलवृक्षौ नगावगौ । अगशब्दो नगशब्दश्च प्रत्येक पर्वते पादपे च वर्तते । न गच्छतीति नगः^१ । ‘नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्’ (६. ३. ७७) इति विकल्पेन नबः प्रकृतिभावः । तदभावपक्षे नलोपे सत्यगः । ‘अगो भुजङ्गे शैले च वृक्षभास्वरयोरपि’ इति प्रतापः । आशुगौ वायुविशिखौ । विशिखो बाणः । जडघालेऽप्याशुगशब्दः । ^२आशु गच्छति । डः (वा. ३. २. ४८) ॥ शरार्कविहगाः खगाः । शरो बाणः । विहगः पक्षिमात्रम् । ‘खगो विहङ्गशरयोर्ग्रहसूर्यामरेष्वपि’ इति प्रतापः ॥ १९ ॥

¹ Tv adds 'गम्ल् गती', 'डप्रकरणेऽप्येवमपि दृश्यते' (वा. ३. २. ४८).

² B₅, Gm₃ omit the derivation;

(पा.) शैलवृक्षौ नगावगौ । ¹शैलवृक्षौ नगौ अगौ च स्याताम् । आशुगौ—
खगा । 'पतङ्गः शलभे शैलौ मार्जारिऽनौ² रवौ खगे' इति वैजयन्ती
(पृ. २४२, श्लो. ४०) ॥ १६ ॥

¹ A₁ omits शैलवृक्षौ.

² अकौ खगे शरे B₃, C₁.

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

(वि.) दिवाकरे ¹शालिभेदे ²विशेषे विहगस्य च ॥ ४१ ॥
पारदे शलभे चैव पतङ्गः परिकीर्तितः ।

पततीति पतङ्गः । 'पल्ल गती' ॥

क्रमुकाख्यद्रुमे वृन्दे पूगशब्दः प्रकीर्तितः ॥ ४२ ॥

पुनातीति पूगः । 'पूञ् पवने' ॥

पशौ नक्षत्रभेदे च ¹हरिणे कुञ्जरान्तरे ।

मृगाया च यात्राया मृगशब्दोऽभिधीयते ॥ ४३ ॥

मृग्यत इति मृगः । 'मृग अन्वेपणे' ॥

वले नदीप्रवाहे च महाकालफलेऽपि च ।

विष्मृत्तादिप्रवृत्तौ स्याद् वेगः शृङ्गारभावेन⁴ ॥ ४४ ॥

विज्यत⁵ इति वेगः । 'ओविजी भयचलनयोः' ॥ २० ॥

¹ शारिभेदे K₅

² नि शेषे J₂.

³ कुञ्जरे हरिणेऽपि च J₂.

⁴ भावने

J₂; सत्कारभेदके K₅.

⁵ वीयते, 'वी गत्यादिपु' K₅.

(विच.) पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च । पक्षी शलमाख्यः प्रागुक्तः (१, पृ. ३५१) ।

पततीति पतङ्गः¹ । शेषे—'शालिभेदे पक्षिमात्रे पतङ्गः पारदेऽपि च' इति ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः । इह क्रमुकशब्देन ^२ब्रह्मदारु गुवाकश्चेत्युभयं विवक्षितं यनौषधि-
वर्गे (पृ. २४०, ३२२), तदुभयपर्यायेषु क्रमुकपूगशब्दयोरपि^३ पाठात् । एकजाती-
यानामेककर्मोपजीविनां समूह एव पूगशब्दस्य मुख्योऽर्थः । 'नृपेणाधिकृताः पूगाः
श्रेणयोऽथ 'कुलानि च' इत्यादियु^४ च (या. स्मृ. २. २. ३०) प्रसिद्धः । समूहमात्रे
तूपचारात् प्रयोगः । फले तु क्लोबम् ॥ पशवोऽपि मृगाः । पशवः गोमहिष्यादयः ।
अपिशब्दात् सिंहप्रभृतयश्च सिंहादिवर्गे मृगशब्देनोक्ताः^५ (पृ. ३३४) । तद्विशेषः
कुरङ्गः । तथा च प्रतापः—'मृगो नक्षत्रभेदे स्यात् कुरङ्गे कुञ्जरान्तरे । मृगव्य-
याच्चापशुषु' इति । नक्षत्रभेदो मृगशीर्षाख्यः । कुञ्जरान्तरं च गजविशेषः ।
तदुक्तम्—

‘भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः^६ ।

वनप्रचारसारूप्यसत्त्वभेदविनिश्चिताः ॥’

इति ॥ घेगः प्रवाहजययोरपि । विजते चसत्पनेनेति घेगः । 'ओविजी भयचलमयोः'
करणे घञ् । कुत्वं^७ च (७. ३. ५२) । प्रवाहे यथा—'नदी घेगेन शुध्यति'
(मनु. ५. १०८) । शोपे यथा—'घेगो महाकालफले विष्णूत्रादिविनिर्गमे' इति ।
महाकालफलः किपाकसंज्ञो घृक्षविशेषः ।^{१०} 'वेगान्न धारयेद् धातविष्णूत्रक्षवतु-
दक्षुषाः' इति विष्ठादेर्वहिःप्रवृत्ती ॥ २० ॥

^१ 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ १ १२४) ^२ ब्रह्मदारु पूगश्च Tv. ^३ Tj1 adds
उभयो ^४ घनिबुलानि Tv ^५ Tj1 adds स्थलेषु ^६ 'इत्यादयो मृगेन्द्राद्या
गवाद्या पशुजातयः' इत्येव मूले (पृ. ३३४) ^७ मन्द Bs, Bc ^८ First hemistich
quoted in Apte's Dict., p 1284 Attributed to *Matangalila* by Nilakantha's
Comm on Ram 1 6 25 ^९ 'चजो कु विष्ण्वतो' ^{१०} 'न वेगान् धारयेद्
धीमान्' इति चरकसहितायाम् अ ७, श्लो १

(पा) पतङ्गो—मृगा । पशवः सिंहादयः । 'गवेयणाया सिंहादे'
सौम्यर्क्षे हरिणे मृग' इति रुद्र । वेगः प्रवाहजययोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

(वि.) चन्दने पुष्परजसि ^१धूलिस्नानीयचूर्णयोः ।

उपरागेऽस्तशैले च ^२परागः परिकथ्यते ॥ ४५ ॥

परागच्छतीति पराग । 'गम्ल् गतौ' ॥

नागकेसरपुंनागनागदन्तगजेषु च ।

^३क्रूराचारे पन्नगे च वारिदे वायुसेनयोः^४ ॥ ४६ ॥

रङ्गे स्त्रीकरणे चैव नागशब्दोऽभिधीयते ।

स्त्रीकरणं नाम ^५रतिकालक्रियमाणनागवन्धः^६ । नाग इव क्रूरो नागः ॥

दन्तावले च चण्डाले मातङ्गः समुदाहृतः ॥ ४७ ॥

मतङ्गात् जायत इति मातङ्गः ॥

अपाङ्गस्तिलके च स्यान्नेत्रप्रान्ताङ्गहीनयोः ।

अपगतमङ्ग यस्येत्यपाङ्गः ॥ २१ ॥

^१धूली° J2.

^२परागस्त्वभिधीयते K5

^३क्रूराकारे J2.

^४सीसयो. J2-

^५रतिकाले K4, K5

^६क्रियमाण K4.

(विद्य.) परागः—रजस्यपि । कौसुम इति रेणुविशेषणम् । पुष्पप्रभवं रज इत्यर्थः । स्नानकाले शरीरोद्वर्तनार्थं सुगन्धि चूर्णं स्नानीयम् । आदिशब्देन पटवासकुन्तलवासकादिकं गृह्यते । रजःशब्देन रेणुमात्रं विवक्षितम् ॥ गजेऽपि नागमातङ्गौ । नागो मातङ्गश्चेति शब्दद्वयमत्र प्रतिपाद्यम् । तत्र नागशब्दस्य अपिशब्दसूचितोऽर्थः^१ शेषे—

‘नागकेसरपुंनागनागदन्तेषु पन्नगे ।

क्रूराचारे च मेघे च वायी नागः पुमान् भवेत् ॥

नागं स्त्रीकरणे रङ्गसीसयोः स्त्री तु योषिति ।’

इति । नागकेसरश्चाप्तेयः । पुंनागो देववल्लभः । नागदन्तो निर्यूहाण्यः । एषु त्रिष्वर्थेषु ^२नामैकदेशन्यायेन नागशब्दो वर्तते । पन्नगः काद्वयेयः प्रागुक्तः (पृ. १४८) । उपमानात् क्रूरकर्मणि । अगो गमनरहितो न भवतीति घ्युत्पत्त्या वायुमेघयोः । एत्वर्थेषु पुंलिङ्गः । स्त्रीकरणं नाम सुरतसमये स्त्रीपुंसयोरवयवसंश्लेषविशेषः^३

३. नानार्थवर्गः]

दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः

नागबन्धाख्यम् । रङ्गं त्रपु । सीसं प्रसिद्धम् । अस्मिन्नर्थत्रये रूपभेदाद् नपुसकम् ।
 योषिच्छब्देन तद्विशेषो विवक्षितः । गजजातीयसर्पजातीयवृत्तौ^४ वर्तमानश्चेत् स्त्री-
 लिङ्गः । तत्र जानपदादिसूत्रेण (४. १. ४२) नागो 'स्थौल्यार्थो' । 'जातेरस्त्री...' (४. १. ६३) इति ङीष् नागो । स्थूला गजो 'गजयोषिद्वेत्यर्थः' । मातङ्गशब्दस्तु
 चण्डाले प्रागुक्तः (पृ. ६३१) ॥ अपाङ्गस्तिलकेऽपि च । तिलकः तमालपत्रम्
 (१, पृ. ४४०) । अपि शब्दाद् नेत्रान्ते । अपगतोऽङ्गाद् अपाङ्गः । अपजनपूर्वाङ्गपदे
 पुलिङ्गे । 'नित्यमिमनिजन्ताश्च' इति लिङ्गानुशासनवचनात् पुलिङ्गत्वम् ।
 अङ्गहोने तु वाच्यलिङ्गः ॥ २१ ॥

१ 'सूचनार्थ' Tj1.

२ Tj1 omits two lines

३ अवयवावयव° Tj1

४ स्त्रीव्यक्तौ for वृत्तौ Tj1

५ स्थौल्यार्थे Tv

६ नागयोषिद्वा B5

७ 'इमनन्तो

यथाणिमा' इति हर्षवर्धनकृतलिङ्गानुशासने (पृ. २७, श्लो ३१)

(पा) पराग — रजस्यपि । स्नानीय गन्धचूर्णम्^१ । गजेऽपि नाग-
मातङ्गौ । २ 'ग्राहाध्राहिगजा नागा' इति वैजयन्ती (पृ. २१६, श्लो ३०) ।
 'पावंत्यामपि मातङ्गौ' इति वैजयन्ती (पृ. २७२, श्लो १४) । अपाङ्गस्तिलकेऽपि
च । अपिशब्देन^३ नेत्रान्तेऽपि स्यात्^४ ॥ २१ ॥

१ 'चूर्ण' A1

२ ग्राहाद्रघहि° A1

३ 'शब्दात्' C1

४ C1 omits अपि

स्यात्

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

(वि) स्वभावे^१ निश्चये मोक्षे सृष्टौ त्यागात्मनोरपि ॥ ४८ ॥

अध्याये च तथोत्साहे सर्गशब्दोऽभिधीयते^२ ।

सृज्यत इति सर्गः । 'सृज विसर्गे' ॥

^३अपूर्ववस्तुसंप्राप्तावुपायध्यानयुक्तिषु ॥ ४९ ॥

वपु स्थैर्ये सनहने^४ द्रव्ये विस्मम्भधातिनि ।

^५कामंणोपघयोयोगो विष्कम्भादौ च सगती ॥ ५० ॥

युज्यत इति योगः । 'युजिर् योगे' ॥ २२ ॥

¹ निश्चले J₂² शब्द प्रकीर्तित J₂³ अपूर्ववसु^० K₄⁴ सनहने K₆= कमण्य^० K₅ K₆

(विव) सर्ग—सृष्टिषु । अनागन्तुको धर्म स्वभाव । उत्पत्तिसिद्ध इत्यर्थ । यथा जलस्य ¹क्षैत्य निसर्ग । निर्मोक्ष त्याग । यथा बाणविसर्ग । निश्च-
योऽध्यवसाय । यथा—‘गृहाण शस्त्र यदि सर्ग एष ते’ (रघु ३ ५१) इति । अध्यायो
नाम रामायणादिमहाकाव्येषु कथाना विश्रान्तिस्थानम् । यथा—‘सर्गबन्धो महा-
काव्यम्’ (काव्यादर्श १ १४) । सृष्टिउत्पादनम् । यथा—‘सर्गस्थित्यन्तकारणम्’²
इति । ‘सृज विसर्गे’ इति धातोर्यथायथ कर्मणि करणे भावे च घञि सर्ग ॥ योग—
युक्तिषु । महाकर्मसु सभृतसभारस्य तदेकतानत्वं सनहनम् । यथा—‘सेतुबन्धे
कृतोद्योग’ इति । सनहन कवचादिकमिति केचित् । सामवानादिरुपाय । यथा—
‘सन्नावापविदा’³ योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता’ इति माघकाव्ये (शिशु २ ८८) ।
ध्यान चित्तवृत्तिनिरोध । यथा—‘योगेनान्ते तनुत्यजाम्’ इति रघुवशे (१ ८) ।
सगति सश्लेष । यथा—रत्नविभोग काञ्चनस्य इति । युक्ति योग्यता, यथा-
हृत्वमित्यर्थ । यथा—यथायोगमितरेषाम् इति । ‘युजिर् योगे’ इति धातोर्यथायथ
भावे कर्मणि करणे च घञि योग । शेषे—‘योग सूत्रे द्रव्यलाभे विष्कम्भादौ
च भेषजे’ इति । पाणिन्यादीना सूत्रे यथा योगविभागाविष्टसिद्धि इति । अलङ्घ्य-
द्रव्यलाभे यथा—‘उपेयादीश्वर चैव योगक्षेमार्थसिद्धये’ (या स्मृ १ ५ १००) ।
‘विष्कम्भ प्रीतिरायुष्मान्’ इत्यादयः सप्तविंशतिर्योगा ज्योति शास्त्रे प्रसिद्धा ।
भेषजमौषधम् । यथा—गुग्गुलुयोग, पिप्पल्यादियोग ॥ २२ ॥

¹ नैत्यम् Tv² प्रलयस्थितिसर्गाणाम एक कारणता यत इति कुमारसम्भव

(२ ६)

³ विदा Tv

(मा) सर्ग—सृष्टिषु । निर्मोक्षरत्याग । निश्चयो निणय । ‘गृहाण
शस्त्र यदि सर्ग एष ते’ (रघु ३ ५१) । अध्याय काव्यपरिच्छद ।
सृष्टिनिर्माणम् ॥ योग—युक्तिषु । सनहन कवचम् । ¹ जागर वकटो²
योग सनाह स्यादुरच्छद’ इति रत्नकोश । उपाय सामादि³ । ⁴ सगति सङ्ग ।
अपूर्वसंप्राप्तेरन्य । ‘योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सगतिध्यानयुक्तिषु’ इति विश्व⁵
(पृ २४, श्लो ११) । युक्तिर्युजिर्घात्वर्थ, नियोगोपयोगादि ॥ २२ ॥

¹ जगरः A₁, C₁. ² वंषः C₁. ³ समाधिः A₁. ⁴ C₁ omits two words. ⁵ रटः B₃, C₁.

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

(वि.) सुखे ¹वेश्याभृती रिक्थे फणिनः फणदेहयोः ।

रक्षणेऽभ्यवहारे च ²वर्तने भोग उच्यते ॥ 51 ॥

भुज्यत इति भोगः । ³‘भुज पालनाभ्यवहारयो.’ ॥

सारङ्गो हरिणे भुङ्गे चातके शबले गजे ।

सारं गच्छतीति सारङ्गः⁴ ॥ २३ ॥

¹ वेश्या° K₅, K₆ ² चेतने J₂ ³ K₂, K₆ omit. ⁴ J₂ adds ‘गच्छत् सृष्ट गतौ’.

(विब.) भोगः—काययोः । सुखं सुखानुभयः । यथा—‘भोगी परिजनैः सह’ इति । वश्यस्त्रीणां रिरंसुभिः देयं घनादिमूल्यं स्त्र्यादिभृतिः । यथा—‘भोगं तु म आचक्ष्व ¹यस्मादिह स्त्रियो भोगमेव हारयन्ते’ इति । आदिशब्देन स्वकीयधान्याविप्रापणार्थं परकीयाणां घोटकबलीवर्दादीनाम् अध्वयोजनानुसारेण कल्पितं मूल्यं गृह्यते । ‘भुज परिपालनाभ्यवहारयोः’ इति धातोः भाषादौ घञि भोगः । शेषे—‘कौटिल्ये पालने च स्याद् दाने च द्रविणेऽपि च’ इति । ‘भुजो कौटिल्ये’ इति धातोः निष्पन्नस्य कौटिल्यमर्थः ॥ चातके—शबले त्रिषु । चातकः पक्षिचिशेषः प्रागुक्तः (पृ. ३४०) । हरिणः कुरङ्गः । शबलः कर्बुरवर्णः । शेषे—‘हस्तिभुङ्गौ च सारङ्गौ’ इति । विश्वप्रकाशेऽपि—‘सारङ्गश्चातके भुङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे’ (पृ. २७, श्लो. ४६) इति । सजातीयैररम् अत्यर्थं गच्छतीति सारङ्गः (वा. ३. २. ३८)² । साराणि श्रेष्ठानि अङ्गान्यवयवानि अस्येति वा सारङ्गः । शकन्वादिस्वात् पररूपत्वम्³ (वा. ६. १. ६४) ॥ २३ ॥

¹ तस्मादिह B₅, B₆

² स्थादादाने (?) .

³ ‘खञ्च द्विधा वक्तव्यः’.

⁴ शकन्वादिषु पररूप वक्तव्यम्

(विव.) स्वर्गेषु—पुंसि गौः । इषुः बाणः । पशुः गोत्वजात्याक्रान्ता व्यक्तिः स्त्री च पुमांश्च । वज्रः कुलिशः । घृणिः रश्मिः । ^१गोशब्दः स्वर्गादिष्वर्थेषु वर्तमानो लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारणार्थविशेषेषु स्त्रीलिङ्गः पुलिङ्गश्च विज्ञेय इत्यर्थः । अत्र लिङ्गव्यवस्था सर्वानन्दसुभूतिचन्द्रोदाहृतत्रिकाण्डशेषाभिधाने (पृ. २४, श्लो. ६११-२) दाशिता । तथा हि—

‘स्वर्गे रश्मौ च वज्रे च बलीवर्दे च गौः पुमान् ।

स्त्री बाणरोहिणीदृग्दिग्वाग्भूमिष्वप्सु^२ भूमि च^३ ॥’

इति । स्वर्गाद्यर्थेचतुष्टये पुलिङ्गः । बाणाद्यर्थेषु षट्सु स्त्रीलिङ्गः । अप्सु जले स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ लिङ्गं चिह्नशेषसोः । ‘चिह्नम् अनुमिति-साधनम् । यथा—धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् इति । असाधारणधर्ममात्रं च चिह्नम् । यथा—‘स वर्णलिङ्गी विदितः समाययौ’ इति (किरा. १. १) । ‘यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्’ इति च । शोको मेहनम् । यथा—‘अन्तर्लिङ्गं न शोधयेत्’, ‘एका लिङ्गे गुदे तिस्रः’ इति (मनु. ५. १३६) । लिङ्गति जापयति गूढमर्थं गमयतीति लिङ्गम् । ‘लिङ्गि गतौ’ । घञ् । सांख्योक्तप्रकृतौ च लिङ्गस्य व्यवहारः । शिवमूर्तिविशेषश्च । ^४‘बाणलिङ्गे शिवः साक्षात्’ इति ॥ २५ ॥

^१ गच्छतीति गौ । ‘गमेडो.’ (उ. २. ६६). ^२ मुद्रितग्रन्थे ‘दृग्घीदिग्वाग्भूपु इति दृश्यते.

^३ ककुप्सु च (टी. स. पृ ८५). ^४ लिङ्गम् Tv. ^५ नमंदानद्युद्भूतं घवलशिवलिङ्गम्.

(पा.) स्वर्गेषु—चिह्नशेषसोः । स्वर्गादिषु पुलिङ्गः । इप्वादिषु स्त्रीलिङ्गः ।

‘गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ ^१वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः ।

^२अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौः स्मृता^३ ॥

इति विश्वः (पृ. २४, श्लो. १) ॥ २५ ॥

^१ अग्रे A₁

^२ अर्जुने C₁, मुद्रितग्रन्थे च.

^३ मता B₂.

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।।

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककोतिषु ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्गः

(वि.) सानौ विषाणे प्राधान्ये शिखरे पर्वतस्य च ॥ 56 ॥

क्रीडाम्बुजलयन्त्रे च शृङ्गशब्द. प्रयुज्यते^२ ।

शृणातीति शृङ्गम् । 'शृ हिंसायाम्' ॥

मातङ्गेऽपि वराङ्ग स्याद् गुह्ये मूर्ध्नि गुडत्वचि ॥ 57 ॥

^३वर च तदङ्ग च वराङ्गम् ॥

भगो माहात्म्यवीर्यश्रीकीर्तिवैराग्ययुक्तिपु^४ ।

^५ज्ञानेच्छायत्नगुह्येषु धर्मं चैश्वर्यसूर्ययोः ॥ 58 ॥

भज्यते सैव्यत^६ इति भग । 'भज सेवायाम्' ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्ग^७

^१विशेषे K₆

^२उदाहृत J₂; प्रकीर्तित K₄, K₅

^३J₂ omits.

^४भूमिपु J₂.

^५ज्ञानेच्छायत्न^८ J₂

^६J₂, K₅ omit.

^७K₄ adds गान्त-

शब्दसङ्ख्या २४

(वि.) शृङ्गं प्राधान्यसान्वोदच । प्रधानस्य भावः प्राधान्यम् । प्रभुत्वमिति यावत् । यथा—'शृङ्गं श दत्तविनयाधिकृतः परेषामत्पुच्छितं न ममूये न तु दीर्घ-
मायुः' (रघु. ६. ६२) इति । सानु गिरिशिखरम्, प्रत्ययश्च । ^१तथा च कात्यः—
'शृङ्गं शिखरं सान्वपि' इति । शृङ्गशब्दः पुलिङ्गेऽप्यस्ति । तथा च वैजयन्त्याम्
(पृ. २३७, श्लो. ८७)—'क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रप्रभुत्वयोः । पश्वङ्गे च'
इति । कुर्वशीर्षे पुलिङ्गः प्रागुक्तः (पृ. ३०२) । मदगुरस्य प्रियायां (पृ. २७२)
विषायां च (पृ. २७३) ङीवन्तः प्रागुक्तः^२ ॥ वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः । गुह्यं योनिः ।
अवयवेषु श्रृंष्ट्यादुभयोर्वराङ्गत्वम् । 'गुडत्वचि वराङ्गं स्याद् योनौ मूर्ध्नि गजे
तु ना' इति रभसः ॥ भगः—कीर्तिषु । श्रीः संपत्तिः कान्तिश्च । कामो योनिः
इच्छा च । माहात्म्यशब्देन ज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगो विवक्षितः । वीर्यमकुण्ठिता
शक्तिः । यत्न उत्साहः । अर्कः सूर्यः । कीर्तिः साधुवादः । रूपमेदात् पुलिङ्ग इति
सुभूतिः । रभसकोशे तु—'भगं श्रीयोनिवीर्येषु ज्ञानवैराग्यधर्मयोः' इत्यादि

(पा) भोग — काययो । स्त्र्यादिभूतिनामि^१ लञ्जिकादिवेतनम् ।^२ 'चि
डुपुमुदलैनदि' ॥ चातके—शबले त्रिपु । भृङ्गकुरङ्गगजेषु च पुलिङ्गः । 'सारङ्गे
प्रचातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे' इति विश्व. (पृ. २७, श्लो. ४६) ॥ २३

^१ लञ्जिकाया एकवेलासभोगार्थं दीयमानवस्त्रदानादि A₁.

^२ B₃ omits.

कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

(वि.) शाखामृगे च मण्डूके प्लवग. सूर्यसारथौ ॥ ५२ ॥

^१ प्लवैरुलङ्घनैर्गच्छतीति प्लवग ^२ ॥

पराभवे चाभिषङ्गस्तथैव क्लेशशापयो.^३

अभिषज्यत इत्यभिषङ्गः । 'पञ्ज सङ्गे' ॥

युगो रथाद्यवयवे युग हस्तचतुष्टये ॥ ५३ ॥

कृतत्रेतादिके चैव युग्मे वृद्धाद्यवयवे ।

युज्यत इति युगः । 'युजिर् युगे'^४ ॥ २४ ॥

^१ J₂ omits derivation

^२ K₃ adds 'गच्छ गतौ'.

^३ तापयो J₂.

^४ J₂ omits.

(विघ.) कपौ च प्लवगः । प्लवैरुलङ्घनैर्गच्छतीति प्लवगः^१ । चशब्दाद्
मण्डूके । यस्तु प्लवैनोडुपेन गच्छति, यश्च उत्प्लुत्य गच्छति सोऽपि प्लवगः ॥
शापे—पराभवे । अपकारिणामनिष्ठाशंसनं शापः । मिथ्याभिशंसनं वा । तिरस्कारः
पराभवः । दोषाणामभिषञ्जनम् अभिषङ्गः । 'पञ्ज सङ्गे' । घञ् (३. ३.
१८, ८. ३. ६५)^२ । 'आक्रोशे शपथेऽपि स्यादभिषङ्गः पराभवः' इति रद्रः ॥
यानाद्यङ्गे—कृतादिषु । यानं रथः । आदिशब्देन शकटत्वाङ्गत्वादेः ग्रहणम् ।
तस्याङ्गे उपकरणे तुरगवलीवर्दादिस्कन्धनिधेये काष्ठविशेष इत्यर्थः । तत्र युगशब्दः
पुलिङ्गः । पाणिपादादिवस्तुद्वयसमुदायरूपे युग्मम् । कृतत्रेताद्वापरकलियु वर्तमानो
नपुंसकलिङ्गः । युगशब्दः प्रागेव व्युत्पादितः^३ (पृ. ३५८) । शोषे—'युगं हस्त-
चतुष्टये स्यादोपधे वर्षपञ्चके' इति । 'युगेन पतितं त्यजेत्' इति हस्तचतुष्टये

३. नानार्थवर्गः]

प्रयोगः। औपधे वृद्धिसंज्ञे। 'इमे हि षष्टिः प्रभवादयोऽब्दाः युगानि हि द्वादश पञ्चकं च' इति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धो वर्षपञ्चके युगशब्दः ॥ २४ ॥

१ 'हप्रकरणेऽप्येवमपि दृश्यते' (वा. ३. २. ४८) इति डः. २ 'उपसर्गात् मुनोति...' इत्यादिना पः. ३ मुजिर् योमे। घञ्। कुत्वम् (७. ३. ५२)। 'तद्वहति रथयुग...' इति निपातनात् गुणः.

(पा.) कपी च प्लवगः। 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' इति विश्वः (पृ. २६, श्लो. २८)। शापे—पराभवे। शापशब्देन शापयाक्रोशयोरेव ग्रहणम्। 'आक्रोशे शापयेऽपि स्यादभिपङ्गः पराभवे' इति ^१वैजयन्ती (पृ. २६५, श्लो. १०) ॥ यानाद्यङ्गे—वृतादिषु। हस्तचतुष्टयेऽपि नपुसकम्^२। 'युगं हस्तचतुष्केऽपि रथसीराङ्गयोर्युगः' इति विश्वः^३ (पृ. २४, श्लो. ४) ॥ ॥ २४ ॥

^१ इति विश्व. B३; मुद्रितवैजयन्त्या 'अभिपङ्गस्त्वभिभवे सग आक्रोशनेऽपि च' इति, विश्वप्रकाशिकाया 'अभिपङ्गस्तु शापये स्यादाक्रोशे पराभवे' इति च दृश्यते (पृ. २८, श्लो. ५६) ^२ नपुसक A1. ^३ बोम्मगण्डीयविवरणे 'इति रुद्र' इति दृश्यते.

स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौलिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

(वि.) पशुदिग्बज्रनेत्रेषु स्वर्गवाणजलेषु च ॥ ५४ ॥

मेदिन्या किरणे वाचि गोशब्द परिकीर्तित^१ ।

गोशब्दस्य लक्ष्यदृष्ट्या यथार्हं लिङ्गमुन्नेयम् । गच्छतीति गौ ।

साख्योक्तप्रकृतौ चिह्ने तथा शेफानुमानयो. ॥ ५५ ॥

शिवमूर्तिविशेषे च लिङ्गशब्दोऽभिधीयते^२ ।

लिङ्गति लय गच्छत्यस्मिन् ^३जगदिति लिङ्गम्^४ ॥ २५ ॥

^१ परिकथ्यते J2

^२ लिङ्ग समभिधीयते J2, K4, K5

^३ K6 omits जगत्.

^४ K4 adds 'लिङ्गि गती'.

(विव.) स्वर्गेषु—पुंसि गौः। इषुः बाणः। पशुः गोत्वजात्याक्रान्ता
व्यवितः स्त्री च पुमांसश्च। वज्रः कुलिशः। घृणिः रश्मिः। ^१गोशब्दः स्वर्गादिष्वर्थेषु
वर्तमानो लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेणार्थविशेषेषु स्त्रीलिङ्गः पुलिङ्गश्च विज्ञेय
इत्यर्थः। अत्र लिङ्गव्यवस्था सर्वानन्दसुभूतिचन्द्रोदाहृतत्रिकाण्डशेषाभिधाने (पृ. २४,
श्लो. ६११-२) दाशता। तथा हि—

‘स्वर्गे रश्मौ च वज्रे च बलीवर्दे च गौः पुमान्।

स्त्री बाणरोहिणीवृग्दिग्बाग्भूमिष्वप्सु^२ भूमि च^३ ॥’

इति। स्वर्गाद्यर्थचतुष्टये पुलिङ्गः। बाणाद्यर्थेषु षट्सु स्त्रीलिङ्गः। अप्सु जले
स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च भवतीत्यर्थः॥ लिङ्गं चिह्नशेफतोः। ‘चिह्नम् अनुमिति-
साधनम्। यथा—धूमोऽग्नेलिङ्गम् इति। असाधारणधर्ममात्रं च चिह्नम्। यथा—
‘स वर्णलिङ्गी विदितः समाययौ’ इति (किरा. १. १)। ‘यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्’
इति च। शेफो मेहनम्। यथा—‘अन्तर्लिङ्गं न शोधयेत्’, ‘एका लिङ्गे गुदे तिलः’
इति (मनु. ५. १३६)। लिङ्गति ज्ञापयति गूढमर्थं गमयतीति लिङ्गम्। ‘लिङ्गि
गतौ’। घञ्। सांख्योक्तप्रकृतौ च लिङ्गस्य व्यवहारः। शिवमूर्तिविशेषश्च।
^४‘बाणलिङ्गे शिवः साक्षात्’ इति ॥ २५ ॥

^१ गच्छतीति गौः। ‘गमेडो.’ (उ. २. ६१). ^२ मुद्रितग्रन्थे ‘वृग्धीदिग्बाग्भूपु इति दृश्यते.

^३ ककुप्सु च (टी. स. पृ ८१). ^४ लिङ्गम् Tv. ^५ नमंदानद्युद्धव धवलशिवलिङ्गम्.

(पा.) स्वर्गेषु—चिह्नशेफतोः। स्वर्गादिषु पुलिङ्गः। इप्वादिषु स्त्रीलिङ्गः।

‘गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ ^१वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः।

^२अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौः स्मृता^३ ॥

इति विश्वः (पृ. २४, श्लो. १) ॥ २५ ॥

^१ अग्रे A1

^२ अर्जुने C1, मुद्रितग्रन्थे च.

^३ मता B3.

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्गः

(वि.) सानी ^१विपाणे प्राधान्ये शिखरे पर्वतस्य च ॥ ५६ ॥

क्रीडाम्बुजलयन्त्रे च शृङ्गशब्दः प्रयुज्यते^२ ।

शृणातीति शृङ्गम् । 'शृ हिसायाम्' ॥

मातङ्गेऽपि वराङ्ग स्याद् गुह्ये मूर्ध्नि गुडत्वचि ॥ ५७ ॥

^३वर च तदङ्ग च वराङ्गम् ॥

भगो माहात्म्यवीर्यश्रीकीर्तिवैराग्ययुक्तिपु^४ ।

^५ज्ञानेच्छायत्नगुह्येषु धर्मैश्चैश्वर्यसूर्ययोः ॥ ५८ ॥

भज्यते सेव्यते^६ इति भगः । 'भज सेवायाम्' ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्गः^७

^१ विशेषे K₈

^२ उदाहृत J₂; प्रकीर्तित K₄, K₅

^३ J₂ omits.

^४ भूमिपु J₂.

^५ ज्ञानेच्छायत्न° J₂

^६ J₂, K₅ omit.

^७ K₈ adds गान्त-

शब्दसख्या २४

(वि.) शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च । प्रधानस्य भावः प्राधान्यम् । प्रभुत्वमिति यावत् । यथा—'शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषामस्मुच्छ्रितं न समूपे न तु दीर्घ-
मायुः' (रघु. ६. ६२) इति । सानु गिरिशिखरम्, प्रस्यश्च । 'तथा च कात्यः—
'शृङ्गं शिखरं सान्वपि' इति । शृङ्गशब्दः पुल्लिङ्गेऽप्यस्ति । तथा च वैजयन्त्याम्
(पृ. २३७, इलो. ८७)—'क्रीडाम्बुजन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री पर्वताग्रप्रभुत्वयोः । पश्वङ्गे च'
इति । कूर्चशीर्षे पुल्लिङ्गः प्रागुक्तः (पृ. ३०२) । भद्रगुरस्य प्रियायां (पृ. २७२)
विषायां च (पृ. २७३) ङीबन्तः प्रागुक्तः^१ ॥ वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः । गुह्यं योनिः ।
अवयवेषु श्रेष्ठद्यादुभयोर्वराङ्गत्वम् । 'गुडत्वचि वराङ्ग स्याद् योनी मूर्ध्नि गजे
तु ना' इति रभसः ॥ भगः—कीर्तिपु । श्रीः संपत्तिः कान्तिश्च । कामो योनिः
इच्छा च । माहात्म्यशब्देन ज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगो विवक्षितः । वीर्यमकुण्ठता
शक्तिः । यत्न उत्साहः । अर्कः सूर्यः । कीर्तिः साधुवादः । रूपभेदात् पुल्लिङ्ग इति
सुभूतिः । रभसकोशे तु—'भगं श्रीयोनिवीर्येषु ज्ञानवैराग्यधर्मयोः' इत्यादि

नपुंसककाण्डेऽभिहितम् । रुद्रस्तु—‘ज्ञानवैराग्ययोर्योनौ भगमस्त्री रवौ तु ना’ इति ।
भज्यत इति भगः । ‘भज सेवायाम्’ । घप्रत्ययः^३ (३. ३. ११८) ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्गः

^१ कात्यस्तु इति स्वामी (पृ. २७५). ^२ वृ(ऋ)पभाष्योपधिविशेषे च (पृ. २८३).
^३ ‘पसि सज्ञाया घ प्रायेण’, कुत्व च (७. ३. ५२).

(पा.) शृङ्गं—सान्वोश्च । प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः पर्वताग्रम् ।

‘प्रभुत्वे पर्वतस्याग्रे पशोरवयवेऽपि च ।

क्रीडापानीयन्त्रे च शृङ्गं ना कर्चशीर्षके ॥’

इति रभसः^१ । वराङ्ग—कीर्तिपु ।

‘भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु ।

यशोवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मरविमुक्तिषु ॥’

इति विश्वः (पृ. २४, श्लो. ३) । ‘भगं योन्या भगो यत्नयशोवीर्याकंभूतिषु’

इति वैजयन्ती (पृ. २३४, श्लो. ११५) । ‘ज्ञानवैराग्ययोर्योनौ भगमस्त्री तु
भास्करे’ इति रुद्र. । अनुक्तम्—

रागोज्जुरागे मात्सर्ये गानाङ्गे रोचनादिषु ।

अनुरागे—वीतरागो जनः । मात्सर्ये—सपत्न्यौ व्यतिरज्येते । गानाङ्गे—^३गुर्जरी-
रागेण गायति । रोचनादिषु—रोचनिक वस्त्रम् । हारिद्रं वस्त्रम् ॥ रङ्गो
रणाजिरे नृत्येऽपि । अवसरसगररङ्गे रङ्गत्वे तुरंगमास्तुङ्गाः ॥

अमुष्योपाययोरङ्गं कालिङ्गो गजसर्पयोः^४ ॥५

छत्रभङ्गस्तु वैधव्येऽस्वातन्त्र्ये च नृपात्यये ।

कथाप्रसङ्गस्तु विषवैवे^५ वाताधिकेऽपि च ॥ २६ ॥

इति गान्तवर्गः

^१ रुद्र. B३.

^२ भग न स्त्री A१.

^३ गुर्जरी A१.

^४ सर्पगजयो A१.

^५ वाताधिके A१.

अथ धान्तवर्गः—

परिधः परिधातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ।

मूल्ये पूजाविधावर्धोऽहोदुःखव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

(वि.) अर्गले काचकलशे योगे प्राकारणोपुरे ।

^१अस्त्रे षट् मृदुगरे च परिधः परिकीर्त्यते^२ ॥ ५९ ॥

^३परिहृत इति परिधः । 'हन हिंसागत्योः' ॥^४

ओघः परपरावृन्दवावर्गेषु लयान्तरे ।

उह्यत इति ओघः । 'बह प्रापणे' ॥

अर्घः ^५पूज्योपहारे च मूल्ये द्रव्यस्य वर्तते ॥ ६० ॥

अर्हतेऽनेनेत्यर्घः । 'अर्ह पूजायाम्' ॥

अध दुःखे कित्विषे स्यादक्षादिव्यसनेऽपि च ।

^६कारिणमङ्घ्रत इत्यधम् । 'अधि गत्याक्षेपे' ॥

^७इष्टात्पासारशीघ्रेषु स्पृक्कायामगुरौ लघुः ॥ ६१ ॥

लङ्घयत इति लघुः । 'लधि गतौ' ॥ २७ ॥

इति धान्तवर्गः^८

^१ अस्ती K₆.

^२ परिक्रियते K₄; परिपठयते J₂, K₅

^३ परितो हन्यते

K₂, K₄

^४ K₆ omits

^५ पूजोपहारे K₂, K₃, K₅; उपचारे J₂

^६ कारण K₆.

^७ अल्पाचार^९ K₆

^८ K₄ adds धान्तशब्दसंख्या ५

(वि.) परिधः—अस्त्रेऽपि । परितो हननं परिधातः । परितो हन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिधशब्देन सर्वतो लोहवलयबद्धं लगुडाख्यमस्त्रमुच्यते । 'परो घः' (३. ३. ८४) इति भावकर्मणोरर्थयोः हन्तेरप्प्रत्यये घत्वम्^१ ।

‘परिघः काचकलशे घट्टे प्राकारगोपुरे ।
परिघाते योगभेदे मुद्गरार्गलयोरपि ॥’

इति नानार्थसंग्रहः । काचनिर्मितः कलशः काचकलशः । गिर्यरण्यादिप्राचुर्येण
दुष्प्रवेशस्थलं घट्टम् । योगभेदो विष्कम्भादिष्वन्यतमः । अर्गलं द्वारपिधानस्य
विष्कम्भः ॥ ओघो—रये^१ । ‘वह प्रायणे’ । पचाद्यचि (३. १. १३४) न्यङ्क्वा-
बित्वात् (७. ३. ५३) साधुः ॥ मूल्ये पूजाविधायार्घः । महार्घः पट इति मूल्ये ।
‘तमर्घ्यमर्घादिकयादिपूरुषः’ (शिशु. १. १४) इति पूजायाम् । विक्रेयः पटादिर्गु-
र्वादिर्वा अर्घः । ‘अहं पूजायाम्’ । ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ (३. ३. ११८)
इति घः । न्यङ्क्वादिः (७. ३. ५३) ॥ अंहो—अघम् । अंहः पापम् । व्यसनं
मद्यपानद्यूतादि । ‘अघि गतो’^३ इति घातोः पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः । इष्टे यथा—‘दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयो-
स्तपस्विनः’ इति^४ (रघु. ११. १२) । अल्पे यथा—लघ्वाहार इति ॥

‘कृष्णागरुणि शीघ्रे च क्लीबे लघ्वगुरौ त्रिषु ।

निःसारे च मनोज्ञे च स्पृशकाया च लघुः स्त्रियाम् ॥’

इति^५ । शीघ्रत्वगुणयुक्ते तु त्रिलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ४४) । अगुरौ गुरुत्वगुण-
रहिते तृणतूलादौ । नि.सारे साराशरहिते शिप्रकाण्डादौ ॥ २७ ॥

इति धान्तवर्गः^६

^१ धादेशश्च Tv ^२ Tj1, Tj2 add व्यक्तयोषे च ^३ ‘अघि गत्याक्षेपे’
B5, B6 ^४ Tv adds रघुवशप्रयोग ^५ इति रघस इति भा दी (पृ. ४६३).
^६ B5 adds शब्दा ५

(पा.) परिघ—अस्त्रेऽपि । परिघातो घात । ‘परिघो मुद्गरे शस्त्र
कथ्यतेऽर्गलघातयो.’ इति जयकोश । ओघो—रये । परपरायतमपि स्यात् ।
‘ओघ परपराया स्याज्जलस्रोतसि सचये’ इति वैजयन्ती (पृ. २१४, श्लो १०) ॥
मूल्ये—अल्पे लघुः । ^१ अपराध्यर्थेऽपि त्रिलिङ्ग । ‘लघु त्वसारगुरुणोरिष्टे क्षिप्रमनो-
ज्ञयो’ इति वैजयन्ती (पृ. २२६, श्लो १५) ॥ २७ ॥

इति धान्तवर्गं

¹ B₃ omits the sentence

अथ चान्तवर्गः—

काचाः शिष्यमृद्धेदद्भुजः ।

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पादके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपघे पुंसि मेघ्ये सिते त्रिपु ।

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गमस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

(वि) दृगोगमणिशिक्येण मृद्धेदे काच इष्यते¹ ।

शिष्य रज्जुयन्त्रम् । ²कच्यत इति काच । 'कच दीप्तिबन्धनयो' ³ ।

सचये च विपर्यासे प्रपञ्चो विस्तरे मत ॥ 62 ॥

विपर्यासो मायाप्रतरणम् । प्रपञ्च्यत इति प्रपञ्च । 'पचि विस्तारवचने' ।

शृङ्गारधर्मयोर्वह्नावुपधौ शुद्धमन्त्रिणि ।

आषाढमासे⁵ मेघ्ये च शुभ्रे शुचिरुदाहृत ॥ 63 ॥

⁴शुच्यति शुद्धो भवतीति शुचि । 'शुचिर् पूतीभावे' ॥

रागेच्छारश्मिशोभासु ज्वालाया च रुचिर्मता ।

रोचत इति रुचि । 'रुच दीप्तौ' ⁷ ॥ २८-९ ॥

इति चान्तवर्गः ⁸

¹ उच्यते J₂

² K₅ adds रज्जु

³ बन्धने J₂

⁴ विस्तारे K₂, K₄

⁵ मासि K₆

⁶ शोचति 'शुच शोके' K₄, K₆

⁷ अभिप्रीती च इति धातुपाठे

⁸ K₄ adds चान्तशब्दसख्या ४

(विब.) काचा—दृष्टुजः । घटादिधारणार्थो रज्जुकृतो यन्त्रविशेष

शिष्यम् । मृद्धेदस्तु दरिद्रयोपिदादिधारणीयाना वलयाड्गुलीयकादीना प्रकृतिभूतो मृत्तिकाविशेषः । दृशः नेत्रस्य रुग् रोगः काचाख्य प्रसिद्धः । 'कच दीप्तिबन्धनयोः' इति धातोः कर्मण्यधिकरणे च यथायोग घब् । 'न क्वादे.' (७. ३. ५९) इति कुत्वप्रतिषेधः ॥ विपर्यासे—प्रपञ्चः । अतस्मिन् तदिति प्रत्ययो विपर्यासः ।

यथा—‘प्रपञ्चस्य लयो ज्ञानात्’ इति । विस्तरः शब्दबाहुल्यम् । यथा—‘अलमति-
प्रपञ्चेन’ इति । पदार्थप्रपञ्चः इत्यादौ शब्दव्यतिरिक्ते प्रपञ्चे शब्द औपचारिकः ।
‘पचि विस्तारवचने’ इत्यस्मात् चौरादिकात् ‘एरजण्यन्तानाम्’ इति ण्यन्त-
पर्युदासस्य प्रायिकत्वाद् एरचि (३. ३. ५६) प्रपञ्चः ॥ पावके—सिते त्रिषु ।
अत्र मासिशब्देनापाढमासो विवक्षितः । ^१‘शौचाचारपरिज्ञानममात्यानामुपधा’
इति कौटिल्यः (अर्थशास्त्रे १. १०) । परिज्ञानोपायश्च क्षत्रियवर्गे प्रपञ्चितः
(पृ. ४६६) । तामतिक्रान्तोऽत्युपधः, उपधाशङ्क इति यावत् । पावकाद्यर्थत्रये
पुंसिङ्गः । पवित्रे धवलद्रव्ये च वाच्यसिङ्गः । शृङ्गाररसेऽपि शुचिशब्दः पुलिङ्गः ।
प्रागुक्तः (१, पृ. १३१) ॥ ^२अभिपङ्गे—रचिः स्त्रियाम् । अभिपङ्गः आसक्तिः ।
यथा—वेदान्यासरचिः इति । स्पृहा वाञ्छा । यथा—‘भिन्नरचिर्हि लोकः’
इति (रघु. ६. ३०) । तिग्मरचिरिति गभस्तौ । ‘रुच दीप्तौ’ इत्यस्माद् ‘इगुपधात्
क्ति’ (उ. ४. १२०) ^३इतीन्प्रत्यये रचिः ॥ २८—६ ॥

इति चान्तवर्गः

^१ ‘उपधाभि शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम्’ इति मु ग्र (पृ १०) ^२ अभिपङ्गे
Tv. ^३ इति कित्प्रत्यये Bs, Bg

(पा.) वाचा—दृगुज । मृद्धेद । ‘गाजु’ ॥ विपर्यासे—प्रपञ्च ।

^१विस्तर शब्दविस्तृति ॥ पावके—त्रिषु । अत्युपधशब्दोऽमात्यविशेषणम् ।

‘शुचि ^२शब्देऽनुपहते शृङ्गारापाढयो सिते ।

ग्रीष्मे हृतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि ॥’

इति विश्व (पृ ३०, श्लो ६) ॥ ^३अभिपङ्गे—रचि स्त्रियाम् । अभिपङ्गो
ज्यासक्ति । स्पृहा बुभुक्षा ॥ अनुक्तम्—

श्मश्रुष्यपि च वृचं स्यात् वच. शुष्वग्रणेऽपि च ।

पिशाच स्याद् विहासेऽपि नागचोऽम्बुवरिण्यपि ॥

चञ्च. विरातभेदे स्याच्चञ्चा स्त्री तुणपूरणे ।

कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटेऽपि च ॥
रतनारीचः श्रुनके सीत्कारे च नतध्रुवाम् ।

इति चान्तवर्गः

परिधानाञ्चले कच्छः पाश्वे पुष्पवनेऽपि च ।
पुच्छः पश्चात्प्रदेशेऽपि स्लेच्छ. पापरतेऽपि च ॥ २८-६ ॥

इति छान्ताः

¹ प्रपञ्च शब्दविस्तृति B₃ ² शृङ्गे इति भु ग ³ अभिष्वङ्गे B₃, C₁.
⁴ अभ्युक्ती जलगज ⁵ कणीची B₃, C₁.

अथ जान्तवर्गः—

केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
(वि) अहिभुङ्गनकुलेऽपि स्याद् वेनतेयमयूरयो ॥ ६४ ॥

अहि भुङ्क्त इत्यहिभुक्¹ ॥

त्रैवर्णिकेषु दन्तेषु पक्षिसर्पादिषु द्विज ।
रेणुकाया च भाग्या च द्विजाशब्द उदाहृत² ॥ ६५ ॥

³ द्विजायत इति द्विज । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥

हरे हरी विधौ कामे छागे रघुसुतेऽप्यज ।

विधिर्ब्रह्मा । न जायत इत्यज. ॥

गोस्थानाध्वसमूहेषु ⁴ व्रजशब्दोऽभिधीयते ॥ ६६ ॥

व्रजतीति व्रज । 'व्रज गतौ' ॥ ३० ॥

¹ K₄ adds 'भुज पालनाभ्यवहारयो' ² प्रकीर्तित K₂, K₃ ³ J₂ omits.
⁴ K₃ omits 7 lines

(विव) ^१अनन्तरमच्छकच्छतुच्छादीना सद्भावेऽपि तेषा प्रयोगप्राचुर्या-
भावात् तानुपेक्ष्य जान्तानाह—केविताक्ष्याविहिभुजौ । निगदव्याख्यातम् । नकु-
लेऽप्यहिभुकशब्द ॥ दन्तविप्राण्डजा द्विजा । विप्रग्रहण त्रैवर्णिकोपलक्षणम् । तथा
च स्मृति —

^२‘मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जिवन्धनात् ।’

^३‘तत्रास्य माता सावित्री पिता स्वाचार्य उच्यते ।’

^४‘ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजा स्मृता ।’

इति । अत एव द्विर्जाता द्विजा । वृत्तिविषये सुच्प्रत्ययस्य लोप । अण्डजा पक्षि-
सर्पाद्या । ^५भार्या रेणुकाया च द्विजा स्त्रोलिङ्गा प्रागुक्ता (पृ २६८, २८६) ॥
अजा विष्णुहरच्छागा । न जायत इत्यज । अजति गच्छतीति वा अज । ‘विधीश-
विष्णुकामेषु पुस्यज प्रकृतौ स्त्रियाम्’ इति नानार्थसंग्रह ^६। रघुपुत्रोऽप्यज प्रसिद्ध ॥
गोष्ठाध्यनिवहा व्रजा । गोष्ठ गोस्थानम् । निवह समूहे । व्रजन्त्यस्मिन्निति
व्रज । ‘गोचरसचरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च’ (३ ३ ११६) इति घप्रत्ययान्तो
निपातित ॥ ३० ॥

^१पुच्छतुच्छ° Gms Tv

^२याज्ञ स्मृ १ २ ३६

^३मनु २ १७०

^४याज्ञ स्मृ १ २ ३६ ^५‘हस्त्रिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी’ इत्यत्र दृश्यते, हमच द्रव्य—
द्विजा भार्गवरिण्ययो इत्याह (अ स पृ ८ श्लो ७१) ^६अजयपानवृत्तनानाधगप्रट—
‘अज पितामह छाग वशवे च महश्चरे इति दृश्यते (पृ २ श्लो १७)

(पा) वविताध्य—मयरया । ^१अण्डज पक्षी ॥ अजा विष्णु—व्रजा ।

ब्रह्मपितामहानादयोऽपि । अज पितामहजादी छाग विष्णो हर ^२‘रवौ’ इति
वैजयन्ती (पृ २३०, श्रुता ४) ॥ ३० ॥

^१B₃ omits

^२अव्रज A₁ C₁

धर्मराजौ जिनयमौ युञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

बलजे क्षेत्रपूर्वारे बलजा बल्लुदर्शना ॥ ३१ ॥

(यि) धमगजा जिनऽपि स्याद् युधिष्ठिररुतानया ।

^१धमय्य गजा धमगज ॥

गजदन्ते निकुञ्जे च सानो कुञ्ज उदाहृत. ॥ 67 ॥

कुञ्जतीति कुञ्जः । 'कुञ्ज शब्दे' ^२ ॥

सस्यक्षेते पुरद्वारे समरे ^३वलज मतम् ।

वलजा वरकान्ताया मेदिन्यामपि समता ॥ 68 ॥

वलेन जायत इति वलजा । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥ ३१ ॥

^१ J₂, K₅ omit derivation

^२ 'कुञ्ज कौटिल्यात्पीभावयो' इति बृहद्वातु-
ख्यावल्याम् (पृ ३६६), 'कौ जायते । "सप्तम्या जनेडं" । पृषोदरादि 'इत्यादि भा. दी.
(पृ ४६४). ^३ वलज स्मृत K₅.

(विष.) धर्मराजो जिनयमौ । जिनः सुगतः । युधिष्ठिरेऽपि धर्मराज-
शब्दः ॥ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् । कुजिः लौकिको धातुः आवरणार्थं इति
सुबोधनी । कुञ्जति आवृणोति स्वावासस्यानमिति कुञ्जः । दन्ते गजदन्ते । यथा
कुञ्जर इति । अपिशब्दात् 'लताविपिहितोदरे' इति प्रागुक्तः (१, पृ. २१३) ॥
वलजे—वल्लुवर्शना । क्षेत्रं च नगरद्वारं च प्रत्येकं नपुंसकलिङ्गेन वलजशब्देनोच्यते ।
वल्लुवर्शना वामलोचना । योपेति यावत् । सा स्त्रीलिङ्गस्य वलजाशब्दस्यार्थः ।
^१ वले जातं वलजम् ^२ । वलयोरभेदः ।

'वलजं गोपुरे' ^३ क्षेत्रे सस्यसङ्गरयोरपि ।

वलजा वारयोपायां वसुमत्यामपि स्मृता ॥'

इति विश्वप्रकाशिका (पृ. ३३, श्लो. १७) । 'वलजं धान्यराशौ स्यात्' इति
वैजयन्ती (पृ. १२८, श्लो. ६५) । 'कर्षकेण वलजं पुष्पता' इति माघः
(शिशु. १४. ७) ॥ ३१ ॥

^१ वलेन B₅, B₆

^२ 'सप्तम्या जनेडं' (३ २ ६७)

^३ गोक्षुरे इति

मुद्रितग्रन्थे ^४ 'धान्यराशिस्तु वलजा' इति मु. ग्रं., 'वलजो धान्यराशि स्यात्' इति
वैजयन्तीति माघव्याख्याने मल्लिनाथ (पृ ३३४) ^५ वलजान् इति मु. ग्रं.

(पा.) धर्मराजो जिनयमौ । युधिष्ठिरोऽपि स्यात् । 'धर्मराजो यमे बुद्धे
धर्मराजो युधिष्ठिरे' इति विश्व (पृ ३४, श्लो ३०) ॥ कुञ्जो दन्तेऽपि न
स्त्रियाम् । दन्तो गजदन्त । ^१ 'येनुगदवड' ॥ ^२ कुञ्जो निकुञ्जेऽपि हनी भवेद्

दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्व (पृ ३३, श्लो १२) ॥ वलजे—वल्गुदर्शना ।
 वलजेति तन्त्रेण स्त्रीनपुसकयोरेव ग्रहणम् । 'वलजा वरनार्या' स्त्री क्षेत्रे द्वारे
 च सा न ना' इति वैजयन्ती (पृ. २६३, श्लो ७८) ॥ ३१ ॥

¹ B₃ omits

² 'गञ्ज कुञ्जो निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति मु ग्र.

³ चेति मु ग्र

समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात् संततौ जने ।

अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

(वि) युद्धे च समभभागे क्षणेऽप्याजि प्रकीर्तित¹ ।

अजन्ति क्षिपन्ति शस्त्राण्यत्रेत्याजि । 'अज गतिकेपणयो.' ॥

जनेऽप्यभिजने चैव प्रजाशब्द प्रकीर्तित ॥ 69 ॥

प्रजायत इति प्रजा । ²'जनी प्रादुर्भावे' ॥

अब्जो धन्वन्तरी शङ्खे पद्मेन्दुनिचुलेषु च ।

अद्भ्यो³ जातोऽब्ज ॥

सनातने स्वकीये च निजशब्द उदाहृत⁴ ॥ 70 ॥

⁵नितरा जायत इति निज । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥ ३२ ॥

इति जान्तवर्ग⁶

¹ प्रकीर्तिता K₂, K₄; उदाहृता J₂

² K₂, K₃ omit.

³ जायत इति K₄.

⁴ प्रकीर्तित K₃, K₄, K₅

⁵ K₅, K₆ omit derivation.

⁶ K₂, K₄ add

जान्तशब्दसंख्या ११

(विव.) समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः । समपदं भूभागस्य विशेषणम् ।
 'आजिः समभुवि स्त्रियाम्' इति भूवर्गे शेषकारेणोक्तत्वात् । रणः युद्धम् । अपि-
 शब्दात् क्षणरूपकाल इति सुबोधिनी । 'युद्भूभागसणेऽप्याजिः' इति दुर्गोषते इव ॥
प्रजा स्यात् संततौ जने । संततिरपत्यपरंपरा । यथा—प्रजायान् भूयासमिति ।

जने यथा—‘अयं प्रजानामधिपः प्रभाते’ इति (रघु. २. १) ॥ अब्जो शङ्खशशाङ्कौ च । शेषे—‘अब्जो निचुलवन्द्ययोः’ इति । निचुलो हिज्जलः^१ । वंद्यः धन्वन्तरिः । रूपभेदादेध्वयैषु पुंलिङ्गः । व्यवहृतयोगश्च । ‘शङ्खे धन्वन्तरौ चन्द्रे पुंस्यब्जः क्लीब-मम्बुजे’ इति संग्रहः ॥ स्वके नित्ये निजं त्रिषु । स्वकं निजसंबन्धि । यथा— निजगृहम् । निजं यस्त्रमिति । नित्यं यावद् द्रव्यभावि गुणादिकम् । यथा—निजो धर्मः । निजं गाम्भीर्यमिति । नितरां जायत इति निजम्^२ । त्रिषु वाच्यलिङ्ग इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति ज्ञान्तवर्गः^३

^१ हिज्जुल B₅
(पृ ४६४)

^२ ‘उपसर्गे च सज्ञायाम्’ (३ २ ६६) इति ड इति भा दी

^३ T₁ adds शब्दा दश; एकादश T_v

(पा) समे क्षमाशे—जने । सततिरपत्यम् ॥ अब्जो शङ्खशशाङ्कौ च । ‘अब्जो धन्वन्तरौ शङ्खे चन्द्रे क्लीब लवणेऽम्बुजे’ इति वैजयन्ती (पृ २३०, श्लो ३) ॥ स्वके नित्ये निजं त्रिषु । स्वभावे नपुंसकम् । ‘सहजं निजमाजानं धर्मसंगो निसर्गवत्’ इति वैजयन्ती (पृ १६२, श्लो १) ॥ अनुक्तम्—

जृराकाशे सरस्वत्या पिशाच्या ना तु राक्षसे ।
अङ्गजं रुधिरं क्लीबं पुमान् पुत्रमनोजयो ।
कारजं करिषोते स्यात् स्वयजाततिलेऽपि च ।
परञ्जस्तल्यन्त्रे स्याद् डिण्डिरे छुरिकाफले^१ ।
पटहेऽपि च गुञ्जा स्यात् कस्तूर्यामपि चाण्डजा ।

पक्षिसर्पादिषु पुलिङ्ग^२ ।

राजराजं शशाङ्केऽपि लाजं स्यान्चाद्रतण्डुल ।

भृष्टधान्ये बहुवचनान्त ॥ ३२ ॥

इति ज्ञान्तवर्ग

अथ ज्ञान्तवर्गः—

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्यसूचना ॥ ३३ ॥

(वि.) प्रवीणे ^१चात्मनि तथा क्षेत्रज्ञः समुदाहृतः ।

^२क्षेत्र जानातीति क्षेत्रज्ञः । 'ज्ञा अवबोधने' ॥

संज्ञा स्याद् भानुभार्यायां गायत्र्यां चैव नामनि ॥ ७१ ॥

चेतनाया च हस्ताद्यैः^३ सूचनाया च वस्तुनः ।

^४सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा ॥ ३३ ॥

इति ज्ञान्तवर्गः^५

^१अप्यात्मनि K₅.

^२J₂ adds वर्म; K₃ शरीरम्.

^३हस्तादे. J₂.

^४संज्ञायते J₂.

^५K₂ adds ज्ञान्तशब्दसंख्या २; ज्ञान्तवर्गं J₂

(वि.) अनन्तरं ज्ञान्तानां क्लिष्टकल्प्यतया तानुपेक्ष्य ज्ञान्तानाह—
पुंस्यात्मनि—वाच्यलिङ्गकः । क्षेत्रं शरीरं स्वभोगसाधनत्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञो^१
जीवात्मा । क्षेत्रं स्थानविशेषं जानातीति क्षेत्रज्ञो निपुणः ॥ संज्ञा स्यात्—अर्थ-
सूचना । चेतना ज्ञानम् । नाम नामधेयम् । आद्यशब्देन भ्रूणिकोचावेष्टं हणम् ।
तैरर्थस्य प्रयोजनस्य वस्तुनो वा सूचना जापनमित्यर्थः । संपूर्वात् जानातेः 'आत-
श्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इति यथायोगमर्थत्रये भावे करणे च अङि संज्ञा ।

'संज्ञा स्याद् भानुभार्यायां गायत्र्यां चैव नामनि ।

चेतनायां च हस्ताद्यैः सूचनायां च वस्तुनः ॥'

इति नानार्थसंग्रहः^२ । शेषे—'नामस्मृत्योरभिज्ञा स्यात् जस्तु सोम्ये विपश्चिति'
इति ॥ ३३ ॥

इति ज्ञान्तवर्गः

^१'आतोऽनुपसर्गे नः'.

^२अजयपालवृत्तो न दृश्यते । राघववृत्तनानार्थमञ्जरी तु दृश्यते

(पृ. २२, श्लो २१७-१८).

(पा) पुस्यात्मनि—अर्थसूचना । चेतना नाम मूर्च्छाविपर्यय ।

‘मूर्च्छासु मूर्खासु तिरोभवन्ति कपालमिन्दु करिचर्मनागा ।
काश्यामथो^१ कण्ठगतस्य जन्तो ॥’

अनुक्तम्—

दोषज्ञो वैद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान् सोमजोऽपि च ।

सोमजो बुध ।

^२सर्वज्ञो सुगतेशानो कालज्ञो ज्ञानिकुक्कुटो ॥ ३३ ॥

इति त्रान्तवर्ग

^१ मद्र A₁ ^२ B₃, C₁ add the hemistich

अथ टान्तवर्गः—

काकोभगण्डौ करटौ गजगण्डकटौ कटौ ।

शिपिविष्टस्तु खलत्तौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

(वि) गजगण्डे वाद्यभदे कुसुम्भे निन्द्यजीवने ॥ ७२ ॥

एकादशाहश्चाद्धे च वायसे करटो मत ।

क रटतीति करट । ‘रट^१परिभाषण’ ॥

अतिरेके शव प्रेतक्रियाकर्तृकिलिञ्जयो ॥ ७३ ॥

कट श्मशाने समये श्रोणिमातङ्गगण्डयो ।

कटद्यत इति कट । ‘कटे वर्षाविरणयो’ ॥

नागयणे महेशाने खवाटि दुष्टचर्मणि^२ ॥ ७४ ॥

शिपिविष्टस्तु पिशुनवादिन्यपि च वर्तत ।

शिपो^३ चर्मणि विष्ट दोषव्याप्तिरस्येति शिपिविष्ट । ‘विष्ट व्याप्ती’ ॥

हरिहरपक्षे यथा^४—शिपिषु पशुषु^५ जनेषु विष्टो व्याप्त इति शिपिविष्ट ॥ ३४ ॥

¹ शब्दे K₅² जल्पादेर्दुष्टकर्मणि K₆³ J₂, K₆ omit.⁴ तु K₅⁵ K₃ omits पशुपु

(विव.) काकेभगण्डौ करटौ । के रटति शब्दं करोतीति करटः । 'रट परिभाषणे' । करोति मदमिति करटः गजकपोलः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ. ४. ८२) इति अटन् । अत्र प्रतापः—

'करटो वाद्यभेदे स्यात् कुसुम्भकरिगण्डयोः ।

एकादशे च श्राद्धे च घायसे निन्द्यजीविनि ॥'

इति ॥ गजगण्डकटी कटौ । कटिः श्रोणिः । शेषे—

¹ 'कटोऽतिरेकशवयोः क्रियाकारिश्मशानयोः ।

किलिञ्जे समये स्त्री तु कटिः श्रोण्यां कटी च सा ॥'

इति । अतिरेके यथा—प्रकटो विकटः । शवे यथा—वर्जयेत् कटधूममिति । क्रियाकारिणि प्रेतकर्मकारिणि यथा—'सकटाश्रं च नाशनीयात्' (या. स्मृ. ३. १. १५) इति । ²किलिञ्जके यथा—कटे शोते । समये यथा—'वक्तव्यमिह बौद्धकट-
टङ्कः' इति ॥ शिपिविष्टस्तु—महेश्वरे । खलतिः केशोत्पत्तिरहितशिरोभागयुक्तः पुण्यः । निवृत्तमेहनावरणचर्मा³ दुश्चर्मा । कुण्ठीत्येके । 'शिपिविष्टस्तु' ⁴दुश्चर्म-
खल्वाटहरिशंकराः' इति नानार्यसंग्रहे । दोषव्याप्तं शिपिरुच्यत इति स्यामौ⁵
(पृ. २७७) । तेन विष्टं व्याप्तं शरीरमस्येति शिपिविष्टः । महेश्वरे तु—'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः' इति श्रुतौ दर्शनात् पशवः शिपिशब्देनोच्यन्ते । तं विष्टो व्याप्तः सेवितः, तत्पत्तिरिति यावत् । तदुक्तं स्कान्दपुराणे—

'आत्मानः पशवः श्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ।

तेषां पतित्वाद् विश्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ॥'

इति । 'शिपयो रश्मयः, ²तं विष्टो व्याप्त इति शिपिविष्टो विष्णुः' इति सहस्र-
नामभाष्ये (पृ. ७८) व्याख्यातम् । 'विष्णुः शिपिविष्टः' इति श्रुतिद्वय
(याज. सं. ८. ५५) ॥ ३४ ॥

¹ न्नोराज्य नानार्यगण्डर्वा दृश्यते (पृ. २४, श्लो. २३२-३).

यट .

² 'अप्रावरण' Tv

³ ना म (पृ. २५, श्लो. २४१)

⁴ त्रिभिर्भ्रत

⁵ 'मनुष्य इति

मुद्रितनानार्थमञ्जयार्थम्.

^६ मुद्रितग्रन्थे—शिपिशर्चं विष्ट दोषव्याप्तमस्य—इति दृश्यते.^७ तेषु निविष्ट इति वा इति मु. प्र.(पा.) काकेभगण्डी—महेश्वरे । खलतिः ^१इन्द्रलुप्तव्याधिमान् ।^२‘वट्टसलवाडु’ । ‘खल्वाटः खलतिर्वध्रुः’ इति वैजयन्ती (पृ. १८५,

श्लो. १४७) ॥ ३४ ॥

^१ इन्द्रलुप्ति* A1.^२ A1 adds ‘वैट्टसलतोगूडाजं पत्तिन तलवाडु’.

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं देवेऽपि न द्वयोः ।

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु भत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

(वि.) अमराणा ^३वर्धकौ च सूर्ये त्वष्टा प्रकीर्तितः ॥ ७५ ॥^४त्वक्षति तनूकरोतीति त्वष्टा । ‘त्वक्षू तनूकरणे’ ॥

देवेऽतिसर्जने काले दिष्टशब्दोऽभिधीयते ।

दिश्यते निर्दिश्यतः^५ इति दिष्टम् । ‘दिश अतिसर्जने’ ॥

रसे सुगन्धे पुंसि स्यादकार्ये न द्वयोः कटुः ॥ ७६ ॥

स्त्री क्षवे रोहिणीकङ्कवोस्त्रिषु भत्सरतीक्ष्णयोः ।

क्षवोऽत्र ^६कृष्णसर्पः । कटतीति कटुः । ‘कटी गती’^७ ॥ ३५ ॥^१ वर्धके Ks^२ त्वेयत इति त्वष्टा । ‘त्विय दीप्ता’ Ks, Ks^३ J2, Ks

omit.

^४ Ks omits कृष्णः.^५ ‘कटे वर्षाविरणयो.’ J2, Ks.(विव.) देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा । देवशिल्पी विश्वकर्मा । अपिशब्दात्सूर्ये । वर्धकिमात्रे तु प्रागुक्तः (पृ. ६२५) ॥ दिष्टं देवेऽपि न द्वयोः । दैवं पुराकृतं

कर्म । न द्वयोरिति निषेधो नित्यानुवादः पादपूरणार्थः । अपिशब्दात् काले पुलिङ्गः

प्रागुक्तः (१, पृ. ७३) । दिश्यते निर्दिश्यत इति दिष्टः । अतिसृष्टे तु त्रिलिङ्गः ॥

रसे कटुः—तीक्ष्णयोः । रसे शुष्ठीमरीचादिसंयन्धिनि पुलिङ्गः प्रागुक्तः

(१, पृ. ६६) । अकार्ये कर्तुमनर्हं दण्डपाख्य्यादौ तु रूपभेदान्नपुंसकलिङ्गः ।

यथा—कटु कर्म करोतीति । बोपालितस्तु—‘अकार्याप्रिययोः कटुः’ इति

वाच्यलिङ्गप्रकरणे प्राह । ^१संग्रहे तु—अन्यदीयशुभद्वेषो मत्सरः । तद्युक्ते तीक्ष्णे कृपाणादौ च वाच्यलिङ्गः । तीक्ष्णशब्देन कटुरसयुक्त सर्षपादिकमिति विवक्षितम् । तत्रापि वाच्यलिङ्गः । तीक्ष्णशब्देन निष्ठुरशब्दोऽपि विवक्षितः । यथा—कटु रटति काकः इति । कटति वर्षति दुःखमिति वा, कटत्यावृणोति परोत्कर्षमिति वा कटुः^२ । शेषे—‘क्षवे प्रियङ्गुरोहिण्यां स्त्रिया गन्धे पुमान् कटुः’ इति । ^३क्षवः सर्वपो राजिकाख्यः । प्रियङ्गुः फलिनी । रोहिणी कटुरोहिणी । गन्धे यथा—कटुगन्धा निर्गुण्डी इति ॥ ३५ ॥

^१अजयपालकृतनानायांसंग्रहे—‘कटुस्तीक्ष्णे रसे गन्धे कट्वकार्ये तु मत्सरे’ इति दृश्यते (पृ २४, श्लो १६) ^२‘कटे चर्पाविरणयो’ । ‘मृगव्यादयश्च’ (उ १ ३५) इति कु ^३क्षव कृष्णसर्प Tv.

(पा) देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा । ^१अपिशब्दाद् वर्धकावपि स्यात् ॥ दिष्ट दैवेऽपि न द्वयो । काले पुलिङ्ग ॥ रसे कटु—तीक्ष्णयो । ^२रसे रसविशेषे ॥ ३५ ॥

^१ A1 omits अपिशब्दात् ^२ रसो नाम पिप्पल्यादिरसः A1

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ।
मायानिश्चल्यन्त्रेषु कंतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥
अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

(वि) अशुभे कुशले रिष्टमभावे च प्रकीर्तितम् ॥ ७७ ॥

रिप्यत इति रिष्टम् । ‘रिप हिंसायाम्’ ॥

तन्ने निम्बद्रुमे वाके शुभे मरणलक्षणे ।

अशुभे सूतिवागेहेऽप्यरिष्ट फेनिलद्रुमे ॥ ७८ ॥

न रिप्यत इत्यरिष्ट ^१ ॥

मायायामनृते यन्त्रे तुच्छे पुच्छे च वंतवे ।

राशावयोधने दम्भे हलाङ्गे लोहमुद्गरे ॥ ७९ ॥

शैलशृङ्गे गोपुरे च निश्चले कूट उच्यते ।

वटपत इति कूटः ‘कूट आप्रदाने’^२ ॥ ३६ ॥

¹ K4 adds 'रिप हिंसायाम्'. ² कौटिल्ये K2, K3, K4

(विद्य.) रिष्टं क्षेमाशुभाभावेयुः । 'क्षेमं कल्याणम् । अशुभममङ्गलम् । अभावो नाशः । रिष्यति दुःखमिति वा रिष्टम् । 'रिप हिंसायाम्'¹ ॥ अरिष्टे तु शुभाशुभे । मियोविरुद्धशुभाशुभवचनस्य रिष्टशब्दस्य नव्समासे सति अरिष्ट-शब्दस्यापि शुभाशुभवचनत्वम् ।

'क्लीबं शुभेऽशुभे तत्रे सृत्यागारान्तचिह्नयोः ।

अरिष्टो लशुने काके निम्बफेनिलवृक्षयोः'² ॥'

इति रभसः । अन्तचिह्नं भरणचिह्नम् । यथा—स्वस्थारिष्टमशिरस्कपुरुषच्छाया-दर्शनम् इति ॥ माया—कूटमस्त्रियाम् । *मायादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । ³यन्त्रमन्त्रौप-धादिप्रयोगेण परव्यामोहजननं माया । निश्चलं निर्विकारम् । यथा—'कूटस्योऽक्षर उच्यते' (भ.गी. १५. १६) इति । यन्त्रं मृगपक्षिवन्धनसाधनम्, यत्संघन्धाद् वैतंति-कस्य कौटिक इति संज्ञा । इषुर्बाणः । वस्तुस्वरूपस्य कपटेनान्यथाकरणं कृतवम् । यथा—कूटलेख्यः कृतः इति । अनृतमसत्यवचनम् । यथा—⁴'कूटसाक्षी इति । राशिः धान्यपुञ्जः । यत्र निधाय तप्तं लोहं हन्यते स अयोधनः । यथा—⁵'त्वष्टुः कूटे भविष्यति चन्द्रमाः' इति मुरारिः (अ. रा. २. ८०) । शैलशृङ्गं गिरिशिखरम् । सीराङ्गं वक्रवाररूपम् । फाल इत्येके । 'कूट कौटिल्ये' इति धातोः इगुपधलक्षणक-प्रत्यये (३. १. १३५) कूटः कौटिल्यं कुसृतिबन्धश्च इति धातुवृत्तौ⁶ । पृषोवरा-दित्वाद् उपधादीर्घः । केषुचिदर्थेषु 'कूट 'वाहे' इति धातुः ॥ ३६ ॥

¹ मत् (३ ३ ११४) ² फेनिलयोरपि Bs, Tj1. ³ तत्र मन्त्र^० Tv. ⁴ कूटसा-क्षिण पापे इति या स्मृ (२ ५ ७७) ⁵ त्वष्टु कुन्दे इति मु प्र (२ ८०) ⁶ माघबीये न दृश्यते ^० परितापे Tv. * इगुरिति पृथक्पदमस्मिन् व्याख्याने । तस्मात् पदानि सप्त.

(पा) रिष्ट—शुभाशुभे ।

'अरिष्टः फेनिले निम्बे लशुने वायसे तथा ।

अरिष्ट सृतिकागारे तत्रे ¹वाप्यशुभे शुभे ॥'

इति कथ्यमानेतरार्थाः² पर्यायेष्वेव प्रकीर्तिताः ॥ मायानिश्चल—कूटमस्त्रियाम् । निश्चलमविकारमाकाशादि । यन्त्र मृगग्रहणदारूपञ्जरम्³ । 'घोनु' । इषु शरव्यभेदः⁴ ॥ ३६ ॥

¹ चाप्यशुभे C₁² इतरार्थपर्यायेषु B₃³ B₃, C₁ omit 'दार'⁴ 'वेध.'; सीराङ्ग 'मोलकप्रासेदुगुटुग' A₁.

सूक्ष्मलायां वृटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ।

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

(वि.) सूक्ष्मलायामल्पकाले वृटिः ¹सदेहलेशयोः ॥ ८० ॥

कुटघत इति वृटिः । 'कुट छेदने' ॥

²अश्रौ च खङ्गधाराया कोटिरुत्कर्षसङ्ख्ययोः ।

³अश्रिः धनुर्कोटिः । 'कुटघत इति कोटिः । 'कुट कौटिल्ये' ॥

अत्यन्तश्लिष्टकेशेषु शिफाया च जटा भता ॥ ८१ ॥

जटति संघीभवतीति जटा । 'जट सघाते' ॥

व्युष्टिः प्रयोजने स्तोत्रे ⁴समृद्धौ च प्रकीर्तिता ।

⁵व्युच्छयते समाप्यत इति व्युष्टिः । 'उच्छी विवासे' ॥

ज्ञानलोचनयोश्चैव दर्शने दृष्टिरुच्यते ॥ ८२ ॥

दृश्यतेऽनयेति दृष्टिः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ॥ ३७-८ ॥

¹ सशय⁰ J₂, K₂² अर्तो J₂, K₄³ अति J₂, K₄⁴ K₂, K₈

omit

⁵ घालो K₈; सूतो K₄.⁶ व्युच्छन व्युष्टि K₅.

(विच.) सूक्ष्मलायां—संशयेऽपि सा । सूक्ष्मला नाम काचिदेलावान्तर-
जातिभेदः । कालः कालविशेषः । स च सूच्यप्रेण सरोजदलाष्टकस्य व्यतिभेद-
परिच्छिन्नः । लघ्वक्षरोच्चारणपरिच्छिन्नः कालस्त्रुटिरिति केचित् । अल्पे लेशे
यथा—¹'त्रुटिमात्रं सुवर्णस्य लिङ्गस्यादाय मूर्धनि' इति पुराणम् (भागवत. १०.
१३. ४०) । संशयोऽत्र मरणविषय एवेति । यथा—'त्रुटिं प्राप्तो रोगी'

इति । स्योपाधिना द्रुष्टघते परिच्छिद्यत इति द्रुष्टिः कालविशेषः । द्रुष्टघते तत्त्वज्ञानेन भिद्यत इति द्रुष्टिः संशयः । ^{२१} 'द्रुष्टिः स्त्री संशये सेशे सूक्ष्मलाकाल-भेदयोः' ^{२२} इति विश्वप्रकाशः (पृ. ३८, श्लो. २८) ॥ अत्युत्कर्षाश्रयः कोटधः । अतिः चापाग्रम् । यया—घनूःकोटिः इति । उत्कर्षोऽतिशयः । यया—परां कोटि-माहृद इति । अश्रिः कोणः । यया—शतकोटिवन्ध इति । शतलक्षात्मकः संख्या-विशेषश्च कोटिरुच्यते । कोटिश्चब्दः 'क्षप्रवर्गे व्युत्पादितः' (पृ. ५३३, ५३६) । कोटिश्चब्दात् कृदिकारादिति स्त्रीषि^{२३} (ग. सू.) कोटीश्चब्दस्यापि विद्यमानत्वाद् घृत्तानुरोधेन कोटीश्चब्दोऽपि स्त्रीपन्तः प्रयुज्यते । एतेन ह्यस्योपधकोटिश्चब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्यं ध्यवतीकृतम् ॥ मूले लग्नकचे जटा । वृक्षसंयन्धिनो शिफा मूलम् । लग्नाः परस्परं संश्लिष्टाः कचाः केशा यस्मिन् केशसमूहे स लग्नकचः । जटति संहतोभवतीति जटा । 'जट संघाते' ॥ व्युष्टिः फले समृद्धौ च । फलं कर्मसाध्यं सुकृतादि । यया (रामा. ६. ६५. २६)—

'तस्यैव तपसो व्युष्ट्या' प्रसादाच्च स्वयंभुवः ।

नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥'

इति सर्वानन्ददर्शितः प्रयोगः (टी. स. पृ. ८६) । 'एया व्युष्टिः समाख्याता' इति वामनवृत्तौ प्रयोगः । व्युच्छघते समाप्यते व्यापारोजनेनेति व्युष्टिः । 'उच्छी विवासे' । विवासः समाप्तिरिति धातुवृत्तौ^{२४} (पृ. ६७) । विपूर्वंः करणे स्त्रियां कितन् (३. ३. ६४), चञ्च... इत्यादिना (८. २. ३६) पत्यं च । ^{२५} चकारात् स्तोत्रेऽपीति स्वामी (पृ. २७८) ॥ दुष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने । अक्षिण नेत्रे । करणे कितन्प्रत्ययः (३. ३. ६४) । दर्शनं ज्ञानम् । भावे कितन् । यया—न हि ब्रह्म-द्वृष्टेर्धिपरिलोपो विद्यते इति ॥ ३७—८ ॥

^{२१} Mb 1 25 14, Apte's Dict p 793

^{२२} स्यात् स्तुतिरिति मु ग्र ^{२३} बाल-

मानयोरिति मु ग्र

^{२४} क्षप्रवर्गे Tv

^{२५} 'कूट परितोषे' । 'अच इ' (उ ४ १३६)

^{२६} 'कृदिकारादिकित्ता' सि कौ (पृ १२०)

^{२७} व्युष्ट्याम् इति मु ग्र

^{२८} व्युष्टिसमा-

ख्याता Tj1, Tj2

^{२९} समाप्तिविवास इति तर्जङ्गण्यम्, 'विपूर्वंश्चाय प्राय प्रयुज्यते' इति

पुरुषकारे इति मुद्रित मा घा

^{३०} चञ्चब्द स्तुतौ इति मु ग्र

(पा) सूक्ष्मलाया—संशयेऽपि सा । कालो लघ्वक्षरचतुर्भागेच्चारणकालः । अल्पो लेशः ॥ अत्युत्कर्षाश्रय कोटध । आतिरटनि । ^{२१} 'निदृष्ट्वोष्णु' । 'कोटि-

रश्मी प्रकर्षेज्जे सख्यायामटनी तथा' इति वैजयन्ती* (पृ २२०, श्लो ११) ॥
 मूले लग्नकचे जटा । 'लग्नकचस्तपस्विना जटा । 'जुड' ॥ व्यष्टि. फले—दर्शने ।
 फलं हेतुकृतम् । 'तस्यैव तपसो व्युष्टि प्रसादो हि स्वयभुव.'⁴ ॥ ३७-८ ॥

¹ B₃ omits ² 'कोटिस्त्वश्चौ प्रकर्षेज्जे दशोपायगमे गति' इति मु ग्र ³ A₁
 adds मूल नाम दास्यन्तु । 'आनुवित्तु' ⁴ टी स पृ ८६

इष्टियगिच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३६ ॥
 पटुद्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्तवर्गः

(वि) यज्ञे च सग्रहश्लोके काडक्षायामिष्टिरच्यते¹ ।

इष्यत इति इष्टि । 'इष इच्छायाम्' ॥

सृष्ट बहुनियुक्ते च निर्मिते निश्चिते भूतम् ॥ ३३ ॥

सृज्यत इति सृष्टम् । 'सृज विसर्गे' ॥

कृच्छ्रे गहनसामादौ कष्टशब्दोऽभिधीयते ।

कपिष्यति कृच्छ्र भविष्यतीति कष्टम् । 'कष हिसायाम्' ॥

अप्रवीणे रोगरहिते घृष्टे च पटुरच्यते ॥ ३४ ॥

पटतीति पटु । 'पट गती' । पटुकष्टशब्दौ वाच्यलिङ्गौ ॥ ३६ ॥

इति टान्तवर्गः⁴

¹ इष्यते K₄, K₅ ² अपि च K₅ ³ लवणे K₈ ⁴ K₂ adds
 टान्तशब्दसख्या १८

(विव.) इष्टियगिच्छयोः । ¹ 'श्रुयजिदृशिस्तुभ्यः करणे' (वा. ३. ३. ६४)
 इति यजतेर्धातोः क्तिन्प्रत्यये इष्टिः यागः । 'इषु इच्छायाम्' । भावे क्तिनि प्लुत्वे

च (न. ४. ४१) इष्टिरिच्छा । 'मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते' ^२इति वातिककारीयवचनविशेषेऽपि इष्टिशब्दः ॥ सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु । निश्चित-
मसंदिग्धम् । यथा—घृतसृष्टं भोजनम् इति । घृतप्रचुरमित्यर्थः । 'सृष्टं तु निश्चिते
प्राज्ये ^३मुक्तिनिमित्तयोस्त्रिषु' इति रुद्रः । सृज्यते स्म सृष्टम् । क्तः ॥ कष्टे तु
कृच्छ्रगहने । कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुष्प्रवेशस्थानम् । कपिष्यति पोडयिष्यतीति
कष्टम् । 'कप हिंसायाम्' । कष्टं भविष्यतीत्याहुरिति महाभाष्यकारेण भविष्य-
दर्थे क्तप्रत्ययान्तशब्दप्रयोगाद् भविष्यदर्थे क्तप्रत्ययः । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः'
(७. २. २२) इति ^४इडागमप्रतिषेधः ॥ दक्षामन्दा—वाच्यलिङ्गौ च । पटुदंष्टः
क्षिप्रकारी । अमन्दः आलस्यरहितः । अगदो रोगरहितः । पाटयतीति पटुः ।
'कलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिघतश्च' (उ. १. १८) इत्योणाविकसूत्रेण
'पट गतौ' इति धातोः ण्यन्तादुप्रत्ययः । धातोः पटादेशश्च । द्वौ वाच्यलिङ्गौ
पूर्वोक्तौ कष्टपटुशब्दावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति ढान्तवर्गः

^१ *Kāthka omits* दृशि (p 221); *Kaumudī adds* इपि (p 549)

^२ *Kāthka* (p 6) ^३ मुक्त° Tv ^४ Tv adds निष्ठायाम्

(पा) इष्टि—वहुनि त्रिषु । बहुनि प्राज्ये । 'मुक्तिनिमित्तयो प्राज्य
त्रिषु सृष्टं च निश्चिते' इति रुद्रः ॥ कष्टे तु—वाच्यलिङ्गौ च । कष्टमसत्त्वे
त्रिलिङ्गम् । दु खे नपुसकम् ॥ अनुक्तम्—

^१ घटा गोष्ठीघटनयो कृपीटमुदरे जले ।

हृष्टो हृषितवद्रोमाञ्चितविस्मितयोस्त्रिषु ॥

^२ स्याद् भृष्टि शून्यवाटधा^३ स्याददृष्टोऽतिशयेऽपि च ।

चिपिट ^४ पिच्छितेऽपि स्यादवट स्यात् प्रहावपि ॥

ग्रहि कप. ।

कुक्कुटोऽग्निकणेऽपि स्यात् कुक्कुटि कपटेऽपि च ।

वर्णाटो गायने चित्रकरे स्त्रीकृतजीवने ॥

कुण्डकीटस्तु ^५ दार्या च मृपावादविचक्षणौ ।

कीकटो नि स्वकृपणी शैलाटी सिंहदेवलौ ॥

रेवट दक्षिणावर्तशङ्ख रेणुस्तु रेवट ॥ ३६ ॥

इति टान्तवर्ग

¹ A₁ adds घटा गोष्ठी घटना च.

² सा भृष्टि B₃, C₁

³ A₁ adds

‘शून्यवाटि’ ‘गोडलवाड’.

⁴ पिच्छले A₁, B₃

⁵ दानेऽपि A₁.

अथ ठान्ताः—

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

(वि) महेश्वरे मयूरे च दात्यूहे खञ्जने तथा ।

कलविडके चैव नीलकण्ठशब्दोऽभिधीयते¹ ॥ 85 ॥

² नीलः कण्ठो यस्य नीलकण्ठ ।

जठराभ्यन्तरे चैव भवनाभ्यन्तरे तथा ।

अशमीये च कुसूले च कोष्ठशब्द प्रवर्तते³ ॥ 86¹ ॥

कुप्यतेऽस्मादिति कोष्ठ । ‘कुप निष्कर्षे’⁴ ॥ ४० ॥

¹ उदाहृत J₂

² नीलवर्ण कण्ठे K₄, K₆

³ प्रकीर्तित J₂, K₅

⁴ निष्कोपे J₂, निकर्षे K₂, K₆

(विव.) नीलकण्ठः शिवेऽपि च । शिवे शंकरे । अपिशब्दाद् ‘दात्यूहे

ग्रामचटकखञ्जरीटमयूरेषु’ इति सुभूतिचन्द्रः । पुंसि—अन्तर्गृहं तथा । अन्तर्जठरं

कुक्षेरन्तःप्रदेशः । कुसूलो मृदादिनिर्मितो धान्यावपनस्थानम् । अन्तर्गृहं¹ गृह-

मध्यगतमपवरकाख्यम् । कुप्यते निष्कृष्यते मलादिकमस्मादिति कोष्ठः । ‘कुप

निष्कर्षे’ । निष्कर्षणं नि.सारणमिति धातुवृत्तौ² । ‘उपिकुपिगतिभ्यः’³ स्थन्⁴

(उ. २. ४.) इति स्थन्प्रत्यये गुणः घटुत्वं⁵ च ॥ ४० ॥

¹ B₅, B₆ add गृहाभ्यन्तर.

² ‘निष्कर्षो बहिर्नि सारणम्’ इति मुद्रित मा धा

(पृ ५३९)

³ काशिम्य Tv

⁴ टुत्व B₅

(पा.) नीलकण्ठः शिवेऽपि च । ^१मयूरेऽपि स्यात् ॥ पुंसि—अन्तर्गृह
तथा । कुसूलो धान्यभाण्डारम्^२ । ^३धान्यकोष्ठे कुसूलोऽस्त्री^४ इति वैजयन्ती ।
(पृ. १६४, श्लो. ६४) ॥ ४० ॥

^१ A₁ adds कामवेऽपि स्यात् । 'पिचुक'.

^२ B₃ omits; भण्डार. A₁.

^३ धान्यकोश. A₁, C₁.

^४ अय इति मृ. ग्र

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

विषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतिधुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

इति ठान्तवर्गः

(वि.) निष्ठा कार्यस्य निष्पत्तौ ^१याच्चाया प्रत्ययेऽपि च ।

नाशान्तयोर्निर्वहणे निष्ठा स्यात् परमागतौ ॥ ४७ ॥

नियत तिष्ठतीति निष्ठा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ॥

मर्यादाया कालभेदे ^२स्थितौ दारहरिद्रयोः ।

प्राच्यादिदिशि चोत्कर्षे काष्ठाशब्दः प्रकीर्त्यते^३ ॥ ४८ ॥

काशत इति काष्ठा । 'काश् दीप्तौ' ॥

^४ज्येष्ठोऽग्रजेऽतिविख्याते नक्षत्रे मासवृद्धयोः ।

अतिशयेन बृद्धो^५ ज्येष्ठः ॥

अतिस्वल्पेऽवयस्ये च कनिष्ठो वाच्यलिङ्गकः ॥ ४९ ॥

^६अतिशयेनाल्पः कनिष्ठः ॥ ४९ ॥

इति ठान्तवर्गः^७

^१ याच्चाप्रत्यययोरपि K₆.

^२ स्याच्च K₅; धातु^३ K₄, K₆.

^३ प्रकीर्तित. K₅;

प्रवर्त्यते J₂.

^४ सोऽपि J₂

^५ K₃ adds प्रसिद्ध शब्द

^६ J₂ omits

derivation.

^७ K₂, K₃ add ठान्तवर्गसंख्या ६; ठान्तशब्द^८ J₂

(घिव.) निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः । निष्पत्तिः निर्वहणम् । नाशो दर्शनाभावः । अन्तो विनाशः । यथा—नैष्ठिक इति । ^१तिष्ठतेः सोपसर्गाद् 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङि निष्ठा । 'वतक्तवतू निष्ठा' (१. १. २६) इति परिभाषितप्रत्ययोऽपि निष्ठा ॥ काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि । स्थितिः मर्यादा । काशत इति काष्ठा । 'हृत्किपिनिरमिकाशिम्यः क्यन्' इति यन्प्रत्ययः (उ. २. २) । ^२यत्वष्टुत्वे (८. २. ३६, ८. ४. ४१) । दारुणि नपुंसकलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. २२२) । अष्टादशनिमेषाः ^३काष्ठा इति प्रागुक्ता (१, पृ. ७६) ॥ त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि । 'ज्य च' (५. ३. ६१) इति सूत्रेण प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशे 'इष्टन्प्रत्यये' (५. ३. ५५) च ज्येष्ठः । वृद्धशब्दादप्यतिशायनार्थे 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति इष्टन्प्रत्यये ज्यादेशे च ज्येष्ठशब्दोऽत्यन्तवृद्धवचनः । ज्ञेये—'ज्येष्ठोऽग्रजे स्त्रियां ज्येष्ठा देवीनक्षत्रभेदयोः' इति ॥ कनिष्ठोऽतिपुयाल्पयोः । यूनि अत्यल्पे चेत्यर्थः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५. ३. ६४) इति युवाल्पशब्दाभ्यामतिशायनार्थे इष्टन्प्रत्यये कनित्यादेशे ^४कनिष्ठः ॥ ४१ ॥

इति ठान्तवर्गः^५

^१ Tj1, Tj2 add 'प्ठा गतिनिवृत्तौ'. ^२ 'वचचभ्रश्च... छशा पः'. ^३ निमेषास्तु इति मूलपाठः. ^४ 'अतिशायने तमविष्टनौ'. ^५ देवी गङ्गा सहय्याः ज्यायसी वा ^६ कर्मादेशे B3, B6 ^७ Tv adds शब्दसप्तम्या पट्.

(पा.) निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः । निष्पत्तिः परिसमाप्तिः । नाशोऽदर्शनम् । अन्तः प्रध्वंसः ॥ काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि । स्थितिर्मर्यादा ॥ त्रिषु ज्येष्ठो—युवाल्पयोः । 'ज्यायान् ज्येष्ठश्चाग्रजन्मन्यतिशस्तातिवृद्धयोः'^१ इति वैजयन्ती (पृ. २२८, श्लो. ७) ॥ अनुक्तम्—

भिदापात्रेऽपि कमटं जरठस्तु जरत्यपि ।

कच्छपे पुनिङ्ग. [कमटः] ॥

पृष्ठ चरममात्रेऽपि पट्टी गिरिमुत्तापि च ॥

षाण्डपृष्ठ. कीनिमुने^२ गतेऽपि च मुत्तात्पुनम् ।

अजातपाणिघट्टणे वष्ट. स्याद् यामनेऽपि च ॥ ४१ ॥

इति ठान्तवर्गः

^१ अतिवृद्धातिशस्तयो इति मु भ्र

^२ कीर्तिसुत कृतकपुत्र

अथ डान्ताः—

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद् गुडो गोलक्षुपाकयोः ।

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥ ४२ ॥

(वि) ^१उपाये दमने मन्ये व्रतिभिर्घार्यवेणुके ।

लगुडे ^२व्यूहभेदे च दण्डशब्दो विवक्षितः ^३ ॥ १० ॥

‘दाम्पत्यनेनेति दण्ड । ‘दमु उपशमने’ ॥

हस्तिसनहने गोले ^४गुलिकेक्षुविकारयो ।

गुड स्नुह्याख्यवृक्षे स्याद् व्याडौ मासात्पशावहौ ॥ ११ ॥

गुडतीति गुड । ‘गुड रक्षायाम्’ ॥ ^५मासात्पशुर्व्याघ्रादि । व्यडति हन्तुमुद्युक्ता इति व्याड । ‘अड उद्यमने’ ॥

बुधपत्न्यामिडा चेला गवि वाचि क्षितौ तथा ।

इत्यत इति इला इडा च । ‘इल स्वप्नक्षेपणयो’ ॥ ४२ ॥

^१ उपायदमने K₄, K₆

^२ राजभेदे K₅, K₆

^३ अभिघ्रीयते K₃.

^४ दम्पते K₅

^५ गुडिका° K₅

^६ K₅ adds मासमस्तीति मासात्

(विब.) दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात् । दम्पतेऽनेन पुरुष इति दण्डः । ‘दमु उपशमे’ । ‘वमन्ताडुः’ (उ. १. ११६) । शेषे—‘दण्डस्तु मानभेदे स्यात् सैन्योपायदमेषु च’ इति । मानभेदो जलसारसप्रहेऽभिहितः ‘क्षेत्रज्ञः कथितो दण्डः सर्वशक्तिशताङ्गुलः’ इति । ‘सामदाने भेददण्डौ’ इत्युपाय. प्रागुक्तः (पृ. ४६६) । दमो नाम दुष्टनिग्रहार्थं राजभिः क्रियमाणो धिग्दण्डादि प्राण-वियोजनान्तम् । यथा—‘दण्ड दुष्टेषु^१ पातयेत्’ (या. स्मृ. १. ३. ३६८) । धरणि-ग्रन्थेऽपि—

‘दण्डो लगुडमन्यानसैन्योपायदमेषु^२ च ।

^३व्यूहभेदे मानभेदे चण्डाशोः पारिपाशर्वके ॥’

इति (पृ. ४५, श्लो. २६७) ॥ गुडे गोलेक्षुपाकयोः । गोलो नाम मृत्पिण्डादिकृतो
 वृत्तावयवसन्निवेशो गुलिकाख्यः । इक्षुपाकस्तु 'फाणितादप्युत्कृष्टः शर्कराया अप-
 कृष्टो धनीभूतो गुडाख्यया प्रसिद्धः । 'गुड रक्षायाम्'^५ इत्यस्माद् इगुपधलक्षणे कप्रत्यये
 (३. १. १३५) गुडः । गुडाशब्दष्टाबन्तः स्नुहीवचनः प्रागुक्तः (१, पृ. २७६) ।
 'गुडः स्याद् गोलके 'हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः' इति विश्वप्रकाशः (पृ. ४३,
 श्लो. १) ॥ सर्पमासात्पशू व्याडौ । मासभक्षक^१ पशुः मासात्पशुः सिंहव्याघ्रादिः ।
 सर्पश्च मासात्पशुश्चेति द्वन्द्वः । विश्लेषेणाभिमुख्येनाडिति प्राणिवधार्यमुद्युङ्क्त इति
 व्याडः । 'अड उद्यमने' । अच्प्रत्ययः (३. १. १३४) ॥ भृगोवाचस्त्विडा इलाः ।
 अत्र गोशब्देन स्त्रीव्यक्तिरेव विवक्षिता । भूम्यादित्रयं प्रत्येकं 'शब्दद्वयेनोच्यते । लङ-
 योरभेदाद् उभयोः शब्दयोरर्थसाम्याच्च लाघवार्यमन्तस्योपधाशब्दस्यापि प्रकरणा-
 बुत्कृष्यात्रैवानुशासनं कृतम् । इलन्ति स्वपन्त्यत्रेति भूः इला, इत्यते क्षिप्यत इति
 गौर्वाक् च । 'इल स्वप्नक्षेपणयोः' (३. १. १३५) । लङ्योरभेदादेकस्मादेव
 धातोः शब्दद्वयम् । इलाशब्दो बुधभार्यायामपि, यस्याः पुत्रः पुरुरवाः ॥ ४२ ॥

^१ दण्डपेषु इति मु प्र

^२ यमसैन्येषु वाजिनि इति; दण्डो दमे इति च मु प्र

^४ 'फाणित' गोरसविकार, पक्वेक्षुरतो वा.

^५ रक्षणे Gm1, Tj1

^७ इडा इलेति

(पा) दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात् । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञा हिंसाया
 लगुडे दमे' इति वैजयन्ती (पृ. २३३, श्लो. ३८) ॥ गुडो गोलेक्षुपाकयो । गोलो
 मृच्छिलादिपिण्डः । इक्षुपाक इक्षुविकारः । 'गुड स्याद् गोलके 'हस्तिसंनाहेक्षु-
 विकारयो' इति विश्व (पृ. ४३, श्लो. १) ॥ सर्पमासात्पशू व्याडौ । मासात्पशु
 व्याघ्रः । 'व्याडो व्याघ्रे घले सर्पे' इति जयकोश^२ ॥ भृगोवाचस्त्विडा इला ।
 बुधयोऽपिदपि स्यात् ॥ ४२ ॥

^१ हस्ते सनाहे इति मु प्र

^२ रभय इति भाटी (पृ. ४६६)

क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी कालेऽपि घटक्षणे ।

फाण्डोऽस्त्री दण्डवाणावर्गविसरवारिषु ॥ ४३ ॥

स्याद् भाण्डमश्वामरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

इति ङान्तवर्गः

(वि) कर्णरोगे विषे ध्वाने दुर्लभे कुटिले शणे ॥ 92 ॥

^१लोहिताक्षे फले चैव भटाना सिंहनिस्वने ।

क्ष्वेडा वशशलाकाया भटे दन्तोष्ठवाद्यके ॥ 93 ॥

क्ष्वेडयतीति क्ष्वेडा । 'क्ष्वेड अव्यक्ते शब्दे' ।

^२पूर्वाप्रणात्योर्नाडी स्यात् सिराङ्गान्ते^३ प्रणान्तरे ।

नाडी पट्क्षणकाले च चर्याया कुहनस्य^४ च ॥ 94 ॥

^५नालयतीति नाडी । 'णल गन्धने बन्धने च' ॥

नाले बाणेऽर्वाति जले वर्गाविसरयोरपि ।

गजाना बन्धनस्तम्भे रहस्ये काण्ड उच्यते ॥ 95 ॥

अर्वात्र कुत्तिसत् । काम्यत इति काण्ड । 'कम् कान्तौ' ॥

नदीपाते भूपणे च तुरङ्गाणा च भूपणे ।

मूलद्रव्येऽपि वणिजो भाजने भाण्डमिष्यते^६ ॥ 96 ॥

भण्डयतीति भाण्डम् । 'भडि कल्याणे' ॥ ४३ ॥

इति ङान्तवर्गः^७

^१ रोहिताक्षे K₄; ^२तासपत्ते J₂, K₅

^३प्रणाद्यो K₅

^४स्थिरगन्धे J₂.

^५कुहनस्य J₂, K₄

^६नलति K₄; 'नल गती' K₃, K₄

^७उच्यते J₂

^८K₂ adds ङान्तशब्दसंख्या ८

(विव.) क्ष्वेडा वशशलाकापि । छत्रपञ्जरादिनिर्माणार्थं पुनः पुनः विपाटय तनूकृता वंशशलाका क्ष्वेडेति शब्दायते । 'क्ष्वेड अव्यक्ते शब्दे'^१ । शोषे— 'दन्तोष्ठवाद्ये क्ष्वेडा'^२ स्यो पुंसि कर्णमले विषे' इति ॥ नाडी कालेऽपि पट्क्षणे । कालः घटिकारूपः । अपिशब्दात् शरीरगतशि[सि]राया च प्रागुक्ता (पृ. ४०२) ॥ काण्डोऽस्त्री—चारिषु । दण्डे यया—कदलीकाण्डः सूरणकाण्ड इति । बाणे यया—^३अकाण्डवातजाना लोकप्रहारानाम् इति । अर्वा कुत्तिसत् इति सुबोधिनीकारादयो प्याकृतवन्तः । धर्मो महाप्रबन्धेषु यवतव्यसमुदायकदेशः । यया—सप्तकाण्डं रामा-

यणम् । त्रिकाण्डोऽमरकोश इति । अवसरे यथा—अकाण्डे ताण्डवम् इति । वारिणि जले यथा—‘रामायणकथेव विविक्तकाण्डा शरदः’ इति नलचरिते श्लेषार्थे । काम्यत इति काण्डः । ‘कमु कान्तौ’ । ‘वमन्ताहुः’ (उ. १. ११६) । हस्ति-
बन्धनस्तम्भेऽपि ॥ स्याद् भाण्डं—वणिग्धने । ‘सुवर्णादिकृतमश्वभरणमात्रं चाम-
रादिकं वा भाण्डशब्दार्थः । अमत्रं मृन्मयमन्यद्वा कांस्यादिपात्रमात्रम् । यथा—
भाण्डशुद्धिरिति । वस्त्रधान्यादिपण्यक्रयणकाले वणिजा विक्रेत्रे दत्तं धनं मूल-
वणिग्धनम् । यद्वा—वैशान्तरे कालान्तरे वा भाविलाभार्थं वणिजा स्यापितं
विक्रेयं धान्यादिरूपं धनं मूलवणिग्धनम् । यथा—‘तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्’^{१६} इति माघकाव्ये (शिशु. ३. ७६) ॥ ४३ ॥

इति ङान्तवर्गः

^१ पचाद्यच् (३. १. १३५).

^२ ह्वेला B₅, Gms

^३ अकाण्डपातजाताना B₆.

^४ Tv omits 3 lines

^५ आपतत. B₅, Tj1

(पा.) । क्ष्वडा वंशशलाकापि । सिहनादेऽपि^१ स्यात् ॥ नाडी कालेऽपि
पटक्षणे । सिरायामपि स्यात् ॥ काण्डोऽस्त्री—वारिपु । दण्डः पलाशादिः^२ ।
अर्धं निकृष्टम् । तच्च ‘निकृष्टप्रतिकृष्टार्धं’ इत्युक्तमेव (पृ. ७६) ॥ स्याद्
भाण्डम्—वणिग्धने । आभरणमात्रेऽपि स्यात् । ‘वणिग्मूलधने पात्रे भाण्डं भूपाश्व-
भूपयोः’ इति वैजयन्ती (पृ. २२५, श्लो २३) ॥ अनुक्तम्—

कुण्ड जलाग्न्योश्चाधारे मुण्डः स्याच्च विधुतुद ।
चण्डी प्रियतमायां च रण्डा वारस्त्रियामपि ॥
शिरस्रजि च पीडा स्याच्चूडा बाह्योश्च भूपणे ।
मारुण्डोऽण्डे^३ भुजङ्गीना गोमायूना च मण्डले ॥
जलरण्डो जलावर्ते^४ जलरेणी जलोरगे ॥ ४३ ॥

इति ङान्तवर्गः

^१ नादस्य B₃, C₁.

^२ रम्भादिविद्यः A₁.

^३ भुजङ्गीना A₁.

^४ जलरेणुर्जलविन्दुः; पयोरेणी भुजङ्गमे इति वि.प्र. (पृ. ४६, पं. ३६).

अथ ढान्ताः—

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

(वि) अङ्गीकारे भृशार्थे च बाढशब्दोऽभिधीयते^१ ।

बाह्व इति बाढम् । 'बाह्व प्रयत्ने' ॥

^२प्रगाढ स्याद् भृशार्थे च कृच्छ्रे^३ बलयुते दृढे ॥ १७ ॥

^४कृच्छ्रं कष्टम् । प्रगाह्य इति प्रगाढम् । 'गाह्व विलोडने' ॥

भृशे स्थूले प्रगाढे च शक्ते त्रिषु दृढ स्मृत ।

दृहतीति दृढ । 'दृहि दृढो' ॥

सहते रचिते व्यूढ पृथुले वाच्यलिङ्गक ॥ १८ ॥

व्यूह्य इति व्यूढ । 'ऊह्व वितर्के' ॥ ४४ ॥

इति ढान्तवर्ग^५

^१ प्रयुज्यते J₂

^२ प्रगाढ K₃, K₈

^३ बलवति K₄

^४ J₂ omits.

^५ K₂ adds ढान्तशब्दसंख्या ४, ढान्तवर्ग^५ J₂

(विब.) भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम् । भृशमत्यर्थम् । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । 'क्षुब्धस्वान्त...' इत्यादिना (७. २. १८) भृशार्थे बाढशब्दो निपातितः ॥ प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः । कृच्छ्रं गहनम् । प्रयत्नेन गाह्यते प्रविश्यते इति प्रगाढम् । 'गाह्व विलोडने' । वतः ॥ शक्तस्थूलौ—संहतौ । शक्तौ बलवान् । स्थूलः पीनः । 'दृढस्थूलबलयोः' इति निपातितः (७. २. २०) । विन्यस्तं रचनाविशेषेण स्थापितं चतुरङ्गचलम् । यथा—व्यूढा सेना । सहतः मिलितः । यथा—^२व्यूढा ग्राह्याणा इति । शोषे—^३व्यूढस्तु पृथुले त्रिषु' इति । पृथुले यथा—^४'व्यूढोरस्कः' इति (रघु. १. १३) । प्रगाढादयश्चत्वारः शब्दा वाच्यलिङ्गाः ॥ ४४ ॥

इति ढान्तवर्गः^३

¹ प्रवेशने B₅, Gm₃² व्यूढो ब्राह्मण T₁₁, T₁₂³ B₅, B₆ add अत

शब्दा ४

(पा) भृशप्रतिज्ञयोर्वाढिम् । बाढेन कृतम् । 'बाढ त्वनुमतौ भृशे'
इत्यव्ययेषु जयकोश । बाढ कृतम् ॥ प्रगाढ—सहती ॥ ४४ ॥

इति ङान्तवर्गं

अय पान्ताः—

भ्रूणोऽर्भके स्त्रेणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्याशे संघाते प्रमये गणः ।

(वि) स्त्रीणां गर्भे च शिशुके भ्रूणशब्दोऽभिधीयते¹ ।

मात्रा भ्रियत² इति भ्रूण । 'डुभृन् धारणपोषणयो' ॥

बाणो दैत्ये पृषत्वे च शराङ्गे वैबले भवेत् ॥ 99 ॥

बणतीति बाण । 'बण³ शब्दे' ॥

पणोऽतिसूक्ष्मे धान्याशे पिप्पल्या जीरके वणः ।

वणतीति वण । 'वण शब्दे' ॥

सद्ययाया प्रथमे स्तोमे सैन्याङ्गे गण उच्यते ॥ 100 ॥

गण्यत इति गण । 'गण सद्याने' ॥ ४५ ॥

¹ प्रसज्यने J₂² भ्रूष्यने । 'भ्रूण आनायायम्' । धृन् इति भा दी (पृ ४१७)³ 'वण वण शब्दे' K₆, L₆.

(विव) ¹भ्रूणोऽर्भके स्त्रेणगर्भे । अर्भको यास । वीह्यादिगर्भनिवृत्त्यर्थं
स्त्रेणग्रहणम् ॥ बाणो बलिसुते शरे । बलिसुतो बाणामुरः । सिष्टोयचन बाण-
शब्द² स्त्रीपुंसयोः प्रागुक्त (१, पृ २५६) ॥ ³कणोऽतिसूक्ष्मे धान्याशे । अति-
सूक्ष्मेऽयत्वे यथा—'विच्छेद वणश शरान्' इति । यायस्य वीहितगुप्तारो-

रेकदेशे यथा—कणभुक् इति । पिप्पल्या जीरके च स्त्रोतिङ्गः प्रागुक्तः
(१, पृ. २७१, ५७६) । संघाते प्रमये गणः । संघातः समूहः । प्रमया खट्वानुचरा
भृङ्गिरिट्प्रमुखाः । गण्यत इति गणः । 'गण संख्याने' । गुल्मप्रिगुणरूपे सेनाविशेषे
गणः प्रागुक्तः (१, पृ. ५३०) ॥ ४५ ॥

^१ भ्रियते भूय इति स्वामी (पृ २८९), भ्रूयते 'भूय आशायाम्' घञ् इति भा. दी.
(पृ ४६७) ^२ वाणयति । 'वण शब्दे' । स्वार्थ्यन्त । पचाद्यच् इति भा. दी.
(पृ ४६७) ^३ वणति । 'वण निमीलने' । पचाद्यच् इति भा. दी. (पृ ४६७)

(पा) भ्रूणोऽमंवे स्त्रैणगर्भे । गर्भिणीश्रोत्रिययोरपि स्यात् । 'भ्रूणोऽमंके
स्त्रैणगर्भे गर्भिण्या ^१श्रोत्रियद्विजे' इति वैजयन्ती (पृ २९७, श्लो ४०) ।
कणोऽतिमूक्षमे—गण ॥ ४५ ॥

^१ श्रोत्रिये द्विजे B₃, C₁.

पणो द्यूतादिपूत्सृष्टे भूतो मूल्ये घनेऽपि च ॥ ४६ ॥
मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

(वि) द्यूताद्युत्सृष्टघनयोर्मूल्यवेतनयोरपि ।
कार्तिके व्यवहारे च पणशब्द प्रकीर्तित ॥ १०१ ॥

पण्यत इति पण । 'पण व्यवहारे स्तुती च' ॥

मौर्व्या सूदे भीमसेने कृपस्तम्भाप्रधानयो ।
संध्यादौ स्पर्शरूपादौ ^१शौर्यविद्यादिकेऽपि च ॥ १०२ ॥
द्रव्याश्रिते ^२च शुक्लादौ गुण सत्त्वादिकेऽपि च ।

संध्यादि सधिविग्रहादि । गुण्यत इति गुण । 'गुण अभ्यासे' ^३ ॥ ४६ ॥

^१ शौर्यवीर्यं K₅, 'विद्याधिके K₆ ^२ स्यात् K₅ ^३ आमन्त्रणे इति मुद्रितग्रन्थेषु.

(विव.) पणो द्यूत—घनेऽपि च । आदिशब्देन कुक्कुटयुद्धादिपरिग्रहः ।
द्यूतादीनामुपक्रमकाले जितवते पराजितेन देयतया सप्रतिपन्नरूपकादिक द्यूतादि-
यूत्सृष्टमुच्यते । भूतिवैतनम् । वस्त्रादिक्रयणकाले विक्रेतुर्देयं धनं मूल्यम् । तद्व्यति-

रिवत्तं धनमात्र च । 'ताम्रिके कार्षिके पणः' इति प्रागुक्तः (पृ. ६०७) ॥
मौर्व्या—गुणः । गुणाश्रयो द्रव्यमिति काणादाः । पृथिव्यादिद्रव्यसमवेतेषु चतुर्वि-
 शतिसंख्याकेषु रूपरसादिषु । आदिशब्दः प्रत्येक सत्त्वादित्रयेण संबध्यते । ततश्च
 सांख्यप्रसिद्धेषु सत्त्वरजस्तमोगुणेषु^१ सर्वप्रसिद्धेषु धैर्यशौर्यगाम्भीर्यादिषु, नीति-
 शास्त्रप्रसिद्धेषु क्षत्रियवर्गोक्तसध्यादिषु^२ षट्सु (पृ. ४६४) चेत्यर्थः । शेषे—
 'गुणोऽभ्यासाप्रधानयोः' इति । अभ्यास आवृत्तिः । यथा—द्विगुणः, त्रिगुणः
 इति । अप्रधाने यथा—वयमिह गुणभूताः; दधिलक्षणो गुणः इति । औदनिके
 (पृ. ५७०), रज्जौ (पृ. ६३६), 'कूपके च (पृ. १६३) प्रागुक्तः^४ ॥ ४६ ॥

^१ गुणा सत्त्व रजस्तम (पृ. ६०). ^२ सधिरा विग्रहो . षड्गुणा ^३ 'कूपको
 गुणवृक्षक' इति वारिवर्गे ^४ 'पण्यतेऽनेनेति पण । 'नित्य पण परिमाणे' (३ ३ ६६)
 इत्यप् ॥ गुप्यत इति गुण । 'गुण आमन्त्रणे' । घञ् (३ ३ १६) इति भा दी (पृ. ४६७).

(पा) पणो द्यूत—धनेऽपि च । अत्र चोत्सृष्टे द्यूतग्लहे । 'पणो वित्रेय-
 शाकादिमुष्टौ द्यूतग्लहे भूतौ' इति जयकोशः । मौर्व्या—गुणः । द्रव्याश्रित
 रूपादि । द्रव्यशब्दस्य भव्यत्ववाचकत्वाद् विद्याशीर्षादिव च द्रव्याश्रितम् ।

'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्या गूदे वृकोदरे ।

^१भृत्ये सत्त्वादिसध्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥'

इति विश्व.^२ । शृत्व रज्जु. । सत्त्वादिक सत्त्वरजस्तमासि । ^३सध्यादिव सधि-
 विग्रहादि ॥ ४६ ॥

^१ शुकले B3.
 शकलमृदादि.

^२ मुद्रितविश्वप्रवाशिन्याया न दृश्यते

^३ At adds गुपनादिव

निर्व्यापारस्थितौ फालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

(वि.) निर्व्यापारासने ^१भृत्ये पूणिमादिवपर्वणि ॥ १०३ ॥

उत्सवे फालभेदे च क्षणशब्दः प्रकीर्तितः ।

दप्यत इति क्षण. । 'क्षणं हिसायाम्' ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यादौ शुक्लादौ कीर्तिलेपयोः ॥ १०४ ॥

स्तुतो^१ कृयाया वर्णः स्यादक्षरे वर्णमद्वयो ।

वर्ण्यत इति वर्णः । 'वर्णः^२ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' ॥ ४७ ॥

^१ नृत्ये K₂, K₄

^२ कृपायाम् K₆

^३ स्तुतो K₂, K₃, K₆

(विच.) निर्व्यापार—क्षणः । व्यापारान्तरपरित्यागेन क्वचित्कर्मणि एक-
तान्त्य निर्व्यापारस्थितिः । यथा—'आद्ये क्षणः क्रियताम्' इति । कालविशेषः
त्रिशत्कलात्मकः । अत्यल्पकालमात्रेऽपि क्षणशब्दः । यथा—^१'क्षणं निमील्य चक्षुः'
इति ॥ वर्णो—तु वाक्षरे । प्रथमेनादिशब्देन क्षत्रवैश्यशूद्रा विवक्षिताः । द्वितीयेन
नीलपीतलोहितादयो वर्णविशेषाः । स्तुतिः प्रशंसा । अस्मिन्नर्थनये रूपभेदात्
पुलिङ्गः । अकारककाराद्यक्षरेषु तु विकल्पेन । यथा—'दत्तेषु विलिखेद् वर्णान्'
इति पुलिङ्गे । 'ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे' इति नर्पुंसके । शेषे—

'वर्णस्तालविशेषे स्याद् ब्रह्मचर्ये विशेषणे ।

विलेपने कृयाया च ॥'

इति । विलेपनमङ्गरागः । विशेषण व्यावर्तनम् । यथा—'ध्वजं वानरवर्णितम्'
इति ॥ ४७ ॥

^१ 'उन्मील्य चक्षुः क्षणम्' इति नागानन्दे (१ १), 'क्षण निमील्य नेत्रे' इति कु स
(५ ५७)

(पा) निर्व्यापार—क्षण । कालविशेषो मुहूर्तादि ।

'मुहूर्तद्वादशांशे च मुहूर्ते^१ पर्ववेलयो ।

अल्पकाले च विद्वास क्षणशब्द प्रयुञ्जत ॥'

वर्णो द्विजादौ—वर्णं तु^२ वाक्षरे ॥ ४७ ॥

^१ सब° B₃, C₁

^२ वाक्षरे C₁.

अरुणो भास्करेऽपि स्याद् वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च द्रोणः काकेऽपि च रवे रणः ।

(वि.) अव्यक्तरागे कपिले संध्यारागे दिवाकरे ॥ 105 ॥
अनूरुकुष्ठनिःशब्देष्वरुणो गुणिनि त्रिषु ।

¹ इयतीत्यरुणः । 'ऋ गतौ' ॥

स्थिरे पिनाकपाणौ च शङ्कौ स्थाणुर्दाहृतः ॥ 106 ॥

चिर तिष्ठतीति स्थाणुः । ² 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ॥

आचार्याढकमानेषु काकोले द्रोण उच्यते ।

द्रोणी स्याद् देशभेदेऽम्बुवाहिन्यां गोस्तृणस्थले³ ॥ 107 ॥

द्रवत्यत्र द्रोणः । 'द्रु गतौ' ॥

भेरीवादनकोणे च रवे युद्धे रणो मतः ।

रणतीति रणः । 'रण शब्दे' ॥ ४८ ॥

¹ ऋच्छति J2.

² J2 omits.

³ गोत्रिणस्तटे K5.

(वि.) अरुणो—अपि च त्रिषु । 'अव्यक्तरागस्वरुणः' इति प्रागुक्ते
(१, पृ. १००) वर्णविशेषे पुल्लिङ्गः । वर्णस्य भेदो विशेषोऽस्येति समासे सति द्रव्य-
वचनत्वे वाच्यलिङ्गः । तथा च प्रतापः—

'अरुणः कपिले कुष्ठे संध्यारागेऽर्कसारथौ ।

अव्यक्तरागे निःशब्दे द्रव्ये त्रिषु निरूपितः ॥'

इति¹ ॥ स्थाणुः शर्वेऽपि । शर्वे महादेवे । अपिशब्दाद् द्रुवे पुल्लिङ्गः । नपुंसकलिङ्गः
प्रागुक्तः² (१, पृ. २१६) ॥ अय द्रोणः काकोलेऽपि । काकोलः काकशब्दः
प्रागुक्तः³ (पृ. ३४४) । अत्र विश्वप्रकाशः (पृ. ४८, श्लो. ७-८)—

'द्रोणः कृपोपतौ 'कृष्णवायसे पर्वतेऽपि च ।

आढकानां चतुष्केऽपि द्रोणः स्यान्नोवृद्धन्तरे⁴ ॥

द्रोणी काष्ठाऽम्बुवाहिन्यां गवां घातपरिस्थले ॥'

इति । कृपोपतिद्रोणाचार्यः । पवंतविशेषो द्रोण इति प्रसिद्धः । नीवृदन्तरं देश-
विशेषः^६ ॥ रवे रणः । 'रण शब्दे' । 'वशिरण्योरुपसख्यानम्' (वा. ३. ३. ५८)
इत्यप् । पूर्ववाक्यानुपक्षेतेन अपिशब्देन युद्धे प्रागुक्तः (पृ. ५४५) । विश्वप्रकाशे^७—
'रणः^८ कोणवक्त्रादिषु' इति । कोणो वीणादिवादनदण्डः ॥ ४८ ॥

^१ कृच्छति । 'कृ गतो' । 'अतश्च' (उ. ३. ६०) इत्युनन् इति भा. दी. (पृ. ४६७).
^२ तिष्ठति । 'स्यो णु' (उ. ३. ३७) इति भा. दी. (पृ. ४६७) ^३ 'द्रोणकावस्तु
काकोल' इति (पृ. ३४४) ^४ कृष्णवाक् स्यादाद्वेऽपि च इति मु. ग्र. ^५ घासिभुजि
स्थितौ इति मु. ग्र. ^६ द्रवति । 'द्रु गतो' । 'कृवृजृसि' (उ. ३. १०) इति न इति
भा. दी. (पृ. ४६७) ^७ मु. ग्र. न दृश्यते ^८ रणतीति रण । पचाद्यच्

(पा) अरुणो—स तु त्रिषु । आदिशब्देन भास्करसारयावपि ॥ स्थानु
शर्वेऽपि च । ^१ शाखाशून्यवृक्षविशेषेऽपि स्यात् ॥ द्रोण कावेऽपि । 'परिमाणे
दारुपात्रे द्रोणोऽस्त्री वायसे पुमान्' इति वैजयन्ती (पृ. २३३, श्लो ४०) ॥
अय रवे रण । युद्धे नपुसक च^२ ॥ ४८ ॥

^१ वृक्षस्कन्धे B₃, C₁ ^२ A₁ omits च

ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥
ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

(वि) ग्रामाधिपे श्रेष्ठपुंसि नापिते भोगिकेऽपि च ॥ 108 ॥
पण्याङ्गनानीलिकयोर्ग्रामिणीग्रामकारिणि ।

ग्राम स्ववश नयतीति ग्रामणी । 'णीञ् प्रापणे' ॥

अजमेपादिलोम्न्यूर्णा भ्रमध्यावर्तके तथा^१ ॥ 109 ॥

^२ ऊर्णोत्पाच्छादयतीत्यूर्णा । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' ॥ ४९ ॥

^१ J₂, K₆ add ऊर्णं स्वर्णं वृक्षभेदे चातुर्वर्ण्याध्वरेन्दुषु ^२ ऊर्णयते J₂, K₆

(विव.) ग्रामणी—ग्रामाधिपे त्रिषु । नापितः क्षुरकमोपजीवी । तत्र
पुलिङ्गः । 'अर्थान्तरे वाच्यलिङ्ग । श्रेष्ठो ग्रामपतिः । यथा—अश्वग्रामणीः ।

पुरुषग्रामणीः इति । ग्रामं नयति तत्तत्कार्यार्थं स्वस्थानं नयतीति ग्रामणीः ।
 'सत्सुद्विष...' इत्यादिना (३. २. ६१) नयतेः विवप् । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो
 वक्तव्यः'^१ (वा. ३. २. ६१) इति णत्वम् ॥ ऊर्णा—चान्तरा भ्रुवौ । आदिशब्देन
 शशकमूषकादीनां ग्रहणम् । भ्रुवावित्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया
 (२. ३. ४) । भ्रूद्वयमध्यवर्तिरोमावतं इत्यर्थः । यथा नागानन्दे—'उष्णीषः स्फुट
 एष मूर्धनि विभात्युर्णमन्तर्भ्रुवोः'^२ इति (१. १७, ५. ३२) । ऊर्णोति आच्छादय-
 तीत्यूर्णा । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' । ऊर्णोतेर्ङप्रत्ययः^३ (३. २. १०१) ॥ ४६ ॥

^१ B₅ omits the Sentence

^२ वाच्य B₅

^३ T₁, T₂ add 'नो

विद्याघरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति'.

^४ ऊर्णोतेर्ङ इति^० B₅, Gm₃

(पा.) ग्रामणीर्नापिते—चान्तरा भ्रुवौ ॥ ४६ ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।

(वि) हरिणी सुरयोपाया^१ वृत्तभेदपिशङ्गयो ।

वनकप्रतिमाया च मृगीहरितयोरपि ॥ ११० ॥

हरिण कृष्णसारे स्यात् पीतपाण्डुरयोरपि^२ ।

मनो हरतीति हरिण । 'हृञ् हरणे' ॥

स्थूणा लोहप्रतिवृत्ती गृहस्तम्भे गदान्तरे^३ ॥ १११ ॥

चिर तिष्ठतीति स्थूणा । ^४ 'पठा गतिनिवृत्तौ' ॥ ५० ॥

^१ वृत्त^० J₂

^२ पाण्डुरवर्णयो J₂, K₂, K₄.

^३ व्याघ्रविशेषे

^४ J₂, K₄

omit

(विव.) हरिणी—हरिता च या । हरिणशब्दाद् मृगपर्यायात् ^१ 'जाते-
 रस्यीयिषयात्...' इत्यादिना (४. १. ६३) ङीप् हरिणी पुरङ्गी । हरति
 मन इति विग्रहे हरतेः औणादिके इनच्प्रत्यये (उ. २. ४८) गौरादिङीप्^२
 (४. १. ४१) हरिणी स्वर्णप्रतिमा । हरितशब्दात् पलाशवर्णवचनाद् 'वर्णा-
 वनुदात्तातोपधात्तो नः' (४. १. ३६) इति ङीप् प्रत्यये उपधातवारस्य नत्वे

च या काचन स्त्रीलिङ्ग्यदाभिधेया दूर्वालतिका हरिणीत्युच्यते । शेषे—‘हरिणी वृत्तभेदेऽपि ^१पूयिकामुरयोपितो’ इति । ^२‘रसयुगहयैन्सीं श्री स्त्री गो यदा हरिणी मता’ इति वृत्तरत्नाकरोक्तलक्षणविशेषो (३. ६६) वृत्तविशेषः । सुर-
योपिति यया—‘प्रजिघाय समाधिभेदिनी हरिरस्मं हरिणीं सुराङ्गनाम्’
(रघु. ८. ७६) इति । हरिणशब्दः पाण्डुवर्णं द्रव्ये वाच्यलिङ्गः (१, पृ. ६६) ।
वर्णमात्रे तु पुतीति^३ प्रागुक्तः (१, पृ. १०१) ॥ स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः । स्थूणा^४
गृहस्तम्भः । चकारात् लोहप्रतिमाया प्रागुक्ता (पृ. ६४१) ॥ ५० ॥

^१ ‘पुयोगादाख्यायाम्’ ङीप् इति भा दी (पृ. ४६८)

^२ ‘पिद्वर्गारादिभ्यश्च’.

^३ पाण्डुरा^५ B₃

^४ T₁ omits पुति

^५ तिष्ठति । ‘रास्नासास्नास्थूणावीणा’

(उ ३ १५) इति साधु इति भा दी (पृ. ४६८)

(पा) हरिणी—हरिता च या । ^१हरितवर्णा कान्चनमयीत्यर्थः ॥ त्रिषु
पाण्डौ च हरिण । कृष्णसारेऽपि स्यात् ॥ स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मन । लोहप्रति-
मायामपि ॥ ५० ॥

^१ B₃ omits the Sentence, हरितवर्ण्या A₁

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

विपिपथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

(वि) उदन्यातपयोस्तृष्णा निन्दाकारुण्यमोर्धूणा ।

तृष्यत्यनयेति तृष्णा । ‘त्रितृष पिपासायाम्’ ॥ ^१घृष्यतेऽनयेति घृणा । ‘घृणु दीप्ती’ ॥

आपणे पण्यवीथ्या च पण्ये विपणिरुच्यते ॥ ११२ ॥

^२विपणन्त्यन्तेति विपणि । ‘पण व्यवहारे’ ॥

प्रतीचीमध्ययोगेण्डदूर्वाया वारुणी मना ।

वारुणस्येय वारुणी ॥ ५१ ॥

^१ घृणति K₃, घृणत्यनया K₂

^२ विपण्यत इति K₅

(विच.) तृष्णे—द्वे । अभिलापमात्रं^१ स्पृहा । यया—घनतृष्णा विद्या-
 तृष्णेति, यद्विशेषः पिपासा । यया—‘अम्भोधिनापि किं तेन येन तृष्णा न शाम्यति’
 इति । ‘अितृष पिपासायाम्’ इति धातोः ‘पिपासावृत्तित्वेऽपि तृष्णाशब्दस्य
 निरुद्धलक्षणतया मुख्यतुल्यत्वाद् नानार्थत्वं युक्तम् । एवमेव तर्पतृषातृशब्दाश्च
 नानार्थतया बोद्धव्याः ॥ जुगुप्साकरणे घृणे^२ । अत्र जुगुप्साशब्देन योभस्तरस-
 स्याविभावो गृह्यते । करुणा दया ॥ घणिकूपये च विषणिः । घणिकूपयो हट्टः ।
 ‘आपणे पण्यवीर्या च पण्ये च विषणिः स्त्रियाम्’ इति रद्रः । ‘नाट्टिन्नाट्या-
 जिराजिभ्रुकुटिषिपणयो दीधितिर्धूलिरासिः’ इति स्त्रीलिङ्गप्रकरणे याचस्पति-
लिङ्गानुशासनं च ॥ सुरा प्रत्यक् च वारणी । ‘प्रत्यगिति दिग्वाचकमव्ययम् ।
 वरुणस्येयमिति ‘वारणी । प्रतीची दिक् । ‘सुरा च वरुणात्मजा’ इत्यागमः । अत
 एव सुरापर्षायेषु वरुणात्मजा इत्युक्तम् (पृ. ६४३) ॥ ५१ ॥

^१ Bs omits मात्रम् ^२ पिपासावति Bs ^३ ध्रियते मिच्यते हृदयमनसा । ‘पृ
 मेचने’ । बाहुलवाद् नक् । स्त्रिया टाप् इति न इ (पृ. ३६४). ^४ पणे Bs ^५ Bs
 adds प्रत्यगञ्चनि दिग्वा मध्ये ^६ ‘तस्येदम्’ इत्यण् (४. ३. १००)

(पा.) तृष्णे स्पृहा—विषणिः । ‘आपणे पण्यवीर्या च पण्ये च विषणिः
 स्त्रियाम्’ इति रद्रः ॥ सुरा प्रत्यक् च वारणी ॥ ५१ ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे द्रविणं तु बलं घनम् ॥ ५२ ॥

शरणं गृहरक्षितोः श्रोपर्णं कमलेऽपि च ।

(वि.) करेणु. कर्णिकारे स्यादस्मिनीगजयोरपि ॥ ११३ ॥

^१ करेणुर्येति करेणु. ॥

यत्ने पराजमेऽपि^२ स्याद् द्रविणं वाञ्छने घने ।

द्रव्यगोत्रि द्रविणम् । ‘द्रु गतो’ ॥

शरणं वधरक्षितोर्गृहस्थजयोरपि ॥ ११४ ॥

गोत्रेति इति गण्यम् । ‘गृ तिमात्रम्’ ॥

श्रीपर्णमग्निमन्याब्जभद्रपर्णीपु^३ कथ्यते ।

श्रीयुतपणत्वात् श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥

^१ कर नयतीति करेण J₂, K₄; K₅ omits

^२ च K₅

^३ पर्णेण K₅

(विघ.) करेणुरिभ्या स्त्री नेमे । हस्तिन्यां ^१करेणुशब्दः स्त्रीलिङ्गः ।
^२पुंगवे तु ना पुलिङ्ग इत्यर्थः । मत्तावस्थायां के भूध्न विक्षिप्तो रेणुरस्येति करेणुः ॥
द्रविणं तु बलं धनम् । बलं शौर्यम् । धनं सुवर्णरजतादिविस्तमानम् । तद्विशेषे^३
 काञ्चनेऽपीति केचित्^४ ॥ शरण गृहरक्षितोः । शृणाति विपदं हिनस्तीति शरणम् ।
 'शृ हिंसायाम्' । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति कर्तरि ल्युट् । ^५'प्रति-
 शरणमशीर्णज्योतिरन्याहितानाम्' इति^६ प्रयोगः (शिशु. ११. ४१) । 'शरणं
 तरुणेन्दुशेखरः' इति रक्षके । 'रूपभेदाद् नपुंसकत्वम् । 'शरणं रक्षणे वधे' इति
विश्वप्रकाशः (पृ. ५०, श्लो. ३७) ॥ श्रीपर्णं कमलेऽपि च । श्रीः शोभा पर्णत्व-
 स्पेति श्रीपर्णम् । अपिशब्दाद् अग्निमन्याख्यवृक्षे प्रागुक्तम् (१, पृ. २५४) । भद्रपर्ण्या
 वट्फले च डीवन्तोऽपि प्रागुक्तः (पृ. २३७, २३६) ॥ ५२ ॥

^१ B₅ adds कलेणुं

^२ B₅ omits पुम्

^३ तद्विशेषेण काञ्चनम् B₅

^४ द्रवतीति द्रविणम् । 'द्रु गती' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ २ ५३) इतीनृप्रत्यय

^५ 'अशौर्यं' T₁, T₂

^६ B₅ adds गृहे

^७ रूपभेदावकल्पनम् B₅

(पा) करेणुरिभ्या—बल धनम् । काञ्चनेऽपि स्यात् । 'द्रविण काञ्चने
 वित्ते द्रविणं च पराक्रमे' इति विश्व (पृ ५१, श्लो ४४) ॥ शरण गृहरक्षितो ।
 रक्षणवधयोरपि स्यात्^१ । 'शरणं^२ वधरक्षितो शरण रक्षणे गृहे^३ इति विश्व-
 (पृ ५०, श्लो ३७) ॥ श्रीपर्णं कमलेऽपि च । ^४वक्षविशेषेऽपि स्यात् ॥ ५२ ॥

^१ B₃, C₂ omits स्यात्

^२ गृहे A₂

^३ वधे A₂

^४ श्रीवृक्ष* A₂

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

(वि) तीक्ष्ण तिग्मे विधे नूरे शस्ताभिमरयोरपि ॥ ११५ ॥

अभिमरो ^१मारक युद्धम् । ^२तेजयतीति तीक्ष्णम् । 'तिज निशाने' ॥

मर्यादाहेतुशास्त्रेषु नित्येयत्ताप्रमातृषु ।

^१सत्यवादिन्येकताया प्रमाणं ^२हिंसके भवेत् ॥ ११६ ॥

प्रमीयत इति प्रमाणम् । 'माड माने' । ^३हिंसके तु 'मीञ् हिंसायाम्' इति धातुः ॥ ५३ ॥

^१ मारयुद्धम् J₂

^२ तिज्यते K₅

^३ निशातने K₂, K₄.

^४ सत्त्व° K₆.

^५ ६ हिंसने J₂, K₄

(विच.) विद्याभिमर—खरे त्रिषु । विषं कालकूटादिकम्, सहजं कृत्रिमं च । अभिमरो युद्धम् । ^१लोहः शास्त्रकम् । ^२अर्थत्रयेऽपि रूपभेदाद् नपुंसकत्वम् । खरे दुःसहे सूरकिरणादौ विशेष्यनिघ्नः । 'ते तौक्ष्णा ये धनेच्छातो युध्यन्ति द्विर-वादिभिः' इति नीतिपट्टसाहस्र्याम् ॥ प्रमाणं—प्रमातृषु । अत्र हेतुशब्देन ^३ज्ञप्ति-कारणं विवक्षितम् । यथा—'सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम्' इति । मर्यादा अवधिः । यथा—ग्रामयोरनयोः पर्वतः प्रमाणमिति । शास्त्रे यथा—अस्मिन्नर्थे मनुवचनं प्रमाणमिति । ज्ञानसाधनत्वाकारेण शास्त्रस्यापि हेतूपदेशेनैव ग्रहणेऽप्यलौकिकाकारेण ततो वैलक्षण्यात् पृथगुपादानं कृतम् । अथवा शास्त्रशब्देन तद्विशेषो विवक्षितः यथा—'पदवाक्यप्रमाणजः' इति (मा. भाष. ७) । इयत्ता अवच्छेदः । यथा—'कियत्प्रमाणमुदकम्' इति । (भो. प्र. पृ. ४०, श्लो. १८५) । प्रमातरि प्रमाथये यथार्थानुभवयुक्त इत्यर्थः । यथाहुर्नैयायिकाः—'प्रमासाधनप्रमाश्रययोरन्यतरत्वं ^४प्रमाणलक्षणम्' इति । 'तन्मे प्रमाणं शिवः' इति च । रभसोऽपि—

'इयत्ताहेतुशास्त्रेषु प्रमाणं सत्यवादिनि ।

मर्यादानित्ययोश्च स्यादेकतायां प्रमातरि ॥'

इति । प्रमातर्यभिधेये तद्गतबहुत्ये सत्यपि तद्विशेषणस्य प्रमाणशब्दस्य नित्य-मेकवचनान्तमेवेत्यर्थः । यथा—मन्वादयः प्रमाणम् इति । सत्यवादिमात्रे यथा—प्रमाणभूतो देवदत्त इति । नित्ये यथा—'वाचा विरूप नित्यया' (ऋग्वेद ८. ७५. ६) इति । प्रमाणभूतयेत्यर्थः । 'माड माने' इति धातोर्पयायोगं भावपरणादौ ल्युट् (३. ३. ११५, ११७, ११३) । क्वचिदर्थविशेषे तु—^५'मीञ् हिंसायाम्' इति धातोः 'मीनातिमिनोति . . .' (६. १. ५०) इत्यात्वम् ॥ ५३ ॥

^१ लोह B5. ^२ अत्रार्थत्रये Tv. ^३ सन्नप्ति° B5. ^४ 'वियन्मान जल विप्र'
इति मु ग्र ^५ प्रमा° B5, B7 ^६ B5 adds तुर्वी.

(पा.) विपाभिमर—खरे त्रिप् । अभिमरो युद्धम् । खरमुष्णम् । 'तीक्ष्ण-
मुष्णे क्षणुते युद्ध आत्मत्यजि^१ विपेज्यसि' इति वैजयन्ती (पृ. २३३, श्लो. ३७) ॥
प्रमाण—प्रमातृप् । हेतो—^२अग्निज्ञाने घ्म. प्रमाणम् । मर्यादायाम्—ग्रामयोर्नदी
प्रमाणम् । शास्त्रे—वेदान्तः प्रमाणम् । इयत्तायाम्—स्तनयोः ^३कञ्चुकः प्रमाणम् ।
प्रमातरि एकवचनमेव । 'प्रमाणमन्त.करणप्रवृत्तयः' (शाकु. १. २२) । ^४'इयत्ता-
हेतुशास्त्रेप् प्रमाण सत्यवादिनि' इति रभसकोशः ॥ ५३ ॥

^१ आजौविपे A2. ^२ बह्नि° B3, C2 ^३ कञ्चुकप्रमाणम् A1. ^४ 'मर्या-
दानित्ययोरेकतायामेव प्रमातरि' B3, C1.

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

प्राप्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।

घण्टापथेऽथ वान्तात्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥

(वि) अङ्गहारे न्रियाभेदे गीते कर्मेन्द्रियेष्वपि ।

सर्वेशे साधकतमे करण क्षेत्रगात्रयो. ॥ ११७ ॥

शूद्राविशोरपत्येऽपि नायस्थे करणो^१ भवेत् ।

किरन्त्यत्रेति करणम् । 'कृ विक्षेपे' ॥

घण्टापथे रणारम्भे ससारे पुरनिर्गमे ॥ ११८ ॥

पुरद्वारे संसरणमसकटचमूगतौ ।

ससरन्त्यस्मादिति संसरणम् । 'सृ गतौ' ॥

^२समुद्धरणमुन्मूलवान्तात्रोन्नयनेष्वपि^३ ॥ ११९ ॥

समुद्ध्रियत इति समुद्धरणम्^४ ॥ ५४-५ ॥

^१ करण K3. ^२ उन्मूलवृणाना J2 ^३ च for अपि K2, K1 ^४ K2, K5
add समुद्धरणशब्दोऽप्येतेष्वभिधेयेषु वर्तते

(विच.) करणं—इन्द्रियेष्वपि । क्रियाप्रसिद्धौ प्रकृष्टोपकारकः कारक-
विशेषः साधकतमः^१ । यथा—‘करणाधिकरणयोश्च’ (३. ३. ११७) । क्रियते
संस्क्रियते कृषीवलैरिति कर्मणि ल्युटि (३. ३. ११५) करणं क्षेत्रम् । किरति
बीजमत्रेति वा । अर्थान्तरेषु करणे ल्युट् (३. ३. ११७) । गात्रं शरीरम् । इन्द्रियं
चक्षुरादिकं त्वगादिकं च । शेषे—‘करणं रतिबन्धेषु नृत्यसंस्थानकर्मणोः’ इति ।
रतिबन्धाः कामशास्त्रप्रसिद्धाः नागबन्धजृम्भितादयः । संगीतसारे—

^२ नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनाम् ।

संस्थानभेदान् नाट्यज्ञाः करणानि प्रचक्षते ॥’

इति । यथा कुमारसंभवे (६. ४०)—

^३ शिखराबद्धमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसंविधाः करणैर्मुरजस्यताः ॥’

इति । कर्मणि यथा—नवीकरणम्, शिथिलीकरणम् इति । प्राण्युत्पादे—घण्टापथे ।
जीवानां स्वस्वकर्मवशेन नरतिर्यंगादीनां योनिषु संभवः प्राण्युत्पादः । संसार
इति यावत् । ‘मार्गे विपुलतया असंबाधेन परस्परानुपमर्देन सेनायाः प्रसरणमसंबाध-
चमूगतिः । सम्यगसंबाधेन सरन्त्यत्रेति संसरणम्’^५ । घण्टापथः^६ रथ्या । शेषे—
‘रणारम्भे संसरणं गोपुरे पुरनिर्गमे’ इति ॥ अथ वान्ताश्वे—उन्नये । उद्ध्रियते
कुक्षिकुह्रादूर्ध्वं नीयत इति समुद्धरणं छदितान्नम् । भावसाधनत्वे तु उन्नय
उत्तोलनम् । ‘तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः’ (४. २. १४) इत्यत्र काशिका (पृ. ३०५)
^७ ‘भुक्तोऽक्षितमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिः’^८ इति । केचित्तु—
सम्यगुद्धरणं समुद्धरणमिति विगूह्य भूलग्रन्थं पठित्वा ध्याचक्षते ॥ ५४-५ ॥

^१ साधकतमम् Bs, Gml; *तमे Tv.

^२ नृत्यं Bs.

^३ शिखरासक्तं इति

मु. प्र. ^४ मार्गविपुलतया Bs.

^५ ल्युट् (३. ३. ११७).

^६ ‘घण्टापथः ससरणम्’

इति भूमिवर्गे (१, पृ. १६४).

^{७, ८} भुक्तोऽच्छिष्टः, प्रसिद्धेः इति मु. प्र.

(पा.) करणं—इन्द्रियेष्वपि ।

‘करणं कारणे ^१काये साधनेन्द्रियकर्मसु ।

कायस्थे ^२व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः ॥’

इत्यजयः^३ ॥ प्राण्युत्पादे—घण्टापथे । प्राण्युत्पाद ससार ।

‘ससरण रणारम्भे पुरनिर्गमगोपुरे ।

घण्टापथे च मसारेऽप्यमवाधचमूगतौ ॥’

इति विश्व (पृ ५४, श्लो ८७-८) ॥ अथ धान्ताच्चे समुद्धरणमुत्तये । उतय उद्धार । ‘उद्धरण समुद्धारवान्ताच्चेन्मूलनेष्वपि’ इति विश्व (पृ ५४, श्लो ८६) ॥ ५४-५ ॥

^१ कायसाधन° A1,
(पृ ४६८)

^२ रति° A1

^३ जय A1, B3, अजय इति भा दी

अतस्त्रिषु विषाणं स्यात् पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्या प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

संकीर्णो निचिताशुद्धावीरिण शून्यमूषरम् ।

इति णान्तवर्गः

(वि) विषाण पशुशृङ्गेऽपि क्रोडदष्टेभदन्तयो ।

अजशृङ्गघाख्यौपधेऽपि विषाणी परिक्रियते^१ ॥ १२० ॥

विषाणशब्द ^२सत्त्ववति त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । स ^३विशेष्याश्रयात् । वेवेण्टीति विषाणम् । ‘विष्ट व्याप्ती’ ॥

क्रमनिम्नक्षितितले क्षान्तप्रगुणयोरपि ।

प्रह्वे चतुष्पथे चैव प्रवणो वाच्यलिङ्गक ॥ १२१ ॥

^४प्रवणतीति प्रवण । ‘वण शब्दे’ ॥

अपवित्रे च निचिते संकीर्ण समुदाहृत ।

सम्यक् कीर्णो व्याप्त संकीर्ण ॥

ईरिण शून्यदेशे स्याद्गुपरे चापि समतम्^५ ॥ १२२ ॥

ईरयतीति ईरिणम् । 'ईर क्षेपे' ॥ ५६ ॥

इति णान्तवग^६

^१ परिपठयत K₄ ^२ स्वत एव K₄ ^३ सविशप^० K₈ ^४ प्रवन्ति, 'वन
पण सभक्तौ K₃, K₄, K₈ ^५ सगतम् J₅ ^६ J₂ adds णान्तशब्दसंख्या ३४

(घिष) अथ त्रिष—इभदन्तयो । ^१अथ णकारान्तसमाप्तिपर्यन्त चत्वार-
शब्दा लिङ्गत्रये वर्तन्ते । त्रिलिङ्गत्वमात्रे साधर्म्यम् । न तु सर्वदा । ततश्च विषाण-
शब्द तटमण्डलाविशब्दवत् स्वभावादेव त्रिलिङ्ग । इतरे तु विशेष्यनिघ्ना ॥
पशूना गोमहिष्यादीना शृङ्गे गजदन्ते ^२च विषाणम् । विशेषेण स्यति नाशयति
विरोधिनमिति विषाणम् । 'षोऽन्तकर्मणि' । ल्यु (३ १ १३४) । 'उपसर्गात्
सुनोतिसुवतिस्यति' (८ ३ ६५) इति षत्वम् । स्त्रीलिङ्गे तु शृङ्गवचनस्य
अजादिपाठात् टाबन्तत्वे विषाणा । 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति टाबन्तस्य
प्रयोग । अशृङ्गवचनत्वे तु पिप्पल्यादिपाठाद् विषाणीति डीषन्त प्रागुक्त
(१, पृ २८६) । विश्वप्रकाशे (पृ ५२, श्लो ६४-५)—^३विषाणा तु क्रीड-
द्विरदवष्टयो' इति ॥ प्रवण—चतुष्पथे । पुरोभागे किञ्चिदवनताया भूमौ
वाच्यलिङ्ग । न तु विषाणशब्दवद् स्वभावतः । यथा—प्राचीनप्रवणो देश,
उदक्प्रवणा भूमि । इत्यादि । चतुष्पथे तु ना पुलिङ्ग इति त्रिलिङ्गत्वस्या-
पवाद । विशेषेण बलेश्वराहित्येन प्रवन्ते जना अत्रेति प्रवण । 'प्रुड् 'गतौ' ।
प्रकर्षेण वनुते वा । 'प्रनिरन्त शर' इत्यादिना (८ ४ ५) णत्वम् । प्रह्वे
यथा—भक्तिप्रवण इति । विद्याप्रवणो धर्मप्रवण इत्यादौ अनुकूलार्थे लक्षणया
प्रयोगः ॥ सकीर्णो निचिताशुद्धौ । निचितो व्याप्त । यथा—स्लेच्छसकीर्णो देश
इति । अशुद्धे यथा—सकीर्णा जातिरिति ॥ इरिण शून्यमूपरम् । शून्य^४मानुष-
पशवादिसचाररहित गृहादिकम् । क्षारमृत्तिकाप्राय स्थलमूपर च । इर्याति सस्या-
भावादनिरुद्धो गच्छत्यत्रेति इरिण । 'ऋ गतौ' । 'अर्तो किदिच्च' (उ २ ५५)
इति इनन्प्रत्यय, घातोरिरित्यादेशश्च । कित्वाद् गुणाभावः । ह्रस्वादिरय शब्द ।
'तत्त्वकृतभिरिणोऽभवत्' इति श्रुतौ दर्शनात्^५ । 'ईरिण शून्यमूपरम्' इति
दीर्घादौ रभस पठितवान् इति सुभूतिचन्द्र ॥ ५६ ॥

इति णान्तवर्ग

¹ B₅, B₆ omitt अथ ² अपि for च B₅ ³ 'विपाण तु त्रोटद्विरददन्तयो ।
पशो ऋङ्गे विपाणा तु भेषगृङ्गया प्रवीतिता' इति मु य ⁴ ल्युट् (३ ३ ११७)
⁵ मनुष्य* B₅ ⁶ 'तृप्यन्नेत्यवेरिणम्' RV VIII 4 3

(पा) अथ त्रिपु—इभदन्तयो । स्त्रीलिङ्गे गौरादित्वाद्ढोप्¹ । प्रवण—
चतुष्पथे । अथ त्रिप्वित्यधिकारात् चतुष्पथवर्जं त्रिलिङ्ग । प्रवणो देश । प्रवणा
भार्या । तत्परेत्यर्थः । 'उच्यते प्रवण प्रह्वस्तत्परश्च परायण' इति हलायुध
(अ मा २ १६७) ॥ सवीर्णे—इरिण शून्यमूपरम् । 'इरिण तूपण शून्यमिप्वा-
सोऽस्त्रमिपुक्षिपा' इति ह्रस्वादिपु जयकोश । 'ईक्षण दर्शने दृष्टावीरिण शून्य-
मूपरम्' इति दीर्घादिपु रभसकोश² ॥

अनुक्तम्—

पाणि पाश्चात्यभागेऽपि वृणि पापण्डकेऽपि च ।

³ परश्वधेऽपि दुघणा निकपेऽपि च रोपण ।

मुद्गर दुघण पुलिङ्ग । ⁴ रोपण त्रिलिङ्ग ॥

ज्यारवेऽपि व्याकरण सुरतेऽपि च धर्पणम् ।

वय सघी च नारीणा गर्भे⁵ दोहदलक्षणम् ।

वातरायण उन्मत्ते पुरुषे चाप्रयोजने ॥ ५६ ॥

इति णान्तवर्ग

¹ B₃ adds विपाणी ² जयकोश B₃, C₁ ³ परश्वधे A₁ ⁴ रोपणी B₃
⁵ दोहद⁶ B₃

देवसूयो विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

पक्षिताक्ष्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

(वि) अमरे चापि मार्ताण्डे विवस्वानभिधीयत ।

प्रभया विवस्त इति विवस्तजोऽस्यास्तीति वा विवस्वान् । 'वस आच्छादने' ॥

नदे समुद्रे रसिके सरस्वान्¹ परिकीर्त्यत ॥ 123 ॥

गोवाङ्गनदीभारतीषु स्त्रीरत्ने च सरस्वती ।

सर सर्वत सरणमम्यास्तीति सरस्वान् ॥

वैनतेये विहङ्गे च गरुत्मान् समुदाहृत. ॥ १२४ ॥

गरुत पक्षा अस्य सन्तीति गरुत्मान् ॥

शकुन्त. कीटभेदे स्याद् ^१रक्तकाके विहङ्गमे ।

गन्तु शक्नोतीति शकुन्त । 'शकल शक्तौ' ॥ ५७ ॥

^१ परिकल्प्यते J₂ ^२ रक्तशाके K₃.

(विच.) देवसूर्यौ विषस्वन्तौ । देवशब्देन देवतामात्रमुच्यते ॥ सरस्वन्तौ नदार्णवौ । सरस्वानित्येव प्रसिद्धौ नदविशेष इति केचित् । शोणादिनवमात्रमित्यपरे । अत्र प्रतापः—

‘सरस्वती नदीभेदे ^१गोवाङ्गदेवतयोर्गिरि ।

स्त्रीरत्ने घनदे पुंसि सरस्वान् रसिके बुधौ ॥’

इति । नदीभेदः कुरुक्षेत्रे सरस्वत्याख्ययैव प्रसिद्धा । गवि यथा—‘इडे रन्तेऽदिते सरस्वति’^२ इति (तै. सं. ७. १. ६. ८) । वाग्देवता शारदा । गिरि वचसि यथा—‘व्याजहार सरस्वतीम्’ इति । स्त्रीरत्नं श्रेष्ठा स्त्री । रसिकः सहृदयः । पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ । पक्षिजातीयो यः कश्चित् । ताक्षर्यौ वैनतेयः ॥ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।^३ भासो गृध्रसदृशः पक्षिविशेषः । पक्षी विहगमात्रम् ॥ ५७ ॥

^१ ‘वाग्देव्या’ B₆ ^२ T₁₁, T₁₃ add प्रिये प्रेयसि ^३ ‘भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृध्रयो’ इति विश्व । मुद्रितग्रन्थे सु ‘घोष्ट’ इति दृश्यते (पृ १७४, श्लो २)

(पा) देवसूर्यौ—नदार्णवौ । नदी सरस्वती । ‘सरस्वती स्यात् स्त्रीरत्ने नद्या नद्यन्तरे गवि’ इति ^१अजयकोश । पक्षिताक्षर्यौ—भासपक्षिणौ । भासो ^२नाम गोष्ठकुक्कुट । ‘निगद्यते गोष्ठकुक्कुटो भास’ इति ^३रत्नमाला ॥ ५७ ॥

^१ अजय इति टी स (पृ ६२) ^२ B₃, C₁ omit नाम ^३ ‘गोष्ठकुक्कुटवो भास’ इति टी स (पृ ६२).

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥
हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ।

(वि.) उत्पाते धूमकेतुः स्यात् पावकग्रहभेदयोः^१ ॥ 125 ॥

धूमः ^२केतुर्यस्यासौ धूमकेतुः ॥

^३वृत्तिकाराद्विशेषेषु जीमूतौ गजदम्बुदे ।

^४जीवो मूयतेऽनेति जीमूतः । 'मूढ वन्धने' ॥

पाणौ केशकलापे स्याद्वस्तस्तारेभहस्तयोः ॥ 126 ॥

^५ह्यन्यतेऽंशुकादिरनेनेति हस्तः । 'हन हिंसागत्योः' ॥

समीरणे निर्जरेऽपि मरुच्छब्दः प्रकीर्तितः ।

^६कुपितेनानेन म्रियत इति मरुत् । 'मूढ प्राणत्यागे' ॥ ५८ ॥

^१ग्रहयोरपि Ks; Ks omits 4 lines ^२केतौ J2, Ks. ^३वृत्तिकारः
पोयक. ; मृत्तिकार J2, Ks, ^४जीवन J2, Ks. ^५Ks omits अंशुकादिः.
^६कुतो नानेन Ks

(वि.) अग्न्युत्पातौ धूमकेतु । धूमलिङ्गत्वेन धूमकेतुरग्निः । यस्यां
तारकायां धूमसदृशो रश्मिरुत्पद्यते स तारकाविशेषो धूमचिह्नत्वाद् धूमकेतुः ।
जगद्विनिष्टकारित्वाद् उत्पातशब्देनोक्तः । 'उपप्लवाद्य लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः'
इति कालिदासः (कु. सं. २. ३२) ॥ जीमूतौ मेघपर्वतौ । जीवनस्य जलस्य मूतौ
^१बन्धकविशेषो जीमूतः । पृथोदरादित्वेन शेषलोपः (६. ३. १०६) । ^२देवताडे
प्रागुक्तः (१. पृ. २५६) ॥ ^३हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे । पाणिः पञ्चशाखः । हस्ताख्यं
नक्षत्रं च । कक्षपर्यायोत्तरत्वे तु प्रशंसावचनः (पृ. ४२५) । यथा—केशहस्त
इति ॥ मरुतौ पवनामरौ । अमरो देवतामात्रम् । यथा—'इन्द्रो मरुत्वान्' इति
(१. पृ. ३०) । ^४स्पृक्कायां तु मरुच्छब्दः स्त्रीलिङ्गः प्रागुक्तः^५ (१. पृ. २६५)
॥ ५८ ॥

¹ वन्धन° Tv, वद्धक° B5 ² देवतान्तरे B6 ³ हसति । 'हस हसने' ।
 'हासे मृगिण—' (उ ३ ८६) इति तन् इति भा दी (पृ ४६६). ⁴ 'स्पृक्का देवी
 सता लघु' इत्योपधिविशेषे ⁵ म्रियते प्राप्यनेन विनेति मरुत् । 'मृद् प्राणत्यागे' ।
 'मृगोरुति' (उ १ ६६) इति उतिप्रत्यय

(पा) अग्न्युत्पातौ—पवनामरौ । ¹पर्वतोऽपि मरुत् । 'शिखरी त्रिक-
 कुन्मरुत्' इति धनजय ॥ ५८ ॥

¹ B3, C1 omit the sentence

यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५६ ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राप्यन्तरे मृते ।

(वि) हस्त्यारोहे सारथौ च ¹यन्तुशब्दोऽभिधीयते ॥ 127 ॥

²यच्छतीति यन्ता । 'यम उपरमे' ॥

पोषके दानशीले ³च भर्तुशब्दोऽभिधीयते⁴ ।

⁵विभर्तीति भर्ता । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' ॥

यानपात्रे बालके च पोतः समभिधीयते ॥ 128 ॥

पुनातीति पोत । 'पूञ् पवने' ॥

प्रेतस्तु प्राप्तपञ्चत्वे भवेन्धारकदेहिनि⁶ ।

⁷प्रकृष्टमित प्रेत । 'इण् गती' ॥ ५६ ॥

¹यन्ता° J2. ²यमयति J2 ³अपि J2 ⁴विवक्षित J2 ⁵ K8 omits
 derivation ⁶नरवदाहिनि J2 ⁷प्रवर्णेण K4

(विच.) यन्ता हस्तिपके सूते । हस्तिपको हस्त्यारोहः । सूतः सारथिः ॥
भर्ता धातरि पोष्टरि । विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । ¹तृच् (३-१-१३३) ।
 धारके यया—वञ्स्य भर्ता । पोष्टा पोषकमात्रम् । पत्यो प्रागुक्तः (पृ ३८२) ॥
यानपात्रे शिशौ पोतः । यानपात्रं ²वहित्रम् । शेषे—'दशवर्षे गजे पोतः' इति ।

यथा—करिपोत.^३ ॥ प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते । प्राण्यन्तर नरकलोकस्थः प्राणिविशेषः प्रागुक्तः (१, पृ. १५३) । अथवा मरणादूर्ध्वमकृतसपिण्डीकरणे ^४प्रेतशब्दः । यथा— ‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतत्व विनिवर्तते’ इति । मृतमानेऽपि यथा— प्रेतसंस्कार इति ॥ ५६ ॥

^१ सूचि Gm3, Tv ^२ वहिर्वे Gm3 ^३ पुनाति । ‘पूज् पवने’ । ‘हस्ति-
मृगिण्...’ (उ ३ ८६) इति तन् ^४ प्रवृष्टा दशमित् । ‘इण् गती’ । क्त ॥

(पा) यन्ता—प्राण्यन्तरे मृते ॥ ५६ ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूमृद् भूमिधरे नृपे ।

(वि) उत्पाते स्याद् ग्रहे केतु कान्तौ लक्ष्मणि केतने ॥ 129 ॥

^१ कित्यते ज्ञायत इति केतु । ‘कित ज्ञाने’ ॥

^२ पार्थिवे तनये चैव सुतशब्द प्रकीर्तित ।

सूयत इति सुत । ^३ ‘पु प्रसवैश्वर्ययो’ ॥

स्थपतिर्यष्टभेदे स्यात् सूतकञ्चुकितक्षसु ॥ 130 ॥

^४ यष्टा बृहस्पतिसवनयाजी । स्थापयतीति स्थपति । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थ ^५ । स्थश्चासौ पतिश्चेति वा स्थपति ॥

पर्वते पार्थिवे चापि भूमृत् समभिधीयते ।

भुव विभर्तीति भूमृत् ॥ ६० ॥

^१ केत्यते J2, K5, K6 omits ज्ञायते ^२ आत्मजे पार्थिवे J2 ^३ ‘पूज्
प्राणिप्रसवे’ J2 ^४ बृहस्पतियागयाजी K5, बृहस्पतियज्वा J2, ‘सवयाजी K2 ^५ K2
adds ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’

(विव) ग्रहभेदे ध्वजे केतु । नवमो ग्रहविशेष केतुसंज्ञक । ध्वजो लिङ्गम्^१ । धूमकेतुरग्नि । कित्यते ज्ञायतेऽनेनेति^२ केतुः । ‘कित ज्ञाने’^३ । पता-

कायामपि । यथा—केतुदण्डः इति ॥ पार्थिवे तनये सुतः । सौति सर्वस्येश्वरो
 भवतीति सुतः । 'पु प्रसवंश्चर्ययोः' । षतः । 'अभिपुतोऽपि । यथा—सुतः सोम
 इति ॥ स्थपतिः कारुभेदेऽपि । कारुभेदः शिल्पिविशेषः तक्षा । अपिशब्देन 'स
 गोष्पतोष्ट्या स्थपतिः' इति प्रागुक्तः (१, पृ. ४५५) । तिष्ठत्यत्र व्यापार इति
 स्यः । 'घञर्थे कविधानम्'^५ (वा. ३. ३. ५८) इति कः । स्यश्चासौ पतिश्च
 स्थपतिः । कञ्चुकिन्यपि । अन्तःपुररक्षणेऽधिकृतः कञ्चुकी ॥ भूभृद् भूमिधरे
नृपे । भूमिधरः पर्वतः । 'व्यक्तयोगश्च ॥ ६० ॥

^१ चिह्नम् T₁, T₂

^२ अनेनापि B₅, B₆

^३ चाप्यते अनेन वा । 'चायू

पूजानिशामनयो' । 'चाय कि' (उ १. ७६) इति तु इति भा धी (पृ ४६६).

^४ 'पुञ् अभिपवे' इति घातु

^५ Gm₃, Tv add 'स्थास्तापाव्यधिहृनिपुध्यर्थम्'.

^६ भुव विभर्तीति भूमृत् । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' । क्विप् (३. २ ७६) । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुक्

(पा) ग्रहभेदे ध्वजे केतु । ग्रहभेदे वेपाचित् तस्यैव बहुवचनमिष्टम् ।
 'केतवो ब्रह्मपुत्रा स्यु गहुवा शिखिनश्च ते' ॥ पार्थिवे—कारुभेदेऽपि । 'स्थपतिः
 शिल्पिभेदेऽपि स्थपति कञ्चुकिन्यपि' इति विश्व. (पृ ६८, प्लो. १५४) ॥
भूभृद् भूमिधरे नृपे ॥ ६० ॥

मूर्धाभिपिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

विष्णावप्पजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

(वि) ग्राहणात् क्षत्रियाजाते प्रधाने क्षत्रियेऽपि ^१च ॥ १३१ ॥

मूर्धाभिपिक्तो राजन्ये सारथावपि वर्तते^२ ।

^३मूर्धनि अभिपिक्तो^४ मूर्धाभिपिक्त । 'पित्त क्षरणे' ॥

ऋतुर्धरि मासि बालभेदे स्त्रीरजसि स्मृत. ॥ १३२ ॥

इयतीति ऋतु । 'ऋ गतो' ॥

अजितो बल्लभेऽपि स्यादपरजितबुद्धयोः ।

न जितोऽजितः^५ ।

प्रधाने शंकरे विष्णौ महदादिकमूर्धयोः ॥ १३३ ॥

परमात्मन्यस्फुटे स्यादव्यक्तस्त्वभिधेयवत्^६ ।

न व्यक्तोऽव्यक्तः ॥

जाते जातौ^७ सम्यगूते तद्विष्णु^८ सारथिनुन्नयोः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जाते सूतो वन्दिनि पारदे ।

पारदः पादरसः । सूयत इति सूतः ॥ ६१ ॥

^१ अपि वा J₂.

^२ कथ्यते J₂, K₅.

^३ मूर्ध्नि J₂.

^४ अभिपिच्यते J₂,

K₂, K₅

^५ K₃ adds 'जि अभिमवे'.

^६ शात्रवेऽपि च J₂, K₅.

^७ जाते K₆.

^८ तीक्ष्णे K₃

(वि.व.) मूर्धाभिपिक्तो भूपेऽपि । पट्टाभिपिक्ते राजनि क्षत्रियमात्रे प्रा-
गुक्तः (पृ. ४८४) । मुख्यामात्येऽपि मूर्धाभिपिक्त^१ उच्यते । मूर्धावसिक्त इति
पाठे ब्राह्मणेन क्षत्रियस्त्रियामुत्पादितः पुत्रोऽपिशब्दार्थः ॥ ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ।
इयति नियतकालं प्राप्नोतीति ऋतुः । 'ऋ गतौ'^२ । स्त्रीणां प्रतिमासं जायमानं
रजःपुष्पं स्त्रीकुसुमम् । अपिशब्दाद् वसन्तप्रोत्प्लाविरिति^३ ॥ विष्णावव्यजिता-
व्यवर्तौ । न जीयते केनापि नाभिभूयत इत्यजितो विष्णुः । अपिशब्दाद् अपरा-
जितश्च । न व्यज्यत इत्यव्यक्तो^४ विष्णुः ।

'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके ।

आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत् ॥'

इति 'शाश्वतः' । 'त्रिष्वस्फुटे स्यादव्यक्तं बलीवं तु परमात्मनि' इति रुद्रश्च^६ ।
सूतस्त्वष्टरि सारथौ । सूते रथादिकं जनयतीति सूतः तक्षा । 'यूष् प्राणिप्रसवे' ।
सुवति प्रेरयत्यश्वादिकमिति सूतः सारथिः । शौचे—'सूतो रसे जातिभेदे वन्दि-
सुष्ठूतयोरपि' इति । रसः पारदः । जातिभेदस्तु—'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः'
इति (या. स्मृ. १. ४. ६३) । सुष्ठु ऊयते शब्दं करोतीति सूतो वन्दी । सुष्ठु ऊतमुत्तं
वेति विग्रहे 'ऊयी तन्तुसंताने' 'वेब् तन्तुसंताने' इति धातुद्वयाद् निष्ठायां सूतशब्दो
विशेष्यनिघ्नः ॥ ६१ ॥

¹ अभिपूर्वात् 'पिच क्षरणे' इति घातो क्त

² 'अर्तेष्व तु' (उ १ ७४)

³ Tv adds प्रागुक्त (पृ ८१, ८४)

⁴ 'अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिपु' । क्त

⁵ 'अव्यक्तशब्द जानीयादस्फुटे परमात्मनि' इत्येव मु अ (पृ ३३, श्लो ३८३), विश्व-
प्रकाशे तु श्लोकोऽप्य दृश्यते (पृ ६४-५, श्लो १०)

⁶ 'तिपु स्यादस्फुटोऽव्यक्त क्लीब

तु परमात्मनि' इति टी स (पृ ६४)

(पा) मूर्धाभिपिक्तो भूपेऽपि । 'मूर्धाभिपिक्तो भूपाले प्रधाने
क्षत्रियेऽपि च' इति विश्व (पृ ७५, श्लो २२८) ॥ ऋतु—अजिताव्यक्तौ ।
अजितशब्दोऽर्जितेऽपि स्यात् । अव्यक्तशब्दोऽस्फुटेऽपि स्यात् ॥ सूतस्त्वष्टरि
सारथौ । 'क्षत्रियाद् ब्राह्मणीजाते¹ सूत पारदवन्दिनो' इति विश्व (पृ. ५७,
श्लो. ११) ॥ ६१ ॥

¹ ब्राह्मणीजेऽपि इति मु अ

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

(वि) मनीषिणि स्फुटे चापि व्यक्तशब्दोऽभिधीयते ॥ १३५ ॥

व्यज्यत इति व्यक्त । 'अञ्जू¹ व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिपु'² ॥

दृष्टान्तो वर्तते शास्त्रे शास्त्रोदाहरणेऽपि च ।

दृष्टोऽन्त निश्चयोऽन्तेति दृष्टान्त ॥

क्षत्रियाशूद्रजे³ द्वा स्थे भुजिष्यातनये तथा ॥ १३६ ॥

क्षत्ता स्याद् देवरन्यायप्रजासृजि च सारथौ ।

³ क्षदतीति क्षत्ता । 'क्षदि गतिर्हिसनयो' ॥ ६२ ॥

¹ 'अनृण' for 'भ्रक्षण' K₂, K₃

² द्वास्थे K₂

³ क्षदने J₂

(विय.) व्यक्तः प्राज्ञेऽपि । प्राज्ञः प्रतिभावान्¹ । ॥ हि सयंत्र प्रतिद्वत्वाद्
व्यक्तः । 'स्पष्टार्थे प्रागुक्तः (पृ. ११२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' इति विश्व-
प्रकाशः (पृ. ५६, श्लो. ३५) ॥ दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने । शास्त्रं ध्यावरणादि ।

निदर्शनं वादिनोः संप्रतिपत्तिस्यानम्^३ । यथा—धूमवत्त्वेनाग्निमत्त्वे साधने महान-
सादिकम् । दृष्टः संप्रतिपन्नोऽन्तो निश्चयोऽनेति दृष्टान्तः ॥ क्षत्ता स्यात्—
शूद्रजे । द्वा.स्ये द्वारपालके । वंश्यायामपि शूद्रजः इति केषांचित् पाठो भ्रान्तिमूलः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—‘क्षत्रिया मागधं वंश्याच्छूद्रात् क्षत्तारमेव च’ इति (या. स्मू.
१. ४. ६४) । ‘क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः’ इति शूद्रवर्गस्योक्तस्थापि (पृ. ६२१)
यथा न विरोधः तथा तत्रैव व्याख्यातम् । क्षदतीति क्षत्ता । ‘क्षदिर् गति-
हिंसनयोः’^४ ॥ ६२ ॥

^१प्रतिमानवान् Tv ^२Bs adds प्रथ्यक्त . ^३उदाहरणमित्यर्थ . ^४‘क्षदिः
सौत्रो घातु शक्तीकरणे भक्षणे च’ इति सि को (पृ. ५११) । ‘तृन्तृचौ शसिस्तदादिभ्यः
सज्ञाया चानिटौ’ (उ २. ५३) इति वृष्.

(पा) व्यक्त प्राज्ञेऽपि । स्फुटेऽपि स्यात् ॥ दृष्टान्त—शूद्रजे । ^१अर्या-
शूद्रजे पर्यायपठित (पृ ६२१^२) ॥ ६२ ॥

^१अर्या° Bs, Cl. ^२‘क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः’.

वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥
आनर्तः समरे नृत्यस्थाननौवृद्धिशेषयोः ।

(वि) कात्स्न्यं विशेषवार्ताया भावे प्रकरणे तथा ॥ १३७ ॥

वृत्तान्त स्यादवसरे प्रवृत्त्येकान्तकर्मसु ।

वृत्तोऽन्तो यस्येति वृत्तान्त^१ ॥

आनर्तो देशभेदे स्याद् नृत्तस्थाने रणे जले^२ ॥ १३८ ॥

आनृत्यन्त्यत्वेत्यानर्त । ‘नृती गान्धर्विक्षेपे’ ॥ ६३ ॥

^१वृत्तस्यान्त J2 ^२जने रणे इति वि प्र (पृ ६२, श्लो ७८)

(विव.) वृत्तान्त —वार्तयोः । ^१वृत्तो निवृत्तोऽन्तः स्वरूपमत्रेति वृत्तान्तः ।
प्रकरणं प्रस्ताव इत्यर्थः । निष्पन्नः सदिग्धार्थविषयो निश्चयोऽनेनेति वृत्तान्तः^२ ।
प्रकारो विशेषो व्यावर्तकधर्म इति यावत् । निवृत्तोऽन्तो विच्छेदोऽनेनेति वृत्तान्तः

कृत्स्नम् । अलंकारवृत्तान्तो भोजराजपर्यवसित इति; साकल्यमित्यर्थः । वार्ता जनश्रुतिः । आख्यायिका च ॥ आनर्तः—विशेषयोः । नृत्तस्थानं ^३रङ्गशालामण्डपादि । नीवृद्धिशेषो देशभेदः पश्चिमाम्बुधिसमीपगतः^४ । समन्ताद् नृत्यन्त्यत्र यथार्हं कबन्धा नर्तका वा जना वात्रेत्यानर्तः । 'नृती ^५गात्रविनामे' । अधिकरणे घञ्^६ (३. ३. १२१) । आनर्तदेशवासी जनोऽप्यानर्तः ॥ ६३ ॥

^१ B₅ omits वृत्त .

^२ Gm₃ omits derivation

^३ रङ्गशाल° B₆.

^४ सौराष्ट्रः (Apte's Dict. p. 334).

^५ 'विशेषे Tv.

^६ 'हलश्च'.

(पा.) वृत्तान्तः—वार्तयोः । प्रकरणं प्रक्रिया । प्रकारो विशेषः । 'वृत्तान्तः प्रक्रियाया स्यात्^१ कात्स्न्ये वार्ताविशेषयोः' इति रुद्रः ॥ आनर्तः—विशेषयोः । नृत्तस्थानं नाट्यशाला ॥ ६३ ॥

^१ च for स्यात् B₃, Cl.

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

(वि.) परेतनायके चापि शास्त्रसिद्धान्तयोरपि ।

^१अक्षेमकर्मणि कूरे^२ कृतान्तः स्याच्छुभाशुभे ॥ १३९ ॥

कृतोऽन्तोऽनेनेति कृतान्तः ॥

शब्दादौ हरितालादौ ^३वातश्लेष्मादिकेऽपि च ।

मनःशिलाहिरण्यादौ श्रेष्ठाच्च मूलपञ्चके ॥ १४० ॥

^४भूवादिशब्दयोनी स्याद् धात् ^५रक्तरसादिके ।

घत्ते ^६मिथो ^७व्यावर्तनं रूपमिति धातुः । ^८'दुधाञ् धारणपोषणयोः' ॥ ६४-५ ॥

^१ अन्ते कर्मणि J₂.

^२ कूरेऽपि J₂.

^३ श्लेष्मातके K₃, K₆.

^४ भूतादौ K₆.

^५ रसादिके K₅

^६ J₂ omits मिथ .

^७ व्यावर्तक J₂

^८ K₃, K₆ omit.

(विव.) कृतान्तो—कर्मसु । यमो दैवस्वतः । षपितकणादादिभिराचार्यैः स्वकृतग्रन्थेष्वप्युपगनायः सिद्धान्तः । दैवं प्राग्भवोयं शुभाशुभकर्म । सांप्रतिकं तु प्राणिहिंसनादिकमकुशलकर्म । अलसमूर्खादिभिः कृतं कर्म अकुशलकर्मैति केचित् । कृतस्यान्तो नाशो निश्चयः स्वरूपं फल वा ययायथमत्रेति कृतान्तः ॥ श्लेष्मादि—धातवः । श्लेष्मादीत्यनेन धातपित्तश्लेष्मणां ग्रहणम् । अशितपोताहारस्य सारो धिकारो रसः । आदिशब्देन 'वसासूड्मासमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्लानि धातवः' इति वैद्यकोक्तानां ग्रहणम् (यागभट १. ८) । रसशब्दस्यानेकार्यत्वात् तन्मात्रग्रहणे ब्रह्मद्रव्याद्यर्थान्तरप्रतिशङ्कावारणाय^१ रसरक्तयोर्द्वयोरपादानं कृतम् । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च । तद्गुणाः पृथिव्यादिगुणा गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः । इन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रादीनि । अश्मविकृतिर्गैरिकमनःशिलादिः । शब्दयोनिरिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तेन धातुगणपठिताः क्रियावचना भूवादय उच्यताः । एतानि श्लेष्मादीनि धातुशब्दवाच्यानि । दधाति क्षरीरादिकमिति धातुः । 'डुधाब् धारण-पोषणयो' । 'सितनिगमि...' इत्यादिना (उ. १. ७२) तुन्प्रत्ययः ।

'सुवर्णं रजतं ताम्रमारकटं तथैव च ।

लोहं त्रपु तथा सीसं धातवः सप्त कीर्तिताः ॥'

इत्युक्ता धातवः चशब्देन सूचिताः ॥ ६४-५ ॥

^१ 'शङ्का वारयितु Bs, Bg, Gms

(पा) कृतान्तो—कर्मसु । सिद्धान्त शास्त्रभेदः । दैव शुभाशुभप्रदातृ । अकुशलकर्म पापव्यापार ॥ श्लेष्मादि—धातव ॥ ^१ महाभूतानि, तद्गुणा शब्दस्पर्शादयः । अश्मविकृतिः ^२ हेममन शिलादि । शब्दयोनिर्भवादिति ॥ ६४-५ ॥

^१ G₁ adds पृथिव्यादीनि

^२ B₃ reads लोहं for हेमं

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासवंगोचरे ।

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

(वि) सर्वागम्यागारमध्ये शुद्धान्तोऽन्त पुरो भवेत् ॥ १४१ ॥

शुद्धो रक्षितोऽन्तोऽस्येति शुद्धान्तः ॥

प्रभुमन्त्रादिके ^१कास्वा सामर्थ्यं शक्तिरुच्यते ।

कासू ^२सर्वलाघ्यमायुधम् । शक्यतेऽनया जेतुमिति शक्तिः । 'शक्ल शक्तौ' ॥

मूर्तिबन्धे मोहमित्यो ^३काठिन्योच्छ्रायवर्णमसु ॥ १४२ ॥

'मूर्च्छयत इति मूर्ति । 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययो' । 'मुर्वी बन्धने' इति वा धातु ॥ ६६ ॥

^१ काण्डे K₅

^२ सर्वलाघ्य° K₆, शर्वलाघ्य° J₂

^३ लोहमिते J₂;

मिति परिमितिरिति शेषकार

^४ मूर्च्छति K₆.

(विब.) ^१वक्षान्तरे—गोचरे । सप्तम्यन्तपदद्वयं समानाधिकरणं रहस्य-

भूते राजसंबन्धिनि प्रकोष्ठ इत्यर्थः । तथा च अजयः—'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकदया-
भेदे च भूपतेः' इति । अन्तःपुरे प्रागुक्तः (१, पृ. २०२) । शुद्धान्तःकरणे च ॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः । कासूः ^२सर्वलाघ्य आयुधविशेषः । सामर्थ्यं नाम प्रभुत्व-

मन्त्रोत्साहजाः शास्त्रप्रसिद्धाः तिलः शक्तयः^३ । यथा—'पद्गुणाः शक्तयस्तिलः'

इति माघः (शिशु. २. २६) । अथवा प्रतिवस्तुगतः कश्चिदतीन्द्रियो धर्मविशेषः

सामर्थ्यम् । यथा—अग्नेर्दाहकत्वशक्तिरिति । शब्दस्य वाचकत्वं शक्तिरित्यादि ।

'शक्ल शक्तौ' । करणे भावे क्तिन् (३. ३. ६४) ॥ मूर्तिः काठिन्यकाययोः ।

काठिन्यं वृद्धत्वम् । शेषे—'उच्छ्रायमोहबन्धेषु मूर्तिः परिमितावपि' इति ।

'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । 'मुर्वी बन्धने' । आभ्या क्तिन्^४ । परिच्छेदः

परिमाण च ॥ ६६ ॥

^१ वक्षान्तरे B₆

^२ सर्वलाघ्य° Gm₃, Tv.

^३ शक्तयस्तिल (पृ ४६४)

^४ 'रालोप' (६४ २१) इति छान्दोग्यकार्योलोप, 'उपधाया च'.

(पा) वक्षान्तरे—गोचरे । अन्तःपुरे ॥ कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः ।

कासूरायुधविशेषः । 'तोमगेऽस्ती ^१लोहहलदण्डे वासूश्च सर्वला' इति वैजयन्ती

(पृ ११७, श्लो १६६) ॥ मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

^१ लोहहलदण्डे इति मु प्र [हल आयुधविशेष]

विस्तारवल्त्योर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ।

क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

(वि.) लतायामपि विस्तारे व्रततिः परिकीर्त्यते ।

^१प्रतनोतीति व्रततिः । 'तनु विस्तारे' । पकारस्य वकारः ॥

अवस्थाने मन्दिरे च यामिन्या वसतिर्भवेत् ॥ १४३ ॥

वसन्त्यत्रैति वसतिः । 'वस निवासे' ॥

पूजाया स्यादपचितिः क्षये त्यागे च निष्कृती ।

^२अपचायनमपचितिः । 'चायु पूजानिशामनयोः' ॥

अवसाने क्षये चापि सातिर्दानेऽपि कथ्यते ॥ १४४ ॥

^४स्यतीति सातिः । 'योऽन्तकर्मणि' ॥ ६७ ॥

^१प्रतन्यते J₂; प्रतनुते K₆

^२अपचायत इति K₆.

^३पूजायाम् K₂, K₃.

^४सनोति, 'पणु दाने' K₂; 'क्षै क्षये' क्षाति. J₂, K₅.

(वि.) विस्तारवल्त्योः प्रततिः । प्रकृष्टा ततिः प्रततिरिति विग्रहे 'विस्तारार्थत्वम् । बहुव्रीहिसमासेऽपि लतार्थत्वम् । 'विस्तारे प्रततिवल्त्याम्' इति पद्वर्गप्रथमादिषु रभसः । केचित्तु व्रततिरिति वल्त्योष्ठ्यन्तःस्थमाहुः । तथा च व्रतव्रातव्रतत्याद्यर्थ^१ व्रतिधातुलक्ष्ये इति श्रीभोजराजः ॥ वसती रात्रिवेश्मनोः । वसन्त्यस्मिन्निति वसतिः । 'वस निवासे' । 'वहिवस्यस्तिभ्यश्चिच्' (उ. ४. ६०) इत्यतिप्रत्ययः । क्षेपे—'वसतिः स्यादवस्थाने' इति । यथा—'वने वसतिरस्माकम्' इति ॥ क्षयार्चयोरपचितिः । क्षयः शरीरादेरवयवापगमः । 'चिच् चयने' इत्यतः क्तिन्प्रत्यये (३. ३. ६४) अपचितिः । उपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । अर्चा पूजा । तत्र तु 'चायु पूजानिशामनयोः' इति धातोः प्राक् व्युत्पादिता (पृ. ४७०) ॥ सातिर्दानावसानयोः । 'पणु दाने' इति धातोर्भावे क्तिनि 'जनसन...' इत्यादिना (६. ४. ४२) नकारस्याकारादेशे सातिर्दानम् । 'योऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद् 'ऊतिपूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (३. ३. ६७) इति निपातनात्^२ सातिरव-

सानम् । 'विराम इत्यर्थः । 'क्षं क्षये' इति धातोः 'आदेच उपदेशेऽशिति' (६. १. ४५) इत्यात्वे सातिशब्दः (३. ३. ६४) क्षये वर्तते ॥ ६७ ॥

¹ व्रतत्यादिसिद्धचर्यमिति स्वामी (पृ २८५). ² Tv adds साधु ³ यम
इत्यर्थं T₁, T₂ ⁴ B₆ adds सातिरिति पाठे

(पा) विस्तार—अवसानयो । वेश्मशब्देन जिनवेश्मनोऽपि ग्रहणम् ।
'वसतिस्तु निशि स्थित्या जैनानामाश्रमे¹ गृहे' इति वैजयन्ती (पृ २४८,
श्लो २३) ॥ ६७ ॥

¹ आश्रमे A₁, C₁

आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
प्रचारस्यन्दयो¹ रीतिरीतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

(वि) धनुष्कोटो च पीडायामार्तिशब्दोऽभिधीयते² ।

अर्चतेऽनयेत्याति । 'अर्दं तर्दं पीडायाम्'³ ॥

⁴ चुल्लीकम्पिल्लगोत्रेषु छन्द सामान्यजन्मसु ॥ 145 ॥
मालतीजातिफलयोर्जातिर्घट्ट्यामलवृत्तौ ।

घात्री आमलकी । जायन्ते नानावृषाण्यत्रेति जाति । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥

आरयूटे प्रचारे च मर्यादाव्यवहारयोः⁵ ॥ 146 ॥
स्पन्दे च लोहविट्टे च रीतिशब्दोऽभिधीयते ।

रीयत इति रीति । 'रि गतो' 'रीट् स्रवणे' वा ॥

ईति. स्यादतिवृष्ट्यादौ दिम्बे⁶ प्रवसनेऽपि च ॥ 147 ॥

ईयत इतीति । 'ईट् गतो' ॥ ६८ ॥

¹ 'स्यन्दयोः' इत्यत्र 'रो रि' इति रेफनोर... ² अनिरिति पाठान्तरम्. ³ हिमायाम्
J₂, K₄; य पा (पृ ३८२, ४४२) ⁴ कम्पिल्ल वृषाविशेष... ⁵ विषयवाच्ययो (?) K₆
⁶ दिम्ब उग्रव.

(विव.) आर्तिः पीडाघनुष्कोटघोः । 'अर्दं गतौ याचने च' इत्यत्र * याचने चेति एके पेटुरित्युक्तं घातुपारायणे । तस्माद् भाववचनाद् आर्तिः पीडा (३. ३. ६४) । अर्द्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या धनुःकोटिरर्थः । मौर्वीसंधानप्रदेश इति यावत् । ह्रस्वादिरयं शब्द इति ^१मुभूतिचन्द्रादयः । 'शिरोऽति नाशयत्याशु रसोऽयं मुचुकुन्दकः' इत्यादिप्रयोगाश्च तैरेव दर्शिताः । अपरे तु घातोराडपूर्वत्व-माश्रित्य दीर्घादिमाहुः । तथा च—'यस्य सायं दुग्धं हविरातिमाच्छन्ति' इति प्रयोगः ॥ जातिः सामान्यजन्मनोः । भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुद्रव्यादिनिष्ठो धर्मः सामान्यम् इति प्रागभिहितम् (१. ४. ३१) । उत्पत्तिः जन्म । जनेर्धातोः ऋणेण भावे करणे च क्तिन्प्रत्यये 'जनसनखनाम्...' इत्यात्वे (६. ४. ४२) जातिः । शेषे—'जातिर्धात्र्यां च ^२क्मिप्स्ते छन्दोजलंकारभेदयोः' इति । धात्री आमलकी । छन्दोभेदो वृत्तविशेषेषु छन्दोविचित्र्यां प्रसिद्धः । ^३अलंकारविशेषश्च । मालत्यां तु प्रागुक्ता (१. ५. २५८) ॥ प्रचारस्यन्दयो रीतिः । प्रचारो व्यवहारः । यथा—'सतां रीतिमनुस्मरन्' इति । 'प्रचारस्यन्दयोः' इति केचित् पठन्ति । तत्र तु प्रकारः स्वभाव इत्यर्थः । यथा—चापलं योयिता रीतिरिति । नूतनघटादावति-सूक्ष्मजलकणानां वर्हिनिःसरणं स्यन्दः । 'रि गतौ' इत्यस्मात् क्तिनि रीतिः । आरकूटे प्रागुक्तः (५. ६११) । ^४'प्रवाहस्यन्दयो रीतिलोहकिट्टारकूटयोः' इति उद्भवश्च ॥ ईतिडिम्बप्रवासयोः । ड्यन्ते पलायन्तेऽनेनेति डिम्बः उपद्रवः । 'डोड विहायसा गतौ' । डिम्बप्रत्ययः । स चोपद्रवो बहुविधः ।

'अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुषाः ।

अत्यासन्नाश्च राजानः पडेटा ईतयः स्मृताः ॥'

इत्युक्तः^५ । स्वग्रामादन्यत्र यासः प्रवासः । ईयन्ते देशान्तरं गच्छन्त्यनयेति ईतिः । 'ईड गतौ' । दिवादिः ॥ ६८ ॥

^१ Tv adds मुबोधिनीकार^०

^२ मालत्याम् Bg.

^३ सस्कृतप्राकृतयो समा

जाति (Apte' Dict p. 733)

^४ 'री गतिरेषणयो' Bg.

^५ प्रचारे स्यन्दे च

इति विश्व (भा दी पृ ४७१), प्रसारे इति मु अ (पृ ६१, श्लो ५५)

^६ कामन्दक

इति मल्लिनाथ (रघु १ ६३)

* पीडने (?)

(पा) ^१अति पीडाघनुष्कोटयोः । पीडाया दीर्घादिश्च स्यात्^२ । अर्त-
राडपूर्वत्वात् क्तिनि प्रादीनाम् ^३ऋति घातो' (६. १. ६१) इत्यात्वमिति

पिद्भिदादिसूत्रे (३ ३. १०४) जिनेन्द्र^४ ॥ जाति सामान्यजन्मनो^५ । सामान्य
गोत्वादि । प्रचारस्यन्दयो रीति । प्रचार. कुलाचार ॥ ईतिडिम्बप्रवासयोः ।
डिम्ब अतिवृष्ट्यादि ॥ ६८ ॥

^१आति A₁ ^२B₃ omits स्यात् ^३'उपसर्गादृति धातो' . ^४'अर्त्त-
राद्रूपं स्तुति' । " उपसर्गादृति धातो " इत्येकादेश । 'रपरत्वम्' इति मुद्रितपञ्जिकायाम्
(पृ ७१४)

उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।
वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

(वि) महोदये व्यधिगमे प्राप्तिशब्दोऽभिधीयते^१ ।

प्राप्यत इति प्राप्ति । 'आप्लु व्याप्तौ' ॥

अग्नीना त्रितये त्रेता युगेऽपि परिकथ्यते ॥ १४८ ॥

वीन् धर्मपादानग्नीन् इता प्राप्ता त्रेता ॥

विशाले च त्रिलिङ्गघा स्याद्^२ महद् राज्य तु न द्वयोः ।
शततन्त्रीविपञ्चघा तु महती परिकीर्तिता ॥ १४९ ॥

महत इति महती । 'महि^३ बृहि वृद्धौ' ॥

प्राप्तौ^४ मातङ्गशृङ्गारे सत्तायामवयवत्वेन ।
सपत्तिभस्मजननेष्वपि भूतिरदाहता ॥ १५० ॥

भवतीति भूतिः । 'भू सत्तायाम्'^५ । 'भू अवयवत्वेन'^६ ॥ ६९ ॥

^१ विवक्षित J₂, K₂, K₄ ^२ च for स्यात् K₈ ^३ J₂ omits बृहि-
^४ गजाक्षरणे ^५ J₂, K₂, K₄ add 'भू प्राप्ती' . ^६ 'भुवोऽवयवत्वेन' K₃, K₈

(विय.) उदयेऽधिगमे प्राप्तिः । उदयो लाभः । अधिगमः संबन्धः ।
प्रपूर्वादाप्नोतेः क्तिनि प्राप्तिः (घा. ३. ३. ६४)^१ । शक्तिशब्दाद्या (श्लो. ६६)
एतदन्ता एकादश^२ प्रत्ययवशेन स्त्रीलिङ्गाः ॥ त्रेता त्वग्नित्रये युगे । अग्नित्रये

ग्राह्यपत्यादिकम् । त्रेता साध्ययज्ञानुष्ठानयोगाद् युगमपि त्रेताशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—‘ध्यायन् कृते यजन् यज्ञस्त्रेतायाम्’ इत्यादि । अथवा—‘त्रीन् धर्मस्य पादान् इता प्राप्तः त्रेता । तदुक्तम्’—‘त्रेतायुगे समायाते^५ धर्मः पादोनतां गतः’ इति । पृषोदरादित्वाद् वर्णव्यत्ययः ॥ वीणाभेदेऽपि महती । नारदसंबन्धिनी वीणेत्यर्थः । तदुक्तं स्वरप्रकरणे—

‘विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।

महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥’

इति^६ । मह्यत इति महती । ‘मह पूजायाम्’ । ‘वर्तमाने पुष्पन्महद्बृहत्...’ इत्यादिना (उ. २. ८४) शतृबद्धावे ङीप्^७ । अपिशब्दाद् महत्त्वगुणयुक्ता शाला-मालादिका या काचित् ॥ भूतिर्भस्मनि संपदि । भस्म भसितम् । भवत्यनया श्रीमा-निति भूतिः । ‘भवतादिति वा । ‘वित्तवृत्तौ च संज्ञायाम्’ (३. ३. १७४) इति कर्तरि वितच् । ‘भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे सत्तायामपि जन्मनि’ इति^८ । ‘भू सत्तायाम्’ ‘भू प्राप्तौ’ ‘भुवोऽवकल्कने’ यथायोगं धातवः । ऐश्वर्ये प्रागुक्ता (१. पृ. २७) ॥ ६६ ॥

^१ ‘आवावयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः’ (काशिका पृ. २२१), ‘वित्तवादिभ्यः’ इति भा. दी (पृ. ४७१). ^२ एकादशशब्दानां लिङ्गसहोक्ति B₃, Gm₃ ^३ साध्य-यज्ञानयागात् (?) T₁, T₂ ^४ पादमे क्रियायोगसार इति श. द्र. (पृ. ६६४). ^५ तु संप्राप्ते B₃, Gm₃, Tv. ^६ श्लोकोऽयं वैजयन्त्या दृश्यते (पृ. १४५, श्लो. ११६). ^७ ‘उगितश्च’ (४. १. ६). ^८ भवतीति Gm₁, Gm₂. ^९ ‘भूतिर्भस्मनि सपदि । भासपाकविशेषे च जनने गजमण्डने’ इति अमरशेषे (Ak. BSS 1886, p. 303).

(पा.) उदयेऽधिगमे प्राप्तिः । अधिगमो लाभः । त्रेता—महती । ‘महद् राज्ये विशाले च महती वल्लकीमिदि’ इति विश्वः (पृ. ६७, श्लो. १३८) ॥ भूतिर्भस्मनि सपदि । ^१ मातङ्गशृङ्गारेऽपि स्यात् । ‘भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि सपदि’ इति विश्वः (पृ. ६१, श्लो. ५७) ॥ ६६ ॥

^१ गजशृङ्गारे B₃, C₁; शृङ्गारोऽलालकरणम्.

नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

(वि) नदीपुर्योर्भुजङ्गाना मानवशजयोपिति^१ ।

स्याद् भोगवती कौटिल्यभुक्तिरक्षावतीषु च ॥ १५१ ॥

भोगो भुक्ति कौटिल्य वास्यास्तीति भोगवती ॥

समिति स्यात् सभाया च समाने युधि सगमे ।

समानमिति युक्तम् । ^२सयच्छन्ते सगच्छन्तेऽत्रेति समिति । 'यम उपरमे' ॥

क्षय वास ^३गतौ भूम्या हिंसाया क्षितिरुच्यते ॥ १५२ ॥

'क्षीयत इति क्षिति । 'क्षि निवासगत्यो' । 'क्षि क्षये' । 'क्षिणु'^५
हिंसायाम्' ॥ ७० ॥

^१ मूलवशजयोरपि J₂

^२ सयच्छत K₈

^३ गते K₈

^४ क्षम्यत J₂

^५ 'क्षि हिंसायाम्' K₃

(विब) नदी—भोगवती । नागलोके तत्रस्थनदीविशेषे च सर्पशरीर-
योगाद् उपभोगयोगाद्वा प्रत्येक भोगवतीशब्द । भोगशब्दस्य कौटिल्याद्यनेकार्य-
वृत्तित्वाद् ^१मनुष्यप्रत्यये भोगयोगिन्या स्त्रियामपि भोगवतीशब्दो येषितव्य ॥
अय सगरे—समिति । सभूय यन्ति गच्छन्त्यत्रेति समिति युद्धम् । सभा च ।
सबन्धरूपार्थं तु भाववचन । 'इण् गतौ' । क्तिन् । युद्धपर्यायेषु समितिशब्दोऽतथा
प्रत्ययत स्त्रीलिङ्गत्वम्^२ ॥ क्षयवासावपि क्षिति । क्षयो नाश । वासो गृहम् ।
'क्षि क्षये' इति धातो भावे क्तिनि नाशार्थत्वम् । ^३क्षिपन्ति निवसन्त्यत्रेति अधि-
करणार्थं विवक्षामा क्षिति गृहम् । 'क्षिणु हिंसायाम्' इति धातो क्तिनि 'अनु-
धातोपदेश' इत्यादिना (६ ४ ३७) अनुनासिकलोपे क्षितिशब्दो हिंसायचन ।
भूमिपर्यायेषु प्रागुक्त (पृ १८५) ॥ ७० ॥

^१ Tv adds तदस्यास्त्यस्मिन्नि

^२ स्त्रीलिङ्गत्वमित्यापरिच्छदन गहिने तु

वाच्यनिङ्ग T₁

^३ 'नि निवासगत्यो'

(पा) नदीनगर्यो—क्षिति ॥ ७० ॥

खेरचिश्च शस्त्र च यद्विज्वाला च हेतयः ।

जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

(वि) ^१वह्नी तेजसि सूर्याशौ शस्त्रे हेतिरदाहृत ^२ ।

^३हिनोतीति हेति । 'हि गतौ वृद्धौ च' ॥

छन्दोभेदे क्षितौ चैव जने च जगती मता ॥ १५३ ॥

विष्टपे जङ्गमे वाते ^४जगच्छब्द उदाहृत ।

^५जङ्गम्यत इति जगती । 'गम्ल्ठ सृप्ल्ठ गतौ' ॥ ७१ ॥

^१वह्नी° Ks ^२उदाहृता Jz ^३हन्यतेऽनया Jz ^४जगच्च समुदाहृतम् Jz

^५Ks adds भृग गच्छति

(धिव.) रवेरचिश्च—हेतयः । हन्यतेऽनया तमः शत्रुर्वेति हेतिः । 'ऊतिपूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (३. ३. ६७) इति निपातितः । कितन्नन्तस्यापि शस्त्रवचनस्य ^१पुलिङ्गत्वमस्ति । तथा च—'हेतिभिश्चेतनाविद्भिरदीरितजयस्वनम्' इति रघुवंशे (१०. १२) । 'निमाष्टंघसौ नीतिमयेन हेतिना' इति कप्फणाम्यु-
वयेऽपि (२. ३८) ॥ जगती—क्षितावपि । जगती भुवनमात्रे, ^२छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादे च । क्षितिर्भूमिः (पृ. १८८) ॥ ७१ ॥

^१'न क्ली हेति शस्त्रमस्त्रम्' इति वैजयन्ती (पृ. ११७, श्लो. १५७) ^२'जगत्या आदित्या' इति पिङ्गलीयच्छन्द शास्त्रे (३. ४).

(पा) रवेरचिश्च—क्षितावपि । 'जगती' ^१भुवने क्षमाया छन्दोभेदे जनेऽपि च' इति विश्व (पृ. ६७, श्लो. १३६) ॥ ७१ ॥

^१छन्दसि Bz

पङ्क्तिवत्छन्दोऽपि दशमं स्यात् प्रभावेऽपि चायतिः ।

पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षमेदयोः ॥ ७२ ॥

(वि) पङ्क्तिवत् स्याद् ^१दशमच्छन्दोदशसख्यावलीप्वपि ^२ ॥ १५४ ॥

पञ्चधत इति पङ्क्तिवत् । 'पचि विस्तारे' ॥

आगामिकाले यमने प्रभावे दैर्घ्यं आयति ।

यमन सयम । आयम्यत इत्यायति ^३ ॥

गतौ वीरे सैन्यभेदे पदातौ पत्तिरुच्यते ॥ १५५ ॥

पद्यत इति पत्ति । 'पद गतौ' ॥

अर्धमासस्य मूले स्यात् ^४पक्षमूले च पक्षति ।

पक्षयोर्मूलं पक्षति ॥ ७२ ॥

^१ दशम Ks

^२ सख्यावतिषु Ks, 'वतीषु K4

^३ J2 adds 'यम उपरमे'.

^४ गरुत् K4, K5

(विव.) पडिक्तश्छन्दोऽपि दशमम् ।

^१ उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पडक्तिरेव च ॥'

इति (छ. म. १. १६) पाठक्रमेण पडिक्तश्छन्दसो दशमत्वम् । ^२ द्वे परिमाणेऽस्य छन्दस इति पडिक्तः । 'पडिक्ताविंशतित्रिंशत्...' इत्यादि (५. १. ५६) निपातनात् साधुः । 'योध्यालिरावलिः पडिक्तः' इत्युक्तम् (पृ. २१६) । पडिक्तेः शतसहस्रादित्यादिना वंशत्वसंख्यायामप्युक्तः ॥ स्यात् प्रभावेऽपि चायतिः । प्रभावः प्रभुत्वशक्तिः^३ । 'आयतिस्तूतरे काले स्याद् दीर्घत्वप्रभुत्वयोः' इत्यजयः । पत्ति-
गंतौ च । गतिगमनम् । 'पद गतौ' । 'पल्ल गतौ' इति वा । पितन् । 'पत्तिः पदातौ पुंसि स्यात् सैन्यभेदे गतौ स्त्रियाम्' इति नानायेसंप्रहः^४ । 'एकेभंकरया' इति प्रागुक्तः (पृ. ५२६) ॥ मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः । इह पक्षशब्दस्य द्वावर्थौ । शुक्लः कृष्णो वा अर्धमासरूपकः^५ । अपरस्तु हसमयूरादिपत्ररूपः । तयोर्द्वयोः पक्षयोर्मूलयोः प्रतिपदि गरुत्प्ररोहभङ्गे^६ च प्रत्येकं ^७पक्षतिशब्दो वर्तते इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

^१ उक्तात्युक्ता इति मु प्र (पृ १२).

^२ पञ्च परिमाणस्य पडिक्तश्छन्द इति

वाशिवा (पृ १५)

^३ Tv adds अपिशब्दाद् आगामिनि बाले दीर्घ्ये च

^४ रापद-

इतनानायेमञ्जया दृश्यते (पृ ३४, ब्रा ३३५)

^५ Tv adds एक

^६ अग्रमभागे Tv

^७ पक्षति । पद्यतेऽनेन वा । 'पद्य परिग्रह' । अच् । पद् वा ॥ 'पदाति' (५. ७. २५) इति

भा दी (पृ ३३६, ४७२).

(पा) पङ्क्तिशब्दोऽपि दशमम् । आवलिदशसङ्ख्ययोरपि^१ स्यात् ॥
 स्यात् प्रभावेऽपि चायति । आयामागामिकालयोरपि स्यात् । पत्तिर्गती च । पदाता-
 वपि स्यात् ॥ मूले—पक्षभेदयो । पक्षभेदौ गरुत्तिशिसम्दायो । तयोर्मूले ॥ ७२ ॥

^१ A₁ omits 'सङ्ख्य', राजिदशसङ्ख्ययोरपि पङ्क्ति इति टी स (पृ ६६)

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

सिकताः स्पर्वालुकापि वेदे अवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

(वि) प्रजाया धातुलिङ्गादौ^१ सहजे परमात्मनि ॥ १५६ ॥

अमात्ये च प्रधाने च योनौ प्रकृतिरुच्यते ।

योनिरुपादानकारणम् । प्रक्रियत इति प्रकृति^२ ॥

^३कैशिकीभारतीत्यादौ ^४कृष्यादौ वर्तनेऽपि च ॥ १५७ ॥

काशिकादौ विवरणे वृत्तिशब्दोऽभिधीयते^५ ।

वर्ततेऽनयेति वृत्ति । 'वृत्तु वर्तने' ॥

शर्कराया बालुकाया रोगभेदे तथैव च ॥ १५८ ॥

^६बालुकान्वितदेशेऽपि ^७सिकता परिकीर्तिता ।

सिकताशब्दव्युत्पत्तिरुन्नेया ॥

शास्त्रे स्वराङ्गे श्रवणे ^८वेदवृत्तान्तयोरपि ॥ १५९ ॥

श्रोत्रे श्रोत्रत्रियाया च श्रुतिशब्दोऽभिधीयते ।

श्रूयत इति श्रुति । 'श्रु श्रवणे' ॥ ७३ ॥

^१ सहजे K₆

^२ J₂ adds 'डुकृन् करणे'

^३ कैशिक्या K₂, K₆

^४ क्षित्यादौ K₅

^५ अभिकथ्यते J₂, K₄

^६ बालुकास्फीतदेशेऽपि J₂

^७ सिकता

परिकीर्तिता K₆

^८ 'सद्वृत्तयोरपि K₆

(विब.) प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च । घटाद्युपादान मृदादिक योनिः । यथा
 भूतप्रकृतीनि शरीराणि । लिङ्ग स्त्रीपुनपुंसकमिति । यथा—तृतीया प्रकृतिः ।

प्रक्रियतेऽनया कार्यमिति प्रकृति (३ ३ ६४) । प्रधाने (१, पृ ८६), राज्याङ्गेषु सप्तसु (पृ ४६३), स्वभावे च (पृ १४४) प्रागुक्ता^१ । कृत्तद्धितप्रत्ययानां प्रथमभागादौ तु प्रातिपदिकादिभागाश्च प्रकृतिशब्देनोच्यन्ते । यथा—‘प्रकृति-प्रत्यययोरिवानुबन्ध ’ इति भारवि (किरा १३ १६) । ‘दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृति ’ इत्यादौ प्रकृतिशब्द स्वभाववचन । विकृतिभूतानामन्वारम्भणीयानां देवतायामितिकर्तव्यताया वा यत्किञ्चिद्वैरूप्याद् विकृतित्वम् ॥ कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः । आद्यशब्देन—

‘कैशिकी सात्वती चैव भारत्यारभटी तथा ।

चतलो वृत्तयस्तेषां यासु नाट्य प्रतिष्ठितम् ॥’

इत्युक्तानां (ना शा ६ २५) ग्रहणम् । तल्लक्षणानि च सगीतसारे कथितानि—

‘एव नाट्ये विधातव्यो नायक सपरिच्छद ।

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ॥

गीतनृत्तविलासाद्यैर्भुवुशृङ्गारचेष्टितं ।

‘सात्वती कार्यसरोपत्यागर्धयंदयोज्ज्वलं ॥

भारती सस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रय ।

भायेन्द्रजालसप्रामक्रोधभ्रान्त्यादिचेष्टितं ॥

विज्ञेयारभटी तज्ज्ञे ॥’

इति । ‘स्त्रिया^३ कृपि पाशुपाल्य वाणिज्य चेति वृत्तयः ’ इत्युक्ता (पृ ५५४) जीविकायामपि । स्वभावे यथा—साधुवृत्तिरिति । सूत्रव्याख्याने च यथा—काशिकावृत्तिः, लघुवृत्तिरिति ॥ सिकता स्फुर्यालुकापि । बालुकाशब्देन शुष्क-नदीमध्यगत सर्पपादप्यल्पपरिमाणं पाषाणप्रायो मृद्दिशेय उच्यते । सा बहु-वचनान्तेन स्त्रीलिङ्गेन सिकताशब्देनोच्यते । ‘बह्व्यञ्च समा सिकता ’ इति यामनीयलिङ्गानशासनोक्तेर्बहुवचननियम (पृ १६, श्लो २३) । अपि च ‘पिच करणे’ इति सिच्यन्ते जलैरिति व्युत्पत्त्या सूत्रनिर्देशात् (५ २ १०४) सिकता-शब्द साधुरिति केचिदाहुः । ‘छन्दसि निष्टक्यं ’ इति सूत्रे (३ १ १२३) ^४कसे सिकताशब्द इति महाभाष्यकार (म भा पृ ८७) । अपिशब्देन सिकतावा-देशोऽपि सिकता । अत्र हि ‘सिकतादार्शराम्यां च’ (५ २ १०४) इत्युत्पन्नस्य

मत्वर्योयस्य 'देशे लुबिलचौ च' (५. २. १०५) इति लुपि सति व्यक्तिवचनयोः
युक्तवद्भावेन स्त्रीत्वे बहुत्वे च सिकता इत्येव, एकवचनान्तेन पुण्ड्रेक्षुविकारः
सिकता शर्करोच्यत^६ इत्याहुः ॥ वेदे श्रवसि च श्रुतिः । श्रवसि कर्णे । चशब्देन
पङ्जादिवस्वरांशे यथा—'पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः' इति (शिशु. १. १०) ।
श्रवणक्रियायां वार्तायां च ॥ ७३ ॥

^१ प्रागुक्त B₅, Gm₃ ^२ 'प्रकृतिर्घात्वादि । प्रत्यय सनादि । तयोर्मध्यमनुबन्ध
इत्सन्नको वर्ण । यथा भूत भूतिरित्यादौ ककार' इति मल्लिनाथव्याख्या (पृ २६०).
^३ B₅, B₆ omit स्त्रिया ^४ Gm₃ omits the two verses ^५ 'यथा—
कृतेस्तर्क', नसे सिकता, हिसे सिंह' (पृ ८७) ^६ Tv adds व्यज्यत इति

(पा) प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च । लिङ्ग तत्त्वविशेष । 'लिङ्गं चिह्नेऽनु-
मानेऽपि साध्योक्तप्रकृतावपि' इति विश्व (पृ २५, श्लो २०) । कैशिक्याद्याश्च
वृत्तयः । 'वृत्तिविवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेज्यते' इति विश्व (पृ ६९,
श्लो ५८) सिकता स्युर्बालुकापि । बालुकावत्प्रदेशेऽपि स्यात् । बहुत्वे केषाचिद-
समतम्^३ ।

'सिकता बालुकाया स्युः सिकताप्यामयान्तरे ।
सिकतान्वितदेशे च शर्कराया च कीर्तिता ॥'

इति विश्व (पृ ६८, श्लो १५०) ॥ वेदे श्रवसि च श्रुतिः । श्रव ^३श्रवण-
कर्मण्यपि स्यात् ॥ ७३ ॥

^१ जीवे A₁

^२ अननुमतम् A₁

^३ A₁ omits श्रवण^०

वनिता जनितात्यर्थानुरागाया च योयिति ।

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्घारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

(वि) याचित सेविते प्राप्त वनित स्यात् त्रिलिङ्गकम् ॥ १६० ॥

अत्यन्तजातानुरागयोषाया^१ वनिता भवेत् ।

वन्यत इति वनिता । ^२'वनं घणं सभक्तौ' । 'वनु याचने' ॥

कारागृहं शैलदुर्गं ^३गुप्तिर्भगर्तृक्षयोः ॥ १६१ ॥

‘गुप्यत इति गुप्ति । ‘गुप् रक्षणे’ ॥

योगान्तरे धारणे च ^५सप्ततन्तौ मुखेऽपि च ।

धैर्यसतोषयोश्चैव धृतिशब्द उदाहृत. ॥ १६२ ॥

ध्रियत इति धृति । ‘धृञ् धारणे’ । ‘धृड अवस्थाने’ ॥ ७४ ॥

^१ योषाणाम् J₂

^२ K₂ adds शब्दे च

^३ ‘भूगर्भं’ K₂, K₆

^४ गोप्यते K₆

^५ सप्ततन्तुरध्वर

(बिब.) वनिता—योपिति । स्वकीयपुरषे जनित उत्पादितोऽतिशायितोऽनुरागः प्रेमा^१ । तथाभूतायां स्त्रियां योषिन्मात्रे च वनिताशब्दः । ‘वन संभक्तौ’ । ‘वनु याचने’ इति धातुभ्यां वतप्रत्यये वनिताशब्दो वाच्यलिङ्गोऽव-
गन्तव्यः ॥ गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि । क्षितिर्व्युदासो भूगर्भः । तथा च शाश्वतः^२—
‘गुप्तिः कारा च रक्षा च ^३दीर्घं च विवरं भुवः’ इति । कारा बन्धनागारम् ।
^४‘गुप्तिस्फोटमर्कः करोति’ इति प्रयोगः । रक्षणम् । ‘गुप् रक्षणे’ इत्यस्माद्
अधिकरणे भावे च क्तिन् (३. ३. ६४) ॥ धृतिर्धारणधैर्ययोः । ‘द्रव्यस्य ^५पतन-
प्रतिबन्धकरण धारणम् । सत्यपि दुःखकारणे विषादराहित्यं धैर्यम् । ध्रियतेऽव-
तिष्ठतेऽनेनेति धृतिर्धैर्यम् । शेषे—‘धृतिः स्त्रियां योगभेदे छन्दोभेदे मुखेऽध्वरे’
इति । योगभेदो विष्कम्भादिष्वष्टमः । छन्दोभेदो ऽष्टादशाक्षरपादः । मुखे यथा—
‘कामिभिर्बहुरसा ^६धृतिरुहे’ इति (किरा. ६. ४०) ॥ ७४ ॥

^१ प्रेमाया Tv ^२ बेलिन्नगरमुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, शाश्वत इति स्वामी (पृ २८७)

भा दी च (पृ ४७२).

^३ जीर्णमिति स्वामी (पृ २८७)

^४ गुप्ति B₅, B₆.

^५ धैर्यस्य B₆

^६ वर्तनं Gm₃, Tv

^७ धृति सतोष इति मत्स्यनाथव्याख्या (पृ १६१).

(पा) वनिता—योपिति । योषिन्मात्रेऽपि स्यात् ॥ गुप्तिः क्षितिर्व्यु-
दासेऽपि । क्षितिर्व्युदासो भूगर्भः । ^१‘पातर’ । ‘गुप्ति कारागृहे प्रोक्ता भूगर्भे
रक्षणे यमे’ इति विश्व (पृ ६१, श्लो ६१) ॥ धृतिर्धारणधैर्ययोः । मुखेऽपि
स्यात्^२ । ‘धृति मौढ्येऽपि धारणे’ इति वैजयन्ती (पृ २२१, श्लो २०) ॥ ७४ ॥

^१ B₃ omits

^२ B₃, C₁ omit स्यात्

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

(वि.) कण्टकार्या वारिधान्या छन्दोवसनवाक्षु च ।

बृहती क्षुद्रवार्ताक्या महत्यां त्रिपु कीर्तिता ॥ 163 ॥

बृहतीति बृहती । 'बृह ^१बृहि वृद्धो' ॥

करिण्यामङ्गनाया च वाशिता वासिता मता ।

वाश्यत इति वाशिता^२ । 'वश कान्तौ' । 'वाशु शब्दे' ॥

वृत्तावुदन्ते कृप्यादौ वार्ताशब्दः प्रकीर्तितः ॥ 164 ॥

कृप्यादिवृत्तिरवास्तीति वार्ता । 'वृत्तु वर्तने' ॥ ७५ ॥

^१ J₂, K₄ omit बृहि

^२ K₂ adds वासिता वा

(विष.) बृहती—महत्यपि । क्षुद्रवार्ताकी हिङ्गुली । छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः । 'पदत्रिंशदक्षरा बृहती' इति श्रुतेः^१ (जं. ब्रा. २. ३०) । सा हि अनुष्टु-
बधेक्षया बृहत्त्वात् बृहती । बृहत्त्वगुणमुक्ता या काचन स्त्रीलिङ्गाभिधेया रम्याशा-
लादिका । अपिशब्दात् कण्टकारी च^२ (पृ. १, २७०) ॥ वासिता स्त्रीकरिण्योश्च ।
स्त्री योषिन्मात्रम् । करिणी हस्तिनी । रक्षणार्थं गृहे वास्यत इति वासिता ।
'वस निवासे' । दन्त्योष्ममध्यः । 'स्त्रियां स्त्रीमात्रवर्तिन्योर्वासिता भाविते
त्रिपु' इति रदोक्तत्वात् । अत्रं च शेषकारोऽप्याह—'वासितं कृतवासे स्याच्छादिते
स्तम्भिते त्रिपु' इति । कृतवासे कर्पूरादिद्रव्यान्तरमिश्रणेन सुरभीकृत इत्यर्थः ।
'तुल्ये भावितवासिते' (पृ. ५८१) इत्यत्र 'वासितं भावितं त्रिपु' (पृ. ४४५)
इत्यन्यत्र वार्यं शब्दो दर्शितः । 'छादिते तु 'वस आच्छादने' इति धातुः । स्तम्भि-
तार्थं ॥ 'वसु स्तम्भे' इति धातुः । उभाम्यां णिचि कर्मणि क्तप्रत्ययः । वाशितेति
तालव्यमध्यं पठित्वा कश्चिदाचष्ट^३ । तत्र किं वा मूलमिति स एव प्रष्टव्यः ।
वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ । वृत्तिः जीवनोपायः । जनश्रुतिः किंवदन्ती । उभयत्र रूप-
भेदात् स्त्रीलिङ्गः । वृत्तिर्वर्तनमस्त्यत्रेति वार्ता । 'प्रज्ञाधृद्धार्चावृत्तिभ्यो णः'
(५. २. १०१) इति णप्रत्ययः^४ ॥ ७५ ॥

¹श्रुति Tv; मुद्रितजैमिनीयब्राह्मणे 'पट्विशिनी बृहती' इति दृश्यते (२ ३०, पृ १६७) ²'बृहती कण्टकारिका' ³'उत्तरीयेऽपि बृहती' इति टी स (पृ १००) ⁴'वाश्यते काम्येने वशे स्थाप्यते वाशते वा वाशिता । वासितेति गौडा पेटु, 'कृतवासेति च व्याख्यन्' इति स्वामी (पृ २८७) ⁵B₅, B₆ omit; 'वृत्तेश्च' इति वास्तिक सूत्रमध्ये काशिकाया प्रज्ञा . वृत्तिभ्य इति पठितम् (पृ ५०).

(पा) बृहती—महत्यपि । वासिता स्त्रीकरिण्योश्च । ¹दन्त्यमध्यः । 'वासिता करिणीनायौर्वासित सुरभीकृते' इति विश्व (पृ. ६८, श्लो. १५१) ॥ वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

¹ दन्त्यसकार , C₁ adds वासिता.

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ।
कलघौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

(वि.) आरोग्यफल्गुनोर्वार्तं नपुसकमुदाहृतम् ।
घृतमाज्ये प्रदीप्ते च सलिलेऽपि¹ त्रिलिङ्गकम्² ॥ 165 ॥

जिघर्तीति घृतम् । 'घृ क्षरणदीप्त्यो ' ॥

अमृतं यज्ञशेषे ³च पीयूषे सलिले घृते ।
अयाचिते च भोक्षे च पट्सु क्लीवमुदाहृतम् ॥ 166 ॥
⁴पथ्या धात्री गुलूची स्त्री ना तु धन्वन्तरौ सुरे ।

न त्रियतेऽनेनेत्यमृतम्⁵ ॥

कलघौतं रूप्यहेम्नो कलघौतं कन्ध्वनी ॥ 167 ॥

कल. कालिका घौतोऽस्येति कलघौतम्⁶ । 'धावु गतिशुद्ध्योः' ॥

हेतो च लक्षणं चैव निमित्तं परिकल्प्यते⁷ ।

नितरा मीयत इति निमित्तम्⁸ । 'माद माने' ॥ ७६ ॥

¹ च for अपि J₂ ² त्रिलिङ्ग K₅, K₆ ³ स्यात् J₂, K₃ ⁴ पथ्या हरीतकी, धात्री आममकी ⁵ K₃ adds 'मृद प्राणत्यागे'. ⁶ कन्धवा धात्रीति

J₂, K₃. ⁷परिपठयते J₂ ⁸निमेद्यति इति स्वामी (पृ. २८७), 'त्रिमिदा स्नेहने'
इति भा. दी. (पृ. ४७३).

(वि.व.) वार्त—त्रिषु । फल्गुनि निःसारे रूपभेदाद् नपुंसकत्वम् । यथा—
वार्तरहिनमेतत् इति । रोगरहिते तु वाच्यलिङ्गः ॥ अप्सु च घृतामृते । घृतममृतं
चेति शब्दद्वयं जने । चशब्दाद् घृतशब्द आज्ये प्रदीप्ते च । यथा—घृतप्रतीकः
इति (तै. ब्रा. १. २. १-११) । अमृतशब्दः पीयूषादौ । तथा च ध्याडिः—

‘अमृतं’ वारिसुरयोर्निर्वाणे चातिमुन्दरे ।

अयाचिते यज्ञशेषे पुंसि धन्वन्तरौ भवेत् ॥’

इति^१ । अभयागुलूच्यामलकीषु स्त्रीलिङ्गाः प्रागुक्ताः (पृ. २५०, २६४, २४८) ॥
कलघौतं रूप्यहेम्नोः । रूप्यं रजतम् । हेम सुवर्णम् ॥ निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः । हेतुः
कारणम् । यथा—विद्यानिमित्तो धनलाभः । लक्ष्म शुभाशुभावेदकं भुजनेत्र-
स्पन्दनाविकम् । ‘निमित्तं सूचयित्वा’ इति । ‘निमित्तं कारणे चिह्नम्’ इत्यजयश्व ।
हेतुलक्ष्ययोः इति पाठे लक्ष्यं शरद्व्यम् । यथा—

‘निमित्तादपराद्वेधोर्धानुष्कस्येव वलितम् ।’ (शिशु. 2. 27 b.)

‘वेध्यं लक्ष्यं शरद्व्यं च निमित्तं च समं विदुः ॥’

इति ^३रङ्गराजोदाहृतमभिधानं च । नितरां मेद्यति स्म निमित्तम् । ‘त्रिमिदा
स्नेहने’^४ । ‘स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते’ (७. २. ३६) इति निर्देशाद् निष्ठानत्व-
स्वाभावः ॥ ७६ ॥

^१ वारिशुभयो Tv ^२ अयाचिते यज्ञशेषे निर्वाणे चापि सुन्दरे । अमृत वारिणि
प्रोक्तमतिहृद्ये च वस्तुनि ॥’ इति व्याडिरिति टी स (पृ. १००) ^३ वैजयन्तीति
मल्लिनाथ । मुद्रितवैजयन्त्या तु ‘वेध्यं शरद्व्यं न नरि’ इत्यादि दृश्यते ^४ ‘प्रीतं क्त’
(३. २. १८७), सज्ञापूर्वकत्वाच्च नत्वम् इति भा. दी. (पृ. ४७३)

(पा) वार्त—त्रिषु । अरोगे तु त्रिष्विति रोगरहिते त्रिलिङ्ग ।
^१आरोग्ये नपुंसकमेव । ‘वृत्तिमन्नीरुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफलानु’ इति विश्व
(पृ. ६०, श्लो. ४६) ॥ अप्सु च घृतामृते । आज्यपीयूषयोरपि स्याताम् ।
कलघौतं रूप्यहेम्नोः । कलस्वने त्रिलिङ्ग । ‘कलघौतं रूप्यहेम्नो’^२ शण्डे त्रिषु

कलध्वनी' इति वैजयन्ती (पृ २७७, श्लो ५) ॥ निमित्त हेतुलक्ष्मणो । लक्ष्म
शुभाशुभसूचकम् । 'शकुन च निमित्त च ^३सुखादे सूचकेऽपि च' इति वैजयन्ती
(पृ २७४, श्लो १६) ॥ ७६ ॥

^१ रोगाभावे B₃

^२ पण्डस्ती तु इति म ग्र

^३ शुभादे इति मु ग्र

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

(वि) श्रुत शास्त्रे ^१चावधृते नपुसकमुदाहृतम् ॥ १६८ ॥

श्रूयते विद्वद्भिरिति श्रुतम्^२ ॥

कृत युगेऽपि पर्याप्ते विहिते हिसिते फले ।

क्रियतेऽनेनेति कृतम् । 'डुकृञ् करणे' ॥^३

अत्याहित महाभीतौ जीवानाकाङ्क्षिकर्मणि^४ ॥ १६९ ॥

आहितमतिनान्तमत्याहितम् ॥ ७७ ॥

^१ चावधृती J₂

^२ J₂, K₂ add 'श्रु श्रवणे'

^३ 'कृञ् हिसाया' वा J₂

^४ जीवनानिष्टकर्मणि J₂

(विध.) श्रुतं शास्त्रावधृतयोः । शास्त्रं व्याकरणादि । यथा—बहुधृतो
विप्रः । अवधृतमाकर्णितम् । यथा—बहुधाश्रुतोऽप्यमर्यं इति । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि
वतः (३. २. १०२) ॥ युगपर्याप्तयोः कृतम् । कृतं युगाख्यं प्रथमम् । पर्याप्तमिति
भावे निष्ठा । पर्याप्तिः निवारणमित्यर्थः । शेषे—'कृत फले क्रियायां च याच्यय-
द्विहिते हते' इति । फले यथा—^१'तपसः कृतमेतद्वि यदीश तय दर्शनम्' इति ।
श्रियाया यथा—कृतस्य प्रतिकृतमासीदिति । विहिते यथा—कृतमाह्निकमिति । हते
यथा—^२उपाकृतः पशुरिति । 'कृते पशो पुरोडाशं निर्वपति' इति ॥ अत्याहितं—
जीवानपेक्षि च । पुत्रमरणाद्यनिष्टशङ्काजनितं भयमत्याहितम् । जीवानपेक्षि कर्म
भृगुपतनय्याघ्रयोधनादिसाहसम् । दधातिरूपसंगद्वयवशादयंविशेषे यतन्ते^३ । शेषे—

‘अत्याहितमुपश्लिष्टे’ इति । अत एव अत्याधानमुपश्लेषणम्^१ इति वाशिका
च (१. ४. ७५, पृ. ७८) ॥ ७७ ॥

^१ तपसा B₃, B₆

^२ १ पृ ४६५

^३ ‘दद्यातेहि’ (७ ४ ४२) इति हितम्

^४ उपश्लेष T₁₁, T₁₂

(पा) भूत—जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

युक्ते क्षमादावृत्ते भूतं प्राप्यतीते समे त्रिषु ।

वृत्तं पद्ये चरित्ते त्रिष्वतीते वृढमिस्तले ॥ ७८ ॥

(वि) भूत क्षमादौ पिशाचादौ न्याये^१ सत्यसमानयो ।

समेज्यतीते देवलके^२ वृत्ते प्राप्तेऽभिधेयवत् ॥ १७० ॥

भवतीति भूतम्^३ ॥

वृत्तोऽतीते दृढे ख्याते वर्तुलेऽपि वृत्ते मृते ।

वाच्यवद् वर्तते वृत्तं चारित्र्यच्छन्दसोरपि ॥ १७१ ॥

^४ वृत्त्यत इति वृत्तम् । ‘वृत्तु वर्तन’ ॥ ७८ ॥

^१ सत्यापमानयो J₂, K₄

^२ देवलको K₅, K₆

^३ J₂, K₂ add ‘भू

सत्तायाम’

^४ चरित् K₂, K₄

^५ वर्त्यते K₆

(विब) युक्ते—समे त्रिषु । युक्तं न्यायम् । युक्ते यथा—‘विद्वांसो
भूतकारिण’ इति । क्षमादौ पृथिव्यादिष्वचके यथा—‘पञ्चानामपि भूतानाम्’
इति (रघु ४ ११) । ऋते सम्ये यथा—‘भूतमप्यनुपम्यस्त ह्यीयते ध्यवहारत’
इति (या स्मृ २ २ १६) । अप्रार्थत्रयेऽपि रूपभेदाद् नपुसकलिङ्गो भूतशब्दः ।
प्राप्यतीत इति द्वन्द्वकवद्भावः । तत्र प्राणिशब्देन तद्विशेषः । ‘पिशाचो गुह्यक
मिद्धो भूत’ इत्युक्ता विवक्षिता (१, पृ १०) । तत्र स्वभावादेव भूतशब्दः स्त्रो-
लिङ्गः । यथा—‘ये भूता प्रचरन्ति दिवानक्त बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्या’
(तै आ १० ६७ २) इति । ‘भूतानि यानोह वसन्ति तानि’ इति । अतीते
निष्पन्ने यथा—भूतो घटः, भूतमश्वम्, प्रभूता सप्त । समे सदृशे यथा—पितृभूतो
ज्येष्ठः, मातृभूता भगिनी, गृहभूत तस्तलम् इत्यादि । भूतशब्दस्य समासोत्तरपदत्वे^१

सत्येव तादृशार्थत्वम् । न तु विगृहीतस्य । 'स्युरुत्तरपदेत्वमी निभसंकाश' इत्यादिना^१ (पृ. ६४२) प्रागप्ययमर्थो दर्शितः । सुभूतिचन्द्रस्तु—प्राप्यतीत इत्यत्र प्राणीति प्रथमान्तं छित्वा सकलमपि शरीरमात्रं रूपभेदादेव नपुंसकलिङ्गभूतवाच्यमिति व्याचष्ट । यथा—'तं भूतान्यभ्यक्रोशन्' इति । 'यां सदा सर्वभूतानि' इति । शेषे—'भूतो देवलके पुंसि त्रिषु प्राप्तेऽवकल्किते' इति । प्राप्ते यथा—'कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः । 'भू प्राप्तौ' इति धातुश्च । 'भुवोऽवकल्कने' इत्यत्र अवकल्कनं चिन्तनमिति धातुवृत्तौ^३ । यथा—'त्वद्भूताः सुखमेधन्ते मम प्रकृतयः सदा' इति । त्वद्भूताः त्वया चिन्तिता इत्यर्थः । विकल्कन इति पाठे विकल्कनं विपापकरणम् । यथा—'तपोभूतात्मनो युष्मान्' इति । तपसा निष्पापीकृतात्मन इत्यर्थः । अनुकल्कन इति पाठेऽनुकल्कनं मिथीकरणम् । यथा—'दध्ना भूत ओदन इति । विश्वप्रकाशेऽपि—

'भूतं षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः ।

भूतो देवलके प्राप्ते^४ तथा वृत्तेऽभिधेयवत् ॥'

इति (पृ. ५७-८, श्लो. १७) ॥ वृत्तं—दृढनिस्तले । पद्यं छन्दोबद्धपादम्, इन्द्रवज्रादि । चरित्रं शीलम् । उभयत्र रूपभेदाद् नपुंसकम्^५ । वृढे यथा—वृत्तावयवसंस्थाने इति । निस्तलं यत्तुलम् । अतीताद्यर्थेऽयमेवाच्यलिङ्गः ॥ ७८ ॥

^१ 'पदत्वेन इत्येष T.

^२ आदिना भूतरूपकल्पादय

^३ मुद्रितमाधवीयघा-

तुवृत्तौ न दृश्यते, बृहदातुरूपावत्या (पृ. ४७८) अवकल्कन मिथीकरण चिन्तन वा इति दृश्यते

^४ प्राप्तवृत्तयोरभिधेयवत् इति मु. अ.

^५ नपुंसकत्वम् T.

(पा) युक्ते—समे त्रिषु । त्रिविविति यथासंभव विशेषणम् । 'यादौ जन्तौ च भूत वली समातीतोचिते त्रिषु' इति वैजयन्ती (पृ. २३४, श्लो. ५६) ।^१ अथवा प्राणीति सप्तम्यन्तम् । षमादिषु पञ्चसु भूतन्यायसमीचीनजन्तुषु प्रथमेति वलीवकाण्डेषु गोपालितः ॥ वृत्तं—दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

^१ B₃ omits अथवा and has मज्जमन्त वा

महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद् गृहिते त्रिषु ।

श्वेतं रुप्येऽपि रजतं हेम्नि रुप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

(वि.) वीणाभेदेऽपि महती महद् राज्यविशालयोः ।

मह्यत इति महती । 'मह पूजायाम्' ॥

^१श्वेतं रूप्ये वाच्यलिङ्ग द्वीपभेदाद्विभेदयोः^२ ॥ १७२ ॥

श्वेतत इति श्वेतम् । 'श्विता वर्णः' । श्वयति मनोऽस्मिन्निति वा श्वेतम् ।
'दुओशिव गतिवृद्धयोः' ॥

सुवर्णं धवले रूप्ये रजत स्यात् त्रिलिङ्गकम् ।

नपुसक दन्तिदन्ते हारत्तारकयोरपि ॥ १७३ ॥

रज्यते ताम्रादिकमनेनेति रजतम्^३ । 'रज्ज रागे' ॥ ७६ ॥

^१ अवगीतपदस्य व्याख्या न दृश्यते ^२ J2 adds श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटला-
शङ्खिनीपु च ^३ K3 adds रज्यतेऽनेनेति रजतम् । 'रज्ज रागे' ॥

(वि.) महद् राज्यं च । राज्ञः कर्म जनपदपरिपालनाविरूपं राज्यम् ।
यथा—^१'सादिताखिलनृपं महन्महः संप्रति स्वनयसंपदं तै' इति माघकाव्ये
(शिशु. १४. १३) । राज्यं तेज इत्यर्थः । महामहदिति पाठे महाराज्यमित्यर्थः ।
यत्किञ्चिदपेक्षया बहुदेशव्यापकं गृहमहीधराकाशादिकमपि चशब्दार्थः । ^२बुद्धि-
तत्त्ववचने तु पुंसिङ्गः । तथा हि—'प्रकृतेर्महान्' इति सांख्याः । महति मह्यते
वा सर्वैरिति महत् । 'मह पूजायाम्'^३ ॥ अवगीतं—त्रिपु । जनस्य जल्पो जन्यम् ।
निन्देति यावत् । यथा—'आत्मव्यापादनं श्लाघ्यमवगीतेन जीवनात्' इति ।
तत्र रूपभेदात्^४ पुंसिङ्गः । गर्हिते निन्दिते निषिद्धभक्षणादौ वाच्यलिङ्गः । अव-
गीयते कुत्सितं शब्दत इति अवगीतम् । 'गै शब्दे' । क्तप्रत्ययः (३. २. १०२) ॥
श्वेतं रूप्येऽपि । रूप्यं रजतम् । रूपभेदेन क्लीबम् । श्वेतत इति श्वेतम् । 'श्विता
वर्णः' । शोषे—'द्वीपाद्विकुष्ठनागेषु श्वेतो ना स्त्री वराटके' इति । द्वीपः श्वेतद्वीप
इति प्रसिद्धः^५ । कुष्ठविशेषः श्वित्रास्थः । नागः सर्पविशेषः । यथा—'अप श्वेत
पदा जहि' इति श्रुतौ (आपस्तम्बमन्त्रपाठः^६ २. १७. २६) । तथा—'श्वेताय
वैदर्वाय नमः' इति (आ. पाठ. २. १७. २७) । नागो गजविशेषः ऐरावत इति
केचित् । तदापस्तम्बीयमन्त्रपठनानुसंधानवैयर्थ्यनिवन्धनभ्रान्तिमूलमित्युपेक्षणीयम् ।

कर्पादिकाया तु स्त्रीलिङ्गः । ओषधिविशेषे प्रागुक्तः^१ (१, पृ. २७६) । धवलवर्णे
तद्वति चोक्तः (१, पृ. ६६) ॥ रजत—त्रिषु । सिते धवले वाच्यलिङ्गः । 'रजतां
त्वा हरितगर्भाम्' इति श्रुतौ प्रयोगः । 'रजतं विशदे दन्तिदन्ते^२ हारतारकयोरपि'
इति विश्वप्रकाशः (पृ. ६३, श्लो. ८६) । तारकं नक्षत्रम् ७६ ॥ ॥

^१ साधिता^० T₁₁, T₁₂

^२ Tv omits two lines

^३ 'वर्तमाने पृषत्'

(उ. २. ८४) इति साधुरिति भा. दो. (पृ. ४७३)

^४ क्लोबम् । गर्हावचनत्वे तु पुलिङ्ग

Tv ^५ B₆ adds अद्रि श्वेताद्रिरिति प्रसिद्ध

^६ आश्व गृसूत्रे च (२. ३. ३)

^७ महाश्वेतसंगन्धिकेति

^८ दन्तिदन्तयोस्तारहारयो इति मु. घ

(पा) ^१श्वेतं रूप्येऽपि । ^२अपिशब्दाद् धवलवर्णेऽपि स्यात् ॥ रजत—
त्रिषु । ^३हेमनामा द्रुम । 'रजत धवले रूप्ये शोणिते द्रुमहारयो' इति
जयकोश ॥ ७६ ॥

^१ महदवगीतशब्दयो व्याख्या न दृश्यते

^२ A₁ omits अपिशब्दात्

^३ हेम-

नामद्रुम A₁

त्रिष्वित्तो जगदिङ्गोऽपि रक्तं नील्यादिराणि च ।

अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

(वि) ^१अवदात सिते पीते ^२शुद्धे च प्रचलेऽपि च ।

अवदायत इत्यवदात । 'दैप् शोधने' ॥

सितं समाप्ते धवले निवद्धज्ञानयोरपि ॥ १७४ ॥

सिनोतीति सित । 'पित्र् वन्धने' ॥ ८० ॥

^१ श्वेतजगद्रक्तशब्दानां व्याख्या न दृश्यते, J₂ ग्रन्थे एव 'रक्तं स्यात् कुट्टुमे ताभे
प्राचीनामलवे सञ्जि । अनुराणिणि नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु' इति, 'इङ्गे गतेऽपि सर्वे च
जङ्गमे जगदुच्यते' इति च दृश्यते ^२ विणुदो J₂, K₄

(विव.) त्रिष्वित्तः । इतः परं वक्ष्यमाणा जगदादयः समाहितान्तास्त-
कारान्ताः वाच्यनिङ्गा इत्यर्थः ॥ जगदिङ्गोऽपि । इङ्गं स्वाभाविकचलनमुक्तम् ।
'वर्तमाने पृषत्...' इत्यादिना (उ. २. ८४) जगच्छब्दो निपातितः । 'स्याज्ज-

गद्विष्टपे षलोवं वायौ ना जङ्गमे त्रिपु' इति रुद्रः । जगन्मृगकदम्बकम् । जगती हरिणीत्यादि ॥ रक्तं नील्यादिरागि च । ^१शुक्लस्थ वर्णान्तरकरणं रञ्जेर्य इति न्यासकारः^२ (पञ्जिका पृ. ६२७) । नीलीमञ्जिष्ठाहरिद्रादिरागयुक्तं नील्यादिरागि । शोपे—'असृक्कुडकुमयोः षलोवं रक्तं त्रिष्वनुरागिणि' इति । रक्ताः प्रजाः, रक्तं भृत्यकुलमित्यादि । शोणवर्णं तु प्रागुक्तः (१, पृ. १००) ॥ अवदातः—शुद्धे । विजातीयसंसर्गाभावाद् अवदायते स्मेति अवदातः । 'दंप् शोधने' । शुद्धे निर्मले यथा—अवदातचरित इति । 'दाप् लवने' इति धातोर्वदातः समूल-भिन्नः ॥ बद्धार्जुनौ सितौ । बद्धो रज्ज्वादिना संदामितः । अर्जुनो धवलः । 'पिबू घन्धने' । 'योऽन्तकर्मणि' इत्यतश्चेद् अवसितः समाप्तः । अवसितोऽयं इति ज्ञानेऽपि । शोपे—'शिवत्रे सितं भागवे ना ^३शर्करायाम् सितम् स्त्रियाम्' इति ॥ ८० ॥

^१ Tv adds रक्त त्रिष्वनुरागिणि

^२ 'शुक्लस्थ वर्णान्तरापादन रञ्जेरिहार्थ' इति मु य

^३ शर्करायाम् Tv

(पा) त्रिष्वितो—इङ्गेऽपि । वायुभुवनयोरपि^१ । अधिकारस्य उक्त-मात्रविषयत्वात् जगद् इङ्ग एव त्रिलिङ्गकम्^२ । रक्त नील्यादिरागि च । रुधिर-कुडकुमे^३ रक्ते स्याताम् । पूर्वन्त्यायाद् नील्यादिरागवचनमेव त्रिलिङ्गम् । नील्या रक्त वस्त्रम् । लाक्षया रक्तोऽधर^४ ॥ अवदात—सितौ । अर्जुनो वर्णं ॥ ८० ॥

^१ A₁ adds स्यात्

^२ त्रिलिङ्गम् B₃, C₁

^३ 'कुडकुमादिरक्तेऽपि स्यात् B₃

^४ रय B₃, C₁

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽयं संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

(वि) ^१युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीत उदाहृत ।

अभिनीयत इति अभिनीत । 'णीञ् प्रापणे' ॥

संस्कृत कृत्रिमे ^२शस्ते भूषिते लक्षणान्विते ॥ १७५ ॥

संस्कृत इति संस्कृतम्^३ ।

विष्णुशेषानवधिषु पुंसि व्योम्नि नपुसकम् ।

^१भृगुदूचीहैमवतीलाङ्गलीशारिबामु च ॥ १७६ ॥

दूर्वाविशल्पयो स्त्री स्यादनन्त कथ्यते बुधे ।

न विद्यतेऽन्तो यस्यासावनन्त ॥ ८१ ॥

^१ तिरस्कृतेऽयुक्तेऽमपिष्यविनीत उदाहृत । न विनीयत इत्यविनीत K₆. ^२ शास्त्रे J₂

^३ J₂, K₂ add 'दुकृञ् करणे' ^४ भृगुलूची K₅, K₆

(विद.) युक्ते तु संस्कृते मपिष्यभिनीतः । ^१शास्त्रोक्तानुकरणमभिनयनीतः प्रापितोऽभिनीतः युक्तार्थः । लौकिकेन वैदिकेन वा कर्मणि प्रापितातिशयत्वाद् अभिनीतशब्दः संस्कृतवचनः । भिया भयेन रहितमिति विग्रहे तर्जनभर्त्सनादिकमभिज्ञानेनोच्यते । तत्कर्म नीतः प्रापितोऽभिनीत इति ^२रोमहर्षणार्थः ॥ अयं—लक्षणोपेतोऽपि । द्रव्यान्तरसंसर्गकरणादिलौकिकव्यापारेण वा प्रोक्षणादिवैदिकव्यापारेण वा निष्पादितगुणाधानं वस्तु कृत्रिमम् । यथा—भरीचजीरकादिभिर्व्यञ्जनानि संस्कृतानि । प्रोक्षणादिना घ्रीह्यादयः संस्कृताः । पाणिन्याद्युक्तलक्षणयुक्तं सुशब्दादिकं लक्षणोपेतम् । यथा—संस्कृतं भाषा । संस्कृत काव्यमिति । संपूर्वात् करोतेः कर्मणि निष्ठायां 'संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे' (६. १. १३७) इति 'संपूर्वस्य वचचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते'^३ इति सुडागमः ॥ अनन्तोऽनवधावपि । अवधिः इयतावच्छेदः । तद्वह्नितो विक्कालादिः अनवधिः । नास्त्यन्त उत्तरावधिरस्येत्यनन्तः । यथा—अनन्ता ये वेदाः इति । विश्वप्रकाशे (पृ. ६६-७, इलो. १२६-३०)—

अनन्तः शेषविष्णोः स्यादनन्त^४ सुरवर्त्मनि ।

अनन्ता शारिबादूर्वाविशल्यालाङ्गलीषु च ।

अनन्ता हैमवत्यां च गुडूच्यां चावनावपि^५ ॥

इति । हैमवती हरीतकी^६ ॥ ८१ ॥

^१ 'वरणरूपम् Tv' ^२ रोपणार्थं B₅, B₆. ^३ वा ६. १. १३७ ^४ अनन्तः

इति मु प्र ^५ निरूप्यते इति मु प्र ^६ 'हरीतकी हैमवती' (पृ. २५०).

(पा) युक्ते तु संस्कृतेऽमपिष्यभिनीतः । अमर्षो असहिष्णुः । अयं—लक्षणोपेतो । कृत्रिम घटादिवार्यम् । ^१लक्षणोपेतो वृद्धः तिष्ठतीत्यादिमाद्य ॥

अनन्तोऽनवधावपि । अनन्तो मार्ग । ^२अनन्ता सरणि । अनन्त वर्त्म । भूमौ
स्त्रीलिङ्ग ^३ । आकाशे नपुसक एव ^४ ॥ ८१ ॥

^१ लक्ष्मणापेत A₁

^२ A₁ omits the sentence

^३ B₃, C₁ add एव

^४ A₁ omits एव

ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयो ॥ ८२ ॥

(वि) प्रसादख्यातहृष्टेषु प्रतीत परिकीर्तित ॥ १७७ ॥

प्रख्यातिमित प्राप्त प्रतीत ^१ ॥

विद्वत्कुलजयोजातो जात ^२जात्यौघजन्मसु ।

जायत इति जात ^३ ॥

विविक्तमपसवृत्तपूतान्वितरह सु च ॥ १७८ ॥

विविच्यत कार्याकायमलति विविक्तम् । 'विचिर् पृथग्भाव' ॥

दृढसोच्छ्रायमूढेषु मूर्च्छित परिकीर्तित ।

मूर्च्छास्य सजातति मूर्च्छित ^४ । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो' ॥ ८२ ॥

^१ K₂ adds इण गतौ

^२ जूत्यौघ° L₈

^३ K₃, K₄ add जनी प्रादुर्भाव

^४ मूर्च्छपतजन J₂

(विब) ख्याते हृष्टे प्रतीत । ख्यात प्रसिद्ध । हृष्ट सतुष्ट ।

ज्ञातार्थेऽपि प्रतीतशब्द ^१ ॥ अभिजातस्तु कुलजे बुधे । कुलजो महाकुलप्रसूत ।

^२बुध सकलस्तुत्यत्वेनाभिहित । सर्वत प्रादुर्भूतत्वाद् अभिजात ॥ विविक्तौ

पूतविजनौ । अपाकृतहेयभाग धान्यादिक पूतम्, शुद्धमित्यन्ये । यथा—विविक्ता

पदार्था इति । विगतो जनोऽस्मादिति विजनो रहस्यस्थानम् । विविच्यते निरसनीय-

द्रव्यात् पृथक् क्रियत इति विविक्त ^३ । मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयो । मोह उच्छ्रायश्च

मूर्च्छितशब्दस्यार्थः । मूर्च्छास्य सजाता मूर्च्छित ^४ ॥ ८२ ॥

^१ प्रतीयत इति प्रतीत । 'इण् गतो' । क्त [॥] Gms omits वुध ^३ 'विचिर्
पृथग्भावे' । क्त ^४ 'तदस्य सगात' (५ २ ३६) इतीतच्

(पा) ख्याते ^१हृष्टे प्रतीत । ^२दृष्टे प्रतीत इति क्वचित् पाठः । 'प्रथिते
दृष्टे ^३हृष्टे च ज्ञाते मनीषिते' इति जयकोश ॥ अभिजातस्तु—मूढसोच्छ्रयी ।
'मूर्च्छितो मूढवृद्धयो' इति जयकोश ॥ ८२ ॥

^१ दृष्टे A₁ ^२ हृष्टे A₁ ^३ B₃ omits हृष्टे

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शितौ धवलमेचकौ ।

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यहिते च सत् ॥ ८३ ॥

(वि) आम्ले च परुषे पूते शुक्ते स्याद् वाच्यलिङ्गक ॥ १७९ ॥

^१शुच्यत इति शुक्ते । ' (ई) शुचिर् पूतीभावे' ॥

मेचके धवले चैव शितिशब्द प्रकीर्तित ।

शीयत इति शिति । 'शिञ् ^२निशाने' ॥

सत् प्रशस्ते विद्यमाने सत्याभ्यहितमाधुपु ॥ १८० ॥

अस्तीति ^३सत् । 'अस भुवि' ॥ ८३ ॥

^१ शोच्यत इति शुक्ते । 'शुच शोके' K₂, K₄.

^२ निशातने K₂, K₃, K₄

^३ पाप स्यतीति सत् । 'पोऽन्तरमणि' K₂, K₃, K₄.

(विव.) द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ । इहाम्लशब्देन चिरकालपरिवासात्-
जातरसान्तर ओदनपाडवादिरम्लविशेष उच्यते । निष्ठुरो वाग्विशेषः परुषः ।
परिहरणीयत्वेनाम्लसदृशत्वात् परुषवाक्ये शुक्तशब्दस्योपचारिकत्वेऽपि निरुदत्येन
मुत्पत्तुल्यत्वाद् नानारूपत्वेनाभिधानम् । अत एव स्वामी (पृ. २८६)—'परुषे
शुक्तशब्द^१ उपचारात्' इति । शुच्यते क्लिशो भवतीति शुक्तः । (ई) शुचिर्
पूतीभावे' । 'ईदित्वादिद्विगमस्याभावः ॥ शितौ धवलमेचकौ । शिनोति
स्वयाहृत्येन यर्णान्तरं तनूकरोतीति शितिः । 'शिञ् ^२निशातने' । अथवा
'शो तनूकरणे' । 'शाछोरन्यतरस्याम्' (७ ४. ४१) इतीत्यम् ॥ सत्ये

साधौ—च सत् । सत्ये यथा—सद्ब्रह्म । साधौ—सत्पुत्र इति । सन् घटः,
सदाकाशम् इति विद्यमाने । सत्कर्मति प्रशस्ते । अम्यहितः पूजितो यथा—
सत्पुरुषः । शेषे—‘भवान्यां तु सती, स्त्री स्याभक्षत्रे तु नपुंसकम्’ इति ।
‘गगनमिव सत्यथोपशोभि’ । ‘नगरमिति शेषः । अस्त्येति सन् । ‘अस भुवि’ ।
शतृप्रत्ययः । ‘इनसोरल्लोपः’ (६. ४. १११) इत्यकारलोपः ॥ ८३ ॥

१ ‘परये शुक्त उपचारात्’ इति मु ग्र २ ‘श्वौदितो निष्ठायाम्’ (७ २ १४)
इति इडागमो न भवति ३ निष्ठाने Tv ४ क्तिन (३ ३ ६४) ५ नक्षत्रम्
Gms, Tv omits

(पा) द्वौ चाम्लपरूपौ—अम्यहिते च सत् । सत्ये इति धर्मवचनम् ।
धर्मे नपुंसकमेव । ‘सत् प्रशस्ते विद्यमाने त्रिषु क्ली सत्यतारयो’ इति
शाश्वत^१ ॥ ८३ ॥

१ मुद्रितग्रन्थे तु ‘सत् सत्येऽम्यहिते साधौ विद्यमानप्रशस्तयो’ इति दृश्यते (अने स
पृ २७, श्लो ३०४)

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।
निवातावाभयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

(वि) पुरस्कृत स्वीकृते चाप्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।
अभिग्रस्ते पूजिते च शक्ते चाप्यभिधीयते^१ ॥ १८१ ॥

पुरस्क्रियत इति पुरस्कृत^२ ॥

निवातो दृढसनाहस्थानावातसुवर्मसु ।

निर्गतो वातोऽत्रेति निवात ॥ ८४ ॥

१ अभिधेयवत् J₂ २ J₂, K₂ add ‘दुकृञ् करणे’

(विव.) पुरस्कृतः—अग्रतः कृते । पुरस्कृते गौरवबुद्धिविषये, शत्रुणा
अभिरुन्ते, पुरोभागावस्थापितमात्रे च । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१. ४. ६७) इति
गतिसंज्ञायाम्, ‘नमस्युरसोर्गंत्यो’ (८. ३. ४०) इति विसर्जनीयस्य सकारः ॥

निवातो—वर्मं यत् । नियत वायते गम्यत इति निवातः आशयः । यथा—‘निवात एषामभये स्याम’ इति श्रुतिः (तै. स. ५. ७. २. ४) । निषिद्धो वातोऽत्रेति व्युत्पत्त्या वातरहितो देशो निवातः । ‘निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा’ इति कालिदासः (रघु. ३. १७) । अभेद्यकवचे यथा—निवातकवचा इति ॥ ८४ ॥

(पा) पुरस्कृत—वर्मं यत् । ^१आश्रयावातो—निवातो देश । निवाता वसति । शस्त्राभेद्यवर्मणि—निवात तनुव्रम्, निवाता वाति ॥ ८४ ॥

^१ B₃ omits अवात

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादराचितौ ॥ ८५ ॥

इति तान्तवर्गः

(वि) उच्छ्रितो वृद्धियुक्ते च ^१प्रोद्यतोत्पन्नयोरपि ॥ १८२ ॥

उच्छ्रियत इति उच्छ्रित । ‘श्रिञ् सेवायाम्’

^२आदृत सादरेऽपि स्यादचिते वाच्यलिङ्गक ।

आद्रियत इत्यादृत । ‘दृढ आदरे’ ॥

उदास्थित प्रतीहारेऽप्यध्यक्षे प्रणिधौ चरे^३ ॥ १८३ ॥

ऊर्ध्वमास्थीयत इति उदास्थित ^४ ॥

समाहितो योगभेदे ^५समाधिस्थे यथात्मनि ।

वाच्यवन्निहिते सिद्धे समाधाने समाहितम् ॥ १८४ ॥

समाहीयत इति समाहितम् । ‘हि गतो वृद्धो च’ ॥ ८५ ॥

इति तान्तवर्गं ^६

^१ प्रयता° J₂ ^२ उत्थितशब्दव्याख्या न दृश्यते ^३ चले K₆ ^४ K₂, K₄
add ‘प्टा गतिनिवृत्तौ’ . ^५ गयाधिस्थयतात्मनि J₂ ^६ K₂ adds तान्तशब्दगम्या ६४

(विव.) जातोन्नतप्रवृद्धा स्युरुच्छ्रिताः । जात उत्पन्नः । उन्नतश्च ।

^१उद्धतमिति पाठे गर्वितः । प्रवृद्धो ^२बहुलत्वं गतः । यथा—प्रवृद्धो निदाघः इति ।
'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यतः उत्पूर्वात् क्तः ॥ उत्थितास्त्वमी—उत्पन्नाः । ^३वृद्धिमान
समृद्धः । यथा—^४उत्थितो राजा । प्रोद्यत उद्यतः, उपविष्टः उद्गतश्च । यथा—
^५ज्ञानादुत्थितः । उत्पन्नो जातः । यथा—उत्थितः कोलाहलः । तिष्ठतेरत्पूर्वात्
क्तप्रत्ययः । 'उदः स्यास्तम्भोः' ^६(म. ४. ६१) इति सलोपः ॥ आदृतो सादरा-
चित्तौ । आदरेण सह वर्तते विषयत्वेनेति सादरशब्देनादरस्य कर्मकारकं विवक्षितम् ।
यथा—शिष्टेरादृतो भनुः इति । 'वृद्ध आदरे' । कर्मणि क्तः । अथवा सादर-
शब्देन कर्ता विवक्षितः । यथा—आदृतः करोति इति । तत्र कर्माविवक्षाया 'गत्यर्था-
कर्मक ...' इत्यादिना (३. ४. ७२) कर्तरि क्तप्रत्ययः । तथा च पदमञ्जरी
(पृ. ३३२)—'सकर्मकेभ्यः कर्मविवक्षायामन्यथापि' क्तः ' इति । अर्चितः
पूजितः । यथा—लोकादृतोऽय देव^७ इति ॥ ८५ ॥

इति तान्तवर्गः ^९

^१ उद्धतं Tj1, Tj2

^२ बहुल Tv

^३ वृद्धि समृद्धि B6

^४ सूत्थित B5.

^५ सहसा B6

^६ Tv adds पूर्वस्य

^७ भावे क्त इति मु ग्र.

^८ जीव Gm3

^९ B6 adds शब्दसंख्या ६४.

(पा) जातोन्नत—सादराचित्तौ । अनुक्तम्—

सौहार्देऽपि प्रीतिभक्ती प्राणिद्युत रणेऽपि च ।

पङ्केऽपि पलित कीर्ति पद्धतिश्चेति च त्रयम् ॥

श्वेते तिलेऽपि जामाता यमेऽपि पृथिवीपति ।

स्वैरिष्यामपि भुक्ता स्याद् रिक्त स्यात् काननेऽपि च ॥

तात स्यादनुकम्प्येऽपि मातापि गृहमातरि ।

कन्तु ^१कुसूलकेऽपि स्याद् वृत स्याच्चूचुकेऽपि च ॥

कामुक्या च त्रिगता स्यादक्षत ^२पङ्केऽपि च ।

^३देशविशेषे पुलिङ्ग ।

उद्धतोऽह घृशालनेऽप्युषित व्युषितेऽपि च ॥

व्युषित नाम पर्युषितम् ॥

स्तिमित निश्चलेऽपि स्यात् सूनृत मङ्गलेऽपि च ।
द्वौ पृषत्पृषतौ स्याता वेदविन्दुयुतेऽपि च ॥
विनीतो वाणिजेऽपि स्यान्निरुतिर्नैरुतेऽपि च ।
कुट्टन्या च किराती स्यात् किरातोऽल्पतनावपि ॥

अल्पतनु पृश्नि । ^१‘कालुचेयिमणिगिनवाडु’ ॥

विच्छित्तिरङ्गरागेऽप्यलक्ते पल्लवित तथा ।
चमण्वती च कदली लक्ष्मीपतिरगेऽपि च ॥

अगे सहकारे ॥

रतध्वनौ तु ^२‘हारीत कोकिलवणितेऽपि च ।
रङ्गमाता तु लाक्षाया कुट्टन्यामपि सा भवेत् ॥
वसन्तदूती वासन्त्या चूतकोकिलयोऽस्तु ना ।
अस्वन्त मरणे चुल्या द्वास्थेऽध्यक्षेऽप्युदास्थित ।
कच्छपे पञ्चगुप्त स्याच्चावाकाणा मतेऽपि च ।
^३‘धान्यादिवन्धने मूत राज्ञा हस्तोपधानके ॥
उत्पात प्रतिवन्धे स्यादुत्खात विषमस्थले ।
दिवाभीतस्तु चोरे स्यादुलूके कुमुदाकरे ॥ ८५ ॥

इति तान्तवर्ग

^१ कुशूलके A₁.

^२ पण्डके A₁, C₁

^३ देशे A₁

^४ B₃, C₁ omit

^५ हरितम् B₃

^६ At adds सुखेऽङ्गि च करस्थितम्

अर्थोऽभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

(वि) ^१अयं प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु ।

अभिधेये च शब्दाना निमित्ते च प्रयोजने ॥ १८५ ॥

अय्यंत इत्यर्थ । ‘अर्थ’ ‘याच्ञायाम्’ ॥

तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ।

अवतारपिजुष्टाम्भोनिपानस्त्रीरज सु^३ च ॥ १८६ ॥

जवेन पापानि तरन्त्यनेनेति तीर्थम्^१ । 'तृ प्लवनतरणयो ' ॥ ८६ ॥

^१ J₂, K₂, K₄ add

अनीकस्यो रणखरे स्यानस्ये गजशिक्षके ।

राजरक्षिषु चिह्ने च वीरमदलकेऽपि च ॥

अनीके तिष्ठतीत्यनीरस्य । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'

^२ उपयाच्यायाम् इति धातुपाठग्रन्थेषु

^३ 'अम्भोनिपा स्त्रीणा रजस्यपि K₈, 'रज सु च J₂

^४ अनेनावतरति K₄ K₈

(विब) अर्थो—निवृत्तिषु । अभिधेय शब्दप्रत्याय्य । यथा—शब्दार्थौ

काव्यम् इति । रा धनम् । यथा—न्यायेनार्जनमर्थानाम् इति । वस्तु प्रमाणसिद्ध

स्वरूपम् । यथा—यद् पदार्था, षोडश पदार्था इति । प्रयोजनमुद्देश्यम् ।

यथा—ओदनार्थास्तिण्डुला । ओदनप्रयोजना इत्यर्थः । धर्मार्था पत्नी । किमर्थं

^१ गमनम् । कोऽर्थोऽनेन साध्यते । ^२ 'एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा' (म भाष्य

१ १. १) । निवृत्तिवचनस्यार्थसिद्धस्थ नित्यसमासनियम । तथा च शब्दप्रकाशे

भोजराज — 'बहुव्रीहावुत्तर स्यादर्थशब्दो निवृत्तिवाक्' इति । निवृत्तिवचनस्यार्थ-

शब्दस्य समस्तार्थमुत्तरपदत्व च नियतमित्यर्थः । यथा—मशकार्था धूम । तस्क-

रार्थोर्जलबन्ध इत्यादि । अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः ^३ । अथवा 'ऋ गतौ' । 'उपिकुपि-

गार्तिम्यस्यन्' (उ २ ४) इति । इन्द्रियार्थे रूपादयः । अर्थोल्लेखि^४ ज्ञानमित्यादौ

विषयरूपार्थेऽप्यर्थशब्द । तत्र विषयप्राकट्यस्य प्रयोजनत्वात् कथञ्चित् प्रयोजन-

पदेनैव सगृहीतः ॥ निपान—गुरौ । ^५ 'निपानमाहाव' इति प्रागुक्तम् (पृ १७३) ।

यथा—'वेदतीर्थमिदं शास्त्रं सुलभं धर्ममिच्छताम्' इति । 'निदानागमयो' इति

केचित् पठन्ति । तत्र निदानं मलकारणम् । यथा—ज्ञानतीर्थं गुरोर्वच इति ।

आगमं शास्त्रम् । यथा—तीर्थकर इति । महर्षिसेवितजले^६—तीर्थयात्राप्रसक्तोऽय-

मिति । गुरौ यथा—तीर्थोपलब्धि इति । तरन्त्यनेन पापमज्ञानं वेति तीर्थम् । 'तृ

प्लवनतरणयो' । यक्प्रत्यय^७ । 'ऋत इद्धातो' (७ १ १००) इतीत्वम् ।

'वोरूपधाया दीर्घ इक' (८ २ ७६) इति दीर्घः । अन्यत्रापि—

‘तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ।
अवतारर्षिजुष्टाम्भ स्त्रीरज सु च शब्दते ॥’

इति । अध्वरे यज्ञे । यथा—तीर्थेण्वालभते पशून् इति । उपाध्याये यथा—
‘बलवान् प्रकृतिस्थोऽपि विना तीर्थं विनश्यति’ । मन्त्रिणि यथा—सत्तीर्थेन्य-
स्तभार इति । अत्र मन्त्रिग्रहण मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादीना नीतिशास्त्र-
प्रसिद्धानामष्टादशानामप्युपलक्षणम् । तेषामुद्देशलक्षणविषये ग्रन्थगौरवभयावु-
परम्यते । अवतारो जलावतरणमार्गं । यथा—‘कृततीर्थं पयसामिवाशय’
(किरा २ ३) इति । स्त्रीरजसि यथा—‘चण्डालीसदृशी ज्ञेया सतीर्था प्रथमेऽहनि’
इति । ‘तीर्थं सत्रिणि पात्रे च’ इति स्वामी (पृ २६०) । सत्रिणि वीक्षिते यथा—
‘नास्ति तीर्थस्य सूतकम्’ इति । पात्रे यथा—‘तीर्थेणामि करवं विधानत’
इति भाष्यकाव्ये ॥ ८६ ॥

¹ धनम् Tj1, Tj2 ² ‘एका क्रिया द्वयपरूरीह लोके’ Vayu P (Apte's Dict
p 847) ³ B8 adds अथ उपयाज्यायाम् ⁴ अर्थो वैचित्र्यज्ञानम् Tv ⁵ इदं
पाणिनीयसूत्रम् (३ ३ ७४), अमरपाठस्तु ‘आहावस्तु निषान स्यात्’ इति (पृ १७३)
⁶ Gm3, Tv add भागीरण्यादौ ⁷ ‘पातुतुदि’ (उ २ ७) इति शक

(पा) अर्थो—निवृत्तिषु । अभिधेय शब्दवाच्यम् । १ इति धनम् ।
वस्तिवति पदार्थ । प्रयोजन कार्यं च कारणं च स्यात् । ‘कार्यं हेतौ प्रयोजनम्’
इति वैजयन्ती (प २७३ श्लो ८) । ‘धर्मार्थं धनम् । निवृत्ति प्रवृत्तिविषयम् ।
मशकार्थो धूम ॥’ निदान—गुरी^६ । निवानमुपाय । आगम शास्त्रम् । ऋषि
जुष्टजल पावनोदकम् । गुरुस्पाध्याय ।

‘तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रज्वम्भसि पावन ।

पात्रापायावतारेषु स्त्रीपुष्प योनियज्ञयो’ ॥

इति वैजयन्ती (पृ २०५, श्लो १३) ॥ ८६ ॥

¹ B3 omits इति ² B3 omits स्यान् ³ धर्मम् A1 ⁴ निपातं C1
⁵ B3 add: तया जलावनरणमार्गे मन्त्रं च सस्मृते’

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सबद्धार्थे हितेऽपि च ।

दशमोस्थो क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

(वि) समर्थस्तिषु शक्तिस्ये संबन्धार्थे हितेऽपि च ।

¹समर्थ्यत इति समर्थः² ॥

दशमीस्थो नष्टबीजे स्यविरिऽपि प्रचक्षते ॥ १८७ ॥

दशम्या तिष्ठतीति दशमीस्थः ॥

³वीथी गृहाङ्गे पङ्कती च ⁴रूपकान्तरवर्त्मनोः ।

वियन्ति गच्छन्त्यनयेति वीथी⁵ । 'वी गत्यादौ' ॥ ८७ ॥

¹ समर्थयते J₂

² J₂, K₄ add 'अर्थं याच्यायाम्'.

³ K₃ omits

6 lines

⁴ कार्ये रूपकवर्त्मनो K₆

⁵ वीथि K₂, K₄

(धिव.) समर्थस्तिषु शक्तिष्ठे संबन्धार्थे हितेऽपि च । इष्टन्प्रत्ययान्तेन शक्तिष्ठशब्देन शक्त्यतिशयसंपन्न उच्यते । यथा—समर्थः कार्यनिर्णय इति । संबन्धार्थोऽन्वितार्थः । यथा—'समर्थः पदविधिः' (२. १. १) । हिते यथा—एतत् समर्थं तव यन्मयोदितम् इति । समर्थयते उपकारं संपादयतीति समर्थः । 'अर्थं उपयाच्यायाम्'¹ ॥ दशमीस्थी क्षीणरागवृद्धौ । दशम्यां वयोऽवस्थायां नवतिवयस उपरितन्यां तिष्ठतीति दशमीस्थः वृद्धः । चक्षुःप्रीत्यादिकामुकावस्थानां दशानां मध्ये दशम्यामवस्थायां मूर्च्छावस्थाया उत्तरस्यां मरणोद्योगलक्षणायां तिष्ठतीति दशमीस्थः । स च प्राप्याशाविच्छेदेन मरणोद्युक्ततया प्रक्षीणगौरवत्वेन क्षीणरागशब्देनोक्तः । 'क्षीणरागो नष्टबीजः' इति ²मुभूतिचन्द्रः । सोऽपि वृद्ध-सादृश्यात् लक्षणया वृद्धशब्देनोक्तः ॥ वीथी पदव्यपि । पदवी मार्गः । वियन्ति गच्छन्त्यनयेति वीथी । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' । 'वियः वियः'³ । यथा—राजवीथी इति । श्लेषे—'वीथी पङ्कतावश्वगतौ नाट्यभेदे गृहाङ्गणे' इति । पङ्कती यथा—'रसालवीथ्यामिह 'संचरामः' इति । अवशगतौ यथा—'सिद्धं मुखे नवमु वीथिषु कश्चिदवश्वम्' इति माधे (शिशु. ५. ६०) । नाट्यभेदः 'नाटकं सप्रकरणम्...' (दशरू. १. ८) इत्यादिनोक्तोऽष्टमो रूपकभेदः ॥ ८७ ॥

¹ पचायच् (३ १ १३४)

² B₅, B₆ omit मुभूति

³ वियत्येतज्या ।

'वियं याचने' । इमुपधात् कितिनीन् । बाहुलकादीर्घः [वा ङीप्] इति श द्. (पृ ४७०)

⁴ वीथ्यामित्यत्र तृतीयाभावादात्मनेपद न भवति (१ ३ ४४)

(पा.) समर्थस्त्रिषु—रागवृद्धौ । क्षीणरागो नष्टबीज इति सुभूतिटीका ॥

^१वीथि पदव्यपि । 'वीथि'-^२गृहालो^३ पङ्क्तौ च नाट्यरूपकवर्त्मनोः इति विश्वः^४
(पृ. ७६, श्लो. ११) ॥ ८७ ॥

^१ वीथी G₁. ^२ वीथी इति मु ग्र. ^३ गृहाङ्गे इति मु ग्र ^४ विश्वकोश. B₃.

आस्थानीयत्नयोरास्या प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

इति थान्तवर्गः

अभिप्रायवशौ छन्दावबद्धौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

(वि.) आस्था चालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते ॥ 188 ॥

आस्थीयत इत्यास्था^१ ॥

प्रस्थोऽस्त्री शिखरे माने सानौ च परिकीर्तितः ।

प्रस्थीयत इति प्रस्थ ॥

इति थान्तवर्गः^२

छन्दो वशेऽभिप्राये हृदाख्याचित्तवृत्तयोः ॥ 189 ॥

^३छन्द्यत इति छन्दः । 'छदि सवरणे' ॥

अब्दः सवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके ।

अपो ददातीति अब्दः^४ ॥ ८८ ॥

^१ K₂, K₄ add 'ष्ठा गतिनिवृत्ती'.

^२ J₂, K₂ add थान्तशब्दसंख्या ७.

^३ छन्दयतीति, 'छदि आच्छादने' K₂, K₄

^४ J₂, K₂ add 'दा दाने'.

(वि.) आस्थानीयत्नयोरास्या । आतिष्ठन्त्यस्यां सभायामित्यास्या ।

^१ 'व्यवस्थायामसंज्ञायामिति ज्ञापकात्' (३. ३. ६५, काशिका पृ. २२१) तिष्ठतेः
'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यधिकरणे भावे चाद् प्रत्ययः । प्रतिज्ञायां

तात्पर्ये च ॥ प्रत्योऽस्त्री सानुमानयोः । सानुः पर्वतोपरितनः समदेशः । मानमिति आढकचतुर्याशो मानविशेषः ॥

इति थान्तवर्गः

अभिप्रायवशी छन्दो । अभिप्राय आशयः । यथा—^२‘मूर्खं छन्दानुवृत्तितः’ (चाणक्य. १५१) । वशो यथा—स्वच्छन्दहृदयः ॥ अद्दौ जीमूतवत्सरो । जीमूतः मेघः । शोषे—‘गिरिदर्पणयोरद्दः’ इति ‘साधुरद्द इव भूतिसङ्गमाग्निर्मलो ननु सुवृत्ततां वहन्’ इति ^३धर्माभ्युदये दर्पणे प्रयोगः ॥ ८८ ॥

^१ पूर्वपरावर इति सूत्रे (१ १ ३४)
(पृ १२६). ^३ धर्माभ्युदयदर्पणे B_३, B_६

^२ मूर्खं छन्दोऽनुवृत्तेन इति मु प्र

(पा) आस्थानी—सानुमानयो । मान परिमाणविशेष । अनुक्तम्—

शास्त्रद्रविणयोग्रन्थ. सस्था चारे स्थितौ मृती ।

द्रविण द्रव्यम् । ‘ग्रन्थो द्रव्य वच शास्त्र द्वात्रिंशद्वर्णसचय’ इति वैजयन्ती
(पृ २१५, श्लो २१) ॥ स्थितिर्मर्यादा ॥

अश्वत्थ पूर्णिमाया च ब्राह्मणे च चतुष्पथ ।

^१ग्रन्थि कुटिलताया च रथ स्याच्चरणेऽपि च ।

निशीथो रात्रिमात्रे च स्यादमर्षेऽपि चातिथि ।

अनीकस्थो रणखले ^२स्फीतमर्दलकेऽपि च ।

अपार्थवाभ्यपि कथा स्यादश्वद्वेयवाचि च ।

पीथ तु वक्त्रनीते स्यात् पाथस्यपि पयस्यपि ॥ ८८ ॥

इति थान्तवर्ग

^१ B_३ omits 4 lines

^२ गजशिराविचरणे C_१

अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायदौ सुतबान्धवौ ।

पादा रश्म्यङ्घ्रिचतुर्याशाश्चन्द्रान्यर्कास्तमोनुवः ॥ ८९ ॥

(वि) अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविस्त्रम्भयोरपि ॥ 190 ॥

अपवादतीत्यपवाद । 'वद व्यक्ताया वाचि' ॥

दायादो बान्धवेऽपि स्यात् ¹सुतेऽपि परिकीर्तित ।

दायमत्तीति दायाद । 'अद भक्षणे' ॥

पादो बुध्ने तुरीयाशे शौले प्रत्यन्तपर्वते ॥ 191 ॥

चरणे च ²मयूखे च क्षोदो रजसि पेपणे ।

पद्यत इति पाद । ³'पद गतौ' ॥ क्षुद्यत इति क्षोद ॥

चन्द्रेऽपि सूर्ये बह्वौ च तमोनुत् परिकीर्तित ॥ 192 ॥

तमो नुदतीति तमोनुत् । 'णुद⁴ प्रेरणे' ॥ ८६ ॥

¹ शुभेऽपि J₂

² चमूमेदे K₅, K₆

³ 'पद्ल सेवायाम्' K₃, K₆

⁴ नुद K₂, K₄

(विच.) अपवादी तु निन्दाज्ञे । निन्दायां प्रागुक्तः (१, पृ. १११) । अवन्-
तान् प्रति वादो¹ वदनं कार्ये नियोजनमाज्ञा । शासनमित्यर्थः ॥ दायादौ सुतबान्धवौ ।
दीयत इति दायो² धनम् । तथाभूतं रिक्थमप्रतिबन्धमादत्त इति दायादः पुत्रः ।
स्वामिनाशे सति दायमादत्त इति दायादो³ बान्धवः पत्नीभ्रात्रादिसपिण्डः ॥
पादा रश्म्यद्वाध्रितुर्याशाः । रश्मिः किरणः । तुर्याशः चतुर्थभागः । कर्तरि
'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३. ३. १६) कर्मकरणादौ च भवति ॥ 'शेषे—'पाद'
स्याद् बुध्नपूज्ययोः' इति । बुध्नो वृक्षमूलम्⁴ । पूज्ये यथा—तातपादा इति ।
'पादा. प्रत्यन्तपर्वताः' इति गतम् (१, पृ. २१३) ॥ चन्द्रान्यर्कास्तमोनुदः । अर्कः
सूर्यः । 'णुद प्रेरणे' इत्यस्मात् क्वपि तमोनुत् ॥ ८६ ॥

¹ 'वद व्यक्ताया वाचि' । घञ्.

² 'आतो युक्चिणूकतो' (७. ३. ३३) इति

युक् ³ 'हुदाब् दाने' । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति क

⁴ Gm₃, Tv

add 'पादो बुध्नाद्वाध्रितुर्याशरश्मिप्रत्यन्तपर्वता' इति नानार्थसंग्रह

⁵ Gm₃ adds

अत एव तस्य पादस्य इति नाम

(पा) अभिप्राय—सुतबान्धवो । बान्धव सपिण्ड । पादा—तमोनुद ।

रश्मि किरण ॥ ८६ ॥

निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयो ।

सारावे रुदिते व्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ६० ॥

(वि) निर्वाद स्यात् परीवादे परिनिष्ठितवादयो ।

नितरा वदतीति निर्वाद^१ ॥

शादो बालतृणेऽपि स्याज्जम्बाल च प्रकीर्तित ॥ १९३ ॥

शद्येते पादावत्रेति शाद । 'शद्ल शातने' ॥

आक्रन्दो दारुणे शद्धे मित्त व्रातरि रोदन ।

आरावेऽपि समाख्यातस्तन्त्रान्तरविशारद ॥ १९४ ॥

"आक्रन्दयतीत्याक्रन्द । ३' क्रदि आह्वाने रोदने च' ॥ ६० ॥

^१ K₂, K₄ add वद व्यक्ताया वाचि
K₂ K₃ K₄

^२ आक्रन्दति J₂

^३ 'क्रन्दि क्रोशे'

(विब) निर्वादो जनवादेऽपि । जनवादो निन्दा । निषिद्धो वाद निर्वाद ।

श्लेषे—'निर्वादो निश्चिते वादे वादाभावे नबध्ययम्' इति । वादस्याभावो निर्वाद^१ ।

'अव्यय विभक्ति . ' इत्यादिना (२ १ ६) भावार्थेऽव्ययीभावे सति नपुसकम् ।

'अव्ययीभावश्च' (२ ४ १८) इति नपुसकाव्ययोभयरूपत्वमित्यर्थ ॥ शादो

जम्बालशष्पयो । जम्बाल पङ्क । शष्प^२ नवतृणम् । ^३ शद्यते छिद्यत इति शाद ।

'शद्ल शातने'^४ ॥ सारावे—रणे । रुदितमिति ^५ भावे निष्ठा । आराव आक्रोश ।

तत्सहिते रोदने इत्यर्थ । सुबोधिनीकारस्तु—आराव इत्यजार्दि पठित्वा पक्ष्यादि-

शब्द आराव इति व्याचष्ट । ^६ पाणिग्रहाहृताद् भयाद् विजिगीषु यो रक्षति ॥

प्राता । तदुक्तम्—^७ 'पाणिग्रहाहस्तत पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तर' इति केचित् ।

व्रातृशब्देन रक्षकमात्रमुच्यत इति केचित् । यथा—'निराक्रान्दमिद जगत्'

इति (टी स पृ १०५) । दारुण इति युद्धविशेषणम् । 'क्रदि आह्वाने रोदने

च' इत्यस्माद् यथायोग भावे कर्मण्यधिकरणे च घञ् ॥ ६० ॥

¹ 'वद व्यक्ताया वाचि' । घञ् ² 'शप् बालतृणम्' इति वनोपधिवर्गे (पृ ३१६)
³ शीयते B₅, B₆ ⁴ 'हलश्च' इति घञ् ⁵ भाववचनम् Gm₃, Tv ⁶ Tv adds
 विजिगीषोर्नायकस्य ⁷ 'पाणिग्राह च सप्रेक्ष्य तथाक्रन्द च मण्डले' इति मनु (७ २०७),
 'पश्चात् पाणिग्राह आक्रन्द' इति वी अर्थे (६ २)

(पा) निर्वादो जनवादेऽपि । ¹निन्दायामपि स्यात् ॥ शादो—दारुणे
रणे । रुदिते इति विषयसप्तमी । रुदितस्यारावे इत्यर्थः । दारुणे इति
 विशेषणम्² ॥ ६० ॥

¹ B₃, C₁ add अपिशब्दात् ² A₁ adds दारुणभूते रणे इत्यर्थं

स्यात् प्रसादोऽनुरोधेऽपि सूदः स्याद् व्यञ्जने त्रिषु ।
 गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ६१ ॥

(वि) प्रसादोऽनुग्रहे कार्ये प्रसक्तौ चानुवर्तते ।

¹प्रसीदत्यनेनेति प्रसाद । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु'²

सूदस्तु सूपकारे च सूपे च व्यञ्जनेऽपि च ॥ १९५ ॥

सूदयति ³हिङ्गुमरीचादिगताल्पप्राणिन इति सूद । 'पूद क्षरणे'⁴ ॥

गोविन्दो वासुदेवे स्याद् गवाध्यक्षे बृहस्पती ।

गा विन्दतीति गोविन्द । 'विद्लृ लाभे' ॥

मदो ⁵भेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयो ॥ १९६ ॥

आमोदमद्ययोश्चैव मदनीये च वस्तुनि ।

मदयतीति मद । 'मदी ⁶हर्षग्लपनयो' ॥ ६१ ॥

¹ K₅ omits अनेन ² विशरणादौ K₅, K₆ ³ 'भरिच' K₄ ⁴ J₂ adds
 हिंसाया च ⁵ मदेऽपि K₂, K₃ ⁶ हर्षे J₂

(वि.) स्यात् प्रसादोऽनुरोधेऽपि । अनुरोधोऽनुग्रहः । यथा—'प्रसादा-
 भिमुखो वेधाः' इति (कु स. २. १६) । शोषे—'स्वास्थ्ये प्रसादः काव्यस्य प्राणे

नैर्मल्यहर्षयोः' इति । स्वस्यत्वे यथा—प्रसन्नं हृदयम् । काव्यस्य प्राणो नाम 'श्लेषः प्रसादः समता' (काव्यादर्श १. ४१) इत्याद्यनुक्रम्य 'प्रसादो व्यास-मार्दवम्' ^१ इत्यालंकारिकोक्तलक्षणः । निर्मलत्वे यथा—सप्रसादं जलमिति ^२ । प्रसीदत्यनेनेति प्रसादः ^३ । करणे घञ् ॥ सूदः स्याद् व्यञ्जनेऽपि च । व्यञ्जनं निष्ठानादि । सूयते पच्यत इति सूदः । 'यूद करणे हिंसायां च' । अपिशब्दाद् ओदनिके प्रागुक्तः (पृ. ५७०) ॥ गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः । 'अपिशब्दाद् विष्णौ बृहस्पतौ च । गा विन्दते लभत इति गोविन्दः । 'विद्लृ लाम्ने' । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' ^४ (वा. ३. १. १३८) इति शप्रत्ययः ॥ हर्षेऽप्यामोदवन्मदः । आमोद-शब्दो यथा हर्षे वर्तते तथा मदशब्दोऽपीत्यर्थः । अपिशब्दाद् 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इत्युक्तम् (पृ. ६७) । आ समन्ताद् मोदन्तेऽनेनेति आमोदः । 'मुद हर्षे' । घञ् ॥ माद्यन्त्यनेनेति मदः । 'मदी हर्षे' ^५ । 'मदोऽनुपसर्गे' (३. ३. ६७) इत्यप् । शोपे— 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभवानयोः' इति ॥ ६१ ॥

^१ आलंकारिकैकतम् Tv.^२ Tv adds हर्षकार्यो भावो विवक्षित । यथा—'मुख-

प्रसादेनानुमित प्रमोद' इति । 'प्रसादो यश्च पैतृक' इत्यादावपि पितृप्रसादलब्धघने लक्षणया

प्रसाद प्रयुक्त

^३ Tj, adds 'यद्लृ विशरणादौ'^४ Gm₁, Tv add गोष्ठाध्यक्ष

पशुष्वधिकृत

^५ Gm₁ adds उपसह्यानम्^६ B₅, B₆ add ग्लपनयोः ।

(पा) स्यात् प्रसादोऽनुरोधेऽपि ^१ । 'प्रसादोऽनुरोधे ^२काव्यप्राणस्वास्थ्य^३-प्रसक्तिषु^४' इति विश्व (पृ. ७६, श्लो २०) ॥ सूदः स्याद् व्यञ्जनेऽपि च । 'सूदस्तु सूपवत् सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्व (पृ ७८, श्लो ७) ॥ गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्द । विष्णावपि स्यात् ॥ हर्षेऽप्यामोदवन्मद । आमोद-परिमलेऽपि स्यात् । मदो गजदानेऽपि स्यात् ॥ ६१ ॥

^१ अनुरोधेऽपि C₁.^२ 'काव्यगुण' इति म् घ^३ स्वान्छय^० A₁, B₃.^४ *प्रसक्तिषु A₁

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ६२ ॥

(वि) प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ १९७ ॥

व शिर इव तिष्ठतीति ककुत् । ककुदश्च । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' ॥

स्त्री सविज्ञानसभापाक्रियाकाराजिनामसु ।

^१सम्यग् विद्यतऽनयेति सवित् । विद ज्ञाने ^२ ॥ ६२ ॥

^१ सम्यग्वेत्तीति K₁ K₈

^२ J₂ adds तोषणे च प्रतिज्ञाया सकेताकारयोरपि

(विद) प्राधान्ये—अस्त्रियाम् । प्रधानमेव प्राधान्यम् । स्वार्थिक ^१व्यब् । यथा—'इक्ष्वाकुवश्य ककुद नृपाणा ककुत्स्य इत्याहितलक्षणोऽभूत्' इति कालिदास ^२ (रघु ६ ७१) । राजलिङ्ग कनकच्छत्रचामरादि^३ । यथा—'नृपतिककुद दत्त्वा यूने सितातपवारणम्' इति (रघु ३ ७०) । वृषभस्य पृष्ठभागे 'प्रीधामूलस्थोऽवयवविशेषो वृषाङ्गम्' । यथा—'ककुदे वृषस्य कृतबाहुम्' इति (किरा १२ २०) । क सुख कु भूमि च ददातीति ककुवम् । ककुच्छब्दो दकारान्तोऽप्येष्वर्थेषु वर्तते । तथा च^४ वृ —'स्त्री ककुत् ककुदोऽस्त्री रादचिह्ने श्रेष्ठवृषाङ्गयो' इति । के शिरसि कुदतीति (?) ककुत् ॥ स्त्री सवित्—आजिनामसु । सम्यग् भाषण सभाषा । सकेत इति केचित् । क्रियाकारो निश्चय । यथा—'धर्मतत्त्वस्य सदेहे वर्तयेद् वृद्धसविदा' इति^५ । अत्र प्रताप —

'सविज् ज्ञाने प्रतिज्ञाया सकेताचारनामसु ।

सभाषणे तोषणे च क्रियाकारे च सगरे ॥'

इति । ज्ञाने यथा—'एकसविदि विभाति भेदधी' इति । सकेते यथा—सविद्व्यतिक्रम इति । सभाषणे यथा—'प्रौढ सविदि गोष्ठिषु' इति ॥ ६२ ॥

^१ चातुर्वर्ण्यदीना स्वाथ उपसंख्यानम् (वा ५ १ १२४)

^२ Gm₁, Tv add

रघुवशे

^३ Tv adds चिह्नम्

^४ 'मूलवत्यवयव' Gm₁

^५ Tj₁, Tj₂ add

दकारातेषु

^६ Gm₃ Tv add आजि युद्धम् नाम सजा

(पा) प्राधान्य—अस्त्रियाम् । प्राधान्य प्रधानम् । 'श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजाङ्गे^१ ककुदोऽस्त्री ककुत् ^२पण्' इति वैजयन्ती (पृ २७६, श्लो २८) ॥ स्त्री सवित्—आजिनामसु । ^३सभाषा सभाषणम् । क्रियाकार क्रियानियम ।

आजिर्युद्धम् । 'सविद् युद्धे प्रतिज्ञाया सकेताचारनामसु' इति वैजयन्ती (पृ. २२३, श्लो. ४९) ॥ ६२ ॥

¹ A1 omits राजादके
sentence.

² न ण् स्त्रीपुंसयोरित्यर्थं

³ B3 omits the

धर्मे रहस्युपनिषत् स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ६३ ॥

(वि.) भवेदुपनिषद् धर्मे वेदान्तेऽपि¹ रहस्यपि ॥ 198 ॥

सर्वमत्र निपीदतीत्युपनिषत् । 'पद्ल विशरणादौ'² ॥

ऋतौ सवत्सरे चैव शरच्छब्द. प्रकीर्तित. ।

पङ्कजल च ऋणातीति शरत् । 'षु हिंसायाम्' ॥

पद शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयो. ॥ 199 ॥

³पादान्तचिह्नयोस्त्राणस्थानयोरङ्कवस्तुनो. ।

पद्यत इति पदम् । 'पद गतौ' ॥ ६३ ॥

¹ च for अपि J2

² J2, K2 add 'गत्यवसादनेषु

³ 'चिह्नयो स्यात्' J2

(वि.) धर्मे रहस्युपनिषत् । रह इति ¹निगूढार्थवचनम् । अप्रकाशमाने यस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थं इत्यर्थः । यथा—'मन्मथोपनिषदं मधुव्रताः' इति । वेदान्तानां रहस्यभूते ब्रह्मप्रतिपादकभागेऽपि उपनिषच्छब्दः । यथा—'एषा वेदोपनिषत्' इति (तै. उप. १. ११. ४) । तत्त्वेऽपि । यथा—'धर्मस्योपनिषत् परा' । ²उपनिषच्छब्दः स्त्रीलिङ्गः । स्यादृतौ वत्सरे शरत् । ऋतुः आश्वयुज-कार्तिकमासात्मकः । वत्सरे—'शरदामयुतं ययौ' (रघु. १०. १) ॥ पदं—वस्तुषु । ³व्यवसितं व्यवसायः । उद्योग इत्यर्थः । यथा—⁴'कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम्' इति माघः (शिशु. २. १११) । त्राणं रक्षणम् । यथा—'पदं यदा पतिमृतिः' इति । स्थानम् आश्रयः । यथा—⁵शिरसि लब्धपदं कुसुमम् । लक्ष्म चिह्नम् । यथा—'नवनक्षपदमङ्गं गोपयस्पर्शुकेन' इति (शिशु. ११. ३४) ।

अङ्घ्रौ पादे यथा—^६न्यस्त पद शिरसि विद्विषाम् इति । वस्तुमात्रे यथा—
विवादपद ब्रव्यम् इति । ^७शाश्वतकोशेऽपि (पृ. ५, श्लो. ३७)—

‘व्यवसाये परित्राणे पादतच्चिह्नयोरपि ।

वस्तुस्थानापदेशेषु पद स्याद्वाक्यशब्दयोः ॥’

इति । अपदेशे व्याजे यथा—‘क्षितिपदेन निवृत्तिमुपेयिवान्’ इति । शब्दः सुबन्त-
तिङन्तात्मकः । यथा—‘सुप्तिङन्त पदम्’ इति (१. ४. १४) । वाक्ये यथा—
‘वाक्य वेदोपमम्’ इति । पदचिह्ने यथा—‘क्षितिषु ददृशिरं पदानि जिष्णोर-
रहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि’ इति ॥ ६३ ॥

^१ सप्तम्यर्थेऽव्ययम् B₈ ^२ उपनिषदति धेयोऽस्या वा । ‘पदलं विशरणादौ ।
सपदादि [°दिभ्य विवप्] (वा ३ ३ १४) इति भा दी (पृ ४७६) ^३ व्यवसिति
B₅, B₆ ^४ कृत्वा इति मु अ (पृ ६२) ^५ सूर्याश्व शिरसि (शशिनि Gm1)
लब्धपदा यथैव Tv ^६ कुरु घनोर पदानि शनै शनै (वेणी २ २१) Gm3 ^७ Gm1
adds ‘पद स्थाने परित्राणे व्यवसायापदेशयोः’ इति [अजय टी स पृ १०६]

(पा) धर्मं रहस्युपनिषत् । रहो^१ रहस्यार्थं । ‘रहस्यार्थं तूपनिषद्
धर्मवेदान्तयोरपि’ इति वैजयन्ती (पृ २७१, श्लो ३) ॥ स्यादुत्ती वत्सरे
शरत् । स्त्रीति ^२एतावदधिकार ॥ पद—वस्तुपु । लक्ष्म सिकतादिप्रदेशे दृश्यमान
^३पादचिह्नम् ।

पद स्थाने परित्राणे व्यवसायापदेशयोः ।

वाक्ये वस्तुनि शब्दे च पादतच्चिह्नयोरपि ॥

इति जयकोश ^४ ॥ ६३ ॥

^१ A₁ adds नाम ^२ तदेतदधिकार A₁ ^३ °मानपाद° B₃ ^४ इत्यजय
A₁, टीकासवस्वे च (पृ १०६)

गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।

त्रिष्विष्टमधुरौ स्वाद् मृद् चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ६४ ॥

(वि) सेविते चैव माने च गोष्पद परिवर्तितम् ॥ २०० ॥

^१ गो पद गोष्पदम् ॥

आस्पद तु पदे कृत्ये प्रतिष्ठाया प्रकीर्तितम् ।

आ समन्तात् ^२पद्यत इत्यास्पदम्^३ ॥

स्वादुर्मनोज्ञे हृष्टे च मधुरे च त्रिलिङ्गकः ॥ २०१ ॥

स्वाद्यते आस्वाद्यत इति स्वादुः । ^४‘प्वद आस्वादने’ ॥

^५अतीक्ष्णेऽपि मृदुः प्रोक्तः कोमले विशिखेऽपि च ।

^६‘मृद्यत इति मृदुः । ‘मृद क्षोदे’ ॥ ६४ ॥

^१ K₃ omits

^२ प्रपद्यते J₂

^३ J₂, K₃ add ‘पद गतो’.

^४ ‘अद

भक्षणे’ K₂, K₃.

^५ अतिक्षेपे J₂, K₃

^६ मर्द्यते J₂

(विव.) गोष्पदं सेविते माने । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे,^१ स हि सेवित-
शब्देनोच्यते । यथा—गोष्पदान्वरण्यानीति । भोयतेऽनेनेति मानं गोलुरश्वभ्रम् ।
यथा—‘गोष्पदपूरं वृष्टो देवः’ इति (काशिका पृ. १४७) । गोष्पदमात्रं ^२क्षेत्र-
मिति । ‘गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु’ (६. १. १४५) इति साधुः^३ । अत्र
काशिकाकारः (पृ. १४७)—‘नात्र गोष्पदं ^४स्वार्थमुपादीयते । किं तर्हि । क्षेत्रस्य
वृष्टेऽश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम्’ इति ॥ प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् । आत्मयापनाय
^५स्थापनं प्रतिष्ठेति काशिका (पृ. १४७) । आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठा अनेन
लब्धेत्यर्थः । ^६‘आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ (६. १. १४६) इति साधुः ॥ कृत्यं कार्यम् ।
तत्र तूपचाराद् वृत्तिः ॥ त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू । त्रिषु । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः
स्वादुशब्दप्रभृतयः^७ दान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्ता विशेष्यनिष्ठा इत्यर्थः । इष्टो मृष्टः ।
यथा—स्वादु भुङ्क्ते । मधुरो रसविशेषवान्, कदलीफलादिः । मधुरशब्देन
मनोज्ञश्च विवक्षितः । अत एव ‘स्वादुर्मृष्टमनोज्ञयोः’ इत्यजयः । ^८रसाः स्वाद्वत्त-
लवणविकतोषणकपायकाः इत्यादौ धर्ममात्रवचनः स्वादुशब्दः केवलपुंलिङ्गः । स्वदते
स्वादुः । ‘प्वद आस्वादने’ । ‘कृवापाजिमिस्वदि...’ (उ. १. १.) इत्यादिना
उणप्रत्ययः ॥ मृदु चातीक्ष्णकोमलौ । अतीक्ष्णः कृपावान् । यथा—मृदुप्रकृतिरिति ।
कोमलः सुखस्पर्शः । यथा—मृदूनि कुसुमानीति ॥ ६४ ॥

^१ Gm1 adds गोष्पदम्

^२ देश T₁₁, T₁₂.

^३ Tv adds इति सुद् निपात्यते

^४ स्वार्थप्रतिपादनार्थमिति मु ग्र

^५ स्थानमिति मु ग्र

^६ आपद्यत इत्यास्पदम् Tv

⁷ Gm₁ adds त्रिषु लिङ्गेषु

⁸ रसोऽपि मधुरतिक्तकटुकपायाम्ललवणचित्रभेदात्

सप्तविध — सप्तपदार्थी T P H Edn p 23

(पा) गोष्पद सेविते माने । ¹सेवितो गोसचारप्रदेश । ²मान गोखुर-
श्चभ्रम् ॥ प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् । प्रतिष्ठेति स्थानम् । कृत्य नाम कार्यम् ॥ त्रिष्विष्ट-
मधुरो स्वादू । त्रिष्विति विशारदशब्दान्तमधिकार ॥ मृदू—कोमलौ ॥ ६४ ॥

¹ सेवित B₃, C₁

² A₁ adds नाम

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ।
प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ६५ ॥

इति दान्तवर्गः

(वि) मन्द खले च मूर्खे च स्वीरे चाभाग्यरोगिणोः ॥ 202 ॥
¹अथाल्पेऽपि च मातङ्गगजजातिप्रभेदयोः ।
मूढे पङ्क्तौ समाख्यातस्तन्त्रान्तरविशारदौ ॥ 203 ॥

आलस्येन मन्दते स्वपितीति मन्द । 'मदि² स्वप्ने' ॥

शारद पीतमुद्गे स्याच्छालीनेऽप्रतिभे³ नवे ।
वर्षे च जलपिप्पल्या सप्तपर्णे प्रकीर्तित ॥ 204 ॥

⁴शरदि भव शारदः ॥

विशारदो बुधे हृष्टे सुप्रगल्भे प्रकीर्तितः ।

विगतः शारद प्रतिभाहीनत्वदोषोऽस्येति विशारद⁵ ॥ ६५ ॥

इति दान्तवर्गः⁶

¹ अभाग्ये J₂.

² 'मदि स्तुत्यादौ' K₃

³ प्रतिभान्विते J₂

⁴ शरत्सवन्धी

शारद K₂, K₃

⁵ अनेन सशयो विशीर्यत इति विशारद । 'शु विशरणे' K₂, K₃

K₄.

⁶ K₂, K₄ add दान्तशब्दसंख्या २५

(विव.) मूढाल्प—मन्दा स्युः । मूढः ^१प्रज्ञाहीनः । यया—‘मन्दः कवि-
यशःप्रार्थो’ इति (रघु. १. ३) । ^२अग्निमान्द्यमिति अल्पे । अपटुः ^३व्याधितः ।
यया—मन्दं चिकित्सति भिषक् इति । निर्भाग्यो भाग्यहीनः । यया—नास्ति
मन्दस्य काङ्क्षितम् इति^४ । शोषे—‘मन्दो ^५मन्दे मन्दकार्ये स्वरकारीभवेदयोः’
इति । इभभेदः, ‘भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः’ इत्युक्तलक्षणः^६ ।
शनैश्चरग्रहोऽपि मन्द उच्यते^७ ॥ द्वौ तु—अप्रतिभौ । शरदि भवः शारदः^८ ।
लक्षणया अन्यत्रापि । अप्रतिभः प्रज्ञारहितः । शोषे—

‘शारदः सप्तपर्णं स्यात् शरस्वत्या तु शारदा ।

शारदी गजपिप्पल्यामृतुवर्षभवे^९ त्रिषु ॥’

इति । श्रुतुभवे वर्षभवे च वाच्यलिङ्ग इत्यर्थः ॥ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ।
विशिष्टा शारदा अत्येति विद्वान् । विगतः शारदः प्रतिभाराहित्यलक्षणो
दोषोऽत्येति विशारदः सुप्रगल्भः ॥ ६५ ॥

इति दान्तवर्गः^{१०}

^१प्रतिज्ञा Gm1 ^२Tv adds अत्योऽनुक्तट ^३सरोज Tj1 ^४Bs adds
इति निर्भागे ^५मन्दे Gm3 ^६इत्यादिसूक्तलक्षण Gm1 ^७मन्द
शनैश्चरोऽपि Gm1 ^८‘सधिवेलाद्युतुनसत्वेभ्योऽण्’ इत्यण् ^९शरदुतुभवे Gm1
^{१०}Bs adds दान्तशब्दसंख्या २६

(पा) मूढाल्प—मन्दा स्य । अपटुशब्देन क्षुब्धवचस्करोगिणोरेव
ग्रहणम् । ‘मन्द’^१ मूढक्षुब्धवाग्रीगिषु’ इति सज्जन ॥ द्वौ तु—अप्रतिभौ ।
अप्रतिभोऽघृष्ट । विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ । सुप्रगल्भ सुघृष्ट ॥ अनुक्तम्—

कुरुविन्द पुमान् पद्मरागदर्पणयोरपि ।

अन्दूस्तु पादाभरणपादवन्धनयो स्त्रियाम् ।

अष्टापदस्तु शरभे भवेच्छाखामृगेऽपि च ।

अर्धेन्दुगलहस्ते^२ स्यान्नखाङ्केऽङ्गुलिमैथुने ।

जने च स्याज्जनपदो कुमुद^३ चारुणाम्बुजे ॥ ६५ ॥

इति दान्तवर्ग

व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः .

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ६६ ॥

(वि) न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरी ॥ 205 ॥

न्यग्रोधी ¹वृषपण्या च मोहनाख्यौपघेऽपि ² च ।

न्यक् तिर्यग् रुणद्धीति न्यग्रोध । 'रुधिर आवरणे' ॥

उत्सेध स्यादुच्छ्रयेऽपि काये च परिकीर्तित ॥ 206 ॥

उत्साधयतीति उत्सेध । 'पिधु ³ गत्याम्' ॥

विवधो वर्तते मार्गे पर्याहारे च वीवध ।

'पर्याहार तण्डुलादिवध ⁴ । विविधो वधो गतिर्जीवन वात्नास्तीति विवध. वीवधश्च । 'हन हिंसागत्यो' ॥ ६६ ॥

¹ वृषपणं K₄, K₆ ² ओपघावपि J₂, K₄ ³ पिधू K₂, K₃. ⁴ पर्याहारा
तण्डुला K₅ ⁵ J₂ omits वध

(विध.) व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ । व्यामः प्रागुक्तलक्षणः (१, पृ. ४१७)

तिर्यक्प्रसारितभुजयोर्मध्यम् । वटः तरुविशेषः । न्यक् तिर्यक् रोहतीति न्यग्रोधः ¹ ।

² 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ॥ उत्सेधः काय उन्नतिः । कायो देहः । उन्नतिः

उच्छ्रायः । ऊर्ध्वं सेधनम् उत्सेधः । 'पिधु गत्याम्' ॥ पर्याहारश्च—वीवधौ

च तौ । विध्रेतृभिः देशान्तरादाहृतं विक्रयस्यानस्यं तण्डुलादिद्रव्यं पर्याहारः ³ ।

मार्गः पण्याः । तावुभौ प्रत्येकं विवधवीवधशब्दाभ्यामुच्येते । विविधो वधो गमन-

मन्त्रेति विवधः । 'विभाषा विवधवीवधात्' (४. ४. १७) इति निर्देशाद् घञत्पिक्

दीर्घं वीवधश्च । अत्र सूत्रे काशिकाकारः—विवधवीवधशब्दौ ⁴ पथि पर्याहारे च

वर्तते इति (पृ. ३६६) । अत्र न्यासकारः—परित आह्रियत इति पर्याहारः 'तण्डु-

लादिरयं इति (भाग १, पृ. १०३३) । अपरस्त्वाह—परित आह्रियतेऽनेनेति पर्या-

हारशब्देन कोटिद्वयप्रयितशिवयद्वययुक्तं तण्डुलाद्याहरणसाधनं काषोटीषारय काष्ठ-

घण्ट्यादिषमुच्यत इति । विविधो वधो 'वहनदुःखमन्त्रेति विवधः । निर्देशवत्सादेव

दीर्घं वीवधश्च ॥ ६६ ॥

- ¹ न्यक् रणद्धि । 'रुधिर आवरणे' । 'कर्मण्यण्' इति भा दी (पृ ४७७).
² न्यक्पूर्वस्य रहे पचाद्यचि धकारो विधीयते, न्यग्रोह्यतीति न्यग्रोध इति 'न्यङ्क्वादीना च'
 इति सूत्रे काशिका (पृ ३४१) ³ Gm₃, Tv add अथवा—उभयतोलब्धशिवययुक्त .
⁴ समानार्था इत्यपि मु ग्र ⁵ मण्डलादिवमुच्यते इति मु ग्र ⁶ आहरणक्लेश
 Gm₃, Tv.

(पा) व्यामो—उन्नति । ¹उन्नतिरिति ऊर्ध्वमानम् ॥ पर्याहारश्च—
वीवधौ च तो । पर्याहार ²क्षीरदधिकावटिका । धान्यानामाधान⁴ च ॥ ६६ ॥

- ¹ A₁ adds व्याम. 'वार' ² A₁ adds नाम ³ क्षीरादि° B₃
⁴ आधिक्यम् B₃, C₁

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ६७ ॥

(वि) ¹चक्रे प्रान्ते च परिधि प्रतिसूर्यक एव च ॥ 207 ॥

²यज्ञार्हवृक्षशाखाया परिवेपे च वर्तते ।

परिधीयत इति परिधि । 'डुघाञ् धारणपोषणयोः' ॥

³बन्धकेऽप्याधिराधारे ⁴चेत पीडातिदु खयो ॥ 208 ॥

आधीयत इत्याधि ॥ ६७ ॥

- ¹ चक्रप्रान्तेऽपि K₅ ² यज्ञार्ह° K₅. ³ बन्धने K₄, K₆ ⁴ K₃ omits
 seven lines

(विव.) परिधिः—उपसूर्यके । यज्ञार्हस्य तरोः शाखायां 'त्रयः
 परिधयः¹—पलाशकाशमयंखदिरोदुम्बरबिल्वरोहितकविकडकतानाम्' (आप. श्रौ.
 ५. ६) इत्यापस्तम्बाद्युक्तलक्षणाः शाखाः । सूर्यमण्डलसमीपस्थं प्रतिसूर्याख्यं
 मण्डलम् उपसूर्यकमण्डल परिधिः । अग्नेः सूर्यस्य वा परितो धीयत इति परिधिः²
 (३३. ३. ६२) ॥ बन्धकं—आधयः । ऋणग्रहणसमये विश्वासार्यमधमर्णेन⁴
 धनिकहस्ते स्थाप्यमानं सुवर्णभूषणादिकं बन्धकमुच्यते । अधमर्णेन आधीयत इति
 आधिः । सर्वस्वहरणपुरनिर्वासनादिक व्यसनं⁵ चेतसः पीडा । दीर्घकालानुपक्तम्
 अधिष्ठानमाधारः । अधिकरणे किप्रत्ययः (३. ३. ६२) ॥ ६७ ॥

¹ 'सप्तास्यासन् परिधय त्रि सप्त समिध कृता *Rgveda* X 90 15 (Apte's Dict. p 979) ² Tv adds चक्रप्रान्तेऽपि परिधि ³ 'उपसर्गे घो कि' ⁴ उत्कर्षाधीनतया भूम्यादिभूयणादिवम Gm3, Tv ⁵ आदिरूपक व्यसन Gm1

(पा) परिधि —उपसूर्यके । यज्ञियतरुशाखेति पशुबन्धनार्थं निखात-
त्वक्सहितकाष्ठम् । त्वग्रहितकाष्ठं यूप ॥ ¹बन्धक—आधय । बन्धक नाम प्रति-
शीर्षकम् । ²'कुदव' । 'प्रत्याशाप्याधिरुच्यते' इति त्रिकाण्डशेष (पृ २८,
श्लो ७३७) । प्रत्याशेत्यागमाशा³ ॥ ६७ ॥

¹ बन्धन B3

² 'कुदुव' A1

³ आगमे आशा A1

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ६८ ॥

मुष्ट्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

(वि) अङ्गीकारे वैश्यभेदे¹ चित्तकाग्र्यसमर्थने ।

नियमे वचनाभावे समाधिः परिवर्ध्यते ॥ 209 ॥

समाधीयत इति समाधिः ॥

दोषोत्पादे स्यात् प्रकृतिप्रत्ययादिविनश्वरे² ।

प्रवृत्तस्यानुवृत्तौ च शिशौ मुष्ट्यानुयायिनि ॥ 210 ॥

अनुबन्धस्तु हिवरायामनुबन्धी³ च तर्पणे ।

तर्पणं तृष्णा । अनुवर्ध्यत इत्यनुबन्धः । 'वधः सयमने' ॥ ६८ ॥

¹ समाधिर्नाम वैश्याऽहम् इति देवीमाहात्म्ये ॥ 2०

² प्रकृत्यादिषु नश्वरे K4

³ अनुबन्धे K2, K3

(विय) स्युः समर्थन—समाधयः । ¹परिणाक्षिप्तस्यार्थस्य प्रतिदिपान
समर्थनम् । यथा—अत्रापि समाधिरिति । नोयाको वचनाभावः । नियमो यतोप-
यासादि । अथवा नियमोऽङ्गीकारः । 'नियमाध्ययसत्रया' इत्यादिना (१, पृ ६४)
नियमसमाधिनाश्वयो पर्यायत्वाभिधानात् । समाधानं समाधिः । (२३, ३ ६२) ।
सम्पन्नाधीयते मनोऽप्रेति वा । दोषे—'समाधिर्द्वयं वाप्ये' इत्यभेदप्रकारयो' इति ।

^३मार्कण्डेयपुराणे 'समाधिर्नाम वैश्योऽहम्' (दे. माहा. १. २५) इत्युक्तो वैश्य-
विशेषः । 'तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना' (रघु. १. २६) इति प्रकारे^१ ॥
दोपोत्पादे—प्रकृतस्यानुवर्तने । दोषाणां रागद्वेषादीनामुत्पादे प्रादुर्भावे । यथा—
^४'सानुबन्धावच्छिन्नप्रापानां विनिवृत्तये । प्रकृतिप्रत्ययागमादिषु विनश्वरे लोप्या-
वयवे इत्संसर्गे । यथा—^५'इकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति । शिशविति मुह्यं
प्रधानमनुसरतो गुणीभूतमात्रस्योपलक्षणम् । यथा—धनमौदार्यमनुबध्नाति । केचित्
तमनुवर्तमाने यत्र भवचन शिशो बाले चेति अयं द्वयपरत्वेन ध्याचक्षते । प्रकृतस्य
प्रारब्धस्यानुवर्तने पुनरप्यनुक्रमणे यथा—वैरानुबन्धः इति । अनिवर्तने इति क्वचित्
पाठः । निवर्तनस्य समापनस्याभाव इत्यर्थः । 'यधि संप्रमने' इत्यस्मादनुपूर्वाद्
मयायोगं कर्मणि कर्तरि च घञ्प्रत्ययः (३. ३. १६) ॥ ६८ ॥

^१दुर्घटप्रतिविधान समर्थनम् Gm₃ ^२'उपसर्गं धो कि' ^३Gm₃, Tv
add वैश्यभेदे यथा— ^४Tv adds इति काशिदास ^५यथा—'अनुबन्धमवस्था
च ज्ञात्वा दण्ड प्रकल्पयेत्' इति । अपराधस्य अज्ञानवृत्तत्वे दण्डस्यात्यत्य रागद्वेषादिदोषपूर्वकत्वे
दण्डातिशय च कल्पयेदित्यर्थं Tv ^६यथा तिप पकारोऽनुबन्धक Gm₃, Tv.

(पा) स्यु समर्थन—समाधय । समर्थन^१ दुर्घटप्रतिघटनम् । नीवाक-
अर्थोत्कृष्टहेतुषु जनादर । चशब्दसंगृहीत ध्यानम् आत्मन सधानम् । 'समाधि
ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने' इति रभस^२ ॥ दोपोत्पादे—प्रकृतस्यानुवर्तने ।
दोपोत्पादो^३ दोषप्रकटनम् । मुख्यानुयायी शिशु । मातापितृप्रभृतीना पृष्ठमनुसृत्य
^४गच्छत्सुत । ^५प्रकृतानुवर्तन प्रस्तुतानुरोध ॥ ६८ ॥

^१A1 adds नाम ^२रभसकोश B₃, C₁ ^३दोपोत्पादन A₁
^४गच्छन् B₃ ^५A1 adds प्रकृतानुवर्तन दोपोत्पादन प्रकान्तापरित्यागो वा

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥ ६६ ॥

विधिर्विधाने देवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

(वि) विष्णौ चन्द्रे च कर्परे राक्षसे विधुरुच्यते ॥ २११ ॥

विध्यतीति विधु । 'व्यध ताडने' ॥

^१कालावधानसीमासु परिच्छेदे विलेऽवधि ।

अवधीयत इत्यवधि ^२ ।

कल्पे विधाने दैवेऽपि प्रकारे चतुरानने ॥ 212 ॥

विधिर्विधायकवच कालयोः परिकीर्त्यते ।

विधीयत ^३इति विधि ।

प्राथंने गृहचारे चाप्यवधाने च वीरुधि ॥ 213 ॥

वर्तते स्कन्धशाखायाः प्रणिधिः स्थापने तथा ।

प्रणिधीयत इति प्रणिधि ॥

बुधः सौम्ये च विबुधे ^४जिनपण्डितयोरपि ॥ 214 ॥

बुध्यत इति बुधः । 'बुधः अवगमने' ^५ ॥

बृद्धः स्याच्छैलजे जीर्णेऽग्रग्याते च मनीषिणि ।

वर्धत इति बृद्धः । 'बृध् बृद्धौ' ॥

तनुप्रकाण्डयोरसे सैन्यभागसमूहयोः ॥ 215 ॥

समीहानृपयोः स्वन्धो ^६बौद्धसज्जादिपरुचके ।

स्वन्ध्यत इति स्वन्धः । 'स्वन्दिर् गतिशोपणयो' ॥ ६६-१०० ॥

^१ कालावधाने K₂, K₅ ^२ K₃ adds 'दृष्ट्या चारणपोषणयो' ^३ J₃ adds
अनेन ^४ जीव K₂ ^५ भवेन् for अपि J₂, K₅. ^६ K₂, K₅ add 'बुध'
सोपाने' ^७ बृद्धो K₁, K₆

(विय.) विधुर्विष्णो चन्द्रमसि । 'विधति लोकानिति विधुः विष्णुः ।
'विध विधाने' ^१ । विशेषेण धीयते पीयते देवैरिति विधुः ^२ चन्द्रमाः । 'घेद् पाने' ।
ओणादिक उग्रत्ययः ॥ परिच्छेदे विलेऽवधिः । परिच्छेदो मर्यादा । विलं छिद्रम् ।
अवधीयतेऽनेन स्वरूपस्येयत्तेत्यवधिः । 'उपसर्गे धोः क्तिः' (३. ३. ६२) । 'अवधि-
स्वरूपपाने' स्यात् सोमिन् काले विलेऽपि च' इति नानार्थसंग्रहः । अवधानमंशापम् ।

काले यथा—‘दर्शविधिं चान्द्रभुशन्ति मासम्’ इति । ऐकाग्र्यमप्यविधिरुच्यते ॥
विधिविधाने दैवेऽपि । ‘उपसर्गे षोः किः’ (३. ३. ६२) इति भावार्थे किप्रत्यये
 विधिः । विधानं यागाद्यनुष्ठानम् । पुराकृतं कर्म दैवम् । शेषे—‘विधिः प्रकारे
 कल्पे च लिडाद्यर्थे प्रजापतो’ इति । यथा—‘तुल्य एव विधिस्तयोः’ इति । ‘एष
 दानविधिः प्रोक्तः’ इति कल्पे । लिडाद्यर्थे यथा—‘विधिविहितोऽयं प्रत्ययः’
 इति^१ ॥ प्रणिधिः प्रार्थने चरे । प्रार्थनं याच्ञा । चरोऽपसर्पः^२ । प्रणिधानमपि
 प्रणिधिः ॥ बुद्धवृद्धो पण्डितेऽपि । ‘बुध अवबोधने’ इति दैवादिको बुध्यतिरनिट् ।
 बुध्यते । वतः । अपिशब्दात् सुगते (१, पृ. १२), बुधिते च (२, पृ. १५०) बुद्धः
 प्रागुक्तः । बृद्धशब्दस्तु स्थविरे त्रिलिङ्गः । शैलेये तु नपुंसकलिङ्गः (१, पृ. २८८) ॥
स्कन्धः समुदयेऽपि च । अध्यायादिसमूहः समुदयः । यथा—‘त्रिस्कन्धं ज्योतिः-
 शास्त्रम् । द्वादशस्कन्ध’ भागवतम् इति । शेषे—‘समीहावृषयोः स्कन्धः सैन्य-
 रूपाविपञ्चके’ इति । समीहा इच्छा । सैन्ये यथा—‘स्कन्धावारे धन्यसेनास्य
 राज्ञः’ इति । रूपयेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धा इति बौद्धाः । भुजशिरसि
 (१, पृ. ४११) प्रकाण्डे च (१, पृ. २२०) प्रागुक्तः । स्कन्दति गच्छतीति
 स्कन्धः^३ । ‘स्कन्दिर् गतिशोपणयोः’ । पृषोदरादिः ॥ ६६-१०० ॥

^१ Tv adds विदधाति^२ विपूर्वाद् दधाते करोत्यर्थाद्वा विधु Tj1, Tj2^३ विध्यति विरहिणम् । ‘बुध ताडने’ । पृषिदि (उ १ २३) इति कु इति भा दी (पृ ४७७)^४ नल्पे यथा Gm1, Tv^५ Es adds प्रजापति ब्रह्मा^६ अवसर्प Tv^७ स्कन्धसमित Gm3 Tv^८ क शिरो दधाति । ‘आतोऽनुपसर्गे

क’ । पास्कृदादित्वात् सुट् इति भा दी (पृ ४७७) .

(पा) विधु—अविधि । परिच्छेद सीमा । विल गते ॥ विधिविधाने
दैवेऽपि । ‘विधिविधाने नियतौ विधि काले विधातरि’ इति विश्व^१ ॥ प्रणिधि—
पण्डितेऽपि । ^२बुद्धशब्द सुगतेऽपि स्यात् । वृद्धशब्द ^३स्थविरेऽपि स्यात् ॥ स्कन्ध
समुदयेऽपि च । ‘स्कन्ध प्रकाण्डे’ काये च ब्राहुमूलसमूहयो’ इति विश्व (पृ ८२,
 श्लो ८) ॥ ६६-१०० ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते^२ B3 adds अपिशब्दात् पारिजाते बुद्ध इति पाठ^३ B3 C1 omit शब्द^४ सैन्याजे इति मु अ

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

विधा विधौ प्रकारे च साधु रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

(वि) अब्धौ देशे^१ गजमदे नद्या सिन्धुर्नदे भवेत् ॥ २१६ ॥

सिमिति ध्यन्त्यत्वेति सिन्धु^२ । 'घट् पाने' ॥

^३ ऋद्धौ प्रकारे च विधा गजाद्यन्ने विधौ भृतौ ।

विधीयत इति विधा^४ ॥

योग्ये प्रवीणे रम्येऽपि साधुर्वाधुपिके भवेत् ॥ २१७ ॥

^५ साध्नोति धर्ममिति साधु । ^६ 'साध ससिद्धौ' ॥ १०१ ॥

^१ देशविशेषे स्यात् J₂ ^२ सधीयत इति J₂ ^३ बुद्धौ K₈ ^४ K₂, K₄
add 'दुष्ठाद् धारणपोषणयो' ^५ साधयति K₅, K₆ ^६ K₂, K₃, K₆ add राध

(विध.) देशे—सरिति स्त्रियाम् । संन्धवोऽवः^१ इति देशे^२ । नदविशेषे यथा—'विनीताध्वभ्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः' (रघु. ४. ६७) इति । अब्धौ प्रागुक्तः (१, पृ. १५६) । 'समुद्रमिव सिन्धवः' इति सरित्सामान्ये । स्यन्दत इति सिन्धुः^३ । 'स्यन्द प्रस्रवणे' (उ. १. ११) । शेषे—'सिन्धुर्गजमदेऽपि स्यात्' इति ॥ विधा विधौ प्रकारे च । विधिः विधानम् । प्रकारे यथा—द्विविधः, त्रिविधः इति । शेषे—'गजान्ने यतने' विधा' इति । गजान्ने यथा—'उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानं'-पिण्डः' इति माधकाव्ये (शिशु. ५. ५१) प्रयोगः । विधासंज्ञकान्नापिण्ड इत्यर्थः । यतनं जीवनोपायः । यथा—'तस्माद् यथा कथा च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्' इति (सं. उ. ३. १०) । 'विधानद्विप्रकारेषु गजान्ने येतने विधा' इति रुद्रः । ऋद्धिः समृद्धिः । यिपूर्वाद् दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इति भावार्थे अद्-प्रत्ययः ॥ साधु रम्येऽपि च त्रिषु । साधयति साध्नोति वा ^५ प्रियमिति साधु । 'राध साध संसिद्धौ' । 'कृयापाजि . . .' इत्यादिना (उ. १. १) उण् । शेषे—'साधु-र्याधुपिके सति' इति^७ । सज्जने इत्यर्थः । विध्यप्रकाशेऽपि—'साधुर्वाधुपिके चारी सज्जने चाभिधेयवत्' इति (पृ. ८२, श्लो. १२) ॥ १०१ ॥

¹ B₆ omits अश्व .² देशविशेषे Gm1, Tv³ Tv adds 'सिन्धु समुद्रे

नद्या च नदे देशेभदानयो ' इति विश्व

⁴ वेतने Tj1, Tj2⁵ समुचितार्थेषु Tv⁶ प्रीतिम् Gm1, Gm3⁷ Tj1, Tj2 add वार्धुपिको वृद्धपात्रीवी⁸ B₆ adds

सति. * 'विधान' इति मु ग्र

(पा) देशे—विधौ प्रकारे च । 'विधा विधानहस्त्यप्रकारार्थेषु'¹ वेतने'
इति जयकोश. ॥ साध रम्येऽपि च त्रिषु ।² 'त्रिषु साधूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुपौ
पुमान्' इति³ वैजयन्ती (पृ २३८, श्लो ६६) ॥ १०१ ॥

¹ प्रकारादिषु A₁² साधुस्त्रिपूचिते इति मु ग्र³ A₁ adds पुलिङ्गे

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

(वि.) नवोदाया स्नुषाया च जायाया युवती वधू ।

¹ शट्चा प्रियङ्गौ स्पृक्काया शारिवायामपि स्मृता ॥ 218 ॥

उह्यत इति वधू । 'वह प्रापणे' ॥

लेपे क्षीरे च पीयूषे मूर्वास्तुहोर्भवेत् सुधा ।

सुष्ठु धीयत² इति सुधा । 'घेद् पाने' ॥

सघाने धारणे सधा प्रतिज्ञासीमयोर्भवेत् ॥ 219 ॥

सधीयत इति सधा³ ॥स्पृहाया भक्त्यतिशये श्रद्धाशब्द प्रकीर्तित⁴ ।⁵ श्रद्धत इति श्रद्धा । 'डुघाञ् धारणपोषणयो ' ॥ १०२ ॥¹ कल्या K₆² धयन्त्येनाम् K₅³ K₆ adds 'डुघाञ् धारणपोषणयो '⁴ प्रकीर्त्यते J₂, K₄, K₆⁵ श्रद्धधाति J₂

(वि.) वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च । स्त्रीशब्देन स्त्रीमात्रमुच्यते¹ । उह्यत
इति वधूः । 'वहो घइच' (उ १. ८६) इत्युकारप्रत्ययः, घञ्चान्तादेशः । शेषे—

‘नवोढाया प्रियङ्गौ च ^२शटीशारिबयोर्वधू’ इति । प्रियङ्गु फलिनी । ^३शटी पङ्ग्रन्था । वधू प्रागुक्ता (१, पृ ३६२, ३६७) ॥ सुधा लेपोऽमृत स्नुही । ‘लेपशब्देन हर्म्यादिलेपसाधन घृतगुडसिकतादिसाहित्येन मृदितस्निग्धचूर्णाविद्रव्य-मुच्यते । अमृत पीयूषम् । स्नुही वज्रद्रु’ । सुष्ठु धीयते पीयते निधीयत इति वा सुधा । ‘धेद् पाने’ । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ । शेषे—‘सुधा पर्यासि मूर्वायाम्’ इति । मूर्वा मोरटा (१, पृ २६४) ॥ सधा प्रतिज्ञा मर्यादा । सत्यसध इति प्रतिज्ञायाम् । मर्यादा स्थितिः । यथा—

‘उपकारिणि विलम्ब्ये शुद्धमतौ य समाचरति पापम् ।

त जनमसत्यसध भगवति वसुधे कथं वहसि ॥’

इति । शेषे—‘सधा सधानसीमयो’ इति । सधान सज्जलेपः । सधीयेते क्षेत्रद्वय-प्रान्तावनयेति सधा^१ सीमा । यथा—गोदावरीसधो विन्ध्य इति ॥ श्रद्धा सप्रत्यय स्पृहा । सप्रत्ययो विश्वास^२ । यथा—श्रद्धा धर्मस्य साधनम् इति । इच्छाया यथा—‘श्रद्धालुर्दोहदवती’ इति (१, पृ. ३७४) । ‘अदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिर्वक्तव्या’ (काशिका पृ २२३) इति उपसर्गवद्भावात् ‘आतश्चोपसर्गो’ (३ ३. १०६) इत्यङ्प्रत्यये श्रद्धा ॥ १०२ ॥

^१ गम्यते G

^२ सुक्ताशारिबयारिति क्वचित्पाठ Gm1, Tv

^३ सुक्ता

दविलता, शारिबा गोपी Tj1, Tj2

^४ Tv adds निप्यतेऽनेनेति लेप

^५ ‘डुधाञ्

धारणपोषणयोः’ । ‘आतश्चापसर्गो’ इत्यङ्

^६ अतूर्वो दधातिविश्वासं वतते । यथा—

‘यूहस्पतिरकामयत श्रमे देवा दधीरन्’ इति श्रुति Tv

^७ ‘श्रद्धालुर्दोहदियपि’ इति

धारणपोषणे (पृ १८६ एतौ १११८).

(पा) वधूर्जाया—स्नुही । लेप^१ इति चूर्णम् । ‘गुन्ममु’ ॥ मधा—स्पृहा । सप्रत्यय^२ आस्तिवयम् ॥ १०० ॥

^१ B3, C1 omit इति

^२ A1 adds नाम

मधु मधे पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ।

अतस्त्रिषु समुद्रद्वी पण्डितमन्यर्णवितौ ॥ १०३ ॥

(वि) जीवाशोके यमन्त स्याच्चैत्रे दैत्ये द्रुमे मधु ॥ २२० ॥

क्षीरे मधे^१ पुष्परमे जने क्षौद्रं नपुगकम् ।

श्माद्यन्त्यनेनेति मधुः । ^३ 'मदि हृपंग्लेपनयोः' ॥

अन्ध ^४जले तमसि च दृष्टिहीने पुमान् स्मृतः ॥ २२१ ॥

अन्धयतीत्यन्ध । 'अन्ध ^५दृष्टधुपघाते' ॥ अथ त्रिपु । ^६अतःपरं धान्तशब्दाः^७
त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ।

^८गविते पण्डितंमन्ये दृष्टवर्तनवर्तके ।

ऊर्ध्ववद्धे समुद्भूते समुन्नद्धोऽभिधीयते ॥ २२२ ॥

समुन्नह्यत इति समुन्नद्धः । 'णह वन्धने' ॥ १०३ ॥

^१मधी J₂. ^२माद्यते J₂, माद्यन्ते K₅. ^३'मदी हृपे' K₃, K₆. ^४जडे K₆.
^५दृष्टधुपसंहारे K₂, K₆. ^६K₅ omits 4 lines ^७धान्तवर्गा K₆. ^८गहिते J₂

(विव.) मधु मद्ये—सौद्रेऽपि । माध्वीकरूपे मधुविशेषे, पुष्परसे मकरन्दे,
क्षुद्राभिर्मक्षिकाविशेषैः कृते सारघे । मन्यत इति मधु । 'मन जाने' । 'फलपाटि-
नमिमनिजनाम्...' इत्यादिना (उ. १. १८) उप्रत्ययो ^१धकारागमश्च । शेषे—

'मधुर्ना क्षत्रिये चेत्रे वसन्ते दानवे द्रुमे ।

अस्त्रियां मद्यभेदे स्यात् क्लीबं सलिलदुग्धयोः ॥'

इति । 'पतिपु निर्विविशुमंधुमङ्गनाः'^२ इति मधुनः^३ रघुवंशे पुलिङ्गप्रयोगः*
(रघु. ६. ३६) ॥ अन्धं तमस्यपि । 'अन्ध्यते चक्षुर्वृत्तिरुपसंह्रियतेऽनेनेति अन्धम् ।
'अन्ध ^५दृष्टधुपसंहारे' (३. १. १३४) । अपिशब्दात् चक्षुरिन्द्रियविकले वाच्य-
लिङ्गः^६ ॥ अतस्त्रिपु । इत ^७ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणधकारान्ताश्चत्वारः शब्दा वाच्य-
लिङ्गा इत्यर्थः । समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगवितौ । पण्डितमात्मानं मन्यत इति पण्डितं-
मन्यः (^८३. २. ८३) । पाण्डित्याभिमानयुक्त इत्यर्थः । गर्वातिशयवान् गवितः ।
आत्माभिमानेन गर्वेण च सम्यगूर्ध्वं नह्यत इति समुन्नद्धः । 'णह वन्धने' ।
वतः ॥ १०३ ॥

^१धकारादेशश्च B₈ ^२Gm₃, Tv add स्मरसख रसखण्डनवर्जितम् ^३मधु-
शब्दस्य Tv. ^४रूपभेदाद् अन्धकारे अन्धशब्दो नपुसकलिङ्ग Gm₁, Tv ^५दृष्टधुपघाते
Tv. ^६Tj₁ adds प्रागुक्त (पृ. ३६६) ^७अनन्तर B₅, B₆ ^८'आत्ममाने
वक्ष्य' . * 'मकरन्दस्य ... । अर्धर्चादिगणे पाठात् पुनपुसकयोगंधु' इति मल्लिनाथ .

(पा) मधु मद्ये—क्षौद्रेऽपि । क्षौद्रे केषाचिद् नपुंसकम् । 'क्षौद्रादो
^१तद्रसेऽप्यस्त्री ना वसन्ते रसे सुरे' इति वैजयन्ती (पृ २३५, श्लो ६१) ॥ अन्ध
तमस्यपि । चक्षुर्विकले ^२त्रिलिङ्गम् ॥ अतस्त्रिपु—गवितो ॥ १०३ ॥

^१ तत्सुते A₁

^२ त्रिलिङ्ग B₃, C₁

ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

इति धान्तवर्गः

(वि) ^१अधिक्षिप्ते ब्रह्मवन्धुनिर्देशे च द्विजन्मनाम् ।

^२ब्रह्मणो बन्धु. ब्रह्मवन्धुः ॥

आत्रान्ते चाविदूरे स्यादवष्टब्धोऽवलम्बने^३ ॥ २२३ ॥

अवष्टब्धत इत्यवष्टब्ध. । 'स्तमि ष्टमि प्रतिबन्धे'^४ ॥

ख्यातभूषितयोश्चैव प्रसिद्ध परिकल्प्यते ।

प्रकरणे सिद्धः प्रसिद्धः ॥ १०४ ॥

इति धान्तवर्गः^५

^१ अधिक्षेपे K₄, K₅.

^२ J₂ adds ब्राह्मणस्य

^३ अवलम्बने J₂.

^४ प्रति-

बन्धने J₂, K₄

^५ K₂ adds धान्तवर्गस्य २८

(यिय.) ब्रह्मवन्धुरधिक्षेपे निर्देशे । ब्राह्मणोऽप्ययं ब्राह्मणकर्मणि न प्रवर्तते,
केवलं जातिमात्रमुक्त एवेति । एयमाद्यधिक्षेपे तिरस्कारे प्रकाशनीये ब्रह्मवन्धुशब्द.
प्रयोक्तव्यः । यथा—ब्रह्मवन्धो विमेयमात्य इति । निर्दिश्यत इति निर्देशः ।
यस्य ^१द्वेषाद्राम न गृह्यते, न त्वधिक्षेपायम्, तस्मिन्निर्दिष्टस्य ब्रह्मवन्धुशब्दः ।
यथा—किं करोति ब्रह्मवन्धुः इति । अत्र चेचिदाहुः—ब्राह्मणजातिपुत्रनोऽयमित्ये-
तावत्येव निर्दिष्टस्य ब्रह्मवन्धुरिति वाच्य इति । अपरे आहुः—तस्मिन्निचद् देशान्त-
रोपत्येन प्रागजाते^२ शुभूषादिना परिज्ञातब्राह्मणसंबन्धे भूत्यपिप्यारो निर्दिष्टस्ये

ब्रह्मबन्धुरिति निर्देश इति । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ^३बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वा समासे 'ब्रह्म-
प्रतियोगिकबन्धुत्वमेव प्रकाशयते, न तु ब्रह्मत्वमिति अधिकोपावगतिः । यथा—
मंत्रभार्यापुत्र इत्युक्ते मंत्रजन्योऽयं न भवतीति ^५प्रतीतिः ॥ अथ—अवष्टब्धः ।
अवलम्बितः आलम्बितः, गृहीत इति यावत्^६ । यथा—हस्तावष्टब्धयष्टिः इति ।
अविदूरे यथा—अवष्टब्धा सेना (काशिका पू. ४३८) इति । आसन्ना इत्यर्थः ।
अवष्टम्यत इत्यवष्टब्धः । 'स्तम्भिः सौत्रो धातुः प्रतिबन्धार्थः । कर्मणि क्त.
(३. ४. ७२) । 'अवाञ्छालम्बनाविदूरयोः' (म. ३. ६८) इति पत्वम् । शेषे—
'आक्रान्ते चावरुद्धे स्यादवष्टब्धस्तिरस्कृते' इति । आक्रान्ते यथा—'स्यान्तरम-
वष्टब्ध तदा तेन तरस्विना' इति । गले ^८वदिनावष्टब्ध इति निरुद्धे । तिरस्कारे
यथा—निग्रहावष्टब्धो वावदूकं मन्यते इति ॥ प्रसिद्धौ ह्यातभूयितौ । ह्यातः
प्रख्यातः । भूषितोऽलंकृतः । प्रसिध्यति सर्वत्र प्रख्यातो भवतीति प्रसिद्धः^९ ॥ १०४ ॥

इति धान्तवर्गः^{१०}

^१ Gm3, Tv add अज्ञानाद्वा ^२ अज्ञातवर्णविशेषे Gm1, Tv ^३ ब्रह्म
बन्धुरस्य Tj1, Tj2 ^४ ब्रह्मप्रातिपदिक Tv ^५ अधिकोपप्रतीति Gm3, Tv
^६ इति केचित् Tv ^७ 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातु Tj1 ^८ परेण for वदिना
(रज्जुना) Tv ^९ B8 adds 'पिष्टु सप्तद्वौ' क्त ^{१०} B8 adds धान्तवर्गशब्दा २८

(पा) ब्रह्मबन्धुरधिकोपे निर्देशे । किं कृतं ब्रह्मबन्धोर्दासि । अत्र दासी
अधिकोप्या ब्रह्मबन्धोरिति तदधिकोप । ^१अत विष्वित्यधिकाराद् अधिकोप्यलिङ्ग ।
ब्रह्मबन्धो माणवक तिष्ठ । अत्र माणवको निर्देश्य । ब्रह्मबन्धो इति तन्निर्देश ।
अतस्त्रिष्वित्यधिकाराद् निर्देश्यलिङ्ग ॥ अथावलम्बित — भूयितौ ॥ अनुक्तम्—

कवन्ध सैहिकेयेऽपि गन्धोऽहकरणेऽपि च ।

शुद्ध तु केवलेऽपि स्यादब्धि पद्माकरेऽपि च ।

^२निषेधोऽपि च बाधे स्यान्मग्न स्यान्नूतनेऽपि च ।

दोग्धा गोपालके वत्से निन्दावातर्तोपजीविनि^३ ।

योजनगन्धा कस्तूर्या तन्मृगे व्यासमातरि ॥ १०४ ॥

इति धान्तवर्ग

अथ नान्तशब्दाः—

सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

(वि) अग्नौ सूर्ये चित्रभानुर्भानुरयम्भि दीधितौ ॥ २२४ ॥

चित्रा ^१भानवो यस्यासौ चित्रभानु । भातीति भानुः ।

देहे विरिञ्चौ भूतात्मा नीचे मूर्खे पृथग्जनः ।

‘भा दीप्ती’ ॥ भूतानामात्मा भूतात्मा । यद्वा भूतान्यात्मा यस्येति वा भूतात्मा ॥

^२पृथक्कार्यो जन पृथग्जन ॥ १०५ ॥

^१ J₂ adds किरणा

^२ K₄, K₅ omit the derivation; पृथक् कृत K₂

(विव.) सूर्यवह्नी चित्रभानुः । ^१संयोगिद्वयोपाधिवशात् चित्रा नानावर्णा

भानवो रश्मयो यस्य सः चित्रभानुः ॥ भानू रश्मिदिवाकरौ । रश्मिः किरणः^२ ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ । भूतानां सर्वप्राणिनाम् अन्तर्यामिरूपेणावस्थितः आत्मा

भूतात्मा ब्रह्मा । पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि आत्मा स्वरूपमस्येति भूतात्मा देहः ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ । मूर्खः विवेकरहितः । नीचो हीनजातिः । सम्यजनापेक्षया

पृथक्कृतो जनः पृथग्जनः । (३वा. २. १. ६०) ॥ १०५ ॥

^१ संयोगे B₆

^२ भान्तीति भानु । ‘भा दीप्ती’ । ‘दाभाभ्या नु’ (उ ३ ३२)

इति नु—भा दी (पृ ४७८). ^३ ‘शाकपायिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपरव’.

(पा) सूर्यवह्नी—दिवाकरौ । भानु ^१दिवमेऽपि म्यात् । ‘दिवता चा-

न्त्रियो भानुर्घृणिर्घ्नो रविर्ध्वज’^२ इति वेजयन्ती (पृ २१, श्लो ५५) ॥

भूतात्मानौ—पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

^१ दिवसोऽपि B₂, C₁

^२ घृणिघृष्टिरविध्वजा. A₁.

घ्रावाणो शैलपापाणो पत्रिणो शरपक्षिणो ।

तदशलो शिखरिणो शिखिनी चक्षिर्वाहिणो ॥ १०६ ॥

(वि) शिलोच्चये च पापाणे ग्रावा समभिधीयते ॥ 225 ॥

गिरतीति ग्रावा । 'गृ निगरणे' ॥

विहङ्गमे सायके च श्येनपर्वतयोरपि ।

^१महीरुहे वाहनेऽपि^२ पत्रिशब्दोऽभिधीयते ॥ 226 ॥

पत्रमस्यास्तीति पत्री ॥

अपामार्गे वृक्षशैलकोटोपु^३ शिखरो मत ।

शिखरमस्यास्तीति शिखरी ॥

वह्नी मयूरे चूडाले सारङ्गे शैलवृक्षयोः ॥ 227 ॥

वलीवर्दे कुक्कुटे च कर्तौ विप्रे शिखी मतः ।

शिखा अस्यास्तीति शिखी ॥ १०६ ॥

^१ महारवे J₂

^२ च for अपि J₂, K₄

^३ कूटेषु K₅

(विच.) ग्रावाणो शैलपापाणौ । व्यक्तार्थमेतत् । ^१उक्तयोगश्च । पत्रिणौ शरपक्षिणौ । इह पक्षिशब्देन पक्षिसामान्यम्, तद्विशेषः श्येनश्च गृह्यते । पत्रशब्दो मेषु पलाशवह्नादिष्वर्थेषु वर्तते, ते सर्वे द्रुमरथादयः पत्रिशब्दस्यार्थ इति विशेष्यम्^२ ॥ तण्डुलौ शिखरिणौ । वृक्षाग्रं पर्वताग्रं च शिखरमिति प्रागुक्तम् (१, पृ. २२१, २११) । तद्योगात् तण्डुलौ । अपामार्गेऽपि शिखरिशब्दः (१, पृ. २६७) ॥ शिखिनो बह्वि-
वर्हिणौ । ज्वाला चूडा च शिखा (१, पृ. ३६, ३५३) । तद्योगाद् उभावपि शिखिनौ । शेषे—'ओषधी^३ पर्वते विप्रे कुक्कुटध्वजयोः शिखी' इति । ओषधिः मयूरशिखेति^४ प्रसिद्धा चित्रकदम्ब^५ (१, पृ. २६२) ॥ १०६ ॥

^१ व्यक्तं Tv, 'गृ निगरणे', 'शब्दे' वा, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३ २ ७५) इति वनिप् । पूषोदरादि—भा वी (पृ १४२) ^२ पलाणि सन्त्यस्येति पत्री । 'अत इतिटनो' (५. २ ११५) इतीति ^३ ओषधे Tj₁, Tj₂. ^४ 'शिखाध्वया Tv ^५ P₆ adds वृक्षविशेषेऽपि

(पा.) ग्रावाणो शैलपापाणौ—बह्विवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिह्यारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

(वि) प्रतियत्नस्तु सस्कारे^१ लिप्सोपग्रहयोरपि ॥ २२८ ॥

^२प्रतियत्यत इति प्रतियत्न । 'यती प्रयत्ने' ॥

सादी तुरङ्गमारोहे रयारोहे निपादिनि^३ ।

^४आलस्य सादयतीति सादी । 'पद्लृ' ^५विशरणगत्यवसादनेषु ॥

तुरङ्गमे सायके च वाजी तु विहगे भवेत् ॥ २२९ ॥

वाज पक्षोऽस्यास्तीति वाजी ॥ १०७ ॥

^१ सभारे K₂, K₈.

^२ प्रतियतते K₂

^३ गजारोहे इत्यर्थः .

^४ अवश्य

सीदति K₈

^५ विशरणादौ K₈

(विच.) प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ । सङ्घुमिच्छा लिप्ता^१ । उपग्रहो बन्दिग्रहः^२ । प्रतियत्यते प्राप्यं प्रति यत्नः क्रियतेऽनेनेति प्रतियत्नः । 'यती प्रयत्ने' । 'यजयाच...' इत्यादिना (३. ३. ६०) नङ् प्रत्ययः । शेषे—'प्रतियत्नः प्रतीकारे गुणाधाने च वस्तुनः' इति । ^३अपकर्तुः 'प्रातिकूल्याचरणं प्रतीकारः । पानीया-देर्धस्तुनः कर्पूरादिना गुणविशेषाधानं प्रतियत्नः ॥ अथ सादिनौ—ह्यारोहौ । सीदति निपीदति अवश्यमिति सादी^४ सारथिः । सादयति 'तुरगमिति सादी ह्यारोहः । 'प्रतापोऽपि—'सादी स्यात् तुरगारोहे रथमारोहयोरपि' इति । इमारोहे गजारोहे इत्यर्थः ॥ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः । इषुः बाणः । याजाः पक्षाः सन्त्येषामिति वाजिनः^५ । अश्वानामपि पुराकल्पे पक्षाः आसन्निति धीराणिकौ प्रसिद्धिः । तेन भूतपूर्वगत्या ^६संप्रत्यपि वाजिन इत्युच्यन्ते । अथवा 'यज गतो' इति घातोः निनि-प्रत्यये वाजी ॥ १०७ ॥

^१ Gm₃, Tv add यथा—यामविषयप्रतियत्न इति

^२ बन्दिग्राह Gm₁, Tv.

^३ अपरारिण Tv

^४ प्रातिकूल्येनोद्योग Tv

^५ 'पद्लृ विशरणादौ' । 'आवश्य-

बाधमप्यंयोनिनि' इति निनि

^६ तुरङ्गम् B₈.

^७ तथा च प्रताप. Gm₃, Tv.

^८ 'अग इनिटनौ' इतीनि

^९ माप्रतिना अपि Tj₁, Tj₂

(पा) प्रतिपत्नावृभौ लिप्सोपग्रहौ । तद्व्युमिच्छा लिप्सा । अनुकूल-
मुपग्रह । सस्कारोऽपि स्यात्^१ । सतो गुणस्य गुणान्तराधान सस्कार । 'प्रति-
यलस्तु सस्कारे लिप्सोपग्रहयोरपि' इति ह्रद ॥ अयसादिनौ—पक्षिण ॥ १०७ ॥

^१ B₃, C₁ omit स्यात्

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।

वर्षाचिर्ब्रीहिभेदाश्च चन्द्रान्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

(वि) ^१कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्या कीर्तां कुलध्वजे ।

अभिजन्यत इत्यभिजनः^२ ॥

वर्षे वर्गे ब्रीहिभेदे हायनोऽर्चिपि च स्मृत ॥ २३० ॥

^३जहाति 'विभवानिति हायन । 'ओहाक् त्यागे' । अर्चि पक्षे हयति ^४दीपयतीति हायन । 'हय गतिदीप्तयो' ॥

विरोचनश्चन्द्रवह्नयोर्वलिताते दिवाकरे ।

विरोचत इति विरोचन । 'रुच दीप्तौ' ॥ १०८ ॥

^१ जने K₆

^२ K₂, K₄ add 'जनी प्रादुर्भावे'

^३ जिहीते, 'ओहाक् गती' K₆

^४ भावान् K₄, K₅

^५ K₅ adds प्रकाशयति

(चि.) कुले—जन्मभूम्यामपि । कुलं वश । यथा—महाभिजनप्रभवो-
ऽयमिति । जन्मस्थाने यथा—कन्याकुब्जाभिजनस्त्रिविक्रमसेन इति । अभिजायते-
ऽस्मिन्नित्यभिजन । 'जनी प्रादुर्भावे' । अधिकरणे घञ् (३. ३. १२१) । 'जनि-
वध्योश्च' (७. ३. ३३) इति वृद्धिप्रतिषेध ॥ अथ हायनाः—भेदा. स्युः । ^१वर्षः
वत्सरः । अर्चिः ज्वाला । ब्रीहिभेद. षष्टिकाख्य. । जहातीति हायन । 'ओहाक्
त्यागे' । 'हश्च ब्रीहिकालयो' (३. १. १४८) इति ष्युट्प्रत्यय. । 'आतो युक्-
चिण्कृतोः' इति ^२युक् (७. ३. ३३) । जिहीते ऊर्ध्वं गच्छतीति हायनोऽर्चिः^३ ।
यद्यपि वर्षाचिर्वाचकस्य हायनशब्दस्य नपुसकलिङ्गत्वमप्यस्ति तथापि पुलिङ्गस्यापि
सङ्गादेन हायनशब्दस्य 'भिन्नलिङ्गत्वाभावादेकशेषोपपत्तिरिति ॥ चन्द्रान्यर्का

विरोचनाः । विशेषेण ^१रोचते दीप्यत इति विरोचनः । 'रुच ^२दीप्तौ' । 'अनु-
वात्तेतश्च हलादेः' (३. २. १४६) इति युच् । शेषे—'विरोचनो बलेस्ताते' इति ।
बलिचक्रवर्तिनः पिता विरोचनः पुराणेषु प्रसिद्धः ॥ १०८ ॥

^१ वपं B6, Tj2^२ आतो युगागम Gm1, Tv^३ Tv adds 'ओहाद् गतौ'^४ एकदेश° Gm3, Tv^५ B5, B6 omit रोचते^६ Tj1, Tj2 add अभिप्रीतौ च

(पा) कुले—ब्रीहिभेदा स्यु । वर्षाच्चिपोनंपुसकमपि^१ । वर्षो वत्सर ।
अर्चि मयूख । अनयो क्लीवत्व चेति सुभूतिटीका^२ ॥ चन्द्रान्यर्का
विरोचना ॥ १०८ ॥

^१ A1 omits अपि^२ B3, C1 add ब्रीहिभेद पट्टिकाख्य

केशोऽपि वृजिनो विश्वकर्माकिसुरशिल्पिनोः ।

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्त्म च ॥ १०९ ॥

(वि) वृजिन कुटिले केशे कित्विपे^१ वृजिन भवेत् ॥ २३१ ॥

^२वृज्यत इति वृजिन^३ । 'वृजी वर्जने' ॥

विश्वकर्मा देवशिल्पिसूर्ययोस्तापसान्तरे ।

विश्वस्य ^४कर्मास्यास्तीति विश्वकर्मा ॥

यत्नस्वभावदेहेषु धैर्यक्षेत्रज्ञयोरपि ॥ २३२ ॥

मनीषाया च हृदये ब्रह्मण्यात्माभिधीयते ।

अततीत्यात्मा । 'अत सातत्यगमने' ॥ १०९ ॥

^१ कित्विप K4^२ वृज्यते K5^३ वृजिनम् K3^४ कर्माण्यस्तिन् J2

(यिष.) क्लेशोऽपि वृजिनः । क्लेशो दुःखम् । ^१वृज्यते त्यज्यत इति
वृजिनः^२ । रूपभेदात् पुल्लिङ्गः । शेषे—'क्लीवे वृजिनमेनसि' इति पापे नपुंसकम्^३ ।
'वृजिन क्लमपे क्लीबे क्लेशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥ विश्वकर्माकिसुर-
शिल्पिनोः । विश्वस्य लोवस्य कर्माणि ध्यापारा यस्मादिति विदयकर्मा सूर्यः ।

विश्वानि कर्माणि देवसभानिर्माणादीनि यस्येति देवशिल्पी^१ ॥ आत्मा—वर्त्म च ।
यत्नः प्रयत्नः । यथा—^२आत्मानुरूपं फलमिति । यत्नानुरूपमित्यर्थः । ^३धृती धैर्ये
यथा—आत्मवान् नैव मुह्यतीति । बुद्धौ यथा—स्वात्मवेद्योऽयमर्थः । ^४स्वबुद्धि-
वेद्योऽयमिति यावत् । स्वभावः सहजो धर्मः । यथा—दुष्टात्मा क्रोधात्मा ।
ब्रह्मणि परमात्मनि यथा—‘आत्मवेदं सर्वम्’ (छा. उ. ७. २५. २) इति ।
वर्त्मणि शरीरे यथा—स्थूलात्मा, कृशात्मा इति । शोषे—‘आत्मेन्द्रियेऽनिले जीवे’
इति । इन्द्रिये यथा—नियतात्मा, संयतात्मा इति । अनिलः प्राणाख्यो वायुभेदः ।
यथा—नैवं निरात्मकं जीवच्छरीरम् । जीवात्मनि यथा—‘नानात्मानो व्यवस्थातः’
(वैशे. सू. ३. २. २०) इति । वैजयन्त्यामपि—‘आत्मा जीवे धृती वेहे स्वभावे
परमात्मनि । ^५इन्द्रिये वायुभेदे च’ इति (पृ. २१४, श्लो. ६) । अतति सर्वगतो
भवतीति आत्मा । ‘अत सातत्यगमने’^६ ॥ १०६ ॥

^१ वर्ज्यं B₃^२ Tv adds ‘वृजी वर्जने’^३ Gms, Tv add इत्यर्थं^४ T₁ adds स्वप्ता^५ स्वात्मानुरूपं फलम् (Bhartrhari, v 350)^६ धृति^७ धैर्यम् Tv^८ स्वप्रत्ययवेद्य इत्यर्थं Tv^९ यत्नेऽर्जुनी मती वाते इति मु प्र^{१०} ‘सातिभ्या मनिग्मनिगी’ (उ ४ १५३) [इति मनिष्] इति भा वी (पृ ४७६).

(पा) केशेऽपि वृजिन । ‘वृजिन कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु’
इति रभस^१ ॥ विश्वकर्मा—वर्त्म च । यत्ने—‘सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा’
इति रघुवश (७ १२) । धृती—महात्मानस्तपस्विन । बुद्धौ—आत्मा ह्यनुभवति
मुखदु खे । स्वभावे—‘अजानन् दाहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने’^२ (वैरा श. १८) ।
ब्रह्मणि—‘प्राक्सष्टे केवलात्मने’ (कु स २ ४) । वर्त्मणि—‘अस्त्युत्तरस्या
दिशि देवतात्मा’^३ (कु स १ १) । जीवमनसी अपि स्याताम् । ब्रह्मात्मनोर-
भेदज्ञ । ‘आत्मा येन जितस्तेन जित हि भुवनत्रयम्’ ॥ १०६ ॥

^१ B₃ adds विश्वप्रकाशिका च, मुद्रितग्रन्थे तु ‘वृजिन कल्मषे केशे वृजिन कुटिलेऽप्य-
वत्’ इति दृश्यते (पृ ६२, श्लो ८६) ^२ A₁ omits the 3 words ^३ शलभस्ती

प्रदहने B₃ ^४ A₁ adds इति कुमारसम्भव

शक्तो घातुकमत्तेभो वर्षकाब्दो घनाघनः ।

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयाहिसयोः ॥ ११० ॥

(वि) श्लक्षणे शत्रो घातुकेभे ^१वर्षुकाब्दे घनाघन ^२ ॥ २३३ ॥

अतिशयेन घनो निरन्तरो घनाघन ।

अभिमानो ^३वधे ज्ञाने प्रणयार्थादिदपयो ।

अभिमन्यत इत्यभिमान । 'मन ज्ञाने' । ^४'मीत्र् हिंसायाम्' ॥ ११० ॥

^१ वर्षिकाब्दे J₂, K₆.

^२ J₂, K₄ add घातुक मत्तेभ इति पदद्वय वा

विधिज्ञाने K₆

^४ K₅ omits

(विच.) शत्रो—घनाघनः । घातुको हिंस्रः । मत्तेभो मत्तगजः । वर्षु-
काब्दो वर्षणशीलो मेघः । इन्द्राद्यर्थचतुष्टयेषु घनाघनशब्दः । तथा च हतायुधः ^१
(अ. मा. ५. ४०)—'घनाघनो घातुकमत्तदन्तिनोनिरन्तरे यासववर्षुकाब्दयोः'
इति । यथा—घनाघने नभसि भान्ति नार्कस्त्वयः इति । ^२स्वामी तु—घातुकश्चासौ
मत्तेभश्चेति कर्मधारयमुक्त्वा व्याख्ययत् । हन्तीति घनाघनः ^३ । 'चरिचलिपतिवदीनां
द्वित्वमभ्याक् चाम्यासस्य' (वा. ६. १. १२) इत्यनुवृत्तौ 'हन्तेर्धत्वं च' (वा. ६.
१. १२) इति धातोर्द्विवचनमभ्यासस्यागागमश्च, हकारस्य च घत्व च ^४ ॥
अभिमानो—हिंसयोः । घनेन कुलेन विद्यया वा मत्सदृशः कोऽपि नास्तीति बुद्धि-
र्यादिदपः । अत्र ज्ञानशब्देन अर्तस्मिस्तदिति ^५ज्ञानविशेषो विवक्षितः । यथा—
शुक्तिकाशकले रजताभिमानः इति । प्रणयः प्रार्थना । परोपद्रवकरणं हिंसा । 'मन
ज्ञाने' 'मन अवबोधने' 'मान पूजायाम्' । एभ्यो घातुभ्यो ययातयं भावे घञि
(३. ३. १८) अभिमानः । 'मीन् हिंसायाम्' इत्यस्माद्धातोः ल्युटि (३. ३. ११५)
'मीनाति मिनोति...' (६. १. ५०) इत्याख्ये मानशब्दो हिंसावचनः ^६ । को मान
इति महाभाष्यप्रयोगदर्शनात् ^७ ल्युङन्तस्यापि पुल्लिङ्गत्वोपपत्तिः ॥ ११० ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे तु 'घनाघन शत्रवर्षुकाभ्युदयो' इत्येव दृश्यते । विश्वप्रणाशिकाया दृश्यत
एव (पृ. ६६, श्लो १७४)

^२ स्वामिमुबोधिनीकारी Tv ^३ T₃₁ adds 'हन

हिंसागत्पो' ^४ Gm₁ adds 'घनाघन' इति श्रुतौ (Rv 10 103 1) ^५ प्रत्यय

Tv ^६ न तत्र रट् पञ्चनभिमान्यते (ति वा ३ ६. ११). ^७ प्रयोगप्रतात् Tv.

(पा) शत्रो—घनाघन । घातुवश्चासौ मत्तेभश्चेति विशेषणसमास इति
मुभृतिटीया । 'घनाघनो घातुकमत्तदन्तिनो' ^१ इति विश्व (पृ. ६६, श्लो १७४) ।
अभिमानो—प्रणयहिंसयो ॥ ११० ॥

¹ B₃, C₁ add 'निरन्तरे वासववर्षकाब्दयो'

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

(वि) मेघे मूर्तिगुणे मूर्ते सान्द्रे विस्तारदाढ्ययो ॥ २३४ ॥

लोहमुद्गरबाहुल्यमुस्तकेषु^१ दृढे तथा ।

^२ कास्पतालादिवाद्ये स्याद् घनो मध्यमनृत्यके^३ ॥ २३५ ॥

मूर्तिगुण काठिन्यम् । हन्यत इति घन^४ ॥

इनो दिवाकरे पत्यौ पार्थिवे चाभिधीयते ।

^५ एतीति इन । 'इण् गतौ' ॥

राजा चन्द्रे नृपे श्रेष्ठे^६ प्रभौ शक्रे क्षयामय ॥ २३६ ॥

^७ रञ्जयतीति राजा^८ ॥ १११ ॥

^१ मुक्तकेषु K₄, K₅ ^२ कास्पतरादिवाद्ये K₆ ^३ नृत्यके K₂ ^४ J₂, K₂,
K₄ add 'हन हिंसागत्यो' ^५ K₂ adds नयति ^६ शक्रे K₂, K₅ ^७ K₂, K₄
add 'रञ्ज रागे' ^८ राजति इति सुवचम

(विव.) घनो मेघे—निरन्तरे । ^१ मूर्तिगुणे काठिन्यगुणे । रूपभेदात् पुलिङ्गः । मूर्ते काठिन्ययुक्ते निबिडावयवद्रव्यादौ^२ वाच्यलिङ्गः । हन्यतेऽनेनेति घनः । 'मूर्तो घनः' (३. ३. ७७) इति निपातनात् साधुः । अत्र सूत्रे 'मूर्तिः काठिन्यम्' इति यद्यपि घृतिकारेणोक्त^३ (काशिका, पृ. २१६) तथापि मेघादावपि घनशब्दस्य प्रायिकप्रयोगदर्शनाद् उपमानेन ^४ साधुत्व समर्थनीयम् । घन इति योगविभागाश्रयणेन साधुत्वमपोत्यपरे । अत एव घर्मशब्देन घर्मो च सूचित इति घृतावृत्तम्^५ (काशिका पृ. २१६) । शेषे—'घनं स्यात् कास्पतालादौ पुंसि मुद्गरमुस्तपोः' इति ॥ इनः सूर्ये प्रभौ । प्रभुशब्देन राजा, पतिश्च विवक्षितः । तथा च विश्वप्रकाशे (पृ. ८५, श्लो. १)—'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' इति । एति गच्छतीति इनः । 'इण् गतौ' । औणादिको नक्प्रत्ययः^६ ॥ राजा—नृपे । क्षत्रिये तद्वर्णमात्रे^७ । शेषे—'राजा क्षयामये शक्रे पतिमात्रद्रुभेदयोः' इति ।

द्रुभेदः^६ आरग्वधाख्यः (१, पृ. २३०) । रभसोऽपि—‘प्रभौ भूमिपतौ, राजा क्षत्रिये रजनीपतौ’ इति ॥ १११ ॥

^१ ‘मूर्ति काठिन्यकाययो’ इत्युक्तत्वात् (श्लो ६६) अत्र मूर्तिगुणशब्देन काठिन्यरूपो गुण उच्यते Tv ^२ पापाणादौ Tj₂ ^३ व्याख्यात Gm₁, Tv ^४ अर्थान्तरेष्वपि साधुत्वमिति केचित् Tv ^५ इति व्याचक्षणेन वृत्तिकारेणाप्ययमर्थं सूचित Gm₃, Tv ^६ ‘इण्सिञ्जिदीदुप्यविभ्यो नक्’ (उ ३ २) ^७ नृपे महीपतिमात्रे Tv ^८ द्रुभेदो राजवृक्ष । शरु इन्द्र । पूर्ववाक्यगत प्रभुपद वाकाशिवदुभयत्रापि संबध्यते Tv

(पा) घनो मेघे—निरन्तरे । ^१मूर्तिगुणे—घृतघन, घृतकाठिन्य-मित्यर्थ । मूर्ते—घन दधि । कठिनमित्यर्थ ॥ इन सूर्ये—नपे । ^२प्रभुशब्दस्यात्रापि समन्वय । ‘यक्षे चन्द्रे च राजा स्यात् क्षत्रिये नृपतौ प्रभौ’ इति ^३त्रिकाण्डशेष (पृ ३०, श्लो ८०६) ॥ १११ ॥

^१ A₁ omits ^२ प्रभाविति B₃, C₁ ^३ ‘यक्षे चन्द्रे च राजा स्यात्’ इत्येव मु प्र, ‘राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशत्रयो’ इति वि प्र (पृ ६४, श्लो ११४)

वाणिन्यो नर्तकोदूत्यो लवन्त्यामपि वाहिनी ।

ह्लादिन्यो वज्रतडितौ बन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

(वि) मत्ताविदग्धादूतीषु नर्तक्या वाणिनी मता ।

वानिनीति वा पाठ । वनुते वणतीति वा वानिनी वाणिनी ^१च । ‘वनु याचने’, ‘वण शब्दे’ ॥

नद्या मेनाविशेषे च मेनाया वाहिनी भवेत् ॥ २३७ ॥

बहते बाह्यतीति वा वाहिनी । ‘बह प्रापणे’, ‘बाह^२ प्रयत्ने’ ॥

सोदामिन्या च कुलिशे ह्लादिनी परिकीर्तिता ।

ह्लादोऽस्या अस्तीति ह्लादिनी ॥

वामुक्यामङ्गनाया^३ च वृक्षादिन्या च वामिनी ॥ २३८ ॥

वामुकाया चत्रयाक्या पारावत्यामपि स्मृता ।

कामोऽस्या अस्तीति कामिनी ॥ ११२ ॥

¹ वा for च K₅

² J₂ omits 6 lines

³ वनिताया K₅

(विव.) वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ । वणति शब्दायत इति वाणिनी¹ । केचिदत्र द्वितीयाक्षरं वन्त्यवगंपञ्चमं पठन्ति । तथा च शोपे—‘मत्तायिदग्धे वाणिन्यौ वाणिनी वानिनी समे’ इति । वानिनीशब्दोऽपि वाणिनीशब्देनार्थतो लिङ्गतश्च समान इत्यर्थः ॥ स्त्रवन्त्यामपि वाहिनी । स्त्रवन्ती नदी । शोपे—‘वाहिन्यौ सैन्यतद्भेदे’ इति । ग्रहते वाहयतीति वा वाहिनी² । सैन्यमात्रे (१, पृ. ५२८) तद्विशेषे च (पृ. ५३०) प्रागुक्तः ॥ ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ । वज्रं कुलिशम् । ह्लाद आराधोऽस्या अस्तीति ह्लादिनी ॥ वन्दायामपि कामिनी । वृक्षप्ररूढो धिजातीयप्ररोहो वन्दा । काम्यत इति कामः आरोग्यादिजनितसौख्यम् । ³सोऽस्या अस्तीति कामिनी । अपिशब्देन स्त्रीविशेषः प्रागुक्तः (१, पृ. ३६३) ॥ अत्र प्रतापः—‘श्यामा पारावती स्त्रीषु चक्रवाक्यां च कामिनी’ इति । श्यामा प्रियङ्गुः ॥ ११२ ॥

¹ ‘वण शब्दे’ । ‘आवश्यवाचमर्ण्ययोगिनि’ (३ ३ १७०) इति, प्रह्लादित्वात् (३ १ १३४) वा गिनि इति भा दो (पृ. ४७६-८०) ² गिनि (३ १ १३४) ³ तदस्या Gm₃

(पा) वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ । मोग्ध्यवैदग्ध्यदशापन्नापि स्यात् । ‘स्त्री विदग्धा च मुग्धा¹ च वाणिनीत्यभिधीयते’ इति हलायुध (अ मा २ ३३४) ॥ स्त्रवन्त्यामपि वाहिनी । सेनायामपि स्यात्² ॥ ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ । अशनिरपि । ‘अशनि पविर्विद्युतो’³ इति विश्व (पृ. ६५, श्लो १२३) ॥ वन्दायामपि कामिनी । स्त्रियामपि स्यात् ॥ ११२ ॥

¹ मत्ता इति मु ग्र (पृ. ५३)

² B₃ omits स्यात्

³ विद्युती A₁

त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाधोजिह्विकापि च ।

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥

मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

(वि.) अल्पे कृशे च विरले त्वचि देहे तनुर्भवेत् ॥ 239 ॥

तन्यत इति तनुः^१ ॥

गलशुक्ताया वधस्थाने पुत्रिकाप्रतिजिह्वयो ।

सूना स्यात् प्रसवे पुष्पे सून तु परिकीर्तितम् ॥ 240 ॥

सूयत इति सूना । 'पृङ् प्राणिप्रसवे' ॥

अनुकर्मणि विस्तारे तुच्छमन्दाध्वरेषु च ।

वितानमुल्लोचावसरवृत्तभेदेषु कथ्यते ॥ 241 ॥

वितन्यत इति वितानम् । 'तनु विस्तारे' ॥

गृहे कार्ये ध्वजे चित्ते केतनं स्यान्निमन्त्रणे ।

कित्यतेऽनेनेति केतनम् । 'कित ज्ञाने' ॥ ११३ ॥

^१ K₂, K₄ add 'तनु विस्तारे' ^२ प्राणिगर्भविमोचने J₂

(विध.) त्वग्देहयोरपि तनुः । अस्मिन्नर्थद्वये स्त्रीलिङ्गः^१ । शेषे—'तनुस्तु वाच्यलिङ्गः स्यात् स्वल्पेऽपि विरले कृशे' इति ॥ सूनाधोजिह्विकापि च । सुयति प्रेरयति श्लेष्माविकमिति सूना उपजिह्वा । 'यू प्रेरणे'^२ । सूयन्ते प्रेरयन्ते यथायं प्राणिनोऽप्रेति सूना प्राणियधस्यानम् । शेषे—

'सूना पुट्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि ।

सूनं तु वाच्यवच्छूने वलीये^३ प्रसवपुष्पयोः ॥'

इति । यधस्थानं भक्ष्यप्राणिहननप्रदेशः । गलशुण्डिका गलस्थानगतो ग्रन्थिविशेषः । शूनम् उच्छूनम्^४ ॥ अनुविस्तारयोः—मन्दे । तुच्छकं शून्यम् । मन्दोऽस्तसः । वितन्यत इति वितानम् । घञ् । विधिषो विगतो या तानस्तननमप्रेति वितानम् । विध्यप्रकाशे (पृ. ८६, श्लो. ५४)—

'वितानो यत्रविस्तारोऽस्तोचेषु अनुकर्मणि ।

वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः ॥'

इति । सपूपाः प्रतवः । तद्वहिता दर्शपूर्णमासादयोऽपि यज्ञशब्दवाच्या इति भेदः ॥
 अयं केतनं—उपनिमन्त्रणे । कृत्येऽवश्यकतव्ये । यथा—‘निवापाञ्जलिदानेन
 केतनः श्राद्धकर्मभिः’ इति (वेणी. ३. १६) । केतो ध्वज (१, पृ. ५४३) ।
 यथा—मोनकेतन इति । निमन्त्रणमेवोपनिमन्त्रणम् । यथा—‘कृतकेतनं ब्राह्मणं
 नातिक्रमेत्’ इति । ^१कृत्यते ज्ञायतेऽनेनेति केतनम् । ‘कित ज्ञाने’^२ । धेर्मनि
 प्रागुक्तम् (१, पृ. १६७) ॥ ११३ ॥

^१ तनोतीति तनु । ‘तनु विस्तारे’ । ‘भूमशोतुचरित्सरितनि’ (उ १ ७) इति उ .
 ॥ ‘पूह्य प्राणिगर्भविमोचने’ । भावे, वर्मणि क्त । स्यादयं ओदित । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठा-
 नत्वम् इति भा दी (पृ ४८०) ^३सूनम् Tv ^४Tv adds प्रसव कलम् ।
 सततिरित्येके ^५केत्यते Gms, Tv ^६त्युट् (३ ३ ११५)

(पा) त्वग्देहयोरपि तनु । ‘त्वचि वाये तनु स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पो विरले
 कृशे’ इति रुद्र ^१ ॥ सूनाधोजिह्विकापि च । बधस्थानमपि स्यात् । ‘सूना स्त्री
 पातनास्पदम्’ इति रत्नकोश ^२ ॥ प्रतुविस्तार—उपनिमन्त्रणे ॥ ११३ ॥

^१ विश्व B₃, मुद्रितविश्वप्रकाशिकाया तु ‘विरलेऽपि च वाच्यवत्’ इति दृश्यते
 (पृ ८६, श्लो १८) ^२जयकोश B₃, C₁

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

उत्साहने च हिंसायै सूचने चापि गन्धनम् ।

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

(वि) ज्ञाने तत्त्वे तपोऽध्यात्मवेदेषु ब्रह्म चोच्यते ॥ २४२ ॥

^१चन्द्रार्कयोगे योगे च ब्राह्मणे च प्रजापतौ ।

ऋत्विग्भेदे ^२धर्ममाने ब्रह्मा तु परिकीर्तित ॥ २४३ ॥

^३बृहतीति ब्रह्मा । ‘बृहि बृद्धौ’ ॥

हिंसार्थोत्साहने हिंसासूचने^५ च प्रकाशन ।

हिंसाया गन्धकरणे गन्धन परिकीर्तितम् ॥ २४४ ॥

गन्ध्यतेऽनेनेति गन्धनम् । ‘गन्ध अर्दने’ ॥

आतञ्चन प्रतीवापे^६ जवनाप्यायनार्थयो^७ ।

७ आतञ्च्यते पयोऽनेनेति आतञ्चनम् । 'तञ्चु गतौ' ॥ ११४-५ ॥

^१ चन्द्रार्कयोश्च योगे K₅ ^२ वर्तमाने K₆. ^३ बृहति J₂ ^४ K₂, K₃
add बृह ^५ सूदनेषु प्रकीर्तित J₂ ^६ प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्ये तत्रादिशेष
इति भा वी (पृ ४८०) ^७ आतञ्च्यते K₂, K₄

(विच.) वेदस्तत्त्वं—प्रजापतिः । वेदे यथा—ब्रह्मयज्ञ इति । तत्त्वं परमात्मा । यथा—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा. उ. ३. १४. १) । तपसि यथा—'तपो ब्रह्मेति' (तै. उ. ३. २. १०) । अस्मिन्नर्थत्रये^१ रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्गः । विभे वेधसि च पुंलिङ्गः । बृहति वर्धत^२ इति ब्रह्म । 'बृहि बृद्धौ' । 'बृहेर्नोऽच्च' (उ. ४. १४८) इति मनिन्, नकारस्याकारश्च । शेषे—'ब्रह्मा चन्द्रार्कयोर्मणे पुंसि स्यादृत्विगन्तरे' इति । चन्द्रसूर्ययोर्मणौ विष्कम्भादिषु पञ्चविंशः । 'ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्' (तै. ब्रा. ३. ३. ८८) इत्युक्तश्रुतिविशेषः ॥ उत्साहने—गन्धनम् । उत्साहनमुत्साहोत्पादनम् । हिंसायं इति चतुर्थ्यन्तं पदं पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते । अतश्च हिंसार्यमर्थदानेन वचसा^३ प्रोत्साहनेन, हिंसार्यं हस्तचेष्टनाविसूचनेऽपीत्युक्तं भवति । तथा च शेषे—'हिंसार्यसूचने हिंसोत्साहने' चापि गन्धनम्^४ इति^५ । गन्धघतेऽर्चतेऽनेनेति गन्धनम् । 'गन्ध अर्दने' । अर्दनं हिंसेति धातुवृत्तौ^६ । करणे ल्युट् (३. ३. ११७) । अथवा गन्धवन्तं करोतीति णिच् । मतुपो लुकि ल्युटि गन्धनम् । युच्प्रत्यये स्त्रीलिङ्गौ गन्धनाशब्द एष्वर्थेषु वर्तत इत्यनुसंधेयम् । केचित्तु हिंसायामिति सप्तम्यन्तं पठित्वा गन्धनशब्दस्य हिंसारूपमप्यर्थमाहुः ॥ आतञ्चनं—आप्यायनार्थकम् । शृतशीते पयसि दधिनिष्पादनाय^७ स्वल्पमावाप्य-^८तक्रादेरवसेचनं प्रतीवापः । यथा—'अग्निहोत्रोच्छेयणमातञ्चनार्थं निदधाति' इति प्रयोगः (आप. श्रौ. १. ११. १) । द्रुतस्य स्वर्णादिद्रव्यान्तरेणावचूर्णनं प्रतीवाप इति केचित्^९ । अवचूर्णनं रूपान्तरापादनम् । जवनं वेगः । क्षीणस्य पूरणमाप्यायनम् । आतञ्च्यते संकुच्यते पयोऽनेनेत्यातञ्चनम् । 'तञ्चु गतौ' इति धातुः^{१०} ॥ ११४-५ ॥

^१ Tv adds ब्रह्मविदिति वेदाधर्तत्रये. ^२ वर्धति B₆ ^३ 'मम शत्रुममु जहि'
इत्यादिवचसा T₁ ^४ 'उपोद्गन्ने B₆. ^५ 'अथचिदर्थमात्रेण्य प्रवटीकरणे प्ररागनम्
Gm, Tv. ^६ मृद्वितमाधवीयधातुवृत्तौ न दृश्यते ^७ 'वर्णाय Tv. ^८ 'तत्रादिर'
B₅, B₆ ^९ 'स्वामी (पृ २६७). ^{१०} ल्युट्.

(पा) वेदस्तत्त्व—हिंसायै सूचने^१ चापि गन्धनम् । हिंसायै इति सूचन-
विशेषणम् । 'प्रकाशोत्साहयोहिंसासूचने चापि गन्धनम्' इति रभसकोश ।
हिंसायाम् इति पाठे पर्यायपदम् । 'गन्धन सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति
विश्व (पृ ६१, श्लो ७४) ॥ आतञ्जन—आप्यायनार्थकम् । प्रतीवापो निक्षे-
पणम् । जवन वेग । आप्यायन प्राणनम्^२ ॥ ११४-५ ॥

^१ सूचन A1

^२ पीषनम् B3, तर्पणम् C1

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

स्यात् कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

(वि) कादिवर्णे लाञ्छने च पुमुखस्थितरोमणि^१ ॥ २४५ ॥

अङ्गतेमनयोश्चापि व्यञ्जन परिकीर्तितम् ।

^२ व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जनम् । 'अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु' ॥

^३ सर्वेषां च विहङ्गानां युद्धे गर्हणगुह्ययो ॥ २४६ ॥

कुलीनत्वे लोकवादे कौलीन परिकीर्त्यते^४ ।

^५ कोलतीति कुलम् । 'कुल सस्त्याने' । कुलस्येद कौलीनम् ॥ ११६ ॥

^१ लोमनि K5

^२ व्यज्ययतीति K5

^३ पशुसर्पविहङ्गानां J2

^४ परिकथ्यते

J2, K4

^५ कुल्यत इति K6

(विव) व्यञ्जन—अवयवेष्वपि । लाञ्छन कपिध्वजादिकम् । पुरुष-
मुखप्रभव रोमवृन्द इमश्रु । निष्ठान तेमनम्^१ । अवयवः शिशनोपस्थगुदादिः ।
व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जनम् । 'अञ्जू ^२व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु' । करणे कर्मणि
च ल्युट् । अपिशब्दात् ककारादिहकारान्तानां हला च ग्रहणम् । तथा च शेषे—
'व्यञ्जन कादिहान्ते स्यात्' इति^३ । स्यात् कौलीन—पक्षिणाम् । निन्दितः
पुरुषो नमितमुखत्वेन कौ भूमौ लीन इव ^४भवतीति कुलीन उच्यते । तस्येदम् इति
कृत्वा कौलीनम्^५ (५. १ १३०) । लोकवाद जनवाद^६ । मेघवृषादिपशूनां
सर्पाणां लवकादिपक्षिणा यद् युद्धं तदपि कौलीनमुच्यते । तथा च प्रताप—

‘कौलीनं स्यात् कुलीनत्वे गुह्ये जन्ये कुकर्मणि ।

कौलेयकविहङ्गाहिपशूना सङ्गरेऽपि च ॥’

इति । सुभूतिचन्द्रस्तु व्याचष्ट—पशूनामहीना पक्षिणा वा नागरिकः क्रियमाणं द्यूतरूपं युद्धं कुलीनशब्दार्थ इति । तथा च शेषे^७—‘कुलीनत्वे व्यहिपशुयुद्धद्यूते महोक्षिताम्’ इति । विः पक्षी । अहिः सर्पः । पक्षिभिः सर्पैः पशुभिश्च प्रवर्तितं राज्ञा ^८द्यूतरूपं युद्धं कौलीनमित्यर्थः । कुले भवं कौलीनम् ॥ ११६ ॥

^१ Bs adds मरीचादि, भक्ताद्युपपत्तेचन दध्यादि Tv

^२ व्यक्तिश्लक्ष्णं Bs

^३ ककारादयो हकारान्ता इत्यर्थं Bs

^४ भाति Tv

^५ अण् प्रत्यय

^६ जनापवाद Bs.

^७ Gms, Tv add कौलीन गुह्यबुत्सयो

^८ न पशवादिभात्रमिति मूलग्रन्थस्य सौपस्कार-

मर्थवचनमिति शेषपर्यायव्याख्यायामुक्तम् Gms, Tv

(पा) व्यञ्जन—अवयवेऽपि । तैलघृतादावपि स्यात् । ‘निष्ठान तेमन

तच्च व्यञ्जन स्याद् घृतादि च’ इति वैजयन्ती (पृ १६५, श्लो ८५) ॥ स्यात् कौलीन—पक्षिणाम् । युद्धे पश्वहिपक्षिणामिति प्राणिद्यूतमुक्तम् । ‘कौलीन स्यात् कुलीनत्वे प्राणिद्यूते जनोदिते’ इति जयकोश ॥ ११६ ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

अवकाशे स्थितौ स्थानं श्रोडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

(वि) वनभेदे नि सरणे स्यादुद्यान प्रयोजने ॥ २४७ ॥

^१ उद्यान्ति उद्योग युवंतधम्मिन्निति उद्यानम् ॥

अवकाशे मनिवेशे स्थितौ स्थानं प्रवक्षते^२ ।

तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानम् । ‘पृष्टा गतिनिवृत्तौ’ ॥

श्रीशया विजिगीषाया व्यवहारे द्यूतौ म्रुतौ ॥ २४८ ॥

मोदे मदं स्वप्नवान्त्योगंनौ च परिदेवने ।

अशेषं द्यूतके चैव देवनं परिगच्छते^३ ॥ २४९ ॥

दीव्यन्पनेनेनि देवनम् । ‘दिवु श्रीशदी’ ॥ ११७ ॥

¹ K₈ ornats उद्यान्ति. ² प्रवक्ष्यते K₂ ³ परिक्रम्यते K₅, K₈; परिक्रमते J₂

(विच.) स्यादुद्यानं—प्रयोजने । गृहादिप्रदेशाद् निर्गमनं नि.सरणम् । वनभेद आक्रोडः । प्रयोजनमुद्देश्यम् । उत्पूर्वाद् 'या प्रापणे' इत्यस्माद् भावेऽधिकरणे करणे वा ल्युट् ॥ अवकाशे स्थितौ स्यानम् । मूतं द्रव्यान्तरानवरुद्धः प्रदेशोऽवकाशः । यथा—¹प्रतिध्रुवे पान्यानामस्ति स्यानम् । ²तिष्ठतेः अधिकरणे भावे च ल्युट् । शेषे—³स्यानं स्याद् युद्धनृत्तायै सादृश्ये संनिवेशने' इति । युद्धायै प्रत्यालो-
डादौ । नृत्तायै संहतसमपादादौ चेत्यर्थः⁴ ॥ श्रीडादावपि देवनम् । आविशब्देन ⁵विजिगीषाव्यवहारादयो दीप्यतिधातोरर्था भावरूपाः सर्वेऽपि विवक्षिताः । देवताः पाशकाः इति पुलिङ्गः⁶ प्रागुक्तः⁷ (१, पृ. ६४७) ॥ ११७ ॥

¹ परिध्रुवे, स्थिति अवस्थानम् Gm₁, Gm₃ ² स्थीयतेऽनेति स्यानम् । 'ष्ठा गति-
निवृत्तौ' B₅. ³ Gm₃, Tv add सादृश्ये यथा—यवस्थाने गोधूम इति ⁴ श्रीडा-
व्यवहार B₈. ⁵ पुलिङ्गप्रयोग Gm₁, Tv ⁶ दीप्यतेऽनेनेति देवनम् । 'दिवु श्रीडादौ' ।
भावे करणे च ल्युट्

(पा) स्यादुद्यान—श्रीडादावपि देवनम् । श्रीडादीना ¹करणाधिकरण-
योश्चापि स्यात् ॥ ११७ ॥

¹ कारककरणाधिकरणेषु A₁

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

(वि) उद्यमे पौरुषे तन्त्रे ¹मलवेगे रणे मृधि ।

उपविष्टोर्ध्वभागे स्यादुत्थान पुस्तकेऽङ्गने² ॥ 250 ॥

उत्तिष्ठन्त्यत्रेत्युत्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ॥

³स्वैरस्य करणे चैव विरोधाचरणे तथा⁴ ।

⁵समाधेस्तु निवृत्तौ च व्युत्थान परिकीर्तितम् ॥ 251 ॥

व्युत्तिष्ठन्त्यत्रेति व्युत्थानम् ॥ ११८ ॥

¹ हलवेगे K₆.

² K₄ adds अङ्गन यानम्

³ व्युत्थान प्रतिरोधे च K₅.

⁴ अपि च J₂

⁵ समाप्ते K₈

(वि.) उत्थानं—उदगमेऽपि च । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिपुरुषप्रमाणमत्र
 पौरुषशब्देन विवक्षितम् । यथा—‘सप्तोत्थानमिदं रम्यमाप्तरक्षिशतावृतम्’ इति
क्षेमेन्द्रः । तन्त्रं सैन्यम् । यथा—उत्थानसंपन्नो राजा इति । संनिविष्टस्योपविष्टस्य
 शयितस्य वा उदगमनमूर्ध्वोभावः^१ । शेषे—‘मलोत्सर्जन’^२ उत्थानं हर्षोद्योगसमाप्तिपु’
 इति । हर्षे यथा—सूत्थानं ते मुखम् । उद्योगे यथा—अनुत्थाने विनश्यति^३ ।
 समाप्तौ यथा—‘यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्ययंकमुत्थानम्’ (तै. सं. ७. २. १. ४)
 इति । उत्पूर्वात् तिष्ठतेः करणे भावे च ल्युटि (३. ३. ११७, ११५) ‘उदः
 स्थास्तम्भोः पूर्वस्य’ (न. ४. ६१) इति सकारलोपे^४ उत्थानम् ॥ व्युत्थानं—
आचरणेऽपि च । प्रतिरोधः आस्कन्दनम् । विरोधाचरणं प्रतिकूलाचरणम् । विगत-
मुत्थानं प्रचारोऽत्रेति व्युत्थानम् । अपिशब्दात् समाधिनिवृत्तावपि । यथा—
व्युत्थानदशेति ॥ ११८ ॥

^१ ऊर्ध्वभाय. B₅, B₆. ^२ सज्जनमुत्थान Tv. ^३ ‘अनुत्थाने ध्रुवो नाशः’ बी.
 अर्थशास्त्रे (Apte’s Dict. p. 94). ^४ पूर्वसंज्ञादिशो भवति Tv.

(पा.) उत्थानं—उदगमेऽपि च । उद्यमे समरे हर्षेऽङ्गणेऽप्युत्थानमिति
सुमुत्तिटीका । तन्त्रं सैन्यम्^२ ॥ व्युत्थानं—आचरणेऽपि च । स्वतन्त्रतायामपि
स्यात् । ‘स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्’ इति त्रिकाण्डशेषः (पृ. ३०, श्लो. ८१२) ।
‘स्वातन्त्र्यानुष्ठानं व्युत्थान विलसितं ललितम्’ इति रत्नकोशः ॥ ११८ ॥

^१ अङ्गने B₃, C₁. ^२ A₁ adds संनिविष्टोदगम संनिविष्टेन उदगमः उद्यम..

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुग्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

(वि.) सिद्धौ लिङ्गे सैन्यगत्योर्वधे द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तने च गमने कारके मृतसंसृते^२ ॥ २५२ ॥

^३ गिरनोपायोपहरणेऽप्युपकारे च साधनम्^४ ।

उपकार उपकरणम् । साध्यतेऽनेनेति^५ साधनम् । ‘गाघ गंसिद्धौ’ ॥ ११९ ॥

^१ वरणे J₂. ^२ ‘मसृत्तौ J₂, K₃, K₅. ^३ उपकरणे K₆ ^४ प्रसाधनम्
 K₂, K₄ ^५ K₃, K₄ omit अनेन.

(विव.) मारणे—अर्थदापने—साधनम् । मारणे यथा—कृष्णेन साधितः कंसः इति । मृतसंस्कारोऽग्निप्रदानादिः । यथा—कृतसाधनाः पितरः इति । कश्चित् अमृतसंस्कार इत्यकारप्रश्लेषेण छेदनं कृत्वा अमृतस्य वत्सनाभादेर्विषस्य निर्विषीकरणरूपसंस्कार इति व्याचष्ट । यथा—साधितं विषमिति । गतो यथा—‘साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते’^१ इति (रघु. ११. ६१) । द्रव्ये धनधान्यादौ यथा—साधनं संपत्तिरिति । अर्थस्याधमर्णेन गृहीतस्य दापनं पुनरादापनम् । यथा—‘प्रपन्नं साधयन्नर्थम्’ इति (या. स्मृ. २. ३. ४०) । ‘निर्वर्तनं कार्यस्य निष्पादनम् । यथा—घटं साधयति कुक्षिन्द इति । घटं साधयति कुलाल इत्यादि । सुबोधिनीकारस्तु निवर्तनमिति रेफरहितं पठित्वा कार्यान्निवर्तनमिति व्याचष्ट । उपकरणमुपायः । यथा—‘किं साधनं धनप्राप्तौ इति । ‘गुर्वादीननुसृत्य गमनम् अनुद्गम्या । यथा—शिष्यसाधनयुक्त इति । साध्यतेऽनेनेति साधनम् । करणे भावेत्युद् (३. ३. ११७, ११५) । शेषे—‘साधनं करणे लिङ्गसैन्ययोर्महनेऽपि च’ इति । करणं कारकविशेषः । ‘साधकतमं करणम्’ (१. ४. ४२) इत्युक्त-रूपः । लिङ्गमनुमापकम्’ । यथा—अनित्यत्वसाधनं कृतकत्वमिति । सैन्ये यथा—प्रभूतसाधनो यायात् इति । मेहने यथा काव्यप्रकाशिकायाम् (७. १५१) अश्लीलो-दाहरणे—‘साधनं सुमहद् यस्य’ इति^२ ॥ ११६ ॥

^१ व for ते B₈ ^२ प्रत्याहरणम् Gm₃, Tv ^३ साधयेत् B₅, B₆ ^४ अन्ये तु निर्वर्तनमिति Gm₁, Tv. ^५ धनार्जने साधन चिन्तयाम Tv ^६ गुर्वादि पृच्छतो गमनम् Tv ^७ T₁1, T₁2 add धूमादि ^८ Gm₃, Tv add ‘साधनं स्वादसाध्यार्थस्त्ववशीकरणेऽपि च’ इति नानार्थसंग्रहे

(पा.) मारणे—साधनम् । मृतसंस्कारोऽग्निदानम् । द्रव्य धनम् ।
^१अर्थदापन भूमिहिरण्यादीना न्यास । उपकरणमुपाय ।

‘साधनं निर्वर्तौ ^२मेद्रे सैन्ये सिद्धौ ^३पदे गतौ ।
उपाये मृतसंस्कारे दापने ^४सुगमे धने ॥’

इति विश्व (पृ ६३, श्लो ६५) ॥ ११६ ॥

^१ अर्थदापने इति पारिजातपाठ ^२ मेद्रे इति मु ग्र ^३ गते वधे इति मु ग्र
^४ अनुगमे इति मु ग्र

निर्यातन वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

व्यसन विपदि भ्रशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

(वि) निर्यातन वितरण न्यासप्रत्यर्पण तथा ॥ २५३ ॥

ऋणवैरमलादीना शोधन चापि ^१कथ्यत ।

नि शेषेण यातन निर्यातनम् ॥

भ्रशो कामजकोपोत्यदोषे विपदि किल्बिष ॥ २५४ ॥

अशुभे निष्फलोद्योग दैवानिष्टफले^२ तथा ।

व्यसन स्यादसामर्थ्यं पवनव्यक्ततथशक्तिपु^३ ॥ २५५ ॥

व्यस्यत इति व्यसनम् । असु क्षण ' ॥ १२० ॥

^१ च प्रचक्षते J₂

^२ दैवारिष्ट^० K₄ K₅, दैवऽरिष्टफल J₂ दैवारिष्ट^० K₆

^३ शक्तिपु J₂, K₅, शक्तिपु K₆

(विव) निर्यातन—अर्पणेऽपि च । वैरशुद्धि प्रतीकार । इह वानशब्देन प्रतिश्रुतार्थस्य प्रदान विवक्षितम् । उपनिधिद्रव्यस्यानुद्घाटितमुद्रस्य स्वामिहस्ते दान न्यासार्पणम् । निर्यात्यते निष्कास्यते वैर स्वहस्तगतं वा धनमनेनेति निर्यातनम् । 'यत् निकारोपस्कारयो ' ^१, णिचि' करणे ल्युट् (३ ३ ११७) ॥ व्यसन—कामजकोपजे । विपद् बु खम् । यथा—'चिराय' मित्रव्यसनी सुवमो दमघोषज ' इति माघ ^४ (शिशु २ ६०) । भ्रश स्खालित्यम् । यथा—आम्नाये व्यसन प्राप्त इति । कामजाना कोपजाना च दोषाणां स्वरूप मनुना प्रपञ्चितम् । यथा—(म स्म ७ ४७-८)

'मृगयाक्षो दिवा स्वाप ^५ परीवाव स्त्रियो मद ।

तौर्यत्रिक वृथा^६ त्याग कामजो दशको गण ॥

पेशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासुधार्यदूषणम् ।

घादण्डज च पारुष्य प्रोषजोऽपि गणोऽष्टक ॥ '

इति । एषामष्टादशाना मध्ये कष्टे सप्त कष्टतमानि ।

‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥’ (म. स्मृ. ७. ५०-१)

इति । व्यस्यते श्रेयोमार्गात् प्रच्याव्यते पुरष इति व्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’^१ ।

शेषे—‘व्यसनं कित्त्वपे सक्तावशुभे निष्फलोद्यमे’ इति । सवितः आसक्तिः ।

यथा—‘विद्यायां व्यसनम्’ इति (नी. श. ५१) । अशुभम् अमङ्गलं वाक्ताड-
नादि ॥ १२० ॥

^१ *तत्कारयो Bb, B6

^२ Tv adds स्वायँ

^३ चिरस्य इति मु प्र

^४ माघप्रयोग Tj1, Tj2

^५ स्वप्न इति मु प्र

^६ ब्रूयाद्या च इति मु प्र

^७ भावे करणे च ल्युट्

(पा) निर्यातिन—कामजकोपजे । भ्रशोऽप्राय । ‘दैवानिष्टफलेऽप्राये

विपत्तौ निष्फलोद्यमे’ इति ^१विश्व (पृ. ६२, श्लो ६२) । कामजदोष. पानस्त्री-

मृगयाद्युत्तानि । कोपजदोषो वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणानि ॥ १२० ॥

^१ B3, C1 add ‘व्यसन त्वशुभे सक्ता पानस्त्रीमृगयादिषु’.

पक्षमाक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशोऽप्यणीयसि ।

तिथिभेदे क्षणे पर्वं वर्त्म नैत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

(वि) तन्त्वादिसूक्ष्मावयवे लोचनस्य च लोमनि ।

किञ्जल्के पक्षिगरुति पक्षमशब्दोऽभिधीयते ॥ २५६ ॥

पक्ष्यते परिगृह्यत^१ इति पक्षम । ‘पक्ष परिग्रहे’ ॥

उत्सवेऽवसरे^२ ग्रन्थौ विषुवत्प्रभृतावपि ।

दर्शप्रतिपदो ^३सद्यो पर्वं शल्यसम्भादिके^४ ॥ २५७ ॥

पर्वतीति पर्व । ‘पर्वं पूरणे’ ॥

पदव्या लोचनपुटे वर्त्मशब्द प्रकीर्तित ।

वर्तन्तेऽनेनेति वर्त्म । ‘वृत्तु वर्तने’ ॥ १२१ ॥

¹ K₆ omits² वत्सरे J₂³ मध्ये K₂, K₄⁴ सभादिषु J₂

(विव.) पक्षमाक्षि—अणीयसि । नयनपुटप्रान्तप्ररूढं लोम अक्षिलोम । किञ्जल्कः प्रसिद्धः (१, पृ. १८२) । अणीयसीति पदं तन्तुतूलादिभागस्य¹ विशेषणम् । पक्ष्यते परिगृह्यत इति पक्ष्म । 'पक्ष परिग्रहे' । औणादिको² मनिन्प्रत्ययः (उ. ४. १४५) । अपिशब्दाद् 'गरुति च' इति स्वामी (पृ. २६८) ॥ तिथिभेदे क्षणे पर्व । तिथिभेदः तिथिविशेषः । यथा—

'चतुर्विंशत्यष्टमी चैव पूर्णिमा च कुहूस्तथा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥'

इति प्रसिद्धः³ । क्षणः उत्सवः । यथा—चैवाहिकं पर्वं इति । पर्वति⁴ पूरणो भवत्यस्मिन्निति पर्व । 'पर्वं पूरणे' । अत्र प्रतापः—

'दर्शप्रतिपदोः संघौ विपुवत्प्रभूतावपि ।

पर्वं स्याद्रुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे ॥'

इति । प्रस्तावोऽवसरः । लक्ष्यते जायते प्रतिपाद्यार्थोऽनेनेति लक्षणम् अध्यायाद्येक-
देशः । यथा—द्वादशलक्षणी भीमांसा इति⁵ । लक्षणान्तरे लक्षणविशेषे पर्वशब्दः ।
यथा—आविपर्व, सभापर्व इत्यादि ॥ वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि । अक्षितिरोधान-
घर्मपुटो नेत्रच्छदः । अक्षिप्रान्ते वर्तत इति वर्त्म । 'वृत्तु वर्तने' । औणादिको
मनिन्प्रत्ययः (उ. ४. १४५) । अध्वनि मार्गे प्रागुक्तः (पृ. १६२) ॥ १२१ ॥

¹ तन्वाद्यस्य Tv² 'सर्वघातुभ्यो मनिन्'³ तिथिभेद पूर्णिमा । यथा—

'न शारद पाविशर्षवरीश्वर' इति नैपद्यवाक्ये (१ २०) । अन्येऽपि तिथिभेदा पुराणेषु

परिभाषिता Tv

⁴ विष्णुपुराणे (श द्रु p 74)⁵ पूर्णे B₅, B₆⁶ धर्मो

द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्य (शा भा Apte's Dict p 848)

(पा) पक्षमाक्षि—क्षणे पर्व । पञ्चदशी च तिथिमात्र च तिथिभेदः ।

उत्सवश्च प्रस्तावश्च क्षण । वर्त्म—अध्वनि ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मय्युनं संगती रते ।

प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

(वि.) चीरखण्डे कुवार्ये च गुह्ये कौपीनमुच्यते ॥ 258 ॥

कौपीनशब्दव्युत्पत्तिरूह्या^१ ॥

सगमे ग्राम्यधर्मं च मंथुन परिकीर्तितम् ।

मिथुनस्येद मंथुनम्^२ । 'मिथू मेथू सगमे' ॥

प्रकृतावजहस्लिङ्गे प्रज्ञायामुत्तमेऽपि च ॥ 259 ॥

एकत्वे च^३ महामात्ये प्रधान परमात्मनि ।

प्रधत्त इति प्रधानम् । 'दुध्याञ् घारणपोषणयो.' ॥

^४लाञ्छने च मनीषाया प्रज्ञानमभिधीयते ॥ 260 ॥

प्रज्ञायत इति प्रज्ञानम् । 'जा अवबोधने' ॥ १२२ ॥

^१ उन्नेया J₂, K₈

^२ K₃, K₄ add मेयति मिथ. सगच्छत इति मिथुनम्.

^३ महामात्रे J₂

^४ Gap of B pages in K₅

(विच.) अकार्यगुह्ये कौपीनं । कर्तुमयोग्यम् अकार्यम् । प्रच्छादनाहत्वेन कूपप्रवेशमर्हतीति कौपीनम् । 'शालीनकौपीने अधुष्टाकार्ययोः' (५. २. २०) इति कूपशब्दात् खञ्प्रत्ययः उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । पापवदेव^१ गुह्यं रहस्यस्थानम् उपस्थोऽपि कौपीनमुच्यते । गौणोऽपि^२ निरुद्धत्वेन मुख्यतुल्यत्वात् कौपीनशब्दोऽपि नानार्थत्वेनोक्तः^३ । शेषे—'कौपीन चीरखण्डे स्यात्' इति । इह चीरखण्डमपि तादर्थ्यलक्षणया गुह्याच्छादनमेव 'गृह्णाति । 'कक्षापदेऽपि कौपीनम्' इति दुर्गः ॥ मंथुनं संगतौ रते । संगतिर्नाम सुरतव्यतिरिक्तप्रयोजनवशेन स्त्रीपुंसयोर्विवाहादिकाले प्रत्यासत्तिविशेषः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिदं मंथुनम् (४. ३. १२०^४) । प्रधानं परमात्मा धीः । परमात्मशब्देन क्षेत्रज्ञो विवक्षित इति चन्द्रः । धीर्बुद्धिः । तत्कारणं प्रकृतिश्च प्रधानशब्दार्थः । शेषे—'प्रधानं मुख्यमन्त्रिणोः' इति । मुख्ये श्रेष्ठे मन्त्रिणि अमात्ये चेत्यर्थः । अत्रार्थद्वये प्रधानशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव । यथा चैतत् तथा प्रागुक्तम्^५ (२. ८. ५) ॥ प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः । चिह्नं लक्षणं ज्ञापकमित्यर्थः । भावे करणे च ल्युट् (३. ३. ११५, ११७) ॥ १२२ ॥

¹ Gm₃, Tv add गोप्यत्वात् ² शब्द Tv ³ इत्यवधेयम् Tj₁, Tj₂, Tv
⁴ गृह्यते B₅, B₆ ⁵ 'तस्येदम्' ⁶ प्रघत्ते, प्रधीयतेऽनेन वा प्रधानम् । 'दुधाञ्
 धारणपोषणया' । ल्युट् (३ ३ ११५, ११७)

(पा) अकार्यगुह्ये कौपीनम् । अकार्य¹ गृह्यत्वात् ² प्रच्छादनाहं कार्यम् ।
 गुह्य¹ प्रच्छादनाहवियव ॥ मैथुन—परमात्मा च । ³ चात् प्रकृत्यादि ॥ प्रज्ञान
बुद्धिचिह्नयो ॥ १२२ ॥

¹ A₁ adds नाम ² अहंभूत A₁ ³ प्रकृतिरपि स्यात् A₁

प्रसूनं पुष्पफलयोनिधनं कुलनाशयोः ।

क्रन्दने रोदनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

(वि) कुसुमे च फले चापि प्रसून परिकथ्यते ।

प्रसूयत इति प्रसूनम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' ॥

नाशे कुले च निधन निवृत्ती स्याद् धनस्य च ॥ 261 ॥

निवृत्त धनमस्मादिति निधनम् ॥

आह्वाने रोदने चापि क्रन्दन परिकीर्तितम् ।

क्रन्दतेऽनेनेति क्रन्दनम्¹ । 'अदि आह्वाने रोदने च' ॥

शरीरे च प्रमाणे च वर्ष्म स्यात् सुन्दरावृत्तौ ॥ 262 ॥

² वर्णतीति वर्ष्म । 'यूपु सेवने' ॥ १२३ ॥

¹ क्रन्दत्यनेनेति J₂ ² वर्ण्यते K₃, K₄

(धिय.) प्रसूनं पुष्पफलयोः । फलं फलमात्रम् । प्रसूयते वृक्षादिनेति
 प्रसूनम्¹ ॥ निधनं कुलनाशयोः । निधनं निश्चितं धनं दायोऽप्येति निधनं धनः ।
 निवृत्तं धनं स्यामिनाशादप्येति निधनं नाशः । शेषे—'सामभवते तु निधनम्'
 इति । साम्नः ² पञ्चमभक्ताधित्यर्थः । ययादृष्टदोषा—'सर्वे निधनं ध्रुवः

साम्नो निघनमुपयन्ति' इति । यज्ञे बर्हिर्मुष्टिरपि निघनमुच्यते ॥ क्रन्दने रोदना-
ह्वाने । 'अदि आह्वाने रोदने च' इति रेफसहिताद् घातोः भावे ल्युटि क्रन्दनम् ॥
वर्ष्मं देहप्रमाणयोः । अत्र प्रमाणशब्देनोर्ध्वमानं विवक्षितम् । 'गजवर्ष्मं किरातेभ्यः
शशमुर्देवदारवः' इति कालिदासः (रघु. ४. ७६) । वर्पति वृष्यते चेति वर्ष्म ।
'बृषु सेचने' । मनिन्प्रत्ययः^१ (उ. ४. १४५) ॥ १२३ ॥

^१ 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति निष्ठानत्वम्, 'स्वादय
ओदित' ॥ 'लोकेषु पञ्चविधस्य सामोपासीत' (छा उ २ २ १) ^३ 'सर्व-
धातुभ्यो मनिन्'

(पा) प्रसून पुष्पफलयो । सूनशब्दोऽपि एवप्रकार । 'सून प्रसव-
पुष्पयो' इति विश्व (पृ ८६, श्लो. ६) ॥ निघन—प्रमाणयो । [वर्ष्मं] सुन्दरा-
कारेऽपि स्यात् । 'प्रमाणदेहयोर्वर्ष्मं स्यादाकारेऽपि सुन्दरे' इति रभस ॥ १२३ ॥

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

(वि) गृहे देहे स्थितौ रश्मौ धाम जन्मप्रभावयो ।

धीयते धियत इति धाम^१ ॥

संस्थानमाकृती मृत्यौ रचनाया चतुष्पथे ॥ २६३ ॥

^२सम्यक् तिष्ठन्त्यत्रेति संस्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ॥

लाञ्छने च प्रधाने च लक्ष्मशब्द प्रकीर्त्यते^३ ।

लक्ष्यत इति लक्ष्म । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयो' ॥ १२४ ॥

^१ K2 adds 'दुष्ठाब् धारणपोषणयो' ^२ सतिष्ठन्ते J2, K4 ^३ प्रकीर्तित J2

(विच.) गृह—धामानि । त्विट् किरणः । प्रभावः प्रतापः । घत्ते धीयत
इति वा धाम । दघातेरौणादिको मनिन् (उ. ४. १४५) । शेषे—'धाम स्थाने च
जन्मनि' इति^१ । अथ चतुष्पथे—संस्थानम् । चतुर्णां पथा समावेशस्थान चतुष्पथम् ।

संगतास्तिष्ठन्त्यत्र पन्थान इति संस्थानम्^१ । सम्यक् तिष्ठन्त्यत्रावयवा इति संनिवेशोऽवयवरचनाविशेषः । शेषे—‘संस्थानमाकृतौ मृत्यौ’ इति । अवयव-संनिवेशोऽभिव्यङ्ग्यस्वरूपम् आकृतिः^३ ॥ लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः । चिह्नं लक्षणम् । प्रधानं मुख्यम् । यथा—यादवलक्ष्मा कृष्णः इति ॥ १२४ ॥

^१ Bs adds अत्र विश्व — ‘धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः’ इति (पृ. ६५, श्लो. १२१) ^२ सस्वीयतेऽत्रेति संस्थानम् । ल्युट्. ^३ Tv adds ‘संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे’ इति छद्.

(पा.) गृहदेह—संनिवेशे च संस्थानम् । संनिवेशोऽवयवविभागः । ‘व्यूढोरस्को वृषस्कन्ध मालप्राशुर्महाभुज (रघु. १. १३) ॥ लक्ष्म चिह्न-प्रधानयोः ॥ १२४ ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

(वि.) आच्छादनं स्याद् वसने सविधानेऽपवारणे ॥ २६४ ॥

^१ आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादनम् । ‘छद् अपवारणे’ ।

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ।

आराध्यते^२ इत्याराधनम् । ‘राध^३ ससिद्धौ’ ॥ १२५ ॥

^१ Ks, Ks omit अनेन

^२ J₂, K₄ add अनेन

^३ J₂, K₄ add साध.

(वि.) आच्छादनं—इत्युभे । घटादेः पिधायकं ^१क्षरावादिकं पिधानम् । तिरोधायकवस्त्रादिकम् अपवारणम् । अन्ये तु—सम्यक् पिधायकं संपिधानम् । ईय-तिरोधायकम् अपवारणमित्याहुः । आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादनम्^२ । ‘छद् अपवारणे’ । अभिविधावीपदर्थे च आडित्युपसर्गः । ^३वस्त्रे च प्रागुक्तम् (१, पृ. ४३५) ॥ आराधनं—तोषणेऽपि च । आराध्यते साध्यते फलमनेनेत्याराधनम् । ‘राध साध संसिद्धौ’ । करणे ल्युट् (३. ३. ११७) । यथा—विष्णोराराधनं श्रेयःसाधनम् इति । अयाप्तिः फलसंपत्तिः । यथा—‘जनाः सदाराधनमीहमानाः’ इति

देवीशतककाव्ये प्रयोगः (श्लो. २६) । तोषणं संतोषोत्पादनम् । यथा—जनचित्ता-
राधनं राज्ञो धर्मं इति । भावे ल्युट् (३. ३. ११५) ॥ १२५ ॥

^१ शरावादि । सपिधान तिरोधायकम् Gm₁, Tv ^२ करणे भावे च ल्युट् (३. ३. ११७, ११५). ^३ Gm₁, Tv add शेषे—वस्त्रेष्वच्छादन मतम्.

(पा.) आच्छादनं—इत्युभे । अपवारणमावरणमात्र दोषावरण च ।
'आच्छादन सपिधाने^१ वस्त्रे दोषावृतावपि' इति व्याङ्गिः ॥ आराधन—तोषणेऽपि च
^२साधनमन्नादिपचनम् ॥ १२५ ॥

^१ सतिधाने A₁. ^२ A₁ omits the sentence

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

(वि) रथाङ्गनगरे चापि प्रभावेऽध्यासने तथा ॥ २६५ ॥
आरोपणेऽप्यवस्थानेऽप्यधिष्ठानमुदाहृतम् ।

^१अधिष्ठीयतेऽन्तेत्यधिष्ठानम्^२ ॥

रत्नं ^३स्वजातावृत्कृष्टे मणौ च परिकीर्तितम् ॥ २६६ ॥

^४रमन्तेऽन्तेति रत्नम् । 'रमु क्रीडायाम्' ॥

पानीये कानने ^५चापि वन हि समुदाहृतम् ।

वन्यत इति वनम् । 'वन घण सभक्तौ'^६ ॥ १२६ ॥

^१ अधितिष्ठन्ति K₂, K₄ ^२ J₂ adds 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' ^३ स्वजाति-
तोत्कृष्टे K₆ ^४ रमयति K₂, K₃ ^५ चैव J₂, K₄ ^६ J₂ adds शब्दे च,
'वनु याचने' K₂

(विव.) अधिष्ठानं—अध्यासनेष्वपि । चक्रं राष्ट्रम् । रथाङ्गमिति
'केचित् । पुरं नगरम् । अध्यासनं पीठादेरुपर्याक्रमणम् । अधिपूर्वात् तिष्ठतेरधि-
करणे भावे च ल्युट् (३. ३. ११७, ११५) ॥ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि । जातौ
जातौ यदुत्कृष्टं तद् रत्नम् । यथा—अश्वरत्नं स्त्रीरत्नम् इत्यादि । रमन्तेऽन्तेति^२
रत्नम् । 'रमु क्रीडायाम्' । 'रमेस्त च' (उ. ३. १४) इति नप्रत्ययः । तकार-

श्चान्तादेशः । अपिशब्दात् पद्मरागादौ, मुक्ताप्रवालयोश्च^१ ॥ वने सलिलकानने ।
निगदव्याख्यातमेतत् । निवासस्थानेऽपि वनशब्दः ॥ १२६ ॥

^१ अधिष्ठान रथस्याङ्गे इत्यजय (भा दी पृ ४८२), रथाङ्गमिति स्वामी (पृ २६६)

^२ रमयतीति वा B₅

^३ 'रत्न मणिद्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च' इति वैश्यवर्गे

(१, पृ ६०६)

(पा) अधिष्ठान—अध्यासनेष्वपि । चक्र रथपदम् ^१ 'गालि' ॥ रत्न
स्वजातिश्रेष्ठेऽपि । मुक्तापद्मरागादावपि स्यात् । वने सलिलकानने । ^२ प्रवासि-
निलयश्च स्यात्^३ । ^२ 'प्रवासिनिलये चापि वनम्^४' इति विश्व (पृ ८५,
श्लो ४) ॥ १२६ ॥

^१ B₃, C₂ omit

^२ प्रवास^० B₃

^३ B₃ omits स्यात्

^४ प्रवासे निलये

चापि इति नु ग्र

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

(वि) तलिन विरले स्तोके निर्मलेऽप्यघनेऽपि च ॥ २६७ ॥

तल्यत इति तलिनम्^१ । 'तल प्रतिष्ठायाम्' ॥ वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे । उत्तरे
वक्ष्यमाणा शब्दा नान्ता वाच्यलिङ्गा भवन्ति^२ ॥

एकस्मिन्निति युक्ते च नाभिसस्थितमारते ।

समे सति समान स्यात् ॥

समतीति समान । 'पम वक्लव्ये'^३ ॥

^४ स्पृक्काकुट्टकुमयोरपि ॥ २६८ ॥

^५ वपिवक्त्रे मूचव च गले पिशुन उच्यते ।

अपिश्यति तनूयरोति परगुणानिति पिशुन । 'शो तनूयरणे' ॥ १२७ ॥

^१ 'तल गतो' K₂, K₁

^२ K₃ omits भवन्ति

^३ अत्रैव K₂

^४ पुरा J₂

^५ नारद इत्यर्थः ; विषयो मूचो चापि K₃

(विच.) तलिनं विरले स्तोके । स्तोकम् अल्पम् । तलति प्रतितिष्ठति
 द्रव्यान्तरमत्रेति तलिनम् । 'तल प्रतितिष्ठायाम्' । बाहुलकाद् इनन्प्रत्ययः (उ.
 २. ५६^१) ॥ वाच्यलिङ्गास्तयोत्तरे । अत्र तथाशब्दस्यायमर्थः । यथा पूर्ववाक्यस्यः
 'तलिनशब्दो वाच्यलिङ्ग तथा नान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्ता वक्ष्यमाणा अपि वाच्यलिङ्गा
 इति । तथा च मुरारिनाटके—'कस्य खलु तलिना तादृशी जिह्वा यस्त्वामधरो-
 त्तरेणाभिसंघत्ते' (अनर्थ. १. ४०-) इति प्रयोगः ॥ समानाः सत्समर्के स्युः ।
 'सच्छब्देन सज्जन उच्यते । संश्च समश्च एकश्चेति द्वन्द्वसमासे 'विभाषा जति'
 (१. १. ३२) इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्य चकल्पिकत्वात् जसः शीभावः
 (७. १. १७) । सममनिति प्राणितौति व्युत्पत्त्या पुलिङ्गः समानशब्दः शरीरगते
 वायुविशेषे वर्तते (१, पृ. ४४) ॥ पिशुनौ खलसूचकौ । खलो दुर्जनः । सूचकः
 कर्णेजयः । अपिश्रियति भर्मोद्घाटनादिजनितदुःखेन परं तनूकरोतीति पिशुनः^४ ।
 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' (वा. २. ४ ८२) इत्यादिना अपरेकारस्य लोपः ।
 'पिञ्ज अवयवे' इत्यस्माद् धातोः औणादिक उनन्प्रत्ययो वा (उ. ३. ५५^५) ।
 'मरुमाला तु पिशुना' इति स्त्रीलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. २६५) । कुडकुमे तु
 नपुंसक मनुष्यवर्गे कथितम् (पृ. ४४०) ॥ १२७ ॥

^१ 'तलिपुलिभ्या च' ^२ Gms, Tv add उत्तरवाक्यगत वाच्यलिङ्ग पद
 विभक्तिविपरिणामेन तलिनशब्देनापि सवन्धनीयम् । केचित्तु वाच्यलिङ्गमित्येकवचनान्त
 पठित्वा तलिनशब्देन सवध्नन्ति ^३ सन् सज्जन, सम सदृश, एक केवल । यथा—
 समानोदरे शयित Tv ^४ Tj1, Tj2 add 'शो तनूकरणे' ^५ 'क्षुध्रिपिशिमिभिभ्य
 वित्'

(पा) तलिन—तयोत्तरे । ^१उत्तरे तथाशब्दग्रहणाद् वाच्यलिङ्गा ॥
समाना—खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

^१ स्तोके वाच्यलिङ्गम् इति पारिजाते पाठ

हीनन्यूनादूनगह्यां वेगिशूरी तरस्विनी ।

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ॥ १२८ ॥

इति नान्तवर्गः

(वि) ऊने च कुत्सिते हीनो न्यून ऊनश्च कथ्यत ॥ 269 ॥

हीयत इति हीन । ¹ 'ओहाक् त्यागे' । नियतमूनयतीति न्यून ² । ऊनयतीत्यून ³ ।
'ऊन परिहाणे' ।

वगयुक्त च शूर च तरस्वी परिकथ्यते ।

तरो वेग, बल वा अस्यास्तीति तरस्वी ॥

अभिपन्नो भवेद् ग्रस्तसूर्यादौ सापराधक ॥ 270 ॥

⁴ आपत्प्राप्ते शरव्या च च्युतसायक एव च ।

अभिपद्यत इत्यभिपन्न । 'पद गतौ' ॥ १२८ ॥

इति नान्तवर्गः ⁵

¹ J₂, K₂ omit. ² नियतमूनयते K₂, K₄ ³ ऊयते K₂, K₄ ⁴ व्यापत्^०
K₂, K₄ ⁵ K₃, K₄ add नान्तशब्दसंख्या ७०

(विव.) हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ । हीनो न्यूनश्च इति शब्दद्वयमिह प्रतिपाद्यम् ।
ऊनः स्वल्पः । गर्ह्यः निन्दाविषयः । हीयते त्यज्यत इति हीनः । 'ओहाक् त्यागे' ।
कर्मणि क्तप्रत्ययः (३. ४. ७२) । 'घुमास्था...' इत्यादिना (६. ४. ६६)
ईकारादेशः । 'ओदितश्च' (८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम् । नियतम् ऊनयति
न्यूनः । 'ऊन परिहाणे' । परिहाणं परित्यागः । घुरादिः । पचाद्यच् (३. १.
१३४) ॥ वेगिशूरो तरस्विनौ । तरो जबो बल च, तद्योगात् तरस्वी । 'अस्मायामे-
घाल्लजो विनिः' (५. २. १२१) इति¹ विनिः ॥ अभिपन्नो—व्यापद्गतावपि ।
अपराद्धः कृतापराधः । अभिग्रस्तः शत्रुभिराक्रान्तः । विविधाभिरापद्भिः प्राप्तो
व्यापद्गतः । अभिपद्यते स्मेत्यभिपन्नः । 'पद गतौ' । क्तः । 'रदाम्या...' (८. २. ४२) इति निष्ठानत्वम् ॥ १२८ ॥

इति नान्तवर्गः²

¹ B₅, B₆ add मत्वर्थे

² T₁₁, T₁₂ add शब्दसंख्या सप्तति

(पा) हीनन्यून—व्यापद्गतावपि । दक्षिणस्वीकृतावपि स्याताम् ।
 'अभिपन्न वदन्त्यायं दक्षिणे स्वीकृतेऽपि च' इति व्याडि ^१ । शरणार्थी च स्यात् ।
 'अभिपन्न शरणार्थी' इति त्रिकाण्डशेष ॥ अनुक्तम्—

वन्दिन्यपि च नग्न स्यात् सूनु स्यादनुजेऽपि च ।
 विदग्धेऽपि च धन्वी स्याद् धमनी स्याद् गलऽपि च ।
 पन्नगेऽपि विपन्न स्याद् भृङ्गेऽपि मधुसूदन ।
 रसज्ञाया च ललना द्विजपत्न्या च भट्टिनी ।
 जननी स्यात् कृपाया च नौरनहसि च स्त्रियाम् ।
 स्यात् प्रार्थनाभियानऽपि स्याद् ^२विषेऽपि रसायनम् ।
 स्यात् तपस्वी कृपाहंसेऽपि स्यान्नलिन्यम्बुजेऽपि च ।
 निभत्सेनमलक्तेऽपि दमन ^३सारथावपि ।
 क्लीरसे भवत् प्रेम केसरी घोटकेऽपि च ।
 नन्दिनी हस्तिनीति द्व द्वयोश्च पुरभदयो ।

नन्दिनी अयोध्यापुरम् । 'साकेत स्यादयोध्याया कोसलानन्दिनीति च' इति वैजयन्ती
 (पृ १५६, श्लो ५) । 'हस्तिनी' हस्तिनापुरम् इति वैजयन्ती (पृ १५६,
 श्लो ८) । 'नागाह्व हस्तिनापुरम्' इति रत्नकोश ॥

कदन बलह युद्ध वन्धन कवचे युधि ।
 ब्रह्मामण्डलकुण्डलीकृतरणत्कोदण्डकाण्डच्छटा-
^४हेलानिजितवैरिवन्धनपरक्षमामण्डलाखण्डल ।
 सध्याताण्डवचण्डखण्डपरशुत्वङ्गजटावाहिनी-
^५डिण्डीराधिबिडम्बिडम्बरविधिप्रोद्दण्डपाण्डित्यभू ॥

इति साहित्यकल्पवल्ली ॥

जन प्रजाया जाल्मे च जनि पत्न्या च योषिति ।
 सदादान सुरगजे गजास्ये गन्धहस्तिनि ॥ १२८ ॥

इति नान्तवर्ग

¹ व्यालि A₁ ² बिलेऽपि B₃, C₁ ³ सिद्धके B₃; सक्तके A₁ ⁴ हास्तिन-
पुरमिति मु ग्र ⁵ भञ्जन° for बन्धन° A₁ ⁶ दिण्डीर° A₁

अथ पान्तवर्गः—

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२६ ॥

(वि.) कलापो भूषणे बर्हे तूणीरेऽपि च सहते¹ ॥ 271 ॥

² कला आप्नोतीति कलाप । ‘आप्लु व्याप्तौ’ ॥

परिचारे जलाधारबीजारोपणयोरपि ।

अचलत्वे च सलिले ³परीवाप प्रकीर्तित ॥ 272 ॥

पर्युप्यत इति ³परीवाप । ‘डुवप् बीजसताने’ ॥ १२६ ॥

¹ सहतौ K₂, K₃, K₄

² कल्पते । ‘कल शब्दसघातयो’ K₂, K₃, K₄

³ परीवाप J₂, K₄

⁴ K₂, K₄ add “तन्तु”

(वि.) कलापो—संहतेऽपि च । भूषण काञ्च्यादि । यथा—¹मुक्ता-
कलापः (कु. सं. १. ४२) । बर्हे पिच्छम्² । यथा—‘निजकलापभरेण’ इति ।
तूणीरम् इषुधिः । ‘कलापो कवची धन्वी’ इति तूणीरे । सहतं समूहः । यथा—
³केशकलापः । कलाः कान्तिविशेषानाप्नोति पाति वा कलापः । ‘आप्लु व्याप्तौ’ ।
‘पा रक्षणे’⁴ ॥ परिच्छदे—सलिलस्थितौ । परित उप्पते राजपुर्षैरिति परीवापः ।
परिच्छदः ⁵पटमण्डपसज्जनादिः । ‘डुवप् बीजसंताने’ । कर्मणि घञि⁷ (३. ३.
१२१) परीवापः । पर्युप्तिः कृष्टक्षेत्रे परितो बीजवपनमित्यर्थः । अधिकरणे घञ्
(३. ३. १२१) । परिवापो जलस्थितिः । सलिलस्य स्थितिरत्रेति व्युत्पत्त्या जलाशय
इत्यर्थः । जलस्य निश्चलत्वमात्रस्थितिरित्येके । ‘उपसर्गस्य घञि . . .’ इत्यादिना
(६. ३. १२२) दीर्घः ॥ १२६ ॥

¹ रशनामुक्ताकलाप इति भूषणे Gm₃, Tv

² पिच्छम् B₅, B₆

³ गुण-

कलाप Tv

⁴ ‘वर्मण्यन्’ । कला आप्यतेज्जेन वा । ‘हलश्च’ इति घञ् इति भा दी

(पृ ४८२)

⁵ पटमण्डपे जनादि° Tv

⁶ Tj₂ adds “तन्तु”

⁷ Gm₁ adds

भावे घञि वा

(पा) कलापो—सहतेऽपि च । भूषणशब्देन भूषणसामान्यविशेषो^१ कथितो । 'कलापो भूषणे काञ्च्या सघाते वर्हंतूणयो' इति वैजयन्ती (पृ २४०, श्लो १५) ॥ परिच्छदे—सलिलस्थितौ । सलिलस्थितिशब्देन आलवालमुक्तम् । 'पर्युप्तौ च परीवाप आलवाले परिच्छद' इति वैजयन्ती (पृ २६७, श्लो २६)^२ ॥ १२६ ॥

^१ A1 adds एव

^२ C1 adds परिच्छद वस्त्रादि

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

बाष्पमूष्माभु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

(वि.) बहुग्रामनियुक्ते च गोपो गोष्ठपतौ नये ।

गोपाले रक्षिकाभीरीशारिबासु स्त्रिया भवेत् ॥ २७३ ॥

गा पाति^१ गोपायतीति वा गोप । 'पा रक्षणे' । ^२'गुप् रक्षणे' ॥

ईशाने च ह्रौ चेन्द्रे ज्वलने च वृषाकपि ।

वपन्ति कम्पते चेति वृषाकपि । 'वृष सेचने' । 'कपि चलने' ॥

ऊष्मप्यश्रुणि बाष्प स्यात् कशिपु त्वन्नवस्त्रयो ॥ २७४ ॥

बाष्पतीति बाष्प । ^३'बाष्प अश्रुविमोचने' ॥ कशति^४ तनूकरोति वल्लेशानिति कशिपु । 'कश गतिशातनयो' ^५ ॥ १३० ॥

^१ K4 adds इति

^२ Ks, K4 omit

^३ The root बाष्प is assumed

from the *sūtra* 'बाष्पोष्मभ्यामुदमने' (६ १ १६)

^४ K4 adds कश्यते वा

^५ शासनयो J2

(विय) गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ । ^१गोबन्धनदोहनादिकर्ता गोधुक् । गधोप-

मुक्तकर्मण्यधिकृतो गोष्ठपति ^२ । अत्र प्रताप —

'गोपो ग्रामोपगोष्ठाधिकृतपोर्वत्सवे नृपे ।

गोपयोपाशारिवयोगोपो गोपा तु रक्षिका ॥'

इति । गां भूमिं पातीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे कः (३. २. ३) इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' (६. ४. ६४) इत्याकारलोपे च गोपो नृपः । गोपालवचनाद् गोपशब्दात् 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीप् गोपी गोपालयोषा । शारिबायां तु प्रागुक्ता (१, पृ. २८१) । 'गुप् रक्षणे' इत्यस्मात् पचाद्यचि (३. १. १३४) टापि (४. १. ४) गोपा रक्षिका ॥ हरविष्णू वृषाकपी । वृषेण धर्मेण अकन्ति वर्तन्त इति वृषाकाः धर्मशीलाः । तान् पाति रक्षतीति वृषाकपिः^३ । 'वृषाकप्यग्निकुसित . . .' इत्यादिनिर्देशात् (४. १. ३७) साधुः । शेवे—'वृषाकपिः स्याज्ज्वलने सहस्राक्षे च कीर्तितः' इति । 'नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्रते' (तै. सं. १. ७. १३. २) इति सहस्राक्षे प्रयोगः ॥ बाष्पमूष्माश्रु ।^४ 'चित्रभानुप्रतप्ताद् भूतलघटकपालादेः उद्गच्छन् धूमादिविजातीयावयवसंभिन्नस्तेजोभागः^५ ऊष्मा^६ । अश्रु नेत्राश्रु । वायति शुष्यति शोषयति वा, पाति रक्षति शीतार्तमिति वा बाष्पः । 'ओर्वं शोषणे', 'पा रक्षणे' इति धातुद्वयम् । 'बाष्पोष्मम्यामुद्वमने' (३. १. १६) इति निर्देशात् साधुः ॥ कशिपु—द्वयम् । अन्नम्^७ ओदनमोदकादिकम् । आच्छादनं वस्त्रम् । तदुभयं^८ समुदितं प्रत्येकं वा नपुंसकलिङ्गेन कशिपुशब्देनोच्यते । कशति शातयति दुःखमिति कशिपु । 'कश गतिशातनयोः'^९ । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने द्वे पृथक् कृते' इति पुंनपुंसककाण्डे रभसाभिधानात् पुंनपुंसकलिङ्गः । 'पृथक् च वा' इति पक्षान्तरम् ॥ १३० ॥

^१ 'गोदोहन' Tv ^२ Tj₁ adds गा पातीति गोप । 'पा रक्षणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' .
^३ Tj₂, Tv add 'अक गती' 'पा रक्षणे', B₅ adds वृषाकपि. मूर्धन्यप .
^४ अग्निज्वालादिना प्रतप्ताद् भूप्रदेशात् Gm₃, Tv ^५ सहित* for सभिन्न* Tv.
^६ Tj₂, Tv add यथा—बाष्पायते स्थाली ^७ अशित for ओदनम् Tv. ^८ मिलित Tv.
^९ मृगव्यादित्वाद् (उ १ ३६) निपातनात् साधु. इति श इ (पृ. ६६).

(पा.) गोधुग्—^१बाष्पमूष्माश्रु । ऊष्मणि—बाष्पायते स्थाली । अश्रुणि—बाष्पाम्भसा विन्दवः ॥ कशिपु—द्वयम् । अन्नमाच्छादनमित्यनेन पृथक् पृथक् च, द्वयमित्यनेन मिलित्वापि कशिपुशब्दो वाच्यः । 'एकोक्त्या^२ कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयो पृथक्' इति विश्व^३ (पृ १०५, श्लो १८) ॥ १३० ॥

^१ हरविष्णू वृषाकपी इति पारिजातानुसारी पाठ ^२ भक्त्या इति मु ग्र.
^३ रभसः A₁; B₃ adds दशितहिरण्यकशिपुस्रोत्रदानविस्मय इति वासवदत्ता.

तत्पं शय्याट्टदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मो वीणाभेदश्च कच्छपी ।

इति पान्तवर्गः

(वि.) शय्यापत्न्योर्दुर्गंसारे तत्प स्याद् रणमण्डपे ।

तलन्ति ^१प्रतितिष्ठन्त्यत्रेति तत्पम् । 'तल' ^२प्रतिष्ठायाम्' ॥

स्कन्धादूर्ध्वंतरो शाखास्तम्बयोर्वृक्षविस्तृतौ ॥ २७५ ॥

पल्लवे विटपाले च विटप परिकीर्तित ।

^३वेदतीति विटप. । 'विट शब्दे' ॥

प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ २७६ ॥

प्राप्त रूपमस्येति प्राप्तरूप । शोभन रूपमस्येति सुरूप । अभिमत रूपमस्ये-
त्यभिरूप । अमी त्रय. शब्दा विशेष्यनिष्ठा ॥

कच्छपी बल्लकीभेदे कमठीक्षुद्ररोगयो ।

कच्छपस्येय कच्छपी ॥ १३१ ॥

इति पान्तवर्ग ^४

^१ K₂, K₄ omit प्रतितिष्ठन्ति ^२ 'तल गती' K₃, K₆ ^३ विटति, 'विट
शब्दे' J₂, K₄ ^४ K₂, K₃ add पान्तशब्दस्य १२

(विव.) तत्प शय्याट्टदारेषु । अट्टः दुर्गप्राकारस्थो^१ युद्धमण्डपः । तलन्ति
प्रतितिष्ठन्त्यत्र भटा इति तत्पम् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' । (उ. ३. २८^२) ।
रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्गम् । उत्तरवाक्यस्यमस्त्रियामिति पदमत्राप्यनुसंधेयमिति
चन्द्रः । तथा च—'ययुः सुपुप्सवस्तत्पान्'^३ भोमैर्वचनकर्मभिः' इति भट्टिकाव्ये
(८. १०१) पुल्लिङ्गप्रयोगः ॥ स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् । स्तम्ब- तृणादिगुत्सः^४ ।
अत्र प्रताप—

‘वृक्षस्कन्धोर्ध्वशाखायां तृणगुत्से’ द्रुविस्तृती ।

पल्लवे विटमुख्ये च विटपः पुंनपुंसकम् ॥’ इति ।

विटान् पाति छायासंवरणदानादिना रक्षतीति विटपः^६ ॥ प्राप्तरूप—अमी । रूप-
शब्देन उत्कर्षो विवक्षितः, तद्योगात् प्राप्तरूपः सुरूपः अभिरूपश्च^७ । अमी त्रयोऽपि
शब्दा घाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी । कूर्मी कमठजातीया
स्त्री । ‘जातेरस्त्रीविषयात् ...’ इत्यादिना (४. १. ६३) ङीष् कच्छपी । तदा-
कारसाम्याद् वीणाभेदः । सरस्वत्या वीणा च ॥ १३१ ॥

इति पान्तवर्गः

^१वर्तिरणमण्डप Tv. ^२‘खण्डशिल्पशण्डवाण्यरूपपर्यंतत्वा.’ ^३तल्पमिति
मु. प्र. ^४Tj1, Tv add ‘स्तम्बो गुच्छतृणादिन.’ इत्युक्तम् (पृ. ५६५). ^५‘गुच्छे
Gms, Tv. ^६वेदति । विद्यते वा । ‘विट आक्रोशे शब्दे’ । ‘विटपपिष्टपविशिपोलपा.’
(उ. ३. १४५) इति भा वी (पृ ४८३). ^७Tv adds अत्र रूपशब्दो व्याकरण-
निष्पन्नशब्दवचन । तथा च निघण्टु —रूप स्वभावे सौन्दर्ये नामके नाटकादिषु । आकृतौ
संस्कृते शब्दे इति.

(पा.) तल्प—अस्त्रियाम् । ‘शाखाया पल्लवे स्तम्बे विस्तारे
विटपोऽस्त्रियाम्’ इति रभसः ॥ प्राप्तरूप—मनोज्ञयो । अभिरूपमपत्यम् ।
अभिरूपा कन्या ॥ कूर्मी—कच्छपी । वीणाभेद. सरस्वतीकरवीणा^१ । ‘महती
नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी’ इति वैजयन्ती (पृ. १४५, श्लो ११६) ॥
अनुक्तम्—

^२कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाह्लोऽष्टमेऽशके ।

मृगरोमोत्थपटो नाम^३ छागकम्बल. ॥ ‘कुतप. स्यात् कुले बाधे ‘तपने छागकम्बले’
इति विश्वः (पृ. १०४, श्लो. १२) ॥

रूप तु शब्दशुक्लादिसौन्दर्याकारनाणके ।

आम्ने चामरपुष्प. स्यात् काशकंतकयोरपि ।

गर्तायामपि कूप. स्यात् पादपीठेऽपि पादपः ॥ १३१ ॥

इति पान्तवर्गः

¹ B₃ omits °कर°.² कुतुप A₁³ B₃, C₁ omat नाम⁴ तापके A₁.

अथ फान्तवर्गः—

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात् कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

(पा.) रेफः पुमान् रवर्णे स्याद् द्विरेफ स्यान्मदेऽपि च ॥ १३२ ॥

इति फान्तवर्गः.

लिङ्गयसूरिकृतविवृतौ, अप्ययार्थकृतविवरणे च फान्तशब्दा न दृश्यन्ते । क्षीरस्वामि-
ग्रन्थे तु एव दृश्यते—

शिफा शिखाया सरिति भासिकाया च मातरि ।

शफ भूले तरुणा स्याद् गवादीना खुरेऽपि च ॥

गुल्फ स्याद् गुम्फने बाहोरलकारे च कीर्तित ।

रवर्णे पुंसि रेफ स्यात् कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ इति

अथ बान्तवर्गः—

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

(वि.) अन्तराभवसत्त्वे स्याद् गन्धर्वो दिव्यगायके ॥ २७७ ॥

गा धारयतीति गन्धर्वः ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ।

काम्यत इति कम्बु^१ । 'कमु कान्तौ' । द्वे जिह्वे यस्येति द्विजिह्व ॥पूर्वः स्यात् प्राग्दिशो पूर्वः पूर्वजेऽपि^२ च कथ्यते ॥ २७८ ॥पूर्वन्तीति पूर्वः । ^३ पूर्व पूरणे । वदयोरैक्यम् ॥ १३३ ॥इति बान्तवर्गः^४

¹ कम्बु K₂, K₃² पूर्वजेपु J₂, K₄³ 'पूर्वमवपर्व' पूरणे' K₄, K₆⁴ K₂, K₄ add बान्तवर्गसख्या ४

(विव.) अनेकार्थफकारान्तशब्दानां प्राचुर्येण प्रयोगाभावात् तदतिक्रमेण बान्तानाह—

अन्तराभव—दिव्यगायने । अत्र सुबोधिनीकारः—द्यावापृथिव्योरन्तराभवसत्त्वेन महापर्वतशिखरप्रदेशेषु वर्तमाने देवयोनिविशेषे घोटकमात्रे त्रिदिवीकसां गायने च ¹गन्धर्वशब्दो वर्तते इति ॥ कम्बुर्ना बलये शङ्खे । बलये करभूषणे । शङ्खे तु नपुंसकत्वमपि प्रागुक्तम् (१, पृ. १७०²) । द्विजिह्वी सर्पसूचकौ । सूचकः कर्णजपः । जिह्वाशब्दोऽत्र लक्षणया वचने वर्तते । अत्र वचनस्य च द्वैविध्यं समक्षपरोक्षयोरेकरूपत्वाभावादवसेपम् ॥ पूर्वा—पूर्वजान् । अत्र प्राक्छब्दः पूर्वेषु दिग्देशकालेषु सत्रत्यसंबन्धिपदार्थेषु च ³वर्तते विशेष्यनिघ्नश्च । यथा—पूर्वा दिक् । पूर्वं दिक्चक्रम् । पूर्वा संध्या । ⁴पूर्वो देशः । पूर्वा भूमिः । पूर्वमुपवर्तनम् । पूर्वः समुद्रः । पूर्व दिनम् । पूर्वा रात्रिः । पूर्वा ⁵धनसंपत्तिः । पूर्व धनम् इत्यादि यथासंभवमुदाहार्यम् । यदा तु पूर्वजान् ⁶पितृपितामहादीन् पुरातनान् वा अभिधत्ते, तदा पूर्वशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वबहुवचनान्तत्वयोनियमः । यथा—मत्पूर्वः पालितो देश इति । पुरातनेषु यथा—'पूर्वं पूर्वम्यो वच एतद्वचुः' (तै. ब्रा. ३. १२. ६. २) इति । बबयोरभेवाद् गन्धर्वाविशब्दानामत्र पाठः कृतः । कश्चिद् व्याख्यातृभिः 'अन्तराभव' इत्यादिकः सार्धश्लोकोऽपि न व्याख्यातः ॥ १३३ ॥

इति बान्तवर्गः⁷

¹ गन्धमवन्ति । अव गतौ । 'कम्प्यन्' । शकन्वादि इति मा दी (पृ ४८४).² 'कम्बुरस्त्रियाम्'³ ततश्चायमर्थः । पूर्वशब्दो वाच्यलिङ्ग Gm1, Tv.⁴ Tv

adds पूर्व चन्द्रप्रकाश

⁵ दिनसंपत्ति Tv⁶ Tv omits⁷ Tj₂ adds

शब्दसख्या ४

(पा.) अन्तराभव—दिव्यगायने । अन्तराभवसत्त्वं ¹मरणजन्मनोर्मध्यावस्थापन्नजन्तु । अश्व ह्य । दिव्यगायनं तुम्बुरुप्रभृतिः । गायनमात्रे च स्यात् । 'अन्तराभवसत्त्वे स्याद् गन्धर्वो गायने ह्ये' इति वैजयन्ती (पृ २४१, श्लो २४) ॥ कम्बुर्ना बलये शङ्खे । शङ्खे पुनपुसव ॥ द्विजिह्वी—पूर्वजान् । प्राक्छब्दो दिग्देश-

कालवचन ^२ । ^३पूर्वा दिक् । पूर्व स्थानम् । पूर्वो दिवस । पूर्वजशब्दो वश्यवचन ।
'पूर्वः किलाय परिवर्धितो न ' इति रघुवश (१३ ३) ॥ अनुक्तम्—

विम्ब विम्बीफले तुल्ये प्रतिमाप्रतिविम्बयो ।

विम्बफले—विम्बाधरा । तुल्ये—स्मरस्य विम्बमनिरुद्ध । प्रतिमायाम्—
शिलाविम्बम् । प्रतिविम्बे—मुखस्य विम्बम् । मण्डलेऽस्त्री—शशिविम्ब शशि-
विम्ब ॥ १३३ ॥

इति भान्तवर्ग

^१ जननमरणयो B₃, C₁

^२ A₁ adds कथ्यते

^३ पूर्वो विधि A₁

अथ भान्तवर्गः—

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावी शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विलम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

(वि) घट गजशिर पिण्ड राशौ वाराङ्गनापती ।

कुम्भकर्णश्रुतौ^१ कुम्भ कुम्भ त्रिवृति गुग्गुले^२ ॥ २७९ ॥

कुम्भी भवेच्च पिठरे वारिपर्ण्या च कट्फले ।

कुम्भयतीति कुम्भ । कुम्भि आच्छादन ॥

बालिशे बालक^३ चापि डिम्भशब्दोऽभिधीयते ॥ २८० ॥

इयत्त गमनायेति डिम्भ^४ । ' डौड विहायसा गती ' ॥

स्थूणाया च जडीभाव स्तम्भस्तु परिकीर्तित ।

स्तम्नातीति स्तम्भ^५ । ' स्तम्भु रोधनस्तम्भनयो ' ॥

शम्भु पूज्ये महेशान परमेष्ठिनि कथ्यत ॥ २८१ ॥

श सुपमस्माद् भवतीति शम्भु^६ ।

कुक्षौ भ्रूणे बालके च सद्यो ^१पनसकण्ठके ।

अन्तर्भावे च गर्भं स्यादसवादे च हिंसने ॥ २८२ ॥

विश्वासे केलिकलहे विस्रम्भ प्रणये भवेत् ।

गिरतीति गर्भं । 'गु निगरणे' ॥ ^१विस्रम्भ्यत इति विस्रम्भ । 'स्रम्भु
विश्वासे' ^१ ॥ १३४-५ ॥

^१ सुते K₄, ^२ भ्रूते J₂ ^३ गुग्गुली K₂, K₄ ^४ बालिके J₂ ^५ डिम्भयति,
'डिभि क्षेपे' K₄ ^६ स्तम्भ्यते, 'स्तम्भि प्लम्भि प्रतिबन्धे' K₃, K₄ ^७ K₂, K₃ add
'भू सत्तायाम्'. ^८ पवनसवटे K₆ ^९ विस्रम्भते K₂, K₆ ^{१०} J₂ adds
प्रमादे च

(विव.) कुम्भौ घटेभूमूर्धाशौ । ^१गजशिरःस्थितः पिण्डरूपोऽवयव इत्यर्थः ।

शोये—

'कुम्भः स्यात् कुम्भकर्णस्य पुत्रे वाराङ्गनापतौ ।

राशिभेदे मानभेदे गुग्गुलुत्रिवृतोर्नपुम् ॥

कुम्भौ तु पाटलावारिपर्णोपिठरकट्फले ॥'

मानभेदः पलसहस्रपरिमितः । कुम्भः द्रोणचतुष्टयमित्येके । यथा—'धान्यं दशम्यः
कुम्भेभ्यो हरतोऽन्यधिकं वधः' इति (म. स्म. ८. ३२०) । गुग्गुली त्रिदण्डपां
च नपुम्, नपुंसकलिङ्गमित्ययः । पाटलादिषु ^२कुम्भशब्दो ऋषन्तः कुम्भीति ।
डिम्भौ तु शिशुबालिशौ । शिशुरष्टमवर्षादवर्षाचीनः । बालिशो मूर्खः । डिम्भयतीति
डिम्भः । 'डिभि क्षेपे' । पचाद्यच् (३. १. १३४) ॥ स्तम्भौ स्यूणाजडीभावौ ।
स्तम्भ्यन्ते स्योपरिस्थितानि दाहणि अनेनेति स्तम्भः स्यूणा । पटकाद्याधारत्वेन
ऊर्ध्वाप्रतया स्यापितो दाहविशेष इत्यर्थः । 'प्लम्भि स्तम्भि प्रतिबन्धे' । करणे घञ्
(३. ३. १२१) । स्तम्भ्यते प्रतिरुध्यते शरीरव्यापारोऽनेनेति स्तम्भः जडीभावः
निष्पन्दता, सात्त्विको भावविशेषश्च ॥ शंभु गृह्यात्रिलोचनौ । गृह्या चतुराननः ।
विष्णावपि ^३शंभुशब्द इति चन्द्रः ॥ कुक्षिभ्रूणाभंका गर्माः । भ्रूणः कुक्षित्वः
प्राणिविशेषः । कुक्षौ यथा—उच्छ्रूयगर्भं इति । गर्भे—'गर्भहा च यथावर्णम्'
(या. स्म. ३. ५. २५१) इति । अभंके शिशौ यथा—'यद् गर्भरूपमिव मामनुनास्ति'
इति मुरारिनाटकं (अ. रा. १. १५) । शोये—'अन्तर्भावे च गर्भः स्यात् संपी

‘पनसकण्टके’ इति । अन्तर्भावे यथा—कदलीगर्भपत्रम् । संघौ यथा—प्रतिमुखानन्त-
रस्तृतीयो गर्भसंधिः प्रसिद्धः (इ. रू. १. २४) ॥ विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ।
प्रणयोऽभिलाषविशेषः । शेषे—‘विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासेऽपि च हिसने’
इति ॥ १३४-५ ॥

¹ Tj, Tv add इममूर्धाश, मूर्धकदेश शिरोदेशस्यपिण्ड इत्यर्थं B₅ ² कु भूमि
कुत्सित वा उम्भति । ‘उम्भ पूरणे’ । कर्मण्यण् । पचायच् वा । शकन्धादि इति भा दी
(पृ ४८४) ³ श भवत्यस्मादिति शभु । ‘भू सत्तायाम्’ । डप्रकरणे ‘मितद्वादिभ्य
उपसङ्ख्यानम्’ (वा ३ २ १८०) इति डु ⁴ वचनसकटे B₅, B₆

(पा.) कुम्भौ घटेभ—गर्भा । ध्रूण कुक्षिस्यशिशु । विस्त्रम्भ प्रणयेऽपि
च । ‘विस्त्रम्भ केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे’ इति विश्व (पृ. १०६,
श्लो. २८) ॥ १३४-५ ॥

स्याद् भेर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

स्यान्महारजने वलीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

(वि) दुन्दुभी राक्षसे भर्यामक्षे विन्दुत्रिकद्वये ॥ २८३ ॥

¹ दुन्दुमिति भापत इति दुन्दुभि ॥

पद्मके हेमनि पटे कुसुम्भ स्यात् कमण्डलो ।

कुसुम्भ्यत इति कुसुम्भ. । ² ‘कुसुम्भ अर्दने’ ॥ १३६ ॥

¹ दतीति दुन्दुभि । ‘दो अववण्डने’ K₂, K₃ ² ‘कुपुम क्षेपे’ J₂

(विव.) स्याद् भेर्या—स्त्रियाम् । अक्षोऽत्र पाशकाख्यं द्यूतसाधनम् ।
यथा—‘दुन्दुम्या किल तत्कृतं पतितया यद् द्रौपदी हारिता’ इति । भेर्या यथा—
‘दुन्दुभिस्ताडितोऽयम्’ (वेणी. १. २२) । दुन्दुमिति शब्द भापत इति दुन्दुभिः ।
‘भाप व्यक्ताया वाचि’ । औणादिकः ¹ किप्रत्ययः । ‘दंत्ये ना दुन्दुभिर्भेर्या त्र्यक्षे
विन्दुत्रिकद्वये’ इति रभसः । दंत्यो वालिशत्रुः । विन्दुत्रिकद्वय इति अक्षस्वरूप-
व्ययनम् ॥ स्यान्महारजने—पुमान् । महारजनं बह्निशालम्² (१, पृ. ६१६) ।

पद्मकमिति स्वामी (पृ. ३०२) । स्वप्रच्युतेन जवेन क्वं भूमिं सुम्भति नाशयतीति कुसुम्भः । ^३‘सुम्भ शुम्भ हिंसायाम्’ । करकः कमण्डलुरित्यर्थः । शोये—‘कुसुम्भं हेमनि क्लीवे’ इति ॥ १३६ ॥

^१‘इगुपधात्किट्’ (उ ४. १२०) इतीन् इति भा. दी. (पृ. ४८४). ^२‘स्यात् कुसुम्भ वह्निशिख महारजनमित्यपि’ (१, पृ. ६१६). ^३सुम्भ भाषणे हिंसाया च Tiv.

(पा.) स्याद् भेर्या—स्त्रियाम् । अक्षो नाम अक्षविन्दुत्तिकद्वयम् । ‘दत्तिगलु’ । ‘दुन्दुभिदितिजे भेर्यामक्षविन्दुत्तिकद्वये’ इति विश्वः (पृ. १०६, श्लो. ३३) ॥ १३६ ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।
सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

(वि.) ^१जिगीषुक्षत्रिये मुख्ये चत्रान्तश्चक्रवर्तिनोः ॥ २८४ ॥
प्राण्यङ्गे चैव कस्तूरीमदे नाभिः प्रकीर्त्यते ।

नभते नभ्यते च नाभिः । ‘णभ हिंसायाम्’ ॥

चम्पके स्त्रीगवि ^२स्वर्णे सल्लकीमातृभेदयोः ॥ २८५ ॥
मनोज्ञे च ^३सुगन्धौ च सुरभिर्वाच्यलिङ्गकः ।

सुष्ठु रभ्यत इति सुरभिः । ‘रभ राभस्ये’ ॥

मंसच्छालादेवनेषु गोष्ठ्या धूते च मन्दिरे ॥ ८६ ॥
समूहसख्ययोश्चैव सभाशब्द उदाहृतः ।

सह भान्त्यत्रेति सभा । ‘भा दीप्तौ’ ॥

गवाध्यक्षे वृत्तीनाश्वे दयिते वल्लभः स्मृतः ॥ २८७ ॥

वल्लत इति वल्लभः । ‘वल्ल प्रीतो’^४ ॥ १३७ ॥

इति भान्तवर्गः^५

¹ जिगीपो K₄² स्वर्गे J₂, K₄³ सुगन्धे J₂.⁴ संचरणे K₆.⁵ K₂, K₄ add भान्तशब्दसख्या १२.

(विघ.) क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना । ना पुंलिङ्ग इत्यर्थः । नभते हिनस्तीति नाभिः । 'णभ हिंसायाम्' । शेषे प्रतापे च—

‘चक्रान्तश्चक्रवर्तिनोः ।

नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे प्राण्यङ्गकेऽपि च ॥’

चक्रान्तः चक्रयोर्मध्यं पिण्डकाल्यम् । रभसोऽपि—

¹ मुख्यराट् क्षत्रियो नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने ²च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥’

इति । ‘समुच्छ्रुतस्य इकजकोशकोमलैरुपाहितश्रीष्पुपनीवि नाभिभिः’ इति भारवि-
काव्ये पुंलिङ्गप्रयोगः³ (किरा. ८. २४) ॥ सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् । गवि
कामधेन्वामित्यर्थः । ‘सुतां तदीयां सुरभेः’ इति रघुवंशे (२. ८२) । गोमात्रे
इति केचित् । सुष्ठु रभत इति सुरभिः⁴ । ‘रभ राभस्ये’ । राभस्यं कार्योपक्रम इति
धातुवृत्तौ⁵ । शेषे—

‘सुरभिर्ना जातिफले वसन्ते चम्पकद्रुमे ।

शल्लव्यां स्त्री मातृभेदे मनोज्ञे तु विशेण्यवत् ॥’

इति । ‘सुरभिर्घ्राणतर्पणः’ इति गतम् (१, पृ. ६८) ॥ सभा संसदि सम्येयु । सह
भान्त्यत्रेति व्युत्पत्त्या सभा⁶ संसत् ब्राह्मणसमावेशनमित्यर्थः । तद्वर्तित्वाद्
उपचारेण सामाजिकेष्वपि सभाशब्दः । एकस्मिन्नेव पुरुषे सभाशब्दो न प्रवर्तत
इति ज्ञापयितुं ‘सम्येण्विति बहुवचनमुपात्तम् । शेषे—‘सभा दुरोदरेऽपि स्यात्
समूहे भाविते त्रिषु’ इति । भया कान्त्या नक्षत्रैर्वा युक्ते वाच्यलिङ्गः । त्रिष्वध्य-
क्षेऽपि वल्लभः । अध्यक्षोऽत्र ⁷गोष्ठाध्यक्ष एवेति सुबोधिनीकारः । ‘वल्ल प्रीती
⁸संचरणे च’ । वल्लत इति वल्लभः । वल्लतिः सौत्रो धातुः । ‘रासिवल्लिम्यां
च’ इत्यभच् प्रत्ययः (उ. ३. १२५) । शेषे—‘वल्लभस्तु प्रधानाश्चे कुलीनश्चापि
वल्लभः’ इति । यथा—‘स्तोकेन नाक्रमत वल्लभपालमुच्चैः’ (शिशु. ५. ५६)

इति, 'नीतो वल्लभपालकेन च निजामुच्चैःश्वो मन्दुराम्' इति च माघकाव्ये ।
'दयितं वल्लभ प्रियम्' इति प्रागुक्तम् (२, पृ. ७५) ॥ १३७ ॥

इति भान्तवर्गः.

^१सुरादृशत्रिययो Tv ^२अपि Tv ^३पुतिङ्गताया तु कविरेव प्रमाणम् इति
मल्लिनाथ (पृ १६१) ^४'सर्वधातुष्य इन्' (उ ४ ११८) इति इन्प्रत्यय
^५रामस्यमुपपन्न इति मु य (पृ २७२), Be adds चात् वसन्ते ^६'भा दीप्तो' ।
'सुपि ह्य' इति कप्रत्यय । 'अन्येष्वोऽपि—' (वा ३ २ १०२) इति हो वा इति भा दी
(पृ ४८५) ^७मध्ये च इति पाठ स्वामिभानुज्यादिग्रन्थेषु ^८गोत्रा Be, Be
^९सवरणे Tv

(पा) क्षत्रियेऽपि—स्त्रियाम् । वसन्तादावपि स्यात् ॥ सभा ससदि
सभ्ये च ।^१ 'स्त्रिया सामाजिके गोष्ठ्या धूतमन्दिरयो सभा' इति रभसः ॥
त्रिष्वध्यशेऽपि वल्लभ । 'वल्लभो दयितेऽध्यशे कुलीनाश्वे च^२ वल्लभः' इति
विश्व (पृ. १०६, श्लो २६) ॥ अनुक्तम्—

दन्तेऽपि जम्भ ऋषभी नरानारम्त्रियामपि ।

दुर्लभो दयितेऽपि स्याद् विभुः सर्वगतेऽपि च ।

अयष्टम्भ गुयर्णेऽपि स्थानमात्रेऽपि भूरिति ॥ १३७ ॥

इति भान्तवर्गः

^१ B₂, C₁ add मध्येऽपि स्त्रीनिङ्ग . ^२अपि A₁

अथ भान्तवर्गः—

किरणप्रग्रहो रश्मो कपिमेको ज्वलद्गमो ।

इच्छामनोभयो वामो शीर्षोद्योगो पराशमो ॥ १३८ ॥

(वि) किरणप्रग्रहो रश्मो वगो भेरे ज्वलद्गमः ।

^१अग्नौ इति रश्मिः । 'अग्नौ व्याजो' । ज्वलद्गमोति ज्वलद्गमः ॥

वामः गृहाग्रगो ग्याग्रवामं मोचयते ॥ २८३ ॥

^२काम्यत इति काम । 'कमु कान्तौ' ॥

पराक्रम स्यादुद्योगे शक्तिविरुमयोरपि ।

पराक्रमन्त्यनेनेति पराक्रम 'क्रमु पादविक्षेपे' ॥ १३८ ॥

^१ रश्यते 'रश्न कान्तौ' K₄, K₆, रशि सौत्र इति स्वामी (पृ ३०२). ^२कम्यते K₂, II₄

(विच.) किरणप्रग्रहौ रश्मी । ^१अश्वादिनियमनार्थो रज्जुविशेषः प्रग्रहः । अश्नुत इति रश्मिः । 'अशू घ्याप्तौ' । 'अश्नोते रश् च' (उ. ४. ४६) इति मिप्रत्ययः, धातो रशादेशश्च ॥ कपिभेकौ प्लवङ्गमौ । प्लवर्गच्छतीति प्लवङ्गमः^२ । 'गमश्च' (३. २. ४७) इति लच् ॥ इच्छामनोभवौ कामौ । शेषे—'रेतोनि-
कामयोः धलीबं काम. काम्ये त्रिपु स्मृतः' इति । निकामं प्रकामम् ॥ शौर्योद्योगौ
^३पराक्रमौ । सत्यपि भयकारणे भयराहित्य शौर्यम् । स्वशक्त्यनुसारेण कर्तव्यार्थ-
प्रारम्भ उद्योगः ॥ १३८ ॥

^१सयमनी रज्जु B₈ ^२प्रवङ्गमोऽप्यवेति टी स (पृ ११६) ^३पराक्रमणम् ।
अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' । घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति न वृद्धि इति भा दी.
(पृ ४८५)

(पा) किरणप्रग्रहौ रश्मी । प्रग्रह इति रज्जु । 'पगमु' । कपिभेकौ
प्लवङ्गमौ । प्लवगप्लवङ्गावपि ^१स्याताम् । 'प्लवङ्गम कपो भेके प्लवङ्गप्लव-
गावपि'^२ इति वैजयन्ती (पृ २६७, श्लो ३२) ॥ इच्छामनोभवौ कामौ ।
इच्छाविषयोऽपि स्यात् । 'काम्यस्पृहास्मरा कामा' इति वैजयन्ती (पृ २१५,
श्लो १७) ॥ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

^१ B₂, C₁ omit स्याताम् ^२इव इति मु अ

धर्माः पुण्ययभन्यायस्वभावाचारसोभपाः ।

उपायपूर्वं आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

(वि) पुण्ये कृतान्ते न्याये च स्वभावोपमयोरपि ॥ २८९ ॥

^१आचारे चाप्याहिंसाया चापोपनिषदोरपि ।

सोमपे चैव धर्मं स्याद् ^१धर्मं स्याद् धर्मसाधने ॥ २९० ॥

^३सोमप ऋतुविशेषः । ध्रियत इति धर्मः । 'धृञ् धारणे' ॥

उपायपूर्वं ^४आरम्भे प्रारम्भे विक्रमे तथा ।

उपधाया चिकित्सायामागमे स्यादुपक्रमः ॥ २९१ ॥

उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ॥ १३६ ॥

^१आधार्ये K₈

^२धर्मं K₈

^३सोम ऋतु J₂

^४प्रारम्भे K₈

(विश्व.) धर्माः—सोमपाः । पुण्यम् इष्टापूर्तजन्यः पुरुषगुणः । तत्र धर्मशब्दः पुंनपुंसकलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ८६) । यमो धर्मराजः । तत्र नामैकदेश-
न्यायेन धर्मशब्दः । न्यायो व्यवहारनिर्णयस्तर्कः । यथा—धर्माधिकरणं प्राप्त
इति । स्वभावः पदार्थस्य सहजो धर्मः । यथा—बह्नेरुष्णत्वम्, जलस्य शैत्यमिति ।
आचारो देशकुलाद्याचारः । यथा—देशधर्मः, कुलधर्म इति । सोमपः सोमपीयी ।
यथा—धर्मोऽयं कुलभूषणमिति । ध्रियत इति धर्मः । 'धृञ् धारणे' । मन्प्रत्ययः^१
(उ. १. १४५) । शेषे—'अहिंसायां राजभेदे धर्मश्चापोपमानयोः' इति ।
राजभेदे—इक्ष्वाकुवश्यो राजविशेषः । यथा—'प्राज्यं धर्मः पालयामास राज्यम्'
इति । चापे यथा—'अयं रामो नवं स हि जनकधर्मं दलितवान्' इति । उपमाने
यथा—क्षत्रधर्मोऽयं ब्राह्मण इति । केचित्तु—सोमः पीयतेऽत्रेति व्युत्पत्त्या सोमप-
शब्देन ऋतुवच्यत इत्याहुः । तथा च विश्वप्रकाशिका—(पृ. १११, श्लो. १७)

'धर्मः पुण्ये यमे न्याये ^२स्वभावाचारयोः प्रती ।

उपमायामहिंसायां ^३धार्मिके च निगद्यते ॥'

इति । तथा हि—यो पापमनुतिष्ठति तं धार्मिकमाहुर्जनाः । सोमपः सोमपीयीति
कम्प्यते^४ इति ॥ उपाय—उपक्रमः । आरम्भ्यत इत्यारम्भः । आरम्भ्यमाणं कार्यं-
मित्यर्थः । उपायज्ञानपूर्वको य आरम्भः स पुंलिङ्गेनोपक्रमशब्देनोच्यते । यथा—
ब्रह्मण उपक्रमो जगदिति । यत्र हि उपक्रमशब्दान्तः तत्पुरुषो भवति, तत्र तस्य
नपुंसकत्वं वक्ष्यते^५ । मन्त्रिपुरोहितादीनां 'परोक्षणमुपधेति क्षत्रियवर्गोऽभिहितम्'
(१, पृ. ४८६) । तत्राप्युपक्रमशब्दः । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । शेषे—'उपक्रमस्तु

प्रारम्भे चिकित्सायां च विक्रमे' इति । प्रारम्भे यथा—भोजनस्योपक्रमः ।
चिकित्सायां यथा—अनुपक्रमो रोगः । विक्रमे यथा—अहो कण्ठोरवस्योपरि
जम्बुकस्योपक्रम इति ॥ १३६ ॥

^१ 'अतिस्तुसुहृद्' इति मन् ^२ स्वभावोदारयो Gm1, Tj1 ^३ कार्मुके
Gm1, Tj1 ^४ Tv adds अल क्रतुग्रहणमन्येपामन्नदानादीनामप्युपलक्षणम् ^५ 'उपशो-
पक्रम तदाद्याचिख्यासायाम् (२ ४ २१) ^६ धर्मादिभि शुद्धि° Gm1

(पा) धर्मा—सोमपा । उपायपूर्व—उपक्रम ॥ १३६ ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमा नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

(वि) वणिक्पथे पुरे वेदे वाणिज्ये निगम स्मृत ।

नियत गम्यतेऽनेनेति निगम ^१ ॥

नैगम. स्यादुपनिपत्तोरयो^२र्वणिजेऽपि च ॥ 292 ॥

निगमे भवो नैगम ॥

बलभद्रे दाशरथौ जामदग्न्ये पशौ पुमान् ।

नीलवर्णे मनोज्ञे च सिते रामस्त्रिषु स्मृत ॥ 293 ॥

अङ्गनाहिदगुलिन्यो स्त्री राम वास्तुककुष्ठयो ।

^३रमन्तेऽस्मिन्निति राम । 'रमु क्रीडायाम्' ॥ १४० ॥

^१ K2, K4 add 'गम्लु गती' ^२ नापिते विशि K4 ^३ रमयतीति राम.
J2, K2, K4

(विव.) वणिक्पथः—निगमः । वणिक्पथो वाणिज्यम् । हट्टमार्गो
या । पुरं नगरम् । वेद आम्नायः । नियतं गम्यतेऽनेनेति^१ वा निगमः ।
नियतं गच्छत्यनेनेति वा निगमः । 'गोचरसंचरवह्व्रजध्यजापणनिगमाश्च'
(३. ३. ११६) इत्यधिकरणे^२ घबन्तो निपातितः । नागरो—नैगमौ द्वौ । ^३निगम-

शब्दस्य नगरं वणिक्पयश्च इत्यर्थद्वयं प्रागुक्तम् (१, पृ. १६५, पूर्वार्धे च) । तदुभय-
संबन्धाद् नैगमशब्दस्य नगरसंबन्धी वणिक् चेत्यर्थद्वयमपि । अत्र सुबोधिनीकारः—
'नैगमशब्दः 'केवलयोगमात्रप्रवृत्तो न भवति । किंतु नागरे वणिक्पये च रुढः' ।
'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायाद् ब्राह्मणस्याम्नायरूपनिगमसंबन्धे सत्यपि नैगम-
शब्दाभिधेयत्वनिवृत्त्यर्थं द्वावित्युक्तम्' इति । स्वामी चाह (पृ. ३०३)—'ब्राह्मणस्य
नैगमत्वनिषेधार्थं द्वावित्युक्तम्'^१ इति । विज्ञानेश्वरस्तु—^२'श्रेणिनैगमपायण्डिगणा-
नामप्ययं विधिः' इति 'याज्ञवल्क्यव्याख्यानावसरे, 'ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन
प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयस्ते नैगमाः' इति व्याचष्ट (या. स्मृ. २. १५. १६२) ॥
बले रामो—त्रिपु । रमते क्रीडतीति रामः । ^३बलभद्र इत्यर्थः । 'रमु क्रीडायाम्' ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०) । अत्र रूपभेदात् पुंलिङ्गः । रमन्तेऽस्मिन्
इत्यधिकरणार्थं धनि रामः (३. ३. १२) । कृष्णवर्णं सुन्दरे धवलवर्णं चायं
वाच्यलिङ्गः । तथाच—

'रामः पशुविशेषे ^४च जामदग्न्ये हलायुधे ।
राघवे चासितश्वेतमनोज्ञेषु तु वाच्यवत् ॥
रामाङ्गनाहिङ्गुलिन्यो रामं वास्तुककुष्ठयोः ॥'

इति (वि. प्र. पृ. १११, श्लो. २१-२) । पशुविशेषे 'गन्धर्वः शरभो रामः' इति
प्रागुक्तः (१, पृ. ३३४) । हिङ्गुलिनि 'दुर्लभो हिङ्गुली राष्ट्रौ नाकुली च
महौपधिः' इति । द्रव्यवति कुष्ठं सारिभाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः ॥ १४० ॥

^१ प्रेक्षितार्थः Gm₁. ^२ Gm₁ adds वरणे च. ^३ निगमे भवः नैगमः । 'तत्र
भव' (४. ३. ५३) इत्यण् ^४ सयोगं B₃ ^५ 'द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः'
इति मु. प्र. ^६ पायण्डि इति मु. प्र. ^७ याज्ञवल्क्यवचनं Gm₁. ^८ बलरामः Gm₁.
^९ स्यात् B₃, Gm₂

(पा.) वणिक्पयः—नैगमो द्वौ । ^१द्वाविति नियमोज्जयंकः । 'नैगमः
स्यादुपनिषद्गणिजोर्नागरेऽपि^२ च' इति विश्वः (पृ. ११३, श्लो. ५२) ॥ यले—
त्रिपु । बलो बलभद्रः । जैनमते दाशरथिश्च बलः स्यात् ॥ १४० ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ।

*स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्यस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

(वि) वृन्दे स्वरपदे ग्राम. शब्दादौ ^१परिकीर्त्यते ॥ २९४ ॥

^२शब्दादि. स्वरः । गीर्यत इति ग्राम । 'गृ निगरणे' ॥

पादस्याक्रमणे ^३शक्तिसपत्त्या विक्रमः स्मृतः ।

विशेषेण क्रम्यतेऽनेनेति विक्रम ॥ १४१ ॥

* श्लोकार्धमिदं दाक्षिणात्यग्रन्थेषु न दृश्यते

^१ परिक्रम्यते J₂, K₄.

^२ K₄

omits

^३ शक्तिसपदो J₂

(वि.) शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः । अयमर्थः—शब्देन्द्रियगुणभूतादि-
पदपूर्वको ग्रामशब्दः समूहे वर्तते । यथा—शब्दग्रामः, इन्द्रियग्रामः, ^१गुणग्रामः,
भूतग्रामः^२ इत्यादि । अस्मिन्नर्थे ग्रामशब्दस्य^३ उत्तरपदनयस्यविधानात्^३ शब्दादीनां
समूहः शब्दग्रामः इत्यस्वपदरूपेण विग्रहः कार्यः । अपिशब्दात् 'समौ
संवसथग्रामौ' (१, पृ. २०७) इति निरूपद एव प्रागुक्तः । शेषे—'ग्रामः स्वरे
संवसथे' इति । 'ग्रामे स्वरे यथा—'सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूच्छन्ताश्चैकः
विंशतिः' इति षड्जग्रामः, मध्यमग्रामः, गान्धारग्राम इति ग्रामास्त्रय-
संगीतशास्त्रे प्रसिद्धाः ॥ क्रान्तौ च विक्रमः । क्रान्तिः पादेनाक्रमणम् । विक्रा-
मन्यनेनेति विक्रमः । 'क्रमु पादविक्षेपे' । शेषे—'विक्रमः शक्तिसंपदि' इति ।
'विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इति प्रागुक्तः (१, पृ. ५४४) ॥ १४१ ॥

^१ Gm₁ omits the two words

^२ पदस्य Gm₃, Tv.

^३ पदत्वनिध-

मात् Gm₁

^४ निरूपपदशेषे स्वरे स्वरणा स्थाने इत्यर्थं Tj₁, Tj₂, Tv

^५ 'हलश्च'

(३ ३ १२१) इति पञ्च

(पा.) शब्दादि—ग्राम । ^१ग्रामेऽपि स्यात् ॥ क्रान्तौ च विक्रमः ।
शक्तावपि स्यात्^२ । ^३उष्णेऽपि धर्म । 'निदाघ ऊष्मणि श्रोष्मे स्वेदे धर्मस्तु तेपु
च । आतपे च दिने चाथ' इति वैजयन्ती (पृ. २६६, श्लो. ५७) ॥
चेष्टालकारे भ्रान्तौ च विभ्रम । चेष्टालवारो वचनविभूषणविपर्यास । भ्रान्ति-

ज्ञानविशेष । शोभायामपि स्यात् । 'शोभार्थेऽपि प्रयुज्यन्ते ^१लक्ष्मीश्रीकान्तिवि-
भ्रमा ' इति हलायुध (अ मा. ५ २७) । शोभा नाम वस्त्रभूषणादिप्रयुक्त-
विशेष ॥ १४१ ॥

^१ B₃, G₁ omit the sentence

इत्यधिक पाठ पारिजाते, स्वामिग्रन्थे च

^२ B₃ omits

^४ धर्मस्रुतेषु A₁, B₃

^३ उज्ज्वलेऽपि—विभ्रम

^५ लक्ष्मी A₁, B₃

गुल्मा स्वस्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

(वि) सेनाभेदे रोगभेदे ^१स्तम्बे च वलसज्जने ॥ २९५ ॥

दुर्गादिरक्षणस्थाने सैन्यरक्षणघट्टयोः ।

विटपाना च सघाते गुल्म पुंसि विवक्षित ॥ २९६ ॥

आमलक्या वस्त्रवेशमवनिकलासु^२ तु स्त्रियाम् ।

^३गुल्यत इति गुल्म । 'गुड 'रक्षणे' ॥

जामिर्यंजीयमूल स्याज्जानि स्वसृकुलस्त्रियो ^५ ॥ २९७ ॥

जमति भक्षयतीति जामि । 'जमु अदने' ॥

क्षितिक्षान्त्यो क्षमा न्याय्ये क्षम शक्ते हिते त्रिषु ।

क्षम्यत इति क्षमा । 'क्षमूप् सहने' ॥ १४२ ॥

^१ स्वन्धे K₄, K₆

^२ व्रतत्यंलासु J₂

^३ गुडघते, हलयोरभेद K₂

^४ रक्षाणाम् K₂, K₃, K₄

^५ स्त्रियाम् K₂, K₃

(विच.) गुल्मा स्वस्तम्बसेनाश्च । गुडघते रोगयानस्मादिति गुल्मः
जठररोगः । गुडघते रक्षयते पुण्योऽनेनेति गुल्मः स्तम्बः, एकमूलस्तृणकाण्डसमूहः ।
'गुड रक्षणे' । मक्प्रत्ययः । लङयोरभेदः । अत्र सेनाशब्देन क्षत्रवर्गोक्तात् सेनामु-
खात् (१, पृ. ५३०) त्रिगुणचतुरङ्गवलसमूहो विवक्षितः । शेये—'गुल्मस्तु रक्षण-
स्थान दुर्गादी वलरक्षणम्' इति ॥ जामि. स्वसृकुलस्त्रियोः । कुलस्त्री कुलपालिका ।
जमति भ्रातृभर्त्रादिवत्तमिति^१ जामिः । 'जमु अदने' । शेये—'स्याज्जाम्यध्य-

यमालस्ये' इति । यथा—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ'
इत्यादि । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गंतृती-
यादिष्वजयः । रभसस्तु—'प्रहरे सयमे यामे यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति
अन्तस्ययकारादावुक्तवान् ॥ क्षितिक्षान्त्योः—त्रिषु । क्षितिः भूमिः । क्षान्तिः
सहनम् । 'क्षमूष् सहने' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३. ३. १०४) । उभयत्र
रूपभेदात् स्त्रीलिङ्गः । युक्ते न्याये, शक्ते समर्थे, हितेऽनुकूले; युक्ताद्यर्थत्रये तु
वाच्यलिङ्गः । 'क्षम शक्ते सहे युक्ते हिते च त्रिषु कीर्तितः' इति रत्नकोशे
शक्ताद्यर्थचतुष्टये क्षमं क्षमः क्षमा इति लिङ्गत्रयरूपोच्चारणेन त्रिलिङ्गत्वा-
भिधानात् । अतश्च युक्तार्थे क्षममिति रूपभेदाद् नपुंसकत्वमिति व्याख्यानमुपे-
क्षणीयम् । सुभूतिचन्द्रस्तु 'युक्तार्थे क्षमम्' इति भकारान्तमव्ययमाह ॥ १४२ ॥

^१ भर्त्रादिभिर्देतम् Gms, Tv.

^२ बाहुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इज्जदिभ्य'

(वा ३ ३ १०८) इतीञ् वा—इति स्वामी इति भा दी (पृ ४८६).

(पा) गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च । ^१ हृग् रोग । स्तम्बोऽप्रकाण्ड शाखी ।
सेना सैन्यभेद । जामि. स्वसृकुलस्त्रियो । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जामि स्वसृकु-
लस्त्रियो' इति जकारादिषु जयकोश । प्रहारे सयमे यामो यामि स्वसृकुलस्त्रियो'
इति यकारादिषु रभस ॥ क्षितिक्षान्त्यो—त्रिषु । युक्ते क्षममिति युक्तार्थे नपुंसक-
मव्यय च स्यात् । युक्ते उचिते क्लीबमव्यय च मान्तमिति सुभूतिटीका ॥ १४२ ॥

^१ रुक्स्तम्बसेना रोगवनस्पतिसैन्यभेदा A1.

^२ चवर्गादावजय इति भा दी

(पृ ४८६)

त्रिषु श्यामो हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिबा निशा ।

लतामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

(वि) हरिते कृष्णवर्णे च प्रयागवटवृक्षयो ॥ २९८ ॥

वारिवाहे दारके च श्याम पुंसि प्रकीर्तितः ।

शारिवागुन्द्रयो रात्रावप्रसूतस्त्रिया तथा ॥ २९९ ॥

कृष्णाप्रियद्रव्योर्नील्या च तथा सोमलतोपधौ ।

^१ त्रिवृताया सोमराज्या श्यामा त्वष्टादयोपिति ॥ ३०० ॥

^२ भरिचे लवणे श्यामम् ॥

श्यायत इति श्याम । ३ 'श्याद् गतो' ॥

४ललाम पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुपु ।

त्रिपु लिङ्गेषु रम्ये स्याद् मुख्यसामर्थ्यलक्ष्मसु ॥ ३०१ ॥

ललतीति ५ललामम् । 'लल विलासे' ॥ १४३ ॥

१ विवृतायाम् J२ २ मरीचे K४ ३ 'शो सनूकरणे' K३, K४. ४ पुच्छे
पुण्ड्रे हये भूपा पुरुषे शृङ्गकेषु च । ललाम त्रिपु रम्ये स्यात् J२ ५ ललाम J२, K४.

(विव.) त्रिपु श्यामौ—निशा । हरित् पलाशवर्णः । दूर्वादलश्याममिति
कृष्णवर्णः । यथा—'स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतः' इति माघः (शिशु. १२.
६२) । उभयत्र वाच्यलिङ्गः । गुणमात्रे धीवर्गे पुलिङ्ग उक्तः (पृ. १००) ।
शारिवा गोपी^१ । निशा रात्रिः । उभयत्र रूपभेदात् स्त्रीलिङ्गः । शेषे—

'श्यामः प्रयागन्यग्रोधे घने वृद्धे च दारके ।

अप्रसूताङ्गनायां स्त्री तथा सोमलतौषधौ ॥

कृष्णाप्रियङ्ग्वोर्गुन्द्रायां गोपीत्रिवृतयोरपि ।

श्यामं मरीचे २लवणे ॥'

इति । गङ्गापमुनासंगमप्रदेशस्यो न्यग्रोधः प्रयागन्यग्रोधः । यथा—'सौम्यं घटः
श्याम इति प्रतीतः' इति रघुवंशे (१३. ५३) । घनो मेघः । दारको बालकः ।
अप्रसूताङ्गना यौवनमध्यस्था । गुन्द्रा ३गोवन्दनी । त्रिवृता त्रिपुटा । मरीचे च
लवणविशेषे च रूपभेदात्पुंसकम् ॥ ललामं—केतुपु । पुच्छं गवादीनां लाटगूलम् ।
पुण्ड्रं गवाशवादीनां शरीरवर्णाद् 'वर्णान्तरगतं सलाटगतं चिह्नम्' । अश्वः घोटकः ।
भूपा आभरणम् । प्रधानमेव प्राधान्यम् । अत्र रभसः—

'ललाम च ललामं च भूपायालधिवाजिपु ।

चिह्नप्रभायपुण्ड्रेषु प्रधाने ध्वजशृङ्गयोः ॥'

इति । यादयप्रकाशोऽपि—

'ललामोऽश्वी ललामापि प्रभावे पुरये ध्वजे ।

श्रेष्ठे भूपापुच्छशृङ्गपुण्ड्रचिह्नहयेष्वपि ॥'

इति (वैज. पृ. २६२, श्लो. ७२-३) । अश्वस्य भूषा इति षष्ठीसमासाश्रयणेन
सुबोधिनीकारव्याख्याने मूलं न पश्यामः । ललन्तीति ललाः विलासशीलाः,
 तानमति गच्छतीति ललाम् । पचाद्यचि 'कनिन्प्रत्यये' ललाम् । 'कन्याललाम्
 कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति नकारान्तस्य प्रधानरूपार्थे रघुवंशे प्रयोगः
 (५. ६४) । 'क्षणात् कपिललामेन द्रावितं कौरवं बलम्' इति ध्वजार्ये द्रोणपर्वणि
 रात्रियुद्धे प्रयोगः ॥ १४३ ॥

^१ श्यामलता इत्यर्थं ^२ मरीचिलवणे Tv ^३ गोस्तनी Gm, गोवन्दिनीति
 वैजयन्ती (पृ. ५०, श्लो ६६) ^४ वर्णान्तरकृत Bs, Bg ^५ 'विह्लाश्वलिङ्गिपु इति
 मृ. ग्र. ^६ अन्प्रत्यये Bg. ^७ Tj, Tj2 add नान्तोऽपि

(पा) त्रिषु श्यामौ—प्राधान्यकेतुषु । पुण्ड्र भालाङ्कम् । प्राधान्य
 प्रधानम् । केतु चिह्नम् ।

'ललाम च ललाम च भूषावालघिवाजिषु ।

चिह्नप्रधानपुण्ड्रेषु प्रभावे ^१ध्वजशृङ्गयो ॥'

^२इति जयकोश ॥ १४३ ॥

^१ हुम° A1, B3 ^२ अजय इति टी स (पृ १२१).

सूक्ष्ममध्यात्ममप्यादौ प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ।

चामौ बलपुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

इति भान्तशब्दाः

(वि) ^१सूक्ष्म त्वणौ केतवे स्यादध्यात्मात्पकयोरपि ।

सूच्यत इति सूक्ष्मम् । ^२ 'सूच पेशुन्ये' ॥

आदौ प्रधानके चैव प्रथम परिकीर्तितम् ॥ ३०२ ॥

प्रयतेऽस्मादिति प्रथमम् । 'प्रथ ^३प्रख्याने' ॥

प्रतीपे सुन्दरे सव्ये मेघे ^४रिवथे हरे स्मरे ।

वाम स्यादङ्गनाया तु सृगाल्या करभस्त्रियाम् ॥ 303 ॥

रासभ्या बडवाया च वामा ^५तु परिकीर्त्यते ।

वमतीति वाम । 'टुवमु उदिगरणे' ।

अधमाने ^६कुत्सिते न्यूनेऽप्यधमोऽध स्थितेऽपि च ॥ 304 ॥

अधमत्वात् अधम. । न विद्यते धमो ध्मानमन्नेति वाधम

जीर्णे च परिभुक्ते च पूतिपर्युपिते तथा ।

गतस्वाभाविकरसे यातयाम प्रकीर्तितम् ॥ 305 ॥

अतिशयेन याम्यत इति यातयामम् । 'यम अपरिवेषणे' ^७ ॥ १४४ ॥

इति भान्तवर्गः ^८

^१ सूक्ष्मेऽप्यणौ J₂

^२ K₃, K₄ omit

^३ ध्यातो K₄, K₆

^४ तीर्षे K₆

^५ वामेति J₂

^६ कुत्सितन्यासे K₃

^७ जुगुप्सायाम् K₄, K₆

^८ K₂ adds

भान्तसख्या २३

(विव.) सूक्ष्ममध्यात्ममपि । अध्यात्ममिति विभक्तधर्मेऽप्यपीभावः ।

परमात्मनि सूक्ष्मशब्दो नपुंसकलिङ्गो वर्तत इत्यर्थः । दुर्जानित्वेनानुपरिमाणद्रव्य-
सादृश्यात् सूक्ष्मम् ^१ । 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इति श्रुतेः (कठ. २. २०) ।

अपिशब्देन स्थलपेऽपि सूक्ष्मशब्दो वाच्यलिङ्गः । 'आद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रियु । आद्ये

यया—'अग्निप्लौमः प्रथमो यज्ञः' इति । प्रधाने श्रेष्ठे यया—वातृणां प्रथम

इति । प्रयते तस्मादन्यदितरद् द्वितीयादिकं स्वगुणभूत वेति प्रथमः । 'प्रथ

'प्रह्याने' । प्रथमशब्दप्रभृतयो यस्यमाणा भकारान्तास्त्रियु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ।

यामो यत्नप्रतीपो द्वौ । यत्नः मनोहरः । यया—यामलोचना । प्रतीपः प्रतिफलः ।

यया—'यिद्यो यामारम्भे वहति विफलधिपः पौरव्यभराः' इति । वमति प्रवटयति

स्वगुणमिति यामः । 'टुवमु उदिगरणे' । 'ज्वलितिवसन्तेभ्यो णः' (३. १. १४०)

इति णप्रत्यये 'नोदात्तोपदेशस्य भान्तस्यानाचमेः' (७. ३. ३४) 'अनाचमिषमि-

षमीनामिति यत्तप्यम्' इति वृद्धिः । शेषे—

‘वामः सव्ये त्रिषु स्मृतः ।

पुंसि कामे हरे वलीबे द्रविणे स्त्री तु योषिति ।

वामी सृगालोबडवारासभोकरभीपु च ॥’

इति । हरे यथा—‘वामदेवो महादेवः’ (१, पृ. २३) । द्रविणे यथा—^५‘वाम-
भस्मम्यं सा द्यौः, वामभाजः स्याम’ इति । योषिन्मात्रे टावन्तः प्रागुक्तः
(१, पृ. ३६२) । सृगाल्यादिषु ङीबन्तः यथा—‘अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थम्’ (रघु.
५. ३२) इति ॥ अधमौ न्यूनकुत्सितौ । न्यूनोऽसमग्रः । यथा—अधमपक्षः । कुत्सितः
गहितः । यथा—ब्राह्मणाधमः, राजाधमः इति । [‘अधोऽवसोर्लोपश्च’ (सर. कण्ठा.
४. ३. १२०)] ‘अधोऽवसोर्लोपश्च इति वक्तव्यम्’ (वा. ४. ३. ८) । अध-
शब्दाद् मप्रत्ययः सकारलोपश्च । शोपे—अधःस्योऽप्यधमोऽध्माने’ इति । अधो-
भागस्थितोऽप्यधमः । धमतीति धमः । ‘पाध्माध्माधेद्वृशः शः’ (३. १. १३७) ।
ततोऽन्योऽधमः । अध्मानो ध्मानरहित इत्यर्थः ॥ जीर्णं च—द्वयम् । उपभोगेन
कालवशेन वा गतसारं जीर्णम् । यथा—यातयामानि माल्यानि इति । तथा—
‘वयमपि शिथिलाङ्गा यातयामं कलत्रम्’ इति । दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रः इत्यादि
कर्मान्तरेषु विनियुक्तानामपि दर्भादीनामन्यत्रापि कर्मणि विनियोगोऽस्तीत्यर्थः ।
यागादौ विनियुक्तं परिभुक्तम्^६ । यथा—‘यातयामान्यन्यानि हवीष्ययातयाम-
माज्यम्’ इति यामशब्देन प्रहरवाचिना कालमात्रं लक्ष्यते । कर्मान्तरेषूपयुक्त-
स्याप्याज्यस्य पुरोडाशादिवद् यातयामत्वोपाधिकनिषेधो नास्तीत्यर्थः । अत्र
परिभुक्तं भुक्तोज्जितमिति सर्वानन्दः (टी. स. पृ. १२१) । यातो यामः
कालोऽस्येति यातयामम्^७ ॥ १४४ ॥

इति मान्तवर्गः^८

^१ सूच्यते । ‘सूच पैशुन्ये’ । ‘सूचे स्मन्’ (उ ४ १७७) इति भा दौ (पृ ४८६)

^२ आद्ये इति विवरणसमत पाठ ^३ प्रथमयज B5, B6 ^४ ‘प्रयेरमच्’ (उ ५ ६८)

^५ ‘वामभस्मम्यं घातु शर्मं तुभ्यम्’ इति ऋग्वेदे (१० ५६ २) ^६ Tv adds च

^७ यातयाम मन्तरसमिति गीतायाम् (१७ १०) ^८ Tv adds मान्तशब्दमध्या २३

(पा.) सूक्ष्ममध्यात्ममपि । ‘सूक्ष्म स्यात् वन्तवेऽध्यात्मेऽप्यणौ सूक्ष्मो-
ऽप्यकेऽन्यवत्’ इति विश्व (पृ १११, श्लो १६) ॥ ^१ आदौ प्रधाने—

प्रतीपो द्वौ । द्वाविति नियमेन सव्याद्यर्थे त्रिष्वित्यधिकृतलिङ्गं न भवति ॥ अध्रमौ
—यातयाममिदं द्वयम् । परिभुक्तमिति ^२भुक्तोज्झितम् । 'परिभुक्तोज्झिते जीर्णे
यातयाम त्रिलिङ्गकम्' इति रभस । अनुक्तम्—

दण्डयामस्तु दिवसे कृतान्ते कुम्भसभवे ।
तलिमं वद्धभूमौ स्यात् तल्पे चैव वितानके ॥
कच्छपे जलगुल्मं स्यादावर्ते सलिलस्य च ।
ध्यामश्च ध्यामलश्च द्वौ श्यामले च मलीमसे ॥
तोकमं कर्णमले क्लीबं हरिते स्यात् त्रिलिङ्गकम् ।
विद्रुमं पल्लवेऽपि स्याद् हिमं स्याच्चन्दनेऽपि च ।
गर्दभ्यामपि वामी स्यात् ^३सौम्येऽप्यनुपमो भवेत् ।
नियमो यन्त्रणाश्लिष्टनिश्चयप्रभृतिष्वपि ।
पञ्चमौ भेकहृद्यौ च ^४सध्रमौ विध्रमावपि ॥ १४४ ॥

इति मान्तवर्गं

^१ आद्ये A₁, C₁ ^२ परिभुक्ताज्झितम् A₁ ^३ साम्येऽपि A₁ ^४ सध्रमो
विध्रमेऽपि च C₁

अथ यान्तवर्गः—

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥
श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विपौ ।
पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

(वि) ताक्ष्योऽश्ववर्णं गरुडे रथवाहे रसाञ्जने ।

^१तरन्ति येनेति ताक्ष्यं । ^२गरुडपक्षे ^३तुल्यस्यापत्यं पुमान् ताक्ष्यं ॥

क्षयो गृहे गतौ हानौ हिमावल्पान्त्ययधमसु ॥ ३०६ ॥

क्षीयत इति क्षयः । 'क्षि क्षये' । 'क्षि निवामगत्यो' ^४ ॥

दम्पत्यादेवर म्याले श्वशुर्यं परितीतिन ।

श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य ॥

भ्रातृव्यो भ्रातृपुत्रेऽपि व्यसनापन्नवैरिणो ॥ ३०७ ॥

भ्रातुरपत्य भ्रातृव्य ॥

पञ्चन्यो मेघशब्दे च गजन्मेघे विवस्पती ।

पिपात ^१जनमिति पञ्चन्य । पृ पालनपूरणयो ' ।

चक्रसबन्धिशीघ्रे च पत्यो वैश्यप्रवीणयो ॥ ३०८ ॥

अर्यो योग्येऽपि च भवेत् ॥

अरणीयस्त्वादभिगम्यत्वाद् अर्य । 'ऋ गतौ' ॥ १४५-६ ॥

^१तरति J₂ ^२गरुडस्य K₄ ^३तर्क्षस्य K₄ ^४K₃, K₄ add 'क्षिणु
हिंसायाम्' and 'क्षै क्षये' ^५K₂, K₄ omit जन्म

(विव.) तुरगगरुडौ ताक्ष्यौ । तृक्षस्यापत्य पुमान् ताक्ष्यः गरुडः । घेगेन ताक्ष्यसादृश्याद् अश्वोऽपि ताक्ष्यः । शेये—'ताक्ष्योऽनूरावश्वकर्णं रये ^१नप्तु रसाञ्जने' इति । अनूहः सूर्यसारथिः । अश्वकर्णो वृक्षविशेषः । रये च पुलिङ्गः । तथा च—^२'आहूह्य ताक्ष्यं नभसीव भूतले' इति माधकाव्ये रये प्रयोगः (शिशु. १२. २) । रसाञ्जने तु नप् नपुसकलिङ्ग इत्यर्थः ॥ नितयापचयो क्षयो । नितयो गृहम् । अपचयो हानिः^३ । 'क्षि निवासगत्यो.' । 'क्षि क्षये' । आम्न्या धातुम्न्या क्रमेणाधिकरणे भावे च एरच् (३. ३. ५६) । शेये—'क्षयो गतो च हिंसायाम्' इति । यक्ष्मरोगे कल्पान्ते च प्रागुक्तः (१, पृ. ३६२, ८६) ॥ द्वशुर्यौ देवरस्यालौ । पत्युभ्रंति पत्न्या श्वशुर्य इति व्यवहर्तव्यः, भार्याया भ्राता भर्तुश्च द्वशुर्य इति व्यवहर्तव्य इत्यर्थः । श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्यः । 'राजश्वशुराद्यत्' (४. १. १३७) इति यत्प्रत्ययः ॥ भ्रातृव्यो भ्रातृजद्विपो । भ्रातुरपत्यमिति विग्रहे 'भ्रातृव्येच्च' (४. १. १४४) इति व्यत्प्रत्यये भ्रातृव्यः । 'व्यन् सपत्ने' (४. १. १४५) इति सूत्रेण भ्रातृशब्दात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानपेक्षया शत्रावभिधेये व्यन्प्रत्यये भ्रातृव्यः । अत्र कश्चिदाह—भ्रातृपुत्रः कदाचिद् वायहरत्वेन^४ पितृव्यमभिभवति ।

एवमभिभावकत्वसाधर्म्यात् शत्रुरपि भ्रातृव्य इत्युच्यते । रुद्धेरभिधातुल्यत्वाद्
 नानार्थत्वेनाभिधानमिति^१ । तदनुपपन्नम् । मुख्यलाक्षणिकयोः स्वरवैलक्षण्यानुप-
 पत्तेः । ^१लक्षणसिद्धेर्ऽर्थे सूत्रारम्भवैषम्याच्च ॥ पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ । रसदब्दो
 गर्जन्मेघः । सुबोधिनीकारस्तु—शरदब्देन्द्रौ इति पठित्वा शारदमेघस्य गर्जित-
 प्रायत्वात् शरदब्दशब्देन गर्जन्मेघ उच्यते इत्याह । पर्जन्य इत्यौणादिकनिपातन-
 सामर्थ्यात् 'पृषु सेचने'^२ इत्यस्माद् न्यप्रत्यये पकारस्य च तालव्यवर्गतृतीये जकारे
 च सति पर्जन्यशब्दः (उ. ३. १०३) । अजेर्वा अन्यप्रत्यये धातोः पुगागमश्च ।
 क्वचिन्नि.शब्देऽपि मेघे ^३गर्जनयोग्यत्वात् पर्जन्यशब्दः औपचारिकः ॥ स्यादर्यः
स्वामिवैश्ययोः । स्वामी प्रभुः । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३. १. १०३) इति
 निपातनात् साधुः^४ ॥ १४५-६ ॥

^१ ना न Tv ^२ Tv adds जवेन भागाद् जितवन्तमुच्चकं ^३ ह्रास
 Gm₃, Tv ^४ साधकत्वेन Tj₁, Tj₂ ^५ Tv adds केचित्, तदपि ^६ लक्षणा-
 थयणे B₆. ^७ 'पृषु सेचनहिंसाकलेशनेषु' Tj₂ ^८ मेघे पर्जन्यशब्दप्रयोग Tv
^९ अर्यते । 'ऋ गती' । 'अर्यं स्वामिवैश्ययो' इति साधु इति भा दी (पृ ४६७).

(पा) तुरगगरडौ—रसदब्देन्द्रौ । ^१अब्दरसन च स्यात् । 'पर्जन्यो मेघ-
 शब्देऽपि^२ ध्वनदम्बुदशत्रयो' इति विश्व (पृ १२१, श्लो ८३) ॥ स्यादर्यः
स्वामिवैश्ययो ॥ १४५-६ ॥

^१ अम्बुद^२ A₁, C₁ ^३ स्यादिति मुद्रितप्र-ये

तिष्ठः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

प्रत्ययोऽधोनशपयज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्देऽयानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

(धि) तिप्यस्तु स्यात् बली युगे ।

आमलक्या^१ भवेत् तिप्या पुमान् पुष्याख्यतारके ॥ ३०९ ॥

^२तिपतीति तिप्य । 'तिप दीप्ती' ॥

पर्याय म्याच्च निर्याणे प्ररारेऽवसरे क्रमे ।

पर्यायपर्याय । 'अय गतो' ॥

प्रत्यय 'प्रथितत्वऽपि हेतुविश्वासयोरपि ॥ ३१० ॥

^५आचाररन्ध्रशपथज्ञानसन्नादिनिघ्नयो ।

प्रत्येतीति प्रत्यय । 'इण गतो' ॥

अनुतापेऽप्यनुशयो दीर्घद्वेषेऽपि कथ्यत ॥ ३११ ॥

अनुशतऽन्तेत्यनुशय । 'शीङ् स्वप्न' ॥ १४७ ॥

^१ घाव्या अपि J₂ ^२ त्विपते K₃, K₄ ^३ इण गतो' K₃ ^४ प्रथिते
शब्दे J₂ ^५ आचार्ये J₂

(विव) तिष्य पुष्ये कलियुगे । पुष्य नक्षत्रविशेष । कृतावियु चतुर्थं कलियुगम् । त्वेषते तिष्य । 'त्विष^१ दीप्ती' । ^२निपातनात् साधु (उ ४ ११३^३) । शेषे—'तिष्या त्वामलकी स्त्रियाम्' इति ॥ पर्यायोऽवसरे क्रमे । विचिकीर्षितार्थकरणाय समुचित कालोऽवसर । बह्वीना क्रियाणा भिन्नकालतानियम क्रम । 'इण् गतो' इत्यस्मात् 'परावनुपात्यय इण' (३ ३ ३८) इति घञि पर्याय । शेषे—'निर्वाणे च प्रकारे च पर्याय' इति । यथा—अयमपि तत्पर्याय । तत्प्रकार इत्यर्थः ॥ प्रत्ययो—शब्दे । अधीन आयत्त । यथा—राजप्रत्यया प्रकृतय । शपये यथा—'गूढद्रव्याभिः शङ्काया प्रत्ययस्तत्र कीर्तित' इति स्मृति । ज्ञाने यथा—प्रत्यक्ष प्रत्यय इति । विश्वासे यथा—'मूढ परप्रत्ययनेयबुद्धि' इति (मालविका १ २) । हेतौ यथा—'अपेक्षते प्रत्ययमुत्तम त्वा बीजाङ्कुर प्रागुदयादिवान्भ' इति कालिदास (कु स ३ १८) । परकीयापराधस्यान रन्ध्रम् । यथा—'पापाद्विरतोऽपि शठ प्रत्ययमासाद्य विकुरुतेऽवश्यम्' इति । शब्दोऽत्र कृतद्वितादिरूप पदेकदेशो विवक्षित । 'इण् गतो' इत्यस्माद् अधीनार्थे पचाद्यच् (३ १ १३४) । अन्यत्र भावे करणे च एरच् (३ ३ ५६) । शेषे—'प्रत्यय पुनराचारे प्रथने' इति । आचारे यथा—'श्रुतिस्मृत्यविरुद्धाना प्रत्ययाना प्रमाणता' इति । प्रथन प्रसिद्धत्वम् । यथा—'प्रतीते प्रथित' इति प्रागुक्तम् (२, पृ १३) अय—अनुतापयो । दीर्घद्वेषे चिरवैरम् । यथा—^४'तत सपत्न्या पनयस्मरणानुशयस्फुरा' इति माघ (शिशु २ १४) । कृतस्य ^५दानभोगादे

पश्चादनुशोचनमनुताप । यथा—'दत्तमिष्टमपि नान्वशेत स ' इति माघकाव्ये
(शिशु १४ ४५) । अनुशेते सुप्त इतीव मूढो भवत्यत्र पुरुष इत्यनुशयः ॥ १४७ ॥

¹ त्विपो Tv

² T₁₁, T₁₂ add औणादिक°

³ 'अघ्नपादयश्च'

⁴ अनुशयस्मरणस्फुरिताघर Gms, Tv

⁵ यागादे Gm₁, Tv

(पा) तिप्य —कमे । ¹प्रकारेऽपि स्यात् । 'पर्याय स्यात् प्रकारेऽपि'
इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३२, श्लो ८६६) ॥ प्रत्ययो—शब्दे । अधीने—तृष्णा-
प्रत्ययोऽम्बुपानम् । शपथे—विवादे प्रत्ययाच्छुद्धि । ज्ञाने—प्रत्यक्ष. प्रत्यय ।
हेतौ—बीजप्रत्ययोऽङ्कुर । रन्ध्रे—प्रत्ययमासाद्य विकुस्ते हि खल । शब्दे—शब्देन
प्रधानसनाद्योरेव² ग्रहणम् । 'प्रत्यय प्रथितत्वे स्यात् सनादिज्ञानयोरपि' इति
रभस । प्रयायाम्—अहो अमरसिंहस्य प्रत्यय ॥ अथ—अनुतापयो³ ॥ १४७ ॥

¹ B₃ omits the sentence

² B₃, C₁ add सनादौ सन्प्रत्यय कृतप्रत्यय

इत्यादि

³ C₁ adds 'भवेदनुशयो द्वेये पश्चात्तापानुबन्धयो' इति विश्व

स्थूलोच्चयस्त्यसाकल्ये गजाना मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसविदः ।

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

(वि) स्थूलोच्चयो गण्डशैलन्यूनयो करिणीगती ।

स्थूलश्चासायुच्चयश्च स्थूलोच्चय ॥

सिद्धान्तशपथाचारकालेष्ववसरेऽपि च ॥ ३१२ ॥

प्रतिज्ञाया च सवेत्ते नियमे समयो भवेत् ।

समेत्यत्रेति समय¹ ॥

अनयोऽशुभदैवे² स्यादापदि³ व्यसनेऽपि च ॥ ३१३ ॥

विरुद्धो न योऽनय । अयादन्यो⁴ वा । न विद्यतेऽप्यो⁵ गतिरत्रेत्यनय⁶ ॥ १४८-९ ॥

¹ K₂, h₃ add 'इण् गती'

² 'दैवे K₂, h₄

³ व्यसनेऽपि J₃, K₂

⁴ K₂ adds अनय

⁵ अत्रेति वा J₂

⁶ K₂ add, 'णीत्र प्रापणे'.

(विच.) स्थूलोच्चय—^१नागानां मध्यमे गते । स्थूलानामेव कणिशादी-
नामुच्चयनम् । न तु सूक्ष्माणामिति स्थितौ सत्यां^२ स्थूलोच्चयकृत इति शब्दप्रयोगे
सति वक्तुरसाकल्पप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यात् श्रोतुरपि तथैव प्रतिपत्तेः स्थूलोच्चय-
शब्दस्य साकल्याभाव एवार्थः । यथा—स्थूलोच्चयेन ब्राह्मणा आहूताः । केषांचित्
प्रसिद्धानां नाम गृहीत्वा आहूताः, न सर्वे इत्यर्थः^३ । स्थूलं मुखमुच्चीयते उन्नम्य-
तेऽत्रेति स्थूलोच्चयशब्देन गजानामनतिशीघ्रमनतिमन्दं मध्यमगतम् । यथाह
पालकाप्यः—‘नीचैर्गतिः स्थूलोच्चयो वीथिमार्गं इति गजानां तिलो गतयः’
इति । शेषे—‘स्थूलोच्चयो गण्डोपलो मतः’ इति । गण्डोपलो गण्डशैलः ॥
समयाः—संविदः । शपथे यथा—कृतसमयः । आचारे यथा—देशसमयः, काल-
समयः इति । काले यथा—संध्यासमयः । सिद्धान्ते यथा—बौद्धसमयः । संवित्
प्रतिज्ञा यथा—‘निस्तोर्णसमयो भीमसेनः’ इति । संयन्ति संगच्छन्ते जना अनेन
अत्रेति वा समयः । ‘इण् गतौ’ । करणेऽधिकरणे च यथायोगम् एरच्प्रत्ययः
(३. ३. ५६) । शेषे—‘संकेते समयः प्रोक्तो नियमेष्वसरेऽपि च’ इति ।
संकेते यथा—अन्योन्यं समयं चक्रुरिति । नियमे यथा—‘अस्मिन्नग्रहारे
सर्वैरपि वेदद्वयमध्येतव्यमिति समयः’ । अवसरे यथा—संप्रति गन्तुमसमयः
इति ॥ व्यसनानि—अनयास्त्रयः । ‘नयो नीतिशास्त्रम् । तत्र तेषां निरोधाद्
नीतिशास्त्रधिरुद्धत्वेन भृगयाक्षादीनि व्यसनान्यनयशब्देनोच्यन्ते । अयः
शुभावहो विधिः (१, पृ. ८८), तमावृत्त्वाद् दुःखहेतुः पुराकृतकर्मरूपमशुभ
वैवमनय उच्यते । विपद् दुःखं तदपि कार्यकारणयोरभेदोपचाराद् अन्य
इत्युक्तम् ॥ १४८-६ ॥

^१ नागानामिति विवरणसमत पाठ^२ Gms adds आनुकूल्योपादानं प्रतीयते

॥ Bg adds स्थूलोच्चयेन ग्रन्थार्थ उक्त इति । आपतत प्रतीतार्थो व्याख्यात इत्यर्थः ^४ अत्र
व्यसनशब्देन सध्यादिपाङ्गुण्यप्रयोगाद् भ्रशो विवक्षित । नयो नीति, तद्विरुद्धत्वादनय इत्युच्यते
Gms, Tv.

(पा.) स्थूलोच्चय—मध्यमे गते । ^१गण्डोपले तृणसचयेऽपि । ^२स्थूलो-
च्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः’ इति विश्व-^३ (पृ. १२४, श्लो. ११६) ॥
समयाः—संविदः । सवित् क्रियाकार । ‘समयस्तु क्रियाकारे संकेते चरिते
सताम्’ इति वैजयन्ती (पृ. २४५, श्लो ८२) ॥ व्यसनानि—त्रय ॥ १४८-६ ॥

¹ A₁ omits the sentence² C₁ adds गजाना मध्यमगती स्थूलोच्चय

उदाहृत

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ।

युद्धायत्यो सपराय पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

(वि) अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डविनाशयो ।

³अयस्यातिक्रमोऽप्यय ॥आयतो युद्धविपदो ²सपराय प्रकीर्तित ॥ ३१४ ॥समन्तात् परायन्ति त्रियन्तज्जेति ²सपराय । ³‘अय गती’ ॥श्वशुर मानयोग्य च पूज्यस्तु परिकीर्तित ⁴ ।⁵पूजामर्हतीति पूज्य । ‘पूज पूजायाम्’ ॥ १५० ॥¹ अयस K^a K^b² सापराय K₃, K₄³ इण गती J^o⁴ परिकीर्त्यतेK₂, परिकल्प्यत K₄⁵ पूजयितुमर्ह J₂

(विब) अत्ययो—दण्डेऽपि । अतिक्रम्यायन गमनम् अत्यय । यथा—

पर्वत्यये पाथिकृतिविधीयते¹ । कृच्छ्रे कष्टावस्थाया यथा—‘प्राणात्यये तथाश्राद्धे² लाबन् मास न दोषभाक्’ इति (या स्मृ १ = १७६) । दोषे यथा—

‘महत्सु नात्यय द्रूयात्’ इति । महापुरुषे दोष न कीर्तयेदित्यर्थः । दण्डे यथा—

बाष्पाप्येऽप्यय प्रोक्त इति । शोषे—‘विनाशोऽप्यत्यय प्रोक्त’ इति³ ॥

अथापदि—सपराय । आयतिरुत्तरकाल । सम्भक् समन्तात् परायन्ति त्रियन्तेऽप्र-

जना इति सपराय । ‘इण् फतो’⁴ । अङ्प्रत्यय⁵ । ह्रस्वदि । ‘सपराय स्मृतो

युद्धे विपदुत्तरकालयो’ इत्यजय । युद्धे यथा—‘सापरायिक दुर्गं कुर्यात्’ इति

शौटित्य (अ शा २ २) । ‘न सापरायिक तस्य दुर्मतेविद्यते फलम्’ इति

आयतो⁶ (म स्मृ ११ ३०) ॥ पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च । पत्यु पिता श्वशुरः ।अपिशब्दाद् मान्योऽपि⁶ ॥ १५० ॥¹ Iv adds पवकानमनितम्यत्यय² P₂ adds II and III are omitted

³ T₁₁, T₁₂ add यथा—सपिण्डानां सवर्णानामत्यये दशरात्रकमिति

⁴ 'एरच्'

(३ ३ ५६)

⁵ B₆ adds प्रयोग

⁶ पूज्य प्रतीक्ष्य (२, पृ ८)

(पा) अत्ययो—सापराय^१ । आयतिरुत्तरकाल^२ । 'सापराय' मृतो युद्धे व्यापदुत्तरकालयो' इति जयकोश । पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च । पूजार्होऽपि स्यात् ॥ १५० ॥

^१ सापराय इति पारिजाताभिमत पाठ

^२ आगामिकाल C₁

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्छाप्तेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

(वि) पश्चादवस्थायिबले समवाये च सनय^१ ॥ ३१५ ॥

सन्नमध्यवसन्न यातीति सनय । सता नय सन्नय । ^२सन् अयोऽस्येति वा सनय ॥

सभूते सनिवेशे च संस्त्यायो विस्तृतौ गृहे ।

संस्त्यायत इति संस्त्याय । 'स्त्यै ष्टथै' शब्दसंघातयो' ।

विलम्बे प्रेम्णि याञ्जाया प्रणय प्रसरे चये ॥ ३१६ ॥

चय परिचय । प्रकर्षेण नय ^३नयन प्रणय ॥

समुल्लङ्घ्य स्थितावूर्ध्वश्रयणे^४ऽप्युन्नतावपि ।

वैरिणामपि वैरे च समुच्छ्रय उदाहृत ॥ ३१७ ॥

^५समुच्छ्रयण समुच्छ्रय । 'श्रिञ् सेवायाम्' ॥ १५१ ॥

^१ K₅, K₆ add सनिवेशे समुन्नय .

^२ K₁ omits the sentence

^३ K₃,

K₈ omit नयन

^४ 'श्रयणे J₂

^५ समुच्छ्रयत इति J₂, K₂

(विय) पश्चादवस्थायि—सनयो । युद्धोद्युक्त बल स्वसमीप नयतीति सनयः । 'पश्चाद्य' (३. १. १३४) । अस्य कर्तरि विहितत्वाद् ^१एरच्प्रत्ययेन बाधो नास्ति । युध्यमानबलस्यावष्टम्भकत्वेन तत्पश्चाद्भगावस्थित बलमित्यर्थः ।

समवाय समूह । मेलनमिति केचित् । सश्चासौ नयश्च सनय । सन्न यातीति सन्नय इत्यादीनामर्थानां क्लिष्टसमासगम्यानां प्रायेण वक्तुं शक्यत्वाद् न तेषां नानार्थकाण्डेऽभिधानमित्यवधेयम् ॥ सघाते—सस्त्याय । सघात समूह । 'सनिवेशो निकर्षणम्' इति प्रागुक्तम् (१, पृ २०७) । सनिवेशोऽवयवसस्यानमिति केचित् । सम्यक् स्त्यायन्ते सहता भवन्त्यत्रेति सस्त्याय । 'स्त्यं शब्दसघातयो' । घञ्^१ ॥ प्रणया—प्रेमाण । विस्मम्भ परिचय । यथा—'प्रेमाद्रा प्रणयस्पृश परिचयात्' इति भवभूति (भालती ५ ७) । याच्या प्रार्थना । यथा—'तद्-भूतनायानुग नाहंसि त्व समन्धिनो मे प्रणय विहन्तुम्' इति रघुवशे (२ ५८) । यद्यपि 'प्रेमनीत प्रकर्षं चेत् स एव प्रणयो मत' इति भारतीयवचनेन प्रेमप्रणययोरवस्थाभेदोऽस्ति, तथापि अवान्तरविशेषमनादृत्य^२ प्रेमप्रणयशब्दा-वेकार्थत्वेनोक्तावित्यवधेयम्^३ । प्रपूर्वस्य नयते^४ रजन्तस्योपसर्गवशाद् अनेकार्थत्वम् ॥ विराघेऽपि समुच्छ्रय । 'उदि श्रयति' इत्यादिना (३ ३ ४६) प्राप्तस्य घञि बाहुलकाद् अभावे सति एरचि (३ ३ ५६) समुच्छ्रय । शोपे—'समुच्छ्रय स्यादुन्नत्यामूर्ध्वाश्रयण एव च' इति ॥ १५१ ॥

^१ सनीयत एरच वा इति भा दी (पृ ४८७) ^२ भाव (३ ३ १८), 'आतो युक्विण्गृहता (७ ३ ३३) इति [युगायम] इति भा दी (पृ ४८७) ^३ भारती योक्तृयद्यपि Gms Tv ^४ Gms Tv add उपचारेण ^५ इति नयम् Gms Tv
^६ एरजन्तस्य Gms Tv

(पा) पश्चादवस्यापि—सनयो । समुन्नयावपि स्याताम । 'समुन्नय समवाय पृष्ठ स्यापिक्लऽपि च' इति जयकाश ॥ सस्त्याय सनिवेश च सस्त्याय^१ । गृहेऽपि स्यात् । 'मस्त्याय सनिवेश च सस्त्यायो वसतावपि' इति रभस ॥ प्रणया-स्त्वमी—प्रमाण । विस्मम्भ परिचय । 'विस्मम्भ स्यात् परिचय' विश्वनागविप्र-लम्भया 'इति जयकोश । 'परिचयप्राप्तनया प्रणय परिवर्तित' इत्यमरमाला ॥ विराघेऽपि समुच्छ्रय । उन्नतावपि स्यात् ॥ १५१ ॥

^१ मस्त्याय इति पाठिजाताभिमत पाठ-
मनिरा 'दाग्माना' ^२ विश्वनागे A1

^३ A1 adds गस्त्याय 'गस्त्यायि' ^४ अत्रय इति भा दी (पृ ४८८)

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

(वि) विषयो देशशब्दादिभ^१वेष्वन्यत्र गोचरे ।

प्रवन्धादौ जनपदे यज्ज्ञात^२ यस्य^३ तत्र च ॥ ३१८ ॥

गोचरो गत्रा चरणप्रदेश । विसिनोति विशेषेण प्रीतिं वध्नातीति विषय । 'पित्र् वन्धने' ॥

तुवरे सुरभौ रक्ते पीते रागे विलेपने ।

अङ्गरागे च निर्यासे कषाय परिकीर्त्यते^४ ॥ ३१९ ॥

कषति^५ गलमिति कषाय । 'कष हिंसायाम्' ॥

प्रतिश्रय सभाया स्यादास्पदाश्रययोरपि ।

प्रतिश्रयतेऽनेकैरिति प्रतिश्रय । 'श्वित्र् सेवयाम्' ॥

प्रायो बहुत्वे मृत्यौ च तुल्यानशनयोरपि ॥ ३२० ॥

प्रीतीति प्राय । 'इण् गतौ' ॥

दीनभावे^६ सप्ततन्ती कोपे मन्युरुदाहृत ।

मन्यत इति मन्यु । 'मन ज्ञाने'^७ ॥ १५२-३ ॥

^१ भावेयु K₂, K₄

^२ ज्ञान K₈

^३ यत्र J₂

^४ परिकीर्तित K₃

^५ कषठ K₄, K₃ omits

^६ सप्ततन्तुर्गण

^७ अवबोधने K₃, K₄

(वि.व.) विषयो—शब्दादिकेष्वपि । यस्य देवदत्तादेर्विद्याविशेषो^१

ज्ञातोऽप्यन्तपरिशीलित स तस्य देवदत्तादेर्विषय इत्यर्थः । यथा^२—देवदत्त-
स्यानुवाको विषयः इति । अथवा येन ज्ञानसाधनेन सता योऽर्थो ज्ञापमानो
भवति स तस्य विषयः । यथा^३—वेदस्य यागादेर्विषयः । उपनिषदामद्वैत विषय-
इत्यादि । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तु पञ्चापि केवलस्यैव विषयशब्दस्यार्थः । यथा—

विषयाभिलाषः, विषयनिवृत्तिरित्यादि । 'देशविषयी तूपवर्तनम्' इति प्रागुक्तम् (१, पृ. १८६) । विश्वप्रकाशेऽपि (पृ. १२०, श्लो. ६३)—

‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च ।

गोचरे च ‘प्रबन्धादेर्यस्य ज्ञातस्तु तत्र च ॥’

इति ॥ निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री । निर्यासः कषायः । यथा—धात्रीकषायः ।
त्रिफलाकषायः इति । केशवस्वामी (नाना. सं. २. पृ. ७६)—

‘कषायस्तुवरे न स्त्री निर्यासे रञ्जकाश्मनि ।

सुरभाषपटौ रागे भावनायां च विप्लवे ॥’

इति । तुवरो रसविशेषः । यथा—कषायरसो हरीतकीति । रञ्जकाश्मनि यथा—
कषायबासा इति । सुरभौ यथा—‘वकुलामोदकषायः प्रसरति मलयानिलः’
इति । अपटौ यथा—कषायमानसः इति । रागे यथा—परिपक्वकषाय इति ।
भावनायां यथा—‘अमुनेव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना’ इति
कुमारसंभवे (४. ३४) । विप्लवे यथा—‘सुदती, जनिमञ्जनार्पितं घृतं सृण्वेयं
कषायिताशया’ इति । रभसोऽपि—

‘रसभेदेऽङ्गरागे च निर्यासे च विलेपने ।

कषायोऽस्त्री त्रिलिङ्गस्तु सुरभी रूपितेऽपि च ॥’

इति ॥ सभायां च प्रतिश्रयः । बहूनां मेलनार्थं निमित्ता शाला सभा । प्रतिश्रयते
बहुभिः सेव्यते इति प्रतिश्रयः^६ । शेषे—‘प्रतिश्रयस्त्वाश्रयणे प्रोक्तः साधारणास्पदे’
इति । कालव्यतिरिक्तेऽपि स्थानमात्र इत्यर्थः ॥ प्रायो भूम्यन्तगमने । भूमिं यातुल्ये
यथा—प्रायेण प्रमंशीलः । अन्तगमनं मरणसंकल्पः । यथा—‘प्रायोपवेशनमति-
नृपतिर्वभूव’ इति (२घृ. ८. ६४) । यंजयन्त्यामपि—‘प्रायो ययसि यातुल्ये
तुल्यानशनमृत्युषु’ इति (पृ. २१७, श्लो. ३६) । अत्र ययःशब्देन योवनं विवक्षि-
तम् । तथा च राजाभियेके—‘प्रकाममेवा प्रचलैः प्रतप्त्रे प्रायःप्रवेशं प्रययत्यपाङ्गः’
इति । तुल्ये यथा—मूर्तेप्रायः प्रायपाठः इति । ‘प्रायः स्याद् भोजनत्यागः’ इति
हतापघः (अ. मा. ४. ७५) । ‘इण् गतो’ इत्यस्योपसर्गवशाद् अनेकार्यत्वम् ॥

मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि । दीनस्य भावः कर्म वा देन्यम् । क्रतुरश्वमेधादि । क्रुतुः क्रोधः । मन्यत इति मन्युः । 'मनः ज्ञाने' । 'मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यभरमालायाः पुष्पाण्डेऽभिहितम् ॥ १५२-३ ॥

¹ शास्त्रादि Gm3, Tv

² Tj1, Tj2 add तथा च 'विषयो देशे' इति सूत्रे

काशिका (१, पृ ३१२) न्वचिदत्यन्तशोभिते श्रेये देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति ³ B6

adds मीमांसाशास्त्रस्य वेदार्थो विषयः, मनसः सुखं विषयः Gm1, Tv ⁴ प्रबन्धाद्ये

इति मु प्र ⁵ मुद्रितग्रन्थे तु—कपायस्तुवरभिष्यरसे स्वायसरसे इत्यादि, कपति कण्ठम् ।

'कपः हिंसायाम्' । बाहुलकादायः । 'कप-आय-अर्धर्चादि' इति वाचस्पत्यम् (पृ १८३८)

⁶ 'एरच्', घ (३ ३ ११८) वा इति भा दी (पृ ४८८) ⁷ 'यजिमनि'

(उ ३ २०) इति युच् । 'मृगध्वादि' (उ १ ३६) इति भा दी (पृ ४८८)

(पा) विषयो—शब्दादिकेष्वपि । ¹प्रथमोदाहरणम्—देवदत्तस्य विषयो व्याकरणम् । ²द्वितीयोदाहरणम्—नेत्रस्य विषयो रूपम् ³ ॥ निर्यासेऽपि कपायोऽस्ती । ⁴'निर्यासे' ⁵च कपायोऽथ सुरभिः लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः (पृ १२०, श्लो ७३) । निर्यासः ⁶ओषधिरसः । सुरभिः सुगन्धिः, लोहितो वर्णः ॥ सभायाः च प्रतिश्रयः । सत्रशालायामपि स्यात् ⁷ । 'सत्रशाला प्रतिश्रयः' इति हलायुध (अ मा २ १४२) ॥ प्रायो भूम्यन्तगमने । अन्तगमनं मरणम् । 'प्रायो वयसि' ⁸बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युपु' इति वैजयन्ती (पृ २१७, श्लो ३६) ॥ मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५२-३ ॥

¹ B3, C1 omit

² B3 adds श्रोत्रस्य शब्दः

³ C1 adds कपायो रसभेदे

स्यादङ्गारगे विलेपने

⁴ अपि इति मु प्र

⁵ ओषधः A1

⁶ B3 omits

⁷ बाहुल्ये A1

रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ।

वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

(वि) रहस्योपस्थयोर्गुह्यं गुह्यं कमठदम्भयोः ॥ ३२१ ॥

गुह्यते सन्नियत¹ इति गुह्यम् । 'गुह्यं सवरणे ॥

सत्यं स्याच्छपथे ²तथ्ये लोके साधौ तु वाच्यवत् ।

३सति साधु सत्यम् ॥

वीर्यं बले प्रभावे च शुक्ले तेजसि कर्मणि ॥ ३२२ ॥

वीरस्य भावः ४कर्म वा वीर्यम् ॥

५भव्ये गुणाश्रये द्युम्ने जतुद्रुमविकारयोः ।

भेषजे पित्तले द्रव्य ६विनये वसुधादिके ॥ ३२३ ॥

द्रवणीयत्वाद् अभिगम्यत्वाद् द्रव्यम् । 'द्रु गतौ' ॥ १५४ ॥

१ K₂, K₄ omit. २ पथ्ये J₂. ३ K₃, K₆ add सज्जने. ४ K₂ omits

५ द्रव्ये J₂ ६ बिलेपे K₃; नियमे च सुधादिके J₃

(विव.) रहस्योपस्थयोर्गुह्यम् । रहस्यं गोपनीयम् । यथा—गुह्यभाषणम् इति । उपस्थो योम्यादिः । यथा—गुह्यशुद्धिरिति । गुह्यते संश्रियत इति गुह्यम् । 'गुह्य संवरणे' । 'शंसिदुहिगुहिम्यो वेति षवतव्यम्' (वा. ३. १. १०६) इति षयप् प्रत्ययः । शोषे—'गुह्यो ना कमठे वम्भे' इति । कमठः कर्मः ॥ सत्यं शपथ-तथ्ययोः । शास्त्रैकसमधिगम्यो विश्वासहेतुः शपथः, देवतास्पर्शनाविक्रियारूपः । यथा—सत्येन शुध्यत इति । तथ्ये यथा—सत्यवादी इति । सति सत्पुरुषे साधु सत्यम्^१ । शोषे—'सत्यस्तु सप्तमे लोके सत्सु साधुनि वाच्यवत्' इति ॥ वीर्यं बले प्रभावे च । बलं शरीरशक्तिः । यथा—^२वीर्यवान् पुरुषः । प्रभावो यस्तु सामर्थ्यम् । यथा—'रसवीर्यविपाकाः' इति । वीरस्य भावः कर्म वा वीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' (६. २. १२०) इति निर्देशात् साधुः^३ । रेतसि प्रागुक्तम् (१, पृ. ३६६) ॥ द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये । भव्यशब्देनाभिप्रेतानामर्यानां पात्रभूतो भाग्यसंपन्न^४ उच्यते । 'द्रव्यं च भव्ये' (५. ३. १०४) इति सूत्रेण द्रुशब्दादिवार्यं यत्प्रत्ययः । द्रुमसादृश्यं च फलप्रदत्वादित्यवधेयम् । यथा—'न शास्त्रमद्रव्येप्यवत्' इति यामनसूत्रम् (काव्या. सू. १. २. ४) । यथा—'तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः' इति भयभूतिः (उत्तर. २. १६) । गुणाश्रयत्वं च 'गुणात्यन्ताभावसमुदायानधिकरण-भावत्यं च द्रव्यलक्षणम्' इति तार्किकाः । यथा—पृथिव्यादीनि ^५नव द्रव्याणीति । प्रयोजनापेक्षिभिः द्रवणीयत्वाद् द्रव्यम् । 'द्रु गतौ' । 'अचो यत्' (३. १. ६७) इति यत् यान्तादेशश्च । शोषे—'भव्ये द्रव्यं त्रिषु बलीयं द्युम्ने जतुनि भेषजे'

इति । 'अत्र द्रव्यशब्दस्य भव्यरूपार्थे प्रागुक्तवाच्यलिङ्गत्वं शेषकारेणोच्यते । अत एव 'द्रव्योऽयं माणवकः, द्रव्योऽयं राजपुत्रः' इति वृत्तावुदाहृतम् (काशिका २, पृ. ७३) । द्युम्नं घनमात्रम् । जतु लाक्षा । भेषजे यथा—द्रव्य वैशेषिकम् इति । आरकूटेऽपि द्रव्यशब्दः ॥ १५४ ॥

१ 'तत्र साधु' इति यत्प्रत्यय २ कश्च वीर्यवान् [इति रामायणे] Gm₃, Tv
 ३ वीर्यतेजने । 'वीर विभ्रन्तो' । 'अचो यत्' । वीरे साधुर्व । 'तत्र साधु' इति यत् इति भा वी (पृ ४८८) ४ भाग्यवान् Gm₃, Tv ५ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकाल दिगात्ममनासि तत्रैव द्रव्याणि Gm₃, Tv ६ अत्र प्रागुक्त एव भव्यरूपार्थे Gm₃, Tv

(पा) रहस्य—प्रभावे च । बलशब्देन रेत शक्तचोरेव ग्रहणम् । 'बल रूपेऽस्थनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चमूपु च' इति वैजयन्ती (पृ २३४, श्लो ५४) ॥ द्रव्य भव्ये गुणाश्रये । भव्योऽभिप्रेताना पात्रम् । गुणाश्रय पृथिव्यादिरिति सुभूतिटीका ॥ १५४ ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।
 कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

(त्रि) धिष्ण्य स्थाने गृहे शक्तौ नक्षत्रे ज्वलने पुमान् ।

१ धृष्णोत्यवेति धिष्ण्यम् । 'त्रिधृपा प्रागल्भ्ये' ॥

शुभाशुभक्रियाया च भाग्यशब्दो विवक्षित ॥ ३२४ ॥

भज्यते सेव्यत इति भाग्यम्^२ । 'भज सेवायाम्' ॥

कशेरुहेममुक्तासु गाङ्गेय^३ स्कन्दभीष्मयो ।

गङ्गाया भव गाङ्गेयम् ॥

लाङ्गल्या च गुडूच्या च दन्तिकागतशल्ययो ॥ ३२५ ॥

४ महीपद्मी त्रिभण्ड्या च विशल्या परिकल्पते ।

विगत शल्य यस्या सा विशल्या^५ ॥ १५५ ॥

¹ धिष्यत इति J₂² भाग अत्रेति K₄, भग एव J₂³ गाङ्गेयम् J₂, K₄⁴ महोपधे K₅⁵ विगतशतृत्वात् K₅, K₆

(विव.) धिष्यं स्यान् गृहे भेज्मनी । अत्र स्यानाद्यर्थविशेषेण लिङ्ग-
 वेलक्षण्यस्य विद्यमानत्वेऽपि धिष्यश्च धिष्यं चेति भिन्नलिङ्गयोर्द्वन्द्वकशेषे सति
 नपुंसकस्यैव परिशेषाभिप्रायेण धिष्यमिति नपुंसकनिर्देशः कृतः इति व्याख्येयम् ।
 तच्च लिङ्गवेलक्षण्यं शेषकारेण व्यक्तीकृतम्¹ । यथा—‘स्यानाग्न्योः पुंसि धिष्यः
 स्याद् धिष्यं शक्ती’ इति । अत्र स्यानशब्देन सौमिकवेद्यामाग्नीध्रोयहोत्रिय-
 भार्जालीयाख्याम्यायतनानि विवक्षितानि । यथा—‘चात्वालाद्विष्णियानुपवपति’
 (तै. सं. ६. ३. १. १) ‘अष्टावष्टावन्येषु धिष्णियेषूपदधाति’ (तै. सं. ५. ४.
 ११. ४) इति । अग्निशब्देनापि प्रागुक्तस्थानेष्वेव स्थापनीयोऽग्निविवक्षितः ।
 यथा—‘यदाग्नीध्राद् धिष्णियान् विहरति’ (तै. सं. ६. ३. १. १) । ततश्च
 यथा सभाशब्दः स्यानविशेषे तत्रस्थजनसमाजे च वर्तते इति न मुख्यलाक्षणिकत्व-
 चिन्तावकाशः, तथा धिष्यशब्दोऽपि उभयत्रापि वर्तते इति नानार्थत्वेनाभिधान-
 मित्यवघातव्यम् । गृहनक्षत्रयोः शक्तरूपार्थे च धिष्यशब्दो नपुंसकलिङ्गः । धीयत
 इति धिष्यम् । ²उणादो धिष्यमिति निपातनात् साधुः ॥ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।
 केवलसुखजनकं शुभम् । केवलदुःखजनकमशुभम् । सुखदुःखयोजनकं शुभाशुभम् ।
 एतत् ³त्रितयमपि कर्म भाग्यमित्युच्यते । भागः कर्मफलं दीयतेऽत्रेति भाग्यम् ।
 ‘भाग्यश्च’ (५. १. ४६) इति यत्प्रत्ययः । यथा—‘मङ्गाग्योपचयावयं समुदितः
 सर्वो गुणानां गणः’ (रत्ना. १. ६) इति शुभकर्मणि प्रयोगः ॥ कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयम् ।
 कशेरुः जलकन्दम् । गङ्गाया उत्पन्नत्वेन तदपत्यतुल्यत्वाद् गाङ्गेयम् । शोपे—
 ‘गाङ्गेयः पुंसि भीष्मे च गाङ्गेयं मुस्तके भवेत्’ इति । विशल्या दन्तिकापि च ।
 दन्तिका दूक्षविशेषः । शोपे—

‘विशल्या गतशल्या स्यात्लाङ्गली त्रिपुटामृता ।

महोपधिविशेषोऽपि ॥’

इति⁴ । विविधानि शत्यतुल्यानि कण्टकान्यस्या इति विशल्या । विगतं शत्यं
 दुःखमस्या इति या विशल्या ॥ १५५ ॥

^३ त्रिविधमपि T₁₁, T₁₂ ^४ Gm₃, Tv add तत्स्वरूप स्वच्छन्दभैरवे महोपधिप्रकरणे दर्शितम्—‘विशल्या नामत ख्याता पुष्पे श्वेतै सकण्टका । एकपत्रा भवेत् सा तु लता कन्दवती भवेत्’ इति

(पा) धिष्ण्य—भेज्जनौ । भशब्देन ^१शुक्रतारकयोर्ग्रहणम् । ‘भ स्यान्म-
पूखे शुक्रे भ नक्षत्रे च प्रकीर्तितम्’ इति विश्व (पृ १०८, श्लो १६) ।
^२धिष्ण्य सर्वत्र नपुसकम् । शुक्रान्यो केषाचित् पुलिङ्ग । ‘धिष्ण्य शुक्रे च पावके’
इति ^३पुष्पाण्डेऽमरदत्त ॥ भाग्य—गाङ्गेयम् । कशेरु कन्दविशेष । ^४शुक्लकार
तु कृसर वृष्यकन्द कशेरु च’ इति वैजयन्ती (पृ १५७, श्लो ४७) ॥ विशल्या
दन्तिकापि च । त्रिवृतायामपि स्यात् । ‘तिगुड अदुधु’ ॥ १५५ ॥

^१ A₁ adds एव

^२ A₁ omits

^३ B₃ omits

^४ शुक्रकारस्तु A₁, C₁

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ।

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥ १५६ ॥

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

(वि) वृषाकपायी श्रीगौर्यो ^१शचीजीवावरीपु च ॥ ३२६ ॥

वृषाकपेरिय वृषाकपायी ॥

अभिख्या नामयशसो ^२शिखाकीर्त्योश्च^३ वर्तते ।

अभिख्यायत इत्यभिख्या । ‘ख्या प्रकथने’ ॥

शिक्षार्थयोश्चिकित्साया निष्कृती सस्कृती तथा ॥ ३२७ ॥

धात्वर्थे करणे चेष्टाकर्मणो संप्रधारणे ।

आरम्भोपाययोश्चैव क्रिया समभिव्यज्यते ॥ ३२८ ॥

क्रियत इति क्रिया । ^४‘डुकृञ् करणे’ ॥ १५६ ॥

^१ ‘वरीजीवन्तिकासु च J₂, K₅, वरी सूर्यपत्नीत्यर्थं

^२ शोभा* K₂, K₄, K₅

^३ ‘वान्त्योश्च K₅.

^४ K₃, K₆ omit

(विव.) वृषाकपायी श्रीगौर्योः । ^१वृषाकपेः विष्णोर्हंसस्य वा स्त्री इति विग्रहे 'पूतकृतोरै च' (४. १. ३६) इत्यादि ^२सूत्रत्रयं पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्यमिति वृत्तिकारेणोक्तत्वाद् (काशिका १, पृ. २७०) 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः' (४. १. ३७) इति ङीप् प्रत्ययः ऐकारश्चान्तादेशः । अग्निभार्यायामिन्द्राण्यां च वृषाकपायीशब्दः ॥ अभिव्या नामशोभयोः । अभिव्यायते कथ्यते-
 जनयेति अभिव्या 'नामसंज्ञेत्यर्थः' । 'आतश्चोपसर्गे' (३. ३. १०६) इत्यङ् । यथा—चैत्राभिव्यो मैत्राभिव्य इति । शोभायां यथा—'काप्यभिव्या तयोरासीत्' इति रघुवंशे (१. ४६) । 'अभिव्या कीर्तियशसोरभिव्या नामशोभयोः' इति विश्वप्रकाशः (पृ. १२३, श्लो. १०४) ॥ आरम्भो निष्कृतिः—नव क्रियाः ।
^३अत्र 'क्रियाशब्दस्यार्थनिरूपकत्वेनापात्रस्य उपायशब्दस्यापि यकारान्तनिमित्तविधेयत्वभ्रान्तिनिवारणार्थं' नवेत्युक्तम् । ततश्च आरम्भादयः क्रियाशब्दस्यैवार्था इत्युक्तं भवति । आरम्भ उपक्रमः । यथा—क्रियावान् कर्मसूद्यतः (२, पृ. २६) इति प्रागुक्तम् । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । यथा—'महापातकिनां पुंसां भवेत् प्राणान्तिका क्रिया' इति । शिक्षा अभ्यासः । यथा—'धनुर्वेदे कृतक्रियाः' इति ।
^४'शिक्षा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता' इति कालिदासश्च (मालविका. १. २६) । पूजने यथा—^५'कृता पित्रतिथिक्रिया' इति । संप्रधारयते निश्चीयते संविद्यार्थोऽनेनेति संप्रधारणं लिखितसाक्ष्यादिकम् । यथा—'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रवृत्त्यर्थे च निष्क्रियाम्' इत्यादि । चिकीर्षितार्थे सिद्धिहेतुरुपायः । यथा—सप्त सामादिकाः क्रियाः इति । सप्तोपाया इत्यर्थः । उभयोः साधनत्वाविशेषेऽपि कारकस्योपायस्य पूर्वस्माद् ज्ञापकत्वात् संप्रधारणाद् भेदः । कर्मशब्देनात्र वेदोदितमनुष्ठानं विवक्षितम् । यथा—'तेभ्यः क्रियापरा श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः' इति । (या. स्मृ. १. ६. १६६) । 'क्रियामुद्दिश्य याचकः' इति च । यद्यपि प्रयत्नवदात्मसंयोगसमवायिक्रिया चेष्टेति प्रसिद्धा, ^{१०}तथाप्यत्र चेष्टाशब्देन ^{११}पूर्वप्रदेशविभागहेतुरुत्तरसंयोगहेतुश्चलनरूपो धर्मो विवक्षितः । यथा—हस्तक्रिया, परमाणुक्रिया इति । चिकित्सायां यथा—'पुनर्ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा' इति । 'कृञः श च' (३. ३. १००) इति करोतेर्धातोर्वयापयं भावे ^{१२}कर्मणि च शप्रत्यये, 'रिडशयग्लिङ्क्षु' (७. ४. २८) इति रिडादेशे च क्रिया । शोपे—'संस्काराख्यातधात्वर्थरचनासु क्रिया भवेत्' इति । संस्कारे यथा—'स गुर्यः क्रियाः कृत्वा घेदमस्मै प्रयच्छति' इति (या. स्मृ. १. २. ३४) । आख्याते

यथा—क्रियापद, क्रियागोपकम् इति । घात्वर्थे यथा—क्रियावचना हि घातवः
इति । रचनाया यथा—^१भृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमा कालिदासस्य इति
(विक्रम. १. २) ॥ १५६ ॥

^१ Tv adds 'हरो विष्णुवृषाकपि' इति प्रागुक्तम् । ततश्च (२, पृ ४०१).
^२ सूत्रद्वय Tv ^३ शब्देत्यर्थं Tv ^४ B₅, B₆ add क्त्वा प्रकथने ^५ T₁₂ adds
आरम्भादयश्चिकित्सान्ता नवाप्यर्था क्रियाशब्देनोच्यन्त इत्यर्थं ^६ क्रियाशब्द Gm₃, Tv
^७ निरासार्थं B₅, B₆ ^८ शिष्टा, शिलष्टा इति भु ग्र ^९ कृतपितृतिथिक्रिय Tv
^{१०} तथेह T₁₂ ^{११} T₁₂ adds आन्तरहेतुसवोगश्च ^{१२} T₁₂ adds करणे

(पा) वृषाकपायी—चिकित्सा च नव क्रिया ॥ १५६ ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्या मध्येभवन्धने ।

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये घनादिभिः ॥ १५८ ॥

(वि) पालनोत्कोचयो ^१कान्ती काव्यनीतावनातपे ।

छाया पङ्क्तौ सूर्यपत्न्या सच्छोभाप्रतिबिम्बयो ॥ ३२९ ॥

^२छ्यत्यातपादिकमिति छाया । 'छो छेदने' ॥

हर्म्यादिकोष्ठके काञ्च्यामुद्योगेऽप्युत्तरीयके ।

करिणा मध्यवन्धे च कक्ष्या समभिधीयते ॥ ३३० ॥

^३कक्षाया गजमध्यभागादौ भवा कक्ष्या ॥

क्रियाया देवताया च कार्यविद्वेपयोरपि ।

तव्यादिप्रत्यये हिंस्ये^४ ^५ग्रन्थे भेद्ये घनादिना ॥ ३३१ ॥

छेद्ये च वेष्टनीये च कृत्या तु परिकीर्त्यते ।

कृत्यत इति कृत्या । ^६'कृती छेदने' 'कृती वेष्टने' । क्रियापक्षे 'डुकृञ्
करणे' ॥ १५७-८ ॥

^१ कलान्तौ J₂, उलोच = A brace ^२ छ्यतीति K₂, K₄ ^३ कक्षात् K₃,
कक्षे K₄. ^४ हिंस्ये J₂ ^५ ग्रन्थभेदे K₆ ^६ K₃, K₆ add 'कृती हिसाग्रयनयो'

(विव) छाया—अनातप । सूर्यप्रिया सूर्यपत्नी । कान्ति दीप्ति । प्रतिबिम्बम् आदर्शादिस्वच्छद्रव्यगत^१ स्वमुखम्, दारुशिलादिनिर्मिता^२ प्रतिमा, चित्रलिखित च । अनातपो गृहवृक्षाद्यावरणकृत प्रकाशाभाव । छयति सतापादिकमिति छाया । ‘छो छेदने’ । यप्रत्यय^३ (उ ४ १११) । शेषे—‘छाया स्यात् पालनोत्कोचसच्छोभाकाव्यरीतिषु’ इति । पालने—‘अवधान’^४ कृतच्छाय कर ताम्य समाहरेत्’ इति । तव छायाया वसाम् इति च । उत्कोचे यथा—‘वृत्ते तु कार्ये छायाया ग्रहण दुर्लभ भवेत्’ इति । सच्छब्दो नक्षत्रवचन इति प्रागुक्तम् । सच्छोभा नक्षत्रकान्ति । यथा—^५ ‘छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम्’ इति (रघु १३ २) । काव्यरीतो यथा—‘छायामपहरति कवि इति ॥ कक्ष्या—बन्धने । हर्म्यादिमंहागृहस्य प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे स्वल्पगृहे यथा—बहुकक्ष्य प्रासाद इति । स्त्रीनितम्बगता काञ्ची मेखला । पल्पयनबन्धनार्थं गजस्य कुक्षिमध्यनिहिता रज्जु मध्येभबन्धनम् । यथा—‘सिन्दूरं कृतरुचय सहेमकक्ष्या’ इति भारवि (किरा ७ ८) । कक्षशब्देन बाहुमूलवाचना सामीप्याद् मध्यभाग तिरोहितसावृष्याद् गृहमध्यस्थान च लक्ष्यते । तत्र भवा कक्ष्या । ‘शरीरावयवाद्यत्’ (५ १ ६) इति यतप्रत्यय । शेषे—‘कक्ष्या बृहतिकाया स्यात्’ इति । यथा—‘नीलया कक्षया छन्ना तमस्यन्धेऽभिसारिका’ इति ॥ कृत्या—घनादिभिः । ‘कृन् श च’ (३ ३ १००) इति चकाराद् भावे वयपि कृत्याशब्देन क्रियोच्यते । यथा—‘का कृत्यामकार्षी’ इति । कृतो परमारणे साधु कृत्या । ‘तत्र साधु’ (४ ४ ६८) इति यत् । परमारिका देवता यथा—‘क्षिप्र कृत्ये निवर्तस्व कर्तुरेव गृहान् प्रति’ इति । सामदानादिभिरुपाये परस्मिन् वैरमुत्पाद्य स्ववशत्वेन श्रियत इति कृत्यो भेद । ‘विभाषा कृत्यो’ (३ १ १२०) इति करोते कर्मणि वयप् प्रत्यय । ह्रस्वस्य तुगागम^६ (६ १ ७१) । अत्र कौटिल्य^७—‘श्रुद्धलुब्धभोतावमानिता परेषा कृत्या’ इति (अ शा १ १३) । यथा—^{१०} ‘कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्त प्रणिधय पदम्’ इति माघकाव्ये (शिशु २ १११) । कृत्य परसेनापति, कृत्या परसामन्तसहति, कृत्य परबलम्, इत्यादिरूपेण याच्यलिङ्ग इत्ययं । शेषे—

‘कृत्य कार्यं नपुंसकम् ।

हित्ये घञ्छेदनीये त्रिषु तय्यादिके पुमान् ॥’

इति । कार्ये यथा—कृतकृत्य इति । 'कृती हिंसाग्रयनयो', 'कृती छेदने' ।
आम्या घातुम्या 'ऋदुपघाच्चावल्पिचूते' (३. १. ११०) इति क्यप्प्रत्यय ।
प्राङ्ज्वल इत्यनुक्रान्ता तव्यादिप्रत्यया^{१२} ॥ १५७-८ ॥

^१ स्वच्छद्रव्यम् T₂^२ T₂ adds कृतिम्^०^३ 'माछाशसिभ्यो य'^४ आददान B₈^५ छायापदेशेन B₈, T₂^६ छायामपहरतु B₅, B₈^७ काल^० T₂^८ 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'^९ षोडस्य K₈, T₁₁^{१०} कृत्वा कृत्य^० इति मु प्र^{११} भेदनीये T_v^{१२} 'कृत्या प्राङ्ज्वल' (३ १ ६५)

(पा) छाया—अनातप । कान्तिशब्देन प्रभाशोभयोरेव ग्रहणम् । प्रभा-
याम्—'रत्नच्छायाव्यतिकर इव' (मेघ १ १५) । शोभायाम्—'तनुच्छाया-
भिस्तो^१तरुणतरणिश्रीसरणिभि' इति^२सौन्दर्यलहरी (श्लो १८) । ईपदर्थेऽपि
स्यात्—'छायामात्रप्रकृतिरभवद्रोमराजीविकार' ॥ कक्ष्या—बन्धने ।

'कक्षा'^३ ग्राहणिकाकाञ्चीप्रकोष्ठगजरज्जुषु ।

साद्धे पदे परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे ॥

^४रथभागेऽपि कक्षा स्यात् ॥'

इति मूर्धन्यान्तेषु विष्व (पृ १८३, श्लो १०-११) ॥ कृत्या—धनादिभि ।
धनादिभेद्य शतुगुहम् ॥ १५७-८ ॥

^१ तरणिकिरण^० A₁^२ आनन्दलहरी B₃, C₁^३ कक्ष्य क्षुद्राहिका^० B₃^४ B₃, C₁ omit the *pada*

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

गह्याधीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५६ ॥

(वि) सग्रामे^१जनितव्ये च साधौ जनितृपूज्ययो^२ ॥ ३३२ ॥

अस्ती^३वधूवरजातिप्रियतुल्यहितेषु च ।

उत्पादनीये^४जनके जन्य स्याज्जनजल्पने^५ ॥ ३३३ ॥

जननीयो जन्य । 'जायत इति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥

अन्त्येऽधर्मे मेहने च जघन्य जघनोद्भवे ।

जघने भव जघन्यम् ॥

गहोऽधीने^७ च वाच्ये च वक्तव्यः शब्दवाचके^८ ॥ ३३४ ॥

वक्तु योग्यो वक्तव्य ॥

कल्यो निरामये सज्जे प्रभाते कल्यमुच्यते ।

कल्यत इति कल्यम् । 'कल'^९ सख्याने' ॥ १५६ ॥

^१ जनकृत्ये K₅ ^२ 'मदृयो J₂, K₅ ^३ नववधू^० J₂, K₄, K₅ ^४ जनने J₂, K₅ ^५ जनवादेने J₂, 'वादके K₅ ^६ K₂, K₃ omit; 'जनवध्योरश्च' इति न वृद्धि ^७ दीने K₅, K₆ ^८ 'वाच्यके K₅ ^९ J₂ adds गतो

(विद्व.) जन्यं स्याज्जनवादेऽपि । जनस्य जल्पो जन्यम् । 'मतजनहृतात् करणजल्पकयैषु' (४. ४. ६७) इति यत्^१ । अपिशब्दार्थः शेषकारेण वंशितः । यथा—

'जनितव्ये रणे पत्नीचेऽपवादजनजल्पयोः ।
अस्त्री वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेषु च ॥
अन्यस्त्रिषु जने साधौ जनिश्रुत्पादनीययोः ॥'

इति । जनितव्यमवश्यं जन्याहंत्वम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'ऋहलोर्ण्यत्'^२ (३. १. १२४) । रणो युद्धम् । ततो मात्स्पर्धादिभिर्जायत इति जन्यम् । अत्र 'भय्यगेय . . .' इत्यादिना^३ (३. ४. ६८) कर्तरि यत् । अत्रोभयत्र जन्यशब्दः केवलनपुंसकलिङ्गः । अपवादो^४ निन्दा । निन्दायां जनवादे च अस्त्री पुंनपुंसकलिङ्ग इत्यर्थः । अत्र च 'जन्यः स्याज्जनवादेऽपि' इत्यमरसिंहोयः पुंलिङ्गयाठोऽपि साधुरेव । अत एव सुभूतिचन्द्रोऽप्याह—'जनवादे तु पुंस्येनं सिंहः पत्नीचे-ऽज्योऽप्रयोत्' इति । 'वरस्य यध्याश्च ये ज्ञातयः प्रिया हितास्तुल्पाश्च ते जन्याः । जनो धधूं वरसमोषं प्रापयन्तीति जन्याः^५ । 'संज्ञायां जन्याः' (४. ४. ८२) इति तद्वतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो निपातितः । जने सोके, जन्ती जन्मनि या साधुः जन्यः । 'तत्र साधुः' (४. ४. ६८) इति यत् । जायत इति कर्तव्यं 'भय्यगेय . . .' इत्यादिना (३. ४. ६८) यत्प्रत्यये जन्यो जनिता जनेः कर्ता 'यजमान इत्यर्थः । जनेर्ण्यन्तात् कर्मणि यत्प्रत्यये जन्य^६ उत्पादनीयः । एवं वरवधूसंबन्धिज्ञात्यादियु

उत्पाद्यान्तेषु अर्थेषु जन्यशब्दो वाच्यवशेन त्रिलिङ्गः । अनेन पूर्ववाक्यस्थस्य त्रिष्विति पदस्य यान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्तमनुवर्तमानस्य, अस्मिन्नपि वाक्ये जन्यशब्द-विषये प्रतिनियतार्थत्वं शेषकारेणोक्तमिति वेदितव्यम् । 'जन्यं हट्टे परीवादे' इति प्रतापश्च^१ ॥ जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च । क्रमनिविष्टानामर्थानामन्ते भवोऽन्त्यः । अधमो गुणहीनः । पश्चात्प्रतीयमानसादृश्यात् जघनशब्देन चरमः कालो देशो वा धिदक्षितः । तत्र भवो जघन्यः । शेषे—'जघन्यं शेषसि क्लोबे' इति । शेषसि शिशने । चशब्दात् जघनभवोऽपि^{१०} जघन्यम् । 'शरीरावयवाच्च' (४. ३. ५५) इति यत् ॥ गहर्धाधीनो च वक्तव्यो । गहर्ः कुत्सितः । अधीनो वचनप्राही । वचनाहो वक्तव्यः । 'अहो कृत्यतृचश्च' (३. ३. १६६) इति तव्यप्रत्ययः । चशब्दाद् वचनीयमात्रेऽपि वक्तव्यशब्दः । वक्तव्यो देववक्तः । वक्तव्या नटिका । वक्तव्यं काव्यमिति^{११} । वचनीयवाच्यशब्दावपि वक्तव्यपदसमानार्थतया प्रसिद्धत्वा-विह नोक्तौ । अतस्तावप्यत्र धिजेयो । शेषे—'वक्तव्य शब्दवार्तिके' इति ।^{१२} व्याकरणसम्बन्धिनि^{१३} वरहचिन्तावार्तिके वक्तव्यशब्दो रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्गः ॥ कल्पौ सज्जनिरामयो । सज्जः सनद्धः । शेषे—'कलासु साधौ दक्षे च कल्पः' इति । प्रभातरूपार्थे तु कल्पशब्दः केवलनपुंसकलिङ्गः प्रागुक्तः^{१४} (१, पु. ७४) ॥ १५६ ॥

^१ Tj₂ adds प्रत्यय^२ इति ष्यत्प्रत्यय Tj₂^३ 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्था-

नीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' । भव्यादय शब्दा कर्तरि वा निपात्यन्ते (काशिका १, पु. २५२)

^४ गहर् कौलीनमित्यर्थं Tv^५ बधूवरयो Tj₂^६ प्रागुक्तमेतत् (१, पु. ४८३)^७ जायमान B₆^८ उत्पादित Tv^९ प्रतापविषयप्रकाशौ Tj₂, Tv^{१०} जघन-शब्दोऽपि B₅, B₆^{११} इत्यादि Tj₂^{१२} Tj₂, Tv add इह शेषकारीयपूर्ववाक्यात्

क्लोबपदानुवृत्ते

^{१३} वाररुच° B₆, Tj₂^{१४} 'प्रत्युपोऽहर्मुख कल्पम्' इति प्रागुक्तत्वाद्वाच्यलिङ्गप्रस्तावे तदसङ्गतेश्च अत्राकथनमिति वि (Tj₂ omits) ज्ञेयम् Tj₁, Tj₂, Tv

(पा) ^१जन्य स्याज्जननीयेऽपि । जननीये जनितरि । 'जन्य ^२कौलीन-युद्धयो' इति जयकोश । त्रिष्वित्यधिकारात् । जनवादेऽपि इति ^३पाठ ॥ जघन्यो—गहर्धाधीनो^४ च वक्तव्यो । वचनीयवाच्यावपि स्याताम् ॥ कल्पौ सज्जनिरामयो । 'सज्ज समृत' इति सुभूतिटीका ॥ १५६ ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वपि ।
 रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि वदान्यो बल्लुवागपि ॥ १६० ॥
 न्याय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदंवते ।

इति यान्तवर्गः

(वि) अर्थोऽर्थादनपेतोऽपि ^१बुधे न्याय्यात्मयुक्तयोः ॥ ३३५ ॥
 शिलाजतुन्यर्थनीये त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।

अर्थे साधुरर्थ्यः ॥

पुण्यं चारुणि घर्मे च सुकृते पुण्यवाचि च ॥ ३३६ ॥

पुणतीति पुण्यम् । 'पुण ^३कर्मणि शुभे' ॥

^४आहृतस्वर्णरजते रूप्य स्याद् रजतेऽपि च ।

^५लोके प्रशस्तरूपेऽपि वाच्यवत् समुदीरितम् ॥ ३३७ ॥

प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यम् ॥

वदन्यश्च वदान्यश्च बल्लुभापिणि दातरि ।

^६वदतीति वदान्यः । वदन्यश्च । 'वद व्यक्ताया वाचि' ॥

अवकाशे समे न्याय्ये हीने मध्योऽवलग्नके ॥ ३३८ ॥

^७मध्यत्वाद् मध्यः ॥

सुन्दरे सोमदंवेऽपि बुधे सौम्य उदाहृतः ।

^८सोमो देवता अस्येति सौम्यः ॥ १६० ॥

इति यान्तवर्गः^९

^१ गुरो K₈; गुरे J₂, K₄

^२ शिलाञ्जने J₂

^३ शुभकर्मणि K₂, K₃, K₄

^४ अहृत° K₃, K₄

^५ रूप्य K₅

^६ K₈ adds मदीय घनमर्दिभ्यो दीयताम्.

^७ मध्ये भव K₅, K₆

^८ सोमस्याय J₂, K₄; सोमस्यापरत्वं K₈

^९ K₂, K₃ add

(विव.) आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१ । अर्थाजने साधुरर्थ्यः^१ । आत्मवान् बुद्धिमानित्यर्थः । अर्थादनपेत इति विग्रहे 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४. ४. ६२) इति यत्प्रत्ययेऽर्थ्यः, सर्वदा 'सुघनवानिति । शेषे—'अर्थ्यो बुधे पुमान् क्लोबः शिलाजनुन्यर्थ्यं त्रिषु' । अर्थमर्हतीत्यर्थ्यो विद्वान् । 'विद्वानशेषमादधात् स सर्वस्य' प्रभुर्यतः' इति स्मृतेः (या. स्मृ. २. २. ३४) । अर्थ्यं प्रार्थनीये वस्तुनि वाच्यलिङ्गः ॥ पुण्यं तु चार्वपि । चारु मनोहरम् । पुण्यं वनम् । पुण्या नदी इत्यादि । पुणतीति पुण्यम् । 'पुण कर्मणि शुभे'^४ । अपिशब्दात् पुण्यवति त्रिलिङ्गः प्रागुक्तः (२, पृ. ५) । 'सुकृते नपुसकलिङ्गः ॥ रूप्य प्रशस्तरूपेऽपि । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यम् । आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यो मुद्रादिकतमुवर्णादिः । 'रूपाबाहतप्रशसयोर्यप्' (५. २. १२०) इति यप् । अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गः । रजतमात्रे तु नपुसकं प्रागुक्तम् (१, पृ. ६१०) ॥ वदान्यो वल्गुवागपि । वल्गुवागिति वाग्मीत्यर्थः । अपिशब्दाद् बहुप्रदोऽपि^६ ॥ न्याय्येऽपि मध्यः । न्यायादनपेतो न्याय्यः । तत्र मध्यशब्दः । यथा मध्यस्थ इति । अपिशब्दाद् अवलम्बे पुनपुंसकलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ४१२) । मन्यत इति मध्यम् । 'मनु अवबोधने' । 'अघ्नघादपश्च' (उ. ४. ११३) इति औणादिकनिपातनात् साधुः । यथा—शरीरस्य मध्यम् । यथा पूर्वोत्तरभागौ^७ विहाय वर्तते,^८ तथाय मध्यायैऽपि रागद्वेषौ परित्यज्य वर्तत इति सादृश्याद् मध्य उच्यते ॥ सौम्य तु सुन्दरे सोमदेवते । सोमो देवता अस्येति सौम्यम् । 'सोमाट्टचण्' (४. २. ३०) । सौम्यं हविः^९ । सुन्दरे तूपचाराद् वृत्तिः । रौहिणेये पुलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ६७) ॥ १६० ॥

इति यान्तवर्गः^{१०}

^१ साधुरित्यर्थं Tv ^२ Gm3, Tv omit सु ^३ सर्वत्र Tj2 ^४ 'इगुपध' (३ २ १३५) इति क । पुणे साधु । 'तत्र साधु' इति यत् इति भा दो (पृ ४८६);
^५ Tj2, Tv add शेषे—'पुण्य सुकर्मणि' इति, सुकृते रूपभेदात् ^६ स्य वदान्य . .
 बहुप्रदे (२, पृ ६) ^७ विभागो Tv ^८ तिष्ठति Gm3, Tv ^९ Tj2, Tv
 add सौम्य चर ^{१०} Bg, Tj2 add शब्दसख्या एकोनपञ्चाशत्

(पा) आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१ । ^१आत्मा बुद्धि, ^२तद्वानात्मवानिति सुभूतिटीका ॥ पुण्यं तु चार्वपि । सुकृते नपुसकम् ॥ रूप्य प्रशस्तरूपेऽपि । रजते नपुसकम् ॥ वदान्यो वल्गुवागपि । दानशौण्डोऽपि स्यात् ॥ न्याय्येऽपि मध्यः^३ ।

अन्तरर्थे नपुसकम् ॥ सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते । 'सुन्दरार्थे—सौम्या स्त्री ।
सोमदेवताके—सौमी श्रक् । 'सोमाट्टयण्' (४. २. ३०) इति टित्त्वात् ङाप् ।
'हलस्तद्धितस्य' (६. ४. १५०) इति टिलोपः । अनुक्तम्—

सवंशभिपजौ वैद्यो कुल्या कुलवधूः सरित् ।
फलकल्याणयोर्भव्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥
द्युः पुमानह्नि गगने चोद्यं प्रश्ने च विस्मये ।
क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररते त्रिषु ॥

उभयत्र त्रिलिङ्गः । क्षेत्रियो दमः । क्षेत्रिया प्रजा ॥

^१कौकृत्यमनुतापे स्यादयुक्तकरणेऽपि च ।
दुग्धाम्ने दुग्धतालीयं दुग्धफेनेऽपि तन्मतम् ॥
अन्तशय्या तु मरणे भवेच्च पितृकानने ।
भय प्रतिभयेऽपि स्यादहताया च विस्मयः ॥
जनयिष्यामपि ज्या स्यात् पुरंध्रघामपि च शयी ।
उमायामपि माया स्याद् व्यवायोऽप्यवधावपि ॥
पिचिण्डके राजकन्या दक्षकन्या तु दिश्यपि ।
अतिघावपि चातिघ्नं नेपथ्य रङ्गभूमपि ॥
मृत्युः स्याद्देवताया च जात्य स्यात् सुन्दरेऽपि च ।
मलयः पर्वताणे च माल्य तु कुसुमेऽपि च ॥ १६० ॥

इति यान्तवर्गः.

^१ आरमबुद्धिः A1.

^२ B3 omits.

^३ मध्यम् B3, C1.

^४ शीनर्थे B3.

^५ अथ शय्या A1.

अथ रान्तवर्गः—

नियहायसरो यारी संस्तरौ प्रस्तराध्यरो ॥ १६१ ॥
गुरुः गीर्षतिपित्राद्यौ द्वापरो युगसंशयो ।
प्रकारो भेदमादृश्य आकाराविज्ञताश्रुती ॥ १६२ ॥

(वि) सूर्यादिदिवसे^१ वृन्दे^२ कुब्जवृक्षे हरे क्रमे ॥ ३३९ ॥
मद्यपात्रेऽप्यवसरे वारो वरणसेवयो^३ ।

प्रियत इति वार । 'वृञ् वरणे' ॥

शयनीये सप्ततन्तौ सस्तर परिकथ्यते ॥ ३४० ॥

सस्तीर्यत इति सस्तर । 'स्तृञ् आच्छादने' ॥

बृहस्पतावुपाध्याये पितुराज्ञो पितामहे ।
वर्णज्येष्ठे पितृव्ये च^४ दातृश्वशुरयोरपि ॥ ३४१ ॥
मातामहे मातुले च ज्येष्ठे सोदर्य एव च ।
एतत्पत्नीषु महति दीर्घंसयुक्तशीर्षके ॥ ३४२ ॥
^५दुर्वहायामलघुनि गुरु स्याद् वाच्यलिङ्गक ।

गृणाति हितमुच्चारयतीति गुरु । 'गृ शब्दे' ॥

युगसदेहयोश्चैव द्वापर परिकथ्यते ॥ ३४३ ॥

द्वौ परौ पक्षौ यस्यासौ द्वापर ॥

सादृश्यभेदयोश्चैव प्रकार परिकथ्यते ।

प्रक्रियत इति प्रकार^६ ।

आकृताविद्भिर्ज्ञेते चापि ह्याकार परिणीयते^७ ॥ ३४४ ॥

आक्रियतेऽनेनेत्याकार^८ ॥ १६१-२ ॥

^१ वासरे K₆

^२ वृप् K₅.

^३ सेवयो J₂, K₆

^४ दातृ K₃, K₅.

^५ दुर्वहायाम् K₆

^६ K₄ adds 'इष्टञ् वरणे'

^७ परिकथ्यते K₃, K₆

^८ आहृतिराकार K₂, K₆

(विद्य.) नियहायसरो धारौ । नियहः समूहः । अवसरः प्रकृतकार्योचित.

कालः । यथा—'स्नाता तिष्ठति कुन्तलेऽथरमुता धारोऽङ्गराजस्यमुः' इति

(१, पृ. ६४) । शेषे—

‘वारः सूर्यादिविवसे क्रमे कूपकवृक्षके ।
संभोगे वरणे शीघ्रे हरे मद्यस्य भाजने ॥’

इति । क्रमः पर्यायः । यथा—वारस्त्री इति । कूपको गुणवृक्षकः । संभोगः
‘संभुक्तिः सेवा । प्रतापोऽपि—

‘वारः सूर्यादिविवसेऽवसरे मूर्धजे हरे ।
वृन्दे कूपकवृक्षे च वृते स्याद् मद्यभाजने ॥’

इति । रत्नयोरभेदाद् वारशब्दस्य मूर्धजः केशोऽप्यर्थः । ‘वृज् वरणे’, ‘वृद्ध
संभक्तौ’ । अर्थानुरोधात् कर्मणि भावेऽधिकरणे च घञ् ॥ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ।
सम्यक् स्तीर्यन्ते वस्त्रादिकमत्रेति संस्तरः प्रस्तरः शय्येत्यर्थः । सम्यक् स्तीर्यन्ते
दर्भा अत्रेति संस्तरौ यज्ञः । ‘स्तृब् आच्छादने’ इत्यस्माद् धातोः ‘ऋदोरप्’
(३. ३. ५७) इत्यधिकरणे अप्प्रत्ययः ॥ गुरु गीष्पतिपित्राहौ । आद्यशब्दार्थः
कर्मपुराणे प्रपञ्चितः (२. १२. २६-७)——

‘उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महोपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुमांसो गुरवः स्मृताः ।
माता मातामहौ गुर्वा पितुर्मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामहौ ज्येष्ठा भगिनी गुरवः स्त्रियः ॥’

इति । महाभारतेऽपि^२——

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चाग्नेन स पिता गुरुच्यते ॥’

इति । शिवधर्मे च——

‘संस्कृतं प्राकृतेर्वाक्येयं शिष्यमनुत्पतः ।
देशभाषाद्युपायश्च बोधयेत् स गुरुः^३ स्मृतः ॥
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तपपीह^४ गुरुं विद्याद् व्रतोपश्रिययाववा^५ ॥’

इति । शेषे—‘दुर्जंरालघुनोर्दोर्धसंयुक्तपरयोर्गुरु’ इति । दुर्जरे यथा—‘माहिषं दधिपिष्टं हि वृहणं मधुरं गुरु’ इति । लघुत्वं नाम पतनप्रतिबन्धकः कश्चिद् भावः । तदभाववति पाषाणादौ यथा—द्वयोर्गुरुत्वं रसवत्त्वं च इति । द्विमात्रो दीर्घः । संयुक्तमक्षरं परं यस्येति संयुक्तपरम् । उभयत्र यथा—‘संयोगे गुरु । दीर्घं च’ इति पाणिनिः (१. ४. ११, १२) ॥ द्वापरौ युगसंशयौ । द्वाम्यां कृतत्रेतायुगाम्यां परौ द्वापरो युगः । संशयस्य कोटिद्वयावलम्बित्वेन द्वौ परौ निरूप्यावत्रेति संशयो द्वापरः । पयोदरादिः ॥ प्रकारौ भेदसादृश्ये । भेदो विशेषः । यथा—षट्प्रकारा भावाः इति । सादृश्ये यथा—पितृप्रकारः पुत्र इति ॥ आकाराविज्ञिताकृती । इङ्गितम् अभिप्रायसूचकचेष्टाविशेषः । आकृतिरवयवसंस्थानम् । आक्रियते मनो-गतोऽर्थोऽनेनेति आकारः^६ ॥ १६१-२ ॥

^१ सम्भक्ति B5, B6

^२ मनुस्मृतौ च दृश्यते ज्य श्लोक (२ १४२)

^३ गुणाति । ‘गु’ शब्दे । ‘कुप्रोरुन्व’ (उ १ २४) इत्यु इति भा दी (पृ ४६०)

^४ महीप च B6

^५ तथा Tv

^६ ‘दुकृञ् करणे’, ‘भावे’ (३ ३ १८) इति घञ्

(पा) निबहावसरी—प्रस्तराध्वरी । प्रस्तर^१ पल्लवादिशय्या । ‘प्रस्तर सस्तरः शय्या रचिता पल्लवादिभि’ इति वैजयन्ती (पृ. १७२, श्लो १६५) ॥ गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ । मात्रादौ स्त्रीलिङ्ग । ‘मात्रादौ स्त्री बृहत्ज्यातदुर्भरालघुपु^२ त्रिपु’ इति वैजयन्ती (पृ २३२, श्लो. २८) ॥ द्वापरौ—भेदसादृश्ये । भेदे—नानाप्रकार । सादृश्ये—पितृप्रकार ॥ आकारा-विज्ञिताकृती । ‘इङ्गित हृद्गतो भावो वहि स्थ लिङ्गमाकृति’ इति वैजयन्ती (पृ १६३, श्लो २२)^३ ॥ १६१-२ ॥

^१ A1 adds नाम

^२ दुर्जंरा° A1

^३ भुद्रितग्रन्थे तु ‘आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम्’ इति दृश्यते, ‘इङ्गित हृद्गतो भावो वहिराकार आकृति’ । सज्जन (Apte's Dict p 380)

किशारु धान्यशूकेषू मरु धन्वधराधरौ ।

अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

(वि.) किशारु^१ स्याद्^२ धान्यशूके कङ्कपत्रे^३ गरुत्मति ।

कुत्सित शृणातीति किशारु । ‘शू हिसायाम्’ ॥

मरुधन्वाख्यदेशेऽपि 'भूधरे चापि कथ्यते ॥ 345 ॥

म्रियन्तेऽत्रेति मरु । 'मृद्^१ प्राणत्यागे' ॥

महीधरे तीक्ष्णरश्मावद्विभूमिरूहे भवेत् ।

अद्यते कालेनेत्यद्वि । 'अद भक्षणे' ॥

^२नारिकेले कोशफले कशेर्वाख्यजलौपधौ ॥ 346 ॥

स्त्रीस्तने वारिवाहे च पयोधर उदाहृतः ।

पयो ^३धारयतीति पयोधर ॥ १६३ ॥

^१ सायके J₂, K₅ ^२ सस्य^० K₆ ^३ J₂, K₅ omit पत्ने ^४ खादिरे
K₂, K₆ ^५ K₃, K₈ omit the Sūtra ^६ नालिकेरे J₂, K₄ ^७ धरति K₅

(विव.) किशारू धान्यशूकेषू । सस्यशूके प्रागुक्तः (१, पृ. ५६५) । इषु-
र्वाणिमात्रम् । किं कुत्सितं शृणातीति किशारुः । 'शु हिसायां' । 'किजरयोः
श्रिणः' (उ. १. ४) इति उणप्रत्ययः । शोपे—'किशारुः कङ्कपक्षिणि' इति ।
लोहपुष्ठाख्यः पक्षिविशेष इत्यर्थः ॥ मरु धन्वधराधरो । धन्वा निर्जलप्रदेशः ।
धराधरः पर्वतः^१ ॥ अद्रयो द्रुमशंलार्काः । द्रुमो वृक्षमात्रम् । ^२अद्यते कालवशेन
नश्यत इत्यद्विः । 'अद^३ भक्षणे' । 'निद्रामुद्रां द्रावयत्यभ्युजानामद्रौ तग्री
'शोणयत्यद्विजातम्' इति रामाभ्युदये ॥ स्त्रीस्तनान्वो पयोधरो । स्त्रीस्तनो
नारीकुचः । अन्वो मेघः । शोपे—'इक्षुभेदे नारिकेले कशेरौ च पयोधरः'^४
इति ॥ १६३ ॥

^१ 'मृद् प्राणत्यागे' । 'मृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्य उ' (उ. १. ७) इति
उ ^२ बालेन वातेन वा Tv; वातेनाद्यते, अति वा Gm₁, Gm₃ ^३ 'अदिगदि-
भूगुभिभ्य त्रिन्' (उ. ४. ६६) ^४ शोपयति B₆ ^५ धरति । 'धृन् धारणे' ।
पचाद्यच् । पयसो धर इति भा. दो (पृ. ४६०).

(पा) किशारू—धराधरो । धन्वा निर्जलप्रदेशः । अद्रयो—पयो-
धरो ॥ १६३ ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।

प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणा अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

(वि.) वृत्रो ध्वान्ते रिपो रक्षःशैलयोर्धनचक्रयोः ॥ ३४७ ॥

वृणोतीति वृत्रः । 'वृत्रं वरणे' ॥

मतङ्गजस्य शुण्डाया बली किरणहस्तयोः ।

वर्षोपले कर्तरि च करशब्दो विवक्षितः ॥ ३४८ ॥

^१कीर्यते इति करः । 'कृ विक्षेपे' । करोति । 'डुकृञ् करणे' ॥

स्वयं ^२दीर्घेऽवटे भङ्गे नारीरोगे भये^३ तथा ।

विदारणेऽपि^४ रहसि प्रदरः परिकल्प्यते ॥ ३४९ ॥

प्रदीर्यत इति प्रदरः । 'दृ विदारणे' । 'दृ भये'^५ ॥

अस्त्रः कोणे कचेऽप्यश्रुरक्तयोरस्त्रमुच्यते ।

अस्यत इत्यस्त्रः^६ । 'अमु क्षेपणे' ॥ १६४ ॥

^१ K₃, K₄ omit

^२ दीर्घावटे K₅; कचे J₂

^३ शरे J₂, K₄, K₅

^४ अतिरहसि J₂, K₄, K₅

^५ K₃, K₄ add 'दृ गतिहिंसाकौटिल्येषु'. ^६ अत्रम् K₃

(विव.) ध्वान्तारिदानवा वृत्राः । ध्वान्तमन्धकारः । अरिः शत्रुमात्रम् ।

यथा—'वृत्रान् ध्नश्चरेत्' (तै. सं. २. ४. १३. १) इति । दानवो वृत्रासुराख्यः तद्विशेषः । यथा—'यदिमानलोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्' इति श्रुतिः* ।

वृणोतीति वृत्रः । 'वृच् वरणे'^१ । शेषे—'शैले चक्रे घने वृत्रः' इति । चक्राकारो मेघः ^२चक्रधनः ॥ बलिहस्तांशवः कराः । प्रजाम्यो राजग्राह्यो भागो बलिः ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । शेषे—'शुण्डाकरककर्तुषु । करः' इति । करको वर्षोपलः ॥ प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणाः । भङ्गः पराजयः । नारीणां स्त्रीणां निरन्तर-

रजःस्रवजनको रोगविशेषो नारीरक् । बाणः शरः । 'दृ विदारणे' । 'दृ भये' । 'श्रुदोरप्'^४ (३. ३. ५७) । शेषे—'विदारणं च भीर्दीर्घः स्वयं च प्रदरोऽवटः'

इति । विदारणं भेदनम् । भीर्भयम् । स्वयं दीर्घः इत्यवटविशेषणम् । स्वयमेव निष्पन्नो गर्तः प्रदर इत्यर्थः । 'तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति श्रुतिः (तै. ब्रा.

१. ५. १०. ७) ॥ अस्त्राः कचा अपि । कचाः केशाः । अस्मन्त इत्यस्त्राः । 'अमु

क्षेपणे^{१५} । शेषे—‘अस्त्रः कोणे कुम्भभागे’ इति । अस्त्रशब्दः कोणप्रदेशे पुलिङ्ग इत्यर्थः । यथा—चतुरस्त्रमष्टास्त्रमित्यादि । अपिशब्दाद् रुधिरं नेत्राम्बुनि च नपुंसकलिङ्गं गतम् (१, पृ. ४०१, ४२१) । ‘अस्त्रः कोणे मूर्धजे चाप्यश्रुणि^६ क्षतजेऽपि च’ इत्यजयः ॥ १६४ ॥

^१ बाहुलकात् वत् इति भा दी (पृ. ४६०). ^२ चक्रघन इति विवरणसमत. पाठ.
^३ बाणा शरा B6 ^४ B6 adds इत्यप्. ^५ बाहुलकात् र इति भा दी (पृ. ४६१).
^६ श्मश्रुणि B5, B6 * तै स २ ४. १२ २.

(पा) ध्वान्तारिदानवा वृत्ता । दानवो दानवविशेषः ॥ वलिहस्ताशवः करा । ^१वली राजभागः ॥ प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणा । नारीरुगिति रजोरोगः ॥ अस्त्रा. कचा अपि । ‘अस्त्र. कोणे मूर्धजेऽस्त्रमश्रुणि क्षतजेऽपि च’ इति जयकोशः^२ ॥ १६४ ॥

^१ बलिर्नाम A1. ^२ A1 omits कोश

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।
 स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

(वि) ^१अप्रोढशृङ्गवृषभेऽप्यश्मश्रुरूपे तथा ॥ ३५० ॥
 तूवरस्तुवरश्चापि वर्तते वाच्यलिङ्गक ।

तन्यते गोत्रादि यया सा^२ तु, तूश्च । तू लक्ष्म वृणोतीति^३ तूवर. । ‘वृत्र वरणे’ ॥

स्वर्णे वित्ते वारिवाहे रेशब्दः परिकथ्यते ॥ ३५१ ॥

‘राति प्रीतिमिति रा । ‘रा दाने’

^४वृन्दप्रगाढयोश्चैव पर्यङ्कपरिवारयोः ।

आरम्भे च परिष्कारे भवेत् परिकरस्तथा ॥ ३५२ ॥

परिकीर्यते परित्रियते वा परिकरः । ‘कृ विक्षेपे’^५ ॥ १६५ ॥

^१ अप्रोढ° K4 ^२ K3, K4 omit सा. ^३ वरयति K4 ^४ रीयत इति रा. ।
 ‘री गतिरेपणयो’ K2, K3, K4 ^५ वय° J2, K4 ^६ J2 adds ‘दृष्टम् वरणे’.

(वि.) अजातशत्रु—तूबरौ । शत्रुद्वोगमनयोग्यकालेऽपि गवादे-
रनुत्पन्नशत्रुः, यश्च पुरुषः श्मश्रुप्रादुर्भावकालेऽपि अदृष्टश्मश्रुः, तावुभौ प्रत्येकं
तूबरशब्दवाच्यौ । यथा—‘प्राजापत्यमजं तूबरमालभेत’ (तै. सं. २. १. ६. १५)
इत्यादीनि । तनोति पशुत्वं पुरुषत्वं च प्रकाशयतीति तूबरः । ‘तनु विस्तारे’
इत्यस्माद् ^१बाहुलकाद् ‘अमेश्च डूः’ (उ. २. ७१) इति डूप्रत्ययः । तूः ^२शृङ्गश्म-
श्रुवादिं वृणोति छादितवदनुपलब्धिं करोतीति तूबरः । ‘जपादीनां धो वा’ इति
वत्त्वविकल्पे तूबरं च ॥ स्पर्शेऽपि राः । अपिशब्दाद् धनमात्रेऽपि रेशब्दः पुल्लिङ्गः ।
राति ददाति प्रीतिमिति राः । ‘रा दाने’ । ‘रातेडैः’ (उ. २. ६६) इति
^३डैप्रत्ययः । ‘रायो हलि’ (उ. २. ८५) इत्यात्वम् । ‘मुसलोपलरंकीलाः’ इति
पुंस्त्वाधिकारे शाकटायनः (लिङ्गानु. पृ. १०६) । धर्मकीर्तिस्तु—‘धने त्वबलीवे
राः’ इति पुंनपुंसकोभयलिङ्गत्वमाह (?) ॥ परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः । परितः
सर्वतो दार्वादिभिः क्रियत इति परिकरः । पर्यङ्कः मञ्च इत्यर्थः । ^४‘पुंसि संज्ञायां
घः’ (३. ३. ११८) । ^५कीर्यंतेर्वा । ‘ऋदोरप्’ (३. ३. ५७) । परिवारः
परिजनः । शेषे—‘परिकरः, स्यावारम्भसमूहयोः’ इति । आरम्भे यथा—
कृतपरिकरः । समूहे यथा—भृत्यपरिकर इति ॥ १६५ ॥

^१ बहुलप्रहणात् Gm3, Tv^२ Tv omits two lines^३ डप्रत्यय B5, B6^४ B6 adds ‘डुकृञ् करणे’^५ ‘कृ विक्षेपे’ Tj1, Tj2

(पा.) अजातशत्रु—स्पर्शेऽपि रा । धनेऽपि ^१स्यात् । ^२एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वाद् ‘रायो हलि’ (उ. २. ८५) इति कृतह्रस्वस्याप्यात्वम् । ‘सुराभिर्मित्रैः’ ॥
परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः । पर्यङ्क इति पर्यस्तिका । ‘विवेके स्यात् परिकर
पर्यस्तपरिवारयोः’ इति वैजयन्ती (पृ. २६७, श्लो. ३३) ॥ १६५ ॥

^१ B3, C1 omit स्यात्^२ विवृतमनन्यवदिति A1 (पृ. ७. २. ७८)

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायो स तु त्रिषु ।

कर्बुरेऽय प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

(वि.) ^१[गुरुपत्न्या] ^२बुद्धदेव्या नक्षत्रे रूप्यवर्णयोः ।

^३सुग्रीवपत्न्या ^४मुक्तादिशुद्धौ शुद्धमणौ तथा ॥ ३५३ ॥

तरलेतरसवन्धे तारकात्युच्चनादयो ।

कनोिनिकाया महति तारस्त्रिषु विवक्षितः ॥ 354 ॥

तरत्यनेनेति तारः । 'तृ प्लवनतरणयो' ॥

शारो वायौ ^१निवृत्तौ च नानावर्णे त्रिषु स्मृतः ।

शृणातीति शारः । 'शृ हिंसायाम्' ॥

प्रतिज्ञाया संप्रहारे क्रियाकारे विपेक्षे च ॥ 355 ॥

शमीफले विपत्तौ च सगरः संविदि स्मृतः ।

सम्यग् गीर्यत इति संगरः^६ ॥ १६६ ॥

^१ बृहस्पती Ks, Ks.

^२ बौद्ध^० J2, K2, Ks.

^३ Ks omits 4 lines

^४ मुक्तादियुक्तौ J2

^५ निवृत्ते Ks.

^६ K2 adds 'गृ शब्दे'.

(विब.) मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात् । मौक्तिकानां श्लाघ्यत्वहेतुः शुद्धिशब्दाभिलष्यो गुणस्तार इत्यर्थः । तारयति अपकर्षपरिहाणेनोत्कर्षं प्रापयत्यात्मानमिति तारः । 'तृ प्लवनतरणयोः' । घब् (३. ३. १६) । शेषे—

'तारो ना मौक्तिके शुद्धे गुरुसुग्रीवभार्ययोः ।

बौद्धदेव्यां तारकयोस्तारायो रूप्यवर्णयोः ।

तारमत्युच्चनिध्वानतरोसंबन्धयोस्त्रिषु^१ ॥'

इति । शुद्धे मौक्तिके च पुलिङ्गस्तारशब्देनोच्यते । गुरुः बृहस्पतिः । तद्भार्यायां सुग्रीवभार्यायां चेत्यर्थः । तथा च पुराणम्—'यथा बृहस्पतेर्भार्या तारां जग्राह शीतगुः' इति । बौद्धानां कुलदेवता तारादेवीति प्रसिद्धा । तारकयोरिति कनोिनिकायां नक्षत्रे चेत्यर्थः । एवं गुरुभार्याद्यर्थेपञ्चके स्त्र्योलिङ्गः । रूप्यं रजतम् । वर्णः प्रणवाख्यः । स च मन्त्रशास्त्रे तारसंज्ञया^२ प्रसिद्धः । रजताद्यर्थद्वये नपुंसकलिङ्गः । 'तरो नोः । अत्युच्चध्वनौ नौकासंबन्धे च विशेष्यनिघ्न इत्यर्थः ॥ शारो—कवुरे । शृणाति संतापमिति शारः । 'शृ हिंसायाम्' । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेष्विति यक्तव्यम्' (वा. ३. ३. २१) इति घब् । वायौ नरि^३ पुलिङ्गे । कवुरे चित्रवर्णे वाच्यलिङ्गः । 'कृष्णरक्तः^४ सितः शारः' इति यंजयन्ती

(पृ. १६८, श्लो. २५) ॥ अथ प्रतिज्ञा—संगरः । इममर्थमवश्यमित्यं करिष्या-
मीति निश्चयः प्रतिज्ञा । यथा—सत्यसंगरः । आजिः संग्रामः । यथा—संगरे
मरणं पुण्यमिति । एककार्याणां द्वयोर्बहूना वा कार्यनिर्वाहपर्यन्तं सर्वैरस्माभिर-
शिथिलोद्योगैः दृढयत्नैरस्मिन्नर्थे भवितव्यमिति शपथपूर्विका प्रवृत्तिः संवित् ।
यथा—अन्योन्यं कृतसंगरा इति । आपदि यथा—संगरे शरणं सुहृदिति । ^६‘गृ
शब्दे’ इत्यस्माद् घातोः सपूर्वाद् अधिकरणे भावे च ‘ऋदोरप्’ (३. ३. ५७)
इत्यप्प्रत्ययः । विश्वप्रकाशेऽपि—‘विषापदोः क्रियाकारे संगरे तु शमीफले’ इति ।
शोषे—‘शम्याः फले संगरः स्यात्’ इति ॥ १६६ ॥

^१‘तरि’ Tv ^२‘सज्ञा Tv, *सज्ञाया प्रसिद्ध Gms ^३तरि Tv ^४बायो नरि
इति विवरणे पाठ ^५‘रक्नसित इति मु ग ^६‘गृ निगरणे’ Bg, Bg

(पा) मुक्ताशुद्धौ च तार स्यात् । ‘तारो मुक्तादिसशुद्धौ तरले शुद्ध-
भौक्तिके’ इति विश्व (पृ १२६, श्लो १८) ॥ शारो—कर्बुरे । ^१द्युतगुलिकेऽपि
स्यात् । ‘काल ^२कल्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारं’ (वै. श ३ ३६^३) ॥
अथ प्रतिज्ञा—संगरः । सविच्छब्द ^४क्रियाकारवचन । ‘संगरो ना क्रियाकारे
प्रतिज्ञाविषयोऽयं’ इति वैजयन्ती (पृ २६४, श्लो ६२) ॥ १६६ ॥

^१‘गुडेऽपि A1 ^२काल्या A1 ^३Apte’s Dict p 1545 ^४क्रियाकारक*
A1, C1

वेदभेदे गुप्तिवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ।

मखेयुषूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्योऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

(वि) वेदभेदे गुप्तिवादे मन्त्र समभिधीयते ॥ ३५६ ॥

^१मन्व्यत इति मन्त्र । ‘मत्रि गुप्तभाषणे’ ॥

तीक्ष्णरश्मी च सुहृदि मित्र ^२स्याच्छत्रुशात्रवे ।

‘मद्यतीति मित्र ^२’ । ‘त्रिमिदा स्नेहने’ । सुहृदि नपुसक ॥

मखे ^३च यूपखण्डे ^३च ^४शशस्त्रे स्वरु पुमान् ॥ ३५७ ॥

स्वरति शत्रूनुपतापयतीति स्वरः । 'स्व' शब्दोपतापयो' ॥

अवस्करो रथाङ्गे च गुह्योऽप्यधमवर्तने ।

अवकीर्यत इत्यवस्कर । 'क्' विक्षेपे' ॥ १६७ ॥

१ मन्यत इति । 'मन ज्ञाने' K२; 'मनु अवबोधने' J२ २ मितम् J२ ३ अपि
for च J२, K५ ४ शस्त्रेऽपि स्वररुष्यते K५ ५ उपतापे J२ ६ अव अध क्रियते K३.

(चिच.) वेदभेदे गुप्तिवादे मन्त्रः । अर्थवादसहितब्राह्मणव्यतिरिक्तवेद-
भागः 'इये स्वा' इत्यादिको मन्त्रः । गुप्तिवादो नाम राजाभात्यप्रभृतीनां रहसि
कर्तव्यार्याविधारणम् । मन्त्रघते गुप्ति भाष्यते कर्तव्यार्थमग्रेति मन्त्रः । 'मन्त्रि गुप्त-
भाषणे' ३ । चुरादिः । 'एरच्' (३. ३. ५६) इत्यधिकरणे अच्प्रत्ययः । 'मन
ज्ञाने' इत्यस्माद्वा औणादिकप्रत्ययः । शोषे—'मन्त्रो देवादिसाधने' इति । श्रीरामा-
विदेवताप्रीतिसाधनभूतः षडक्षरादिमन्त्रः ॥ मित्रो रवावपि । सूर्य रूपभेदात्
पुंलिङ्गः । अपिशब्दात् सुहृदि नपुंसकलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ४६०) ॥ मूलेयुगप-
खण्डेऽपि स्वरः । मखो यज्ञः । इपुर्बाणः^४ । पशवञ्जनार्थो यूपायतक्षणशकलो यूप-
खण्डः स्वरः । तयोवतमापस्तम्बेन—'अयतक्षणानां स्वररधिमन्यनश्च शकलः'
(आ. श्रौ. सू. ७. ३. ३) इति । स्वरति शब्दायत इति स्वरः । स्वर्यते उपतप्यते
बह्यते पाशुकेनाग्निना इति वा स्वरः । तथा चापस्तम्बः—'प्रत्याग्रम्य जुह्वां
स्वरमवधाय अनूयाजान्ते जुहोति' (आ. श्रौ. सू. ७. २७. ४) इति । 'स्व
शब्दोपतापयोः' । औणादिक उकारप्रत्ययः^५ (उ. १. १०) । शोभनान्यदप्यस्येति
स्यरतिरिति केनचिदनयोताभ्युतश्रीतगन्धेन रेफान्तप्रकरणानुसंधाने शून्यधिया कृता
निरुक्तिरपेक्षणीया । प्रतापोऽपि—'यूपखण्डे सायको च स्वररध्वरखण्डयोः' इति ।
स्वरशब्द उकारान्तः पुंलिङ्गश्च, 'शतकोटिः स्वरः' इत्यत्र प्रागुक्तः (१, पृ. ३२) ॥
गुह्योऽप्यवस्करः । अवकीर्यते छाद्यत इत्यवस्करः । गुह्यं गुह्यप्रदेशः । अपिशब्दाद्
विष्ठायां प्रागुक्तः (१, पृ. ४०४) । यद्यपि 'यचंस्वेऽवस्करः' (६. १. १४८)
इति विष्ठायां निपातितः, तयापि यचंस्वसंबन्धाद् गुह्यप्रदेशोऽपीति यतिः
(वादिवा^६ २, पृ. १४८) । निरुक्तशक्षणानां मुख्यतुल्यत्वाद् नानार्थत्वेनानुशासनं
कृतम् ॥ १६७ ॥

¹ यजुर्वेद १ १ ² गुप्तवाद इति स्वामी (पृ ३११), गुह्यवाद इति भा दी (पृ ४६१) ³ परिभाषणे TjL, Tv ⁴ Tv adds यूपखण्डो यूपस्तम्भ
⁵ 'शृश्वस्निहि मनिभ्यश्च' ⁶ निपात्यते Tv ⁷ Tv adds लक्षणया
⁸ अवपूर्वस्य किरते कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुट्। तत्सबन्धाद् देशोऽपि
 तथोच्यते इति यु य

(पा) वेदभेदे गुप्तिवादे मन्त्र । वेदभेदोऽथर्वा (?) ॥ मितो रवावपि ।
 सख्यौ नपुसक ¹ ॥ मखेपुयूपखण्डेऽपि ² स्वर । मखश्च इपुश्च यूपखण्डश्च मखेपु-
 यूपखण्डमिति समास । 'स्वरुर्वज्रेऽध्वरे बाणे यूपखण्डेऽपि च स्वर' इति विश्व
 (पृ १३१, श्लो ७२) ॥ गुह्योऽप्यवस्कर । विष्ठायामपि ³ स्यात् ॥ १६७ ॥

¹ नपसकम् B3 ² खण्डेषु C1 ³ B3, C1 omit स्यात्

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

(वि.) आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ ३५८ ॥

¹ आडम्बरयति चित्तं विक्षिपतीत्याडम्बर । ² 'डवि क्षेपे' ।

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सनहनेऽपि च ।

अभिहित इत्यभिहार ³ ॥ १६८ ॥

¹ आडम्बर्यते K3 ² K2, K3 add डव ³ K4 adds 'हृत् हरणे'

(विष.) आडम्बरः—गर्जिते । आडम्बरन्ते भीरुजना अनेनेत्याडम्बरः ।
 'वमु उपशमे' । वरप्रत्यय । पृषोदरादिश्च । 'डव डिव क्षेपे' इति चान्द्रो
 धातुरिति सुबोधनीकारः ¹ । शोपे—'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भे' इति । सरम्भः
 सभ्रमः ॥ अभिहारो—सनहनेऽपि च । महाराजसभादौ परकीयदोषोद्भावनम्
 अभियोगः । सेनादेः सज्जीभाषः सनहनम् । सम्यग्बन्धनं सनहनमिति केचित् ।
 'हृत् हरणे' इति धातोरुपसर्गवशादनेकार्थत्वम् ² ॥ १६८ ॥

¹ आडम्बर्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादि । घञ् । भावे वा । आडम्बर्यति । 'आताऽनुपसर्गे
 क' । आडम्बर्यति वर । वाहुलकादरेन् इति भा दी (पृ ४६१) ² घञ् (३ ३१८)

(पा) आडम्बर—गर्जिते । सरम्भेऽपि ¹स्यात् । 'आडम्बरोऽस्त्री सरम्भे पटहे गजगर्जिते' इति वैजयन्ती (पृ २७७, श्लो ४) ॥ अभिहारो—सनहनेऽपि च । अभियोगो वैरस्याभिगम । 'पगकुयेर्दिर्चुट'² ॥ १६८ ॥

¹ B₃ omits स्यात्
'जोडुदोडु वकाट'.

² A₁ adds चौर्यं परघनहरणम् । सनहन कवचहर ।

स्याज्जङ्गमे परोवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

(वि) स्याज्जङ्गमे परोवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ॥ 359 ॥

¹परिभ्रियतेऽनेनेति परोवार ² ॥

वृक्षे पीठाद्यासने च मुष्टौ दर्भस्य विष्टर ।

विस्तीर्यत इति विष्टर ³ । 'स्तृञ् आच्छादने' ॥ १६९ ॥

¹ परिवार्यते J₂, K₅
'विष्ट्र व्याप्ती' K₂, K₃

² J₂ adds 'वृञ् वरणे'

³ वेवेष्टीति विष्टर ।

(विध.) स्याज्जङ्गमे—परिच्छदे । चरिष्णुः गोमहिष्यादिः जङ्गमः । खङ्गकोशः खङ्गस्य पिधानम् । परिच्छदः परिजनः । परितो द्रियते वार्यते वा अनेनेति परोवारः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'¹ (६. ३. १२२) इति दीर्घः ॥ विष्टरो—पीठाद्यमासनम् । विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिः मधुपर्कावासासनत्वेन परिकल्पितः पञ्चविंशतिसंख्यकः² कुशात्मकः । पीठं कम्बलादिकं चेति द्विविध-मासनम् । वृक्षश्च विष्टर इत्युच्यते । विस्तीर्यत इति विष्टरः । 'स्तृञ् आच्छादने' । ³'वृक्षासनयोर्विष्टरः' (८. ३. ६३) इति साधुः । 'विष्टरः पादपे पीठे कुशमुष्टौ च दृश्यते' इत्यजयः ॥ १६९ ॥

¹ 'उपसर्गस्य घञ्' B₅, B₆

² 'सख्याक' T₁₂

³ 'दर्भासनयोर्विष्टरे'

Gm₃, T₁

(पा.) स्याज्जङ्गमे—पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

द्वारि द्वाःस्ये प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात् पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

(वि) द्वारि द्वा स्ये ^१प्रतीहारो द्वारपाल्या स्त्रिया भवेत् ॥ ३६० ॥

प्रतिह्रियतेऽनेनेति प्रतीहारः^२ ।

बह्वो ^३शूलिनि विष्णौ च विघातृमुनिभेदयो ।

विलासे नकुले बभ्रु पिङ्गले विपुले भवेत् ॥ ३६१ ॥

^४विभर्तीति बभ्रु ॥ १७० ॥

^१ वेत्तपाणौ K₃, K₆ ^२ प्रतिहार K₃, K₆ ^३ शुविनि K₆ ^४ भ्रियत
इति J₂, K₅; K₃, K₄ add 'भृञ् भरणे'

(विघ.) द्वारि—प्रतीहार्यप्यनन्तरे । प्रतिहार्यते निवार्यते वैदेशिकजन-
प्रवेशोऽत्रेति प्रतिहारो द्वारम् । करणार्थे तु प्रतिहारो द्वारपालः । अनन्तरे
पूर्वोक्तार्थद्वयापेक्षया सनिहिते द्वाःस्यरूपार्थे स्त्रीविशिष्टे सति तत्र ^१प्रतिहारशब्दो
कीदृशे वर्तते इत्यर्थः । रेफान्तमध्ये नकारान्तमनाशङ्कनीयमेव । अपिशब्दाद्
राजपरिचारिकायामपि प्रतिहारीशब्दः । तथा च वैजयन्त्याम्—‘प्रतीहारी तु
राजानं संभावयति या सदा’ इति (पृ. १०७, श्लो. ३८) । या स्त्री राजानमनु-
लेपनकेशप्रसाधनादिभिरलंकरोति सा स्त्री प्रतिहारीत्यर्थः ॥ विपुले—पिङ्गले
त्रिषु । विपुलो विशालः । पर्वतादि विभर्तीति बभ्रुः । ‘भृञ् भरणे’ । ‘कुभ्रंश्च’
(उ. १. २२) इति कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वं^२ च । शेषे—

बभ्रुर्वह्नी विघातरि ।

विलासे मुनिभेदे च भवेत् पार्वतिवत्सले ॥

इति । ^३हृषापोरिति पार्वतीशब्दस्य ह्रस्वः ॥ १७० ॥

^१ प्रतिहारशब्दोऽजन्ते वर्तते Tv, ‘हृञ् हरणे’ घञ् (३ ३ १६)
Bs, Be. ^२ ‘हृषापो सञ्जाहन्दसोर्बहुलम्’ (६ ३ ६३)

^३ द्विवचन

(पा) द्वारि—प्रतीहार्यप्यनन्तरे । अनन्तरे प्रतिहार्यपि स्यात् । द्वा स्थे
 १प्रतिहारप्रतीहारशब्दौ द्वौ च वर्तते ॥ विपुले—पिङ्गले त्रिषु । २विपुल इति
 नकुलविशेषणम् ॥ १७० ॥

१ प्रतीहारी B₃

२ A₁ omits the sentence

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

(वि) सार स्थिरांशे न्याय्ये स्यादुत्कर्षवलयोर्भवेत्^१ ।

सरतीति सार^२ ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ ३६२ ॥

दुष्टमासमन्ताद्^३ उदीर्यते इति दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

१ उत्कर्षवलयोर्भवे K₅

२ K₂ adds 'सु गतौ'

३ उदीर्यते K₅

(विब.) सारो—वरे त्रिषु । सरति शरीरं व्याप्नोतीति सारः । यथा—
 गोघ्रहे दृष्टसारो धनंजयः इति । स्थायित्वेन^१ कालान्तरं व्याप्नोतीति सारः ।
 स्थिरांशे यथा—चन्दनसारः, खदिरसारः इति । 'सु स्थिरे' (३. ३. १७) इत्यत्र
 'व्याधिमत्यस्यलेश्विति यवतय्यम्' इति कर्तरि घञ् । अत्रार्थद्वये बलस्थिरांशयोः
 रूपभेदात् पुलिङ्गः । सरति मनीषिणां हृदयमिति सारं न्याय्यम् । यथा—
 नैतत्सारमिति । न्याय्ये न्यायादनपेतमित्यर्थे नपुंसकलिङ्गः । वरे श्रेष्ठे वाच्यलिङ्गः ।
 सारो देशः । सारा वाराणसी । सारो देवेषु शंकरः । सारं कुरक्षेत्रमिति । नन्वस्य
 वाच्यलिङ्गत्वे, 'सारं सारङ्गलोचना' 'राज्ये सारं वसुंधरा' इत्यादौ कथं
 विशेष्यलिङ्गत्वाभाव इति चेत् सत्यम् । 'सामान्यविशेषभावत्येन पृथगाप्यत्येन
 योजनायां न पूर्यदोषावकाशः' इति गणरत्नमहोदधायुक्तम् (२. श्लो. ७२) ॥
 दुरोदरो—दुरोदरम् । 'दुष्टमा समन्तादुदरमस्येति दुरोदरो द्यूतकरः । तत्संघन्पात्
 पणभूतं धनम् । द्यूतकर्म च नपुंसकेन दुरोदरशब्देनोच्यते । 'दुरोदरोऽस्त्रिया
 द्यूतः' इत्यजयः । 'आधित्यं दुर्गं गिरिषन्वरोदरं' श्रौङ्गिति तस्मिन् सततं

दरोदरम्' इति 'यमककाव्ये निरुकारं गोवर्धनः पठतीति सर्वानन्दः (टी. स. ३. पृ. १३०) ॥ १७१ ॥

¹ सारान्तर Tv

² Tv omits the sentence

³ क्रीडन्त्यमुष्मिन् Tv,

क्रीडन्त्यमुष्मिन् इति मु प्र

⁴ Omitted in *Tikāsarvasva*

(पा) सारो—वरे त्रिषु । वल सामर्थ्यम् । ¹तत्र च स्थिराशे पुलिङ्ग । न्याय्यमुचितापरित्याग । तत्र नपुसकम् । वर श्रेष्ठम् । ²अत्र त्रिलिङ्ग । केषा-
चिन्नपुसकमेव ।

राज्ञ सार वसुधा ³वसुधायामपि पुरम् पुरे सौधम् ।

⁴सौधे तल्प तल्पे वराङ्गना सर्वस्वम्⁵ ॥

इति ॥ दुरोदरो—दुरोदरम् । 'आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरे क्रीडन्त्यमुष्मिन्
सतत दरोदरम्' इति हरिप्रबोधयमकाद् दरोदरो निरुकार इति गोवर्धनवचनात् ।
क्वचिद् दुरोदरमिति सोकारम् ॥ १७१ ॥

¹ A₁ omits

² तत्र B₃, C₁

³ वसुधायाम् A₁

⁴ तत्र C₁

⁵ सारम् B₃

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुनपुंसकम् ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेपे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

(वि) महारण्ये दुर्गपथेऽप्युपसर्गादिकेऽपि च ।

इक्षुभेदे च कान्तार पुनपुसकमिष्यते ॥ ३६३ ॥

कस्य ¹सुखस्यान्तरयते प्राप्यत इति कान्तारम्² ॥

³कृपणेऽन्यसुखद्वेपे त्रोधेऽन्यशुभवैरिणि ।

मक्षिकाया च मात्सर्ये मत्सर परिकीर्तित ⁴ ॥ ३६४ ॥

माद्यति मदात् सरतीति ⁵वा मत्सर ⁶ ॥ १७२ ॥

¹ अन्तर for अन्त K₃, K₆

² कान्तार K₂, K₄

³ अन्यशुभद्वेपे K₄

⁴ परिकल्प्यते K₂, K₄

⁵ J₂, K₂ omit

⁶ J₂, K₂ add 'मदी हर्षे'

(वि.) महारण्ये—पुनपुंसकम् । चोरपापाणकष्टकादिबाहुल्येन दुःसंचारो मार्गो दुर्गपयः । कस्य जलस्य सुखस्य वा अन्तं नाशम् ऋच्छतीति कान्तारम् । इक्षु-भेदे तु केवलपुलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. ३१७) ॥ मत्सरो—कृपणयोस्त्रिषु । ^१विद्या-घनाद्यतिशयनिमित्तमन्यस्य यच्छुभाधिक्यं तद्विषयो द्वेयोऽसहत्वम्, तत्र मत्सरशब्दः पुलिङ्गः । तथाविधमत्सरयुक्ते दीने च विशेष्यनिघ्नः । माद्यति परबलेशेन हृष्य-तीति मत्सरः । 'मदो ह्ये' । 'कृधूमदिभ्यः कित्' (उ. ३. ७३) इति सरप्रत्ययः । 'खरि च' (द. ४. ५५) इति चत्वं च । तद्धर्मत्वाद् द्वेयमात्रमपि मत्सर उच्यते । शेषे—'मत्सरो मक्षिकाक्रोधो' इति । क्रोधोऽमर्यः ॥ १७२ ॥

^१ अन्यस्य यच्छुभ विद्याघनादिनिमित्तमधिकम् Tv.

^२ Bs, Be add ग्लपनयो .

(पा.) महारण्ये—कृपणयोस्त्रिषु । मक्षिकायां स्त्री । 'मत्सरा मक्षिकाया स्त्री' ^१ इति विश्वः (पृ. १३४, श्लो. ११८) ॥ १७२ ॥

^१ मक्षिकाया च इति मु. घ

देवावृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु बलीयं मनाविप्रये ।

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

(वि.) अभीष्टदेवाच्च ^१ वृते श्रेष्ठे जामातृपिङ्गयोः ^२ ।

त्रिफलाया शतायुष्यां वृत्तौ काश्मीरदेशजे ॥ ३६५ ॥

मनाविप्रयेऽप्यव्यय स्याद्वरस्त्रिषु ^३ च कीर्तितः ।

प्रियत इति वरः ^४ ॥

करीरस्तरुभेदे ^५ च घटे वंशाङ्कुरेऽपि च ॥ ३६६ ॥

चोरिकाया ^६ करीरः स्याद् दन्तमूले च दन्तिनः ।

^७ करिणः ईरयतीति करीरः । 'ईर प्रेरणे' ॥ १७३ ॥

^१ 'देवा' J३.

^२ पिङ्गो विट...

^३ हि K६

^४ K२, K६ add 'वृद् वरणे'.

^५ स्यात् J३.

^६ चोरिकाया K३

^७ करिण J३

^८ गतो K३; शेषे K६

(विव.) देवादृते—मनाक्प्रिये । मन्त्रपुरश्चरणादिभिः प्रसन्नमहेश्वरावे-
 देवास्तस्यै पुत्रघनादी रूपभेदात् पुलिङ्गः । यथा—‘वरं वृणीष्वेति । सोऽब्रवीत्
 वरं वृणे । एष एव मे वरोऽस्तं यद्भगवन्तो प्रत्यक्षं पश्यामि’ इत्यादि । श्रेष्ठे तु
 वाच्यपुलिङ्गः । यथा—राजवरः, ग्रामवरः^१ । मनाक् ईयत् प्रिये तु नपुंसकलिङ्गः ।
 यथा—‘याच्न्वा मोघा वरमधिगुणे नाघमे लब्धकामा’ इति (मेघ. १. ६) ।
 ईपत्प्रिये तु वरमित्यव्ययमप्यस्तोति ‘स्वामो’ (पृ. ३१२) । वियत इति वरः ।
 ‘ब्रुव धरणे’^२ ‘ब्रुव् संभक्तौ’ । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ (३. ३. ५८) इति,
 कर्मण्यप्प्रत्ययः । शेषे—

‘वरो जामातुषिङ्गयोः ।

शतावयौ वरो पाठा वरा तु त्रिफला भवेत् ।’

इति । ‘काश्मीरजन्माग्निशिखं वरम्’ इति गतम् (१, पृ. ४४०) ॥ वंशाङ्कुरे—
घटे च ना । वंशाङ्कुरो वेणुप्ररोहः । तरुभेदः ग्रन्थिलाख्यः प्रयुक्तः (१, पृ. २६०) ।
 घटः कलशः । उभयत्र पुलिङ्गः । किरतेः करोतेर्वा औणादिक ईरन्प्रत्ययः^३
 (उ. ४. ३०) । शेषे—‘करीरी चोरिकायां’^४ च वस्तभेदे च वस्तिनाम्’ इति ।
 चोरिका सिल्ली ॥ १७३ ॥

^१ वरो वर्ण, वरबुलमित्यादि B₃, B₆

^२ अव्ययमित्येके इति मु. श (पृ. २१३)

^३ ‘ब्रुवृकटिपटिणीटिभ्य ईरन्’

^४ वरीरा T₁₂

^५ चिरिकाया B₃

(पा) ‘देवादृते—मनाक्प्रिये । देवतासकाशादीप्सिते पुलिङ्गः । जामा-
 तयपि पुलिङ्गः^१ स्यात् । श्रेष्ठे त्रिलिङ्गः । अधिपतावपि त्रिलिङ्गः स्यात् ।
 ईपत्प्रिये नपुंसकलिङ्गः^२ ॥ वंशाङ्कुरे—घटे च ना ॥ १७३ ॥

^१ ईशत् A₂

^२ B₃, C₁ omitt

^३ नपुंसकम् C₂

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविलुप्तसहंशुवाजियु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

(वि) सेनाया जघने मात्पे हस्तसूत्रविभूषयो ।

यणशुद्धो प्रतिसरो मन्त्ररक्षावृत्तो भटे ॥ ३६९ ॥

^१प्रतिसरतीति प्रतिसर ^२ ॥

^३यमे वायी सूर्यविष्ण्वोस्तुरङ्गशुक्रयोरपि ।

^४सर्पे कपो हिमाशौ च शक्रे सिंहे च तापसे ^५ ॥ ३७० ॥

रश्मौ लोकान्तरे भेके कपिले हरिते तथा ।

राजभेदे दैत्यभेदे हरिस्तु समुदाहृत ॥ ३७१ ॥

हरतीति हरि [॥] ॥ १७४ ॥

^१ K₂ omits 4 lines ^२ J₂, K₄ add 'सृ गनी' ^३ भेके K₅ ^४ सप्तौ K₆

^५ दानवे K₆ [॥] K₃ adds 'हृज् हरणे'

(धिव.) ना चमूजघने—अस्त्रियाम् । व्यूढसेनाया. पश्चाद्भागः चमू-
जघनम् । तत्र प्रतिसरशब्दः पुलिङ्गः ^१ । 'विवाहादौ वधूवरयोर्मणिबन्धस्थाने बन्ध-
नीयमूर्णामय सूत्रं हस्तसूत्रम् । प्रतिसरत्यत्रेति प्रतिसरः । 'पुंसि सज्ञाया घः प्रायेण'
(३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घप्रत्ययः । शेषे—

'रक्षाकृतौ नियोज्ये च भाल्यमन्त्रविशेषयोः ।

विभूषणैर्भण्डघोदश्च ज्ञेयः प्रतिसरो मतः ॥'

इति । अभिमन्त्रितेन भस्मना रक्षाकरणम् ^२ । नियोज्यः परिजनः । मन्त्रविशेषे
यथा—'प्रतिसर प्रतिधाव' इत्यादिरायवर्णः प्रसिद्धः । ईर्भण्डिः वणशुद्धिः ॥
यमानिलेन्द्र—कपिले त्रिषु । अनिलो घायुः । अशुः किरणः । याजी घोटकः ।
अहिः सर्पः । हरति पापादिक 'स्वनिवृत्यर्थमिति हरिः । हरतेरौणादिक इप्रत्ययः ^३
(उ. ४. १४०) । सर्वत्र पुलिङ्गः ^४ । पलाशवर्णोऽपि हरिशब्दः ॥ १७४ ॥

^१ Tv adds तद्युक्ते वाच्यलिङ्ग ^२ Gm3 omits the sentence ^३ रक्षाहृति

B₆, Tj₂ ^४ स्वनिवृत्यर्थं Tj₁, Tj₂ ^५ 'अव इ' ^६ B₅, B₆ add वपिव
वर्णगुणे च पुलिङ्ग । तद्वति वाच्यलिङ्ग

(पा) ना चमूजघने—अस्त्रियाम् । मालाया स्त्रीलिङ्ग ^१ । यमानिन—
भेकेषु । भेदेऽप्यिति वा पाठ ^२ । हरिर्ना वपिले त्रिषु । वपिलवर्णं त्रिनिङ्ग ॥ १७४ ॥

^१ त्रिनिङ्ग A₁ ^२ C₁ omits

शर्करा कर्परांशोऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

इरा भूवाक्सुराप्लु स्यात् तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ।

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

(वि) ^१कर्परांशे रोगभेदे पापाणे शकले तथा ।

^२शर्करान्वितदेशे च शर्करा परिकीर्तिता ॥ ३७२ ॥

शृणातीति शर्करा । 'शृ हिंसायाम्' ॥

देवाचनोत्सवे गत्या यात्रा भोगादिवर्तने ।

^३यात्यनयेति यात्रा । 'या प्रापणे' ॥

इरा भुवि जले वाचि सुरास्ववैश्ययोरपि ॥ ३७३ ॥

^४एत्यनयेति इरा । 'इण् गतौ' ॥

तन्द्रा तु तन्द्री तन्द्रश्च निद्राया च प्रमीलने ।

^५तननमिन्द्रियाणां विस्तारं द्रातीति तन्द्रा^६ ॥

वसुमत्यामामलक्यामुपमातरि मातरि ॥ ३७४ ॥

पोष्या च धारयित्वा च धात्री समभिकथ्यते ।^७

^८धापयतीति धात्री । 'धेट् पाने' ॥ १७५-६ ॥

^१शर्कराया K₆

^२कर्परा^९ K₄

^३यान याति K₂, K₃; यान्यत्रेति J₂

^४ईरयति, 'ईर प्रेरणे', K₂, K₃, K₄

^५तत् K₂

^६K₂, K₄ add 'द्रा

कुत्साया गतौ'

^७सपरिकथ्यते K₅

^८धारयति J₂, K₄

(विव.) शर्करा कर्परांशोऽपि । शीर्यत इति शर्करा । शृणातीति वा । शं करोतीति वा । 'शर्करादिभ्योऽण्' (५. ३. १०७) इति निर्देशात् साधुः । शीर्यते-रोणादिकः कर्णप्रत्ययो वा (उ. ४. ३) । विश्वप्रकाशोऽपि—

'शर्करा खण्डविकृताद्युपलाकर्परांशयोः ।

शर्करान्वितदेशे च रोगभेदे शकलेऽपि च ॥'

इति । कर्परो भिन्नघटादेः कपालम् । तथा च प्रतापः—‘कर्परस्तु कपाले
 स्याच्छस्त्रभेदकटाहयोः’ इति । तस्याश्च एकदेशः । रुग्भेदो रोगविशेषः
 शर्कराख्यः ^१अश्मरीसंज्ञकश्च ॥ यात्रा स्याद् यापने गतौ । स्नानभोजनादिकया
 दिनचर्याया वर्तनं यात्रा । यथा—शरीरयात्रा, प्राणयात्रा इति । गतिर्गमनम् ।
 गते यथा—^२काशियात्रा, पर्वतयात्रा । यात्यनयेति यात्रा । ‘हुयामाश्रुभ-
 सिम्यस्त्रन्’ (उ. ४. १६६) इति ऋन्प्रत्ययः । शेषे—‘यात्रा देवार्चनोत्सवे’
 इति । देवतामहोत्सवे यथा—‘भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्यामिथान्
 विज्ञापयामि’ इति (उत्तर. १) ॥ इरा—प्रमीलयोः । एतीति इरा । ‘इण्
 गतौ’ । औणादिको रन्प्रत्ययः (उ. २. ३१^३) । शेषे—‘इरा अप्सर.सु’ इति ।
 इरा नाम काचिदप्सरःस्त्री ॥ तन्द्री निद्राप्रमीलयोः । निरिन्द्रियात्मप्रवेशे मनसोऽव-
 स्थानं निद्रा । शरीरखेदजनितो मोहप्रायः प्रमादः प्रमीला, निद्रातः पूर्वावस्था ।
 ‘अवितृस्तुतन्त्रिम्य ईः’ (उ. ३. १५६) इति तन्द्रीः सौत्राद् धातोः ईःप्रत्ययः ।
 उघन्तत्वाभावात् सुलोपाभावः । शेषे—‘तन्त्रिश्च तन्द्री समार्यको’ इति ।
 तस्मादेव सौत्राद्धातोः ‘गुरोश्च हल’ (३. ३. १०३) इत्यकारप्रत्यये तन्त्रा ।
 तत्रैव ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ (५. ४. ३८) इति ङीप् तन्त्रा । ‘संज्ञापूर्वको बिधिरनित्यः’
 (प. २. ४. ७६) इति वृद्धचभावः ॥ धात्री—आमलक्यपि । उपमाता स्वस्तन्य-
 प्रदानेन पोषणकारिणी । धयन्त्येनामिति धात्री । ‘धेत् पाने’ । ‘धः कर्मणि ष्टृन्’
 (३. २. १८१) । पित्ये च ङीप् प्रत्ययः^४ (४. १. ४१) । धत्ते धारयतीति वा
 धात्री भूमिः । पोषयित्री भूतधात्री । आमलक्यामुक्ता ॥ १७५-६ ॥

^१ कश्मली Tv^२ काशी° Gms^३ ऋष्यन्द्राय

वज्रेरामाला

^४ मुद्रितकौमुद्या तु ‘अवितृस्तुतन्त्रिम्य ई’ इत्येव दृश्यते, ‘द्रा कुरसाया गतौ’ । ‘—निद्रा-
 तन्द्रा—’ (३. २. १५८) इति तदो भान्तत्वं निपात्यते इति भा. दी (पृ. ४६३) ^५ ‘विद्-
 गीरादिभ्यश्च’

(पा) शर्करा कर्पराशेऽपि । खण्डशर्कराखण्डेऽपि स्यात् ॥ यात्रा स्याद्
यापने गतौ । यापन कालक्षेप ॥ इरा—प्रमीलयोः । प्रमीला^१ ‘कूरिपाटु’^२ ॥
धात्री—आमलक्यपि । उपमाता^३ ‘दादि’ ॥ १७५-६ ॥

^१ C1 adds आलस्यम्^२ B3 omits

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रो मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

(वि) वेश्याया कण्टकार्या च ^१नटीशीलविहीनयोः ।

क्षुद्रा स्यादङ्गहीनाया सरघाधूर्तयोरपि ॥ ३७४ ॥

^२अधने कृपणे क्रूरेऽप्यल्पे क्षुद्रस्त्रिषु स्मृत ।

^३क्षुद्र रातीति क्षुद्र । 'रा दाने' ॥

परिच्छदे धने वृत्ते कर्णभ्रूपाक्षराशयो ^४ ॥ ३७५ ॥

मात्रा भवेत् परिमाणे कात्स्न्येऽल्पेऽप्यवधारणे ।

स्वार्थसंशययोश्चैव मात्र तु परिकीर्तितम् ॥ ३७६ ॥

^५भीयत इति मात्रा । 'माड माने' ॥ १७७ ॥

^१ धन for गीत K₅

^२ अधमे J₂

^३ क्षुद्रत इति, 'क्षुदिर् सचूर्णने' K₆

^४ °अङ्गरागयो K₅

^५ J₂ adds अनया

(विच.) क्षुद्रा—अल्पेऽपि क्षुद्रः । व्यङ्गा अङ्गहीना । नटी ^१नर्तकस्त्री ।

^२वेश्येत्याचारहीनोपलक्षणम् । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका निबिडिका ।

व्यङ्गादिपञ्चके स्त्रीलिङ्गः । क्रूरनिकृष्टस्वल्पेषु ^३विशेष्यनिघ्नः । क्षुणसि क्षुद्यते

वा क्षुद्रः । 'क्षुदिर् सपेयणे' । औणादिको रक्प्रत्ययः ^५ (उ. २. १३) । क्षुवं रातीति

वा क्षुद्रः । अपिशब्दात् कृपणे प्रागुक्तः (२, पृ. ६८६) ॥ मात्रा—अवधारणे ।

परिच्छदः परिकरः । यथा—कापालिकस्य मात्रा महामात्राः प्रधानानि । अल्पे

यथा—'सुप्रतिना मात्रार्थे' (२. १. ६) इति सूत्रे काशिका—मात्रा ^५ स्तोक्-

मल्पमिति पर्याया इति (१, पृ. ८६) । परिमाणे यथा—मात्रासि सर्वकालम्, ^७

हस्तमात्रोऽडकुश इति । अस्मिन्नर्थत्रये रूपभेदात् स्त्रीलिङ्गः । कात्स्न्ये यथा—

प्राणिमात्र न हिंस्यात् इति । सर्वानपि प्राणिनो न हिंस्यात् इत्यर्थः । अस्य परिहारेण-

कस्यैव वस्तुनो निष्कर्षणमवधारणम् । यथा—शाकमात्र भुव्यते इति । अत्रोभयत्र

रूपविशेषादेव ^८नपुंसकत्वम् । 'माड माने' इत्यस्माद् घातोः 'हुयामाधु-

भसिम्यस्त्रन्' (उ. ४. १७०) इति औणादिकः व्रन्प्रत्ययः । शेषे—'स्त्रिया मात्रा

भूषणे स्याद् वर्णवृत्तांशयोर्धने' इति । भूषणे यथा—हस्तमात्रा, कर्णमात्रा इति ।
वर्णस्याप्यक्षरकदेशे यथा—एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घ इति । वृत्ते यथा—
मात्रायुत्तम् इति । धने यथा—को जीवेन्मात्रया विना इति ॥ १७७ ॥

¹ नर्तकस्य Tj1, Tj2

² B6 omits आचार

³ स्वल्पे तु Gm1.

⁴ सचूर्णने B6

⁵ स्फायितञ्च . . शुभिभ्यो रक्

⁶ इत्यत्र Gm1; मात्रा

विन्दु. इति मु ग्र

⁷ Gm1 adds स्यात्

⁸ नपुसकलिङ्ग Gm1

(पा.) क्षुद्रा—कण्टकारिका । व्यङ्ग्येत्यङ्गहीना । त्रिपु—परिमाणे स्यात् ।
परिच्छदे—कर्णमात्रा, हस्तमात्रा । अल्पे—सूपस्य मात्रा । परिमाणे—हस्त-
मात्रोऽङ्कुशः । मात्र कात्स्न्येऽवधारणे । कात्स्न्यार्थे—प्राणिमात्र न हि स्यात् ।
अवधारणे—पयोमात्र भुङ्क्ते ॥ १७७ ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभायंयोः ॥ १७८ ॥

योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १७९ ॥

(वि) आश्चर्यं व्योम्नि ¹किमीर आलेख्ये चित्रमुच्यते² ।

तिलके दन्तिकाया च ³ताराभेदसुभद्रयोः ॥ ३७७ ॥

⁴गोदुग्धायामायुपण्यां चित्रा सर्पे सुरस्त्रियाम् ।

चित्रीयत इति चित्रम् । 'चित्र⁵ चित्रकरणे' ॥

दुर्गस्थाने नृपादीना कलत्रं श्रोणिभायंयोः ॥ ३७८ ॥

कल्यत इति कलत्रम् । 'कल शब्दसंस्थानयोः' ॥

स्रवादी तीरमध्ये च राजमन्त्राणि भाजने ।

योग्ये वित्ते च याद्ये च प्रवेश्ये रूपकेऽपि⁶ च ॥ ३७९ ॥

पणं पात्रं भवेत् पाट्या शुद्धयन्वयो. म्त्रिया स्मृता ।

पीयनेऽनेनेति पात्रम् । पायत इति वा । 'पा पाने' 'पा रक्षणे' ॥

पत्रं भवेद् वाहने च पलाशगर्भोरपि ॥ ३८० ॥

पतत्यनेनेति पत्रम् । 'पत्ल गतो' ॥

ग्रन्थनिदिष्टयो शास्त्र "शस्त्रोत्पन्नेऽपि कथ्यते ।

^१शास्यतेऽनेनेति शास्त्रम् । 'शासु अनुशिष्टौ' ॥

छुरिकाया भवेच्छत्री शस्त्र त्वायुधलोहयो ॥ ३८१ ॥

शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम् । 'शसु हिंसायाम्' ॥ १७८-६ ॥

^१ किम्मीरे J₂, K₃

^२ हृष्यते K₄

^३ तार° J₃ L₄

^४ गोडुम्बाया L₂

^५ चित्रिज आश्वर्ये L₂, L₄

^६ रूपकेषु L₅

^७ शस्त्रोत्पन्न K₅

^८ शिष्यते J₂

(विव) आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम् । चीयते कुड्यपटादौ हरितालादिवर्ण-
कंरिति चित्रम् आलेख्यम्, सुरनरतुरगादिप्रकृति । 'चिञ् चयने' । 'अभिचिमिदि-
शसिन्ध्य वन' (उ ४ १६५) इति वज्रप्रत्ययः । चित्रयति कदाचिद् भवतीति
चित्रम् आश्चर्यम्, आकस्मिकाकालकुसुमफलादि । घौरादि ^१ । शेषे—

अय चित्रके

^२खे चित्र भाह्यप्सर सु स्त्र्यालुपणोसुभद्रयो ।

गोतुम्यौ दन्तिकाया च पुति स्याद् यद्वल्लिसमके ॥ '

इति । चित्रक तिलकम् । खमाकाशम् । उभयत्र रूपभेदाद् नपुसकलिङ्ग । भ
हस्तनक्षत्रानन्तरनक्षत्रम् । अहि सर्प ^३ । चित्रा नामाप्सरोविशेष । 'नक्षत्रादि-
दन्तिकान्तेषु स्त्रीलिङ्ग । चित्रमूलाद्यौषधिविशेषे पुलिङ्ग । कर्बुरवणं त्रिलिङ्ग
प्रागुक्त (१, पृ १०१) ॥ कलत्र श्रोणिभार्ययो । श्रोणि कटिभाग । कल प्रायत
इति कलत्रम् ^४ । शेषे—'नृपतिप्रभृतीना तु दुर्गस्यान कलत्रकम्' इति । स्वार्थे
कप्रत्यय पादपूरणार्थे । यया—'पत्युस्त्वयामिह महोपधय कलत्रस्यान परं-
रनभिभूतममूर्हन्ति' इति माधकाव्ये (शिशु ४ ३४) ॥ योग्यभाजनयो पात्रम् ।
दातार नरकपातनात् पाति रक्षतीति पात्रम् । योग्य कुलशौलविद्यासपन्न सप्रदान-
मित्यर्थः । 'वृषापात्रमित्यादावुपचाराद् अहंभात्रे प्रयोग । भाजनममत्रम् । शेषे—
'रूपकेषु प्रवेशाहं पात्र स्याद् राजमन्त्रिणि' इति । रूपके नाटकादौ, प्रवेशाहं
नायकादौ । यया—पात्रप्रवेश इति । मन्त्रिणि यया—महापात्रमिति । 'पात्र

तदन्तरम्' इति गतम् (१, पृ. १५६) । 'पात्र स्रुवादिकम्' इति गतम् (१, पृ. ४६४) ।
 अमत्रवचनः 'पात्रशब्दो लिङ्गत्रयवानिति वक्ष्यते (३. ५. ४२) । तत्र स्त्रीलिङ्गे—
 'पा पाने' 'पा रक्षणे' 'पै शोषणे' एभ्यो घातुभ्यः कर्तरि तृचि (३. १. १३३)
 स्त्रिया ङीप्प्रत्यये पात्रो पानकर्त्रो रक्षिका शोषिका च इति ॥ पत्र वाहनपक्षयोः ।
 वाहनं बलीयर्वादिकम् । 'पत्रं पलाशं छवनम्' इति गतम् (१, पृ. २२३) ॥ निदेश-
ग्रन्थयोः शास्त्रम् । ^१निदेशः आज्ञा । ग्रन्थः शाकरभाष्यमहाभाष्यादिः । 'शामु
 अनुशिष्टो' । भावे करणे च औणादिकः ^१ष्टन् । ^{११}शस्त्रशब्दाद् भवाद्यर्थे
 तद्धितोत्पत्तौ वाच्यलिङ्गः ॥ शस्त्रमायुधलोहयोः । आयुधं खड्गच्छुरिकादि । ^{१२}लोह
 कालायसम् । 'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च' इति गतम् ^{१३}(१, पृ. ५३६) ॥ १७८-६ ॥

^१ चौरादिक Gm₁^२ भे Gm₁^३ संप्रविशेष Gm₁^४ नक्षत्रादिषुTj₁, Tj₂^५ B₈ adds 'वैद पालने'^६ Gm₁ omits the sentence^७ प्रवेश्ये च Gm₁^८ पात्रीशब्द स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्तीति लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यते Gm₃, T₁^९ निदेश T₁^{१०} 'सर्वघातुभ्य ष्टन्' (उ ४ १६०)^{११} शस्त्रे भव शास्त्रमितिशास्त्र वाच्यलिङ्गम् Gm₁, Gm₃^{१२} कालायस लोहशब्देनोच्यते Gm₁^{१३} शस्यते-जैन । 'शामु हितायाम् । 'दाम्नीशम' (३ २ १८२) इति ष्टन् इति भा दी
 (पृ ४६३)

(पा) आलेख्याश्चयंयोश्चित्तम् । बलीवे स्यात् । तिलके म्त्रियाम् ।

^१'आलेख्याश्चयंयोश्चित्त बलीवे स्यात् तिलके स्त्रियाम्' इदि रभस । बलत्र
श्रोणिभार्ययो । दुर्गस्थानेऽपि स्यात् । 'दुर्गस्थाने नृपादीना बलत्र श्रोणिभार्ययो'
 इति ^२रुद्र ॥ योग्यभाजनयो — पणंयो । गरुच्छुरिकयोरपि म्यात् । 'पत्र तु
 वाहने पणं छुरिवागरतारपि' इति वैजयन्ती (पृ २२५, श्लो २०) ॥ निदेश—
आयधलोहयो ॥ १७८-६ ॥

^१ A₁ omits^२ रभस इति भा दी (पृ ६६३)^३ पदया C₁

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

मुखाग्रे श्रोत्रहलयोः पोत्रं गोत्रं च नाम्नि च ॥ १८० ॥

(वि) जटायाम् ^१तदमूल च नद्या म्यन्दनवम्त्रयो ^२ ।

दृष्ट्या मयिगुणे नेत्र ^३नेत्रम्निषु तु नेत्रि ॥ ३८२

नीयत इति नत्रम । णीञ प्रापण ॥

क्षत्र वप्र तीर्थतन्वोर्भार्यागणितशास्त्रयो ।

क्षीयत इति क्षत्रम । क्षि निवासगत्यो ० ॥

सूकरस्य हलस्यापि ^६मुखाग्र पोत्रमच्यत ॥ ३८३ ॥

पूयत भरननति पोत्रम । पूञ पवन ॥

गोत्रा भुवि गवा वृन्द कुल नाम्नि नपुसकम^६ ।

गिरिगोपालभूपपु गोत्रस्तु परिकीत्यत^९ ॥ ३८४ ॥

गवा समूहो गोत्रा । गूयत शब्दतज्जनति गोत्रम । गुड अव्यक्त शब्द । गास्त्रायत इति गोत्रम^{१०} ॥ १८० ॥

^१ पादपमूल J₂

^० अस्त्रयो K_०

^३ नव तु K₆

^४ नीयतज्जन K₄

नयति K₂ K₅

^५ K₈ adds लि क्षय

^६ मख्याग्र J_०

पूढ K₈ पूवी

अपसारण J_० K₂

^८ नपुसक K₃ K₆

^९ वच्यत J_०

^{१०} K₄ K_० add

त्रद पातन

(विष) स्याञ्जटाशुकयोर्नत्रम । जटा वृक्षमूलम् । अशुक नत्राख्यपट्ट निर्मित^१ वस्त्रम् । वस्त्रमात्रमिति केचित । 'नत्रक्रमेणोपररोधं सूयम' इति कालिदास (रघु ७ ३६) । नीयतेऽनेनेति वा नयतीति वा नत्रम । 'दाम्नी शसयुयुज' इत्यादिना (३ २ १८२) ष्टन^२ । अत्र प्रताप —

'नत्र पादपमूले स्यात् स्पन्दने लेपनेऽपि च ।

वस्त्रे मयिगुणे नाडया नेत्र नतरि तु त्रिषु ॥'

इति । स्पन्दनो रय । मयिगुणे मन्थानस्याकपणरज्जौ । 'मन्थान मन्दर कृत्वा' नत्र कृत्वा च वासुकिम्' इति पुराणम् । नाडी सिरा । नेतरि नायक । यथा— 'ये दवा पुर सदोऽग्निनेत्रा' इति श्रुते (काठकसंहिता १५ २) ॥ क्षत्र पत्नी शरीरयो । क्षिणेति क्षीयते वा क्षेत्रम् । 'क्षिणु हिसायाम' । क्षि क्षये । ष्टनप्रत्यय^४ (उ ४ १६०) । अत्र प्रताप —

‘क्षेत्र कलत्रे कंदारे सिद्धस्थानशरीरयोः ।

क्षेत्र गणितशास्त्रे च ॥’

इति । कंदारो वप्रः । सिद्धस्थान श्रीपर्वतादि ॥ मुखाग्रे—पोत्रम् । क्रोडो वराहः । हल लाङ्गलम् । तस्य मुखाग्र फालाञ्जलप्रदेशः । पुनात्यनेन भूमि शोधयतीति पोत्रम् । ‘हलसूकरयोः पुवः’ (३. २. १८३) इति षट्न् ॥ गोत्रं तु नाम्नि च । गूयते शब्दतेऽनेन ^१देवदत्तादिरिति गोत्र नामधेयम् । शेये—‘गोत्रस्त्राता गवा त्रिषु’ इति । गास्त्रायत इति गोत्रम् ।

‘गोत्र कुले वले नाम्नि गोत्रस्तु धरणीधरे ।

गोत्रा भुवि गवां वृन्दे’ ॥

इत्यजयः ॥ १८० ॥

^१ Gm1 omits निर्मित ^२ षट्न्प्रत्यय Gm1 ^३ प्रथमपाद रामायणे
दृश्यते (१ ४५ १८) ^४ सर्वधातुस्य षट्न् ^५ Gm1 omits ^६ Gm1,
Tv add ‘आताऽनुपसर्गो व’

(पा) स्याज्जटाशुकयोर्नेत्रम् । जटा नाम ^१तरुमूलम् । ‘नेत्र नाड्या तरोर्मूले वस्त्रे दृशि मथो गुणे’ इति वैजयन्ती (पृ २२५, श्लो १७) ॥ क्षेत्र पत्नीशरीरयोः । सिद्धस्थानवेदारयोरपि स्यात् । ‘क्षेत्र शरीरे कंदारे सिद्धस्थान-कलत्रयोः’ इति विश्व (पृ १२८, श्लो ४४) ॥ मुखाग्रे—गोत्र तु नाम्नि च । कुलेऽपि स्यात्^२ ॥ १८० ॥

^१ दाग्धनु A1 ^२ C1 adds गवा समूहऽपि

सत्रमाच्छादने यजे सदादाने वनेऽपि च ।

अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

(वि) आच्छादने सदादाने यजे ^१सादनदम्भयोः ।

वने सता घातरि च द्विरावादी सुरालये ॥ ३८३ ॥

^२महेत्यर्थे च पायेये मत्र महेयपापयोः ।

^३मीदत्यनेनेति मत्रम् । पद्द् विशरणादी’ ॥

रूपादिविषय शीघ्र^१ मातरिश्चनि ददुरे ॥ ३८६ ॥

अजिर^२ दुर्जय चैव शरीराङ्गणयोरपि ।

^३अजन्ति गच्छन्तीन्द्रियाण्यत्रेति अजिरम । अज गतिक्षपणयो ॥

अम्बरे च भवद् व्योम्नि वसन च सुगन्धिनि ॥ ३८७ ॥

अम्बरे शब्दयतीत्यम्बरम् । अवि शब्द ॥ १८१ ॥

^१ साधन^३ K₆

^२ सहत्यर्थे K₅

^३ अत्र for अनन K₃

^४ नत्रे K₆,

गात्रे K₅

^० दुष्टरे K₄ K₆

^६ अज्यत J₂ K₅

(विव) सत्रमाच्छादने—वनेऽपि च । आच्छादनशब्देन गृह विवक्षितम्, न तु वस्त्रमिति सुधीधनोकार । ‘आसीरन्नुपयन्ति’ ^१इत्यादिग्राह्यणविहित-बहुकर्तृको यज्ञविशेषोऽत्र यज्ञशब्देन विवक्षित । सवादानमग्न्यग्नस्त्येव । न तु गवादीनामपि । ज्ञानसत्रम्, विद्यासत्रमित्यादौ तु प्रयोग औपचारिक । वनमरण्यम् । ‘अरण्य विपिन सत्रम्’ इति प्रताप । ‘अयमेव मृगव्यसत्रकाम’ इति भारवि (किरा १३ ६) । सीदन्त्यत्रेति सत्रम् । ‘पद्ल विशरणादौ’ । अधिकरणे ङ्ङन्प्रत्यये (उ ४ १६०) । शेषे—

‘सत्र दम्भे सादने च सता ‘त्रातरि च त्रिपु ।

क्वचित् पापेऽय सद्देये सत्राव्ययमधीनवत् ॥’

इति । सीदन्ति नश्यन्ति अनेनेति सत्रम् । दम्भ कपट । सीदतेर्ण्यन्तात् अग्रप्रत्यये ‘बहुलमग्न्यत्रापि’^२ (उ २ २५) इति णिलुकि सत्रम् । सादनमित्यर्थः । सत त्रायत इति सत्र, सत्पुरुषाणा रक्षक । तत्र विशेष्यनिघ्न । क्वचिदेष वृत्तिविषये सत्रशब्द पापवचन । यथा—‘कण्व पाप चिकीर्षेति’ इत्यस्वपदविग्रहे ‘सत्र-कण्टकक्षकृच्छ्रगृहनेभ्य कण्वचिकीर्षायाम्’^३ (वा ३ १ १४) इति ष्यङ्प्रत्यये सत्रायते पाप कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । सद्भूयो देये सदधीने इत्यर्थद्वये ‘तदधीनवचने’ (५ ४ ५४) ‘देये त्रा च’ (५ ४ ५५) इति त्राप्रत्यये सत्राकरोति । ‘च्यप्य इति याच्यम्’ (या १ ४ ७४) इति सत्राशब्दोऽव्ययम् । ‘किंस्वित् प्रत्युत यच्च कच्चन न च सत्र सप्त साकम्’ इति गणरत्नमहादधौ (१ ५) उक्तत्वात्

^१सत्रमिति मकारान्तमव्ययमप्यस्ति ॥ अजिरं विषये कायेऽपि । विषयो हृपादिः । कायः शरीरम् । अजन्ति क्षरन्ति चक्षुरादीन्यत्रेति अजिरम् । 'अज गतिकेषणयोः' । 'अजिरशिशिर . . .' इत्यौणादिकनिपातनात् (उ. १. ५६) साधुः । अपिशब्दादङ्गणे प्रागुक्तम् (१, पृ. २०३) ॥ अम्बरं व्योम्नि वाससि । अम्बते शब्दं करोतीति अम्ब्यते वा अम्बरम् । 'अबि शब्दे' ^{११} । सुगन्धिद्रव्यभेदेऽप्यम्बरशब्दः । तथा च विश्वप्रकाशे—'अम्बर ^{१०}वसने व्योम्नि कार्पासे च ^{११}सुगन्धिनि' इति (पृ. १३३, श्लो. १०२) ॥ १८१ ॥

^१ विधायकश्रुत्या विहितो बहुयजमानः Gm1

^२ शब्देनोच्यते Gm1, T1

^३ तन्प्रत्यय Tj1, Tj2

^४ सनामवितरि B5, Gm3

^५ B6 adds सनाच्छन्दसो

^६ Gm1 adds इति वक्तव्यम्

^७ 'साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थवचनम्' इति काशिकायाम्

(१, पृ. ७८)

^८ सत्ता इत्येव मु प्र (पृ. ६)

^९ बाहुलकादर इति भा दी

(पृ. ४६८)

^{१०} वाससि इति मु प्र

^{११} सुगन्धके इति मु प्र

(पा.) सत्रमाच्छादने—अम्बर व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ।

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

(वि) ^१चक्रत्राके जलावर्ते सेनायामायुधान्तरे ।

कौम्भकारे तैलिकीये साधने रणराष्ट्रयो. ॥ ३८८ ॥

^२ग्रामजाले रथाङ्गे च चक्रं समभिधीयते ।

चयतीति चक्रम् । 'चक्रं तृप्ती प्रतिघाते च' ॥

मोक्षे ^३पद्महाणि च वर्णेऽप्यक्षरमुच्यते ॥ ३८९ ॥

^४न क्षरतीत्यक्षरम् । 'क्षर मचनने' ॥

मनिले चैव पयसि क्षीरशब्दोऽभिधीयते ।

पम्यतेऽयत्त इति क्षीरम् । 'घम्लत् अदने' ॥

भूमिं स्वर्णं शत्रुविष्णुविधानृवहृषु म्मूना ॥ ३९० ॥

भवतीति भूरि ॥

‘काम्पिल्ले वारिणि स्वर्णे चन्द्र कर्पूरसोमयो ।

चन्दत्याह्लादयतीति चन्द्र । ‘चदि आह्लादने दीप्तो च’ ॥

द्वारमात्रे पुरद्वारे मुस्तके गोपुर स्मृतम् ॥ ३९१ ॥

गोप्यते पौरैरिति गोपुरम् । ‘गुप् रक्षणे’ ॥ १८२ ॥

१ चत्रवाते J₂ २ ग्रामजाते K₆ ३ परे ब्रह्मणि K₅ ४ न क्षरमक्षरम्
K₂, K₄ ५ K₅ adds भू सत्तायाम्, अतिशयेन बहु K₃, K₄ ६ काम्पिल्ले K₆
७ क्षरणे K₆ ८ सरक्षणे J₂

(धिव.) चक्र राष्ट्रेऽपि । चकतीति चक्रम् । ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ ।

शेषे—

‘चक्र सैन्धे ग्रामजाले सग्रामे साधनान्तरे ।

तैलिकीये कौम्भकारे चावर्ते चापुधान्तरे ॥’

इति । तैलिकसबन्धिनि कुम्भकारसबन्धिनि च साधनविशेषे इत्यन्वयः ।

‘चक्र कोके स्रजे पुसि बलोबे सैन्धरयाङ्गयो ।

ग्रामजाले कुम्भकारभाण्डे चावर्तराष्ट्रयो ॥’

इति त्रिकाण्डशेषश्च (पृ ३३, श्लो ६०४) ॥ अक्षर तु मोक्षेऽपि । मोक्षो नि.श्वेय-

सम् । न क्षरति न नश्यतीत्यक्षरम् । ‘क्षर सचलने’ (३ १. १३४) । शेषे—

‘वर्णं ब्रह्मण्यक्षर स्यात्’ इति । अश्नुते श्रोत्र व्याप्नोतीत्यक्षरम् । ‘अशू व्याप्ती’ ।

‘अशोः सर’ (उ ३ ७०) इति सारप्रत्ययः । ‘अक्षर ब्रह्मवर्णयोः’ इति रुद्रश्च ॥

क्षीरमप्सु च । घस्यते आस्वाद्यत इति क्षीरम् । ‘घसल्ल अदने’ । ‘घसेः किञ्च’

(उ. ४. ३४) इति ईरन् । ‘गमहन .’ इत्यादिना (६ ४ ६८) उपधालोपः ।

‘शासिबसिघसि’ इत्यादिना (८ ३. ६०) पत्वम् । चशब्दाद् दुग्धे प्रागुक्तम्

(१, पृ. ५८५) ॥ स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रे द्वे । भूरि च चन्द्रमिति च नामद्वय स्वर्णेऽपि

वर्तते । भवतीति भूरि । ‘अदिशदिभूशुभिम्भ्यः क्तिन्’ (उ ४ ६६) इति क्तिन्-

प्रत्ययः । अपिशब्दार्थः शेषे—‘प्राज्याच्युतविधातृषु’^४ इति । विश्वप्रकाशेऽपि—
 ‘भूरिब्रंह्याच्युतेन्द्रेषु’^५ भूरि प्राज्यसुवर्णयोः’ इति (पृ. १३१, श्लो. ७६) ।
 चन्दतीति चन्द्रः । ‘चदि आह्लादने’ । रक्प्रत्ययः^६ (उ. २. १३) । शेषे—
 ‘चन्द्रः शुभ्राशुक्लपूरकपिलेषु पुमान् भवेत्’ इति ॥ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ।
 गृहादेः यस्य कस्यचिद् द्वारमात्रे । अपिशब्दात् ‘पुरद्वार तु गोपुरम्’ इति गतम्
 (१, पृ. २०५) । ‘प्लयगोपुरगोनर्दं . . .’ इत्यपि गतम्^७ (१, पृ. २६४) ॥ १८२ ॥

^१ राष्ट्रं च दृश्यते Gm1, Tv, मु ग्र च ^२ सरप्रत्यय B6, ‘अशे सरत्’
 इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु ग्रामादिक नितस्वरापत्ते’ इति कौमुदीव्याख्यायाम् (पृ ५१७)
^३ ‘चन्द्रे द्वे इति विवरणाभिमत पाठ ^४ Gm1, Tj2 add इन्द्रे च भूरि ^५ ‘अच्युतेशेषु
 इति मु ग्र ^६ स्फाग्रितञ्च मन्दिचन्दि शुभिभ्यो रक् ^७ इत्यप्युक्तम् Tj2

(पा) चक्र राष्ट्रेऽपि । ‘सैन्येऽपि स्यात् ॥ अक्षर तु मोक्षेऽपि । वर्णेऽपि
 स्यात् ॥ क्षीरमप्सु च । दुग्धेऽपि स्यात् ॥ स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ । प्राज्यशशाङ्क-
 योरपि स्याताम् ॥ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् । ‘पुरद्वारेऽपि स्यात् ॥ १८२ ॥

^१ B3 omits the sentence ^२ A1, C1 add मुस्तवे

गृहादम्भी गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।
 पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥
 मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

(वि) गुहाया दम्भगहननिबुज्जेषु च गह्वरम् ।

गाह्यत इति गह्वरम् । ‘गाहू विलोडने’ ॥

उपह्वर तु विजने समीपे चापि वध्यते ॥ ३९२ ॥

‘उपह्वयतेऽन्त्येऽप्युपह्वरम् । ‘ह्वेर्त् स्पर्धाया शब्दे च’ ॥

पुर प्रथमयो ‘प्रान्ते प्रधानाधिकयोरपि ।
 उपर्यातिभ्वनेऽप्यग्रमाने’^३ चाग्रमुदीर्यते ॥ ३९३ ॥

अगत्यतेत्यग्रम् । ‘अग’^४ कृटिनाया गतौ’ ॥

अगार नगर काय गुग्गुली मकरालय ।

पुर पाटलिपुत्र च मन्दिर चापि कथ्यत ॥ ३९४ ॥

अगार गृहोपरि गृहम् । पुरति पूर्यत वति पुरम् । पुर अग्रगमन' ^१ ॥

उपद्रवे जनपद राष्ट्रशब्दोऽभिधीयत ।

राजतीति राष्ट्रम् । राज^६ दीप्तौ' ॥ १८३ ॥

^१ उपह्वयन्ति J₂ K₅, K₃, K₄ omit six lines

^२ अग्र J₂

^३ आलम्बिते K₆

^४ K₅, K₆ omit अग ऊर्ध्वगमन J₂ K₂

^५ K₃, K₄

add पूरी अप्यायन

^६ K₂ J₃ omit

(धिव) गृहादम्भौ गृह्वरे द्वे । पर्वतादिगतमकृत्रिमधिवर गुहा । दम्भ
कपट । गाह्यत इति गृह्वरम् । उणादौ 'छित्त्वरछित्त्वर नीवरगृह्वर'
(उ ३ १) इति निपातनात् साधु । ^१ गृह्वर तु गृहादम्भौ निकुञ्जे
गृह्णेऽपि च' इति विश्वप्रकाश (पृ १३७, श्लो १५५) ॥ रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।
रहो निर्जनस्थानम् । अन्तिक समीपम् । उपह्वयतेऽत्रेत्युपह्वरम् । छित्त्वर
दाबुपह्वरमिति धातुवृत्ताबुनतत्वाद् उणादौ 'छित्त्वर सयद्वरा' (उ ३ १)
इत्यादिना निपातनात् साधु ॥ पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि । पुर पूर्वो देश । यथा—
अग्रेसरैर्बाजिभिरिति । अधिकमुचितादतिरिक्तम् । यथा—जीवेत् साग्र वर्षशत
मिति । ^२ वृक्षाग्रमित्युपरिभागे । 'अगत्यत्रेत्यग्रम् । 'अगि गती' । 'अज्जेन्द्राग्रवज्र
माला' इति रघ्नन्तो निपात्यते (उ २ ३१) । शोये—'अग्रमालम्बने प्रान्ते
प्रथमे 'प्रमिताशने' इति । त्वदग्रमस्मज्जीवनमित्यालम्बने । 'स्वल्प वापि शिवस्याग्रे
'वत्तमलम्प्यता व्रजेत्' इति प्रान्ते । अग्रगण्य इति प्रथमे । अग्र प्रासचतुष्टयम् इत्यशन-
परिमाणे । परार्प्याग्रेति गतम् (२, पृ ८१) ॥ अगारे नगरे पुर मन्दिर च ।
पुर मन्दिर चेति शब्दद्वयमत्र विधेयम् । शोये—

'गृहोपरि गृहे पुरम् ।

देहे पाटलिपुरे च गुग्गुली कथित पुर ।

पुराव्यय पूर्वकाले ॥'

इति । गृहोपरिगृह इत्यनेन अमरसिंहोक्तमगारपदं शेषकारेण सविशेष व्याख्यातम्,^१
 न तु मूलग्रन्थानभिहितमर्थान्तरमुच्यत इति ज्ञेयम् । यथा—देवस्य मल्लारेः
 पुरमिति । मन्दिरशब्दोऽप्यर्थद्वये स्यात् । शेषे—‘मन्दिरो मकरालये’ इति ।
 अयं राष्ट्रो—उपद्रवे । विषयो जनपदः । यथा—‘राष्ट्रदुर्गवलानि’ इति
 (१, पृ. ४६३) । उपद्रवः पोडाहेतुः । यथा—परराष्ट्रे कृता^२ बाधा इति । राजत
 इति राष्ट्रम् । ‘राज् दीप्तौ’ । ष्टन्प्रत्ययः (उ. ४. १६०) । ‘अश्च . . .’
 इत्यादिना (८ २. ३६) षत्वम् ॥ १८३ ॥

^१ गृह्वरस्तु गृहादम्भनिनुञ्जगहनेष्वपि इति मु य ^२ बाहुलवाद् उपपूर्ववत् ‘हृ
 दानादानयो’ इत्यस्मात् प्वरभ्युकारलोप इति कौमुदीव्याख्यायाम् (पृ. ५१३) ^३ साग्रम
 Tj2 ^४ अङ्गत्पत्रेत्यग्रम् । ‘अणि गती’ । ‘अङ्गेर्नलोपश्च’ इति र्वप्रत्यय Bs, Be
^५ परिमाणेऽशनस्य च Tj2 ^६ दत्त भवति चास्यम् Tj2 ^७ तमिति ज्ञेयम् Gm1, T1
^८ कृत भयमिति Tj2

(पा) गृहादम्भौ गृह्वरे द्वे । निकुञ्जोऽपि स्यात् । ‘बलीव दम्भे गुहाया
 च निकुञ्जे पुसि गृह्वर’ इति रभस । रहोऽन्तिवम्—विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे बज्रोऽस्त्री होरके पवी ॥ १८४ ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

(वि) ^१दरोऽस्त्रिया भये श्वभ्र ईपदर्थे दरोऽप्ययम् ॥ ३९५ ॥

दीप्यत इति दरम् । ‘दृ भये’, ‘दृ विदारणे’ ॥

^२मणिवेधवरत्ने च^३ पवावपि महोपधा ।

^४बालयामनवीयोगे ^५गृह्णत्या वयमुच्यते ॥ ३९६ ॥

वज्रत्यनायामेन^६ गच्छतीति वयम् । ‘वज्र वज्र गतो’ ॥

प्रधाने तन्तुवाये च सिद्धान्ते च परिच्छदे ।

इतिवर्तव्यताया च श्रुतिशास्त्रान्तरेऽपि च ॥ ३९७ ॥

निष्पे व्याकरणे^७ हेतो म्यात् गृह्णत्यर्थवर्मेणि ।

तन्त्र शास्त्रे प्रत्रियाया व्याघो गाधारणे तथा ॥ ३९८ ॥

वीणागुणे सिराया च तन्त्री वपुषि चोच्यते ।

तन्त्रघत इति तन्त्रम् । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' ॥

चामरे चैव शयने स्याद् दण्डासनयोरपि ॥ ३९९ ॥

उशीरसंवन्धिनि च त्रिष्वौशीरमुदाहृतम् ।

^१उशीरस्येदमौशीरम् ॥ १८४-५ ॥

^१ दर गुहा भयविले K₅ ^३ 'भेदक' J₂ ^३ चपलेऽपि K₁ ^४ बालिका
K₂, K₃ ^५ गुलूच्या K₆ ^६ J₂, K₄ omit ^७ भेदे K₅ ^८ उग्रयत
इत्यौशीरम् K₃

(विच.) दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे । दरति बिभेत्यस्मादिति दरो भयम् ।
'दु भये' । ^१भयादित्थावच्प्रत्ययः (वा. ३. ३. ५६) । तत्रैव पुंनपुंसकलिङ्गः ।
दीर्घत इति दरः । श्वभ्रं गतः । श्वभ्रे तु दरो इति ङीबन्तोऽप्यस्ति । शोये—'ईषवर्षे
दराव्ययम्' इति । दरेति ह्रस्वान्तमव्ययम् । यथा—'दरदलितहरिद्रापिञ्जराण्य-
ङ्गकानि' इति प्रयोगः ॥ वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । हीरको मणिबोधकरं रत्नम् ।
पविः कुलिशम् । 'वज्रं कुलिशशस्त्रयोः । मणिभेदे रत्नभेदे' इति केशवस्वामी^२
(नाना. सं. पृ. १४२, श्लो. ११५८-९) । वजति प्रतिबन्धराहित्येन गच्छतीति
वज्रम् । 'वज व्रज गतौ' । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र ...' इत्यादिना (उ. २. ३१) रन्-
प्रत्ययः । शोये—

'यज्रस्त्वामलके योगे त्रिलिङ्गः स्वान्महोपधौ ।
गुडूच्याम् ॥'

इति । योगो विष्कम्भादिषु पञ्चदशो वज्राख्यः । महोपधिलक्षणं तु स्वच्छन्दभैरवे
उच्यते । यथा—

'वज्रवल्ली समाख्याता सपुष्पा क्षीरिणी भवेत् ।
स्तुहिपत्रोपमैः पत्रैस्तत्क्षणात् सूतबन्धिनी' ॥'

इति ॥ तन्त्रं—परिच्छदे । प्रधाने यथा—स्वतन्त्रः, स्वप्रधान इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्त-
शब्देन ^३सद्व्युत्पादको ग्रन्थो विवक्षितः । यथा—कणादतन्त्रम्, भाट्टतन्त्रमिति ।

ऊयत इति वायः । सूत्रं चासौ वायश्चेति सूत्रवायः । स च तन्त्रमित्युच्यते । तथा च न्यासकारः—‘दैर्घ्येण प्रसारितास्तन्त्रवः तन्त्रमित्युच्यते’ इति । अन्ये तु—येन दण्डादिना कुक्किन्दास्तन्तुवयन^१ कुर्वन्ति स तन्तुवायः । स सूत्रवायशब्दनोच्यत इत्याहुः । शलाकारूप इति केचित् । परिच्छदः परिकरः । यथा—बहुतन्त्रोऽल्पतन्त्र इति । तनोति तन्यते वा तन्त्रम् । ‘तनु विस्तारे’ । ष्टन् (उ. ४. १६०) । ‘तत्रि कुटुम्बधारणे’ इत्यस्माद्वा तन्त्रम् । शेषे—

‘... अथ तन्त्रं स्यात् कुटुम्बार्यं च कर्मणि ।

इतिकर्तव्यतायां च साधारणविधौ तथा ।

सिरायाममृतायां च तन्त्रो वीणागुणे तनौ ॥’

इति । कुटुम्बार्यं व्यापारे यथा—कृषितन्त्रम्, सेवातन्त्रम् इति । इतिकर्तव्यताया यथा—आग्नेयविकाराणां पौर्णमासतन्त्रम्, ऐन्द्राग्नविकाराणाममावास्यातन्त्रम् इति । साधारणविधिर्नाम ‘एकस्यैवानेकयोस्तुल्यव्यापारः’ । तथा च ‘सकृत्प्रयुक्तस्यानेक-कर्तृतुल्योपकारकस्तन्त्रम् इति मीमांसकाः । यथा—‘मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’ इति (या. स्म. १. १०. २२८) । सिरा धमनिः । अमृता गुडूची । तनुः कायः । सिराद्यर्थचतुष्टये रूपभेदेन स्त्रीलिङ्गः । ‘अवितृस्तृतिन्त्रिभ्य ईः’ (उ. ३. १५६) इति ईप्रत्यये डघन्तत्वाभावात् सुलोपस्याभावे तन्त्रोरिति विसर्गान्तं रूपं भवति । ‘भेज्य भेज जायुरगदस्तन्त्रमीषधम्’ इत्यायुर्वेदिनघण्टु-वर्शनाद्* औषधेऽपि तन्त्रशब्दः । वैजयन्त्यामपि—‘तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता’ स्यात्’ इति (पृ. २२४, श्लो. ११) । यथा ‘तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता’ इति भाषकाव्ये (शिशु. २. ८८) ॥ औशीरं—शयनासने । चामरं प्रकीर्णकं, वण्डो यष्टिः, इत्यर्थद्वयमिति सुबोधिनीकारः । चमरस्यायं चामर इति वण्डविशेषण-मिति सुभूतिचन्द्रः । शयनं मञ्चः । आसनं पीठम् । शयनं स्वप्नः, आसनमुप-वेशनमिति केचित् । पुनरोशीरग्रहणादेकयोक्तया शयनासनयोरौशीरशब्दो वर्तत इति कैश्चिद् व्याख्यातम् । उच्यते काम्यत इति औशीरम् । ‘वश कान्तो’ । ‘वशोः कित्’ (उ. ४. ३१) इति ईरन्प्रत्ययः । कित्वात् संप्रसारणम् (६. १. १६) । प्रज्ञादित्वात् स्वायंङ्प्रत्ययः (५. ४. ३८) । उशीरस्येदमिति वियक्षायाम् औशीर-शब्दो वाच्यलिङ्गः ॥ १८४-५ ॥

१ ‘इ हिंसायाम्’ इति चेद् ‘अज्विघो भयादीनामुपसंख्यानम्’ (वा ३ ३ ५६) इति अच् । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ (३ ३ ५८) इत्यप् वा । ‘दु भये’ इति चेत् ‘अदोरप्’ इत्येव

सुवचम् ² 'वज्र त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयो । भणिवेधे रत्नभेदे' इति मु ग्र
³ सूरज फले Tj2 ⁴ सिद्धान्तव्युत्पादक Tj2 ⁵ तन्तून् वाय कुर्वन्ति Tj2.
⁶ यत् सकृत्कृत बहूनामुपकराति तत् तन्त्रमित्युच्यते इति शावरभाष्यम् (११ १ १)
⁷ तन्त्र स्वराष्ट्रध्यापारे इति मु ग्र ⁸ स्वाप Tj2 * घन्वन्तरीयनिघण्टौ 'भंपज्य भेपज
 जेदमगदो जायुरोपघम्' इत्येव दृश्यते (पृ ३१०)

(पा) दरोऽस्त्रिया भये श्वघ्ने । ईपदर्थेऽव्ययम् । 'ईपदर्थेऽव्यय¹ दरम्'
 इति विश्व (पृ १२६, श्लो ११) ॥ वज्रोऽस्त्री हीरके पवी । हीरको रत्नभेद ।
 'वज्रोऽस्त्री हीरक पुमान्' इति रत्नपर्यायेषु वैजयन्ती (पृ ४४, श्लो ३६) ॥
तन्त्र—परिच्छदे । 'एकस्यैवोभयार्थत्वे कुटुम्बव्यापृतावपि' । प्रधान मुख्यम् । स्वतन्त्र
 परतन्त्र । सिद्धान्त शास्त्रम् । सूत्रवाय ² कुविन्दोपकरणम् ॥ औशीर—शयना-
सने । पुनर्वचन शयनासनयो ³ समुच्चयनार्यम् । 'औशीर शय्यासनयो' इति
 गुणाध्याये वैजयन्ती (पृ १८७, श्लो १७) ॥ १८४-५ ॥

¹ दरोऽव्ययम् B3, C1, दराव्ययमिति मु ग्र
 पाठ ³ समुच्चयाभिधानार्थम् A1

² सूत्रवाप इति परिजाताभिमत

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।
 व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

(वि) करिहस्ताग्रजलयो पद्मे व्योम्नि च पञ्जरे ॥ 400 ॥
 खड्ग तीर्थे भेपजे च द्वीपे रोगे विहङ्गमे ।
 वाद्यभाण्डमुखे ¹सर्पे कारण्डे पुष्कर स्मृतम् ॥ 401 ॥

पुष्पातीति पुष्करम्² ॥ १८६ ॥

¹ सर्प सर्पविशेष J2

² पुष्कर K6, K2, K4 add 'पुष पुष्टो'

(धिव) पुष्कर—तीर्थौषधिविशेषयो । मृदङ्गादिवाद्याना ताडनस्थान¹
 वाद्यभाण्डमुखम् । खड्गफल नाम त्सरोरुपरि² घाराद्वययुक्तो भाग । तीर्थविशेषो
 हिमयत्पादर्वे प्रसिद्धः । 'कार्तिक्या पुष्कर श्रेष्ठम्' इति पुराणे । ओषधिविशेषे
 यथा—पुष्करमूलमिति । पुष्पातीति पुष्करम् । 'पुष पुष्टी' । 'पुष कित्'

(उ. ४. ४) इति^३ करन्प्रत्ययः । शेषे—‘द्वीपे सर्पे पुष्करः स्यात्’ इति ।
पुष्कराख्यमन्तरीपं^४ द्वीपः स्यात् । पुष्कराख्यः सर्पविशेषश्च ॥ १८६ ॥

^१ वादन^० T₁₁, Tv ; ताडनादि^० T₁₂

^२ खड्गमुष्टेस्परि T₁₂

^३ B₅, B₆

add कर्तरि

^४ T₁₂ omits अन्तरीपम्

(पा) पुष्कर करिहस्ताग्रे—औपधविशेषयोः ॥ १८६ ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८७ ॥

(वि.) अवधाववकाशे चाप्यन्तर्धौ^१ भेदमध्ययोः ।

परिधाने च तादर्थ्यं विनार्थवहिरर्थयोः ॥ ४०२ ॥

आत्मीयान्यार्थयोश्छिद्रे प्रस्तावेऽन्तरमात्मनि ।

अन्त गतीत्यन्तरम् । ^२ रा दाने ॥ ॥ १८७ ॥

^१ अन्तर्धनिमध्ययो K₅, K₆

^२ J₂, K₅ omut.

(विच.) अन्तरं—अन्तरात्मनि च । अथार्यावृत्तम् । अवकाशो ^१द्रव्यान्तरानवरुद्धः प्रवेशः । यथा—अस्माकमन्तरं देहि, अत्रान्तरे गृहाः कार्याः इति । क्रियान्तरानवरुद्धः कालोऽप्यवकाश उच्यते । यथा—दत्तप्रतिदानमन्तरिमणीयम्^२ । अस्माकमिदमन्तरम् । अनतिक्रमणीयो देशः कालो वा अवधिः । यथा—अनयोप्राप्तयोः^३ सेतुरन्तरम् । ^४भासान्तरादिवं देयमिति । परिधाने यथा—अन्तरे शाटकाः । उपसंव्यानमित्यर्थः । उपसंव्यानबहिर्योग्योरर्थयोः सर्वनामसु ^५पाठात् पुल्लिङ्गत्वम् । अन्तर्धौ व्यवधाने यथा—ज्वनिकान्तरस्तिष्ठति इति । पर्वतान्तरितो वेश इति । भेदविशेषे यथा—‘नान्तरज्ञाः श्रियो जातु’ (किरा. ११. २४) । महदन्तरं मेघसर्पयोः इति । तादर्थ्यं यथा—ओदनान्तरस्तण्डुलः^६ इति । छिद्रं सुपिरम् । यथा—कुड्यान्तरे प्रविष्टश्चोर इति । अथवा छिद्रं रन्ध्रम् । परावत्स्कन्दनानुकूलमित्यर्थः । यथा—प्रहरेदन्तरे शत्रुमिति । त्रिभुवनच्छिद्रपिधानव्रतमित्यादौ छिद्रशब्दो व्यसनवचनः । तदप्यन्तरमुच्यते । आत्मीये यथा—अयमभ्यन्तरो मम इति । विनार्थं यथा—अन्तरे भवमन्तरीयं विनाभूतम्, ततो नव्समासे नान्तरीयकम्, अविनाभूतमित्यर्थः । बहिरर्थं यथा—अन्तरे चण्डालगृहा इति । ‘अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः’

(१. १. ३६) । बाह्यादचण्डालगृहा इत्यर्थः । अवसरे यथा—‘अत्रान्तरे किमपि ... मान्मयमाविरासीत्’ इति (माल. मा. १. २६) । मध्ये यथा—‘इदानी-
मन्तरे जाताः सरित्सागरपर्वताः इति । अन्तरात्मनि यथा—अन्तरात्मा, अन्तं
रातीत्यन्तरम् इति । शेषे—‘अन्तरः सदृशान्ययोः’ इति । सदृशे यथा—
‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति (१. १. ५०) । अन्यस्मिन् यथा—स्यलान्तरं गच्छाम
इति । यद्यप्यत्राविशेषेणान्तरमिति नपुंसकलिङ्गमुक्तम्, तथापि केषुचिदर्थविशेषेषु
नपुंसकत्वम्, न सर्वत्र । ^१तथा च वैजयन्त्याम् (पृ. २५७, श्लो. २)—

‘अन्तरः परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि ।

^२क्लीबं मध्ये चावकाशे तादृष्येऽवसरेऽवधौ ।

^३विशेषविधिरान्तधिष्ववस्थानविनार्ययोः ॥’

इति । मध्यादिष्वर्थेषु क्लीबमित्यर्थः ॥ १८७ ॥

^१ अनन्यानवरुद्ध Tv ^२ दत्तप्रतिदानादावनतिक्रमणीयम् Tv ^३ क्षेत्रयो
Gm₃, Tj₁ ^४ मासान्तरं देयम् Tv ^५ ‘अन्तरं बहिर्योगोपसव्यानयो’
(१. १. ३६) ^६ ओदान्तरं तण्डुलान्तरं B₆ ^७ ‘आवयोरन्तरे जाता पर्वता
सरितो द्रुमा’ (महानाटक ५. २५) इति स्वामी (पृ. ३१५) ^८ तदुक्तम् Tv ^९ क्ली
तु इति मु प्र ^{१०} अवसानविनार्ययो इति मु प्र

(पा) अन्तर—अन्तरात्मनि च । ^१सादृश्यान्यार्थयोरपि स्यात् ।

गकारस्य घकारोऽन्तरतमः । जन्मान्तरागत शीलम्^२ ॥ १८७ ॥

^१ तदृशं B₃ ^२ B₃, C₁ omit

मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

शार्वरं त्वन्धतमसे धातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

(वि) मुस्तेऽपि पिठरं कुम्भे भवेन्मन्यानदण्डके ॥ ४०३ ॥

पिठघते क्लिश्यतेऽनेनेति पिठरम् । ‘पिठं ^१हिंसासक्लेशनयो’ ॥

जलबन्धविशेषेऽपि शुष्ठीसुरतवन्धयो ।

असज्जाया प्रजाया च प्रवीणे कुत्सिते तथा ॥ ४०४ ॥

नागर तु त्रिषु भवेल्लिप्या नगरसंभवे ।

नगरे जात नागरम् ॥

धातुके शर्वरीजात हिस्रे^३ दन्तावलेऽपि च ॥ ४०५ ॥

अन्धतामिस्रके^३चापि शार्वरः^४परिकथ्यते ।

शर्वर्या जात शार्वरम् । शृणातीति वा शार्वरम्^५ ॥ ॥ १८८ ॥

^१ हिंसायाम् K₂, K₄

^२ हिंस^० J₂

^३ चैव J₂

^४ त्रिषु for परि J₂, K₂

^५ K₂, K₄ add 'श्च हिंसायाम्'

(विच.) मुस्तेऽपि पिठरम् । पेठतीति पिठरम् । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' ।

'शीकरादयश्च' ^१इत्यरप्रत्ययः । 'पिठरः स्थात्युक्ता कुण्डम्' इति पुल्लिङ्गो गतः (१, पृ. ५७२) । गौरादिषु पाठात् स्त्रियां ङीषि पिठरी इत्यपि । मन्थदण्डेऽपि पिठरशब्दः । शेषे—^२'वैशाखदण्डे पिठरमुखायां पिठरीत्यपि' इति^३ ॥ राजकशेरु-
प्यपि नागरम् । राजकशेरु भद्रमुस्ताख्यम् । राजीवकन्द इत्यपरे । अपिशब्दात्
शुण्ठ्यां नागरमुक्तम् (१, पृ. ५७६) । नगराख्यवेशे प्रायेण भवं नागरम् । शेषे—

'प्रवीणं कुत्सितं विना ।

असंज्ञानगरे जातं नागरं नागरायते ।

त्रिष्वथो सौरते बन्धे नागरम् ॥

इति । अस्वार्थः—अयोध्यापाटलीपुत्रादिके नगरे जातं नागरं विशेष्यनिघ्नः । तत्र जातोऽपि यदि कुत्सितः प्रवीणो वा स्यात्, तत्र 'नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः' (४. २. १२८) इति वृष्प्रत्यये नागरक इत्येव भवति । ननु नगरमिति विशेषसंज्ञयैव^४गुर्जरदेशे प्रसिद्धं किञ्चिन्नगरमस्ति । तत्र जात इत्यण्प्रत्यये सति नागरमित्येव स्यादित्यत्राह—असंज्ञानगर इति । कर्ज्यादिषु नगरं पठ्यत इति^५धृत्तिकारवचनात् तत्र जाते कर्ज्यादिभ्यो ढक्ब्प्रत्यये (४. २. ६५) नागरेयकमित्येव भवति । न तु नागरमिति स्यात् । यश्च नगरस्य रायको धायकः याज्ञकादिसमासः, तत्र न अगं रातीति व्युत्पत्त्या नागरशब्दो वाच्यलिङ्गः । सुरतकाले स्त्रीपुंसयो-
रवयवसंनिवेशविशेषे सुरतबन्धे नागरं नपुंसकम् । नागरलक्षणमुक्तं ग्रन्थान्तरे ॥
शार्वरं—भेद्यलिङ्गकम् । शर्वर्या भवं शार्वरम् । गाढमन्धं तमः शृणातीति शार्वरम् ।

धातुको हितः । 'शृ हिंसायाम्' । वरन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । शार्धरो व्याधः । शार्धरं शाबरकुलम् इत्यादौ वाच्यलिङ्गः । 'धातुकेभ्योऽन्यलिङ्गकम्' इति पाठे धातुकश्चासौ इभश्चेति समासः । तत्र धातुकः कुञ्जरः, कुञ्जरघटा, कुञ्जरयूथमित्यादि विशेष्यानुरोधेनान्यलिङ्गत्वमित्यर्थः ॥ १८८ ॥

^१ बाहुलकादरो गुणाभावश्च इति भा वी (पृ ४६५)

^२ मन्थनदण्डे इत्यर्थं

^३ Tv adds 'अध्वरपिठरसूमापिप्लो वैजयन्त' इति

^४ गुञ्जरं B₈

^५ 'कर्त्तव्यादिपु

तु समाशब्देन साहचर्यात् सज्जनगर पठषत्वे, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् (काशिका १, पृ ३२६-३०)

(पा) मुस्तेऽपि पिठरम् । ^१स्यात्यामपि स्यात् ॥ राजकशेरुप्यपि नागरम् । राजकशेरु ^२तृणमूलविशेष । शुण्ठ्यामपि स्यात् । शार्धर—भेद्य-लिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

^१ Ba omits the sentence

(पृ ३१९)

^२ भद्रमुस्ताख्य, जलजकन्दविशेष इति स्वामी

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

(वि) अरण धवल पीते पद्मकेसरचन्द्रयो ॥ ४०६ ॥

विशदे पुंसि गौर स्यान्नद्या शकरयोपिति ।

रोचनाया हरिद्राया कामिन्या वरुणस्य च ॥ ४०७ ॥

सहस्रवेधनि तथा फलिन्या च स्त्रिया भवेत् ।

गुरत इति गौर । 'गुरी उद्यमने' ^१ ॥

^२ भस्मातक्याख्यवृक्षे स्याद् ^३व्रणकारेऽप्यरुष्कर ॥ ४०८ ॥

अरुपि व्रणान् करोतीत्यरुष्कर ^१ ॥

उदरे कठिने चापि जठर परिकीर्तित ।

^२ जायतेऽस्मिन्निति जठर । 'जनी प्रादुर्भावे' ॥

अधस्तादोष्ठयोर्हीनेऽप्यधर परिकथ्यते ॥ 409 ॥

⁶अधोभवत्वाद् अधर ॥ १८६ ॥

¹ उद्यमे K₆ ² भल्लातकाख्य° K₅ ³ व्रणकार्य° K₂, K₃ ⁴ J₂ adds
'शुक्लं करणे' ⁵ जायन्ते J₂ ⁶ अधस्तात् K₂, K₃

(विव.) गौरोऽरुणे सिते पीते । गुरते पुरष उद्युङ्कतेऽस्मिन्निति गौरः ।
'गुरी उद्यमने' । 'ऋञ्जेन्द्र . . . गौरवञ्जेरामालाः' (उ. २. ३१) इति निपात-
नात् साधुः । पूर्ववाक्यस्थं भेद्यलिङ्गकमिति पद रेफान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्तमनुवर्त-
नीयम् । शेषे—

'पञ्चकेसरे ।

गौरं ना तु मृगे चन्द्रे नदीवरुणयोषितोः ।

रोचनारजनीहिङ्गुप्रियङ्गुक्ष्मासु च स्त्रियाम् ॥'

इति । 'शार्दूलाय राज्ञे गौरः' (तै. सं. ५. ५. ११. १) इत्युक्ते मृगविशेषे चन्द्रे च
पुंलिङ्गः । नदी गौरीसंज्ञयैव प्रसिद्धा । रोचना गोरोचना । 'प्रियङ्गुः प्रियवल्ली
च गौरी पुष्करपर्णिका' इति द्रव्यावल्ल्याम् ।

'पिण्डा गौरी च रजनी हरिद्रा वर्णयत्यपि ।

नद्यादिषु च स्त्रीलिङ्गो ङीबन्तश्च . . . ॥'

इति ॥ व्रणकार्यप्यरुणकरः । व्रणहेतुः शस्त्रादिः । व्रणकारिभल्लातके प्रागुक्तः¹
(१, पृ. २४१) । ²अरुणि करोतीत्यरुणकरः । 'दिवाविभा . . . तद्धनुरह.पु' (३.
२. २१) इति टप्रत्ययः ॥ जठरः कठिनेऽपि स्यात् । जायत इति जठरः³ । 'जनेर-
रुष्ठ च' (उ. ५. ३४) इत्यरप्रत्ययः, घातोर्नकारस्य ठकारः । 'कुक्षौ तु जठरो
न स्त्री त्रिषु वृद्धकठोरयोः' इति रुद्रः ॥ अधस्तादपि चाधरः । अधस्तात,
अधोदेशस्य इत्यर्थः । अपकृष्टेष्वधरस्त्रिषु । ओष्ठेऽपि⁴ पुंलिङ्गः प्रागुक्तः
(१, पृ. ४१६) ॥ १८६ ॥

¹ B₆ adds व्रणकारीव घातुके इति प्रागुक्त
प्रादुर्भावे' B₆. ⁴ तु for अपि Tv

² T₂ adds व्रणान्

³ 'जनी

(पा) गौगोऽरुण सिते पीते । भेद्यलिङ्गकमित्यधिकारः । ^१कन्या-
द्यर्थेषु निरवकाश ॥ व्रणकार्येऽप्यरुष्कर । भल्लातक्यामपि स्यात् । ^२जडिय-
दुन्नु' ॥ जठर. कठिनेऽपि स्यात् । उदरेऽपि ^३स्यात् ॥ अघस्तादपि चाधर ।
ओष्ठेऽपि स्यात्^३ ॥ १८६ ॥

^१ कन्याद्यर्थे° B₃, C₁

^२ B₃ omits

^३ B₃ omits स्यात्

अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९० ॥
एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

(वि.) एकाग्रनगतेऽपि स्यादेकाग्रश्चाप्यनाकुलः ।

एकमग्रमस्यत्येकाग्र ॥

व्यासक्त व्याकुले चापि व्यग्रशब्द प्रकीर्तित ॥ ४१० ॥

^१विविधमग्रमस्येति व्यग्र ॥

उदीच्यश्रेष्ठयोरुर्ध्वे प्रतिवाक्ये तथोत्तरम् ।
विराटपुत्रे पुंसि स्यादुत्तरा ककुभि स्मृता ॥ ४११ ॥

उत्तरतीत्युत्तरम् । 'तृ प्लवनतरणयो' ॥

श्रष्टदक्षिणयोश्च स्यादुदीच्यादिविपर्यये ।
प्रतिवाक्यविहीने चाप्यनुत्तर उदाहृत ॥ ४१२ ॥

न विद्यते उत्तरमस्यत्यनुत्तर ॥

- दूरेऽप्यनात्मोत्तमयो ^२परशब्दोऽभिधीयते ।

पिपतीति पर । 'पृ पालनपूरणयो' ॥ १९० ॥

^१ विशेषेणागतीति व्यग्र । अगि शतौ' K₃ K₄ ^२द्वितीये कंचने पर J₂ चपने
पर K₄

(विव.) अनाकुलेऽपि चेकाग्रः। अनाकुलः स्वस्थः। एकमग्रं बुद्धिस्थ-
मस्येत्येकाग्रः। 'एकाग्रमेकताने स्यादेकाग्रं चाप्यनाकुलम्^१' इति विश्वप्रकाशः
(पृ. १४१, श्लो. २०४) ॥ व्यग्रोऽप्यासक्त आकुले। व्यग्रः कार्यान्तरव्यापृतः।
आकुलो दुःखाभिभूतः। विविधमग्रमस्येति व्यग्रः ॥ उपर्युदीच्यश्रेष्ठेऽप्युत्तरः।
उत् ऊर्ध्वं तरति प्लवत इत्युत्तरशब्दः उपरिस्थितः ^२उत्तरदेशवचनः। तद्देशभवे
लक्षणया वर्तत इति उत्तर उदीच्यः। ^३उत्कृष्टवचनाद् अव्ययात् तरप्रत्यये सति
उत्तरशब्दः श्रेष्ठेऽपि। शेषे—

'विद्युत्तरा स्त्रियां पुंसि विराटतनयेऽपि च।

उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यात् ॥'

इति ॥ स्यादनुत्तरः—श्रेष्ठे। एषामुपरिस्थितानां वैपरीत्ये अधःस्थितानुदीच्य-
निकृष्टेष्वित्यर्थः। अविद्यमान उत्तरो यस्मादिति विग्रहे श्रेष्ठेषु अनुत्तरशब्दः।
दूरानात्मोत्तमाः पराः। प्रमातारमवधीकृत्य संनिकृष्टापेक्षया भूप्रदेशसंयुक्तसंयोग-
भूयस्त्ववान् दूरः। तार्किकाणां प्रसिद्धपरत्यगुणाधिकरणमित्यर्थः। यथा—श्रीपर्वत-
स्थस्य गोदावर्यपेक्षया वाराणसी परा इति प्रयोगः। अनात्मनि यथा—इदं परेषां
मतमिति। 'परब्रह्मेत्युत्तमे। पिपतीति परः। 'पृ पालनपूरणयोः'। पचाद्यच्
(३. १. १३४)^४। शेषे—'परः शत्रावलिङ्गं स्यात् केवले लिङ्गमव्ययम्' इति।
'पर दूरान्यमुख्येषु केवले त्वव्ययं मतम्' इति 'विश्वप्रकाशश्च (पृ. १२५,
श्लो. ६) ॥ १६० ॥

^१ अनाकुले इति मु ग्र ^२ उदग्देशं Gm₃, Iv ^३ T₁t, T₂ add अतिशयेन

^४ परात्मेत्युत्तमेऽपि Gm₁, Gm₃ ^५ Bhānu add 'ऋदोरप्' (पृ. ४६६)

^६ पर दूरान्यमुख्येषु इति वैजयन्त्यां दृश्यते (पृ. २३४, श्लो. ४६), केवले, परमव्ययमिच्छन्ति
इति मुद्रितविश्वप्रकाशे

(पा.) अनाकुलेऽपि चेकाग्रः। एकतानेऽपि स्यात्^१ ॥ व्यग्रो—अनात्मो-
त्तमा परा। अनात्मत्यन्य^२। 'पर दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनो' इति
वैजयन्ती (पृ. २३४, श्लो. ४६) ॥ १६० ॥

^१ B₃, C₁ omit स्यात्

^२ B₃ adds 'अनात्मोत्तरा इत्यपि पाठ

स्वादुप्रियो च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयो ॥ १६१ ॥

उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वरं शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १६२ ॥

(वि) स्वादुद्रव्ये प्रिये चापि मधुर परिकथ्यते ॥ ४१३ ॥

मधु ^१माधुर्यमन्नास्तीति मधुर ॥

निर्दये कठिने घोरे क्रूरस्त्रिषु विवक्षित ।

^२कृन्ततीति क्रूर । 'कृती छेदने' ॥

उदारो दक्षिणे दातृमहतोरनुकूलके ॥ ४१४ ॥

उदयितीत्युदार । 'ऋ गती' ॥

इतरो नीचके चैव परे च परिकथ्यते ।

एतीति इतर ^३ ॥

स्वेच्छावर्तिन्यलसके स्वरं समभिधीयत ॥ ४१५ ॥

स्वेन ^४ईर्ते गच्छतीति स्वर । 'ईर ^५गती' ॥

उद्दीप्तशुक्लयो ^६शुभ्रमध्रके चापि कथ्यते ।

^७शोभत इति शुभ्र । 'शुभ दीप्ती' ॥ १६१-२ ॥

इति रेफान्तवर्ग ^८

^१ अल्प for अल्प K₄ ^२ कृणाति, 'कृ हिंसायाम्' K₂, K₃ ^३ J₂, K₂
add 'इण् गती' ^४ इयति K₂, K₄, ईरयति J₂ ^५ K₄ adds वम्पने च
^६ शुक्रयो K₃, K₆ ^७ शोभवति J₂ ^८ K₂, K₄ add रेफान्तशब्दसंख्या ६२

(विव.) स्वादुप्रियो च मधुरौ । ^१मधु. माधुर्यरसविशेषोऽस्यास्तीति मधुरः । 'अपशुपिमृष्कमधो रः' (५. २ १०७) इति रप्रत्ययः । मधुर कदली-फलमिति स्वादुनि । मधुरभाषीति प्रिये । रसमात्रे पुंलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. १६) ।

तद्वति वाच्यसिद्धः ॥ क्रूरो कठिननिर्दयः । क्रूरो वृथाम्यन्तरकोपः । निर्दयः कृपारहितः । ^२कृन्ततीति क्रूरः । 'कृती छेदने' ॥ उदारो दातृमहतो । उदाराति उच्चैरर्थिभ्यो सर्वतो ददातीति उदारः । 'रा दाने' । 'आतश्चोपसर्गे' (३. १. १३६) इति कर्तरि कप्रत्ययः । शेषे—'दक्षिणेऽपि च । स्यादुदारोऽनुकूलेऽपि' इति । इतरस्त्वन्यनीचयोः । अन्यस्मिन् यथा—सव्येतरकरः शरः^३ इति । नीचे यथा—'पक्वाभ्रमितरे जनाः इति । इतं प्राप्तं रातीति इतरः ॥ मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरम् । स्वेन स्ववृद्धघनसारेण इतं गच्छतीति स्वैरः । 'इंर गतो' । पचाद्यच् (३. १. १३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा. ६. १. ८६) इति वृद्धिः ॥ शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः । उद्दीप्तं प्रकाशितं, शुक्लं श्वेतगुणयुक्तम् । शोभत इति शुभ्रम् । 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' । 'स्फायितञ्चि . . . शुभिभ्यो रक्' (उ. २. १३) इति रक्प्रत्ययः । शेषे—^५'जानीयाच्छुभ्रमभ्रके' इति ॥ १६१-२ ॥

इति रेफान्तवर्गः^६

^१ स्वादु मध्वादिगतो मधुरविशेष । प्रिय हृद्यम् B₅, T_v ^२ कृणाति, 'कृन् हिंसायाम्' B₆, कृणोति, 'कृन् हिंसायाम्' T₁₁, T₁₂, 'कृतेश्च कृ च' (उ २ २३) इति रक् इति भा वी (पृ ४६६) ^३ 'शर सव्येतरं भुजे' इति रघुवशे (१२ ६०)

^४ कन्या धरयते रूप मिष्टाभ्रमितरे जना—Subhās (Apte's Dict p 1271)

^५ विशेष शुभ्रमभ्रके B₆ ^६ Gm₃ adds शब्दसंख्या ६२

(पा) स्वादुप्रियौ च मधुरौ—शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयो । अनुक्तम्—

शिखर शोणरत्नेऽपि गिरि त्रीडागुडेऽपि^१ च ।

'अच्चनगङ्गु' ॥

गृध्र म्यादर्घलुप्तेऽपि घस्र. स्याद् घातुकेऽपि^२ च ।

मकुर स्याद् मुकुरवद् मल्लिकाकुसुमेऽपि च ॥

^३मधुद्रो भ्रमरश्चेति द्वामिमौ कामुकेऽपि च ।

दिगम्बरोऽन्धकारेऽपि जगत्पि चराचरम् ॥

लम्बोदरस्तुलाया^४ च लक्ष्मीपुत्रो ह्येऽपि च ।

पीताम्बरो नटेऽपि स्याद् महामातो घनिन्यपि ॥

तुपार शीकरेऽपि स्याच्छर स्यादुदकेऽपि च ।
 वारस्त्रिया च कावेगे स्वेरिण्या च निशाचरी ॥
 खर्जूरौ वृश्चिकेऽपि स्यात् ^१कर्बूर काञ्चनेऽपि च ।
 विष्किर कुक्कुटेऽपि स्याद् वल्ल्यामपि च वल्लरी ॥
 प्रखरोऽश्वतनुवेऽपि हर स्याद् गर्दभेऽपि च ।
 अमुर कुञ्जरेऽपि स्याद् मिहिरो वारिदेऽपि च ॥
 स्याद् विल्वयशसोश्च ^२श्री स्यादग्रभरयोश्च धू ।
 कादम्बरी परभृता शारिका भारतीति ^३च ।
 धाराम्बुतानसेनाप्रस्कन्धशस्त्रमुखेषु च ॥
 बिहार सुगतावासक्रीडनोपवनपु च ।
 कुमार स्यादश्ववारे शुकबालकयोरपि ॥
 भङ्गुर नश्वरे वक्रे कटीर कन्दर कटौ ।
 हीरा पिपीलिकालक्ष्म्योर्वे ^४काश्मीर्यंदेहयो ॥
 वालस्तु दिवसे वाल मन्दिरे च चतुष्पथे ।
 प्रकर कीर्णपुष्पादौ प्रकरी चत्वरान्वौ ॥
 सुवर्णपुलिकाया स्याद् वज्री कम्पस्तु सुन्दरे ।
 जर्जरस्त्रिपु जीर्णे स्यात् परपुष्टे तु जर्जरः ॥
 टट्टरी स्याद् मृपावादे भेरीनादे तु टट्टर ।
 बन्धुर सुन्दरे नग्रे बन्धुरा वारयोपिति ॥
 टङ्कारो ज्यारवे ख्यातौ ^५कुटार केवले रतौ ।
 नरेन्द्रो विषवैद्ये स्यादार्थिके वसुधापतौ ॥
 कटिभूत सारसन कटिवस्त्रे च चामर्ये ।
 गिरिसारोऽश्मसारे स्याद् गिरौ च मलयाह्वये ॥
 पीतसारो मलयजे गोमेदकमणावपि ।
 दण्डधारो यमे भूपे व्यवहार पणे स्थितौ ॥
 दण्डयात्रा दिग्विजये यात्राया चाध्वरस्य च ॥ १६१-२ ॥

इति रेफान्तवर्ग

^१ गेन्दुकेऽपि B₃
(५ १४४, श्लो २४१)

^२ धातुके C₁
^३ कर्बूर C₁

^४ मूषुद्र A₁
^५ विषयोश्च A₁

^६ उद्धृताते इति वि प्र
^७ तथा B₃ C₁

^८ वाश्मीर^८ C₁. ^९ कुटीर कम्बले रत्तो B₃

अथ लान्तवर्गः—

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १६३ ॥

(वि.) कङ्क्रेऽपि वृक्षे घम्मिल्ले मौलिश्चूडाकिरीटयोः ॥ ४१६ ॥

^१मूल्यत इति मौलि । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' ॥

^२वृक्षे काण्डे गजे पुष्पे पीलुः स्यात् परमाणुके ।

^३पीलतीति पीलुः । 'पील प्रतिष्ठम्भे' ॥ १६३ ॥

^१ मलयत इति मौलि । 'मल मल्ल धारणे' K₂, K₃ ^२ वृक्षवाण्डे K₆ ^३ पीयत इति पीलु । 'पा पाने' K₂, K₄; पीडयत इति K₃, K₆

(वि.) चूडा—मौलयस्त्रयः । चूडा शिखा । अत्र त्रय इत्युपत्यया संयतशब्दस्य केशविशेषणत्वं मौलिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वं च गम्यते । यद्वाः केशा इत्यर्थः । ^१मूलति प्रतितिष्ठतीति मौलिः । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' । शेषे— 'कङ्क्रेलिपादपे मौलिः' इति । कङ्क्रेतिरशोकः ॥ द्रुमप्रभेद—पीलयः । द्रुमप्रभेदो गुडफलः । मातङ्गः कुञ्जरः । काण्डो घाणः । पीलयतीति पीलुः^२ । 'पीड अवगाहने' । लडयोरभेदः । शेषे— 'पीलयः परमाणवः' इति । यथा—पीलुपाक इति ॥ १६३ ॥

^१ अवगम्यते Tv ^२ मूलस्यादूरे भवः । 'मुल्लमादित्वात्' (४. २. ८०) इत् । यद्वा मूलस्यापर्यम् । 'भत इत्' इति भा. टी (पृ. ४६६). ^३ पीलति गच्छतीति पीलुः । 'पील गतो' Tv; मृग्यादित्वात् (उ. १. ३७) उः इति भा. टी. (पृ. ४६६).

(पा.) चूडा—मौलयस्त्रयः । शिरोऽपि स्यात् । 'मुण्डोत्तमाङ्गमस्तनव- मौलिशिरःशीर्षमूर्ध्वानि स्युः' इति हलायधः (अ. मा. २. ३६३) । ^१अन्यतर- लिङ्गाभिधानान् स्त्रीपुंलिङ्गः । 'किरीटे मौलिरास्तीचे चूडागयतनेशयोः' इति रभसः ॥ द्रुमप्रभेद—पीलयः । परमाणुरपि स्म्यात् । 'पीलुर्द्रुमे गजे वाण्डे परमाणुप्रमूनयोः' इति विश्वः (पृ. १५१, श्रुतौ. ३४) ॥ १६३ ॥

¹ B₃, C₁ omit 'तर'² B₃ omits स्यात्

कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

स्यात् कुरङ्गेऽपि कमलः प्राचारेऽपि च कम्बलः ॥ १६४ ॥

(वि) मृत्यो यमे महाकाले काल समयनीलयो ॥ 417 ॥

गौर्या नील्या मेघपद्मकर्ता मञ्जिष्ठक्षीरकीटयो ।

कृष्णत्रिवृति निन्दाया काली स्याद् मातृभेदके ॥ 418 ॥

कल्पते सख्यायत इति काल । 'कल' शब्दसख्यानयो ' ॥

कलहेऽन्त्ययुगे ¹शूरे निष्क्रियाया कलिर्युधि ।

निष्क्रिया निरर्थकरणम् । कल्पन्तेऽस्मिन्निति कलि । 'कल किल क्षेपे' ॥

²पद्मे जले ³क्लोम्नि ताम्रे पद्मके कमल भवेत् ॥ 419 ॥

कुरङ्गे कमलो लक्ष्म्या कमला वरयोपिति ।

काम्यत इति कमलम्⁴ । 'कम् कान्तौ' ॥⁵तास्नायामुत्तरासङ्गे नागराजे च रत्नके ॥ 420 ॥

त्रिमिभेदे जले क्लीव कम्बल परिकल्पते ।

काम्यत इति कम्बल⁶ ॥ १६४ ॥¹ पोरे K₆² जडे K₅³ व्योम्नि K₃, लोम्नि K₆⁴ कमलाK₂, K₄⁵ K₅ omits 3 lines⁶]2, K₂ add 'कम् कान्तौ'

(विव.) कृतान्तानेहसोः कालः । कृतान्तो यमः । श्ले—

'काला कृष्णा त्रिवृत् कालो गौरीजलदमालयोः ।

नीलीमाञ्जिष्ठयोः क्षीरकीटमातृकयोरपि ॥ '

इति । कृष्णा त्रिवृदिति टाबन्तः । मातृका महाकालीति प्रसिद्धा । विश्वप्रकाशे—

¹ कृष्णत्रिवृति काला स्यान्नीलीमाञ्जिष्ठयोरपि ।

कालो गौर्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । '

इति^१ (पृ. १४६, श्लो. १२) ॥ चतुर्थेऽपि युगे कलिः । कल्यन्ते क्षिप्यन्ते जना
अत्रेति कलिः । 'कल कल क्षेपे' । अपिशब्दात् कलहे प्रागुक्तम् (१, पृ. ५४५) ॥
स्यात् कुरङ्गेऽपि कमलः । कुरङ्गो हरिणभेदः । कं नीरं मलते उच्चैर्धत्त इति
कमलम् । 'मल धारणे' । विश्वप्रकाशे—

'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लोम्नि भेषजे ।

मृगप्रभेदे कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः ॥'

इति (पृ. १५३, श्लो. ५३) । क्लोम तिलकम् । भेषजं पद्यकम् ॥ प्रावारेऽपि
च कम्बलः । प्रावार उत्तरासङ्गः । कं सुखं बलतीति कम्बलः । 'बल प्राणने' ।
शेषे—'सास्नायां नागराजे च कम्बलोदकिमावपि' इति । 'समौ रत्नककम्बलौ'
इति गतम् (१, पृ. ४३६) । नागराजः कम्बलाख्यः सर्पः । कूर्मिर्वस्त्रपूका ।
'कम्बलो नागराजे स्याद् गजप्रावरणेऽपि च' इति विश्वप्रकाशः (पृ. १५५,
श्लो. ७५) ॥ १६४ ॥

^१ 'वृष्णविवृत्तो काला तु' इति मु प्र ^२ बालयति । 'बल शब्दसंख्यायाम्' ।
'बल प्रेरणे' वा ष्यन्त । पचाद्यच् । यद्वा बल्यते सख्यायते । बर्मेणि घञ् । यद्वा बल्यते । 'कल
उपदेशे' । घञ् इति भा दी (पृ. ४६७) ^३ गजेत्यादि मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

(पा) कृतान्त—युगे कलिः । 'कलि स्यात् कलहे शूरे कलिरन्त्ययमुगे
युधि' इति विश्वः (पृ. १५२, श्लो. ४८) ॥ स्यात् कुरङ्गेऽपि कमलः ।

'कमल सलिले ताम्रे क्लोम्नि रक्ताम्बुजेऽम्बुजे ।

मृगप्रभेदे कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः ॥'

इति विश्वः (पृ. १५३, श्लो. ५३) ॥ प्रावारेऽपि कम्बलः ।

'कम्बलो नागराजे स्यात् साम्नाप्रावारयोः कृमौ ।

कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बल मलिले मतम् ॥'

इति विश्वः (पृ. १५५, श्लो. ७५) ॥ प्रावारो रोमशाटी । ^२ कम्बनि, कम्बजि-
पुरुषम् । ॥ १६४ ॥

¹ जलजे लोम्नि भेषजे इति मृ ग्र² B₃ omits

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १६५ ॥

(वि) राजप्राह्यकरे दैत्ये गृहदारुणि ³गन्धके ॥ 421 ॥

उदरावयवे चैव बलिश्चामरदण्डके ।

पूजोपहारे ⁴जरया श्लथचर्मणि वर्तते ॥ 422 ॥⁵बलत्यनेनेति बलि । 'बल' प्राणने' ॥

स्थौल्ये सैन्ये रसे रूपे गन्धसामर्थ्ययोर्वलम् ।

काके सीरिणि दैत्ये ⁶ना बल सत्त्ववति त्रिपु ॥ 423 ॥वाटघालके च विद्याया बला समभिधीयते⁷ ।

बलत्यनेनेति बलम् । 'बल प्राणने' ॥ १६५ ॥

¹ गण्डके K₅² जरया K₅³ बल्यतेऽनेनेति बलि J₂⁴ K₆ adds

'बल सचरणे'

⁵ च for ना K₂, K₃⁶ 'व्यपते K₃, K₅(विब.) करोपहारयोः—स्त्रियाम् । करः प्रजान्यो राजप्राह्यो भागः ।

उपहारो देवतोद्देशेन प्रदेय औवनादिः । तत्रोभयत्र बलिशब्दः पुलिङ्गः ।

¹प्रवृद्धत्वादिना शरीरे जायमाना त्वक्सकोचकृता रेखा बलिः । तत्र स्त्रीलिङ्गः ।

यद्यपि बलिशब्दः करोपहारवचन. केवलमौष्ठ्यादिः तथाप्येकदेशविकृतस्याप्यनन्य-

त्वाद् (प. ७. २. ७८) नानार्थत्वेनाभिधानम् । बलति जीवत्यनेनेति बलिः ।

'बल प्राणने' । बलते सवृणोति शरीरमिति वा² । शेषे—

'बलिश्चामरदण्डके ।

गृहदारविशेषे च घाणताते च गन्धके ॥'

इति । गृहदारविशेष इति ³स्तम्भचूडासु तिर्यङ्निधीयमान⁴ सरन्ध्र दाह ।

तथा चोक्तं पाञ्चरात्रे मण्डपनिर्माणे—

'सारदारुमवास्तम्भान् कुर्याच्चूडासमन्वितान् ।'

इत्युक्त्वा,

‘ बलिकां मूर्धतस्तेषां कुर्यात् ॥ ’

इत्युक्तत्वादिति । तत्रापि स्त्रीलिङ्ग एव । बाणतातो बिरोचनसुतो बलिनामा
दैत्यः । गन्धको गन्धकद्रव्यविशेषः । तत्रोभयत्र पुल्लिङ्गः ॥ स्थौल्य—काकसी-
रिणोः । स्थौल्यं ^१पीनत्वम् । सामर्थ्यं शक्तिः । स्थौल्यादित्रये रूपविशेषाद्
नपुंसकलिङ्गः । बलति चिरं जीवतीति बलः काकः । ‘ बल प्राणने ’ । बलसंबन्धाद्
अशंआद्यच्चि (५. २. १२७) बलः । सीरी बलभद्रः । शेषे—‘ बलं गन्धे रसे
रूपे दैत्ये ना बलिनि त्रिषु ’ इति । दैत्ये यथा—इन्द्राहितः, यतो बलारातिरिति
संज्ञाविशेषोऽपि, फडिचदिन्द्रेण हत इत्यर्थः । बलवति वाच्यलिङ्गः । यथा—‘ बुध-
नस्य बलं राजा ’ (चाणक्य. ४०) इति^२ ॥ १६५ ॥

^१ B₆ omits प्र

^२ बलते । बल्यते वा, ‘ बल प्राणने ’ । ‘ बल सयरणे ’ ।

‘ सर्वधातुभ्य इन् ’ (उ ४ ११८) इति भा दी (पृ. ४६७).

^३ स्तम्भ^० Tj₁, Tj₂

^४ ‘ विधीयमान B₅, B₆

^५ पीवरत्यम् B₆, Gm₁

^६ बलते । बलति । बल्यते वा ।

अनेन वा । ‘ बल सयरणे ’ । ‘ बल प्राणने ’ वा । पचाद्यच् । कर्मणि पञ् वा । सज्ञापूर्वत्वत्वाद्
बुद्धयभाव । ‘ पुंसि— ’ इति धो वा इति भा दी (पृ. ४६७).

(पा) करोपहारयोः—स्त्रियाम् । ^१प्राण्यङ्गकमुदररेखा । अथवा प्राण्य-
ङ्गज श्लेषचर्म ॥ स्थौल्य—काकसीरिणोः ॥ १६५ ॥

^१ अङ्गजमुदररेखा B₃

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

मेघलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १६६ ॥

(वि.) वात्याया पुंसि वातूलो वातस्यामहने त्रिषु ॥ ४२१ ॥

वात न महते, वातस्य समूहो वा वातूल ॥

त्रिलिङ्ग्या ^१वतवति द्वयोः श्वापदसर्पयोः ।

दु शिशिनगजे पुंसि व्यालः समभिवर्ण्यते^२ ॥ ४२५ ॥

^३व्याल्यने नियार्थेन इति व्याम । ‘ अन^४ भूषणपर्याप्तिवारणेष्टु ’ ॥ १६६ ॥

^१ वृत्तवे वाणे K₄ ^२ अभिकथ्यते K₂, K₄, °कील्यंते K₅ ^३ व्यलतीति K₅,
विशेषेणात्यते J₂ ^४ 'अल निवारणे' K₂, K₃, K₄

(वि.) वातूलः—वात्यासहे त्रिषु । समानञवयोः विरुद्धक्रिययोः
वाय्वोर्बह्ना^१ वा समूहो वात्या । 'वातात् समूहे च' (वा ५. २. १२२) ।
तत्र सहत इत्यर्थे समूहार्ये च ऊलच्प्रत्ययः । वातूलः । उन्मत्तेऽप्याहुरिति स्वामी
(पृ. ३१८) ॥ भेद्यलिङ्गः—श्वापदसर्पयोः । गूढविप्रियकारी शठः । तत्र
व्यालशब्दो वाच्यलिङ्गः । व्याघ्रादयो वनचरा मृगाः श्वापदाः । सर्पाः प्रसिद्धाः ।
तत्र पुल्लिङ्गत्वविधानं नपुंसकनिर्णयार्थम्^२ । स्त्रीलिङ्गविधक्षाया तु 'द्विचतुःषट्पदो-
रगाः' (३. ५. ३७) इति स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि^३ वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव
'व्यालीव मलयद्रुमम्' इति कालिदासः (रघु. १२. ३२) । विशेषेणात्यते
वायंत इति व्यालः । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेपु'^४ । शेषे—'व्यालो दु. शिक्षिते
गजे^५ ।' इति ॥ १६६ ॥

^१ B₆ adds वाताना

^२ विशेषार्थम् B₆

^३ B₅ omits लिङ्ग.

^४ 'लिङ्गत्वमपि B₅

^५ विरुद्धमाममन्तादलति । अङ्गति वा । 'अल भूषणादौ' । 'अह

उद्यमे' । डलयोरेकत्वम् । पचाद्यच् इति भा दी (पृ ४६७)

^६ खसे Tv

(पा) वातूल —वातासहे त्रिषु । ^१वात्यासहे इति उदयादित्यमतानु-
सारी पाठ । वातासह इति शाकटायनमतानुसारी पाठ ॥ भेद्यलिङ्ग —श्वापद-
सर्पयो । अर्थव्ययसहे^२ भेद्यलिङ्ग । 'अर्थव्ययसहो^३ व्याल' इति हलायुध (अ
मा ५. ४६) । दुष्टगजेऽपि पुल्लिङ्ग । 'व्यालो 'दुष्टमतङ्गजे' इति हलायुध
(अ. मा २. ७०) ॥ १६६ ॥

^१ वातासहे A₁

^२ A₁ adds पुरपे

^३ सहे इति मृ घ

^४ व्यालो

दुष्टमन श्रेष्ठ इति म अ

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं ग्गायुधम् ।

शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्त्वश्रचङ्कपडिक्तपु ॥ १६७ ॥

(वि) श्लेष्मण्यश्रुणि मूत्रे च दूषिकावर्णविष्ठयो ।

विष्ठया ^१शुनवसयोर्मज्जालोहितयोर्नखे ॥ ४२६ ॥

स्वेदे पापे मलोऽस्त्री स्यात् कृपणे^२ च त्रिपु स्मृत ।

मल्यत इति मल । 'मल मल्ल धारणे' ॥

आयुधे रोगभेदे च मृत्यौ शूलमुदाहृतम् ॥ ४२७ ॥

योगभेदे ध्वजे शूल शूला पण्यस्त्रियामपि ।

^३शूलतीति शूल । 'शूल रुजायाम्' ॥

ज्वालाया हव्यवाहस्य शङ्खी कील उदाहृत ॥ ४२८ ॥

कीला कफोणिनिर्घति^४ रतिसम्भवताडने ।

कील्यत इति कील । 'कील^५ बन्धने' ॥

धाराङ्घ्योर्यवपत्न्या सजातश्मश्रुयोपिति ॥ ४२९ ॥

^६प्रस्थे च कर्णतालाग्रे पालिरस्त्राङ्गभेदयो ।

पाल्यत इति पालि । 'पाल रक्षणे' ॥ १६७ ॥

^१ शूल^१ K₅ ^२ कृपणेपु J₂, K₃, K₄ ^३ शायतेऽनेनेति शूलम् । 'शो
तनूकरणे' K₂, K₃ ^४ रतिसंरम्भ^४ K₅ ^५ 'कील शोपे' J₂ ^६ प्राप्ते K₆

(विब.) मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि । किट्टं सिंहाणादिकम् । विट्प्रहण
मूत्रादीनामप्युपलक्षणम् ।

'यसाशुषलमसृष्टमग्जामूत्रविट्कर्णविण्णराः'^१ ।

इलेप्माश्रुद्विविकास्येदा द्वावशंते भला नृणाम् ॥'^२

इति स्मृतेः (म. स्म. ५. १३५) । पापे यथा—'निर्मला स्वर्गमापान्ति'
(म. स्म. ८. ३१८) इति । किट्टे यथा—अयोमलमिति । मल्यते धार्यत इति
मलम्^३ । शोपे—'मलस्तु कृपणे त्रिपु' इति । अस्त्री शूलं रणाद्युपम् । एगु
रोग यातवृत्तस्तोदः । शूलमायुधविशेषः त्रिशूलरः । शूलति प्ययपतीति
शूलम् । 'शूल रुजायाम्' । पचाद्यच् (३. १. १३५) । 'शूलते योग इत्यपि ।
अत्र प्रतापः—

‘रोगभेदे भवेच्छूलं मृत्योः प्रहरणान्तरे ।
योगभेदे ^६भवेच्छूलः शूला पण्यस्त्रियां मता ।
शूलं विक्रयणेऽपि स्यात् ॥’

इति । योगभेदो विष्कम्भादिषु नवमः शूलाख्यः ॥ शङ्खावपि द्वयोः कीलः ।
कील्यते बध्यतेऽस्मिन्निति कीलः शङकुः, गोमहिष्यादिवन्धनस्तम्भः । अपिशब्दाद्
^७वह्निष्वालाविशेषे । शेषे—‘अथ कीला स्यात् प्रहारे रतिसङ्गरे’ इति ।
^८अन्यत्राप्युक्तम्—‘कीला उरसि ^९धर्तव्या वक्षस्यपि न फूत्कृतम्’ इति ।
जिह्वाप्रजनितो ध्वनिः फूत्कृतम् । ‘कीलः ^{१०}कफोणीनिर्घाते’ इति विश्वः
(पृ. १५१, श्लो. ३८) ॥ पालिः स्त्र्यश्चङ्कुपडक्तिषु । अश्रिधारा^{११} । अङ्कु
उत्सङ्गः^{१२} । पडक्तिराधलिः^{१३} । ‘पाल रक्षणं’ । ‘अच इः’ (उ. ४. १४०) ।
‘अङ्कुपालीत्यत्राङ्को वक्षः’ इति स्वामी (पृ. ३१८) । शेषे—

‘पालिः प्रस्थाशभेदयोः ।

जातश्मश्रुस्त्रियां कर्णतालाग्रे यूकया समम् ॥’

इति । यूकया सहितेषु पूर्वोक्तार्थेषु पालिशब्दो वर्तत इत्यर्थः । प्रतापोऽपि—

‘पालिः पडक्तिषङ्कुभेदयोः ।

^{१४}अत्रे च कर्णतालाग्रे पालिः स्यात् प्रस्थयूकयोः ।

संजातश्मश्रुयोपायाम् ॥’

इति ॥ १६७ ॥

^१ घ्राणकर्णविट् इति मु ग्र ^२ पचाशच् ^३ शूलयति B₆ ^४ B₅ adds
शेषे ^५ ध्वजे Gm₁, Tv ^६ अग्नेरचि Gm₁, Tv, B₆ adds प्रागुक्त (पृ १६)
^७ रतिसमये B₅, Gm₃ ^८ यदात्स्यायन — कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्धा
वपोलयो’ इति स्वामी (पृ ३१८) ^९ कर्तव्या B₅ ^{१०} कफोणी इति मु ग्र
^{११} कोण Gm₃ ^{१२} वक्ष Gm₃ ^{१३} B₅, Gm₃ add अर्धत्रयेऽपि स्त्री स्त्रीलिङ्ग
इत्यर्थं ^{१४} स्त्री च B₅, Tv

(पा) मलोऽस्त्री—रुगायुधम् । निशिताग्रस्तम्भे लञ्जिकाया च
म्वीलङ्ग । ‘कोरयदुधु’^१ । ‘शूला दुष्टवधार्थयि कीलके पण्ययोपिति’ इति
विश्व (पृ १५१, श्लो २७) ॥ शङ्खावपि द्वयोः कील । ज्वालायामपि^२ ॥

पालि स्त्यश्चङ्कपङ्क्तिपु । स्त्री इति स्त्रीविशेष । 'सश्मश्चयुवति' ^३ पालि प्रस्थ
कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३४, श्लो ६५३) ॥ अङ्को नाम
चिह्नम् । 'पालि कर्णलताया स्यात् प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयो' इत्यजय ^४ ॥ १६७ ॥

^१ B₃, C₁ omit

^२ A₁ adds स्यात्

^३ युवती इति मु ग्र

^४ विजय

B₃, जय A₁

कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ।

अध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १६८ ॥

(वि) कलनाविद्यो ^१ शिल्पे कालभेदाशमात्रयो ॥ ४३० ॥

चन्द्रस्य षोडशे भागे मूलवृद्धौ ^२ वृत्तौ स्त्रियाम् ।

कला च तालगुरुणि कल शक्ले ^३ तु न द्वयो ॥ ४३१ ॥

मधुरास्फुटनिस्वाने ^४ जीर्णे कल उदाहृत ।

कल्यत इति कला । 'कल शब्दसंख्यानयो' ॥

आलिर्वयस्यापङ्क्तयोश्च सेतौ च परिकथ्यते ॥ ४३२ ॥

अल्पत इत्यालि । ^५ 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेपु' ॥

अब्धितीरे जले काले ^६ रागमर्यादयोरपि ।

अविलष्टमरणे राजभोजने ^७ देवयोपिति ॥ ४३३ ॥

समुद्राम्भोविकारे च वेला समभिधीयते ।

बेलतीति वेला । 'बेल चलन' ॥ १६८ ॥

^१ 'विद्यया J₂

^२ वृत्ता h₆

^३ ऋक्ने J₂

^४ 'निश्चास J₂

^५ 'अन

नियारणे' h₃, K₄

^६ राग° J₂ h₂

^७ राज° h₆

(विषय) कला शिल्पे कालभेदेऽपि । शिल्प चतुःषष्टिप्रकारम् ।

^१ कालभेद त्रिशत्काष्ठात्मकः । कल्यत इति कला । 'कल शब्दसंख्यानयो' ।

पचाद्यच् । शेषे—

‘अशमात्रे मूलवृद्धौ ^२सुपमाविद्ययो कला ।

^३अष्टात्रिशन्निवृत्याद्ये गुरुणि स्त्रीरजस्यपि ॥

कल शुक्ले ‘वाच्यनिङ्गमव्यक्तमधुरस्वनौ’ ॥

इति । अशमात्रे एकदेशमात्रे । यथा—विकल, सकल इति । ‘कला तु षोडशो भाग ’ इति तु गतम् (१, पृ ६०) । मूलस्योत्तमर्णप्रयुक्तस्य^६ अधमर्णेन नियतकाले दीयमानाया वृद्धौ कलना सख्यान मलवृद्धि । यथा— ‘प्रतिकल कलादाने द्विगुणादधिक धनम्’ इति । सुपमाया यथा—मुखे कलातिशय इति । विद्यामात्रे यथा—न्यायकलानिधिरिति । निवृत्ति प्रतिष्ठा इत्यद्या पञ्च कला, शिवादि-क्षित्यन्ता अष्टात्रिशत्कला, अमृता मानदा^७ इत्याद्या चतुर्नवतिकला^८ आगम-शास्त्रप्रसिद्धा । यथा—अष्टात्रिशत्कलान्यास, चतुर्नवतिकलान्यास इति । गुरुणि यथा—अक्षरपाठेषु चच्चत्पुटादिषु आवापनिक्षेपनिष्कामप्रवेशानि शब्दा क्रिया अपि सगीतशास्त्रे प्रसिद्धा । एता कलाशब्देन व्यबह्रियन्ते^९ । यथा—चच्चत्पुटादिषु यथाक्षरतालेषु द्विमात्रमेक गुरुकला इत्यादि^{१०} । स्त्रीसबन्धिनि रजस्यातंवे यथा—‘निष्कला विगतातंवा’ इति (१, पृ ३७४) । शुक्ले यथा—शुक्ल कल गर्भाशयगत रेत । तत्र रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्ग । अजीर्णे अपक्वे, अव्यक्त-मधुरध्वनौ च वाच्यलिङ्ग । अव्यक्तमधुरध्वनौ च गतम् (१, पृ १२१) ॥ आलि सख्यायली अपि । सखी वयस्या । आवलि पदक्षि । ‘सेतुरालौ’ इति गतम् (१, पृ १६२) । अनयंस्यालिरिति स्वामी^{११} (पृ ३१८) ॥ अध्यम्बु—मर्याद-योरपि । ^{१२}चन्द्रोदयादिनिमित्तकृत ^{१३}समुद्रसलिलोच्छ्वासोऽध्यम्बुविकृति । कालोऽवसर । मर्यादा सीमा । बेलत्यत्र जल चलति बेल्यते वा । ‘बेलू चलने’ । ‘गुरोश्च हल’ (३ ३ १०३) इत्यकारप्रत्यय । शोये—

‘बेला त्वीश्वरभोजने ।

बुधस्त्रिया सीम्नि चापि रागे सुखमृतावपि ॥’

इति । समुद्रतीर बुधाख्यग्रहस्य स्त्री च बेला । ^{१४}नानार्थसंग्रहेऽपि—

‘बेला काले च^{१०} जलधेस्तीरनीरविकारयो ।

अविलम्बभरणे रागे सीम्नि वारि बुधस्त्रियाम् ॥’

इति ॥ १६८ ॥

- ¹ कालशब्द Gm3 ² कलनाविद्ययोस्तथा B5, Gm3 ³ तत्तदागमसिद्धासु
Gm3, Tj2 ⁴ कलाजोर्णे B3 ⁵ °ध्वनौ Gm3 ⁶ Gm3 adds घनस्य
⁷ °पूपा इत्याद्या Gm3 ⁸ मन्त्रागम° Gm3 ⁹ कामशास्त्रेऽपि अन्या कला प्रसिद्धा
Gm3 ¹⁰ कलाशब्देन व्यवहियत Gm3 ¹¹ अपिशब्दादालिरनयं इति मु ग्र
¹² चन्द्रोदयालकृत B8 ¹³ °सलिलोल्लास Gm3 ¹⁴ प्रतापोऽपि Gm3
¹⁵ जलनिधे Gm3

(पा) कला शिल्पे कालभेदेऽपि । चन्द्राशेऽपि स्यात् ॥ ¹आलि —काल-
मर्यादयोरपि । अवध्यम्बुविकृति अवधिवृद्धि ² । कालो घटिकादि । मरणविशेषेऽपि
स्यात् । 'ईश्वराणां भोजनेऽक्लिष्टमरणेऽब्धिकूले च वेला' इति सुभूतिटीका ।
मर्यादा सीमा ॥ १६८ ॥

- ¹ आली B3 ² A1 adds तरङ्ग°

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।
लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १६९ ॥

(वि) अग्नौ ¹सिते कृष्णपक्षेऽर्जुने बहुलो भवेत् ॥ 434 ॥
हृदये बहुल नील्यामेलाया कृत्तिकासु ² च ।
सौरभेयपु च तथा बहुला ³ परिकीर्तिता ³ ॥ 435 ॥

⁴बहु लातीति बहुला ॥

लीला विलासक्रिययोर्भवेदिष्टजनावृत्ती ।

⁵ललन लीला । 'लील श्लेषणे' ॥

उपला शर्कराया च ⁶मणी ग्राव्युपलो भवेत् ॥ 436 ॥

⁷उपलायतेऽस्मिन्नित्युपला । 'ला आदाने' ॥ १६९ ॥

- ¹ शितौ J: ² मृतिवासु K2 ³ K4 omits the visarga. ⁴ बहुत्वाद
बहुला K2 ⁵ विलास एव लीला K2 K4 ⁶ वन्ये J: ⁷ उपलायते K2,
K3, पलायते J:

(विष) बहुला —शितौ त्रिषु । बह्वीरधिष्ठानतारे सात्यादस्त इति
बहुला कृत्तिकानक्षत्रविशेषा । तत्र स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । ¹गोवाचधेऽपि

स्त्रीलिङ्ग एव । बहु हव्यं लातीति बहुलोऽग्निः । शितौ कृष्णवर्णं वाच्यलिङ्गः ।
 शेषे—‘बहुलो कृष्णपक्षधनंजयौ । क्लीबं हृन्नभसोः’ इति । धनंजयोऽर्जुनः ।
 एलायामपि स्त्रीलिङ्गो बहुलाशब्द उक्तः (१, पृ. २८६) । ‘अदभ्रं बहुलम्’ इति
 विशेष्यनिघ्ने उक्तः (श्लो. ६३) । ‘बहुलं छन्दसि’ (२. ४. ३६) इत्यादि-
 पाणिनीयव्यवहारे बहुलशब्दो नपुंसकलिङ्गो विकल्पविशेषः प्रसिद्धः ॥ लीला
विलासक्रिययोः । स्त्रीणां विलासः । ^२शृङ्गारभावचेष्टाविशेषो विलासः । क्रिया
 कायिकः परिस्पन्दः । यथा—‘भलयपवनलीलाबिलुलितबकुलोद्भ्रामोवाः’
 इति ॥ उपला शर्करापि च । ^३सर्षपमरीचादिप्रायकठिनावयवमिश्रा मृत्तिका
 शर्करा । उपपत्ते^४ क्षिप्यते गृहादिष्विति उपला । ‘डुवप् ^५बीजसंताने’ ।
 ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (उ. १. १११) इति कलप्रत्ययः । यजादित्वात् (६. १. १५)
 संप्रसारणम् । शेषे—

^६अश्मखण्डोऽश्मरूपा च मृद्विकारश्चैक्षवोऽपि यः ।

तत्रोपला स्त्रियां पुंसि शिलारत्नविशेषयोः ॥ ^१

इति । रत्ने यथा—‘नीलोपलस्यूतविचित्रधातुम्’ इति माघः (शिशु.
 ४. १) ॥ १६६ ॥

^१ गोकाचक T₁

^२ भावजं T₁

^३ मरीच्यादि Tv

^४ शुप्यते Tv

^५ B₈, B₆ add “तन्तु”

^६ अश्मखण्ड Tv

(पा) बहुला—शितौ त्रिप् । बहुला. इति कृत्तिकासु नित्यबहुवचनम् ।
 ‘कृत्तिकासु स्त्रिया भूमि बहुला बहुला गवि’^१ इति रभस^२ ॥ लीला—शर्करापि
च । ‘उपलौ रत्नपाषाणावुपला शर्करापि च’ इति रुद्र ॥ १६६ ॥

^१ C₁ adds ‘एलाया च पुमान्गनी कृष्णपक्षे शितौ त्रिप्’

^२ रभसकोश B₃

शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

(वि.) सलिले शोणित चापि कीलाल परिकथ्यते ।

^१ कीलान् ज्वालानलति निवारयतीति कीलालम् । ‘अल निवारण’ ॥

आद्ये शिफाया नक्षत्रे मूल कुञ्जसमीपयो ॥ 437 ॥

मूल्यतेऽनेनेति मूलम् । 'मूल' प्रतिष्ठायाम् । ॥

गवाक्षव्यूहयोर्दम्भे ^३क्षारकानाययोरपि ^४ ।

नीपेन्द्रजालयोजाल कोशातक्या स्त्रिया भवेत् ॥ 438 ॥

^१जालवत् गवाक्षवत् तिष्ठतीति जालम् । जले क्षिप्यत इति वा ॥ २०० ॥

^१ कील्यते K₅ ^२ 'मूल रोहणे' K₃, K₄ ^३ क्षीरिका° K₈ ^४ J₂ adds
आनायो बागुरा ^५ जालाकारत्वात् K₄, K₅

(विध.) शोणितेऽम्भसि कीलालम् । 'कील्यते मांसेन वध्यते, कीलेन अत्यते त्वच्चा वायते इति वा कीलालं शोणितम् । 'कील वन्धने' । 'अल भूषणादौ' । अम्भसि व्युत्पादितम् (१, पृ. १५७) ॥ मूलमाद्यं शिफाभयोः । शिफा वृक्षमूलम् । अं नक्षत्रं, ज्येष्ठानक्षत्रानन्तरम् । मूलति प्रतितिष्ठतीति मूलम् । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' । ^२कप्रत्ययः (३. १. १३५) । शोपे—'मूलमन्तिक-कुञ्जयोः' । अन्तिके समीपे यथा—वृक्षमूलमुपसर्पति ॥ जालं—क्षारकावपि । आनायो ^३मत्स्यादिनिरोधनभूतरज्जुवितानविशेषः^४ । अप्राप्तमुकुलावस्यः कुसुमाङ्कुरः क्षारकः । शोपे—

'पुमान् नीपद्रुमे जालो जालो कोशातको भवेत् ।

दम्भेन्द्रजालयोः बलीबम्' ॥

इति । दम्भः कुहना । इन्द्रजालं^१ नाम असद्वयंप्रकाशनसमर्थं 'मन्त्रीपधादिप्रयोगः । विध्यप्रकाशेऽपि—'जालं गवाक्ष आनाये 'कीरके दम्भयुन्दयोः' इति (पृ. १५०, श्लो. १८) । युन्दे यथा—मेघजालं शब्दजालमिति^२ ॥ २०० ॥

^१ कीलिते मागे T₁ ^२ 'इगुपधजालीरि व' ^३ 'निरोधगाधनभूत' T₁
^४ 'विधान' T₁ ^५ इन्द्रजाल T₁ ^६ यन्त्रीयथ° B₅, B₆. ^७ क्षारके दन्तयुन्दयो
इति मू प्र ^८ जलति । 'जल घातने' । 'जलादिषु' (३ १ १८०) । जालयति वा ।
'जल सपरणं पुरादि । पचाद्यच् (३ १ १३४) इति भा दी (पृ ४६८)

(पा) शोणिते—शिफाभयो । आचार्ये—अधिर वृक्षमूले तिष्ठति पथिव । शिफार्ये—वृक्षमूलमुत्पन्नति । समीपार्येऽपि म्यान् । 'वृक्षमूले गच्छति

सेना ॥ जाल—क्षारकावपि । ^२कपटेऽपि स्यात् । ^३‘जाल तु कपटेऽप्युक्तम्’ इति
हलायुध. (अ मा. ५ १८) ॥ २०० ॥

^१ B₃ omits^२ कपटेऽपि A₁^३ जाल कपटे इति मु ग्र

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ।

छदिनेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

(वि.) सद्वृत्तने स्वभावे च शीलशब्द प्रकीर्तित ।

^१शील्यतेऽनेनेति शीलम् । ‘शील समाधौ’ ॥

^२तक्कोले फलके मुष्टौ लाभमुक्ताप्रियङ्गुषु ॥ ४३९ ॥

जातीफले धान्यकणे वार्क्षवाणाग्रयोरपि ।

त्रिफलाया ^३हेतुकृते सस्ये च फलमुच्यते ॥ ४४० ॥

फलतीति फलम् । ‘फल निष्पत्तौ’ ^४ ॥

समूहे नेत्ररोगे च तिलके च परिच्छदे ।

आच्छादने गृहस्यापि पटल परिकीर्तितम् ॥ ४४१ ॥

पट विस्तार लातीति पटलम् । ‘ला आदाने’ ॥ २०१ ॥

^१ शीलयति K₆ शीलति J₃^२ तक्कोले च फले J₂^३ हेतुकृती K₆^४ K₅ adds ‘त्रिफला विहरणे’

(वि.) शीलं स्वभावे सद्वृत्ते । शील्यते समाधीयत इति शीलम्^१ ।

‘शील समाधौ’^२ । यावद्द्रव्यभावी धर्म इत्यर्थः । यथा—निद्राशीलः, दूषणशीलः
 इति । सद्वृत्ते यथा—शीलवान् पुत्र इति ॥ सस्ये हेतुकृते फलम् । सस्ये यथा—

‘ओषध्यः फलपाकान्ताः’ (१, पृ. २१८, म. स्मृ. १. ४६) । हेतुना कारणेन कृते
 प्राप्ते यथा^३—यागस्य स्वर्गः फलम् । ^४दुष्कृतस्य नरकः फलम् इति । शेषे—

‘फलं जातीफले मुष्टौ मुक्ताधान्यकणेषु च ।

वाणाग्रवार्क्षत्रिफले तक्कोले तिलकेऽपि च ॥’

इति । मुष्टिः सप्राहः । भुक्ता भोवितकम् । ^१धान्यकणाः तण्डुलशकलाः । यथा—
 ‘मुफलीकृतान् जुहोति’ इति । बाणाप्रादीनां त्रयाणां द्वन्द्वकवद्भावः । वृक्षस्य
 सवन्धि वाक्षम्, सहकारदाडिमफलादि । फलक चर्मदारुपट्टिकादि । ‘प्रियद्रुगुः
 फलिनी फली’ इति गतम् (१, पृ. २४७) । ‘फलं फाले धने बीजे निष्पत्तौ
 भोगलाभयोः’^२ इति पेशवस्वामी (ना. स. पृ. ११३, श्लो. ८२५) । फलति
 निष्पद्यत इति फलम् । ‘फल निष्पत्तौ’^३ ॥ छदिनेत्ररुजोः—पटलं न ना । पटं
विस्तारं^४ सात्तोति पटलम् । छदिः तृणादिनिर्मितं गृहाच्छादनम् । नेत्ररोगः
 पटसाह्यः ^५नेत्रगोलकयोस्तिरोधायकः सूक्ष्मः श्लेष्मादिघातुधिकारः । ^६पटसादृश्यात्
 पट इत्युच्यते । तं सात्तोति पटलम् । यथा—‘तिमिरं काचतां याति पटले
 तदुपेक्षया’ इति । समूहयचनस्य तु स्योनपुंसरोभयलिङ्गः । स्त्रियां तु गौरादिदीपि
 (४. १. ४१) पटली । शेषे—‘तिलके च परिच्छदे । पटलः ।’ इति । परिच्छदे
 यथा—भूपापटलिषाहस्त इति ॥ २०१ ॥

^१ Tj1 adds रभाय ^२ पट् (३ ३ १८), पा वा (३ ३ ११८) इति भा
 दो (५ ४६८) ^३ Tj1 adds यत्र वृजिर् ^४ भोजनस्य तृप्तिं पत्रम् Tj1
^५ धान्य बीज्यादि Tj1 ^६ नाश्या Tj1 ^७ पत्राद्यर् (३ १ १३४) ^८ विगार
 Tj1 ^९ नेत्रमार्गे १५ ^{१०} वक्ता Tj1

(पा) शील—पत्रम् । इतुटन^१ शाम्भरपत्र विनय इत्यादिस्वरूपहेतु-
 दर्शनममुच्यम् ।

‘पत्र इतुगमृत्य ग्यान् पत्रा व्युष्टिसामया ।

आनीपनेर्गपि ^२ततोने गम्यवापाप्रयोगपि ॥’

इति विश्व (पृ. १८१, उता २०३) ॥ छदिनेत्ररुजोः—पटलं न ना । पटलं
पटली वा ॥ २०१ ॥

^१ Tj1 (३ ३ ११८) ^२ वक्ता इति मृ ८

अधःस्वरूपधोरस्त्री तल स्याच्छामिये पत्रम् ।

ओर्पानसेर्गपि पानान्न चेतं यस्त्येष्टमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

(वि) । ^१ वक्तावाप्रादाश्वीनं पृष्ट उतापापत्राणां ।

तल चपेटे तालादी^१ वितस्ती खड्गमुष्टिके ॥ ४४२ ॥

तलति प्रतितिष्ठतीति तलम् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' ॥

मासे कर्पंचतुष्के च पल तु परिकीर्तितम् ।

पलतीति पलम् । 'पल गतो' ॥

अधोलोके^३ 'बाडवाग्नौ पाताल परिकीर्तितम् ॥ ४४३ ॥

पतन्त्यस्मिन् पापादिति पातालम्^६ ॥

चेल वस्त्रे न ना प्रोक्त गर्हित नीचतुच्छयो ।

चिलत्येतद् वस्त इति चेलम् । 'चिल वसने' ॥ २०२ ॥

^१ आधारयो J₂, K₅ ^२ विस्तारे J₂ ^३ मुखे J₂ ^४ बडवाग्नौ
K₃, K₄ ^५ J₂, K₂ add पल्ल गतो'

(विव) अध.स्वरूपयोरस्त्री तलम् । तलति प्रतितिष्ठतीति तलम् ।
'तल प्रतिष्ठायाम्' । अधोदेशे^१—पादतलम् । स्वरूपे यथा—करतलम् । 'तले
ज्याघातवारणे' इति गतम् (१, पृ ५३३)^२ । ज्ञेये—

'खड्गमुष्टिचपेटयो ।

^३पृष्ठे बलीघ तालतरो वितस्ती च पुमान् भवेत् ॥'

इति । चपेटे—तलप्रहार । पृष्ठे यथा—'सकोचिताङ्गनिचयोऽपि पराङ्मुखोऽपि
घटे तलेन घरणीं कमठ पुराण' इति ॥ स्याच्चाभिपे पलम् । आमिपे मासे ।
पलति रक्षतीति पलम् । 'पल रक्षणे' । 'पल कर्पंचतुष्टयम्' इति गतम्
(१, पृ. ६०५) । 'पलमुन्मानमासयो' इति रुद्रश्च ॥ और्वानलेऽपि पातालम् ।
उदकस्य पात पतनमालातीति पातालम् । और्वानलो बडवाग्नि । अपिशब्दाद्
अधोभुवने ॥ चेल वस्त्रेऽधमे त्रिपु । अधमो नीचो गर्हितश्च । तथा च
विश्वप्रकाशे—'चेलो नीचेऽन्यवच्चेतमशुके गर्हितेऽन्यवत्' इति (पृ १५०,
श्लो २२) । 'न पुंसि वसने चेल गर्हिताधमयोस्त्रिपु' इति रुद्रश्च । त्रिपां
तु स्त्रीपि चेली ॥ २०२ ॥

¹ T₁ adds यथा ² T_v adds तलेऽवस्तले ³ T₁ adds ज्याघातवृद्धितस्तयोश्च तलस्ताले प्रकीर्तित । ज्याघातवृत् ज्याघातवारणम् । तले तालवृक्षे इत्यर्थं तथा विश्व-प्रकाश — 'तल स्वरूपाघरयो तलस्तालतरावपि' इत्यादि (पृ १४६, श्लो ७) ⁴ B₆ adds चशब्दात्

(पा.) अध स्वरूपयोरस्त्री तलम् । अधोऽर्थे—वृक्षस्य तलम् । स्वरूपार्थे—नभस्तलम् । स्याच्चाभिषे पलम् । उन्मानविशेषेऽपि स्यात्¹ ॥ और्वानलेऽपि पातालम् । रसातलेऽपि स्यात् । चेल वस्तेऽधम त्रिषु । अधमे—चेलोऽयम्, ²चेलीयम् ॥ २०२ ॥

¹ C₁ omits स्यात्

² B₃ adds गौरादित्वात् ङीप्

कुकूलं शङकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

(वि) कुकूलं ¹शङकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ॥ ४४४ ॥

कुत्सित कूल कुकूलम् ॥

केवल निश्चिते ²कृत्स्नेऽप्यसहायेऽपि च त्रिषु ।

केवलमिति मान्तमव्ययम्³ ॥ २०३ ॥

¹ शङकुसकीर्णे J₃, K₂

² अपार्थे J₂

³ K₆ adds केवल इति केवलम् ।

'केव सेवने'

(विद.) कुकूलं—तुषानले । दुर्गसमीपे प्रतिपक्षसेनासंचारपरिहारार्थं कृतैः तीक्ष्णलोहादिशङकुभिर्व्याप्तमहागर्ते नपुंसकलिङ्गः कुकूलशब्दो वर्तते । तुषाग्नी तु पुंसिङ्गः । दुष्प्रवेशत्वेन कुत्सितकूलसादृश्यात् कुकूलम् ॥ निर्णीते—त्वेककृत्स्नयोः । निर्णीते प्रमाणेनावधारिते केवलं नपुंसकलिङ्गमिति सुभूतिचन्द्रः । सुबोधिनीकारस्त्वाह—इतिशब्देन रूपान्तरनिराकरणादव्ययत्वम् । यथा—केवलमयं 'मूर्त्त' इति । दक्षिणावर्तनायस्तु—'ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरफोपान-सभस्म केवलम्' इति श्लोकव्याख्याने (कु. सं. ४. ३) केवलं शुद्धमिति व्याख्याय तत्संयादत्वेन 'निर्णयने केवलम्' इत्यमरसंज्ञाभिधानदर्शिते निर्णयत्वं शोधितं

वचनमुदाजहार । एकस्मिन् अद्वितीये यथा—‘ख्यातः साहित्यविद्यायां केवलः शिङ्गभूपतिः’ इति । यथा वा—‘पार्थेन केवलेनैते गोप्रहे शत्रवो जिताः’ इति । कृत्स्ने समस्ते यथा—इह ग्रामे केवला भिक्षवः इति । ^२‘केवतिः सेवार्यो धातुः । ‘वृषादिभ्यश्चित्’ (उ. १. १११) इति औणादिकः कलप्रत्ययः ॥ २०३ ॥

^१ Tj₁, Tj₂ add देवदत्त शब्दे’ B₈

^२ केवते इति केवलम् । ‘केवृ सेवने’ Tv; ‘केवृ

(पा) कुकूल—त्वेककृत्स्नयोः । केवलमिति निर्णीतार्थे नपुसकम् । ‘मातुः केवलमेव यांवनवनच्छेदे कुठारा वयम्’ (वै. श ७) इति ॥ २०३ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

(वि) पर्याप्तौ शिक्षिते पुण्ये क्षेमे कुशलमुच्यते ॥ ४४५ ॥

कुत्सितममङ्गल्य श्यतीति कुशलम् । ‘शो तनूकरणे’ ^१ ॥

अङ्कुरे विद्रुमे वीणादण्डे मूर्खतरेऽपि च ।

सुकेशे च प्रवाल तु पुनपुसकमुच्यते ॥ ४४६ ॥

^२प्रवृष्ट वलत इति प्रवालम्^३ । ‘वल सवरणे सचरणे’^४ च’ ॥

पीवरे च जडे चैव स्थूल त्रिष्वभिधीयत ।

स्थूलयत इति स्थूलम् । ‘स्थूल परिवृहणे’ ॥ २०४ ॥

^१ K₆ adds कुशाम् लातीति वा । ‘ला आदाने’
K₂, K₃ ^२प्रवाल K₅, K₆ ^४सचलने K₆

^३प्रवलन्ते स्वरा अत्रेति

(विव.) पर्याप्तिक्षेम—शिक्षिते त्रिषु । पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । कुशलो भारवाहने समर्थ इत्यर्थः । क्षेमे यथा—कुशलं ते श्रूयात् । पुण्ये यथा—कुशलाचारशोल इति । शिक्षिते यथा—कुशलस्तर्कविद्यायामिति । कुशान् लातीति कुशलः । कुशग्रहणस्येव दुष्करस्यापि कर्मणः करणे शक्त इत्यर्थः । कुं श्यति तनूकरोतीति कुशलः । ‘शो तनूकरणे’ । कलप्रत्ययः^१ (उ. १. १११) ॥ प्रवाल-

मङ्कुरेऽप्यस्त्री । अङ्कुरोऽय नवकिसलयः । वीणादण्डे विद्रुमे च प्रागुक्तम्
(१, पृ. १२५, ६०८) । प्रकृष्टा चालाः केशा अस्येति प्रवालः सुकेशः । ववयोर-
भेदात् प्रकर्षेण बालोऽपि प्रवालः ॥ त्रिपु स्थूल जडेऽपि च । जडो मन्दबुद्धिः ।
स्थूल ज्ञानमित्येव । यथा—‘बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत्’
(शिशु २. ७८) इति वाच्यलिङ्गः । अपिशब्दात् पीवरे^२ । स्थूलयत इति
स्थूलम् । ‘स्थूल परिवृहणे’^३ (३. १. १३४) ॥ २०४ ॥

^१ ‘वृपादिभ्यश्चित्’

^२ Tv adds अपि

^३ पचाद्यच्

(पा) पर्याप्तिक्षेम—शिक्षिते त्रिपु । ^१कुशलमिति सामर्थ्यमङ्गलमिति
नपुसकम् ॥ प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री । ^२अङ्कुरे नवपल्लवे । वीणादण्डविद्रुमयोरपि
स्यात् ॥ त्रिपु स्थूल जडेऽपि च । जडे निर्बुद्धौ^३ । पीवरेऽपि स्यात् ॥ २०४ ॥

^१ B₃ omits the sentence

^२ C₁ omits

^३ मन्दबुद्धौ A₁

करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ।

मूर्खेऽभङ्केऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५ ॥

इति लान्तवर्गः

(वि) करालो दन्तुरे जिह्वे तुङ्गभीषणयोरपि ॥ ४४७ ॥

करोति भयमिति कराल^१ ॥

^२रुचिरे कोकिले दक्षे मृदौ शीताशुशेखरे ।

मुसले चापि कथित पेशल पूर्वसूरिभि ॥ ४४८ ॥

पिशतीति पेशल । ‘पिश अवयवे’ ॥

मूर्खे केशेऽभङ्के ^३पुच्छे ह्रीवरे बाल उच्यते ।

^४वलत्यनेनेति बाल । ‘वल प्राणने’ ॥

तृष्णायुक्ते चञ्चले च लोलस्तु परिकथ्यते^५ ॥ ४४९ ॥

‘लोडतीति लोल । ‘लुड विलोडने’ ॥ २०५ ॥

इति लान्तवर्गः^१

^१ भयकरत्वात् कराल K₂, K₄

^२ चिकुरे J₂, K₆

^३ तुच्छे K₆

^४ बल्यतेऽनेन K₄, K₂, K₃ add स्वल्पायासेनापि श्वसिति

^५ परिकीर्तित J₂

^६ लुलति, ‘लुल सश्लेषणे’ J₂, K₄

^७ K₂, K₅ add लान्तवर्गसंख्या ३६

(विच.) करालो बन्तुरे तुङ्गे । अत्रापि त्रिष्वित्यनुवर्तते । बन्तुरः
उन्नतबन्तः । करोति भयमिति करालम् । कृणोतीति वा । ‘कृञ् हिंसायाम्’^१ ।
शोषे—‘कशेरुणि करालं नप् भीषणे वाच्यलिङ्गकः’ इति ॥ चारौ दक्षे च
पेशलः । पिशति अवयवव्यापारं करोतीति पेशलः । ‘पिश अवयवक्रियायाम्’ इति
निष्कृष्टो धातुः^२ । शोषे—‘पेशलो मृबुले प्रोक्तो^३ मुसले कोकिले हरे’ इति ॥
मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात् । मूर्खो दुराग्रहयुक्तः । बल्यतेऽज्ञानेन संम्रियत इति
बालः । ‘बल संवरणे’ । अत्र संवंधरः^४—

बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः ।

शिशौ ह्रीवैरकचयोर्बाला तु व्रुटियोपितोः ।

बाली भूपान्तरे मेधौ ॥

इति । अश्वपुच्छमिभपुच्छं चेति^५ द्वन्द्वसमासार्थः । व्रुटिः सूक्ष्मेला । मेधिः लले
वाह ॥ लोलश्चलसतृण्योः । चलः चञ्चलः । सतृण्यः साभिलापः । लोलतीति
लोलः । ‘लुल विलोडने’^६ । त्रिष्विति पदस्यानुवृत्तेः वाच्यलिङ्गः ॥ २०५ ॥

इति लान्तवर्गः^७

^१ करेणालाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति, ‘सुपि’ (३ २ ४) इति योगविभागाद्वा क ।
यद्वा करमलति । ‘अल भूषणादौ’ । ‘कर्मण्यण्’ इति भा दी (पृ ४६६) ^२ भावे घञ् । पेश
लाति । बाहुलवात् पिशेरलज्वा । इति भा दी (पृ ४ ६६) ^३ प्रोक्तो B₆ ^४ विश्व Tv
^५ Tv adds द्वयो ^६ पचाद्यच् (३ १ १३४) ^७ T₁, T₂ add लान्तवर्गसंख्या ३६

(पा) करालो—लोलश्चलसतृण्यो । त्रिष्वित्यधिकारनियमात्
जिह्वालक्ष्म्योर्नोक्तम् । ‘लोला जिह्वाकमलयोलोलश्चलसतृण्यो’ इति विश्व
(पृ १५२, श्लो ४४) ॥ अनुक्तम्—

धूमेऽपि कन्दराल स्याद् गण्डशैलोऽलिकेऽपि च ।
 जम्बाल शैवलेऽपि स्यात् पञ्चाल स्याज्जनेऽपि च ॥
^१हालाहलोऽश्वलालायामप्यरालो^२ गजेऽपि च ।
 सिनीवाली भवान्यामप्याभीली दारुणेऽपि च ॥
 वृपली कन्यका बन्ध्या म्रियमाणसुतापि च ।
 पल्ली बुटीग्रामटयोर्वल्ल सूरण आर्द्रके ॥
 हस्तिमल्लो गणपतौ महेन्द्रस्य च कुञ्जरे ।
 ध्वनिनाला^३ तु वीणाया वेणुकाहलयोरपि ॥
 स्यात्तु वायफल शक्रकर्मके करकोपले ।
 यज्वाल (?) कल्पपालश्च द्वाविमावासुतीवली^४ ॥
 भस्मतूलमवश्याय पासुवपमिति द्वयम् ॥ २०५ ॥

इति लान्तवर्गं

^१ अश्वलाला सपविशेष शौण्डिक ^२ आराल A1 ^३ नाली A1, B3 ^४ आसुतीवल

अथ वान्तशब्दाः—

दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ।
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

(वि) वने ^१वनोत्पदहने दवो दावश्च कीर्तितौ ।

दुनोति दूयतेऽनेन वा दव दावश्च । 'दुदु^२ उपतापे' ॥

हरे जन्मनि ससारे सत्ताया प्राप्तिभावयो ॥ ४५० ॥
 उपादानश्रेयसोश्चाप्यवकल्कनभस्मयो ।
 अनुकल्के विकल्के च भवशब्द उदाहृत ॥ ४५१ ॥

^३भवत्यस्मादिति भव । 'भू सत्तायाम्' । 'भुव अवकल्कने' ॥

सहाये च प्रधाने च सचिव परिकीर्तित ।

‘सचते समवैतीति सचिव. । ‘पच समवाये’ ॥

धूतं प्रेतनरे वृक्षे घव पत्यौ नरे भवेत् ॥ ४५२ ॥

‘धूयत इति घवः । ‘धूत्र कम्पने’ ॥ २०६ ॥

^१ वनोत्थवह्नी K₂, K₄; दवोत्थ^० J₂

^२ ‘दूब् परितोषे’ K₂, K₃

^३ भवत्यनेन K₃, K₅

^४ प्राप्ती K₂, K₃

^५ सचति K₂, K₃

^६ धूनोति K₄

(विव.) दवदावौ वनारण्यवह्नी । ^१शब्दद्वयमत्र प्रतिपाद्यम् । वनं विपिनम्,^२ अरण्यस्य वह्निश्च दवशब्दस्य दावशब्दस्य च प्रत्येकं द्वावर्थौ । दूयतेऽनेन ववः । ‘ऋदोरप्’ (३. ३. ५७) । दुनोतीति दावः । ‘दुन्योरनुपसर्गो’ (३. १. १४२) इति णः ॥ जन्महरौ—भवौ । ^३ऋदोरविति (३. ३. ५७) भावार्थे भवत्तेरप्प्रत्यये भव उत्पत्तिः । भवत्यस्मात् सर्वमित्यपादाने भवो हरः ईश्वरः । शोषे—‘सत्तासंसारकल्याणप्राप्त्युपादानभस्मसु । भवः’ इति ॥ मन्त्री सहायसचिवौ । बुद्धिकुशलोऽमात्यौ मन्त्री । कृष्यादिकर्मस्वनुप्राहकः सहायः । ‘सचते समवैतीति’^५ सचिवः । ‘पच समवाये’ ॥ पतिशास्त्रिनरा धवाः । पतिभर्ता । शाखो वृक्षविशेषः । ‘धूब् कम्पने’ । कर्तरि पचाद्यच् (३. १. १३४) । घवः कर्मणि वा । ‘ऋदोरप्’ (३. ३. ५७) । शोषे—‘घवस्तु धूतौ स्याद् धूतिर्धुननम्’ इति ॥ २०६ ॥

^१ दवी दावौ इति Tv

^२ Tv adds ‘अधिज्यधन्वा विचचार दावम्’ इति

(रघु २ =).

^३ भव सभव । जन्म उत्पत्ति । ऋदोरविति भावे अपादाने च

अप्रत्यय Tv.

^४ सचति Bs, B₆

^५ समुपैति Gm₃

(पा) दवदावौ वनारण्यवह्नी । दवी च तौ दावौ च दवदावौ इति विशेषणसमासः ॥ जन्महरौ भवौ । जन्ममात्रं च जन्मबन्धश्च जन्म^१ । ‘भवः ससारसंप्राप्तिश्रेयःशकरजन्मसु’ इति विश्वः (पृ. १६२, श्लो २) ॥ मन्त्री—धवाः ॥ २०६ ॥

^१ जन्मनि A₁

अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

(वि) पर्वते तीक्ष्णरश्मौ चाप्यान्नेय्यामाधुकम्बले ।
मेपाह्यपशुभेदे चाप्यचिस्तु समुदाहृत ॥ 453 ॥

¹अवतीत्यवि । 'अव² रक्षणे' ॥

शासनाह्वानयोश्चापि सप्ततन्तो हवो भवेत् ।

हूपतेऽस्मिन्निति हव । ³हु दानादानयो' ॥

सत्तास्वभावयोर्योनावभिप्रायात्मजन्तुषु ॥ 454 ॥

चेष्टान्रियापदार्येषु ⁴लीलाविभवभूतिषु ।

विकल्पनादौ सामर्थ्ये कान्तिनक्षत्रपालयोः ॥ 455 ॥

सात्त्विकादौ रतो वेग्रे भावो जन्मनि च स्मृतः ।

⁵भवतीति भाव । भा⁶ अवतीति वा भाव । 'अव रक्षणे' ॥ २०७ ॥

¹ K₂ adds रक्षति

² J₂ omits

³ 'ह्वेञ्' स्पर्धाया शब्दे च' K₅

⁴ 'बुधविभूतिषु' K₄

⁵ भावयति K₄

⁶ भम् K₂, K₃

(विब.) अवयः शैलमेपाकाः । अर्कः सूर्यः । अवति रक्षतीत्यविः । 'अव रक्षणे' (उ. ४. ११६) । शेषे—'अविर्मृषिककम्बले' इति । आखौ कम्बले ¹चेत्यर्थः । पुष्पवत्यां तु ²सविसर्जनीय ईकारान्तः प्रागुक्तः (१, पृ. ३७३) ॥ आनाह्वानाध्वरा हवाः । 'ह्वेञ्' स्पर्धायाम् शब्दे च' इति धातोः 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३. ३. ७५) इति ह्वः संप्रसारणे अप्रत्यये च हवः, आह्वानं च । हूपन्तेऽस्मिन्नाख्यावीनीति हवोऽध्वरो यागः । 'हु दानादानयोः' । 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) ॥ भावः—चेष्टात्मजन्तुषु । शेषे—

'भावो बुधे विभूतौ च योनौ लीलापदार्ययोः ।

रतिवेगे शब्दवृत्तिनिमित्ते रसवन्धिनि ॥

विकल्पनादिषु प्राप्ता जन्मन्यपि पुमान् भवेत् ।

भावं स्याद् भवसवन्धे भ भामवति च त्रिषु ॥'

इति । द्रव्यादीनामस्तित्वं सत्ता । यथा—'सर्वत्र सर्वदा भावः कालाकाशदिपात्मनाम्' । ³सत्तास्या परजातिर्भाव इति तात्त्विकाणां व्यवहारः । स्वभावो यावद्-

द्रव्यभावी धर्मः । यथा—^४‘भावानुरक्तवनितासुरतैःशपेयम्’ इति (घटकपंर २२) । अभिप्रायः तात्पर्यम् । यथा—अस्य श्लोकस्यायं भाव इति । चेष्टा नाम धात्वर्थ-रूपा क्रिया । यथा—‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ इति । आत्मनि यथा—‘स्वं भावं भावयेद् योगी’ इति । आत्मानं भावयेदित्यर्थः । जन्तुषु यथा वनधर्मे—‘शक्त्या कालभवेद्वैद्व्यैः सर्वभावानुपालनम्’ इति । बुधे यथा—‘भावो विद्वान्’ इति प्रागुक्तम् (१, पृ. १२८) । ‘सौगतजरत्प्रवाजिकायाः कामं प्रथमां भूमिकां भाव एकोऽधीते’ इति । विभूतौ यथा—‘अनित्या हि यतो भावास्ततो धर्मे मतिं कुरु’ इति । योनौ यथा—^५‘स्त्रीभावे व्रणवत्क्लिशे यस्येच्छा कृमिरेव सः’ इति । लीलायां यथा—भावावेदितमान्मयेति । पदार्थमात्रे यथा—द्रव्यादयः पञ्चैव भावा इति । ‘भावत्वाधिष्ठिताः सर्वाः प्रत्येकं व्यक्तयो मताः’ इति च । रतिवेगे यथा—‘भावसाध्यं द्वयोः कुर्यात् क्रोधहर्षकयान्तरैः’ इति नैपथकाख्ये । शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते यथा—‘तस्य भावस्त्वतलौ’ (५. १. ११६) । रसबन्धिनि रसनिष्पादके यथा—स्थायिभावाः, सात्त्विकभावाः, व्यभिचारिभावाः इत्यादि । जन्मनि यथा—‘नासतो विद्यते भावः’ इति (भ. गी. २. १६) । भवस्येदमित्यर्थे भवशब्दाद् अण्प्रत्यये भावम् । भं नक्षत्रम् अवतीति वा भां कान्तिमवतीति वा विवक्षायां भावशब्दस्य विशेष्यानुरोधात् श्रिलिङ्गत्वम् । सत्तादीं क्वचिदर्थविशेषे भवतेर्धातोर्भावार्थे घञि^६ भावः । अन्यत्र ‘विभाषा ग्रहः’ (३. १. १४३) इत्यत्र ‘भवतेऽचेति’^७ ‘वक्तव्यम्’ (वा. ३. १. १४३) इति कर्तरि णप्रत्यये भावः ॥ २०७ ॥

^१ मूषिकचर्मनिमित्तकम्बले वा जातिरपि Tv
^४ भावानुपक्तं Be
सनिमे’

^२ अवीरिति Tv

^३ द्रव्यादिवयवलिनि सत्ता
^५ Tv adds ‘उत्तानोच्छूनमण्डूकपादितोदर-

^६ घञ्प्रत्यये Tj1, Tj2

^७ Be omits.

(पा) अवय.—हवा । भाव सत्त्वस्वभाव—आत्मजन्मसु । ^१सत्त्व-शब्देन सत्ताजन्तू कथ्यन्ते । तथा च विश्वप्रकाशे—

‘भाव. स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु ।

क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु ॥’

इति (पृ १६३, श्लो १४) ॥ २०७ ॥

¹ सत्त्व° इति पारिजाताभिमत पाठ

² स्वभावाभिप्राय° B₃

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

अविश्वासेऽपहनवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०८ ॥

(वि.) स्यात् फलोत्पादयो पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥ 456 ॥

प्रसूयत इति प्रसव । ¹ 'पूङ् प्राणिप्रसवे' ॥

निह्नवोऽपहनवेऽपि स्यादविश्वासे च कैतवे ।

² निह्नूयत इति निह्नव । 'हुङ् ३अपनयने' ॥ २०८ ॥

¹ K₃, K₄ omit; 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' K₅

² J₂ adds अपनीयते

³ अपनये K₂, K₃

(विब.) स्यादुत्पादे—गर्भमोचने । गर्भमोचने उत्पद्यत इति उत्पा-
वोऽपत्यम्¹ । 'पवरुजविशस्पृशो घञ्' (३. ३. १६) इति घञ् । यथा—'अहो
पशूनामपि प्रसववात्सल्यम्' इति मुरारिः (अ. रा. २. २२-) । गर्भमोचनं नाम
दशममासादौ गर्भनिर्गमनव्यापारः² । यथा—प्रसवकाल इति । 'पूङ् प्राणिप्रसवे'
इति धातोः कर्मणि भावे च 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्प्रत्ययः । अनुज्ञाया-
मपि प्रसवशब्दः । यथा—'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' (तै. सं. १. ८. ७. २)
इति ॥ अविश्वासे—निह्नवः । ³अविश्वासे यथा—'शपथं कृतवत्यपि देशे मम
चित्तं मुहुरेति निह्नवम्' इति । अपहनवोऽपलापः । यथा—'निह्नवे भाषितो
वद्यात्' इति (या. स्मृ. २. २. ११) । निकृतिः तिरस्कारः । यथा—

'स्फुरत्पुषारांशुमरीचिजालैर्विनिह्नुताः स्फाटिकसीधपङ्क्तौः' ।

इति माघकाव्ये (शिशु. ३. ४३) । निकृतिः शाठ्यमिति चन्द्रः । 'ह्नुङ् अपनये'
इत्यस्माद् धातोर्भावे अप्रत्ययः⁴ । अपनयोऽपलाप इति ⁵धातुवृत्तिः । यत्र क्वचन
कृतापहनवे जायमानत्वाद् अविश्वासोऽपि निह्नव उच्यते ॥ २०८ ॥

¹ उत्पाद उत्पत्तिरिति केचित् T₁₁, T_v.

² 'निर्गमनोपायभूत° T_v.

³ Gm₃

adds अविश्वसो विश्वासाभाव

⁴ 'ऋदोरप्'

⁵ मुद्रितमाघवीयघातुवृत्तौ न दृश्यते.

(पा) स्यादुत्पादे—गर्भमोचने । उत्पाद उत्पत्तिः । फलपुष्पे वृक्षवि-
कारौ । गर्भमोचन प्रसूतिः ॥ अविश्वासे—निह्व । 'विश्वासेऽपह्ववे चैव
निकृतावपि निह्व' इत्यमरमाला । 'निह्वस्त्वपलापे स्याद् विश्वासे'^१
'निकृतावपि' इति जयकोश^३ ॥ २०८ ॥

^१ विश्वासो रहस्यमित्यर्थं

^२ विकृतौ A1

^३ जय A1

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

(वि) ^१उद्रेकेच्छाप्रसवयोरुत्सवो महकोपयो ॥ ४५७ ॥

उत्सूपतेऽस्मिन्नित्युत्सव । ^२'पू प्रेरणे' ॥

अनुभावस्तु विदुषा मतिनिश्चयनेऽपि ^३च ।

भावबोधकसामर्थ्यं भावनेष्वपि कथ्यते ॥ ४५८ ॥

'अनुभावयतीत्यनुभाव । 'भुव अवकल्कने' ॥ २०९ ॥

^१ उत्सेक° J2, K5

^२ K4, K5 add 'पु प्रसवैश्वर्ययो'

^३ वा K6

^४ अनुभवयतीत्यनुभव । अनुभव एव अनुभाव J2

(विब.) उत्सेकामर्ष—मह उत्सवः । उत्सेक उद्रेकः । इच्छाप्रसव इच्छाया
उत्पत्तिः । मह इति सप्तमी, उद्वर्षे इत्यर्थः । 'पू प्रेरणे', 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' इति
धातुभ्यां कर्मणि 'ऋदोरप्' (३. ३. ५७) इत्यप्रत्यये उत्सवः । पचाद्यच् (३.
१. १३४) वा ॥ अनुभावः—मतिनिश्चये । प्रभावे सामर्थ्यं यथा—महानुभावः ।
महापुरुषनिश्चये यथा—अनुभावविदितोऽयमर्थः । 'अनुभावो भावबोधकः' इति
गतम् (१, पू. १३३) । 'भवतेऽचेति वक्तव्यम्' (वा. ३. १. १४३) इति कर्तरि
णप्रत्ययः । ^१'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो' (३. ३. २४) इत्यनुपसर्गादेव घञ्प्रत्ययो
विहितः । तथापि 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३. ३. ११३) इति बहुलग्रहणात्
सोपसर्गादपि घञ्प्रत्ययः ॥ २०९ ॥

^१ Tv adds अथवा यद्यपि

^२ Tj adds वरणाद्यर्थेषु

(पा.) उत्तेक—मह उत्सव । उत्तेको ^१गर्व । अमपौक्षमा ।
इच्छाप्रसर इच्छाप्रवृत्ति^१ । महो विवाहादि । अनुभाव —मतिनिश्चये ।
मतिनिश्चयोऽभिप्रायनिर्णय^२ ॥ २०६ ॥

^१ उन्नति A₁ ^२ निश्चयनम् A₁

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

(वि) प्रभवो जन्महेतो च स्थाने चाद्योपलब्धये ।

प्रभवतीति प्रभव । 'भू सत्तायाम् ॥ २१० ॥

^१ शूद्रायामित्यादिश्लोकार्धं विवृत्यभिमतपाठे न दृश्यते

(विव.) स्याज्जन्महेतुः—आद्योपलब्धये । ^१जन्मकारणे यथा—'क्व सूर्य-
प्रभवो वशः' इति (रघु. १. २) । ^२अग्न्यत्रोत्पन्नस्य प्रथमाविर्भावप्रवेशे यथा—
प्रभवो हिमवान् गङ्गाया इति । प्रभवति जायतेऽस्मादिति प्रभवः । अपादाने
अप्प्रप्ययः^३ ॥ २१० ॥

^१ जन्मनो हेतु पित्तादि Tv

^२ देशान्तरोत्पन्नस्य गङ्गादे यथाविर्भाव

^३ 'श्रुदोरप्', शूद्रायामित्यादिश्लोकार्धं विवरणे न दृश्यते

(पा) स्याज्जन्महेतु—आद्योपलब्धये । प्रथमोदाहरणम्^१—अयं हि
गङ्गाप्रभवो नगेन्द्र ॥ शूद्राया—पारशवो मतः । परस्त्रीतनयेऽपि स्यात् ।
'भवेत् पारशवः पारस्त्रेण शूद्रासुतेऽपि^२ च' इति विश्व (पृ १५६, श्लो ५६)
॥ २१० ॥

^१ B₃ adds कौसल्याप्रभवो राम

^२ द्विजात् इति मु प्र

ध्रुवो भमेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

स्यो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्योऽस्त्रिया धने ॥ २११ ॥

(वि) नदास्ते ^१निश्चिते योगे शाश्वते शिवतर्कयो ॥ ४५९ ॥

वने ^२वटे मुनो शङ्खावधौ ^३निश्चिते ध्रुव ।

^३मूर्वागीत्यो. ^४शालपर्ण्या स्तुभेदे च ध्रुवा मताः ॥ ४६० ॥

ध्रुवति ^५स्थिरीभवतीति ध्रुव । 'ध्रुव' गतिस्थैर्ययो ' ॥

जातावात्मनि वित्ते च स्वकीये स्वस्तिपु स्मृत ।

स्वकीयत्वात् स्व ॥ २११ ॥

^१ निश्चये J₂

^२ तटे K₆

^३ दूर्वा° K₅

^४ साल°

^५ K₂ omits.

॥ 'ध्रुव स्थैर्ये' K₂, K₆

(विध.) ध्रुवो भभेदे—शाश्वते त्रिषु । भभेदस्तारकाविशेषः, उत्तान-

पादस्य पुत्रः । तत्र रूपभेदात् पुंलिङ्गः । निश्चिते तु नपुंसकलिङ्गः । यथा—

'ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः' इति भारविः (किरा. १४. ६) । शाश्वत^१
वाच्यलिङ्गः । यथा—'ध्रुवा द्यौः ध्रुवा पृथिवी' (ऋग्वेद १०. १७३. ४), ध्रुवं
विश्वमिवं जगत् इति । ध्रुवतीति ध्रुवः । 'ध्रुव स्थैर्ये' । 'पचाद्यच्' (३. १.
१३४) । कुटावित्वात्^२ (१. २. १) गुणाभावः । शेषे—

'शिवे वसो वटे योगे ध्रुवः स्त्री गीतिमूर्वयोः ।

ध्रुवं तु निश्चये तर्कज्वधौ ॥'

इति । शिवः कीलः । वसो यथा—

'धरो ध्रुवश्च ^३सोमश्चाप्यहश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥'

इत्यादिमत्स्यपुराणोक्तानाम् (५. २१) अष्टानां वसूना मध्ये द्वितीयो वसुः । वटो
न्यग्रोधतृहः । योगो विष्कम्भादिषु द्वादशः । गीतौ स्वरतालाश्रयविशेषे यथा—
'विश्यामित्रस्य प्रावेशिको ध्रुवा' इति मुरारिः (अ. रा १. १३-). तर्क
उत्प्रेक्षा । यथा—'मन्ये शङ्खे ध्रुवं प्रायः' इति दण्डी (का. आ. २. २३४) । अवधौ
यथा—'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (१. ४. २४) इति । स्तुभेदे तु स्त्रीलिङ्गे प्रागुक्त-
(१. ५. ४६५) । यथा—ध्रुवायामाज्यम् इति प्रयोगः । विश्वप्रकाशेऽपि—

'ध्रुवः कीले शिवे शङ्खौ वसो योगे वटे मुनी ।

ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्यार्गीतिस्तुभेदयोरपि ॥'

इति (पृ. १६२, श्लो. ८) । स्वो ज्ञाता—अस्त्रियां धने । स्वशब्दो ज्ञातिवचनः, रूपभेदात् पुलिङ्गः । आत्मनि तु तत एव नपुंसकलिङ्गः । आत्मोये वाच्यलिङ्गः । धनवचनः पुंनपुंसकलिङ्गवचन इत्यर्थः । सुबोधिनीकारस्तु—पदस्यैकवाक्ये सत्यपि ज्ञात्यात्मनोद्वयोः पुलिङ्गत्वमभिधाय तत्संवादित्वेन नानार्थरत्नकोशाभिधानमुदा- जहार । यथा—‘ज्ञात्यात्मनोः स्वः स्वं स्वोऽर्थः स्वं स्वः स्वात्मीयमात्रकः’^१ इति । तथा च—^२‘लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान् . . . बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म’ इति स्वशब्दस्यात्मवचनत्वेऽपि पुलिङ्गप्रयोगो माघकाव्ये दृश्यते (शिशु. ३. ७१) । सुभूतिचन्द्रस्तु—रूपभेदाद् आत्मनि क्लीबमभिधाय तत्र ‘स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीबे’ इति रभसवचनमुदाहृत्य, वोपालितस्तु ‘आत्मन्यपि पुलिङ्गत्वमाह’ इति मतान्तरत्वमप्याह । स्पति नाशयति दुःखमिति स्वम्, सिनोति यध्नाति वा । ‘घोऽन्तकर्मणि’, ‘पिब् वन्धने’ । ‘स्वमज्ञातिधनाख्या-याम्’ (१. १. ३५) इति निर्देशात् साधुः^३ । अत एव ज्ञातिधनयोर्बुधशब्दवद् रूपमुभेयम् । अन्यत्र पूर्वशब्दवदिति ॥ २११ ॥

^१ Tv adds अपि^२ ‘गाद्रवुटादिभ्योऽग्निन्डित्’.^३ सोमश्च अहश्च

Gms, Tv ^४ ‘मातृव’ Bs, B₆ ^५ लक्ष्मीवृताम्भोधि° Tj1, Tj2 ^६ स्वनति ।
स्वन्यते वा । ‘स्वन शब्दे’ । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा ३ २. १०१) इति इ इति भा दी
(पृ ५००)

(पा) ध्रुवो भभेदे—शाश्वते त्रिपु । भभेद औत्तानपादि । अगभेदे इति पाठे अगभेदे म्याणुवटी ॥ स्वो ज्ञातो—स्वोऽस्त्रिया धने । स्वो ज्ञातो पुलिङ्ग । आत्मनि स्वमिति नपुंसकम्^१ । ‘स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीबे’ इति रभस । अथवा म्यां ज्ञातावात्मनीति उभयत्र पुलिङ्गः । ‘स्वोऽस्त्री धने त्रिपु स्वीय आत्मनि स्वजने च^२ ना’ इति येजयन्ती । (पृ २८०, श्लो ३८) ॥ २११ ॥

^१ नपुंसक A1^२ तु इति मृ घ

स्त्रीफटीवस्त्रवन्द्येऽपि नीयो परिपण्येऽपि च ।

शिवा गौरीफेरययोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

(यि) नीयो रान्तावटीवस्त्रवन्द्ये परिपण्येऽपि च ॥ १६१ ॥

^१नितरा वीयतेऽनयेति नीवी । 'व्येञ् सवरणे' ॥

गौरीफेरवयोर्भद्रे मोक्षे वेदे सुखे हरे ।

योगे ^२जले च शम्या च रेचक्या ^३गुग्गुलौ तथा ॥ ४६२ ॥

आमलक्या वालुके च पुण्डरीके शिवस्तिष्ठ ।

'शेरतेऽस्मिन्निति शिव । 'शीङ् स्वप्ने' ॥

कलहे व्युत्क्रमे युग्मशिवयोर्विजनेऽपि^४ च ॥ ४६३ ॥

यज्ञपात्रप्रयोगे च समासे ^५द्वन्द्वमुच्यते ।

^६मिथुनत्वाद् द्वन्द्वम् ॥ २१२ ॥

^१नियत J₂, K₅ ^२कीले K₅, जिते K₆ ^३गुग्गुले K₃ ^४K₅ adds
सज्जनमनासि ^५विरले J₂ ^६द्वन्द्व J₃, K₅ ^७द्वौ सह वर्तते इति J₂, K₂

(विव.) स्त्रीकटी—परिपणोऽपि च । स्त्रीणां नितम्बदेशस्थस्य वाससः शैथिल्यपरिहारार्थं कृतो ग्रन्थिविशेष इत्यर्थः । नीयते वस्त्रादिदाढर्घमनयेति नीवी । 'नियो विच्' । वा ङीयि नीवी^१ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धः । परिपणं नाम वणिजामाव्ययशुद्धं मूलधनम् । शेषे—'नीवी स्याद् बन्धनागारे' इति । अत्र स्त्रीग्रहणं नीवीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रतिपादनपरमिति केनचित् कृतं व्याख्यानमनावरणोपम् । 'नीविराग्रयनं नार्या जघनस्थस्य वाससः' इति कात्योक्तेः ॥ शिवा गौरीफेरवयोः । सृगालः फेरवः । शेषे—

'मोक्षे भद्रे सुखे शिवम् ।

हरे योगान्तरे वेदे वालुके गुग्गुलौ शिवः ॥

पुण्डरीकद्रुमे चाय शिवा ज्ञष्टामलोपधे ।

अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च ॥'

इति । हरादावर्षयट्के शिवशब्दः पुल्लिङ्गः । योगविशेषो विष्कम्भादिषु विशः । वालुकं हरिवालुकम् । हरीतक्यां सक्तुफलायां च स्त्रीलिङ्गतोक्ता (१, पृ. २५०, २४६) । विश्वप्रकाशोऽपि—

‘शिवं मोक्षे शुभे भद्रे सलिलेऽप्य शिवो हरे ।
वेदे योगान्तरे कीले वालुके गुग्गुलेऽपि च ॥
पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा श्रष्टामलीषधौ ।
अभयामलकीगौरीश्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च ॥’

इति (पृ. १६३, श्लो. १०-११) । द्वन्द्व कलहयुग्मयोः । द्वयोरिदमिति द्वन्द्वम् ।
कलहे यथा—‘बाहुद्वन्द्वप्रवृत्तयोः’ इति । द्वौ द्वौ इति द्वन्द्वं धुमं मियुनम् ।
यथा—‘द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवधुः’ इति (कु. स. ३. ३५) । ‘द्वन्द्वं रहस्य-
मर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु’ (म. १. १५) इति सूत्रेण
द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याम्भावः उत्तरपदस्य अत्वं च निपात्यते । अत्र सूत्रे,
अन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते इत्युक्तत्वात् साधुत्वम् । शेषे—‘द्वन्द्वं रहस्यमर्यादायज्ञ-
पात्रप्रयोजने’ इति । यथा—द्वन्द्व मन्त्रयते । रहस्यं मन्त्रयत इत्यर्थः । मर्या-
दावचने यथा—‘आचतुरं होमे पशवो द्वन्द्व मियुनायन्ते’ इति । यज्ञपात्रे
यथा—‘द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति’^१ इति । व्युत्क्रमणं हि विभेदः पृथगव-
स्थानम् । यथा—द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता ब्राह्मणा इति ।^२ द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता
इत्यर्थः ॥ २१२ ॥

^१ निब्ययति, निवीयते वा । ‘व्येञ् सवरणे’ । ‘नी व्यो यलोप पूर्वस्य च दीर्घं’
(उ ४ १३७) इतीप् । ‘वृद्धिवारात्—’ (ग ४ १ ४५) इति दीप् इति भा दी
(पृ ५०१) ^२ सुप्ते इति मु प्र. ^३ चाय Tj1 ^४ वाशिका (पृ ३७६)
^५ न्यञिच् B6 ^६ घोर इत्यपि वाशिकायाम् (२. पृ ३७६) ^७ द्विवर्गं B3

(पा) स्त्रीवटी—परिपणोऽपि च । शिवा गौरीफेरवयो । फेरवे स्त्री ।

‘शिवा हरीतवी श्रोष्ट्रा शमी नद्यामलक्युमा ।
शिवो धीले पथरागे हरे वीले शिव जले ॥’

इति वैजगन्ती (पृ. २३७, श्लो. ८४) ॥ द्वन्द्व कलहयुग्मयोः ।^३ कलहे पुलिङ्ग- ।
‘द्वन्द्वो रहस्ये कलहे द्वन्द्व मियुनयुग्मयो’ इति विश्व (पृ १६४,
श्लो २१) ॥ २१२ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

क्लीबं नपुंसके षण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

इति वान्तवर्गः

(वि.) द्रव्ये ^१प्राणे बले जन्तौ व्यवसायस्वभावयोः ॥ ४६४ ॥

गुणे चित्ते ^२सतो भावे सत्त्व गुणिनि तु ^३त्रिपु ।

^४सीदतीति सत्त्वम् । 'पद्लृ विशरणादौ' । सतो भावो वा सत्त्वम् ॥

क्लीब तु त्रिपु च प्रोक्त निष्पराक्रमषण्डयोः ॥ ४६५ ॥

^५अप्रजत्वेन क्लाम्यतीति क्लीब । 'क्लमु ग्लानौ' ॥ २१३ ॥

इति वान्तवर्गः ^६

^१ द्रुमे J₂.

^२ सता J₂.

^३ च K₃, K₄

^४ सीदत्यस्मिन् K₅, K₆

^५ क्लीबतेऽधीरो भवतीति । 'क्लीबू अघाष्टर्षे' K₅ ^६ K₂, K₅ add वान्तशब्दसंख्या २०

(विब.) द्रव्यासु—अस्त्री तु जन्तुषु । इह द्रव्यशब्देन पारिभाषिकं

द्रव्यमाधीयते । तथा हि—

'वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन ^१विवक्षितः ॥'

इति । अस्मार्थः—यत्र यस्मिन्नर्थे तदिदमिति सर्वनामद्वयमतीतवर्तमानसंबन्धवस्तु-
प्रतिपादकं प्रयुज्यते स ^२कालद्वयसंबन्धिसिद्धस्मार्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः । गुणक्रिया-
सामान्यविशेष्यत्वेन विवक्षितो द्रव्यमित्युच्यते इति । यथा—'सत्त्वे निविशतेऽपति'
इति । असुपु प्राणेषु यथा—अन्तःसत्त्वः इति । व्यवसाय उत्साहः । यथा—
सर्वत्र सत्त्वसंपन्न इति । द्रव्यादित्रये रूपभेदाद् नपुंसकलिङ्गत्वम् । जन्तुषु प्राणिमात्रे
यथा—'सर्वसत्त्वहिते रतः' इति । ^३सीदतीति सत्त्वम् । औणादिकत्वन्प्रत्ययः ^४
(उ. ४. १०७) । विश्वप्रकाशे—

'सत्त्वं ^५गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ।

^६सद्भावे व्यवसाये च चित्ते ^७प्राणेषु शब्दते ^८ ॥'

इति (पृ. १६३, श्लो. १६) । सात्त्विकप्रकृतिरिति सत्त्वाख्ये गुणे । सत्त्वनाथ इति पिशाचादौ । सिंहसत्त्वः इति बले । सतो भावः सद्भावः । शुद्धसत्त्व इति चित्ते ॥
क्लीब नपुंसके—अविक्रमे । नपुंसके तृतीयप्रकृतौ । षण्डे वर्षवरे । उभयत्र हपभेदाद् नपुंसकत्वम् । पर्यायप्रस्तावे नपुंसकलिङ्ग उक्तः (१, पृ. ३८४) । अत एवामरमा-
लायाम्—‘अस्त्री नपुंसके क्लीबम्’ इत्यभिहितम् । अविक्रमे धैर्यरहिते विशेष्य-
 निघ्नः । खययोरेकत्वाभिधानात् काण्डस्थवकारमध्ये क्लीबशब्दोऽप्युक्तः ॥ २१३ ॥

इति वान्तवर्गः^१

^१ व्यवस्थित इति स्वामी (पृ. ३२३) ^२ द्रव्यस्तुसवन्धिनि Tv ^३ सीदति
 जात्यादिक प्रवृत्तिनिमित्तमत्रेति द्रव्यम् । अन्यत्तु सीदतीति सत्त्वम् । ‘पद्लु विशरणगत्यव-
 सादनेषु’ Tv ^४ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ ^५ द्रव्ये, आत्मत्वे इति मु प्र
^६ प्राणिषु Tj1, Tj2 ^७ जन्तुषु इति मु प्र ^८ Gm3, Tv add शब्दसंख्या २० ।

(पा) द्रव्यासु—अस्त्री तु जन्तुषु । जन्तव इत्यनेन पिशाचादयोऽप्युक्ता ।
 ‘पिशाचादौ गुणे प्राणिवले जन्तौ च चेतसि’ इत्यजय^१ ॥ क्लीब नपुंसक—
अविक्रमे ॥ अनुक्तम्—

^२सोमात्मनोरपि च वि जीव स्यादसुमत्यपि ।
 भुवनेऽपि च विश्व स्यात् पाश्वर्षोऽस्त्री निकटेऽपि च ॥
 निष्पाव शूर्पवातेऽपि सभव सहतावपि ।
 एनस्यपि भवेत् किंश्च स्नेहेऽपि स्यादपह्लव ॥
 फेरवो राक्षसेऽपि स्याद् ह्रस्व स्यादन्तकेऽपि च ।
 वडवा ^३घटचेट्या च याचके च कुशीलव ॥
 कैरव ^४कितवे पुसि चन्द्रिवाया तु कैरवी ।
 भार्गवी कमलाया स्याद् भार्गवस्तु धनुर्धरे ॥
 माधवी शीघ्रुकुट्टन्योर्माधव स्याद् वसन्तवे ॥ २१३ ॥

इति वान्तवर्ग

अथ शान्तवर्गः—

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

द्वौ राशौ पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करो ॥ २१४ ॥

(वि.) विड् वैश्ये मनुजे विष्ठावेशयोश्च ^१जने भवेत् ।

विशतीति विट् । 'विश प्रवेशने' ॥

स्पशश्चाराभिमरयो ^२युद्धे च परिकीर्तित ॥ ४६६ ॥

स्पशतीति स्पश । 'स्पश ^३बाधनस्पर्शनयो' ॥

मपादौ धान्यपुञ्जे च राशिशब्द प्रकीर्तित ।

^४रश्यत इति राशि । 'रश कान्तौ' ॥

वेणी वर्गे ^५कुले वश पृष्ठस्यावयवेऽपि च ॥ ४६७ ॥

वन्यत इति वश । 'वन पण सभक्ती' ॥ २१४ ॥

^१ मनुजे K₅, K₆

^२ अभिमरौ मारणम्

^३ स्पर्शबाधनयो K₂, K₃, K₆

^४ राश्यते K₂, K₃

^५ अङ्कुरे K₆

(विध.) द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ । मनुजो मनुष्यमात्रः । यथा—'विशा-

पतिर्विष्टरभाजमारात्' इति (रघु. ५. ३) । स्त्रीविवक्षाया तु ^१स्त्रीलिङ्गो

वक्ष्यते । ^२प्रवेशमात्रे तु भावे विविपि ^३स्त्रीलिङ्गः । यर्चस्के प्रागुक्तः (१, पृ. ४०४) ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ । ^४चरो गूढपुरुषः । प्राणसशयावहव्यापारेषु सर्पग्रहणहस्ति-

योधनादिषु प्रयुक्तः साहसिकोऽभिमर इति सुबोधिनीकारः । अभिमरः सप्राम इति

सुभूतिः । स्पशतीति स्पशः । 'स्पश ^५बाधनस्पर्शनयोः' । 'स्पशः प्रणिघियुद्धयोः'

इति विश्वप्रकाशः (पृ. १६७, इलो. ३) ॥ द्वौ राशौ पुञ्जमेषाद्यौ । संस्थान-

विशेषविशिष्टो ग्रीहादिसमूहः पुञ्जः । यथा—धान्यराशिः, तिलराशिः इति ।

आद्यशब्देन ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानां यूपभूमियुनादीनां ग्रहणम् ॥ द्वौ वंशौ कुल-

मस्करो । कुलं संतानम् ^६ । मस्करो वेणुः । विश्वप्रकाशः—^७'पृष्ठास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे

वशो येणी गणे कुले' इति (पृ. १६८, इलो. १०) ॥ २१४ ॥

¹ Tv adds विट्शब्द ² Tj1, Tj2 add अपि ³ Tv adds शेषे—
 'विश प्रवेशे स्त्रियामेव ⁴ विशतीति विट् । 'विश प्रवेशने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
 (३ २ १७८) इति विवप् ⁵ चार B6 ⁶ परिवाघने Gm1, Gm3 ⁷ राति,
 राशयति वा राशि इति स्वामी (पृ ३२३) ⁸ सतान Tv ⁹ अय पाठ वैजयन्त्या
 दृश्यते (पृ २१८ श्लो ५२), विश्वप्रकाशे तु—'वशो वेणो कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च'
 इति

(पा) द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ । ¹ भूमिस्पृशावपि स्याताम् । 'भूमिस्पृशौ
 वैश्यनरौ' इति वैजयन्ती (पृ २४४, श्लो ५६) ॥ द्वौ चराभिमरी स्पशौ ।
 अभिमरो ² युद्धम् । 'स्पश प्रणिधियुद्धयो' इति विश्व (पृ १६७, श्लो ३) ॥
द्वौ राशी—वशो कुलमस्करौ । अन्ययश्च समूहश्च कुल स्यात् । 'वश पृष्ठास्त्वि
 गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणो गणेऽन्वये' ³ इति वैजयन्ती (पृ २१८, श्लो ५२) ॥ २१४ ॥

¹ भूमिस्पृश् इति शब्दस्यापि वैश्यो नरश्चेति द्वावर्थौ ² A1 adds वघश्च ³ कुले
 इति मु प्र

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिपु ॥ २१५ ॥

(वि) रहस्ये च प्रकाशे च ¹ वीकाश परिकीर्तित ² ।

विगत काश, विशिष्टा ³ दीप्तिरस्येति वा वीकाश । 'काश दीप्ती' ॥

भृती भोगे मूर्च्छने च निर्वेशो वक्ष्यते बुधं ॥ ४६८ ॥

'निर्विश्यत इति निर्वेश । 'विश' प्रवेशने' ॥

वीनाश क्षुद्रयमयो कर्पकोपान्तधातिनो ।

कुत्सित नाशयतीति ¹ वीनाश । 'णश्च अदर्शने' ॥ २१५ ॥

¹ विनाश J2, K5 ² परिवीर्यते K2, K3; 'वक्ष्यते J2, K6 ³ विशेष K2
⁴ J2, K5 add भुज्यते ⁵ K3, K4 omit ⁶ वियनो वाशनो नाशयति K5, K6

(धिय.) रहःप्रकाशौ वीकाशौ । 'काश दीप्ती' इति धातोः कर्मणि
 घप् । काशः प्राक्पद्यम् । नीत्युपसर्गो नियेषार्थस्येऽपि । ¹ वीनाशः प्रकाशः ² ।

‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’^३ (६. ३. १२२) इति दीर्घः । समासोत्तरपदत्वे सत्येव सदृशवचनो नीकाशशब्दः प्रागुक्तः (१, पृ. ६४२) ॥ निर्वेशो भूतिभोगयोः । निर्विश्यत इति निर्वेशः । भूतिर्वेतनम् । भोग आभोगः । ‘निर्विष्टविषयस्नेहः’ इति (रघु. १२. १) ॥ कृतान्ते पुंसि—कर्षकयोस्त्रिषु । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृपीवलः । की इति निपातः कुत्सितार्थेऽस्तीति भोजदेवेनोक्तमिति सुबोधिनीकारः । कुत्सितं नाशयति प्राणिनः कुटुम्बादिकं वेति कीनाशः^४ । ‘कीनाशः कर्कशे क्षुद्रे’^५ कृतान्तोपान्तघातिनोः’ इति विश्वप्रकाशः (पृ. १६६, श्लो. २१) । कीनाशः कर्कशेऽप्याहुः ॥ २१५ ॥

^१ नीकाश इति विवरणाभमत पाठ स्थानम् । निश्चय काशोऽत्रेति नीकाश प्रकाश इव इति दीर्घ इति भा दी (पृ ५०१), अत्र काशशब्द पचाद्यच्प्रत्ययान्त इति वाशिका (२, पृ २३४) ^४ पचाद्यच् (३ १ १३४) । ‘विलश वग्धे’ । ‘विलशेरीचोपघाया कन् लोपश्च लो नाम् च’ (उ ५ ५६) इति भा दी (पृ ५०१-२) ^५ कृतान्तपशुघातिनो इति मु ग्र °उपाशुघातिनो इति सुवचम्

(पा) रह प्रकाशौ वीकाशौ । प्रकाश स्फुट ॥ निर्वेशो भूतिभोगयोः । भूतिर्नाम^१ वेतनम् ॥ कृतान्ते पुंसि—कर्षकयोस्त्रिषु । ^२क्षुद्र कदर्य । ‘कीनाशो रक्षसि यमे कदर्ये’^३ कृपके त्रिषु’ इति वैजयन्ती (पृ. २५८, श्लो २३) ॥ २१५ ॥

^१ B₃, C₁ omit नाम ^२ क्षुद्र कदर्यम् A₁ ^३ कर्षके इति मु ग्र

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात् कुशमप्सु च ।

दशावस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

(वि) प्रसिद्धी^१ लक्ष्यपदयोरपदेशो निमित्तके ॥ ४६९ ॥

अपदिश्यत इत्यपदेशः । ‘दिश अतिसर्जने’ ॥

जले दर्भे राममुते द्वीपे पापिष्ठमत्तयो ।

अयोविकारे योक्त्रे च शङ्कावोदुम्बरे^२ बुश ॥ ४७० ॥

को भुवि शेत इति बुश । ‘जीह म्वप्ने’ ॥

दशा नानाविधावस्थावर्त्योवस्ताञ्चलऽपि च ।

दश्यत छिद्यत इति दशा । दश दशन ॥

स्यादाशाधिकतृष्णाया दिशि व्याप्तौ ^३भुजौ पुमान् ॥ ४७१ ॥

आ समन्तादश्नुत^४ इत्याशा । अशू व्याप्ता^५ ॥ २१६ ॥

^१ लक्ष^२ K₆

^२ K₅ adds छन्दोगा हि स्तात्रसत्याया कुशाशब्द प्रयुञ्जत

^३ भोजन इत्यय

^४ अश्नोति अश्यत वा K₃

^५ K₃ adds अश भोजने^६

(विच) पदे लक्ष्ये—अपदेश स्यात् । अपविश्यते ^१माधुर स्त्रौघ्न पर्वतीय इति निविश्यते पुरोऽग्नेनेत्यपदेश^२ । पद स्थानम् । यथा—मधुरापदेशा, स्त्रुघ्नापदेशा इत्यादि । यात्किचिदुद्देशेन प्रत्युक्त लक्ष्य व्याज । यथा—‘रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो’ इति रघुवशे (२ ८) । निमित्तशब्दो हेतुवचन इति प्रागुक्तम् (२, पृ ३२६) । यथा—तार्किकाणा लिङ्गदर्शनरूपे प्रकृतिहेतावपदेश इति । व्यवहारो यथा—‘अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सदिग्धश्चानपदेश’ (घं सृ ३ १ १५) इति । ‘अपदिश्यत इत्यपदेशो हेतु’ इति किरणावलीकार (पृ २२८) । अहेतुरनपदेशशब्देनोक्त । शेषे—‘प्रसिद्धावपदेश स्यात्’ इति । यथा—‘ओदायंशौर्यधर्मेषु नि सीमव्यपदेशभाक्’ इति ॥ कुशमप्सु च । अप्सु जले । वृ भूमि इयति नाशयतीति कुशम् । इयते क^३ (३ २ ४) । चशब्दाद् ‘अस्त्री कुश कुयो दभं’ इति गतम् (१, पृ ३१८) । शेषे—

‘द्वीपराजन्ययो कुश ।

छन्दोगस्तोत्रगणनाशङ्कषाबोदुम्बरे तथा’ ॥^४

इति । द्वीपे यथा—कुशद्वीपालय । राजन्य क्षत्रियविशेषो रामसुत^५ । द्वयो रूपभेदात् पुलिङ्ग । यज्ञवर्मणि^६ छन्दोगस्तोत्रगणना षष्ठ्यदशसप्तदशाविस्तोत्रेषु सत्याविशेषप्रतिपत्त्यर्थं कल्पिता प्रादेशमात्रा आस्तरण्या^७ निधीयमाना औदुम्बरा शङ्कष । ते वी भूमौ शेरते तिर्यङ् निहिता भवन्तीति व्युत्पत्त्या टावन्तेन कुशाशब्देनोच्यते । अपोविहारे तु जानपदादिसूत्रेण (४ १ ४२) दीयन्त कुशीशब्द प्रागुक्त (१, पृ ६१०) । या वाचन स्त्रीतिङ्गपदाभिधेया भूमि नाशयन्ती भवति

सापि कुशा । यद्यपि 'कुशीति भोगशेषे (?) त्रिलिङ्गत्वमनुपदमेवाभिधीयते, तथापि स्त्रियामाबन्तत्वकथनार्थमिहोदाहृतम् ॥ दशावस्थानेकविधापि । बाल्ययौ-
वनादिरूपेणावस्थाया बहुविधत्वं, दशति पूर्वावस्थामिति दशा । 'दश दशने'^१ ।
शेषे—'दशा प्रदीपवर्तौ स्यात्' इति । दीपधारणार्था वर्तिः यथा—'दीपो राम
इवाभाति विनाशितदशाननः' इति । वस्त्रस्य दशा इति गतम् (१. पृ. ४३४) ॥
आशा तृष्णापि चायता । आशा अतिमात्रोऽभिलाषः । आशासनम् आशा । 'शासु
अनुशिष्टौ'^२ । शेषे—'आशा व्याप्तौ भुजौ च ना' इति । भुजिर्भोजनम् ।
यथा—'अजीर्णं प्रातराशेऽपि सायमाशो न दुष्यति' इति वाग्भटः । दिक्पर्यायेषु
गतम् (१. पृ. ५१) ॥ २१६ ॥

^१ माधुर B₃, B₆

^२ चङ् (३ ३ १६)

^३ 'सुपि' (३ २ ४) इति

योगविभागात् क इति भा दी (पृ ५०२)

^४ मता Tv

^५ B₆ adds दशरथपौत्र

^६ उद्गातार त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशस्तोमेषु

आस्तरण्या क्षिपन्ति । ते शङ्कव Gms, Tv

^७ कुशयदिति भानुनातके (?) Tv

^८ मूलविमुञ्जादि-क (वा ३ २ ५) । यद्वा 'पचाद्यच' ।

'जपजमदहदश'

(७ ४ ८६)

इति निर्देशाद् अकिञ्चत्यपि नलोप । यद्वा दश्यते ।

'गुरोश्च'

(३ ३ १०३) इत्यङ्ग इति भा दी (पृ ५०२)

^९ आ समन्तादश्नुते ।

'अङ्ग व्याप्तौ' । पचाद्यच्

(पा) पदे ^१लक्ष्ये—अपदेश स्यात् । पद ^२नाम कपट । लक्ष्य^३ व्याज ।

कुशमप्सु च । 'कुशा वल्गा कुशी फाल' ^४कुशो धर्म कुश जलम्' इति शाश्वत
(अने स पृ ३०, श्लो ३३७) ॥ दशावस्थानेकविधापि । 'दशा वर्ताव-

वस्थाया वस्त्रान्ते^५ स्युर्दशा अपि' इति विश्वप्रकाशिका (पृ १६८, श्लो १३) ॥

आशा तृष्णापि चायता । दिगपि स्यात् ॥ २१६ ॥

^१ लक्षे ५१

^२ B₃ omits

^३ A₁ adds नाम

^४ लाङ्गलण्ड इत्यर्थ

^५ वस्त्राशे इति म ग्र

वशा स्त्री करिणी च स्याद् दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

स्यात् कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ।

कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिघानेऽथोघदिव्ययोः ॥ २१८ ॥

इति शान्तवर्गः

(वि) प्रमाणायत्तताया स्यादिच्छाप्राभवयोरपि ।

वन्ध्याकरिण्योर्योपाया स्त्रीगवीसुतयोर्वशा ॥ 472 ॥

¹वष्टि इच्छतीति वशा । 'वश कान्तौ' ॥

ज्ञाने ज्ञातरि बुद्धी च स्त्री नेत्रे दृक् प्रकथ्यते ।

²पश्यत्यनयेति दृक् । 'दृशिर्³ प्रेक्षणे' ॥

कर्कशो निर्दये क्रूरे कठोरेक्षावमर्षणे ॥ 473 ॥

सङ्गे साहसिके कासमर्दकाम्पिलयोरपि⁴ ।

वृणातीति कर्कश । 'कृ हिसायाम्' ॥

⁵अतिप्रसिद्धे⁶ द्योतेऽपि प्रकाश⁷ काशवत्यपि ॥ 474 ॥

प्रकाशत इति प्रकाश । 'काशु दीप्ती' ॥

अज्ञवालकयोश्चापि बालिश परिकीर्तितः⁸ ।

⁹वालते आप्लावत इति बालिश । 'वाडू आप्लाव्ये' ॥

कृपाणे च नृशसे च निर्मित्रश परिकथ्यते¹⁰ ॥ 475 ॥

¹¹निष्प्रान्तस्त्रिणदद्गुलिभ्य इति निस्त्रिण ॥

आयुधे वन्धने चापि पाशो रज्जो प्रकीर्तितः ।

पाश्यत इति पाश । 'पश¹²वन्धे' ॥

वोश¹³ 'सङ्गपिधाने न्याद् मुमुलेऽर्थोपदिव्ययो ॥ 476 ॥

कृतं मृतमिति वोश । 'कु शब्दे' ॥ २१७-१८ ॥

इति शान्तावर्गः¹⁴

¹ उज्जने K₂, K₃ ² दृग्ने K₃ ³ K₂, K₄ omit ⁴ बालिश
J₂, K₅ ⁵ अतिप्रसिद्धी K₃, K₆ ⁶ द्योते K₂, K₄ ⁷ काश इत्यपि J₂

^८ सप्रकीर्तित J2, K3^९ बाडते J2, K5^{१०} परिकीर्तित K6^{११} 'विशता' K4^{१२} वन्धने K3 K4^{१३} खड्गपरीधाने कुडमल J2^{१४} K2, K5 add शान्तशब्द

सध्या १७

(विव) वशा स्त्री करिणी वन्ध्या । स्त्री मानुषी । वन्ध्या या काचित्
[अनपत्या] । वष्टि इच्छतीति वशा । 'वश कान्तौ'^{११} । कान्तिरिच्छेति धातुवृत्तौ ।
 शेषे—

'प्रभुत्वेच्छायत्ततासु वशो ना त्रिषु तद्वति ।

स्त्रीगवीसुतयो स्त्री स्यात् ॥'

इति । प्रभुत्वे यथा—स्ववश, स्वप्राधान्यवानित्यर्थ । तद्वति प्रभुत्वादिधर्मयुक्ते
 विशेष्यनिघ्न । सुता दुहिता । तथा च वैजयन्त्याम्—'वशा करिण्या वन्ध्याया
 रामाया दुहितर्यपि' इति (पृ २३५, श्लो ७१) ॥ दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु । 'दृशिर-
 प्रेक्षणे' इत्यस्माद्धातो सपदादित्वात् (वा ३ ३ ६४) क्विपि दृक्शब्दो ज्ञानवध्न
 स्त्रीलिङ्गश्च । 'क्विप् च' (३ २ ७६) इति कर्तरि क्विपि दृक् ज्ञाता । तत्र
 विशेष्यलिङ्ग विचक्षणे । नयने च स्त्रीलिङ्ग प्रागुक्त (१, पृ ४२१) । 'क्विन्-
 प्रत्ययस्य कु' (८ २ ६२) इत्यत्र प्रत्ययग्रहणात् क्विवादिप्रत्ययान्तरेऽपि कुत्व
 पञ्चिद् भवतीति न्यासकारेणोक्तम् (पञ्जिका २, पृ १००४) । तेन दृशेरपि
^२क्विप्रत्ययप्रकृते पदान्तरेऽपि कुत्व भवति ॥ स्यान् कर्कश —अमसृणावपि ।
 'लोभेन परधनहरणपरस्त्रीधर्षणादिकरणशील साहसिक । कठोर कठिन
 पापाणादि । अमसृणो रुक्ष तुपाङ्गारभस्मादि । 'कृ' हिसाप्याम' इत्यस्मादौणादिके
 कशप्रत्यय कर्कश । अथवा वर्कम् अश्मविशेषमपि इयति नाशयति तनूकरोति
 स्वगतपारप्येणेति कर्कश । शेषे—'कर्कशो क्रूरनिर्दयी । खड्गेशुका समर्थाश्च' ।
 कर्कशशब्दयाच्या इत्यर्थ । 'अपोवरो बृहत्काण्ड कृष्टेषु कर्कशाभिध' इत्यायु-
 र्वेदद्रव्यभेदे च । 'काम्पित्य कर्कश' इति गतम् (१, पृ ३०४) । त्रिष्विति
 पदस्य पूर्ववाक्यादनुवृत्तेरस्यापि वाच्यलिङ्गत्वमुत्तरेयम् ॥ प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि ।
 त्रिष्वित्यनुयतंते । 'विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार स' इति कालिदास
 (रघु ४ ३१) । प्रकर्षेण काशत इति प्रकाश । 'काशु दीप्तौ', पचाद्यच्
 (३ १ १३४) । शेषे—'प्रकाश प्रकाशवानपि' इति । 'प्रकाशो द्योत आतप'
 इति पुलिङ्गो गत (१, पृ ७२) । भावमात्रवचनत्वेऽपि पुलिङ्ग ॥ शिशवजे च

बालिशः । विशेष्यनिघ्नवर्गे बालिशः कृतनिर्वचनः^६ ॥ कोशोऽस्त्री—अर्थोघदिव्ययोः । कुड्मलो मुकुलः । यथा—‘कोशद्वन्द्वमिदं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चुकतम्’ इति । खड्गपिधाने यथा—‘उन्मुक्तकञ्चुकतेयमुदारकान्तिः शस्त्रीव शम्बर-रिपोरपनीतकोशः’ इति । खड्गग्रहणमुपलक्षणम् । पिधायकमात्रे कोशशब्दो वर्तते । यथा—‘गर्भकोशाभिर्गतं इति । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मस्वरूपावरकत्वेन कोशः प्रसिद्धः । अर्थोघो धनसमूहः, कृताकृतोभयरूपसुवर्णरजतसमुदायः । यथा—‘कोशवण्डाविष क्षितिः’ इति कालिदासः (रघु. १५. १३) । कोशागारमिति च । दिव्यं शपथम् । मुच्यते च दुर्गाभैरवाद्युप्रदेवतास्नानोदकपानरूपम् । यथा—‘तुलाग्न्यापो विषं कोशो विव्यानीति । विप्रं न पाययेत् कोशम् इत्यादि । कूयते शब्दत इति कोशः । ‘कु शब्दे’ । औणादिकः शप्रत्ययः । शेये—‘कोशः शिशने जातिफले तथा शब्दार्थसंग्रहे’ इति । शिशने शेफसि यथा—‘कुर्वन् करिकरक्रीडां शनैः कोशं प्रवेशयेत्’ इति रतिरहस्ये । स्त्रीव्यञ्जनेऽपि कोशशब्दो यथा तत्रैव—‘स्त्रीपुंसयोः कोशसाम्ये भावसाम्यं भवेद् ध्रुवम्’ इति प्रयोगः^८ । अत्र मनुष्यवर्गोक्तजातीकोश-शब्दस्यैकदेशन्यायेन कोशशब्दोऽपि जातीफले वर्तते । यथा—‘कोशवासितं सलिलम्’ इति । शब्दा अर्था वा उभये वा संगृह्यन्तेऽनेनेति शब्दार्थसंग्रहो ग्रन्थः । यथा—अमरकोशः । अभिधानकोश इत्यादि । अत्र शब्दार्थसंग्रहशब्देन पुस्तकमप्युच्यत इति केचित् । कोशान्तरे त्वयं पाठ इति लिखन्ति व्याख्यातारः । ‘वैदेशिकेषु कोशेषु पाठभेदान् निरीक्ष्य तान्’ इति । दक्षिणावर्तनाथस्तु कोशवानाचार्य इति । ‘पेशी कोशः’ इति गतम् (१, पृ. ३५७) । तालव्योपधोऽयं शब्दः । अत्र केचित्—कोशोऽस्त्रीत्यादिकम् अमरसिंहोयश्लोकार्थं समनन्तरमूर्धन्योष्मोपधवर्गे पठन्ति । व्याख्यातृभिः केचित् तत्रैव व्याख्यातम्, ‘कुष निष्कर्षे’ इत्यस्माद् धातोर्निर्गुबते च । अस्माभिस्तु कतिपयटीकाकारपद्धत्या नानाग्रन्थदर्शनेन च तालव्योपधत्वेन लिखितमित्यलम् ॥ २१७-१८ ॥

इति शान्तवर्गः^९

^१ पचाच्छ

^२ विप्रत्ययप्रकृतिपदान्तविषये Tv

^३ बलानष्टम्भेन Tv

^४ कर्कशब्दाद् मत्वयं लोमादित्वान् श इति श द्रु (पृ. ३६).

^५ ‘सुपि’ इति योगवि-

भागात् क (३ १ ४)

^६ २, पृ. ६७-८

^७ उन्मत् B₅, B₆

^८ पिधाय-

नमात्रस्य यथा—‘भवाना कोशग्रान्याना यथावामी च भक्षणे’ इति गोपाल । कोशेन जिम्ब्याच्छादितानि धान्यानि कोशग्रान्यानि Tv Tv adds यथा वा प्राकृतसप्तशत्याम्—

कोऽस्वदन्ममि ठिव इककण्ठे मासोपवासिनि वपुसि । मासस्तु उपवास वा अज जणु मा होद
मुहह सुररअकोसम् ॥ कण्ठे मासोपवासिनि वदति मम पलु उपवासव्रतमद्य । ननु मा भवतु
सुरतमिति ^१ Tv adds शान्तशब्दसख्या १७

(पा) वशा स्त्री करिणी च स्यात् । स्त्रीशब्द स्त्रीविशेषवचन । 'बन्ध्या
च स्यात् । 'वशा करिण्या बन्ध्याया रामाया दुहितर्यपि' इति वैजयन्ती
(पृ २३५, श्लो ७१) ॥ दुग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिपु । त्रिष्विति बालिशशब्दान्तमधि-
कार ॥ स्यात् कर्कश — अमसृणावपि । कठोरो निर्दय । 'अमसृण खरस्पर्श' ॥
प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् ^३सदृशातपयो स्फुटे' इति विश्व
(पृ १६६, श्लो २०) ॥ शिशावज्ञे च बालिश । अनुक्तम्—

नाश क्षये तिरोधाने जीवितेश प्रिये यमे ।

कोशोऽस्त्री कुड्मल खड्गपिधानेऽथाघदिव्ययो ^१ ॥

नृशखड्गौ निस्त्रिशौ पाशो बन्धनशस्त्रयो ।

निवेश स्याद् विवाहेऽपि निस्त्रिशो निर्दयेऽपि च ॥

अपभ्रशोऽवपाते स्याज्जीवितेशो ^२ रवावपि ।

टीकायामपि चादर्श सदृश तूचितेऽपि च ॥

क्लेशो दुःख व्यवसितौ स्पृहास्वाधीनयोर्वश ।

पल्लीपती स्यात् पिङ्गाश पिङ्गाश जात्यकाञ्चने ॥ २१७-१८ ॥

इति शान्तवग

^१ A1 omits

अमसृण ११

^३ सहास^० इनि मु ग्र

^४ दीप्यो

B₁ C₁

^२ B₂ C₁ omit the pada

अथ पान्तवर्ग.—

सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ।

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाडसौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ॥ २१६ ॥

(वि) मुपर्वणि जलचर कथ्यतऽनिमिषा वृधे ।

न त्रिचत निमिषाऽस्यत्यनिमिष ॥

क्षेत्रज्ञे मानभेदे च वल्लभे पुरुष स्मृत ॥ ४७७ ॥

पुरि देहे ^१सीदतीति पुरुष । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु' ॥

काकमत्स्यात्पक्षिणोश्च ध्वाडक्षशब्दोऽभिधीयते^२ ।

ध्वाडक्षति मासमभिकाडक्षतीति^३ ध्वाडक्ष । 'ध्वाक्षि 'काडक्षायाम्' ॥

रथभागे ग्राहणिकाकाञ्चीद्विरदरज्जुपु ॥ ४७८ ॥

तृणवीरुत्प्रकोष्ठेषु पश्चादञ्चलपल्लवे ।

स्पर्धापदे परीधाने कक्ष^४ स्याद् बाहुमूलके ॥ ४७९ ॥

^०कष्यत इति कक्ष । 'कष हिंसायाम्' ॥ २१६ ॥

^१ K₂ adds तिष्ठति ^२ विवक्षित J₂ ^३ इच्छति K₁ ^४ इच्छायाम्
K₄, धोरवाशिते च K₅ ^५ कपते K₂, K₃

(विव) सुरमत्स्यावनिमिषौ । न निमिषतीत्यनिमिषः^१ । सुरा देवाः । मत्स्यो मीनः ॥ पुरुषावात्ममानवौ । आत्मा क्षेत्रज्ञः । 'पुंनाने पुरुषः' इति गतम् (१, पु. २३१) ॥ काकमत्स्यात्खगौ ध्वाडक्षौ । 'मत्स्यभक्षकः खगः मत्स्यात्खगः । 'ध्वाडक्षौ तु बकवायसौ' इत्यमरमालायाम् ॥ कक्षौ तु तृणवीरुधौ । अत्र तृणशब्देन शुष्कतृणप्रायं विपिनमुच्यते इति सुबोधिनीकारः । यथा—'अग्निना वा बहेत् कक्षम्' इति । वीरुत् लता । कपते कपतीति वा कक्षः । 'कष हिंसायाम्'^२ । शेपे—'कक्षः पापपरीधानपश्चादञ्चलपल्लवे' इति । 'सत्रकण्डकक्षकृच्छ्रगह्वरेभ्यः'^३ (वा. ३. १. १४) इत्यत्र कक्षशब्दः पापवचनः । अत एव सत्रायते, [कक्षायते] पापं चिकीर्षतीति तत्र व्याख्यातम्^४ (काशिका १, पु. १४६) । परिधानस्यान्तरीयस्य गुह्यप्रवेशाच्छादके पृष्ठभागसमुपनाये दशाभागे कक्षशब्दो वर्तत इत्यर्थः । बाहुमूले^५ प्रागुक्तः (१, पु. ४११) ॥ २३६ ॥

^१ 'मिष श्लेषणे' । ^२ 'इगुपध—' इति व । नञ्समास इति भा. शौ (पु. ५०२)

^३ 'Iv adds मत्स्यान्तीति' ^४ 'वृत्तुबद्धिनिवृत्तिकपिष्य स' (उ ३ ६२) इति स
उति श ५ (२, पु. ३)

^५ 'Iv adds वण्वचिकीर्षायाम्' ^६ वण्वचिकीर्षा पाप-
चिकीर्षा इत्येव म् य ^७ 'बाहुमूले उभे वञ्जो T₁, T₂

(पा.) सुरमत्स्यी—आत्ममानवी । (पुरुष) शास्त्रं च स्यात् । 'शासन दर्शनं शास्त्रमागमं' पुरुषो मतम् । श्रुतम् 'इति पर्याया' ^१ इति सुभूतिटीका ॥ काक-
मत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ । मत्स्यात्खगो 'ध्वाङ्क्ष' काके वकेऽपि च' इति जयकोश ॥ कक्षौ तु तृणवीरुघौ । वीरुच्छब्दो गुल्मवचनः । 'कक्षस्तु गुल्म' स्पर्धापदे तृणे 'इति वैजयन्ती (पृ २१५, श्लो १७) ॥ २१६ ॥

^१ पर्याय A₁^२ जय A₁^३ स्पर्धाया बाहुभूते B₃, C₁

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ।

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २२० ॥

(वि) ^१प्रग्रहे किरणे चैवाप्यभीषु परिक्रियते ।

अभीष्यत इत्यभीषु । 'ईष' उञ्छे' ॥

प्रेषणे मर्दने क्लेशेऽप्युन्मादे ^२प्रैष इष्यते' ॥ ४८० ॥

प्रष्यत इति प्रैष' । 'इष' गतो' ॥

साध्ये विरोधे मासार्धे सहाये बलपत्रयो ।

ग्रहे सख्यौ राजनागे देहाङ्गकुचपाश्वर्ययोः ॥ ४८१ ॥

वेणादिपञ्चाद्वन्द्वे च पक्षः स्याच्चुल्लिरन्ध्रके ।

^१पक्ष्यते परिगृह्यत इति पक्ष । 'पक्ष परिग्रहे' ॥

शिरोवेष्टे किरीटे स्यादुष्णीषो लक्षणान्तरे ॥ ४८२ ॥

^२उष्णनिवारणार्थमिष्यत इत्युष्णीष । 'इषु इच्छायाम्' ॥ २२० ॥

^१ रागादौ J₂^२ 'इषु इच्छायाम्' J₂^३ प्रैष्य K₅^४ उच्चनK₂, K₃^५ 'इषु इच्छायाम्' K₃, K₄^६ पक्षति K₆^७ उष्णायमिष्यते K₅

(विष.) अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ । प्रग्रहो नाम रयादिवाहनद्वयनियमनार्थं सारयिना ध्रियमाणो^१ रज्जुविशेषः । रश्मिः किरणः । अभीष्यते बलोददादि-

मुखमुन्नाम्यतेऽनेनेति^१ अभीषुः । 'ईष उञ्छे' । उञ्छः उच्चयनमिति धातुवृत्तिः ।^२
 किरणे तु तालव्योपधोऽप्यस्तीति सुभूतिचन्द्रः ॥ प्रेषः प्रेषणमर्दने । प्रेषणं कर्मणि
 नियोजनम् । 'इष गती'^३ । 'भावे घञ्' (३. ३. १८) । अथवा प्रेष्यते अहो-
 रात्रादिरनेनेति प्रेषः । 'होता यक्षत्' (ऋग्वेद ६. ६२. ४) इत्यादिः ।
 यथा—'दण्डी प्रेषानन्वाह' इति । मर्दनं पीडनम् । 'प्रादहोढोढघेपेष्येषु वृद्धि-
 र्वक्षतव्या' (घा. ६. १. ८६) इति वृद्धिः । पक्षः सहायेऽपि । पक्ष्यते परिगृह्यते
 संगृह्यत इति पक्षः । 'पक्ष परिग्रहे' (३. १. १३४) । शेषे—

'पक्षः पतत्रे कुचयोः पाश्वे सख्यौ नृपस्य च ।

गजे स्याच्चुल्लिरग्रे च बले साध्यविरोधयोः'^४ ॥

इति । नृपस्य गज इत्यन्वयः । तथा च विश्वप्रकाशे—

पक्षो मासार्धके पाश्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः ।

'केशादेः परतो वृन्दे बले सलिसहाययोः ॥

पतत्रे चुल्लिरग्रे च देहाङ्गे राजकुञ्जरे ॥

इति (पृ. १८२, श्लो. ५-६) । ग्रहः स्वीकारः । साध्यशब्देन साध्यधर्मवान् पर्य-
 तादिविवक्षितः । केशपर्यायेभ्यश्च उत्तरः पक्षशब्दः समूहरूपायै-वर्तत इत्यर्थः ।
 यथा—केशपक्षः, चिकुरपक्ष इति ॥ 'उष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः । वातादि-
 निवारणार्थम् अलंकरणार्थं वा शिरसि वेष्टयमानो यस्त्रबन्धः शिरोवेष्ट उच्यते ।
 उच्यते काम्यत इति उष्णीषः । 'वश कान्ती' । उष्णकाले इष्यत इति वा ।
 पुण्डरीकादिः । उष्णीषशब्दः^५ पुनर्पुंसकलिङ्ग इति सुभूतिचन्द्रः ॥ २२० ॥

^१ Tv adds स्वग्यासन्न

^२ Tj1 adds अभिमुखम्

^३ मुद्रितमाधवीयधातु-

वृत्ती न दृश्यते

^४ Tv adds प्रपूर्वं

^५ सलिसहाययो Tv

^६ पक्षश्च इति

म ग्र

^७ उष्णीष Tv

^८ उष्णमीपते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' । 'इगुपध—' इति

क इति भा दो (पृ ५०३)

(पा) अभीषु प्रग्रहे रश्मां ।

'लक्ष्म्या निषेव्यमाण' रत्यर्थमभीशुचामरैः सह सन्तम् ।

हरिमनमत्नीस्तुभजैरत्यर्थमभिशुचामरं सहस तम् ॥'

इति हरिप्रबोधयमकाद् ^१अभीशुरिति तालव्यान्तोऽपि स्यात् ॥ प्रैष ^४प्रेषणमर्दने ।
पक्ष सहायेऽपि । अर्धमासपतत्रपाश्वर्थेषु च स्यात् ॥ उष्णीष शिरोवेष्ट-
किरीटयो । शिरस्यपि स्यात् । 'उष्णीष शीर्षमक्षत्र पुंसि मूर्धा च ^५मस्तकः'
इति वैजयन्ती (पृ १८०, श्लो. ८५) ॥ २२० ॥

^१ अभीषु° C₁^२ सहास A₁^३ अभीशुभि अभीरिति B₃^४ प्रैष A₁^५ मस्तिक इति मृ ग्र.

शुक्लले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ।

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

(वि) मूषिकश्रेष्ठयो राशौ ^१शुक्लले सुकृते तथा ।

^२वृषो वृषभपुसो स्यात् सिहीकण्डूरयोर्वृषा ॥ ४८३ ॥

अत्यासने वृषी प्रोक्ता वर्षके तु वृष ^३मतम् ।

वर्षंतीति वृष । 'वृष सेचने' ॥

द्यूते च पाशकाकृष्टयो कोदण्डाभ्यासवस्तुनि ॥ ४८४ ॥

शारीणा फलके च स्यादाकर्षोऽपीन्द्रिये तथा ।

आकृष्यत इत्याकर्षं । कृष विलेखने' ॥

^४कलिद्रुमे च द्यूताङ्गे कर्षं चक्रात्मनोरपि ॥ ४८५ ॥

अक्षो व्याप्तौ परिपणे चेन्द्रियेऽक्षमुदाहृतम् ।

^५अक्षयत इत्यक्षम् । 'अक्ष व्याप्तौ' ॥ २२१ ॥

^१ शुक्लले J₂^२ वृषभे च वृष पुंसि K₅^३ स्मृतम् K₂, h₃^४ कलि-

द्रुमो विभीतकाऽयो वृष

^५ अक्षयति K₄, K₅

(विब.) शुक्लले—वृषभे वृषः । शुक्रचः रेतोबहुलः । वर्षंतीति ^१वृषः ।

'वृष सेचने' । इगुपधलक्षणः कः^२ (३. १. १३५) शेषे—

‘वृषः पुंसि च राशौ ना^३ कपिकच्चाटरूपयोः ।
शृङ्गचामपि वृषा स्त्री स्याद् वतिनामासने^४ वृषी ॥

इति । वृष इति राशिर्मेघानन्तरः ।

‘वृषो धर्मं बलीवर्दे श्रेष्ठमूषकराशिषु ।
शुक्रले च पुमान् स्त्री तु कपिकच्चाटरूपयोः ॥

इति रभसः ॥ द्युतेऽक्षे—आकर्षः । ^१आकृष्यते शारिकात्रेति आकर्षः द्यूतः श्रीडा
द्युतफलकं च । अत्राकर्षशब्दो द्यूतकर्मवाच्यः शारिकापि । छन्दः आकृष्यत इत्या-
^२‘कर्पोऽक्षः पाशकः । कार्मुकादेरप्याकर्षणमाकर्षः । आकृष्टिरित्यर्थः ॥ अयाक्षमिन्द्रिये
—कलिद्रुमे । अक्ष्णोति विषयमित्यक्षम् इन्द्रियम् । यथा—प्रत्यक्षो घटः । प्रत्यक्ष
आत्मा इति । तत्र रूपभेदाद् नपुंसकम् । ^३अर्थान्तरेषु पुलिङ्गः । द्यूताङ्गं पाशकाख्यम् ।
यथा—‘वुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः’ इति भारविः (किरा.
११. ४७) । कर्षः षोडशमायात्मकः । यथा—‘ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री’ इति
(१, पृ. ६०५) । चर्षं रथाङ्गम् । तेन तदुभयसंबन्धं तिर्यगवस्थापितं काष्ठं लक्ष्यते ।
यथोक्तम्—‘अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः’ इति (१, पृ. ५१८) । व्यवहारे यथा—
‘प्राड्विषयाकाक्षवर्शकौ’ इति (१, पृ. ४८६) । कलिद्रुमो विभीतकः (१, पृ. २४६) ।
शेषे—‘अक्षो ध्याप्तावात्मनि च’ इति । आत्मनि यथा—एतदध्यक्षसाक्षिकम्
इति ॥ २२१ ॥

^१ Tv adds वृषभ ^२ ‘इगुपधजाग्रीविर व,’ ^३ कपिकच्छू इति विग्रह
(पृ १७१ श्लो २) ^४ आसनम् Tj2, वृषी Tv ^५ आट्टप्यन्ते शारय T1
^६ पञ् ^७ Tv adds द्यूताङ्गादौ तु ना पुलिङ्ग

(पा) शुक्रले—वृषभे वृष । वृषभे नान्तोऽपि स्यात् । ^१‘वृषोऽक्ष्ययं
पुमिन्द्रयो’ इति वैजयन्ती (पृ. २१८, श्लो ५६) ॥ ^२कोपोऽस्त्री—दिव्ययोः ।
‘कोशकाशकशाङ्कुशम्’ इति तालव्यान्तेषु चन्द्रगोमी । द्युतेऽक्षे—व्यावर्षः ।
अथ पाशक^३ ॥ अयाक्षमिन्द्रिये—कलिद्रुम । कर्षं उन्मानविशेषः । चत्र ‘शाट
च’ रथाङ्गं च म्यात् । व्यवहारो न्यायः ॥ २२१ ॥

^१ यथा नरागन्तः, उद्दिष्ट वृषभे

^२ तापात्रो नृत्तमं गृह्यविधानेर्थापिदित्या

३. नानार्थवर्गः]

इति पारिजाताभिमत पाठ

■ पाशिक C1; पाशिके A1

4 शकट. B3

■ रथश्च A1

कर्षूर्वार्ता करीपाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमम्सु च ।

(वि.) कुल्यावृत्त्यो करीपाग्नौ कर्षश्च¹ समुदाहृता ॥ 486 ॥कृष्यत² इति कर्षूः । 'कृष विलेखने' ॥³मनोभावे कर्मजात्यो पुंस पौरुषमुच्यते ।

पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् ॥

क्ष्वेडे जले विप्रयुक्ते विशिष्टव्याप्तयोर्विषम् ॥ 487 ॥

विषा महीपद्मे च स्यात् त्रिषु लिङ्गेषु च स्मृता ।

वेवेष्टीति विषम् । 'विष्ट १ व्याप्ती' ॥ २२२ ॥

¹ कर्षूस्तु K3, K4, K5² K4 adds विलिख्यते³ मानभावे K5⁴ K3, K5 omit.

(विष.) कर्षूर्वार्ता—कुल्याभिधायिनी । अत्र वार्ताशब्देन घृतिविशेषः कृषिरुच्यत इति स्वामी¹ (पृ. ३२६) । सुबोधिनीकारस्तु—'कर्षूर्वता करीपाग्नेः' इति पठित्वा व्याचष्ट । कर्षूशब्दः करीपाग्नेः शुष्कगोमयेन्धनवह्नेः वयता वाचकः । वयतेति विशेषणरूपभेदात् पुलिङ्गत्वम्² इति । कुल्याशब्देनात्र प्रेत-कर्मणि क्रियमाणो गत उच्यते । तदभिधानशीलेत्यर्थः । तत्रापि विशेषणवशेन कर्षूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । यथा—'तिस्रः कर्षूः खात्वा' इति कल्पसूत्रे प्रयोगः³ । तथा च रभसः—'करीपाग्नौ पुमान् कर्षूः कुल्यायां तु स्त्रियां भवेत्' इति । कर्षति समीपस्यमिति कर्षूः । कृष्यते कुद्वालादिनेति च । 'कृष विलेखने' । 'कृषिचमितनिधनिर्तार्जिज्जिम्य ऊः' (उ. १. ८४) इति औणादिक ऊकार-प्रत्ययः ॥ पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम् । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । भावे कर्मणि च वर्तमाने 'प्राणभृज्जातिवयवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (५. १. १२६) इति

प्राणभृज्जातिविशेषवचनात् पुरुषशब्दाद् अन्प्रत्ययः । शेषे—‘पुंस्तेजसि च पौरुषम्’ इति । पुरुषस्य तेजसि प्रभावे इत्यर्थः । ऊर्ध्वंविस्तृतदोःपाणिभागस्य^३ पुरुषस्य प्रमाणे गतम् (१, पृ ४१७) ॥ विषमप्सु च । अप्सु जले चशब्दाद् गरले प्रागुक्तम् (१, पृ १५१) । यथा—‘तया मम वियोगोऽद्य विषं मुञ्चन्ति वारिदा’^४ इत्यभिनन्दः^४ ॥ २२२ ॥

^१ वार्ता कृपि इति मु अ ^२ ‘कर्पूं छात्वा विभरासि *Sat Br*, (मत्स्या-
पाठ्यान्) *Apte's Dict* p 543 ^३ ‘पाणिनृमाने पौरुष त्रिषु इति मूलग्रन्थे
^४ वेवेष्टीति विषम । ‘विष्णु व्याप्तौ’ । ‘इगुपध’ इत्यादिना (३ १ १३५) क

(पा) कर्पवार्ता—कुल्याभिधायिनी । वार्ताकिरीपाग्न्यो पुलिङ्ग । वार्ता नाम वृत्ति^१ । कुल्याया स्त्रीलिङ्ग । कुल्या नाम नदी ॥ पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम् । पुरुषतेजस्यपि स्यात् । ‘पौरुष पुरुषस्योक्त भावे कर्मणि तेजसि’ इति विश्व (पृ १७२, श्लो १७) ॥ विषमप्सु च । गरलेऽपि स्यात् ॥ २२२ ॥

^१ वार्ताकिम A₁, वृत्तिविशेष C₁ ^२ चेतसि A₁

उपदानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥
स्याद् वृष्टौ लोकधाढ्यंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
प्रेक्षा नृत्येक्षण प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भूतिः ॥ २२४ ॥

(वि) ^१उपदाने च मासादौ लोभसभोगयोरपि ॥ 488 ॥
सुन्दराकाररूपादिविषयेऽप्यामिष भवेत् ।

आमिष्यत^२ इत्यामिषम् । मिष^३ स्पर्धायाम्’ ॥

पापऽपराधे रोगे च किल्बिष कलुषे स्मृतम् ॥ 489 ॥

^१कल्यते चित्रगुप्तन गण्यत इति किल्बिष कलुष च । ‘कल सङ्ख्यान’ ॥

वृष्टौ भुवोऽश क्लैब्ये च वत्सर वर्षमुच्यते ।

‘वर्पतीति वषम् । वृषु सेचने’ ॥

प्रज्ञाया दर्शने नृत्य प्रेक्षा तु परिकीर्तिता ॥ ४९० ॥

प्रेक्ष्यत इति प्रेक्षा । ' ईक्ष 'दर्शने' ॥

याच्ञाभृत्योश्च सेवाया भिक्षा भिक्षितवस्तुनि ।

'भिक्ष्यत इति भिक्षा । ' भिक्ष याच्ञायाम् ' ॥ २२३-४ ॥

^१ उपादाने K₂, K₃ ^२ K₄, K₅ add भुज्यते ^३ 'मिप शब्दे' K₂,
K₃, K₄ ^४ कृत्यत इति कलुपम् J₂, K₆. ^५ वृष्यत इति K₃ ^६ दर्शना-
इकनयो J₂ ^७ भिक्षत इति K₂, K₃, K₄

(विव.) उपादानेऽप्यामिवं स्यात् । 'उपाच्चारप्रदानन्दा हारो ^१ग्राह्यो-
पायनेऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणौ । उपशब्दाद् उत्तरेषां चारवानादिशब्दानां
पर्यायत्वाभिधानाद् इहोपदानशब्देन उपायनमुच्यते; उपादान इति द्वितीया-
धरवीधोऽपपाठः । शेषे—

'आमिवं सुन्दरारद्रूपादिविषये भवेत् ।
संभोगलोभयोर्मांसे ॥'

इति । सुन्दरविषये यथा—'आदास्यमानः प्रमदामिवं तत्' इति रघ्वंशे (७. ३१) ॥
अपराधेऽपि किल्बिषम् । वाग्दण्डपारध्यराजाज्ञोत्तङ्गनादिकमपराधः^२ । शेषे—
'किल्बिषं दुरिते रुजि' इति । रुग् रोगः ॥ स्याद् वृष्टी—वर्षमस्त्रियाम् ।
लोकस्य धात्री, धारयित्री भूमिः । अन्ये तु—दधातेः 'सितनिगमि . . .' इत्यादिना
(उ. १. ७२) तुन्प्रत्ययान्तं कृत्वा लोकधातृवंश इति पठित्वा लोकधातुशब्दे-
नापि भूमिरेवाभिधेय इत्याहुः । तस्या अंशो भूम्येकदेशस्य जम्बूद्वीपस्यैको^३
भागः । यत्सरः संवत्सरः । वृष्यते सिच्यत इति वर्षम् । 'वृषु सेचने'^४ (वा
३. ३. ५६) । शेषे—'वर्षं कलैव्ये पुमान् मेघे' इति । कलैव्ये यथा—वर्षं धर इति ।
वर्षंतीति पचाद्यचि (३. १. १३४) वर्षो मेघः । 'पुनपुंसरूपोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्द-
पृष्टिपु' इति रघ्वंशे ॥ प्रेक्षा नृत्तेक्षणप्रज्ञाः । नृत्तादीनां त्रयाणा द्वन्द्वः^५ । नृत्त
प्रेक्षणरुसंज्ञया प्रसिद्धम् । ईक्षणं नयनव्यापारः । कंचित्तु—नृत्तस्येक्षणमिति पृष्ठी-
तत्पुरुषमाश्रित्य भिन्नं पदमाहुः प्रेक्षा कीदृशमिति । प्रज्ञा शीघ्रग्राहिणी वृद्धिः ।

प्रज्ञा यथा—प्रेक्षावन्त इति । प्रपूर्वाद् ईक्षतेः 'गुरोश्च हलः' (३. ३. १०३) इत्यकारप्रत्यये भावे कर्मणि च प्रेक्षा ॥ भिक्षा सेवार्थना भृतिः । अर्थना याचना । भृतिर्येतनम् । शेषे—'भिक्षा भिक्षितवस्तुनि' इति । यथा—भिक्षा देहोति । 'भिक्ष याचनायाम्' इति घातो पूर्ववद् 'अकारप्रत्ययः ॥ २२३-४ ॥

¹ ग्राह्यायते अपि B₆

² 'उल्लङ्घनादिवरणम्' T₁

³ T₁ adds इत्यर्थ

⁴ I v adds नवधा विभक्तस्य

⁵ 'अज्विघ्नी भयादीनामुपसहयानम्'

⁶ नृत्तेक्षणप्रज्ञा

इति विवरणाभिमत पाठ

⁷ 'गुरोश्च हल'

(पा) उपदाने¹ ज्यामिप स्यात् । मासेऽपि स्यात् ॥ अपराधेऽपि कित्विपम् । 'दुरिते दुष्टगरलेऽप्यपराधेऽपि कित्विपम्' इति जयकोश² ॥ स्याद् वृष्टी—वर्षमस्त्रियाम् । 'लोकधाव्यशो भारतादि ॥ प्रेक्षा नृत्तेक्षण प्रज्ञा । नृत्तस्येक्षण नृत्तेक्षणम् । 'प्रेक्षा नृत्तेक्षणे बुद्धौ' इति विश्वप्रकाशवैजयन्त्या (पृ १८३, श्लो १३, पृ २२२, श्लो २५) ॥ भिक्षा सेवार्थना भृति ॥ २२३-४ ॥

¹ A₁ adds भङ्गिवस्तुनि

² अजय A₁

³ लोकधात्री भू तदश भारत

वर्षादि

⁴ B₃ omits प्रकाश, 'प्रेक्षानृत्तेक्षणे बुद्धौ' इति मुद्रितविश्वप्रकाशे

त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

(वि) शोभादीप्त्योर्गिरि रव व्यवसाये त्विडुच्यते ॥ ४९१ ॥

¹ त्वेपत इति त्विद् । 'त्विप दीप्ती' ॥ त्रिषु परे । उत्तरे वक्ष्यमाणा शब्दा पान्ता ² त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त ॥

न्यक्ष परशुरामे स्याद् न्यक्ष कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नितरामक्षणीतीति न्यक्षम् । 'अक्षू व्याप्ता' ॥

अध्यक्षोऽधिकृते चैव प्रत्यक्षेऽपि प्रकीर्तित ॥ ४९२ ॥

³ अधिगतोऽक्षचित्यध्यक्ष ॥

अप्रेम्ण्यचिक्कणे चैव रूक्ष. स्यात् पादपान्तरे ।

रूक्षयतीति रूक्ष । 'रूक्ष' पारुष्ये' ॥ २२५ ॥

इति पान्तवर्गः^६

^१ K₅ adds अनया ^२ पान्तवर्गशब्दा K₄ ^३ परिकीर्तित J₂ ^४ अध्य-
क्षोतीति K₂ ^५ नैस्तिग्ये K₄, K₅ ^६ K₂ adds पान्तशब्दसख्या २३

(धिव.) त्विद् शोभापि । शोभा कान्तिः । यथा—चम्पकत्विडियमिति ।
अपिशब्दाद् वीप्तिरपि । यथा—सहस्रत्विडिति । त्वेयतेऽनयेति त्विद् । 'त्विय
वीप्ती' । क्विप्^१ (वा. ३. ३. ६४) । शेवे—'त्विद् दीप्तौ व्ययसाये च
जिगीषायां गिरि ध्वनौ' इति ॥ त्रिषु परे । परे वक्ष्यमाणाः न्यक्षावयस्त्रयः
शब्दा वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः । कात्स्न्यशब्दस्य
धर्मवचनत्वेनार्थनिर्देशोऽपि पूर्ववाक्ये न्यक्षशब्दस्यापि वाच्यलिङ्गरविधानात्
कृत्स्नरूपे धर्मिण्येव पर्यवसानम् । यथा 'कामस्ताच्छीत्ये' (६. ४. १७२) इत्या-
दिषु । नियतमक्षमिन्द्रियसंयोगोऽस्मिन्निति न्यक्षं कृत्स्नम् ।^२ निषिद्धमक्षमिन्द्रियव्या-
पारोऽनेनेति न्यक्षः निकृष्टः, अधम इत्यर्थः । शेवे—'न्यक्षः परशुरामे स्यात्'
इति ॥ प्रत्यक्षोऽधिकृतेऽध्यक्षः ।^३ अधिगतोऽक्षैरिन्द्रियैरिति अध्यक्षः । प्रत्यक्षो
घटादिः ।^४ अध्यक्षोतीति व्याप्नोतीति अध्यक्षोऽधिकृतः ग्रामादिषु नियुक्तः ॥
रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ।^५ प्रेमरहिते यथा—रूक्षवृत्तिः प्रजाक्षयम् इति । अचिक्कणे
^६ माद्वरहिते यथा—रूक्षस्पर्श इति । 'रूक्ष पारुष्ये' इति चौराविकाद् धातोः
पचाद्यचि (३. १. १३४) रूक्षः । शेवे—'रूक्षः स्यात् पादपान्तरे' इति ॥
इह 'मूर्धन्योपधवर्गमध्ये' कोपोऽस्त्री कुड्मले खङ्गपिधानेऽर्थोऽधिद्वयोः'
(श्लो. २१८) इति श्लोकार्थं पठित्वा क्षोरस्वामिसुबोधिनीकाराम्यां व्याख्यातम् ।
पुस्तकेष्वपि केषुचिदिहैव लिखितम् । अतो मूर्धन्योपधः कोपशब्दोऽप्यस्तीति
विज्ञेयम् । अस्माभिस्तु तालव्योपधवर्गमध्ये व्याख्यातम् ॥ २२५ ॥

इति पान्तवर्गः^६

^१ सपदादिभ्य क्विप् ^२ निषिद्धमत्सरम् B₅, B₆ ^३ अधिकृत T₁₁, T₁₂
^४ B₆ adds 'अशू व्याप्तौ' ^५ Tv adds अप्रेम्णि ^६ मृदुत्व B₅, B₆ ^७ B₅
omits "उत्तम्". ^८ B₆, Tv add पान्तशब्दसख्या २३

(पा) त्विट् शोभापि । 'त्विट् स्त्री शोभारुजोर्वाचि' इति रुद्र ॥
 त्रिपु परे—निकृष्टयो । त्रिपु पर इत्यधिकार । कात्स्न्यशब्द कृत्स्नवचन ॥
 प्रत्यक्षोऽधिकृतेऽध्यक्ष । प्रमाण च प्रमेय च प्रत्यक्षम् ॥ रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कण ।
 अचिक्कण कर्कशस्पर्श ॥ अनुक्तम्—

व्याजसख्याशरव्येषु लक्ष घोषो रवद्रजौ ।
 शुण्डाग्रभागे गण्डूपो द्वयोश्च मुखपूरणे ॥
 जिभीषा व्यवसाये च ^१सर्पप्रमदंऽपि च ।
 शेषोऽक्षतादिदाने स्यान्निर्माल्ये मरुतामपि ॥
 अम्बरीष किशोरे स्याद् भास्करे गिरिशेऽपि च ।
 अनुतर्पं सुरापाने सुरापात्रे सुरातृपो ^२ ॥ २२५ ॥

इति पान्तवर्गं

^१ सर्पं B₃

^२ सुरातृपि A₁, C₁

अथ सान्तवर्गः—

रविश्येतच्छदौ हसौ सूर्यवहनी विभावसु ।
 वत्सौ तर्णकवर्पां द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

(वि) रवौ श्वेतच्छदे विष्णौ ^१ह्येऽमत्सरयोगिनो ^२ ॥ ४९३ ॥
 मन्त्रे निलोभनृपती देहस्थे मरुदन्तरे ।
 शैलभेदात्मनोश्चैव हसशब्द प्रणीतित ॥ ४९४ ॥

'हन्तीति हस । 'हन् हिंसाण्यो ' ।

हारभेदे तीक्ष्णरश्मौ हव्यवाहे विभावसु ।

^१विभा वसु यस्य स विभावसु ॥

वत्स वक्षामि मप्रोक्त वत्सभूतर्णवपुत्रयो ॥ ४९५ ॥

वस्यत छाद्यत इति वत्स । 'वम आच्छादने' ॥

सारङ्गेपु^६ सुपर्वसु दिवौका. परिकीर्त्यते^७ ।

द्यौरोक. स्थानं येषा^८ ते दिवौकस. ॥ २२६ ॥

^१ हरे K5 ^२ मत्सर^० K6 ^३ शिलाभेद^० K6 ^४ हसति K3, K5; K2 adds गच्छति
^५ J2 adds प्रभा ^६ सारङ्गे च सुपर्वदो J2, K4 ^७ परिकीर्त्यते J2
^८ अस्मेति दिवौका K2, K4

(विश्व.) रविश्वेतच्छदौ हंसौ । श्वेतच्छदो हंसनाम्नैव प्रसिद्धः पक्षि-

विशेषः । शोपे—

‘हंसो निर्लोभनूपतौ शारीरमरुदन्तरे ।

हयभेदे योगिभेदे मन्त्रभेदे च मत्सरे^१ ॥

परमात्मनि विष्णौ च श्रेष्ठे राजादिपूर्वकः ॥’

इति । हयभेदः सर्वशुभाश्वः । योगिभेदो हसाख्यः संन्यासिविशेषः । शारीरवायु-
 विशेषे यथा—‘हंसं तनी संनिहितं चरन्तम्’ इति नैपथकाव्ये (३. ४) ।
 श्रेष्ठे यथा—राजहंसः, कविहंसः इत्यादि^२ ॥ सूर्यवह्नी विभावसु । विभा प्रभैव
 यसु धनं ययोस्तौ विभावसु । शोपे—‘विभावसुर्हार्भेदे’ इति ॥ वत्सौ तर्णकवर्षौ
हौ । अचिरजातगौस्तर्णकः । वर्षं. संवत्सर इति सुबोधिनी । तर्णकपुत्री इति
 पठित्वा पुत्रस्तनय इति केचिदाहुः । ‘वस निवासे’ इत्यस्मादौणादिकः सप्रत्ययः^३
 (उ. ३. ६२) । ‘सः स्यार्धघातुके’ (उ. ४. ४६) इति सकारस्य तकारः । ‘उरो
 वत्सम्’ (१, पृ. ४११) इति वक्षसि वलीबं गतम् ॥ २२६ ॥

^१ वत्सरे Tv ^२ हन्ति गच्छतीति हस । ‘हन हिसागत्यो’ । पचाद्यच् (३. १
 १३४) । ‘भवेद् वर्णमभाद् हस’ इति सक् । यद्वा ‘वृत्तवदिवविबसिहनिमिमिपिभ्य स’
 (उ. ३. ६२) इति सप्रत्यय इति भा दो (पृ. १०४), हसतीति वा ^३ ‘वृत्त’
 इत्यादि

(पा) रविश्वेतच्छदौ हंसौ । रव प्राणिस्वन^१ । ‘प्राणिस्वने^१ त्वाराव
आरव. । रव’ इति वैजयन्ती (पृ. ३१, श्लो ३-४) । रवयोगाद् ‘रवी जीवोऽपि
स्यात् ॥ सूर्यवह्नी—तर्णकवर्षौ हौ । पुत्रादिरपि स्यात् । ‘वत्सस्तर्णवपुत्रादिवर्षे’
इति विश्व. (पृ. १७४, श्लो ६) ॥ सारङ्गाश्च दिवौकस । देवा अपि स्युः ।

वहुत्वमविवक्षितम् । 'दिवौकाश्चातके सुरे' इति विश्व (पृ १७८, श्लो. ५४)
॥ २२६ ॥

^१ प्राणिस्वर A₁, C₁ ^२ रविश्वेत इति मूलस्थरविशब्द नकारान्तोऽपि स्यादित्याशय ^३ C₁ adds वत्स तु वक्षसि

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

पुंस्पुत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

(वि) ^१ आद्ये धातौ विषे वीर्ये पारदे जलरागयोः ॥ ४९६ ॥

द्रवे गुणे ^२ च तिक्तादौ शृङ्गारादौ रसः स्मृतः ।

^३ घोष्ठाभुवो कडगुजिह्वासल्लकीपु रसा भवेत् ॥ ४९७ ॥

रस्यत^४ इति रसः । 'रस आस्वादने' ॥

स्यातामुत्तंसावतंसौ कर्णपूरे च शेखरे ।

उत्तस्यतेऽनेनोत्तसः । अवतसश्च । 'तसि' ^५ अलकरणे ॥ २२७ ॥

^१ आद्ये K₈ ^२ शब्द इति K₅ ^३ फाण्टे J₂ ^४ K₄ adds आस्वाद्यते.
^५ भूपायाम् K₂, K₃, K₄

(विब.) शृङ्गारादौ—द्रवे रसः । आदिशब्देन धोरकरण^१ इत्यादि-
नोक्ताः (१, पृ. १३१) रसाः नाट्यवर्गोक्ता विवक्षिताः । विषं गरलं जलं
च । विषे गरले यथा—'रसं दास्यामि' इति मुरारिनाटके शूर्पणखावाक्यम् ।
जले यथा—'सहस्रगुणमुत्तमद्रुमावत्ते हि रसं रविः' इति रघुवंशे (१. १८) ।
'जले शरीरधातौ च ^२ तिक्तादौ पारदे रसः' इति त्रिकाण्डशेषः (पृ. ३६, श्लो.
१००२) । वीर्ये यथा—^३ विद्धि चात्तरसमोजसा हरेरेश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया'
इति रघुवंशे (११. ७६) । ^४ क्षीरादतिरसं सर्पिः इति च । गुणे माधुर्यादौ यथा—
'रसाः फट्त्वन्तलवणतिक्तोष्णकषायकाः' इति । रागेऽनुरागे यथा—रसाद्रंक्षितः
इति । द्रवे यथा—'क्षीरे त्रिरात्रं स्वरसे त्रिरात्रम्' इति । रस्यते आस्वाद्यत
इति रसः । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः^५ । शेषे—'रसः शरीरधातौ च रसो
ग्रहाणि पारदे' इति । शरीरधातौ यथा—'वसासूक्ष्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लानि'

धातवः' इति (वाग्भट. १. ८) । ब्रह्मणि यथा—'रसो वै सः रसं ह्येवायं
लब्ध्वानन्दी भवति' इति (तै. उ. २. ७. १) । पारदे यथा—रसवाद इति ।
१'भुवि' १पाठायां सल्लक्ष्यां रसेति स्त्रीलिङ्गः प्रागुक्तः (१, पृ. १८५, २६५, २८८) ।
पुंस्युत्तंसावतंसं वा कर्णपूरे च शेखरे । कर्णपूरः कर्णभूषणम् । शेखरः शिरोभूषणम् ।
उत्तंस्यते भूष्यते कर्णः शिरो वा अनेनेति उत्तंसः । उपसर्गभेदाद् अवतंसं च । तसिः
भूषार्थो धातुर्दुर्गाचार्येण पठित इति सुबोधनीकारः । १द्वन्द्वान्तरूपभेदादुभयोरपुंस-
कत्वम् । 'पुसि वा' इत्युक्त्या विकल्पेन पुलिङ्गत्व च । 'वष्टि भागुरिः . . .'
इत्यादिना (कौमुदी २. ४. ८२) अकारलोपे वतसोऽपि ॥ २२७ ॥

१ पारदस्वादयो रस इति मु ग्र २ विद्धि चात्तबलमोजसा इति मु ग्र (पृ २३४)

३ रसस्यातिरस सपि इति स्वामी (पृ ३२७) ४ 'पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' इति घ
इति श द्रु (४, पृ ६६) ५ शुक्राणि Gm₁, Gm₃ ६ Bg adds भूमौ
१ 'पाठा शिवा' इति (१, पृ २६५) अस्मिन् ग्रन्थे पाठ, 'पाठा रसा' इति
विवरणाभिमत पाठ, भा दी च (पृ १७६) ७ अवतसे वा इति विवरणेऽङ्गीकृत
पाठ

(पा) शृङ्गारादौ—द्रवे रस । विष गरल जल च स्यात् । वीर्य बलम् ।
देहधातुरपि^१ स्यात् । 'जले शरीरधातौ च पारदस्वर्णयो^२ रस' इति त्रिकाण्डशेष
(पृ ३६, श्लो १००२) । द्रव^३ परीहास । निर्यासोऽपि स्यात् । 'निर्यासेऽमृत-
शब्दयो' इति वैजयन्ती (पृ २१८, श्लो ४६) ॥ पुस्पुत्तसावतसौ—शेखरे ।
वतसोऽप्येतत्प्रकार एव । 'वतसोत्तसावतसा कर्णपूरेऽपि शेखरे' इति वैजयन्ती
(पृ २७०, श्लो ५६) ॥ २२७ ॥

१ धातुश्च Bg २ स्वादयो रस इति मु ग्र ३ परीहास A₁

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीहिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

(वि) अग्नी मयूखे धनदे देवे योक्त्रे वसु पुमान् ॥ ४९८ ॥

१ वृद्धघोषधे धने रत्ने २ हाटकं मधुरे त्रिपु ।

३ वसतीति वसु । 'वस निवासे' ॥

विधौ बुधे चक्रपाणौ वेधास्तु परिकीर्तितः ॥ ४९९ ॥

‘विदधातीति वेधा. । ‘डुघाञ् धारणपोषणयो. ’ ॥

आशी स्याद् विष्णुमायाया हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ।

आशास्तेजनेत्याशी । ‘शासु^५ इच्छायाम्’, ‘शसु हिंसायाम्’, ‘शसु स्तुती’ ॥ २२८ ॥

^१ पय्यौपधे K₅

^२ हट्टके K₆

^३ वसु अस्यास्तीति K₆

^४ विधति,

‘विध विधाने’ K₂, K₃

^५ आड शासु इच्छायाम् K₄, K₆

(विध.) देवभेदेऽनले—धने वसु । अष्टौ वसव इति गणवेवताविशेषाः प्रसिद्धाः (१, पृ. ६) । अनलेऽनौ यथा—‘वसुरग्निर्वसुधवाः’ इति (ऋग्वेदः ५. २४. २) । रश्मिः किरणः । पुनरपि वसुग्रहणं रत्नधनयोर्वर्तमानस्य वसुशब्दस्य रूपभेदेन नपुंसकत्वज्ञापनार्थम् । किरणे धने च यथा—‘निरकासयद्रविमपेतवसुं विद्यवालयादपरदिग्गणिका’ इति माघकाव्ये (शिशु. ६. १०) । रत्ने यथा—‘वामं यसु विववमानो गृहान्’ इति । स्योचितस्थाने वसतीति वसु । ‘वस निवासे’^१ ॥ विष्णौ च वेधाः । ‘विध विधाने’ इत्यस्माद् असुन्प्रत्यये वेधाः^२ । ज्ञेये—‘वेधा विधौ^३ बुधे विष्णौ’ इति । बुधः पण्डित इत्यर्थः । चतुर्मुखे प्रागुक्तः (१, पृ. १४) ॥ स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः । हितस्य पुत्रपश्चादेराशंसा, ‘प्रजावान् भूयासम्, पशुमान् भूयासं’ इत्यादिरूपेण प्रार्थना । अहेः सर्पस्य दंष्ट्रायां यथा—आशीविष इति । आशासनमाशीः । ‘आडः शासु इच्छायाम्’ । संपदादिस्थात् क्विप् (वा. ३. ३. ६४) । धातूनामनेकार्थत्वात् पूर्वस्मादेव धातोर्हिंसार्यात् कर्तरि क्विपि आशीः सर्पदंष्ट्रा । ‘शास इवङ्हत्तोः’ (६. ४. ३४) इत्यत्र ‘क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम्’ (वा. ६. ४. ३४) इति आशासेरपि उपधाया इत्वम् ॥ २२८ ॥

^१ ‘शुश्वस्निहित्रप्सिबमि’ इत्यादिना (उ. १. १०) उ. । ^२ ‘विधात्रो वेध च’ (उ. ४. २२५) इत्यमुन् इति भा. दी. (पृ. १०४-५); ‘डुघाञ् धारणादौ विपूर्वादस्मादसि स्याद् वेधादेशश्च सोपगर्गधातो’ इति कौमुदीव्याख्या (पृ. ५३८). ^३ विधनुं धे B₄; विश्वप्रकाशेऽपि ‘वेधा विधौ’ इति दृश्यते (पृ. १७६, श्लो. २७).

(पा) देवभेदेऽजले—घने वसु । ^१किरणश्च प्रग्रहश्च रश्मिशब्दार्थः ।

‘वसुर्योक्त्राग्निशुष्मेषु देवभेदमयूखयो’ इति जयकोश ॥ विष्णौ च वेधा ।

‘वेधा विधौ बुधे विष्णौ’ इति विश्वप्रकाश (पृ १७६, श्लो २७) ॥ स्त्री
त्वाशी—दष्ट्रयो । आशीति अहिदष्ट्रायामीकारान्तोऽपि^२ स्यात् ।

‘यो विभर्ति जटाजूटगाढवद्वोरगोज्झिताम् ।

^३आशीमिव कलामिन्दोर्गङ्गानिर्व्वयनीमिव ॥’

इति ‘बालिविलास ॥ २२८ ॥

^१ B₃ omits the sentence

^२ A₁ omits अपि

^३ आलीमिव A₁

^४ हरिविलास B₃

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

(वि) लालसा प्रार्थनौत्सुक्ययाच्ञातृष्णातिरेचने ॥ 500 ॥

^१अतिशयेन लस्यत इति लालसा । ‘लस श्लेषण-क्रीडनयो’ ॥

हिंसा स्याद् वन्धन चापि वधचौर्यादिकर्मणो ।

हिंस्यतेऽनयेति हिंसा । ‘हिंसि हिंसायाम्’ ॥

प्रसूर्वीरुधि कन्दल्यामश्वामात्रोश्च कथ्यते ॥ 501 ॥

^२प्रसूते प्रजा इति प्रसू । ‘पूङ् गर्भविमोचने’^३ ॥

रोदस्यौ रोदसी स्याता चोघरित्वोरुभे इमे ।

आद्यमीवारान्त द्वितीय ^४सान्तम् । रदन्यस्मिन्निति रोद, रोदसी च । ‘रुदिर्
अश्रुविमोचने’ ॥ २२९ ॥

^१ अतिशयस्तपं K₂, K₃, K₅

^२ प्रसूयते K₅

^३ प्राणिप्रसवे K₂

^४ सकारान्तम् K₃

(विव.) लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये। प्रार्थना वाञ्छा। औत्सुक्यमिष्टार्थोद्योगः।
शेषे—‘लालसा त्वक्लीबे तृष्णातिरेचने’ इति। अक्लीबे द्वयोर्लिङ्गयोरित्यर्थः।
 भृशं लसति विषयेषु श्लिष्यत्यनया पुरुष इति लालसा। ‘लस^१ श्लेषक्रीडनयोः’।
 क्रियासमभिहारे यङप्रत्ययः (३. १. २२)। ‘सन्यडोः’ (६. १. ६) इति द्विव-
 चनम्। यङन्ताद् ‘अ प्रत्ययात्’ (३. ३. १०२) इति स्त्रियामकारप्रत्ययः।
 पुलिङ्गपक्षे ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ (३. ३. १६) इति करणे घञ्प्रत्ययः।
 ‘यङोऽचि च’ (२. ४. ७४) इत्युभयत्र यङो लुक्। ‘तृष्णातिरेके वाञ्छायामौ-
 त्सुक्ये लालसा द्वयोः’ इति रभसः॥ हिंसा चौर्यादिकर्म च। परद्रव्यहरणं चौर्यम्।
 आदिशब्देन बन्धनताडनादिकं गृह्यते। चशब्दाद् यद्योऽपि। ‘हिसि हिंसावाम्’
 इत्यस्मादकारप्रत्ययः (३. ३. १०३)॥ प्रसूरश्वापि। अश्वा बडवा। जनन्यां
 प्रागुक्ता (१, पृ. ३७७)। लतायामपि प्रसूशब्द इत्याहुः॥ भूद्यावी—रोदसी
च ते। भूश्च द्यौश्च भूद्यावी पृथिव्यन्तरिक्षे द्वे अपि सकृदुच्चरितेन ङीबन्तत्वेन
 द्विवचनान्तेन रोदसीशब्देन, सकारान्तेन च नपुंसकलिङ्गेन द्विवचनान्तरुद.शब्देन
 वा अभिधीयते। यथा—‘होतारं सत्ययजं रोदस्योः’ इति (ऋग्वेद. ४. ३. १)।
 तथा—‘वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी’ इति विश्वामोर्वशीये
 (१. १)। अन्तर्गतं सर्वं वस्तु रुन्धाते आवृण्वते इति रोदसी^३। ‘रुधिर् आयरणे’।
 औणादिकोऽनुन्प्रत्ययः (४. ४. १८६)। बहुलग्रहणाद् धातुगतधकारस्य दकारः।
 रूपभेदादेव नपुंसकत्वम्। स्त्रीत्वविवक्षायाम् ‘उगितश्च’ (४. १. ६) इति
 ङीपि रोदस्यो। गणरत्नमहोदधौ^५ तु ‘भूर्भुवोर्वाचकं रोदसीत्यव्ययम्’ (पृ. ३५)
 इत्यव्ययगणेऽभिहितम्॥ २२६॥

^१ लालसनम्। ‘लस दीप्ती’। यटन्त। ‘अप्रत्ययात्’ इति भा दी (पृ. ५०५).
^२ ‘गुरोश्च हल’। ^३ रोदिति सर्वमस्मिन्। ‘रुधिर् अश्रुविमोचने’। अमुन् (उ ४
 १८६)। पक्षे गौरादित्वाद् ङीप् इति भा दी (पृ. ५०५)। ^४ ‘सर्वध्रातुभ्यो अमुन्’।
^५ ‘रोदस्योर्भूर्भुव’ इति मूलश्लोके, रोदमी इति चावापृथिव्यर्थे इति व्याख्याया न दृश्यते
 (पृ. ३४-५)

(पा) लालसौ—हिंसा चौर्यादिकर्म च। ‘प्राणव्यपरोपणमपि स्यात्।
प्रसूरश्वापि। मातापि स्यात्॥ भूद्यावी—रोदसी च ते। ‘प्रत्येकं गमुदाये च
 स्याताम्। ‘रोदमी रोदमा माधं पृथक् स्वर्गे दिवि क्षिती’ इति जयशेषः॥ २२६॥

१ °व्यवरोपणम् A₁२ प्रत्येकसमुदायाम्याम् A₁३ विवक्षितौ A₁, पृथ्वीस्वर्गे

इति टी स (३, पृ १४८)

ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

(वि) स्त्रीनपुसकयोरर्चिर्ज्वालाभासो^१ प्रकथ्यते ॥ 502 ॥अर्च्यते^२ पूज्यत इत्यर्चिः । 'अर्च पूजायाम्' ॥

तीक्ष्णरश्मौ हव्यबाहे पुमान् ज्योति प्रकीर्तित ।

प्रकाशदृष्ट्योर्नक्षत्रे नपुसकमुदाहृतम् ॥ 503 ॥

द्योतत इति ज्योतिः । 'द्युत दीप्तौ' ॥

पापापराधयोराग शब्दस्तु परिकीर्तित^३ ।आ समन्ताद्^४ अगत्यनेनेत्याग । 'अग कुटिलाया गतौ' ॥

बाल्यादौ पत्निणि वयो भवेद्यौवनमात्रके ॥ 504 ॥

वीयत इति^५ वय । 'वी गत्यादिषु' ॥ २३० ॥१ ज्वालाभा स्त्री K₂, K₆२ K₂ adds अनेन३ परिकीर्त्यते K₂, K₃,परिकथ्यते K₅४ K₄, K₆ omit५ वयते । 'वय गतौ' K₄.

(वि.) ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः । ज्वाला बह्वेः शिखा । भाः सूर्यादेः प्रभा । पुंसि नेति निषेधाद् नपुंसके च^१ ॥ ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु । भं नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः । दृष्टिर्नक्षत्रस्य कनोनिका^२ । द्योतत इति ज्योतिः । 'द्युत दीप्तौ' । 'द्युते-रिसिन्नादेशच जः' (उ. २. ११०) इति द्युतेरिसिन्प्रत्ययः, घात्वादेशच^३ जकारः । शेषे—'ज्योतिः पुंस्यग्निसूर्ययोः । चन्द्रे च' इति । अग्न्यादिषु पुस्त्वविधानाद् नक्षत्रादिषु नपुंसकत्वम् । अत एव रुद्रः—ज्योतिर्ना भास्करेऽग्नौ च वस्त्रोऽभद्योत-दृष्टिषु' इति । 'ज्योतिः प्रकाशे ताराया वेदाङ्गान्तरनेत्रयोः' इत्यजयश्च ॥ पापापराधयोरागः । पापे यथा—'तौ नो 'मुञ्चतमागसः' इति श्रुतिः (तं.

स. ४ ७ १५. ३) । अपराधे यथा—‘सहिष्ये शतमागासि’ इति माघकाव्ये (शिशु २ १०८) ॥ खगबाल्यादिनोर्वय । खग पक्षिमात्रम् । यथा—‘आलोक-
शब्द वयसा विरावे’ इति (रघु २. ६) । बाल्यादि बाल्ययौवनाद्यवस्थाविशेष ।
उभयत्र रूपभेदाद् नपुसकत्वम् । वयते स्वानुरूपव्यापार गच्छतीति वय. । ‘वय
गतौ’ । ^५असुन् । शेषे—‘युवतामात्रे’ वय ’ इति । यौवनमात्र इत्यर्थः ।
यथा—‘वय प्रादुर्भाव प्रथयति परोहासफणिति’ इति ॥ २३० ॥

^१ अर्च्यन्ते । ‘अच पूजायाम्’ । ‘अचिष्णुचिहुसृषिछादिछादिभ्य इति’ (उ २ १०८)
इति इसि इति भा दी (पृ ५०५) ^२ कनीनिकामध्यमिति खामी (पृ ३२८)
^३ धात्वादेश Gm₁, Gm₃ ^४ मुञ्चतमहस इति अयववेदे (४ २ ५ १)
॥ ‘सर्वधातुभ्योऽनुन (उ ४ १६०) ^५ यौवत° Tv ^६ इत्यर्षान्तरकथनम् Tv

(पा) ज्वालाभासो—द्योतदृष्टिप । सूर्याग्न्यो पुलिङ्ग । ‘ज्योतिर्ना
भास्करेऽग्नी च क्लीब भद्योतदृष्टिपु’ इति रुद्र ॥ पापापराधयोराग ।
एन शब्दोऽप्येतत्प्रकार ^१ । ‘आग कित्विपमेनश्च त्रीणि ^२पापापराधयो’ इति
वैजयन्ती (पृ २७४, श्लो १६) ॥ खगबाल्यादिनोर्वय । यौवनमात्रेऽपि^३
स्यात् । ‘वय पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके’ इति विश्व (पृ १७६,
श्लो ३२) ॥ २३० ॥

^१ B₃, C₁ omit एतत्प्रकार
sentence

^२ पाप्मा इति मु ग्र

^३ B₃ omits the

तेजःपुरीषयोर्वचो महस्तूत्सवतेजसोः ।

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

(वि) वचं ^१सुरूपपुरूपे भवेत् तेजःपुरीषयो ।

^२वचते दीप्यत इति वचं । ‘वचं दीप्ती’ ॥

क्लीब महस्तेजसि स्यादुलवे तु पुमान् मह ॥ ५०५ ॥

मह्यत ^३जनैरिति मह । ‘मह पूजायाम्’ ॥

पामी गुणे च स्त्रीपुण्ये रज शब्द उदाहृत ।

रज्यतेऽनेनेति रज. । 'रञ्ज रागे' ॥

राहो ध्वान्ते गुणे शोके तम.शब्दः प्रकीर्तितः^४ ॥ 506 ॥

^५तम्यतेऽनेनेति तमः । 'तमु ग्लानौ' ॥ २३१ ॥

^१'पुसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी; 'वर्चो रूपेऽपि च क्वचित्' इति विश्व. (पृ. १७६, श्लो २७) ^२'वर्च्यते, 'वर्चं कान्तौ' K₂, K₄. ^३K₃, K₈ omit जने. ^४प्रकथ्यते K₂, K₄ ^५'तमयति ग्लपयतीति K₂ ^६'तमु काङ्क्षायाम्' K₆.

(विष.) तेजःपुरीषयोर्वचः । वर्च्यते इति वर्चः । 'वर्च दीप्ती' । वृज्यते त्यज्यत इति वर्चः पुरीषम् । 'वृजो वर्जने' । औणादिकोऽमुन्प्रत्ययः^१ (उ. ४. १८६) । बाहुलको जकारस्य चकारः । शेषे—'वर्चस्तु रूपवद्वचः' इति । रूप इव तेजःपुरीषयोरपि वर्चःशब्दो वर्तते इत्यर्थः ॥ महश्चोत्सवतेजसोः । मह्यते पूज्यते संबन्धिजनोऽनेनेति महः । 'मह पूजायाम्'^२ । ^३'महामहानीलशिलारुचः पुरः' इति माघकाव्ये (शिशु. १. १६) सकारान्तप्रयोगः । उत्सववचने स्वकारान्तो नाट्यवर्गो कथितः (१, पृ. १४४) । तत्रापि सकारान्तकथने 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यत्र लिङ्गसंकरदोषः प्रसज्येत । अतस्तत्राकारान्तत्वं सकारान्तत्वं चेत्पुत्सववाचकस्य महःशब्दस्योभयमङ्गीकरणीयम् । 'न खलु दूरगतोऽप्यति- वर्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः' इति 'माघकाव्ये (शिशु. ६. १६) अका- रान्तस्य ^४महशब्दस्य प्रयोगश्च । 'स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः' इत्युभ- यत्रापि नैपथकाव्ये (१. १) । इह तु प्रकरणपाठसामर्थ्यात् सकारान्तत्व- मस्तीत्यवगम्यते ॥ रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्युक्तो गुणः (१, पृ. ६०) । स्त्रियाः पुष्पमार्तवम्^५ । प्रतिभासं जायमानमिति यावत् । चशब्दात् पांसौ च प्रागुक्तम् (१, पृ. ५४२) ॥ राहो ध्वान्ते गुणे तमः । गुणः तद्वि- शेषः प्रागुक्तः (१, पृ. ६०) । शेषे—'तमः शोके' इति । 'वलीवं तमोगुणे शोके' संहिकेयान्धकारयोः' इति रभसश्च । राहो—'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इति (१, पृ. ६७) । 'स्वर्भानुश्च तमो राहुः संहिकेयो विधुंतुदः' इत्यमरमालायां पंस्काण्डे कथितमिति सुभूतिचन्द्रः ॥ २३१ ॥

^१ 'सर्वधातुभ्योऽमुन्'

^२ अमुन्प्रत्यय (उ ४ १८६)

^३ महामहानील^० इति

मु ग्र (पृ ८) ⁴ उत्सवे माघेन प्रयुक्त Tv ⁵ मह शब्दस्य B6 ⁶ एतदपि
पूर्वमुक्तम् 'स्याद् रज पुष्पमार्तवम् इति (१, पृ ३७३) ⁷ लोके B6

(पा) तेज पुरीषयो—उत्सवतेजसो । ¹अकारान्तमहशब्दोऽपि²
स्यात्³ । 'मही भूमी मही नद्या मह उत्सवतेजसो' इति विश्व (पृ १८०,
श्लो १०) ॥ रजो गुणेऽपि—गुणे तम ॥ २३१ ॥

¹ 'मह शब्द A1 ² उक्त चैतद् व्याख्याता (१, पृ १४५)—'अत्र महशब्दोऽकारान्त । यथा—' स स्वयवरमहाय महेन्द्रान्' इति नैपथे' इति ³ B3 omits स्यात्

छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

(वि) छन्द स्यात् स्वरचरणे पद्ये वेदाभिलाषयो ।

¹ चन्दमत्याह्लादयतीति छन्द । 'चदि आह्लादने' ॥

कृच्छ्रादिकर्मणि तप पुमान् स्याद् माघघर्मयो ॥ ५०७ ॥

लोकान्तरे च शिशिरे धर्मं च समुदाहृतम् ।

² तपन्त्यत्रेति तपः । 'तप सतापे' ॥

सहो बले ज्योतिषि च सहा ³ हेमन्तमार्गयो ॥ ५०८ ॥

सह्यत इति सह ⁴ । 'पह मर्षणे' ।

आकाशे श्रावणे मेघे ⁵ घ्राणे चैव पतद्ग्रहे ।

मृणालसूत्रे वर्षासु नभ शब्द उदाहृत ॥ ५०९ ॥

न भातीति नभ । 'भा दीप्ती' ॥ २३२ ॥

¹ छन्दति K6, छन्दयति K5 ² तप्यन्तेऽत्र K5 ³ मार्गहेमन्तयोर्भवेत् K4,
'हेमन्तयोर्वने' K5 ⁴ गहन सह K2, K4, हमा गह यतंत इति वा सह K2
⁵ प्राणे K6

(विव.) छन्दः पद्येऽभिलाषे च । पद्ये पद्यगताक्षरसनिवेशविशेषे गायत्री-
त्रिष्टुप्वादिपदाभिलष्ये । अभिलाषेऽकारान्तोऽप्यस्ति । तथा च शब्दभेदप्रकाशे—
'छन्दोऽभिलाषे छन्दः स्यादुत्सवे च महो महः' इति । चकाराद् वेदे च । यथा—
श्रोत्रियः छन्दोऽधीते ^१इति ॥ तपः कृच्छ्रादिकर्म च । कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।
आदिशब्देन जपोपवासादिकं गृह्यते । शेषे—'तपो लोके धर्ममात्रे क्लेशे शिशिर-
माघयोः' इति । लोके—तपोलोके । धर्ममात्रे—दानाध्ययनादौ । क्लेशे यथा—
किं करोतु तपस्वी । शोच्यत इत्यर्थः ^२ ॥ सहो बलं सहा मार्गः । बलं सामर्थ्यम् ।
मार्गो मासविशेषः ^३ । तत्र रूपभेदात् पुलिङ्गः । शेषे—'सहो ज्योतिषि हेमन्ते
ना हासयति वाच्यवत्' इति । हेमन्ते च विशेषविधानात् पुलिङ्गः । हासयुक्ते
तु त्रिलिङ्गः । तत्र हसनं हस्, भावे क्विप् ^४ । हसा सह वर्तत इति सहः । स्त्रीपुंस-
योरप्येवमेव, दीर्घप्राप्तेरभावात् ॥ नभः खं श्रावणे नभाः । खमाकाशम् । ^५द्विः
पदोपादानमर्थविशेषेण लिङ्गभेदेन प्रत्ययनार्थम् । शेषे—

'नभः क्लीबं जलधरे ना तु घ्राणे पतद्ग्रहे ।

मृणालसूत्रे वर्षासु ॥'

इति । विश्वप्रकाशे च—

'नभो व्योम्नि नभा मेघे नभाः पुंसि पतद्ग्रहे ।

घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु श्रावणेऽपि च ॥'

इति' (पृ. १७७, श्लो. ३७) ॥ २३२ ॥

^१ 'चन्दनम् । चन्दतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्ती च' । 'चन्देरादेरच छ' (उ
४ २१६) इत्यमुन् । —छन्दति इति स्वामिमुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्य' इति भा दी
(पृ ५०५-६) ^२ 'तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप सतापे' । अमुन् (उ ४
१८६) इति भा दी (पृ ५०६) ^३ मार्गशीर्ष B6 ^४ 'क्विप् च' (३ २
७६) ^५ द्विपदं Tj1, Tj2 ^६ नभो मेघे B6 ^७ 'न वभस्ति भाति नभ' '
इति स्वामी (पृ २२), 'नभनम् । नभ्यते, अनेन अत्र वा । "जम् हिंसायाम्' । अमुन्'
इति भा दी (पृ ५०६)

(पा) छन्द पद्येऽभिलाषे च । स्वैराचरणवेदयोरपि स्यात् । 'छन्द पद्ये
च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयो' इति विश्व (पृ १७६, श्लो २८) ॥ तप

कृच्छ्रादिकर्म च । 'तपश्चान्द्रायणादी'^१ स्याद् 'धर्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्व
(पृ १७६, श्लो ३५) ॥ सहो बल सहा मार्गं । मार्गो मार्गशीर्षं ॥ नभ ख
श्रावणे नभा ॥ २३२ ॥

^१ चान्द्रायणादि A₁

^२ धर्मे B₃

ओकः सद्भाश्रयश्चोकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३३ ॥

(वि) अगाराश्रययोरोको न स्त्रिया परिकल्प्यते ।

उच्यति समवैत्यत्रेत्योक्तं । 'उच समवाये' ॥

क्षीरे च सलिले चैव पय शब्दोऽभिधीयते ॥ 510 ॥

पीयत इति पय^१ । ^२'पीड पाने' ॥

धात्ववष्टम्भवलयोर्दीप्तौ तेजसि न द्वयो ।

विक्रमे च प्रकाशे च सख्यास्वीजस्त्वदन्तक^३ ॥ 511 ॥

^४उब्जत्यनेनेत्योज । 'उब्ज आर्जवे' ॥

स्रोतो^५ नदीमहावेगे द्वारे चैवेन्द्रियस्य^६ हि ।

स्रवतीति स्रोत । 'स्रु गती' ॥ २३३ ॥

^१ पयत इति वा । 'पय गती' K₅ ^२'पा पाने' K₂, K₄ ^३विषमसख्यावाची
त्वोजोऽदन्त इति स्वामी (पृ ३२६) ^४Pt₂ adds व्यक्तीभर्वात, ओज शब्द सौत्र-
धातुज K₃ ^५महानदीवेगे J₂ ^६ह K₄

(विब.) ओक. सद्भाश्रयश्चोका । सद्भा गृहम् । आश्रयो वृक्षादिस्थान-
मात्रम् । उच्यन्ति सभूय तिष्ठन्त्यत्रेति ओकः । 'उच समवाये' देवादिकः ।
'ओक उच. के' (७ ३. ६४) ^१इत्यसुन्प्रत्ययः चकारस्य ककारादेशश्च ।
उच्यतेरसुन्प्रत्यये उणादिषु बहुलग्रहणात् कुत्वमिति ^२काशिका (२, पृ. ३४३) ।

द्विः पदावृत्तिः पादपूरणार्थः । शेषे—' स्यादोकः पुंस्यदन्तकः ' इति । अकारान्तस्य प्रसङ्गादुक्तिः ॥ पयः क्षीरं पयोऽम्बु च । अत्रापि पादपूरणार्थं द्विः पदपाठः^३ ॥ ओजो दीप्तौ बले । दीप्तिः प्रकाशः । बलं सामर्थ्यम् । उज्जति व्यक्तीभवतीति ओजः । ' उज्ज आर्जवे ' । आर्जवं स्पष्टतेति धातुवृत्तौ^४ । ' उज्जेर्बले बलोपश्च ' (उ. ४. १६३) इति बलेऽभिधेयेऽसुन्प्रत्ययः । धातोर्बकारस्य च लोपः । सूत्रे बलप्रहणस्योपलक्षणत्वाद् अर्थान्तरेऽपि धातोरसुन्प्रत्यये बकारलोपश्च भवत्येव । लघूपधगुणः (७. ३. ८६) । ' ओजर्क्षे पुरुषाशके ' इत्यकारान्तत्वेन जातकप्रत्यये प्रयुक्तः । ओजःशब्दो विशेषसख्यावाचित्वेन ज्योतिषकः परिभाषित इति नेह तस्योपयोगः ॥ स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये । इन्द्रियम् इन्द्रियस्थानगतं द्वारम् । यथा—' स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मद क्षरन्तः ' इति भारविः (किरा. ७. ८) । रयशब्देनात्र प्रवाहो लक्ष्यते । यथा—त्रिस्रोता इति । ' लवतीति स्रोतः^५ ' स्रुरीम्यां सुद् च ' (उ. ४. २०३) इत्यसुन्, तस्य च तुडागमः ॥ २३३ ॥

१ ' इत्यदन्तोऽपि ' इति स्वामी (पृ ३२८), ' असुन् । न्यङ्क्वादि (७. ३. ५३) । " ओक उच के " इति निपाताद् अदन्तोऽपि ' इति भा दी (पृ ५०६) २ ' किपुनरत्र निपास्यते । कृत्व गुणश्च । दिवौकस, जलौकस, इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्व द्रष्टव्यम् ' इति काशिका ३ पीयते । ' पीड पाने ' । पयते वा । ' पय गतौ ' । वा असुन् इति भा दी (पृ ५०६) ४ मुद्रितमाधवीयधातुवृत्तौ न दृश्यते ५ लवन्ति B₈ ६ Gm₁, Gm₃ add ' लु गतौ '

(पा) ओक सद्भाश्रयश्चौका । पदरुहस्पृशो चाङ्ग इति कात्यायन-सूत्रोक्त्या अदन्तोऽपि स्यात् ॥ पय क्षीर—इन्द्रिये निम्नगारये । निम्नगारयो नदी नदीप्रवाहोऽपि ।

' स्रोत स्रोतस्विनी कर्षू कुल्या द्वीपवती सरित् । '

' ओष प्रवाहो वेणी च धारा स्रोतो रय स्मृत । '

इति हलायुध (अ मा ३ ४४, ४७) । ' स्रोत इन्द्रिये गजपुष्करे ' इति^१ पाठे गजपुष्करमिभकराग्रम् । ' स्रोतोऽम्बुनिर्गमद्वार इन्द्रियेभकराग्रयो ' इति भागुरि

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽप्यतस्त्रिषु ।

विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंसेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

(वि) दीप्तौ प्रभावे *भरते तेज स्याद् बलशुक्रयोः ॥ 512 ॥

तेजयतीति तेज । 'तिज ¹निशातने' । अतस्त्रिषु । अतः परं वक्ष्यमाणा
शब्दा आसान्तवर्गं त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥

²पण्डितप्राज्ञयोर्विद्वानात्मवेदिनि कथ्यते ।

वेत्तीति विद्वान् । 'विद ज्ञाने' ॥

हिंसेऽर्जुने च बीभत्स कृपावति रसे त्रिषु ॥ 513 ॥

³बीभत्सा अस्यास्तीति ⁴बीभत्स । 'वघ वन्धने' इत्यस्य निन्दाया सन् ॥ अतिशये
त्वमी । अमी वक्ष्यमाणा ⁵चत्वार शब्दा अतिशये वर्तन्ते⁶ ॥ २३४ ॥

¹ निशाने J₂

² प्राप्तयो K₈

³ भीषयते J₂

⁴ बीभत्सु K₅

⁵ J₂, K₅ omit चत्वार

⁶ K₃ omits 8 lines

* अग्नावित्यर्थः ।

(विव.) तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽपि । प्रभावः प्रतापः । ¹दुरा-
धर्पत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्²—

‘अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं³ तत्तेजः समुदाहृतम् ॥’

इति । दीप्तिः प्रकाशः । बलं सामर्थ्यम् । शुक्रं ⁴चरमधातुः । तेजयति तनूकरोति
शात्रवादिकमिति तेजः । 'तिज निशातने' । निशातनं तनूकरणम् । असुनप्रत्ययः
(उ. ४. १८६) ॥ अतस्त्रिषु । इतः परं सान्तवर्गसमाप्तिपर्यन्ताः शब्दाः बाष्पलिङ्गा
इत्यर्थः ॥ विद्वान् विदंश्च । यो विदन् ज्ञेयोपादेयविवेकवान् स विद्वानुच्यते ।
'विद ज्ञाने' इति धातोः लादेशस्य शतृप्रत्ययस्य 'विदेः शतुर्वसुः' (उ. १. ३६)
इति घस्वादेशे सति 'उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातोः' (उ. १. ७०) इति नुमागमे
'सान्तमहृतः संयोगस्य' (६. ४. १०) इति दीर्घे संयोगान्तलोपे च (न. २. २३)
विद्वानिति रूपम् । प्रज्ञादिगणे (५. ४. ३८) विद्वन्निति शत्रन्तः पठ्यते । अत एव

ज्ञापकाद् 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशस्य पाक्षिकत्वादिह ग्रन्थकारेण विदमिति शत्रन्तनिर्देशः कृतः । अथवा—'तुह्योस्ताडडाशिष्यन्यतरस्याम्' (७. १. ३५) इत्यनुवर्तते । तथा च काशिकाकारः—'केचिदन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तयन्ति । तेन^१ विदन्तो विदन्तः इति सिद्धं भवति' इति (२, पृ. २८०) । शेषे—'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति । प्राज्ञो गम्भीरार्थविधारणक्षमः ॥ बीभत्सो हिंसेऽपि । हिंस्रो घातुकः । 'बध बन्धने' इति घातोः 'मान्बधदान्शान्म्यो दीर्घश्चान्यासस्य' (३. १. ६) इति सूत्रे बधेर्वैरूप्य^२ इति वक्तव्यात् वैरूप्यार्थे सन्प्रत्यये तदन्ताद्धातोः 'अप्रत्ययात्' (३. ३. १०२) इत्यकारप्रत्यये स्त्रीलिङ्गाद् बीभत्साशब्दाद् अशंआद्यच्चि (५. २. १२७) बीभत्सः । शेषे—'पार्यो घृणावान् बीभत्सः' इति । पार्योऽर्जुनः । घृणावान् जुगुप्सित इत्यर्थः । रसे पुंलिङ्गः । तद्वति त्रिलिङ्गश्चेति प्रागुक्तः (१, पृ. १०१) ॥ अतिशये त्वमी । अमी वक्ष्यमाणाः ईयसुन्प्रत्ययान्ता ज्यायःप्रभृतयश्चत्वारः शब्दा वृद्धादीनां बाढपर्यन्तानामतिशयार्थं वर्तन्ते ॥ २३४ ॥

^१ दुराधर्मे प्रसिद्धार्थं Tv ^२ अपिशब्दादसहनत्वे यद्भूरत इति स्वामी (पृ. ३२६) ; इति भरत इति भानुजीदीक्षितश्च (पृ. ५०६) ^३ अवस्थानम् B6 ^४ वसामुद्रमासे-
त्यादिसप्तसु घातुषु ^५ विदन् इत्यपि मू. प्र ^६ अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते ।
'बधेर्वैरूप्ये' इति काशिकायाम् (१, पृ. १४७), 'बधेऽपि चत्वारः' इति सि. कौमुद्याम्
(पृ. ३६६)

(पा) तेज प्रभावे—बले शुक्लेऽपि । बल पराक्रम । ^१ शुक्ल
रेत ॥ अथ त्रिषु विद्वान् विदश्च । पण्डितोऽपि स्यात् । अधिकारात् त्रिलिङ्गः ।
विदुषी सभा । विद्वत्सद ॥ बीभत्सो हिंसेऽपि । ^२ जुगुप्सितोऽपि स्यात् ॥ अतिशये
त्वमी ॥ २३४ ॥

^१ श्रुत्म् A1.

^२ जुगुप्सितव्यश्च A1.

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवात्पयोः ।
वरीयांस्तूवरयोः साधीयान् साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

इति सान्तवर्गः

(वि) प्रशस्तवृद्धयोज्यायान् कनीयास्तरुणेऽल्पके ।

अतिशयेन वृद्धो^१ ज्यायान् । अतिशयेनाल्प^२ कनीयान् ।

उरौ वरे वरीयान् स्यात् साधीयान् साधुबाढयो ॥ ५१४ ॥

अतिशयेन उरु वरीयान् । अतिशयेन साधु^३ साधीयान् ॥ २३५ ॥

इति सान्तवर्गः^४

^१ J₂ adds प्रशस्यो वा
K₄ add सान्तशब्दसक्या ३६

^२ J₂ adds युवा वा

^३ बाढ K₄

^४ K₂,

(विब.) वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् । वृद्धप्रशस्यशब्दाभ्यामतिशयरूपार्थ-

विवक्षायाम् ईयसुन्प्रत्यये (५. ३. ५७), प्रशस्यस्य (५. ३. ६०) इत्यनुवृत्तौ 'ज्य च' (५. ३. ६१), 'वृद्धस्य च' (५. ३. ६२) इति सूत्राभ्यां ^१शब्दद्वयस्य ज्यादेशे, 'ज्यादादीयसः' (६. ४. १६०) इति प्रत्ययादेरात्वे ज्यायानिति रूपम् ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः । अतिशयेन युवा, अतिशयेनाल्प इति च विग्रहे ईयसुन्-प्रत्यये (५. ३. ५७), 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५. ३. ६४) इति ^२शब्द-द्वयस्य कन्नादेशे कनीयानिति रूपम् ॥ वरीयांस्तूरुवरयोः । उरुर्महान् । वरः श्रेष्ठः ।

अत्रापि ^३पूर्वचदतिशयार्थे शब्दद्वयादीयसुन्प्रत्यये, 'प्रियस्थिर...' इत्यादिना (६. ४. १५७) उरुशब्दस्य वरादेशे वरीयानित्यर्थद्वये साधारणं रूपं भवति ॥ साधी-यान् साधुबाढयोः । अतिशयेन साधुरिति विवक्षायामीयसुन्प्रत्यये (५. ३. ५७) दिलोपे^४ (६. ४. १५५) साधीयान् । अतिशयेन साधुः सज्जन इत्यर्थः ।

अतिशयेन बाढ इत्यस्मिन्नर्थे 'अन्तिक्बाढयोर्नैदसाधौ' (५. ३. ६३) इति ^५साधादेशे च साधीयान्, अतिवृद्ध इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

इति सान्तवर्गः^६

^१ B₆ adds वृद्धप्रशस्येति
T₁₁, T₁₂. ^४ 'उ' ^५ B₆ adds बाढशब्दस्य

^२ B₆ adds युवाल्पयो .

^३ *अतिशयानार्थे

^६ T_v adds सान्तशब्दसक्या ३६

(पा) वृद्धप्रशस्तयोज्यायान् । 'अतिशये त्वमी' इत्यधिकाराद् अति-वृद्धातिप्रशस्तयो ॥ कनीयास्तु—साधुबाढयो ॥

अनुक्तम्—

ओदनेऽपि च पाथ^१ स्यादम्भस्यपि सरो भवेत् ।
 दासः स्याद् दानपात्रेऽपि त्रासो दोषेऽपि रत्नजे ॥
 तिलित्सः^२ स्यात् तरक्षौ च रभसः^३ समदेऽपि च ।
 ताम्रेऽपि स्यात् तामरस चन्द्रमस्यपि सारस ॥
 क्रूरदृष्टौ च सप्तार्चिदष्टायामपि राक्षसी ।
 अन्धेऽपि दिव्यचक्षुः स्याद् यथात्रैव सुलोचनः ॥
 भवेद् घनरसस्तरुघनसारकयोरपि ।
 रासो ध्वनौ^४ नर्मगोष्ठयोः सेवासेवकयोश्च^५ ॥ २३५ ॥

इति सान्तवर्गः

१ 'तरक्षुस्तु मृगाजीवस्तिलित्सकमृगादनौ' इति वैजयन्ती (पृ ६५, श्लो ४).
 २ 'रभसो विपवेगयो' इति वैजयन्त्या (पृ २४४), 'रभसो वेगहर्षयो' इति शाश्वते (पृ. ५८), विश्वप्रकाशे च (पृ १७५) दृश्यते ३ रसे A1, C1 ४ 'सेशब्द सेवने स्त्री स्यात् सेवके त्वभिधेयवत्' इति वैजयन्ती (पृ २८०, श्लो ४०)

अथ हान्तवर्गः—

दलेऽपि बह्वं निर्वन्धोपरागाकार्कादयो ग्रहाः ।
 द्वार्यापीडे बवाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

(वि) दले मयूरपिच्छे^१ च प्रधाने परिवारके ।
 उद्योगवृद्धधोरपि च बह्वंशब्द प्रकीर्तित ॥ 515 ॥

^२ 'वहंत इति बह्वं । 'बह्वं प्राधान्यादौ' । बृहतीति वा बह्वं । 'बृह उद्यमने'^३ ॥

सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतनादावनुग्रहे^४ ।

उपरागे च निर्वन्धे स्वर्मानौ च ग्रह स्मृत ॥ 516 ॥

^५ 'गृह्यत इति ग्रहः । 'ग्रह उपादाने' ॥

१वायस्य च रसे चैवाप्यापीडे नागदन्तके ।

अगारद्वारके चैव निर्यूह परिकथ्यते ॥ 517 ॥

निर्यूह्यत इति निर्यूह । 'यूहि' लौकिको धातु ॥ २३६ ॥

¹ पिच्छे J₂

² बर्हति नृत्तेन बर्हम् । 'बृह बृद्धौ' K₆.

³ उद्यमे K₄

⁴ च सुग्रहे K₄, K₆

⁵ गृह्यते सूर्याचन्द्रमसावनेनेति ग्रह K₂, K₄

⁶ द्वार्यापीडे

क्वायरते K₅

(विध.) दत्तेऽपि बर्हम् । दत्तं पर्णम् । बर्हं मयूरपिच्छम् । शेषे—

'बर्हं मयूरपिच्छेऽथ प्राधान्योद्योगवृद्धिषु

परिवारे पुमान् ॥'

इति । प्राधान्यादियु पुंलिङ्ग इत्यर्थः । 'बृह बृद्धौ' इति धातोः पचाद्यचि (३. १. १३४) बर्हम्¹ ॥ निर्बन्धोपरागाकर्कदयो ग्रहाः । निर्बन्ध आग्रहः । उपरागो राहुणा चन्द्रसूर्योर्ग्रहणम् । आदिशब्देन सूर्यादयो नव ग्रहाः² । 'ग्रहबृद्धि-
श्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इति भावे अप्रत्ययः । गृहणन्तीति ग्रहाः सूर्यादयः ।
'विभाषा ग्रहः' (३. १. १४३) इति पक्षे पचाद्यच् । शेषे—'युद्धग्रहणानुग्रहेषु
तु । पूतनादौ ग्रहः' इति । अत्र युद्धशब्देन युद्धोद्योगो विवक्षितः । तथा विश्व-
प्रकाशे—

'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे ।

सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोः ॥'

इति (पृ. १७६, श्लो. २) ॥ द्वार्यापीडे—नागदन्तके । द्वारं गृहादौ निर्गम-
प्रवेशार्थं विकल्पितं कषाटस्थानविवरम् । 'आपीडशब्देन कुड्याद् बर्हिर्निर्गतं दाह
कथ्यते' इति ३श्रीरस्वामिसुबोधिनोकारौ । तद्वक्तं विश्वकर्मणा—

'स्थूणा तुलाप्रयोल्लङ्घनं द्विप्रान्तं तिर्यगुन्नतम् ।

आपीड उच्यते दाह स्वोर्ध्वस्यापीडधारणात् ॥'

इति । अपरे तु—स्वसंबन्धं पुरयमापीडयति स्थापयतीति व्युत्पत्त्या मत्तधारण-
मापीडशब्दायमाहुः । तथा च वैजयन्त्याम्—'बूटागारं तु बलभी निर्यूहो 'मत्त-

वारणम्' इति (पृ. १६१, श्लो. ३१) । सुभूतिचन्द्रस्तु—आपीडः शेखर इति व्याख्याय तत्र रद्वाभिधानसंवादमाह—'निर्यासे शेखरे द्वारि निर्यूहो नागदन्तके' इति । क्वाथरसः 'पुष्परसः । नागदन्तकलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे—

‘द्वारप्रान्तद्वये खातं नासाया ईयदुन्नतम् ।

दारु लगवसम्भार्य नागदन्तक उच्यते ॥’

इति । द्वारबन्धस्योपरिस्थितं दारु नासा । प्रान्तद्वयवर्तित्वेन नागदन्तसादृश्याद् नागदन्तकः । 'नागदन्तो द्विपरदे 'गूहनिर्गतदारणि' इति विश्वप्रकाशश्च (पृ. ७२, श्लो. १६६) । निर्यान्त्यनेनेति वा, स्वयं निर्यातीति वा निर्यूहः । यातेरूह-प्रत्ययः? ॥ २३६ ॥

^१ वहंति वा । 'वहं हिंसायाम्' । घञ् इति भा दी (पृ ५०७) ^२ B₂ adds
'ग्रह उपादाने' ^३ आपीडो बर्हिनि सूत दारु इति मु ग्र (पृ ३२६) ^४ गूह परितो
वृत्ति, चन्द्रशालिका वा ^५ क्वाथरसे घने द्रव्यनिर्यासे इति टी स (४, पृ १५१),
क्वथितद्रव्यरसे इति भा दी (पृ ५०७) ^६ गूहानिर्गत इति मु ग्र ^७ कूहप्रत्यय
F₈, निर्यूहति । 'यूहि' लौकिको साधु (घातु?) । 'इगुपध' इति क । निरूहति वा ।
पृषोदरादित्वाद घातोर्यङागम इति भा दी (पृ ५०७)

(पा) दलेऽपि वहंम । शिखिपिञ्छेऽपि स्यात्^१ । 'विटि अदुम्नु' ॥ निबन्धो-
पराग—निर्यूहो नागदन्तके । नागदन्तक 'नागवासमु' । भाषान्तरे 'नेरुगुठम्'
॥ २३६ ॥

^१ B₃ ornats

तुलामूलेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।
पत्नीपरिजतादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

(वि) तुलामूले हेमिन् भुजे वन्दीनियमयोर्धूणौ ।
^१ हरिद्रौ हयरश्मौ च प्रग्राह प्रग्रहे भवेत् ॥ 518 ॥

प्रगृह्यत इति प्रग्राह, प्रग्रहश्च^२ ॥

भृत्ये शापे मूलपत्न्योरादाने स्यात् परिग्रह ।

परिगृह्यत इति परिग्रहः ॥ २३७ ॥

¹ हृदिग्रहयश्मौ K₁

² K₂, K₄ add 'ग्रह उपादाने'.

(विव.) तुलासूत्रे—प्रग्रहोऽपि च । तुलादण्डस्योपरि स्तम्भद्वये तिर्य-
गवस्थापितकोलमध्ये तुलाधारणार्थं निहितं सूत्रं तुलासूत्रमिति सुबोधिनीकारः ।
रयादावश्वादिनियमनार्था सारथ्यादिभिर्ध्रियमाणा¹ रज्जुः अश्वादिरश्मिः ।
प्रकर्षेण गृह्यते तुलादिकमनेनेति प्रग्राहः । ग्रह इति वर्तमाने 'प्रे घणिजाम्' (३.
३. ५२), 'रश्मौ च' (३. ३. ५३) इति ग्रहेर्विभाषायां घञि प्रग्राहः । तदभाष-
पक्षे 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप्प्रत्यये प्रग्रहः । विश्वप्रकाशे—

'प्रग्रहस्तु' तुलासूत्रे बन्धा नियमने भुजे ।
हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे ॥³

इति (पृ. १८०, श्लो. १२) । रश्मिः सूर्यादिकिरणः । शेषेऽपि—

'रश्मौ बन्धा नियमने भुजे च हरिपादपे ।
हेम्नश्च प्रग्रहः' ॥

इति ॥ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः । परिजनः 'परियारः । आदानं
मूलं युध्नः । यथा—दूढपरिग्रहः पादपः इति । शापः शपथः । परिपूर्वो गृह्णाति,
कर्मणि भाये करणे च 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च' (३. ३. ५८) इत्यप्प्रत्यये
परिग्रहः ॥ २३७ ॥

¹ त्रियमाणा 1J₁, 1J₂

² प्रग्राह इति मु ग्र

³ हरिपादपे इति भा नी

(पृ ५०७), मु ग्र न

⁴ परीवार B₆

(पा) तुलासूत्रे—मूलशापा परिग्रहा । मूल नाम¹ मूल्यम् । शापो नाम¹
शपथः ॥ २३७ ॥

¹ B₃, C ; omit नाम

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्यन्त्रेऽप्यग्नीन्द्रर्कास्तमोऽपहाः ॥ २३८ ॥

परिच्छदे नृपाहोऽर्थे परिवर्हः

इति हान्तवर्गः

(वि) अगारे चैव भार्याया गृहशब्द प्रकीर्तित ॥ 519 ॥

सर्व ¹गृहन्तीति गृहा ॥

वरस्त्रिया कटीभागेऽप्युच्छ्रायेऽश्वादिसादिनि ।

दैर्घ्यारोहणयोर्मानऽप्यारोह परिकथ्यते ॥ 520 ॥

आरह्यत इत्यारोह । 'रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ॥

वृन्दे विशिष्टतर्कं च सैन्यविन्यसनेऽपि च ।

पक्षिवृन्दे गते व्यूहनिर्माणे व्यूह उच्यते ॥ 521 ॥

व्यूह्यत² इति व्यूह । 'ऊह वितर्क' ॥

वृत्रासुरे पन्नग ³चाप्यहिस्तु समुदाहृत ।

⁴अहृत इत्यहि । 'अहि गती' ॥

हव्यवाहे हिमाशौ च सूर्येऽपि स्यात् तमोऽपह ।

तमोऽपहन्तीति तमोऽपह । 'हन हिंसागत्यो' ॥

नृपाहं चामरादौ च परिच्छद च वस्तुनि ॥ 524 ॥

परिच्छदे भूषणे च परिवर्हं प्रकथ्यते ।

परिवर्हत इति परिवर्ह । 'वर्ह ⁵प्राधान्ये' ॥ २३८ ॥

इति हान्तवर्गः ⁶

¹ गृह्णातीति गृह K₄ ² K₂, K₃ add समूहतया रच्यते ³ चाप्यहिशब्द
प्रकीर्तित K₅ ⁴ यत्तु 'अहृति इत्युक्त्वा स्वामिना, तत्र । नलोपासभवात् इति भा दी
(पृ ५०७) ⁵ प्राधान्यपरिमाणहिंसाप्रसादेपु J₂ ⁶ K₂, K₅ add हान्तशब्द
सध्या ११.

(विव) दारपु च गृहा । भर्त्रादिदत्त गृह्णन्तीति गृहा । पुलिङ्गो
 बटुवचनान्तश्चाय गृहशब्द । चशब्दाद् वेश्मनि च । 'गेहे क' (३ १ १४४)
 इति सूत्रे गेहशब्दस्य वेश्माभिधेयत्वम्, तात्स्य्यात् लक्षणया पत्नी चाभिधेय-
 भूता । एवमयं द्वयेऽप्यभिधेये कर्तरि ग्रहघातो कप्रत्यये 'ग्रहिज्या' इत्या-
 दिना (६ १ १६) सप्रसारणे गृहमिति ॥ श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रिया । शेषे—

‘अश्वादिसादिनि ।

आरोहणे द्राघिमनि मानेऽप्यारोह इष्यते ॥’

इति । द्राघिमनि रज्ज्यादेर्दोषत्वे, माने वेष्वादेरच्छ्राये । 'रुहेर्घातो आहपूर्वात्
 षमणि भावे च घञप्रत्यय । व्यूहो घृन्देऽपि । समूहे कृतनियचन (१, पृ ३५८) ।
 'व्यूहस्तु बलविन्यासे' इति गत (१, पृ ५२६) । वीनां पक्षिणा समूहो व्यूह ।
 तद्वानपि व्यूहस्त्रिलिङ्ग । विशिष्टस्तर्को व्यूह इत्यादि । 'व्यूहो ना बलविन्यासे
 निर्माणनिपुण्ययो' इति रुद्र ॥ अहियुग्रेऽपि । यूग्रे दानययिशेष । अत एव—
 'सर्पे यूग्रामुरेऽप्यहि' इति रभस । यथा—'द्रुत धनुष्यण्डमिहाहियिद्विष'
 इति भारथि (विरा ४ २७) । 'अहति लोकां व्याप्नोतीति अहि' । 'अहि
 गतो' । सर्पे प्रागुक्त (१, पृ १५०) ॥ अग्नीन्द्रवास्तमोऽपहा । तमो ध्यातमप
 हन्तीति तमोऽपह । 'अपे वनेशतमसो' (३ २ ५०) इति ऊप्रत्यय । डित्वात्
 टिलोप ॥ परिच्छदे नृपाह्ं परिग्रहं । परिग्रहं परिच्छद परिस्तर । राजाहं
 छत्रधामरादिवम् । यथा—'वेश्मानि राम परिग्रहंयति' इति रघुवगे
 (१४ १५) । अथा धनम् । परिग्रह्यते ग्रहंत इति परिग्रह । 'ग्रहि घृढी' । षमणि
 घञप्रत्यय । परिग्रहयतीति या परिग्रह । गृहतेष्वंतात् पचाञ्प्रत्यय ।
 (३ १ १३४) ॥

इति हातयाम्

अत्र नात्रार्थवर्गपरितोषात् छोटयिः । यर्गात्तर वक्ष्यमाणमुपनिषत्ति—
अप्यया पर इति । अनन्तरमपि भविष्यत्तत्त्वात् अथवा एव वक्ष्यमिष्यत् इत्ययम् ।
 इह वक्षिदात् —वक्ष्यमाणानाम् प्रादोपदादीनामप्यवकाशवशः । 'विनेष्यनिष्प-
 नशीर्ण' (३ १ १) इत्याद्युक्तानामोक्तानां नानापञ्चाब्देनादाहरणम् । अग

समाप्तिस्तु 'हि हेताववधारणे' (श्लो. २५७) इत्यन्तनानार्थाव्ययनिष्पन्नान्तर-
भावीति^{११} । अव्ययवर्गस्तु^{१२} 'चिराय चिररात्राय' इत्यादिक इति च । अपरे तु^{१३}—
तेषामप्यविभक्तित्वाद् अव्ययपदेनैवोपसंग्रहणाद् आडोषदर्थं . . . इत्यादिकोऽव्यय-
वर्ग इत्याहुः । तेषामनेकार्थत्वं काण्डप्रथमश्लोकोक्तस्य वर्गाणां वर्गसंश्रयत्वस्यैव
निर्वाहकमिति । अव्ययवर्गे द्वावप्यवान्तरवर्गौ नानार्थवर्गः पर्यायवर्गश्च इत्युपपत्तेः ।
^{१४}न च विशेष्यनिघ्नस्य संकीर्णवर्गवद् अवान्तरवर्गाश्रयत्वं मा भूदिति वाच्यम् ।
सति संभवे तु परित्यागानुपपत्तेः । तयोरपि वर्गयोराचार्योक्तं वर्गसंश्रयत्वं प्रागेव
समायितम् । किं च नानार्थवर्गादावाचार्येण प्रतिज्ञातम् इह केचिदनेकार्थाः कान्ता-
दिवर्गेष्वेव विवक्ष्यन्ते । भूरिप्रयोगास्तु पर्यायकाण्डे कान्तादिषु चेति । न चाडादयः
पर्यायकाण्डगताः । न हि कान्तादिवर्गेषु ऋडोऽकृत्य पठिताः । अतो नानार्थवर्ग-
समाप्तिरश्रैव । अव्ययवर्गस्तु आडोषदर्थं (श्लो. २३६) इत्यादिरिति सर्वं
कल्याणम् ॥ २३८ ॥

व्याचष्टामरसिंहोक्ते^{१५} नामलिङ्गानुशासने ।

बोम्मगण्टचप्याचार्यो वर्गं नानार्थगुम्फितम् ॥

^{१६}इह यत्त्यक्तमज्ञानादालस्याद्युपेक्षितम् ।

प्रमादादन्यथोक्तं यत् तद् विद्वद्भिर्विशोध्यताम् ॥

इति नानार्थवर्गः समाप्तः^{१७}

^१ अमिधेयम् Gm1, Gm3.

^२ 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' B6

^३ वैजयन्त्यामपि एव दृश्यते (पृ २१५, श्लो ५)

^४ अहति इत्युक्ते नलोपासभव इति

भा. दी (पृ ५०७)

^५ आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' । 'आडि धिहनिध्या ह्रस्वश्च'

(उ ४ १३८) इतीप् इत् आडो ह्रस्व इति भा दी (पृ ५०७)

^६ 'टे' (६. ४

१६३)

^७ परिवर्हते । परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' । पचायच् । घञ् वा (३ ३

१६) इति भा दी (पृ ५०७)

^८ B6, Tv add हान्तशब्दसदृश्या १२

^९ 'गतनानार्थ' B6

^{१०} उपसंग्रहणम् B6, Tv.

^{११} निष्पन्नान्त° Gm3

^{१२} Tj1, Tj3 omit वर्ग°

^{१३} B6 adds आहु

^{१४} स च विशेष्यनिघ्नसंकीर्णपदस्या-

व्ययान्तवर्गाश्रयत्व मा भूदिति वाच्यम् Gm1, Gm3

^{१५} 'अमरसिंहो' Tv ^{१६} Iv

omits the verse

^{१७} नानार्थवर्गं इहैव समाप्यते इति विवरणकारमतम्

(पा) दारेप च गृहा । नपुसबगृहशब्दोऽपि ^१एवप्रकार । 'जाया च गृहिणी

गृहा.^२' इति हलायुध. (अ भा २ ३३६) ॥ श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रिया ।

‘समुच्छ्रायेऽपि स्यात् ॥ व्यूहो वृन्देऽपि । सेनाविन्यासेऽपि स्यात् ॥ अहिर्वृत्तेऽपि । सर्पेऽपि स्यात् ॥ अग्नीन्दर्का—परिवर्ह । नृपाहार्थं श्वेतच्छत्रादि ॥ अनुक्तम्—

पिकालापेऽपि च कुहूरीहा स्यादुद्यमेऽपि च ।

आरोह स्यान्महामात्रो हस्त्यारोहोऽप्यय मत ॥ २३८ ॥

इति हान्तवर्गं

¹ B₃ omits

² गृहम् A₁

³ उत्तरेऽपि B₃, C₁

अव्ययाः परे ।

आडीषदर्थे ऽभिव्याप्तौ ¹सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

(वि) अव्यया परे । परे वक्ष्यमाणा शब्दा अलिङ्गसप्रहवर्गान्तिम-
व्यया । अलिङ्गा इत्यर्थः ॥ अतः ²परमव्ययनानार्थवर्गमुपक्रमते—आडीषदर्थे—
धातुयोगज इति । वर्तते इति शेषः । अत्रोदाहरणानि । ईषदर्थे यथा—
'आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम्' इति (कु. स. ३. ३३) । अभिव्याप्तौ यथा—
आकुमार यशः । कुमारा अपि यशो जानन्तीत्यर्थः । सीम्नि यथा—'आसमुद्र-
क्षितीशानाम्' (रघु. १. ५) । ³धातुयोगजे यथा—आदत्ते । आहरति ।
⁴आश्रामति । आयातीत्यादि ॥ २३९ ॥

¹ सीम्यर्थे K₄, K₅

² J₂, K₅ omit 'नानार्थ'

³ धातुयोगजार्ये K₅,

'यागार्ये' J₂

⁴ K₅ omits आश्रामति

(यिच.) आडीषदर्थे—धातुयोगजे । उद्देशक्रमानुरोधेन पूर्ववर्गान्ति एयो-
पक्षिप्तानव्ययानाह—आडित्यस्य गणगतत्वेन 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (१. ३. २)
इति ङकारस्येतसंज्ञालोपे सति प्रयोगकाले तस्याभाव एव । ईषदर्थोऽस्त्वार्यः ।
यथा—आ उष्णमिति विग्रहे 'नित्य' कुगतिप्रादयः' (२. २. १८) इति समासे
सति ओष्ण, पिचिदुष्णमित्यर्थः । आलवणम् । ²'आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम्'
(कु. स. ३. ३३) इति च । अन्येन युक्तो विधिः अभिव्याप्तिः³ । यथा—
'आकुमार यशः पाणिनेः' (म. भाष्य. १. ४. ८६), याला अपि पाणिनेर्यशो
जानन्तीत्यर्थः । 'आजगमशुद्धानाम्' (रघु. १. ५) इति च । सीम्नि मर्यादायाम् ।

यथा—‘ओदकान्त’ प्रिय पान्यमनुव्रजेत्, देशान्तरं प्रति गच्छन्तं प्रियं सजलजला-
शयवर्शनान्तमनुव्रजेदित्यर्थः । ‘पञ्चम्यपादपरिभिः’ (२ ३ १०) इति पञ्चमी
धातुयोगजस्य एति अनेकार्थे सत्यपि अनभिव्यक्तार्था एव धातव आडाद्युपसर्ग-
वशादर्थविशेषे वर्तन्ते । अतो धात्वर्थद्योतकत्वेन उपसर्गणामपि तदर्थत्वमुच्यते ।
आडित्यस्य ईयदाद्यर्थत्रयाभिधायकत्व, धातुयोगजार्थस्य तु द्योतकत्वमिति विवेकः ।
एवमुत्तरत्रापि यथायथं ब्रूय्यम् । अत्र धातुयोगज इत्यस्य विवरणं शेषकारेण
कृतम् । यथा—

‘क्रियोद्गमग्रहाघर्षाश्लेषशापाभिकाडक्षण ।
अवष्टम्भे कालहृतावुत्कण्ठानिकटवयो ॥
स्पर्धावापनिषेधेषु विनामे बन्धने वधे ।
स्नाने सत्यासप्रदायदर्शनेषु विमर्शने ॥
विज्ञाने ज्ञापने पारतन्त्र्ये त्यागनियोगयो ।
भूदासभाषणालेरयाभिमुख्याक्रमणेषु च ॥
वृत्त्यादृत्तिप्रापणेषु प्रतिश्रवणविस्तृती ।
वित्त्वभाभिविधोद्योग सध्रमाम्यवहारयो ॥
स्थान आवरणाह्वान आध्मापूजाश्रमेषु च ।
उचितदुःखानन्दनेषु सचये चाड प्रवर्तते ॥’

इति । क्रियाया यथा—आचरति करोतीत्यर्थः । उद्गम ऊर्ध्वगमनम् । यथा—
‘यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुः’ इति (रघु ५ ७१) । उदेतीत्यर्थः ।
ग्रहे स्वीकारे । यथा—‘आदत्ते हि रस रविः’ (रघु १ १८) इति । ‘मिष-
तामाच्छिनन्ति न’ (कु स २ ४६) । गृह्णातीत्यर्थः । ‘आघर्ष आघर्षण-
मुपद्रवकरणम् । यथा—आस्कन्दति । आश्लेषे यथा—आलिङ्गति । ज्ञापे यथा—
आक्रोशति । अभिकाडक्षणमिच्छा । यथा—आकाङ्क्षति भिक्षाम् । अवष्टम्भ
तदेकशरणत्वम् । यथा—‘नालम्बते दीर्घकताम्’ इति (शिशु २ ८६) ।
कालहृति कालपापनम् । यथा—आगमयस्व तवन्माणवकम् । उत्कण्ठायाम् ।
यथा—आध्यानमुत्कर्षेति प्रागुक्तम् (१, पृ १३८) । निकटत्वे सामीप्ये । यथा—
आसीदति, सनिकृष्टो भवतीत्यर्थः । स्पर्धायाम् । यथा—‘गतभीराहृत चेदि-
राप्सुरारिम्’ (शिशु २० १), शिशुपालं स्पृधमानं सत्राह्वानं कृतवानित्यर्थः ।

आवापो निधानम् । यथा—गर्भमादधाति । ^५बीजमावपति । विनामो वक्त्री-
 करणम् । यथा—हस्तमाकुञ्चयति । बन्धने यथा—‘आमुञ्चतीवाभरणम्’
 इति (रघु १३ २१) । वधे यथा—‘वायव्य^६ श्वेतमालभेत’ (तं स २
 १ १ १) इति । स्नाने यथा—आप्लावते इति । सस्था अवयवविशेषो यथा—
 ‘आकारसदशप्रज्ञ’ इति (रघु १ १५) । छन्दोगा आमनन्तीत्याम्नाय ।
 सप्रदाय इति च गतम् (२, पृ १६८) । दर्शने यथा—आलोकन्त इति । विमर्शो
 विचारो यथा—आलोचयतीति । विज्ञाने यथा—अर्थोऽयमाभासते, ज्ञानविषयो
 भवतीत्यर्थः । ज्ञापने यथा—आदिशतीति । पारतन्त्र्ये यथा—तदायत्त, तत्परतन्त्र
 इत्यर्थः । त्याग प्रारब्धकर्मपरित्यागः । यथा—‘अनारत तेन पदेषु लम्बिता’
 इति^७ (किरा १ १५) । नियोगे यथा—आज्ञापयति देव इति । भूषाया यथा—
 आभरणमिति । सभाषणे यथा—आलपति, भाषण इत्यर्थः । आलेख्ये यथा—
 आलिखति । अभिमुख्ये यथा—आगच्छति । आक्रमण व्यापनम् । यथा—
 आरोहति धूमो हर्म्यतलम् । आक्रमते नोहार इति । वृत्तौ यथा—वृद्ध्याजीवो
 वार्धुषिकः । आवृत्तिर्निवृत्तिः । यथा—^८‘आवर्तते यनान्तात्’ । पुन पुन क्रिया
 यामभ्यास आवृत्तिः । यथा—आवृत्तशास्त्रः । प्रापणे यथा—अन्तर्वेदि हवींष्या
 सादयति । आज्यमासादयति^९ । प्रतिश्रवण प्रतिज्ञातम्^{१०} । यथा—‘आश्रुत
 प्रतिज्ञातम्’ इति गतम् (२, पृ १५०) । वेदमपौरुषेयमास्थियत भाट्टा ।
 आश्रुणोति, प्रतिजानीत इत्यर्थः । विस्तृते विस्तारे यथा—आयामः । विलम्बो
 विश्वासः । यथा—आश्वस्तमित्रजन इति । अभिनो विधान कास्त्वेन करणमित्यर्थः ।
 यथा—वर्भानालुनाति, समन्ततो लुनातीत्यर्थः । उद्योगे यथा—आरभते । सभ्रम-
 स्स्वरा । यथा—आवेगः, आप्रहः । अभ्यवहारे यथा—आचामति, आस्वादयति ।
 स्थाने यथा—आधारः । आवरण तिरोधानकरणम् । यथा—आवृणोति । आह्वाने
 यथा—आकारयति । आध्मा आध्मान पूरणमित्यर्थः । यथा—आध्मातशङ्क
 इति । पूजाया यथा—^{११}आराधयति शिवम् । श्रम यथा—आयासयति^{१२} ।
 उक्ती यथा—आचष्टे सम्यग् भाषणम् । ^{१३}सामुत्थेन भाषण सभाषणम्, उक्तिस्तु
 भाषणमित्यनयोर्भेदः । दु खे यथा—आतडक आपन्नः । आनन्दे यथा—‘आपृच्छस्य
 प्रियसखममुम्’ इति (मेघ १ १२) । सचय सग्रहः । यथा—गोमयानाचिनोति ।
 एव प्रयोगानुपलक्ष्योपसर्गलोत्या अर्था द्रष्टव्या ॥ २३६ ॥

^१ T₁, T₂ omit नित्यम्^२ आपाण्डुरीभूत^३ Gm₁ Gm₃^३ आशी

दर्थेऽभिविधौ ' इति विवरणाभिमत पाठ .

4 'ओदकान्त स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य ' इति

शाकुन्तले चतुर्थादिके

5 B6 adds भूमौ

6 'वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम ' B6

(शाबरभाष्येऽपि दृश्यते १० २ ६८)

7 Tj2 adds भारवि

8 आववृत्ते Gm1,

आवर्तमान वनिता वनान्तात् (रघु २-१६).

9 आनयति Tj2

10 प्रतिज्ञानम् Tj2

11 आघावति B6

12 आयास B6.

13 अभिमुख्येन Gm1

(पा) अव्यया पर । हान्तवर्गादुपरि¹ वक्ष्यमाणा शब्दा अव्यया

भवन्ति ॥ आङ्गीपदर्थे—धातुयोगजे । ईपदर्थे—आपिङ्गला गौ । 'अभिव्या-
प्तौ—आजन्मग्रह्यचारी । सीमार्थे—²ओदकान्त प्रियमनुव्रजत् । धातुयोगजे—
³आहरति ॥ २३६ ॥

1 *वर्गोपरि A1

2 अभिव्याप्त्यर्थे A1.

3 ओदकात् पान्थमनुव्रजेत् B3, C1,

ओदकान्त स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति शाकुन्तले चतुर्थादिके

4 आहरत्यर्धम् C1

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात् कोपपीडयोः ।

पापकुत्सेपदर्थे कु धिग्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

(वि) आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्यं चा कोपे तापपीडयो ।

पापकुत्सेपदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयो ॥ 524 ॥

वाक्येऽपि ।¹ वर्तन इति शेष । स्मृतौ यथा—आ एव किल तत् । वाक्ये यथा—
आ एव नु मन्यसे ॥ कोप यथा—' आ किमेतत् इति श्रोधात् ' (देवीमा. २ ३६) ।
तापे यथा—आ 'क्वासि प्रिये । पीडाया यथा—आ कष्ट वर्तते ॥ कु, पापार्थं
यथा—त्यजेत् कुजनसगम् । कुत्साया यथा—कुभोजनम् । ईपदर्थे यथा—कोष्णम्,
कदुष्णम्, कवाष्णम् ॥ धिक्, निर्भर्त्सनं यथा—धिग् जालम्² । निन्दाया यथा
—' धिग्निमा देहभतामसारताम् ' इति (रघु. ८ ५१) ॥ २४० ॥

1 प्रगृह्य आ स्मृतौ वाक्ये च वर्तते K4, K5

2 क्वासि K6

3 J2, K2

omit कवाष्णम्

4 जालानि K2, जालान् K4

(विच.) आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽपि । आ इत्ययं निपातः स्मरणे वाक्ये
च वर्तते । स्मृतौ यथा—आ एव किल तत् इति । पूर्वोदितादर्थान्ध्यात्वद्योतनाय
वाक्यान्तरस्यादौ आकारः प्रयुज्यते । यथा—आ एव नु मन्यसे इति । पूर्व

नैवममंस्थाः, अधुना प्रकारान्तरेण मन्यस इति तस्यार्थः । वाक्ये वाक्यालंकारे इत्यपरे । यथा—आ अद्य स्वादिष्टं भोजनं लब्धम् इति ।

‘ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं दित विद्याद् वाक्यास्मरणयोरदित् ॥’

इति हरदत्तः (पद्म. १, पृ. ११३^१) । ततश्च ‘निपात एकाजनाङ्’ (१. १. १४) इति प्रगृह्यसंज्ञाया ‘प्लुतप्रगृह्या अचि’ (६. १. १२५) इति प्रकृतिभायः । अमरसिंहप्रन्थेऽपि प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य ऽकृतभाव एव प्रयोजनमिति ज्ञेयम् ॥ आस्तु स्यात् कोपपीडयोः । आः इति विसर्जनीयान्तो ^२निपातः प्रयोक्तुः क्रोधे पीडायां च वर्तते । क्रोधे यथा—‘आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुरः’ इति (वेधीमा. २. ३६) । आः कष्टं वर्तते इति पीडायाम् ॥ पापकुत्सेधदर्थे कु । पापे यथा—‘त्यजेत् कुजनसंगमम्’ इति । कुत्साया निन्दायाम् । यथा—कुभोजनम् । ईषदर्थे यथा—कोष्ण, कवोष्णमिति । अत्र ‘कवं चोष्णे’ (६. ३. १०७) इति कुशब्दस्य कवादेशः ॥ धिग् निर्भर्त्सननिन्दयोः । निर्भर्त्सने यथा—धिगिम निष्ठुरालापमिति । निन्दायां यथा—‘धिगिमां देहभूतामसारताम्’ इति (रघु ८. ५१) ॥ २४० ॥

^१ कारिकेय महाभाष्ये दृश्यते (१ १ १४)

^२ निपातित Gm

(पा) आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि । ^१स्मृत्यर्थे—आ ज्ञातम् । जटायुरेप । वाक्यपूरणे—आ एव मन्यसे । प्रगृह्यत्वात् मधिर्न भवति ॥ आस्तु स्यात् कोपपीडयोः । ^२कोपे—आ पाप । पीडायाम्—आ कष्टमाप्तितम् ॥ पाप-कुत्सेधदर्थे कु । पापे—कुब्राह्मण । कुत्सायाम्—कुदानम् । ईषदर्थे—कोष्णम् ॥ धिग् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

^१ स्मृतौ B₃, C₁

^२ कोपार्थे A₁.

चान्वाचयसमाहारेतरस्मृचये ।

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

(वि) चान्वाचयसमाहारतरेतरसमुच्चये ।

पादपूरणचेदर्थतुल्ययागावधारण ॥ 525 ॥

विनियोगेऽपि हत्वर्थे चानुबन्धेऽपि कथ्यते ।

अन्वाचय यथा—भिक्षामट, गा चानय इति । समाहार यथा—छत्रोपानहम् ।
इतरेतरयोगे यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम् । समुच्चये—वसिष्ठ
गौतम धर्ममगस्त्य प्रणनाम^१ च । पादपूरणे यथा—‘ रामो रामश्च रामश्च बृद्ध
‘कल्कीति ते दश ’* । चेदर्थ—‘ त्वं च^३ मा नयसे राजन्नागमिष्यामि सज्जित ’
इति । तुल्ययोगे यथा—‘ त्वं चाहं च सखे गच्छाव । अवधारण यथा—‘ वेला-
मतीता तव चेत्यमाज्ञा ’ इति । विनियोगे यथा—पठं च पचं च । हेत्वर्थे यथा—
राजा च द्रष्टव्यः । अनुबन्धे यथा—‘ त्वं च गच्छसि कार्यं न सत्स्यति ॥

स्वस्त्याशी क्षेमयो पुण्ये मङ्गले प्रतिवन्दने ॥ 526 ॥

आशिपि—‘ स्वस्त्यस्तु त ’^४ (रघु ५ १७) । क्षम यथा—स्वस्ति गच्छति ।
स्वस्ति पुनरागच्छति । पुण्ये यथा—स्वस्तिमान् स्वर्गमश्नुत । मङ्गले—
स्वस्तिवाक्^५ तत् कुर्यात् । प्रतिवन्दन—राज्ञा नमस्कृता विप्रा स्वस्तीत्येतं प्रयु-
ज्यते इति ॥

प्रवर्षे लङ्घन व्याधावतिदेशे च पूजने ।

दुर्नयं यापने नाश निबन्धानर्थशङ्कयो ॥ 527 ॥

अनुबन्धानुज्ञयो स्थादधिक्षेपापहासयो ।

आरोपण चाप्युपधावतिशब्द उदाहृत ॥ 528 ॥

प्रवर्षे यथा—‘ पूर्वान् महाभाग तयातिशयः ’ (रघु ५. १४) । लङ्घन—^६ ‘ अतीत-
कालस्त्वहमभ्युपत ’ (रघु ५ १४) । व्याघी—अतिसारण पीडित । अति-
देशे—अतिदिशति । पूजने—अतिस्तुतो मया विप्र । दुर्नये—अतिचरति । यापने
—गादपद्वमतिवाहितातप^७ । नाशे—‘ वर्षात्ययेन रचमभ्रघनादिवेन्दो ’ इति
(रघु १३ ७७) । निर्वन्धे—यद् ब्रह्मचारिन् प्राणमन्यप्रक्ष^८ । अनर्थशङ्कायाम्
—मा ते ऽर्याहृतमङ्गने । अनुबन्धे—अतिगह्वाति मा सख्या^९ । अनुज्ञायाम्—
अतिसृजति भोजनाय । अधिक्षेपे—^{१०} स्वाम्यर्धिक्षपति प्रजा । अपहास—म्यानान

देवोऽतिहसति¹¹ । आरोपणे—अत्यादधति पात्रेषु घन कुशलबृद्धय । उपधायाम्¹²
—अनिसधत्ते ॥ २४१ ॥

¹ स for च J2, K4

² वल्किस्तथैव च J2

³ मानयसे K2, K3

⁴ तव K3

⁵ वाच्यम् J2, K4

⁶ व्यतीत° इति मु ग्र (पृ ६३).

⁷ वाहितातपा.

K6

⁸ अत्यप्रक्ष्य K3, K6

⁹ सख्या K5

¹⁰ स्वामिन्यधिक्षिपति K5

¹¹ देवरोऽतिहसति K4

¹² उपधा K6

*Vārāh P (Apte's Dict, p 245).

(विय.) चान्याचय—समुच्चय । एकस्य प्राधान्य सति अपरस्य ¹गुणी-

भावोऽप्याचयः । यथा—भिक्षामट, गां चानय इति । अत्र भिक्षाटनं कुर्वाणो यदि गां ²पश्यति तदा तामप्यानयति³ । नो चेत् भिक्षाटनमेव करोति । न तु गामप्यन्विष्यानयतीति भिक्षाटनस्य प्राधान्यम् । गवानयनस्य गुणभावः चकारेणा-
यगम्यते । इनरेतरशब्देनात्र इतरेतरयोगो लक्ष्यते । स च परस्परपेक्षाणां बहूनां
द्वयोर्वा ⁴परस्परभेदानुगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति ।
यथा—देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यमिति, प्लक्षन्यग्रोधो सह तिष्ठत इति
उद्भूतावयवभेदत्वाद् द्विवचनमपि भवति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र साहचर्यवशात्
प्लक्षशब्दो ⁵न्यग्रोधार्थोऽपि भवति । न्यग्रोधशब्दश्च प्लक्षार्थोऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना
⁶समावेद्य समुदायार्थमाह तुः । न पूयग्भूतो । ततश्च न प्लक्षानयनप्रसङ्ग
न्यग्रोधानयनम् । नापि न्याग्रोधानयनप्रसङ्गे प्लक्षानयनम् । नाप्येकेनोक्तत्वात्
परस्य प्रयोगानुपपत्तिः । प्लक्षशब्देन वाच्यार्थोऽभिधीयते तावान् न्यग्रोधशब्देनापीति
द्वयर्थत्वाद् द्विवचनमेव भवति । अतः समुदायान्न बह्वचनमित्यादिप्रपञ्चो महा-
भाष्यकारकैयटाम्ना निरूपितोऽनुसंधेयः । परस्परसापेक्षाणामेवावयवभेदतिरोधानेन
एकोद्भूतावस्थेतया एकस्मिन् ⁷प्रतिसंबन्धिनि संबन्धः समाहारः । यथा—छत्रोपा-
नहम्, मार्दङ्गिकपाणविकम् इत्यादि । अत्र संहतेः प्रधानत्वाद् एकवचनमेव । इत-
रेतरयोगसमाहाररूपयोरर्थयोः 'चार्षे द्वन्द्वः' (२. २. २६) इति विहितस्य
समासस्य यैकल्पितत्वाद् वाक्यमपि भवति । तस्माद् देवदत्तेन यज्ञदत्तेन च
कर्तव्यम्, छत्रोपानहोश्च समाहार इत्यपि प्रयोगः । परस्परनिरपेक्षाणामनेकेषा-
मेकस्मिन् संबन्धिसंबन्धः समुच्चयः । यथा—गौरद्वयश्च महिषश्च देवदत्तस्ये-
त्यादि । 'श च मे भयश्च मे प्रिय च म' इत्यादि (तै. सं. ४. ७. ३.१) । तथा
एकस्मिन् द्वये बहूनीनां त्रियाणां समुच्चयः । यथा—

‘पुरोमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विधा बली य इत्थमस्वास्थ्यमर्हादिवं^४ दिवः ।’

इति (शिशु. १. ५१) । अत्र य इति निर्दिष्टकर्तृभूतरावणरूपे द्रव्ये पुर्यवस्कन्दन-
नन्दनलवनरत्नमोषणाप्सरोहरणरूपाणां क्रियाणां समुच्चयः । अत्र चशब्दप्रयोगा-
भावेऽपि समुच्चयस्य गम्यमानत्वम् । अत एव ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (३. ४. ३)
इति भूतलकारापवादेन लोटप्रत्ययः । तथा गुणयोरपि क्वचित् समुच्चयः ।
यथा—पटान्तो रक्तः शुक्लश्चेति । शेषे—

‘चण् चेदर्थे णकारेऽस्यावबधारणभेदयोः ।

पादस्य पूरणे हेतौ तुल्यदुग्विनियोगयोः ॥’

इति । यदा चेति निपातस्य णकार इत्संज्ञको भवति, तदा चेदर्थे वर्तत इत्यर्थः ।
तदुक्तम्—चण् चेदर्थे इति । यथा—त्वं च गच्छसि कार्यं नः सेत्स्यति इति; त्वं
चेत् गच्छसि कार्यसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । णकारानुबन्धो निपातैर्यद्यविह... चेत्
चण् कच्चिद्यत्र युक्तमिति निघातप्रतिषेधार्थः । अवधारणे यथा—‘अतीतः पन्थानं
तव च महिमा बाढमनसयोः’ इति (शिवमहिम्न. २) । भेदविशेषे यथा—स खलु
त्वामनुवर्तते त्वं च निरपेक्षः इति । त्वं पुनरनिरपेक्ष इत्यर्थः । पादपूरणे यथा—
‘भीमः पार्थस्तथैव च’ इति । हेतौ यथा—‘न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा’ इति
(रघु. २. ४) । यस्मात् तस्य दिलीपस्यान्यतः शरीररक्षणं नापेक्षितम्, अतोऽनु-
पायिवर्गो निषिद्ध इत्यर्थः । तुल्ययोगे यथा—त्वं चाहं च गच्छावः । विनियोगे
यथा—पठ च पच च ॥ स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ । अविद्यमानार्थस्य प्रार्थनमाशीः ।
यथा—‘स्वस्त्यस्तु ते’ (रघु. ५. १७) । लब्धपरिपालनं क्षेमः । यथा—स्वस्त्येव
गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति । ‘भूतानुकम्पा तव चेदियं गोरेका भवेत् स्वस्तिमती
त्वदन्ते’ (रघु. २. ४८) इति । पुण्ये यथा—

‘सौवस्तिकानि कर्माणि सर्वदेव करोत्ययम् ।

. स्वस्तिमान् स्वर्गमश्नुते ॥’

इति । आदिशब्दाद् मङ्गले यथा—स्वस्ति श्रीमदित्यादिकं संदेशपत्रिकामु ।
‘प्रास्त्यानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य’ इति (रघु. २. ७०) ॥ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ।
प्रकर्षे यथा—अतिशेते । लङ्घने यथा—अतिक्रामति । शेषे—

स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद् भेदे ऽवधारणे ।
सकृत् सहैकवारे चाप्याराद् दूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

(वि) वितर्कप्रश्नयोश्चैव स्वदव्ययमुदाहृतम् ।

वितर्के यथा—'अथ स्वदासीदुपरि स्वदासीत्' (ऋग्वेद १० १२६ ५) ।
प्रश्ने—'क^१ स्वदेकाकी चरति' (तै स ७ ४ १८ ३) ॥

भेदावधारणाचांसु तु हेतौ पादपूरणे ॥ ५२९ ॥

भेदविशेषे यथा—पूज्या गौ, कपिला तु पूज्यतरा । अवधारणे—वेदास्तु
प्रमाणम् । अर्चयाम्—विद्वास्तु द्विजमुख्यानाम् । हेतौ—पात्र विप्र श्रोत्रियस्तु ।
पादपूरणे—ततस्त रामचन्द्रस्तु ॥

सकृत् सहैकवारे चाप्याराद् दूरसमीपयोः ।

सहाय्ये—देवदत्तयज्ञदत्तो सकृद्भुञ्जाते । एकवारे—^३ 'सकृदशो निपतति'
(म स्म ६ ४७) ॥ आरात् । दूरे यथा—आरादगता^४ दृष्टिपथ व्यतीता ।
समीपे यथा—'तमर्च्यमारादभियतमानम्' (रघु २ १०) ॥ २४२ ॥

^१ सरस्वतीकण्ठाभरणे (पृ ३५) इति (Ak POS 43, p 333) ^२ K₅ omits
3 lines ^३ सकृत्पुनर्गम् K₄, K₅ ^४ गत व्यतीत J₂, आराद्रपथ K₅

(विब) स्वित् प्रश्ने च वितर्के च । प्रश्न यथा—'क स्वदेकाकी चरति'
(तै स ७ ४ १८ ३) । वितर्के यथा—'अथ स्वदासीदुपरि स्वदासीत्'
(ऋग्वेद १० १२६ ५) इति ॥ तु स्याद् भेदेऽवधारणे । भेदे^१ यथा—'सैवया
तु वत्तो युगे' इति । अवधारणे यथा—'तत्तु समन्वयात्' (म सू १ १ ४);
'वेदास्तु प्रमाणम्' इति च । शेषे—'त्वर्चाहित्वो पादपूर्तौ' इति । अर्चा पूजा ।
यथा—'वेदादृष्टस्तु द्विजातीनाम्' इति । हेतौ यथा—'दिशस्तु जलदेशछन्ना
भविष्यो दृष्टिसहति' इति । यस्माद् मेघदिशश्छन्ना अतो दृष्टिर्भविष्यतीत्यर्थः ।
पादपूरणे यथा—'ततस्तु धर्मराज तम्' इति ॥ सकृत् सहैकवारे चापि ।
सहाय्ये यथा—'दम्पती सकृद्भुञ्जाते । सहभुञ्जाते इत्यर्थः । एकवारे यथा—
'सकृत् प्रदीपते कन्या' (म स्म ६ ४७) । अपिनाम्नात् सर्वदेत्यर्थे यथा—

‘सकृत्तरणा देवा , सर्वदा युवान इत्यर्थः । आराद् दूरसमीपयोः । दूरे यथा—
‘आरात्तेऽग्निरस्तद्दारात्’ परशुरस्तु ते’ इति (आपस्तम्बमन्त्रपाठः १. १३. ७) ।
समीपे यथा—‘आरादागतमृत्यव’ इति ॥ २४२ ॥

¹ Tv adds विशेषे ² दम्पती असकृद्भुङ्क्ते B6 ³ ‘सकृद्युवानो गोर्वाणा’
इति स्वामी (पृ ३३२) ⁴ आरात्ते Tj2

(पा) स्वित्र प्रश्ने—अवधारणे ¹‘हेतुव्यावृत्तिपूजासु तथा पादस्य
पूरणे’ इति यवचित् पाठ ॥ सकृत् सहैवचारे चापि । ²सदैवचारे इति यवचित्
पाठ । आराददूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

¹ A1 omits the line ² B3 C1 omit the sentence

प्रतीच्या चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ।

पुनःसदार्थयोः शश्वत् साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

(वि) प्रतीच्या चरमार्थे च पश्चादव्ययमुच्यते ॥ ५३० ॥

प्रतीच्या ¹यथा—पश्चादस्त गतो रवि । चरमार्थे यथा—‘पश्चिमे वयमि
नैमिश’² वणी’ इति (रघु १६ १) ॥

अप्यर्थपादपूर्वोश्च समुच्चयविकल्पयोः ।

पक्षान्तरप्रश्नयोरप्युताव्ययमुदाहृतम् ॥ ५३१ ॥

अप्यर्थे³ यथा—उत भिन्नाच्छिरसा शिलोच्चयम् । पादपूर्ता—अग्रवीदुत रावणम् ।
समुच्चये—मुनेयो⁴ वलवानुत । विकल्पे—⁵‘जायामदोषामुत सत्यजामि’ (रघु
१४. ३४) । पक्षान्तरे—‘अजीजनत् भिन्दुरगनावमन्थ्य’⁶ । प्रश्ने—‘उत येन
विभवि तत्’ (बृ म ६ २३) ॥

सहार्थे पुनरर्थे च सदार्थे शश्वदुच्यते ।

महार्थे यथा—दम्पती शश्वद् भुञ्जाते । पुनरर्थे—‘शश्वत् पश्यत शब्दवाधिलहरी
विद्योत्तराण दीप्तराणम्’ । सदार्थे—‘शश्वद् दाता मुग्ध वमेत्’ इति ॥

प्रत्यक्षतुल्ययो माक्षादव्यय ममुदाहृतम् ॥ ५३२ ॥

३. नानार्थवर्गः]

दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः

प्रत्यक्षे—‘श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात्’ इति (कु. स. ७. ४३) । ^१तुल्ये—
‘स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम्’ इति (रघु. ७. १) ॥ २४३ ॥

^१ K₅ adds पाश्चात्यभागमिह. ^२ नैमिषमिति म. ग्र. (पृ. ३३७) ^३ K₅
adds वाढार्थे. ^४ सुग्रीव J₂; सुरे वा K₃. ^५ जयाम दोपानुत् K₅; सययामि K₆.
^६ उतामृत दो K₄ ^७ तुल्यार्थे J₂.

(विब.) प्रतीच्यां चरमे पश्चात् । प्रतीच्यां यथा—पश्चादस्तं गतो रविः ।
चरमे यथा—श्रोत्रियेभ्योऽतिथिभ्यश्च पूर्वं दीयतां पश्चादितरेभ्यः इति^१ ॥
उताप्यर्थविकल्पायोः । अप्यर्थे समुच्चये यथा—‘नमस्तेऽस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते
नमः’ (तै. सं. ४. ५. १. १) । विकल्पे यथा—‘पारिव्राज्यमुत ग्राह्यमुत राज्यं
नृणां सुखम्’ इति । शेषे—‘वितर्कंऽपि भवेदुत’ इति । वितर्कं यथा—स्थानुस्तायं
पुरुष इति । ^२पादपूरणे यथा—‘अन्नवीदुत राघवम्’ इति । प्रश्ने यथा—‘उत
पठसि ॥ पुनः^३सदार्थयोः शश्वत् । पुनरर्थे यथा—शश्वदुदकं पिबति । सदा-
शब्दस्यार्थे यथा—शश्वत्, सदातन इत्यर्थः । शेषे—‘स्यात् शश्वत् सहसंतते’^४
इति । सहाय्ये यथा—दम्पती शश्वद् भुञ्जाते । सहभुञ्जाते इत्यर्थः । संततं
विच्छेदरहितम् । यथा—‘वन्धवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम्’^५ इति रघुवंशे
(१. ८८)^६ ॥ साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः । प्रत्यक्षे यथा—‘साक्षाद्^७ वृष्टोऽसि’
इति (कु. सं. ६. २२) । तुल्ये यथा—साक्षाद् महाराजोऽयम् ; महाराजतुल्योऽय-
मित्यर्थः ॥ २४३ ॥

^१ ‘पश्चात्’ (५. ३. ३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातित इति
भा. दी. (पृ. ५०८), अपरस्य पश्चभाव आतिशय प्रत्यय इति काशिका (२ पृ. ६३)
^२ पादस्य B₆ ^३ ऊयसे स्म । ‘उऊ शब्दे’ । वन इति भा. दी. (पृ. ५०८) ^४ ‘सहाय्यो
इति पाठ —स्वामी (पृ. ३३२), भा. दी. (पृ. ५०८) ^५ ‘सगते B₃, B₆ ^६ आत्मान
गमनेऽनु गाम् T₂ ^७ शशति । शश प्लुतगती । बाहुलकादत् [शश्वत्] इति भा. दी.
(पृ. ५०८) ^८ सहाक्षेण साक्ष । तमतति । विवप् (भा. दी. पृ. ५०८)

(पा) प्रतीच्या चरमे पश्चात् । अनन्तरार्थे च स्यात् । ‘चरमेऽनन्तरे
पश्चात्’ इति गोपालित^१ ॥ उताप्यर्थविकल्पयोः । ^२अप्यर्थे । प्रश्न । ‘उत प्रश्ने
वितर्कं स्यादुनाप्यर्थविकल्पयोः’ इति विश्व (पृ. १८७, श्लो. १७) ॥ पुन-
सदार्थयोः—प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

¹ बोपालित (?)² B₃ omits³ सहाय्यो B₃, C₁

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत ।

हन्त हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयोः ॥ २४४ ॥

(वि) खेदानुकम्पासतोपविस्मयामन्त्रण वत ।

खेदे यथा—‘त्यजत ¹मानमल वत विग्रहे’ इति (रघु. ६ ४७) । अनुकम्पाया यथा—‘मा रोदीवंत पुत्र त्व मोदकान् ²प्रददामि त’ इति । सतोषे यथा—‘वत ³भुक्तास्मि कित्विपात्’ इति । विस्मये यथा—‘अहो यतासि स्पृहणीयवीर्यं’ इति (कु स ३ २०) । आमन्त्रण यथा—‘वत पुत्र ⁴सता सङ्गं कुरु नित्यमतन्द्रित’ इति ॥

आमोदे च विपादे च ⁵वाक्यारम्भानुकम्पयो ॥ 533 ॥

दाननिश्चययोश्चैव हन्ताव्ययमुदाहृतम् ।

आमोदे यथा—‘हन्त जीविता स्म’ इति (स कण्ठा पृ ३२) । विपादे यथा—‘हन्त जातमजातारे प्रथमेन त्वयारिणा’ इति (शिशु २ १०२) । वाक्यारम्भे यथा—‘हन्त ते कथयिष्यामि’ इति (भ गी १०. १६) । अनुकम्पाया यथा—‘मा रोदीहन्त पुत्रक’ इति । दाने यथा—‘इदं ⁶मनुष्येभ्यो हन्त’ इति (स कण्ठा पृ ३२) । निश्चये यथा—‘हन्त भोक्ष्याव’ इति ॥ २४४ ॥

¹ मानमल L₃² दास्यामि तव मोदकान् K₂, K₄³ भुक्ता स्म J₂, K₂⁴ तदा L₆⁵ वाक्यारम्भ K₁⁶ मानुषेभ्य K₆

(विय) खेदानुकम्पा—आमन्त्रणे वत । खेदे यथा—‘वत कष्टा यथा गतोऽसि’ इति । अनुकम्पाया यथा—‘वत बुभुक्षितासि’ इति । सतोषे यथा—‘वत दृष्टा प्रिया’ इति । विस्मये यथा—‘वत बाल¹ प्रगल्भसे’ इति । आमन्त्रण सयोधनम् । यथा—‘वत’ वितरत तोय तोषवाहा हिमान्तम्’ इति । हे मेघा सेतोरात्रम्य हिमाचलायधि तोय मुञ्चत इत्ययं ॥ हन्त हर्षे—विपादयो । हर्षे यथा—‘हन्त सद्योजीवना. स्म’ इति । अनुकम्पाया यथा—‘मा रोदीहन्त पुत्रक’ इति । वाक्यारम्भे यथा—‘हन्त ते कथयिष्यामि’ इति (भ. गी १० १६) ।

३. नानार्थवर्गः]

विषादे यथा—हन्त वृथा यत्नः कृतः इति । ^३हन्तेति निपातो दानेऽपि । यथा—
भूरिय हन्तकार इति । मनुष्येभ्यो दीयमानमन्न हन्तकार इत्ययः ॥ २४४ ॥

^१ बाल प्रगल्भते B₆. ^२ वयते स्म । 'वय गतो' । 'गत्यर्था—'इति क्त । नेट् ।
व्यते स्म । 'वनु यावने' । क्त इति भा. दी (पृ. ५०६). ^३ हन्ति । बाहुलकात् इति
भा दी (पृ. ५०६).

(पा) खेदानुकम्पा—वत । हन्त—विषादयो ॥ २४४ ॥

प्रति प्रतिनिधौ बीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

(वि) बीप्साया च प्रतिनिधौ लक्षणप्रतिदानयो. ॥ 534 ॥

इत्थभूतस्य चाख्यानं प्रति भागे च कथ्यते ।

बीप्साया यथा—वृक्ष वृक्ष प्रति ^१सिञ्चति (काशिका १, पृ. ८०) । प्रतिनिधौ यथा
—पुत्रो जनकत प्रति इति^२ । लक्षणे यथा—'वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्' इति
(काशिका १ ४ ६०) । प्रतिदाने यथा—वणवानस्मै गोधूमेभ्य प्रति यच्छति
इति । इत्थभूताख्याने यथा—साधु पुत्रो देवदत्त प्रति । भागे यथा—^३यद्दत्त
मा प्रति स्थादिति ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु^४ ॥ 535 ॥

एवमर्थे वक्ष्यमाणविचारे नियमे तथा ।

हेतो यथा—'सहसोद्वेगमिय व्रजदिति' इति (रघु ८ ७) । ^५प्रकरणे यथा—
'इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च' इति (रघु ८ २३) । प्रकर्षे यथा—इति पाणिनि-
शब्द इति^६ । समाप्तौ यथा—इति द्वितीयवर्ग इति^७ । एवमर्थे यथा—'इति
श्रुवन्त तमुवाच स व्रती' इति (शिखु १ ३१) । वक्ष्यमाणविचारे यथा—
'स्तुतिरिति जगदे हरे सूनुना' (किरा १८. २१) इति । नियमे यथा—
'आत्मोदय परज्यानिर्द्वय नीतिरितीयती' इति (शिखु २ ३०) ॥ ॥ २४५ ॥

^१ प्रतिवृक्ष K₅ ^२ अभिमन्युरजुनत प्रति इति काशिका (१, पृ. ८०) ^३ यदत्र
K₅, K₆ ^४ प्रनारादि^८ K₃, K₆ ^५ प्रकारे K₆ ^६ पाणिनिशब्द प्रकर्षात्
प्रसिद्ध इत्यर्थे इत्यपि स्वामी (पृ. ३३३)
स्वामिदत्तमुदाहरणम्

(विव) प्रति प्रतिनिधौ—प्रयोगतः । मुख्यसदृश प्रतिनिधि । यथा—
 ‘अभिमन्युरर्जुनत प्रति’ (काशिका १ ४ ६२) । अभिमन्युरर्जुनसदृश इत्यर्थः ।
 मुख्यसदृशतया प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधिशब्दस्यापि प्रतिशब्दसामर्थ्यलभ्यम् ।
 सामर्थ्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमत्र । अत्र प्रतिनिधिशब्दग्रहणम् ‘एकसूत्रोपात्तस्य
 प्रतिदानस्याप्युपलक्षणम् । तथा च पाणिनिसूत्रम्—‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’
 (२ ३ ११) इति । प्रतिदानं यथा—‘मापानस्मं तिलेभ्य प्रति यच्छति’
 इति (काशिका १, पृ ८०) । विनिमयसप्रतिपत्त्या तिलान् गृहीत्वा मापान्
 ददातीत्यर्थः । नानाभूतानामर्थानां क्रियागुणान्या युगपद् व्याप्तुमिच्छा योप्ता
 व्याप्तिरित्यर्थः । यथा—वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चति (काशिका १, पृ ८०) ।
 द्विवचनमत्र प्रतिशब्दावयवयोप्ताभिज्यस्तघर्थम् । लक्षणं चिह्नम् । ज्ञापकमिति
 यावत् । यथा—वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् (काशिका १ ४ ६०) । आदि-
 शब्देन ‘लक्षणेत्थभूताद्यानभागवोप्तासु प्रतिपर्यनव’ (१ ४ ६०) इति सूत्रो-
 क्तयो इत्यभूताद्यानभागयोर्ग्रहणम् । क्वचित् प्रकारं प्राप्त इत्यभूत । तस्या
 एवाने यथा—‘साधु देवदत्तो मातर प्रति’ इति (काशिका १, पृ ८०) । भागे
 यथा—यदत्र मा प्रति स्यात् स भागो दीयताम् इति । ‘प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्’
 (२ ३ ११), ‘लक्षणेत्थभूताद्यानभागवोप्तासु प्रतिपर्यनव’ (१ ४ ६०)
 इति सूत्रान्या प्रतिशब्दं पूर्वाक्ते प्रतिनिध्याद्यर्थपदके कर्मप्रवचनीयसङ्गो भवति ।
 ‘प्रयोगतः’ इत्यस्याप्यमरः । न केवलं सूत्रद्वयानुसारेणोक्ता एत एव प्रतिशब्द-
 स्पर्या, किं तु प्रयोगतो लोकप्रयोगानुसारेण अन्येऽप्यर्था, लक्षणाबाधिति आदि-
 शब्देनैव सगृहीता इति । ते च शेषकारेण केचित् दर्शिता —

‘परिज्ञाने पदप्राप्तौ बालहृत्स्या निवारणे ।
 व्यलीलाविष्टृती तुष्टी सेवायां निष्प्रत्येऽपि च ॥
 प्रोत्साहे चाधिनाभावे विघ्नाङ्गीवारयोरपि ।
 व्याघर्तने विनिमये पुनरावर्तनेऽपि च ॥
 यपरीत्ये विनिद्रत्येऽपेक्षाप्रेक्षकयोरपि ।
 सक्षेपस्पर्धमादुष्ये स्वीकाराम्यवहारयो ॥
 उत्तरस्तोरयत्नेषु चोपसर्गं प्रति स्मृतः ।’

इति । परिज्ञानादिष्वप्येव कर्मप्रवचनीयसङ्गाया अभावे सति प्रतिशब्द उपसर्ग
 सङ्गो भवतीत्यर्थः । परिज्ञाने यथा—प्रतिदीयत, प्रतिपद्यते । पदप्राप्तौ यथा—

प्रतिपिच्छति । कालहरणे यथा—प्रतीक्षते, प्रतिपालयति । निवारणे यथा—
 प्रतिषेधति । व्यलीकाविष्कृतौ यथा—प्रतिभिनन्ति, प्रत्युपलभते । तुष्टौ यथा—
 प्रतिनन्दति, प्रतीतः । सेवायां यथा—प्रतिश्रयते । निष्क्रमे यथा—प्रत्युपकुरुते,
 प्रतियातयति, प्रतिमुञ्चति । प्रोत्साहे यथा—होत्रे^४ प्रतिगृणाति (सि. को.
 १. ४. ४१) । अविनाभावे यथा—धूमोऽग्निना प्रतिबद्धः, व्याप्त इत्यर्थः ।
 विघ्ने यथा—प्रतिबध्नाति । अङ्गीकारे यथा—प्रतीच्छति, प्रतिशृणोति । व्या-
 धत्तने यथा—प्रत्यावर्तते, प्रतिगच्छति । विनिमये यथा—प्रतिददाति, प्रतिलभते ।
 स्वस्वनिवृत्तिपरत्वापत्तिपर्यन्तं प्रतिदानं विनिमयायः । व्यत्ययमात्रमिति प्रति-
 दानविनिमययोर्भेदः । पुनरावर्तने यथा—प्रत्यारभते, प्रत्युज्जीवति । वैपरीत्ये यथा
 —प्रत्यवतिष्ठते । विनिवृत्ते यथा—प्रतिबुध्यते निशात्यये । ^५अपेक्षायां यथा—
 प्रतिजागरः^६ । प्रक्षेपे यथा—प्रतिबाधः । संक्षेपे यथा—प्रत्याहरणम् । स्पर्धे
 यथा—प्रतिगर्जति । साबुद्धये यथा—प्रतिमानं, प्रतिबिम्बम् । स्वीकारे यथा—
 प्रतिगृह्णाति । अभ्ययहारे यथा—प्रत्यवस्यति । उत्तरे यथा—प्रतिदूने । स्तोत्रैः स्तुते
 यथा—सूपप्रति, शाकप्रति (काशिका १, पृ. ८६) । 'सुप्रतिना मात्रार्थे'
 (२. १. ६) इति समासः । यत्ने यथा—भोक्तुं प्रतिपतते । एवमभियुक्तप्रयोगा-
 नन्विष्य प्रतिशब्दस्यार्थान्तरारण्युद्देशानि^७ ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु । हेतौ यथा—चोर इति पलायते ।
 प्रकरणं प्रकारः । यथा—गौरवः पुरुषो हस्तीति जातिः (म. भाष्य. १. १. १) ।
 गवादिप्रकारा जातिरित्यर्थः । प्रकर्षे यथा—इति बोधायनोऽब्रवीत् इति ।
 बोधायनो धर्मज्ञानप्रकर्षयान्, अतः तद्रूपतमवश्यानुष्ठेयमिति तस्य तात्पर्यम् ।
 आद्यर्थे यथा—'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः'^८ (३. १. १४०) । हेलालीलेत्यमी भाषा
 इति च । समाप्तौ यथा—इति श्रीमद्रामायणे बालराण्डे प्रथमः सर्गः । शेषे—

‘इतिरुक्तायंनिर्देशे मत्पदेनियमेषु च ।

वक्ष्यमाणपरामर्शं चित्क्षानियमेषु च ।’

इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थस्य च निर्देशे कर्मत्वेन निर्दिश्यमानत्वे इत्यर्थः । अत्र वाक्य-
 परामर्शः । यथा—‘आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु । श्रौर्षाडिनि चतुरक्षरम् (तं. सं.
 १. ६. ११. १)’ इति । वाक्यार्थपरामर्शं यथा—‘गतोऽस्तमकं इति’ (भामह.
 २. ८७); सूर्यास्तकयनस्य संध्याकालो जात इत्यर्थः । मतो बुद्धिपिशेवे यथा—

इत्यापिशलिः; आपिशलेर्मतमित्यर्थः. ('वा सुप्यापिशलेः' ६. १. ६२) । एवमर्थे यथा—'इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः' इति (किरा. ३. २४) । नियमो नाम योगान्ययोगधोर्ध्ववच्छेदः । यथा—'सामान्यं द्विविधम्, परमपर चेति' (तर्कसं. पृ. ७) । 'आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयतो' (शिशु. १. ३०) इति । वक्ष्यमाणपरामर्शो यथा—'रत्नाकरं बोध्य मिदः त जाया रामाभिधानो हरिरित्युवाच' इति (रघु. १३. १) । धिवक्षानियमे यथा—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१. १. ६६) । 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१. १. ६७) । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य' (५. २. ६४) इति ॥ २४५ ॥

१ एतस्मूत्र^१ Tv २ व्याप्तिर्वीप्सा B०, Tj२ ३ अन एव Tv. ४ होना प्रथम शक्ति, तमच्छर्मुं प्रोत्साहयति इति कौमुद्या दृश्यते; हेतुः प्रतियुक्ताति B० ५ अवे-
क्षायाम् Tv ६ प्रतिज्ञादर Tv ७ प्राति । 'प्रा पूरणे' । प्रयते वा । 'प्रय प्रत्याने' ।
यादृक्प्रादृक् इति भा दी (पृ ५०६) ८ इतिशब्द आद्यर्थ इति वाशिना (१, पृ १०३)
९ एति । अयति वा । त्रिच् [इति] इति भा दी (पृ ५०६) ।

(पा) प्रति प्रतिनिधी—प्रयोगत । प्रतिनिधी—प्रद्युम्नो 'नामुदेयान् प्राति । 'प्राति^२ प्रतिनिधिप्रतिदानदो' इति प्राणिनीयम् (१. ६. ६२) । प्रतिदानेऽपि स्यात् । 'मापानस्मे तिलेभ्य प्रति यच्छति' (वाशिना १, पृ ८०) । 'नक्षणेनाभिप्रती आभिमृश्ये' (२. १. १६) इति आभिमृष्टार्थेऽपि स्यात् । आगार्धं प्राति रुताञ्जलिस्तिष्ठेत् । धोष्पादाम्—यक्ष यक्ष प्राति मिश्रति (वाशिना १, पृ ८०) । लक्षणादौ—यक्ष प्राति विद्योतने विद्युत् (वाशिना १. ४. ६०) । मायुर्देवदत्तो मानर प्राति । यदत्र 'मा प्राति स्यात् (वाशिना १, पृ ८०) । 'नक्षणेभ्यभुताभ्यान्भागरीप्साणु प्रातिपयंनव.' (१. ६. ८६) इति सूत्रात् पर्वणुशब्दादपि स्याताम् । 'अभिप्रमाणे' (१. ६. ६१) इति भाग विना अभिशब्दश्च स्यात् ॥ इति हेतु—गमाजिप् । हेतो—हेतोर्णि पनायो । प्रारण—र्णि वक्ष्ये विनायाम् । प्रारण प्रथम.^६ प्रत्याव इति पदाया । प्रारणे—नीतिरा भवति, शत्रुनिर्मुक्तो ब्राह्मण इति (म भाष्य. १. १. १.) । एवप्राराण इत्यर्थः । 'प्रारणाश्चिमाजिप्' इति पाठे—इति प्रातिनि । प्रातिनि प्रातिनिगम्ये । इति हेतुगम्य । प्रारणा इत्यर्थः । आद्यर्थ—हेता-
यो देवमी भादा । गमाजो—'इत्यमरगमहेतो' (१, पृ १८३) ॥ २४६ ॥

¹ कृष्णात् B3, C1 ² प्रति A1 ³ A1 omits ⁴ मातर A1 ⁵ B3, C1
 add सूत्रात्, A1 adds वृक्षमभि विद्योतते इत्यादि ⁶ B3 omits प्र ⁷ A1 adds
 नामलिङ्गानुशासने (१ १२ ४५).

प्राच्यां पुरस्तात् प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

(वि) प्राच्या पुरस्तात् प्रथमे ¹पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ॥ 536 ॥

प्राच्याम् यथा—'पौरस्त्यानेवमाकाशस्तास्ताञ्जनपदान् श्रियी' इति (रघु ४ ३४) । प्रथमे यथा—'पुरस्तात् त्रियते कर्म पश्चात् सिद्धयति तत्फलम्' इति । पुरार्थे यथा—'त्वया पुरस्तादुपयाचितो य' (रघु १३. ५३) इति । अग्रतोऽर्थे—'नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्' इति (रघु २ ४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽप्यवधारणमानयो ।

भविष्यदर्शे सातत्येऽप्यवधावपि कथ्यते ॥ 537 ॥

साकल्ये यथा—'यावत्कृत तावदेव फल प्राप्नोति मानव' इति । अवधारणे यथा—'यावदमत्र ⁴ग्राह्याणानामन्त्रयस्व' इति । माने यथा—'सप्ताश्वत्यस्य पन्नाणि ⁵तावत्सूत्रेण वेष्टयेत' (या स्मृ २ ७ १०३) इति । भविष्यदर्शे—'यावद् भवत्याहितमायकस्य' (वृ स ३ ४) इति । सातत्यं यथा—'यावज्जीवमतन्द्रित' इति । अवधौ यथा—'यावत् कुण्डिनमच्युत ⁶' इति ॥ २४६ ॥

¹ पुरोऽर्थे K5

² K5 omits latter half

³ आप्नोति K3, K4

⁴ तावत् K5, यावत्स्यमन्त्राणि सभवन्ति पञ्च पङ् वा तावत् आमन्त्रयस्व (वाशिष्ठा २. १ ८)

⁵ पन्नाणि J2, K4

⁶ अच्युत K4

(वि.) प्राच्यां पुरस्तात्—अग्रत इत्यपि । प्राच्यादिष्वर्थेषु पुरस्ताच्छब्दो

वर्तते । तथा च वोपालितः ¹—'प्राच्या पुरः ²पुरस्तादग्रप्रथमच्यतोतेषु ³' इति ॥

यावत्तावच्च ¹—मानेऽवधारणे । साकल्यं सामस्त्यम् । यथा—'यावत्कर्तव्यं तावत्कृतम् । साकल्येन कृतमित्यर्थः । अवधि-मर्यादा । यथा—'यावत् सस्यक्षेत्रं तावत् कष्टकीवृक्षः परिवृतम्' इति । मान प्रमाणम् । यावद्दत्त तावद्भुक्तम्

(काशिका २. १. ८) । यत्प्रमाण दत्त तत्प्रमाण भुक्तमित्यर्थः । अवधारणे यथा—‘यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व’ इति (काशिका १, पृ ८६) । अमत्रसख्ययैव ब्राह्मणा निमन्त्रणीया, न न्यूना. नाधिकाश्चेत्यर्थः । ‘तद्वत्गुणा युगपदुन्मिषितेन तावत्’ (रघु. ५. ६८) इति युगपदेवेत्यर्थः । शेषे—‘भविष्यदर्थं सान्तत्यं यावदप्रतियुग्भवेत्’ इति । तत्र प्रतियुक्छब्देन यावच्छब्दप्रतियोगित्वेन तावच्छब्दो विवक्षितः । तद्रहित. केवलो यावच्छब्दो भविष्यदर्थं सान्तत्यं चाभि-
वधातोत्यर्थं । भविष्यदर्थं यथा—‘यावद्भूयत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशयती’ इति (कु. स. ३. ४) ॥ २४६ ॥

^१ गोपालित T₂, गोपालित B₆ ^२ पूर्वस्मिन् । ‘—सप्तमी—’ (५ ३ २७)
इत्यस्ताति । ‘अस्ताति च’ (५ ३ ४०) इति पुरादेश इति भा दी (पृ ५०६)
^३ प्रसिद्धेषु B₅, B₆ ^४ यत्, सत् परिमाणमस्य । ‘तद्धिता’ (४ १ ७६) इति बहुव-
चनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिता । तेन डावतु इति भा दी (पृ ५०६)

(पा) प्राच्या पुरस्तात्—अग्रत इत्यपि । पुरायं अतीत । अग्रतोऽयं ^१
अग्रम् । ‘प्राच्या पुर पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु’ इति गोपालित ^२ ॥ यावत्तावच्च
—अवधारण ॥ अनुक्तम्—

अहो वतानुकम्पाया छेदे सवोधनऽपि च ।

पक्षात्मनोरनिर्देश्ये प्रकृतमर्शने च तत् ॥ २४६ ॥

^१ B₃ omits अर्थ

^२ बापाहित इति भा दी (पृ ५०६)

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ।

वृथानिरर्थकाविध्योर्नानानेकविनार्ययोः ॥ २४७ ॥

(वि) अङ्गीवारर्जप्रकार च समुच्चयविनित्ययो ।

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ^१ ॥ ५३८ ॥

अङ्गीवार यथा—‘इह त्वदीयं धनुर्येति ब्रूम’ इति । अधिवारे यथा—‘अयं
शब्दांशुशासनम्’ इति (महाभाष्य १ १ १) । समुच्चये यथा—‘दानं मुयेयं
मोजनम्’ इति । विनित्ये यथा—‘हन्मि लोकमयं^२ तं मयाजितम्’ इति (रघु
११ ८८) । मङ्गले यथा—‘अयं वर्णान् प्रवक्ष्यामि’ इति । अनन्तरं यथा—

३. नानार्थवर्गः]

‘अथौपधीनामधिपस्य वृद्धौ’ इति (कु. सं. ७. १) । आरम्भे यथा—‘अथ परस्मैपदान्यारभ्यन्ते’^५ इति । प्रश्ने यथा—‘अथ किं कार्यं कर्तव्यं वद’ इति । वात्स्ये यथा—‘अथातो’^६ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः’ इति (आप. श्रौत. १. १) । एवमर्थेषु अथोपशब्दोऽपि वर्तते ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नानानेकविनार्थयोः ।

निरर्थके यथा—‘प्राप्तादशृङ्गाणि वृथाध्यरोहत्’^७ इति । अविधी यथा—‘प्रपच्यते स नरके यो वृथालभते पशुम्’ इति ॥ नाना, अनेकार्थं यथा—‘नाना-चेष्टैर्जलद ललितैर्निविशेन्तं नगेन्द्रम्’ (मेघ १ ६५.) इति ॥ विनार्थं यथा—‘नाना नारी निष्फला’^८ लोकयात्रा’ इति ॥ २४७ ॥

१ मत J₂ २ घेनुमयेति भूय K₂, K₆ ३ लोकमुतेति मु प्र (पृ २३६)
४ अय शिक्षा प्रवक्ष्यामि इति पाणिनीयशिक्षा १ ५ आरभन्ते K₂, K₅; Svāmin omits
drabhanle (p. 333) ६ अथ व्याकरणम् J₂ ७ अध्यरोहत् J₂, K₆ ८ उभ-
पार्थयो इति ऋचिच् पाठ J₂ ९ कामयात्रा K₅

(विव.) मङ्गलानन्तर—अथो अय । मङ्गले यथा—‘अथ वर्ण-सामान्याः’ (तै. प्रा. १. १) इति ।

‘ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ग्रहणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्घाती तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥’

इति । आनन्तर्ये यथा—‘अथ प्रजानामधिपः प्रभाते’ इति (रघु. २. १) । आरम्भे यथा—‘अथेदानीमेतन्निरूप्यते’ इति । प्रश्ने यथा—‘अथेकधेनोरपराध-चण्डाद्’ गुरोः कृशानुप्रतिमाद् विभेवि’ इति (रघु. २. ४६) । वात्स्ये यथा—‘अथ चुरादयः कथ्यन्ते’ इति । साकल्येन कथ्यन्त इत्यर्थः । शेषे—

‘अङ्गीकारेऽधिकारे च समुच्चयाविकल्पयोः ।
मतान्तरेऽप्यथाथो च अन्वादेशे त्वयो इति ॥’

इति । अङ्गीकारे यथा—‘किं तार्किको भवानिति प्रश्ने अयेति सूत्रः’ इति । अधिकारे यथा—‘अय शब्दानुशासनम्’ इति (महाभाष्य. १. १. १) । समुच्चये यथा—‘ओदनं पचाय’ । सूत्रमपि पचनीयमित्यत्रैव प्रयोक्तुरभिप्रायः । नत्वा-

नन्तर्ये । विकल्पः संशयः । यथा—‘शब्दः किं नित्यः, अयानित्यः’ इति । मतान्तरे
 यथा—अथैव मनुष्ये इति । एतेष्वर्थेषु अथो अथ इति द्वयं वर्तते । ततश्च अथो
 इत्यस्यापि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि । अन्वादेशे त्वथो शब्द एवेति शेषः । यथा—
 २‘इमं व्याकरणमध्यापय, ३अथो एन स्मृतीः’ इति ॥ वृथा निरर्थकाविध्योः ।
 निरर्थके प्रयोजनशून्ये यथा—‘प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्’ (रघु. २. ३४)
 इति । अविधौ शास्त्रीयेतिकर्तव्यताराहित्ये यथा—‘वसेत् स नरके घोरे यो वृथा-
 लभते पशुम्’ इति (या. स्मृ. १. ७. १८०) । ४वृथा अविधिनेत्यर्थः । अथवा
 अविधिः क्रियाशून्यः, यथा—वृथावाक्य इति । उक्तार्थकरणशून्य इत्यर्थः ॥
नानानेकविनार्ययोः । अनेकार्ये यथा—‘तस्मान्नानारूपाः पशवः’ ६ इति ।
 बहुरूपा इत्यर्थः । विनार्ये यथा—‘नाना’ नारीं निष्कला लोकयात्रा’ इति ।
गणरत्नमहोदधौ च ‘विनानेकार्ययोर्नाना’ इति (पृ. २३, अध्या. १. १७) ।
 वक्ष्यति च—‘पृथग्विनान्तरेणतं हिरुङ् नाना च वर्जने’ इति (३. ४. ३) ।
 ‘नानानेकोभयार्थयोः’ इति केचित् पठन्ति । तथा च विश्वप्रकाशे—८‘नाना
 विनार्येऽपि भेदेन्नानानेकोभयार्थयोः’ ९ इति (पृ. १८८, श्लो. ३२) ॥ २४७ ॥

१ °दण्डात् B₆, T₁₂

२ ‘इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एन व्याकरणमध्यापय’

इति वाशिकायाम् (२ ४ ३४)

३ अर्थयते । ‘अयं याज्ञायाम्’ । बाहुलवात् डो ।

‘अन्येभ्योऽपि ...’ इति ड । पृषोदरादित्वाद्रसोप इति भा दी (पृ ५०६)

४ ‘यो

हृत्यविधिना पशून्’ इति चतुर्थं पादो मु ष (पृ ५४)

५ वृणीते । वृणीते वा ।

‘वृज् वरणे’ । ‘वृद्ध सभक्तौ’ वा । बाहुलवात् थाक् [वृथा] इति भा दी (पृ ५०६)

६ ‘नानारूपा पशवो जायमाना’ इत्यथर्वसंहितायाम् (१४ २ २५)

७ नानानारीनिष्कला

योगयात्रा T₁

८ नेति नाना । ‘वितर्क्या नानात्री नसह’ (५ २ २७) इति

नजो नाज.

९ °उभयोरपि B₅, B₆

(पा) मङ्गलानन्तर—अथो अथ । १अथशब्द. सशयप्रथमयोरपि

स्यात् । ‘अथ कल्याणानन्तरसप्रश्नारम्भसशयाद्येपु’ २ इति गोपालित ॥ वृथा

निरर्थकाविध्यो । निरर्थक निष्कारणम् । ‘वृथा निरर्थकाविध्यो.’ इत्यमरमाला ॥

अनुक्तम्—

यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्पर्धानिति श्रमे ।

तथा ममुच्चये मौम्ये परमार्थाम्यनुज्ञयो. ॥

नानानेकोभयार्थयो ॥ २४७ ॥

¹ B3 omits the word

² सशयादिपु A1

नृ पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

(वि) पृच्छाविषादयो पादपूरणोत्प्रेक्षयोरपि ॥ 539 ॥

उपमाया वितर्कं च नुशब्द परिकथ्यते ।

पृच्छाया यथा—'कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे' ¹ इति (रघु २ ५४) । विषादे यथा—'क्व नु मा त्वदधीनजीविताम्' इति (कु स ४ ६) । पादपूरणे यथा—'अहिंसा नु परो² धर्म' इति । उत्प्रेक्षाया यथा—'व्यत्यय विनिमय नु वितेने' इति (किरा ६ ६०) । उपमाया यथा—'पद्म नु ³लपन तस्या राजते हरिणी-दृश' इति । ⁴वितर्कं यथा—'तया गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीत नु मृगा-ङ्गनाभि' ⁵ इति (कु स १ ४७) ॥

वीप्सायामानुपूर्व्ये च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥ 540 ॥

वीप्साया यथा—'वृक्ष वृक्षमनु सिञ्चति' (काशिका १ ४ ६०) इति । आनुपूर्व्ये यथा—'ज्येष्ठानुगमनात् पूर्वम्' इति (रघु १२ ३५) । पश्चादर्थे यथा—अनुज इति । सादृश्ये यथा—'आत्मानुरूपा विधिनोपयेमे' इति (कु स १ १८) ॥

आमन्त्रणेऽप्यनुज्ञायामवधारणपृच्छयो ।

ननुशब्दोऽप्यनुनये क्षेपे परमतस्य च ॥ 541 ॥

आमन्त्रणे यथा—'ननु नान्वेति हित ⁶ प्रिय' इति । अनुज्ञाया यथा—ननु गच्छामि । अवधारणे यथा—'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इति (रघु ३ ४५) । पृच्छाया यथा—नन्वभोजि । अनुनये यथा—नन्वधिष्टा । परमतक्षेपे यथा—ननु चैतत् कथं घटते इति ॥ २४८ ॥

¹ J2, K2 add 'विद्याणताञ्चान्यपयस्विनीनाम्' ² परम J2 ³ मृगमित्यर्थं, लवनम् K4 ⁴ विवक्ष्य J2 ⁵ J2 omits the latter half ⁶ हित प्रिया K2, K4

(विव.) नु पृच्छायां विकल्पे च । पृच्छा प्रश्नः । यथा—^१ 'आ नो नु युवां न हीमानि नो हानि . . .' इति । विकल्पः संशयः । यथा—^२ 'स्थाणुर्नु पुरुषः' इति । 'पुरपो नु कामिनीषु मदनो नु' इति । शेषे—

‘प्रत्युक्तावुपमाने च विषादोत्प्रेक्षयोरपि ।

नु पादपूरणे ज्ञेयो जिज्ञासायां समुच्चये ॥’

इति । प्रतिवचने^३ यथा—‘देवदत्त किं कटं कृतवानसि^३’ इति प्रश्ने ‘अहं नु करोमि’ इति प्रतिवचनम् (काशिका १, पृ. १६५) । ‘नन्वोर्विभाषा’ (३. २. १२१) इति भूतार्थे लट् । उपमाने यथा—‘पथं नु लपनं तस्या राजते हरिणीदृशः’ इति । विषादे यथा—‘क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्’ इति (कु. सं. ४. ६) । उत्प्रेक्षायां यथा—‘अस्तशैलगहनं नु विवस्थानाविवेश जलाधि नु महीं नु’ इति (किरा. ६. ७) । पादपूरणे यथा—‘आस्थास्थामि नु ते वार्ताम्’ इति । जिज्ञासायां यथा—‘कथमिदं नु भवेत्’ इति । समुच्चये यथा—‘वाङ्गी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने’ इति^४ (किरा. ६. ६०) ॥ पश्चात्सादृश्ययोरनु । पश्चादर्थे यथा—अनुरथं पादात् । सादृश्ये यथा—अनुसृष्टि । उभयत्रापि ‘अव्ययं विभक्ति . . . वचनेषु’ (२. १. ६) इत्यव्ययी-भावः । शेषे—

‘अनु होने लक्षणे च सह दंर्घ्यानुपूर्व्ययोः ।

लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्सासमीपयोः ॥

अथोपसर्गो विज्ञेयः सहपश्चाद्व्यानु सः ।

अवबोधे चानुमती सादृश्ये सान्त्वसेवयोः ॥

प्रश्ने चालोचनाचार आनुकूल्ये च मार्गणे ।

आसक्तावानुपूर्व्यां च सातत्येच्छोपकारवत् ॥

प्रोत्साहे चानुतापे च वासने च प्रसाधने ।

अन्वये विनियोगे च ॥

इति । हीने यथा—अनुशाकटायनं वैयाकरणाः (काशिका १. ४. ८६) । शाकटा-यनाद्धीना अन्ये वैयाकरणा इत्यर्थः । लक्षणं हेतुः । यथा—‘शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्पत्’ इति (काशिका १, पृ. ७६) । शाकल्यसंहिताहेतुर्नित्यर्थः । सहायं यथा—

शेष—‘ननु क्षेपे मतस्य च । प्रत्युक्तावेधनाया च’ । ^१परमतक्षेपे यथा—‘नन्वेतत् कथं घटते’ इति । उक्तौ प्रतिवचनं यथा—अकार्षीं कटं देवदत्तेति प्रश्ने ‘ननु करोमि भो’ इति (वाशिका १, पृ १६५) । ‘ननौपृष्टप्रतिवचने’ (३. २. १२०) इति भूते लट् । एवणाया यथा—‘ननु जीवन्तु सुधियः’ इति^{१०} ॥ २४८ ॥

^१ कुतो नु भवान् न हि मानिनो हानि Tv ^२ प्रत्युक्तौ Tj1, Tj2 ^३ कृतवानासीत् Tv ^४ नुदति । नौति वा । ‘णुद प्रेरणे’ । ‘णु स्तुतौ वा । मितद्रवादित्वात् (वा ३ २ १८०) डु [नु] इति भा दी (पृ ५०६) ^५ बदेत्यर्थं B5, B6 ^६ Gm1, Gm3 omit लक्ष्यते ^७ अनिति । ‘अन प्राणने’ । बाहुलकादु [अनु] इति भा दी (पृ ५०६) ^८ ननु वर्णा नित्या B6 ^९ Gm3, Tv omit परमत° ^{१०} न नुदति । ‘णुद प्रेरणे’ । डु (वा ३ २ १८०) [ननु] इति भा दी (पृ ५०६)

(पा) नु पृच्छाया—सादृश्ययोरनु । पश्चात्—अनु जनक गच्छति । सादृश्ये—अनुकरोति जननीम् । ‘अनु हीने सहाय्ये च’ इति ^१विश्व (पृ १८८, श्लो ३३) । पाणिनिमनु वैयाकरणा । अनु वीणा वैणिको गायति ॥ प्रश्नावधारणा—आमन्त्रणे ननु ॥ अनुक्तम्—नञ्भावविरोधान्यसाम्येऽपि पक्षिपेधयो इति । अभावे यथा—अदन्तो बाल । अदन्तो वृद्ध । घट पटो न भवति । नास्त्यश्वस्य विपाणम् इत्यादि । विरोधे यथा—तम प्रकाशी न निवसत । अतिमिरस्तरणिरुदेति । अन्यार्थे यथा—अगौरवय । साम्ये यथा—‘असक्त सुखमन्वभूत्’ इति (रघु १ २१) । ईपदर्थे यथा—स न पुरुषो यो न विक्रामति । निपेधार्थं यथा—^२नानृत ब्रूयादिति ॥ २४८ ॥

^१ B3, C1 add पश्चात्सादृश्ययोरनु
(४ १३८)

^२ ‘प्रियं च नानृत ब्रूयात् इति म स्मृ

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्त्वपि ।

उपमाया विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

(वि) गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्त्वपि ।

गर्हया यथा—‘अपि वाग्भूतृणोदकं’ इति (या. स्मृ १ ५ १०७) । समुच्चये यथा—‘वत्सर सोऽपि तत्सम’ इति । प्रश्ने यथा—‘अप्यग्रणीमन्त्रवृतामृषीणाम्’

इति (रघु ५ ४) । शङ्काया यथा—अप्यागच्छेद् व्याघ्र^१ इति । सभावनाया यथा—‘समुद्रमपि लङ्घयेत्^२’ इति ॥

उपमाया विकल्पे वावधारणसमुच्चये ॥ ५४२ ॥

उपमाया यथा—‘विशेषको वा विशिषेय यस्या’ इति (शिशु ३ ६३) । विकल्पे यथा—‘पठेऽष्टमे वा सीमन्त’ इति (या स्मृ १ २ ११) । अवधारणे यथा—‘अरावणमराम वा जगदद्येति निश्चित’ इति (रघु १२ ८३) । समुच्चये यथा—‘अग्निर्वा पवनो वास्य कपेलंङ्का विधक्षत^३’ इति ॥

अर्धे जुगुप्सने सामि सहायार्थान्तिकयोरमा ।

अर्धे यथा—‘ससीकृत सामि ‘विकूणितानना’ इति । जुगुप्सने यथा—‘साम्यन्न न तु भोक्तव्यम्’ इति ॥ सहाय्ये यथा—अमावास्या । अन्तिके यथा—अमात्य ॥ २४६ ॥

^१ विष्णु Ks, Ks

^२ लङ्घये Jz

^३ Ks adds साहाय्यकमनुप्राप्त

^४ ‘विकूणित’ Ks, Ks

(चिव) गर्हासमुच्चय—सभावनास्वपि । गर्हाया यथा—‘अपि स्तुयाद् व्युपलम्’ (काशिका १, पृ ८१) इति । समुच्चये यथा—‘अपि सिञ्च, अपि स्तुहि’ इति (काशिका १ ४ ६६) । प्रश्ने यथा—‘अपि क्रियार्थं सुलभ समिन्दुशम्’ इति (बु. स ५ ३३) । शङ्काया यथा—‘अपि कुप्येदाचार्यः’ इति । शक्तेरप्रतिघाताविष्करण सभावना । यथा—‘अपि सिञ्चेद् द्राक्षाणा सहस्रम् इति । अपि पर्वत शिरसा भिन्नात् । किमुतान्यदित्यर्थः । ‘अपि. पदार्थ-सभावनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु’ (१ ४. ६६) इत्यपे. कर्मप्रवचनीयत्वम्^२ । उपमाया विकल्पे धा । उपमाया यथा—‘शिशिरमयिता पश्चिमी वाग्यरूपान्’ इति (मेघ. २. २३) । विकल्पे यथा—‘यवैर्व्रीहिभिर्वा यजेत’ इति । शेपे— ‘अनवकल्पेऽवधारणम् । समुच्चये वा’ इति । अनवकल्पोऽसभावना । यथा—‘अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य चेह^६ भुजवीर्यशालिन’ इति (किरा. १३. ६२) । अवधारणे यथा—‘सा वा शंभोस्तद्वीया वा मूर्तिर्जलमयी मम’ इति (बु ॥ २ ६०) । न च तृतीयेत्यवधारणम् । ‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्ये’ (या स्मृ. १.

२. १४) इति वाशब्दाम्यां द्योतते । समुच्चये यथा—‘वायुर्वा दहनो वास्य कपेल्लङ्का दिधक्षतः । साहाय्यकमनुप्राप्तौ’ इति^१ ॥ ‘सामि त्वर्धे जुगुप्सने । अर्धे यथा—‘सामिभुक्तविषया. समागमा.’ इति (रघु. १६. १६) । जुगुप्सायां यथा—‘साम्यध्ययनमनध्यायः’ इति ॥ २४६ ॥

^१ मूलकसहस्रमिति काशिकायाम् (१, पृ ८१) ^२ B6 adds तत्र छादने यथा—
अपिदधाति । बन्धने यथा—अपिनहयति; ‘न पियति । ‘पि गतौ’ । क्विप् (३ १ १७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक्’ [अपि] इति भा दी (पृ ५०६) ^३ B6 adds
जाता मन्ये ^४ एव वा कार्यम् Tv ^५ कस्य वेदमधिगम्य तत्त्वतः, कस्य देहभुजवीर्य-
शालिन Tv ^६ चेह इति मु ग्र (पृ ३०६) ^७ वाति । ‘वा गत्यादौ’ । क्विप्
[वा] इति भा दी (पृ ५०६) ^८ सामयति । ‘पाम सान्त्वप्रयोगे’ । ‘अच इ’
(उ ४ १३८) इति भा दी (पृ ५०६)

(पा) गर्हासमुच्चय — सभावनास्त्वपि । गर्हायाम् — अपि स्तुयाद् वृषलम् । समुच्चये—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि । प्रश्नार्थे—अपि जानासि । शङ्कायाम्—^१अपीह चोरो भवेत् । सभावनायाम्—अपि स्थाणु जयेद्रामो भवतो ग्रहण कियत्^२ ॥ उपमाया विकल्पे वा । समुच्चयावधारणयोरपि स्यात् । ‘वा स्याद् विकल्पोमयोरेवार्थे^३ च समुच्चये’ इति विश्व (पृ १८६, श्लो ४०) ॥ सामि त्वर्धे^४ जुगुप्सने । सामि कृतम्^५ ॥ २४६ ॥

^१ अपि ह A1 ^२ च यत् A1 ^३ अपीति मु ग्र ^४ जुगुप्सिते C1
^५ सामीकृतम् A1

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ।
इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्कैर्यनिश्चये ॥ २५० ॥

(वि) कमाकाशे जले मूर्धनि सुखे च समुदाहृतम् ॥ ५४३ ॥
आकाश—कङ्गा पक्षिण । जले—कञ्ज पक्षम् । मूर्धनि—कधरा । सुखे—
कदर्प ॥

इवार्थेऽङ्गीकृतावित्यमर्थनिश्चययोरपि ।
एव भवेच्च प्रकृतपरामर्शोपदेशयो ॥ ५४४ ॥

इवार्थे यथा—‘भानुरेवमुनिर्भाति’ इति । अङ्गीकृतौ यथा—एव करोमि ।

३ नानार्थवर्ग]

इत्यमर्थे यथा—एवगुणस्य ^१कृष्णस्य रुक्मिणी ' इति । निश्चये यथा—
 एवमव । प्रकृतपरामर्शो यथा—^२'एववादिनि देवर्षा' इति (कु स ६ ८४) ।
 उपदश यथा—'एव ^३कुर्याच्छिवाचनम्' इति ॥

उत्प्रेक्षाया भवेन्नूनमर्थनिश्चयतर्कयो ।

उत्प्रेक्षाया यथा—'कान्ताना दहनज्वाला नून चन्द्रमस करा ^४' इति । अर्थ
 निश्चय यथा—'क्षुब्धेऽपि नून शरण प्रपन्ने' इति (कु स १ १२) । तर्के यथा—
 'नूनमुत्तमति यज्वना ऽपति' इति (कु स ८ ५८) ॥ २५० ॥

^१ भवतो गोविन्द K₂, K₄

^२ एव वदति गोविन्दे J₂ K₅

^३ कुर्याम् K₃

^४ कला K₄

^५ प्रिय J₂ K₃, K₅

(विब) अमा सह समीपे च । सूर्याचन्द्रमसौ अमा सह वसतोऽस्यामिति
 अमावास्या । समीपे यथा—अमात्य । समीपे भव इत्यर्थे 'अव्ययात् त्यप्' ।
^१(४ २ १०४) ॥ क वारिणि मूर्ध्नि च । वारिणि यथा—कञ्ज पद्मम् ।
 मूर्ध्नि यथा—कधरा । शय—'क सुखे व्योम्नि' इति । सुखे यथा—कदर्प ।
 व्योम्नि यथा—कङ्गा पक्षिण । 'क शिरोऽम्बुनो' (२, पृ २२७) इत्यत्र
 कान्तवर्ग कशब्द उक्त । इह तु मकारान्तमव्ययमिति विवेक ^२ ॥ इवेत्यमर्थ-
 योरेवम् । इवार्ये यथा—'अग्निरेव द्विजो भस्मसात् कुर्यात्', 'भानुरेव
 मुनिर्भ्राजति' इति । शये—

'एवमङ्गीकृतावपि ।

निर्धारणे च प्रकृतपरामर्शोपदेशयो ॥'

इति । अङ्गीकारे यथा—कट कुरु इत्युक्ते एव करोमि इति । निर्धारणे निश्चये
 यथा—'आहार्यमेव मृगनाभिपात्रम्' इति । प्रकृतपरामर्शो यथा—'एववादिनि
 देवर्षो' इति (कु स ६ ८४) । उपदशो यथा—'एव कुर्याच्छिवाचनम्'
 इति । निश्चये यथा—^३'एवमेतत् क सदेह' (रत्ना १ ७-) इति ॥
 नून तर्कस्य निश्चये । 'उत्कटफलोदितक' । यथा—'नूनमेवा मम प्रिया भवेत्'
 इति । अर्थनिश्चये यथा—'नीतानि पणता नूनमीदृशो भवितव्यता' इति

(किरा. ११. ४७) । नूनमिति मान्तमव्ययमुत्प्रेक्षायामपि भवति । यथा—
'मदनस्येपवो नून युवतीना दृश शिता ' इति^१ ॥ २५० ॥

¹ B₆ adds इति त्यप्, 'न माति । 'मा माने । क्विप्' (३ २ ७६) [अमा] इति
भा दी (पृ ५०६) ² कम्पते । 'कमु कान्ती' । णिङभावे विच् [कम्] (३ २ ७५)
³ 'ए' एत्य वमति । 'टु वम उद्गिरणे' । विच् (३ २ ७५) इति भा दी (पृ ५१०)
⁴ उद्भूट^० Gm3, K5 ⁵ नुवा स्तुत्या नमति । विच (३ २ ७५) [नूनम्] इति भा दी
(पृ ५१०)

(पा) अमा सह—क वारिणि च मूर्धनि । सुखे च स्यात् । 'क सुखे
ऽम्भसि ¹मूर्धनि च' इति वैजयन्ती (पृ २८४, श्लो ३) ॥ इवेत्यमर्ययोरेवम् ।
इवार्थ औपम्यम्² । इत्यमर्यं प्रकार । 'एव प्रकार औपम्येऽनुज्ञायामवधारणे'
इति जयकोश³ ॥ नून तर्कैर्जनिश्चये ॥ २५० ॥

¹ मूर्धनि B₃, C₁ ² सादृश्यम् B₃ ³ A₁ omits कोश

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छाया जुगुप्सने ।

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

(वि) तूष्णीमर्थे सुखार्थे च जोषमित्यव्यय भवेत् ॥ ५४५ ॥

तूष्णीमर्थे यथा— 'इति जोषमवस्थित¹ द्विष' इति (शिशु १६ १६) । सुखार्थे
यथा—'जोषमासीत् वर्षासु' इति ॥

प्रश्नेपदयंयो विं स्यान्निन्दातिशययोरपि ।

प्रश्ने यथा—'शक्ता प्रवन्धेषु महावकीना विमाद्वियेरन् रसिवा वृत्ति मे' इति ।
ईपदर्थे यथा—'तदस्ति किं व्यस्तमेपि त्रिलोचने' इति (बु स ५ ७२) ।
निन्दाया यथा—'स विसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्²' इति (किरा १ ५) ।
अतिशये यथा—'निवार्यतामालि किमप्यय वटु' इति (बु स ५. ८३) ॥

प्रवाशसभावनयो त्रोधोपगमकुत्सने ॥ ५४६ ॥

नयचिदर्थे नाम स्याद् विस्मयालीकयोरपि ।

प्रवाश यथा—'बुम्भोदर नाम निबुम्भमित्रम्³' इति (रघु २ ३५) ।

३. नानार्थवर्गः]

सभावनाया यथा—‘कुर्वन्नाम समेष्यसि’ इति । क्रोधे यथा—‘आ ‘कसस्य भय नाम गोपान्मेऽपि सुरद्विष’ इति । उपगमे यथा—‘अमृत नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति’ इति (शिशु २ १०७) । कुत्सने यथा—‘को नामाय प्रलपति पुरो मे विशङ्क. सभायाम्’ इति । कथंचिदर्थे यथा—पत्युः^५ क्रुद्धस्य पुरतो सेवको नाम वर्तते इति । विस्मये यथा—‘एको नामार्जुन’^६ शत्रून् कर्णादीनजयद्युधि’ इति । अलीके यथा—‘परिश्रम नाम विनीय च क्षणम्’ इति (कु स ५ ३२) ॥ २५१ ॥

^१ अवस्थिते मुनी K₂, K₄, K₅किप्रभु ^३ निकुम्भतुल्यम् J₃, K₄, K₅^४ जन K₅ ^७ शत्रु K₅^२ K₃, K₅ add हिताश्रय स सम्पृणुते स^४ कि तस्य K₄^५ प्रत्युत्क्रुद्धस्य K₅

(विब.) तूष्णीमर्थे सुखे जोषम् । तूष्णीमर्थो मौनम् । यथा—‘जोषमास्ते जितेन्द्रियः’ इति । सुखे यथा—‘जोषमासीत वर्षासु’ इति^१ ॥ कि पृच्छायां जुगुप्सने । पृच्छाया यथा—कि भार्या प्रतिकूला । जुगुप्सने यथा—किनरः, नरशरीरावयवानामपुर्णत्वात् । जुगुप्सितो नर इत्यर्थः । ‘स किराजा यो^२ राष्ट्रं न रक्षति’ । किराजा कुत्सितो राजा इत्यर्थः । अत्र किराजोत्तं समस्तं कथम् । ‘गजाहःसखिभ्यष्टच्च’ (५. ४. ६१) इति सूत्रेण प्राप्तः समासान्तप्रत्ययो न भवति, ‘किमः क्षेपे’ (५. ४. ७०) इति सूत्रेण तस्य प्रतिषेधात् । क्षेपे—‘किमीषदतिशायने’ इति । ईषदर्थे यथा—‘किमपि प्रियश्च’ । ईषतिप्रय इत्यर्थः । अतिशये यथा—किमप्येष प्रगल्भते । अतिशयेन प्रगल्भत इत्यर्थः^३ ॥ नाम प्राकाश्य—कुत्सने । प्राकाश्ये प्राकट्ये यथा—‘हिमालयो नाम नगाधिराजः’ इति (कु. सं. १. १) । संभाव्ये कथंचिदर्थे यथा—इह लप्स्यते धनं नाम इति । क्रोधे यथा—‘ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः’ इति । उपगमे यथा—‘अस्तु नाम’ इति । क्रोधेनोपगमः क्रोधपूर्वाङ्गीकार इति केचित् । यथा—अस्मानेव-मधिकृष्यति, भवतु नाम, संप्रत्येव भवन्तं कथावशेषं करिष्यामि इति । कुत्सने पृथक्करणे यथा—‘को नामाय गृहपतिः, गुहा^४ येन न गृहीताः’ इति । क्षेपे—‘नामालीके विस्मये चामन्त्रणेऽर्थे कथंचितः’ इति । अलीकेऽपरमार्थे यथा—‘विधम्प विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम्’ इति । विस्मये यथा—‘एको नामाजयद् रिपून्’ इति । आमन्त्रणे यथा—‘भो नाम रावण गृहाण धनुस्त-

तज्यम्' इति । कथंचित्पदस्यार्थे यथा—'पत्युः क्रुद्धस्य पुरतः सेवको नाम वर्तते' ।
कथंचिद् वर्तते इत्यर्थः^५ ॥ २५१ ॥

^१ जुप्यते । 'जुप तृप्ती' । बाहुलकादम् [जोपम्] इति भा दी (पृ ५१०).

^२ यस्य राष्ट्रम् Gm3, Tv ^३ कूपते कवन वा । 'कु शब्दे' । बाहुलकाद्धिम् । कायते
डिमि (उ ४ १५८) वा [किम्] इति भा दी (पृ ५१०) ^४ गृहा हि न हृतश्चिय
Tv ^५ नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रह्वत्वे' । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३ २ १०१)
इति ड [नाम] इति भा दी (पृ ५१०)

(पा) तूष्णीमर्थे सुखे जोषम् । तूष्णीमर्थो मौनम् ॥ किं पृच्छाया
जुगुप्सने । 'पृच्छार्थे—कुशल किमत्र भवत । जुगुप्सायाम्—स किंराजा यो न
रक्षति प्रजा । विकल्पहेतुनिपेधेष्वपि स्यात् । विकल्पे—तिष्ठतु किं, गच्छतु किम् ।
हेतौ—किं मामङ्ग बाधसे । निपेधे—किं धनं परहितानि कुरुध्वम् ॥ नाम
प्राकाश्य—कुत्सने । प्राकाश्यार्थे—राजाभूच्छूद्रको नाम । सभाव्ये—'विद्या
नाम नरस्य रूपमधिक ^२प्रच्छन्नगुप्त धनम्' इति (नी श. ७०) । क्रोधे—
रामो नाम कुत कुत । उपगमे—'अविवेकि कुचद्वन्द्व हन्तु नाम जगत्त्रयम्'
(कुवल्या पृ १०१) । कुत्सने—

'पुस्कोकिलस्य चरितानि करोतु नाम
काक कलध्वनिविधौ ननु काक एव' ।

इति ॥ २५१ ॥

^१ पृच्छायाम् B3

^२ A1 omits the two words

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

(वि) अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥ ५४७ ॥

भूषणे यथा—'अलचकारास्य वधूरहस्कर' इति (शिशु १ ५८) । पर्याप्ति
यथा—'तस्यालमेपा क्षुधितस्य तृप्त्यै' इति (रघु २ ३६) । शक्तौ यथा—
'अल दशास्यस्य वधाय राघव' इति । वारणे यथा—'अल विवादेन यथा श्रुत
त्वया' इति (बु स ५ ८२) ॥

वितर्के च परिप्रश्ने 'कोपभर्त्सनयोरपि ॥ 548 ॥

अनिच्छामययोः स्मृत्या हुमित्यव्ययमुच्यते ।

वितर्के यथा—'हुं जलं मृगतृष्णा हुम्' इति । परिप्रश्ने यथा—हु देवदत्तोऽयम् इति । कोपे यथा—'हुं निहन्मि सहसा युधि शत्रून्' इति । भर्त्सनाया यथा—'हु युद्धादपसर शत्रो' इति । अनिच्छायाम्—हुं मुञ्च पापेति जगाद साध्वी इति । भये—हुं राक्षसः समायाति । स्मृतौ—अत्र हुं क्रीडितं पुरा इति ॥

मध्येऽन्तिके स्यात् समया भेदाप्रयमयोः पुनः ॥ 549 ॥

मध्ये—समया शैलयोर्नदी । अन्तिके—समया 'पट्टणं नदी ॥ २५२ ॥

¹ तृप्ती J₂

² श्रोत्र* J₂

³ पत्तन J₂

(विव.) अलं भूषण—वारणवाचके¹ । भूषणे यथा—अलंकरोति । 'पर्याप्तौ यथा—'तस्यालमेया क्षुधितस्य तृप्ये' इति (रघु. २. ३६) । शक्ती सामर्थ्ये यथा—'अलं मल्लो मल्लाय' इति (काशिका २. ३. १६) । वारणे निषेधे यथा—³ 'अलमतिप्रसङ्गेन' (मुद्रारा १-) ॥ हुं वितर्के परिप्रश्ने । वितर्के यथा—'हुं भवितव्यं कान्तारेऽस्मिन्नभिमुखागतैरेभिः पाटच्चरैरेव' इति । परिप्रश्ने पृच्छायां यथा—'रामो नाम बभूव हुं तदबला सीता' इति ('वसुधरस्य) । 'आमन्त्रणे भर्त्सने हुं परिप्रश्नवितर्कयोः' इत्यजयः । आमन्त्रणे यथा—'हुं देवदत्त इव यासि' इति । भर्त्सने यथा—'हुमपसर क्वासि मां नेतुं राम' इति । स्मृतावपि यथा—'अत्र हुं⁵ क्रीडितं पुरा' इति ॥ 'समयान्तिकमध्ययोः । अन्तिके यथा—'गङ्गां समया वाराणसी' इति । मध्ये यथा—'ग्रामं समया देवागारम्'; ग्रामस्य मध्ये देवागारमित्यर्थः ॥ २५२ ॥

¹ वाचकम् B₄ ² Gm₁, Tj₂ add पूर्णतायाम् ³ अलति । 'अल भूषणादी' ।

बाहुलवादम् इति भा दी (पृ ५१०). ⁴ सुभाषितरत्नभाण्डागारे श्लोकानुक्रमणिकायाम् (पृ ५३) ⁵ ह्रयते । 'हु दानादी' । बाहुलकान्म इति भा दी (पृ ५१०).

'समेति । 'इण् गती' । 'आ समिष्णिकपिम्याम्' (उ ४ १७५) इति भा. दी (पृ ५१०).

(पा.) अल भूषण—वारणवाचकम् । भूषणे—अलंकरोति कन्याम् । पर्याप्तौ—'फलमलमशनाय' ¹ स्वादु पानाय तोयम्' (वै. श ५४) । शक्ती—

अल मल्लो मल्लाय । वारणे—अल बाले रुदित्वा । निरर्थकेऽपि स्यात् । यथा—
अलमूपरेपु^२ वीजावाप इति ॥ हु वितर्कं परिप्रश्ने । अनुक्तम्—कथं प्रश्ने
प्रकारे च प्रकर्षात्ययोर्भृशम् इति ॥ समयान्तिकमध्ययो २५२ ॥

^१ B₃ omits the second *pāda*

^२ ऊपरे B₃

पुनरप्रथमे भेदे निनिश्चयनिषेधयोः ।

स्यात् प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

(वि) भेदे यथा—‘जीवन् पुन शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजा प्रजानाथ
पितेव पासि’ इति (रघु २ ४८) । अप्रथमे यथा—‘पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता’
इति (रघु ३ ५१) ।

निषेधे ^२निश्चये नि स्यात् सुखाप्यादौ निरासने ।

निषेधे—निरस्यति । निराचष्टे । निराकरोति । निश्चये—निर्णयति । निश्चि-
नोति । सुखाप्तौ—निर्वृति । निर्वृणोति । निरसने—निरष्टीवत् ॥

स्यात् प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके^३ पुरा ॥ ५५० ॥

प्रवन्धे यथा—‘उपाध्यायेन पुरा धीयते स्म’ इति । चिरातीते यथा—‘पुरातन
त्वा पुरप पुराविद’ इति (शिशु १ ३३) । निकटागामिके समीपवर्तने यथा—
‘आसोके ते निपतति पुरा सा बलिब्याकुला वा’ (मेघ २ २५) ॥ २५३ ॥

^१ K₅ omits the second *pāda*

^२ निश्चिते K₅

^३ निकटागामिनो K₅

^४ K₅ omits the latter half

(यिव) पुनरप्रथमे खेदे । अथवाप्रथमे आयुक्तौ यथा—पुनर्भुक्तम् ।
खेदे यथा—‘यस्या आरण्याग्र विश्रोणन्ति किं पुनर्ग्राह्यः’ इति^१ । निनिश्चय-
निषेधयो । निश्चये यथा—निर्णय । निषेधे यथा—निरस्यति । शेषे—

‘गुलप्राप्तावभावे च प्रातुरर्थं पुनर्कृती ।

खेदिनप्रहृषात्स्न्ये च भोगार्यादौ^२ निरीरित ॥’

इति । सुखप्राप्तो यथा—निर्वृणोति । अभावे यथा—'कृतं भवता निर्मक्षिकम्'^१
 इति (शाकु. २. ७-) । प्रादुरर्थो व्यक्तत्वम् । यथा—निर्वचनम् । पृथक्करणे
 यथा—निर्धारयति । खेदे यथा—निर्वेदः । निग्रहे यथा—निर्वध्नाति । कात्स्न्ये
 यथा—निर्वहति । निष्कृन्तति । निष्पिनष्टि । उपभोगे यथा—निर्विशति ।
 आदिशब्दाद् निष्ठीवतीति निरसने, निर्विशतीत्यन्वाख्येने इत्यादि । 'प्रपराप-
 समन्ववनिर्वुव्याङ्ग्यधि . . .' इत्याद्युपसर्गगणे निः इति विसर्जनीयान्तं नि इति
 ह्रस्वान्तं चेति द्वयमपि पठितम् । सूत्रेष्वपि 'निरः कुपः' (७. २. ४६)
 'नेर्गदन्त . . .' (८. ४. १७) इत्यादिषु द्वयं व्याहृतम् । तथा च अमरसिंहेनापि^२
 'निनिश्चयनिषेधयोः' इत्युपसर्गद्वयस्यापि सामान्येन ग्रहणम् । तत्र ह्रस्वान्तस्य
 निश्चये यथा—'नियमेन मया निर्वर्हणीयः परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः' इति
 (किरा. १३. १२) । नियमः^३ शास्त्रनियमः नियतवागित्यादि । निषेधे यथा—
 निषेधति । अभावे यथा—निघापो देशः । नीवाकः निघनमिति । निकार इति
 तिरस्कारे^४ ॥ स्यात् प्रबन्धे—पुरा । प्रबन्धे सातत्ये यथा—उपाध्यायेन पुराधीयते
 स्म । अविरतमपाठीदित्यर्थः । अयथा प्रबन्धे वाक्यरचनारूपे पुराणावाकित्यर्थः ।
 चिरातीते बहुकालातीते यथा—'इतिहासः पुरावृत्तम्' (१, पृ. १०६); 'पुरातनं
 त्वां पुरुषं 'पुराविदः' इति (शिशु. १. ३३) । केचित्तु चिरमतीतं चेति व्याचक्षते ।
 अतीते यथा—'एतेन ह स्म वा क्रययः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति' (तै. सं.
 ३. ३. ८. ४), 'अयं हेनं पुरययः'; अतीते काले इत्यर्थः । निकटागमिकम्
 अविलम्बेन भावि । यथा—'गच्छ शीघ्रं पुरा देवो वर्पति' इति । वर्षिष्यती-
 त्यर्थः । केचित्तु—संनिहिते निकटवर्तिनि, आगामिके चेत्यर्थद्वयपरत्वेन व्याचक्षते ।
 संनिहिते यथा—'पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुयात्' इति । प्रातरनुवाकात् संनिहिते
 पूर्वकाल इत्यर्थः^५ ॥ २५३ ॥

^१ पतते । 'पन स्तुती' । बाहुलकादर, अकारस्योकार [पुन] इति भा दी
 (पृ ५१०) ^२ भोगार्थेऽपि Gm1, Tj1 ^३ Bg adds निर्विष्टविषयस्तेह (१५
 १२ १) ^४ सिंहेनापि Tj1, Tj2 ^५ घण्टापथे नियमेनावश्यमिति मल्लिनाथेन
 व्याख्यातम् (पृ २८८) ^६ नृणाति । 'नृ नये' । क्विप् (३ २ १७८) । 'ऋत
 इत्—' (७ १ १००) इति भा दी (पृ ५१०) ^७ पुरा विदु Bg, Bg ^८ पुरति ।
 'पुर अग्रगमने' । बाहुलकात् का [पुरा] इति भा दी (पृ ५०६)

(पा) पुनरप्रथमे—निश्चयनिषेधयो । निश्चये—निर्वक्तु भवान् ।

निश्चित वक्तु भवानित्यर्थः । निषेधे—निष्कामो भवान् । निषिद्धकाम इत्यर्थः ॥
 स्यात् प्रबन्धे—पुरा । प्रबन्धो ^१नाम वाक्यरचना । नटी कस्मात् पुरा धीयते ।
^२चिरातीत भूतम् । यथा—पुरातनम् । ^३निकटागामिकम् अनागतम् । 'आलोके
 ते निपतति पुरा' (मेघ २ २५) । अव्यवधानेन निपतिष्यतीत्यर्थः ॥ २५३ ॥

^१ B₃, C₁ omit
 आगामिकमनागतम् A₁.

^२ चिर पुरातनम्, अतीत भूतम् A₁.

^३ निकट समीपम्,

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्सिंभाग्ययोः किल ॥ २५४ ॥

(वि) ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ^१ त्रयम् ।

विस्तारे यथा—उररीकरोति, ऊरीकरोति, ऊररीकरोति, अङ्गीकृतावप्येवम् ॥

परलोके देवलोके सुखे स्व. परिकल्प्यते ॥ 551 ॥

परलोके यथा—'स्वर्गतस्य क्रिया. कार्याः पुत्रैः परमभक्तितः' इति । देवलोके
 यथा—'स्वर्गं वा स्नाति नारदः' इति । सुखे यथा—स्वर्गः ॥

न्यक्कारालीकवार्तासु सभाव्येऽनुचिते किल ।

न्यक्कारे यथा—'त्व किलानमितपूर्वमक्षिणोः' इति । अलोके यथा—'अमू
 किल त्व त्रिदिवादवातर.' इति (शिशु. १. ३६) । वार्ताया यथा—'अय
 किलैकरथेन नृपात्मजा' इति । सभाव्ये यथा—'गुरुन् किलातिशेते शिष्यः'^२ इति ।
 अनुचिते यथा—'वयसु किल गुरुनेवमनहंस्त्वं विनष्टधी.' इति ॥ २५४ ॥

^१ अङ्गीकृते K₃, K₆

^२ अर्जुन K₈

(यिय.) ऊर्यूरी—अङ्गीकृतौ त्रयम् । द्वयं दीर्घादि, तृतीयं तु ह्रस्वादि ।
 तयंय प्रागुक्तम् 'ऊरीकृतमुररीकृतम्' इति (२, पृ. १५०) । अजयस्तु
 त्रयमपि ह्रस्वादिषु पपाठ । यथा—

'उपतापो गदे ताप उत्तमस्त्यागदानयोः ।

उररी चोररी चोरी विस्ताराङ्गीकृतेऽप्ययम् ॥'

इति । अत एव नैपथकाव्ये 'न खलु मुष्टिरुरीकृतबन्धनः' इति (४. ८४) ।
 ह्रस्वादिः प्रागुक्तः । तत्रैव—'अयं स्वयमुरीकृतकाम्यः' इति च । 'तन्मे
 वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव' इति मुरारिश्च (अनर्थ. ४. ६६) । विस्तारे यथा—
 'ऊरीकृत्य पटं धारयति', विस्तार्य पटं धारयतीत्यर्थः^१ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वः ।
 स्वर्गे यथा—स्वर्लोकः । परलोकमात्रे यथा—'स्वर्गतस्य क्रियाः कार्याः' इति ।
 'स्वर्ग्यतिस्य पुत्रस्य पत्नी तद्भ्रातृगमर्हति' इति च । शोषे—'स्वराकाशे शर्मणि च'
 इति । आकाशे यथा—स्वर्गज्ज्ञा । आकाशगङ्गेत्यर्थः । शर्मणि सुखे यथा—स्वं सुखं
 गम्यतेऽनेति स्वर्गः^२ ॥ वार्तासंभाव्ययोः किल । वार्ताया यथा—'जघान कंसं किल
 वामुदेवः' (^३महाभाष्ये) इति । संभवे यथा—'गुरुन् किलातिशोतेऽर्जुनः' इति ।
 शोषे—'अलोके च किल स्मृतः न्यक्कारेऽनुचिते हेतो' इति । अलोके यथा—
 'अजानानः किल पृच्छति' इति । न्यक्कारे यथा—स्त्वं किल योत्स्यसे । अनुचिते
 यथा—एवं किल गुरुन् वक्तुमनर्हो भवान् । हेतो यथा—'शीघ्र पाकस्त्वया कार्यः
 क्षुधा किल भविष्यति' । इति^४ ॥ २५४ ॥

^१ ज्यते । 'ज्यी तन्नुसताने' । बाहुलवाद्दरीक्, रीक् च । वयते ररीक् । सप्रसारणम्
 (६४१५) इति भा दी (पृ ५१०) ^२ स्वर्गे च परलोके स्व Tv ^३ स्वर्गा-
 तस्य ह्यपुत्रस्य इति या स्मृ (२८१३६) ^४ स्वरति । 'स्व' शब्दोपतापयो । विच्
 (३२७५) [स्व] इति भा दी (पृ ५१०) ^५ Mbh Apte's Dict p 573,
 स कण्ठा (पृ ३५)—Ak OBA ed p 336 ^६ किलति । 'किल श्वेत्ये' ।
 'इगुपध' इति क [किल] इति भा दी (पृ ५१०)

(पा) ऊर्युरी—अङ्गीकृतौ त्रयम् । ^१ऊर्युरीशब्दो ह्रस्वादिरपि
 स्थाताम् । ऊरीशब्दो दीर्घादि ।

उपतापो गदे ताप उत्सर्गस्त्यागदानयो ।
 उररी चोररी चोरी विस्तारे ऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥

इति ^२जयकोशपाठाद् ह्रस्वादिरपि ॥ स्वर्गे परे च—सभाव्ययो किल । तन्नाद्
^३वार्तासंभाव्ययोरेव ग्रहणम् । 'सभाव्ये किल वार्तायाम्' इति रमस । 'वार्ता-
 यामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३७, श्लो १०२०) ॥ २५४ ॥

¹ ऊर्युररीशब्दौ B₃² अजय इति भा दी (पृ ५१०).³ सभाव्य-सभावयो A₁

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

(वि) निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेषु च ॥ 552 ॥

निश्चये नियमे हेतौ खलुशब्द प्रकीर्तित ।

निषेधे यथा—'निर्धारितेऽर्थे लेखेन^१ खलूक्त्वा खलु^२ वाचिकम्' इति (शिशु २. ७०) । वाक्यालंकारे यथा—अथो खल्वर्थं । जिज्ञासाया यथा—स^३ खल्वधीते^४ ते पुत्र । अनुनये यथा—'न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते' इति । निश्चये यथा—'न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान्' इति (रघु ३. ५१) । नियमे यथा—'प्रवृत्तिसारा खलु मादृशा गिर' इति (किरा १. २५) । हेतौ यथा—'कविरेव तत खलूक्तवान्' इति ॥

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित ॥ 553 ॥

समीपे यथा—बाराणसीमभितो भागीरथी । भागीरथीमभित इत्यर्थं । उभयतो यथा—'भेजेऽभित पातुकसिद्धसिन्धो' इति^५ (शिशु ३. ३) । शीघ्रे यथा—अभित शत्रुरायति । साकल्ये यथा—भुङ्क्तेऽन्नमभितोऽतिथि । अभिमुखे यथा—'अभितो हिस्रको दन्ती मामेव परिधावति' इति ॥ २५५ ॥

¹ प्रकीर्त्यते K₂, K₃, प्रवध्यते K₄² लेख्येन K₄, K₆³ वाचकम्K₂, K₃⁴ न for स K₃⁵ स्वधीते K₅⁶ K₃ adds पाठान्तरमपि—

कविरेव स तत

⁷ उभयत इत्यर्थे K₅⁸ K₄ adds अभूतपूर्वा रचनम्बुराणे

(वि.) निषेधवाक्यालंकारे—खलु । निषेधे यथा—'निर्धारितेऽर्थे

लेख्येन^१ खलूक्त्वा खलु वाचिकम्' इति (शिशु. २. ७०) । वाक्यालंकारे यथा—'अयं खलु महाराज इत एवाभिवर्तते' इति । जिज्ञासाया यथा—को नु खल्वयम् । अनुनये यथा—'न खलु न खलु मुग्धे साहस कार्यमेतत्' इति (नागा. २. ११) । शोषे—'विपादे^२ निश्चये हेतौ' इति । विपादे यथा—'न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः' इति (कु. स. ४. ५) । निश्चये यथा—तत् खलु वेयम्, निश्चयेन

देयमित्यर्थः । हेतौ यथा—ततः खलु^३; तस्माद् हेतोरित्यर्थः ॥ समीपोभयतः—
अभिमुखेऽभितः । समीपे यथा—पर्वतमभितो ग्रामः । उभयत इत्यस्यार्थे यथा—
 नगरमभितो नदी । 'उभयत्रापि 'पर्यभिभ्यां च' (५. ३. ६) इति तसिल्प्रत्ययः;
 'अभितः^५ परितः . . . ' इत्यादिना (वा. १. ४. ४८) द्वितीया च । शीघ्रे
 यथा—आगच्छ ^६त्वामभितः सार्यो दूरं यास्यति । साकल्ये यथा—व्याप्नोत्यभितो
 रजः, समन्ताद् रजो व्याप्नोतीत्यर्थः । अभिमुखे यथा—अभितः समापतन्तमरि-
 मपश्यत्; आभिमुख्येनापतन्तं शत्रुमपश्यदित्यर्थः ॥ २५५ ॥

^१ लेखेनेति मु य (पृ ५०) ^२ नियमे Gm₁, Tj₁ ^३ खलति । 'खल
 सचये' । बाहुलकादु [खलु] इति भा दी (पृ ५१०) ^४ उभयत्राप्यभिश्चदयोगाद्
 द्वितीया B₅, B₆ ^५ अभिमुखमग्रमस्य । 'पर्यभिभ्या च' इति तसिल् इति भा दी.
 (पृ ४२६) ^६ त्वम् B₆

(पा) निषेधवाक्यालकारे—खलु । क्रमेणोदाहरणानि—

'कुपित्वा खलु वामाक्षि कोप क खलु किंकरे ।
 जाने खलु कृपालु^१ त्वा वाच देहि खलु प्रिये ॥

इति ॥ समीपोभयत —अभिमुखेऽभित ॥ २५५ ॥

^१ कृपालुस्त्वम् A₁

नामप्राकाशयोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।
 तिरोऽन्तर्धां तिर्यगर्थे हा विषादशुर्गतिषु ॥ २५६ ॥

(वि) जन्मप्राकाशयोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यरहस्ययो ।

जन्मनि यथा—'प्रादुरासीच्चक्रपाणिर्देवक्या वसुदेवत ' इति । प्रकाशे यथा—
 'प्रादुरासीद् वसुधरा ' इति (रघु १५ ८३) ॥ मिथ, अन्योन्यार्थे यथा—
 वसिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणा मिथो न विवाह्या^१ । रहस्ये यथा—'वक्तु मिथ
 प्राक्रमतैवमेनम्^२ ' इति (कु स ३ २) ॥

अन्तर्धाने तिर्यगर्थे तिर इत्यव्यय भवेत् ॥ ५५४ ॥

अन्तर्धाने यथा—‘अभिवृष्य^३ मरुत्सस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे’ इति (रघु. १०. ४८) ।
तिर्यगर्थे यथा—‘तिरस्करिष्यो जलदा भवन्ति’ इति (कु. स. १. १४) ॥

निन्दाविस्मययोर्हा स्यादातौ शोकविषादयोः ।

निन्दाया यथा—हा कदन्नमुपभुञ्जते द्विजाः । विस्मये यथा—हा गजेन हतः सिंहः ।
आतौ यथा—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । शोके यथा—‘हा लक्ष्मणेति’^१ गदित
विनिशम्य सीता’ इति । विषादे यथा—‘^२हा हा कृष्णो राजपुत्र रयस्यः’
इति ॥ २५६ ॥

^१ विवाहयेयुः K₅

^२ एनमेवम् इति मु. य (पृ. २३)

^३ अभिविष्य K₅

^४ कथितम् K₅.

^५ हा ह कृष्ण K₅

(विच.) नामप्राकाश्ययोः प्रादुः । नाम नामधेयमिति सुबोधिनीकारः ।
यथा—‘प्रादुर्भावा हरेर्देशः’ । मत्स्यकूर्मादिरूपेण दश नामानीत्यर्थः । सुभूतिचन्द्रस्तु
व्याचष्ट—नाम्नि नामशब्दार्थे संभावनारूपे प्रादुःशब्दः^१ । तथा च—‘प्रादुः स्फुटे
च संभाव्ये’ इत्यजयः । प्राकाश्ये यथा—‘प्रादुरास प्रभाकरः’ इति । केचित्तु—
‘जन्मप्राकाश्ययोः प्रादुः’ इति पठन्ति । जन्मनि यथा—‘प्रादुर्भूतः सुतस्तस्य’
इति ॥ मियोऽन्योन्यं रहस्यपि । अन्योन्यमित्यर्थे यथा—भारद्वाजकपिगर्गाणां मियो
विवाह्याः । रहसि यथा—‘^२मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः’ इति (शिशु. १.
४०); ‘मियः^३ कृते मन्मथ एव साक्षी’ इति च ॥ तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे । अन्तर्धे
यथा—‘विश्वयोनिस्तिरोदधे’ इति (कु. सं. २. ६२) । तिर्यगर्थे यथा—‘गतं
तिरश्चीनमनूत्सारयेः’ इति (शिशु. १. २)^४ ॥ हा विषादशक्तिषु । विषादे
यथा—‘पुण्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भागवः’ इति (महावीर.
२. २०) । शुचि शोके यथा—‘हा प्रिये जानकि’ इति (उत्तर. ३. १२) ।
आतौ यथा—‘हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः’ इति । शोके—‘विस्मये च जुगुप्सायां हा
मतः’ इति । विस्मये यथा—‘हा गजेन हतः सिंहः’ इति । जुगुप्सायां यथा—
‘^५हा कदन्नमुपभुञ्जते द्विजाः’ इति ॥ २५६ ॥

^१ प्रान्दति । ‘अदि बन्धने’ । बाहुलवाद्भुम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नृम् [प्रादु]
इति भा. दी (पृ. ५१०) ^२ मिथस्त्वदाभाषणं Gm₃, Tj₃ ^३ मेपति । ‘मेपु
सगमे’ । अमुन् (उ. ४. १८६) । पूयोदरादिवाद् हस्य [मिय] इति भा. दी (पृ. ५१०)

^४ तरति । 'तृ' । असुन (उ ४ १८६) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इत् [तिर] इति भा दी (पृ ५१०) ^५ जहाति । 'ओहाक् त्यागे' । क्विप् (३ २ १७८) इति भा दी (पृ ५११)

(पा) नामप्रकाशयो प्रादु । नामप्रकाशो सभाव्यस्फुटार्थको । 'प्रादु स्फुटे च सभाव्ये' इति जयकोश ॥ मिथोऽन्योन्य—हा विपादशुर्गतिषु ॥ २५६ ॥

अहहेत्यत्यद्भुते खेदे हि हेताववधारणे ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने नानार्थवर्गः

(वि) अहहेत्यव्यय^१ प्रोक्त खेदनाशचर्ययोरपि ॥ ५५५ ॥

खेदने यथा—'अहह कष्टमपण्डितता विधे' इति (भर्तृहरि ३४२) । आश्चर्यं यथा—'अहह महता नि सीमानश्चरित्रविभूतय' इति^३ (भर्तृ ७३) । अहहा इति वा पदच्छेद । 'अहहा भिक्षमाणोऽपि क्षुधा सपीड्यते जन' इति ॥

अवधारणहेत्वोहि स्फुटार्थे पादपूरण ।

अवधारणे यथा—चन्द्रो हि शीत । हेतो यथा—कृतिमन्तो हि कार्यत । स्फुटार्थं यथा—'तथा हि सर्वे तस्यासन्'^४ इति (रघु १ २६) । पादपूरणे यथा—'रामो हि लक्ष्मण वाक्यमवादीद् विहसन्निव' इति ॥

इति श्रीवङ्गलकामयभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ

अव्ययनानार्थवर्ग संपूर्ण

^१ द्वयम् K₄, K₈

^२ K₈ ambis edn p 133

^३ ibid, p 30

^४ J₂ adds परार्थकफला गुणा

(विव) अहहेत्यद्भुते खेदे । अद्भुते यथा—'अहह महता नि सीमान-श्चरित्रविभूतय' इति (भर्तृ ७३) । खेदे यथा—'अहह कष्टमपण्डितता विधे' इति (भर्तृ ३४२) । अहहा इति दीर्घान्तो वा ^१पदच्छेद । यथा—'अहहा भिक्षमाणोऽपि क्षुधा सपीड्यते जन' इति ॥ हि हेताववधारणे । हेतो यथा—'जानाम्यग्निरिहास्तीति महान् धूमो हि दृश्यते' इति । अवधारणे

यथा—‘परुषोक्तिः कथं तस्मिन् ब्रूहि त्वं हि तपोधन’ इति । त्वमेव ब्रूहीत्यर्थः ।
 शेषे—‘हि स्फुटार्थे विनिश्चित्यां पादपूरे प्रकीर्तितः’ इति । स्फुटार्थे यथा—
 ‘तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः’ इति (रघु. १. २६) । निश्चये
 यथा—‘दाक्ष्यं हि सद्यः फलदम्’ इति । पादपूरणे यथा—^३‘उत्फुल्लपद्म-
 केसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि’ इति^४ (नागा. १. १३) ॥

इति नानार्थाव्ययवर्गः^५

^१ Gms, Tv omit पद^२.

^२ अह जहाति, जिहीते वा । ‘हाक्’, ‘हाङ्’ ।

‘अन्येभ्योऽपि . . .’ (वा ३ २ १०१) इति ड. । पुषोदरादित्वाद् मलोप । अहहा । तत्र
 क्विप् इति भा. दी (पृ. ५११).

^३ Tv adds ‘अभिवाञ्छित प्रसिध्यतु भगवति
 मुष्मत्प्रसादेन’ इति ^४ हिनोति, ‘हि गतौ’ । विष् (३ २. ७५) । सन्नापूर्वत्वाद्
 गुणाभाव । क्विपि (३ २ १७८) तुगभावो वा [हि] इति भा. दी (पृ. ५११).

^५ E8 adds अत्र श्लोकसख्या १८.

(पा) अहहेत्यद्भुते—अवधारणे । ‘हि स्याद् विशेषणे हेतौ हि हेता-
 वधारणे’ इति वैजयन्ती (पृ. २८४, श्लो. ६) । अनुक्तम्—‘स्यात् प्रमो-
 त्तयोस्तर्हि प्रसिद्धधारम्भयोर्हं वै’ इति ॥

इति^१ श्रीवत्सनासिंहसूरिसुतमल्लिनाथमुधीविरचितेऽमरपदपारिजातेऽव्ययनानार्थवर्गः

^१ ‘नागनाथनारसिंह’ A1

४. अव्ययवर्गः

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्यकाः ।

मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

(वि.) ^१अथाव्ययवर्गमुपक्रमते चिरायेति—अत्रायशब्देन ^२प्रथमा-
 तृतीयापञ्चमीविभक्त्यन्तप्रतिरूपका^३ अव्यया गृह्यन्ते । अत्र ^४त्रमेणोदा-
 हरणानि—‘चिराय सतप्यं समिद्धिरग्निम्’ इति (रघु. १३. ५५) । ‘चिररात्राय
 मचिनम्’ इति । ‘चिरस्य दृष्टेव मृतोत्पितेव’ इति (कु. स. ७. ४) ।
 ‘चिरतनम्नावदभिन्यवीविशत्’ इति (भिष्म. १. १५) । ‘चिरेण नामि

प्रथमोदविन्दव ' इति (कु स ५ २४) । ' चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञता ययो ' इति (रघु ३ २६) ॥ ^१मुहुर्मुहुः—असकृत्समा । अतोदाहरणानि—' अवेक्षमाण महती मुहुर्मुहुः ' इति (शिशु १ १०) । ' पुन पुन सूतनिषिद्धचापलम् ' इति (रघु ३ ४२) । ^२' वन्यवृत्तिरिमा शश्वत् ' इति (रघु १ ८८) । ' अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ' इति (शिशु १ ३२) । ' असकृदनवगीत गीतमाकर्णयन्त ' इति (शिशु ११ १०) । एतानि मुहुरर्थे वर्तन्ते ॥ १ ॥

^१ 'अव्ययपर्यायवर्ग' K₅

^२ 'तृतीयया' K₄

^३ 'विभक्तघन्तर' K₈

⁴ K₅, K₈ omit त्रमेण

⁵ मुहु पुन पुन J₂

⁶ वन्यवृत्तीनिमान K₄

(विब) चिराय चिररात्राय—चिरार्यका । अर्थकार्याव्यया उच्यन्ते । नानार्थाव्यया उक्ता । अर्थकार्यानव्ययानाह—चिरायेति । अत्र आद्यशब्देन चिर चिरात् चिरेणेति विभक्तघन्तप्रतिरूपका अव्यया गृह्यन्ते । चिरार्यका चिरकालार्यका इत्यर्थः । चिरार्यका इत्युक्तिभङ्गाद्या चिरशब्दोऽव्ययोऽप्यस्तीति सूचितम् । अत एव ' सायचिरप्राहे ' (४ ३ २३) इत्यत्र वृत्तावुक्तम्—सायादयो न व्यया अपीति (काशिका १, पृ ३३६)^१ । तथा च चिरपरिचयः, चिरायु इत्यादयः प्रयोगा ब्रष्टव्या । क्रमेणोदाहरणानि—चिराय^२ यया—' चिराय सतप्यं समिद्धिरग्निम् ' इति (रघु १३ ५५) । ' सचित चिररात्राय ' इति । ' चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ' इति (कु स ७ ४) । ' चिर न सहते स्यात् परेभ्यो भेदशङ्कया ' इति (शिशु २ २६) । ' चिरण नाभि प्रथमोदविन्दव ' इति (कु स ५ २४) । ' चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञता ययो ' इति (रघु ३ २६) ॥ मुहु पुन—असकृत्समा । यस्या कस्याश्चित् क्रियाया अनुपरात एवान्यासवृत्ते^३ एतानि नामानि । यथा—' शरासनज्या मुहुराममर्श ' इति (कु स ३ ६४) । ' त्वस्ता नितम्बादवलम्बमाना^४ पुन पुन ' केसरदामकाञ्चीम् ' इति (कु स ३ ५५) । ' शश्वत् प्रियमय वृत्ते ' इति । अभीक्ष्णमिति मकारान्त-मव्ययम् । यथा—' अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ' इति (शिशु १ ३२) । ' असकृद् भक्तिहित हिताभिलाषी ' इति । शेषे—' वारवार शश्वदर्थे ' इति । ' वारवारेण चेष्यते ' इति त्रिकाण्डशेषश्च (पृ ३७, श्लो १०२३) । यथा—' वार वार तिरयति दृशावुद्गतो बाष्पपूर ' इति (मातृती १ ३५) । ' आस्ते नताननस्तूष्णीं वार वारेण निश्वसन् ' इति ॥ १ ॥

¹ सायमिति मकारान्त पदभव्यय, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्ध प्रत्यय । यस्तु स्यतेरन्त कर्मणो धञि सायशब्दस्तस्येद मकारान्तत्व प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते इति काशिवा
² चिरमयते । अय यती । 'कर्मण्यम्' [चिराय] इति भा दी (पृ ५११) ³ अनु-
 परमेणाभ्यावृत्ते B₆ ⁴ अवरोहयन्ती Gm₃, Tv ⁵ केसरपुष्प^० इति मु ग्र (पृ ३४)

(पा) चिराय चिररात्राय—चिरार्थका । एते चिरार्थका स्यु ।
 चिरार्थो दीर्घकाल । 'चिरेण चिररात्राय दीर्घकाले चिरान्विरम्' इति वैजयन्ती
 (पृ २८७, श्लो १) ॥ मुहु पुन—असकृत्समा । एते पौन पुन्यार्थका ।
 वारवारेण वारवार शब्दावपि¹ । 'वारवार शश्वदर्थे वारवारेण चेष्यते' इति
त्रिकाण्डशेष (पृ ३७, श्लो १०२३) । नपुसकभूतो²ऽभीक्ष्णशब्दोऽप्यस्ति ।
 अभीक्ष्णमव्यय वा स्यात् पौन पुन्यभूशार्थयो ' इति वैजयन्ती (पृ २५०,
 श्लो २) ॥ १ ॥

¹ A₁ adds स्त C₁ स्याताम् ² भूताभीक्ष्ण^० A₁

स्नाग्मदित्यञ्जसाह्वायद्राडमडक्षुसपदि द्रुते ।

वलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

(वि) स्नाग्मदिति—द्रुते । एतानि द्रुतार्थे वतन्ते । स्नाक्—
¹ 'स्नाग्वयो याति देहिनाम्' । झटिति—² सुतशतमत्यन्तदुर्लभ³ झटिति । अञ्जसा
 —अञ्जसा याति तुरग । अह्नाय—⁴ 'अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्' इति
 (रघु ५ ७१) । द्राक्—'द्राग्मविष्यति मुख तव प्रिये' इति । मडक्षु—
 'मडक्षूदपाति परित पटलैरलीनाम्' इति (शिशु ५ ३७) । सपदि—
 'वचसस्तस्य सपदि त्रिया केवलमुत्तरम्' इति (शिशु २ २२) ॥ वलवत्सुष्ठु
—निर्भरे । एतानि निर्भरार्थे वतन्ते । अत्रोदाहरणानि । वलवत्—'पुनर्वंशित्वाद्
 वलवन्निगृह्य' इति (बु स ३ ६६) । सुष्ठु—सुष्ठु पीत मया घृतम् । किमुत—
 किमुताद्य कृत कार्यम् । सु—सुवृष्टि सस्यवर्धनी⁵ । अति—'अतिवृष्टिरनावृष्टि'
 इति । अतीव—अतीव शोभते राजा ॥ २ ॥

¹ K₅ omits 4 lines ² J₂ omits 3 lines ³ दुर्लभम् P₁₂ ⁴ K₄
 adds यावत् प्रतापनिधिराजमते न भानु ⁵ वधिनी J₂

(विब.) स्नाग्मटिति—सपदि द्रुते । स्नागादयः सप्त शीघ्ररूपायै । क्रमेण यथा—स्नाक् सरन्त्यभिसारिकाः (गणरत्न. पृ. ३६) । मटिति—‘आनीय मडिति घटयति’ विधिरभिमतमभिमुखोभूतः’ इति (रत्ना. १. ५) । एष मूर्धन्यवर्गंतृतीयमध्याक्षरः । मटितीति वर्गप्रथममध्याक्षरस्त्वपपाठः । अञ्जसा—मुवर्गं लोकमञ्जसा नयति । अह्नाय—‘अह्नाय सा नियमजं यलममुत्सर्जं’ इति (कु. सं. ५. ८६) । द्राक्—‘पाताले द्रागहिभयमयास्त्येव नित्यम्’ इति । मडक्षु—‘मडक्षूदपाति परितः पटलेरस्तीनाम्’ इति (शिशु. ५. ३७) । सपदि^१—‘वचस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्’ इति (शिशु. २. २२) । मगितीति कण्ठघवर्गंतृतीयमध्याक्षरोऽप्यस्ति । तथा च गणरत्नमहोदधौ द्वयमप्युक्तम्—‘अह्नाय मडक्षु मगिति^३ मडिति द्राक् स्नाक् शीघ्ये’ इति । बलवत्—निर्भरे । बलवदादिषट्कं निर्भरेऽतिमात्रे । क्रमेण यथा—‘बलवदपि शिक्षिताना-मात्मन्यप्रत्ययं चेतः’ इति (अभि. शा. १. २) । सुष्ठु—सुष्ठु पीतं मया घृतम् । किमुत—किमुत ब्रह्मविद् याज्ञवल्क्यः । गणरत्नमहोदधौ—‘किंपुनरर्थेऽतिशये’ प्रश्ने पक्षान्तरेऽपि किमुत’ इति (पृ. ७) । सु—सुवृष्टिः सस्यवर्धनी । अति—अतिवृष्टिरभूत् । अतीव—अतीव क्षुधितोऽतिथिः ॥ २ ॥

^१ Gms, Tv omit अभिमतम्

^२ Tv adds द्रुत गृह्णाति सपदि व्याकरोति

^३ मगितीत्यपि केचित् इति मु प्र (पृ ३५)

^४ प्रश्ने इति मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते (पृ ७)

(पा) स्नाग्मटिति—सपदि द्रुते । एते शीघ्रायै ^१स्यु ॥ बलवत्—निर्भरे । एते षट् निर्भरे इति साधिकार्ये ^२वर्तन्ते । ‘किमुतातीव ^३बलवदतिमुष्ठु सु साधिके’ इति वैजयन्ती (पृ २८७, श्लो ४) ॥ २ ॥

^१ वर्तन्ते A₁

^२ स्यु B₃, C₁

^३ बलवत् स्वति सुष्ठु च साधिक इति मु प्र.

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुड नाना च वर्जने ।

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

(वि) पृथग्विना—वर्जने । अत्रोदाहरणानि । पृथक्—‘किंचिद् दत्त्वा पृथक्क्रियाम् । विना—‘क्षणमप्युत्सहते न मा विना’ इति (कु स ४ ३६) । अन्तरेण सुत नास्ति सुख ससारिणा^१ भुवि । ऋते—‘ऋते रवे क्षालयितु

क्षमेत क ' इति (शिशु. १ ३८) । हिरूक्—हिरूक् कर्मणा मोक्ष । नाना—
नाना विष्णु मोक्षदो नास्ति देव । एतानि वर्जनार्थं वर्तन्ते ॥ यत्तद्यतस्ततो हेतौ ।
अतोदाहरणानि । यत्—^२व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः' इति (रघु. १. २७) ।
तत्—^१तदिद परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसगम वपुः' इति (कु. सं. ४. ४४) ।
यत्—^३यतो बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे' इति (कु. स ५ ५८) । 'यतो
गङ्गाम्भसि स्नातस्ततो निष्कल्मषो 'जनः' इति । एतानि हेत्वर्थं वर्तन्ते ॥
असाकल्ये तु चिच्चन । अतोदाहरणे । चित्—करोति किञ्चिदभ्यासात् । चन—
'अपात्रे कुशलैर्देयं न किञ्चन घन सदा' इति । एते असाकल्यार्थं वर्तन्ते ॥ ३ ॥

^१ ससारिण J₂ ^२ व्यावृत्ता K₄; K₂ adds श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ^३ यदा
बुधे इति मु प्र (पृ ६३) ^४ नर J₂, K₃

(विब.) पृथग्विना—वर्जने । पृथगादिषट्कं वर्जनरूपायै । पृथग् देव-
दत्तम् । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् (काशिका. १, पृ. ११७) । 'पृथग्विना-
नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' (२. ३. ३२) इति द्वितीयातृतीयापञ्चम्यः । एवं
विनानानाशब्दयोगेऽपि विभक्तित्रयम् । त्वामन्तरेण । 'अन्तरान्तरेण युक्ते'
(२. ३. ४) इति द्वितीया । ऋते—'ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्य-
पराणि हव्यम्^१' इति (कु. सं. १. ५२) । 'अन्यारादितरत्ते . . .' इत्यादिना
(२. ३. २६) ऋतेयोगे पञ्चमी । हिरूक्—^२'न^३ हिरूक् कर्मणा मोक्षः' इति ।
(गणरत्न. पृ. ३६) । कर्मणां वर्जने सति मोक्षो नास्तीत्यर्थः । नाना—^३'नाना
नारीं निष्कला लोकयात्रा' (गणरत्न. पृ. ४१), 'नाना विष्णुं मोक्षदो नास्ति
देवः' । अत्र महोदधौ—'पृथग्विना च वर्जने नानानेकविनार्ययोः, अन्तरान्तरेण
विनार्थो 'हिरूक्वर्जने' इति (पृ. ४१, पृ. ३६) ॥ यत्तद्यतस्ततो हेतौ । 'यद् विद्यामु
प्रगल्भोऽसि तत्सर्व्वरपि पूज्यसे' । 'यतो मेधाः समुद्रादास्ततो दृष्टिर्भविष्यति'
इति ॥ असाकल्ये तु चिच्चन । असाकल्ये परितश्छिन्नपरिमाणे यथा । चित्—
अत्र केचिदाहुः । चन—स्मृतिरन्येति केचन ॥ ३ ॥

^१ Gm₃, Tv omit the latter half

^२ 'न' मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते (पृ ३६).

^३ Vopadeva (Apte's Dict p 887)

^४ 'हिरूगिति विभोगहिरूक्वर्जनेषु' इति मु.

प्र (पृ ३६)

(पा) पृथग्विना—वर्जने । एते पदं वर्जनायें ॥ यत्तद्यतस्ततो हेतो ।
एते च हेत्वयें ॥ असाकल्ये तु चिन्चन । एतो द्वौ असाकल्यार्थे ॥ ३ ॥

कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्ययंके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

(वि) कदाचिज्जातु । अत्रोदाहरणे । 'कदाचिदुपविष्टेन^१ ज्ञायते जातु न
श्रम' इति । एते^२ एकदार्थे वर्तते ॥ सार्धं तु साकं सत्रा समं सह । अत्रोदाहरणानि ।
सार्धम्—'सार्धमुद्धवसीरिभ्याम्' इति (शिशु २ २) । साकम्—पत्न्या साकं
पतिर्भुङ्क्ते । सत्रा—सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते । समम्—'समं वधूभिर्वलभीर्यु-
वान्' इति (शिशु ३ ५३) । सह—'अनि श्वासधूमं सह रत्नभाभि' इति (शिशु
४ १) । एतानि सहाय्ये वर्तन्ते ॥ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् । 'सव्येतर प्राध्वमित
प्रयुङ्क्ते' इति (रघु १३ ४३) । एतदानुकूल्यार्थे वर्तत ॥ व्ययंके तु वृथा मुधा ।
वृथा—'प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्' (रघु २ ३४) । मुधा—'तत्र श्रमत्येव
मुधा पडद्भिघ्न' इति । एते व्ययंकार्ये^४ वर्तते ॥ ४ ॥

^१ ज्ञायते J₂, जानते

श्रमम् K₆

^२ एकदार्थे K₃, K₄

^३ निश्वास^० J₂ K₄

^४ व्ययार्थे K₅

(विष) कदाचिज्जातु । अनियतकालस्यैते नामनी । यथा—'कदाचिदा-
सन्नसखीमुखेन सा' इति (कु स ५ ६) । जातु—'तत्रानिश निषण्णाप्ता^१ जानकी
जातु न श्रमम्' इति ॥ सार्धं तु साकं सत्रा समं सह । पञ्चैतानि सहेत्यस्य
नामानि । सार्धम्—'सार्धमुद्धवसीरिभ्याम्' इति (शिशु २ २) । साकम्—
'साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाद् भवानीपते' इति । सत्रा—'सत्रा
कलत्रमित्रैश्च गार्हस्थ्यं सुखमश्नुते' इति । समम्—'समं वधूभिर्वलभीर्युवान्'
इति (शिशु ३ ५३) । सह—पुत्रेण सहागत पिता (काशिका १, पृ ११५) ।
एतैर्योगे 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२ ३ १६) इति तृतीया । समकं सज्जूरिति शब्दा-
वप्यत्र । 'समकं चतुरङ्गसेनया', 'सज्जूरैव' इति ॥ आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्
यथा—'सव्येतर प्राध्वमित प्रयुङ्क्ते' (रघु १३ ४३) । अत्र 'प्राध्वं बन्धने'
(१ ४ ७८) इति बन्धनहेतुकमानुकूल्यमभिप्रेतम् । ततश्च सव्येतर भुजमङ्गुलि-

बन्धनेनानुकूलं कृत्वा प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ व्यर्थके तु वृथा मुधा । यथा—
'वृथा कृथा^३ भानिनि भा परिश्रमम्' इति । मुधा—'मुग्धे मुधा मा कुप' इति ।
अयं वर्गचतुर्थोपध इत्याहुः ॥ ४ ॥

^१ निपण्णास्ते B₆, निपण्णा ते Gm₃

^२ 'सत्ता पुत्रकत्तत्रमितनिवहै' Rām ca

2 94 (Apte's Dict p 1613)

^३ क्रिया Tv

(पा) कदाचिज्जातु । एतौ ^१द्वौ ^२विशिष्याज्ञातकालार्थकौ । 'ओह-
माटु' ॥ सार्धं तु साक सत्रा सम सह । एते पञ्च^३ साहित्यार्थे । 'कूडुट' । इवचित्तु
सत्राशब्द सत्रमिति मान्तोऽपि । 'समक तु सजू साक सार्धं 'सत्र सम सह' इति
वैजयन्ती (पृ २८८, श्लो १७) ॥ आनुकूल्यार्थक प्राध्वम । ^४प्राध्वशब्द
आनुकूल्यार्थक । नम्रार्थेऽपि स्यात् । 'प्राध्व नम्रानुकूलयो' इति विश्व (पृ
१८६, श्लो ४६) ॥ व्यर्थके तु वृथा मुधा । व्यर्थक इति निष्फलार्थे ॥ ४ ॥

^१ B₃ omits द्वौ

^२ युगपदर्थकौ A₁

^३ B₃, C₁ omit पञ्च

^४ सत्ता

इत्येव मृ ग्र

^५ प्राध्वमिति शब्द B₃

आहो उताहो किमुत विकल्पे कि किमुत च ।

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥

(वि) आहो उताहो—किमुत च । अत्रोदाहरणानि । आहो—'आहो
स्विदासारयदच्युतोऽङ्गात्' इति । उताहो—'उताहो ब्रह्म ^१चोच्यते' इति ।
किमुत—'किमुत त्व शिवो ब्रह्मा विष्णुर्वा यदि देवराट्' इति । किम्—
स्थानुरय कि पुरप । किम्—किम् ते कार्यमुतान्यदीयकार्यम् । उत—'उत येन
विभक्तिं तत्' (कु स ६ २३) । एतानि विकल्पार्थे वर्तन्ते ॥ तु हि च स्म ह वै
पादपूरणे । अत्रोदाहरणानि । तु—^२रामस्तु लक्ष्मण प्राह । हि—अह हि यास्ये
नगरम् । च—स च प्राह च राजानम् । स्म—मया स्म भुक्त सहसा^३ । ह—
राम प्राह ह लक्ष्मणम् । वै—तेन वै राक्षसो हत । एतानि पादपूरणार्थे वर्तन्ते ॥
पूजने स्वति । सु—^४गुपण्या । अति—अतिपण्या । एते^५ पूजने वर्तन्ते ॥ ५ ॥

^१ ब्रह्म उच्यते J₂

^२ K₅ omits two lines

^३ K₅ K₆ omit.

^४ गुपय

K₆ ^५ एतो J₂ K₃.

(विव.) आहो उताहो—किमुत च । यथा—‘स्थाणुरयमाहो पुरुषः’

इति (गणरत्न. पृ. १०) । उताहो—‘परमात्मायवानन्त उताहो ब्रह्म उच्यते’
इति । किमुत—स्थाणुरयं किमुत पुरुषः । ‘शब्दः किं नित्योऽनित्यो वा किमु’
इति द्वचक्षरो निपातः । यथा—‘उत मुखं सुदृशः किमु वारिजम्’ इति । आहो
‘इत्यादिपट्क अवितर्कसंशये वर्तते इत्यर्थः । आहो इति पदं दीर्घादि ह्रस्वादि च ॥
तु हि च स्म वै पादपूरणे । श्लोकपादे सार्यकाक्षरैरपरिपूरणे सति छन्दसःपूर्तये प्रकृतो-
पयुक्तार्यपरत्वाभावेऽपि स्तोभाक्षरवत् ‘प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । यथा—आख्यास्यामि
तु ते वार्ताम् । हि—‘उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरिद्युते मम हि गौरि’ इति (नागा.
१. १३) । च—स च प्राह च राजानम् । स्म—‘इति ह स्माहुराचार्याः’^४ ।
वै—‘यो वै युवाप्यधीमानः’ इति (म. स्म. २. १५६) ॥ पूजने स्वति ।
यथा—सुपन्या, अतिपन्याः इति । ‘न पूजनात्’ (५. ४. ६६) इति समा-
सान्तप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

^१ नित्यम् Gm3, Tv ^२ B6 omits इत्यादि ^३ विकल्पे Tj1, Tj2 ^४ B5
adds तावत् ^५ सर कष्ठा (पृ ३७) इति स्वामिव्याख्याने दृश्यते (पृ ३१८), मुद्रित-
ग्रन्थे तु ‘इति स्मोपाध्याय कथयति’ इति दृश्यते (पृ ३७)

(पा) आहो उताहो—किमुत च । एते पङ्क्तिविकल्पार्थका । स्थाणुरय-
माहो^१ पुरुष ।^२ह्रस्वादिश्च दृष्ट ।^३आहो उताहो च विकल्पार्थे प्रयोक्तृभिः
इति भागुरि ॥ तु हि च—पादपूरणे । एते पद पादपूरणार्थका ॥ पूजने स्वति ।
एतौ पूजनार्थे ॥ ५ ॥

^१ अहो B3 ^२ दीर्घादि च A1 ^३ अहो A1

दिवाहनीत्यथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।
तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरूक् ।

(वि) दिवाह्लीति । दिवा—‘केचिद् दिवा तथा रात्रौ’ (देवीमा १
३६) । एतद् ‘अह्लीति सप्तम्यर्थे’ एव वर्तते ॥ अथ दोषा—रजनाविति । दोषा—
चोरा दोषा ययु पयि । नक्तम्—‘नक्तमापानभूमिषु’^३ इति (कु स ६ ४२) ।

एतौ शब्दौ 'रजनौ रात्रौ सप्तम्यर्थेऽपि' वर्तते ॥ तिर्यगर्थे साचि तिरः । साचि—
 'चुम्बनायोद्यते पत्न्यौ बध्वा 'साचीकृत मुखम्' इति । तिरः—मेघैस्तिरोधीयते
 तीक्ष्णरश्मि । एतौ तिर्यगर्थे वर्तते ॥ अथ संबोधन—हे है भोः । अत्रोदाहरणानि ।
 पाट्—पाट् प्रिये ह्येहि मेऽन्तिकम् । प्याट्—प्याट् पुत्र पठ सर्वदा । अङ्ग—
 'श्रूयतामङ्ग वामपि' इति (शिशु. २. १२) । हे—हे वृक्ष किं कम्पसे । है—
 है वटो भैक्षमाहर' । भो—भो रावण तिष्ठ ममाग्रतो युधि । एतानि संबोधनार्थं
 कथयन्ति ॥ समया निकषा हिरूक् । समया—समया पर्वतं नदी । निकषा—
 आपः खराशु निकषा न्यकार्पुः । हिरूक्—पर्वतस्य हिरूङ् नदी । एते समीपार्थं
 वर्तन्ते ॥ ६ ॥

1 J2 omits अह्नीति. 2 K5 omits एव. 3 सोपानपाद्विक्तपु इति मु. प्र
 (पृ ७६) 4 रजन्यामिति सप्तम्यर्थे K5. 5 J2 omits अपि. 6 साचि कृतम्
 K4. 7 आरभस्व K6.

(विच.) दिवाह्नीति । दिवेत्येतदव्ययम् अधिकरणे, प्रधान एव बाहः-
 शब्दार्थे वर्तत इति दर्शयितुमितिकरणं कृतम् । यथा—'केचिद् दिवा तथा रात्रौ
 प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः' (देवीमा. १. ३६) इति ॥ अथ दोषा च नक्तं च
रजनाविति । अत्रापि दोषेत्याकारान्तम्, नक्तमिति मकारान्तं चेत्यव्ययद्वयम् ।
 अधिकरणप्रधाने रजनिशब्दार्थे रात्रिरूपे वर्तत इति दर्शयितुमितिकरणं^१ कृतम् ।
 यथा—'दोषा चरन्ति चोरा नक्तंचराः' इति ॥ तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि ।
 यथा—'साचि लोचनयुगं नमयन्ती' इति (किरा. ६. ४४) । तिरः—
 तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् । 'तिरसस्तिर्यलोपे' (६. ३. ६४) इति ३तिरि
 इत्ययमादेशो भवति ॥ अथ संबोधन—हे है भोः । संबोधनमभिमुखोक्तिरूपम् ।
 प्याट्—प्याट् पुत्र पठ सत्वरम् । पाट्—शीघ्रमायाहि पाट् प्रिये । केचित्तु
 प्याट् पाडिति ओष्ठघगंप्रथममिदं पठन्ति । अपरे तु फाडिति द्वितीयमादिम्
 अन्तस्थरहितं चाहुः । पाट् पान्य मद्गृहे भुङ्क्व, फाट् सखे फलितो
 माकन्दः । अङ्ग—'मम तावन्मत्तमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि' इति (शिशु.
 २. १२) । हे—हे वृक्ष किं कम्पसे' । है—है वटो भैक्षमाहर । भोः
 सप्तद्वीपर्यातिनो राजानश्चेतयध्वम् । अयं सकारान्तः, विसर्जनोपरहित ओका-
 रान्तोऽप्यस्ति । यथा—'भो भो जामदग्न्यः' इति । ननुयतशब्दावप्यत्र ॥

समया निकषा हिरूक् । एतत् त्रयं सामीप्ये वर्तते । वाराणसी गङ्गां समया । वाराणसी गङ्गायाः समीपे इत्यर्थः । निकषा—⁵ 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति (शिशु. १. ६८) । 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि' (वा १. ४. ४८) इत्युभयत्र द्वितीया । हिरूक्—गङ्गाया हिरूक् वाराणसी । गङ्गासमीपे वाराणसीत्यर्थः । उत्तरत्र 'निकषान्तिके' (श्लो. १६) इति निकषा-शब्दस्य सामीप्यलक्षणार्थे वक्ष्यमाणत्वाद् इह समयादित्रयं मध्यरूपायै वर्तत इति सुभूतिचन्द्रः ॥ ६ ॥

¹ 'अथ दोषा . रजनाविति' इति विवरणाभिमत पाठ ² तिर्यगितिदेश Tj1,
Tj2 ³ कम्पसि Bs, B6 ⁴ भो भो क्षात्रेण विकल्पमाना इति, भो भो
पौरजानपदा इति च अ रा (४ ५६, पृ २१६) ⁵ B6 adds नदीम्, पयोधिम्
Gm1, Gm3

(पा) दिवाह्नीति । दिवाशब्दोऽह्नीति सप्तम्यर्थे । ¹ अहर्मात्रेऽपि वदन्ति ॥ अथ दोषा—रजनाविति । ² दोषा नक्त शब्दौ रजनाविति सप्तम्यर्थे । रजनी-मात्रार्थेऽपि ³ वदन्ति । अनव्ययावित्यपि वदन्ति । तथा च विश्वप्रकाशिका—(पृ. १७१, श्लो ७, पृ १६१, श्लो ६४)—

'दोष स्याद् दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' ।

'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' ।

इति । 'वसति स्थाननक्तयो' इति ध्वनिमञ्जरी ॥ तिर्यगर्थे साचि तिर । तिर्यगर्थे स्त्रीलिङ्ग साचिशब्दोऽप्यस्ति । 'तिर्यक् साचि स्त्रियाम्' ⁴ इति रत्नकोश ॥ अथ सबोधन—हे है भो । अये, हन्त, हहो शब्दा अपि स्युः ।

'हहो सिंहणभूप तावकयश कर्पूरमुर्वीभूता

'विक्रीणन् कटकेषु जीवति चिर श्रीमान् कलिङ्ग कवि ।'

ति । रेणब्द नीचसबोधनार्थक ।

'रे रे कोकिच मा भज मौन

किचिदुदञ्चय पञ्चमरागम्' ॥ इति ।

समया निकषा हिरूक् । एते समीपार्थे ॥ ६ ॥

¹ A1 adds अपराधे

² B3 omits the three words

³ C1 omits वदन्ति

⁴ B3 adds पराक्

⁵ विक्रीडन् A1

अतर्किते तु सहसा स्यात् पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड् बौषड् वषट् स्वधा ।

किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुन्न भवान्तरे ॥ ८ ॥

(वि) अतर्किते तु सहसा । यथा—‘सहसा विदधीत न क्रियाम्’ इति (किरा २ ३०) । अविचारितार्थस्य नाम ॥ स्यात् पुर पुरतोऽग्रतः । पुर—‘पुर सखीनाममिमीत लोचने’ इति (कु स. ५. १५) । पुरतः—पुरतोऽवलोक्य । अग्रतः—‘प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्¹’ (या स्मृ २ १ ६) इति । एतान्यग्रसमर्थानि ॥ स्वाहा देव—वषट् स्वधा । अत्रोदाहरणानि । स्वाहा—‘अग्नये स्वाहा’ (तै स १ ४ २८ १) । श्रौषट्—²‘अस्तु श्रौषट्’ (तै स १ ६ ११ १) । बौषट्—‘इन्द्राय बौषट्’ ।³ वषट्—‘शिखायै वषट्’ (वरद उप २ २) । स्वधा—‘स्वधा पितृभ्यः’ (तै स १ १ ११ १) । एते देवेभ्यो हविर्दाने वर्तन्ते ॥ किञ्चिदीषन्मनागल्पे । किञ्चित्—‘किञ्चिद् विहस्यार्थपति वभाषे’ इति (रघु २ ४६) । ईषत्—ईषदुष्ण पयः पिव । मनाक्—‘मनागनभ्यावृत्त्या वा’ इति (शिशु २ ४३) । एतान्यल्पार्थे⁴ वर्तन्ते ॥ प्रेत्यामुन्न भवान्तरे । ‘प्रेत्य स्वर्गे महीयते’ (रामा १. १ ६६) । अमुन्न—‘इह वामुन्न वैकेपा⁵ भावस्तत्र प्रयोजनम्’ इति (या स्मृ ३ ४ १३३) । एतौ जन्मान्तरे वर्तन्ते ॥ ७-८ ॥

¹ B6 adds यथावेदितमर्थिना

² भवतु J2

³ बौषडित्येके (आप श्री २४

१४ ११)

⁴ अल्पार्थं वदन्ति K4, K5

⁵ वामुन्न वैकेपाम् J2

(विव.) अतर्किते तु सहसा स्यात् । यथा—‘सहसा विदधीत न क्रियाम्’ इति (किरा. २. ३०) ॥ पुरः पुरतोऽग्रतः । एते त्रयोऽग्रशब्दसमानार्थाः । पुरः—‘पुरः सखीनाममिमीत लोचने’ इति (कु. सं. ५. १५) । पुरतः—पुरतोऽवलोक्य । अग्रतः—‘प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना’ इति (या.

स्मृ. २. १. ६) ॥ स्वाहा देव—वपट् स्वधा । यदुद्देशेन पुरोडाशादिकं त्याज्यमिति श्रुतिवाक्येषु दृश्यते सा देवता देवताशब्देनोच्यते । एवं चायमर्थः संपन्नः । चोदिता देवतामुद्दिश्य द्रव्यप्रदाने प्रकाश्ये स्वाहादयः शब्दा वर्तन्ते । यथा—‘अग्नये स्वाहा’ (तै. सं. १. ४. १८. १) । श्रौपट्—‘अस्तु श्रौपट्’ (तै. सं. १. ६. ११. १) । श्रौपट्—‘सोमस्याग्ने वोहि^१ श्रौपट्’ (ऐ. ब्रा. ३. ५) । वपट्—‘इन्द्राय वपट्’ (तै. सं. ३. ५. ४. ६) इति । स्वधा—‘आ स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति’ इति (तै. ब्रा. १. ६. ६. ५) ॥ किञ्चिदीपन्मनागल्पे । अल्पेऽल्पार्थे वर्तन्ते । यथा—‘किञ्चिद् विहस्यार्थपतिं यभाये’ इति (रघु. २. ४६) । ईपत्—‘ईपबुष्णं पयः पिव’ इति । मनाक्—‘मनागन्म्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी’ इति (शिशु. २. ४३) ॥ प्रेत्यामुन्न भवान्तरे । एतद् द्वयं भवान्तरे जन्मान्तरे^२ । प्रेत्येति त्यबन्तकप्रतिरूपकमध्यपमिदम् । त्यबन्तत्वे तु जन्मान्तररूपायविरोधः स्यात् । भवो^३ मरणानन्तरभाविवर्तमानशरीरासङ्गानन्तरपरिग्रह इत्यर्थः । ‘प्रेत्य स्वर्गं महीयते’ (रामा. १. १. ६६) इति । अमुन्न—‘अमुन्न भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्’ इति (स्वामी पृ. ३३६) ॥ ७-८ ॥

^१ बाहीत्यनु वपट् इति मु. ग्र (पृ. १७)

^२ Tv adds वर्तते

^३ भव Bg.

(पा) अतर्किते तु सहसा । सहसाशब्द अतर्कितार्थे । अकस्माच्छब्दोऽपि स्यात् । अकस्मात् कुप्यति भवान् । स्यात् पुर पुरतोऽग्नत । एते अप्रार्थे ॥ स्वाहा देव—वपट् स्वधा । एते देवताना^२ हविर्दानार्थे ॥ किञ्चिदीपन्मनागल्पे । एते अल्पार्थे ॥ प्रेत्यामुन्न भवान्तरे । एतौ भवान्तरार्थे ॥ ७-८ ॥

^१ B₃, C₁ omit the sentence

^२ देवताहविर्दाने एते स्य B₃

वद् वा यथा तथेवैव साम्येऽहो ही च विस्मये ।

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ६ ॥

(वि) वद् वा यथा तथेवैव साम्ये । अतोदाहरणानि । वत्—‘सोमवत् प्रियदर्शन’ (रामा. १. १. १८) इति । वा—‘पुष्पेक्षणैर्विम्बितलोचनैर्वा’ इति । यथा—‘तस्यार्तस्य यथौपधम्’ इति (रघु. १. २८) । तथा—‘यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्’ इति (रघु. १. ४. २१) । इव—‘इन्दु क्षीरनिघाविव’ इति (रघु.

१. १२) । एवम्—‘अग्निरेव द्विजो भस्मसात्कुर्यादिवमानित.’ इति । एतानि^२ साम्ये वर्तन्ते ॥ अहो ही च विस्मये । ‘अहो मे सौभाग्य मम च भवभूतेश्च भणितम्’ इति (भो प्र पृ ५६, श्लो २५३) । ही—‘हतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक’ इति (शिशु ११ ६४) । एते विस्मये वर्तते ॥ मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम् । तूष्णीम्—‘तूष्णीमेता. त्रिया स्त्रीणाम्’ इति (या स्मृ १ २ १३) । तूष्णीकाम्—‘जपघ्नास्ते मुनिर्देवी तूष्णीका जलमध्यग’ इति । एते मौनस्य नामनी ॥ सद्यः सपदि तत्क्षणे । सद्यः—‘सद्यो हतन्यडकुभिरस्रदिग्ध व्याघ्रं पद तेषु निघीयते मे’ इति (रघु १६ १५) । सपदि—‘सारन्धतीका सपदि प्रादुरासन् पुर प्रभो’ इति (कु स ६ ४) । एते^६ तत्क्षणार्थे वर्तते ॥ ६ ॥

^१ वद् वा’ इति विवृत्यभिमत पाठ ^२ Ks adds पदानि ^३ J2 adds हन्त हन्त ^४ ‘सपदि प्रदहत्यपेक्षितोऽग्नि’ Pt2 ^५ एतौ K2, K4

(विध.) १वद् वा यथा तथेयैवं साम्ये । अत्र वच्छब्देन वतिप्रत्ययान्ता गृह्यन्ते । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’ (५. १. ११५) इति । यथा—‘पुंवत्प्र-गल्भा’^२ इति (रघु. ६. २०) । ‘तत्र तस्येव’ (५. १. ११६) इति वतिः । यथा—‘ब्राह्मण इव ब्राह्मणवत्’ । वा—‘विशेषको वा विशिष्य’^३ यस्या ध्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव’ इति (शिशु. ३. ६३) । यथा—‘तस्यातंस्य ययौ-षधम्’ इति (रघु. १. २८) । तथा—‘शिवः पूज्यस्तथा गुरुः’ इति । इव^४—‘कमलमिव मुखम्’ । एवम्—‘यथा गौरेव गवय इति ॥ अहो हीति विस्मये । साम्ये अहो इत्यकारप्रश्लेषः । अहो इति द्वघक्षरो निपातः । ‘अहो मे सौभाग्यम्’^५ इति (भो. प्र. पृ. ५६, श्लो. २५३) । ही—‘हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः’ इति (शिशु. ११. ६४) ॥ मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम् । मौने वाग्वृत्ति-परित्यागे यथा—‘तूष्णीमास्ते’^६ इत्यादि । ‘तूष्णीमः काम्प्रत्ययो वक्ष्यः’ (वा. ५. ३. ७१) इति काम्प्रत्यये तूष्णीकामास्ते (काशिका. २, पृ. ७०) । काम् प्रत्ययस्याज्ञानकुत्सानुकम्पाद्यर्थविशेषविवक्षायामेव विधानात् तूष्णीका शब्द-स्य मौनविशेषोऽर्थः । तूष्णींशब्दस्य मौनमात्रमर्थं इत्यर्थभेदे सत्यपि प्रधानमात्र-स्याभेदात् पर्यायत्वमुक्तमिति विज्ञेयम् ॥ सद्यः सपदि तत्क्षणे । तत्क्षणे तत्काले । यथा—‘सद्यो हतन्यडकुभिरस्रदिग्धम्’ इति (रघु. १६. १५) । सपदि—‘सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसरम्भभोत्या’ इति (कु स ३. ७६) ॥ ६ ॥

१ 'वद्वेति' पाठ, ननु 'व वा' इति; व वेति भा दी (पृ. ५१४) २ Tj₂ adds
 प्रतिहाररक्षी ३ प्रविवेश Tv ४ 'तथेवैवम्' इति विवरणाभिमत पाठ ५ B₅, B₆
 add अप्यस्ति किञ्चिदद्भुतमिव द्रष्टुम् ६ Tv adds तूष्णीं चतुर्थम् ७ 'अक्प्रकरणे
 तूष्णीम् . ' इति काशिकायाम् (२, पृ ७०)

(पा) १वद् वा यथा तथेवैव साम्ये । एते साम्यायै ॥ अहो हीति
 विस्मये । एतौ विस्मयायै । तन्नात् हिशब्दस्यापि ग्रहणम् । 'अहो हि' हो
 अहो च नना पश्यत विस्मये ३' इति शृङ्गारप्रकाशिका ॥ मौने तु—सपदि
 तत्क्षणे । एतौ तत्क्षणायै ॥ ६ ॥

१ 'व वा' इति भानुजीदीक्षिताभिमत पाठ

२ ही B₃

३ विस्मयायै A₁

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽयान्तरेऽन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

(वि) दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे । यथा—'दिष्ट्या त्वमसि मे
 धात्वा १भीतेनेवोपपादित' इति (रघु १५ १८) । 'समुपजोष भवान् जयति'
 इति । एते आनन्दस्य नामनी ॥ अयान्तरे—मध्ये स्युः । अत्रोदाहरणानि । अन्तरे
 —'२आवयोरन्तरे जाता सरित्सागरपर्वता' इति (महानाटक ५ २५) ।
 अन्तरा—'अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलु' ३(सर कण्ठा पृ ५८) । अन्तरेण
 —'४मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्छामरयोद्वय स' इति (शिशु ३ ३) ।
 एतानि ५ मध्यायै वर्तन्ते ॥ प्रसह्य तु हठार्थकम् । यथा—'प्रसह्य दास्यभिगमे'
 इति (या स्मृ २ २४ २६१) । एतद् हठार्थस्य बलात्कारस्य नाम ॥ १० ॥

१ भीतेनेव K₄, मुद्रितग्रन्थे च (पृ ३००)

२ इदानीम् K₆

३ महाभाष्य

(Apte's Dict p 124)

४ 'सूत्रान्तरं' K₆, K₈

५ एते K₈

(विव.) दिष्ट्या समुपजोषं १ चेत्यानन्दे । इतिशब्दोऽत्र शब्दस्वरूप-
 निर्देशार्थः । नवानन्दार्थः । ततश्च दिष्ट्यादयस्त्रयः आनन्दे चित्रहर्षे वर्तन्त इति
 सुभूतिचन्द्रः । यथा—'देव दिष्ट्या वर्धते' इति । शमिति तालव्यादि
 मान्तमव्ययं च । 'श नो वातः पवता मातरिश्वा श नस्तपतु सूर्यः' इति
 (तै. आ. ४. ४२. १) । 'शकरः श करोतु न.' इति । उपजोषम्—'उप-

जोषमिहास्महे' इति । तथा च वैजयन्ती—'मुखे दिष्ट्योपजोषं शम्' इति (पृ. २८८, श्लो. १७) । सुबोधिनीकारस्तु—'दिष्ट्या समुपजोषम्' इति पठित्वा द्वितीयं शब्दं पञ्चाक्षरदन्त्योष्ठ्यादि च मन्वानो 'दिष्ट्या समुपजोषं च' इत्यव्ययद्वयमानन्दे वर्तते इति व्याख्याय उदाजहार—'दिष्ट्या पुत्रो जातः, समुपजोषं शुभं चेति मकारान्तमव्ययद्वयमप्यत्र विज्ञेयमिति' ॥ अथान्तरे—मध्ये स्युः । अन्तरे इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमेकारान्तमव्ययम् । तदादाय त्रयः शब्दा यत्किञ्चिद्द्वयापेक्षया मध्यरूपार्थे वर्तन्ते । यथा—अन्तरे पर्वतयोः नदी । अन्तरा—^१अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः (सर. कण्ठा. पृ. ५८) । अन्तरेण—'मातरं पितरं चान्तरेण पुत्रः' इति । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२. ३. ४) इति द्वितीया । अत्र गणरत्नमहोदधिकारः^३—'अन्तरान्तरेणेति मध्यमाधेयप्रधानमाचक्षते' इति (पृ. ३२) ॥ प्रसह्य तु हठार्थकम् । प्रसह्येति ल्यबन्तप्रतिरूपको निपातो बलात्कारशब्दसमानार्थ^४ इत्यर्थः । यथा—'प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष' इति (रघु. २. २७) ॥ १० ॥

^१ शम् उपजोषमिति विवरणाभिमत पाठ इति मध्यविनार्ययो इति मृद्वितग्रन्थे दृश्यते (पृ. ३२) ^२ गणरत्न^० (पृ. ३२) ^३ अन्तरा ^४ समार्थ B₆

(पा) दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे । एतौ आनन्दार्थे । ^१जोषशब्दो नानार्थवर्गे गत (पृ. ५६८, श्लो. २५१) ॥ अथान्तरे—मध्ये स्युः । एते मध्यार्थे ॥ प्रसह्य तु हठार्थकम् । प्रसह्यशब्दो ^२बलात्कारार्थे ॥ १० ॥

^१ B₃ omits the sentence

^२ हठार्थे B₃; A₁ omits the sentence

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्षणं शश्वदनारते ।

अभावे नह्य नो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

(वि) युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने । यथा—'^१स्वयं छेतुमसांप्रतम्' इति (कु. स. २. ५५) । स्थाने यथा—'स्थाने भावानेकनराधिप सन्नकिञ्चनत्व मखज व्यनक्ति' इति (रघु. ५. १६) । ^२एते द्वे युक्तार्थे वर्तते ॥ अभीक्षणं शश्वदनारते । यथा—'अभीक्षणमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः' इति (शिशु. १. ६५) । शश्वद् भवः शश्वत् । एतावनारतार्थं कथयतः ॥ अभावे नहि नो नापि । अपिशब्दाद्

नत्रपि । यथा—‘ नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भृगयते ’ इति । नो—
 ‘ नो^१ चक्री किं कुलालः ’ इति । न—‘ न मे किञ्चन दह्यते ’ इति । अ—‘ अरा-
 जदैविकं नष्टं भाण्ड दाप्यस्तु वाहकः ’ इति (या. स्मृ. २. १६. १६७) । एते
 ऽभावे ^२नास्तीत्यर्थे वर्तन्ते ॥ मास्म मालं च वारणे । अतोदाहरणानि । मास्म
 —‘ सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः ’ इति (मेघ. १. २८) । मा
 —‘ मा भूदाश्रमपीडेति ’ (रघु. १. ३७) । अलम्—‘ अलं महीपाल तव श्रमेण ’
 इति (रघु. २. ३४) । एतानि वारणार्थे वर्तन्ते ॥ ११ ॥

^१ K₄ adds विषयवृक्षोऽपि संवर्धय. ^२ एतौ K₅ ^३ ‘ नहि नो ’ इति विद्वत्प्रामित.
 पाठ ^४ भ्रमयति K₂, K₃ ^५ अङ्गुल्या क. कपाट प्रहरतीत्यादिश्लोकः (सुभा
 रत्नभा पृ २७ श्लो. १६१) ^६ अमावायें K₅, नास्त्यर्थे K₂, K₆.

(विब.) युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने । सांप्रतमिति मकारान्तम्, स्थाने इत्ये-
 कारान्तं चेत्यव्ययमिति युक्तवृत्तार्थे वर्तते । यथा—‘ विषयवृक्षोऽपि संवर्धय स्वयं
 छेलुमसांप्रतम् ’ इति (कु. सं. २. ५५) । युक्तं न भवतीत्यर्थः । स्थाने यथा—
 ‘ स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मलजं ध्यनक्ति ’ इति (रघु. ५. १६) ॥
 अभीक्ष्णं शाश्वदनारते । अनारते^१ सर्वकाल इत्यर्थः । यथा—अभीक्ष्णमग्नं ददाति ।
 अजग्नं ददातीत्यर्थः । शाश्वद् भवः शाश्वतः ॥ अभावे नह्य नो नापि । नह्यादि-
 चतुष्कमभावे निषेधे वर्तते । नहीति द्व्यक्षरमेकं पदम् । यथा—‘ नहि स्वात्मा-
 रामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति ’ इति । अकारः केवलः प्रतिषेधे । यथा—स्वय-
 मपचन्ति परिव्राजकाः । स्वयं न पचन्तीत्यर्थः । ‘ हासकरमिवमधनुते नितरा
 शिरसीव कङ्कणमुपोढमूर्धजे ’ इति माघकाव्ये च । नो—‘ नो चक्री किं कुलालः ’^२
 इति । न—‘ न मे किञ्चन दह्यते^३ ’ इति । अपिशब्वाद् नञ् निषेधे यथा—
 ‘ अनादिरन्तः ’ इत्यादि । ‘ नलोपो नञः ’ (६. ३. ७३) इति नकारलोपः ।
 अत्र सुभूतिचन्द्रः—अनशब्दोऽपि निषेधे । यथा—‘ अनोपमा ते बुद्धिः ’ इति
 शृङ्गारप्रकाशे इति ॥ मास्म मालं च वारणे । मास्मेत्यादयस्त्रयो निवारणार्थे
 वर्तन्ते । यथा—‘ सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः ’ इति (मेघ.
 १. २८) । मा—‘ मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरो ’ इति (रघु. १. ३७) ।
 अलम्—‘ अलं महीपाल तव श्रमेण ’ इति (रघु. २. ३४) । माडव्यतिरिक्तः
 केवलोऽपि माशब्दो निपातः प्रतिषेधवचनः । यथा—‘ मा^४ चापलायेति गणान्
 व्यनयोत् ’ इति (कु. सं. ३. ४१) ॥ ११ ॥

¹ T_{J1}, T_{J2} add अनुपरते ² सत्यभामाश्रीकृष्णयो चाटुश्लोक ³ जनक-
स्योक्तिरियम्—'मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे किञ्चन दह्यते' इति ⁴ मा भवतु चास्य
पापम् B₅, B₆

(पा) युक्ते द्वे साप्रत स्थाने । एते युक्ते इति उचितार्थे ॥ अभीक्ष्ण
शश्वदनारते । अनारतार्थे ऽविच्छेदेऽर्थे¹ ॥ अभावे नह्य नो नापि । एतेऽभावार्ये³ ॥
मास्म माल च वारणे । एतानि वारणे इति निषेधार्थे । चशब्दाद् नह्यादयोऽपि
स्यु । 'न हि नो अनमा मास्म प्रतिषेधे प्रकीर्तिता' इति त्रिकाण्डशेष⁴ (पृ
३६, श्लो १०१७) ॥ ११ ॥

¹ B₃ adds एतौ स्त ² 'नह्य नो' इति पारिजाताभिमत पाठ ³ B₃ C₁
add स्यु ⁴ मुद्रितग्रन्थे तु 'नअभावे निषेधे च तद्विषद्वतदन्ययो' इति दृश्यते

पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ।

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

(वि) पक्षान्तरे चेद्यदि च । यथा—'सत्य चेत् तपसा च किं शुचि
मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्' इति (नी श ३७) । एतौ पक्षान्तरे वर्तन्ते ॥ तत्त्वे
त्वद्वाञ्जसा द्वयम् । उदाहरणे । अद्धा—'आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभि' इति ।
(सर कण्ठा पृ ५८) । अञ्जसा—'अञ्जसेति रुधु¹ कचग्रहे' इति (रघु
१६ ३१) । एतौ तत्त्वे निश्चये वर्तन्ते ॥ प्रकाशे प्रादुरावि स्यात् । यथा—
—'प्रादुरासीद् वसुधरा' इति (रघु १५ ८३) । 'आविर्बभूव कुशगर्भमुख
मृगाणा यूयम्' इति (रघु ६ ५५) । एते³ प्रकाशस्य नामनी ॥ ओमेव परम
मते । यथा—'ओमित्युक्तवतोऽथ शाङ्गिण इति व्याहृत्य वाच नभ' इति
(शिशु १ ७५) । एवम्—'एव यदात्य भगवन्'⁴ इति (कु स २ ३१) ।
परमम्—'तत परममित्युक्त्वा' इति (कु स ६ ३५) । एते मते ऽङ्गीकारे
वर्तन्ते ॥ १२ ॥

¹ रुधु K₂, K₄ ² K₂, K₄ add उदाहरणे ³ एतौ प्रकाशार्थे वर्तन्ते K₅
⁴ J₂, K₆ add आमुष्ट न परं पदम्

(विच.) पक्षान्तरे चेद्यदि च । अनेकपक्षसंभावनायाम् अन्यतरपक्ष-
विशेषपरिग्रहरूपायै द्वावेतौ शब्दौ वर्तन्ते । यथा च 'कोटिद्वयनिपाते एककोटि-
परिग्रहः यद्यर्थः' इति वल्लभाचार्यः । यथा—'सत्य चेत् तपसा च किं शुचि मनो
यद्यस्ति तोयैर्न किम्' इति (नी. श. ३७) ॥ तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् । यथा
'अद्धा धियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघा स साधुः' इति (रघु. १३.
६५) । अञ्जसा—'अञ्जसा वक्ति 'सञ्जनः' इति ॥ प्रकाशे प्रादुराविः स्यात् ।
यथा—'प्रादुरासीत् प्रजापतिः' इति । आधिः—'आविर्भूतप्रथममुकुलाः'^२
इति (मेघ. १. २१) ॥ ओमेव परमं मते । मतेऽङ्गीकारे ओमिति । यथा—
'ओमित्युक्तवतोऽयं शार्ङ्गणः' इति (शिशु. १. ७५) । एवम्—'ओ तथा ।
एवमेतद् यथात्य त्वम्' इति । परमम्—'ततः परममित्युक्त्वा ^३प्रतस्ये मुनि-
मण्डलम्' इति (कु. सं. ६. ३५) ॥ १२ ॥

^१ अञ्जसा वक्ति साधु इति स्वामी (पृ ३४०)

^२ B₆ adds कन्दलीश्वानुकण्ठम्

^३ T₂ omits the latter half of the hemistich

(पा) पक्षान्तरे चेद्यदि च । एतौ पक्षान्तरार्थे । 'च पादपूरणे पक्षान्तरे
हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३६, श्लो १०१८) ॥ तत्त्वे त्वद्वा-
ञ्जसा द्वयम् । एतद् द्वयं तत्त्वे इति परमार्थे ॥ प्रकाशे प्रादुरावि स्यात् । एते
द्वे प्रकाशे इति प्राकट्यार्थे^१ । प्रादुरभूत् । साक्षादिति पाठे व्यवहितेऽपि स्याताम् ।
'अभवन् युगपद् विलोलजिह्वा^२युगलीढोभयसूक्कभागमावि' इति (शिशु
२० ४२) ॥ ओमेव परमं मते । एतानि मताथ^३ ॥ १२ ॥

^१ A₁ adds वर्तते

^२ 'युगवीथोभय' A₁

^३ B₃ adds वर्तन्ते

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

(वि) समन्ततस्तु—विष्वगित्यपि । उदाहरणानि । 'समन्ततो
वर्पति मेघसघ' इति । परित—'आयान्ति परित स्त्रिय'^१ इति । सवत
—'त्व सर्वतोऽगामि च साधक च' इति (कु स ३ १२) । विष्वक्—'विष्वक्
तटेपु^२ पतति स्फुटमन्तरिक्षम्' इति । एतानि सर्वतोऽर्थे वर्तन्ते ॥ अकामानु-

मतौ कामम् । यथा—' कामं ^३क्षाम्यतु य क्षमी ' इति (शिशु. २. ४३) । एतदकामानुमतौ अनिश्चयाङ्गीकृतौ वर्तते ॥ असूयोपगमेऽस्तु च । चकाराद् भवत्वित्यपि । अत्र उदाहरणे । अस्तु—' तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ' इति (कु. स. ५. ८२) । भवतु—' भवतु भवत्वसुहृज्जनः सकामः ' इति । एतावसूयया अङ्गीकारे वर्तते ॥ १३ ॥

^१ श्रिय K₄

^२ मेघततिम् K₂, K₅

^३ क्षाम्यतु K₆

(विव.) समन्ततस्तु—विष्वगित्यपि । समन्तत इत्यादिचतुष्टयं क्रियायाः सर्वदेशसंबन्धित्वे^१ । यथा—' समन्ततो घर्षन्ति मेघसंघः ' इति । परितः—' आयान्ति परितः श्रियः ' इति । सर्वतः—सर्वतोऽवलोक्य । विष्वक्—' विष्वक्वत्तेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम् ' इति । इतिशब्दः ^२एवंविधाव्ययान्तरप्रदर्शनार्थः । यथा—समन्तादवलोक्य इत्यादि ॥ अकामानुमतौ कामम् । कामम् आत्मन इच्छाया अभावेऽपि परानुरोधाद् बलाद्वा कृतमङ्गीकरणम् अनुमतिः । यथा—^३' मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ' इति (शिशु. २. ४३) । कदाचिदपि क्षमा न करणीयेति तन्मतम् । यदि करणीयेति परस्य मतं, तर्हि क्वचिदेव क्रियतामित्यर्थः काममिति मान्तेनाव्ययेन प्रकाशयते । सुभूतिचन्द्रस्तु 'आकामानुमतौ कामम्' इति दीर्घादि पठित्वा निकामानुमताविति व्याचष्ट । तथा च ' कामं कामाभ्यनुज्ञायाः ' इति त्रिकाण्ड्यामुक्तम् । रुद्रस्तु उभयमप्याह—' आकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च ' इति ॥ असूयोपगमेऽस्तु च । असूयापूर्वकेऽङ्गीकारे यथा—' अलं विवादेन^४ यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ' इति (कु. सं. ५. ८२) । चशब्दाद् भवतुशब्दोऽपीति सुबोधिनोकारः । यथा—' भवतु को दोषः ' इति ॥ १३ ॥

^१ Tv adds वर्तते

^२ अभित, विश्वत, समन्तात् इत्याद्यपि इति भा. धी.

(पृ. ५१५)

^३ Tv omits the first half

^४ विपादेन Gm₃, Tv

(पा.) समन्ततस्तु—विष्वगित्यपि । एतानि सर्वत्रार्थे । समन्ताच्छब्दोऽप्यस्ति । 'परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्ततः' इति वैजयन्ती (पृ. २८७, श्लो. ३) ॥ अकामानुमतौ कामम् । कामशब्दः अकामपूर्वकानुमती^१ ।

४. अव्ययवर्गः]

असूयोपगमेऽस्तु च । अस्तुशब्दोऽसूयापूर्वकाम्युपगमेऽपि स्यात् । 'अस्तु स्याद-
म्युपगमेऽप्यसूयापीडयोरपि' इति विश्वः^२ (पृ. १८६, श्लो. १५) ॥ १३ ॥

^१ अनुमते B३.^२ मुद्रितग्रन्थे तु—'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयानीहयोरपि' इति

दृश्यते.

ननु च स्याद् विरोधोक्तौ कच्चित् कामप्रवेदने ।

निःषमं दुःषमं गृह्ये यथास्वं तु यथाययम् ॥ १४ ॥

(वि.) ननु च स्याद् विरोधोक्तौ । 'ननु चात्र ^१तुगागमः कथं भवति'
इति । ननु चेति^२ विरोधोक्तौ वर्तते ॥ कच्चित् कामप्रवेदने । यथा—'आमृश्यते
जानपदेनं कच्चित्' इति (रघु. ५ ६) । एतत् कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने वर्तते ॥
निःषमं दुःषमं गृह्ये । यथा—नि षमं वक्ति मूर्खः । दुःषमं वर्तते बधू । ^३एतौ
गृह्ये निन्दार्थे वर्तते ॥ यथास्वं तु यथाययम् । ^४यथा—'यथास्वमाश्रमेऽत्रके' इति
(रघु. १७ ६५) । यथायय पलायन्तः^५ । एतावात्मन्यात्मीये वर्तते ॥ १४ ॥

^१ तुगागम J२; नागम K३^२ एतौ K३, K४, K५^३ एते गृह्ये K३, K४^४ K२, K३ add अत्रोदाहरणे.^५ पलायन्ते J२

(विच.) ननु च स्याद् विरोधोक्तौ । यथा—ननु च नित्या येदाः;
त्वदुक्तं घेदानामाप्तप्रणीतत्वं विरद्धमित्यर्थः ॥ कच्चित् कामप्रवेदने । स्वाभि-
प्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । यथा—'कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति
ते पिता' इत्यादावपि भवद्वयपित्रोर्जीवनं ममाभिमतमित्यादिरर्थोऽवगन्तव्यः ।
कच्चित्—कामप्रवेदनशब्द इष्टपरिप्रश्ने लक्षणया वर्तते इत्याहुः ॥ निःषमं दुःषमं
गृह्ये । निर्गतं समं निःषमम् । दुष्टं समं दुःषमम् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२.
१. १७) इत्यव्ययीभावे 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसृत्तिसमाः' (८. ३. ८८) इति
पत्वम् । तथा च महोदधौ—(पृ. १३३) 'निर्गतं समं निर्गतत्वं समस्येति वा
समाश्लिष्कान्तो वा निःषमम्' । 'दुष्टं^२ समं, दुष्टत्वं वा समस्य दुःषमम्' ।
(पृ. १३५) । ^३अव्ययीभावश्च' (२. ४. १८, १. १. ४१) इति नपुंसकत्व-
मव्ययत्वं चेत्यनयोः शब्दान्तरेण समासो नास्तीति 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२.
१. १७) इति चकारेणावधारितम् । अन्ये त्वाहुः—'निर्गता बहवः समाः

संवत्सरा यस्मिन् शरत्संवत्सराद्यात्मके काले स कालो निःषमम् । यथा—निःषमं वक्ति मूलः । बहुकालसाध्यमर्थं स्वल्पावशिष्टकाले वक्तीत्यर्थः । तथा दुःषम-शब्दोऽपि कालवाचनः । यथा—दुःषमं वर्तत इति । दुष्टसमावेशात् कालस्य दुष्ट-त्वम् । दुष्टः कालो वर्तत इत्यर्थः । उभयोरपि पुर्ववदेवाव्ययीभावत्वं पत्वं च । निःषमदुःषमकालोऽप्यतिरिक्ते गह्यमात्रे तूपचाराद् निःषमदुःषमशब्दौ वर्तते इति बोद्धव्यम् ॥ यथास्वं तु यथायथम् । अत्र स्वशब्द आत्मीयवचनः । तेन यो य आत्मा यो य आत्मीयो वा तत्रोभयत्रापि यथास्वं यथायथमिति शब्दद्वयं वर्तते । 'यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः' इति काशिका । यथास्वं यथायथमिति यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकत्वं^१ च निपात्यते (काशिका. २, पृ. ३७६) । अत एव 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वस्या-व्ययगणे पाठादव्ययत्वम् । तत्रात्मवचनत्वे यथा—'यथास्वं कृतविक्रमाः' इति । 'तत्प्रसादादमी भावा ज्ञाताः सर्वे यथायथम्' इति । सर्वे पदार्थाः^२ स्वरूपतो ज्ञाता इत्यर्थः । आत्मीयवचनत्वे यथा—'अध्यासते चौरभूतो यथास्वं चिरोऽभि-तान्याधममण्डलानि' इति (रघु. १३. २२) । 'यथायथं ताः सहिता नभश्चरः प्रभाभिखद्भासितशैलवीरुधः' इति (किरा. ८. २) ॥ १४ ॥

^१ इति केचित् इति मु ग्र (पृ १३३). ^२ दुष्टत्व समाया दुष्टा. समा वा यत्र तद् दुःषमम् इति मु ग्र (पृ १३५) ^३ तिष्ठद्गु इत्येवमादय समासास्तिष्ठद्गुवादित्य-मित्यनेनाध्ययीभावसज्ञा निपात्यन्ते । अयमेव निपातित समासो भवति नान्य इति मु ग्र. (पृ १३२) ^४ नपुंसकलिङ्गता इति मु ग्र. (२, पृ ३७६). ^५ वेदार्था B5, B6.

(पा.) ननु च स्याद् विरोधोक्तौ । ननुचशब्दो विरोधोक्तौ स्यात् । प्रश्नेऽपि स्यात् । तथा च विश्वः 'ननुच प्रश्नदृष्टयोक्तयोः' इति (पृ. १८६, श्लो. ११) ॥ कच्चित् कामप्रवेदने । कच्चिच्छब्दः कामप्रवेदनायाम्^१ । प्रश्न-वितर्कयोरपि स्यात् । 'कच्चित् प्रश्नवितर्कयोः' इति विश्वः (पृ. २८७, श्लो. १५) ॥ नि षमं दुःषम गह्यं । एते गह्यार्थे स्याताम् ॥ यथास्वं तु यथायथम् । म्वेषा स्वेपामित्यस्मिन्नर्थे स्याताम्^२ ॥ १४ ॥

^१ A1 adds वर्तते^२ मुद्रितग्रन्थे तु 'निस्वित् प्रश्ने वितर्कं च' इति दृश्यते.^३ A1 adds 'तममनु अनेति अयमनु'

मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ।
स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

(वि) मृषा मिथ्या च वितथे । यथा—‘भवन्ति^१ नोदामगिरा कवीना-
मुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः^२’ इति (शिशु ४. १०) । मिथ्या—‘तामूचतुस्ते
प्रियमप्यमिथ्या’ इति (रघु १४ ६) । एतावनृते वर्तते ॥ यथार्थं तु यथातथम् ।
यथा—यथायंमुक्तवानासीत् । यथातथम्—गुरुयथातथ वक्ति । एतौ सत्ये वर्तते ॥
स्युरेव—धारणवाचका । यथा—‘एवमेतद् यथा प्राह विष्णुस्तु जगदीश्वर’
इति । तु—‘रावण’ तु दुरात्मानमवधीद् राघव पुन’ इति । वा—‘व्यासो
‘वा सर्वधर्मज्ञः’ इति । एव—‘त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यत किमस्ति कार्यं गुरु
योगिनामपि’ इति (शिशु १ ३१) । एतेऽवधारणे^३ निश्चयार्थं वर्तन्ते ॥ १५ ॥

^१ K₅ omits the first half of the hemistich
हि K₄

^२ मृषार्था K₆ ^३ वै J₂;
^४ पुन वा एव इति विषयभिमता पाठ

^५ अवधारणार्थे K₅.

(ध्रि.) मृषा मिथ्या च वितथे । वितथेऽप्रामाणिके वचसि वस्त्वन्तरे
वा यथा—मृषा भायसे, मिथ्या वदसि । मिथ्याभूतमिदं जगत्, प्रपञ्चो मिथ्या
इति । यथार्थं तु यथातथम् । अर्थं वस्तुतत्त्वमनतिक्रम्य यथार्थम् । ‘तथाशब्दः^१
सत्यवचने’ इति महोदधौ (पृ. ४२२) । तथा सत्यमनतिक्रम्य यथातथम् ।
‘यथातथयथापुरयोः पर्यायेण’ (७. ३. ३१) इति निपातनात् साधुत्वम् ॥
स्युरेव तु—धारणवाचकाः । एवशब्दादयः पञ्च स्वेतरनिषेधार्थभित्तिनिश्चयज्ञान-
वाचकाः । यथा—‘न वैव ब्रह्मणि’ इति । केचित् एवमिति सविन्दुक पठित्वो-
वाहरन्ति—‘एवमेतत् कः सदेहः’ इति (रत्ना. १. ७-) । तु—‘आत्मा सद्य
तु पश्यति’ इति । आत्मैव पश्यतीत्यर्थः । पुन—‘विप्रः^२ पुनः पूज्यतमः^३ समस्तेः’
इति । विप्र एव पूज्य इत्यर्थः । वै—‘न वै ब्राह्मणे श्री रमते’ इति ।
न रमत एवेत्यर्थः । च—‘आत्मा च सच्चिदानन्दः’ इति प्रामाणिकप्रथा ।
‘केचित्तु वैवेत्यन्तिम शब्द पठन्ति । यथा—‘सा वा शमोस्तदीया वा
मूर्तिर्जलमयी मम’ इति (कु. स. २ ६०) । अत्र न तृतीया व्यक्तिरित्यवधारण
द्वाम्यां वाशब्दाम्यां गम्यते ॥ १५ ॥

¹ यथातथ सत्यम् इति मु य

² विप्र पुन पूज्य इति स्वामी (पृ ३४०)

³ पूज्यतमं B6

⁴ 'पुनर्वै च' इति विवरणाभिमत पाठ, 'चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे' ॥ इति रुद्र इति भा दी (पृ ५१६)

(पा) मृषा मिथ्या च वितथे । एते वितथार्थे स्याताम् ॥ यथार्थं तु यथातथम् । एते सत्यार्थे ॥ स्युरेव तु—धारणवाचका । एते पञ्च अवधारणार्थका स्यु ॥ १५ ॥

प्रागतीतार्थक नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

सवद् वर्षेऽवरे त्वर्धागामेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

(वि) प्रागतीतार्थकम् । यथा—'प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या' इति (कु स १ ३०) । एतदतीतार्थके वर्तते ॥ नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् । यथा—'नून मत्त पर वश्या' इति (रघु १ ६६) । अवश्यम्—'अवश्य यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषया' इति (यै श पृ ६१, श्लो १५७) । ¹ एतौ निश्चये वर्तते ॥ सवद् वर्षे । यथा—'राम पञ्चदशे सवदयोध्या प्रविवेश ह' इति । एतद् ² वर्षे सवत्सरे वर्तते ॥ अवरे त्वर्धा । यथा—'अर्धा सपिण्डीकरण यस्य सवत्सराद् भवेत्' इति (या स्मृ १ २० २५५) । एतदवराय³ वर्तते ॥ आमेवम् । यथा—'आ करोमि तव प्रियम्' इति । एतदेवमर्थेऽङ्गीकारे वर्तते ॥ स्वयमात्मना । यथा—'⁴ स्वयवृत्तप्रसादस्य' इति (शिगु २ ११०) । एतदात्मना⁵ इति तृतीयार्थे वर्तते ॥ १६ ॥

¹ स्थिरपरिगृहीताश्च K3, K6

² एते J2

³ सवदिति पद यत्नरे यत्ने

J2, K5

⁴ अघर K5, K6

⁵ भवति K6

⁶ अघराय K5

⁷ स्वयं

इत या यदुग' (या स्मृ २ ३ ४६) K2, K3

⁸ आत्मनि K6, K6

(पिथ) प्रागतीतार्थकम् । यथा—'प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या' इति प्रागुक्तम् (कु. स १. ३०) ॥ नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् । यथा—'नून हन्तास्मि रायणम्' इति । अवश्यम्—'अवश्य यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषया' इति (यै. श. १५७) ॥ सवद् वर्षे । वर्षे वत्सरे । यथा—'राम पञ्चदशे सवदयोध्या प्रविवेश ह' इति । 'सवत्तृतीये चूडावर्म' इति, तृतीये वर्षे चूडाधारणं वर्तमानम्-

मित्यर्थः ॥ अपरे त्वर्वाक् । परस्मादुत्कृष्टादन्योऽपरः । अवर इत्यन्तस्य मध्या-
क्षरपाठेऽप्ययमर्थः^२ । यथा—' अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ' इति ॥
आमेवं । आमेवमिति द्वयं परोदीरितार्थस्याङ्गीकारे वर्तते । ओमेवं परममिति
प्रागुक्तम् (पृ. ६२६, इलो. १२) । ^३शब्दद्वयं तु स्वपरयोरभयोरपि संमतस्याङ्गीकारे
इति भेदः । यथा—आं किं करोमि, एवं करोमि इति ॥ स्वयमात्मना । तृतीयैक-
वचनान्तस्यात्मशब्दस्य यावानर्थः तत्र स्वयमित्यव्ययं वर्तते इत्यर्थः । यथा—
' स्वयंकृतप्रसादस्य ' इति (शिशु. २. ११०) ॥ १६ ॥

^१ रावण Gm₁, Gm₃^२ अयमेवार्थं B₆^३ शब्दद्वय B₆

(पा) प्रागतीतार्थकम् । प्राक्शब्दोऽतीतार्थकं स्यात् ॥ नूनमवश्यं
निश्चये द्वयम् । एते द्वे निश्चयार्थे स्याताम् ॥ सवद् वर्षे । सवच्छब्द^१
सवत्सार्थे^२ ॥ अवरे त्वर्वाक् । अर्वाक् शब्द अवरे इत्यधस्तादर्थे ॥ आमेवम् ।
एते द्वे जुगार्थे^३ वर्तते ॥ स्वयमात्मना । एतदेकमात्मनेति तृतीयान्तार्थे ॥ १६ ॥

^१ A₁ adds वर्षे इति^२ C₁ adds वर्तते^३ अङ्गीकारार्थं B₃

अल्पे नीचैः महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्रुते शनैः ।

सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

(वि) अल्पे नीचैः । यथा—' तथापि नीचैर्विनयादृश्यते ' इति (रघु
३ ३४) । एतदल्पार्थे वर्तते ॥ महत्युच्चैः । यथा—' शृङ्गमुच्चैर्गिरेरिदम् ' इति ।
एतद् महदर्थे वर्तते ॥ प्रायो भूमिन् । यथा—' प्रायो नववधू कान्ता^१ ' इति ।
एतद् भूमार्थे वर्तते ॥ अद्रुते शनैः । यथा—आलिङ्गति शनैः शनैः । एतद-
द्रुतेऽशीघ्रार्थे वर्तते ॥ सना नित्ये । यथा—सनातन । ^२एतन्नित्यार्थं कथयति ॥
बहिर्बाह्ये । यथा—' दासीकुम्भं ^३बहिर्ग्राभान्नियेरन् स्ववान्धवा ' इति (या
स्मृ ३ ५ २६४) । एतद् बाह्यार्थे वर्तते ॥ स्मातीते । यथा—' सेवते स्म शयन
पराङ्मुखी ' (कु स = २) इति । एतदतीतार्थे वर्तते ॥ अस्तमदर्शने ।
यथा—' ^४अस्तमेति 'युगभग्नकैसरै ' इति । एतददर्शननाम ॥ १७ ॥

¹ कान्त K₂, K₃, K₄² एतद् नित्ये वर्तते K₅³ बहिरगात् J₂⁴ अस्तमिति K₆.⁵ K₅, K₆ omit

(विव.) अल्पे नीचैः । 'यथा— तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत' इति (रघु. ३. ३४) ॥ महत्युच्चैः । यथा—महान् वातो वातीत्यर्थे उच्चैर्वातो वाति । सकारान्तावेतो¹ ॥ प्रायो भूमि । भूमि बाहुल्ये । यथा— 'प्राय. प्रत्यय-माधत्ते ²स्वगुणेषूत्तमादरः' इति (कु. सं. ६. २०) । अकारान्तः प्रायशब्दः ³यान्तेषु प्रागुक्तः (पृ. ४३३, नाना. १५३) । अद्रुते शनैः । अद्रुते शीघ्ररहित इत्यर्थः । यथा—शनैश्चर इति ॥ सना नित्ये । यथा—'पूर्णं ब्रह्म सनातनम्' इति । नित्यमित्यर्थः ॥ बहिर्बाह्ये । अनावृतो देशो बाह्यम् । तत्र यथा—ग्रामाद् बहिरिति । स्मातीते । अतीतकालसंबन्धिनि भूतार्थ इत्यर्थः । 'सेवते स्म शयन परा-ङ्मुखो' (कु. सं. ८. २) इति ॥ अस्तमदर्शने । अवर्शन दर्शनाभावो नाशप्रयुक्तः तिरोभावप्रयुक्तो वा । तत्रोभयत्र मान्तमव्ययं वर्तते । यथा—अस्तं गतो रावणः,⁴ अस्त गतो भास्करः⁵ इति ॥ १७ ॥

¹ B₆ adds नीचैर्दृष्टैः शब्दो² प्रगुणेषु T₁₁, T₁₂³ ब्रह्मवर्गजनशनेऽपि

प्रायशब्दोज्ज्वरान्त (१, २ ४८०)

⁴ B₆ adds इति नाशार्थे,⁵ इति तिरोधानार्थे

(पा) अल्पे नीचैः । नीचैः शब्दोऽप्यर्थे नीचार्ये चापि ¹स्यात् ॥ महत्युच्चैः । उच्चैः शब्दो महदर्थे स्यात् । उच्चार्थेऽपि स्यात् ॥ प्रायो भूमि । प्राय शब्दो भूमाय² ॥ अद्रुते शनैः । शनैः शब्दोऽशीघ्रार्थे ॥ सना नित्ये । सना-शब्दो नित्यार्थे वर्तते ॥ बहिर्बाह्ये । बहिः शब्दो बाह्यार्थे ॥ स्मातीते । स्मशब्दो-ऽतीतार्थे । स्मृतिनिषेधयोरपि स्यात् । 'स्मृती वृत्ते निषेधे स्म' इति वैजयन्ती (पृ. २८४, श्लो ७) ॥ अस्तमदर्शने । अस्तशब्दोऽदर्शनार्थे ॥ १७ ॥

¹ A₁ adds अधस्तादर्थेऽपि स्यात्² B₃ adds वर्तने

अस्ति सत्त्वे रपोषतावु अं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ।

हं तयः स्यादुपा रात्रेरवसाने नमो नतो ॥ १८ ॥

(वि) अस्ति सत्त्वे । यथा—‘आस्तिक श्रद्धधानश्च’ इति (या स्मृ १ १० २६८) । एतत् सत्त्वे सतोभावे वर्तते ॥ रूपोक्तौ हुम्^१ । ‘प्रसह्य^२ हुकारनिर्वर्तित पुरा’ इति (कु स ५ ५४) । ^३उमिति वा पाठ । यथा—‘^३उमित्युवाच पुरत पुरुषस्य कान्ता’ इति । एतद् रूपोक्तौ वर्तते ॥ उ प्रश्ने । ‘उ ^४आगत शत्रु’ इति । एतत् प्रश्नार्थे वर्तते ॥ अनुनये त्वयि । यथा—‘^५अयि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम्’ इति (कु स ५ ३३) । ^६एतदनुनये वर्तते ॥ तर्के तु स्यात् । यथा—‘स्याच्चेत् किं नोपपद्यते^७’ इति (कु स ६ ६१) । ‘तर्के नु स्यात्’ इति वा पाठ । यथा—रामो नु लक्ष्मणो नु इति । एतौ तर्के वर्तते ॥ उपा रात्रेरवसाने । यथा—उपा जना प्रबुध्यन्ते इति । एतत् प्रभाते वर्तते ॥ नमो नतौ । यथा—नमो विष्णवे । एतन्नत्यर्थे वर्तते ॥ १८ ॥

^१ हुमिति विदुतौ विवरणे च पाठ

^२ असह्यहुकार इति मृ ग्र (पृ ५४)

^३ उमिति K₄, K₅

^४ मागत J₂, K₄

^५ अयि इति मु ग्र (पृ ५७)

^६ अयित्यनुनये K₅

^७ तर्के स्यात् स्यात् K₂

^८ K₅ adds स्यादिति तर्के वर्तते

^९ नोपपद्यते इति मु ग्र (पृ ७६).

(घिब) अस्ति सत्त्व । अस्तीति कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकमव्यय सत्तावाचकम् । यथा—‘घण्टा पदानामस्तित्वम्’ ‘अस्तिकीरा ब्राह्मणी’ (काशिका १, पृ १०६) इति ॥ रूपोक्तौ हुम् । रोधेण यच्चसि हुमिति निपातो वर्तते । यथा—‘बुद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हु वर्तते’ इति भवभूति (उत्तर ५ ३५) । अनुचितभवदीयवचनभ्रवणेनास्माकं रोषोक्तिर्वर्तते इत्यर्थः । अन्ये तु रूपोक्ताधूम् इति मकारान्त दीर्घमोष्ठ्य स्वर पठन्ति । यथा—ऊ सैव भवत प्रिया । भवतो मनसि या वर्तते सैव प्रिया नाहं प्रियेत्यर्थः ॥ उ प्रश्ने । परोदीरित मनसिकृत्य प्रकृतप्रसङ्गविशेषजिज्ञासाविष्करणमिह प्रश्नशब्देन विवक्षितम् । अत्र उमिति ह्रस्वो मान्तो निपातो वर्तते । ‘उकोनुट् पेरु’ ॥ अनुनये त्वयि । यथा—‘अयि जीवितनाथ जीवसि’ इति (कु स ४ ३) । ‘अयि मुग्धे’ इति च ॥ तर्के नु स्यात् । द्वयमूहे । यथा—‘अस्तशंलगहनं नु विवस्वानाविवेश जलधिं नु महो नु’ इति (किरा ६ ७) । स्यात्—‘यद्यनिर्गन्तं स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात्’ इति ॥ उपा रात्रेरवसाने । रात्रेऽचतुर्थप्रहरोत्तराधे

घटिकाचतुष्टये^२ । यथा—‘उषातनो वायुरूपेति मन्दम्’ इति । नमो नतो ।
 नतो प्रणामे । यथा—‘नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे’ इति (भागवत.
 १२. १२. १) । ‘नमः^३ स्वस्ति . . .’ इत्यादिना (२. ३. १६) चतुर्यो ।
 ‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ (१. ४. ७४), ‘विभाषा कृञि’ (१. ४. ७२) इति
 गतिसज्ञापके ‘नारायण नमस्कृत्य’ इत्यादौ ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
 बलीयसी’ (परि. २. ३. १६) इति द्वितीयैव भवति । ‘नमोवरिवश्चित्रड
 क्यच्’ (३. १. १६) इति क्यच्प्रत्यये तु ‘नारायणं नमस्यति’ । ‘स्वयंभुवे
 नमस्कृत्य’, ‘ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य’ इत्यादयः प्रयोगाः ‘पत्ये शेते’ ‘युद्धाय
 संनह्यति’ इत्यादिवदुपपादनोपाः ॥ १८ ॥

^१ उ प्रश्ने Tv, ऊम् B०

^२ Tj1, Tj2 add उपाशब्दो वर्तते

^३ नमनम् ।

‘णम प्रह्वत्वे’ । असुन् (उ ४ १८६) [नम] इति भा दी (पृ ५१७)।

(पा) अस्ति सत्त्वे । अस्तिशब्द सत्त्वे इति विद्यमानताया वर्तते ।
 अस्ति ^१देवदत्त, अभूत् भवति भविष्यति वा इत्यर्थः । ‘अस्त्याह कालसामान्ये
 तिङन्तप्रतिरूपकम्’ इति त्रिकाण्डशेषे (पृ ३७, श्लो १०२५) ॥ रूपोक्ता-
वम् । ऊशब्दो रूपोक्तौ दीर्घादि^२ ॥ उ प्रश्ने । उ शब्द प्रश्नार्थं ह्रस्वादि ॥
अनुनये त्वयि । अयिशब्दो अनुनयपूर्वक प्रश्नार्थे^३ । ‘अयि प्रश्नेनानुनये’ इत्य-
मरमाला ॥ तर्के नु स्यात् । नुस्याच्छब्दौ तर्कार्थे^४ ॥ उपा रात्रेरवसाने । उपा-
 शब्दो रात्रिशेषे । उप शब्दोऽप्यस्ति । ‘उपा स्याद् रजनीशेष उप इत्यपि दृश्यते’
 इति रभस ॥ नमो नतो । नम शब्दो नत्यर्थे । अनव्ययनम शब्दोऽप्यस्ति ।
 ‘यत्तन्म किमपि शुश्रुम देवताभ्य’ इति । ‘त्वामन्तरेण नमसामवसानभूमिम्’
 इति च ॥ १८ ॥

^१ A1 omits देवदत्त

^२ B३, C1 add अनुनासिक, ऊ A1

^३ A1 adds

प्रश्नो नामानुवर्तनम्, ‘अनुवर्ति स्युष्ट’ । ^४ B३ adds स्याताम्

पुनरर्थेऽङ्ग निन्दाया दुष्ट सुष्टु प्रशंसने ।

(आमानुशुष्ये स्मरणेऽप्ये फड् विघ्ननिराकृतौ ।

अङ्गीकृतौ स्यादधिकं हीनसंबोधने तु रे ॥)

सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(वि.) पुनरर्थेऽङ्ग । यथा—‘मूर्खस्तु^१ नावमन्तव्य किमङ्ग विद्वान्’ इति (स्वामी पृ. ३४१) । एतत् पुनरर्थे वर्तते । निन्दाया दुष्टु । यथा—दुष्टु-वृत्तिर्दुर्जनं स्यात् । एतन्निन्दाया वर्तते ॥ सुष्टु प्रशसने । यथा—सुष्टु भुक्त मया गृहे । एतत् प्रशसाया^२ वर्तते ॥ ^३आमानुगुण्ये । यथा—आम वर्तते । एतदानुगुण्ये स्ववशस्वे वर्तते । स्मरणेऽप्ये । यथा—अये पूर्व कृतं मया । एतत् ^४स्मरणे वर्तते ॥ फड् विघ्ननिराकृतौ । ‘अस्त्राय फट्’ इति (वरदपूर्वतापन्युपनिषत् २ २) । एतद् विघ्ननिराकरणे वर्तते ॥ ^५अङ्गीकृतौ स्यादथ किम् । यथा—देवदत्त घट करोषि? अथ किम् । एतदङ्गीकारे वर्तते ॥ हीनसबोधने तु रे । यथा—रेरे ^६पापिन् ममान्तिकादपसर । एतत् हीनसबोधने वर्तते ॥ साय साये । यथा—‘विन्यस्तसायतनमल्लिकासु’ इति । एतत् साये दिनान्ते वर्तते ॥ प्रगे प्रातः प्रभाते । यथा—^७इत्थ रथाश्वेभनिपादिना प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद् वहि’ इति (शिशु १२. १) । प्रातः—‘प्रातः सध्यामुपासीत’ इति (या. स्मृ. १ ५ ६८) । एतौ प्रभाते वर्तते ॥ निकपान्तिके । यथा—‘विलङ्घ्य लङ्का निकपा हनिष्यति’ इति (शिशु १ ६८) । ^८एतत् समीपार्थे वर्तते ॥ १६ ॥

^१ मूर्तिस्तु K₄^२ प्रशसनार्थे K₄^३ ‘आमानुगुण्ये . हीनसबोधने तु रे’

इति श्लोकोऽधिक पाठ

^४ स्मरणार्थे J₂^५ अङ्गीकृते K₄^६ पाप J₂, K₄^७ साय समयमिन्तस्तस्य J₂^८ J₂, K₂ omit the first two words^९ निकपाइत्यन्तिकार्थे वर्तते K₅

(वि.) पुनरर्थेऽङ्ग । अत्र पुनरर्थे भेदरूपः । यथा—‘मूर्खोऽपि नाव-मन्तव्यः किमङ्ग विद्वान्’ इति मुरारिनाटके । ‘नारकोऽपि तं चोत्तिष्ठमानं पौरजानपदाः प्रकृतयोऽप्यनूत्तिष्ठेरन्^१ किमङ्ग संबन्धिवान्धवाः’ इति । किपुनः संबन्धिवान्धवा इत्यर्थः ॥ निन्दायां दुष्टु । यथा—दुष्टु जल्पति । गर्हितं बद्-तोत्तर्यः ॥ सुष्टु प्रशंसने । यथा—सुष्टु भाष्यकारेण इति ॥ ^२आमानुगुण्ये । आनुगुण्ये आनुकूल्ये । यथा—आम मैथिलि । आम इति ह्रस्वान्तोऽयं निपातितः स्मरणेऽप्ये । यथा—‘अये पूर्वं कृतम्’ इति पूर्वं मया कृतं स्मृतमित्यर्थः ॥ फड् विघ्ननिराकृतौ । यथा—‘हुं फट्’ ‘अस्त्राय फट्’ (वरद. उप. २. २.) ॥ अङ्गीकृतौ स्यादथ किम् । यथा—‘देवदत्त किं मोक्षसे’ इति पृष्ट आह ‘अय

किम्' इति ॥ हीनसंबोधने तु रे । यथा—'रे रे रावण' इति । केचित् 'हीन-
संबोधने त्वरे' इति स्वरादिद्वयक्षरं पठित्वोदाहरन्ति—यथा—'रे रे वानर
को भवानहमरे त्वत्सूनुहन्ताहवे' इति । इह कैश्चित् टीकाकारैः 'आमानुगुण्ये'
इत्यादिश्लोको न व्याख्यातः न पठितश्च । सायं साये । अत्र साय इति सप्तम्या
विनिर्दिशन्ननव्ययोऽप्यकारान्तः सायशब्दोऽस्तीति दर्शयति । कालवर्गोऽप्यकारान्त
उक्तः^३ (पृ. ७४) । स च सायाह्ण इत्यादौ दिनान्ते वर्तते । 'सायमण्डनमभि
त्वरयन्त्यः' (किरा. ६. ६) इत्यादौ निशामुखे । अत्रोभयत्रापि सायमिति
मान्तमव्ययं भवति । यथा—'सायंतन्यपरत्र चेन्मृततिथिः प्रत्याद्विके मासिके
सा ग्राह्या' इति दिनान्ते । 'सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति' इति निशामुखे ॥
प्रगे प्रातः प्रभाते । प्रगे इत्येकारान्तमव्ययम् । यथा—'प्रगेतनो धायुरपति
मन्दम्' इति । प्रातः—'प्रातःसंध्यामुपासीत' इति (या. स्मृ. १. ५. ६८) ॥
निकपान्तिके । यथा—'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति
(शिबु. १. ६८) । लङ्कायाः समीपे इत्यर्थः । 'अभित्.परितःसमयानिकषा
हाप्रतियोगेषु च दृश्यते' (वा. १. ४. ४८) इत्यनेन निकषाशब्दयोगे लङ्काशब्दस्य
द्वितीया ॥ १६ ॥

^१ प्रकृतयोऽनुतिष्ठेरन् T₁₁, T₁₂

^२ विवरणोऽपि श्लोकोऽयमधिन पठित

^३ 'साय. संध्या पितृप्रभू' इति (पृ ७४).

^४ सायमण्डलमिति मु. प्र. (पृ. १७८)

^५ साय प्रातर्जुहोति इति बौधायनसूत्रे (७३ १६).

(पा) पुनरर्थोऽङ्ग । अङ्गशब्द 'पुनरर्थे ॥ निन्दाया दुष्टु । दुष्टुशब्दो
निन्दार्थे ॥ सुष्ठु प्रशसने । सुष्ठुशब्द प्रशसायाम् ॥ साय साये । सायशब्द. साये
इति दिवसावसाने ॥ प्रगे प्रातः प्रभाते । एते द्वे दिवसादौ^२ ॥ निकपान्तिके ।
निकषाशब्द. समीपार्थे^३ ॥ अनुक्तम्—अत्यन्ताय स्यान्नितान्ते । अत्यन्तायशब्दो
नितान्तार्थे स्यात् ॥ १६ ॥

^१ C₁ adds स्यात्

^२ प्रभातेऽर्थे A₁.

^३ B₂ adds the verse 'आमानुगुण्ये

... हीनसंबोधने तु रे'.

परस्परार्थोपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

अद्यात्राद्वय पूर्वोऽद्घीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तयाधरान्यान्यतरेतरात् पूर्वधुरादयः ।

(वि) परुत्परारि—पूर्वतरे यति । पूर्वे पूर्वतरे यति वर्तमाने च क्रमेण

परुच्छब्द परारिशब्द ऐषम शब्दश्च ^१वर्तते । अत्रोदाहरणे श्लोक —

‘ परारिसचित वित्त परुल्लष्टमभोगत ।

^२ऐषमश्चीयते यत्नात् ^३तस्य किं वा भविष्यति ’ ॥

इति ॥ अद्यात्त्राह्नि । अद्यात्त्राह्नि अस्मिन् वर्तमानेऽहनि अद्यशब्दो वर्तते । यथा—
 ४‘ अरावणमराम वा जगदद्येति निश्चित ’ इति (रघु १२ ८३) ॥ अथ पूर्वोऽ-
ह्नीत्यादौ—पूर्वोद्युरादय । अस्यायं—पूर्वोत्तरापरात् तथा अन्यान्यतरेतरात्
 शब्दाच्च पूर्वोऽह्नीत्यादौ ^५पूर्वोद्युरादय शब्दा वर्तन्ते । अत्र क्रमेणोदाहरणानि—
 पूर्वोद्यु—‘ निमन्त्रयेत् पूर्वोद्यु ’ इति (या स्मृ १ १० २२५) । उत्तरेद्यु—
 ‘ नान्दीमुखादुत्तरद्युर्विवाह ’ इति । अपरेद्यु अधरद्यु—‘ आगतानपरेद्युस्तानधरेद्यु
 समागता ^६’ इति । अन्येद्यु—‘ अन्यद्युरात्मानुचरस्य भावम् ’ इति (रघु २ २६) ।
 अन्यतरेद्यु—‘ पञ्चमीपष्ठधोरन्यतरद्यु पितर द्रक्ष्यसि ’ । इतरेद्यु—‘ कष्टदि
 नादितरेद्यु प्रियो द्रष्टव्य ॥ २० ॥

^१ वर्तन्ते K₄, K₅

^२ ऐषमश्च यत् K₅ K₆

^३ तत् K₆

^४ K₃, K₄

omit the first half

^५ पूर्वोद्युरित्यादय K₅

^६ समागतान् K₂, K₃

^७ अष्टदिन° J₂

(विष) परुत्परारि—पूर्वतरे यति । पूर्वस्मिन्नब्दे परुच्छब्द । पूर्वतरे
 यत् परारिशब्द । यति वर्तमाने यत् ऐषम इत्यर्थः । ‘ सद्य परुत्परार्यैषम . . . ’
 (५ ३ २२) इत्यत्र काशिका (२, पृ ६१)—‘ पूर्वपूर्वतरयो परभावो निपा-
 त्यते^१ उदारी च प्रत्ययो सवत्सरेऽभिधेये । पूर्वस्मिन् सवत्सरे परुत्, पूर्वतरे सवत्सरे
 परारि । इवम इशभाव समसण्प्रत्ययो निपात्यते सवत्सरेऽभिधेये । “ इवम^२ इश् ”
 (५ ३ ३) इतीशादेश आदिवृद्धिश्च । अस्मिन् ^३सवत्सरे ऐषम ।’ यथा—

‘ परारिसचित वित्त परुल्लष्टमभोगत ।

ऐषमश्चीयते यत्नात् तस्य किं वा भविष्यति ॥ ’

तथा च—

‘ परारिसर्दाशतसनिवेशो परुत्पराभूतसरोजकोशो^४ ।

इमावियन्तो पुनर्यमस्ते कुची कियन्तो पुरतो भवेताम् ॥ ’

इति ॥ अद्यात्राह्नि । अत्र वर्तमानेऽहनि, अधिकरणार्थप्रधाने । यथा—‘अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय’ इति (रत्ना. १. ५-) । अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ—पूर्वेद्युरादयः । अस्यार्थः—‘पूर्वं उत्तर अपर इत्येतेभ्यः, अधर अन्य अन्यतर इतर इत्येतेभ्यश्च सप्तभ्यः शब्देभ्यः क्रमेण पूर्वेऽह्नि उत्तरेऽह्नि अपरेऽह्नि इत्याद्यधिकरण-त्वविशिष्टार्थविवक्षायाम् एद्युसिप्रत्यये, पूर्वेद्युः उत्तरेद्युः अपरेद्युः अधरेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः इत्येते सप्त शब्दा भवन्ति । ‘सद्यः परत् परार्थेऽपमः परेद्यव्य-द्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युस्तरेद्युः’ (५. ३. २२) इति निपातनादेषां साधुत्वम् । यथा—‘पूर्वेद्युर्नान्दीमुखम्’ इति । ‘पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे’ इति रुद्रवाक्यात् पूर्वेद्युशब्दः प्रातरर्थेऽपि वर्तते । उत्तरेद्युः—‘नान्दीमुखादीनामुत्तरेद्युर्विवाहः । अपरेद्युः—‘तस्मिन्नपरेद्युर्वा गृहप्रवेशः । अधरेद्युः—‘सर्वत्रोपवासदिनादधरेद्युरेकभुक्तं कुर्यात् । अन्येद्युः—‘अन्येद्युरात्मानु-चरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः’ इति (रघु. २. २६) । अन्यतरेद्युः—‘प्रतिपत्पञ्चदश्योरन्यतरेद्युरागमिष्यत् प्रभाकरः’ इति । इतरेद्युः—‘रिवर्तितये-रितरेद्युर्द्वन्द्व्यो राजा’ इति ॥ २० ॥

¹ B₈, Tv omit निपात्यते ² इदं वाक्यं मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते ³ वसरे
Gm₃, Tv ⁴ ‘पयोजकोशी Tv ⁵ अथ पूर्वेऽह्नीत्याद्यधिकरणविशिष्टार्थ-
विवक्षायामेद्युसिप्रत्यये पूर्वेद्युः सप्त शब्दा भवन्ति Tv

(पा) परत्परारि—पूर्वतरे यति । परत् परारि ऐपम ‘इत्येते शब्दा
‘पूर्वपूर्वतरवर्तमानवर्षेण स्युः । यथा—

‘परारिसदृशितसनिवेशी परत्परामृतसरोजकोशी ।

‘तथैपमस्तालफलोपमी तौ स्तनी विनन्तौ पुरतो भवेताम् ॥’

इति ॥ अद्यात्राह्नि । अद्यशब्दोऽत्राह्नीत्येतस्मिन्नयं स्यात् ॥ अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ—पूर्वेद्युरादयः । पूर्वेद्युरादिशब्दा पूर्वादिशब्देभ्यः सक्ताणां पूर्वेऽह्नीत्याद्यर्थेषु स्युः । पूर्वेद्युः पूर्वाह्णश्च पूर्वदिवसश्च स्युः । ‘पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे’ इति रुद्र । उत्तरेद्युः ‘उत्तरेऽह्नीत्यर्थः । अपरेद्युरपरेऽह्नि । अधरेद्युरधरेऽह्नि । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि । अन्यतरेद्युरन्यतरस्मिन्नहनि । इतरेद्युरितरस्मिन्नहनीत्यर्थः ॥ २० ॥

¹ A₁ omits इत्येते.² पूर्वं पूर्वतरे वर्तमाने च वर्षे स्यु B₃, C₁³ इमावियन्तीपुनरप्यमस्त्यो A₁⁴ A₁ omits the three lines

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

ह्योऽतीतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तत्परेऽह्नि ।

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

(वि.) उभयद्युश्चोभयेद्युः । ¹ एतावुभयोरह्नोरित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । यथा—उभयद्युरूपणम्² । उभयेद्युरुत्सव ॥ परे त्वह्नि परेद्यवि । परेऽह्नीत्यर्थे परेद्यवि इत्यव्यय वर्तते । यथा—परेद्यवि दृष्टस्ते सखा ॥ ह्योऽतीते । गतेऽह्नि ह्य इत्यव्यय वर्तते । यथा—ह्य सर्वमभवत्³ ॥ अनागतेऽह्नि श्वः । अनागते वर्तमानानन्तरदिवसे श्व शब्दो वर्तते । यथा—‘श्व कार्यमद्य कुर्वीत’ इति⁴ ॥ परश्वस्तत्परेऽह्नि । ⁵ श्वोदिनानन्तरेऽह्नि परश्व शब्दो वर्तते । यथा—परश्वो वा भविष्यति ॥ तदा तदानीम् । एतौ तस्मिन्⁶ काले इत्यर्थे वर्तते । यथा—‘तदा चक्षुष्मता प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः’ इति (रघु ४ १८) । तदानीम्—‘यदा स्यात् प्रियया सङ्गस्तदानीमेव मे सुखम्’ इति ॥ युगपदेकदा । एतौ तुल्यकाल इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । यथा—‘युगपद्व्यानशे दिशः’ इति । एकदा—एकदा मिलिता द्विजा ॥ सर्वदा सदा । एतौ सर्वस्मिन् काले⁷ इत्यर्थे वर्तते । यथा—‘सर्वदा सर्वदोऽसीति याचते याचकः सदा’ ॥ २१-२ ॥

¹ उभयस्मिन् अह्नि K₅² K₄ adds मया³ एतद् गतदिननाम K₂, K₆⁴ K₂, K₆ add एतदनागतदिननाम⁵ K₅ omits दिन⁶ अस्मिन् काले K₆⁷ इत्यस्मिन्नर्थे K₂, K₄

(वि.) उभयद्युश्चोभयेद्युः । उभयस्मिन् अह्नीत्यर्थे ‘द्युश्चोभयाद्व्यव्यः’ (वा. ५. ३. २२) इति द्युःप्रत्यये उभयद्युः, तदभावपक्षे ‘सद्यःपरत् परारि ...’ (५. ३. २२) इत्यादिनिपातनात् एद्युसिप्रत्यये उभयेद्युः । यथा—‘उभयेद्युर्जलूकाभिरसृङ्मोक्षः प्रशस्यते’ इति ॥ परे त्वह्नि परेद्यवि । पूर्ववदेव निपातनात् साधुः । यथा—‘हन्तास्मि लङ्काधिर्पात¹ परेद्यवि’ इति ॥ ह्यो गते । अह्नीत्यनुकृष्यते । गतेऽनन्तरातीते दिने । यथा—‘ह्योगोदोहोद्भव घृतम्’ इति ॥ अनागतेऽह्नि श्वः । सनिहित एव भविष्यति दिवसे । यथा—‘श्वोभूते

ब्राह्मण वृणोते' इति । 'श्वो न हन्त्या जयद्रथम्' इति च । ह्यस् श्वस् शब्दावुभावपि सकारान्ताव्ययौ ॥ परश्वस्तत्परेऽहनि । तस्मात् श्वःशब्दवाच्यात् परेऽनन्तरेऽहनि परश्वः । पारस्करादित्वेन (६. १. १५७) परशब्दादुत्तरस्य श्वःशब्दस्य सुडागमे श्चुत्ये च परश्वः । यथा—'परश्वोऽपि बाहोन्तसवः' इति ॥ तदा तदानीम् । द्वय तस्मिन् काले इत्यर्थे वर्तते । 'तदो दा च' (५. ३. १६) इति वर्तमानकाले^१ वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् तच्छब्दाद् दाप्रत्ययः । चकाराद् दानी-प्रत्ययश्च (५. ३. १८) । यथा—'तदेव प्रातःसवनाय ऽसर्पन्ति' इति । तदानीम्—'तदानीं कलहो महान्' इति ॥ युगपद् एकदा । बहुनीनां^२ क्रियाणामवच्छेदक्यूनान्तिरेकरहिते काले द्वय वर्तते । तत्र युगपत् 'इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । यथा—युगपद्^३ भ्रजन्ति, युगपदागच्छन्ति^४ इति । एकदा—'सर्वैकान्यायित्तदः काले दा' (५. ३. १५) इति दाप्रत्ययः । यथा—एकदा कर्म कुर्वन्ति इति ॥ सर्वदा सदा । सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे द्वयम् । 'सर्वैकान्य. . .' इत्यादिना (५. ३. १५) सर्वशब्दात् सप्तम्यन्तात् काले वर्तमानाद् दाप्रत्यये सर्वदा । यथा—सर्वदा क इव वा सहिष्यते । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम्' (५. ३. ६) इति विकल्पेन सभावे सदा । यथा—सदातन इति ॥ २१-२ ॥

^१ अधिपति B₆, Gm₃

^२ 'काले' इत्येव वाग्विवायाम् (२, पृ. ६०)

^३ अवच्छेदके Gm₃

^४ युवन्त्यस्मिन् काले । 'यु मिश्रणादौ' । गपदाप्रत्यय । युगपतेऽस्मिन् । 'पठ गनौ' । इतःप्रत्यय इति भा दी (पृ ५१८).

^५ भ्रजन्ते Gm₃

^६ आगच्छन्ति B₆

(पा) उभयद्युश्चोभयेद्यु । एते द्वे^१ उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे स्याताम् ॥ परेद्यवि परेऽहनि । परेद्यविशब्द परेऽहनीत्यर्थे^२ स्यात् ॥ ह्यो गते । ह्य गन्तो भूतदिवमार्थे स्यात् । 'निघ्नन्' ॥ अनागतेऽहनि श्र । श्र शब्दोऽनागतदिवमार्थे^३ स्यात् । 'रेपु' ॥ परश्वस्तत्परेऽहनि । पश्चव.शब्दः^४ श्र परदिवमार्थे स्यात् । 'मर्नाटु' ॥ तदा तदानीम् । एते द्वे तस्मिन् काले इत्यर्थे स्याताम् । 'अप्पुटु'^५ ॥ तर्हिण्वोऽपि स्यान् । 'यदा यर्हि तदा तर्हि' इति यैजयन्ती (पृ २८७, श्लो ५) ॥ यगपदेऽहनि । एते द्वे एवस्मिन् काले इत्यर्थे स्याताम् । 'ओऽप्पुटु'^६ ॥ गवंदा गदा । एते द्वे गवस्मिन् काले इत्यर्थे स्याताम् । 'यत्तत्पुटुन्त'^७ ॥ २१-२ ॥

¹ उभयोरहो रित्यर्थे B₃ ² परेऽह्नीत्यर्थे B₃ ³ भूनेऽह्नि B₃; भूतदिनार्थे C₁.
⁴ अनागतेऽह्नि B₃ ⁵ श्व.परेऽह्नि B₃ ⁶ B₃ omits

एतहि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः

(वि.) एतहि संप्रति—सांप्रतं तथा । एते पञ्चशब्दा अस्मिन् काले इत्यर्थे वर्तन्ते । ¹यथा—एतहि क्रियते कार्यम् । संप्रति—‘संप्रत्यसांप्रत वक्तुम्’² इति (शिषु. २. ७०) । इदानीम्—‘इदानीमस्मि सवृत्त ³सचेता. प्रकृति गत.’ इति (भ गी ११. ५१) । अधुना—‘वलावलेपादधुनापि पूर्ववत्’ इति (शिषु १ ७२) । सांप्रतम्—‘तत्पापो धाम सांप्रतम् ॥ दिग्देशकाले—प्रत्यगादय । अस्यार्थ—पूर्वादौ पूर्वपश्चिमोत्तराधरेषु दिग्देशकाले⁵ दिग्धे देशार्थे कालार्थे गम्यमाने प्रागुदक्प्रत्यगादय प्राक् उदक् प्रत्यक्, आदिशब्दावधस्तात् अर्वाक् इति पञ्चाव्यय भवन्ति । अतोदहरणानि—दिशि यथा । प्राक्—‘आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते’ इति (म. स्मृ २. ५२) । देशे यथा—‘प्राग्भागत पतदिहेदमुपत्यकासु’ इति (शिषु. ४ ४६) । काले—‘प्राक्सृष्टे केवलात्मने’ इति (कु स २ ३) । एवमुदक्प्रत्यगादिष्वपि कालवर्जमुदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

इति श्रीवडगललिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविभूताव्ययवर्ग ७

¹ अतोदहरणानि K₂, नमेषो K₄ ² J₂ adds उक्ते मुसलपाणिना ³ K₂,
 K₃ omit the latter half ⁴ तद्वच्च K₆ ⁵ °नालेषु K₈ ⁶ प्राङ्मु-
 खोऽत्रानि भुञ्जीत K₆ ⁷ °वर्गविवरण समाप्तम् J₂

(वि.) एतहि संप्रति—सांप्रतं तदा । एते पञ्च शब्दाः अस्मिन् काले इत्यर्थे वर्तन्ते । ‘इदमो हिल्’ (५. ३. १६) इति हिप्प्रत्ययः । ‘एतेतो रयोः’ (५. ३. ४) इति इदम एतादेशश्च । संप्रतिशब्दस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिव्येन (२. १. १७) निःपमादिशब्दवदव्ययीभावत्वम् । ‘दानीं च’ (५. ३. १८) इति सप्त-
 म्यन्ताद् इदंशब्दात् काले वर्तमानात् दानींप्रत्यये इदादेशे च इदानीशब्दसिद्धिः ।
 ‘अधुना’ (५. ३. १७) इति निपातनाद् इदंशब्दात् काले वर्तमानात् सप्तम्यन्तात्

धुनाप्रत्ययः प्रकृतेरशादेशे च अधुनाशब्दः साधुः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (१. १. ३८) इत्यव्ययत्वम् । संप्रतिशब्दादेव स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये सांप्रतम् । यथा—
 एतहि क्रियते । संप्रत्येवागतं मया । इदमिदानीं निरूप्यते । उपयोगोऽधुनोच्यते ।
 'कोन्वस्मिन् सांप्रतं लोके' इति (रामा. १. १. २) ॥ दिग्देशकाले—प्रत्यगादयः ।
 अस्यार्थो यथा—'दक्षिणोत्तराम्यामतसुच्' (५. ३. २८) इत्यत्र सूत्रे दिग्देशकालेषु इत्यर्थत्रयानुवृत्तावपि दक्षिणशब्दस्य काले घृत्यसंभवाद् उत्तरशब्दादेवार्थत्रयवृत्तेरतसुच्प्रत्ययविधिरङ्गोक्तो वृत्तिकाराविभिः (काशिका २, पृ. ६२) ।
 एवं प्रकृतेऽपि दिग्देशकाल इत्यविशेषणोक्तावपि प्राक्पदस्यैवायं विधिः ।
 उवगादिशब्दानां तु कालरूपायै वृत्त्यसंभवाद् अयं द्वय एव विधिः । यथा—'प्राङ्मुखोऽग्नानि भुञ्जीत' इति प्राच्यां दिशि । 'प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासु' इति (शिशु. ४. ४६) प्राग्देशः । 'प्राक्सृष्टेः केवलात्मने' (कु. सं. २. ३) इति पूर्वकाले । कण्ठस्थग्रहासूत्र उदङ्मुख इति उदीच्यां दिशि । उदक्प्रवण इति देशे ।
 प्रत्यगा तारकोदयादिति प्रतीच्यां दिशि, प्रत्यगुन्नत इति देशे । आदिशब्देन अर्वाक् अधराक् इत्यादि । यथा—'प्राग् अयाग् उदग् अधराक् सर्वतस्त्वा दिश आघायन्तु' इति श्रुतिः (तै. सं. १. ४. १. २) । तथा 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो 'दिग्देशकालेष्वस्तातिः' (५. ३. २७) इति प्राची अयाची उदीची अधरा इत्येतेभ्यो ययासंभवं दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः अस्तातिप्रत्यये सति 'अञ्चेलुक्' (५. ३. ३०) इति दिक्शब्दस्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् । ततो 'लुक्तद्धितलुक्' (१. २. ४६) इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि प्राक् अर्वाक् प्रत्यक् अधराक् इति भवति । इदानीं शेषकारेणोक्ता निरूप्यन्ते ।

‘उयता ग्रन्थकृता केचित् प्रत्ययान्ताव्यया इह ।

तत्प्रसङ्गादतिरूप्यन्ते प्रत्ययान्ताव्ययाः परे ॥’

इत्यव्ययवर्गनिरूपणप्रस्तावे परत्परारितदातदानीमित्यादयः केचित् प्रत्ययान्ताव्ययाः अमरसिंहनाथेन प्रदर्शिताः । तत्प्रसङ्गादपरेऽपि प्रत्ययान्ता अव्यया निरूप्यन्त इत्यर्थः । तानेव श्लोकेन संप्रहृति—

मुक्त्वमुच्चातसिन्नुदादामेधाहिलाहयः ।

साच्चिद्वाङ्मन्त्रमुञ्चकत्वाशस्यतिमान्तकृदध्ययम् ॥

इति । एतेषा च सुजन्तप्रभृति मान्तकृदन्तपर्यन्ताना 'स्वरादिनिपातमव्ययम्'
(१ १ ३७) इत्यधिकारे सूत्रवार्तिकभाष्यकारैरव्ययत्वकथनात्,

‘सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥’

इति (काशिका १, पृ १४) अव्ययलक्षणस्य सद्भावाच्च सुस्पष्टमव्ययत्वम् ।
सुजादिप्रत्ययान्ता अव्ययीभावसमासश्च अव्यया इत्यर्थः । एषा क्रमेणोदाहरणानि ।
सुच्—‘द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच्’ (५ ४ १८) । ‘द्विभुङक्ते त्रिभुङक्ते, चतुरवक्त
हवि’ इति । कृत्वसुच्—‘सत्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्’ (५ ४
१७) । यथा—‘पञ्चकृत्वस्ते नम’ इति (तं आ ४ २८ १) । षट्कृत्व,
सप्तकृत्व । त्रा—‘तदधीनवचने’ (५ ४ ५४) ‘देवे त्रा च’ (५ ४ ५५) ।
ब्राह्मणाधीन देय करोति ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात्
(काशिका २, पृ ६१) । अत्र कृत्वस्तिर्योगनियमः । ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो
द्वितीयासप्तभ्योर्बहुलम्’ (५ ४ ५६) इति त्रा । अत्र धातुनियमो नास्ति ।
यथा—देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु गच्छति, देवत्रा गच्छति इत्यादि
(काशिका २, पृ ६१) । एव मनुष्यादयोऽप्युदाहार्याः । बहुलग्रहणाद् ‘बहुत्रा
जीवतो मन’ (ऋग्वेद १० १६४ २) इत्याद्यपि भवति । तसिल्—
‘पञ्चम्यास्तसिल्’ (५ ३ ७) कस्मादित्यर्थे कुत । सर्वस्मादित्यर्थे सर्वतः ।
यस्मादित्यर्थे यत इत्यादि । ‘पर्यभिन्म्या च’ (५ ३ ६) इत्यत्र सर्वोभयार्थं
वर्तमानाभ्या प्रत्यय इष्यते । परित, अभित इति । तथा—‘प्रतियोगे
पञ्चम्यास्तसि’ (५ ४ ४४) । ‘प्रद्युम्नो वासुदेवत प्रति’ (काशिका २, पृ
८८) । मायानस्मै तिलत प्रति यच्छति इति । ‘तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसर्त्या-
नम्’ (वा ५ ४ ४४) इति । आदौ आदित । मध्ये मध्यत । पार्श्वे पार्श्वत ।
पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि ॥

त्रल्—‘सप्तम्यास्त्रल्’ (५ ३ १०) इति सप्तम्यर्थः । यथा—कस्मिन्नित्यर्थे
कुत्र । यत्र, तत्र इत्यादि ॥ दा—‘सर्वैकान्याकयत्तद काले दा’ (५ ३ १५)
इति । सर्वदा, सदा, एकदा ॥ अत्—‘किमोऽत्’ (५ ३ १२) । किम् ‘क्वाति’
(७ २ १०५) इति क्वभावः । कस्मिन्नर्थे क्व ॥ आम्—‘किमेत्तिद्व्यय-
पादाम्बद्व्ययप्रकर्षे’ (५ ४ ११) इति । कितराम् । कितमाम् । प्रगेतराम् ।

प्रगेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् (काशिका २, पृ ८२) इति ॥ एधा—‘द्विभ्योश्च धमुब्’ (५ ३ ४५) इति वर्तमाने, ‘एधाच्च’ (५ ३ ४६) इति एधाञादेश । द्वेधा, त्रेधा इत्यादि । ‘सत्याया विधायै धा’ (५ ३ ४२) इति । द्विधा करोति । त्रिधा दृश्यते । बहुधा भाषते इत्यादि । अत्र धाग्रहणमन्यस्यापि धाप्रत्ययादेशस्योपलक्षणम् । ततश्च ‘एकाद्वो ध्यमुब्न्यतरस्याम्’ (५ ३ ४४) इति ध्यमुब्प्रत्यये ‘तद्धितेष्वचामादे’ (७ २ ११७) इति त्रिति तद्धितप्रत्ययस्य परत्वादादिवृद्धि । ऐक्यम् । एकधा इति भवति ॥

हिल्—‘इदमो हिल्’ (५ ३ १६) इत्यस्मिन् काले इत्यर्थे ‘एतेतौ रथो’ (५ ३ ४) इति इदम एतादेश । ‘अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्’ (५ ३ २१) इति किमादे सप्तम्यन्ताद् अनद्यतने वा हिल् । कदेत्यर्थे कर्हि । यदेत्यर्थे यर्हि इत्यादि । पक्षे दादि (५ ३ १५) कदा, यदा ॥ आ—‘दक्षिणादाच्’ (५ ३ ३६) इति । दक्षिणा वसति, दक्षिणस्या दिशि यसतीत्यर्थः । दक्षिणा दिगिति वा ॥ आहि—आहय इत्यत्र (शेषकारश्लोके) आकारस्यापि सवर्णदीर्घे आहिप्रत्यय-निर्देशसिद्धिः । ‘आहि च दूरे’ (५ ३ ३७) इति, चकारात् आच्प्रत्ययः । दक्षिणाहि यसति । दक्षिणस्या दिशि दूरे इत्यर्थः । दक्षिणाहि पर्वतो दूरे । दक्षिणाहि रमणीयम् इति । ‘उत्तराच्च’ (५ ३ ३८) इति आजाह्री प्रत्ययो । उत्तरस्या दिशि दूरे यसतीत्यर्थे उत्तराहि यसति । उत्तराहि पर्वतः । उत्तराहि रमणीयम् इति ॥

सात्—‘विभाषा साति कात्स्न्ये’ (५ ४ ५२) इति । सर्व लवणमुदकमापद्यत इत्यर्थे उदकसाद्भवति लवणम् । पक्षे उदकीभवति । अग्निसाद्भूयति । पक्षे—अग्नीभवति । ‘अभिविधी सपदा च’ (५ ४ ५३) इति सातिप्रत्यये अग्निसात् सपद्यते । ‘तदधीनवचने’ (५ ४ ५४) इति सातिप्रत्यये अग्निसात् भवति । राजाधीन वरोति राजसात् करोति । राजसाद्भवति । राजसात् सपद्यते । राजसात् स्यात् । तथा ‘देये प्रा च’ (५ ३ ५५) इति साति । ग्राहणाधीन देय करोति ग्राहणसात्करोति, पात्रसात्करोतीत्यादि (काशिका २, पृ ६०-१) ॥ च्यि—‘अभूततद्भावे कृम्यस्तिथोगे सपद्यवर्तरि च्यि’ (५ ४ ५०) इति । अशुक्ल शुक्ल सपद्यत इत्यर्थे शुक्लीभवति, शुक्ली स्यात्, शुक्लीकरोति इति । तथा ‘अमनश्चक्षुश्चेतो-

रहोरजसां लोपश्च' (५. ४. ५१) इति च्विः । प्रातिपदिकस्य च लोपः ।
 अनररर्भवति अरुभवति । उन्मनीभवति । प्रचक्ष्भवति । प्रचेतीकरोति । विरजी-
 करोति इत्यादि ॥ डाच्—'अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादिनितौ डाच्' (५.
 ४. ५७) इति । दमदमा भवति । सिमसिमा करोति इत्यादि । तथा 'कृञो
 द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषी' (५. ४. ५८) इति डाच् । द्वितीया करोति ।
 द्वितीयलेखनं करोतीत्यर्थः । एवं तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं
 क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं तिर्यग् वा कृषतीत्यर्थः इत्यादि । 'मद्रात् परिवापणे' (५.
 ४. ६७), 'मद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा. ५. ४. ६७) इति डाच् । मद्रा करोति,
 मद्रा करोति; मङ्गलार्थं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । इत्यादयो डाजन्ताः ॥

धमुच्—धाप्रत्ययस्य विधायं 'द्विज्योश्च धमुच्' (५. ३. ४५) इति । द्वैधम् ।
 त्रैधम् इति । 'धमुञ्श्च' इति शेषप्रत्यये चकारो विकल्पार्थः । धमुच्प्रत्ययान्तो
 विकल्पनादय्य इत्यर्थः । तथा च 'धमुञ्जन्तात् स्वार्थे डवर्शनम्' (वा. ५. ३. ४५)
 इति डप्रत्यये सत्यकारान्तनपुंसकत्वमपि विकल्पेन भवति । यथा—द्वैधस्य विषयः,
 त्रैधस्य विषयः इति ॥

क्त्वा—'अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (३. ४. १८) इति । यथा—
 'आलम्बालम्' इति (शिङ्ग. २. ४०) नालपितव्यमित्यर्थः । खलु—'खलूक्त्वा
 खलु' (शिङ्ग. २. ७०) । वाचिकं न वक्तव्यमित्यर्थः । तथा 'उद्योचां माडो
 व्यतीहारे' (३. ४. १६) इति क्त्वा । यथा—अपमित्य याचते । याचित्वाप-
 मयते इत्यर्थः । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३. ४. २१) इति क्त्वा । यथा—
 भुक्त्वा व्रजति । पीठ्ठा गच्छति (काशिका १, पृ. २४३) । व्यादाय स्वपिति ।
 संमील्य स्वपिति इत्युपसर्गानम् । अत्र अपूर्वकालत्वादिति आद्युदाहरणानि
 [अपमित्य याचते इत्यादि] ॥ शस्—'बह्वृत्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्'
 (५. ४. ४२) इति । बह्वृत्पार्थाद् मङ्गलवचनम् । यथा—बहुशो ददाति । पक्षे
 बहूनि ददाति । भूरिशो ददाति । भूरि ददातीति । अल्पार्थादिमङ्गलवचनम् ।
 यथा—अल्पशो ददाति । पक्षे अल्पं ददाति । स्तोकशो ददाति । पक्षे स्तोकं ददाति ।
 (काशिका. २, पृ. ८८) । एवं कारकान्तरेष्वुदाहार्यम् । 'सह्यैक्यवचनाच्च
 वोप्तामाम्' (५. ४. ४३) इति शस् । यथा—द्वौ द्वौ ददातीत्यर्थे द्विशो ददाति ।
 त्रैशो ददातीत्यर्थे त्रिशो ददाति । कर्पापणं कर्पापण ददातीत्यर्थे कर्पापणशो
 ददाति । मापशो ददाति । प्रस्थशो ददाति इत्यादि (काशिका. २, पृ. ८८) ॥

वति —इदर्थे वति प्रागुक्त । 'तेन तुल्य क्रिया चेद् वति' (५ १ ११५) । ब्राह्मणवत् । राजवत् । 'तत्र तस्येव' (५ १ ११६) इति वति । मथुरायामिव मथुरावत् । देवदत्तस्येव देवदत्तवत् ॥

मान्तकृत्—'आभीक्ष्ये णमुल् च' (३ ४ २२) । यथा—भोज भोज व्रजति । पाय पाय व्रजति । तथा 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' (३ ४ २४) । अग्रे भोज व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजतीत्यर्थं ॥ तथा 'कर्मण्याक्रोशे कृञ् खमुब्' (३ ४ २५) । चोरकारमानोशति । चोरोऽसि इत्याक्रोशतीत्यर्थं । तुमुन्—'शकधूपजाग्लाघटभलभरुमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्' (३ ४ ६५) । यथा—शक्नोति भोक्तुम् इत्यादि । 'तुमुन्ष्वुली क्रियाया क्रियार्थायाम्' (३ ३ १०) इति तुमुन् । यथा—भोक्तु व्रजति इति (याशिका १, पृ २०८) ॥ शेषे—

'थाल्थमुस्तादेनबसादध्ययीभाव आसि च'

इति । थाल्प्रत्ययादिसप्तप्रत्ययान्त शब्दरूपम् अव्ययीभावसमासश्चेत्यष्टविधम् अव्ययसंज्ञमिति पूर्वोक्तान्वयः । तत्र थाल्—'प्रकारवचने थाल्' (५ ३ २३) । तेन प्रकारेणेत्यर्थे तथा । एव यथा सर्वथा इति ॥ थमु—'इदमस्थमु' 'किमश्च' (५ ३ २४-५) इति । यथा—इत्थम्, कथम् इति ॥ अस्ताति—'दिक्-शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति' (५ ३ २७) । पूर्वस्या दिशीत्यर्थे पुरस्तात्, पूर्वस्या दिशि पुरस्तात्, पूर्वा दिक् पुरस्तात् इत्यादि ॥ एनप्—'एनबन्धनतरस्यामद्वारेऽपञ्चम्या' (५ ३ ३५) इति । यथा—उत्तरस्या दिश्यद्वारे वसतीत्यर्थे उत्तरेण वसति इति । एव दक्षिणेन, अधरेण इत्यादि दिग्देशकालेषु विभक्त्यन्तरे द्रष्टव्यम् । अपञ्चम्या इति निषेधात् तत्राभावः ॥ अस—'पूर्वाध रावरणानमसि पुरधवश्चंपाम्' (५ ३ ३६) इति । पुर । पूर्वस्या दिशीत्यर्थे । एयम् अय, अय इति दिग्देशकाले विभक्तियुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ आत्—'उत्तराधर-दक्षिणावाति' (५ ३ ३४) इति अस्तातेरर्थे आति । उत्तरस्या दिशि वसति, उत्तराद् वसति । अधराद् वसति । दक्षिणाद् वसति इति ॥ अव्ययीभावः—अव्ययीभावो नाम समासविशेषः । 'अव्यय विभक्तिसमीप' (२ १ ६) इत्यादिसूत्रसदर्थविहितः । यथा—अधिपीठम्, उपकुम्भम्, प्रत्यर्थमित्यादि ॥ आसि—'इण आसि' (उ ४ २२३) । अया ॥ अनन्तरं केचिदध्यया शेषकारेण दर्शिता । यथा—प्रत्यारम्भे सह इति । अचोदितस्यावधिकरणे न प्रतिषेधः प्रत्यारम्भः । यथा—सह भोक्ष्यस इति ॥ शेषे—

‘भगो हे हंहो भो हो च संबुद्धिः’

इति । एते पञ्च संबुद्धिः संबोधने । यथा—भगो गुरवः । हे वृक्ष किं कम्पसे । हंहो पश्यत । भो देवदत्त । उपहृतो हो इत्याह इति ॥ शेषे—‘दुष्टसंबोधने अघो स्यात् । यथा—अघो दुरात्मन् इति ॥ शेषे—‘त्वया ते मे मयेति च’ । इति-शब्दस्य त्वयेत्यनेनाप्यन्वयं दर्शयितुं चशब्दः । ततश्च त्वयेत्यर्थे तेशब्दो वर्तते । मयेत्यर्थे मेशब्दो वर्तते इत्यर्थः । यथा—‘श्रुतं ते राजशार्दूल श्रुतं मे भवतो गुरो’ इति ॥ शेषे—‘येन तेनेति हेतौ स्तः’ इति । साधनत्वावस्थापन्ने हेतौ अभिधेये तृतीयैकवचनप्रतिरूपकौ येन तेनेत्यव्ययी स्त इत्यर्थः । ‘वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः’ इति । तेन—अयं चावेषु प्रगल्भते तेन श्लाघ्यः इति ॥ शेषे—‘न ह वै तु निषेधने’ । यथा—‘न ह वा एतस्यार्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति, यः सावित्रं वेद’ इति । शेषे—‘शुभं शुभे’ । यथा—शुभंयुः इति । शेषे—‘विशेषे तु’ इति । यथा—अयं तु यवता इति ॥ शेषे—‘वितर्कं नु वै स्मृतः’ इति । यथा—‘को नु वा अन्तरिक्षे वाचं विसृजति’ इति ॥ शेषे—‘हेतावृतं निमित्तं’ इति । निमित्तं च क्रतुं च निमित्ततम् इति द्वन्द्वकवद्भावः । हेतौ इत्यव्ययं निमित्ते वर्तते । क्रतुमित्यव्ययम् क्रते सत्ये वर्तते इत्यर्थः । हेतौ यथा—हेतौ तुष्यति भवान् इति । केनापि निमित्तेन तुष्यतीत्यर्थः । यथा—क्रतुवदः । सत्यवादीत्यर्थः ॥ शेषे—‘सम्यगर्थे पशुः स्मृतः’ इति । यथा—‘धोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः’ इति । सम्यक् प्रतिपाद्यमाना इत्यर्थः ॥ शेषे—‘मात्रायां परिमाणार्थे’ इति । यथा—मात्राया भुङ्क्ते इति ॥ शेषे—‘शुकं शीघ्रे’ इति । यथा—शुकं गच्छति इति ॥ शेषे—‘ममत्ववान् मम’ । ममेत्यव्ययम् । ममत्वं यवतीत्यर्थः । यथा—‘निर्ममो निरहंकारः’ इति (भ. गी. २. ७१) ॥ शेषे—‘प्राहे अह्म आरम्भे’ इति । अह्मः प्रारम्भे प्राहेशब्दः । यथा—‘प्राहे देवानाम्’ इति । पूर्वाहे देवानामित्यर्थः ॥

शेषे—‘अयान्योन्यस्य परस्परं’ इति । अन्योन्यस्येत्यव्यय परस्परशब्दार्थे वर्तते । यथा—‘छन्दांस्यन्योन्यस्य लोकमन्यध्यायन्’ इति ॥ शेषे—‘यथा कथा घानादृत्याम्’ इति । अनादृत्यामनादरे । यथा—‘यथा कथा च दीयते । यथा कथा च दक्षिणा’ इति (गण. महो. पृ. १५) ॥ शेषे—‘मर्यादा स्यात् सीमवन्धने’ इति । सीम्नि दीयमानतया मर्यादाशब्दो निर्युद्धः । ‘मर्या इति सीमवन्धने ।

मर्या आदीयते मर्यादा' इति महोदधिश्च (पृ १५) ॥ शोये—'हि प्रस्ताये' इति । प्रस्ताय सामभक्तिविशेष । यथा—'हि करोति' इति । (हि साम गीयते इति महोदधी पृ १६) ॥ शोये—'कत् प्रकये' इति । यथा—'कद् रद्वाय प्रचेतसे' इति (तं आ १० १७ १) ॥ शोये—'शो कुत्तायाम्' इति । यथा—'शो करोति' इति ॥ शोये—'सुजे तु शम्' इति । यथा—'शकर' शम्भु इति ॥

शोये—'अन्तरिक्षे भुय' इति । सकारान्तोऽप्यम् । 'भुयो वायुनान्तरिक्षेण साम्ना' इति श्रुतिः । (आपस्तम्बमन्त्रपाठ २ २१. ३) । रेफान्त इत्यपरे । यथा—'भुयर्देवास्तपंयामि' इति । एतच्चोदाहरणद्वय भ्रान्तिमूलमित्यग्ये ॥ शोये—'यो भू' इति । भूरित्यप्यय रेफान्त यो भूमौ यतंत इत्ययं । यथा—'भूतौक' इति ॥ शोये—'मियुने मियुन विदु' इति । यथा—'मियुनभाव उभयो' इति ॥ शोये—'समानायें प्रशान्' इति । यथा—'प्रशान् देयदत्तेन यतदत्त' इति ॥ शोये—'युक्न न्याम्ये' इति । यथा—'न तय युक्न दुष्टभावः' इति ॥ शोये—'क्षान्तो क्षमा भवेत्' इति । यथा—'क्षमाकरोति, इत्यादयोऽप्यगन्तव्या । अव्ययगणेषु विभक्तिस्वरप्रतिपदाश्च निपाता इत्युक्ता अध्यया । त इदानीं प्रदर्शयन्ते । यथा—'आस यभूयार्थे' । यथा—'सावप्य उत्पाद्य दयात् यन' इति (कु. त १ ३५) ॥ न यातीति न शक्यते इत्यर्थः । यथा—'इद ते वतुं न याति' इति । यातीति शक्यार्थः । इद वतुं यानि ॥ यतंते इति सोऽनुष्टुप्प्रत्ययचने । यथा—'वृद्धान्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हृ यतंते' इति (उत्तर ५ ३५) । न यतंते इति मङ्गलप्रतिषेधे । यथा—'समराभिमुखे यस्यावधुवातो न यतंते' (गण मतो पृ ३०) इति । मङ्गल न मभवतीत्यर्थः ॥ भवति सत्तायाम् । यथा—'भवति नाम तप्रभवान् युयत् यात्रमिष्यति' इति (गण मतो. पृ ३०) ॥ मचे विनर्त्त । यथा—'म.ये मानंष्टगृह्यानि पद्यामुदभुमुगुहः' इति (गण मतो पृ ३०) । नाग्नौति मत्तापिषेधे । यथा—'नास्ति मतिरस्य नास्ति' इति ॥ अग्नौत्यस्मदर्थानुवादे । यथा—'अविद्याग्निमारागद्वेषाभिरिषेता पञ्च वरेता' इति (योगसू २ ३) । 'यामग्निं यश्मि विदुषां मयवायोऽत्र नि' इति इति वाऽत्र प्रजातिशायाम् ॥ एति मचे प्रजागारी । यथा—'एति मचे यथेन पार्थिव' इति । एति न स्वया जतिरप्यामोऽप्यादरे । अग्निं त्रयमप्यवागवागवादे । एतार्थे मत्ता मानसोमापदे—'वाऽपानानां स्वर्गिण मत्ता भाजन विदुषाम्' इति (१ ३) ।

‘आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः’ इति नैषधकाव्ये (५. १००) । त्वं तोयराशिरित्यर्थः । वाक्यालंकारे यथा—‘यदपूपुजस्त्वमसि पार्थ’ इति (शिशु. १५. १४) ॥

पूर्यते इति निषेधे । यथा—‘पूर्यते प्राणायामेन’ इति (गण. महो. पृ. ३०) । अलं प्राणायामेनेत्यर्थः ॥ अस्ति सत्तायाम् । यथा—अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी (काशिका १, पृ. १०६) इति । शङ्के इति वितर्कः । यथा—‘शङ्के रात्रौ गुरतरशुचं निबिनोबां सखीं ते’ (मेघ. २. २८) इति । शङ्के शशाङ्कोऽयम् इति च । विद्यते इति भवत्यर्थः । यथा—विद्यते क्षीरा ब्राह्मणी इति । पश्य, पश्यत इति पूजायाम् । यथा—

‘महीं सागरपर्यन्तां भो राजन् पश्य पालय ।

गुरवः पश्यतासन्ने मयि दत्त कृपां दृशा ॥’

इति । आह इत्युयाचेत्यर्थः । यथा—‘अथाह वर्णो विदितो महेश्वरः’ इति (कु. सं. ५. ६५) । इति तिङन्तप्रतिरूपका उक्ताः ।

अथ विभक्तिप्रतिरूपकाः केचिदुच्यन्ते—प्रायः, अहम्, त्वम्, शुभम्, कृतम्, पर्याप्तम्, येन, तेन, चिरेण, अन्तरेण, चिराय, चिररात्राय, अकस्मात्, अकृत्या, अन्योन्यस्य, चिरस्य, मम, प्राह्णे, प्रगे, हेतौ, वेलायाम्, मात्रायाम् इति विभक्तिप्रतिरूपकाः । एवमादयो गणपाठेषु निघण्ट्वन्तरे च द्रष्टव्याः । ग्रन्थगौरवभयादिह न लिख्यन्ते ॥ २३ ॥

नानाकार्यविशेषाद् वर्गद्वयवन्तमव्ययसमूहम् ।
शेषोक्तादिसमेतं प्रव्यक्तं व्याख्येयद्वययाचार्यः ॥
इह यत्यक्तमज्ञानादालस्याद्युपेक्षितम् ।
प्रमावादन्ययोक्त यत् तद्विद्वद्भिर्विशोध्यताम् ॥
आद्याव्ययवर्गोयश्लोका अष्टोत्तरा दश ।
चिराद्यव्ययवर्गोयश्लोका नेत्रपयोधयः^१ ॥
नानार्थाव्ययसमुक्ताश्चत्वारशदधिद्विकाः ।

इति श्रीबोम्मगण्टरूपयाचार्यकृतनामलिङ्गानुशासनविवरणेऽव्ययः समाप्तः

(पा) एतर्हि सप्रति—साप्रत तदा । एतानि एतस्मिन् काले इत्यर्थे स्यु । 'इप्पुडु' । दिग्देशकाले—प्रत्यगादय । प्रागादिशब्दा पूर्वादिग्देशकालेषु स्यु । पूर्वदिग्देशकाला । प्राक्—प्रागागत । प्राग्वसति । प्राग्रमणीयम् । उत्तरदिग्देशकाला । ^१उदक्, प्रत्यक् । आदिपदात् अधरदिगादि ^२ । अधस्तात् । ^३उपरि ^४उपरिष्ठात् इत्यादि ॥ २३ ॥

इति ^५श्रीवत्सर्गसिंहसूरिसुतमल्लिनाथसुधोविरचितेऽमरपदपारिजातेऽव्ययवर्गं

^१ A₁ adds अपरदिग्देशकाला

^२ B₃ adds अधरदश

^३ C₁ adds

ऊर्ध्वदेशकाला

^४ तावेव B₃, C₁

^५ नागनाथनरसिंह° A₁

५. लिङ्गादिसंग्रहवर्गः

सलिङ्गशास्त्रं: सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

^१अनुवर्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

(वि) अथ लिङ्गादिमग्रहवर्गमुपक्रमते सलिङ्गेति । अस्यायं—लिङ्ग-शास्त्रसहितं सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैर्ग्रन्थैरिह संग्रहे वर्गेऽनुक्त लिङ्गं संकीर्णवत् संकीर्णवर्गे इवोन्नयेत् ॥ १ ॥

(विव.) सलिङ्गशास्त्रं:—संकीर्णवदिहोन्नयेत् । इह हि ग्रन्थादौ ग्रन्थकारः 'सपूर्णमुच्यते यर्गोर्नामलिङ्गानुशासनम्' (१, पृ. ३) इति प्रतिज्ञाय एतदन्तेन ग्रन्थ-सदंभेण ^२सलिङ्गानां नाम्ना साव्ययानामनुशासनं विधाय तत्र तत्र लिङ्गविधेर-संपूर्णतां भन्वानः तद्विरूपणाय वर्गान्तरमारभते सलिङ्गेति । सक्षेपेण सम्यक् याच्यलिङ्गान्यत्र गृह्यन्ते निरूप्यन्त इति संग्रहशब्देन वक्ष्यमाणो लिङ्गसंग्रहाख्यो वर्गो विवक्षितः । लिङ्गमित्येष वचनमविवक्षितम् । उन्नयेदिति सक्षणमुखेन तत्त्व-ज्ञानमुद्रोय^३ लिङ्गानि जानीयादित्यर्थः । कथं जानीयात् ? इत्यत आह—सन्ना-दीत्यादिना । इह सन्नादिशब्देन सन् यच्च याम्यजादिप्रत्ययान्तेभ्यो घातुभ्यो विहिता^४ अकारादिप्रत्यया अभिहिता, तृतीयधात्वधिभारविहिताः तिप्त्यजिताः

प्रत्यया कृत सनाद्यन्तेभ्यो धातुभ्यो विहिताना कृतप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययाना लिङ्गनिर्णयौपयिकत्वाभावात् । यद्यपि सन्नादयोऽपि कृद्रूपा एव, तथापि ब्राह्मणपरि-
ब्राजकन्यायेन कृद्भ्यः सन्नादीना पृथगेव निर्देशः कृतः । तथा कृच्छ्रभेदेन सनाद्यन्त-
धातुव्यतिरिक्तधातुविहिता एव कृत्यप्रत्यया ग्राह्याः । तद्विहिता प्रसिद्धा । सन्नादयः
कृतश्च तद्विहिताश्च समासाश्चेति द्वन्द्वः । तेभ्यो जातान्यनन्तरमेवास्माभिः कृदाद्यु-
पाधिमुखेन वक्ष्यमाणानि वाक्यानि । तत्र स्त्रीभावादावनिक्तिश्चित्यादीनि कृज्जानि
(श्लो ४), तत्त्वन्दे येनिकद्यत्रा इत्यादीनि (श्लो ४) तद्विहितानि,
अजन्तद्विगुरेकार्थं (श्लो ३) इत्यदीनि समासजानि तल्लिङ्गान्युन्नयेत् इत्यन्वयः ।

ननु—भवत्प्रणीतवाक्यानां कथं प्रामाण्यमित्यत आह—सलिङ्गशास्त्रैरिति ।

‘स्त्रिया क्तिन्’ (३ ३ ६४), ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिव्यते’ (वा
२ ४ १७), ‘पुंसि सज्ञाया घ प्रायेण’ (३ ३ ११८), ‘घञन्ता पुंसि’
(लिङ्गानु ३६) । ‘रात्राह्लाहा पुंसि’ (२ ४ २६), ‘अनुधाकादयः पुंसि
व्यतव्या’, ‘नपुसके भावे क्त’ (३ ३ ११४), ‘अपय नपुसकम्’ (२ ४ ३०),
‘अर्धर्चा पुंसि च’ (२ ४ ३१), ‘परयल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो’ (२ ४ २६)
‘पूर्ववदशब्दबोधौ’ (२ ४ २७) इत्यादीनि यानि ‘धाणिनिवररुचिभाष्यकारादिभिः
प्रणीतानि लिङ्गप्रतिपादकानि शास्त्राणि, यानि च बाह्यस्पत्यादीनि च लिङ्गानु-
शासनानि तत्सहितैरित्यर्थः । तत्साहित्यं च तदेकार्थत्वं तन्मूलत्वमिति यावत् ।
अनेन स्ववाक्यानां प्राक्तनलिङ्गानुशासनमूलकत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् ।

ननु—नामानुशासनसमय एव लिङ्गानामपि स्पष्टीकरणात् किमनेन पिष्ट-
पेयणप्रयासतुल्येन प्रत्ययादिद्वारकलिङ्गनिर्णयकर्तव्यताप्रयासेन इत्यत आह—
अनुक्तमिति । अयमभिप्रायः—सकलस्य शब्दजातस्य प्रातिपद्येन लिङ्गनिर्णय-
करणानुपपत्तेः यात्कश्चिदुपाधिमुखेनैव शब्दजातः कोडीकृत्य लिङ्गनिर्णयः कर्तव्यः ।
स च पूर्वमकृतः एव । सकीर्णवर्गं तु प्रकृत्यादिभिरुन्नयनमात्रमुपक्षिप्तम् । न तुन्नयनो-
पायोऽपि विविच्य दर्शितः । अतः पर्यायिकाण्डे नानार्थकाण्डे च कृतमपि लिङ्गानु-
शासनम् असाकल्यादनुक्तप्रायमेवेति मन्वानेन अनुक्तमित्युक्तम् ।

अत्र केचित् पठन्ति—तत्रापि प्रागनुक्तं सकलशब्दशास्त्रकोडीकारं कृत्यप्रत्य-
यादिभिरुपाधिभिः लिङ्गमुन्नयेदिति योज्यम् । दृष्टान्तमुखेनापि लिङ्गोन्नयनोपाय-
प्रकारमाह—सकीर्णवर्गं प्रकृत्यादिमुखेन लिङ्गोन्नयनमुक्तं
‘तद्विदहापीति । तत्र प्रकृत्या यथा—बाल एव बालकः । शश एव शशकः । गोधैव
गोधिया । स्थानमेव स्थानकम् । इत्यादिषु स्वार्थविहितप्रत्यया तेषु प्रकृतिलिङ्गानु-

वर्तनम् । विशेषविधानेषु चातुर्वर्ण्यादिषु प्रकृतिलिङ्गस्याप्यतिसृति प्रत्ययेन लिङ्गो-
न्नयनम् । यथा—पात्री पुटी इत्यादीनाम् (श्लो. ४२) । मत्वर्थे इतिप्रत्ययान्तत्वपक्षे
वक्ष्यमाणपरोपगत्वप्रकरणपाठापत्ते । तदभावत्वेन डीबन्तत्वनिश्चये सति स्त्री-
लिङ्गनिर्देश इत्यवधार्यते । यत्र पात्रीभूतप्रदेश इति प्रयोगस्तत्र मत्वर्थीयप्रत्ययेन
विशेष्यनिघ्नमित्यादि । अर्थेन यथा—‘नामो राजसभापि च’ (श्लो. ६) ।
यद्यपि स्त्रीलिङ्गप्रकरणे वक्ष्यते, तथापि प्राण्यङ्गवचनस्य^७ च स्त्रीलिङ्गत्वम् ।
क्षत्रिये तु पुस्त्वमित्यर्थेन निर्णय (१, पृ ५१८) । चूणि, शाणी, दृणी, दरद्
इत्यादिषु प्रकरणवशात् लिङ्गावधारणम् । तथा क्रियाविशेषणानां कर्मत्व नपुसकत्व
चेत्यादिक बोद्धव्यम्^८ ।

ननु—समनन्तरवर्गस्य लिङ्गनिर्णयार्थत्वे ‘पात्रामत्र च भाजनम्’ (१, पृ
५७३) इत्यत्र पात्रशब्दस्य केवलनपुसकलिङ्गत्वमुक्तम् । लिङ्गादिसग्रहे तु—
‘त्रिषु पात्री’ (श्लो ४२) इति त्रिलिङ्गत्व वक्ष्यते । अतः केवलनपुसकत्वत्रि-
लिङ्गत्वयोर्विरोधः । तथा—‘कुवलफेनिले’ (१, पृ २३७) इति कुवलशब्दस्य
नपुसकत्व प्रागुक्तम् । लिङ्गसग्रहे तु—^९त्रिलिङ्गत्वमभिधास्यते (श्लो ४२)
इत्यादिस्थलेषु पूर्वोत्तरस्थलेषु च विरोधे कस्य प्रसङ्ग इत्याकाङ्क्षायामाह—
लिङ्गशेषेत्यादि (श्लो २) ॥ १ ॥

^१ अनुक्त Gm₃, सग्रहे इति विवरणपाठ

^२ नानालिङ्गानां Tv

^३ उन्नय्य B₆

^४ घात्यधिकारविहिता Tv

^५ वररुचिभि Gm₁

^६ तद्वद्वत्तापीत्यथ Gm₁ Gm₃

^७ Tv adds चत्रमध्यवचनस्य च

^८ नपुसकत्व च बोध्यम् B₃ B₆

^९ ‘त्रिषु पात्री

पुटी वाटी पटी कुवसदादिमो’ इत्येव मुद्रितग्रन्थे दृश्यते (श्लो ४२)

(पा) रक्षतु लक्ष्मीरमणो लक्ष्मीवुचकुम्भयुगपरिरम्भ ।

रक्षितलोकत्रितय शिक्षितरक्षोगणाधिप्राध्यक्ष^१ ॥

सलिङ्गशास्त्रै—सवीर्णवदिहोन्नयेत् । इह सग्रहो लिङ्गानां नाम्ना च सग्रहणादयं
वर्गो लिङ्गादिसग्रहवर्गः । अत्रानुक्त^२ लिङ्गं च सवीर्णवत् सवीर्णवर्गे प्रवृत्तिप्रत्य-
यार्थादिभिर्यथा लिङ्गाग्नयनं तथा मलिङ्गशास्त्रं लिङ्गशास्त्रमहितं सन्नादिकृत्तदि-
तसमासजं^३ वृत्तद्वितसमासशास्त्रे उन्नयेत् तर्कयेत् । ‘जैत्रेज प्रतिपत्तव्यं शम्बर
शब्दशासन’ इति । तानि वानोति चेद् विद्युग्निशावल्लीत्यादीनि लिङ्गशास्त्राणि ।
स्त्रीभावादी क्तिन्नित्यादीनि वृच्छास्त्राणि । सन्नादिसग्रहणं तुमादिभ्युदायार्थम् ।

तल् कटचच् त्रलित्यादितद्वितशास्त्राणि । ^४द्विगुरेकवचनमित्यादीनि समास-
शास्त्राणि ॥ १ ॥

^१ A₁ adds श्रीधेनुवागीश्वर्ये नम श्रीमहागणाधिपतये नम

^२ B₃ adds अकथित

लिङ्गम

^३ C₁ omits

^४ द्विगुरेकार्थं A₁

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेष्येय्यबाधितः ।

स्त्रियामीद्वंद्वरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

(वि) लिङ्गशेष—अबाधित । लिङ्गशास्त्रे स्त्रियामीदूदित्यादिभिः ,
सन्नादिभिः चिकीर्षा जिहीर्षा इत्यादिभिः , कृज्जै कृति हृति इत्यादिभिः , तद्वित्तजै
मौष्टा पाल्लवेत्यादिभिः , समासजै त्रिलोकी त्रिवेदीत्यादिभिः लिङ्गविशेषविधि
स्त्रीलिङ्गानुशासनविशेषविधिरबाधितश्चेत् ^१अविशयितश्चेत् तदा व्यापी प्रसङ्गाद्
भवति ॥ स्त्रियामीद्वंद्वरामैकाच् । एकाच् एकस्वरा ईद्विरामा^२ ऊद्विरामा च
शब्दप्रकृति स्त्रिया वर्तते । अत्रोदाहरणानि—श्री , धी , भू , पू इत्यादि ॥
सयोनिप्राणिनाम च । योनिमत्प्राणिना नाम स्त्रिया वर्तते । यथा—इय कपि ।
इय गुरु । इय हरिरित्यादि ॥ २ ॥

^१ J_१, K_२ add विषयद्वारा दारा पुष्पि इत्यादिभिः

^२ ईद्विरामा शब्दप्रकृति

K_१

(विब) लिङ्गशेषविधिव्यापी । उक्तनयेन लिङ्गयोर्विरोधे सति ^१लिङ्ग-
शेषविधिरेव व्यापी प्रसङ्गवान् भवति । ग्राह्यो भवतीत्यर्थः । पात्रादिशब्दानां
प्रागुक्त (१, पृ ५७३) लिङ्गमबाधित्वेन लिङ्गान्तरविधानाद् (श्लो ४२) वास्तवो
विरोधो नास्तीत्यभिप्रायः । ननु—लिङ्गशेषविधिर्नैव तदर्थलाभात् ^२पूर्वविधि-
वैयर्थ्यमित्यपि न बाध्यम् । प्रयोगप्राचुर्यप्रदर्शनपरत्वाद्वा स्वप्रायपठितस्य लिङ्ग-
निश्चयार्थत्वाद्वा तस्योपपत्तेरित्यलम् ॥

ननु—अदि पूर्वविध्यपेक्षया लिङ्गविशेषविधे प्राबल्य स्यात्, तर्हि 'सयोनि-
प्राणिनाम च' इति स्त्रीमात्रे नाम्ना सामान्येन स्त्रीलिङ्गत्व विदधता लिङ्गवि-
शेषविधिना दारशब्दस्य पूर्वोक्त (१, पृ ३६५) पुलिङ्गत्व कलत्रशब्दस्य नपुंसकत्वम्
(२, पृ ४७०) इत्यादि बाध्यतेत्यत्राह—विशेष्येय्यबाधितः । 'अस्यार्थः—
'सयोनिप्राणिनाम च' इति लिङ्गसग्रहोक्तो विधि सामान्यविधिः । 'पु भूमि

दाराः' (१, पृ. ३६५), 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' (१, पृ. ४७०) इति प्रागुक्तो विधिः विशेषविधिः । विशेषेण च सामान्यबाधो युक्तः । 'विशेषगृहीतव्यतिरिक्तस्थले सामान्यस्य सावकाशत्वात् । न च सामान्यविधिना विशेषविधेर्बाधः । विशेषविधेरन्यत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । अतः सामान्यविशेषव्यतिरेकेण द्वयोरपि विशेषविधित्वे लिङ्गशेषवर्गोक्तविधेः प्राबल्यमिति ॥

एवं मुख्यज्ञानाय परिभाषामुक्त्वा स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि व्यस्तानि च क्रमेण विधत्ते—स्त्रियामिति । अधिकारोऽयम् आ पुलिङ्गविधेः (श्लो. ११), इत उत्तरत्र वक्ष्यमाणाः स्त्रियां वेदितव्या इत्यर्थः ॥ ईदृद्विरामकाच् । ईद्विरामम् ईकारान्तम्, ऊद्विरामम् ऊकारान्तम्, एकाच् एकस्वरं पदं च स्त्रियां भवति । यथा—श्रीः, धीः, भूः, पूः इत्यादि । एकाजिति किम्? ^५ग्रामणीः, ^६प्रतिभूः इति । ईदृद्विरामेति किम्? कः, स्वम् इति ॥ सयोनिप्राणिनाम च । योनिः स्त्रीव्यञ्जनम् । योनिमतः प्राणिनो नाम स्त्रियां भवति । यथा—योषित्, बधूः, स्नुषा इत्यादि । सयोनीति किम्? पुरुषः, पिता, भ्राता इति ॥ २ ॥

^१ लिङ्गविशेषे विधिव्यापी Tv

^२ तात्पर्यस्य वैयर्थ्यम् B₃, B₆

^३ अयमर्थः

Gm₃; अस्यापमर्थं Gm₁, Tv

^४ विशेषगृहीतस्थले B₆; *गृहीतव्यक्तिव्यतिरिक्त*

Gm₁ ^५ पुलिङ्ग (२, पृ. २६३)

^६ पुलिङ्ग (१, पृ. ६४६).

(पा.) लिङ्गशेष—अवाधित । ^१विशेषैरवाधितो लिङ्गशेषविधिव्यापी । वाधितविषयं विना तदतिरिक्तस्वविषये व्यापक इत्यर्थः । 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रया श्रीडा' (१, पृ. १३५) । अत्र मन्दाक्षशब्दो वाधितविषयः ॥ स्त्रियामीदृद्विरामकाच् । स्त्रियाम् इत्यामसीशब्दम् (श्लो. १०) अधिकारः । ईदृद्विरामाणि ईदृदन्तानि ^२एकाच्चानि च नामानि स्त्रीलिङ्गानि । यथा—लक्ष्मीः, तन्त्रीः, तन्त्रीः, तरी, जम्बूः, अलायूः, कुतूः, कूहः, दृक्, शृक्, यक्, वाक् ॥ सयोनिप्राणिनाम च । योनिमतप्राणिना नाम स्त्रीलिङ्गम् । यथा—गौः, करेणुः ॥ २ ॥

^१ A₁ omits; विशेष्यः B₃

^२ एकाच्चमूतानि A₁.

नाम विद्युन्निशावल्लीवोणादिभूतदीहियाम् ।

अदन्तद्विगुरेकार्यो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

(वि.) नाम विद्युत्—नदीह्रियाम् । तडिद्रात्रिलतावल्लकीदिग्भूसरि-

ल्लज्जाना नाम स्त्रिया वर्तते ॥ अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः । अदन्तैरकारान्तोत्तरपदैः
एकार्थः समाहाररूपो द्विगुसमासः स्त्रियां ^१भवति । अत्रोदाहरणानि—^२पञ्चपूली,
दशपूली, त्रिलोकी इत्यादि ॥ न स पात्रयुगादिभिः । स द्विगुसमासः पात्रयुगादि-
भिरुत्तरपदैः स्त्रिया न वर्तते । उदाहरणानि—^३त्रिपात्रम्, चतुर्युगम् । आदिशब्दात्
त्रिभुवनमित्यादि ॥ ३ ॥

^१ भवेत् K३, K६

^२ पञ्चवटी K३. ^३ पञ्चपात्रम् K३

(वि.) नाम विद्युत्—नदीह्रियाम् । विद्युतः सौदामिन्याः, निशाया
रात्र्याः^१, वल्ल्याः लतायाः, वीणाया वल्लव्याः, विशः ककुभः, भुवो भूमेः, नद्याः
सरितः, ह्रियो लज्जायाश्च सर्वाणि नामानि स्त्रीलिङ्गानि^२ भवन्ति । उदाहरणानि
स्पष्टानि । मन्दाक्षमित्यादौ (१, पृ. २३५) विशेषविधिना सामान्यस्य बाधः
सर्वत्रानुसंधेयः । अत्र भूशब्दह्रिशब्दयोर्द्वयोः 'ईदूद्विरामैकाच्' (श्लो. २) इति
प्रागुक्तम् । निशावल्लोवीणाविशब्दानां 'इद्याबूडन्तम्' (श्लो. ५) इति वक्ष्य-
माणं नित्यस्त्रीत्वं सुस्पष्टम् । तथापि तत्पर्यायाणामनेवंभूतानां विद्युद्रात्रिलत-
प्रभृतीनां लिङ्गप्रतिपादनार्थं ^३स्पष्टार्थं चानेन रूपेणाभिधानमित्यवगन्तव्यम् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थं । अदन्तैः अकारान्तोत्तरपदैः सह सख्याशब्दानामेकार्थं ।
'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२. १. ५१) इति समाहाररूपार्थं विहितो
द्विगुसमासः स्त्रियां वर्तते । तदुक्तम्—'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते'
इति (धा. २. ४. १७) । अत्र समाहारस्यैकत्वाद् 'द्विगुरेकवचनम्' (२. ४. १)
इत्येकवचनम् । 'द्विगोः' (४. १. २१) इति ङीप्प्रत्ययश्च । यथा—पञ्चपूली,
दशपूली (काशिका १, पृ. २६६), षट्शती, सप्तशती इत्यादि । तथा तिसृणां पुरां
समाहारः त्रिपुरी, पञ्चानां घुरां समाहारः पञ्चधुरी इति । अत्र 'ऋक्पूरब्धू...' इत्यादिना (५. ४. ७४) समासान्तस्य उत्तरपदावयवत्वदर्शनाश्रयणेन उत्तरपदस्या-
कारान्तत्वे त्रिपुरी पञ्चधुरी इत्यादि भवति ॥

यत्तु मतम्—प्रथमतः समासः, ततः समासान्तविधिः इति । अत्रादन्तैरिति
अकारान्तभूतैर्लक्षितो द्विगुः स्त्रियामिति व्याख्येयम् । अदन्तैरिति किम्? पञ्चा-
नामग्नीनां समाहारः पञ्चानि । अत्र 'स नपुंसकम्' (२. ४. १७) इति
नपुंसकत्वम् । द्विगुरिति किम्? समित्कुशम्, पाणिपादम् इति समाहारद्वन्द्वे मा

भूत् । अत्र 'द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ' (श्लो. २६) इति नपुंसकत्वं वक्ष्यति । एकार्यं इति किम् ? त्रिनावम्,^५ पञ्चकपालः पुरोडाशः इति ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्यं इत्यस्य क्वचिदपवादमाह—न स पात्रयुगादिभिः । स द्विगुरकारान्तरपि पात्रयुगादिभिरुत्तरपदैरुपेतः स्त्रियां न भवति । यथा—त्रिपात्रम्, चतुर्दुग्म् त्रिभुवनम् (काशिका १, पृ. १३१) इत्यादि । ननु—'पात्राद्यदन्तैरेकार्यो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः' (श्लो. २५) इति वक्ष्यमाणो नपुंसकविधिः अदन्तैरित्यस्य बाधको भविष्यतीति किमत्रानेन प्रतिषेधेनेति चेत्, सत्यम् । अस्य प्रतिषेधस्य 'पात्रादिभ्यः^६ प्रतिषेधो वक्ष्ये' (वा. २. ४. १७) इति वक्ष्यव्यमूलत्वप्रतिज्ञानार्थं प्रपञ्चार्यं चोपन्यास इति ॥ ३ ॥

^१ रात्रे Gm₁. ^२ स्त्रीलिङ्गा B₆. ^३ Gm₃ omits स्पष्टार्थं ^४ तद्विदितोत्तर^५ B₅, B₆. ^६ त्रिपवणम् Tj₁. ^७ 'पात्राद्यन्तस्य न' इति कौमुद्या पाठः (पृ. १८२).

(पा.) नाम विद्युत्—नदीह्रियाम् । विद्युदाद्यर्थानां नाम स्त्रीलिङ्गम् । विद्युन्नाम्नो नीलाञ्जना शतह्रदा, निशानाम्नो याम्या क्षणिनी^२, वल्लीनाम्नो व्रततिः प्रततिः, तद्विशेषनाम्नोऽपि^३ द्राक्षा नवमालिका, वीणानाम्नो घोषवती कण्ठकूणिका, तद्विशेषनाम्नोऽपि किनरी दन्तिका ॥ अदन्तैर्द्विगु—युगादिभिः । अकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुः स्त्रीलिङ्गः । त्रिलोकी पञ्चपूली । न स पात्र-युगादिभिरिति बाधितविषयः प्रदर्शितः । यथा—^४पञ्चपात्रम्, चतुर्दुग्म्, त्रिभुवनम् इति (काशिका १, पृ. १३१) ॥ ३ ॥

^१ शतावर्ता A₁. ^२ B₃, C₁ add पक्षिणी. ^३ विशेषणामानि B₃ ^४ A₁ omits the examples.

तत्पृन्दे येनिकटचत्रा वरमेयुनिकादिवुन् ।

स्त्रीभावादावनिक्वित्ण्वुत्णच्ण्वुक्वयव्यजिञ्जनिशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निहरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।

(वि) तत्पृन्दे येनि—चल स्थिरम् । तल्—भावसमूहस्वार्थेषु यतमानः तल्प्रत्ययः^१ स्त्रिया यतंते । अत्र श्रमेणोदाहरणानि । भावे यथा—अश्वता, पुरपता^२ । समूहायै यथा—^३जनता, वन्धुता, सहायता । स्वार्थे यथा—देयता

इत्यादि ॥ वृन्दे येनिकटचत्ता । वृन्दे समूहायै विहिता यप्रत्ययइनिप्रत्ययकटचच्-
प्रत्ययत्तप्रत्ययान्ता स्त्रिया वर्तन्ते । उदाहरणानि । यप्रत्ययान्ता यथा—^४पाश्या,
वात्या, धूम्या, वन्या इत्यादि । इनिप्रत्ययान्ता यथा—खलिनी, उलूकिनी,
^५कुण्डलिनी इत्यादि । कटचच्प्रत्ययान्तो यथा—रथकटचा इति (काशिका १, पृ
३१२) । त्प्रत्ययान्तो यथा—गोता इति ॥

वैरमैयुनिकादिवुन् । वैरविवाहवाचको^६ वुन्प्रत्ययान्त स्त्रिया वर्तते । उदाह-
रणानि । वैरे यथा—काकोलूकयोवैर काकोलूकिका, अश्वमहिषिका इत्यादि ।
विवाहे यथा—अन्निभरद्वाजयोविवाह अन्निभरद्वाजिका^७ । ^८वसिष्ठकुशिकयोविवाह
वसिष्ठकुशिकिका । आदिशब्दाद् दानदण्डद्वन्द्वभावकर्मवाचको वुन्प्रत्ययान्तश्च
स्त्रिया वर्तते । ऋमेणोदाहरणानि । द्वौ द्वौ ^९पादौ ददाति द्विपदिका ददाति । द्वे
द्वे शते दण्डयति द्विशतिका दण्डयति ॥ बुञ्जु शिष्योपाध्याययो भाव कर्म वा
शैष्योपाध्यायिका (काशिका २, पृ २६) । गगंस्य [श्लाघार्थे] भाव कर्म वा
गार्गिका । कौशिकस्य^{१०} भाव कर्म वा कौशिकिका (५ १ १३४) इत्यादि ॥

स्त्रीभावादिति । सिद्धावस्थामापन्नो धात्वर्थो भाव^{११} । भाव आदिर्यं-
स्यासौ भावादि । स्त्री चासौ भावादिश्च स्त्रीभावादि । तस्मिन् विहिता अन्यादि-
प्रत्ययान्ता स्त्रिया वर्तन्ते । अनिप्रत्ययान्तो यथा—अजननि, अकरणि ॥
क्तिन्प्रत्ययान्तो यथा—कृति, भूति, हूतिरित्यादि ॥ ण्वुल्प्रत्ययान्तो यथा—
प्रवाहिका, प्रच्छादिकेत्यादि ॥ णच्प्रत्ययान्तो यथा—व्यावक्रोशी । अन्योन्यक्रोशन
वर्तत इत्यर्थः । व्यावहासीत्यादि । ण्वुच्प्रत्ययान्तो यथा—[भवत] शायिका ।
क्वप्प्रत्ययान्तो यथा—^{१२}ब्रज्या । समज्या, सुत्येत्यादि ॥ युच्प्रत्ययान्तो यथा—
आसना, कारणा, ग्रन्थनत्यादि ॥ अङ्प्रत्ययान्तो यथा—तृपा, भिदा, छिदा
इत्यादि ॥ अप्रत्ययान्तो यथा—पुत्रीया इत्यादि^{१३} । निप्रत्ययान्तो यथा—
ग्लानि, म्लानि, हानि इत्यादि । शप्रत्ययान्तो यथा—मृगया, इच्छा^{१४} इत्यादि ।
अथ उणादिषु निप्रत्ययान्तो यथा—श्रेणि, योनि, द्रोणि इत्यादि ॥ अनिप्रत्ययान्तो
यथा—सरणि । ऊकारप्रत्ययान्तो यथा—खर्जू, चमू इत्यादि । ईकारप्रत्ययान्तो
यथा—तन्त्री, लक्ष्मी इत्यादि ॥

इयावृडन्त चल स्थिरम् । डीत्यनेन डीप्, डीप्, डीन् इति प्रत्ययान्ताना
ग्रहणम् । आवित्यनेन टाप् डाप् चाप् इति प्रत्ययान्ताना ग्रहणम् । ऊङ् इत्यनेन
ऊङ्प्रत्ययस्य ग्रहणम् । चलमभिधेयवर्त्तिङ्गम् । स्थिर नियतलिङ्गम् । चल स्थिर

डीवन्तमावन्तमूडन्त शब्दरूप स्त्रिया वर्तते । डीवन्ते यथा—कर्त्री । डीपन्ते यथा—गौरी । डीनन्ते यथा—शार्ङ्गरवी । टावन्तो यथा—अजा । डावन्तो यथा—सुराजा । चावन्तो यथा—कौमुदगन्ध्या । ऊडन्तो यथा—वामोरुः ॥४॥

^१ प्रत्ययान्त J₂, K₅ ^२ पुत्रता J₂ ^३ K₃, K₄ add 'ग्रामता'
^४ 'पाशादिभ्यो य' (४. २. ४६) ^५ उल्मुकिनी K₄ ^६ J₂, K₃ add विरोधे
 विवाहे, आदिशब्दग्रहणाद् वीप्साया च विहित वुन् ^७ K₅ adds बाभ्रव्य-
 शालङ्कायनिका ^८ 'विष्वामितयो J₂ ^९ K₆ omits पादौ ददाति ^{१०} श्लाघार्थे,
 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्पाकारतद्वेतेषु' (५. १. १३४) ^{११} K₅ adds धात्वर्थे केवल
 शब्दो भाव इत्यभिधीयते ^{१२} प्रव्रज्या K₄, K₅ ^{१३} K₄, K₅ add इज्प्रत्ययान्तो
 यथा—कारि, दारि इत्यादि ^{१४} K₃, K₅ add यदृच्छा, परित्याग, अवशा

(विच.) तत्त्वुन्दे येनि—चलं स्थिरम् । तल् । विविधस्तत्प्रत्ययः ।
 तलन्तं शब्दरूपं स्त्रिया वर्तते । तत्र, 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५. १. ११६) इति
 भावार्थे तल् । यथा—देवदत्तस्य भावो देवदत्तता । ^२अश्वता । ^३ग्रामजन-
 बन्धुभ्यस्तल्' (४. २. ४३) इति समूहार्थे तल् । यथा—ग्रामता, जनता इत्यादि ।
 'देवास्तल्' (५. ४. २७) इति स्वार्थे तल् । देव एव देवता । अत्रानुबन्धग्रहण
 किम्? 'पूर्वहसिभ्या तन्' (उ. ३. ८६) इति तन्प्रत्यये पोतः, हस्तः, इति ॥

^१ Gm₁ adds एव ^२ आश्वता B₆, Gm₁ ^३ 'बन्धुसहायैभ्य' ° T₁;
^४ 'हसिमुप्रिणवामिदमित्पूर्वधुविभ्यस्तन्' इत्युणादिसूत्रम् (पृ ५१८)

युन्दे येनिकडघत्राः^१ । यश्च इनिश्च कडघच्च ग्रश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः
 समूहार्थे विहिताः । तदन्ताः शब्दाः स्त्रिया भवन्ति । 'पाशादिभ्यो यः' (४. २.
 ४६) इति यप्रत्यये पाशाना समूहः पाश्या । एवं गल्या, तुण्या, हल्या इत्यादि ॥
 'खलगोरयात्' (४. २. ५०) इत्यनुवृत्तौ, 'इनिग्रषडघचश्च' (४. २. ५१) इति
 ययासंत्यन्याप्येन एतदशब्दाद् इनिप्रत्यये एलिनी । अत्र 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः'
 (घा. ५. २. ५१) इति वषट्प्रत्ययत्वाद् उल्फकानां समूहः उल्फिनी, पुट्टिभ्यिनी,
 कुण्डलिनी ^२इत्यादि । गवां समूह इत्यर्थे गोशब्दादुत्तरे^३ यप्रत्यये गोत्रा । रयानां
 समूहो 'रयषडघा इति । केचित्तु रयषट्प्रेति भूयन्त्ययगप्रयमाक्षरयुक्तं पथयन्ति ।
 मूत्रस्यचराग्देन शब्दत्रयादपि यप्रत्ययः समुच्च्रीयते । ततश्च एल्पा, गल्पा, रल्पा
 इति त्रयः शब्दा भवन्ति । युन्द इति किम्? 'सत्युयः' (५. १. १२६) इत्यादौ
 एत्प्रोत्यं मा भूत् ॥

^१ कड्यच् इति विवरणाभिमत पाठ^२ Gm₁ Tv add उत्मुकिनी, उन्निथनी^३ Gm₁ omits उत्तरे^४ B₆, T₃₂ add रथ्या

वैरमैथुनिकादिवुन् । वैर विरोध । मंथुनिक विवाह । तत्र 'द्वन्द्वाद् वुन्' वैरमैथुनिकयो ' (४ ३ १२५) इत्यनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासात् प्रातिपदिकाद् वुन्-प्रत्ययो विहित । तदन्त शब्दरूप स्त्रिया भवति । यथा—काकोलूकयोर्वैर काकोलूकिका । अश्वमहिषिका इति ॥ मंथुनिकाया यथा—अत्रिभरद्वाजयोर्विवाह अत्रिभरद्वाजिका । शाण्डिल्यकुशिकयोर्विवाह शाण्डिल्यकुशिकिका । आदिशब्दार्थं शेषे—'वोप्तादण्डनदाने वुन्' इति । वीप्ताया यथा—द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका । 'पादशतस्य सख्यादेर्वोप्ताया वुन् लोपश्च' (५ ४ १) इति वुन्-प्रत्यय । तत्सन्नियोगेन चान्त्यस्य लोप । 'यस्येति च' (६ ४ १४८) इत्यनेनैव लोपे सिद्धे पुनर्लोपवचनं ^१परनिमित्तानपेक्षलोपविधानार्थम् । 'यस्येति च' इति विहितो लोप परनिमित्तक । तस्य स्थानिवद्भावेन^२ 'पाद पत्' (६ ४ १३०) इति पद्भावे न स्यात् । प्रत्ययसन्नियोगविशिष्टस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् ^३स्थानिवद्भावाभावेन द्विपदिका ददाति द्विशतिका ददातीत्यादौ पद्भावे स्यादेवेति वृत्तिकारेण प्रपञ्चितम् (काशिका २, पृ ८०) । वण्डने यथा—द्विपदिका वण्डयति । दाने यथा—द्विपदिका ददाति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्वे द्वे शते ददाति द्विशतिका ददाति । 'वण्डघ्यवसर्गयोश्च' (५ ४ २) इत्युभयत्रापि वुन्प्रत्यय । व्यवसर्ग दानम् ।

^१ अनैमित्तिकाधम् इति मुद्रितकाशिकायाम् (२ पृ ८०)^२ स्थानिवद्भावात्

इति मु प्र

^३ न स्थानिवत्त्वम् इति मु प्र

अत्र शेषकार —

'युञ्ज द्वन्द्वाद् भावकर्मणो । श्लाघाया तदवैतेत्याकारे चरणगोत्रयो' इति । अस्म्यर्थः—'योषधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ्' । (५ १ १३२) इत्यतो वुञ् इति वर्तमाने, 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५ १ १३३) इत्यनेन सूत्रेण भावकर्मणोरर्थयो द्वन्द्वसमासाद् विहितो यो वुञ्प्रत्यय तदन्त शब्दरूप स्त्रिया भवति । यथा—शिष्योपाध्यापयोर्भावि कर्म वा शैष्योपाध्यापिका । गोपालपशुपालिका । तथा 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवैतेषु' (५ १ १३४) इति सूत्रेण, गोत्रमपत्यम्, चरण शाला, गोत्रप्रत्ययान्नात् चरणप्रत्ययात्ताच्च श्लाघादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु

भावकर्मणोर्विहितो यो वुब्प्रत्ययः तदन्तं शब्दरूपं स्त्रियां भवति । गर्गस्य भावेन कर्मणा वा श्लाघते गार्गिकया श्लाघते^१ । तद्वेतः तत्प्राप्तिः । अत्याकारः पराधिक्षेपः^२ । गार्गिकामवेतः । गार्गिकया अत्याकरोति । चरणप्रत्ययान्ताद् यथा—काठिकया श्लाघते । काठिकया अत्याकरोति । ^३काठिकामवेतः इत्यादि (काशिका २, पृ. २६) ॥

^१ B₈ adds तत्र श्लाघा विकत्यनम् । गार्ग्यत्वेन विकत्यत इत्यर्थः..

^२ पराक्षेपः

Gm₁, Gm₃

^३ Tj₁, Tj₂ add तद्वेत इत्यर्थे यथा—

स्त्रीभावादावनिक्षिप्त—युजिबुङनिशाः । शेषे—‘अकर्तृककारके भावे क्विबकारेण्वुच्चः स्त्रियाम्’ इति । भाव आदिर्यस्य कर्तृवर्जितकारकस्य स भावादिः इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । स्त्रीलिङ्गश्चासौ भावादिवच, ^१स्त्रीभावे कर्तृवर्जिते कारकेऽर्थे च विहिताः अनि, कितन्, ण्वल्, णच्, क्यप्, युच्, इब्, अड्, नि, श, इत्याचार्यसंगृहीता दश प्रत्ययाः, तथाभूत एवार्थे शेषकारेण क्विप् अकारः ^२इण् ण्वुच् इति चत्वारश्च, इत्येवं चतुर्दशप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गा संगृहीताः वेदितव्याः । ते च क्रमेणोदाह्रियन्ते ।

^१ स्त्रीलिङ्गे भावे B₈, B₉

^२ इण् Tj₁, Tj₂.

तत्र ‘आक्रोशे नञ्यनिः’ (३. ३. ११२) इत्याक्रोशे शपये गम्यमाने नञ्युपपत्ते भावार्थे धातोरनिप्रत्ययो विहितः । यथा—अकरणिस्ते द्युपल भूयात् (काशिका १, पृ. २२४) । अभवनिरस्तु ते विभूतेः^२ । अपूरणिस्ते कामानामस्तु । ‘तस्याजननिरिवास्तु जननीक्लेशकारिणः’ इति (शिशु. २. ४५) । अथ कितन् । यथा—‘स्त्रियां कितन्’ (३. ३. ६४) । प्रकृतिः, हृतिः, शृद्धिः, युद्धिः इति । ‘भ्रुयजिस्तुभ्यः करणे’ (धा. ३. ३. ६४) । भ्रूयतेऽनयेति^३ भ्रुतिः । इज्यतेऽनयेति इष्टिः । स्तूयतेऽनया सा स्तुतिः । ‘ऋकारत्वादिभ्यः कितन्निष्ठावद् भवति इति यक्त्वयम्’ (धा. ३. ३. ६४) । ‘जृप् ययोहानौ’ । जोर्णिः । ‘क् हिंसायाम्’ । कीर्णिः । ‘लून् छेदने’ । लूनिः । निष्ठावद्भावात् तकारस्य नकारः (८. २. ४२) । ‘स्यागापापचो भावे’ (३. ३. ६५) इत्यहप्रत्ययस्यापवादः । ‘प्ला गतिनिवृत्तौ’ । प्रस्रियतिः । ‘व्यवस्यायामसंज्ञायाम्’ (१. १. ३४), ‘आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ (६. १. १४६) इत्यादिज्ञापकाद् अट्प्यस्ति । प्रतिष्ठा, संस्था,

निष्ठा इत्यादि । 'गै शब्दे' । उद्गोतिः । 'पा पाने' । प्रपोतिः । 'डुपच्य पाके' । पक्तिः । पित्करणसामर्थ्याद्^१ अडप्यस्ति (३. ३. १०४) । पचा । तथा 'ऊतिपूतिजूतिसातिहेतिकोत्तयश्च' (३. ३. ६७) इति क्तिन्नन्तनिपातनम् यथा—'अव रक्षणे' । ऊतिः । 'यु मिश्रणे' । यूतिः । 'जू' इति सौत्रो धातुः । जूतिः । 'पोऽन्तकर्मणि' । सातिः । 'हि गतो' । हेतिः ॥

^१ Tv adds अनिप्रत्ययो यथा

^२ विभूति Gm1, Gm3

^३ B6 adds सा.

^४ 'ऋज्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावद्वाच्य' B5, B6

^५ 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्'.

अथ ण्वुल् । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३. ३. १०८) इति ण्वुल् । 'छर्द वमने' । प्रच्छादिका । 'वह प्रापणे' । प्रवाहिका (काशिका १, पृ. २२३) । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा. ३. ३. १०८) । 'आस उपवेशने' । आसिका । 'शीङ् स्वप्ने' । शायिका । 'विश प्रवेशने' । वेशिका ॥

अथ णच् । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३. ३. ४३) इति । धातुभ्यो भावार्थे णच्प्रत्ययो भवति । कर्मव्यतिहारे क्रियाविनिमये गम्यमाने, 'णचः स्त्रियामञ्' (५. ४. १४) इति स्वार्यिकोऽञ्प्रत्ययः । अञ्प्रत्ययान्तत्वेन 'टिड्ढाणञ् . . .' इत्यादिना (४. १. १५) ङीप् व्यावक्रोशी । अन्योन्म्यं क्रोशन-मित्यर्थः । एवं परस्परं हसनं व्यावहासी । परस्परमुक्षणं व्यात्पुक्षी । ^१व्यावचोरी इत्यादि (काशिका १, पृ. २१४) ॥

अथ ण्वुच् । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३. ३. १११) इति । पर्यायः परिपाटी । अर्हणमर्हो योग्यता । एष्वर्थेषु ण्वुच् स्यात् । यथा—भवतः शायिका । भवत आसिका । अर्ह—भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका मे^२ उदपादि (काशिका १, पृ. २२४) ॥

अथ क्यप्—'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३. ३. ६८) । 'व्रज गतो' । व्रज्या । 'व्रज देवपूजादौ' । इज्या । 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुब्शीङ्भृञिणः' (३. ३. ६६) इति क्यप् । 'अज गतिक्षेपणयोः' । समजन्यस्यामिति समज्या । 'पद् लु विशरणगत्यवसादनेषु' । निषीदन्यस्यामिति निषद्या । निपत्या । 'मन ज्ञाने' । मन्यते मन्या । ज्ञादित्वाभावाद् अनुनासिकलोपाभावः । 'चिद ज्ञाने' । विदन्ति यथा सा विद्या । 'धुब् अभिषवे' । सुन्वन्त्यस्यामिति सुत्या । 'शीङ् स्वप्ने' । शेरतेऽस्यामिति शय्या । 'भून् भरणे' । भ्रियते कर्मकरोऽन्येति

भृत्या । 'इण् गतौ' । 'यन्त्यनयेति इत्या' । 'कृञः श च' (३. ३. १००) इति
 क्यपि कृत्या (६. १. ७१) ॥

^१ व्यावभोजी B6, Gm3

^२ Tv omits मे

^३ 'हुभृञ् धारणपोषणयो' Tv

^४ यान्ति B6

अत्र क्यप्प्रत्ययोदाहरणमध्ये 'हनस्त च' (३. १. १०८) इति सूत्रेण
 निष्पन्नो हत्याशब्दोऽपि स्त्रीलिङ्गः कश्चिदुदाहृतः । तत्र मूलं चिन्तनीयम् । तथा
 हि—नात्र ^१भावमात्रविहितक्यप्प्रत्ययान्तत्वमेव स्त्रीलिङ्गत्वे प्रयोजकम् । किं
 तर्हि? ^२स्वधिकारविहितक्ययन्तत्वम् । अन्यथा 'भुवो भावे' (३. १. १०७)
 इति सूत्रविहितक्ययन्तो ब्रह्मभूयशब्दोऽपि स्त्रीलिङ्गः प्रसज्येत^३ । तच्चानिष्टम् ।
 न च 'हनस्त च' इति सूत्रे स्त्रियामिति पदं श्रूयते । नापि स्वधिकारगतमिदं
 सूत्रम् । तस्मादस्मिन् प्रकरणे हत्या इत्युदाहरणमसङ्गतम् । अतः हत्याशब्दस्य
 प्रमाणान्तरात् स्त्रीलिङ्गत्वमवगन्तव्यम् ॥

अथ युच् । 'ष्यासथन्यो युच्' (३. ३. १०७) इति । तत्र ण्यन्ताद्
 यया—कारणा । हारणा । 'आस उपवेशने' । आसना । 'थन्य' प्रन्य सदभे' ।
 थन्यना । प्रन्यना । चन्द्रस्तु—'ष्यासथन्यो युच्' इति सूत्रं पठित्या 'प्रन्य
 मोचनप्रतिपादनयोः' इति श्रूयादिधातुजं प्रन्यनाशब्दमाह । 'घट्टयन्दिधिदिन्य
 उपसंख्यानम्' (धा. ३. ३. १०७) इति युच् । 'घट्ट चलने' । घट्टना । 'यदि
 अभिवादनस्तुत्योः' । वन्दना । 'विद ज्ञाने' । वेदना (काशिका १, पृ. २२२) ।
 'इषेरनिच्छार्थस्य युज् वक्तव्यः' (धा. ३. ३. १०७) इति अन्वेषणा, अध्येषणा
 इति ॥

^१ 'विहित' T1

^२ स्वधिकार विहितस्य Tj1, Tj2

^३ प्रसज्यते T1

^४ कानिकायां तु (१, पृ. २२३)—'थन्य' ऋधादिगुहते, थन्य विमोषाप्रतिहर्षयोरिति ।
 न चुरादि, थन्य प्रन्य सदभे' इति । ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात्

अथ इष् । 'विभाषाख्यानपरिप्रदनयोर्दिष् च' (३. ३. ११०) इति ।
 परिप्रदने आख्याने गम्यमाने इष् स्यात् । यया—कां कारि त्वमकार्योः । कां
 कारिकां प्रियां कृत्यां कृति या अकार्योः । चकारानुबन्धनाद ण्युत्तपि ॥

अयं अद्भ. 'पिद्भिदादिभ्योऽड्' (३. ३. १०४) इति । पिद्भ्यस्तावत् ।
'जृप् वयोहानौ' । जोर्यन्त्यङ्गान्यस्यामिति जरा । 'ऋदृशोऽडि गुणः' (७. ४. १६) इति गुणः । 'त्रपूप् सज्जायाम्' । त्रपा इत्यादि । भिदादयस्तु महोदधौ—

‘भिदि छिदि विदि वीयि रुजि मृजि प्रछि चुरिम् ।
अनामनि क्षिपि तथा गुहि तुलि वसि वपिम् ॥
क्षिपि क्षिपि रिखि लिखि शुभि सिधि मिधि गुधिम् ।

इत्यादयः पठिताः (न. ४५१-२, पृ. ४७४) । 'भिविर् विदारणे' । भिदा ।
'छिविर् द्वेषीकरणे' । छिदा । 'विदिर् लाभे', 'विद ज्ञाने' । विदा । 'वय
दानगतिरक्षणेष्ु' । वया । 'रुज रोगे' । रुजा । 'मृजूप् शुद्धौ' । मृजा^१ ।
'प्रच्छ जीप्तायाम्' । पृच्छा । 'चुर स्तेये' । चुरा । गणपाठादेव णेलुक् । 'क्षिप
प्रेरणे' । क्षिपा । एतेऽनामनि असंज्ञाविषये साधवः । अनन्तरधातुभ्यः संज्ञायामेव
प्रत्ययः । यथा—'गुह संवरणे' । गुहा । पर्वतकुहरम्, ओषधिविशेषश्च^२ ।
'तुल उन्माने' । तुला । 'वस निवासे' । वसत्यनया मांसमिति वसा मांसस्नेहः ।
'डुषप् 'धीजतनुसंताने' । उप्यते नाभिसमोपमिति वपा । वस्त्रखण्डसदृशाकारो
मेदोविशेषः । 'क्षे क्षये' । हेतुमण्णिचि 'पुगागमे (७. ३. ३६) मितां ह्रस्वे
'च (६. ४. ६२) क्षपा रात्रिः । 'क्षि हिंसायाम्' । क्षिया आचारभ्रंशः । रेखा
राजिः । लेखा सैव । रिखिलिखसमानार्थः सौत्रो धातुः । 'शुभ वीप्ती' । शोभा
कान्तिः । 'पिधू सराद्धौ' । सेधा । प्राणिविशेषः^३ । ['मिधि मेधाहितनयोः' ।
मेधा] । 'गुध परिवेष्टने' । गोधा^४ । 'ऋप कृपायाम्' इत्यस्मात् 'ऋपेः सप्रसारणं
च' (गणसूत्रम्) इत्यडि कृपा । आरा शस्त्री^५ । हारा । कारा बन्धने । तारा
ज्योतिः । धारा प्रपातः इत्यादिप्रपञ्चो भिदादेर्द्वन्द्व्यः ॥

^१ भिदा, छिदा, विदा इत्यादि Tv

^२ B₆ adds पित्वादेरड्प्रत्यये सिद्धे मृजेगण-

पाठ ^३ गिर्योपध्वोर्गुहा Tv ^४ B₆ omits 'तनु' ^५ अतिह्री दमाय्याता

पुणौ ^६ घटादयो मित (गणसूत्रम्) ^७ 'अनुगुपेरु' B₅ ^८ 'उडुमु' B₅

^९ शस्त्रायाम् Tv

'चिन्तिपूजिकयिकुम्बिचर्चश्च' (३. ३. १०५) इति स्त्रियामड् । 'चितो
संज्ञाने' । अस्माच्चुरादिण्यन्तात् चिन्ता । 'पूज पूजायाम्' । पूजा । 'कथ वाक्य-
प्रबन्धे' । कथा । 'कुब्धि आच्छादने' । कुम्भा । 'चर्च अप्ययने' । चर्चा ।

‘आतश्चोपसर्गे’^१ (३. ३. १०६) । प्रदा । प्रघा । विदा । उपघा । ‘श्रदन्तरोरुप-
सर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या’ (वा. ३. ३. १०६) । श्रद्धा । अन्तर्धा । ‘इक् कृष्या-
दिभ्यः’ (वा. ३. ३. १०८) । कृषिः । ‘लिप उपदेहे’ । लिपिः इत्यादि ॥

अथ निः । ‘ग्लाम्लाज्याहाम्यो निर्वक्तव्यः’ (वा. ३. ३. ६४) । ‘ग्लं
हर्षक्षये’ । ग्लानिः । ‘ग्लं गात्रविनामे’ । ग्लानिः । ‘ज्या वयोहानौ’ ।
ज्यानिः । ‘ओहाक् त्यागे’ । हानिः । ग्लादिभ्यो निप्रत्ययः क्तिन्प्रत्य-
यस्यापवादः (काशिका १, पृ. २२१) ॥

अथ शप्रत्ययः । ‘कृषः श च’ (३. ३. १००) । ऀक्रिया । तथा
इच्छेरप्रत्ययान्तो निपातः (३. ३. १०१) । इच्छा । तथा ‘परिचर्यापरिसर्या-
मृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्’ (वा. ३. ३. १०१) इति शप्रत्ययान्तनिपातः । तथा
‘जागर्त्तरकारो वा’ (वा. ३. ३. १०१) इति शप्रत्ययः । जागर्या । एवं
मूलग्रन्थस्था दश प्रत्यया उदाहृताः ॥

^१ Tv adds इति स्त्रियामड
रिडशयग्लिड्भु (७. ४. २८).

^२ Tv adds अथ इक्.

^३ Gm1, Gm3 add

अथ शेषकारीयाश्चत्वारः क्रमेणोदाह्रियन्ते—विषप् । ‘संपदादिभ्यः’^१ विषप्
(वा. ३. ३. ६४) । भावग्रहणं [अकर्तृककारके भावे इति शेषग्रन्थे पृ. ६६२]
कर्तृव्यतिरिक्तकारकोपलक्षणम् । ‘पद गतौ’ । संपत् । विषत् । आपत् ।
‘पद् लु विशरणगत्यवसादनेषु’ । संसत् । परिषत् । उपनिषत् । ‘धिव ज्ञाने’ ।
वित् । संवित् । ‘णह बन्धने’ । उपानत् । ‘वृषु सेचने’ । प्रावृट् । ‘प्लुष
दाहे’ । विप्रुट् । ‘वृषु वर्तने’ । आवृट्^२ । ‘यम उपरमे’ । संयत् ।
‘श्रु श्रवणे’ । प्रतिश्रुत् । ‘डुभृष् धारणपोषणयोः’ । उपभृत् । ‘वृध वृद्धौ’ ।
संवृत् । ‘वि इन्धी दीप्तौ’ । समित् । ‘क्रुध कोपे’ । क्रुत् । ‘क्षुध वृभुक्षायाम्’ ।
क्षुत् । ‘युध संप्रहारे’ । युत् । ‘रुजो भङ्गे’ । रुक् । ‘रुष हिंसायाम्’ । रुट् ।
‘शुच शोके’ । शुक् । ‘रुच दीप्तौ’ । रुक् । ‘मृड सुखने’ । मृट् । ‘गु निगरणे’ ।
गोः । ‘गुरो उद्यमने’^३ । ‘आगूः । ‘ह्री लज्जायाम्’ । ह्रीः । ‘त्रिभी भये’ ।
भीः । ‘लुभ विमोहने’ । लुप् ॥ ‘भू सत्तायाम्’ । भूः । ‘तूञ् छेदने’ । तूः ।
‘द्विष अप्रीती’ । द्विट् । ‘त्विष दीप्तौ’ । त्विट् । ‘क्रुश आह्वाने’ । क्रुट् ।
तथा—‘ज्वरत्वरश्रिष्ययिमवामुपधायाश्च’ । (६. ४. २०)^४ । जूः । ‘त्रित्यरा

संक्रमे' । तूः । ६ 'स्त्रिवु गतिशोषणयोः' । खूः । 'अव रक्षणे' । ऊः । 'मव वन्धने' । मूः । 'मुच्छ् मोकषणे' । मुट् । 'णश अदर्शने' । नट् । 'नशोर्वा' (८. २. ६३) इति कुत्वविकल्पे नक् । नट् । एवं कृत्, युज्, विट्, भिद्, छिद् इत्यादयोऽवगन्तव्याः ॥

¹ B₅, B₆ add भावे ² सवृत् Tv ³ उद्यमे Tj₂ ⁴ गू Tv. ⁵ Gm₁.
Gm₃ add इति ऊडादेश ⁶ काशिकाया तु श्रिवीति पठित्वा श्रू इत्याद्युदाहृतम्
⁷ मुक् Tv

अथ अ । 'गुप्तिज्जिदम्यः सन्' (३. १. ५) इति । निन्दा-
क्षमाव्याधिप्रतीकारेष्वर्थेषु विहितात्¹ सन्प्रत्ययान्ताद् धातोः 'अ प्रत्ययात्'
(३. ३. १०२) इति अकारप्रत्यये जुगुप्सा । तितिक्षा । चिकित्सा । 'मान्वधदान-
शान्त्यो दीर्घश्चाम्यासस्य' (३. १. ६) इत्यत्र 'मान जिज्ञासायाम्' इति
सन्नन्ताद् अप्रत्यये मीमांसा । 'वध वैरूप्ये' सनि उपधावीर्धे भवभावे (८. २.
३७) चत्वे च अकारप्रत्यये बीभत्सा । दानेराजंव इति दीदांसा । 'शानेनिशातनेऽर्थे
सनि शीशांसा । तथा 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३. १. ७)
इति सनि अप्रत्यये च चिकीर्षा, जिहोर्षा, जिगीषा इत्यादि । 'आशङ्क्यामुप-
संख्यानम्' (वा. ३. १. ७) । विचिकित्सा । एवं² सन्प्रत्ययव्यतिरिक्त-व्यजादि-
प्रत्ययान्तेभ्योऽपि धातुभ्यः पूर्ववदप्रत्ययान्ता उदाहर्तव्याः । यथा—पुत्रीया, पुत्र-
काम्या, 'लोलूया, कण्डूया, चित्रीया, कसहाया इत्यादयः । तथा—'गुरोश्च हलः'
(३. ३. १०३) इत्यप्रत्ययः । 'एष वृद्धौ' । एषा । 'स्पर्धं संघर्षे' । स्पर्धा ।
'शंसु स्तुतौ' । शंसा इति । 'जागर्तैकारो वा' (वा. ३. ३. १०१) । जागरा,
जागर्या इति ।

अथ इण् । ६ 'इणजादिभ्यः' (वा. ३. ३. १०८) इति इण् । 'अज
गतिक्षेपणयोः' । आजिः । 'अत सातत्यगमने' । आतिः । 'राजू दीप्ती' ।
राजिः । 'जनी प्रादुर्भावे', 'जनिवध्योश्च' (७. ३. ३५) इति वृद्धिप्रतिषेधे
जनिः । तथा 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिव् च' (३. ३. ११०) इति ।
परिप्रश्ने यथा—कां त्वं कारिमकार्योः । कां क्रियामकार्योः इति प्रश्नार्थः ।
आख्याने यथा—सर्वा कारिमकार्यम् इत्यादि (काशिका १, पृ. २२४) ॥

¹ विहितसन्प्रत्यय° Tj2² निशानेऽर्थे Tj2³ 'व्यवादि° Gm3⁴ उदाहार्या Gm3⁵ Tj1, Tv add रोहिताया, गोपाया, ऋतीया.

■ 'इअजादिभ्य.'

इति काशिकाया पाठ (१, पृ. २२३)

अथ ण्वुच् । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३. ३. १११) इति । पर्याये यया—भवतः शायिका । भवत आसिका । अर्हे यया—अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम् । ऋणे यया—इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ यया—इक्षुभक्षिका मे उत्पन्ना इति । अत्र 'ण्वुत्तुचौ' (३. १. १३३), 'वदः सुपि क्यप् च' (३. १. १०६), 'व्यचि च' (७. ४. ३३), 'अत इव्' (४. १. ६५), 'पाघ्राध्माघेदृशः शः' (३. १. १३७), 'इक्षितपौ घातुनिर्देशे' (वा. ३. ३. १०८) इत्यादिभिः कर्तरि विहितानां ण्वुलादीनां स्त्रीत्वं मा भूदिति ¹ 'भावादी' इत्युक्तम् । तथापि 'भुवो भावे' (३. १. १०७) इत्यादिना विहितव्यवादिनियत्यर्थं ² स्त्र्यधिकारविशेषणं कृतम् ॥

केचिदत्र 'स्त्रीभावादनिश्चितण्वुल्लङ्घण्वुचक्यव्युजिबद्धनिशाः' इति पूर्वोदाहृतदशप्रत्ययातिरिक्तं ण्वुच्प्रत्ययमकारप्रत्ययं ³ चान्तरीकृत्य द्वादशप्रत्ययोपसंग्रहत्वेन अमरसिंहीयश्लोकार्थं पठन्ति । स पाठः 'शेषकारस्थानभिप्रेतः । ण्वुच्प्रत्ययाकारप्रत्यययोः अमरसिंहनायेनानुवर्तत्यबुद्ध्या ताम्यां सह प्रत्ययचतुष्टयस्य स्थेनोपसंग्रहणादिति ॥

उणादिषु निरुरीश्च । उणादिप्रत्ययानां मध्ये निः, ऊः, ईः इति प्रत्यया उक्ताः । तदन्ताः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । तत्र निप्रत्ययो यया—'द्योग्याज्वरिभ्यो निः' (उ. ४. ४६) इति । 'द्यौ गतिप्रजनकान्त्यसनसादनेषु' । द्योयते यध्यत इति द्येणिः केशबन्धः । 'ज्या ययोहानौ' । जिनात्यनयेति ज्यानिः । 'ज्वर रोगे' । ज्वरयतीति जूणिः आदित्यः । 'सुवृषिभ्यां षित्' (उ. ४. ५०) । सरन्त्यनयेति सृणिः अङ्कुशः ⁴ । यर्पतीति यृणिः यदुविशेषः । अग्निः । वह्निः । इत्यादीनां तु मुरपर्यायाणां विशेषणेन बाधसङ्गात्वात् पुंस्त्वम् ॥

¹ मूले (श्लो ४)² स्त्र्यधिकारविहितत्वेन Tj2³ अन्तर्गंगरीण्या Tv;

अन्तर्गंगरीण्या Tj2

⁴ अमरशेषकारस्य नाभिप्रेत . Tv⁵ Tv adds अग्नि , अहनि-

अथ ऊः । 'वृषिचमितनिपनिसर्जिर्लज्जिभ्य ऊः' (उ. १. ८४) । 'वृष' विलेखने । कर्पूः 'व्याधिर्विशेषः, गोमयश्च । 'धमु अदने' । धमूः सेना । 'तनु

विस्तारे' । तनूः शरीरम् । 'घन घान्ये' । घनत्यनेनेति घनूः शरः । 'सर्जं पर्जं अर्जने' । सर्ज्यते ^४आर्ज्यते जनेनेति सर्जूः वणिक् । 'खर्जं व्यथने पूजने च' । ^५खर्जतीति खर्जूः । पामा । 'मृजेर्गुणश्च' (उ. १. ८५) । 'मृजूष शूद्धौ' । मर्जूः शुद्धिः रजश्च । 'बहो घश्च' (उ. १. ८६) । उह्यत इति बधूः अभिनवपाणिग्रहणा । अन्यत्र स्त्रीमात्रे गौणः । 'कपेश्छश्च' (उ. १. ८७) । 'कप हिसार्यः' । कपत्यनयेति कच्छूः पामा । 'णित्कसिपद्यत्ते' (उ. १. ८८) । 'कस गतौ' । कासूः रोगविशेषः । (शक्तिरिति कौमुद्याम् पृ. ४६८) । ^६आयुध-विशेषश्च । 'पद गतौ' । पादूः उपानत् । 'ऋ गतौ' । अर्पतेऽनयेति आरूः । वेदिका, वेदना, बलं च । 'नभि लम्बेर्नलोपश्च' (उ. १. ९०) । 'लवि शब्दे अवलंसने च ।' । अलाबूः । 'के अ एरड चास्य' (उ. १. ९१) । 'शू हिसायाम्' । कशेरूः । ^७तृणकन्दविशेषः । पद्ममूलम् । वीरुद्विशेषः । फलजातिश्च । 'त्रो बुद् च' (उ. १. ९२) । 'तृ प्लवनतरणयोः' । तरतीति तर्दूः । बारहस्तकः । 'दरिद्रातेर्नलोपश्च' (उ. १. ९३) । 'दरिद्रा दुर्गतौ' । दर्वूः कुष्ठविशेषः । 'नृतिशृङ्घ्योः कूः' (उ. १. ९४) । 'नृती ^८गात्रविक्षेपे' । नृत्यतीति नृतूः । दीर्घकृमिविशेषः । 'शृधु मधु उन्वे' । शृधूः ^९गुणः प्रज्ञा च । अन्वदूम्भूजम्बूकफेलूककङ्घूविधिपूः' (उ. १. ९६) । 'अति अदि बन्धने' । अन्वूः अयोमयी ^{१०}भृङ्गला । 'दुभी ग्रन्थे' । दुम्भूः सर्पजातिः, दुम्भूर्वा । 'चमु छमु जमु क्षमु अदने' । जम्यत इति जम्बूः वृक्षविशेषः । 'फल निष्पत्तौ' । कफेलूः श्लेष्मातकः । कर्कशब्दोपपदाद् धावः कूप्रत्ययः । उपपदस्य नुक् । कर्कङ्घूः बहरी । दधातेः इपुक् चागमः । दिधिपूः द्विरुढा ॥

^१ Tj2 omits Dhātu sūtra

^२ कुट्टम् Tj2

^३ A bow (Apte's Dict

p 853)

^४ आर्जयत इति B5, B6

^५ खर्जयति Gm1, Gm3

^६ सुबलाद्य-

मायुध च B6, Tv

^७ Gm3, Tj2 add जलजातिविशेष

^८ गात्रविनामे Tj2

^९ गुदमिति कोशे (Apte's Dict p 1566)

^{१०} गजशृङ्गला B6, Tj2

अय ईः । 'अवितृस्तृत्तन्त्रिम्य ईः' (उ. ३. १५६) । 'अव रक्षणादिपू' । अवतीति अवीः प्रकाशः । अवति रक्षत्यात्मानं परपुरपादिभ्य इति अवीः रजस्यला । 'तृ प्लवनतरणयोः' । तीर्यतेऽनयेति तरीः नौः । 'स्तृश् आच्छादने' । स्तृणातीति स्तरीः ^१धूमः । 'तन्त्रि कुट्टम्बधारणे' । तन्त्रोः यीणा-रज्जुः, याद्यविशेषश्च । तन्त्रिः सौत्री घातुः आलस्यार्थः । तन्द्रीः आलस्यम् ।

‘लक्ष्मेर्मुट् च’ (उ. ३. १६२) । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयोः’ । लक्षयतीति^१ लक्ष्मीः ।
 अत्र चकारेण औणादिक एव अनिप्रत्ययो गृह्यते । यथा—‘अतिसृधृधम्यश्य-
 वितृभ्योऽनिः’ (उ. २. १०२) । ‘ऋ गतौ’ । अयंत इति अरणिः काष्ठविशेषः ।
 ‘सृ गतौ’ । सरन्त्यनेनेति सरणिःपन्थाः । ‘घृङ् अवस्थाने’ । धरणिः पृथिवी ।
 धमिः सौत्रो धातुः । घमनिः । अश्नुत इति अशनिः चञ्च्रम् । अवतीति अवनिः
 पृथिवी । तरतीति तरणिः सूर्यः इति । अत्र अरण्याशनिशब्दयोरपि विशेषविधिना
 श्लिङ्गद्वयवृत्तित्वम् । तरणिशब्दस्य सूर्यवाचकत्वाद् ‘द्युमणिस्तरणिमित्रः’ (१, पृ.
 ६६) इति विशेषविधिकल्पनेन^४ पूर्वोत्तरसाहचर्येण पुल्लिङ्गत्वमिति^५ विज्ञेयम् ।।

इयावृडन्तं चलं स्थिरम् । डीप्, डीप्, डीन् इति त्रयाणां डी इति सामान्य-
 ग्रहणम् । आप् इति टाप्, डाप्, चाप् इति त्रयाणां ग्रहणम् । इयन्तम्, आबन्तम्,
 ऊडन्तं च स्त्रीलिङ्गं भवति । क्रमेणोदाहरणानि । यथा ‘अग्नेभ्यो डीप्’ (४. १.
 ५) । कर्त्री, दण्डिनी इति । ‘अन्यतो डीप्’ (४. १. ४०), ‘पिद् गौरादिभ्यश्च’
 (४. १. ४१) इति डीपि गौरी । ‘शार्ङ्गैरवाद्यभ्यो डीन्’ (४. १. ७३) ।
 शार्ङ्गैरवी । वैदी । इत्यादि । ‘अजाद्यतष्टाप्’ (४. १. ४) इति टापि अजा,
 एङका । ‘डाबुभाम्यामन्यतरस्याम्’ (४. १. १३) इति डापि बहुराजा । ‘यङश्चाप्’
 (४. १. ७४) इति चाप्प्रत्यये ‘कारोपगन्ध्या । ‘ऊङुतः’ (४. १. ६६) इति
 ऊङ्प्रत्यये ब्रह्मवन्धूः । ‘ऊङुत्तरपदादीपम्ये’ (४. १. ६६) करभोरुः । ‘संहित-
 शफलक्षणधामादेश्च’ (४. १. ७०) इति रम्भोरुः, संहितोरुः, शफोरुः, लक्षणोरुः,
 वामोरुः इत्यादि ।

ननु यस्य शब्दस्य स्त्रियां वृत्तिः स शब्दः स्त्रीलिङ्ग इति वक्तव्यम् ।
 ततश्चास्मिन् शास्त्रे स्त्रियामपरिभाषितत्वात् लोकप्रसिद्धस्त्रीग्रहणे खट्वा-
 शालादौ अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् ‘स्त्रियाम्’ इति सिद्धयदनुवाद्योऽनुपपन्नः । एवं
 पुनपुसकयोर्लिङ्गयोरपि दुर्वचनत्वात् लिङ्गविशेषव्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह
 —चलं स्थिरमिति । चलं चेतनम् । स्थिरमचेतनमित्यर्थः । अयमभिप्रायः—
 चेतनेषु ‘स्तनादिरभिव्यक्तिः स्त्रीव्यञ्जिका । ‘श्मश्रुरोमादिरभिव्यक्तिः पुस्त्वस्य ।
 उभयविलक्षणा तु नपुसकत्वस्य । अचेतनेषु खट्वादिषु पूर्वोक्तव्यञ्जकव्यपतीनाम-
 भावाद् ग्राह्यतत्वादियद् उपदेशव्यङ्ग्या एव जातय इति । तदुक्तं ‘स्त्रियाम्’
 (४. १. ३) इत्यत्र सूत्रे युक्तिकारः—‘सामान्यविशेषाः स्त्रीत्यादयो गोत्यादय
 इय बहुप्रकारा व्यवतयः । ^{१०}वचिदाथ्यविशेषाभावाद् उपदेशव्यङ्ग्या’^{११} एव

भवन्ति । यथा ब्राह्मणत्वादयः ' इति (काशिका. १, पृ. २६२) । अत्र न्यासका-
रादिभिश्च अयमेवार्थः प्रपञ्चितः । तत्र चलनशीलेषु चेतनेषु योयितादिषु व्यक्ति-
विशेषव्यङ्ग्यं ^{१२}स्त्रीत्वादिकं शब्दार्थः । स्थिरप्रायेष्वचेतनेषु खट्वादेषु पुनरुपदेश-
मात्राभिव्यङ्ग्यं स्त्रीत्वादिकं शब्दार्थः । एवं च सति चलं चलव्यक्तिव्यङ्ग्यं चलिङ्ग-
विशिष्टार्थाभिधायकम् । स्थिरं स्थिरव्यक्तिगतोपदेशमात्राभिव्यङ्ग्यं चलिङ्गविशि-
ष्टार्थाभिधायकं डघाबूडन्तं स्त्रिया भवतीति । एतच्च लिङ्गस्वरूपनिरूपण
यद्यप्येतद्वर्गादौ ग्रन्थादौ वा कर्तव्यम्, तथापि डघाबूडन्तमित्यस्य मूलभूते ' स्त्रियाम् '
(४. १. ३) इति सूत्रे ^{१३}कृतमित्यत्रैवायमर्थः एकमुष्ट्या आचार्येण सूचितमित्य-
वधेयम् ॥ ४ ॥

^१ छदि Tj2^२ B6 adds नीतिकुशलम्^३ पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्गश्च^४ विशेषविधिना Tv^५ इह for इति Tj2^६ कौमुदगन्ध्या Tv^७ स्तनादि-

मतीव्यक्ति Tv

^८ Tj2 omits 'रोम'^९ गोत्वादपदवत् Gm3, Gm3^{१०} आश्रयगतविशेषस्य दुर्निर्हपत्वात् B5, B6^{११} उपदेशमात्राभिव्यङ्ग्या एव Tj1, Tv^{१२} स्त्रीलिङ्गस्व° Tj2^{१३} अत्रैवाचार्येण सूचितम् Tj2

(पा) तल्वृन्दे येनि—चल स्थिरम् । तत्प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग । भावे
तल् यथा—जडस्य भावो जडता । 'देवात्तल्' (५ ४ २७) । देव एव
देवता । 'ग्रामजनबन्धुसहाय्येभ्यस्तल्' (४ २ ४३) । ग्रामाणां समूहो
ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । 'गजाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ४ २
४३) । गजानां समूहो गजता ॥ वृन्दे येनिकट्यता । समूहार्थे यत्प्रत्ययान्ता
इतिव्रकटघजन्ताश्च स्त्रीलिङ्गा । ^१पाश्या, तृण्या, उलूकिनी, गोत्रा, रथकट्या ॥
वैरमैथुनिकादिवृत् । वैरमैथुनिकाद्यर्थेषु वृत्प्रत्यय स्त्रीलिङ्ग । 'द्वन्द्वाद् वृत्
वैरमैथुनिकयो' (४ ३ १२५) । काकोलूकानां वैर काकोलूकिका । अत्रिभर-
द्वाजयोर्मैथुनिको विवाह अत्रिभरद्वाजिका ॥ 'पादशतस्य' (५ ४ १) 'दण्डव्य-
वसर्गयोश्च' (५ ४ २) । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति, द्विशतिका
ददाति । द्विपदिका दण्डित । द्विपदिका व्यवसृजति । उपलक्षणात् वृत्प्रत्ययोऽपि
स्त्रीलिङ्ग । गागिबया श्लाघते । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५ १ १३३) वृत् ।
शिष्योपाध्याययोर्भावि शिष्योपाध्यायिका ॥

स्त्रीभावादौ—चल स्थिरम् । स्त्रीभावाच्च अनिप्रभृतिप्रत्ययान्ता
स्त्रीलिङ्गा । 'आत्रोणे नज्यनि' (३ ३ ११२) । अवरणिस्ते वृषल^३ भूयात् ।

अजननि ॥ 'स्त्रिया क्तिन्' (३ ३ ६४) । कृति, हृति । क्तिन्ग्रहणेन निप्रत्ययस्यापि ग्रहणम् । 'ग्लाम्नाज्याहाभ्यो 'नि' (वा ३ ३ ६४) । ग्लानि, म्लानि ^५ ॥ 'रोगाख्याया ण्वल् बहुलम्' (३ ३ २०८) । प्रवाहिका, प्रच्छदिका । 'पर्यायाहंणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३ ३ १११) । भवत शायिका ॥ 'कमंव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३ ३ ४३) । अन्योन्य कोशन व्यावक्रोशी वर्तते ॥ 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' ॥ व्रज्या, इज्या ॥ 'ण्यासभ्रन्थो युच्' (३ ३ १०७) । कारणा, आसना, श्रन्थना । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३ ३ १०४) । पचा, भिदा, छिदा ॥ 'प्रश्नाख्यानयोरिञ्च' (३ ३ ११०) । वा कारिमकार्पी । सर्वा कारिमकार्यम् । 'अ प्रत्ययात्' (३ ३ १०२) । चिकीर्षा, पुत्रीया ॥ 'कृत्र श च' (३ ३ १००) । क्रिया । 'इच्छा' (३ ३ १०१) ॥ 'उणादिष्वन्यन्तादयः । अरणि, धमनि, लक्ष्मी, तन्त्री, अलाबू इत्यादि ॥ ४ ॥

^१ 'गजसहायेभ्यः A₁

^२ B₃ adds 'पाशादिभ्यो य', 'यसगोरयात्', 'इनि

स्रष्टपचश्च' । पाश्या, वात्या, खत्या, रभ्या, यलिनी, गोला, रयवटशा ^३ शठ B₃, C₁

^४ निर्वक्तव्या A₁

^५ C₁ adds ण्यानि, हानि

^६ 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च' इति वागिकामा सूत्रपाठ (१, पृ २२४)

^७ A₁ omits unādi examples

तत्त्रीडाया प्रहरणं चेन्मोष्टा पाल्लवा णदिक् ॥ ५ ॥

घञो जः सा क्रियास्या चेद् दाण्डपाता हि पाल्गुनी ।

श्यनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

(वि) तत्त्रीडाया प्रहरणं चेत् । अस्या त्रीडाया तत्प्रहरणमित्येतस्मिन्नर्थे णप्रत्ययो विहितश्चेत् तदन्त शब्दरूप स्त्रिया वर्तते^१ । मोष्टा पाल्लवा णदिक् । पूर्वोक्तप्रत्ययस्योदाहरणमिदम् । मुष्टि^२ प्रहरणमस्या त्रीडायामिति मोष्टा । पाल्लव^४ प्रहरणमस्या त्रीडायामिति पाल्लवा ॥ घञो जः सा क्रियास्या चेत् । सा क्रिया अस्या वर्तते इति विवक्षा चेत् तदा घञन्तप्रतिपादवोपरि यित्तिनोऽमृप्रत्यय स्त्रिया भवति । अत्र पूर्वोक्त स्पष्टीकर्तुं स्वयमेवोदाहरणानि दर्शयति—दाण्डपाता हि पाल्गुनी—स्वधेति दिक् । यस्या पाल्गुन्या दण्डपातो वर्तते सा दाण्डपाता । यस्या मृगयाया श्येनाना पातो वर्तते सा श्येनपाता । यस्या स्वध्याया तिमाना पाता यनंते सा तैलपाता । दिग्ग्रहणमुदाहरणान्तरप्रदर्शनार्थम्^३ ॥ ५-६ ॥

१ भवति K₄ २ J₂, K₃ K₅ add मौष्टा पाल्लवेति पदद्वयम् ३ मुष्टि
 प्रहरणम् J₂ K₆ ४ पल्लवप्रहरणम् J₂ K₆ ५ K₅ adds यथा—मौसलपाता,
 कौसुमपाता इत्यादि

(विव) तत्क्रीडाया प्रहरण चेत् । तदित्यनन्तरम् अस्याम् इत्यध्याहार्यम् ।
 अनन्तरोदाहरण एव वाक्ये^१ 'णदिक्' इति वक्ष्यमाणसामर्थ्याद् इहापि चेत् इत्यन-
 न्तरं णप्रत्यय इत्यध्याहार्यम्^२ । ततश्चायमर्थः—मुष्ट्यादिकमस्या क्रीडायामित्य
 स्मिन्नर्थे तदिति प्रथमासमर्थ्यात् प्रहरणवाचिनो मुष्ट्यादिशब्दात् णप्रत्ययो विहितः ।
 तदन्तः शब्दरूपं च स्त्रिया भवति । 'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४ २
 ५७) इति क्रीडायामिति^३ स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् एवविधविषये णप्रत्ययान्तस्य
 स्त्रीलिङ्गत्व सूत्रकारस्याभिमतमिति गम्यते ॥ स्वयमेवोदाहरति—मौष्टा पाल्लवा
णदिक् इति । मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडायामिति मौष्टा । पल्लवा प्रहरणमस्या
 क्रियायामिति पाल्लवा इति । णदिक् णप्रत्ययस्योदाहरणमार्गं इत्यर्थः ॥

घञो ङा सा क्रियास्या चेत् । भावार्थविहितघञान्तशब्दवाच्या दण्डपातादि-
 रूपा या क्रिया सा वर्ततेऽस्यामिति विवक्षा चेद् भवति तदा घञो घञान्तररूपात् प्राति-
 पदिकात् प्रथमासमर्थ्याद् 'घञा सास्या क्रियेति ङा' (४ २ ५८) इति सूत्रेण यो
 ङाप्रत्ययो 'विहितः तदन्तः शब्दरूपं स्त्रिया भवति । स्वयमेवोदाहरति—

दाण्डपाता हि फाल्गुनी—स्वधेति दिक् इति । दण्डानां कर्तृभूतानां पातः ।
 'पण्ठी' (२ २ ८) इति कर्तरि ण्ठीसमासः । दण्डपातरूपक्रिया यस्या फाल्गुन्या
 सा फाल्गुनी दाण्डपाता । श्येनपातलक्षणा क्रिया यस्या मृगयाया सा श्येनपाता ।
 स्वधेति पदं श्राद्धक्रियावचनमाकारान्तम् । 'स्वधायै च पितरो नमः'
 (वाज स काण्व २ ७ ४), 'मध्याह्नीचादुच्चा स्वधमाभिप्रतस्थे', 'स्वधा
 पितृभ्योऽमृतं दुहाना' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तिलपातक्रिया यस्या स्वधाया
 सा स्वधा तैलपाता । 'घञा सास्या क्रियेति ङा' (४ २ ५८) इति
 ङाप्रत्यये आदिबृद्धिश्च (७ २ ११७) । 'श्येनतिलस्य पाते ञे' (६ ३ ७१)
 इति भुम् । अत्रापि सूत्रकारेण अस्यामिति निर्देशात् स्त्रीलिङ्गत्वमभिप्रेतम् ।
 अतश्च मृगयादेरेव विशेष्यत्वम् । न त्वाखेटमृगव्यश्राद्धादीनामित्यवगन्तव्यम् ।
दिक् । एष दिग्दाहरणमार्गः इत्यर्थः । तेन मौसलपाता, पौष्पपाता इत्यादि भवति

¹ वाक्येन Tv² अध्याहृतव्यम् Gm1, Gm3³ Tj2 adds अस्यामिति⁴ अभिहित Tv⁵ 'स्वधा दुहाना अमृतस्य धाराम्' इति तै स ४ २ ६ ६

(पा) तत्क्रीडाया—पाल्लवा णदिक् । 'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४ २ ५७) इत्यर्थे विहितणप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग । मुष्टिप्रहरणमस्यामिति मोष्टा । पाल्लवा¹ । एव दण्ड प्रहरणमस्या क्रीडायामिति दाण्डा ॥ घञो अ सा क्रियाया—तैलपाता स्वधेति दिक् । 'घञ सास्या क्रियेति अ' (४ २ ५८) इत्यस्मिन्नर्थे² विहितअप्रत्ययान्त³ स्त्रीलिङ्ग । दण्डपातोऽस्या वर्तत इति दाण्डपाता फाल्गुनी । फाल्गुनीति फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । श्येनपातोऽस्या वर्तत⁴ इति श्येनपाता मृगया । तिलपातो ऽस्या वर्तत इति तैलपाता स्वधा । 'श्येनतिलस्य पाते त्रे' (६ ३ ७१) इति मुमागम ॥ ५-६ ॥

¹ A1 adds पल्लवैर्वा अत्र क्रीडा² B3 omits अस्मिन्³ अप्रत्यय A1⁴ प्रवर्तते B3

स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि ।

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्चिकाढकी ॥ ७ ॥

(वि) स्त्री स्यात् काचित्—अपचये यदि । मृणाल्यादि काचिदाख्या अपचयेऽल्पत्वे यदि विवक्षा तदा स्त्री स्यात् । अल्प मृणाल मृणाली । आदिग्रहणाद् अल्प पट पटी । एव घटी¹ पुटी छत्री² इत्यादि ॥ लङ्का शेफालिका—आढकी । एते शब्दा स्त्रीलिङ्गे वर्तन्ते । लङ्का रावणपुरी । शेफालिका³ सुवहा । टीका⁴ पूर्वकृतग्रन्थव्याख्या । धातकी धातुपुटिका । पञ्चिका न्यास । आढकी⁵ तुवरिका ॥ ७ ॥

¹ J2, K4 add मठी, कुम्भी² इत्यादीनि K3³ K2, K4 add तु⁴ K3 omits "ग्रन्थ"⁵ तुवरी K4, K5

(विब.) स्त्री स्यात् काचित्—अपचये यदि । ¹मृणाल्यादिरित्ययमर्थः । अल्पविवक्षायामशेषेष्वपि² महाप्रवन्धेषु दृष्टा काचिदेव मृणाल्यादिः स्त्री स्यात् । गौरादिपाठात्³ (४. १. ४१) ङीप्प्रत्यय भवति । आदिशब्दाद् घटपट-कुम्भादिशब्देभ्य तदर्यापचयविवक्षायां घटी पटी कुम्भी इत्यादिभ्यवति । काचिदिति किम्? अल्पो दृक्ष । अल्प गृहम् । अल्प सुखमित्यदो मा भूत् ॥

एवं पुरातनलिङ्गानुशासनछायामनुसृत्यानेकशब्दोपसंग्राहप्रत्ययादिमुखेन^१ केपांचित्लिङ्गान्यनुशिष्य अधुना काश्चित् स्त्रीलिङ्गान् सार्धश्लोकत्रयेण स्वरूपतो दर्शयति—^२लङ्का शेफालिका—आढकी इति । लङ्का रावणपुरी । शेफालिका नीलपुष्पिका निर्गुण्डी । टीका प्रतिपदव्याख्याग्रन्थः न्यासपदमञ्जरीदिः । धातकी धातुपुष्पिका प्रागुक्ता (१, पृ. २८६) । पञ्चिका व्याख्येयविषयपदार्थप्रकाशको ग्रन्थः कौमारपञ्चिकादिः । आढकी तुघर्षाख्यो धान्यविशेषः । 'आढकं मानभेदे स्यात् तुघर्षमाढकी मता' इति विश्वप्रकाशः (पृ. ८, श्लो. ६६) ॥ ७ ॥

^१ मृणाल्यादेरि° Tv

^२ अशेषेऽपि B₅, B₆

^३ 'पिद्गौरादिभ्यश्च'.

^४ 'संग्राहक°' Tv

^५ 'लक आस्वादने' चुरादि । 'एरच्' । घञ् वा । पृषोदरादित्वाद् नुम् । नुम्यनुपघात्वान्न वृद्धि [लङ्का], शोते इति शे । शीङ् विच् । शय फालयति । 'त्रिफला विशरणे' । अण् । स्वार्थे कन् । क्वन् वा [शेफालिका], टीक्यतेऽर्षो यया । 'टीकृ गतो' । 'गुरोश्च हल' इत्य [टीका], धातु करोति । 'तत्करोति' इति णिच् । टिलोप । क्वन् । पिप्यत्यादित्वात् ङीप् [धातकी], 'पिजि भाषार्थ' , 'गुरोश्च' इत्य । पृषोदरादित्वाधिकारस्याकार । स्वार्थे कन् [पञ्चिका], आ समन्तात् ङीकने । अच् घञ् वा । पृषोदरादि । 'गौरादि' (४ १ ४२) [आढकी] इति भा ङी (पृ ५२०)

(पा) स्त्री स्यात् काचित्—अपचये यदि । मृणल्यादिशब्दा केचन^१ अपचयविवक्षाया स्त्रीलिङ्गा । अल्प मृणाल मृणाली । एव मठी छत्री^२ इत्यादि ॥ लङ्का शेफालिका—आढकी । लङ्कादयः शब्दा स्त्रीलिङ्गा । लङ्काशब्दो-
ज्जेकार्य^३ । 'लङ्का रक्ष पुरीशाखाशाकिनीकुलटासु^४ च' इति विश्वप्रकाश (पृ ६, श्लो ४६) । शेफालिका गतार्था (१, पृ २५७) । टीकेति विवरणम् । धातकी गतार्था (१, पृ २८६) । पञ्चिकेति विवरणम् । दूतभेदोऽपि स्यात् । 'दूतोऽस्त्रियामक्षवती तद्भेदा पञ्चिकादयः' इति वैजयन्ती (पृ १४०, श्लो ५१) । आढकीति स्वल्पद्रोण^५ । आढकीकेति केपांचित्वात् ॥ ७ ॥

^१ केचित् B₃

^२ छत्रिका B₃, C₁

^३ नानार्थ B₃

^४ 'शाखिनी°' A₁

^५ A₁ add: 'पिप्रतूमङ्'

सिध्रका शारिका हिवका प्राचिकोल्का पिपोलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

(वि) सिधका—सूचिमाढय । एते शब्दा स्त्रीलिङ्गे वर्तन्ते । सिधका^१ वृक्षविशेष^२ । शारिका पक्षिभेद । ह्रिका वायुविकारेण कण्ठे विलम्ब्य^३ जायमानो ध्वनि । प्राचिका स्पृक्का^४ । उल्का पुच्छज्योति^५ । पिपीलिका क्षुद्रजन्तुभेद । तिन्दुकी^६ वृक्षभेद । कणिका गोधूमपिष्टम्^७ । भङ्गिभङ्गी वा विच्छित्ति । सुरङ्गा चोरकृतकुड्यादिगतद्वारम्^८ । सूचि^९ सीवनसाधनम् । माढिदेश-विशेष ॥ ८ ॥

^१ सिधका J2, K6

^३ भेद K3, K4

^३ विलम्ब्य विलम्ब्य K5

^४ J2 adds मक्षिकाविशेष इति केचित्

^५ तेज पुञ्ज इति यावत्

^६ तिन्दुक K6

^७ पिष्टकम् K4

^८ गतं K4

^९ सूची K2, K3

(विच.) सिधका—सूचिमाढयः । ^१सिधका शिवलिङ्गाभयोजाढयफला । 'स्यात् सिधका लता' इति भट्टशिवः । शारी एव शारिका पक्षिविशेषः^२ । ह्रिका^३ विलम्ब्य कण्ठावुद्गतो वायुविकारजः शब्दः । 'वेक्कुपेरु' । प्राचिका वनमक्षिका । प्राचिकाशब्दः प्रसिद्ध इति सुबोधिनीकारः । 'प्राचिका वनमक्षिका' इति सुभूतिचन्द्रः । 'श्येन्यां तु प्राचिका मता' इति वेजयन्ती (पृ. २७, इलो. २०) । उल्का नभसः पतन्ती विद्युत्समतारा । पिपीलिका स्वेदजः क्षुद्रजन्तुविशेषः । 'चिमपेरु' । तिन्दुकः पुलिङ्गः वृक्षविशेषः प्रागुक्तः (१, पृ. २३८) । संप्रति तत्रैवार्ये तिन्दुकीति स्त्रीलिङ्गोऽपि स्वीयन्तः पठ्यते । कणिका वाद्यमयी लेखिनी । गोधूमचूर्णं च । ग्रीहिभेद इत्यन्ये । कणिका इति पाठे कर्णभूषणमर्थः । भङ्गी प्रकारः । 'चञ्चट्टिपञ्चोक्तलनादभङ्गीसंगीतमङ्गीकुस्ते स्म भङ्गी' इति प्रयोगः । सुरङ्गा चौरकृतकुड्यादिवारम् । 'कन्नपेरु' । सूचिः जीर्णवस्त्रखण्डसीवनसाधनम्, तीक्ष्णाप्रायोविकारः । सूची नृत्तभेदश्च । वीचिः बल्लोलः । अन्ये तु वीचि-शब्दस्थाने माटिरिति मूर्धन्यप्रथमोपधं माटिशब्दं पठन्ति । तत्र माटिः पर्णशिरा । अन्ये तु माडिरिति मूर्धन्यचतुर्थोपधमाहुः । तत्र माडिः देशविशेष इति स्वामी (पृ. ३४६) । पत्रादिभङ्ग इत्यपरे । 'माडिः पत्रादिभङ्गी स्यान्माडिर्दैन्यप्रपाशने' इति यिश्यप्रकाशः (पृ. ४६, इलो. ४) । माटिमाटिशब्दयोरभयोरपि देशीय-पदत्वेन घातुजत्वाभावात् स्वोपश्रान्तवर्णश्रमोत्पन्नघनमपि न दोषमायहति । केचित्^४ काञ्चिरिति पठन्ति । काञ्चिर्मलता । 'नवीमुन्मुच्य शनः स्पृशति रतिपाले करेण काञ्चिपदम्' इति चम्पूकाव्ये ह्रस्वान्तस्य प्रयोगः^५ ॥ ८ ॥

१ सिधिका Tv २ 'गोरवडक' B6 ३ अविलम्ब्य Gm3 ४ अपरे तु Tv
 ५ सेधति, सिध्यते वा । 'पिधु गत्याम्' । 'स्फायि तञ्चि' (उ २ २३) इति रक् ।
 स्वार्थे क्न् । क्षिपवादित्वाद् (वा ७ ३ ५) इत्वाभाव [सिधिका], सरति । 'सृ गती' ।
 ण्वुल् [सारिका], 'शृ हिंसायाम्' [शारिका], हिक्वनम् । 'ह्विक अव्यक्ते शब्दे' । 'गुरोश्च
 हस' इत्य [ह्विका], प्राचति । 'अचु गती' । ण्वुल् [प्राचिका], ऋच्छति । अयंते वा ।
 'ऋ गती' । 'शुकवल्कोन्वा' (उ ३ ४२) इति साधु [उल्वा], अपि पीत्यते । 'पील
 प्रतिप्लम्भे' । घञ् । 'वण्टिभागुरिरल्लोपम्' इत्यपेरल्लोप । स्वार्थे क्न् [पिपीलिका], तिभ्यति ।
 'तिम आर्द्रिभावे' । बाहुलकादुक् गुणाभावश्च [तिन्दुकी], कणति । 'कण गती' ।
 पचाद्यच् । स्वार्थे क्न् [कणिका], भङ्गस्य करणम् । 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् 'अच इ'
 (उ ४ १३६) [भङ्गि], सु बहु रज्यतेऽस्या रजसा । 'रज्ज रागे' । 'हलश्च' इति घञ् ।
 'चजो —' इति कुत्वम् [सुरङ्गा], सूच्यतेऽनया । 'सूच पैशुन्ये' । चुरादि । 'अच इ'
 [सूचि], महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' । क्तिन । ढत्व (८ २ ३१), घट्व
 (८ २ ४०), ष्टुत्व (८ ४ ४१) ढलोप (८ ३ १३) दीर्घ (६ ३ १११) [माडि]
 इति मा ङी (पृ ५२१)

(पा) सिधिका—सूचिमाडय । सिधिकेति वृक्षभेद । शारिका शुका-
 ङ्गना^१ । बाद्यलगुडोऽपि स्यात् । 'वादिललगुडे कोणा^२ न नपु शारिका स्त्रियाम्'
 इति वैजयन्ती (पृ १४७, श्लो १३६) । ह्विका रोगविशेष । प्राचिका पक्षि-
 जाति । नीलमक्षिकापि स्यात् ।^३ प्राचिका पक्षिजाति स्यात् प्राचिका नीलमक्षिका'
 इति ध्वनिमञ्जरी । उल्का निर्गतज्वाला^४ । पिपीलिका कृमिविशेष । 'चिम' ।
 'शनैर्याति पिपीलिक' इति पुस्त्वमपि सिद्ध क्षीरस्वामिवचनात् (पृ ३४६) ।
 तिन्दुकीति वृक्षभेद^५ । कणिका नाम वृक्षविशेष । भङ्गि विच्छिच्छति । सुरङ्गा नाम
 चोरादिकृतभित्त्यादिरन्ध्रम् । 'कघ्नमु' । सूचीति स्यूतिसाधनम्^६ । सूचिश्च
 सूचा च स्यात् । 'सूचि सूचा च सीवनी' इति वैजयन्ती (पृ १३६, श्लो ११) ।
 माडि कवच । 'माडि स्त्री जागरो वक्षश्छद सनाहकडकटौ' इति वैजयन्ती
 (पृ ११६, श्लो १५३) । माडिरिति पाठे, पत्रवल्कमपि स्यात् । 'पत्रमध्य-
 सिरा माडि' इति वैजयन्ती (पृ ४६, श्लो १८) ॥ ८ ॥

^१ पक्षिविशेष B3, C1, A1 adds मापान्तर 'पुच्छी'

^२ कोणोज्ज्वली A1

^३ प्रचिवा A1

^४ गतायां (१, पृ ४०) B3, A1 adds 'कारवी'

^५ तिन्दुक A1

^६ 'सूदि' A1

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।

सातिः कन्या तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ६ ॥

(वि) पिच्छा—द्रुणी दरत् । एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गे वर्तन्ते । पिच्छा

¹आचाम । वितण्डा वादविशेष । काकणी [काकिणी] ²कर्पस्य चतुर्थो भागः ।
चूर्णी ³गद्यविशेषः । शाणी कर्पणशिला । ⁴द्रुणी कर्णजलूका । दरद् दारदाख्य-
विपजन्मदेश । सातिर्दानम् । कन्या ⁵पटखण्डै ⁶स्यूतवासः । ⁷कथा प्रसिद्धा ।
आसन्दी शवयापनयानविशेषः ⁸(?) । नाभि कुक्षिमध्यगतरन्ध्रम् ⁹ । राजसभा
नृपास्थानम् ॥ ६ ॥

¹ ओदनमण्ड इति यावत्

² मापस्य J2

³ गद्यम् K6

⁴ द्रुणी K3, K4

⁵ कर्पटीखण्डै K4

⁶ व्यूढ* K5

⁷ कथा for तथा is the reading in Vivṛti;

प्रवन्ध K5

⁸ यानम् K3, K5

⁹ *गत द्वारम् K4

(धिव.) पिच्छा—द्रुणी दरत् । पिच्छादयः स्त्रीलिङ्गे वर्तन्ते । पिच्छा

शाल्मलिपिष्टः ओदनमण्डश्च । वितण्डा ¹स्वपक्षस्थापनाहीनो वादः । काकणि-
मर्निभेदः । ' मापचतुर्थो भागः काकणी ' इति सुबोधिनोकारः । विशतिर्धराटिका
काकणी इत्यन्ये । चूर्णिः गद्यात्मकः पदसंदर्भः, कादम्यर्थादौ चूर्णिकेति प्रसिद्धा ।
शाणिः कर्पणशिला । ²द्रुणिः कर्णजलूका । दरद् स्लेच्छाधिष्ठितो देशविशेषः ।
तकारान्तत्वमस्य वर्णप्रक्रमादेवावगम्यते ³ । सातिर्दानम् । कन्या निरन्तरतनु-
जालस्यूतपटखण्डसमुदायः । कथा वादजल्पवितण्डात्मिका, वाक्यसंदर्भरूपा ⁴राज-
याहनादिकथा च । आसन्दी शववाहनसाधनं काष्ठयन्त्रम् । स्वल्पलद्यातुल्यं
समचतुरध्रमासनं च । नाभिः पिण्डिकाख्यः चक्रावयवविशेषः । कुक्षिमध्यरन्ध्रे तु
द्वयोर्लिङ्गयोः प्रागुक्तः (⁵१, पृ. ४० ८) । क्षत्रियविशेषे तु पुस्त्यं नानार्थे कथितम्
(२, पृ. ४१०) । यद्व्यति च (श्लो. २०) । राजः सभा राजसभा । ' सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ' (२. ४. २३) इत्यत्र पर्यायस्यैव राजाद्यर्थमिति यचनाद् (काशिका.
१, पृ. १३२) राजपर्यायाणामेव ग्रहणम् । न राजशब्दस्य । तेनायमर्थः—
सभान्तस्तत्पुरयो नपुसर्गलिङ्गो भवति, सा चेत् सभा राजवर्जिताद् राजपर्यायात् परा
भवति । यथा—ईशसभम् । ईश्वरसभम् । राजपर्यायवाचिन इति किम्? पुण्य-
मिश्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा इत्यादौ तद्विशेषणवाचिनो मा भूत् । राजशब्दवर्जनादिति
किम्? राजसभा । तदेतत्प्रत्युदाहरणमभिप्रेत्य ' राजसभापि च ' इत्युच्यते ⁶ ॥ ६ ॥

¹ 'स्यापनवाद Tv साति, कन्या इति वर्णनेन
² दृणिरिति विवरणाभिमत पाठ
³ दृणि, दरत्,
⁴ दशकुमारचरितमिति यावत्
⁵ अमरसिंहीयपाठस्तु
 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयो' इत्येव दृश्यते (१, पृ ४०८) ⁶ पिच्छयते । 'पिच्छ बाधे' ।
 'गुरोश्च' इत्य [पिच्छा], वितण्डते । 'तडि आघाते' । 'गुरोश्च' इत्य [वितण्डा],
 काकमणति । 'अण शब्दे' । अण् । पूपोदरादि [काकिणी], चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति'
 इति ष्यन्तात् 'अच इ' । 'घृणि' (उ ४ ५२) इति साधु [चूर्णि], शणस्य विकार ।
 'सस्य विकार' इत्यण् । 'टिड्ढाणन्' इति ङीप् [शाणी], द्रुणति । 'इशुपघ'
 इति क । 'जाते' इति ङीप् [द्रुणी], दरणम् । दीयते वा । 'शूद्रमसोऽपि' [दरत्],
 सननम् । 'पणु दाने' । 'ऊतियूति' इति साधु [साति], कस्यते । बाहुलकात्यन्
 [कन्या], आस्यतेऽस्याम् । 'शब्दादयश्च' (उ ४ ६८) इति साधु [आसन्दी], नभ्यतेऽनया ।
 'इजजादिभ्य' (वा ३ ३ १०८) [नाभि] इति भा दी (पृ ५२१)

(पा) पिच्छा—द्रुणी दरत् । पिच्छा नामाश्वपदव्याधि ¹ । वितण्डा
 वाद, दारविशेपो ² वा । काकिण्यनेकार्था । 'काकिणी पणतुर्यांशे मानदण्डे च
 काकिणी' इति विश्व (पृ ५३, श्लो ७६) । चूर्णिर्नाम गद्यभेद । ग्रन्थभेदेऽपि
 स्यात् । चूर्णिर्भाष्यमिति क्षीरस्वामी (पृ ३४६) । शाणी निक्पपापाण ।
 'ओरगल्लु' ³ । शाणोऽपि स्यात् । 'शाणी निक्प, शाण इत्येके' इति क्षीरस्वामी
 (पृ ३४६) । द्रुणीशब्दोऽनेकार्थ । 'द्रुणी' कच्छपिकाया च जलद्रोण्यामुदाहृता
 इति विश्व (पृ ४८, श्लो ७) । दरदिति देश । सातिर्नाम दुकूलम् । कन्या
 मिक्षुप्रावरणम् । कन्यटिकापि स्यात् । 'कन्याकन्यटिके समे' इति वैजयन्ती
 (पृ १६६, श्लो १२८) । कन्यटिरपि स्यात् । छिन च सघत्ते दरिद्र इव कन्यटि-
 म्' इति प्रयोगरत्नावलि । आसन्दी नामासनम् । नाभिर्गतायं (१, पृ ५१८,
 २, पृ ४१०) । गजमभा नामास्यानम् । अपिशब्देन मनुष्यसमेति मनुष्यसघात
 ॥ ६ ॥

¹ अश्वपदम् A1

² A1 omits

³ B3 omits

⁴ इमकीटाया A1

मत्तन्गी चर्चरी गारी होरा लट्वा च सिध्मला ।

लाक्षा लिखा च गण्डूपा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गविशेषप्रकरणम्

(वि) झल्लरी—चमसी मपी । एते शब्दा स्त्रीलिङ्गे वर्तन्ते ।
 झल्लरी वाद्यविशेष । चर्चरी काचिद्देवी [नृत्तविशेष] ^१ । पारी ^२ कलशी । होरा
 लग्नम् । लट्वा भ्रमरक ^३ । सिध्मला पामा । लाक्षा अलक्तक । लिखा यूका ^४ ।
 गण्डूपा प्रसिद्धा ^५ । गृध्रसी ऊरुसधौ वातरूक् । चमसी पातविशेष । मपी ^६
 लेखनार्थं द्रवद्रव्यम् ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गविशेषप्रकरणम्

^१ हर्षक्रीडा इति स्वामी (पृ ३४६) ^२ 'पादरज्ज्वा च हस्तिन' इति विश्व
 (पृ १२६, श्लो १७) ^३ विहगविशेष, क्रीडासाधन वा ^४ यूकागर्भ इति स्वामी
 (पृ ३४६) ^५ आस्यचुलुकमित्यर्थं ^६ मपीति विवृती पाठ

(विव.) झल्लरी—चमसी मसी । झल्लरी वाद्यविशेषः । चर्चरी गीति-
 भेदः । चर्चरी काचिद्देवीनृत्तविशेषः इत्यन्ये । तालविशेषः इत्यपरे । पारी
 जलाधारः । कर्कर्यास्यपात्रविशेषः इति सुभूतिचन्द्रः । तथा च नैपथकाव्ये—

‘ चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परं

पुरोऽधिपारि प्रतिबिम्बिता विटः ’ ।

इति (१६. ६६) । दोहनभाण्डमिति सुवोधिनी । तथा च ‘प्रगृह्य पारीमुभयेन
 जानुनोः’ इति माघकाव्ये प्रयोगः (शिशु. १२. ४०) । होरा अहोरात्रविकल्पः ।
^१ससिध्मला सिध्मलासहिता च द्वे ^२ इत्यर्थः । एवं च लट्वाशब्दात् पूर्वमेव सिध्मला-
 शब्दस्य निर्देशः फलति । तथा च लान्तादिक्रमस्य भङ्गो नाशङ्कनीयः । लट्वा
 बालक्रीडासाधनभूता भ्रमरकाख्या । ‘बोङ्गरूपे’ । ग्रामचटको लट्वाख्य इति
चन्द्रः । शिष्यमेवेति सुवोधिनी । मनुष्यवर्गे ‘किलासी सिध्मलः’ (पृ.
 ३६६) इत्युक्तस्य वाच्यलिङ्गत्वाद् अत्र न तस्य ग्रहणम् । लाक्षा अलक्तकः । लिखा
 यूकाण्डम् । ‘ईरुपे’ । गण्डूपा जलादिना मुसपूरणम् । अत्राह सुभूतिचन्द्रः—
 गण्डूपशब्दः स्त्रियामाम्नातोऽपि कविसमयात् पुंसि प्रयुज्यते । तथा च माघकाव्ये—

‘ गण्डूपमुज्जितयता पयसः सरोयं

नागेन लब्धपरवारणमारतेन ।

इति (शिशु. ५. ३६) । तथान्यत्रापि ‘गण्डूपभेषमशनं.’ इति । यथाहुः पूर्वाचार्याः
 —‘ देशभाषापद प्रयोक्तव्यम्, लिङ्गाध्याहारोऽपि ’ इति । “ गण्डूपे मुसपूर्तो ना ”

इति बोपालितेन पुलिङ्गसयानुशासनमपि कविसमयमूलमेव, यद्येवं न स्याद् गण्डूष-
शब्दमाचार्यः स्त्रीपुंसप्रकरण एव श्रूयात् इति । “गण्डूषजलम्” (कु. सं. ३. ३७)
इत्यादौ तु मत्वर्थेऽच्प्रत्ययाश्रयणेन निर्वाहः कार्यः इति । अथ दन्त्योपधास्त्रयः ।
गृध्रसो ऊरुसंधिप्रभवो वातरोगविशेषः । चमसो सोमपात्रम् । श्रुतौ ‘चमसो देवपानः’
(तै. सं. २. ५. ६. ३) इत्यादयो बह्वः पुलिङ्गप्रयोगाः । मसोप्रक्रमा-
दयमपि दन्त्योपधः । श्रोतालपत्रादौ लिपिप्रयोजनमञ्जनरूपं द्रव्यं मसीति । मस्यति
वर्णादिरूपेण परिणस्यतीति मसो । ‘मसो परिणामे’ । पचाद्यच् (३. १. १३४)
गौरादिदीपि (४. १. ४१) रूपम् । अत्र प्रागुक्तानामपि शोफालिकादिशब्दा-
नामिहापि पठनमेतद्दृष्टान्तबलावितरेषामपि लिङ्गविधानार्थमिति विज्ञेयम्^१
॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गविशेषप्रकरणम्

^१ससिधमला इति विवरणाभिमत पाठ ^२लट्वेत्यर्थं Tv ^३क्षरन्ते ।
‘क्षरं भर्त्सोक्तयो’ । बाहुलकादरन् । पूषोदरादि । गौरादि [झल्लरी], चर्च्यन्ते । ‘चर्चं
उक्ता’ । बाहुलकादरन् । गौरादि [चर्चरी], पारयति पार्यते वा पचाद्यच् । घञ् वा ।
गौरादि [पारी], होलति, हुल्यते वा । पचाद्यच् । घञ् वा [होरा], लटति । ‘अणूप्रुपि-
लटि’ (उ १ १५१) इति क्वन् [लट्वा], सिधमभस्त्यस्या । ‘सिधमादिभ्यश्च’ इति
लच् [सिधमला], लाप्यते ‘लप शिल्पयोगे’ चुरादि । बाहुलकात् स [लाक्षा], लक्ष्यते ।
घञ् । पूषोदरादित्वाद् अस्य ह [लिक्षा] गण्ड्यते । ‘गण्डेश्च’ (उ ४ ७८) इत्यूपन्
[गण्डूपा], गृध्रमपि स्यति । ‘आतोऽणुपसर्गे’ इति क । गौरादिदीप [गृध्रसो], चम्यते ।
‘अत्यभिचमितसि’ (उ ३ ११७) इत्यसच् । गौरादित्वाद् ङीप् [चमसो] इति भा दी
(पृ ५२२)

(पा) झल्लरी—चमसो मसी । झल्लरी^१अनेकार्थः । ^२झल्लरी
झल्लरी च द्वे हुडुक्के बालचञ्चके’ इति विश्व (पृ ५४३, श्लो २२४) ।
‘त्युडुक्क वाद्यम्’ ।

‘जयन्ति मम सूक्तयो जलजसूतिसीमन्तिनी-

विलासहसितामृतभ्रदिमनमममंस्पृश^३ ।

विशकटनटन्महानटजटाटवीवाटिका^४-

अरीलहरिझल्लरीगरिमगवंसर्वकपा^५ ॥

इति साहितीकल्पवल्ली । चर्चरी करतालिका । पारी ^१क्षीरदोहनपात्रम् । होरा
अहोरात्र । लट्वा चटका 'आडुषिचुक' । लट्वा चटकेति उणादिवृत्ति ।
लट्वेत्येव पाठ । लङ्वेति पाठो दुस्वतोऽपि कंश्चिदङ्गीकृत । 'वोगरमु' । लट्वा
भ्रमरक इति क्षीरस्वामी (पृ ३४६) । सिधमला नाम मलिनचित्रम् । लाक्षा
गतार्थं (१, पृ ४४१) । गण्डूपा गण्डपूर्ति । स्त्रीलिङ्गमध्यपाठ आवन्तत्वमात्र-
प्रख्यापनार्थं ।

' गण्डूषगर्जभुजजागरहारकील-

ज्वालाच्छटारभसवर्तकगर्तशृङ्गा ।

श्रीडोदयश्च वरटश्च फणो मृणाल^२-

श्चोत्कण्ठबाणकरकाश्च समामया च (?) ॥

इति रभसकोश । गृध्रसीति वातरोग । चमसी चणकपिष्टम् । 'सोमिपिण्ड' ।
मपी मसीति द्वे ^३निर्वाणाङ्गार ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष

^१ वाद्यभेद B₁

^२ 'सलरी सिल्लरा च द्वे हुहुक्के चारचक्के' इति मु प्र

^३ सर्व for नर्म B₃, C₁

^४ अटवीजाहूवी B₃

^५ गरिमवर्गकलकपा A₁

^६ वादनदण्ड A₁

^७ मराल° B₃

^८ निष्प्रभालातम A₁

अथ ^१पुलिङ्गविशेषविधिप्रकरणम्—

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशराख्यः ॥ ११ ॥

(वि) पुंस्त्वे—सुरासुरा । सुरपर्याया अमरा ^२निर्जरा देवा इत्यादय
(१, पृ ७) । सुरभेदपर्याया ब्रह्माशभुविष्णुसूर्यचन्द्रा^३ इत्यादय (१, पृ १६, २२,
१५, ६८, ५६) । सुरानुचरपर्याया माठरपिङ्गलदण्डादय (१, पृ ७०) । असुर-
पर्याया असुरा दैत्यदैतेया^४ इत्यादय (१, पृ ११) । असुरविशेषपर्याया हिरण्य-
^५कशिपुबाणविरोचनादय । असुरानुचरपर्याया प्रहस्तचण्डमुण्डादय । एते पुंस्त्वे
पुलिङ्गे वर्तन्ते । अत्र तत्पर्यायपदेऽन्वेदोदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥ स्वर्गयाग—

शरारय । नावयज्ञशैत्रवारिदसमुद्रवृक्षवालघङ्गवाणशत्रूणा पर्याया यथामभव
तद्विशेषपर्यायाश्च पुंसि भवन्ति । अत्रादाहरणानि तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यानि ॥ ११ ॥

^१ पुलिङ्गशेष° J₂ K₃ ^२ J₂ omits निजरा दया ^३ °शत्रुचद्रमूयादय
J₂ K₄ ^४ °देनेयादय J₂ K₄ °ग्रह्याद for वाप K₅

(विय) अय पुलिङ्गविशेषा । पुस्त्वै—सुरासुरा । पुस्त्व इत्यधिकारोऽय
नपुसकविधिपर्यन्त । ततोऽर्वागनुश्रान्ता सर्वे पुलिङ्गा इत्यर्थः । सुराश्च असुराश्च
इति शब्दव्यक्तिगतबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम् । कथभूता ? सपर्याया । अमर-
निजंरादिभि वैत्यदेतेयादिभिश्च पर्यायै सहिता । पुन कथभूता ? सभेदानुचरा ।
अत्र भेदानुचरशब्दाभ्यां तद्वाचका शब्दा लक्ष्यन्ते । ततश्च सुरविशेषवाचकं
इन्द्राग्निमवरणादिशब्दै असुरविशेषवाचकं हिरण्यकशिपुरावणकुम्भकर्णादिशब्दै
सुरानुचरवचनं माठरपिङ्गलादिशब्दै, असुरानुचरवचनं प्रहस्तधूम्राक्षादिशब्दैश्च
सहिता इत्यर्थः ।

अत्र देवतशब्दस्य स्वर्गवर्गोक्तस्वरूपभेदलक्षणविशेषेण केवलपुस्त्वाभावात्
नपुसकत्वम् । इह केषांश्चिद् देवादिशब्दानां प्राप्त पुस्त्व^१, ' द्विचतु षट्पदोरगा
जातिभेदा ' (श्लो ३७) इत्यत्रैव वर्गे वक्ष्यमाणेन स्त्रीपुसविधिना विरुध्यते ।
तथापि स्त्रीपुसविधे परत्वात् तस्यैव प्राबल्यम् । दिव्योपपादुकशब्दस्य (२, पृ
७१) देवतावचनत्वेऽपि त्रियावचनत्वाद्, ' गुणद्रव्यत्रियायोगोपाधिभि परगामिन ' ^२
(श्लो ४४) इति वक्ष्यमाणविधिबलात् त्रिलिङ्गत्वम् । अत एव विशेष्यनिघ्नवर्गं
एव पठित इत्यादिरूपेण सर्वत्र बाधकपर्यालोचनया सामान्यविधिविषया उन्नेया ॥

स्वर्गयाग—शरारय । अत्र सभेदा सपर्याया इति पदद्वय पूर्ववाक्या-
दनुपज्यते । ततश्च एते स्वर्गादय शब्दा सुरपर्याया यथासभव स्वप्रगोद-
रहिता पुस्त्वै भवन्तीत्यधिकृतेनान्वयः । स्वर्गादिपर्यायास्तदनुशासनप्रस्तावे प्रव्यक्ता
एव दर्शिता । स्वर्गविशेषा —नाकपृष्ठमहेन्द्रादय । यागविशेषा —अग्निष्टोमो
ऽत्यग्निष्टोमोक्थ्यादय । अद्रे पर्वतस्य विशेषा —मेरुहिमवदादय । मेघविशेषा
—पुष्करावर्तकादय । समुद्रविशेषा —क्षीरोदादय । द्रो वृक्षस्य विशेषा —
अश्वत्थचूतपनसादय । कालविशेषा —क्षणलवमाससवत्सरादय । असे खड्गस्य
भेदा —नन्दकचन्द्रहासादय । शरविशेषा —क्षुरप्रनाराचादय । अरिविशेषा —
यातव्यपार्ष्णिग्राहोदासीनादय इत्याद्युदाहृतव्यम् । त्रिविष्टपराजसृपगन्धमादना-

भ्रहरिचन्दनप्रतिपदादिशब्दानां विशेषवाचेन लिङ्गान्तरवृत्तिरित्यपि न विस्मर्तव्य ^२ ॥ ११ ॥

^१ Tv adds यद्यपि ^२ सुरन्ति । 'पुर प्रसवैश्वर्ययो' । 'द्गुपध' इति क [सुरा], अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान्, 'असेरन्' (उ १ ४२) [असुरा], सुष्टु अर्ज्यते । कमणि घञ् [स्वर्ग], इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३ ३ १६) [याग], अत्ति, अद्यते वा । 'अदिशदिभूशुभिभ्य ऋन्' (उ ४ ६५) [अद्रि], मेहति । अच् । ग्यङ्शब्दादित्वात् कृत्वम् (७ ३ ५३) [मेघ], आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३ ३ ६३) इति धाञ् कि [अग्नि], द्रवत्यूर्ध्वम् । 'द्गुगती' । मितद्रवादित्वात् (वा ३ २ १८०) डु [द्गु], कलयत्यायु । पचाद्यजन्तात् प्रशाद्यञ् (५ ४ ३८) [काल], अस्यते । 'सर्वघातुभ्य इन्' (उ ४ ११८) [असि], शृणाति । पचाद्यच् [शर], ह्यर्पति विरोधम् । 'श्रु गती' । 'अच इ' (उ ४ ११६) [अरि] इति तत्र तत्र भा दी

(पा) पुस्त्वे—सुरासुरा । पुस्त्वे इति आपतद्ग्रहशब्दम् (श्लो २१) अधिकार । सभेदानुचरा सुरासुरपर्याया पुलिङ्गा ^१ । सुरपर्यायस्य—'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधा सुरा' (१, पृ ७) । सुरभेदपर्यायस्य—'आदित्य-विश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिला' (१, पृ ६) । सुरानुचरपर्यायस्य—'स्यात् किंनर किंपुरपस्तुरङ्गवदनो मयु' (१, पृ ४६) । असुरपर्यायस्य—'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवा' (१, पृ ११) । असुरभेदपर्यायस्य—'तमस्तु राहु स्वर्भानु सैहिकेयो विधुतुद' (१, पृ ६७) ॥ स्वर्गयाग—शरारय । सभेदानां स्वर्गादीनां पर्याया ^२ पुलिङ्गा ॥ ११ ॥

^१ B₃ adds पुस्त्वे

^२ A₁ adds पर्यायास्तु तत्र तत्र द्रष्टव्या

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तना ।

अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसख्यकाः ॥ १२ ॥

(वि) करगण्ड—नखस्तना । पाणिकपोलाघरबाहुरदनगलकचनख-कुचानां पर्याया यथासंभव तद्विशेषपर्यायाश्च पुंसि भवन्ति । अत्रोदाहरणानि तत्तत्पर्यायेषु ^१ द्रष्टव्यानि ॥ अह्नाहान्ता । अह्ना अह इत्येवमन्ता शब्दा ^२ पुंसि वर्तन्ते । अह्नाहान्ता यथा—प्राह्ना, पराह्ना, पूर्वाह्ना, मध्याह्ना ^३ इत्यादि । अहान्ता यथा—द्वयह, त्रयह, पञ्चाह इत्यादि ॥ क्ष्वेडभेदा । क्ष्वेडभेदा

‘विपवाचका शब्दा पुसि’^१वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि—सौराष्ट्रिक । शीक्लिकेय । ब्रह्मपुत्र । प्रदीपन^२ इत्यादि ॥ रात्रान्ता प्रागसध्यका । सख्याव्यतिरिक्त-
शब्दपूर्वा ‘रात्र इत्येवमन्ता शब्दा पुसि’^३ भवन्ति । अत्रोदाहरणानि । अर्धरात्र । पूर्वरात्र^४ । अहोरात्र इत्यादि ॥ १२ ॥

^१ तत्पर्याय K₃, L₃

^२ K₅, L₆ omit

^३ K₃ adds अपराहण

^४ विपविशेष^५ K₃

^५ भवन्ति K₅

^६ K₂, K₃, L₄ omit

^७ रात्रान्ता K₅

^८ पुलिङ्ग J₂

^९ K₃, L₃ add अपररात्र

(विष) करगण्ड—नखस्तना । करादीना नवानामर्या प्रसिद्धा एव ।

तथापि लिपिसदेहभ्रान्त्यादिमूलपाठान्तरसदेहनिवृत्त्यर्थं तत्पर्यायपदानि लिप्यन्ते ।
करो हस्त । गण्ड कपोल । ओष्ठो दन्तच्छद । दोर्बाहु । दन्तो रद ।
कण्ठो गल । केश शिरोरुह । नख कररुह । स्तन कुच इति । शेषे—

‘कुसूलनदपुष्पाशुपयिकुन्तपरश्वधा ।

धान्यध्वनिरयोऽह्यात्मगुल्ममानाब्जकर्ममा ॥’

इति । एते कुसूलादय षोडशपर्याया यथासम्भव विशेषरहिताश्च पुलिङ्गा । कुसूल
कोष्ठ । नदविशेष शोणादि । पुष्प तिष्य । अशु किरण । पवि शतकोटि ।
कुन्त प्रास । परश्वध परशु । अत्र धान्यशब्देन न स्वरूपग्रहणम् । किं तु तद्विशेषा
ब्रीहिपवगोधूमादय एव गृह्यन्ते । ध्वनि शब्द । रथ शताङ्ग । तद्विशेष पुष्परथ ।
अहि सर्प । तद्विशेषा शेषवासुकिप्रभृतय । ‘द्विचतुषट्पदोरगा’ (श्लो ३७)
इति वक्ष्यमाणस्य स्त्रीपुंसविधे परत्वात् परचल्लिङ्गम् । आत्मा जीव । गुल्म
स्तम्ब । अत्र मानशब्देन तद्विशेषा कुडुवप्रस्थाढकद्रोणादय एव गृह्यन्ते । न
स्वरूपम् । अब्ज शङ्ख । कर्मो जम्बाल । ‘विशेषैर्यद्यबाधित’ (श्लो २)
इत्युक्तत्वाद् अशानिकुलिशादीना लिङ्गान्तरेऽपि वृत्तिरित्यनुस्मर्तव्य ॥

अह्लाहान्ता । समासे सति ‘राजाह सखिम्यष्टच्’ (५ ४ ६१) इति

टच्प्रत्यये अह इत्येवरपतया श्रूयमाण शब्दो येषा समासशब्दानां ते अहान्ता ।
पूर्ववदेव समासान्तप्रत्यये ‘अह्लोऽह्ल एतेम्य’ (५ ४ ८८) इत्यहन्शब्दस्य
अह्लादेशे सति अह्ल इत्येव श्रूयमाण शब्दो येषा समासान्तानां तेऽह्लाहान्ता । ते च
द्विविधा पुस्येव भवन्ति इत्यधिकृतेन सबन्ध । ‘रात्राह्नाहा पुसि’ (२ ४ २६)

अहरिचन्दनप्रतिपदादिशब्दानां विशेषबाधेन लिङ्गान्तरवृत्तिरित्यपि न विस्मर्तव्यः^२ ॥ ११ ॥

^१ Tv adds यद्यपि ^२ सुरन्ति । 'पुर प्रसवैश्वर्ययो' । 'इगुपध' इति क [सुरा], अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् 'असेस्स्' (उ १ ४२) [असुरा], सुष्टु अज्यंते । कमणि घञ् [स्वर्ग], इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३ ३ १६) [याग], अति, अद्यते वा । 'अदिशदिभूशुभिभ्य ऋन्' (उ ४ ६५) [अदि], मेहति । अच् । न्यट्प्रवादित्वात् कुत्वम् (७ ३ ५३) [मेघ], आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३ ३ ६३) इति घाञ् कि [अधि], द्रवत्यूर्ध्वम् । 'द्रु गतौ' । मितद्रवादित्वात् (वा ३ २ १८०) द्रु [द्रु], कलयत्यायु । पचाद्यजन्तात् प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) [काल], अस्यते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ ४ ११८) [असि], शृणाति । पचाद्यच् [शर], इयति विरोधम् । 'ऋ गतौ' । 'अच इ' (उ ४ ११६) [अरि] इति तत्र तत्र भा दी

(पा) पुस्त्वे—सुरासुरा । पुस्त्वे इति आपतद्ग्रहशब्दम् (श्लो २१) अधिकार । सभेदानुचरा सुरासुरपर्याया पुलिङ्गा^१ । सुरपर्यायस्य—'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधा सुरा' (१, पृ ७) । सुरभेदपर्यायस्य—'आदित्य-विश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिला' (१, पृ ६) । सुरानुचरपर्यायस्य—'स्यात् किनर किंपुरपस्तुरङ्गवदनो मयु' (१, पृ ४६) । असुरपर्यायस्य—'असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवा' (१, पृ ११) । असुरभेदपर्यायस्य—'तमस्तु राहु स्वर्भानु सैहिकेयो विधुतुद' (१, पृ ६७) ॥ स्वर्गयाग—शरारय । सभेदानां स्वर्गादीनां पर्याया^२ पुलिङ्गा ॥ ११ ॥

^१ B₃ adds पुस्त्वे^२ A₁ adds पर्यायास्तु तत्र तत्र द्रष्टव्या

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

(वि) करगण्ड—नखस्तना । पाणिकपोलाघरवाहुरदनगलकचनख-कुचानां पर्याया यथासंभव तद्विशेषपर्यायाश्च पुंसि भवन्ति । अत्रोदाहरणानि तत्तत्पर्यायेषु^१ द्रष्टव्यानि ॥ अह्नाहान्ता । अह्ना अह इत्येवमन्ता शब्दा^२ पुंसि वर्तन्ते । अह्नान्ता यथा—प्राह्ना, पराह्ना, पूर्वाह्ना, मध्याह्ना^३ इत्यादि । अहान्ता यथा—द्वयह, त्यह, पञ्चाह इत्यादि ॥ क्ष्वेडभेदा । क्ष्वेडभेदा

‘विपवाचकाः शब्दाः पुंसि ^१वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि—सौराष्ट्रिकः । शौक्लिकेयः । ब्रह्मपुत्रः । प्रदीपनः ^२ इत्यादि ॥ रात्रान्ताः प्रागसत्यकाः । सध्याव्यतिरिक्त-शब्दपूर्वा रात्र इत्येवमन्ताः शब्दाः पुंसि ^३ भवन्ति । अत्रोदाहरणानि । अर्धरात्रः । पूर्वरात्रः ^४ । अहोरात्रः इत्यादि ॥ १२ ॥

^१ तत्पर्याये K₃, K₄.

^२ K₅, K₆ omit.

^३ K₄ adds अपराह्ण..

^४ विपविशेषः K₅.

^५ भवन्ति K₅.

^६ K₂, K₃, K₄ omit

^७ रात्रान्ताः K₅.

^८ पुलिङ्गे J₂.

^९ K₃, K₄ add अपररात्र .

(विध.) करगण्ड—नखस्तनाः । करादीनां नवानामर्याः प्रसिद्धा एव । तथापि लिपिसंदेहभ्रान्त्यादिमूलपाठान्तरसंदेहनिवृत्त्यर्थं तत्पर्यायपदानि लिख्यन्ते । करो हस्तः । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छदः । बोर्बाहुः । दन्तो रदः । कण्ठो गलः । केशः शिरोरुहः । नखः कररुहः । स्तनः कुच इति । शेषे—

‘कुसूलनदपुष्पांशुपधिकुन्तपरश्वधाः ।

धान्यध्वनिरथोऽह्यात्मगुल्ममानाब्जकर्मभाः ॥’

इति । एते कुसूलादयः षोडशपर्यायाः यथासंभवं विशेषरहिताश्च पुलिङ्गाः । कुसूलः फोण्डः । नवविशेषः शोणादिः । पुष्पः तिष्ठः । अंशुः किरणः । पधः शतकोटिः । कुन्तः प्रासः । परश्वधः परशुः । अत्र धान्यशब्देन न स्वरूपग्रहणम् । किं तु तद्विशेषा श्रीह्रियवगोधूमादय एव गृह्यन्ते । ध्वनिः शब्दः । रथः शताङ्गः । तद्विशेषः पुष्परथः । अहिः सर्पः । तद्विशेषाः शेषवासुकिप्रभृतयः । ‘द्विचतुःषट्पदोरगाः’ (श्लो. ३७) इति वक्ष्यमाणस्य स्त्रीपुंसविधेः परत्यात् परवल्लिङ्गम् । आत्मा जीवः । गुल्मः स्तम्बः । अत्र मानशब्देन तद्विशेषाः कुडुवप्रस्थाढकद्रोणादय एव गृह्यन्ते । न स्वरूपम् । अब्जः शङ्खः । कर्मो जम्बालः । ‘विशेषैर्यज्ञबाधितः’ (श्लो. २) इत्युक्तत्वाद् अशानिकुल्लिशानीनां लिङ्गान्तरेऽपि वृत्तिरित्यनुस्मर्तव्यः ॥

अह्लाहान्ताः । समासे सति ‘राजाहःसखिम्यष्टच्’ (५. ४. ६१) इति टच्प्रत्यये अह इत्येवंरूपतया श्रूयमाणः शब्दो येषां समासशब्दानां ते अहान्ताः । पूर्ववदेव समासान्तप्रत्यये ‘अह्लोऽह्ल एतेभ्यः’ (५. ४. ८८) इत्यहन्शब्दस्य अह्लादेशे सति अह्ल इत्येवं श्रूयमाणः शब्दो येषां समासान्तानां तेऽह्लान्ताः । ते च द्विविधाः पुस्त्येव भवन्ति इत्यधिकृतेन संबन्धः । ‘रात्राह्नाहः पुंसि’ (२. ४. २६)

इति सूत्रमूलमेतत् । अह्वान्ता यथा—सर्वाहः । अहः पूर्वो भागः पूर्वाहः । मध्याह्नः । अपराह्न इत्यादि । सिद्धान्तशासने 'द्रोणापराह्नतोरण . . .' इत्यादिना अपराह्नशब्दः अर्धर्चादौ पठित इति सुभूतिचन्द्रः । अहान्ता यथा—द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्रयाणामह्नां समाहारः त्र्यहः । अत्र 'न संख्यादेः समाहारे' (५. ४. ८६) इत्यह्नादेशप्रतिषेधः । तथा वर्तमानमहः वर्तमानाहः । गताहः इत्यादि । अत्र अहान्ता इत्यधिकृतसमासान्तग्रहणेन बहुव्रीहिसमासे समासान्ताभावात् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन नियतपुंसिङ्गत्वं भा भूत् । अहान्तस्य तु 'पुण्यसुविनाभ्या त्वहः परः' (श्लो. २६) इति क्वचिन्नपुसकत्वं वक्ष्यते । द्वयोरह्नोर्भेदः द्व्यहः उत्सवः । द्व्यहो पूजा । इत्यादौ 'तद्वितायै द्विगुः' (श्लो. ४३) इति परोपगत्वं वक्ष्यते ॥

क्ष्वेडभेदाः । सौराष्ट्रिकवन्सनाभादयः षड् विषयविशेषाः पुंसिङ्गाः । काकोलकालकूटादीनां विशेषविधानात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वं प्रागुक्तम् (१, पृ. १५२) ॥ रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः । 'संख्याव्यथादेः' (५. ४. ८६) इति वर्तमाने 'अहः-सर्वकदेशसंख्यातपुण्योच्च रात्रेः' (५. ४. ८७) इत्यत्र रात्रिशब्दः, तदन्ताः संख्यावाचकशब्दव्यतिरिक्तपूर्वपदाः पुंसि भवन्ति । यथा—अहश्च रात्रिश्च समाहृते अहोरात्रः । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२. २. २६) इति समासे सति समाहारे नपुंसकस्यापवादः । असमाहारे तु पुंस्त्वविधेर्वक्ष्यमाणवाच्यलिङ्गतापवादो वेदितव्यः । 'अहोरात्रे वा अकामयेताम्' इत्यादौ वेदे लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । सर्वा रात्रिरिति कर्मधारये सर्वरात्रः । पूर्वो भागो रात्रेः इत्येकवैशिसमासे पूर्वरात्रः । एवमपररात्रः, पश्चिमरात्रः, संख्याता रात्रिः संख्यातरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः सोमसंस्थाविशेषः । प्रागसंख्यकाः इति किम्? षड्वरात्रम् । गणरात्रम् । अत्र 'त्रिरात्रमाहुराज्ञौचम्' (मनु. ५. ८०) इति जयादित्येन 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२. ४. २६) इति सूत्रे उदाहृतम् ॥ १२ ॥

१ काशिकाया विरात्र इत्येव दृश्यते (१, पृ. १३३) ॥ यण्डति । 'गडि घर्दन-कदेशे' । पचाद्यच् [गण्ड], उच्यते उष्णाहारेण । 'उप दाहे' 'उपि कुपि' (उ २ ४) इति यन् [ओष्ठ], दाम्यत्यनेन । 'दमेडौस्' (उ २ ६६) [दो], दाम्यति । 'दमु उपशमे' । अन्तर्भावितण्यथादि बाहुलकात् तन् [दन्त], कणति । 'कण शब्दे' । 'कणेष्ट' (उ १ १०३) [कण्ट], विलस्यते । 'विलशेरन् लो लोपश्च' (उ ५ ३३) [वेश], न खमस्य । 'न घ्राट्' (६ ३ ७५) इति साधु [नख], स्तनति कथयति यौवनोदयम् । पचाद्यच् [स्तन], दवेडते मोहयति । 'पचाद्यच्' । [दवेड] इति तत्र तत्र भा दी

(पा.) करगण्ड—नखस्तना । करादीना पर्याया पुलिङ्गाः ॥ अह्ला-
हान्ता । अह्लान्ता^१ अहान्ताश्च शब्दाः पुलिङ्गाः । पूर्वमह्लः पूर्वाह्लः । अपराह्लः
द्वयोरह्लोः समाहारो द्वचहः । व्यहः ॥ स्वेडभेदाः । विपभेदाः पुलिङ्गाः ।
मेपभृङ्गः । वत्सनाभः ॥ पुण्डरीकः । कुण्डः । ब्रह्मघोषः^२ ॥ रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ।
प्रागसंख्यकाः रात्रान्ताः शब्दाः पुलिङ्गाः । पूर्वरात्रः । सर्वरात्रः । मध्यरात्रः ।
प्रागसंख्यका इति ^३बाधितविषयप्रदर्शनार्थम् ॥ १२ ॥

^१ अह्लाहान्ता A1.

^२ विपविशेषा B3

^३ बाधितविषय प्रदर्शित A1

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

(वि) श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा । श्रीवेष्टसर्जरसकर्पर्यावनादयो
निर्यासा ^१पुलिङ्गे वर्तन्ते ॥ असन्नन्ता अबाधिता । असन्ता अन्नन्ताश्च शब्दा
अबाधिता विशेषविधिनाबाधिता ^२पुंसि भवन्ति । असन्ता यथा—उशना । अनेहा
इत्यादयः । अन्नन्ता यथा—सुत्रामा, मातरिष्व इत्येवमादयः^३ । कशेरु—तुरुवि-
रामका । रुविरामा शब्दा कशेरु, दारु, श्मश्रु, अश्रु वर्जयित्वा, तुविरामा मस्तु,
जतु, वस्त्वादीन् शब्दान् वर्जयित्वा, सर्वे पुलिङ्गे वर्तन्ते । तुविरामा यथा—धातु,
ओतु, सेतु^४ इत्यादि । रुविरामा यथा—चरु, ^५मरु, त्सरु इत्यादि ॥ १३ ॥

^१ पुंसि K5

^२ विधानाबाधिता K2, K4

^३ इत्यादयः K2, K5.

^४ J2

adds हेतु .

^५ मेरु J2

(विव.) श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासाः । निर्यासो वृक्षद्रवः । श्रीवेष्टः प्रागुक्तः
(१, पृ. ४४३) । तदादयो निर्यासवाचकाः शब्दाः पुलिङ्गाः । श्रीवेष्टः, सर्जरसः,
कर्पूरः इत्यादयः ॥ असन्नन्ता अबाधिताः । अस् इत्येवमन्ताः, अन् इत्येवमन्ताश्चेति
द्विविधाः अबाधिताः 'द्वयचक्रमतिसुसन्नन्तम्' (श्लो. २४) इति नपुंसकविधाना-
दबाधिताः तद्विधेरविषयाः, त्र्यच्काः चतुरच्काश्चेति यावत्, पुलिङ्गा भवन्ति ।
अङ्गिराः, पुरोधाः, पुरुरवाः इत्याद्या असन्ताः । अथर्वा, सुत्रामा, मातरिष्व इत्याद्या
अन्नन्ता इति ॥

कशेरु—तुरुविरामकाः । विरामोऽन्त्याक्षरम् । धातुहेतुसेतुप्रभृतयस्तु-
विरामाः । कारुमेरुमरुत्सरुप्रभृतयो रुविरामाश्च शब्दाः पुमासः । अत्रापवादमाह—
कशेर्वादीनि हित्वा वर्जयित्वा । कशेरु जलकन्द । जतु लाक्षारसः । वस्तु पदार्थः ।
एतच्च मस्तुवास्तु-अश्रुमश्रुदारुकुस्तुम्बुरु-प्रभृतीनामुपलक्षणम् । तुरुविरामका इति
किम् ? अपुजानुतात्वादीनि नपुसकनि^१ ॥ १३ ॥

^१ श्रीसंज्ञक द्वियो वा वेष्टा निर्यास [श्रीवेष्ट], 'कश शब्दे' । बाहुलकादेरु
[कशेरु], जायते । 'फलिपाटि' (उ १ १८) इत्यु तोऽन्तादेश [जतु], वसति ।
'वसेस्तुन्' (उ १ ७६) [वस्तु] इति तत्र तत्र भा दो

(पा) श्रीवेष्टाद्याश्चनिर्यासा । श्रीवेष्टादिनिर्यासा पुलिङ्गा । श्रीवेष्ट,
सित्वाक, गुग्गुलु । श्रीवेष्टादिग्रहणादत्र न भवति—पिच्छा, हिङ्गु^१ ॥
असन्नन्ता अबाधिता । अबाधिता असन्नन्ता पुलिङ्गा ।

'नभो व्योम्नि नभा माघे श्रावणे च पतद्ग्रहे ।

अध्वा वर्त्मनि सस्थाने ॥'

इत्याद्यनुशासनेन न बाधितत्वम् । 'द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तम्' (श्लो २४)
इत्यनेन^२ बाध ॥ कशेरु—तुरुविरामका । कशेरुजतुवस्त्वादीन् शब्दान् हित्वा
तुरुविरामका शब्दा पुलिङ्गा । धातु, सेतु, हेतु, केतु, जीवातु, मन्तु,
तन्तु, जन्तु, मरु, डमरु, चरु, खरु । 'खरुदन्ते हरे दपे हये श्वेते तु
वाच्यवत्' । ऊरु, किशारु । कशेर्वादिनियमाद्^३ अत्रापि स्यात् दारु, अगरु
॥ १३ ॥

^१ हिङ्गु A₁

^२ A₁ omits अनेन

^३ पर्युदासात् B₃, C₁

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

(वि) कषणभम—सटोपान्ता । अत्र^१ अथशब्द सदाशब्दार्थ । ककार-
पकारणकारमकारमकाररेफा उपधा येषां शब्दानाम् । तथा पकारयकारनकार-
यकारसकारटकारा उपधा येषां शब्दानां ते शब्दा यद्यकारान्ता^२ भवेयुस्ताहि पुलिङ्गे

वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि द्रष्टव्यानि^३ ॥ गोत्राख्याः । गोत्रं काश्यपादि,
तस्य आप्या गोत्राख्याः । ताः पुलिङ्गे वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि—गार्ग्यः,
^४वासिष्ठः, भारद्वाजः^५ इत्यादि ॥ चरणाह्वयाः । अत्र चरणशब्दो गोणः
शाखानिमित्तकः ^६पुरुषे वर्तते । चरणविशेषाद्यत्राह्वयाः, कठकलापवद्वृच
इत्येवमादयः शब्दाः पुलिङ्गे वर्तन्ते ॥ १४ ॥

^१ Ks omits the sentence गुण, होम इत्यादीनि ^२ बद्यदन्ताः Ks ^३ J2 adds लोव', माप',
^४ वसिष्ठ J2 ^५ भरद्वाजः J2 ^६ पुलिङ्गे Ks.

(विद्य.) कणभ्रम—सदोपान्ताः । अत्र उपान्तशब्दः 'अलोऽन्त्यात् पूर्वं
उपधा' (१. १. ६५) इति वैयाकरणप्रसिद्धोपधावचनः । अमी अय^१ इति केचित्
पठन्ति । अत्राप्ययशब्दः तथाशब्दार्थः । ततश्च नाकः, सायकः, श्लोकः, लोकः,
कलङ्क इत्याद्याः ककारोपधाः । पक्षः, कक्षः, शोषः, रोष इत्याद्याः पकारोपधाः ।
कोणः, बाणः, पणः, गुणः^२ इत्याद्याः णकारोपधाः । कुम्भः, स्तम्भः, दम्भः, गर्भं
इत्याद्याः भकारोपधाः । उत्सः, समासः, दास इत्यादयः सकारोपधाः । वटः,^४ विटः,
रटः, चाट इत्यादयो टकारोपधाश्च इत्येवं द्वादशवर्णोपधाः शब्दा यदि अदन्ताः
अकारान्ता भवन्ति तदा विशेषबाधरहिताः पुलिङ्गा भवन्तीत्यर्थः । कयादिप्रहर्णं
किम्? कुण्डलम्, बलम्, कूलम्,^५ उपदा, उपधा इत्यादौ मा भूत् । अदन्ता इति
किम्? कोका, भूषा, पारणा, शोभा,^६ नारी, वामा इत्यादौ मा भूत् ॥

गोत्राख्याः । याभिर्गोत्रस्य वंशस्य व्यपदेशः ता गोत्राख्याः पुंसि भवन्ति ।
यथा—गार्ग्यः, वात्स्यः, भारद्वाजः, वासिष्ठः इत्यादिगोत्रान्ताः^७ । अपत्यप्रत्य-
यान्ता इति तु व्याख्यानमसङ्गतम् । 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताः' (श्लो. ३७) इत्यनेन
पौनरूप्यविरोधयोरपत्तेः ॥ चरणाह्वयाः । यथा स्वमनुष्ठातारः चरन्त्येतेष्विति
चरणशब्दो यद्यपि मुख्यया वृत्त्या काठककालापकादिशाखाविशेषेषु वर्तते, तथापि
अत्र तदध्येतृपुरुषाः चरणशब्देन पुलिङ्गतया विवक्षिताः । अत एव चरणशब्दः
शाखानिमित्तकः पुरुषेषु गोण्या वृत्त्या वर्तते इति काशिकादयः । यथा—कठः,
कलापः, कौयुमिः इति ॥ १४ ॥

^१ 'अमी तथा' इति विवरणानिमित्त पाठ रस'. ^२ गण Tv ^३ Tj1, Tj2 add
^४ घट Tv ^५ कुलम् Tv ^६ शोभना Tv ^७ गोत्राख्या B5, B6

(पा) कणभ्रम—अदन्ता अमी । अदन्ता काद्युपान्ता पुलिङ्गा ।

अलक, पुलक, चलुक, कलडक, करडक, पेटक, पाटक सेनानिवेश,¹ कुशिक तैलशेष, मिसिक, सस्यक हरिद्रतलम्, मलूक कृमि, फल्लूक² बालपक्षी, जाहक सकुचितगात्रमार्जार, गोकुणिक पडकपतितगौ³, रात्रक लज्जामीढ, भार्याटिक भार्याप्रधान, सूचक बुक्कच्छुनक,⁴ खट्टिक महिषीक्षीरम्, शार्कक क्षीरफेनम्⁵, तर्तरिक काकनीडम्⁶, पर्परिक चपेट, कर्करिक जलपात्रम्, प्रचलाक मयूरवहम्⁷, खजक दधिभन्यनदण्ड इति । क्वचित्स्थले न भवति । शलाका, सलाका, पताका, खजाका, मतेलिका, रक्तपिपीलिका⁸, विका चिन्ता, शूका जुगुप्सा, कुटिलिका, रिक्कणिका, गुलिका मुक्तामणि, चिल्लिका, तुम्बिका चक्रमध्यरन्ध्रम्, अम्बक नेत्रम् ॥ प्रकारोपान्तस्य यथा—वेप, कोप, माप, ऊप, प्रत्यूप, वातरूप इन्द्रधनु, लम्बूप सप्तसूत्रप्रोतमुक्तादाम 'येडुपेट्टिनमुत्थोलदण्ड', अक्ष, पक्ष, कक्ष, कटाक्ष⁹ ॥

णकारोपान्तस्य यथा—क्षण, पडकण, गुण, पण, कार्पाषण, टिप्पण टीका, मत्कुण श्मश्रुविहीनपुरुष 'पेडुमूतिवाडु', प्रघण ताम्रकुम्भ, परिरण, तण्डुरीण, कर्ण वणं, अवणं, चूर्णं, रागचूर्णं स्मर, किरण, वरण, वारण, बुर्वाण भृत्य, भ्रूण, कोण ॥ भकारोपान्तस्य यथा—गर्भ, रासभ, बुम्भ, बुम्भी इति स्वल्पघटे स्त्रीत्वम्, कुम्भा इति वेश्यापुट्या स्त्रीत्वम्, वरम्भ, करभ¹⁰ 'क्व प्रस्थितासि करभोर घने निशीथे' (अमर ७९), ऋपभ, वृपभ, ववुभ, कौस्तुभ, शालभ, बलिभ स्त्रीवस्त्रभङ्गी 'स्त्रीलनेरिकट्टिनवुच्चुल्लु' ॥

मकारोपान्तस्य यथा—व्याम, सोम, होम, धूम, ग्राम, सग्राम, द्रुम, विद्रुम, डिण्डिम, डिम, धमं, धर्म ॥ रेफोपान्तस्य यथा—मुक्कुर, शीक्कर, शेक्कर, मुद्गर, वागर पशुव्याधि 'पसुलरोगमु', विण्टर, पिठर, कोटीर, वंटीर 'इन्द्रगोपमु', अङ्गार, भृङ्गार, शृङ्गार, दीनार, ¹¹शुनीर शुनीसमूह, वन्धुमार 'वरुदुव', ¹²घघर वपंध्वनि 'वानम्रात', ककर, ¹³अवस्वर, मुर्मुर् तुपाग्नि इति ॥

¹ A₁ adds 'पात्रेमु पाडगमुयु'

² 'लेतपिट्ट' A₁

³ 'अट्टुमुतोपट्टुगोवु'

A₁ ⁴ 'मोरिगेट्टिवुक्क' A₁

⁵ पात्रनोर A₁

⁶ 'कात्रिगुट्ट' A₁

⁷ नेमनपरि' A₁

⁸ यरुचिम' A₁

⁹ वटागहसितम् A₁

¹⁰ A₁ adds

चापाग्रम् ¹¹ शुनार शुनवक्षीरम् । सर्पाण्डमपि स्यात् । 'पामुमुट्टुट्टु' A₁

¹² कहर

गृहमध्यस्तम्भ 'वट्ट' A₁

¹³ 'अट्टु' A₁

पथनयसटोपान्ता । पवाराद्युपान्ता पुलिङ्गा । कूप , सूप , पूष , दीप , प्रदीप प्रशब्द इतरोपसर्गेनित्यर्थ , धूप अर्गादिधूम 'धूपोऽसौ गन्धवासित' , इति वैजयन्ती (पृ ११, श्लो २८), कोप^१, नोप , तप ग्रीष्मवाल , चप वेणु,^२ वाष्प^३, खजप दर्वी, कूपप शुष्कवृक्ष 'येडिनचेट्टु' , दलप मुखत्ताणम्^४, कुतुप 'कुतुपनियतविग्रहा स्त्रिय' , कुटप गृहाराम । क्वचित्तु स्थले न भवति । पिण्डपुष्पम्, चालकूपो वद्धसोपानकूप^५ ॥ योपान्तस्य यथा—रथ , कर्णरथ^६, पुष्परथ । 'धान्यध्वनिरयी ह्यात्मा गुल्ममासर्तुकदंभ' इति पुस्तकान्तरपाठादपि स्यात् पुलिङ्ग रथी इति । अपचयविवक्षाया स्त्रीत्वम् । मेथि , सारथि बुद्धधैव सारथिना शास्त्रमिदं खे इति । अतिथि 'अतिथिना भवितव्यमत्रभवत्या' । भेदका सन्तोऽपि भेद्यलिङ्गा न भवन्ति । अर्थ , सार्थ , घण्टापथ , शमथ , दमथ , आवसथ , सवसथ , अवभृथ , निशीय , गोपीथ जलद्रोणी, अवगाथ प्रात सवनम, ग्रन्थ , ग्रन्थि , कुन्थ सूक्ष्मजन्तु ।

नोपान्तस्य यथा—जन , अभिजन , देवन , कर्कतन गोमेद^७, सिन शरीर वस्त्र च स्यात्, भानु , धनु 'अस्त्रियौ चापधनुपावासेष्वासौ धनुर्दुणम्' इति वैजयन्ती (पृ ११८, श्लो १७२), स्नु , वस्न , बुध्न , रक्षोघ्न श्वेतसर्प , अध्वान 'करितुरगमनुष्य यत्न चाध्वानदीपम्' अनुमान 'कोऽसावनुमान' इत्यमरभाष्यम्, अन उच्छवास , अपान ॥

^१ B3 adds बलाप^२ वेदर A1^३ A1 adds शुष्प बलात्कार^४ स्तलिप स्तम्भ ११^५ 'नटवावि' A1^६ कर्णरथ C1^७ गोमेदिकम् A1

योपान्तस्य यथा—पायु , मायु , जायु अगद , जरायु , मन्यु , जन्यु जन्म कुलाय , विपूय^१, विनीय पापम्, उद्य , भिद्य 'भिद्योद्यो तदतिष्यपुष्य' इति पुस्तकान्तरपाठादपि स्यात् पुलिङ्ग । वीक्ष्य नर्तक , कुल्य कुलीन , पूज्य । ह्यमन्तश्वशुरवाचकत्वाद् वाच्यलिङ्गा न भवन्ति ॥ सकारोपान्तस्य यथा—वीकस कृमि 'पुरुवु' , पनस कण्टक 'मुल्लु' , वाहस 'नीरुगण्डि' , स्त्रीपुस शिखण्डी^२, मलीमस अय , नभश्चमस इन्द्रजालम्, विभावसु हार , असु , पासु , उत्स , गुत्स ॥ टकारोपान्तस्य यथा—पट , कूट , चेट , किलाट क्षीरविकार कारहाट , आरकूट , कामकूट वेश्याप्रणय , परिकूट पुरद्वारस्थमत्कूट , मत्कोट 'चीम' , चतु पण्डि गीतनृत्यादिकला^३, घरट्ट गोधूमयन्त्रम् 'प्रतिहट्टपथे घरट्टजात्

पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे ' इति नैषध (२ ८५), कर्पट, कडकट, अवट, चिपिट, निष्कुट, करट, भरट कुम्भकार, वहट तन्तूत्पादकयन्त्रम् ' राट्न्मु', अर्गट अर्गलम् । क्वचित् स्थले न भवति । घाटी, भाटी वेश्या^५, ^६कुक्कुटी ॥ गोत्राख्या । गोत्रनामानि पुलिङ्गानि । वात्स्य, गार्ग्य ॥ चरणाह्वया । शाखानामानि पुलिङ्गानि । छन्दोग कठ ॥ १४ ॥

^१ मुञ्ज इत्यर्थं^२ A1 adds 'स्त्रीपुवविट्टि'^३ गुच्छ इत्यर्थं^४ B3

adds 'वाचावि'

^५ A1 adds भाषान्तरे बावटी^६ कुक्कुटि B3

नाम्यकर्तरि भावे च घञजन्झणघायुचः ।

ल्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

(वि) नाम्यकर्तरि—णघायुच । नाम्नि सञ्ज्ञायामकर्तरि वारके भावे च विहिता घञादिप्रत्ययान्ता शब्दा पुलिङ्गे^१ वर्तन्ते । घञन्तो यथा—पाद, रोग वेश इत्यादि । वर्तव्यतिरिक्तकारके यथा—प्रत्रियत इति प्रकार । प्रमीदत्यस्मिन्निति प्रसाद । भावार्थं यथा—त्याग, भोग, योग इत्यादि^२ । अच्प्रत्ययान्ता यथा—नय, चय, जय इत्यादि । अप्रत्ययान्ता यथा—कर, गर, लव इत्यादि । नङ्प्रत्ययान्ता यथा—^३विज, यत्न, प्रश्न इत्यादि । णप्रत्ययान्तो यथा—न्याद इति । घप्रत्ययान्ता यथा—उरच्छद, दन्तच्छद इत्यादि । अयुच्प्रत्ययान्ता यथा—आनन्दयु, ^४क्षययु, वेपयुरित्यादि ॥ ल्य कर्तरि । कर्तृयकारकार्ये विहितो ल्युप्रत्ययान्तो पुलिङ्गो भवति । उदाहरणे—नन्दन, रमण इत्यादि ॥ इमनिजभावे । भावार्थं विहित इमनिच्प्रत्ययान्त पुसि^५ भवति । उदाहरणे—प्रथिमा, लथिमा इत्यादि ॥ को घो कि प्रादितोऽन्यत । भावे विहित वप्रत्ययान्त पुगि^६ वर्तते । उदाहरणे—आपूत्य, श्वेनोत्य इत्यादि । प्रादित प्राद्युपमर्गाच्च अन्यत उपसर्गव्यतिरिक्ताच्च पर विप्रत्ययान्तो यो घुसजको धातु तदुपरि विहित विप्रत्ययान्तशब्दश्च पुसि भवति । प्रादित उदाहरणे—निधि, विधिरिति । अन्यत इत्यधोदाहरणे—वार्धि, जनधिरिति^६ ॥ १५ ॥

^१ पुसि K5^२ K2, K3 omit इत्यादि^३ J3, K3 add यज, रम...^४ K4, K5 add शययु^५ पुनिङ्गे K3^६ K3 adds वारिधि

(विब) नाम्यकर्तरि—णवायुच । नाम्नि कर्तृरूपार्थविषये तद्व्यति-
रिक्तार्थविषये वा, सज्ञामात्रे, अकर्तरि सज्ञाव्यतिरिक्तार्थत्वेऽपि कर्तृव्यतिरिक्त
कारकमात्रे भावे शुद्धे घात्वर्थमात्रे च यथासंभव घञ्, अच्, अप्, नङ्, ण, घ, अथुच्
इति सप्तप्रत्ययान्ता पुंसि भवन्ति । तत्र कर्तरि सज्ञाया घञ्प्रत्ययान्तो यथा—
'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३ ३ १६) । पद्यतेऽसौ पाद । रुजतीति रोग ।
विशतीति वेश । अकर्तरि सज्ञाविषये यथा—प्रक्रियत इति प्रकार । पच्यत इति
पाक ओदन । अत एव केषांचिद् यज्ञाना पक्वगुणकत्वेन पाकयज्ञसज्ञा ।
रज्यतेऽग्नेनेति रागो लाक्षा । प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रपात तटम् । 'प्रतिहारो द्वारम् ।
विषय काकोटिकारय पर्याहारो वा इत्यादिकमुवाहार्यम् । 'अकर्तरि च कारके
सज्ञायाम्' (३ ३ १६) इत्यत्र सूत्रे चकार सज्ञाव्यभिचारार्थ इति वृत्तिकारेणा-
भिधानाद् (काशिका १, पृ २१०) असज्ञायामपि कर्तृव्यतिरिक्ते घञ्प्रत्ययो
यथा—वीयत इति दाय । लभ्यत इति लाभ ॥

केचित्तु—कर्तृव्यतिरिक्तार्थविषयस्य घञन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वम् । यथा—
पङ्क, काष्ठमिति । तथा नम इत्युच्यते यत्र वाक्ये, तत नमोवाकम् । तथा च
'अनुवाकादय पुंसि घक्तव्या' इत्यत्र 'भावे' (३ ३ १८) इति सूत्रेण भावार्थेषु
घञ्प्रत्ययान्तो यथा—पचन पाक । त्यजन त्याग । यजन याग इत्यादि । सज्ञा-
यामच्प्रत्ययान्ता यथा—क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षय गृहम् । वीयत इति
चय प्रकार । नीयतेऽर्थोऽग्नेनेति नय नीति । भावे यथा—चयन चय । 'एरच्'
(३ ३ ५६) । असज्ञाया यथा—चय, जय इति । 'अज्विधौ भयादीनामुप-
सहयानम्' नपुसके 'क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा ३ ३ ५६) इति विशेष्यविधानाद्
अजन्तानामपि भयादीना नपुसकत्वम् । अप्रत्ययान्ता यथा—कीर्यत इति कर,
राजप्राप्तौ भाग । लवन लव । अत्र 'ऋदोरप्' (३ ३ ५७) इति सूत्रेण
अप्प्रत्यय । नङ्प्रत्ययान्तस्तु—'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' (३ ३ ६०)
इति । यज, यत्न, विज्ञ, प्रज्ञ, रक्षण । नङन्तस्यापि याच्वाशब्दस्य रूपभेद-
लक्षणविशेषवाधेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । 'नो ण च' (३ ३ ६०) इति सूत्रेण णप्रत्य-
यान्तो यथा—नितरामद्यत इति न्याद न्यदन च । घप्रत्ययान्तो यथा—'पुंसि
सज्ञाया घ प्रायेण' (३ ३ ११८) इति । उरश्छाद्यतेऽग्नेनेति उरश्छद कवच ।
दन्तच्छद ओष्ठ । एत्य कुर्वन्त्यत्रेति आकर । अयुच्प्रत्ययो यथा—'क्षवयु ।
वेपयु । श्वययु इत्यादि । अत्र 'दितोऽयुच' (३ ३ ८६) इत्ययुच्प्रत्यय ॥

¹ प्रतीहार B₆² Tv adds भावे³ Tv adds युक्तम्⁴ Gm₁,Gm₃ add सदथ⁵ B₆ adds दृशोषिव

ल्युः कर्तरि । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' (३. १. १३४) इति विहितो नन्दादित्युप्रत्ययान्तः पुंस्येव । यथा—नन्दनः पुत्रः । रमणो भर्ता । बहनः पावकः । पवनो वायुरित्यादि । ये तु संज्ञायामेव नन्दादित्युप्रत्ययमिच्छन्ति तन्मते-
नेदमुक्तम् । केवलयोगिकत्वे तु विशेष्यनिघ्नत्वमेव । 'कर्तरि' इति स्वरूपकथनम् ॥
इमनिजभावे कः । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५. १. १२२) इति सूत्रेण विहिते
¹भावार्थे य इमनिच्प्रत्ययः, यश्च भावार्थे कप्रत्ययः तदन्ताः पुंसि । यथा—
पृथोर्भावः प्रथिमा । एवं महिमा, गरिमा इत्यादि । विशेष्यविधानात् ²प्रेमशब्दस्य
नपुंसकत्वमपि । 'सुपिस्थः' (३. २. ४.) इति योगविभागात् कप्रत्यये सति
आखूनामुत्थानम् आखूतः । श्येनोत्थः (काशिका १, पृ. १७५) । यथा 'धवर्थे
कविधानं स्यात्स्नापाव्यधिहृनियुध्यर्थम्' (वा. ३. ३. ५८) इति वक्तव्यात्
कप्रत्ययः । यथा—प्रस्थानं प्रस्थः । आविधः । विघ्नः इत्यादि । शब्दार्णवे तु—
'आखूत्यशलभोत्थादि तत् उत्थानमद्वयोः' इति नपुंसकत्वमुक्तम् । भाव इति
किम्? ³भरिमा पर्यङ्कः । भरिमा खट्वा । भरिमा पीठम् इत्यादेरीणादिकस्य
कर्त्रर्थस्य विहिते तस्य इमनिच्प्रत्ययान्तस्य, गोदः, पार्ष्णिः, त्रिः इत्यादेः
कप्रत्ययान्तस्य च विशेष्यनिघ्नयोर्व्यवच्छेदार्थम् ॥

घोः किः प्रादितोऽन्यतः । 'दाधाघ्वदाप्' (१. १. २०) इति केषांचिद्
धातूनां पूर्वाचार्यैः कृता घुसंज्ञा । प्राद्युपसर्गपूर्वात् पदान्तपूर्वाच्च घुसंज्ञकाद् धातोर्यः
किप्रत्ययः तदन्तः पुंसि । प्रादितः किप्रत्यये यथा—विधिः, आधिः, उपाधिः, निधिः
इत्यादि । उपसर्गव्यत्ययात् किप्रत्यये यथा—जलधिः, अग्निधिः, अम्युधिः इत्यादि ।
अत्र 'प्रादितः' इत्यनेन 'उपसर्गे घोः किः' (३. ३. ६२) इति विहितः कप्रत्ययः
'अन्यतः' इत्यनेन 'कर्मण्यधिकरणे च' (३. ३. ६३) इति विहित उक्तः । न तु
तदन्यस्य ग्रहणम् । तथाहि—'कानच्क्त्वसूचकिकिनी भाषायां यद्वत्तुकायपि' इति
वाक्यपदीयचर्चनात् भाषायामपि किकिन्प्रत्ययदर्शनात् 'आदृगमहनजनः किकिनी
त्तिट् च' (३. २. १७१) इति सूत्रे विहितस्य किप्रत्ययान्तस्य कर्तरि विहितस्य
विशेष्यनिघ्नत्वादिति ॥ १५ ॥

^१ इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसग्रहापत्ते । चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा । महत् कर्म भावो वा महिमा इति भा दी (पृ ५२२ ३) ^२ प्रीघातोरौणादिक मनिनन्त प्रेमशब्द इति भा दी (पृ ५२४) ^३ वरिमा, तरिमा इत्याद्यौणादिकेम- निज्वारणाय 'भावे' इति स्वामी । तन । 'कृत कर्तयसज्ञायाम' (श्लो ४५) इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात् इति भा दी (पृ ५२४)

(पा) नाम्यकर्तरि—गघायुच । सज्ञासु विहिता घत्रादिप्रत्ययान्ता ^१ शब्दा पुलिङ्गा । भावे घत्र्—पाक, त्याग । 'एरच्' (३ ३ ५६)—चय, जय । 'ऋदोरप्' (३ ३ ५७) कर, गर, भव, स्तव । 'यजयाचयतविच्छ- प्रच्छरक्षो नड' (३ ३ ६०) ^२ यज्ञ, प्रश्न । 'नौ ण च' (३ ३ ६०) न्याद । 'पुसि सज्ञाया घ प्रायेण' (३ ३ ११८) उरश्छद, दन्तच्छद ^३ । 'दितोऽयुच्' (३ ३ ८६) श्वययु, वेपयु ^४ ॥ ल्यु कर्तरि । कर्तर्ये विहितल्युप्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' (३ १ १३४) ^५ नन्दन, शोभन । इमनिज्भावे । भावार्थे विहित इमनिच्प्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५ १ १२२) प्रथिमा, अदिमा, अकिचनिमा । क । कप्रत्ययान्त ^६ शब्द पुलिङ्ग । 'घत्रर्थे' ^७ कविघान कर्तव्यम्' (वा ३ ३ ५८) प्रस्त, विघ्न । किप्रत्ययसानिध्याद् घत्रर्थस्यैव ग्रहणम् । धो कि प्रादितोऽन्यत । प्रादिपूर्वस्य च कर्मपूर्वकस्य च घुसज्ञकधातोर्विहित किप्रत्ययान्त शब्द पुलिङ्ग । 'उपसर्गे धो कि' (३ ३ ६२) ^८ विधि, निधि । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३ ३ ६३) जलधि, इपुधि ॥ १५ ॥

^१ प्रत्यया A₁

^२ A₁ adds यत्

^३ B₂, C₁ omit

^४ A₁ omits

^५ A₁ adds द्रश्चन

^६ कप्रत्यय A₁

^७ C₁ adds स्थास्नापाव्यधिहिनियुध्यधम्

^८ B₃ adds प्रधि

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय.पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

(वि) द्वन्द्वेऽश्व—असमाहृते । ^१ इतरतरशब्दयोगार्थे ऽश्ववडवया य

समास तदात्मक शब्द पुलिङ्गो ^२ भवति । अतोदाहरण दर्शिते—अश्ववडवो ।

अश्ववडवानिति ॥ कान्त—अय पूर्वकोऽपि च । सूर्यपर्यायपूर्व, इन्दुपर्यायपूर्व,

^३अय शब्दपूर्वकश्च कान्तशब्द पुलिङ्गे वर्तते । ऋमेणोदाहरणानि—सूर्यकान्त , पतङ्गकान्त , ^४ चन्द्रकान्त ^५, अयस्कान्त इत्यादि ॥ १६ ॥

^१ K₃, K₄ add असमाहृते

^२ पुसि K₅

^३ K₂, K₃, K₄ omit °शब्द°.

^४ इनकान्त J₂

^५ J₂, K₄ add इन्दुकान्त

(विब.) द्वन्द्वे—असमाहृते । असमाहृते समाहारद्वन्द्वादग्यत्र, अश्ववडवा च इति इतरेतरयोगे द्वन्द्वसमासे ^१परवल्लिङ्गबाधेन पूर्वपदलिङ्गत्वमने-
नोच्यते । ‘पूर्ववदश्ववडवौ’ (२. ४. २७) इति द्विवचनान्तस्योक्तत्वाद् अश्ववडवा-
गतबहुत्वविधिवक्षायां पूर्वपदलिङ्गत्वं नास्तीति वा मन्दाशङ्कानिरासार्थम्, असविध-
मुदाहरणद्वयम् । तत्र अश्ववडवौ इति प्रथमयोर्द्विवचनम् । अश्ववडवानिति शसन्तं
द्वितीयम् । समाहारद्वन्द्वे तु ‘स नपुंसकम्’ (२. ४. १७) इति नपुंसकलिङ्गत्वाद्
असमाहृत इत्युक्तम् । कान्तः—अय.पूर्वकोऽपि च । सूर्यशब्दपूर्वकः, इन्दुशब्द-
पूर्वकः, तदुभयपर्यायपूर्वकश्च, अयःशब्दपूर्वकश्च कान्तशब्दः पुलिङ्गः । यथा—
सूर्यकान्तः, रविकान्तः, इन्दुकान्तः, चन्द्रकान्त इति । द्वाभिमौ मणिविशेषौ ।
अयस्कान्तो लोहविशेषप्रकृतिः चुम्बकशीला । कस्कादित्वात् (८. ३. ४८)
द्विसर्जनीयस्य सत्वम् । अत्र केचित् ^२ ‘अपि च’ इति समुच्चयवर्शनाद् अय.पर्यायात्
लोहशब्दाद् उत्तरस्यापि कान्तशब्दस्य पुलिङ्गत्वमिच्छन्ति । यथा—लोहकान्त
इति ^३ ॥ १६ ॥

^१ ‘परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो’ (२. ४. २६)

^२ मल्लिनाथीयपारिजाते एव दृश्यते

^३ अश्ववडवौ । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘अशूप्रतिपत्ति’ (उ १. १५१) इति वचन् [अश्व], वल
याति । ‘आतोऽनुप’ इति व । बलेन यजति वा । ‘अन्येभ्योऽपि’ इति ड
डल्योरेकत्वम् [वडवा], सुवति । ‘पू प्ररेणे’ । ‘सुसूधाजृग्धिम्य ण्’ (उ ३. २४)
[गूर्म], उनति । ‘उन्दी क्लेदेने’ । ‘उग्रेरिच्चादे’ (उ १. १२) इत्यु [इन्दु] इति ता
तत्र भा वी

(पा) द्वन्द्वे—अश्ववडव^१ तु समाहृते । ^२इतरेतरयोगद्वन्द्वे अश्ववडवौ
इति पुलिङ्ग । समाहारद्वन्द्वे तु अश्ववडवमिति नपुंसक स्यात् । ‘परवल्लिङ्ग
द्वन्द्वतत्पुरुषयो’ (२. ४. २६) इति विहितपरवल्लिङ्गस्यापवाद ^३ ॥ कान्तः—
अय पूर्वकोऽपि च । सूर्येन्दुपर्यायपूर्वकश्च अय पर्यायपूर्वकश्च कान्तशब्दः पुलिङ्गः ।
यथा—सूर्यकान्त , रविकान्त , इन्दुकान्त.^४, अयस्कान्त , लोहकान्त ॥ १६ ॥

¹ 'बटव तु समाहृते' इति पारिजाताभिमत पाठ

² B₃ omits 'योग'

³ इत्यस्यापवाद B₂, C₁

⁴ B₃ adds चन्द्रवान्त

वटकश्चानुवाकश्च रत्नकश्च कुडङ्गकः ।

पुह्लो न्यूह्लः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

(वि) वटकश्चानुवाकश्च—खटः । अत्र काश्चित् पुलिङ्गान् स्वरूपेणाह—वटक इति । वटको¹ भक्ष्यविशेषः । अनुवाकः² ऋक्सामयजुः समूहः । रत्नकः कम्बलः ।³ कुडङ्गो लतागहनम् । पुह्लो बाणमूलम् । न्यूह्लो नैरन्तर्येणोक्ता पडोकाराः । समुद्गः सपुटकः । विटः कामुकानुचरः⁴ । पट्टो ललाटभूषणम् । घटो दारुतुला । खटः स्थूणाविशेषः ॥ १७ ॥

¹ K₄ adds वटकादयः शब्दा पुलिङ्गा भवन्ति

² K₅ omits 'सामयजुः'

³ कुडङ्गकः K₃, K₅

⁴ कामुकः K₅

(विच.) वटकश्चानुवाकश्च—खटः । अथ पूर्वाचार्यकृतलिङ्गानुशासनच्छायया पर्यायावसरे प्रागुक्ताननुक्ताश्च काश्चित् पुलिङ्गान् स्वरूपेणाह—वटक इति । वटको 'भरीचजीरकादिभिभ्रतः पिष्टादिकृतो भक्ष्यविशेषः । निस्तलोऽकृत-मृत्पाषाणौषधादि च । अनूच्यत इत्यनुवाकः । यथायोगम् कश्चा साम्ना यजुषा वा समूहः । यथा—रुद्रानुवाकः, काण्डानुवाकः, शान्त्यनुवाक इत्यादि । अत्रानुवाकशब्देन 'अनुवाकादयः पुंसि वक्तव्या' इत्युक्तानां ग्रहणम् । यथा—सूक्तवाकः, शयुवाक इत्यादि । रत्नकः कम्बलविशेषः । मृगभेदश्च । कुडङ्गो² वृक्षलतादिच्छादितप्रदेशः । यथा—'अभिषेकजलेन दत्तसेकाः प्रमयाधोऽजटाटवीकुडङ्गाः'³ इति । स्वार्थे वृत्तपूरणार्थः कप्रत्ययः⁴ । पुह्लः शरस्य ज्यासंधानप्रदेशः । न्यूह्लो नैरन्तर्येणोच्चारिताः पडोकाराः । सुन्दरे तु वाच्यलिङ्गः । तथा च चन्द्र—'न्यूह्लः साम्नि पडोकारे त्रिषु सम्पद्मनोहरः' इति । दीर्घादिरयं शब्दः । समुद्गकः सपुटकः । विटः कामुकानुचरविशेषः । पट्टो ललाटभूषणविशेषः । शिलाविशेषश्च । घटः तुलाविशेषो दारुनिर्मितः । खटः करस्य प्रहारविशेषः । 'खटः श्लेष्मण्यन्धकूपे प्रहारान्तरट्टकयोः' इति रभसः । प्रहारान्तरः मुष्टिविशेष इति सुभूतिचन्द्रः । खटस्तूणविशेष इति स्वामि (पृ. ३४६) सुबोधिनीकारौ⁵ ॥ १७ ॥

¹ मरिच^० Tj1, Tj2 ² कुडुङ्ग Gm1, Gm3 ³ मूले कुडुङ्ग इत्यत्र ⁴ वटति ।
 'वट वेष्टने' । ववुन् (उ २ ३२) [वटक], अनु उच्यते । घञ् । 'चजो ...' इति
 कुत्वम् [अनुवाक], लत्यते । 'ल ईप्सायाम्' । सपदादि (वा. ३ ३ ६४) । रलयोरे-
 कत्वम् । लत्यते । 'पुति सजाया' घ । रल् चासौ लकश्च [रल्लक]; कुटति । विवप् ।
 कुट् अङ्गमस्य । 'शेषादिभाषा' इति कप् [कुडुङ्गक], पुमास खनति । 'अन्येभ्योऽपि'
 (वा ३ २ १०१) [पुह्व], 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूढखसामसु' (१. २ ३४) इति साधु
 [न्यूह्व], समुद्गम्यते । 'अन्येष्वेपि' (वा ३ २. ४८) इति ड [समुद्ग.]; वेष्टति ।
 'इगुपध' इति क [विट], पठति । बाहुलकात् [पट्ट]; खट्यते । 'पुति ...'
 इति घ [खट] इति भा दी (पृ. ५२४).

(पा) वटकश्चानुवाकश्च—खटः । वटकादयः पुलिङ्गाः । वटक. 'वडि-
 यमु' । अनुवाको नाम अवच्छेदविशेषः ।

'अनुवाकश्च खण्डिका ।

ब्राह्मण चेत्यवच्छेदा एकग्रन्थस्तु ¹फक्किका ॥'

• इति वैजयन्ती (पृ ८५, श्लो ३२-३) । रल्लक उक्त (१, पृ. ४३६) ।
 कुडुङ्गक. कुञ्जः । पुह्व. शरस्य गरुत्मनिवेशः । न्यूह्वो नाम पडोवाराः ।
 समुद्गको गतायः (१, पृ. ४४६) । विटपट्टशब्दावनेकार्थवौ ।

'विटोऽग्नौ लवणे पिङ्गे मूषके यदिरेऽपि च ।'

'पट्ट. पेपणपापाणे दणादीना च बन्धने ।

चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः ॥'

इत्युभयत्र ³ विश्वः (पृ. ३६, श्लो. ७, पृ. ३७, श्लो १४-५) । घटो दारतुला ।
 घटोऽन्धकूपः ॥ १७ ॥

¹ पतिरा A1; मतिरा B2 ² न्यूह्व इति पारिव्राजामिमन. पाठ ³ ॥3
 and's अवि

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गट्टः फरण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

(वि) कोट्टारघट्ट—विणो घण । कोट्टादिघुणान्ता. शब्दाः पुलिङ्गा-
 भवन्ति । कोट्टो दुग्ग^० । ¹अरपट्टो महारूप । ²हट्टो विपणिः । पिण्डो ग्राम । गोण्डः

तुन्दिलः । पिचण्डः कुक्षिः । २गडुर्मासविशेषः । करण्डः समुद्रग । लगुडो दण्डः ।
वरण्डो रोग^३ । किणो व्रणस्थानम् । घुणो दारुकृमिः^४ ॥ १८ ॥

१ आरघट्ट A₁ २ गण्डु J₂ ३ मुखरोग. J₂, K₂ ४ त्रिमि. K₅, K₆

(विव.) कोट्टारघट्ट—किणो घुणः । अत्र कोट्टारश्च घट्टश्च हट्टश्च इति
विग्रहे प्रथमपदं व्यक्षरं रेफोपधं चाभिप्रेत्य सुभूतिचन्द्रो व्याचष्ट । भट्टग्रामन्यायेन
टान्तेष्वपि रेफान्तस्य कोट्टारशब्दस्य पाठः । ‘कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्यां च
पाटके’ इत्यभिधानात् (विश्व. पृ. १३६, इलो. १७७) । घट्टः शुल्कस्थानम्^१ इति ।
स्वामी (पृ. ३४६) तु प्रकारान्तरेण पदं छित्त्वा व्याचष्ट—‘कोट्टो^१ दुर्गम् ।
अरघट्टः^२ महाकूप’ इति । हट्टः क्रयविक्रयस्थानम् । पिण्डः—

‘पिण्डो देहे जपापुष्पे निवापे सिल्हकोऽपि च ।

३पिण्डः स्यात्तगरेऽलावुल्लर्जरीभेदयोरपि ॥’

इति विश्वप्रकाशः (पृ. ४४, इलो. १४-५) । ‘गण्डः पामरजातीये वृद्धनाभौ तु
वाच्यवत्’ इति रत्नः । पिचण्डः कुक्षिः । गडुः शरीरपृष्ठभागस्यो मांसग्रन्थिविशेषः ।
यथा—‘किमन्तर्गडुना’ इति^४ (सर्व. संग्र.) । गण्ड इति पाठे गण्डः कपोलः ।
करण्डः कर्पूरावेराधारभूतः पात्रविशेषः । लगुडो लोहमयः प्रहरणविशेषः । वरण्डः
तृणपत्रादिनिचयः । ‘फलकमुखरोगयोर्वरण्डः स्यात्’ इति रत्नकोशः । ‘^५वरण्ड-
स्त्वन्तरावेष्टां संदोहमुखरोगयोः’ इति विश्वप्रकाशश्च (पृ. ४५, इलो. २७) ।
किणो रोपितव्रणप्रदेशजन्यो मांसग्रन्थिः । घुणः कोष्ठकौटः^६ ॥ १८ ॥

१ दुर्ग इति मु ग्र २ आरघट्ट T₁₁, T₁₂ ३ लोहे Gm₁, Gm₃; पिण्डी
इति मु ग्र ४ किमनेनान्तर्गडुना (Sar Sam Apte's Dict p 119) ५ ‘वरण्डो-
ऽप्यन्तरा वेदी’ इति मु ग्र ६ कुट्टधने । बाहुलकाक्षरान् गुणश्च [कोट्टार], घट्टघते ।
‘हलश्च’ इति घञ् [घट्ट], हट्टन्त्यञ् । बाहुलकात् [हट्ट], पिडि सघाते । पचाद्यच्
[पिण्ड], अपि चण्डते, अनेन अत्र वा । ‘चडि कोपे’ । ‘हलश्च’ इति घञ् । ‘वट्टि भागुरि .’
इत्यपेरत्लोप [पिचण्ड]; गडति । ‘गड सेचने’ । बाहुलकाद् [गडु], त्रियने । ‘अण्डन्
वृसुभुवृत्र’ (उ १ १२६) [करण्ड], लगनि । बाहुलकाद् [लगुड], वृणोति ।
‘अण्डन् .’ [वरण्ड], वणति । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वाद् अत इ [किण], घोणते ।
‘ङगुपघ .’ इति व [घुण] इति भा दी. (पृ ५२४-५)

(पा) कोट्टारघट्ट—किणो घुण । कोट्टादय पुलिङ्गा । कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टो घटीयन्त्रम्^१ । यद्वा^२ कोट्टारो जलकुण्डम् । 'निश्लकुण्ड' । घट्टो वनगिरि-
प्रायदश । हट्ट^३ आपणवीथी । पिण्डोऽनेकार्थं । 'पिण्डो देहे' जपापुष्पे निवापे
सिल्हकेऽपि च' इति विश्व (पृ ४४, श्लो १४) । गोण्ड पामरजाति ।
तुण्डले वाच्यलिङ्ग । 'गोण्ड पामरजाती च वृद्धनाभौ च वाच्यवत्' इति
विश्व (पृ ४४ श्लो १३) । पिचण्डो गतार्थं (१, पृ ४१०) । अथवा पिचण्ड
शय्या । 'पिचण्ड कुक्षिशय्ययो' इति वैजयन्ती (पृ २४३, श्लो ५७) ।
गडु 'वेनुकोप्पु' । करण्ड पुष्पपुट । 'करेडे' । करण्डोऽत्यपचयविवक्षाया
स्त्रीत्वम् । लगुडो दण्ड^४ । वरण्डस्त्वेनेकार्थं । वरण्डोऽप्यन्तरावेदो सदोह
मुखरोगयो' इति विश्व (पृ ४५, श्लो २७) । किणो व्रणलान्छनम् ।
'पुटिमत्स' । घुणो 'दारूपरिवर्णालेखकीट' । 'कुट्टिकपुरुवु' ॥ १८ ॥

^१ A1 adds 'यान्तामु' ^२ अथवा A1 ^३ 'वीथि' B3 ^४ जवा^० इति
मु घ ^५ गोण्ड इति मु घ ^६ A1 adds 'वेदुरणविष' ^७ दारुत्रिमि B3 C1

दृतिसीमन्तहरिता रोमन्थोद्गीथबुद्बुदा ।

कासमर्दोऽब्बुदः कुन्द. फेनस्तूपो सयूपको ॥ १९ ॥

(वि) दृतिसीमन्त—सयूपको । दृत्यादियूपवान्ता शब्दा पुलिङ्गा
भवन्ति । दृतिर्भस्त्रिवा । सीमन्त केशपद्धति । 'हरित पक्षिभेद' । मुनिर्वा ।
रोमन्थ पशूना चर्वितचर्वणम् । उद्गीथ सामप्रवण । बुद्बुदा जलस्फोट ।
याममर्द^१ शाकभेद । अर्बुद सद्याविशेष । कुन्दो माध्यपुष्पम् । फेनो डिण्डीर ।
स्तूपा मृदालिन्द^४ । यूपको यूपस्तम्भ ॥ १९ ॥

^१ हारीत J2 ^२ विशेष J2, h8 ^३ वाशमद शाकविशेष J2, वाशमद h8
^४ मृदादिशट h2

(पिय) दृतिसीमन्त—सयूपकी । दृत्यादय शब्दा पुलिङ्गा । दृति-
जंताधारदचर्भविषार । सीमन्तो सलाटस्योपरि यतंमाना केशपद्धति । हरित
पक्षिभेद । श्लिषिविशेषश्च^१ । रोमन्थ पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्गीथ सामभक्षित-
विशेष । बुद्बुदो जलस्फोट । कासमर्दो वन्यशाकविशेष । 'कासवदपेरु' ।

अर्बुदो व्रणविशेषः । पर्वतभेदश्च । संख्यावचनत्वे तु पुंनपुंसकत्वम् । कुन्दः पुष्पवृक्षविशेषः । 'कुन्दश्चक्रभ्रमो^१ माघ्ये निधिभेदे मुरद्विषि' इति विश्वप्रकाशः (पृ. ७८, श्लो. ६) । 'माघ्य कुन्दम्' (१, पृ. २५८) इत्यत्र कुन्दशब्दस्य नपुंसकत्वमुक्तम् । इह तु पुलिङ्गत्वमित्युभयलिङ्गत्वम् । 'माघ्यं कुन्दोऽस्त्रियाम्' इति वनौषधिवर्गे शेषकारेणोक्तम् । फेनो डिण्डीराख्यो जलपरिणामः । स्तूपो मृत्पाषाणादिकृत उन्नतप्रदेशः । गृहवंशरूपो दारुविशेषश्च । तथा च 'गृहस्तूपे निबध्नाति' इत्यापस्तम्बप्रयोगः । यूपः अग्नीषोमीयादिपशुबन्धनार्थं पालाशादिदारुविशेषः । तेन सह वर्तेत इति सयूपकौ । स्वार्थे कप्रत्ययः (५. ४. ५) । 'सपूपकौ' इति पाठे पूपो गोधूमादिपिष्टविकारः पक्व उच्यते^२ ॥ १६ ॥

१ भेद Tv २ चक्रभ्रमे B5, B6 ३ द्रियते । क्तिच् (३ ३ १७४) [वृत्ति], सीम्नोऽन्त । शकन्ध्वादि (वा ६ १ ६४) [सीमन्त], हरति । 'हसृरहि-' (उ १ ६७) इतीति [हरित्], रोम [ग^२] स्य मन्य । पुषोदरादि [रोमन्य], उद्गीयते । 'गश्चोदि' (उ २ १०) इति यक् [उद्गीय], 'बुद्' इत्यव्यक्तशब्दध्वनिं बुन्दति करोति । मूलविभुजादिवात् (वा ३ २ ५) क [बुद्बुद्], कास मूदनाति । कर्मण्यण् [कासमर्द], अर बुन्दति । मूलविभुजादि । पुषोदरादि [अर्बुद], कु षति । पुषोदरादि [कुन्द], स्फायते । 'पेनमीनो' (उ ३ ३) इति साधु [पेन], स्तूपते । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ ३ २५) इति ष [स्तूप], यीति । 'क्युभ्या च' (उ ३ २७) इति दीर्घे चिच्च [यूप], पुनाति । पूयते वा । बाहुलकात् षक् [यूप] इति भा दी (पृ ५२५)

(पा) दृतिसीमन्त—सयूपकौ । दृत्यादय पुलिङ्गा । दृतिर्मन्त्रा^१ । सीमन्त केशवीधि^२ । हरितो मुद्ग^३ । रोमन्य पशूना चर्चितचर्वणम् । 'पसुल-मेलुकु' । उद्गीथ साम । बुद्बुदो 'जलस्फोट' । 'नीरुबुड्बुलु' । स्थासकोऽपि । 'बुद्बुदस्थासकौ समौ' इति वैजयन्ती (पृ १५५, श्लो १३) । कासमर्द ओषधि-विशेष । 'तगर्चचेट्ट' । भाषान्तरे 'एलट्ट' । अर्बुदो मासकील । कुन्दस्त्वने-कार्थं । 'कुन्दश्चक्रभ्रमो माघ्ये निधिभेदे मुरद्विषि' इति विश्व (पृ ७८, श्लो ६) । फेनो गतार्थं (१, पृ ६१५) । अथवा वज्र इत्युणादिवृत्ति । स्तूप चेत्यम् । यूपो यज्ञीयस्तम्भ^४ ॥ १६ ॥

१ चर्ममन्त्रा A1 २ A1 adds 'पापट' ३ 'पेसर' A1 ४ A1 adds जनबुद्बुदोपमम् ५ 'डिण्डीरोप्रबिक्क' पेन' इति ६ यज्ञकाण्डम् A1

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणयक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

(वि) आतप—पुद्गला । आतपादिपुद्गलान्ता शब्दा पुलिङ्गा भवन्ति । आतपोऽर्कद्योत । क्षत्रिये नाभिः, नाभिःशब्दः क्षत्रियविशेषे पुंसि वर्तते । अत्र क्षत्रियशब्दः प्राण्यङ्गव्यवच्छेदार्थः^१ । कणयः^२ कुन्तभेदः । क्षुरो वपनसाधनम् । केदरस्तरुविशेषः^३ । पूरो जलोत्सासः । क्षुरप्रः शरविशेषः^४ ।^५चुक्रोऽम्लघेतसः । गोलो वर्तुलः पिण्डः^६ । हिङ्गुलो रागद्रव्यम् । पुद्गलो जीवः ॥ २० ॥

^१ व्यवच्छेदकः K₅

^२ K₄ adds कणय इति केचित्, स्वामी च (पृ. ३४६).

^३ कूपकः K₆

^४ वाण्डच्छेदः K₆, काण्डविशेषः K₅

^५ चुक्लः K₂, K₃

^६ वर्तुलेन्द्रियस्थानम् K₄, K₆

(विव.) आतपः—पुद्गलाः । आतपः सूर्यप्रकाशः । राजमण्डलमध्यस्थ-क्षत्रियवाचको नाभिःशब्दः पुलिङ्ग एवेति नियमः । अर्थान्तरे तु लिङ्गविवेकः प्रागेव कृतः (पृ. ६७८) । कणयः कुन्तायुधविशेष इति केचित्^१ । शरभेद इत्यन्ये^२ । क्षुरः केशवपनसाधनम् । केदरस्तरुविशेषः । केदारो श्रीहिक्सेत्रमिति कश्चित् । नद्यादौ जलार्थः स्वल्पः कूप इत्यन्ये । केदारात्यतरुविशेष इत्यपरे । पूरो जलवृद्धिः । क्षुरप्रः शरविशेषः । क्षुर इव स्यसंयुक्त देशः प्रति पूरयति क्षुरप्र इति कवर्गद्वितीयादिरयं शब्द इति केचित् । चुक्रः अम्लघेतसः । अन्यस्तु क्षुरश्च प्रचुक्रश्च इति ध्यक्षरं रेफोपध च विगृह्य प्रचुक्रो बुद्धिविशेषः इति व्याचष्ट । गोलो वर्तुलो मुत्पिण्डादिः । यथा—ग्रहाण्डगोल इति । चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानभूतः पार्थिव-वयवविशेषश्च । यथा—चक्षुर्गोल इति । विषवापुत्रो गोल इत्युच्यते । यथा—‘अयकीर्णो पुण्डगोली’ इति (या. स्म. १. १०. २२२) । हिङ्गुलिः रागद्रव्यविशेषः । आपारान्तोऽयं शब्द इत्येके । पुद्गलो जीवात्मा जैनानां प्रसिद्धः । ‘देहेऽप्यात्मनि पुद्गलः’ इति रुद्रः^३ ॥ २० ॥

^१ विवृती दृश्यते

^२ पारिजातो दृश्यते

^३ आतपि । पञ्चादयः [आतपः],

वपन पाणि । ‘आतोऽप्युप’

‘इति च [कणयः], क्षुरनि ।

‘इणुपध’ इति च

[क्षुरः], के दुर्गाणि । पञ्चादयः [केदरः], पूरयति । पञ्चादयः [पूरः], क्षुर प्राणि । ‘आता-

प्युप’ इति च [क्षुरप्रः], वपनयोऽनेन । ‘पञ्चमस्योरुच्योऽप्याया’ (उ. २. १६) इति

रक् [चुक्], गुड्यते । घञ् । रलयोरेकत्वम् [गोल], हिङ्गु लाति । 'आतोऽनुप' इति क [हिङ्गुल], 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति । 'ऋदोरप्' [पुद्गल] इति भा दी (पृ ५२५-६)

(पा) आतप — पुद्गला । आतपादय पुलिङ्गा । आतपो ^१गतार्थ (१, पृ ७२) । अथवा श्रविताप । 'अथातपो रौद्रमिद्धम्' इति वैजयन्ती (पृ १८, श्लो २२) । नाभि क्षत्रिय । क्षत्रिय इति शृङ्गग्राहिकया^३ वचन प्राण्यङ्गादिव्युदासार्यम् ।

'मुख्यराट् क्षत्रियो नाभि पुसि प्राण्यङ्गके द्वयो ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रिया कस्तूरिकामदे ॥'

इति रभस । कणय शर । 'अम्मु' । क्षुरो नापितशस्त्रम्^४ । 'मङ्गलकति' । केदार केदार । 'केदार केदार क्षेत्रम्' इति वैजयन्ती (पृ १२४, श्लो १७) । पूरस्तोयोल्लास । क्षुरप्रो वाणविशेष । 'अर्घचन्द्र' क्षुरप्र स्यात् इति हलामुघ (अ मा २ ३१४) । चक्र समूहचक्रवाकयोरन्यतर ॥

'चक्र कोके व्रज पुसि चक्र^५ सैन्यरथाङ्गयो ।

ग्रामजाले कुम्भकारभाण्डे राष्ट्रे च दृश्यते ॥'

इति त्रिकाण्डशेष (पृ ३३, श्लो ६०४) । गोल 'गोट्टिकल्लु' । हिङ्गुलो रागद्रव्यम् । 'इङ्गिलिकम्' । 'हिङ्गुल हसपाद च कुरुविन्द निगद्यते' इति ^६'वेपाचिन्नपुसकम्' पुद्गलो देह ॥ २० ॥

^१ प्रकाश B₃, C₁

^२ रव्यादि° B₃

^३ ग्राहिवचनम् A₁

^४ खङ्ग A₁

^५ 'अर्घचन्द्रक्षुरादि' इति मु श (पृ ५०)

^६ नलीवे इति मु श

^७ वैजयन्त्या

दृश्यते (पृ ४४ श्लो ४४)

वेतालमल्लमल्लाशच पुरोडाशोऽपि पट्टिसः ।

कुल्मापो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

इति पुलिङ्गशेष

(वि.) वेतालमल्ल—पतद्ग्रह । ^१वेतालादिपतद्ग्रहान्ता शब्दा

पुलिङ्गा । वेतालो भूताविष्टशव । मल्लो बाहुयोद्धा । मल्ल शरभेद ^२ । पुरोडाश
पिष्टकृतहोमद्रव्यम् । पट्टिस आयुधविशेष । कुल्मापो यावक । रभस पीर्वा-
पर्याविचार । कटाहो ^३जलपूरणार्हो घटविशेष । पतद्ग्रहो ^४गण्डूपाताम्बूला-
दिग्रहणसाधनम् ॥ २१ ॥

इति पुलिङ्गशपप्रकरणम्^५

^१ वेताल K₄

^२ काण्डच्छेद K₆

^३ पूरणार्थ K₄

^४ ग्रहण-

पात्रविशेष K₄, K₅; विशेषसाधनम् J₂

^५ विज्ञेय J₂

(वि.) वेतालमल्ल—पतद्ग्रह । वेतालः^१ पिशाचविशेषः । मल्लो

नियुद्धकुशलः । मल्लः स्थूलफलः शरविशेषः । पुरोडाशो दशपूर्णमासादिषु
ग्रीह्यादिपिष्टपृतोऽश्वशफमात्रः कूर्माकृतिराम्नेयादिहोमद्रव्यविशेषः । पट्टिसः आयु-
धविशेषः । कुल्मासोऽर्धपक्वो मुद्गगोधूमादिः । दन्त्योपधमध्यपाठात् कुल्मास
इत्यस्य शब्दस्य ^२साधुत्वमसदिग्धम् । 'कुल्मापो यावके पुंसि पाञ्चिके
स्यान्नपुसकम्' इति मूर्धन्यान्ते रभसश्च । ग्रीहिभेदे कुल्माप इति मूर्धन्यान्तं
केचिबाहुः । अनालोचितार्थप्रारम्भो रभसः । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति रद्रः ।
तद्युक्ते तु वाच्यलिङ्गः । यथा—'रभसया तु दिगन्तदिदक्षया' इति भारविप्रयोगः
(फिरा. ५. १) । कटाहो नाम बहुद्रव्याधारो मृन्मयादिर्भाण्डविशेषः । सकटाह'
कटाहशब्देन सहित इत्यर्थः । पतद्ग्रहो गण्डूपादिप्रक्षेपार्थः वास्यादिनिमित्तः
पात्रविशेषः^३ । 'पट्टिगम्' ॥ २१ ॥

इति पुलिङ्गविशेषप्रकरणम्

^१ वेताल इति विवरणमिदं पाठ

^२ सान्त्वस्वम् B₅, B₆

^३ यो वायूरितः

गता यस्मात् स वेत । वेतमल्लः । वमंष्यन् [वेतान], मल्ले । पचाद्यप् [मल्ल],
मल्लते । पचाद्यप् [मल्ल], 'ग्रीहेषु पुरोडाशे' (८ ३ १६८) इति साधु [पुरोडाश],
पट्टि स्थिति । 'आनोज्ञाय' इति व [पट्टिग], बोधनम् । मयदादिनिमित्तम् । कुल मन्त्रे ।
वमंष्यन् [कुल्माप], रभसे । 'अग्यविषमिगमि' (उ ३ ११७) इत्यगप् [रभग],
कटेनातिगमेनाहन्ते । 'अग्येभ्यार्जि' इति ह [कटाह], गृह्णानि । पचाद्यप् ।
पततगताम्बूलादेर्यं [पतद्ग्रह] इति मा दी (पृ २०६-७).

(पा) वतालमल्ल—पतदग्रह । ^१वेतालादय शब्दा पुलिङ्गा । वेतालो यमकिंकर । भूताविष्टमृतशरीर वा । मल्लो बाहुयोद्धा । भल्लो ^१वाणभेद 'वाडम्मु' । 'स्तुहीदलफलो भल्ल' इति वैजयन्ती (पृ ११६, श्लो १८२) । पुरोडाशो ^२यज्ञीयपूष । पट्टिस् ^३आयुधभेद । ^४'कुल्माषोऽर्धस्विन्नो मापादि' इति क्षीरस्वामी (पृ ३५०) । अथवा ^५कुल्माषो रत्नभेद । 'कुरुविन्दस्तु' ^६कुल्माष' इति वैजयन्ती (पृ ४४, श्लो ४०) । रत्नसो वेग । कटाह पालभेद । 'काप्येर' । 'कटाह कर्परो लट्ट' इति वैजयन्ती (पृ १६३, श्लो. ५६) । पतदग्रह कलाचिका । 'पडिगमु' । पतदग्रह प्रतिग्राहो वालोऽस्त्री दारुणा कृत' इति वैजयन्ती (पृ १७१, श्लो १६०) ॥ २१ ॥

इति पुलिङ्गशेष

^१ A1 omits ^२ यज्ञपूष A1 ^३ पट्टिस् A1, C1 ^४ A1 adds
'गुगिल्लु' ^५ यद्वा B3 ^६ 'विन्दास्तु कुल्माषा इति मु ग्र ^७ लट्ट इति मु ग्र

अथ नपुसकशेषप्रकरणम्—

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।

शीतोष्णमासरुधिरमुखाक्षिद्रविण बलम् ॥ २२ ॥

(वि) द्विहीनेऽन्यच्च—बलम् । अथ नपुसकलिङ्गशेष । अन्यत पूर्वोक्तादन्यद् नपुसकलिङ्गशपानुशासनमारभ्यत इत्यर्थः । खशब्दमारभ्य ध्वान्त शब्दान्ता सर्वे सपर्याया सविशेषा शब्दा विशयविधिनावृधिता सन्त नपुसकलिङ्गे वर्तन्ते ॥ २२ ॥

(विव) 'तृतीयेऽन्यच्च—बलम् । यत् शब्दरूप स्त्रीलिङ्गे पुलिङ्गे वा वर्तते, ततोऽन्यत् सर्वं तृतीये नपुसकलिङ्गे भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति—वज्र-विमानविम्बमण्डलादिशब्दानां सत्यपि नपुसकलिङ्गत्वे तेषां स्त्रीपुसयोरपि घृते तदन्यत्वाभावेन वक्ष्यमाणप्रकरणविषयत्व नास्ति । किं तु केवलनपुसकलिङ्गानामेवेति बोद्धव्यम् । खादय शब्दा ध्वान्तपर्यन्ता एकोनपञ्चाशत् सपर्याया विशेष-विधियाधारहिता सन्तो नपुसकलिङ्गे वर्तन्ते । अत्र खशब्देन गगनमिन्द्रिय चेति

द्वितयमपि विवक्षितम् । अरण्य विपिनम् । पर्ण पत्रम् । श्वभ्रमवटः । हिमं प्रालेयम् ।
उदकं पानीयम् । शीतमुष्ण चेति द्वावपि स्पर्शविशेषौ । धर्मिवचनत्वे तु तयोर्वाच्य-
लिङ्गत्वम् । मांसमामिषम् । रुधिर रक्तम् । मुखं वदनम् । [अक्षि नयनम्] ।
द्रविणं धनम् । बल सैन्य शौर्यं च^३ ॥ २२ ॥

^१ तृतीये इति विवरणाभिमत पाठः ^२ ध्वान्तशब्दोऽधिकपाठे दृश्यते (श्लो २३)
॥ खनति, खन्यते वा । 'अन्येभ्योऽपि' इति ड [खम्], अयंते । 'अर्तेनिच्च' (उ ३
१ २) इत्यन्य [अरण्यम्], पर्णयति । पचाद्यच् [पर्णम्], श्वभ्रयति । पचाद्यच् [श्वभ्रम्],
हन्ति । 'हन्तेहिच्च' (उ १ १४७) [हिमम्], उनति, वकुन् (उ २ ३२) । नलोप
(६ ४ ७४) [उदकम्], श्यायते स्म । 'गत्यर्था' (३ ४ ७२) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयो'
इति सप्रसारणम् [शीतम्], ओपति । 'इण्सिञ्' (उ ३ २) इति नक् [उष्णम्],
मन्यते 'मनेर्दीर्घश्च' (उ ३ ६४) इति स [मांसम्], रुणद्धि । 'इपिमदि' (उ १
५१) इति किरच् [रुधिरम्], खन्यते, खनति वा । 'द्वित्वनेर्मुट् चोदात्' (उ ५ २०)
इत्यजलौ [मुखम्], अश्नुते । 'अशेनित्' (उ ३ १५६) इति विस [अक्षि], द्रवत्यनेन ।
'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ २ ५०) [द्रविणम्], बलति । पचाद्यच् [बलम्] इति भा दी
(प ५२७)

(पा) द्विहीनेऽन्यच्च—वलम् । द्विहीने नपुसके । ^१आवाहिकशब्द-
मधिकार । अन्यदेवाह—येति । खादीनि नपुसकानि । खशब्देन इन्द्रियावा-
शयोरेव ग्रहणम् । 'हृषीक विपयीन्द्रियम्' (१, पृ ६५), 'इन्द्रियेऽपि यम्'
(२, पृ २४७) । 'व्योम पुष्करमम्बरम्' । सुरवर्त्म खम् (१, पृ ५०) ।
'अरण्य विपिन गहन कानन वनम्' (१, पृ २१५) । 'पत्र पलाश छदन दल
पर्णम्' (१, पृ २२३) । 'छिद्र निर्व्यथन रोक रन्ध्र श्वभ्रम्' (१, पृ १४६) ।
'हिम प्रालेय तुहिनम्' (१, पृ ६२) । 'उदक जल पय' (१, पृ १५६-७) ।
शीतोष्णशब्दौ गुणमात्रनिष्ठौ । देवदत्तस्य ^२शीत वर्तते । गुणिनि गुणिलिङ्गावेव ।
शीतोऽपि चन्द्रो विरहिणामुष्ण एष । मांस पिशितम् । रुधिर रक्तम् । मुख
वदनम् । अक्षि नेत्रम् । द्रविण वित्तम् । ^३वल सैन्यम् ॥ २२ ॥

^१ श्लो २०

॥ B3 adds उष्ण वा

^३ वनमिति A1

फलहेमशुल्यलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि सवर्णं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

(वि.) फलहेम—अनुलेपनम् । फलादय शब्दा. नपुसकलिङ्गे वर्तन्ते

॥ २३ ॥

विवृती अधिकः पाठ — .

भयामृतशकृद्वस्त्रचापाभरणलाञ्छनम् ।

दावीपधमृघापत्यहृदयोदरकाकुदम् ॥

पत्तनाजिनशृङ्गार्मद्वारवर्होदुमानसम् ।

ध्वान्त चाव्यक्तलिङ्गस्य भणितौ यत्प्रयुज्यते ॥

अव्यक्तलिङ्गस्य इय स्त्री, अय पुमान् इति यस्य व्यक्तिर्नास्ति, अस्य भणितौ उक्तौ यत्प्रयुज्यते तत् नपुसक ज्ञेयम् । अत्रोदाहारणम्—‘ स्त्री वा पुमान् वा कि तस्य जात तद् ब्रूहि पण्डित ’ इति

(वि.) फलहेम—अनुलेपनम् । फल चूतपनसादि । हेम हिरण्यम् ।

हलमिति पाठे हल लाङ्गलम् । शुल्बं ताम्रम् । लोहशब्देनात्र^१ गोबलीवर्दव्यापेन सुवर्णताम्रव्यतिरिक्तमेव त्रपुसोसादिकं गृह्यते । मुख शर्म । तद्विपरीतं दुःखम् । शुभं कल्याणम् । अशुभममङ्गलम् । जलपुष्पाणि श्वेतलोत्पलकुमुदादीनि । लवणं सैन्धवं सामुद्रादि । व्यञ्जनं तेमनं रसादिवस्तु, शाकादिकं च । अनुलेपनं चन्द-
नागरुकुङ्कुमादि ॥ २३ ॥

^१ लाहशब्द B_३, B_४

^२ कुमुदकल्हारादीनि T_१, T_२ विवरणेऽधिक पाठ —

भयामृतशकृद्वस्त्रचापाभरणलाञ्छनम् ।

दावीपधमृघापत्यहृदयोदरकानुदम् ॥

पत्तनाजिरशृङ्गार्मद्वारवर्होदुमानसम् ।

ध्वान्त चाव्यक्तलिङ्गस्य भणितौ यत्प्रयुज्यते ॥

भय साधनम् । अमृत पीयूषम् । शकृत् पुरीषम् । वस्त्रमशुकम् । चाप घ्नन् । आभरण भूषणम् । लाञ्छन चिह्नम् । दार काष्ठम् । औषध भेषजम् । मृघ युद्धम् । अपत्य तोषम् । हृदय वक्ष । उदर जठर । कानुद तालु । पत्तन नगरम् । अजिर चत्वरम् । शृङ्ग शिखरम् । अमंशब्देन वसुगो-
तस्मिन् दृष्टिवारक रोगज चर्मोव्यते । दार गोपुरम् । वर्हं पिच्छम् । उदु नक्षत्रम् । मानस मन । ध्वान्त तिमिरम् । अत्र चकारस्य अनुकलसमुन्वयपरत्वेन गृह्यभुरतरामठकाञ्चिकादीना ग्रहणम् । अव्यक्तेति । गमंस्तत्वादिना निमित्तेन अव्यक्तस्य लिङ्गस्यायंभ्य भणितौ अमिप्राने यत् पद प्रयुज्यते तत् नपुसकलिङ्गे वर्तते इत्यधिकृतेन सवन्ध । यथा—स्त्री वा पुमान् वा कि तस्य जात तत्र हि तत्त्वत इति । तथा ‘ रे रे मानिक देव प्राधि ननु कि त्वत्त्वद्वन्द्वे खज ’ इति ॥

फलति । पचाद्यच् । [फलम्], हिनोति । 'सर्वघातुभ्यो मनिन्' (उ ४ १४५) [हिम्], शलति । 'उल्वादयश्च' (उ ४ ६५) इति साधु [शुल्बम्], लोहयति । पचाद्यच् [लोहम्], सुखयति । दु खयति । पचाद्यच् [सुखम्, दु खम्], शोभते । 'ङमुपध' इति क [शुभम्], लुनाति । नन्वादित्यु (३ १ १३४) । 'लवणाल्लुक्' (४ ४ २४) इति निर्देशाणत्वम् [लवणम्], व्यज्यतेऽनेन । 'करणाधि' इति ल्युट् [व्यञ्जनम्], अनुलिप्यते, अनेन वा । कर्मणि, करणे वा ल्युट् [अनुलेपनम्] इति भा दी (पृ ५२७ ८)

(पा) फलहेम—अनुलेपनम् । फलशब्द पर्यायविशेषयोरेव धाचक । फल, सस्य, पिप्पल, पनस, ^१चूत, कपिन्ध, नारङ्गम् । हेम काञ्चनम् । शुल्ब ताम्रम् । लोहम् अय । सुखदु खशब्दौ धर्मवचनौ । देवदत्तस्य सुखमभूत् मा^२ भूत् दु खम् । धर्मिणि धर्मिलिङ्गावेव । सुखो वसन्तसमय । दु खो हेमन्तसमय । शुभ मङ्गलम् । अशुभमरिष्टम् । जलपुष्पाणि कमलकुवलयदीनि । लवणव्यञ्जनानुलेपनानि स्वरूपविशेषाणि । सैन्धव सामुद्रम् । व्यञ्जन तैमन, क्षीर दधि घृतम् । अनुलेपन कुड्कुमचन्दनादि । ध्वान्त तिमिरम् । ^३अव्यक्तलिङ्गस्य फणितौ यत्^४ प्रयुज्यते तत्पद नपुसकम् । किमस्या गर्भे सजातम् । किं करोपि भद्रक ॥ २३ ॥

^१ A1 omits^२ दु खमभूत् A1^३ अव्यक्तेत्यादि पारिजातेऽधिक पाठ^४ A1 adds अव्यक्तलिङ्गार्थस्योक्ती यत् पद प्रयुज्यते

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यच्चकर्मसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

(वि) कोट्या शतादि—अकर्तरि । कोट्या अन्या शतसहस्रादिसंख्या नपुसके वर्तते । लक्षशब्दो विकल्पेन नपुसकलिङ्गो भवति । ^१नियुतपद च लक्षशब्दार्थम् । द्वौ अचौ यस्य द्व्यच्चम्^२ । ^३द्व्यच्चमसन्तमिसन्तमुसन्त, द्व्यच्चमन्नन्त च नपुसकलिङ्ग भवति । असन्त यथा—तेज इत्यादि । डसन्त यथा—हविरित्यादि । उसन्त यथा—वपु रित्यादि । अग्रन्त यथा—नामेत्यादि । यदनान्तमकर्तरि । अकर्तरि वर्तमानमनप्रत्ययान्न यच्छब्दरूप तन्नपुसक^४ ज्ञेयम् । अत्रोदाहरणानि—साध्यतेऽनेनेति साधनम् । लवनम् । छेदनमित्यादि ॥ २४ ॥

^१ प्रयुतपदम् K4^२ K4 adds द्विस्वरमित्यर्थं^३ द्व्यच्चमिसन्ताम्,

द्व्यच्चमृगन्त K3, K4

^४ नपुसकलिङ्ग J2, K3

(विव.) कोट्याः शतादिसंख्यान्या । कोटिपदव्यतिरिक्तं शतं सहस्र-
मित्यादिसंख्यावाचकं पदं नपुंसकलिङ्गं भवतीत्यर्थः । कोट्या इति रूपनिर्देशात्
कोटिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । अत्र शतादिग्रहणात् ततोऽर्वाचीनानाम् एकादि-
विंशतिपर्यन्तानां वाच्यलिङ्गत्वम् । विशत्यादीनां नवतिपर्यन्तानां स्त्रीलिङ्गत्वं च
प्रागुक्तमवगन्तव्यम् (१, पृ. ६०२-३) ॥ वा लक्षा नियुतं च तत् । लक्षशब्दः
शतादित्वेऽपि रूपभेदाद् विकल्पेन स्त्रीलिङ्गः । यथा—

‘ कियतो पञ्चसहस्री कियती लक्षाधिकोऽतिरपि कियती ।
औदार्योन्नतमनसां रत्नवती वसुमती कियती ॥ ’

इति । स्त्रीत्वाभावपक्षे प्रकरणाभ्युपसक्तत्वम् । तदेव लक्षं नियुतमित्युच्यते ।
अत्रादित्यपुराणम्—

‘ एकं दश शतं चैव सहस्रं चेति सत्तमाः ।
यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
तथा शतसहस्राणि प्रोच्यते नियुतं बुधैः ।
तथा शतसहस्राणि दशप्रयुतमुच्यते ॥
शतं शतसहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ॥ ’

इति । द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तम् । द्वावचौ स्वराख्यौ षणौ यस्य तद् द्व्यच्कम् । अन्त-
शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । अस्, इस्, उस्, अन् इत्येवमन्तं शब्दरूपं द्व्यच्कं चेद्
नपुंसकम् । असन्तं यथा—यशः, पयः, तेजः इत्यादि । बहिः, सर्पिः, रोचिः इत्यादिक-
मिसन्तम् । उसन्तं यथा—यजुः, वपुः, अरुः, परुः इत्यादि । अन्नन्तं यथा—साम,
लोम, वमं, धर्म इत्यादि । द्व्यच्कमिति किम् ? उशना, पुरुरवाः, मातरिदवा
इत्यत्र मा भूत् । वेधाः, बहिः, अयं धनुः इत्यादौ विशेषविधानाद् अन्यथात्वं
विज्ञेयम् ॥

यदनान्तमकर्तरि । अनशब्देन ‘युवोरनाकौ’ (७. १. १) इति सूत्र-
प्राप्तमादिष्टरूपं विवक्षितम् । तेन घनः, विघनः, अभिजनः, संतानः, संमान इत्या-
दावप्रसङ्गः । अकर्तरि वर्तमाने अन इत्यन्तशब्दरूपं नपुंसकलिङ्गं भवति । अत्र
कर्तृपदं कारकमात्रोपलक्षकं सर्वेषामपि कारकाणाम्

‘स्वव्यापारेषु कर्तृत्वं सर्वेषामुपजायते ।

विक्लृद्यन्ति ज्वलन्तीति बिभर्तीति च दर्शनात् ॥’

इति । विक्लृद्यन्ति तण्डुला इत्यत्र पचनरूपव्यापारे करणभूतानां काष्ठानां कर्तृत्वम् । ज्वलन्ति काष्ठानीत्यत्र ज्वलनाख्यव्यापारे करणभूतानां काष्ठानां कर्तृत्वम् । बिभर्ति स्थालीत्यत्र तण्डुलधारणरूपव्यापारेऽधिकरणभूतस्थाल्याः कर्तृत्वम् । ततश्च कारकव्यतिरिक्ते भावमात्रे विहितमनान्तं नपुंसकं भवतीत्युक्तम् । यथा—हरणम्, गमनम्, भोजनम् इत्यादि । अकारक इति किम्? नन्दयतीति नन्दनः, दहनः इत्यादि । अत्र ‘नन्दिग्रहि . . .’ (३. १. १३४) इत्यादिना कर्तरि ल्युः । तथा मुखसहितया नासिकया उच्यत इति मुखनासिकावचनः । राजभिर्भुज्यन्त इति राजभोजिनः शालयः । अत्र ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युट् । तथा इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः, पलाशशातन आयसनखः इति । अत्र ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३. ३. ११७) इति करणे ल्युट् । तथा यत्र मांसं पच्यते सा ^१मांसपचनी । अत्राधिकरणे ल्युट् । एवं निष्प्रवाणी तन्तुवायशलाका, प्रसाधनी कङ्कतिका, पुषपाज्यधानी इत्यादीनां कारकार्यानामनपुंसकत्वमवगन्तव्यम् । तस्य वाक्यस्य भाववचनमनान्तं नपुंसकमित्यत्रैव ^२तात्पर्यात्, अन्यत्र चौदासीन्याद् भावार्थव्यतिरिक्तवृत्तेरनान्तस्यापि षवच्चिन्नपुंसकलिङ्गत्वं न निषिध्यते । यथा—साध्यतेऽनेनेति साधनम्, गज-तुरगाद्युपकरणम् । मेहनं शोकः । यानं तुरगशकटबलीवर्दादि । व्यञ्जनं शमदवादि । करणं साधकतमम् (१. ४. ४२) । करणं हेतुः । पीयत इति पानम् । प्रहितयते-ऽनेनेति प्रहरणम् आयुधम् । आस्पत उपविश्यतेऽत्रेति आसनं पीठम् । शयनं मञ्चः इत्यादि तत्तत्प्रस्तावे लिङ्गानुशासनं कृतमेव । यत्र तु न क्तः तत्र शिष्ट-प्रयोगादिर्णय इति ग्रन्थान्ते वक्ष्यति (श्लो. ४६)^३ ॥ २४ ॥

^१ मास्पचनी Gm3

^२ तात्पर्याविधारणात् Tj1, Tv.

^३ कोटयते । ‘अच दः’

(उ ४ १३६) [कोटि]; दश दशत परिमाणमस्य सप्तस्य । ‘पटित . . .’ (५ १. ५६) इति मायु [शतम्], सद्यते । ‘गुरोश्च ह्य’ इत्य [सक्षा], नियुयते स्म । वन. [नियुनम्]. इति भा दी

(पा.) कोटया. शतादिमर्यादया । कोटिसंख्याया अन्या शतादिमर्यादा नपुंसकम् । शत सहस्रमयुत लक्षम् । वा सक्षा । पक्षे लक्षशब्दः स्त्रीलिङ्गश्च स्यात् ।

^१नियुतं च स्यात् । नियुतमित्यप्युच्यते^२ ॥ द्वचक्कमसिसुसन्नन्तम् । द्वचक्का असन्ता
 इसन्ता उसन्ता अन्नन्ताश्च नपुसका । असन्तस्य यथा— वच, तप, यश, वय,
 विव । ^३विवासि भान्वोरिव विभ्रतोस्तयो ' इति । इसन्तस्य यथा— हवि,
 ज्योति, छधि, सर्पि, । उसन्तस्य यथा— अरु, परु, धनु, वपु । अन्नन्तस्य यथा
 — दाम, धाम, नाम, व्योम, लोम । द्वचक्करणाद् अन्यत्र न भवति । सुगन्धय
 सुमनस, चन्द्रमा । ' प्रक्षिप्योर्दचिप कक्षे ' (शिशु २ ४२) । उर्दचिर्नाम वहि-
 मुख^४ । सचक्ष्युपो हि सभामण्डनम् । सचक्ष्युपो विद्वास । सुधर्मणिमतिशेते
 भूसुरसभा । सुधर्मा देवसभा ॥ यदनान्तमकर्तरे । ^५अकर्तृर्थेऽनान्तो य शब्दोऽस्ति
 स नपुसक । साध्यतेऽनेनेति साधनम् । अधिक्रियते ऽस्मिन्नित्यधिकरणम् । पाक
 पचनम् । ^६त्याग त्यजनम् । वचचिन्न भवति । राजभोजना शालय । गोदोहनी
 स्थाली ॥ २४ ॥

^१ B₃, C₁ add पक्षे लक्षा ^२ उक्तम् A₁ ^३ वह्नि B₃ ^४ अकर्तृर्थकाना-
 न्तशब्द B₃ ^५ B₃ omits the sentence

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

(वि) त्रान्त—सख्ययान्वितम् । लकरोपधेन सहित ^१त्रान्त शब्दरूप
 शिष्ट पूर्वोक्तात् त्रान्तात् लकारोपधाच्च व्यतिरिक्त नपुसकलिङ्ग भवति । उदा-
 हरणानि । त्रान्त यथा— पात्रम्, मित्रम्, पत्रम् इत्यादि । लकारोपधानि यथा—
 फलम्, जलम्, कुलमित्यादि^२ ॥ ^३रात्रान्त सख्यापूर्वक शब्दरूप नपुसकलिङ्ग
 भवति । उदाहरणानि— त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम्, गणरात्रम् इत्यादि । पात्राद्य-
दन्तरे—अनुसारतः । पात्रादिभिरदन्तरेकार्थं ^४समाहारो द्विगुसमासो लक्ष्यानु-
 सारतः प्रयोगानुसारेण^५ नपुसकलिङ्गो भवति । उदाहरणानि— त्रियुगम्, त्रिपात्रम्,
 त्रिभुवनमित्यादि ॥ २५ ॥

^१ त्रान्तशब्दान् K₆ ^२ इत्यादीनि K₄ ^३ J₂, K₄ add रात्र प्राक्संख्य-
 यान्वितम् ^४ K₂ omits ^५ अनुसारत K₃ K₄

(विब.) त्रान्त सलोपध शिष्टम् । त्र इति सरेफमसयुक्तमक्षरम् अन्ते
 यस्पेति तत् त्रान्तम् । सकारो लकारो वा उपपा यस्य तत् सलोपधम् । तत् त्रिविध

नपुंसकलिङ्गं भवति । त्रान्तं यथा—पत्रम्, पतत्रम्, पात्रम्, गात्रम्, गोत्रम्, मित्रम्, कलत्रम्, चित्रम्, तोत्रम् इत्यादि । सकारोपधं यथा—बिसम्, वुसम्, साध्वसम्, साहसम्, कौकसम्, महानसम्, श्वःश्रेयसम्, ब्रह्मवर्चसम्, निःश्रेयसम् इत्यादि । लकारोपधं यथा—आवातम्, आलवालम्, कमलम्, कूलम्, कौतूहलम्, पलम्, पलतम्, पातालम्, फलम्, बलम्, लाङ्गलम्, लाङ्गूलम् इत्यादि । ननु कयं तर्हि पुत्रः, मन्त्रः, मित्रः सूर्यः, शात्रवोऽमित्रः, मात्रा, गोत्रा, गजस्य जङ्घादेशो गात्रा; तथा घासः, कासः, प्रासः, व्यासः, मासः, रसः, हसः; तथा तालः, कालः, कोलः, फालः, सालः, हालः, बेला, शिला, शाला, कला, माला, हेला, डोला, लीला, फेला, खला, बला, बाला, जाला, इत्यादीनां लिङ्गान्तरत्वमित्यत आह—शिष्टमिति । स्त्रीलिङ्गत्वेन पुलिङ्गत्वेन वा तत्र तत्रानुशिष्टाद् यत् शिष्टम् अवशिष्टम् अन्यदेव त्रान्तं सलकारोपधं च तद् नपुंसकमित्यर्थः ॥

रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् । संख्यायाचकपदपूर्वकं रात्रान्तं नपुंसकम्^१ । यथा—तिसृणां रात्रीणां समाहारः त्रिरात्रम् । पञ्चरात्रम् । गणरात्रमित्यादि । 'अहः-सर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' (५. ४. ८७) इति चकारेण समासान्तोऽचप्रत्ययः समाहार इत्येव । द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् । प्राक्संख्ययान्वितमिति किम्? अहोरात्रः । अतिरात्रः इत्यादि । रात्रान्ताः प्राक्संख्याका इत्यनेन संख्यापूर्वस्य पुंस्त्ये निषिद्धे किलिङ्गत्वमिति जिज्ञासायामिदमुच्यते । इदं च नपुंसकत्वं कात्यायनमतानुसारेणेति द्रष्टव्यम् । पाणिनीयाचार्यमते तु—'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२. ४. २६) इत्यत्रोपपदविशेषानुपपादनात् प्रत्युत युक्तिकारेण (काशिका १, पृ. १३३) द्विरात्रः त्रिरात्रः इति संख्यापूर्वस्यैवोदाहृतस्याच्च पुंस्त्यमेवाभिप्रेतमिति गम्यते । यक्ष्यमाणेन समनन्तरवचनेनैव अस्यायं स्य सिद्धत्येऽपि पुस्त्यनपुंसकत्वलक्षणमत-भेदसूचनार्थमत्राप्याभिधानमित्ययगन्तव्यम् ॥

पात्राद्यदन्तः—अनुसारतः । पूर्वम् 'अदन्तं द्विगुरेकार्यः' (पृ. ६५६, श्लो. ३) इति प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य, 'न स पात्रयुगादिभिः' (श्लो. ३) इति प्रतिषेधः कृतः । तर्हि किं लिङ्गं भवतीति जिज्ञासायामिदमारभ्यते । पात्रादिभिरकारान्तैः उत्तर-पदभूतैः समाहारार्थं संख्याशब्दानां यो द्विगुसमासः स प्रयोगानुसारेण नपुंसकलिङ्गो भवति । यथा—त्रिपात्रम्, चतुर्पुगम्, त्रिभुवनम्, द्विचन्द्रम् इत्यादि । तथा—पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम्, षड्गवम् इत्यादि । अत्र 'गोरतद्वितमुक्ति' (५. ४. ६२) इति समासान्तः । अत्र वैचिदाहः—प्रथमतः समासान्तविधिः, ततः गमाग इति तत्र

कृता पदयोजना । यत्तु मतम्—समासोत्तरकाल समासान्तविधिः इति । तत्र तु अदन्तैः अकारान्त्यावयवत्वेनोपलिखतैर्यो द्विगुरेकार्थः इति योजनीयम् । पात्रादिग्रहणं किम्? पञ्चपूली, दशपूली इति । ^१अदन्तैरिति किम्? त्रिखट्वम्, त्रिखट्वी इत्यत्र 'वाटावन्त' (श्लो. ४१) इति विकल्पो न स्यात् । एकार्थं इति किम्? पञ्चकपालः पुरोडाशः इत्यत्र तद्धितार्थविषयद्विगुसमासे नपुसकत्वं मा भूत् । द्विगुरिति किम्? लक्ष्यानुसारत इत्यनेन पात्रादेराकृतिगणत्व दर्शितम् । अत एव 'पात्रादिराकृतिगणः' इति कैयटः ॥ २५ ॥

^१ नपुसकलिङ्ग भवति Tv

^२ अकारं Tv

(पा) त्रान्त सलोपध शिष्टम् । अवशिष्टानि त्रान्तानि लोपधानि च नपुसकानि । त्रान्त यथा—पात्रम्, क्षेत्रम्, दात्रम्, गात्रम्, कलत्रम्, खनित्रम्, भटित्रम्, धवित्रम् । लोपधानि यथा—कुलम्, विलम्, शिलम्, सिलम् । लूनकदारशेष तु शिलसिलमिति स्मृतम् । मूलम्, जालम्, कूलम्, मङ्गलम्, लाङ्गलम्, जाङ्गलम्, व्यङ्गुलम्^१, चतुरङ्गुलम् । शिष्टग्रहणादत्र न भवति—यात्रा, मात्रा, होत्रा, वरत्रा, शाला, टोला, भाला, हेल्ला, उलकल^२ 'चलिचिम', कमली मञ्जूपा, काकल 'काकितम्', तैतिल 'मदगि' ॥ रात्र प्राक्सख्ययान्वितम् सख्यापूर्वको रात्रि-शब्दो नपुसक । त्रिरात्रम्, गणरात्रम् । पात्राद्यदन्तैः—अनुसारत । पात्राद्य-दन्तैः कृत समाहारद्विगु ^३शिष्टप्रयोगगम्य^४ ॥ २५ ॥

^१ द्व्यङ्गुलम् B₃

^२ A₁ adds शाकुला कोडुबलि

^३ विशिष्ट° B₃, C₁

^४ C₁ adds नपुसक स्यात् । पञ्चपात्रम् त्रिभुवनम्

द्वन्द्वकत्वाव्ययीभावौ पथः सख्याव्ययात्परः ।

षष्ठ्याश्रया बहूना चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

(वि) द्वन्द्वकत्वाव्ययीभावौ । द्वन्द्वकत्व समाहारे द्वन्द्वसमास, अव्ययी-भावसमासश्च^१ नपुसकलिङ्गौ भवत । द्वन्द्वकत्व यथा—पाणिपादम्, समित्कुशम् (कु स ५ ३३) इत्यादि । अव्ययीभावसमासो यथा—यथाशक्ति, यावदमित्त-मित्यादि ॥ पथः सख्याव्ययात्पर । सख्यावाचिपदादव्ययाच्च पर समासान्त^२पथशब्दो विशेषविधिना अवाधितो नपुसकलिङ्गो भवति । सख्यापरो यथा—

त्रिपथम्, चतुष्पथमित्यादि । अव्ययात्परो यथा—उत्पथम्, ^३सत्पथमित्यादि ।
पण्ठाचाशछाया—विच्छायम् । पण्ठ्या पण्ठीतत्पुरुषात् परो यः छायाशब्दो
 बहूना चेद् बहूना छाया चेत् नपुसकलिङ्गो भवति । अत्रोदाहरणे^४—इक्षूणा
 छाया इक्षुच्छायम् (रघु ४ २०) । वीना पक्षिणा छाया विच्छायम् ॥
सहृती सभा । अत्र सभाशब्द समूहार्थं, शालार्थश्च^५ । समूहार्थे वर्तमान
 सभाशब्दान्त पण्ठीतत्पुरुषो नपुसकलिङ्गो भवति । अत्रोदाहरणम्—स्त्रीणा
 सभा स्त्रीसभम् । स्त्रीसमूह इत्यर्थः ॥ २६ ॥

^१ K₄ omits समास

^२ पथिन्शब्द K₄

^३ K₈ adds दुष्पथम्

^४ K₃, K₄ add दर्शिते

^५ J₂ omits

(विव.) द्वन्द्वकृताव्ययीभावो । द्वन्द्वस्यैकत्वं समाहाररूपोऽर्थः । अयं
 लिङ्गविध्यसंभवात् तद्वाचिनो नपुसकत्वविधिरित्यवसेयम् । ततश्च समाहारार्थ-
 द्वन्द्वसमासोऽव्ययीभावश्च नपुसकलिङ्गो स्यातामित्यर्थः । अश्वश्च बलीवर्दश्च अश्व-
 बलीवर्दम् । घवल्लदिरपलाशम् । अत्र समाहारः ^१समासायः । तथा—‘द्वन्द्वश्च
 प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ (२. ४. २.) इति समाहारार्थे द्वन्द्वः । पाणिपादम् ।
 शिरोग्रीवम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । गजाश्वम् । गजारोहम् । अश्वारोहमित्यादि
 समासार्थैकत्वाद्, ‘एकवचनम्’ । ‘स नपुसकम्’ (२. ४. १७) ‘अव्ययीभावश्च’
 (२. ४. १८) इति च सूत्रेण अव्ययीभावसमासस्य^२ समाहारस्यापि नपुसकत्वम् ।
 यथा—अधिपीठम् इति । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः (२. १. ६) । अन्वहम् इति
 ययार्थे । शाकस्य मात्रा शाकप्रति इति ‘सुप्रतिना मात्रार्थे’ (२. १. ६) ।
 उपकुम्भमिति समीपार्थे निर्भक्षिकमित्यभावे । ‘ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य’
 (१. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । अव्ययीभावस्य लिङ्गविधानं शब्दशास्त्रे कृतम् ।
 निघण्टुकारंस्तु लिङ्गविधानं निर्भक्षिकं मुख्यमित्यादौ अव्ययीभावविशेषणानां
 नपुसकलिङ्गानामेव साधुत्वमिति ज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् ॥

पयः संख्याव्ययात्परो । संख्यावाचिनः शब्दा अव्ययाश्च, कृतसमासान्तः
 पयशब्दो नपुंसकलिङ्गः । यथा—त्रयाणां पन्याः त्रिपयम् । द्वयोः पन्याः
 द्विपयम् । ‘पयः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते’ (वा. २. ४. १८) इत्यत्र
पदमञ्जरीकारः शिवभक्तो हरदत्ताचार्यः—‘त्रिपयमिति पण्ठोसमासोऽयम्, डिगौ
 तु पाप्रादित्वात् सिद्धम् इति (पदम. पृ. ६१) । अव्ययात् परो यथा—उत्पथम् ।

प्रपथम् । दुष्पथमित्यादि । अत्र 'कुगतिप्रादयः' (२. २. १८) इति समासः । न त्वव्ययपरत्वे सत्येव विषयकापयशब्दयोः भूवर्गोक्तं पुंस्त्वम् (१, पृ. १६३) अनेन विरुध्यते । न च वाच्यम्—भृङ्गग्राहिकया भूवर्गोक्तं शब्दद्वयमपहाय^४ अयं नपु-
सकविधिः उत्पयादिष्ववतिष्ठत इति ।

‘दुरध्वस्तु कदध्वा स्याद् व्यध्वौ विषयकापयौ ।
न स्त्रियो स्ताम् ॥’

इति प्रतापमार्ताण्डे विषयकापयशब्दयोः नपुसकलिङ्गत्वमप्यङ्गीकृतत्वात् । अयमत्र
समाधिः—शब्दद्वयस्यापि प्राक् पुंलिङ्गत्वमुक्तम् (१, पृ. १६३) । इह तु क्लीबत्व-
मुच्यत इत्युभयलिङ्गत्वं विषयकापययोः अमरसिंहनायेनाभिप्रेतमिति । ‘पथः
संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते’ (वा. २. ४. १८) इति लिङ्गविधायकसूत्रविरोधस्तु
शेषकारेण परिहृतः—

‘इह द्वयं जयादित्यः पथः संख्याव्ययात्परम् ।
नपुसकमुवाचामु पुमांसं वामनोऽब्रवीत् ॥’

इति । अस्यार्थः—कृतसमासान्तोऽकारान्तः पथशब्दः संख्यावाचकाद् अव्ययान्ध
परश्चेत् तं पथशब्दं जयादित्यो नपुसकमाह । तथा च तस्य ग्रन्थः—‘पथः संख्याव्य-
यादेरिति नपुसकमिति प्रकृतेन संबन्धः’ इति । वामनस्तु अमु पथशब्दं पुमांसमाह ।
तथा च तस्य ग्रन्थः—‘संख्याव्ययात्पूर्वकश्च पथः इति पुंलिङ्गत्वेनान्वयः’ इति ।
जयादित्यमतेन नपुसकत्वमुक्तम् । भूवर्गे तु वामनमतेन पुलिङ्गत्वमिति न पूर्वोत्तर-
विरोधः^५ इति । एवं वामनमतेन पुस्त्वं प्रागुक्तम् (१, पृ. १६३) । इह तु जयादित्य-
मतेन क्लीबत्वमुक्तमिति ज्ञेयम्^६ । सुभूतिचन्द्रस्तु प्रकारान्तरेण विरोधं परिजहार ।
‘पादः’ पथश्च मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषे दर्शनात् (पृ. ६, श्लो. १६६) पथि-
पर्यायोऽवन्तशब्दः पुलिङ्गः पथशब्दोऽप्यस्ति । तथा च ‘कुपथं तं विजानीयात्’ इति
महाभारतप्रयोगश्च (१३. ६३७. ६) । तथा च विरुद्धः पथो विषयः इति
पथशब्देनैव विग्रहे पुलिङ्गत्वमेव । यथा पथिन्शब्देनैव विग्रह्य समासान्तविधिः तथा
‘पथः संख्याव्ययादेः’ इति नपुसकत्वमिति । संख्याव्ययादेरिति किम्? राजपथः ।
जनपथः । घण्टापथः^७ । कृतसमासान्तग्रहणं किम्? अपन्याः, सुपन्याः इति ॥

पठ्ठाच्छाया—विच्छायम् । अत्र षष्ठ्या इति पदं 'कन्योशीनरनामसु' (श्लो २८) इत्येतदन्तमधिक्रियते । षष्ठीविभक्तचन्तपूर्वपदात् परो यः छाया-शब्दः तदन्तः तत्पुरुषसमासो नपुसकलिङ्गः सा छाया बहूना सबन्धिनी भवति चेत् । 'छाया बाहुल्ये' इति (२. ४. २२) सूत्रमूलमेतत् । अत्र स्वयमेवोदाहरति । धीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । एवं शलभच्छायमित्यादि । 'अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी' इति कालिदासः (रघु. १२. ५०) । कुडचस्य छाया इत्यादौ छायाया एकमात्रसबन्धित्वे 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२. ४. २५) इति विकल्पेन स्त्रीलिङ्गत्वमपि स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं बहूनामित्युक्तम् । षष्ठ्या इति किम्? शुद्धा चासौ छाया च शुद्धच्छाया । बह्वर्थवचनषष्ठचन्तपूर्वपदत्वेऽपि उत्तरपदार्थविबक्षया नपुसकत्वं नास्तीति सुभूतिचन्द्रः ॥ सहता सभा । सभाशब्दः शालावचनः, समूहवचनश्च । तत्र समूहवाची सभाशब्दान्तः षष्ठी-तत्पुरुषसमासो नपुसकलिङ्गः । यथा—स्त्रीणां सभा स्त्रीसभम्, स्त्रीसघात इत्यर्थः । 'अशाला च' (२. ४. २४) इति सूत्रेण नपुसकत्वम् । सहताविति किम्? अनाथसभा, अनाथशालेत्यर्थः । षष्ठ्या इति किम्? शुद्धा चासौ सभा च शुद्धसभा¹⁰ ॥ २६ ॥

¹ समास Tj1, Tj2² समासार्थस्य Tv³ B5, B6 omit ⁴ समास⁴ परिहाय Gm1, Gm3⁵ पूर्वापरविरोध Tv⁶ ध्येयम् Tj2⁷ बाट

पयश्च मायश्च इति मु ग्र

⁸ Tv adds वणिक्पथ⁹ Tv omits भवति¹⁰ सहन्यते । कितन् [सहति], सह भान्त्यल । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३ ३ १०१) इति ङ [सभा] इति भा दी (पृ १३५)

(पा) द्वन्द्वकत्वाव्ययीभावौ । समाहारद्वन्द्वश्च अव्ययीभावश्च नपुसकौ । यथा—पाणिपादम्, तिष्ठद्गु ॥ पथ सख्याव्ययात्पर । ¹सख्याया अव्ययेभ्यश्च परः पथशब्दो नपुसकः । यथा—त्रिपथम् । उत्पथम् ॥ पठ्ठाच्छाया—विच्छायम् । ²बहुसबन्धि स्याच्चेत् षष्ठीतत्पुरुषात्³ पर छायाशब्दो नपुसकः । विच्छाय-मिति तदुदाहरणम् । धीनां ⁴पक्षिणां छाया विच्छायम् । अवहुसबन्धि चेन्न भवति । वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया⁴ इति ॥ सहता सभा । ⁵सहतिरर्थश्चेत् षष्ठ्या पर सभाशब्दो नपुसकः⁶ । दासीनां सभा दासीसभम्⁷ । शालार्थं न भवति । दास्या सभा दासीसभा । दासीशालेत्यर्थः ॥ २६ ॥

१ सख्याव्ययेभ्य A1. २ B3 omits ३ पठ्या. A1 ४ A1 adds
 'इक्षुछायानिपादिभ्य' इति (रघु ४. २०) । ५ सहतिरित्यर्थ B3, C1 ६ A1 adds
 दासीसभमिति तदुदाहरणम् ७ B3 adds सहतिरित्यर्थ .

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादिराजकात् ।

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

(वि.) शालार्थापि—अराजकात् । अराजकाद् राजशब्दवर्जिताद् राजा-
 मनुष्यार्थाद् राजपर्यायाद् अमनुष्याद् रक्ष पिशाचपर्यायाच्च परा शालार्था सभा,
 अपिशब्दात् समूहार्थापि षष्ठीतत्पुरुषे सति नपुंसकलिङ्गे वर्तते । नृपाणा सभा सहति.
 शाला वा नृपसभम् । अत्रोदाहरणानि स्वयमेव दर्शयति—दासीसभम्—इमा
दिशः । दासीसभमिति 'संहतौ सभा' (श्लो. २६) इत्यस्योदाहरणम् । नृप-
 सभमिति राजपर्यायस्योदाहरणम् । रक्षःसभमिति अमनुष्यार्थस्योदाहरणम् ॥
 इमा दिश इति इमान्युदाहरणानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(वि.) शालार्थापि—अराजकात् । अराजकाद् राजशब्दवर्जिताद्
 राजार्थाद् राजपर्यायाद् अमनुष्यार्थाद् रक्षःपिशाचपर्यायाच्च परा सभा शालार्था,
 अपिशब्दाद् अशालार्थापि, तदन्तः षष्ठीतत्पुरुषसमासो नपुंसकलिङ्गो भवति ।
 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२. ४. २३) इति सूत्रेण नपुंसकत्वम् । 'अत्रामनुष्य-
 शब्दो 'रक्षःपिशाचेपु लुब्धः' इति काशिका (१, पृ. १३२) । अत्र वेदभाष्यकर्ता
हरदत्ताचार्यः—'तत्र पूर्वसूत्रेण राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावचनस्यापि भविष्यति,
 'अशाला च' इत्यत्र तु अशालावचनत्वे राजामनुष्यपूर्वत्वाभावेऽपीति^३ ' (पदम.
 पृ. ६३) । अत्रोदाहरणानि स्वयमेव दर्शयति—दासीसभं—इमा दिशः । अत्र
 दासीसभमित्येतत् 'संहतौ सभा' (श्लो. २६) इत्यस्योदाहरणम् । नृपसभमित्येतद्
 राजव्यतिरिक्तराजपर्यायोत्तरस्य । रक्षःसभमित्येतदमनुष्योत्तरस्य । 'अशाला च'
 (२. ४. २४) इति नियेधाद् दासीसभं दासीसमूहमित्यर्थः । नृपाणां संहतिः
 शाला च नृपसभम् । राजपूर्वस्य तु 'नाभौ राजसभापि च' इति स्त्रीलिङ्गत्वमुक्तम्
 (पृ. ६७८, श्लो. ६) । तस्माद् अराजकादित्युक्तम् । अत्र राजशब्देन राजपर्या-
 याणामेव ग्रहणम् । न तु शतद्विशेषाणाम् । तेन ब्रह्मगुप्तसभा, हरिश्चन्द्रसभा
 इत्यादौ स्त्रीलिङ्गत्वमेव । अमनुष्याणां रक्षसां संहतिः शाला वा रक्षःसभम् ।

इमा दिश उदाहरणप्रकारा इत्यर्थः । तत उदाहरणान्तराण्यपि उन्नेयानीति भावः ।
यथा—स्त्रीणां समूहः स्त्रीसभम्, ईश्वरसभम्, राक्षससभम्, पिशाचसभमित्यादि ।
पठ्या इति किम्? दासीप्रधाना सभा दासीसभा इति^१ ॥ २७ ॥

^१ रुद्विरूपेण रक्ष पिशाचादिविवेकं वर्तते इति मु अ ^२ Gm1, Gm3 add भवति
^३ तत्तद्विशेषाणाम B5, B6. ^४ तत्पुरुष इति किम्? ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभ ।
'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च' (वा २ २ २४) इति बहुव्रीहि इति भा दी
(पृ ५२६)

(पा) शालार्थापि—इमा दिश । राजशब्दवर्जितराजार्थकभ्य
अमनुष्यार्थकभ्यश्च पठ्या पर ^१सभाशब्द सहतिशालार्थयो नपुसकलिङ्गो
भवति । राजार्थपठ्या उदाहरणम्—नृपसभमिति । नृपाणां सहति शाला
चेत्यर्थः । रक्ष सभमिति अमनुष्यार्थपठ्या उदाहरणम् । रक्षसा सहति शाला
चेत्यर्थः । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्ष पिशाचादिवचन । अन्यत्र तु 'स्यात् सुधर्मा
देवसभा' इति (१, पृ ३४) ॥ २७ ॥

^१ B3 adds समस्त ^२ A1 adds द्वयोरपि ^३ A1 omits the sentence

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

(वि) उपज्ञोपक्रम—प्रकाशने । ^१आद्य ज्ञानमुपज्ञा । उपक्रम्यत
इत्युपक्रम । इमावन्तौ यस्य ^२समासस्य स उपज्ञोपक्रमान्तः । तदादित्वप्रकाशने
—तयो उपज्ञोपक्रमयो आदित्वप्रकाशने उपज्ञेयस्य उपक्रम्यार्थस्य च प्रकाशने
द्योत्ये सति नपुसक^३ भवति । उदाहरणे स्वयमेव दर्शयति—कोपज्ञकोपक्रमादि
इति । कस्य ब्रह्माण उपज्ञा कोपज्ञम् वेद । कस्य ब्रह्माण उपक्रम कोपक्रम ^४स्वर्ग ।
आदिग्रहणात् प्राचेतसोपज्ञ रामायणमित्यादि ॥ कन्थोशीनरनामसु । उशीनरदेशे
या कन्या पठ्या परा तदन्तः समास सजाया नपुसकलिङ्गो भवति । अत्रोदाहरणे
—सुशमस्यापत्यानि सौशमय । तेषां कन्या सौशमिकन्थम्^५ ॥ २८ ॥

^१ K4 omits two lines

^२ K2 adds पठ्या

^३ नपुसकलिङ्ग K5

^४ स्वर्ग K4

^५ K5 adds आश्वकन्थम्, कन्था नगरी

(विव.) उपज्ञोपक्रम—प्रकाशने। अत्राप्युपदेशमन्तरेण प्राग्भवीयसंस्कारा-
दिना स्वेनैव उपज्ञायत इत्युपज्ञा, स्वयमेव प्रतिभातं वस्तु । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः ।
अन्योपदेशं विना स्वत एव प्रकान्तं वस्तु । अनयोरर्थयोः अभिधायकौ उपज्ञोपक्रम-
शब्दान्तौ यस्य षष्ठीसमासस्य असौ उपज्ञातः उपकान्तश्च । तयोः उपज्ञोपक्रमयोः
आदित्वे प्रायम्ये गम्यमाने नपुंसकलिङ्गो भवति । तदुक्तम्—‘ उपज्ञोपक्रमं तदा-
द्याचिख्यासायाम् ’ (२. ४. २१) इति ॥ स्वयमेवोदाहरति — कोपज्ञकोप-
क्रमादि । कस्य ब्रह्मणः उपज्ञा कोपज्ञं वेदः । कस्य ब्रह्मणः उपक्रमणं कोपक्रमं
सर्गः । आदिशब्दात् ‘ प्राचेतसोपज्ञं रामायणम् ’ (रघु. १५. ६३) । मनूपज्ञं लोक-
व्यवहारः । नन्दस्य उपक्रमाः नन्दोपक्रमाणि भानानि । ‘ तिर्यञ्चमप्यञ्च मृषा-
नभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ’ इति नैपधकाव्ये (३. ६४) । ‘ रामोपक्रममा-
चख्यौ रक्षःपरिभवं नधम् ’ इति ^१कालिदासः (रघु. १२. ४२) । तदादित्व-
प्रकाशने इति किम्? देवदत्तोपज्ञो ग्रन्थार्थः । यज्ञदत्तोपक्रमः स्वाध्यायः इति । अत्र
क्रियासंबन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात् तदादित्वप्रकाशनमविवक्षितम् । षष्ठ्या इत्येव
त्वदुपक्रमः मनुपक्रमः इत्यत्र विशेषणसमासे पुंलिङ्गत्वमेव ॥

कन्योशीनरनामसु । उशीनरो नाम देशविशेषः । तत्प्रतिबद्धा ग्रामा अपि
^२उशीनरनामसंज्ञाः । उशीनराश्च नाम चेति ^३बहुवचनानुपपत्तेः । अयमर्थः
कन्याशब्दान्तः षष्ठीतत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गः स्यात्, संज्ञायां विषये सा चेत् कन्या
उशीनरेषु उशीनराख्ये देशे भवति । तथा ‘ संज्ञायां कन्योशीनरेषु ’ (२. ४. २०)
इति नपुंसकत्वम् । यथा—सौशमिकन्यम् । आह्वरकन्यम् इति । सुशमस्यापत्यानि
सौशमयः, तेषां कन्या इति शब्दसाधुत्वार्थं व्युत्पत्तिमाश्रयनम् । वस्तुतस्तु—
कन्याविशेषस्येयं प्रसिद्धा संज्ञा । एवम् आह्वरकन्यम् । उशीनरेष्विति किम् ?
दाक्षेरिति प्रसिद्धस्य कस्यचित् देशान्तरभवा कन्या दाक्षिकन्येति संज्ञया प्रसिद्धा,
तत्र मा भूत् । नाम्नीति किम्? उशीनरदेशोऽप्येव, वरिणाना कन्या इति योगवशादेव
वरिणकन्येति प्रमुज्यते । तत्र नपुंसकत्वं मा भूत् इति ^४ ॥ २८ ॥

^१ रघुकार Gms^२ उशीनरा नाम Bg^३ बहुवचनोपपत्ति Bg^४ उपज्ञायने । ‘ आतश्चोपगर्गे ’ इति बर्मण्ड [उपज्ञा], उपक्रम्यने । बर्मणि धत् [उपक्रम] ,
नम्यने । बाहुलवात् धन् [कन्या] इति भा दी (पृ ५२६)

(पा.) उपज्ञोपक्रम—प्रकाशने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । उपक्रम्यत
इत्युपक्रम । उपज्ञोपक्रमयोः प्रायम्ये गम्यमाने तदन्ता ^१ तत्पुरपा ^२ नपुंसकलिङ्गा ।

कोपज्ञकोपक्रममादि इति तदुदाहरणम् । कस्य ब्रह्मण^३ उपज्ञा कोपज्ञ, कोपक्रम वा सृष्टि । वाल्मीक्युपज्ञ वाल्मीक्युपक्रम वा श्लोक । प्राथम्यागम्ये चेन्न भवति । दवदत्तोपज्ञा^४ देवदत्तोपक्रमो वा तटाकस्नानम् ॥ कन्थोशीनरनामसु । कन्थान्त^५ तत्पुरुषो नपुसकलिङ्ग स चेद् उशीनरदेशोत्पन्नाया कन्थाया सज्ञा । सौशमिकन्थम् । आह्लिकन्थम्^६ । उशीनरग्रहणादत्र न भवति—दाक्षिकन्था । नामग्रहणादत्र न भवति—चैत्रकन्था ॥ २८ ॥

^१ उपज्ञोपक्रमान्ता A₁,

^२ समुदाया पष्ठीसमासेन A₁

^३ A₁ omits

^४ विष्णुकर्मोपज्ञा विष्णुकर्मोपक्रम A₁

^५ उशीनरदेशे सज्ञाया पष्ठ्या पर कन्थाशब्द

नपुसक A₁

^६ आह्वार^० A₁

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणो ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वह पर. ॥ २९ ॥

(वि) भावे नणकचित्—अदन्तप्रत्यया । अदन्तप्रत्यया य भावाय विहिता नणकचिद्भ्योऽन्ये नप्रत्ययणप्रत्ययकप्रत्यय-चकारानुबन्धकप्रत्ययेभ्य इतरे वृत्तसज्ञका, य च समूहार्थे भावकर्मणोश्चार्थे विहिता तद्धितसज्ञका, तेऽदन्तप्रत्यया नपुसकलिङ्गा भवन्ति । अत्रोदाहरणानि—साराविण वर्तते । ^१समन्ताद् रावो वर्तत इत्यर्थः । ^२साकूटिन वर्तते । ^३भिक्षाणा समूहो भक्षम् । भावकर्मणोर्यथा—ग्राह्यणस्य भाव कर्म वा ग्राह्यण्यम् इत्यादि । पुण्यसुदिनाभ्यामह परम् । पुण्य च सुदिन च पुण्यसुदिने । ताभ्या परमुत्तरभूतम्^४ अहरिति पद ^५कृतसमासान्त नपुसकलिङ्ग भवति । अत्र सुदिनशब्द शोभनवचन । उदाहरणे—पुण्याहम्, सुदिनाहमिति ॥ २९ ॥

^१ K₃ omits the sentence

^२ K₂ omits

^३ K₂, K₄ add समूहार्थे यथा

^४ उत्तरपदभूतम् K₂, K₃ K₄

^५ K₂ K₃ omit

(घि) भावे नणकचित्—अदन्तप्रत्यया । अत्र नणकचिद्भ्य इत्युपलक्षणम् । ततश्च नप्रत्ययणप्रत्ययकप्रत्ययचकारानुबन्धकप्रत्ययेभ्य स्त्रीलिङ्ग-पुलिङ्गप्रकरणोक्तधन्वाधितप्रत्ययेभ्यश्चान्ये ये धात्वयन्तक्षणभावायविहिता वृत्तसज्ञका, ये च समूहाद्यर्थत्रये विहिता तद्धितसज्ञका अदन्तप्रत्यया ते तदन्ता शब्दा नपुसकलिङ्गा भवन्ति । तत्र भावमात्रे यथा—समन्ततो

रावणमिति विग्रहे, 'रु शब्दे' इति सपूर्व, 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३ ३ ४४) इति इनुण्प्रत्यय । तदन्तात् स्वार्थे 'अणिनुण' (५ ४ १५) इत्यण् । 'नस्तद्धिते' (६. ४. १४४) इति प्राप्तस्य टिलोपस्य, 'इनुण्यनपत्ये' (६. ४ १६४) इति प्रकृतिभावात् प्रतिषेध । एव साराविणम् । एव साकोटिनम् इति । तथा 'भुवो भावे' इति वयप्प्रत्यये ब्रह्मभूयम्, देवभूयम् इत्यादि । तथा 'नपुसके भावे क्त' (३ ३ ११४) इति भावे क्तप्रत्यये हसितम्, जल्पितम् इत्यादि । 'यजयाच्च' (३ ३ ६०) इत्यादिना विहितनङप्रत्ययान्तानां स्वप्नयज्ञप्रश्नादीनां, 'नौ ण च' (३ ३ ६०) इति णप्रत्ययान्तस्य,^१ घञर्थे कप्रत्ययान्तानां (वा ३ ३ ५८) आहृत्यादीनां चकारानुबन्धप्रत्ययानां चय^२जयादीनामन्येषां चोपलक्षणप्रसक्त-घञादिप्रत्ययान्तानां याकादीनां च भावविहितकृत्प्रत्ययान्तत्वे सत्यपि पर्युदास-सामर्थ्यात् तेषां नपुसकत्व न भवति ।

समूहे यथा—भिक्षाणां समूहो भिक्षम । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) इति । युवतीनां समूहो यौवतमिति । भिक्षादिषु पाठसामर्थ्यादेव पुंवद्भावो नास्तीति काशिका (१, पृ ३०६) । महाभाष्ये तु—'भस्यादे तद्धिते' (वा ६ ३ ३५) इति पुंवद्भावे, 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान्' (वा ७ १ १) इति प्रकृतिभावे टिलोपाभावे च यौवतमित्युक्तम् । तथा च वार्तिकम्—'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्' इति । तथा 'गोत्रोक्षोष्टोरश्च' (४. २ ३६) इत्यादिना घृञ्प्रत्यये गर्गाणां समूहो गार्गकम् । उक्षणां समूह औक्षकम् । एव औष्ट्रकमित्यादि । तथा 'कैवाराद्यञ्च' (४ २ ४०) इति कंदार्यम्, कंदारकम् इत्यादि । अत्र द्वितीयभावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं विवक्षितम् । यथा—गोर्भावो गोत्वम् । 'तस्य भावस्त्वतलो' (५ १ ११६) इति त्वप्रत्यय । अद्वैत्वम्, घटत्वमिति । 'वणंदृढादिभ्य ष्यञ् च' (५ १ १२३) इति ष्यञ् । शौक्लधम्, काण्णधम्, दाढधम् इति । कर्मव्यापारे यथा—'गुणवचनग्राह्याणादिभ्य कर्मणि च' (५ १ १२४) इति ष्यञ्प्रत्यय । यथा—राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम् । आधिपत्यम् । युवादित्वाद् अण प्रत्ययो भवति (५ १ १३०) । कौशलम्, कौशल्यम्, चापलम्, चापल्यम्, पैशुनम्, पैशुन्यम् इत्याद्युदाहार्यम् । अदन्तग्रहण स्पष्टार्थम् ॥

पुण्यमुदिनाभ्यां त्वह पर । पुण्यमुदिनाभ्यां पर कृतसमासान्तोऽह शब्दो नपुसके । यथा—पुण्यं च तदहश्चेति पुण्याहम् । सुदिनं च तदहश्चेति सुदिनाहम् ।

सुदिनशब्दः शोभनमात्रवचनः । तथा—‘सुदिनासु सभासु कार्यमेतत् परिचिन्वीत
विशेषतः स्वयं च’ इति प्रयोगः । तथा च ‘भवन्तु सुदिनाहः क्रिया.’ इति च ।
‘अह्नाहान्ताः’ इति प्रागुक्तस्य (श्लो. १२) अपवादोऽयम् । तथा च ‘पुण्यसुदि-
नाभ्यामह्नः क्लीबतेष्यते’ (वा. २. ४. १७) इति नपुसकत्वम् ॥ २६ ॥

¹ T₁, T₂ add अदन्तार्थस्य ² चयनयजनादीना B₅, B₆. ³ यौवनम्
Gm₁, Gm₃ ⁴ वाशिका (२, पृ २५)

(पा) भावे नणकचिद्भूधोऽन्ये । भावे विहिता नणकचिद्व्यतिरिक्ता
कृतप्रत्यया अदन्ता नपुसकलिङ्गा^१ । ‘अभिविधौ भाव’ इनुण्’ (३ ३ ४४) ।
^२ ‘अणिनुण’ (५ ४ १५) । समन्ताद् राव साराविण वर्तते । ‘भुवो भावे’
(३ १ १०७) इति क्यप् । ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूय गत । अदन्तग्रहणादत्र न
भवति—सधि, व्यवधि इति ॥ समूहे—अदन्तप्रत्यया । समूहे च भावकर्मणोश्च
विहिता तद्धितप्रत्ययान्ता नपुसका । समूहे यथा—काकाना समूह काकम् ।
भैक्षम् । औक्षकम् । कैदार्यम् । कावचिकम् । अदन्तग्रहणादत्र न भवति—खलाना
समूह खलिनी । भावकर्मणोर्यथा—शुक्लस्य भाव कर्म वा शौक्ल्यम् । मार्दवम् ।
मानोज्ञकम् । ब्रह्मत्वम् । अदन्तग्रहणादत्र न भवति—^३पृथोभावि प्रथिमा ॥
पुण्यसुदिनाभ्या त्वह पर । पुण्यसुदिनाभ्या पर अह शब्दो नपुसक । पुण्यमह
पुण्याहम्^४ । सुदिनमह सुदिनाहम् । ‘सुदिन शोभनार्थे स्याद् दुर्दिन
तद्विपर्यये’ ॥ २६ ॥

¹ नपुसका A₁ ² A₁ omits ³ B₂, C₁ omit ⁴ A₁ adds पुण्य
हवनमुच्यते

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युपयतोऽटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

(वि) त्रियाव्यय—एकत्वेऽपि । त्रियाविशेषणानि अव्ययविशेषणानि च ।
अपिशब्दात् त्रियाव्ययाश्च नपुसकलिङ्गा भवन्ति । नान्येकत्वे एव वचने वनन्ने ।
त्रियाविशेषणानि यथा—शोभन पचति । मन्द पचति । गाधु वदनीन्यादि । अव्यय-

विशेषणानि यथा—पुरस्ताद्रमणीयम् । प्रागगन्तव्यम् इत्यादि । क्रियाव्यया यथा—
 १पचतिरूपम् । १पचितिकल्पम् । १पचतिदेश्यम् इत्यादि । अत्र काश्चिन्नपुसक-
 लिङ्गान् स्वरूपेणाह—उक्थतोटके—मर्मयोजने । उक्थ १सामविशेषः । तोटक
 वृत्तविशेषः । चोच लवङ्गाख्यगन्धद्रव्यम्^३ । ४उक्तमेकाक्षरं छन्दः । गृहस्थूण
 गृहस्तम्भः । किरीटं^५ शिरोवेष्टनम् । मर्मं सध्विस्थानम् । योजनं क्रोश-
 चतुष्टयम् ॥ ३० ॥

१ पचन्ति° K₂, K₆ २ सामभेद K₃, K₄. ३ °द्रव्यविशेष, K₈. ४ उक्तमिति
 विवृती पाठ , पिच्छमिति पाठे मयूरच्छद K₅ ५ किरीटमिति विवृती पाठ

(विव.) क्रियाव्यय—एकत्वेऽपि । धात्वर्थलक्षणाक्रियाणाम् अव्ययार्थस्य
 च यानि भेदकानि विशेषणानि तदभिधायकानि शब्दरूपाणि नपुसकलिङ्गानि
 एकवचनानि च भवन्तीत्यर्थः । क्रियाया अव्ययार्थस्य चासत्स्वरूपत्वेन लिङ्ग-
 संख्याभावात् तद्विशेषणमपि अलिङ्गसंख्यत्वे प्राप्ते इवमारब्धम् । क्रियाविशेषणानि
 यथा—शोभनं पचति । १संततं पठति । १ मन्दं नुदति पवनः । इति (मेघ. १.
 १०) । अव्ययविशेषणानि यथा—निर्मलं प्रातः । शोभनं इवः इत्यादि । तथा—
 १ तिडश्च (५. ३. ५६) इति वर्तमाने १ प्रशंसायां रूपम् (५. ३. ६६) ।
 यथा—पचतिरूपम्, पचतोरूपम्, पचन्तिरूपम् इति । तथा—१ ईषदसमाप्तौ
 कल्पद्वैश्वेशीयरः (५. ३. ६७) इति । पचितिकल्पम्, पचतःकल्पम्, पचन्ति-
 कल्पम् इति । अत्र काशिका (२, पृ. ६६)—१ क्रियाप्रधानमाख्यानं भवति । एका
 च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः^२ । नपुसकलिङ्गं तु भवति,
 लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य इति । अत्र न्यासः (२, पृ. १२७)—१ यदि तर्हि एका
 क्रिया, पचतः पचन्तीति द्विवचनबहुवचने न भवतः, नैतत् साधनाश्रये भविष्यतः ।
 रूपप्रत्ययान्तात् तु तिङन्तेनैवोक्तत्वाद् न भविष्यतः, एकवचनं तु भवति । ११ एक-
 वचनमुत्सर्गतः करिष्यति ” इति न्यायात् तस्योत्सर्गिकत्वादिति ।

अथ कानिचिद् नपुंसकानि लिङ्गानि स्वरूपेण निर्दिशति—उक्थतोटके—मर्मं
योजनम् । उक्थं नाम सुत्याहे^४ होत्रादिभिः शंस्यः सप्रतिगरमृक्समूहः । यथा—
 १ आज्यमुक्थमव्यययत् (तं. सं. ४. ४. २. १), १ प्र उगमुक्थमव्यययत्
 (तं. सं. ४. ४. २. १) इत्यादि । तोटकं रूपकभेदः, छन्दोभेदो वा । १ इह

तोटकमम्बुधिसं. प्रमितम्^५ ' इत्युक्तलक्षणवृत्तविशेषश्च । चोच लवङ्गाख्य
गन्धद्रव्यम् । ' चोच भुक्तफलावशेषः ' इति चन्द्र. । तालफलमित्यपरे । ^६उल्ब
प्रागुक्तलक्षणम् (१, पृ ३८३) । पिच्छमिति पाठे मयूरस्य शिखण्डः । गृहस्य स्थूणा
गृहस्थूणमिति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषस्य परलिङ्गत्वबाधेन नपुसकत्वमुच्यते ।
वामनीयलिङ्गान्शासनेऽप्युक्तम्—' ऊर्णास्थूणे शशगृहपरे ' इति शशगृहशब्दाभ्या
ये ऊर्णास्थूणे शब्दौ तदन्तः षष्ठीतत्पुरुषो नपुसकलिङ्ग इत्यर्थः । तिरीटं
वेष्टनम् । किरीट शिरोवेष्टनमिति केचित् पठन्ति । शिरोभूषणमित्यरुणदत्त. ।
मर्म प्राणसचरणस्थानम् । योजन क्रोशचतुष्टयम्^७ ॥ ३० ॥

^१ सुम्बर Gms, Tv

^२ सिद्धयत इति मु ग्र

^३ 'एकवचनमुत्सर्गं

करिष्यत इति वचनात्' इति मु ग्र

^४ सुत्याग्निहोत्रादि° Tv

^५ प्रथितम् Tv

^६ उल्बमिति विवरणे पाठ

^७ उच्यते । 'पातुति' (उ २ ७) इति षक्

[उक्थम्], तुटति । ष्वम् [तोटकम्], चञ्चति, चञ्चते वा । पचाद्यच् । घञ् वा ।
पृषोदरादि [चोचम्], पिच्छते । घञ् [पिच्छम्], सरति तीर्यते वा । कृतकृपिभ्य षीट्
(उ ४ १८५) [तिरीटम्], अग्रयतेऽनेन । 'सवधातुभ्यो मनिन्' (उ ४ १४५) [मर्मं],
युग्यते । कर्मणि 'कृत्यत्युटा बहुनम्' इति त्युट् [योजनम्] इति भा वी (पृ ५०६-३०)

(पा) क्रियाव्यय—एतत्वेऽपि । क्रियाविशेषणानि अव्ययविशेषणानि च
नपुसकानि । यथा—स्तोक पचति । पुरो रमणीयम् । एतत्वेऽपीत्यनेन उभय-
वैकवचनम् । उच्यतोटकं—मर्मयोजने । उक्थादीनि नपुसकानि । उच्यत गामभेद^१ ।
तोटक वृत्तभेद । 'इह तोटकमम्बुधिमं प्रमितम्' । चोच नारिकेलफलम् । ^२उक्त
वचनम् । छन्दोभेदो^३ वा । 'उक्तमेकाक्षर छन्दस्युक्त स्याद् भाषितेऽपि च' इति
विश्व (पृ ५६, श्लो ३५) । गृहस्थूण गृहमध्यस्तम्भ । 'निहृदु'^४ । वेश्म-
स्थूणा गृहस्थूणमुल्लस्थूणा तु^५ पादिना' इति वैजयन्ती (पृ १६२, श्लो ३६) ।
गृहस्थ स्थूणा गृहस्थूणमित्येवप्रकारेण ग्रन्थानि चर्या ग्रन्थचर्यम् । तिरीट किरीटम् ।
मर्म जीवस्थानम्^६ । 'जीवस्थान भवेन्मर्म' इति हलायुध (अ मा २ ३७४) ।
योजन क्रोशचतुष्टयम्^७ ॥ ३० ॥

^१ गाम A1

^२ निच्छम् B2, C1

^३ छन्दा वा A1

^४ B3 omits

^५ ग्रन्थस्थूणा A1, B2

^६ जीवावाग A1

^७ A2 adds 'आमट'

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाल्लवम् ।

इति नपुंसकलिङ्गशेषः ।

(वि) राजसूय—स्थालबाल्लवम् । राजसूयादिशब्दा नपुंसका । ^१राज-
सूयवाजपेयौ यज्ञविशेषौ । कवे कृतौ कविविरचिते गद्यपद्ये वर्तते । गद्यमपादवद्धम् ।
पद्य पादवद्धम् । माणिक्य मणिविशेषः ^२ । भाष्य सूत्रव्याख्यानम् ^३ । सिन्दूर
नागसम्भवम् । चीर वल्कलवस्त्रम् । चीवर मुनिवासः ^४ । पञ्जर पक्ष्यादिवन्धनम् ।
लोकायत चार्वाकतर्कशास्त्रम् । हरिताल धातुविशेषः । विदल दाडिमफलकणम् ।
स्थाल भोजनपात्रम् । बाल्लीक देशभेदः ॥ ३१ ॥

इति नपुंसकलिङ्गशेषः ॥

^१ राजसूयवाजपेयौ पुलिङ्गेषु भवतः ^२ मणि K₂, K₈ ^३ व्याख्या K₂, K₄
^४ वस्त्रम् J₂ ^५ विशेष K₂, K₄

(विच.) राजसूय—बाल्लवम् । राजसूयवाजपेयशब्दयोः यज्ञविशेष-
वचनयोः पुलिङ्गत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धत्वाद् इह तान्म्यामन्त्रविशेषावेव विवक्षिताविति
सुबोधिनीकारः । कवेः कृतौ काव्ये वर्तमानौ गद्यपद्यशब्दौ नपुंसकलिङ्गौ । 'अपाद-
पदसत्तानौ गद्यम्' (काव्यावर्गः १. २३) । पद्यं तु पादवद्धम् । कविकृतेरन्यत्र तु
'गद्यमपद . . . ' इत्यादिना (३. १ १००) यत्प्रत्यये गद्या वाक्, गद्यः श्लोकः,
गद्य वचनमिति । तथा—'पदमस्मिन् दृश्यम्' (४. ४. ८७) इति यत्प्रत्यये पद्या
घूलिः, पद्यः कर्दमः, पद्यं रजः इति विशेष्यनिघ्नत्वमेव । मणिशब्दात् प्रशसाया
कन्प्रत्यये, ततः स्वार्थे ष्यञ्चि माणिक्यं रत्नविशेषः । भाष्य सूत्रव्याख्यानरूपो
ग्रन्थः । तदुक्तम्—

^१ 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र चाक्यं सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुः ॥'

इति । सिन्दूरं स्त्रीणां सीमन्तप्रसाधनार्थं रक्तद्रव्यविशेषः । चीरं वल्कलादिवस्त्रम् । 'अध्यासते चीरभूतो यथास्वं चिरोज्जितान्याश्रममण्डलानि' इति रघुवंशे (१३ २२) । चीवर जीर्णत्यक्तवस्त्रम् । 'प्रेतचीवरवसा स्वनोप्रया' इति च तत्रैव (रघु. ११. १६) । पञ्जरं वंशशलाकादिकृतं शुकशारिकादिपलायनप्रतिबन्धनार्थं यन्त्रम् । लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् । हरीतालं हरिद्रासदृशवर्णो धातुविशेषः । हरितालमिति ह्रस्वद्वितीयाक्षरशब्दस्तु प्रागुक्तः (१, पृ. ६१४) । अत एव 'हरितालं हरीतालम्' इति शब्दभेदप्रकाशे द्वयमप्युक्तम् । द्विधाकृते मुद्गमाषकलायादिधान्ये, द्विधाकृते वेणुवेत्रादौ च विदलशब्दो वर्तते । 'विदल बाडिमबीजकणः' इति सुबोधिनीकारः । स्थालं कास्यादिनिर्मितं विस्तृतं भोजनपात्रम् । 'स्थालानीव प्रेतराजस्य' इति माघकाव्ये (शिशु. १८. ६७) । बाह्लकं कुङ्कुमम् । बाह्लवं देशविशेष इति सुबोधिनीकारः । बाहुभवम् । अङ्गदाविपरिष्कारजातं बाहुभवमिति सुभूतिचन्द्रः^४ ॥ ३१ ॥

इति नपुसकलिङ्गशेषप्रकरणम्

^१ सूत्रग्रन्थ Gm1, Gm3

^२ रक्तचन्दनविशेष Gm1

^३ 'आहाराय

प्रेतराजस्य रौप्यस्थालानीव स्थापितानि स्म शान्ति' इति मु य ^४ 'राजसूय...' (३ १ ११४) इति साधु [राजसूयम्], भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'वृत्त्युत्पटो...' इति वरणे ण्यत् [भाष्यम्], स्पन्द्यते । 'स्पन्दे सप्रसारण च' (उ १ ६८) इत्यूरन् [सिन्दूरम्], चयिते । 'गुसिचिमीना दीर्घश्च' (उ २ २५) इति रक् [चीरम्], चीयते । 'छित्तरच्छस्व...' चीवर...' (उ ३. १) इति साधु [चीवरम्], पिज्यते । बाहुलवादर. । पूषादरादि [पञ्जरम्], लोके आयनन्ते । पचाद्यच् । तेषामिदं शास्त्रम् । तस्येदमित्यण् । सजापूर्यवत्त्वाच्च वृद्धि [लोकायतम्], हरितेनालनि । पचाद्यच् [हरितालम्]; विदलति । पचाद्यच् [विदलम्], स्थलत्यत्र । 'हलश्च' इति घञ् । [स्थालम्], बाह्लदेशे भवम् । 'तत्र भव' इत्यण् [बाह्लवम्] इति भा दी (पृ ५३०)

(पा) राजसूय—स्थालबाह्विवम् । राजसूयादिबाह्विवान्ता शब्दा नपुसका । राजसूय वाजपेय यज्ञभेदौ । गद्यपद्ये द्वे वचिवृत्नी स्याताम् । अन्यत्र गद्या स्त्री । गदितव्येत्यर्थं । पद्या शर्करिला^१ पादाहितेत्यर्थं । माणित्रय मणि. । पत्न्या तु नपुसक न । 'टट्टनी मुसली पत्नी माणिक्या गृहगोधिवा' इति यंजयन्ती (पृ १५०, श्लो ३०) । भाष्य विवरणभेद । सिन्दूर गन्धार्थम् (१, पृ. ६१५) । चीरचीवरे द्वे वस्त्रभेदौ । 'चीर गण्डामस्त्रियाम्'^२ इति, 'चीवर मिश्रगुणपाटो'

इत्युभयत्र वैजयन्ती (पृ १६६, श्लो १३०, १२८) । पञ्जर पक्षिनीडम् ।
'पिटृगूडु' । लोकायत चार्वाकमतम् । हरिताल गतार्थम् (१, पृ ६१४) । हरि-
ताली च गतार्था (?) । 'हरिताली नभोरेषादूर्वाद्यङ्गलतासु च' इति विश्व (पृ
१६१, श्लो १५५) । विदल ^३ 'आकुविडिके' । 'विदल दारु पाटितम्' इति
वैजयन्ती (पृ ४६, श्लो १४) । दाडिमफलमिति क्षीरस्वामी^४ (पृ ३५३) ।
स्थाल भोजनपात्रम् । ^५बाह्लिक वुडकुमम् ॥ ३१ ॥

इति नपुसकलिङ्गशेष

^१ शर्वरा पदहिताहितेत्यय A1 ^२ खण्डलमस्त्रियाम् इति मु ग्र ^३ B3 omits

^४ विदल दाडिमकण, फल [ले] स्य सिद्धम् इति मु ग्र ^५ बाह्लिकमिति पारिजाते पाट

अथ पुनपुंसकसग्रह—

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचंपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकण्टकः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

णतफोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

(वि) पुनपुंसकयोः शेष । पुनपुंसक प्रागनुशिष्टेभ्य शिष्टा ^१ अर्धर्चादि-
शब्दा पुनपुंसकयो वर्तन्ते । के ते शब्दा—अर्धचंपिण्याक—आमलका नड ।
ऋचोऽर्धमर्धचं । पिण्याक ^२ उद्धृततैलपिष्टम् । कण्टक ^३ ^४ तीक्ष्णाग्रस्वल्पखदि-
राद्यवयव ° । मोदको भक्ष्यविशेष । तण्डक परिकर । टडक पापाणभेदक ।
शाटक स्वल्पवस्त्रम् । खर्वट ^५ चतु शतग्रामसग्रहस्थानम् । अर्बुदो दन्तरोग ।
सङ्घ्याविशेषो वा । पातको ब्रह्महत्यादि । उद्योग उत्साह । चरको वैद्यशास्त्रभेद ।
तमालो वृक्षभेद । आमलको घात्रीफलम् । नड तृणविशेष ॥ ३२-३ ॥

^१ अवशिष्टा K2 ^२ उत्पतत° K3, K4 ^३ कूटक J2 ^४ तीक्ष्णोय° K6

^५ °कटुक° K3, K6 ^६ °ग्रामजन° J2

(विव.) पुनपुंसकयोः शेष । ^१पुनपुंसकोभयलिङ्गत्वेन प्रागनुशिष्टेभ्य
शेषो^२ वक्ष्यमाणोऽर्धर्चादि पुनपुंसकयो वर्तत इत्यर्थः । अत्र कश्चिदाह—
'पुनपुंसकयो' इत्येकमेव पद आप्रकरणमधिश्रियते । शेषशब्दोऽर्धर्चादिशब्दचद्

विधेयभूत एव । उपयुक्तादन्यः शेषः । “शेषो बहुव्रीहिः” (२. २. २३) “शेषं पूर्ववत्” इत्यादौ शेषशब्दस्याप्युभयलिङ्गत्वदर्शनात्^१ इति । तदसङ्गतम् ।

‘ शेषोऽप्रधानेऽनन्तास्थे सर्पराजेऽथ शार्ङ्गिणः ।

अवतारान्तरेऽपत्ये त्रिष्वन्यत्रोपयुक्ततः ।

मात्माक्षतादिदाने तु स्त्री शेषा ॥ ’

इति केशवस्वामिना (नाना. सं. १. पृ. १६३, श्लो. १४१५-१६) उपयुक्ताद् अन्यस्मिन्नर्थे त्रिलिङ्गत्वाभिधानात् केवलपुनपुंसकप्रकरणे शेषशब्दस्य पाठायोगाद् उपयुक्तादन्यः इत्यत्रापि शेषशब्दस्य लिङ्गविशेषः सूत्रस्थान्यशब्दवदेव प्राकरणिक-विशेष्याभिप्रायेणोक्तः । इहापि ‘कृतः कर्तयंसंज्ञायाम्’ (श्लो. ४५) इति विशेष्य-निघ्नत्वं वक्ष्यते । अत एव—‘शेषान् मासान् गणय’^२ चतुरो लोचने मीलयित्वा^३ इति कालिदासः (मेघ. २. ५०) । ‘तथा नभः पुण्यतु कौरकेण’ इति नैषधकाव्ये (३. ११४) स्त्रीलिङ्गप्रयोगो विशेष्यानुरोधादेव । ‘सप्तषिहस्तावचितावशेषाणि’ इति (कु. सं. १. १६) नपुंसके ॥

तानेव शब्दानाह—अर्धचंपिण्याक—आमलका नडः । अर्धं ऋचः अर्धचंम्, अर्धचं । एवं तद्गणपठितानां सर्वेषां लिङ्गद्वये रूपद्वयं द्रष्टव्यम् । पिण्याकम्^४ उद्धृत-तैलपिष्टम् । कण्टको नाम खदिरवर्षरादिवृक्षाणां तीक्ष्णाप्रावयवविशेषः । ‘रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च द्रुमाङ्गे कण्टकोऽस्त्रियाम्’ इति रुद्रः । कडकट इति मूर्धन्यप्रथमोपधान्तपाठे कडकट उरच्छदः । मोदको भक्ष्यविशेषः । तण्टकः परिकरः । दण्डक इति दन्त्यवर्गतृतीयादित्वपाठे दण्डकः^५ समासप्रयोगगद्यविशेषः । टडकः पापाणदारणः^६ । शाटकोऽल्पयस्त्रम्^७ । खर्वटः चतुःशतग्रामजनसंग्रहस्या-नमिति सुयोधिनी । ग्रामजनवास्तव्यजनोपजीव्यो ग्रामः खर्वट इति सुभूतिचन्द्रः । खर्वटः प्रचुरकण्टकसंतानो ग्राम इति विज्ञानेश्वरः (या. स्मृ. २. १०. १६७) । कर्पट इति पाठे स्वल्पमुपसंव्यानम् । कर्पटः कोपोनमित्येके । अर्धुदं दन्तरीगविशेषः । संख्याविशेषश्च । पातकः पापविशेषः । उद्योग उद्यमः । चरकं घृष्टशास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षविशेषः । आमलकं धात्री । नलो नडो या^८ ‘तूणविशेषः’^९ ॥ ३२-३ ॥

^१ पुनपुनयो B₅, B₆

^४ उद्धृतं तैलपिष्टम् Gm₁

^२ 1 v adds अरशिष्ट .

^५ ‘प्रयोगस्य विनोद’ B₅

^३ गणय इति मृ. प.

^६ ‘दारक’ Gm₁.

^७ स्वल्पं Gm1 ^८ Tv adds अर्थान्तरे तु पुलिङ्ग ^९ 'अर्धं नपुसकम्' इति समास ।
'ऋक्प्' इत्य समासान्त [अर्धर्चम्], पण्यते । 'पिनावादयश्च' (उ ४ १५) इति
साधु [पिण्याकम्], कण्टति । ण्वुल् [कण्टक्], मोदयते । ण्वुल् [मोदक], तण्डते । ण्वुल्
[तण्डक्], टडकयति । अच् [टडक्], शटति । ण्वुल् [शाटक्], खवति । 'शकादिभ्योऽटन्'
(उ ८ ८१) [खवंट], अवन्ति । बाहुलवादुच् [अर्बुद], पातयति । ण्यन्त । ण्वुल्
[पातक्], उद्योजनम् घञ् [उद्योग], चरति । क्वन् (उ २ ३२) [चरक्], ताम्यति ।
'तमिविशि' (उ १ ११८) इति कालन् [तमाल] आमलक्या फलम् । 'नित्य
वृद्ध' इति मयट् । 'फलेलुक्' [आमलक], नडति । 'चुरादीना वा णिच्' इति
पञ्चाश्रये पचाद्यच् [नड] इति भा वी (पृ ५३१)

(पा) पुनपुसकयो—आमलका नड । अर्धर्चादिय पुनपुसकलिङ्गा ।
अर्धर्चं ऋचोऽर्धम् । पिण्याको गतार्थ (पृ २३१, नाना ६) । कण्टको वेण्वादि ।
'वेणी द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टक' इति पुलिङ्गाध्याये वैजयन्ती
(पृ २४०, श्लो १४) । मोदको लङ्ङुक ^१ । तण्डका गृहदाह । समासप्रायवचन
वा । 'तण्डको दण्डक' इति क्षीरस्वामी (पृ ३५४) । टड्को गतार्थ (१, पृ
६४०) । शाकटो नाम प्रत्यय । तद्ग्रहणात् तदन्तस्यैव ग्रहणम् । शाकस्य
क्षेत्र शाकशाकटम् । खवंटो ग्रामभेद । अर्बुद सप्याभेद । 'अथ स्त्री कोटिरर्बुदे'
इति कोटिसप्याया वैजयन्ती (पृ १८८, श्लो २६) । 'दशकोटिषु चार्बुदम्' ^२
इति दशकोटी विश्व (पृ ७६, श्लो २३) । पातको ब्रह्महत्यादि । उद्योगो
यत्न । चरक वैद्यशास्त्रम् । तमाल तमालपत्रम् । आमलकमामलकफलम् । नडो
गतार्थ (१ पृ ३१६) ॥ ३२-३ ॥

^१ A1 adds 'लङ्ङुक्'

^२ 'तण्डक परिष्कार, दण्डको वायम इति मु प्र

॥ शाकट इति पारिजात पाठ

^३ खपट A1 B3

^४ अर्बुद इति मु प्र

कुण्ठ मुण्डं शीघ्रं बुस्त क्ष्वेडित क्षेमकुट्टिमम् ।

सगमं शतमानामंशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

(वि) कुण्ठ मुण्ड—ताण्डवम् । कुण्ठादय पुनपुसकलिङ्गा । कुण्ठ
त्वगदाप । मुण्ड कवन्ध । शीघ्रं मद्यविशय । पुस्त ^१ लेख्यादिकर्म । क्ष्वेडितो
विपविशेष ^२ । क्षेम कुशलम् । कुट्टिमो मणिवद्धभूमि । सगमो नद्यादिमेलनम् ।

शतमान पलपरिमितम् । हेमरूप वा । अमं अक्षिरोग । शम्बल पाथेयम् ।
अव्यय ३स्वरादिनिपातरूपा चादय । ताण्डवो ४नृत्तविशेष ॥ ३४ ॥

^१ पुस्त इति विवृती पाठ

^२ सिंहनाद K5

^३ अलिङ्ग शब्दरूपम् K5

^४ नाटयम् J2, K6

(विव.) कुष्ठं मुण्डं—ताण्डवम् । कुष्ठं गन्धद्रव्यविशेषः । रोगविशेषश्च ।
मुण्डं [छिन्न]मस्तकम् । तद्युक्ते तु वाच्यलिङ्गः । मुण्डो ग्रह्याचारी । मुण्डा विधवा
इत्यादि । शीथु मद्याविशेषः । पुस्त पुस्तकम् । 'बुस्तं लेख्यकर्मविज्ञानयोरपि'
इति स्वामी^१ (पृ. ३५४) । श्वेडितमुत्साहर्जासिंहनादः^२ । क्षेमं कुशलम् । कुट्टिमं
मणिपाषाणसुधादिवन्धनेन निर्वृत्तं स्थलम् । संगमं संबन्धः । नद्यादिमेलश्च ।
शतमानं पलपरिमितं रजतम् । तच्च^३ रजतमानप्रस्तावे याज्ञवल्क्यः (या. स्म.
१. १३. ३६४-५)—

‘ द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशं ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ’

इति । अमं नेत्ररोगविशेषः । तस्य द्विलिङ्गत्वेऽपि नपुसकलिङ्ग एव प्रयोगप्राचुर्य-
दर्शनात् ‘पत्तनाजिरभृङ्गार्म’ (पृ. ७०७) इति केवलनपुसकलिङ्गमध्येऽपि पाठः
कृत इति न विरोधः । शम्बलं पाथेयम् । अव्ययमलिङ्गसंख्यं शब्दरूपम् । तदुक्तम्—

‘ सद्दश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

यचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ’

इति । ताण्डयमुद्धतनृत्यम्^४ ॥ ३४ ॥

^१ ‘वृत्ता मागान्पुत्रो’ इति मु ग्र

^२ Gm1 adds ‘बावेय’

^३ तथा य

Gm1 ^४ गरिवीरितम् Gm1, Gm3

इति वपु [पृष्ठम्], मुण्डपते । पद्म [मुण्डम्], जेनेज्जे । ‘जोहो धुग्गर ...’ (उ २ २)
३८) इति धुर् [शीथु], बुग्गो गम । वन [वृत्तम्]; श्वेडाम् । ‘श्रीत वन’
[स्वेडितम्], शिपयि, धारयि वा । ‘अतिगुणु’ (उ २ १६५) इति मत् [शिंगम्],
मुट्टेन तिवृत्तम् । ‘याव’ (या ८ ८ २०) इति दमत् [कुट्टिमम्], मगमाम् ।

‘ग्रहवृद्’ (३ ३ ५८) इत्यप् [सगमम्], ऋच्छति । ‘अतिस्तुसु’ (उ १ १४५) इति मन् [अम], शम्बल्यनेन । बाहलवादलच् [शम्बलम्], न व्येति ‘एरच्’ [अव्ययम्], तण्डुना प्राक्तम् । ‘तेन प्रोक्तम्’ इत्यण् [ताण्डवम्]

(पा) कुण्ड मुण्ड—ताण्डवम् । कुण्डो गतार्थं (१, पृ ३६४) । मुण्ड शिरः । शीधुर्गतार्थं (१, पृ ६४४) । पुस्त पुस्तकम् । अथवा वुस्तमिति मासशङ्कुली । ‘वुस्त मासशङ्कुली’ इति क्षीरस्वामी^१ (पृ ३५४) । क्वेडित सिहनाद । ‘पिडिबोच्च’ । क्षेम गतार्थम् (१, पृ ८८) । कुट्टिम^२ निवद्धभूमि । ‘रायिगट्टिननेल’ । सगम सङ्ग । शतमान पलम् । ‘शतमान तु कर्पे द्वे’ इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो ५०) । अथवा शतमाने सख्याभेदपरिमाणभेदे^३ । अमं पक्षमध्यकेश ‘कोटिरेप्पलु’ । शम्बल पाथेयम् । ‘पाथेय शम्बल मतम्’^४ इति हलायुध्र (अ मा २ २०३) । अव्यय स्वरादिशब्द^५ । ताण्डव गतार्थम् (१ पृ १२६) ॥ ३४ ॥

^१ A₁ adds ‘मासचविकलम्’
‘शङ्कुस्तु शत पुस्त’ इति चन्द्रगोमी
omit शब्द

^२ बद्ध° A₁ ^३ B₃ omits ^४ A₁ adds
^५ स्मृतम् इति मु ग्र (पृ ३६) ^६ B₁, C₁

कविय कन्दकार्पास पारावार युगधरम् ।

पूयं प्रग्रीवपात्नीवे यूप चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

(वि) कविय—चमसचिक्कस । कवियम् अश्वमुखबन्धनम् । कन्दो मूलविशेष । ‘कार्पास बादरम्’^१ । पारावारम् उभयतटौ । युगधर रथकाष्ठम् । पूय क्लिनरुधिरम् । प्रग्रीवो वातायनम् । पात्नीवो यज्ञोपकरणम् । यूप मुद्गादि निर्यास । चमस यज्ञपात्रम् । चिक्कस^२ श्यवादियिष्टम् ॥ ३५ ॥

^१ कर्पास J₂

^२ बादरम् K₂

^३ मवादि° L₆

(विध) कविय—चमसचिक्कसे । कवियमश्वमुखबन्धनम् । कन्द सूरणादिमूलविशेष इति सुबोधिनीकार । सुभूतिचन्द्रस्तु—कर्मति पाठेनाह । ‘कर्म क्रिया । “कर्म व्याप्यक्रियाया च पुनपुस्तकयोर्मतम्” इति रुद्र’ इति । कार्पास वस्त्रयोनि । कस्तुक्षिणे च । पार नद्या परो देश । ‘अवारमवाग्देश’

इति टीकाकृत । युगधरः कूबरः । ईषाग्रमित्यन्ये । पर्वतविशेष इत्यपरे । पूयं
क्लिन्नशोणितम् । सुभूतिचन्द्रस्तु यूपमिति पठित्वा यूप पशुबन्धकाण्डमिति
व्याचष्ट । ^१प्रग्रीवो वातायनम् इति स्वामी (पृ. ३५४) । 'प्रग्रीवो मत्तवारणः'
इति प्रतापः । ^२पात्रीवशब्दस्तु अप्रसिद्धार्थः । यूप मुद्गकुलुत्यादिनिर्यूहः^३ ।
चमसः सोमाधारणपात्रविशेषः । स्त्रीलिङ्गप्रकरणेऽपि चमसीति ङीबन्त उक्तः
(पृ. ६७६, श्लो. १०) । चिक्कसं यवादिपिण्डम्^४ ॥ ३५ ॥

^१ प्रग्रीवमिति मु ग्र ^२ पात्रीव° B5 ^३ निर्यूह Tj1, Tj2 ^४ कवते ।
बाहुलकादिय [कवियम्], कन्दति । पचाद्यच् [चन्द], करोति । 'कृञ् पास' (उ
५ ४५) [कर्पांस], पारयति, न वारयति । पचाद्यच् [पारावारम्], युग धारयति ।
'सजाया भूत' इति खच् । 'खचि ह्रस्व' । 'अरद्विपत्' इति मुम् [युगधर],
युवन्त्यस्मिन् । 'कुयुभ्या च' (उ ३ २७) इति पो दीर्घश्च [यूपम्], पात्री वाति ।
क (३ २ ३) [पात्रीवम्], यूपति 'ङगुपघ' इति क [यूपम्], चमन्त्यनेन ।
'अत्यावचमि' (उ ३ ११७) इत्यसच् [चमसम्], चिक्कयति । अच् । चिक्क स्यति ।
'आतोऽनुप' इति क [चिक्कसम्] इति भा वी (पृ ५३२)

(पा) कविय—चमसचिक्कसे । कवियादय पुनपुसका । कविय खलीनम् ।
'गुरुपुकशिलमु' । 'कवियोऽस्त्री खलीनोऽस्त्री पञ्चाङ्गी कविका 'कवी' इति
वैजयन्ती (पृ ११३, श्लो ११३) । कर्म^२ नाम करणम् । 'चेसुट' । 'करण
क्लीवे कृत्य कर्म नृशस्ये क्रियाविला' इति गोपालित । कर्पांसो गतायं (१, पृ
४३२) । 'प्रति' । पारावारमुभयतटम् । 'पारावार समुद्रे च पारावार तटद्वयम्'^३
इति विश्व (पृ १४६, श्लो २५८) । युगधर गतायंम् (१, पृ ५१८) । पूय
शुक्लरक्तम् । 'पूय तु कुणप दूष्यम्' इति वैजयन्ती (पृ १८२, श्लो ११८) ।
प्रग्रीवोऽनेकार्थः । 'प्रग्रीवमस्त्री क्लेशो ग्रीवाप्रासादयोरपि'^४ इति वैजयन्ती (पृ
२६१, श्लो ५६) । पात्रीव यज्ञोपकरणम् । यूप पक्वधान्यरस । 'पुल्ववट्टु'^५ ।
'यूपोऽस्त्री यूप पुमान् रमे' इति वैजयन्ती (पृ १६७, श्लो १००) । चमस
यज्ञपात्रविशेषः । चिक्कसं यवपिण्डम् । 'यवपिण्ड' ॥ ३५ ॥

^१ कवि B3^२ कन्दस्य स्थाने कर्म इति पारिजातपाठ^३ तटद्वये इति मु घ^४ 'जातया B3^५ C1 adds 'मुद्वनदि'^६ यज्ञेऽम्बुप्रणयनम् A1

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुनपुंसकसंग्रहः

(वि) अर्धर्चादौ—शेषवत् । अर्धर्चादौ अर्धर्चादिगणे घृतादीना घृत-
क्षीरामृतादीना^१ यद्वैदिक पुस्त्व पुलिङ्गत्वं ध्रुव निश्चित, तदिह केवललौकिक-
शब्दावधि^३ कुर्वन् अस्मिन् ग्रन्थे नोक्तम्, लौकिकेऽपि च तत् पुलिङ्गमस्ति चेत् तर्हि
शेषवदस्तु, तल्लिङ्गशेषत्वाद् अङ्गीकरोमीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति पुनपुंसकलिङ्गशेषप्रकरणम्

^१ K₄ omits.

^२ पुस्त्व यत् इति विवृतौ पाठ

^३ 'शब्दानाधिकुर्वन्ति K₄

(विच.) ननु अर्धर्चादिगणपठितानां घृतामृतक्षीरादिशब्दानां तत्तत्पर्याय-
कथनप्रस्तावे नपुंसकलिङ्गत्वमात्रमेवोक्तम् । तत् 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२. ४.
३१) इति सूत्रेण विरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति—अर्धर्चादौ—तन्नोक्तमिह ।
इह ग्रन्थे घृतामृतक्षीरादिशब्दानाम् अर्धर्चादिगणपठितत्वेन पुंनपुंसकोभयलिङ्गत्वेना-
नुशिष्टानामपि यस्मात् पुलिङ्गत्वे वैदिकं छन्दोविषयत्वमेवेति ध्रुवं निश्चितम् ।
लोके घृतादिशब्दानां नपुंसकत्वेनैव प्रयोगदर्शनाद् इति भावः । तस्मात् कारणाद्
अस्मदीयग्रन्थस्य लोकप्रसिद्धमात्रमुशब्दानुशासनपरत्वात् तेषां शब्दानां पुलिङ्गत्वमत्र
नेष्यते ।

ननु चात्यन्तविदुषोऽपि लोकप्रसिद्धसकलप्रयोगपरिज्ञानसाधर्म्याभावात्
कथमुच्यते पुस्त्वं वैदिकमेवेत्यत आह—लोके तु तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् । अत्र
घृतादिशब्दानां लोके पुलिङ्गत्वं यदि महाजनप्रयोगेषु विद्येत तदप्यस्तु । न वयं
निर्वन्धेन तेषां पुस्त्वं निराकरिष्याम इति भावः । तस्मात् कारणाद् अस्यास्मदीय-
ग्रन्थस्य लोकप्रसिद्धमात्रमुशब्दानुपरत्वादिति । शेषवदिति दृष्टान्तः । शेषं
नपुंसकत्वं यथा तेषामङ्गीक्रियते, तद्वत् पुलिङ्गत्वमपोत्यर्थः । अथवा शेषवत्
शेषाणामेवेत्यर्थः । यथा—पर्यायप्रस्तावे कुष्ठमुण्डशीघ्रपुस्तादीनां^१ केवलनपुंस-
कत्वेनानुशिष्टानां^२ भ्यत्र कुष्ठ मुण्डं शीघ्रं पुस्तम् इत्यादिनोभयलिङ्गत्वमुच्यते ।
तद्वद् घृतादिशब्दानामिति भावः । अथवा इह ग्रन्थे प्रमादाद् विस्तरभयाद्वा

छन्दोभङ्गभयाद्वा यदनुक्तं तच्छेषम् । तच्च शिष्टप्रयोगतो ज्ञेयमिति ग्रन्थान्ते
वक्ष्यते । तद्वद् घृतादिशब्दानामपि पुंलिङ्गत्वं लोकेऽपि शिष्टप्रयोगतोऽङ्गीकरणी-
यमिति^३ ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकलिङ्गशेषप्रकरणम्

^१ वृस्तादीनां Tv, प्रस्थादीनां Bs ^२ Tv omits अनुशिष्टानां ^३ ध्रियते ।
'घृ सेके' । 'अञ्जिघृसिभ्य क्त' (उ ३ ८६) [घृतम्], वेदे उक्तं ण् [वैदिकम्],
ध्रुवति । 'इगुपध' इति क [ध्रुवम्] इति तत्र तत्र भा दी

(पा) अर्धर्चादौ—शेषवत् । अर्धर्चादिगणपठिताना घृतामृतरजतादि-
शब्दानां पुस्त्व यत् तद् वैदिकम् । यच्च लौकिकं भवति चेत् शेषवदस्तु । इह
लौकिकम्, तद्वैदिकं नोक्तम् ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकलिङ्गशेष

अथ स्त्रीपुंससप्रहः—

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

(वि) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता । अपत्यप्रत्ययान्ता शब्दा स्त्रीपुंसयो-
र्वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि—उपगोरपत्यम् औपगव । औपगवी । एव भेद, भेदी ॥
द्विचतु—जातिभेदा । द्विपदचतुष्पदषट्पदोरगरूपजातिविशेषा स्त्रीपुंसयोर्वर्तन्ते ।
द्विपदानामुदाहरणानि—नर, नारी । कुक्कुट, कुक्कुटी इत्यादि । चतुष्पदादीना-
मुदाहरणानि—भ्रमर, भ्रमरी इत्यादि । उरगाणामुदाहरणानि—पद्मग, पद्मगी ।
नाग, नागी । इत्यादि ॥ पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह । पुमाख्या गणकमहामात्राद्या
स्त्रीयोगैः सह स्त्रीणां पुयोगनिमित्तवाक्याभिः सह स्त्रीपुंसलिङ्गयोर्वर्तन्ते । अत्रो-
दाहरणानि—गणक पुरष, तस्य स्त्री गणकी । महामात्रः पुरष, तस्य स्त्री महा-
मात्री । आदिशब्दाद् इन्द्र, इन्द्राणी इत्यादि । वाशित् स्त्रीपुंसलिङ्गान् शब्दान्
स्वरूपेणाह—मल्लक इति । मल्लक मल्लकी दीपपात्रम् ॥ ३७ ॥

(विय.) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता । अधिकाग्रेष्यम् । उत्तरप्रकरणम् अप-
त्यान्ताः अपत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति । यथा—उपगोरपत्य

पुमान् औपगवः, औपगवी स्त्री । भिदस्यापत्यं पुमान् भेदः, भेदी स्त्री । यद्यप्यत्र न्यासकारेण (पञ्जिका १, पृ. ८६२) 'गोत्रं 'सर्वलिङ्गभाग् भवति' इत्युक्त्वा 'नाडायनः पुमान्, नाडायनी स्त्री, नाडायनं नपुंसकम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽप्युदाहृतम्, यदाप्येवं त्रिलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वसङ्गाववादोऽत्र नानुपपन्नः । यथा—पात्रादयः स्त्रीलिङ्गा अप्यर्धचर्वा पठिताः । सुभूतिचन्द्रस्त्वाह—'नहि नपुंसकत्वमप्यत्राप्युपदेशाहम् । किं तर्हि ? यैरेव पूर्वजाः संतानोत्पादनद्वारेण 'पुंनान्नो नरकाद् घोरात् त्रायन्ते' (म. स्मृ. ६. १३८) इति तान्येव अपत्यप्रत्ययोत्पत्तिस्तु संवन्धमात्राभिप्रायेण' इति । तथा कम्बोजादिभ्य इति उत्तरस्यापत्यप्रत्ययस्यावः 'कम्बोजाल्लुक्' (४. १. १७५) इति लोपेऽपि प्रत्ययलक्षणन्यायेनापत्यप्रत्ययान्तत्वमेव 'कम्बोजादिभ्यो लुग्यचनं चोलाद्यर्थम्' (या. ४. १. १७५) । कम्बोजः, कम्बोजी । चोलः, चोली इत्यादि ॥

द्विचतुः—जातिभेदाः । द्विचतुःपदपदोरगाः द्विपदचतुष्पदपदपरूपजातिविशेषवाचकाः सर्पजातिविशेषवाचकाश्च शब्दाः स्त्रीपुंसयोर्वर्तन्त इत्यर्थः । क्रमेण यथा—मानुपः, मानुपी । कुक्कुटः, कुक्कुटी । मयूरः, मयूरी । मृगः, मृगी । शार्दूलः, शार्दूली । भ्रमरः, भ्रमरी । मधुकरः, मधुकरी । उरगः, उरगी । पद्मगः, पद्मगी इत्यादि । द्विपदादिग्रहणं भत्स्यादीनामुपलक्षणम् । तेन भत्स्यः, भत्स्यी इत्याद्यापि द्रष्टव्यम् ।

पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः । पुंसः आचष्ट इति पुमाख्यः । अत्र सोपसर्गत्वाद् 'आतोऽनुपसर्गं कः' (३. २. ३) इति कप्रत्ययस्याभावः । 'कर्मण्यणि' (३. २. १) तु प्रकृतरूपसिद्धिः । तस्माद् मूलविभुजादिलक्षणः कप्रत्ययः, पुंसामाख्या इति वा (या. ३. २. ५) । पुरोगत्वादिगुणविशिष्टपुरुषेणैव प्रयुक्तत्वाद् अत्र पुमाख्यशब्देन प्रष्टमहामात्रगणका उच्यन्ते । स्त्रीति भिन्नं पदम् । स्त्रीकर्तृभोगः स्वस्वपुरुषसंबन्धः स्वस्वामिभावादिभिर्हेतुभूतः पुमाख्याः, स्वस्वपुरषाख्या लभते पुरुषे वर्तमान प्रातिपदिकम् । तत्संबन्धाया स्त्रियामपि वर्तत इत्यर्थः । तथा चैकस्यैव लिङ्गद्वयवृत्तित्वमित्याशयः । यथा—प्रष्टस्य भार्या प्रष्टी । महामात्रस्य भार्या महामात्री । गणकस्य भार्या गणकी इत्यादि । तथा च जयादित्यः—'पुंयोगाद्धेतोः प्रातिपदिकं 'पुमासमाख्याभूतं स्त्रियां वर्तते' इति (काशिका १, पृ. २७३) । अत्र न्यासकारः—'यथैव ह्यसौ स्त्री तद्योगात् स्नानोद्धतं नाभियेकान् लभते तथैव ताच्छ्रममपि' इति (पञ्जिका १, पृ. ८४६) । यथा पुमाख्यास्तद्योगात्

स्त्रीषु वर्तन्ते तथा^४ 'पुयोगादाख्यायाम्' (४. १. ४८) इति ङीप् । अन्यस्तु व्याचष्ट—'स्त्रीयोगैरित्यनन्तरस्य सहशब्दस्य पूर्वेषु सवन्धः, पुमाख्याः प्रष्टगणक-महामात्रेन्द्रवरुणशर्वाद्याः शब्दाः स्त्रीयोगैः सह स्त्रीणां पुंयोगनिमित्ताख्याभिः सह प्रष्टी गणकी महामात्री इन्द्राणी वरुणानी शर्वाणी इत्यादिभिः सह स्त्रीपुंसयोर्वर्तन्ते' इति । अत्र पूर्वापरानुसंधानरहितः कश्चिद् व्याचष्ट—^५प्रष्टजघनमहामात्राद्या अजातिवाचकाः शब्दाः स्त्रीणां पुरोगत्वशीघ्रत्वादिगुणयोगैः हेतुभिः स्त्रीष्वपि वर्तमानाः स्त्रिया पुंसि च वर्तन्ते । यथा—^६प्रष्टः पुरुषः, ^७प्रष्टा स्त्री । जघन पुरुष, जघना स्त्री इत्याद्यूहनीयम्' इति । तदसङ्गतम् । 'उक्ता भूरिप्रयोगत्वात्' (१, पृ ६४७) इत्यत्रैव सकलयोगिकशब्दानां लिङ्गनिर्णयस्योक्तत्वाद् योगिक-शब्दानां लिङ्गत्रयवृत्तित्वेन स्त्रीपुंसप्रकरणानुपपत्तेश्च इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथ काश्चित् स्त्रीपुंसलिङ्गान् स्वरूपेणाह—^८सहमल्लक इति । मल्लकेन सह वर्तते इति सहमल्लकः^९ ॥ ३७ ॥

^१ मलिङ्ग° Tv ^२ पुंस आख्याभूतमिति मु य ^३ यदा Tj1 ^४ तदा Tj1 ^५ प्रेष्ठ° Tv ^६ सहमल्लक इति विवरणाभिमत पाठ ^७ मल्लते ।
'मल्ल धारणे । ण्वुल् (३ १ १३३) [मल्लक] इति भा वी (पृ ५३२)

(पा) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता । स्त्रीपुंसयोरिति आकुटीशब्दमधिकारः ।
^१अपत्यप्रत्ययान्ता शब्दा स्त्रीपुंसलिङ्गा । औपगव, औपगवी ॥ द्विचतु पद-पदोरगा । एते स्त्रीपुंसलिङ्गा । कुक्कुट कुक्कुटी । गर्दभ, गर्दभी । भ्रमर, भ्रमरी । सर्प, सर्पी^२ । जातिभेदा । एते स्त्रीपुंसलिङ्गा । ब्राह्मण, ब्राह्मणी ॥ पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सह । स्त्रीयोगे सार्धं पुमाख्या स्त्रीपुंसलिङ्गा । इन्द्र, इन्द्राणी ॥ मल्लक । मल्लकादयः स्त्रीपुंसलिङ्गा^३ । मल्ल, मल्ली । 'मल्लो मल्ली च कौशिका'^४ इति वैजयन्ती (पृ १६३, श्लो ५७) ॥ ३७ ॥

^१ A1 omits "प्रत्यय" ^२ A1 adds सर्पिणीशब्द प्रकृत्यन्तर ^३ 'मल्लकमनि वेसला' A1 ^४ कौशिको A1, B3

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वल्लको आटलिर्मनुः ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गशेषप्रकरणम्

(वि) मुनिर्वराटक — कटी कुटी । एते शब्दा स्त्रीपुंसलिङ्गा । अयं मुनि तपस्वी । इयं मुनि । वराटक, वराटिका पद्मकोश । स्वाति, स्वाती नक्षत्रभेद ^१ । वल्लक, वल्लकी वीणा । झाटलि, झाटली वृक्षभेद ^२ । अयं मनु इयं मनु, स्वायम्भुव तस्य पत्नी च । मूष, मूषा च धातुद्रवीकरणपात्री । सृपाट, सृपाटी सरित् ^३ । अयं कर्कन्धू, इयं कर्कन्धू बदरी । अयं यष्टि, इयं यष्टि दण्ड । शाट, शाटी वस्त्रम् । कट, कटी च श्रोणी । कुट, कुटी च पर्णशाला ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुलिङ्गशेषप्रकरणम्

^१ विशेष J₂, K₅ L₈

^२ J₂ adds वणक इति वा पाठ

^३ मूष्क K₈

^४ परिमाणविशेष K₄

(बिब) योनिर्वराटक — कटी कुटी । योनिशब्द स्त्रीपुंसयोस्त्यर्थः । सहशब्दस्य पूर्ववाक्यशेषत्वपक्षे मल्लक इति पद दीपभाजनम् । मल्लिका च । योनि स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनम् । वराट कर्पादिकायाम्, पद्मकोशे च । स्त्रिया तु वराटिका । स्वातिर्नक्षत्रविशेषः । स्वाती च । वल्लको वीणा, वल्लकी च । वणक इति पाठे नील्यादिलेपनद्रव्यम्, वर्णिका च । झाटलिर्वृक्षविशेषः । स्त्रिया झाटली च । अयं मुनिर्वाचयम् । इयं मुनि । अनुरिति पाठे मनुष्याणामाद्यभूता स्त्री पुरुषो वा मनुशब्दार्थः । अयं मनु । इयं मनु । मूष स्वर्णादिविलेपनपात्रम् । अजादित्वात् टापि मूषा च । सृपादिशब्दोऽप्रसिद्धार्थ इति सुबोधिनी । परिमाणविशेष इति सुभूति । असिधारा इत्यन्ये । सरित् इत्यपरे । स्त्रिया तु डीप्ति गौरादिपाठे सृपाटी । इयमयं वा कर्कन्धू बदरी । इयमयं वा यष्टिर्दण्डः । शाटोऽल्पवस्त्रम् । शाटी च । कट श्रोणी कटी च । कुटोऽल्पगृहम् । कुटी च ।

‘ स्त्रीपुंसयोरशून्यामियोनिश्रोणिमरीचय ।

इपुर्वरणिककर्कन्धूवस्तिशात्मलिमृत्यव ।

मणिवाणशाटयष्टिऋटिकोटकुटीणव ॥ ’

इत्यादि ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसशेषप्रकरणम्

^१ यानिरिति विवरणाभिमत पाठ

(पा) मुनिर्वराटक — कटी कुटी । मुनिर्गन्तार्थं (१, पृ ४७४) । वराटक कपदं^१ । 'कपदंस्तु वराटक' इति वैजयन्ती (पृ १५२, श्लो ५७) । स्वातिरिति नक्षत्रम् । 'भल्लको बाण । 'भल्लो भल्ली च बाणे स्यात्' इति विश्व (पृ १५१, श्लो ३०) । पुन पाठ मतान्तराङ्गीकारार्थं । तेनेतरत्वाभिहिता शब्दाश्चाङ्गीकृता ।

'शाटी रेणुहरेणूस्जलूकाकोलिधूलय ।

उत्कण्ठा कङ्कली कन्दूवितस्ती रयिरञ्जलि ॥'

इति वैजयन्ती (पृ २६१, श्लो २६-७) ।

'तिथिमणिधृणिकेलीशाल्मलीस्वातिवस्ती-

रशनिमुनिगभस्तीराशियोन्यूर्मिबाष्णी ।

'विरणिमणिमरीचिश्रेण्यणिर्मृष्टिगण्टी

कुटिमिपुधिमवीची पाटली पुसि चाहु ॥'

इति रभसकोश । शाटलि कुञ्ज । 'अनिपाद' । मनुर्देवता । मूपाशब्दो गतार्थं (१, पृ ६४०) । सूपाटी तुण्डम् । 'चञ्चुस्त्रोटि सूपाटिका' इति वैजयन्ती (पृ ३०, श्लो ५०) । कर्कन्धूगन्तार्थं (१, पृ २३७) । यष्टिरनेकार्थं । यष्टि-हर्षिताशस्त्रभेदयोध्वजदण्डके' इति विश्व (पृ ३७, श्लो २३) । शाटी-कटीकुटीशब्दा शाटककटकुटार्थका ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुलिङ्गशेष

A₁ adds 'यव्य'

² भल्लक इति पारिजाते पाठ

³ वितस्तिरणि" A₁, C₁

⁴ मरीची A₁

अथ स्त्रीनपुंसकशेषप्रकरणम्—

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ध्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।

ओचित्यमौचितो मैत्री मैत्र्य वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

(वि) स्त्रीनपुंसक—क्वचिच्च वुञ् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तो भाव, क्रिया

व्यापार । तयोर्भाववर्मणोरन्यतरार्थे वर्तमान ध्यञ्प्रत्ययान्तो वुञ्प्रत्ययान्तश्च

स्त्रीनपुसकयोवर्तन्ते । क्वचित् प्रत्यययोगानुसारं स्त्रिया वर्तन्ते । अत्रोदाहरणानि दशयति—औचित्यमौचिती—प्रागुदाहृत । व्यञ्प्रत्ययान्तो यथा—उचितस्य भाव कर्म वा औचित्यम्, औचिती च । एव मैत्र्य मैत्री । वुञ्प्रत्ययान्तस्तु ^१प्राग् वैरमैयुनिकादिवुन् (पृ ६५८, श्लो ४) इत्यत्रोदाहृत ॥ ३६ ॥

^१ वुन् प्रत्यय वज्रप्रत्ययस्याप्युपलक्षणमिति भावनीयम्

(विब) स्त्रीनपुसक—क्वचिच्च वुञ् । त्रिलिङ्गशेषावधितया (श्लो ४२) अधिकारो वेदितव्य । भावकर्मणो व्यञ्, क्वचिच्च वुञ् । भाव शब्द-प्रवृत्तिनिमित्तभूतो वस्तुधर्म । क्रिया कर्मव्यापार इत्यर्थः । 'तस्य भावस्त्वतलो' (५ १ ११६) इत्यतो भाव इति वर्तमाने, 'वर्णवृठादिभ्य व्यञ् च' (५ १ १२३) इत्यतो भावे व्यञ् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' (५ १ १२४) इति भावकर्मणो व्यञ् भावकर्माधिकारे 'योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्' (५ १ १२३), 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५ १ १३३) इति भावकर्मणो वुञ्प्रत्ययान्ताश्च शब्दा स्त्रीनपुसकलिङ्गा भवन्ति । क्वचिदिति विशेषणमसाकल्पार्थम् । ततश्च उचितादिसबन्धिनोरेव व्यववृञ्प्रत्यययोरुभयलिङ्गत्वम् । न तु शुक्लादिसबन्धिनोरपीति प्रयोगानुसारेण विज्ञेयमित्यर्थः ।

स्वयमेवोदाहरति—औचित्यमौचिती मैत्र्य मैत्री । उचितशब्दाद् गुणवचनाद् भावकर्मणोरर्थयो व्यञ्प्रत्यये औचित्यम् । स्त्रीविबक्षाया तु पित्वाद् ङीप्प्रत्यये भसजायामकारयकारयोर्लोपे^१ औचिती । मित्रशब्दाद् ब्राह्मणादिभ्यश्चि पूर्ववदेव मैत्र्य मैत्री इति रूपद्वयम् ॥ वुञ् प्रागुदाहृत । पूर्वं मानुष्यकराजन्यकादिशब्दा (२, पृ २१७, १, पृ ४८५) समहार्ये वुञ्जन्ता, तत्तत्प्रस्तावेपु दर्शिता । तद्वदेव भावकर्मणोरपि योपधादिभ्यो वुञ् ऊहितुं शक्य इति उदाहृत इत्युक्तम् । उदाहृत इति उदाहृतप्राय इत्यर्थः । अथवा—आहोपुरुषिकाचौरिकादिशब्दानां (१, पृ ५४३, ६३५) मनोज्ञादिपठितानामुक्तत्वाद् (५ १ १३३) उदाहृत इत्युक्तेन विरोधः । अथवा स्त्रीलिङ्गशेषे 'वैरमैयुनिकादिवुन्' (पृ ६५८, श्लो ४) इत्यत्र वुञ्प्रहण-स्योपलक्षणत्वेन व्याख्यानाद् वुञ्प्रत्ययान्ता केवलस्त्रीलिङ्गा दर्शिता । नपुसकशेषप्रकरणे तु—'समहे भावकर्मणोरदन्तप्रत्यया' (पृ ७२०, श्लो २६) इति वाक्येन वुञ्प्रत्ययोऽपि सामान्येन नपुसकलिङ्ग उक्तः । अतो वुञ्प्रत्ययान्तस्य

स्त्रीनपुसकयोरभयलिङ्गत्व क्वचित्कमिति प्रकटयितु 'बुन् प्रागुदाहृत' इत्युक्तम् ।
क्वचित्तु स्त्रीलिङ्गत्वेन, क्वचिच्च नपुसकलिङ्गत्वेनोदाहृत इत्यर्थः ॥

इह प्यवन्तबुवन्तशब्दयोर्मध्ये केषामुभयलिङ्गत्वम्, केषा केवलस्त्रीलिङ्गत्वम्
केषा नपुसकलिङ्गत्वमिति जिज्ञासाया क्वचिच्छब्दसजातशङ्का वारयितु स्वयं
शेषकार आह—

‘ स्यादौचित्य मैत्र्य शैल्यानुपूर्व्यवैदग्ध्यसामग्र्यम् ।
चातुर्यं वाणिज्यं पारित्यात्यमपि सामाचार्यम् ॥
वैदुष्यं मौख्यं याथाकाम्याहन्त्यसाहित्यम् ।
स्यादौचित्यो च मैत्री च शैल्यानुपूर्वी च वैदग्धी ॥
स्यात् सामग्री चातुरी स्याद् वाणिजी पारित्यात्यपि ।
सामाचारी वैदुषी च याथाकामी च मौखरी ॥
आहन्ती साहितीति स्युरिति पञ्चदश प्यभि ।
स्त्रीनपुसकयोरेव चौरिका चौरिक तथा ॥
धौतंक धौतिका शारपत्रिका शारपत्रकम् ।
कौलपुत्रिका कौलपुत्रकमेते स्त्रिया नपि ॥
आहोपुरुषिका च स्यादामुष्यकुलिका तथा ।
आमुष्यपुत्रिका चादोरूपिका वैश्वदेविका ॥
कुमारिका पुत्रिका च कुलिका च कुलालिका ।
पण्डिता चेति पञ्च स्युर्ग्रामशब्दात् परे स्त्रियाम् ॥
परिशिष्ट मनोज्ञादौ नपुसकमिति स्थितिः ॥

इति । अस्म्यर्थः — उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यम् । स्त्रीत्वविवक्षायाः ङीप्
औचिती । एव मैत्र्य मैत्री । शैलमस्यास्तीति शैलः । अशंआदिभ्योऽच । शैलस्य
भावः कर्म वा शैल्यम्, शैली । ‘ इयमाचार्याणां शैली ’ इति पञ्चपादिकायाः प्रयोगः ।
पूर्वं पूर्वं सगता अनुपूर्वा । तेषां भावः आनुपूर्व्यम्, आनुपूर्वी च । विदग्धस्य भावः
कर्म वा वैदग्ध्यम्, वैदग्धी च । समग्रस्य भावः कर्म वा सामग्र्यम्, सामग्री च । चातुर-
शब्दात् चातुर्यं चातुरी च । वाणिजी भावः कर्म वा वाणिज्यम्, वाणिज्या च । स्त्रिया
तु अजादित्वात् टाबिति वामनः । परितः ख्यातः परित्यातः । तस्य भावः
कर्म वा पारित्यात्यम् । पारित्याती च । सम्यग् आचारो यस्य ॥ समाचारः ।

तस्य भावः कर्म वा सामाचार्यम्, सामाचारो च । विदुषो भावः कर्म वा वेदुष्यम्, वेदुषी च । मुखरो वाचालः, तस्य भावः कर्म वा मौख्यम्, मौखरी च । यथाभूतः कामो यस्य यथाकामः । ततो याथाकाम्यम्, याथाकामी च । अहन् पूज्यः । तस्य भावः कर्म वा आहन्त्यम्,^४ आहन्ती च । सहितयोः शब्दायोरन्वययोः भावः साहित्यम्, साहिती च । एते पञ्चदशशब्दाः ध्वनन्ताः भावकर्मणोः स्त्रीपुंसकयोर्वतन्ते । ततोऽन्ये आह्वय्यम्, शौक्ल्यम्, दाढ्यम्,^५ जाड्यम्, शैत्यमित्यादयो नपुंसकलिङ्गा एव ।

अथ वृज् । चोरस्य भावः कर्म वा चौरिका, चौरिकं च । धूर्तशब्दात् कितय-
धचनाद् धौतिका, धौतकं च । शरपत्रशब्दात् शारपत्रिका, शारपत्रकं च । कुल-
पुत्रशब्दात् कौलपुत्रिका, कौलपुत्रकम् । एते ध्वनन्ताः चत्वारः शब्दाः स्त्रीनपुंसकयो-
र्भवन्ति । अमुष्य पुत्रस्य भावः कर्म वा आमुष्यपुत्रिका । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रि-
कामुष्यकुलिकेति चालुष्यवत्त्वः' (वा. ६. ३. २१) इत्यलुक् ॥

^६आदोरुपिकाशब्दः प्रशस्तध्वनः इति गणकारः । ब्रह्मदेवशब्दाद् ब्रह्म-
देयिका । कुमारिकावयस्तु पञ्चशब्दा ग्रामशब्दात् परभूता एवेति नियमः ।
यथा—ग्रामकुमारस्य भावः कर्म वा ग्रामकुमारिका । एव ग्रामपुत्रिका,
ग्रामकुलालिका इति । यण्डो वृयः । ग्रामयण्डिका, आमुष्यपुत्रिकादयः त्रयः,
ग्रामशब्दोत्तरः पञ्च इत्येवमष्टौ शब्दा ध्वनन्ताः स्त्रियामेवेति नियमः । मनोज्ञादि-
गणपठिता अवशिष्टाः सर्वे ध्वनन्ता नपुंसकलिङ्गा एव । यथा मानोज्ञकमित्यादि ।
चातुर्वर्ण्यादौ अर्थान्तरे ष्यभि लिङ्गनियमनिवृत्त्यर्थं भावकर्मणोरित्युक्तम् ॥

^१ हतस्तद्धितस्य यस्येति च ^२ Tv omits the line ^३ समाचार्य
Gm1 ^४ आहन्त्यम् आहन्ती B₅, B₆ ^५ शौट्यम् T₁ ^६ आहपुत्रिका^० T₁

(पा) स्त्रीनपुंसक—क्वचिच्च वृज् । एतो प्रत्ययान्तो स्त्रीनपुंसकलिङ्गा ॥
औचित्य—मैत्र्यम् । एव पाण्डित्यम्, पाण्डिती । साहित्यम्, साहिती । एतानि
ष्यत्र उदाहरणानि ॥ वृज् प्रागुदाहृत^१ । 'वृद्धमघेऽपि वार्द्धकम्' (१, पृ ३८५)
इति क्वचिदग्रहणात् स्त्रीलिङ्गो न भवति । 'चौरिका स्तैन्यचौर्ये च' (१, पृ
६३५) इति क्वचिदग्रहणाद् नपुंसकं न भवति । भैषज्यानन्त्यावमर्थ्येति ह्यशब्दा
यदि म्रियाम्, मूरजादौ द्रष्टव्या इति षाकटायनमते । एते स्त्रीनपुंसकलिङ्गा ।
^२भैषजमेव भैषज्यम्, भैषज्या वा । भिषज्यमिति वण्ड्वादि ॥ ३६ ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

(वि) षष्ठ्यन्तप्राक्पदा—स्युर्वा । अत्र वाशब्दः स्त्रीलिङ्गोदाहारण-
समुच्चयार्थः^१ । षष्ठ्यन्तपूर्वपदा छायाशालासुरासेनानिशा^२ इत्येते शब्दा वा
स्त्रीनपुंसकयो ३स्युः । अत्रोदाहरणानि स्वयमेव दर्शयति—नृसेन—इतरे च दिक् ।
नृणां सेना नृसेनम्, नृसेना । एव ४श्वनिशम्, श्वनिशा । गोशालम्, गोशाला ।
इतरे च दिक् । इतरे च छायासुरे अपि दिक् उदाहार्ये । वृक्षच्छायम्, वृक्षच्छाया ।
यवसुरम्, यवसुरा ॥ ४० ॥

^१ K6 omits 'समुच्चय'

^२ सेनादयः शब्दा K5

^३ स्युरिति विवृती पाठः ।

^४ श्वनिशम् J2.

(विश्व.) षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः—इतरे च दिक् । षष्ठीतत्पुरुषसमासे उत्तर-
पदभूताः सेनादयः पञ्च शब्दाः स्त्रीनपुंसकयोरित्यर्थः । स्वयमेवोदाहरति—
स्यादिति । वा विकल्पेन निर्दिष्टाः । तदभावपक्षे स्त्रीलिङ्गान्ताः । इतरे छाया-
सुरान्ताः शब्दाश्च दिक् उदाहरणानि भवन्तीत्यर्थः । नृणां सेना नृसेनम्, नृसेना
च । शुनो निशा श्वनिशम्, श्वनिशा च । यत्र श्वानः कस्यांचित् कृष्णचतुर्दश्या-
मुपवसन्ति तत् श्वनिशमिति श्वचित् प्रसिद्धिः । गवां शाला गोशालम्, गोशाला
च । एवं वृक्षस्य छाया वृक्षच्छायम् । छायाया बहुवच्यसंबन्धित्वे विच्छायमिति
केवलनपुंसकत्वं प्रागुक्तम्^१ (श्लो. २६) । तदव्यसंबन्धित्वे तूभयलिङ्गत्वमप्रोच्यत
इति न विरोधः । तथा गुडस्य सुरा गुडसुरम्, गुडसुरा । एवमेव कपिसेनम्,
कपिसेना । शिवनिशम्, शिवनिशा । अश्वशालम्, अश्वशाला । यवसुरम्, यवसुरा
इत्यादिकमप्युदाहार्यमिति दिक्पदेन सूचितम् । 'विभाषा सेनासुराच्छायाशाला-
निशानाम्' (२. ४. २५) इति सूत्रमूलमेतत् ॥ ४० ॥

^१ B5 adds 'छाया बाहृत्ये' इति वृद्धित्वे वा छायायोगलक्षणे तत्पुरुषसमासे च
पर्यायपदस्य यल्लिङ्ग तद्भवतीत्यर्थः । तदुक्तं 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' इति । अतः
छायमिति केवलनपुमकलिङ्गमिति

(पा.) पठ्यन्तप्राक्पदाः—स्याद्वा । पठ्यन्तपूर्वपदाः सेनादयः स्त्री-
नपुसकलिङ्गाः । नृसेनम्—इतरे च दिक् । नृसेनादीनि तदुदाहरणानि । नृणा
सेना नृसेनम् । बाग्रहणाद् नृसेना । एवमन्येऽपि ॥ ४० ॥

आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीनपुंसकशेषः

(वि) आबन्तोत्तर—नश्च लुप्^१ । आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च
द्विगुः द्विगुसमासः अपुंसि स्त्रीनपुसकयोर्वर्तते । नश्च उत्तरपदस्थनकारस्य^२ च लुप्
लोपो भवति । उदाहरणानि स्वयमेव दर्शयति । त्रिखट्व—त्रितक्ष्यपि । तिसृणा
खट्वाना समाहार त्रिखट्वम् । त्रिखट्वी च । त्रयाणा तक्षणा समाहार त्रितक्षम्,
त्रितक्षी च ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीनपुसकशेषप्रकरणम्

^१ लुक् J₂, K₂

^२ पदस्य नकारस्य K₄, K₆

^३ लिङ्गशेष K₄

(विब.) आबन्तोत्तर—नश्च लुप् । अत्र आब्रहणेन लोप एव ग्रहणम् ।
‘अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्’ (वा. २. ४. १७) इत्येतन्मूलत्वाद् अस्य
विधेराबन्तोत्तरपदो द्विगुसमासः, अन्नन्तशब्दोत्तरपदश्च समाहारद्विगुः अपुंसि
स्त्रीनपुंसकयोर्भवति । अन्नन्तोत्तरपदस्य यो नकारः तस्य लोपो भवति । तेन
लोपविधानं लिङ्गशास्त्रे यद्यपि न वक्तव्यम्, तथापि, अस्य लिङ्गविधेः ‘अनो
नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्’ इति वक्तव्यमूलत्वप्रत्यभिज्ञानार्थमिति ज्ञेयम् ।
अपुंसि^१ इत्यधिकृतस्यैवानुवादो वृत्तानुसारेण पादपूरणार्थं इति ॥ द्विविधस्यापि
द्विगोरुदाहरणे स्वयमेव दर्शयति त्रिखट्वम्—त्रितक्ष्यपीति । तिसृणां खट्वाना
समाहारः त्रिखट्वम् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ (१- २. ४७) इति
ह्रस्वत्वम् । स्त्रीत्वाविवक्षायां ‘द्विगोः’ (४. १. २१) ङीपि त्रिखट्वी । त्रयाणां

वचनश्च, यथा—ब्राह्मणवाटी, विटपवाटी, विट्टवाटी इत्यादि । पेटः पेटो पेटम्, वस्त्रादिरक्षणार्थं दाखवेणुवेत्रादिनिर्मितं मञ्जूषाख्यम् । स्त्रियां तु गौरादित्वाद् ङीप् । कुवलदाडिमशब्दो विशेषवाचिनो स्त्रियां ङीबन्तौ । अजादिपाठाच्च पेटा इति टावन्तोऽप्यस्ति^६ ॥

इति त्रिलिङ्गशेषः

^१ B₅, B₆ omit °आदि° ^२ पटी T₃₁, T₃₂ ^३ प्रसारयन्ति इति भु प्र
^४ पटीयसी B₅ ^५ इतिवत् B₅ ^६ पाति । पट्न् (उ ४ १८६) [पात्री], पुटति ।
'इगुपध' इति च । गौरादि [पुटी], वाटयते । प्यन्त । कर्मणि घञ् [वाटी],
पिटयते । घञ् । जातित्वात्, गौरादित्वाद्वा ङीप् [पेटो], को वलति । पचाद्यच् [कुवली],
दलनम् । घञ् । दालेन निवृत्त । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा ४ ४ २०) । डलयोरेकत्वम्
[दाडिमी] इति भा धी (पृ ५२६-३०)

(पा) लिपु पात्री—कुवलदाडिमौ । ^१पात्यादय त्रिलिङ्गा । पात्री
पात्र पात्रम् । पुटी पुट पुटम् । पुटी पुष्पकरण्ड । 'पुब्बुलकरेडु' । 'करणडी तु
पुटी त्रयी' इति वैजयन्ती (पृ १३८, श्लो ३३) । ^२वाटी ^३शाकाधाराम ।
'कूरगायलतोड' । 'पुष्पवाटी त्वमात्यादेस्त्रयी वाटी फलाय चेत्' इति वैजयन्ती
(पृ ४५, श्लो ४) । पेटो पेट पेटम्, पेटिका । 'पेट्टि' । ^४कुवल वदरम्^५ ।
दाडिमी दाडिम दाडिमम्, 'दाडिम्बम्' ॥

इति त्रिलिङ्गशेष

^१ पात्रादय B₃, C₁ ^२ B₃ adds वाट वाटम् ^३ शलादूनाम् A₁
^४ B₃ adds कुवल कुवली ^५ वदरी B₃, C₁

परलिङ्गं रवप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

(वि) परलिङ्ग—अपि तत् । अथ परलिङ्गप्रकरणम्^१ । स्वप्रधाने द्वन्द्वे
इतरैतरयोगद्वन्द्वसमासे^२ तत्पुरुषसमासे च^३ उत्तरपदस्य यल्लिङ्गं तद्भवति । द्वन्द्व-
स्योदाहरणानि—पार्वतीपरमेश्वरी । जायापती । कुक्कुटमयूयाः । ^४मयूरीकुक्कुटा-
वित्यादि । तत्पुरुषे यथा—अर्धं पिप्पल्या अर्धंपिप्पली । अर्धं कोशातक्या अर्ध-
कोशातकी । वृक्षशाखेत्यादि ॥ ४२ ॥

इति परलिङ्गशेषप्रकरणम्

¹ परलिङ्गशेष J² ² समासेऽपि K², K⁴ ³ परलिङ्गम् K³ ⁴ मयूर°
K⁵, K⁶

(विब.) ¹अनेकलिङ्गपदात्मकसमासरूपं प्रातिपदिकं किलिङ्गकमिति जिज्ञासायामिदमारभ्यते—परलिङ्गं—तत्पुरुषेऽपि च । समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसक-
लिङ्गत्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स्वप्रधान इत्युक्तम् । समाहारद्वन्द्वो हि समस्यमान-
पदार्थः गम्यमानसमुदाये तात्पर्यान् स्वप्रधानः । इतरेतरद्वन्द्वस्तु समस्यमानपदार्थेषु
तात्पर्यात् स्वप्रधानः । तथाभूतद्वन्द्वे इतरेतरयोगलक्षणे तत्पुरुषसमासे च परस्य
पदस्य यल्लिङ्गं तद्² भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ (२.
४. २६) इति । यथा—पार्वतीपरमेश्वरौ । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि । कुक्कुट-
मयूरौ । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा—नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ।
मुखमेव चन्द्रो मुखचन्द्रः । ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः । शङ्कुलया खण्डः
शङ्कुलाखण्डः । रुद्राय बलिः रुद्रबलिः । चोराव् भयं चोरभयम् । देवदत्तस्य
कन्या देवदत्तकन्या । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः
इत्यादि ॥ ४२ ॥

इति ³परलिङ्गप्रकरणम्

¹ Tv adds अथ परलिङ्गप्रकरणम् ² तद्वद्भवति B⁵ ³ इत्युत्तरप्रकरणम् T¹

(पा) परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे । इतरेतरयोगद्वन्द्वे¹ परवल्लिङ्गं स्यात् ।
कुक्कुटमयूरौ । मयूरीकुक्कुटी । तत्पुरुषेऽपि तत् । तत्पुरुषविशेषेऽपि तद्वत् इति
परवल्लिङ्गं स्यात् । कुलविप्र, विप्रकुलम् । ²स्वप्रधान इति वचनाद् अत्र न ।
पाणिपादमित्यादि ॥ ४२ ॥

इति परलिङ्गशेष-

¹ A¹ omits °योग° ² A¹ omits the sentence

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्विनार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

(वि) अर्थान्ता । अर्थशब्दान्ता परोपगावाच्यलिङ्गा भवन्ति । अर्थान्ता
यथा—ब्राह्मणाय धनं ब्राह्मणार्थं धनम् । सतानाय सतानार्थो विधिः । भटाय

भटार्था भृति इत्यादि ॥ प्राद्यलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगा । प्रादयश्च अलशब्दश्च^१ प्राप्तशब्दश्च आपन्नशब्दश्च येषा समासशब्दानां पूर्वपदानि भवन्ति ते परोपगा विशेष्यनिघ्ना भवन्ति । प्रादिपूर्वा यथा—प्रगत आचार्यो यस्य प्राचार्यं । प्राचार्या नर्तकी । प्राचार्यं शिष्यकुलम् । एव कोकिलया अवशिष्ट अवकोकिन पुष्पम् । अवकोकिला कलिका । अवकोकिल कुङ्कुम । परिश्रान्तोऽध्ययनाय पर्यध्ययनो माणवक । पर्यध्ययना शिष्यसहृति । पर्यध्ययन शिष्यकुलम् इत्यादि । अलपूर्वा यथा—अल जीवनाय, अलजीवन कोश । अलजीवना भू । अलजीवन धनमित्यादि । प्राप्तपूर्वा यथा—प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक पुरुष । प्राप्तजीविका स्त्री । प्राप्तजीविक नटकुलमित्यादि । आपन्नपूर्वा यथा—आपन्न सत्त्वमापन्नसत्त्व । आपन्नसत्त्वा सिंही । आपन्नसत्त्व भटकुलमित्यादि ॥

तद्धितार्थो द्विगु । तद्धितार्थो द्विगुसमास परोपगो भवति । अत्रोदाहरणानि—पञ्चसु कपालेषु सस्कृत पुरोडाश पञ्चकपाल, पञ्चकपाला, पञ्चकपाल मित्यादि ॥ सख्यासर्वनामतदन्तका । सख्यावाचिन शब्दा परोपगा भवन्ति । एको घट^२ । एका शाटी । एक मित्रमित्यादि । द्वौ कुचौ । द्वे स्त्रियौ । ॥ लोचने । वय पुरुषा । तिल स्त्रिय । व्रीणि फलानि । चत्वार समुद्रा । चतस्रो विद्या । चत्वारि पदानि इत्यादि । सर्वनामशब्दा सख्यान्ता सर्वनामान्तशब्दाश्च परोपगा भवन्ति । उदाहरणानि—सर्वं पुमान् । सर्वा नारी । सर्वं जगत् । विश्वो जन । विश्वा जनता । विश्व कुलमित्यादि ॥ सख्यान्ता यथा—द्वित्रा पुरुषा । द्वित्रा स्त्रिय । द्वित्राणि पदानि । एव द्विचतुरा, त्रिचतुरा, पञ्चपा इत्यादि । सर्वनामान्ता यथा—आभ्यामन्य तदन्य । तदन्या स्त्री । तदन्य कुलमित्यादि^३ ॥ ४३ ॥

^१ Ks adds °आदिशब्दश्च ^२ पूर्वपूर्व° h₃ h₄ ^३ h₆ omits the two words. ^४ नटपुत्रम् K₁, K₆ ^५ J₂ adds गख्या ^६ नट J₂ ^७ J₂ adds तदन्तका शब्दा ^८ °आद्यप्रथम J₁

(विव) अथ विशेष्यनिघ्नशेष । अर्यान्ता । अर्यशब्दोऽन्तो येषा चतुर्यो-समासान्ते अर्यान्ता । अर्यशब्दान्ता चतुर्योसमासा परोपगा इत्युत्तरवाक्यस्य पदमेतत्प्रकरणस्थं पूर्वोत्तरवाक्यं यथायोग्यं संबध्यते । विशेष्यनिघ्ना इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘अर्येन नित्यसमासवचनं सयंलिङ्गता च वक्तव्या’ (वा २ १ ३६)

इति । यथा—ब्राह्मणार्थं सूप । ब्राह्मणाय सूप इत्यर्थः । जलार्थं वापी । जलार्थ-
मुदपानमित्यादि ॥ प्राद्यलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगा । प्राद्यन्यतमोपसर्गपूर्वका,
अलशब्दपूर्वा, प्राप्तपूर्वका, आपन्नपूर्वकाश्च परोपगा भवन्ति । अत्र परशब्देन
श्रेष्ठवाचिनः प्रधानभूतः विशेष्य विवक्षितम् । तेन च तल्लिङ्गं लक्ष्यते । परलिङ्ग-
मुपगच्छन्तीति परोपगा । विशेष्यवाचकशब्दानुसारिलिङ्गवचना इत्यर्थः । अथवा
परशब्दोऽन्यार्थः । अन्याधीनलिङ्गा, न तु स्वाधीनलिङ्गा इत्यर्थः । कस्यान्यस्य
लिङ्गमनुसरतीत्याकाङ्क्षायाः सन्निधिप्रयुक्तस्य स्थावच्छेद्यस्य विशेष्यस्यैवेत्यव-
गम्यते । क्रमेणोदाहरणानि—अतिक्रान्तं खट्वाम् अतिखट्वं पुरुषः । अतिखट्वा
स्त्री । अतिखट्वं कलत्रमिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा २ २ १८)
इति समासः । अवकृष्टः^१ कोकिलया अवकोकिलः पुष्पस्तवकः । अवकोकिला
मञ्जरी । अवकोकिलः फलम् इत्यादि । 'अवादयः कृष्णाद्यर्थे तृतीयया' (वा २
२ १८) इति समासः । परिश्रान्तोऽध्ययनाय पर्यध्ययनो माणवकः । पर्यध्ययना
बहुसहतिः । पर्यध्ययनः कठबृन्दम् इति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा २
२ १८) इति समासः । निष्क्रान्तो ग्रामाद् निर्गमि पशुगणः । निर्गमि सेना ।
निर्गमिमजाविकुलम् । प्रच्युतः आचारात् प्राचारो ब्राह्मणः इति । 'निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा २ २ १८) इति समासः । अलजीविकायै अलजीविको
ग्रामः^२ । अलजीविका भूमिः । अलजीविकः धनमिस्थ्यादि । आकृतिगणत्वेन अल-
शब्दस्य पर्यादिष्वनुप्रवेशात् 'पर्यादयः ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा २ २ १८) इति
समासः । प्राप्तो धनः प्राप्तधनः पुत्रः । प्राप्तः गर्भः प्राप्तगर्भा पत्नी । प्राप्तः धनः
प्राप्तधनः विप्रबृन्दम् । आपन्नो ग्राममापन्नग्रामः पुरुषः^३ । आपन्नग्रामा स्त्री ।
आपन्नग्रामः कलत्रम् इत्यादि । 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' (२ २ ४) इत्युभयत्र
समासः ॥

तद्धितार्थे द्विभु । परोपग इति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । 'तद्धितार्थोत्तर-
पदसमाहारे च' (२ १ ५१) इति सूत्रेण सख्यावाचिशब्दानां समानाधिकरणेन
यो द्विगुसमासः तद्धितार्थे विषयभूते तद्धितप्रत्यये कर्तव्ये सति विशेष्यनिघ्न
इत्यर्थः । यथा—पञ्चकपालः पुरोडाशः । एककपालः हविरित्यादि । अत्रोत्पन्नस्य
तद्धितस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४ १ ८८) इति लुकि कृते द्विगोरणाद्यन्ताभावात्
तस्य परोपगत्वं न स्यात् इति शङ्का वारयितुमिदमारब्धम् । अर्यान्तरिहितद्विगो
परोपगत्वाभावात् तद्धितार्थः इत्युक्तम् ॥

सख्यासर्वनामतदन्तका । सख्यावाचिन शब्दा, सख्यान्तशब्दा, सर्वनाम-

शब्दा, सर्वनामान्तशब्दाश्च इति चतुर्विधा परोपगा इति सवन्ध । अत्र सख्या-
वाचिना मध्ये 'तासु चानवते स्त्रिय' (१, पृ ६०३) इति विशत्यादीना स्त्री-
लिङ्गत्वमुक्त वैश्यवर्गे । शतादीना त्वर्गव वर्गे 'कोट्या शतादि सख्यान्या'
(पृ ७०६, इलो २४) इत्यादिना नपुंसकत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सख्याशब्देन
एकाद्या अप्टाविशान्ता बहुशब्दश्च गृह्यन्ते । ननु—अत्रापि 'षट्संज्ञकास्त्रिषु समा'
(इलो ४६) इति पञ्चभ्रादीनामष्टावशान्ताना त्रिलिङ्गत्वावगमात् प्रकृते सख्या-
शब्देन एकादिचतुरन्तानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । पञ्चभ्रादीना तत्प्रायपठित-
तिङ्ब्ययसाधारण्याद् अलिङ्गत्वप्रतिपादनमात्रेणापि चक्ष्यमाणवाक्यार्थपर्यवसानस्य
वक्तुं शक्यत्वात् । तर्हि 'सख्या सख्येये ह्यावश्च त्रिषु' (१, पृ ६०२) इत्यनेन
पौनरुक्त्यं स्यादिति चेत् सत्यम् । तत्रैकादिसख्याना त्रिलिङ्गत्वमात्रमुक्तम् । न
तु परोपगत्वमिति । तच्च त्रिलिङ्गम् । तटमण्डलादिशब्दबदाविष्टलिङ्गत्वेनाप्युप-
पद्यत इति परोपगत्वमिवानीमुच्यत इति सर्वे मुस्यम्^६ ॥

सख्याशब्दे यथा—एको घट । एका वापी । एक गृहम् । द्वौ घटौ ।
द्वे जाये । त्रयो लोका । तिस्र आहुतय । त्रीणि सवनानि । चत्वार ऋत्विज ।
चतस्रो दिश । चत्वारि कृष्णलानि इत्यादि । सर्वनामशब्दा द्विविधा सर्वादिप्र
प्रथमचरमावयवश्च इति । तत्राद्या यथा—सर्वे जना । सर्वा पृथिवी । सर्वे जगत् ।
विश्वे देवा । विश्वा आशा । विश्वानि भुवनानि । प्रथम सगं । प्रथमा सृष्टि ।
प्रथम कलत्रम् । पूर्वं पुरुष । स्व कलत्रम् इत्यादि । सख्यान्ता यथा—परमं,
पुरुष । परमप्रयो नरा । परमतिस्रो नार्य इति । सर्वनामान्ता यथा—परममर्ह
पुमान् । परमसर्वा नारी । परमसर्वे कुलमित्यादि ॥ ४३ ॥

^१ भवन्तु Tv

^२ श्रुत्याश्च Tv भुवि तत्राग्निवाया च (१ १ ११)

^३ B, B6 add चतुर्वी^०

^४ ब्राह्मण Tv

^५ देवदत्त Tj1, Tj2

^६ ११/१२

आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः^४ इत्यादि ॥ तद्वितार्थे द्विगु । तद्वितार्थद्विगुर्वाच्य-
लिङ्गः । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत. पञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्चकपाला
अपूपिका ॥ संख्यासर्वनामतदन्तकाः । संख्याश्च सर्वनामानि च ^५संख्यासर्वना-
मान्ताश्च वाच्यलिङ्गा । संख्याया यथा—एका, एकः, एकम् । सर्वनाम्नो यथा—
सा, स, तत् । तदन्ताना यथा—ऊनास्तिस्त्री यासा ताः ऊनतिस्रः, ऊनत्रय ।
सर्वनामान्ता यथा—एकामतिक्रान्तः^६ अत्येकः, अत्येका, अत्येकम्, द्वाभ्यामन्या
द्वयन्या, द्वयन्यः, द्वयन्यमित्यादि ॥ ४३ ॥

^१ A1 omits ^२ B3, C1 add अतिखट्वा ^३ असजीविका B3 ^४ आपन्नजी-
विका B3. ^५ तदन्ताश्च C1. ^६ A1 omits

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

(वि) बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नाम् । दिङ्नामव्यतिरिक्तानां शब्दानां यो
बहुव्रीहिसमासः^१ स परोपगो भवति । अत्रोदाहरणानि—चित्र पटो यस्य चित्रपटो
जन । चित्रपटा सेना^२ । चित्रपटं सद इत्यादि ॥ उन्नेयं तदुदाहृतम् । 'शेषाणाम्
'अर्थान्ता' इत्यादीनामेतदन्तानामुदाहरणमुन्नेयम् । गुणद्रव्य—परगामिनः ।
गुणश्च द्रव्यं च क्रिया च तेषां योगः सवन्धः, स एवोपाधिर्येषां शब्दानां ते शब्दा
परगामिनो वाच्यलिङ्गा भवन्ति । गुणयोगोपाधयो यथा—शुक्ल. पट । शुक्ला
शाटी । शुक्लं वस्त्रमित्यादि । द्रव्ययोगोपाधयो यथा—दण्डी पुरुषः । दण्डिनी
स्त्री । दण्डि सैन्यमित्यादि । क्रियायोगोपाधयो यथा—पाचकः पुरुषः । पाचिका^३
स्त्री । ^५पाचकः कुलमित्यादि ॥ ४४ ॥

^१ K6 omits 'समास' ^२ J2, K3 add चित्रपटा सभा ^३ तेषामर्थानां K6;
एपा° K6 ^४ पचना K6. ^५ पाचिक K5

(विच.) बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नाम् । ^१अदिङ्नाम्नां दिङ्नामव्यतिरिक्तानां
यो बहुव्रीहिः स परोपगो भवति । चित्रः पटो यस्य सः चित्रपटः पुरुषः । चित्रपटा
सेना । चित्रपटं कलत्रम् । वीरपुरुषो ग्रामः । वीरपुरुषं पुरम् । कण्ठे कालो यस्य
कण्ठेकालः । कण्ठेकाला मूर्तिरित्यादि । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२. २. २४) इति

बहुव्रीहिसमास । अदिङनाम्नामिति किम् ? दक्षिणपूर्वा । दक्षिणपरा । उत्तरपूर्वा । उत्तरपरा इत्यादि । अत्र 'दिङनामान्यन्तराले' (२ २ २६) इति सूत्रेण अवान्तरदिशि वाच्ये बहुव्रीहिविधानाद् अवान्तरदिशा च केवलस्त्रीलिङ्गवाच्यत्वेन चित्रपटादिवत् परोपगनिवृत्त्यर्थम् । अत एव काशिकाकारेण (१, पृ १०७)—
'दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक् । एव पूर्वोत्तरा, उत्तरपश्चिमेति' केवलस्त्रीलिङ्गान्येवोदाहरणानि दर्शितानि ॥

इह वर्यं कतिचिल्लिङ्गलक्षणाणां कानिचिदुदाहरणानि मूलग्रन्थ एवोक्तानि । यत्र तु 'अर्थान्ता' (श्लो ४३) इत्यादौ लक्षणमात्रमेवोक्तम्, तत्र लक्ष्याणामुन्नेतुं शक्यत्वात् तन्मात्रमेवोक्तमित्यभिप्रायेणाह—उन्नेयं तदुदाहृतम् इति । एकवचनमविवक्षितम् । तेषामवशिष्टलक्ष्याणामुदाहरणमुन्नेयमुन्नेतुं शक्यमित्यर्थः । अथवा—चित्रगु, चित्रपट, इत्यादीनामेव बहुव्रीहित्वेनावाल प्रसिद्धत्वात् परोपगत्वबुद्धेस्तन्मात्रविश्रान्ततापरिहारेण व्याकरणलक्षणसिद्धबहुव्रीह्यन्तराण्यपि परोपगत्वेनोदाहर्तव्यानीत्यमुमयं सूचयितुं बहुव्रीहिप्रकरण एवोन्नयनस्य कर्तव्यताकथनं कृतमित्यनुसंधेयम् ।

तथा हि—'सह्ययाव्ययासन्नादूराधिकसह्यया सह्येये' (२ २ २५) इति बहुव्रीहिः । यथा—उपगता दश उपदशा घटा । उपदशा इमा नार्य । उपदशानीमानि फलानि । उपविंश । आसन्नविंश । अदूरदश । अधिकदश । अधिकविंश । एको वा द्वौ वा एकद्वौ शूरा । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । त्रिचतुरा । चतुःपञ्चा इत्यादि ॥ 'तेन सहैति तुल्ययोगे' (२ २ २८) इति बहुव्रीहिः । यथा—पुत्रेण सहगत^२ इति सपुत्र । सशिष्य । सबभूक । सभर्तृका योयित इति ॥ 'प्रादिभ्यो घातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिवक्तव्यः' (वा २ २ २४) । यथा—प्रगत आचार्यो यस्य प्राचार्यं शिष्य । प्राचार्या नर्तको इत्यादिकमुन्नेयमिति ॥

गुणद्वय—परगामिन । योगः सबन्धः । गुणसबन्धः, द्वयसबन्धः, त्रियासबन्धो वा येषां शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तम्, तं प्रवृत्तिनिमित्तं हेतुभूतं ये शब्दाः,^३ ते शब्दाः परोपगा इत्यधिबृतेन सबन्धः । उपाधय इति पाठे बहुव्रीहिसमाश्रयणेन 'शब्दपरत्वेन योग्यम्' । अत्र योगपदं प्रयुज्जानस्यायमभिप्रायः । यदा गुणद्वयादिव्यक्तपस्तद्गताकृतयो वा श्रमभेदेन शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति, यदा न

वाच्यलिङ्गत्वम्, तदा न गुणलिङ्गत्वम् । अत एव 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' ^६ (१, पृ. १०१), 'क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वं स्यात्' (१, पृ. ४६) इत्यादिना तत्तत्प्रस्तावे शुक्लादिशब्दानां स्वप्रधानत्वेन^७ नियतलिङ्गत्वमुक्तम् । यथा—पटस्य शुक्लः । अपां शुक्लो रूपम् । हिमस्य शीतम् । गुडस्य मधुरो रसः । 'मनोऽधिकं शीघ्रमिहाश्वदन्दम्' इत्यत्र यथातथात्वं एव शब्दाः मतुलोपाद् अभेदोपचाराद्वा सामानाधिकरण्येन गुणिनि वर्तन्ते । तथा गुणयोगोपाधिर्नैव विशेष्यनिघ्नः । यथा शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । शीतो वायुः । शीता आपः । शीतं जलमित्यादि ।

किं च येषां समर्थकुशलनिपुणादिशब्दानां ^८सर्वत्रापि परप्रधानत्वेन केवलं धर्मिसामानाधिकरण्येनैव प्रयोगः, तेषामप्युत्साहविवेचकत्वादिगुणयोग एव वाच्य-
लिङ्गत्वे निमित्तम् । यथा—समर्थः कुशलश्च पुरुषः । समर्था सेना । समर्थं कलत्रमित्यादि । येषां रूपरसादिशब्दानां सर्वथा स्वार्थप्रधानतया धर्मिणा सह वैयधिकरण्येनैव प्रयोगः, तेषामपि स्वार्थप्रवृत्तौ रूपत्वरसत्वादिवैव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वेन गुणयोगलक्षणोपाधेरभावाद् न ^९वाच्यलिङ्गत्वशङ्कावकाशः । न च रूपरसादिशब्दानां शुक्लादिशब्दवदेव मतुवारीपाद्वा अशंआदित्वाद्वा अभेदोपचा-
राद्वा धर्मिसामानाधिकरण्यमस्तीति वाच्यम् । अनभिधानशिरस्कत्वात् सामा-
नाधिकरण्ये । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा इति शाब्दिकन्यायः । यथा
च ततो रूपरसादिशब्देभ्यो मत्स्वर्थीयप्रत्ययोत्पत्त्या धर्मिपरत्येन भ्रूयते । तथा
गुणयोगलक्षणोपाधिसङ्गात् तेषां परोपगत्यमप्रतिहतमेव । यथा रूपवान् पुत्रः ।
रूपवती भार्या । रूपयत् कलत्रम् । गन्धवान् वायुः । गन्धवती पृथिवी । ज्ञानी
मुनिः । ज्ञानवान् मुनिः । ^{१०}स्मृतिमानित्यादि ।

द्रव्ययोगे यथा—दण्डी देवदत्तः । दण्डिनी स्त्री । दण्डि यदुकुलमिति ।
क्रियायोगे^{११} यथा—'क्रियां कुर्वद्भि कारकम्' इति क्रियायोगः कारकमात्रस्यास्ति ।
तत्र कर्तरि यथा—वाचकः पुरुषः । वाचिका जाया । वाचिकं कलत्रम् इति ।
कर्मणि यथा—पचति स्म पक्वमन्नम् । पक्वा शष्कुली । पक्व ओदन इति । करणे
यथा—वृश्चते येन वृश्चिकः परशुः । वृश्चनं शस्त्रम् । वृश्चनी शस्त्री ।
अपादाने यथा—यो बिभेति यस्मात् स भीमः पुरुषः । भीमो राक्षसः । भीमं
दुर्गम् । अधिकरणे यथा—पच्यतेऽत्रेति पचनः पिठरः । पचनी स्याली । पचनं
कुण्डमित्यादि ॥ ४४ ॥

¹ B5, B6 add उत्तरपूर्वा इत्यादि ² वर्तते Tv ³ B5, B6 add परगामिन
प्रधानभूतस्य न यस्यायं स विशेष ⁴ विशेषणत्वेन Tv ⁵ Gm1, Gm3 omit
मतभेदेन ⁶ Tj1 adds रसा पृति सित गुणे ⁷ स्वप्रधानतया Tj2 ⁸ सर्वथापि
Tj2 ⁹ 'लिङ्गशब्दा' Gm3 ¹⁰ Tj2 omits ¹¹ क्रियायोगेन Gm3.

(पा) बहुव्रीहिरदिग्नाम्नाम् । अदिग्नाम्ना बहुव्रीहिर्वाच्यलिङ्ग । चित्रा
गावो यस्य चित्रगु पुमान्, चित्रगु स्त्री । अदिग्नाम्नामित्यनेन ¹दिग्नामबहुव्रीहौ
न भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा । पूर्वोत्तरा
इत्यादि ॥ गुणद्वय—परगामिन । गुणद्वयक्रियाभि ²योगोपाधय योगप्रवृत्ति-
निमित्तभूतशब्दा वाच्यलिङ्गा । शुक्ल पट । शुक्ला पटी । शुक्ल पटम् ।
दण्डिनी गोपालिका । दण्डी गोपालक । ³दण्डि गोपकुलम् । पाचिका देवदत्ता ।
पाचको देवदत्त । पाचक कलत्रमित्यादि ॥ ४४ ॥

¹ दिक्स्मास° B3

² A1 omits

³ A1 omits the sentence

कृतः कर्तर्यसंज्ञाया कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

इति वाच्यलिङ्गशेष

(वि) कृत कर्तर्यसंज्ञायाम् । असंज्ञाया कर्तृकारके विहिता कृत ¹
कृतसंज्ञका परगामिनो भवन्ति । उदाहरणानि—भर्ता, भर्त्री, भर्तु । साधक,
साधिका, साधकमित्यादि । कृत्या कर्तरि कर्मणि । कर्तरि कर्मणि च कारके
विहिता कृत्यप्रत्ययान्ता शब्दा असंज्ञाया वर्तमाना परगामिनो वाच्यलिङ्गा
भवन्ति । कर्तरि कृत्यप्रत्ययान्तो यथा—वास्तव्या विप्रा । वास्तव्या लक्ष्मी ।
वास्तव्य ²धनमित्यादि । कर्मणि कृत्यप्रत्ययान्तो यथा—कर्तव्य कट । कर्तव्या
³शाटी । कर्तव्य वस्त्रमित्यादि ॥ अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे । तेन रक्तमित्येत-
स्मिन्नर्थे आदिग्रहणात् तेन ⁴युक्तमित्यर्थे च विहिता ⁵अणादिप्रत्ययान्ता शब्दा
असंज्ञाया वर्तमाना परगामिन स्युः । अण्प्रत्ययो यथा—⁶कापाय पट । कापायी
पटी ⁷ । कापाय वस्त्रमित्यादि । ठक्प्रत्ययो यथा—लाक्ष्या रक्त पट लाक्षिक ।
लाक्षिकी । लाक्षिकम् इत्यादि ॥ नानार्थभेदका । ये नानार्थानां भेदका ते

शब्दा परगामिनो भवन्ति । अत्रोदाहरणानि—शिवो रुद्र । शिवा गौरी । शिव
 ६भद्रमित्यादि ॥ ४५ ॥

इति वाच्यलिङ्गशेषप्रकरणम्

¹ K₃ adds कृत्प्रत्ययान्ता शब्दा ² कुलम् J₂ ³ पटी J₂ ⁴ तेन
 प्रोक्तम् J₃ ⁵ K₄ adds ठक् ⁶ J₂, K₄ add कपायेण रक्त कापाय ⁷ शाटी
 J₂, K₃ ⁸ रत्नम् K₄

(विव.) कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम् । कर्तृकारकविहिताः कृत्प्रत्ययान्ताः
 संज्ञाव्यतिरिक्तार्थाः परोपगा भवन्ति । यथा—सुखकरो वायुः । सुखकरी वृष्टिः ।
 सुखकरं सज्जनसंभाषणमित्यादि । कर्तरि यथा—कर्ता, कर्त्री, कर्तुं इत्यादि ।
 असंज्ञायामिति किम्? हिनस्तीति सिंहः । व्याजिघ्रसीति व्याघ्रः इत्यादीनां
 परोपगत्वं मा भूत् ॥ कृत्याः कर्तरि—नानार्थभेदकाः । ‘तव्यस्तव्यानीयरः’ (३. १.
 ६६) इत्यादिपाणिन्याचार्यपठिताः चित्याग्निचित्यादयश्च (३. १. १३२) कृत्य-
 सप्तकाः । तदन्ताः परोपगा भवन्ति । ते च कृत्याः कर्तरि कर्मणि वा भवन्ति ।
 अत्राप्यसंज्ञायामित्येव । कर्तरि यथा—‘वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च’ (वा. ३.
 १. ६६) इति वास्तव्यो विप्रः । वास्तव्या लक्ष्मीः । वास्तव्यं ब्राह्मणबृन्दम् ।
 ‘भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापत्या वा’ (३. ४. ६८) इति । भवतीति
 भव्यम् । गायतीति गेयम् । गेयो माणवकः साम्नामित्याद्युदाहरणानि ब्रष्टव्यानि
 (काशिका. १, पृ. २५२) ।

कर्मणि कृत्या यथा—‘तयोरेव कृत्यवतखलर्थाः’ (३. ४. ७०) इति । तयोः
 भावकर्मणोरित्यर्थः । पवतव्यास्तण्डुलाः । पवतव्यं पायसम् । पचनीय ओदनः ।
 पचनीया यवाणः इति । ‘अचो यत्’ (३. १. ६७) इति यत्प्रत्ययः । वह्यो रथः ।
 वह्या अशीतिः । वह्यं शतमित्यादौ करणार्थेऽपि कृत्यप्रत्ययान्तस्य परोपगत्वमस्ति ।
 अणाद्यन्ता इति । अत्राप्यसंज्ञायामित्यनुवर्तते । अस्यार्थः—‘तेन रक्तं रागात्’
 (४. २. १.) इत्यारम्य ‘निष्प्रवाणिश्च’ (५. ४. १६०) इत्येतदन्तेषु¹ संज्ञा-
 व्यतिरिक्तार्थेषु विहिता ये अणादयः प्रत्ययाः, तदन्ताः शब्दा नानार्थभेदकाः, अने-
 केपामर्थानां भेदका विशेषेण प्रतिपादकाः सन्तः परोपगा भवन्ति । यथा—कपायेण
 रक्तः कापायः । कुसुम्भेन रक्तः कौसुम्भः । माञ्जिष्ट इत्यादौ ‘तेन रक्तं

रागात्' (४. २. १) इत्यण् । तथा—'लाक्षारोचनाशकलकदंमाट्ठक्' (४. २. २) इति ठक् । लाक्षिकः, रौचनिक इति । 'शकलकदंमाम्यामणपोष्यते' (वा. ४. २. २) इति शाकलिकः, शाकलः ; कादंमिकः, कादंमः इत्यादि^२ । तथा—'नील्या अन् वक्तव्यः' (वा. ४. २. २) इति । नीलः पटः । नीला शाटी । नीलं वस्त्रमित्यादि^३ ।

'नक्षत्रेण युवतः कालः' (४. २. ३) इत्यनेन कृत्तिकाभिर्युवतमहः कार्तिकमहः । कार्तिको दिवसः । कार्तिकी तिथिः इत्यादि । 'परिवृतो रयः' (४. २. १०) इति । वस्त्रेण परिवृतो रयः वास्त्रो रयः । 'पाण्डुकम्बलादिनिः' (४. २. ११) इति । पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली इति । 'द्वैपवैयाघ्राव्व' (४. २. १२) इति । द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो रयः द्वैपो रयः । एवं वैयाघ्रः । 'सास्य देवता' (४. २. २४) इति । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हृदिः । ऐन्द्रः पुरोडाशः । ऐन्द्रो दिक् इत्यादीनि बहून्पुदाहरणानि ज्ञेयानि । असंज्ञायामिति किम् ? 'सास्मिन् पीर्णमासीति संज्ञायाम्' (४. २. २१) इति संज्ञायाम् कन् । तस्य संज्ञाविषयत्वात् कार्तिको मास इति पुलिङ्गत्वमेव । न तु अयनसंक्रान्त्यादिव्यावर्तकतया लिङ्गान्तरत्वम् । तथा—'कुलकुक्षिप्रीयाम्यः श्वास्मलंकारेषु' (४. २. ६६) इति । कौलेयकः सारमेयः । कौक्षेयकः खड्गः । ग्रंथेयकं कण्ठभूषा इत्यादिसंज्ञाविषये विशेष्यनिघ्नत्वाभावात् । नानार्थभेदका इति किम् ? नामैव नामधेयमित्यादौ^४ स्वार्थे कप्रत्ययानां प्रकृतिलिङ्गत्वम् । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यप्यतिवर्तन्ते' इति । अपीति वचनात् चत्वारो वर्णाः चातुर्घर्णम् । देव एव देवता इत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिवृत्तिरपि भवति । तथा दौस्तिकम्, औष्ट्रकम्, राजकम्, गव्या, गोत्रा, पाड्या, गल्या इत्यादीनामणाल्यन्तभेदकत्वाभावात् नियतलिङ्गत्वमेव । न तु परोपगत्वमित्यादि विवेचनीयम् ॥ ४५ ॥

इति परोपगलिङ्गप्रकरणम्

^१ Gm3, Tj2 add सूत्रेषु ^२ एव लाक्षिक रौचनिक शाकलिक कादंमिकमित्यादि Gm3, Tj2 ^३ B5, B6 add 'पीतान् वन् वक्तव्य इति । पीतः पट । पीतः वस्त्रम् । तथा 'हरिद्रामहारजनाभ्यामन्' इत्यन् । हरिद्रः पट । हरिद्रा शाटी । हरिद्र वस्त्रम् इत्यादि. ^४ 'भागरूपनामभ्यो धेय प्रत्यया वक्तव्य' (वा ५. ४. २५).

(पा) कृत कर्तयंसज्ञायाम् । कर्तृर्थे विहिता कृतो वाच्यलिङ्गा । कर्ता, कर्त्री, ^१कर्तृ । कारक, कारिका, कारकम् । असज्ञायामित्यनेन सज्ञाया न भवति । हिनस्तीति सिंह । व्याजिघ्रतीति व्याघ्र ॥ कृत्या कर्तरि कर्मणि । कर्तृकर्मणो-विहिता कृत्यप्रत्यया वाच्यलिङ्गा । भव्य, भव्या, भव्यम् । वसतीति वास्तव्य ^२ । वास्तव्यम् । क्रियत इति कर्तव्य । कर्तव्यम् । असज्ञायामेव । तिष्य । सूर्य ॥ अणाद्यन्तास्तेन रक्ता । 'तेन रक्त रागात्' (४ २ १) इत्याद्यर्थे विहिता अणाद्यन्ता वाच्यलिङ्गा । हरिद्रया रक्तो हारिद्र पट । हारिद्र ^३वस्त्रम् । इन्द्रो देवता अस्य ^४ऐन्द्रचरु । ऐन्द्र हविरित्यादि । असज्ञायामेव । कार्तिकी पौर्णमासी ॥ नानार्थभेदका । नानार्थविशेषणानि वाच्यलिङ्गानि । पुण्यो लोक ^५ । पुण्यमह ॥ ४५ ॥

इति वाच्यलिङ्गशेष

^१ A1 omits ^२ B3 adds वास्तव्या ^३ पटम् C1, B3 adds हारिद्री
पटी. ^४ B3, C1 add ऐन्द्री ऋक् ^५ पुण्या प्रजा B3

षट्सज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिडव्ययम् ।

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

(इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥)*

* अयं श्लोकः दाक्षिणात्यव्याख्यानेषु न दृश्यते

(वि) षट्सज्ञका — तिडव्ययम् । षट्सज्ञका पकारान्ता नकारान्ता

सख्याशब्दा युष्मदस्मच्छब्दा तिडन्ताश्च शब्दा अव्ययसज्ञकाश्च शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु समा एकरूपा । लिङ्गनिबन्धनरहिता^१ इत्यर्थः । षट्सज्ञा यथा—पञ्च वाणा । पञ्च स्त्रिय । पञ्च फलानि । युष्मदस्मच्छब्दा यथा—त्व पुमान् । त्व स्त्री । त्व नपुसकम् इत्यादि । अह पुमान् । अह स्त्री । अह नपुसकमित्यादि । तिडन्तो यथा—स तिष्ठति । सा तिष्ठति । तत् तिष्ठति । अव्ययसज्ञका यथा—नाना पुरषा । नाना स्त्रिय । नाना रूपाणि ॥ पर विरोधे । अस्मिन् ^२वर्गे पूर्वापरविरोधे सति पर परलिङ्ग भवति । शेष तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगतः । इहास्मिन्

लिङ्गादिसग्रहवर्गे शेषमनुक्त लिङ्गशेषं शिष्टप्रयोगतः वृद्धव्यवहारतो ज्ञेयम् ।
यथा—अय पचति । इय पचति । वेदा. प्रमाणमित्यादि सर्वमनवद्यम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीवङ्गलकामयभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरि-
विरचितायाममरकोशपदविवृतौ लिङ्गादिसग्रहवर्गः^३

१ °रूपविशेषपरहिता K₄, K₅ २ सग्रे K₄ ३ J₂ adds तृतीयकाण्ड समाप्त. ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त K₄ adds 'यादृश पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
अवद्धं वा सुवद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ K₆ adds पाणिवाक्ये नभोमाससितकामदिने
वदी । सीतारामप्रभोलिङ्गाभट्टीय केशवद्विज ॥

(विब.) इह हि शब्दा द्विविधाः । व्यक्तलिङ्गाः, अव्यक्तलिङ्गाश्च ।
तत्र व्यक्तलिङ्गानामनुशासनं कृतम् । अन्येषामप्यभिधेयतया ^१प्रतिज्ञाताया
अनभिधाने लिङ्गानुशासनपूर्णतोक्तेर्ध्याहतिः स्यादिति मन्वानः संप्रत्यलिङ्गान्^२
निरूपयति—पट्संज्ञकाः—तिङव्ययम् इति । '७णान्ता पट्' (१. १. २४), 'इति
च' (१. १. २५) इति सूत्रद्वयेन पाणिन्याविभिराचार्यैः पकारान्तस्य पट्शब्दस्य
नकारान्तानां ^३पञ्चादीनामष्टादशपर्यन्तानां कतिशब्दस्य च पट्संज्ञया व्यवहारः
कृतः । 'तिप् तस् क्षि' इत्यादीनां ^४लादेशानामष्टादशानां प्रत्ययानां 'तिङ्'
इति संज्ञा परिभाषिता । तदुभयानुसारेणेदमुच्यते । ^५पट्संज्ञकाः शब्दाः युष्मदस्म-
च्छब्दाश्च तिङन्ताश्च अध्ययसंज्ञकाश्च त्रिषु लिङ्गेषु^६ समाः एकरूपाः, लिङ्गभेद-
निवन्धनरूपविशेषपरहिता इत्यर्थः । यथा—पट् कुम्भाः । पट् योषितः^७ । पट्
कुण्डानि^८ । इमे पञ्च । इमाः^९ पञ्च । इमानि^{१०} पञ्च । दश पुत्राः । दश
योषितः । दश कलत्राणि इत्यादि । 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' (श्लो. ४३) इति
परोपगप्रकरणोक्तानामेव केपाचित् संख्यासंज्ञादिशब्दानां लिङ्गत्रयेऽप्येकरूप्याद्
अव्यक्तलिङ्गत्वेनेह^{११} भिद्यन्मित्यवबोधम् ।

तया त्व पुमान् । त्वं भार्या । त्वं नपुंसकम् । अहं पुमान्^{१२} । अहं भार्या^{१३} ।
अहं कलत्रम् । अयं पचति । इयं^{१४} पचति । इदं कलत्रं पचति । उच्चैर्वंशः । उच्चैः
शाला । उच्चैर्गृहम् । नाना पुर्याः । नाना स्त्रियः । नाना कुलानीत्यादि । अत्र
शेषकारः—'पट्सुष्मदस्मदन्ताश्च तत्प्रधानाः समास्त्रिषु' इति । तत्प्रधानाः
युष्मदस्मच्छब्दप्रधानाः, पट्सुष्मदस्मच्छब्दान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु समा समाना^{१५}

भवन्ति । यथा—परमपञ्च । परमषट् । परमसप्त । परमत्वम् । परमाहमित्यादि । तत्प्रधाना इति किम् ? पञ्चषानिमान् पश्य । पञ्चषा इमाः पश्य । पञ्चषाणीमानि पश्येति । उपपञ्चान् । उपपञ्चाः । उपपञ्चानि । युष्मानतिक्रान्तान् अति-युष्मान् । अत्यस्मानिति ॥

इत्यलिङ्गप्रकरणम्

¹ प्रतिज्ञा पराहता स्यात् Tj1, Tj2 ² अव्यक्तलिङ्गान् Tj2. ³ पञ्चभ्रा-
दीनाम् Tj2. ⁴ लादिप्रत्ययानां Tj1. ⁵ पकारनकारान्ताः सत्याशब्दाः कति शब्दश्च
Bs, B8 ⁶ Gm3 omits ⁷ स्त्रिय Tj1. ⁸ फलानि Tj1. ⁹ Tj1 adds
स्त्रिय ¹⁰ फलानि Tj1 ¹¹ राजा Tj1, Tj2 ¹² स्त्री Tj1, Tj2 ¹³ Tj2
adds स्त्री. ¹⁴ समानरूपाः Tj1.

इह ग्रन्थे लिङ्गविशेषविधेरेव¹ पूर्वविध्यपेक्षया प्राबल्यमुक्तम् । अधुना लिङ्गविशेषस्थयोरेव विध्योर्मिथो विरोधे² कस्य प्राबल्यमित्यपेक्षायामाह—परं विरोधे । अत्र वर्गे पूर्वापरविरोधे³ परमेव लिङ्गं भवतीत्यर्थः । यथा—‘पुंस्त्वे सभेवानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः’ (इलो. ११) इति । सुरासुरवाचकशब्दानां पुंलिङ्गत्वमुक्तम् । अनन्तरं तेषामेव शब्दानां ‘द्विचतुःषट्पदोरगाः जातिभेदाः’ (इलो. ३७) इति स्त्रीपुंसकत्वमुक्तम् । तथा असुरपर्यायतया रक्षःशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमुक्तम् । अनन्तरं ‘द्व्यक्षकमसिसुसन्नन्तम्’ (इलो. २४) इति नपुंसक-लिङ्गत्वमुक्तम्⁵ । तयोर्विरोधे परत्वाद् नपुंसकमेव भवतीत्यादि ॥

इह आचार्यः स्वग्रन्थे नाम्नां लिङ्गानामनुशासनस्य साकल्येनाकृतत्वाद् न्यूनतादोषमाशङ्क्य ‘संपूर्णमुच्यते’ (१, पृ. ३) इति स्वकृतिप्रतिज्ञाया ध्याहति परिहरति⁶—शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः इति । अयमर्थः—इहास्माभिरज्ञानाद् अस्मरणाद्⁷ अत्यन्तोपयोगाभावेन ग्रन्थगौरवभयाद्वा यद् नाम्नां नानुशिष्टं तत् सर्वं शिष्टानां महाकवीनां प्रयोगानालोच्य शिष्टानुशिष्टग्रन्थानप्याकलय्य⁸ सम्यगवगन्तव्यमिति⁹ । यथा—विष्णुपर्यायेषु¹⁰ मुञ्जकेशादयः शब्दा नाभिहिताः ।¹¹ शंभुपर्यायेषु अहिर्बुध्न्यादयो नोक्ताः । समुद्रभेदेषु क्षीरोदवाचककलशाम्बुधिशब्दः परित्यक्तः । बिन्दुपर्यायेषु तुन्दुरप्यशब्दो न स्मृतः । एवमादयः शब्दा बहवः तत्पर्यायानुशासनप्रस्तावेषु न गणिताः । तथा¹² वृक्षलतापक्षिसरीसृपभेदा नानुशिष्टाः ।

१° विधिरेव B5 २° कथ निर्णय Tj1 ३° परविध्युपस्थायि तमेव लिङ्ग
 ग्राहम् Tj1 ४° गुरासुरपर्यायाणां पुल्लिङ्गत्वमुक्तम् Tj1 ५° उपस्थापितम् Tj2
 ६° आशङ्क्य आह Tj1, Tj2 ७° उपयोमातिशयाभावेन Tj1 ८° शिष्टप्रयोगानां Gm3
 ९° परिज्ञातव्यम् Tj1, Tj2 १०° मुञ्जकेश्यादि नामिहितम् Tj2 ११° Tv adds
 अनुशिष्टेष्वपि क्वचित् क्वचित् केचन पर्याया न निवद्धा १२° 'लताधान्य' Gm3

तथा नानार्थवर्गोऽपि कतिचिदेव ^१नानार्थवाचकाः शब्दाः कथिताः । तेषामपि
 अन्त्यवर्णस्यैव नियमतो वर्गाकरणम् । वर्गान्तरस्य तदर्थानामपि कियतामेवा-
 भिधानम् । न तु सर्वेषामर्थानाम् । तथा कोरकमौक्तिकादिशब्दानां ^२विद्यमा-
 नेऽप्यनेकलिङ्गत्वं नाभिहितम्^३ । ^४किंच लिङ्गसंग्रहेऽपि बहुवक्तव्यमस्ति । यथा—
 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (वा. ३. ३. १०८) इत्यनेन धातुमात्रनिर्देशे प्रत्ययद्वयं
 शास्त्रे कथितम् । तदिह नोक्तम्^५ । अपि च ^६स्वार्थिकप्रत्ययानामपि कतिचिदेव
 नानार्थवाचकाः शब्दाः कथिताः । केपाचित् प्रकृतिलिङ्गातिवृत्तिर्दृश्यते । यथा—
 चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । छन्दसामण्यप्रत्यये गायत्र्येव गायत्रम् । त्रिष्टुबेव
 त्रैष्टुभम् । जगत्येव जागतम् । तथा समासविधेः 'तयप्रत्ययान्तस्य स्त्रीनपुसको-
 भयलिङ्गत्वं दृश्यते । यथा—'अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरास्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा
 चराचरे' (नैषध. १. २३) । 'स्तनद्वयं चारु तथा प्रवृद्धम्' (कु. सं. १. ४०) ।
 'जगत्त्रयोपण्डितमण्डितं सभा न भूता न च भाविनी सा' (नैषध. १०. ७१) ।
 'भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम्' (नैषध. २. १८) इत्यादि ।
 अथ नियतलिङ्गाः—वेदाः प्रमाणम् । स्मृतयः प्रमाणम् । तन्मे प्रमाणं शिवः ।
 प्रमाणमिव ब्रह्मणि । गमने भङ्गलं ब्राह्मणाश्रित्यः । विप्राश्रितो भद्रमित्यादि-
 कमनेकमिह^७ शब्दराशोर्निबन्धुमशक्यतया सामान्यतः प्रकृतिप्रत्ययमुखेनैव
 चिरन्तनशिष्टानुशिष्टप्रबन्धपरिशोभिना च नामलिङ्गानि परिज्ञातव्यानीत्युपदेशः
 नामलिङ्गानुशासनप्रभेद एवेति तदुक्तिप्रतिज्ञाया न काचिद् व्याहृतिः । किंतु
 सपूर्णतः निर्व्यूढेत्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

^१ शब्दा नानार्थवाचकत्वेनोक्ता Tj2 ^२ विद्यमानमपि Tj1 ^३ नाख्यातम् Gm3
^४ Tj1, Tj2 add अव्ययवर्गोऽपि अव्ययानां तदर्थानां च साकल्यं नैव दृश्यते ^५ मिदि
 छिदि, पचति, पठति (वाङ्मया १, पृ. २२३) ^६ स्वार्थं वप्रत्ययानामपवर्षं केपाचित्
 . . . B5, B6 ^७ 'मन्त्राया अवयवे तयप' । 'द्वित्रिम्या तयस्यायञ्वा' ^८ इह
 बहुजैरदाहृतव्यम् Gm3.

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

तृतीयकाण्डः सामान्यः साङ्ग एव समर्थितः ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ।

व्याचष्टामरसिंहोक्ते नामलिङ्गानुशासने ।

बोम्मगण्ट्यप्पयाचार्यो वर्गं लिङ्गादिसंग्रहम् ॥

इह यत् त्यक्तमज्ञानादालस्याद् यदुपेक्षितम् ।

प्रमादादन्यथोक्तं यद् विद्वद्भिस्तद् विशोधयताम् ॥

Additional verses in Gm₁, Gm₃

आद्यो वेदविदां कणादकपिलव्यासाहिराडङ्गिध्रुव-

ग्नैर्मिन्यादिसमष्टिर्मूर्तिरवधिः स्मार्तक्रियावेदिनाम् ।

व्याचष्टामरसिंहनाथरचितं ग्रन्थं निघण्टूत्तमं

ख्यातं शिष्यहितार्थमप्यसुधीः श्रीमारपोताभिधः ॥

रेचलवंशसंभूतेरास्थान्यां शिङ्गभूपतेः ।

बोम्मगण्ट्यप्पयाचार्यमूर्त्या जागति शारदा ॥

कुमारशिङ्गभूपेन लक्ष्यलक्षणवेदिना ।

शोधितश्चेदयं ग्रन्थः किं शोध्यं शोधकान्तरैः ॥

कुमारशिङ्गभूपेन यः कदापि न शोधितः ।

स ग्रन्थः शोधितोऽप्यन्यैः किं बुधैर्व्यवहियते ॥

काव्यालंकारनानार्थतत्त्वभावितमानसः ।

कुमारशिङ्गभूपाल एक एवास्ति नापरः ॥

कुमारशिङ्गभूपालकृतयस्तस्य नित्यशः ।

एष्यन्ति सुदं दृष्ट्या दृष्टान्ताकृतितः परम् ॥

जैवातृकं बुधगुरुं नित्यं कलानां

सर्वज्ञमूर्धमणिमाश्रितशुद्धपक्षम् ।

श्रीबोम्मकण्ट्युपपदाङ्कितमप्ययार्थं

सर्वेष्टितोपितसुरं द्विजराजमाहुः ॥

व्याख्यद् यो गौतमीयं कणभु . . . शास्त्रं समस्तं

येन व्याकारि भाष्यं फणिपतिगदितं कंयटं वीक्ष्य . . .

. यत्नप्रयोगः शबरमुनिमतं व्याकृतं द्विप्रभेदं

व्याकर्ता व्यासवाचा स जयति भुवने बोम्ममण्टचप्पयार्यः ॥

The scribe adds

श्रीबोम्मकण्ठचप्पयवाक्यवृत्ति

संजीवनीं सप्तदि शाब्दिकानाम् ।

मत्वा तदीयामरसिंहटोका

पतञ्जलि. प्रौढमुखो लिलेख ॥

सौम्यनामसयत्सर वंशाख शु. सोमवार वरकु त्रासिनेनु

(पा) पट्सज्ञकास्त्रिषु समा । पट्सज्ञका शब्दा त्रिलिङ्गेषु समा
सरूपा । पञ्च नरा । पञ्च स्त्रिय । कति नरा । कति स्त्रिय । युष्मदस्म-
त्तिडव्ययम् । युष्मदादय त्रिलिङ्गचा सरूपा । त्व पुमान् । त्व स्त्री । त्वमपत्यम् ।
अह पुमान् । अह स्त्री । स गच्छति । सा गच्छति । स इव । सेव ॥ पर विरोधे ।
पूर्वलिङ्गपरलिङ्गयो विप्रतिषेधे परलिङ्ग ग्राह्यम् । द्व्यह । व्यह । 'अदन्तै-
द्विगुरेकार्यं' (पृ ६५६, श्लो ३) इति स्त्रीलिङ्ग न भवति ॥ पुण्याहम्,
सुदिनाहम् । 'अह्लाहान्ता' (पृ ६८४, श्लो १२) इति पुलिङ्ग न भवति ॥
शप तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगत । अनुक्तशेषलिङ्गानि शिष्टप्रयोगाद् बोध्यानि । तथा
चोक्तम्—

'वक्ता वाचस्पतिर्यत्र श्रोता शक्रस्तथापि तौ ।

शब्दपारायणस्यान्त न गतौ तत्र के वयम्' ॥

इति श्रीवत्सनृसिंहसूरिसुतमल्लिनाथमुधीविरचिते

अमरपदपारिजाते लिङ्गादिसग्रहवर्गं

श्रीवत्सान्वयमान्यन मल्लिनाथेन निमिते ।

व्याख्यानेऽमरसिंहस्य तृतीय काण्ड उम्भित ॥

वामा वामाडवभूपामधरमधुमुधा याचिते पुष्टिराजे

रत्नैरापूर्णकुम्भ भम दिशसि यदि त्व गृहाणेत्यवादीत् ।

नेत्येव ता वृक्षाणे जठरफणिपतेर्दर्शमात्रे स तस्मिन्

केणीभार मयूर गतवति च सदा सान्त्वयन् व पुनातु ॥

पद्मानि बोधयत्यर्कः काव्यानि कुस्ते कविः ।
 तत्सौरभं नभस्वाश्च सन्तो जानन्ति तद्गुणान् ॥
 कवेरमरसिंहस्य कृतिरेषा सुनिर्मला ।
 आचन्द्रतारक स्थेयान्नामलिङ्गानुशासनम् ॥
 प्रागल्भ्य प्रकटीकृतं पदकलाकूपारपारीणधी-
 गन्धाढ्यैर्बुधसिन्धुरैरमरकुङ्कुमावार्थजात्यन्धकैः ।
 तैः किं नो जगतीतले विधिवचोलीलामुधीः . . .
 जानीते नितरा स एव तदनु श्रीमल्लिनाथः स्वयम् ॥

अमरकोशः समाप्तः